MONTAIGNE

K40
M84

Eseuri

II

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ

840
M84

MONTAIGNE

ESEURI

BIBLIOTECA ORĂȘENEASCĂ
PAȘCANI

II

015352

INVENTAR NR. 11514

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ
București 1971

CARTEA A II-A

Capitolul XII

APOLOGIA[1] LUI RAIMOND SEBOND[2]

(a)* Cu adevărat folositoare şi mare împărtăşire este ştiinţa. Cei care o disprețuiesc dovedesc cu prisosinţă prostia lor. Totuşi, eu nu-i dau pas într-atîta, cum fac unii, ca Herillos filozoful[3] care afla în ea cel mai înălţat bun şi de faptul ei lega mulţumirea şi înţelepciunea noastră, ceea ce eu nu cred; nici cum au mai spus alţii, că ştiinţa e muma tuturor virtuţilor şi că tot viţiul din neştiinţă izvorăşte. Dacă drept este aceasta, trebuie îndelung supus cătărilor noastre. Casa mea, pe vremuri, deschisă fost-a oamenilor cu carte şi de ei bine cunoscută, căci tatăl meu, care a cîrmuit-o peste 50 de ani, cuprins de cea nouă înflăcărare, ce însufleţea pe regele Francisc I pentru cele cărturăreşti[4], însemnîndu-le loc de frunte, a căutat cu multă grijă şi cheltuială legătura cu oameni învăţaţi, primindu-i la el ca sfinte feţe, purtătoare a unei nespuse adieri din cereasca înţelepciune, socotind poveţele şi spusele lor drept glas oracolicesc, cu atît mai multă cucernicie şi smerenie, cu cît nici el, nici ai săi înaintaşi nu erau în stare să le judece, căci erau cu totul necunoscători în cele cărturăreşti. Mie îmi plac destul, dar în slavă nu-i ridic.

Între alţii Pierre Bunel[5], om cu mare faimă de învăţat pe vremea sa, poposind cîteva zile la Montaigne, în tovărăşia tatălui meu, cu alţii de seama lui, i-a dăruit la ple-

---

* Traducerea de faţă a fost făcută după ediţia Bibliothèque de la „Pléiade", Paris, 1937.

Pentru uşurarea lecturii, au fost păstrate indicaţiile literale ale lui Pierre Villey, adoptate şi de ediţia „Pléiade": pentru textul cuprins respectiv în ediţiile din: 1580 (*a*), *1588* (*b*) şi 1595 (*c*). — N. trad.

care o carte numită: *Theologia naturalis sive liber creaturarum magistri Raymondi de Sabonde*[6]. Şi fiindcă tatăl meu era deprins cu limba italienească şi cea spaniolească, nădăjduia că acea carte, întocmită pe spaniolește îmbinată cu împliniri latinești, are să-i fie, dacă i se vine puțin în ajutor, mult folositoare şi stăruise în a-i spune că este de trebuință şi potrivită zilelor în care i-o dăruise. Pe atunci, noutățile[7] lui Luther[8] începeau să-şi facă drum şi să clatine în multe locuri vechea noastră credință. În această privință părerea lui foarte întemeiată era, dinainte văzînd cu dreaptă judecată, că acea nesănătoasă pornire uşor va luneca spre blestemată erezie: căci prostimea (şi aproape lumea toată e de felul acesta) nu are putința să lămurească lucrurile aşa cum sînt ele şi se lasă pradă soartei şi părerilor, dacă i se dă pas a-şi îngădui să ponegrească şi să cerceteze vederile primite cu cea mai mare smerenie, cum sînt cele despre mîntuirea sufletului şi, dacă se dau canoanele pe seama cătării sale, aruncă apoi deopotrivă în cumpăna îndoielilor şi cele ce-i rămăseseră în credință, care nu aveau mai multă puternicie, nici nu erau mai adîncite în sinea sa decît cele al căror înțeles fusese zdruncinat, lepădînd, ca fiind un jug tiranicesc toate întipăririle căpătate din porunca legilor sau cinstirea datinilor străbune,

(b) *Nam cupide concultatur nimis ante metutum;*[9]

(a) nimica apucînd mai apoi a primi, fără să fie cu încuviințarea bunului său plac şi a învoirii sale anume.

Cu cîteva zile înainte de moarte, tatăl meu, dînd din întîmplare de acea carte sub un teanc de alte hîrtii părăsite, îmi porunci s-o întocmesc pe franțuzeşte. Lesne este a tălmăci autori de felul acestuia, în care se află numai miezul lucrului de înfățişat, căci cei care au dăruit mult mlădierii şi împodobirii graiului sînt anevoie de luat în cătare: (c) sînt primejdioşi mai ales cînd sînt de dat la lumină într-o limbă mai slabă.

(a) Pentru mine a fost o îndeletnicire tare neobişnuită şi nouă, dar, fiindcă mă scotea din rosturile mele, a fost plăcută şi nici nu puteam lipsi cîtuşi de puțin poruncii celui mai bun părinte, care aevea fost-a: am scos-o la capăt cum m-am priceput, nespusă bucurie aducîndu-i cu

aceasta, şi el hotărî să fie tipărită; ceea ce s-a îndeplinit după moartea lui[10].

Am găsit frumoase zămislirile acelui scriitor, ţesătura lucrării sale bine urzită şi ţinta sa plină de cucernicie. Fiindcă mulţi află mulţumire citindu-l, mai ales cucoanele, cărora slujire mai multă se cuvine, adesea aflatu-m-am în stare să le vin în ajutor, ca să scutesc cartea lor de cele două mai de seamă învinuiri ce i se aduc. Straşnic şi îndrăzneţ îi este ţelul, căci el apucă să statornicească şi să adeverească, faţă de cei atei, cu judecăţi firesti şi omeneşti, toate canoanele creştineştilor legi; în care treabă cu adevărat eu îl găsesc atît de veghetor şi cu nimereală, încît nu socot că se poate face o asemenea arătare mai bine şi cred că nimeni nu l-a întrecut. Lucrarea aceasta părîndu-mi prea bogată şi frumoasă pentru un întocmitor al cărui nume ar fi puţin cunoscut şi despre care ştim numai că era spaniol avînd îndeletnicire de doftor la Toulouse cam acum două sute de ani, am căutat să aflu de la Adrianus Turnebus[11] care toate le ştia, ce poate fi această carte: răspunsu-mi-a că miezul ar fi scos din Sf. Toma din Aquino[12]: căci este drept ca o minte nespus de cuprinzătoare a ştiinţelor, cum era a lui, avînd o minunată pătrundere, era singură vrednică de asemenea învederări. Oricum ar fi, oricine le-ar fi scris şi dat la iveală (şi nu este drept să lipsim pe Sebond de faima lor fără o mai puternică dovadă), el a fost un om foarte de seamă şi cu multe frumoase însuşiri.

Cea dintîi vină care se aduce lucrării sale este că a întări legea cu judecăţi omeneşti vatămă creştinilor, deoarece ea nu poate fi cuprinsă decît în credinţă şi din anumit imbold al harului dumnezeiesc. Pare a fi în această întîmpinare oarecît zor cucernic, de aceea trebuie, cu mai multă blîndeţe şi cuviinţă, să încercăm a dumiri pe cei ce o fac. Ar fi mai curînd treaba unui om cunoscător în ale teologiei decît a mea, care nu mă pricep de loc; totuşi, eu socot că în treabă atît de dumnezeiască şi înălţată, care stă într-atît peste omeneasca înţelegere, precum este Adevărul despre care a binevoit preamărita bunătate a Lui Dumnezeu să ne lumineze, încă multă nevoie mai este ca El să ne fi ocrotit cu al Său nespus şi atotputernic ajutor, ca noi s-o putem cuprinde şi sălăşlui în noi; şi nu

cred că puterile curat omenești pot fi întrucîtva vrednice de aceasta; și dac-ar fi, atîtea suflete alese și desăvîrșite din trecutele vremi, atît de bogat înzestrate cu daruri firești, nu ar fi lipsit cu a lor minte să ajungă la această cunoaștere. Credința singură îmbrățișează viu și aevea înălțatele taine ale religiei noastre. Dar nu e mai puțin adevărat că prea frumoasă și foarte vrednică străduință este să mai îi potrivim încă pentru slujirea credinței noastre uneltele omenești și din fire dăruite nouă de Dumnezeu. Nu trebuie să stăm la îndoială că este cea mai cinstită întrebuințare pe care am ști să le dăm și nu se găsește îndeletnicire, nici plănuire mai vrednică pentru un om creștin decît să aibă în vedere în toate cercetările și cugetările sale împodobirea, răspîndirea și propășirea adevărului credinței sale. Nu ne mulțumim a sluji pe Dumnezeu cu duhul și cu sufletul nostru, avem și datoria să-I aducem trupească supunere, îndreptînd însoși mădularele noastre și mișcările și tot ce este în afară a stărui către a Sa preamărire. Astfel trebuie să făptuim, întovărășind credința noastră cu toată judecata ce se află în noi, dar totdeauna cu acea lăsare, să nu socotim că de la noi pornește, nici că a noastră silință și înțelegere ar putea stăpîni o cunoaștere într-atîta peste fire și dumnezeiască. Dacă în noi nu pătrunde prin clocot uimitor, dacă ajunge numai prin judecată și cu puteri omenești, nu stă în măreția și strălucirea ei. Cu dreptate mă tem că numai în acest fel ne bucurăm noi de ea. Dac-am ține la Dumnezeu prin mijlocirea unei credințe vii, dac-am ține la Dumnezeu prin El, nu prin noi, dac-am avea o pășire și o întemeiere dumnezeiască, împrejurările omenești nu ar avea putința să ne zdruncine așa cum o au: întărirea noastră nu ar fi doborîtă de o atît de slabă tăbărîre, îndrăgirea noutăților, asuprirea principilor, sorții norocoși ai unei tabere și schimbarea încumetată și pripită a părerilor noastre nu ar putea clinti și întuneca crezămîntul nostru; nu am îngădui să se tulbure, pradă oricărei noi arătări sau dovediri, nici în ciuda întregii retorici a tuturor vremurilor. Am înfrunta aceste valuri cu neclintită și neînduplecată strășnicie.

Illisos fluctus rupes ut vasta refundit,
Et varias circum latrantes dissipat undas
Mole sua[13].

Dacă acea rază a dumnezeirii ne-ar atinge întrucîtva s-ar arăta pretutindeni: nu numai a noastre vorbe, dar încă faptele noastre I-ar purta sclipirea şi luciul, tot ce ar porni de la noi s-ar vedea luminat de acea înălţată strălucire. Ar trebui să ne fie ruşine că din tagmele omeneşti nu s-a găsit vreodată ucenic, oricît de grea şi de nefirească ar fi fost învăţătura, să n-o urmeze cu totul în purtările şi în viaţa sa, iar aşezămîntul acesta atît de dumnezeiesc şi ceresc înseamnă pe creştini numai prin limbă! (b) Vreţi să vă încredinţaţi de aceasta? — asemănaţi purtările noastre cu cele ale unui mahomedan, un păgîn: totdeauna vom fi mai prejos; avînd în vedere harul credinţei noastre, ar trebui să strălucim desăvîrşiţi şi buni, neîntrecuţi şi neasemuiţi, ar trebui să se spună: „Sînt ei atît de drepţi, de milostivi, de buni? — aşadar creştini sînt". (c) Toate religiile au aceleaşi întruchipări: speranţa, încrederea, jertfele, slujbele, posturile, martirii. Semnul anume al adevărului nostru ar trebui să fie virtutea noastră, după cum este şi cea mai cerească şi mai grea însemnare şi cea mai vrednică dovedire a adevărului. (b) Totuşi avut-a Ludovic cel Sfînt[14] dreptate cînd întors-a stăruitor din cale pe cel rege tătar, care se făcuse creştin şi plănuia să vie la Lyon ca să sărute picioarele papei şi să cunoască cucernicia ce spera că află în moravurile noastre, temîndu-se ca, dimpotrivă, să nu fie scîrbit de sfînta noastră credinţă, dacă vede purtările noastre destrăbălate. Cu toate că de atunci s-a întîmplat cu totul altfel unui altul, care a fost la Roma pentru aceeaşi pricină: văzînd nevrednicia preoţimii şi a norodului din acele vremi, s-a legat mai virtos de a noastră lege, dîndu-şi seama cîtă putere şi dumnezeire cuprinde, ca să păstreze înălţarea şi strălucirea ei în mîini atît de netrebnice. (a) Dacă am avea numai o picătură de credinţă, am urni munţii din locul lor — spune Scriptura: faptele noastre, care ar fi îndemnate şi călăuzite de dumnezeire, nu ar mai fi omeneşti: ar avea oarece tăimîtor, ca şi a noastră credinţă. (c) *Brevis est institutio vitae honestae beataeque, si cre-*

das[15]. Unii se prefac, de văzul lumii, că ei cred ceea ce nu cred. Alţii, cei mai mulţi, se încredinţează ei înşişi că ar crede, fără să ştie pătrunde ce este a crede. (a) Şi ciudat ne pare că în luptele care apasă în clipa de faţă ţara noastră[16], împrejurările sînt nehotărîte şi se destramă fără osebire şi seamă. Aceasta se întîmplă fiindcă nu dăruim decît din al nostru. Dreptatea care se află într-una din părţi nu se află acolo decît ca o găteală şi acoperire; ea este pusă înainte, dar nu este nici primită, nici păstrată, nici îmbrăţişată: ea stă ca în gura apărătorului, nu şi în inima şi pătimirea împricinatului. Dumnezeu datoreşte sprijinul său neasemuit credinţei şi legii, nu patimilor noastre. Oamenii în acestea sînt călăuze şi se slujesc de religie; ar trebui să fie cu totul dimpotrivă.

(c) Simţiţi, dacă nu cu mîinile noastre, o întindem ca din ceară ca să scoatem cît de felurite chipuri potrivnice ale unei întocmiri atît de drepte, de nestrămutat. Cînd s-a putut arăta aceasta mai bine decît în zilele noastre în Franţa? Care o apucă la stînga, care o apucă la dreapta, care văd negru, care alb, toţi în acelaşi fel folosindu-se, pentru mînioasele şi ambiţioasele lor făptuiri, la care purced păşind deopotrivă de destrăbălat şi nedrept, încît deosebirea în părerile lor, cerută anume de ei ca un drept, ajunge să fie pusă la îndoială şi greu se înţelege treaba de care ţine puterea şi legea vieţii noastre: s-ar putea vedea oare din aceleaşi învăţăminte şi aceeaşi supunere moravuri mai unite, mai aidoma?

Priviţi groaznica sfruntare cu care sucim judecăţile dumnezeieşti, cu cîtă pingărire ba le-am înfierat, ba le-am încuviinţat, după cum soarta ne-a schimbat locul în aceste furtuni obşteşti. Acea statornicire fără de greş: dacă supusul se poate întoarce şi poate ridica armele sale împotriva principelui său în ceea ce priveşte apărarea credinţei — amintiţi-vă care glasuri o împuterniceau în acest an trecut şi făceau din aceasta cheia de boltă a unei părţi, şi pe cei care făceau din tăgăduirea ei cheie de boltă a părţii lor, şi ascultaţi acum de pe care tărîm vin glasurile şi îndemnurile pentru una sau altă parte, şi dacă armele mai întemeiat răsună pentru o cauză sau pentru cealaltă[17]. Iară noi ardem pe rug inşi care spun că trebuie

să punem Adevărul sub jugul nevoii noastre, dară Franța cu cît mai rău făptuiește decît a o spune?

(a) Drept să mărturisim: cine din însăși oastea rînduită ar alege pe cei care pornesc din zorul unui simțămînt cucernic și încă pe cei care văd numai apărarea țării lor sau a principilor, acela n-ar putea strînge un întreg steag de ostași — de unde vine că se găsesc atît de puțini care să fi rămas pe aceeași cale, în desfășurarea mersului nostru obștesc — și vedem pe aceiași oameni cînd domoliți, cînd alergînd cu frînele slobode, cînd încurcîndu-ne trebile cu înverșunarea și asprimea lor, cînd cu nepăsare, moliciune și tărăgănire, dacă ei nu sînt împinși de socoteli anume și pe seama lor, după felurimea cărora ei se poartă? (c) Aevea văd că ne închinăm bucuros numai la icoanele care măgulesc patimile noastre. Nu se află dușmănie mai desăvîrșită decît cea creștinească. Uimitor se arată zorul nostru cînd sprijină pornirea noastră către ură, cruzime, ambiție, zgîrcenie, ponegrire, răscoală; dimpotrivă, spre bunătate, îndurare, cumpătare, dacă nu este îndemn dintr-o minunată și arară pornire, nu se arată nici în zbor, nici pe jos. Religia noastră e făcută ca să stîrpească viții; ea le pune sub obroc, le hrănește, le ațiță. (a) Nu-i trebuie să-i pui barbă de bîlci lui Dumnezeu (cum se spune)[18]. Dacă am crede în El, nu zic numai din credință, dar numai cu încredere (și o spun spre marea noastră rușine), dacă L-am crede și cunoaște ca o altă întruchipare, L-am privi ca pe un aproape al nostru, L-am iubi mai presus de toate pentru nespusa Lui bunătate și frumusețe, care se răspîndesc de la El fără seamăn, L-am prețui cel puțin pe aceeași treaptă cu bogățiile, plăcerile, fala și prietenii noștri. (c) Cel mai bun dintre noi nu se teme a-L jigni, cînd s-ar teme să jignească pe vecinul, ruda sau pe stăpînul său. Se află oare o atît de slabă înțelegere, care avînd, pe de o parte, putința îndeplinirii vreuneia dintre nevrednicele noastre plăceri și, pe de altă parte, cunoștința și pătrunderea stării unei veșnice măriri, să facă schimbul uneia pentru cealaltă? Ce ne zorește a blestema, dacă nu patima însăși a jignirii? Cînd preotul spunea filozofului Antistene[19], la dezvăluirea tainelor lui Orfeu[20], că acei care vor îmbrățișa acea credință vor căpăta după moartea lor bunuri veșnice și desăvîrșite, aceasta

îl întrebă: „De ce, dacă tu crezi, nu mori oare tu însuți?". Diogenes[21], mai tăios, după felul lui, mai departe de înțelesul nostru, răspundea preotului care-i propovăduia legea lui pentru ca să ajungă la bunurile lumii de apoi: „Vrei tu să cred că Agesilau[22] și Epaminonda[23], oameni atît de mari, vor fi osîndiți și tu, care nu ești decît un bou și de nimica vrednic, numai fiindcă ești preot vei fi preaferice?" (a) Aceste făgăduieli ale veșnicii fericiri, dacă le-am primi cu aceeași împuternicire ca și un cuvînt filozoficesc, moartea nu ne-ar mai îngrozi, cum ne îngrozește.

(b) *Non jam se moriens dissolvi conquereretur;*
Sed magis ire foras, vestemque relinquere, ut anguis,
Gauderet, praelonga senex aut cornua cervus[24].

(a) Aș vrea să fiu nimicit, am spune, și să fiu întru Cristos[25]. Puterea învățăturilor lui Platon[26] despre nemurirea sufletului a împins pe unii dintre ucenicii săi la moarte, ca să se bucure mai curînd de speranțele pe care el le dădea.

Toate acestea sînt semne vădite că nu primim a noastră sfîntă lege decît în felul nostru și din făcutul nostru, și nu altfel decît tot pe atît cum se primesc și celelalte religii. Ne-am nimerit în țara unde este îndătinată: privim fie vechimea ei, fie împuternicirea oamenilor care au întărit-o; fie că ne temem de amenințările care se leagă de ea, fie că ne ademenesc făgăduințele ei. Aceste chibzuiri trebuie folosite pe seama noastră, în credința noastră, dar numai ca ajutoare: sînt legăminte omenești. Un alt ținut, alte mărturii, făgăduieli și amenințări asemănătoare ar putea să ne întipărească pe aceeași cale o credință potrivnică (b) Sîntem creștini tot atît pe cît sîntem perigardini[27] sau germani. (a) Iar ce zice Platon, că puțini oameni sînt atît de statornici în rătăcirea ateilor, care în fața primejdiei, la durere vie sau în preajma morții, să nu fie aduși fără voia lor la mărturisirea puterii dumnezeiești, este un fapt care nu se apropie de purtarea unui creștin adevărat. Treaba religiilor muritoare și omenești este să fie primite de mînă omenească. Ce credință poate să fie aceea care este sădită și înrădăcinată în noi de neputincioasa și slăbiciunea sufletului? (c) Grozavă credință este cea care nu crede ceea ce crede decît fiindcă nu are

îndrăzneala să nu creadă! (a) O patimă păcătoasă, cum este a nestatorniciei și a spaimei, poate oare rodi desăvîrșire sufletească? (c) Ei statornicesc — spune el[28] — după socotința judecății lor, că este prefăcătorie ceea ce se povestește despre pedepsele de apoi. Dar fiindcă prilejul acestei dovediri se face cu bătrînețea sau bolile apropiate de moarte, groaza de acestea îi mînă la o nouă credință față de cele ce vor să vie. Și, deoarece o asemenea întîmpărare schimbă pe cei îndrăzneți în fricoși, el oprește în legile sale orice înfățișare care să înspăimînte, întărind că omului de la zei nu-i poate veni vreun rău, iar dacă vine are în vedere tămăduirea. Ei aduc pilda lui Bion[29], care, molipsit de ateica rătăcire a lui Theodorus[30], multă vreme batjocorise oamenii credincioși; cînd moartea îl ajunse pe neașteptate, se ținu însă de cele mai nesocotite eresuri, ca și cînd zeii s-ar înălța și nărui pe seama lui Bion.

Platon, în a sale pilde, vrea să ajungă la încheierea că noi sîntem aduși în credința lui Dumnezeu fie prin mijlocirea iubirii, fie prin mijlocirea puterii. Ateismul fiind supunere nefirească și schilavă, greu este de întărit în mintea omenească, oricît de cutezată și smintită ar fi: s-au văzut destui care, din trufie și semeție, arată păreri nemaipomenite și îndreptătoare ale lumii, se prefac a le propovădui de ochii altora, care, și dacă sînt îndeajuns de nebuni, nu sînt însă îndeajuns de tari ca să le și împlînte în cugetul lor. Oricît de strășnici ar fi, nu vor lipsi să împreune mîinile către cer, cînd îi ajunge o zdravănă lovitură de spadă în piept. Iară frica și boala, dacă vor fi doborît acea dezmățată pornire ușuratică, ei nu mai pregetă să se lase de voie bună mînați către credințele și pildele tuturor îndeobște. Una este o dogmă adîncită cu luare aminte; alta, acele închipuiri neîntemeiate, păreri răsărite din răscolirea unui cuget smintit, care o ia razna și cutezător după cum îi năzare. Oameni păcătoși și descreieraţi care încearcă să fie mai răi decît pot.

(b) A păginității rătăcire și necunoștința sfîntului nostru adevăr au lăsat acel mare suflet al lui Platon (dar mare numai după omenească măsură) să cadă în următoarea greșeală: că mai degrabă bătrînii și copiii se supun

credinței, ca și cînd ea ar izvorî și ar căpăta încredințare din a noastră bicisnicie.

(a) Nodul care ar trebui să prindă judecata și voința noastră, care ar trebui să încingă sufletul nostru și să-l unească cu făptuitorul nostru, ar trebui să fie un nod ale cărui strînsori și întăriri nu pornesc din vederile, dreptățile și patimile noastre, ci din încins dumnezeiesc și mai presus de fire, avînd numai o întipărire, o față și o lumină care este atotputernicia Domnului și harul Său. Iar inima și sufletul nostru, fiind cîrmuite și supuse credinței, drept este ca ele să aducă în slujba plănuirii Sale toate celelalte părți, pe cît le stă dat a cuprinde. Nici nu este de crezut că întreagă această întocmire să nu poarte oarece urme lăsate de mîna acestui mare Ziditor și să nu fie vreun chip în lucrurile lumii potrivit întrucîtva meșterului care le-a încheiat și clădit. El a pus în ale Sale înălțate lucrări pecetea dumnezeirii Sale și numai de netoția noastră ține că nu o putem afla, ceea ce El ne și spune: „că înfăptuirile Sale nevăzute ni le înfățișează prin cele văzute". Sebond și-a muncit gîndul cu această vrednică cercetare: ne arată că nu este parte din lume care să-și tăgăduiască Făptuitorul. Ar fi să nesocotim bunătatea dumnezeiască dacă întregul lumesc nu s-ar învoi credinței noastre. Cerul, pămîntul, stihiile, trupul și sufletul nostru, toate cîte sînt întru aceasta uneltesc; nu ne rămîne decît a găsi cum să ne putem folosi de ele. Ne învață, dacă sîntem în stare să pricepem. (b) Căci această lume prea sfînt templu este[31], înlăuntrul căruia omul este adus să ia în seamă chipuri nu de mînă muritoare măiestrite, ci acelea pe care dumnezeiasca gîndire făcut-a să le simțim: Soarele, stelele, apele și pămîntul ca să ne arate cele ce avem de înțeles: (a) „Lucrurile nevăzute ale lui Dumnezeu — spune Sf. Pavel[32] — se arată cu facerea lumii, însemnînd înțelepciunea Sa veșnică și dumnezeirea Sa prin ale Sale înfăptuiri".

Atque adeo faciem coeli non invidet orbi
Ipse Deus, vultúsque suos corpúsque recludit
Semper volvendo; seque ipsum inculcat et offert,
Ut bene cognosci possit, doceátque videndo
Qualis eat, doceátque suas attendere leges[33].

Iară judecăţile şi chibzuielile noastre omeneşti stau ca un morman greoi şi sterp: harul Domnului le dă chip, el le dă faţă şi preţ. După cum faptele virtuoase ale lui Socrate şi Cato[34] rămîn deşarte şi de istov, fiindcă le-a lipsit un ajuns şi nu au avut în vedere iubirea şi ascultarea adevăratului Făptuitor al tuturor lucrurilor şi nu au ştiut de Dumnezeu: aidoma se întîmplă cu închipuirile şi arătările şi chibzuielile noastre: au oarece trup, dar este un morman fără chip, fără înfăţişare şi lumină, dacă credinţa şi harul lui Dumnezeu nu li se împreună. Credinţa dînd faţă şi însemnătate arătărilor lui Sebond, le aduce a fi tari şi întemeiate ca să poată sluji drept îndreptar şi călăuză unui ucenic, mînîndu-l pe calea acestei cunoaşteri, oarecum îl dedă şi-l învredniceşte a primi harul Domnului, cu ajutorul căruia el îmbogăţeşte şi desăvîrşeşte a noastră credinţă. Ştiu un om cu mare vază, adîncit în cele cărturăreşti, care mi-a mărturisit că a fost întors de pe căile rătăcite ale necredinţei cu ajutorul arătărilor lui Sebond. Chiar dacă l-am dezbrăca de podoaba lor însemnată, de sprijinul şi încuviinţarea credinţei, socotindu-le numai născociri curat omeneşti, ca să stea împotriva celor căzuţi în grozavele şi înspăimîntătoarele întunecări ale necredinţei, ele încă rămîn temeinice şi hotărîtoare, pînă într-atita că nici unele de asemenea fel nu pot sta împotrivă, aşadar noi vom fi îndreptăţiţi a spune părţilor noastre,

Si melius quid habes, accerse, vel imperium fer;[35]

să se mulţumească cu tăria dovezilor noastre sau să ne arate în altă parte şi în altă supunere mai bine legate şi mai bine împlinite. Ajuns-am, fără a gîndi, cam pe la jumătate din a doua parte a învinuirii ce i se aduce lui Sebond şi la care am socotit să răspund pentru el.

Unii spun că arătările sale sînt slabe şi nepotrivite în ceea ce vrea el să adeverească şi cu uşurinţă pornite a jigni. Pe aceştia trebuie să-i scuturăm puţin mai aspru, căci sînt mai primejdioşi şi mai înrăiţi decît cei dintîi. (c) Bucuros aşterni înţelesul spuselor altora pe spuza părerilor dinainte împlîntate la tine; şi un ateu se laudă că poate aduce pe toţi scriitorii la părerea ateilor, molipsind cu al său venin lucrul curat. (a) Aceştia au, după cum le este mersul gîndirii, părerea că află gust searbăd judecă-

ţilor lui Sebond. De altminteri, le pare că li se face parte frumoasă, lăsîndu-i în voie să stea împotriva religiei noastre cu arme curat omeneşti, cînd ei nu ar îndrăzni s-o întîmpine în măreaţa şi poruncitoarea ei atotputernicie. Chipul prin care eu înlătur această întărîtare şi care îmi pare mai nimerit este să calc în picioare şi să umilesc omeneasca trufie, să-i fac să simtă deşertăciunea, zădărnicia şi nimicnicia omului, să le smulg din pumn firavele arme ale raţiunii lor, să le plec capul pînă a săruta ţărîna, îngenunchiaţi în faţa înălţării şi cinstei măririi dumnezeieşti. Ea singură are în dar ştiinţa şi înţelepciunea, numai ea poate preţui starea ei şi de la ea răpim, socotim şi credem că sînteni.

Ου γὰρ ἐᾶ φρονεῖν ὁ θεὸς μέγα ἄλλον ἢ ἑωυτον[36]

(a) Să doborîm acea cugetare, cea mai de apoi întărire a tiraniei duhului necurat: *Deus superbis resistit; humilibus autem dat gratiam*[37]. Înţelegerea se află în toţi zeii — spune Platon — şi puţină sau de loc în oameni. Cu toate acestea este mare mîngîiere pentru omul creştin să vadă uneltele şubrede şi muritoare atît de potrivite sfintei şi dumnezeieştii noastre credinţe, încît folosite la supuneri în firea lor muritoare şi şubredă nu se potrivesc pe de-a-ntregul şi cu mai multă tărie. Aşadar, să vedem dacă omul are în stăpînirea sa alte temeiuri mai tari decît ale lui Sebond, să vedem dacă are cum ajunge la vreo încredinţare prin adeverire şi judecată. (c) Căci Sf. Augustin[38], întîmpinînd acest fel de oameni, ia ca prilej să-i învinuiască nedreptatea lor că socotesc lipsite de adevăr părţile credinţei noastre care nu pot fi dovedite de mintea noastră; şi ca să arate că destule lucruri pot fi şi să fi fost, a căror fire şi cauze judecata noastră nu are cum statornici, el le pune în vedere unele ştiute experienţe după care omul fără îndoială mărturiseşte că întru nimic nu le poate lămuri; şi aceasta el o face, ca în toate, cu o migăloasă şi dibace căutare. Trebuie făcut şi mai mult, să le arătăm că nu-i nevoie să dovedim cu pilde alese şi arare slăbiciunea judecăţii lor, deoarece este atît de şubredă şi oarbă, că nu-i cît de uşoară lămurire care să fie pentru ei de ajuns de lămurită; că tot una le este şi greul, şi uşorul, că toate

pricinile deopotrivă, ca și firea, pe întregul tăgăduiesc rostul și mijlocirea acelei judecăți.

(a) Au ce ne povățuiește Adevărul, cînd ne povățuiește să fugim de lumeasca filozofie, cînd atît de des ne arată că înțelepciunea noastră nu e decît nebunie în fața Domnului; că, din toate deșertăciunile, cea mai deșartă omul este; că omul care se bizuie pe știința lui nu știe încă ce este a ști și că omul care nu este nimic, dacă se gîndește a fi oarece, pe sine se amăgește și se înșeală?[39] Aceste porunci ale Sfîntului Duh rostesc atît de curat și viu ceea ce eu vreau să întăresc, încît nu mi-ar trebui nici o altă dovedire pentru oameni care s-ar pleca cu smerenie și supunere atotputerniciei Sale, dar aceștia voiesc să fie biciuiți pe seama lor și nu suferă ca judecățile lor să fie întîmpinate decît cu ele înseși.

Să privim deci în ceasul de față omul despuiat, fără ajutor străin, numai cu puterea armelor sale, lipsit de harul și învățătura dumnezeiască, alcătuitoare a întregii cinstiri, puteri și temelii ale ființei. Să vedem care îi este portul în această frumoasă stare. Să ne arate el, cu puterea judecății sale, pe care temei și-a clădit marile precăderi ce gîndește că are parte față de celelalte făpturi. Cine l-a încredințat cu minunata urnire a bolții cerești, lumina veșnică a celor făclii rotindu-se mîndru deasupra capului său, înspăimîntătoarele mișcări ale acestei nemărginite mări să fi fost rostuite și să dăinuie de-a pururi pentru a sa mulțumire și în slujba lui? Este oare cu putință să ne închipuim treabă atît de neghioabă, că astfel de nevoiașă și firavă făptură, care nici măcar pe ea stăpînă nu poate fi, ci pradă loviturilor de tot soiul este, să-și zică stăpîna și împărăteasa lumii, de a cărei cunoaștere nu e vrednică să aibă o cît de mică frîntură, dar încă să o mai și cîrmuiască! Iar acea precădere pe care și-o însușește, de a fi singur ales în marea așezare ca să-i cunoască frumusețea și împărțirea, singur să poată aduce laudă Ziditorului și să poată da seamă de rînduiala și întocmirea lumii, cine i-a pus pecetea acestui drept? Să ne arate hrisovul acestei mîndre și mari dregătorii[40] (c) Fost-au ele dăruite numai în folosul înțelepților? Atunci nu privesc prea mulți oameni. Nebunii și păcătoșii sînt ei oare vrednici de asemenea bunăvoință, și, fiind ei din cel mai slab

aluat al făpturilor lumești, să fie ei aleși între toate cele care rămîn?

Să credem noi oare și pe aceasta: *Quorum igitur causa quis dixerit effectum esse mundum? Eorum scilicet animantium quae ratione utuntur: Hi sunt dii et homines, quibus profecto nihil est melius*[41]. Niciodată nu vom putea mustra îndeajuns sfruntarea acestei împreunări. (a) Dar, bietul, ce are el în sine vrednic de asemenea întîietate? Privind viața neprihănită a corpurilor cerului, frumusețea lor, mărimea lor, freamătul lor neîncetat într-o atît de strunită rînduire:

> *quum suspicimus magni caelestia mundi*
> *Templa super, stellisque micantibus Aethera fixum,*
> *Et venit in mentem Lunae solisque viarum*[42]*;*

privind puterea și stăpînirea pe care aceste corpuri o au nu numai asupra traiului și împrejurărilor soartei noastre,

> *Facta etenim et vitas hominum suspendit ab astris*[43],

dar, după cum învață și află mintea noastră, asupra judecăților noastre, vrerilor noastre pe care ele le stăpînesc, le îndeamnă și le stîrnesc după voia înrîuririi lor,

> *speculatáque longè*
> *Deprendit tacitis dominantia legibus astra,*
> *Et totum alterna mundum ratione moveri,*
> *Fatorúmque vices certis discernere signis;*[44]

văzînd că nu numai un singur om, ori un rege, dar înseși monarhiile, împărățiile, lumea asta pămîntească se urnesc după cea mai slabă clintire a cerului,

> *Quantáque quam parvi faciant discrimina motus:*
> *Tantum est hoc regnum, quod regibus imperat ipsis!*[45]*,*

dacă a noastră virtute, ale noastre vicii, priceperea și știința noastră, părerea însăși ce o avem despre puterea luceferilor și acea asemuire între ei și noi, vin, după cum judecă rațiunea noastră, cu unelirea lor și din ocrotirea lor,

furit alter amore,
Et pontum tranare potest, et vertere Trojam;
Alterius sors est scribendis legibus apta;
Ecce patrem nati perimunt, natósque parentes;
Mutuáque armati coeunt in vulnera fratres:
Non nostrum hoc bellum est; coguntur tanta movere,
Inque suas ferri poenas, lacerandáque membra;
Hoc quoque fatale est, sic ipsum expendere fatum;[46]

dacă frîntura de minte care ne este dată vine din împărţeala cerului, cum ne-ar putea socoti deopotrivă cu el? Cum am supune noi ştiinţei noastre fiinţarea şi stările sale? Tot ceea ce vedem în acele trupuri ne uimeşte. (c) *Quae molitio, quae ferramenta, qui vectes, quae machinae, qui ministri tanti operis fuerunt?*[47] (a) De ce le lipsim noi de suflet, de viaţă şi de judecată? Cunoscut-am noi la ele vreo nătîngă înremenire şi nesimţire, noi, care cu ele altă legătură nu avem decît din supunere? (c) Putea-vom spune oare că nu văzut-am în nici o altă făptură decît la om urma unui suflet cugetător? Dar cum! văzut-am noi oarece asemănător la Soare? Oare el nu este, fiindcă noi nu am văzut nimic asemănător? Şi mişcările lui nu sînt, fiindcă noi nu am văzut asemănătoare? Dacă ceea ce noi nu am văzut nu este, uimitor de îngustă este ştiinţa noastră: *Quae sunt tantae animi angustiae!*[48] (a) Nu sînt oare visări ale deşertăciunii omeneşti să facem din Lună un pămînt ceresc? (c) Să-i închipuim munţi şi văi ca Anaxagora?[49]. (a) Să-i scornim locaşuri şi case omeneşti, să-i durăm întăriri la îndemîna noastră, cum au făcut Platon şi Plutarh, şi din pămînturile noastre să facem un soare luminos şi strălucitor? (c) *Inter caetera mortalitatis incommoda et hoc est, calligo mentium, nec tantum necessitas errandi sed errorum amor. Corruptibile corpus aggravat animam, et deprimit terrena inhabitatio sensum multa cogitantem*[50].

(a) Înfumurarea este boala noastră firească şi din născare. Cea mai plăpîndă şi năpăstuită din toate făpturile omul este, cu toate acestea cea mai trufaşă. Se simte şi se vede aşezată aici, în mocirla şi bălegarul lumii, prins şi ţintuit în cea mai şubredă, mai putredă şi robită parte

din atoteuprinsul, pe cel mai de jos cat al așezării și mai depărtat de bolta cerească, cu vietățile cele mai amărîte din întreitele stări și se cocoață cu închipuirea deasupra cearcănului Lunii, întorcînd cerul la picioarele sale. Cu deșertăciunea aceleiași închipuiri el se socoate de o potrivă cu Dumnezeu, își hărăzește stări dumnezeiești, singur el se alege și se desparte de gloata celorlalte făpturi, taie partea celorlalte animale — semenii și tovarășii săi — și le face împărțeală după al său plac din frînturi de însușiri și învredniciri anume. Au cum cunoaște el, cu puterea înțelegerii sale, frămîntările lăuntrice și ascunse ale animalelor? Prin care asemuire de la ele la noi ajunge a socoti dobitocia lor? (c) Cînd mă joc cu pisica mea, cine știe dacă nu petrece ea mai mult cu mine decît eu cu ea? Platon, zugrăvindu-ne vîrsta de aur, pe vremea lui Saturn[51], între desfătările de atunci număra înțelegerea cu dobitoacele, ale căror adevărate însușiri și osebiri oamenii, pricepîndu-le și lămurindu-le, ei duceau o viață mult mai fericită decît ne este dată nouă. Trebuiește oare o altă dovadă mai bună pentru a osîndi omenească sfruntare privitoare la dobitoace? Acest mare scriitor[52] a fost de părere că, în cele mai multe părți ale chipuirei lor trupești, firea avut-a în vedere numai prevestirile care în vremea lui erau citite după cum se înfățișau. (a) Acea lipsă care împiedică înțelegerea lor cu noi de ce ar fi numai a noastră, în loc să fie numai a lor? Rămîne de aflat a cui e vina că nu ne înțelegem: căci noi nu le înțelegem, pe cît nici ele nu ne înțeleg. Tot astfel judecînd, ele pot să ne găsească proști precum le socotim și noi. Nu este mare uimire dacă nu le înțelegem: tot atît nu înțelegem pe basci și pe troglodiți[53]. Unii s-au lăudat că le înțeleg cum au fost Apolonios din Tyana[54], Melampus[55], Tiresias[56], Tales[57] și alții. (b) Iară dacă adevărat este, după cum spun cosmografii, că se găsesc națiii care au drept rege un cîine, ele trebuie să poată da înțeles glasului și mișcărilor lor. (a) Este de luat în seamă că între noi se află ceva asemănător. Avem o slabă înțelegere a mișcărilor și simțurilor lor, cam tot atît cît și ele au despre ale noastre. Ne lingușesc, ne amenință, ne cheamă, și noi pe ele. De altfel limpede vedem că între ele este întreagă și desăvîrșită în-

țelegere, nu numai la cele de același soi dar și de soi deosebit.

(b) *Et mutae pecudes et denique secla ferarum*
Dissimiles fuerunt voces variásque cluere,
Quum metus aut dolor est, aut quum jam gaudia gliscunt[58].

(a) Anume lătrat al cîinelui arată calului că este amenințare sau mînie; alt glas al său nu-l sperie. La dobitoacele fără glas, din ajutorul ce-și aduc unele altora lămurim că între ele se află un anume înțeles:

(b) *Non alia longè ratione atque ipsa videtur*
Protrahere ad gestum pueros infantia linguae[59].

(a) De ce nu, precum muții noștri arată și povestesc prin semne, tot atît de bine să o facă și ele? Mi-a fost dat să văd atît de îndemînatici și dedați, încît cu adevărat nimic nu lipsea pentru a putea fi de-a-ntregul înțeleși; îndrăgostiții se supără, se împacă, se roagă, se mulțumesc, își fac semne și spun la urma urmei orice din ochi:

E'l silenzio ancor suole
Haver prieghi e parole[60].

(c) Dar mîinile? Cerem, făgăduim, chemăm, îndepărtăm, amenințăm, rugăm, stăruim, ne legăm, înlănțuim, întrebăm, ne minunăm, numărăm, ne spovedim, ne căim, ne temem, ne rușinăm, ne îndoim, învățăm, poruncim, ațîțăm, îmbărbătăm, jurăm, încredințăm, învinuim, osîndim, iertăm, înjurăm, disprețuim, înfruntăm, necăjim, lingușim, lăudăm, binecuvîntăm, umilim, batjocorim, împăcăm, întărim, preamărim, petrecem, ne bucurăm, plîngem, ne întristăm, ne îngrijorăm, disperăm, ne mîniăm, zbucnim, tăcem; și mai ce? În toate nenumăratele feluri ținem isonul cît vrem limbii. Cu capul: poftim, îndepărtăm, mărturisim, lepădăm, destăinuim, întîmpinăm, cinstim, slujim, nesocotim, întrebăm, înălțăm, înlăturăm, înveselim, ne jeluim, mîngîiem, îndemnăm, supunem, sfruntăm, înciudăm, amenințăm, dovedim, chezășuim. Dar sprîncenele? Dar umerii? Nu e mișcare să nu vorbească un grai înțeles, neînvățat, și un grai pentru lume: ceea ce face că, văzînd felurimea și rostul osebit de celelalte, putem spune că acesta este cel

anume din fire a omului. Las de o parte ceea ce mai ales nevoia învață neapărat pe cei lipsiți de grai, și alfabetele pe degete, și gramaticile în mișcări, și științele care nu se desăvîrșesc și nu-și ajung ținta decît cu ajutorul lor, și națiile despre care Pliniu[61] spune că nu au altfel de grăire. (b) O solie din orașul Abdera[62], după ce a vorbit multă vreme regelui Agis din Sparta, a întrebat: „Și acum, prea mărite, spune-mi ce răspuns să duc la ai mei?" — „Că te-am lăsat să spui tot ce ai vrut și cît ai vrut fără să spun o vorbă". Nu vedem oare aici o tăcere vorbită și cu cît înțeles?

(a) Apoi cîte din deprinderile noastre nu le dibuim noi în faptele dobitoacelor? Este oare rînduire întocmită cu mai multă chibzuială, împărțită în mai multe slujbe și îndepliniri, mai stăruitor desăvîrșită decît cea a albinelor? Putem noi crede că această chivernisire a treburilor și răspunderilor se făptuiește cu atîta rost fără judecată și fără luare aminte?

> *His quidam signis atque haec exempla sequuti,*
> *Esse apibus partem divinae mentis et haustus*
> *Aethereos dixere*[63].

Rîndunelele pe care le vedem la întoarcerea primăverii, scotocind toate ungherele casei noastre, caută ele fără să judece și numai la întîmplare, din o mie de locuri cel mai prielnic așezării lor? Iar pentru acea frumoasă și minunată clădire a cuiburilor pot păsările folosi mai curînd un chip pătrat decît altul rotund, un unghi obtuz mai bine decît unul drept, fără a le ști tîlcul? Ciugulesc ele cînd apă, cînd lut, fără să fi judecat că udeala moaie ce-i întărit? Podesc ele cu mușchi palatul lor, fără să se gîndească la trupul fraged al puișorilor, care se bucură să stea pe moale? Se adăpostesc ele oare de vînturi ploioase și-și așează locașul către răsărit, fără să știe cum sînt feluritele stări ale vînturilor și că unul poate fi mai prielnic decît altul? Pentru ce păianjenul îngroașe pînza într-un loc și o subție în altul, și folosește cînd un fel de nod, cînd altul dacă nu are nici chibzuială, nici țintă? Vedem îndeajuns, în cele mai multe lucrări ale lor, cu cît stau mai presus și ne întrec, și cît de slab înzestrați sîn-

tem ca să-i ajungem din urmă. Vedem din înfăptuirile noastre mai grosolane cîte însuşiri sînt cerute ca să le aducem la bun sfîrşit şi cît sufletul nostru dă din greu puterile sale; de ce să nu socotim că se întîmplă tot astfel şi cu ele? De ce să punem pe seama unei aplecări firești şi din supunere faptele care întrec tot ce ne stă nouă în putinţă, fie din fire, fie cu meşteşug? Cu aceasta, fără să ne gîndim, le dăm o foarte mare întîietate asupra-ne, cînd zicem că firea, cu părintească bunătate, îi însoţeşte şi călăuzeşte, ducîndu-i de mînă în toate faptele şi înlesnirile vieţii lor, iar pe noi ne lasă întîmplării şi norocului, ca prin meşteşug şi sîrguinţă să căpătăm ca să ne ţinem cele trebuincioase; şi nu ne îngăduie cît de puţin să ajungem cu chibzuinţa şi stăruinţa minţii la dibăcia firească a dobitoacelor, în aşa fel că prostia lor de bestie întrece în toate cele ce ne stau la îndemînă, tot ce poate dumnezeiasca noastră deşteptăciune. Astfel socotind, aevea dreptate am avea să numim firea meşteră şi duşmănoasă, dar nu este de loc aşa: orînduirea noastră nu este atît de schilavă şi fără rost.

Firea a îmbrăţişat atotcuprinzător toate făpturile sale; nu este una pe care să n-o fi înzestrat din plin cu toate mijloacele trebuincioase păstrării fiinţei ei, căci acele netoate văitături auzite la oameni (a căror dezmăţată judecată cînd ridică în slăvi, cînd coboară la antipozi) că sîntem singura vietate părăsită goală pe pămîntul gol, priponită, împiedicată, lipsită de apărare şi coperire în alt chip decît despuind pe alţii, iar pe celelalte făpturi firea le-a învelit cu scoici, teci, scoarţă, peri, lînă, ţepi, coconi, pene, solzi, blană, mătăsuri, după nevoia fiinţei lor, şi li s-a dat spre apărare gheare, dinţi, coarne ca să se repeadă şi să se apere şi i-a învăţat ce le este priincios ca să înoate, să alerge, să zboare, să cînte cînd omul nu ştie nici să umble, nici să vorbească, nici să mănînce, nici nimic decît să plîngă fără să fi învăţat:

(b) *Tum porro puer, ut saevis projectus ab undis*
Navita, nudus humi jacet, infans, indigus omni
Vitali auxilio, quum primum in luminis oras
Nixibus ex alvo matris natura profudit;
Vagitúque locum lugubri complet, ut aequum est

Cui tantum in vita restet transire malorum.
At variae crescunt pecudes, armenta, feraeque,
Nec crepitacula eis opus est, nec cuiquam adhibenda est
Almae nutricis blanda atque infracta loquella;
Nec varias quaerunt vestes pro tempore coeli;
Denique non armis opus est, non moenibus altis,
Queis sua tutentur, quando omnibus omnia largè
Tellus ipsa parit, naturâque daedala rerum[64];

(a) aceste tînguieli sînt înşelătoare; în rostul lumii se află împărţire mai dreaptă şi îmbinare mai potrivită. Pielea noastră este tot atît de bine întărită cît şi a lor împotriva ştirbirilor timpului, mărturie mai multe naţii care nu folosesc încă veşminte. (b) Vechii noştri gali nu erau îmbrăcaţi, nici irlandezii, vecinii noştri, sub un cer atît de rece, (a) dar o judecăm mai bine după noi înşine, căci toate părţile fiinţei noastre care ne plăcea să rămînă dezvelite la vînt şi aer sînt în stare să le rabde; faţa, picioarele, mîinile, pulpele, umerii, capul, după cum ne poartă obiceiul; căci, dacă este parte slabă la om şi care ar trebui să fie ferită de frig acesta trebuie să fie stomacul, unde se face mistuirea; părinţii noştri îl purtau gol, iar cucoanele noastre, plăpînde şi gingaşe cum sînt, se preumblă despuiate aproape pînă la buric. Legatul şi înfăşatul pruncilor nici ele nu sînt trebuincioase, dovadă mamele lacedemoniene[65] care fără să-i lege şi fără să-i înfaşe creşteau pruncii lor cu mădularele în voie să le mişte. Plînsul nostru îl găsim de obicei la cea mai mare parte dintre dobitoace şi nu prea sînt care să nu fie auzite plîngînd şi gemînd multă vreme după naştere, cu atît mai mult că este potrivit slăbiciunii în care se găsesc. Cît despre pornirea de a se hrăni, o avem ca şi ele, din fire, fără învăţătură,

(b) *Sentit enim vim quisque suam quam possit abuti*[66].

(a) Cine se îndoieşte că un copil ajuns în putere să se hrănească n-ar şti să-şi caute hrana? Pămîntul rodeşte şi dă din plin pentru nevoia lui, fără altă îngrijire şi meşteşugire; iar dacă nouă nu ne dă, nu dă nici dobitoacelor — dovadă strînsul celor de trebuinţă aflat la furnici şi la

altele, pentru vremea fără frupt din an. Acele nații de curînd descoperite[67], atît de îmbelșugat prisosite din fire cu cărnuri și băutură, fără îngrijire și pricepere pregătite, ne-au învățat că pîinea nu este singura noastră hrană și că, fără plugărit, fără niciuna din îndeletnicirile noastre, Firea, Maica Noastră, a pus tot ce trebuie la îndemînă, precum se vede din plin și mai bogat decît acum, după ce noi ne-am amestecat cu ale noastre meșteșugării,

Et tellus nitidas fruges vinetáque laeta
Sponte sua primum mortalibus ipsa creavit;
Ipsa dedit dulces foetus et pabula laeta,
Quae nunc vix nostro grandescunt aucta labore,
Conterimúsque boves et vires agricolarum.[68]

depășirea și nerînduirea poftei noastre întrecînd toate cele cu care noi căutăm să le potolim.

Ca apărare, ne este dat de la fire mai mult decît multora dintre animale, mișcări mai potrivite ale părților trupești, folosite firește și fără învățătură: vedem pe cei ce luptă goi, cum de la sine se aruncă tot ca noi cei învățați. Dacă unele dobitoace ne întrec în această privință, noi le stăm înainte în mai multe altele. Însăși deprinderea a ne întări trupul și a-l acoperi cu ajutor din străini ne este dată ca o povață și din pornire firească. Se poate dovedi că așa este: elefantul își ascute și subție dinții care-i slujesc la luptă (căci pentru această întrebuințare are anumiți, pe care-i păstrează și nu-i folosește la nici o altă nevoie). Cînd taurii pornesc la luptă împrăștie și azvîrle țărînă în jurul lor, mistreții își ascut colții; ichneomonul[69], cînd stă să înhațe pe crocodil, își unge trupul și-l întărește jur în jur cu mîl lipicios și bine plămădit, ca și cînd ar fi zale. De ce nu am spune că este tot atît de firesc să ne apărăm și noi cu lemn și fier?

Cît despre grai nu încape îndoială că dacă nu e firesc, nu e nici trebuincios. Cu toate acestea, cred că un copil care ar fi fost hrănit în plină singurătate, depărtat de orice legătură (ceea ce ar fi încercare greu de făcut), va avea un fel de grai ca să-și arate gîndurile: nu este de crezut ca firea să ne fi lipsit pe noi de această mijlocire lăsată mai multor dobitoace; căci ce înseamnă alta decît a vorbi însușirea de a se văita, a se bucura, a

chema în ajutor, a îmbia la dragoste, văzute de noi la dobitoacele care se slujesc de glasul lor? (b) Cum nu ar vorbi între ele cînd ne vorbesc nouă şi noi lor? În cîte feluri nu vorbim cu ciinii noştrii?, iară ei ne răspund! Alt glas şi alte vorbe şi chemări avem pentru ei decît pentru păsări, porci, boi şi cai şi schimbăm graiul după soi:

(a) *Cosi per entro loro schiera bruna*
S'ammusa l'una con l'altra formica
Forse a spiar lor via, et lor fortuna[70].

Îmi pare că Lactanţiu[71] spune că dobitoacele au nu numai grai, dar încă şi rîs[72]. Iar deosebirea de cuvînt, după ţinuturi, se află şi la animale de acelaşi fel. În legătură cu aceasta, Aristotel aminteşte felurimea cîntecului potîrnichilor, după aşezarea locului,

(b) *variaeque volucres*
Longè alias alio jaciunt in tempore voces,
Et partim mutant cum tempestatibus una
Raucisonos cantus[73].

(a) Rămîne de văzut ce limbă ar vorbi acel copil, căci ceea ce se spune pe ghicite nu poate avea multă noimă. Dacă mi se aduce împotrivă că surzii din naştere nu vorbesc, nu este fiindcă ar fi putut învăţa să vorbească din auzite, dar mai curînd fiindcă simţul auzului care le lipseşte ţine de vorbire şi sînt din fire împreunate: aşa că dacă grăim trebuie mai întîi să fie glăsuit nouă înăuntrul urechilor, înainte a-l trimite în străin.

Toate acestea le-am spus ca să întăresc asemănarea care se află în trebile omeneşti şi ca să ajungem a ne alătura mulţimii. Nu sîntem nici peste, nici mai prejos de toate cîte sînt; tot ce este sub bolta cerească — spune înţeleptul[74] — urmează o aceeaşi soartă şi lege,

(b) *Indupedita suis fatalibus omnia vinclis*[75].

(a) Se află unele deosebiri, sînt împărţiri şi trepte, dar stau sub desfăşurarea aceleiaşi firi:

(b) *res quaeque suo ritu procedit, et omnes*
Foedere naturae certo discrimina servant[76].

(a) Trebuie îngrădit omul și așezat între hotarele acestei întocmiri. Păcătosul nu poate izbuti de la sine să pășească mai departe; este împiedicat și legat, supus acelorași nevoi ca și celelalte ființe de felul său, într-o stare foarte mijlocie, fără nici o precădere și întîietate adevărată și din ființă, cea pe care și-o însușește cu mintea și din născocirea sa nu are nici trup, nici noimă. Și dacă drept este că numai omului, din toate animalele, îi este dată libertatea închipuirii și acea nerînduire a gîndurilor, care-i arată ceea ce este, ceea ce nu este, ceea ce vrea și ceea ce este amăgitor, și ce este aevea, foarte scump plătită întîietate este și de care puțin se poate făli, de la care pornește cea mai mare parte a relelor ce ne pasc: păcat, boli, nehotărîre, tulburare și disperare.

Așadar spun, ca să mă întorc la ceea ce arătam, în nimic nu pare că din îndemn ai firii și din supunere dobitoacele ar face ceea ce noi facem cu chibzuință și iscusință. Trebuie să ajungem a spune că aceleași nevoi duc la aceleași însușiri și să mărturisim că aceeași judecată, aceeași cale, care noi ținem a fi făcutul nostru, este asemenea și animalelor. De ce să ne închipuim la ele firească mărginire, noi, care nu simțim nimic în acest fel? Unde pui că mai vrednic este să fi îndrumat și adus a făptui din firesc și neîmpotrivit îndemn și mai aproape de dumnezeire decît orînduit la fapt de vrere îndrăzneață și la întîmplare; și mai întemeiat este să lași firii decît nouă frînele purtării noastre. Deșertăciunea încumetării noastre face că mai bucuros ne place să datorăm puterii noastre decît dărniciei firii ceea ce putem; din foarte slabă judecată, pare-mi-se, înzestrăm pe celelalte dobitoace cu bunuri firești, lepădîndu-ne noi de ele, ca să ne mîndrim și să preamărim cu avuții însușite; căci tot atît de dragi mi-ar fi ale mele daruri, dacă ar fi neînvățate, decît cele care ar fi fost să le cerșesc și să le capăt într-o ucenicie. Nu stă în a noastră putere să cîștigăm o mai frumoasă încunoștiințare decît a fi ocrotit de Dumnezeu și de fire.

Așadar, vulpea de care se slujesc locuitorii Traciei[77] cînd vor să treacă un rîu înghețat, căreia îi dau drumul înaintea lor, ca să știe după cum ea va apropia urechea de gheață, dacă e mai departe sau mai aproape zgomotul

apei care curge dedesubt, și dacă sloiul este subțire sau gros, pentru a înainta sau a da înapoi — n-am avea noi oare dreptate să credem că aceeași judecată îi trece prin minte, ca și a noastră, și că este o gîndire a cărei înlănțuire este firească: „Ceea ce face zgomot se mișcă, ceea ce se mișcă nu e înghețat, ceea ce nu-i înghețat e curgător, ceea ce curge se lasă sub povară?". Căci a pune aceasta numai pe seama agerimii auzului, fără judecată și chibzuială, e o nălucire și nu poate încăpea în mintea mea. Tot astfel trebuie să socotim feluritele vicleșuguri și năsocoiri cu care dobitoacele se apără față de noi.

Iar dacă vrem să ne lăudăm cu însuși faptul că sîntem în măsură a le prinde și a le folosi după vrerea noastră, această întîietate e singura care ne este dată și nouă unora față de alții. În acest fel cîștigăm robii noștri. (b) Climacidele nu erau oare femei din Siria care slujeau plecate pe brînci drept scară doamnelor care se urcau în trăsuri? (a) Iar cea mai mare parte din inșii volnici, pentru cît de ușoare înlesniri ale traiului lor, nu-și dau ei ființa în plata altuia? (c) Femeile și țiitoarele din Tracia[78] se întrec pentru a fi alese ca să fie ucise pe mormîntul bărbatului. (a) Lipsiți fost-au vreodată tiranii de oameni închinați preamăririi lor? Unii se prindeau pînă a li se alătura la nevoie ca să-i însoțească în moarte ca și în viață. (b) Oștiri întregi s-au supus în felul acesta căpeteniei lor. Legămîntul asprei școli a celor care luptau pînă la moarte avea acest cuprins: „Jurăm să ne lăsăm prinși în lanțuri, arși, bătuți și uciși cu spada, să răbdăm orice suferă oricare gladiator vrednic de la stăpîn, dîndu-i cu credință mare trupul și sufletul".

Ure meum, si vis, flamma caput, et pete ferro
Corpus, et intorto verbere terga seca[79].

Era un adevărat legămînt și în unii ani zeci de mii îl făceau și pierdeau.

(c) Cînd sciții[80] își înmormîntau regele, sugrumau peste trupul său țiitoarea cea mai iubită, paharnicul său, scutierul, cămărașul, paznicul cămării și bucătarul său. Iar la un an ucideau cincizeci de cai, încălecați de cincizeci de paji, trecuți prin țeapă de la șira spinării pînă-n gîtlej și îi lăsa astfel împlîntați, de strajă, în jurul mormîntului.

(a) Oamenii care ne slujesc o fac mai pe ieftin, pentru o mai proastă îngrijire și pază decît cea pe care o avem noi pentru păsări, cai, cîini dacă luăm în seamă slujirile aduse. (b) Cîtă stăruință din partea noastră pentru buna lor stare. Cele mai plecate slugi nu-mi par a face de bunăvoie pentru stăpînii lor tot ceea ce măririle lumii se laudă că fac pentru dobitoacele lor. Diogenes, văzînd că rudele lui se cerau luiau să-l răscumpere din robie: „Sînt nebuni — spune el. Cel care vede de mine mă hrănește și mă slujește", și cei care țin vite trebuie mai curînd să spună că ei le slujesc, decît ele pe ei.

(a) Iar ele au mai multă mărinimie decît noi, niciodată un leu nu se robește altui leu, nici un cal — altui cal, din lipsă de vitejie. Așa cum noi mergem la vînătoare de lupi, și tigrii și leii merg la vînătoare de oameni, și aceeași purtare au unii față de alții; cîinele prinde iepuri, șoimul — ciortan, rîndunelele — greieri, cretele — mierle și ciocîrlii:

(b) *serpente ciconia pullos*
Nutrit, et inventa per devia rura lacerta.
Et leporem aut capream famulae Jovis, et generosae
In saltu venantur aves[21].

Noi împărțim cîștigul vînătorii cu cîinii și păsările noastre, toi atît cît și osteneala și isprava; mai sus de Amphipolis, în Tracia, vînătorii și șoimii sălbatici împart cinstit prada pe din două, ca și de-a lungul Palusului Maeotides[22], dacă pescarii nu lasă lupilor, cu bună-credință jumătate din pescuit și fără întîrziere apucă să le spintece năvodul. (a) Așa cum noi facem o vînătoare pe care o purtăm mai mult cu iscusință decît cu putere, cum este cea a undiței, a cîrligelor și verigelor, aidoma se vede și la dobitoace. Aristotel[23] spune despre caracatiță că zvîrle din gîtlejul său, cît de departe, un mat lung ca o undiță, pe care îl poate îndrepta după voie: cînd vede că se apropie un peștișor îl lasă să se prindă de vîrf, ca fiind ascunsă în nisip sau în mîl, și-l trage încetul cu încetul, pînă ce peștișorul se apropie și poate, dintr-o săritură, să-l înhațe.

Cît despre putere, nu se găsește dobitoc pe lume, lăsat în prada atîtor lovituri, ca omul; nu ne trebuie o balenă,

un elefant, un crocodil, nici alte dobitoace care, cîte unul, e în stare să doboare mulți oameni; de ajuns păduchii pentru a nărui dictatura lui Sylla[84]; inima și viața unui mare și biruitor împărat sînt hrana celui mai mic viermișor.

De ce să spunem că la om este știință și pricepere și că se bizuie pe meșteșug și judecată cînd alege cele folositoare traiului și sănătății de cele care nu sînt, și știință să cunoască puterea reventului și a polipodului? Și, cînd vedem caprele de Candia[85], dacă sînt lovite, că umblă să găsească între o mie de ierburi crăsinel ca să se tămăduiască, că șopîrla își freacă și limpezește ochii cu mărar, că broasca țestoasă, cînd a mîncat viperă, caută numaidecît origama ca să se curețe, că berzele își fac singure spălături cu apă de mare, că elefanții smulg cu îndemînare nu numai din trupul lor și al semenilor săgețile și sulițele care le-au fost azvîrlite în luptă, ci și din corpul stăpînilor (mărturie, cel al regelui Porus[86], înfrînt de Alexandru), și le smulg cu atîta iscusință cum noi nu am fi putut face fără durere — de ce să nu spunem, de asemenea, că ele dovedesc știință și luare-aminte? Căci a pune înainte, ca să le înjosim, că ele au știre numai din povața și din porunca firii nu înseamnă a le tăgădui știința și privegherea; mai mult, le întărim mai drept decît nouă cinstea unei atît de desăvîrșite dăscălițe.

Crisip[87], ca și în toate cele, mai disprețuitor a stării dobitoacelor decît oricare alt filozof, luînd în seamă apucăturile ciinelui care găsindu-se la o răspîntie a trei drumuri, în căutarea stăpînului de care s-a rătăcit sau la urmărirea prăzii pe care o fugărește, încercînd un drum, apoi altul și, după ce s-a lămurit despre două drumuri, unde nu a dat de urmă, se aruncă pe al treilea fără șovăire, el e nevoit a mărturisi că în acel ciine s-a înfiripat următoarea judecată: „Am mers pînă la acea răspîntie pe urma stăpînului meu; trebuie neapărat să treacă prin unul din aceste trei drumuri; nu-i nici pe acela, nici pe celălalt, așadar trebuie negreșit să treacă pe cestălalt"; lămurindu-se cu această adeverire și dovedire nu se mai slujește de simțurile sale la al treilea drum, nici nu-l mai încearcă, ci se lasă dus de puterea minții. Această trăsătură, curat dialecticească și întrebuințarea adeveririi, în

DE MESSIRE
MICHEL SEIGNEVR DE
MONTAIGNE CHEVALIER
de l'ordre du Roy, & Gentil-homme ordinaire de sa Chambre.

LIVRE SECOND.

A BOVRDEAVS.

Par S. Millanges Imprimeur ordinaire du Roy.

M. D. LXXX.

AVEC PRIVILEGE DV ROY.

Fotocopia copertei primei ediții a **Eseurilor**, vol. II (1580)

parte și împreunata și potrivita socotire a părților, nu face tot atît dacă a învățat-o cîinele din sinea lui sau de la Trapezuntius?[88].

Mai mult, dobitoacele nu sînt cu nimic mai neputincioase să învețe ca și noi. Mierlele, corbii, gaițele, papagalii pot fi deprinși să vorbească; iar acea ușurință cu care vedem că ele aduc vocea și suflarea să fie atît de mlădiată și ascultătoare ca să o dedea vorbirii și o silește la un anumit număr de litere și silabisiri — dovedește că ele au judecată în sinea lor, care-i face a se supune și învoi a învăța. Cred că fiecare este sătul să vadă atîtea maimuțării cu care boscarii deprind cîinii lor: dănțuirile, în care nu greșesc o singură cadență sunetului ce aud; multe feluri de mișcări și salturi pe care-i învață să le facă la poruncă; dar văd cu mai multă uimire un fapt totuși destul de obișnuit la cîinii folosiți de orbi și pe cîmp și la oraș; m-am uitat cum se opresc la porți anume unde au obiceiul să cerșească, cum se feresc de loviturile căruțelor și ale vitelor, chiar atunci cînd ei singuri au destul loc să treacă; am văzut de-a lungul șanțului orașului, cum părăseau o potecă bătută și netedă, apucînd pe alta mai proastă, ca să îndepărteze pe stăpîn de șanț. Cum oare putea intra în capul acelui cîine că datorința lui era să îngrijească numai de paza stăpînului, slujindu-l, și cum știa el că are să țină seama de o înlesnire care nu l-ar privi singur pe el? Că anume drum, destul de larg pentru el, pentru un orb nu poate fi bun? Se înțeleg oare toate acestea fără a avea șir în gîndire și fără judecată?

Nu trebuie uitat ceea ce spune Plutarh[89], că a văzut la Roma cu împăratul Vespasian tatăl, la un cîine din teatrul Marcellus. Cîinele slujea unui măscărici care înfățișa un joc cu mai multe măști și cu mai multe chipuri, unde și el avea o parte. Între altele, trebuia cîtva timp să facă pe mortul, fiindcă mîncase o anume iarbă; apucă dintr-o dată să tremure și să se miște ca amețit, pînă cînd la urmă se lăsă tras de ici-colo, după nevoile jocului; apoi, cînd își dădu seamă că e vremea, începu mai întîi să se miște cu binișorul, ca și cînd s-ar fi trezit dintr-un somn adînc și, ridicînd capul, privi în toate părțile, uimind pe cei de față.

Boii care slujeau la udat în grădinile regești din Suza[90] învîrteau roți cu găleți atîrnate de scos apa (cum se văd în multe locuri în Languedoc[91]), fiindu-le socotit să scoată pînă la o sută de învîrtituri pe zi fiecare, atît de obișnuiți cu numărul acesta erau, încît, oricum ar fi fost siliți a trage peste număr, nu-i mai puteai urni încă un rînd; dacă-și împlineau sarcina se opreau pe loc. Noi trecem de copilărie înainte de a ști să numărăm pînă la o sută, iar acum am dat de nații care nu au nici o cunoștință a numerelor.

Se află încă mai multă cumințenie în a învăța pe altul decît a fi învățat. Iară lăsînd de o parte ce gîndea și dovedea Democrit[92], că am învățat cea mai mare parte din meșteșuguri de la dobitoace: de la păianjen — să țesem și să coasem, de la rîndunică — să clădim, de la lebădă și privighetoare — să cîntăm și de la multe animale luînd pildă, să știm a ne locui; Aristotel zice că privighetorile învață pe puii lor să cînte, jertfind timp și grijă, de aceea cele ținute în colivii și care n-au fost la școala părinților pierd mult din gingășia cîntului lor. (b) Putem judeca din acestea că sînt îndreptați cu povețe și învățătură. Iar printre cei liberi, unul nu seamănă cu celălalt, fiecare și-a însușit cît a putut; și în ucenicia lor se întrec care pe care cu rîvnă, atît silindu-se și inimoșindu-se, încît cel învins rămîne mort, pierzîndu-și suflarea, mai curînd decît glasul. Cei mai tineri se frămîntă cu gîndul și apucă a cînta după unele sunete din cîntec: învățăcelul ascultă povața dascălului său, dîndu-i seamă cu mare grijă de cele învățate: cînd unul, cînd altul tace, îi auzim îndreptînd greșelile, lămurim unele nemulțumiri ale dascălului. Văzut-am odinioară (spune Arrius)[93], un elefant căruia i se agățase de fiecare pulpă o țimbală și alta era prinsă de trompă, la sunetul cărora toți ceilalți jucau în jur, ridicîndu-se și plecîndu-se după sunetul și cadența țimbalei; și se veseleau ascultînd cîntecul. (a) La arătări în Roma[94] se vedeau de obicei elefanți deprinși să se miște și să dănțuiască după glas în jocuri cu mai multe înlănțuiri, opriri și felurite cadențe, foarte grele de învățat. S-au văzut dintre aceștia care-și aminteau cele învățate cînd rămîneau singuri, ei se străduiau cu grijă și luare aminte

să le facă pentru ca să nu fie împunși și bătuți de stăpînii lor.

Dar ceastălaltă istorisire despre o coțofană, de care ne aduce mărturie însuși Plutarh este ciudată: ea se afla în dughiana unui bărbier din Roma și făcea minuni prefăcînd glasul după tot ce auzea. Într-o zi s-a întîmplat că niște trîmbițași s-au oprit multă vreme în fața dughenei; de atunci, și ziua următoare întreagă, iată coțofana pe gînduri, amuțită și obidită, spre mirarea tuturora; lumea-și spunea că sunetul trîmbițelor a înspăimîntat-o și zăpăcit-o în așa hal, încît i-a pierit glasul, dar pînă la urmă s-a văzut că era cufundată și dusă pe gînduri, fiindcă își muncea mintea și pregătea vocea, potrivit sunetului trîmbițelor, încît cel dintîi glas al ei a fost aidoma acelor înfiorsături, opriri și mlădieri, părăsind și disprețuind tot ce știuse înainte pentru învățătura nouă.

Nu vreau să lipsesc a mai aduce și altă pildă, spusă tot de Plutarh, a cîinelui văzut de el cînd se afla pe corabie (cît despre rost simt bine că-l încurc, însă nu-mi dau osteneala să pun în rînd pildele, după cum nu o fac în nimic din această lucrare): cîinele acela, rîvnind la untdelemnul din fundul unui ulcior, în care nu putea ajunge cu limba din pricina vasului prea strîmt la gură, se duse să caute pietricele și le aruncă în ulcior pînă untdelemnul s-a ridicat la margine și-l putu ajunge. Ce înseamnă aceasta dacă nu șirul unei judecăți foarte agere? Se spune că corbii de Barbaria la fel fac dacă apa din care vor să bea este prea joasă. Acest fapt se aseamănă oarecum cu cele povestite despre elefanți de Juba[95], rege din acele locuri, că atunci cînd, prin vicleșugul vînătorilor, unul dintre ei este prins în gropi adînci (săpate și acoperite cu tot felul de mărăcini, ca să-i înșele), ceilalți aduc iute pietre și buturugi pentru a-i înlesni ieșirea. Dar acest dobitoc atît se apropie și în atîtea chipuri de înțelegerea omenească, încît, dacă aș vrea cu de-amănuntul să înșir toate cîte le-am putut afla, lesne aș cîștiga rămășagul, pe care de obicei îl țin, că o mai mare osebire se află de la cutare la cutare om decît de la cutare dobitoc la cutare om. Îngrijitorul unei elefant într-o curte boierească din Siria dosea la toate mesele jumătate din partea ce se cuvenea elefantului. Într-o zi stăpînul său a vrut el însuși

să-l îngrijească, a vărsat în ieslea lui măsura cea dreaptă de orz pentru hrană: elefantul, privind cu un ochi răutăcios pe păzitorul său, a despărţit cu trompa hrana pe jumătate, arătînd astfel cu cît era păgubit. Iară altul, al cărui îngrijitor amesteca în hrană pietre, spre a îngreuna măsura, s-a apropiat de oala în care acela fierbea mîncarea pentru cină şi a umplut-o cu cenuşă. Acestea sînt întîmplări neobişnuite, dar sînt altele care au fost de toţi văzute şi toată lumea ştie că în oştile răsăritului elefanţii alcătuiau una din cele mai însemnate tării ale oştirii, de la ei aveau foloase cu mult mai însemnate decît avem noi acum de la puşcaşii noştri, al căror loc îl ţineau aproape în întregime la o bătălie rînduită (uşor pot vedea aceasta cei care cunosc istoriile vechi):

(b) *siquidem Tirio servire solebant*
Annibali, et nostris ducibus, regique Molosso,
Horum majores, et dorso ferre cohortes,
Partem aliquam belli et euntem in praelia turmam[96].

(a) Trebuie să fi fost bine socotit cît se putea bizui pe mintea acestor dobitoace ca să le fie lăsată fruntea acestor bătălii, acolo unde cea mai mică oprire şi cea mai mică spaimă, din pricina greutăţii şi mărimii lor, ar fi fost de ajuns ca să piardă totul, cînd ei s-ar fi întors către ai lor; şi s-a văzut mai arar să dea ei înapoi peste oaste, pe cît s-a văzut că ni se întîmplă nouă de obicei, îmbulzindu-ne unii peste alţii şi dînd înapoi. Aveau însărcinarea nu numai a unei singure mişcări, dar şi a mai multor părţi ale luptei. (b) Cum făceau şi spaniolii cu cîinii la cucerirea de curînd a Indiilor[97], le plăteau leafă şi împărţeau prada; iar dobitoacele acestea arătau tot atîta isteţime şi judecată în a stărui şi a hotărî biruinţa, a da năvală sau a se da înapoi, a cunoaşte duşmanul de ai lor, pe cît erau de înfocaţi şi de straşnici în bătălie.

(a) Ne minunăm şi preţuim mai lesne lucrurile străine decît cele obişnuite, fără care nu m-aş fi apucat să scriu acest lung pomelnic; căci, precum gîndesc eu, cine caută de aproape ceea ce de obicei se vede la dobitoacele care trăiesc printre noi, va găsi fapte tot atît de minunate, cît

și cele pe care apucăm să le adunăm din țări și veacuri depărtate de noi. (c) Aceeași fire își vălure cursul. Cel care ar fi judecat îndeajuns timpul de față ar putea singur să facă sumarul despre tot ce va să vie și tot trecutul. (a) Odinioară văzutu-s-a la noi oameni aduși de peste mări din țări depărtate și, fiindcă nu le înțelegeam nicicum graiul, fiindcă felul și purtarea lor și hainele ce aveau era cu totul osebite de ale noastre. Care dintre noi nu îi socoteam sălbatici și asemenea dobitoacelor? Cine nu dădea pe seama prostiei și netoției faptul înfățișării mute fără cunoașterea graiului franțuzesc, habar neavînd de ale noastre sărutări de mîini și ale noastre șerpuite temenele. Purtarea noastră și apucăturile noastre după care trebuie neapărat să se ia tot neamul omenesc? Ponegrim tot ce ne pare ciudat și ceea ce nu pricepem, așa se întîmplă și cu părerea ce o avem despre dobitoace. Ele au mai multe stări care se potrivesc cu ale noastre: din acestea putem scoate, prin asemănare, unele înțelesuri, dar ceea ce este numai al lor nu știm nimic. Caii, ciinii, boii, oile, păsările și cea mai mare parte din dobitoacele care trăiesc cu noi cunosc vocea noastră și îi dau ascultare; tot astfel făcea și mreana lui Crassus[98], care venea la el cînd o chema; astfel fac și țiparii aflați în fîntîna Arethusa[99]. (b) Și văzut-am eleștee destule unde peștii vin să mănînce la o anume chemare a celor care-i îngrijesc;

(a) *nomen habent, et ad magistri*
Vocem quisque sui venit citatus[100].

Ne putem da seama de acestea. Mai putem spune că elefanții au frînturi de credință, mai ales că după mai multe scalde și curățiri îi vedem ridicînd trompa și ațintind ochii spre soare la răsărit, stînd fără mișcare vreme îndelungată, cufundați pe gînduri la ceasuri hotărîte ale zilei, fără învățătură sau îndemn, din a lor pornire. Fiindcă nu aflăm asemenea lucruri la alte dobitoace, nu putem dovedi că ele ar fi fără credință și nu putem aduce vreo judecată despre ceea ce ni se ascunde. Putem lămuri și din faptul arătat de filozoful Cleante[101] unele lucruri, fiindcă se apropie de felul nostru de a fi: a văzut, spune el, furnici plecînd din mușuroiul lor, ca să ducă corpul unei alte

furnici moarte la alt mușuroi, de unde mai multe altele veneau spre întîmpinare ca și cînd ar fi fost să le agrăiască; iar după ce au stat o bucată de vreme împreună, acestea s-au întors ca să se sfătuiască, se vede, cu cele de acasă și făcură astfel două sau trei drumuri, predarea fiind anevoioasă, pînă la sfîrșit, cele din urmă sosite au adus celor dintîi un vierme din mușuroiul lor drept preț al mortului, pe care vierme cele dintîi l-au luat în spinare și l-au dus, întorcîndu-se, lăsînd celorlalte trupul moartei. Iată tîlcul dat de Cleante, dovedind cu aceasta că necuvîntătoarelor nu le lipsește înțelegerea unora cu celelalte și au legături între ele; vina noastră este dacă nu putem fi și noi părtași ale înțelesurilor lor: din această pricină avem părere prostească despre ele.

Mai sînt și alte fapte ale lor ce întrec cu mult priceperea noastră, rosturi care mult ne-ar trebui să ajungem a le urma întocmai, dar încă să ni le închipuim, neputînd încape în mintea noastră. Mai mulți cred că, în acea cumplită și din urmă bătălie pe mare pierdută de Antoniu[102] împotriva lui August[103], nava lui căpitănească a fost oprită în toiul mersului de acel mic pește numit *remora* de latini, care avea putere să oprească orice fel de navă de care se prindea. Iar împăratul Caligula[104], înaintînd cu o numeroasă oaste de mare de-a lungul coastei Italiei, acel pește i-a oprit nava și el puse să-l prindă, înfipt cum se afla pe fundul vasului, mîniat că o vietate atît de mică poate înfrunta și marea și vînturile și strășnicia vîslelor sale, numai prinzîndu-se cu gura de corabia lui (căci este pește cu scoică) și nu fără multă dreptate uimit fost-a, fiind adus în corabie, că îi lipsea puterea ce o avea în afară. Un cetățean din Cizicia[105] căpătase odinioară faima unui bun matematician, pentru că învățase obiceiurile ariciului, care are vizuina deschisă în mai multe părți și la mai multe vînturi, și astupă deschizăturile în partea de unde va bate vîntul, dinainte știre avînd cum va să sufle; ceea ce cetățeanul, băgînd de seamă, aducea în oraș negreșit vestea despre vîntul care va sufla. Cameleonul ia fața locului unde șade, iar caracatița se boiește ca însăși, după cum îi place, după împrejurare, pentru a se ascunde de ce se teme și ca să prindă ce caută: la cameleon este o schimbare suferită, iar la caracatiță este schim-

bare voită. Noi schimbăm oarecît culoarea feței de frică, mînie, rușine, dar din pricina suferinței, ca la cameleon. E drept că gălbenarea ne îngălbenește, dar nu de vreroa noastră atîrnă. Iar aceste fapte, care se vădesc a fi mai tari la animale decît la noi arată oarecare însușire mai cuprinzătoare și nedezvăluită nouă, după cum adevărat este că mai sînt și alte multe din stările și învrednicirile lor (e) care nouă aevea nu ne sînt înfățișate.

(a) Din prevestirile trecutelor vremi, cele mai vechi și mai negreșite erau cele care se trăgeau din zborul păsărilor. Noi nu avem nimic asemănător și atît de minunat. Acel rost, acea rînduire a mișcărilor aripii, cu care dăm de urma lucrurilor ce vor să fie, trebuie puse bine la cale de vreo desăvîrșită mijlocire pentru atît de nobilă țintă; căci înseamnă a ne încredința pe ce se arată numai lăsînd această mare dovedire vreunei porunci firești, fără înțelegerea, și învoirea, și chibzuiala celui care le făptuiește; și vădit este că am judecat greșit. Că așa este, iată următoarele: torpila[106] are putința nu numai să amorțească părțile trupului care se ating de ea, dar trimite prin plasă și năvod grea toropire mîinilor care le mînuie și le trag; mai mult, se spune chiar că atunci cînd se varsă apă peste ele, se simte cum otrava se împrăștie pînă la mînă și amorțește pipăitul în apă. Minunată este puterea aceasta, dar pentru torpilă nu fără înțeles, ea o simte și o folosește ca să prindă prada pe care o pîndește, astfel că o vedem ascunzîndu-se în mîl, ca peștii ceilalți care înoată deasupra să cadă în puterea ei, loviți și amorțiți de venin. Cocorii, rîndunelele și celelalte păsări călătoare schimbă locul după anotimp, destulă iscusință arătînd în alesul ce fac și cum pun însușirile lor în slujba nevoii. Vînătorii ne încredințează că pentru a păstra între mai mulți cățeluși pe cel care-i mai bun ajunge să lași pe mamă să aleagă în voie: îi scoți din culcușul lor, iar cel dintîi pe care-l prinde să-l ducă înapoi va fi totdeauna cel mai bun; sau că te prefaci că înconjuri culcușul cu foc, cel dintîi pui în ajutorul căruia se va repede mai întîi. Se vede din acestea că ele au putința să cunoască din vreme ceea ce nouă ne lipsește sau că au un dar mai viu să osebească altfel decît ne pricepem noi. Căci lucru dovedit este că la copiii noștri, pînă nu sînt înaintați în vîrstă,

afară de chipul trupesc, nimic nu aflăm din care să putem face alegere.

Felul naşterii, înmulţirii, hranei, faptelor, mişcărilor, traiului şi morţii dobitoacelor fiind atît de aproape de al nostru, tot ceea ce noi dăm pe seama stării noastre, mai presus decît a lor, scoţîndu-ne de pe făgaşul firii, nicidecum nu poate porni din minte cu judecată. Pentru bunul mers al sănătăţii noastre, doftorii ne dau ca pildă traiul dobitoacelor şi purtarea lor; căci această zicătoare din toate vremile stă în gura norodului:

Picioare şi cap la cald păziţi;
În altele ca dobitocul făptuiţi.

Prăsirea este cea mai de seamă din făptuirile fireşti; noi avem o împărţire trupească mai la îndemînă pentru aceasta; totuşi, ei ne poruncesc a ne ţine după felul şi aşezarea dobitoacelor, fiind mai spornic,

more ferarum
Quadrupedúmque magis ritu, plerúmque putantur
Concipere uxores; quia sic loca sumere possunt,
Pectoribus positis, sublatis semina lumbis[107].

Şi înlătură, drept vătămătoare, acele stîrniri şi neruşinate mişcări, scornite de femei, întorcîndu-le la povaţa şi purtarea animalelor, de felul lor, mai cumpătate şi potolite:

Nam mulier prohibet se concipere atque repugnat,
Clunibus ipsa viri venerem si laeta retractet,
Atque exossato ciet omni pectore fluctus.
Ejicit enim sulci recta regione viâque
Vomerem, atque locis avertit seminis ictum[108].

Dacă este drept a da fiecăruia ce i se cuvine, dobitoacele care slujesc, iubesc şi apără pe binefăcătorul lor şi se reped la străini şi la cei care fac rău arată prin aceasta o parte din judecata noastră, precum şi atunci cînd ele păstrează o foarte potrivită cumpănire la împărţirea bunului lor puilor. Cît despre prietenie, fără asemuire, la ei este mai vie şi mai trainică decît la oameni. Hircan, cîinele regelui Lisimah[109], a rămas cu îndărătnicie, după moartea stăpînului său, pe patul lui, fără să primească mîncare şi

băutură, iar în ziua cînd i s-a ars trupul a luat-o la fugă și s-a aruncat pe rugul unde ardea stăpînul său. Cum făcu și ciinele unui anume Pirus, căci nu se mișcă de pe patul stăpînului de la moartea acestuia; iar cînd fu ridicat, se lăsă purtat cu el și la urmă se aruncă pe rug. Sînt unele îndemnuri ale iubirii, ivite uneori la noi fără sfatul judecății, de pe urma unei porniri neașteptate, pe care unii o numesc simpatie: tot cît și nouă, le este dată dobitoacelor. Vedem caii ajungînd să aibă o anume înțelegere unul cu altul, în așa fel că anevoie ne este să-i despărțim la drum și la trai; îi vezi că îndrăgesc un anume păr al semenilor, precum și unele chipuri, și pe cîte un altul au ciudă și ură. Ca și noi, dobitoacele aleg dragostele lor și oarecum femeia. Nu sînt scutite de a noastră pizmuire și de rîvnele noastre neîmpăcate și nemăsurate.

Poftele sînt sau firești și neapărate, ca mîncarea și băutura, sau firești și nu neapărate ca împreunarea cu femeia, sau nu sînt nici firești, nici neapărate; dar de acest fel din urmă sînt aproape toate ale oamenilor; toate sînt de prisos și născocite. Căci uimitor este cît de puțin îi trebuie firii ca să se mulțumească, cît de puțin ne-a lăsat de dorit. Pregătirea bucătăriilor noastre nu vine din porunca ei: stoicii[110] spun că un om s-ar putea ține cu o măslină pe zi. Alesul vinurilor noastre nu-i după a sa povățuire, nici tot ce mai adăugim poftelor de dragoste,

neque illa
Magno prognatum deposcit consule cunnum[111].

Aceste pofte străine, pe care necunoștința binelui și o greșită părere le-a strecurat în noi, sînt în atît de mare număr, încît alungă aproape pe toate cele firești, nici mai mult, nici mai puțin ca și într-o cetate unde s-ar afla atît de mulți venetici, încît scot afară pe cei băștinași sau sting a lor veche stăpînire, înlăturînd-o cu totul și împlintîndu-se în loc. Dobitoacele sînt mult mai rînduite decît noi și cu mai multă cumpătare se țin de marginile hotărîte de fire; dar nu într-o atare măsură ca să nu treacă de acele margini înaplecate spre aceleași depășiri ca și noi. După cum s-au găsit înfuriate dorințe care au împins oameni la dragoste cu dobitoacele, cîteodată și ele sînt răpite de dragoste pentru noi și sînt pornite nefiresțe de la

un soi la altul: mărturie elefantul potrivnic grămăticianului Aristofan[112], în dragostea pentru o tînără florăreasă din oraşul Alexandria, care întru nimic nu se lăsa mai prejos de un urmăritor pătimaş; căci, plimbîndu-se prin tîrgul unde se vindeau poamele, le apuca cu trompa şi i le aducea; n-o pierdea din vedere decît dacă altfel nu se putea şi cîteodată îi vîra trompa în sîn şi pipăia sfîrcurile. Ei povestesc şi de un dragon îndrăgostit de o fată, de o gîscă aprinsă de iubire pentru un copil din oraşul Asopo[113], de un berbec supus cîntăreţei Glaucia[114]; în fiecare zi mai multe se văd înebunite de dragoste pentru femei. Se mai văd unele animale date dragostei de bărbaţi. Oppian[115] şi alţii aduc unele pilde care arată cinstirea ce păzesc dobitoacele la căsătorii şi pentru prăsila lor, ce vedem, însă, foarte des este dimpotrivă,

nec habetur turpe juvencae
Ferre patrem tergo; fit equo sua filia conjux;
Quásque creavit init pecudes caper; ipsáque cujus
Semine concepta est, ex illo concipit ales[116].

Dar şiretenie răutăcioasă poate fi alta mai vădită decît pilda catîrului lui Tales filozoful? care, încărcat cu sare s-a împiedicat la trecerea unui riu, a căzut şi sacul din spinare s-a muiat; a băgat de seamă că sarea, topindu-se, îi uşurase din povară şi de cîte ori întîlnea un rîuşor nu lipsea să se arunce cu întreaga încărcătură, pînă cînd stăpînul său, descoperind şiretenia, porunci să-l încarce cu lînă, lucru de care s-a găsit nemulţumit şi încetă vicleşugul. Unele arată, fără învăţătură, acelaşi fel de zgîrcenie ca şi noi; îi vedem dosind cu nespusă grijă tot ce pot şi ascunzîndu-le cu stăruinţă şi dacă nu le este de nici un folos. Cît despre gospodărie, ne întrec nu numai în priveghere şi păstrare, agonisind pentru viitor, dar se pricep mult în cele ce se cer pentru aceasta. Furnicile, de frică să nu se strice şi să nu putrezească grînele şi semînţele, cînd văd că încep a mirosi a mucegai, le întind afară ca să le vînture, să le răcorească şi să le usuce. Dar ceea ce întrece orice omenească priveghere e seama şi luarea aminte cu grîul care nu rămîne toată vremea uscat şi sănătos, ci se moaie, se topeşte, se pătrunde ca de lapte, pornind să încolţească şi să dea: temîndu-se să nu se

semințe în sămînță și să piardă însușirea hrănitoare din grînar, ele rod vîrful unde încolțește.

Cît despre război, care este cea mai mare și grozavă din faptele omului, eu mult aș dori să știu dacă vrem să ne folosim de aceasta ca să întărim precăderea noastră, sau, dimpotrivă, ca să aducem dovadă a neghiobiei și neîmplinirii noastre; cu adevărat, știința a ne nimici unii pe alții, a ne ucide, a prăpădi și pierde însăși a noastră semințe pare ca nu este știința pentru care dobitoacele ne pot pizmui:

(b) *quando leoni*
Fortior eripuit vitam leo? quo nemore unquam
Expiravit aper majoris dentibus apri?[117].

a) Dar nu sînt cu totul scutite, mărturie înverșunatele întîlniri ale albinelor cu reginele celor două oștiri potrivnice:

saepe duobus
Regibus incessit magno discordia motu,
Continuóque animos vulgi et trepidantia bello
Corda licet longè praesciscere[118].

Niciodată nu-mi răsare această dumnezeiască zugrăvire, fără ca să nu fiu izbit de nătîngia și deșertăciunea omenească; fiindcă aceste porniri războinice, care ne fură cu groaza și înspăimarea lor, cea furtună de zgomote și zbierete,

(b) *Fulgur ibi ad coelum se tollit, totáque circum*
Aere renidescit tellus, subtérque virum vi
Excitur pedibus sonitus, clamoréque montes
Icti rejectant voces ad sidera mundi[119];

(a) cea înfricoșătoare rînduire a mii de oameni cu armii; atîta furie, înflăcărare și strășnicie lesne de văzut este din cîte deșarte împrejurări porneste și cît de neînsemnate împrejurări o potolesc:

Paridis propter narratur amorem
Graecia Barbariae diro collisa duello[120]:

toată Asia se prăpădea şi se mistuia în războaie din pricina dragostei lui Paris[121]. Pofta unui singur om, o nemulţumire, o plăcere, o pizmuire în căsnicie, care nu ar trebui să fie prilej a stîrni două cumetre la harţă, este sufletul şi îndemnul tuturor acestor mari tulburări. Vrem noi să-i credem pe înşişi cei din frunte care le pricinuiesc şi le dau prilej? Să auzim pe cel mai mare, cel mai izbînditor împărat, cel mai puternic care vreodată fost-a, luînd în rîs şi batjocură, foarte plăcut şi isteţ, mai multe bătălii îndrăzneţe purtate pe mare şi pe uscat, viaţa şi sîngele a cinci sute de mii de oameni, care i-au urmat soarta, puterea şi norocul în două părţi ale lumii, secătuite în slujba faptelor lui,

> *Quod futuit Glaphyran Antonius, hanc mihi poenam*
> *Fulvia constituit, se quoque uti futuam.*
> *Fulviam ego ut futuam? Quid, si me Manius oret*
> *Paedicem, faciam? Non puto, si sapiam.*
> *Aut futue, aut pugnemus, ait. Quid, si mihi vita*
> *Charior est ipsa mentula? Signa canant*[122].

(De Măria Ta[123] încuviinţat fiind, fără mustrare de cuget, folosesc latineasca mea). Mai apoi, acest mare trup, cu atîtea feţe şi porniri, care pare că ameninţă cerul şi pămîntul:

> (b) *Quam multi Lybico volvuntur marmore fluctus*
> *Saevus ubi Orion hybernis conditur undis,*
> *Vel quum sole novo densae torrentur aristae,*
> *Aut Hermi campo, aut Lyciae flaventibus arvis,*
> *Scuta sonant, pulsuque pedum tremit excita*
> *tellus*[124];

(a) această înfuriată vedenie, cu atîtea braţe şi atîtea capete, e totuşi numai omul slab, nevoiaş şi păcătos. Nu este decît un furnicar răscolit şi în fierbere,

> *It nigrum campis agmen*[125].

Suflarea unui vînt neprielnic, ciriitul unui stol de corbi, poticnirea calului, trecerea neaşteptată a unui vultur, un vis, un glas, un semn, pîcla dimineţii sînt de ajuns să-l facă una cu pămîntul. Zvîrlă-i numai o rază de soare pe

obraz, iată-l topit și leșinat; să se spulbere numai puțin țărînă în ochi, ca mușteloi de miere ale poetului nostru, iată toate steagurile noastre, însești ale noastre legiuni, cu marele Pompei[126] în frunte, puse pe fugă și strivite; căci pe el îmi pare[127] Sertorius[128] în Spania l-a învins cu aceste faimoase arme, (b) care slujiseră și altora, ca lui Eumene împotriva lui Antigonus[129], lui Surena[130] împotriva lui Crassus:

(a) *Hi motus animorum atque haec certamina tanta*
Pulveris exigui jactu compressa quiescent[131].

(a) Să stîrnim numai muște de ale noastre asupră-i, ele vor avea și puterea și îndrăzneala să-l prăpădească. Proaspătă este amintirea împresurării orașului Tamly[132] de către portughezi în ținutul Xiatime; locuitorii aduseseră pe meterezuri mulțime de stupi, din care aveau din belșug; alungînd albinele cu fum, ele se aruncară atît de năprazmic pe dușman, încît aceștia părăsiră locul, nemaiputînd suferi pacostea împunsăturilor. Astfel biruiră și păstrară neatîrnarea orașului lor cu atîta noroc, încît nimeni nu mai putu nimic spune.

(a) Sufletele împăratului și al cîrpaciului sînt aruncate în aceeași tipariță. Privind însemnătatea faptelor principilor și greutatea lor, credem că pornesc din pricini tot asemenea de tari și însemnate; ne înșelăm însă: sînt mînați în mișcările lor de aceleași îndemnuri ca și noi. Aceeași judecată care face să ne certăm cu un vecin iscă un război între principi; aceeași judecată care ne face să batem o slugă, pornită de la un rege, face ca să-și prăpădească o nație întreagă. (b) Vrerea lor e tot atît de ușuratică ca și a noastră, dar puterea le este mai mare. (a) Aceleași pofte frămîntă un viermișor cît și un elefant.

Cînd e vorba de bună-credință nu găsim pe lume dobitoc mai trădător decît omul. Ne povestesc cronicile cît au căutat unii cîini să afle pricina uciderii stăpînilor lor. Regele Pirus[133], întîlnind un cîine care păzea un mort și auzind că de trei zile făcea treaba asta, porunci să se îngroape trupul și luă cîinele cu el. Într-o zi, cînd era de față la adunarea întregii sale oștiri, acel cîine zări pe ucigașii stăpînului său, se repezi la ei, lătrînd cu înverșunare și furie; le dădu astfel de urmă și făcu să fie răzbunată

nelegiuirea; ceea ce a fost îndeplinit neîntîrziat pe calea dreptății. Tot astfel făcu și cîinele înțeleptului Hesiod[134], dînd la iveală că copiii lui Ganistor Naupactian uciseseră pe stăpînul său. Un alt cîine, care păzea un templu la Atena, văzînd un hoț pîngăritor că pleacă cu cele mai scumpe odoare, îl lătra cît putu; dar paznicii nu s-au deșteptat dintr-atîta; atunci el l-a urmărit: ziua se ținea pe departe, fără să-l piardă din vedere. Dacă îi da el de mîncare nu primea, iar de la ceilalți trecători întîlniți în drum primea și se bucura; cînd lotrul se oprea să doarmă, se oprea și el. Vestea despre acest cîine ajungînd pînă la păzitorii templului, ei s-au pus să cerceteze, întrebînd ce fel de păr avea și pînă la sfîrșit l-au găsit în orașul Cromyon, cu hoțul împreună, care a fost adus la Atena, unde a fost pedepsit. Iar judecătorii, drept răsplată pentru această bună slujire, au însemnat ca poporul să dea o anume măsură de bucate, cu care să fie hrănit cîinele, și au poruncit preoților să-l îngrijească. Plutarh întărește a fi această povestire adevărată și întîmplată pe vremea sa.

Cît despre răsplătire (și-mi pare că avem nevoie să dăm încă însemnătatea acestui cuvînt), ajunge pilda următoare, povestită de Apion[135], la care a fost însuși martor. Într-o zi, la Roma, se arăta pentru veselirea poporului desfășurarea unei lupte între mai multe fiare necunoscute și lei neobișnuit de mari; unul dintre ei avea portul atît de grozav, labe atît de mari și puternice, răcnea atît de fioros și îngrozitor, încît atîntea privirile tuturor celor de față. Printre sclavii aduși în fața poporului în această luptă cu fiarele se găsea unul Androdus[136], din Dacia, care era în stăpînirea unui nobil roman de rang consular. Acest leu, zărindu-l de departe, mai întîi se opri în loc înmărmurit, apoi se apropie încet, blînd și pașnic, ca și cînd ar fi fost să facă cunoștința lui. La urmă, încredințat de ceea ce căuta, începu să dea din coadă, cum fac cîinii care se gudură la stăpîn, sărutînd și lingînd mîinile acelui nenorocit cuprins de spaimă și scos din fire. Androdus, văzînd blîndețea leului, își adună mințile, îl privi, ca bine să-și dea seama, și era o plăcere să vezi întîmpinarea și mîngîierile ce-și făceau unul altuia. Poporul, văzînd aceasta, striga de bucurie, iar împăratul puse să cheme pe sclav, ca să

audă pricina unei întîmplări atît de ciudate. Acesta îi istorisi poveste nouă și minunată:

„Am fost nevoit să fug de asprimea și cruzimea stăpînului meu, proconsul în Africa — spune el — care în fiecare zi punea să mă bată, ca mai vîrtos să mă apăr de acel om, a cărui putere era atît de mare în provincie, am luat drumul pustietăților, în ținuturile nisipoase, nelocuite, ale acelei țări, hotărît, dacă îmi va lipsi hrana, să-mi fac cu singur seama. Soarele fiind foarte arzător pe la amiază, căldurile nesuferite, m-am aruncat într-o peșteră ascunsă de care am dat. Curînd, în urma mea, veni scîncind și gemînd de durere acest leu, care avea o labă rănită și sîngerîndă. La sosirea lui am tras o mare spaimă, dar el văzîndu-mă dosit acolo, într-un colț al bîrlogului lui, s-a apropiat încet de mine, mi-a întins laba zdrobită, mi-a arătat-o, ca și cînd ar fi cerut ajutor. I-am tras atunci o așchie mare care i se împlîntase și, obișnuindu-mă puțin cu el, i-am stors rana, am scos murdăria care se strînsese, am șters-o și curățit-o cît am putut mai bine. El se simți ușurat și scăpat de rău și de durere, apucînd să se odihnească și să doarmă tot cu laba în mîinile mele. De aici înainte am trăit împreună în aceeași peșteră trei ani întregi, cu aceleași vînaturi, căci din prada prinsă de el îmi aducea părțile cele mai bune, pe care le frigeam la soare în lipsă de foc și cu care mă hrăneam. Cu vremea mi s-a urît de această viață de dobitoc și sălbăticie, și am plecat de acolo, cînd leul era dus în căutarea lui obișnuită: a treia zi am fost găsit de ostași, m-au adus din Africa, în orașul acesta, la stăpînul meu, care m-a osîndit numaidecît la moarte și să fiu dat pradă fiarelor. Dar după cum văd, acest leu a fost și el prins curînd în urma mea, în ceasul acesta el a vrut să răsplătească binele și tămăduirea căpătate din partea mea".

Aceasta istorisi Androdus împăratului care a poruncit să fie spus poporului din om în om. La cererea tuturor, el a fost liberat și iertat de osîndă și, din vrerea poporului, i se dărui leul. Vedem de atunci — spune Apion — pe Androdus, mînînd leul cu un mic lanț, plimbîndu-se prin

ospătăriile Romei, primind în dar bani; leul se lăsa acoperit de florile ce i se aruncau şi fiecare spunea:

„Iată leul, gazda omului, iată omul tămăduitorul leului".

(b) Noi plîngem adesea pierderea dobitoacelor iubite, tot atît şi ele pe noi,

Post, bellator equus, positis insignibus, Aethon
It lachrymans, guttisque humectat grandibus ora[137].

Precum unele din naţiile noastre au femeile în devălmăşie, iar altele au fiecare pe a sa, tot aşa se văd la dobitoace şi căsnicii mai păzite decît ale noastre.

(b) Cît despre însoţirea şi întovărăşirea lor, pentru a-şi da sprijin şi a se uni, vedem boii, porcii şi alte animale, care la strigătul celui lovit fug în ajutor cu întreaga ceată, adunată pentru a-l apăra. Dacă escara[138] a înghiţit cîrligul pescarului, cei de acelaşi soi se adună în jur mulţime şi îi rod undiţa, iar dacă din întîmplare se găseşte vreunul să fi fost prins în năvod, cei de afară îi întind coada, el strînge cît poate cu dinţii, trăgîndu-l astfel şi aducîndu-l la ei. Barbunii, cînd unul dintre ei este prins, se pun cu spinarea pe undiţă, scot un solz ca un ferăstrău cu care taie undiţa. Cît despre ajutoarele ce ne aducem unul altuia în vederea traiului, multe asemenea pilde se găsesc la dobitoace. Ei spun că balena nu merge niciodată fără a avea în faţa ei un peştişor, ca guvidul de mare, numit călăuză; balena îl urmează, se lasă dusă şi învîrtită tot atît de uşor ca şi cum ar fi de roata cîrmei care îndreaptă corabia; în schimb, nu este înghiţit, ca orice alt lucru, fie vietate sau vas, care intră în hăul groaznic al gurii acestei dihănii; micul peşte, acolo are adăpost şi doarme fără grijă, iar cînd el doarme balena nu se mişcă; dar îndată ce iese, ea apucă a-l urma fără încetare şi dacă din întîmplare îl pierde, se duce rătăcind de colo-colo, adesea lovindu-se de stînci, ca o corabie fără cîrmă: ceea ce Plutarh întăreşte a fi văzut în insula Anticyra. Mai se află o asemenea tovărăşie între mica păsărică bourel şi crocodil: bourelul slujeşte drept strajă acestei mari bestii; şi dacă ichneumonul, duşmanul lui, se apropie la luptă, ceea păsărică, de frică să nu fie prins dormind, apucă a-l lovi cu ciocul şi-l deşteaptă, vestindu-l de primejdie; trăieşte

din rămăşiţele acelei dihănii, care o primeşte prietenos în gura sa şi îngăduie să-l ciugulească între dinţi şi să adune bucăţile de carne, iar cînd vrea să închidă gura mai întîi îi dă de ştire, strîngîndu-l încet, fără a-l strivi sau vătăma. Scoica numită sidef trăieşte în acelaşi fel cu pinoterul, care este o mică făptură de soiul racului; el străjuieşte la gura acesteia care este tot timpul puţin întredeschisă; cum vede un peştişor bun de prins, atunci el pătrunde în scoică şi se apucă să înţepe carnea vie, silind-o astfel să închidă capacele; ei mănîncă împreună prada prinsă în cetatea lor.

În felul de viaţă al pălămidei se vede o deosebită cunoştinţă a celor trei părţi matematice. Iar despre astrologie[139], omul poate învăţa de la aceşti peşti; ei se opresc în locuri unde solstiţiul de iarnă îi apucă şi nu se mişcă pînă la echinocţiul următor: iată de ce Aristotel le lasă lor această ştiinţă. Cît despre geometrie şi aritmetică, ei se întrunesc totdeauna în chip de cub, pătrat pe toate laturile, întocmesc un trup de bătălie puternic, închis şi înconjurat de toate părţile, cu şase feţe, toate deopotrivă; înoată apoi în rîndul ăsta pătrat, tot atît de lat în spate ca şi în faţă, astfel că cine vede şi numără un şir poate socoti toată ceata în lung şi-n lat.

Şi este greu să arăţi mai bine semeţia decît cu fapta marelui cîine, trimis din Indii regelui Alexandru. I se puse mai întîi înainte un cerb ca să lupte, apoi un mistreţ şi apoi un urs; nu i-a luat în seamă, nici măcar nu s-a ostenit să se mişte din loc, dar cînd a văzut un leu, s-a sculat fără întîrziere, vădit arătînd că-l socoteşte singur vrednic să se prindă cu el. (b) Privitor la căinţă şi cunoaşterea greşelilor, se spune despre un elefant, care-şi ucisese din furie paznicul, că a fost atît de mîhnit, încît n-a mai vrut să mănînce şi s-a lăsat să piară. (a) Iar fiind vorba de bunătate, vedem în istorisirea despre un tigru, cea mai neîndurătoare fiară din cîte sînt, că fiindu-i dat un ied, a răbdat mai bine două zile de foame decît să-l atingă, iar a treia zi a sfărîmat cuşca unde era închis, ca să caute altă hrană, fără să înhaţe iedul, oaspetele său pe care-l îndrăgise. Cît despre drepturile vieţuirii laolaltă şi cuviinţei care se învaţă din viu grai, de obicei ni se întîmplă să deprindem pisicile, cîinii şi iepurii a trăi îm-

preună; dar ceea ce se știe de la călătorii care se duc pe mare, și mai cu seamă în Marea Siciliei, de starea alcionilor[140], întrece orice omenească cugetare. Cărei semințîi firea i-a hărăzit vreodată în așa chip lăuzia, facerea și naș-terea? E drept că spun poeții despre o singură insulă, Delos[141], care a fost la început plutitoare și care s-a prins pe loc pentru a sluji nașterii Latonei[142]; dar Dumnezeu a vrut ca marea toată să fie ținută în loc, încremenită și netezită, fără valuri, fără vînturi și fără ploaie, cînd alcionul naște puii, ceea ce se întîmplă tocmai în solstițiu, cea mai scurtă zi a anului și de hatîrul său avem șapte zile și șapte nopți din toiul iernii în care putem călători pe mare fără primejdie. La ei partea femeiască nu cunoaște alt bărbat decît pe al lor; îl ajută toată viața, fără a-l părăsi vreodată, dacă se întîmplă să fie plăpînd și istovit, îl poartă în spinare și-l slujește pînă la moarte. Dar nici o iscusință n-a putut să ajungă a pricepe acel minunat fel de meșteșugire cu care alcionul își întocmește cuibul pentru puii săi, nici să ghicească din ce-i făcut. Plutarh, care a văzut și a avut mai multe în mînă, gîndește că sînt solzii unui pește adunați și legați laolaltă, pe care-i împletește în lung și de-a curmezișul, mlădiindu-i în atîtea feluri, că pînă la urmă ia chipul unei corăbii rotunde, bună de plutire: după ce a încheiat-o, o pune în bătaia valurilor mării, unde bate mai slab, ca să se arate locul de dres, și înfundă, și întărește clădítura unde se vede că nu ține la loviturile mării; iar, dimpotrivă, dacă este bine încheiată, o împinge mai tare în bătaia mării, care o strînge și o încheagă ca să nu se mai poată rupe, nici fărîma și nici crăpa de piatră sau de fier, numai dacă ar fi lovită cu tot dinadinsul. Ceea ce este mai a minune e adîncitura lăsată înăuntru, astfel întocmită să încapă pasărea care a clădit-o și nimic mai mult, nici măcar apa mării. Iată o limpede înfățișare a corăbiei acesteia și împrumutată de la loc bun; totuși, îmi pare că el nu ne lămurește de ajuns cît este de grea acea clădítură. Oare ce îngîmfare ne mînă să punem mai prejos și să privim cu dispreț făuriri la care nu putem nici ajunge, nici pricepe?

Ca să urmărim pe cumpănă dreaptă încă puțin mai departe acea legătură dintre noi și dobitoace, precăderea de care se mîndrește sufletul nostru să aducă pe a sa

seamă tot ce cuprinde în minte, să despartă de însuşiri muritoare şi trupeşti tot ce-i vine în cale, să orînduiască lucrurile socotite veşnice de pătrunderea sa, să le dezbrace şi despoaie de starea lor pieritoare, ca de veşminte prăpădite şi netrebnice, de grosime, lungime, adîncime, greutate, boli, miros, asprime, netezime, tărie, moliciune şi toate întîmplările simţite ca să le potrivească stării sale nemuritoare şi înduhuită, în aşa fel că Roma şi Paris pe care le am în minte, Parisul, pe care-l iubesc, mi-l închipui fără mărime şi fără loc, fără piatră, tencuială şi lemn, eu spun că această întîietate este dată fără îndoială şi dobitoacelor: căci un cal obişnuit cu trîmbiţe, puşcături şi lupte, cînd îl vedem că în somn se frămîntă şi tremură, întins fiind pe aşternutul său, ca şi cînd s-ar afla în vălmăşeală, se vede că are tipărit în el sunetul trîmbiţelor fără glas şi oastea fără armie şi trup:

Quippe videbis equos fortes, quum membra jacebunt
In somnis, sudare tamen, spiraréque saepe,
Et quasi de palma summas contendere vires[143].

Acel iepure, închipuit de ogar în vis, după care-şi pierde suflarea, întinde coada, înţepeneşte pulpa şi arată pe de-a întregul mişcarea fugăririi, este un iepure fără păr şi oase,

Venantúmque canes in molli saepe quiete
Jactant crura tamen subito, vocesque repente
Mittunt, et crebras reducunt naribus auras,
Ut vestigia si teneant inventa ferarum.
Experge factique sequuntur inania saepe
Cervorum simulachra, fugae quasi dedita cernant:
Donec discussis redeant erroribus ad se[144].

Adesea vedem ciinii de pază cum mîriie în somn, apoi latră de-a binelea şi se trezesc, ca şi cum ar zări vreun străin sosind: văzut de sufletul lor acel străin este al duhului şi neînfiripat, fără măsură, fără faţă şi fără fiinţă:

consueta domi catulorum blanda propago
Degere, saepe levem ex oculis volucrémque soporem
Discutere, et corpus de terra corripere instant,
Proinde quasi ignotas facies atque ora tueantur[145].

Cît despre frumusețea trupească, înainte de a merge mai departe ar trebui să știm dacă noi sîntem înțeleși asupra înfățișării ei, fiindcă chip de adevăr este că nu știm de loc ce-i frumusețea în fire și în desăvîrșirea ei atotcuprinzătoare, dacă despre a noastră, omenească sînt atîtea felurite păreri (c) încît, dac-am avea o întipărire firească, am cunoaște-o îndeobște, ca și fierbințeala focului. Născocim chipul ei după cum ne năzare.

(b) *Turpis Romano Belgicus ore color*[146].

(a) Indiile o văd neagră și călită, cu buze groase și umflate, cu nasul turtit și lat, (b) zgîrciul nărilor străbătut de inele grele, ca să atîrne pînă la gură; ca și buza de jos, cu rotogoale bătute în pietre, pentru ca să cadă pe bărbie; și le place să descopere dinții pînă la rădăcină. În Peru[147], urechile mari sînt cele mai frumoase și le întind cît pot cu meșteșug; (c) un om încă în viață spune că a văzut la o nație din răsărit atîta silință să le mărcască și să le încarce cu scule grele, încît oricînd el putea trece brațul său îmbrăcat prin gaura urechii. (b) În alte părți sînt națiile care-și înegresc dinții cu cea mai mare grijă și disprețuiesc pe cei albi; aiurea, îi vopsesc în roșu; (c) nu numai la basci femeile se găseau mai frumoase cu capul ras, dar și la alții; și ce e de luat în seamă, în unele ținuturi sub ghețuri, cum spune Pliniu. (b) Femeile din părțile Mexicului[148] numără între podoabe fruntea strîmtă, stîrpesc părul de pe tot trupul, dar îl îngrijesc pe frunte și-l întind cu dibăcie; ele atît se mîndresc de mărimea sînilor, încît se laudă că pot alăpta copilul peste umăr. (a) Așa ne-am înfățișa noi urîțenia. Italienii o chipuiesc grasă și plină, spaniolii — firavă și subțire; iar între noi unul o scornește albă, altul oacheșă, unul molatecă și gingașă, altul zdravănă și vînjoasă, care drăgălașă și blîndă, care mîndră și semeață. (c) Așijderea, Platon dăruie frumusețe sferei, epicureicii[149] mai degrabă piramidei sau pătratului și nu suferă un zeu în chip de ghiulea. (a) Oricum, firea în acest lucru nu ne-a dat precădere peste legea ființelor și, dacă privind cu luare-aminte, vedem că sînt unele animale mai puțin înzestrate decît noi, sînt altele, și foarte multe, care ne întrec, (c) *a multis animalibus decore vincimur*[150], vezi pe cele pămîntești așezate împreună cu noi:

să lăsăm deoparte pe cele din ape, pe care nu le putem asemui, atît sînt de osebite, în culoare, și luciu, și netezime, și împărțire, destul lăsîndu-ne în urmă; și nu mai puțin în urma zburătoarelor sîntem cu toate însușirile. Căci (a) întîietatea pe care poeții ne-o hărăzesc a făpturii noastre cu statul drept, privind cerul, obîrșia sa,

> *Pronâque quum spectent animalia caetera terram,*
> *Os homini sublime dedit, coelûmque videre*
> *Jussit, et erectos ad sydera tollere vultus*[151],

curată încîntare poetică este, căci aflăm multe gîngănii care au văzul întors de tot către cer; iar grumazul cămilelor și al struțului eu îl găsesc mai înălțat și mai drept decît al nostru. (c) Cîte dobitoace nu au fața spre sus și starea lor dreaptă, și ne privesc față în față, și privesc în starea lor dreaptă tot atît cer și pămînt ca și omul? Și cîte însușiri ale alcătuirii noastre trupești în Platon[152] și Cicero[153] nu le au o mie de alte soiuri de viețuitoare? (a) Cele care ne seamănă mai mult sînt cele mai hîde și mai scîrboase din toată grămada: căci înfățișarea și chipul feței aduc cu al maimuțelor:

(c) *Simia quam similis, turpissima bestia, nobis!*[154],

(a) pe dinăuntru și în părțile de seamă cu porcul. Neîndoelnic, dacă închipuiesc omul gol de tot, însăși femeia, care pare să aibă mai mare parte la frumusețe, cusururile ei, supunerea ei firească și neajunsurile ei, găsesc că dreptate avut-am, mai mult decît oricare altă viețuitoare, să ne coperim. Iertat ne-a fost că am împrumutat de la cei pe care firea i-a înzestrat mai bogat decît pe noi, spre a ne împodobi cu frumusețea lor și a ne ascunde sub lînă, pene, blană și mătase. Să luăm în seamă, de altfel, că sîntem singurul animal al cărui cusur supără înșiși pe semenii săi și singurii care ne ascundem de cei de felul nostru pentru faptele noastre firești. Și adevărat, mai este vrednic de văzut că maeștrii meșteșugului povățuiesc drept leac patimilor dragostei vederea pe de-a întregul și nestînjenită a trupului rîvnit; căci pentru a potoli împătimirea nu trebuie decît să vezi în voie ceea ce iubești.

Ille quod obscoenas in aperto corpore partes
Viderat, in cursu qui fuit, haesit amor[155].

Și cu toate că această povață poate porni dintr-o fire cam gingașă și rătăcită, totuși uimitor semn al slăbiciunii noastre este că deprinderea și cunoașterea ne satură pe unii de alții. (b) Nu atît sfiala, cît dibăcia și privegherea aduc pe cucoanele noastre să ne oprească cu luare aminte intrarea în iatacurile lor, înainte de-a fi gătite și drese pentru a se arăta între toți.

(a) *Nec veneres nostras hoc fallit: quo magis ipsae*
Omnia summopere hos vitae post scenia celant,
Quos retinere volunt adstrictoque esse in amore[156];

cînd în multe animale nimic nu-i care să nu ne placă și să nu bucure simțurile noastre, într-atîta că pînă și din gunoiul și despuierea lor scoatem nu numai bunătăți plăcute gustului, dar și cele mai scumpe miresme și podoabe. Cele spuse aici privesc rostul nostru obișnuit și nu-s atît de sfruntate ca să cuprindă și acele frumuseți peste fire și neasemuite, care se văd uneori strălucind ca luceferi între noi, sub înveliș trupesc și pămîntesc.

La urmă urmei, cu însăși partea ce facem animalelor din darurile firii, noi mărturisim că este un cîștig pentru ele. Ne hărăzim bunuri închipuite și năzdrăvane, bunuri viitoare și neînființă, despre care priceperea omenească nu poate de la sine răspunde, sau bunuri pe care ni le hărăzim din ale noastre păreri dezmățate, precum: înțelepciunea, știința și mărirea, lăsîndu-le partea de bunuri neapărate care au prindere și mînare, cum sînt pacea, odihna, temeinicia, nevinovăția și sănătatea; spun sănătatea, cel mai frumos și mai bogat dar pe care firea ni l-a făcut. În așa fel că filozofia, vezi chiar a celor stoici, se încumetă a spune că Heraclit[157] și Ferekyde[158], dac-ar fi putut schimba înțelepciunea lor cu sănătatea, scăpînd prin acest schimb unul de hidropizie, altul de o boală de picioare, care-l ținuia, bine ar fi făcut. Cu aceasta ei dau încă mai mare preț înțelepciunii, punînd-o în cumpănă cu sănătatea, decît în următoarea pildă, care tot de la ei vine. Ei spun că Circe[159] dac-ar fi întins lui Ulise[160] două băuturi,

una care să facă pe nebun om înțelept și alta care să facă pe înțelept nebun, Ulise ar fi trebuit mai curînd să primească potirul nebuniei, decît să-i fie schimbată fața lui omenească cu a unui dobitoc; și ei spun că însăși înțelepciunea i-ar fi grăit în felul acesta: „Părăsește-mă, lasă-mă aici, mai curînd decît să-mi dai lăcaș în chipul și trupul unui măgar". Dar cum? Această mare și dumnezeiască înțelepciune filozofii o părăsesc pe seama acelui înveliș trupesc și pămîntesc? Așadar, nu mai sîntem neîntrecuți ca minte și suflet, ci cu frumusețea noastră, cu chipul nostru frumos și frumoasa alcătuire a părților trupești, pentru care trebuie să lăsăm în părăsire iscusința noastră, priceperea noastră și toate cîte sînt.

Dar, eu primesc această nevinovată și curată mărturisire. Au cunoscut și ei fără îndoială că împărtășirile acelea, atît de lăudate, nu înseamnă decît deșartă născocire. Și dacă dobitoacele ar avea toate virtutea, știința, cumințenia și priceperea celor stoici ar fi totuși dobitoace și de neasemuit cu un om nevrednic, rău și smintit. (c) La urma urmei, tot ce nu este ca noi nimica este. Iar însuși Dumnezeu, ca să fie prețuit, trebuie să ne semene cum vom spune mai departe[161]. Din care se vădește că (a) nu din curată judecată, ci dintr-o trufie nebună și din îndărătnicie ne alegem pe noi între celelalte animale și ne depărtăm de a lor stare și întovărășire.

Dar, ca să ne întoarcem la cele ce aveam de spus, partea noastră este nestatornicia, șovăirea, netemeinicia, obida, eresurile, grija lucrurilor ce vor să vie, și chiar, după stăruința traiului nostru, rîvna, zgîrcenia, pizmuirea, poftele nerînduite, înverșunate și neînfrînate, războiul, minciuna, reaua-credință, defăimarea și iscodirea. Fără îndoială, am plătit cu vîrf și îndesat această frumoasă judecată cu care ne lăudăm și acea putință de a socoti și cunoaște, dacă am cumpărat-o cu prețul acestui număr nesfîrșit de patimi, cu care fără încetare ne luptăm. (b) Dacă nu ne place să mai și dăm preț, cum o face Socrate[162], acelei întîietăți față de celelalte animale că, unde firea lor le însemnă anume vreme și margini pentru desfătarea Venerei, ea nouă ne-a lăsat căile în voie, oricînd și cu orice prilej.

(c) *Ut vinum aegrotis, quia prodest raro, nocet saepissime, melius est non adhibere omnino, quam, spe dubiae salutis, in apertam perniciem incurrere: sic haud scio an melius fuerit humano generi motum istum celerem cogitationis, acumen, solertiam, quam rationem vocamus, quoniam pestifera sint multis, admodum paucis salutaria, non dari omnino, quam tam munifice et tam large dari*[163].

(a) Ce rod putem noi socoti că avut-au Varro[164] şi Aristotel din pătrunderea atîtor lucruri? I-a scutit oare de necazurile vieţii omeneşti? Fost-au ei mîntuiţi de ponosurile care apasă pe un tîlhar? Scos-au ei din logică vreun leac împotriva podagrei?[165]. Simţitu-o-au ei oare mai puţin pentru că au ştiut cum ea se aşează la încheieturi? Înţeles făcut-au ei cu moartea pentru că au ştiut că în unele naţii este întîmpinată voios şi pentru că ştiau că în unele republici femeile sînt în devălmăşie, fost-au ei lipsiţi de necazul înşelăciunii? Dimpotrivă, fiind între cei de frunte, după cum le-a mers vestea, în cunoaşterea lucrurilor, unul la romani, altul la greci, pe vremea cînd ştiinţa era mai înfloritoare la naţiile lor, noi nu am găsit că viaţa le-a fost cu deosebire minunată: grecul chiar, din greu s-a trudit să se spele de unele învinuiri ce i s-au adus. (a) Oare s-a găsit că desfătarea şi sănătatea sînt mai gustate de cel ce ştie astrologhia şi gramatica?

Illiterati num minus nervi rigent?[166]

şi ruşinea şi sărăcia mai puţin supărătoare?

Scilicet et morbis et debilitate carebis,
Et luctum et curam effugies, et tempora vitae
Longa tibi post haec fato meliore dabuntur[167].

Văzut-am pe vremea mea o sută de meşteşugari, o sută de plugari mai cuminţi şi mai fericiţi decît rectorii universităţilor, şi cu care bine mi-ar plăcea să semăn. Părerea mea este că doctrina stă pe treapta lucrurilor din trebuinţa vieţii, cu fala, mărirea şi cinstirea (c) sau, cel mult, cu frumuseţea şi bogăţia (a) şi alte bunuri de felul acesta care ne folosesc acvea, însă pe departe, mai mult din năzărire decît din fiinţarea lor.

(c) Nu ne trebuie mai mare temei, poruncă și lege pentru a trăi în a noastră obște decît cocorilor și furnicilor într-a lor, și vedem că ele se cîrmuiesc cu rînduială, fără învățătură. Dacă omul ar fi cuminte, ar prețui lucrul după cum este mai folositor și mai potrivit vieții sale.

(a) Cine ne va privi după faptele și isprăvile noastre va găsi mai mulți virtuoși printre neștiutori decît printre învățați; spun aceasta pe înțelesul desăvîrșitei virtuți. Roma veche[168], pare-mi-se, a dat la ivire oameni mai vrednici în timp de pace cît și de război decît Roma cea învățată, care s-a nimicit singură, iar dacă urma tot una ar fi, cel puțin smerenia și neprihănirea rămîn de partea celei vechi, căci uimitor se potrivesc cu sărăcia duhului.

Dar las aceste spuse, care m-ar duce mai departe decît îmi este vrerea. Voi zice încă atît, că singure supunerea și cuviința pot desăvîrși un om de omenie. Nu trebuie lăsat judecății fiecăruia cunoașterea datoriei sale; trebuie arătată, nu trebuie lăsat să aleagă pe seama sa; altcum, după nătîngia și felurimea nesfîrșită a părerilor și judecăților noastre, am fi minați pînă la urmă să ne făurim îndatoriri care ne-ar pune să ne mîncăm unii pe alții, după cum spune Epicur[169].

Cea dintîi lege însemnată deapururi omului de Dumnezeu fost-a o lege de curată ascultare; a fost o poruncă aevea și limpede, la care omul nimic nu a avut de cunoscut și de zis; (c) cu atît mai mult cu cît ascultarea este cea de căpetenie îndeplinire a unui suflet cuminte, pătruns de atotputernicia și binefacerea cerească. Din ascultare și supunere se nasc toate celelalte virtuți, după cum din gîndire — tot păcatul. (b) Iară dimpotrivă, cea dintîi ispită dată omului de necurat și cea mai dintru început otravă strecurată fost-a făgăduința acestuia de a ne dărui cunoștință: *Eritis sicut dii, scientes bonum et malum*[170]. (c) Sirenele[171], în Homer[172], ca să prindă pe Ulise și ca să-l aducă în primejdioasele și nimicitoarele lor unde îl îmbie cu darul cunoașterii. (a) Prăpădul omului[173] este părerea că știe. Iată de ce a te lipsi de știință este mai ales povățuit de religia noastră, ca temei potrivit în credință și ascultare. (c) *Cavete ne quis vos decipiat per philosophiam et inanes seductiones secundum elementa mundi*[174].

(a) Îndeobşte aflăm că se învoiesc filozofii din toate tagmele în aceea că bunul cel mai presus stă în liniştea sufletului şi a trupului. (b) Dar unde o găsim?

> (a) *Ad summum sapiens uno minor est Jove: dives, Liber, honoratus, pulcher, rex denique regum; Praecipue sanus, nisi quum pituita molesta est*[175].

Cu adevărat pare că firea, drept mîngîiere pentru starea noastră păcătoasă şi şubredă, nu ne-a făcut parte decît de îngîmfare. Este ceea ce spune Epictet[176]: „că omul nimic nu are cu adevărat al său decît folosinţa părerilor sale". Nu ni s-a împărtăşit decît vînt şi fum. (b) Zeii au sănătatea în firea fiinţei lor — spune filozofia — şi boala în înţelegere; omul, dimpotrivă, stăpîneşte bunurile sale din închipuire şi relele în fiinţa lui. (a) Dreptate avut-am să dăm însemnătate puterilor închipuirii noastre, fiindcă toate bunurile noastre nu sînt decît vis. Ascultaţi semeţindu-se acest păcătos şi nevoiaş dobitoc: „Nu poate fi nimic mai dulce — spune Cicero — decît cercetarea scrierilor, acelor scrieri, spun, cu ajutorul cărora mulţimea lucrurilor, nemăsurata măreţie a firii însăşi, văzduhurile lumii acesteia şi păminturile şi mările ne sînt dezvăluite: de la ele am învăţat legea, cumpătarea, vitejia, ele au smuls sufletul nostru din întunerec spre a-i scoate la lumină lucrurile înalte, joase, dintr-un început, din urmă, de la mijloc: ele ne mijlocesc să trăim bine şi fericit şi ne călăuzesc a ne petrece viaţa fără amărăciune şi supărare". Nu pare oare aceasta că ne vorbeşte însăşi de starea lui Dumnezeu atotputernic şi a toate însufleţitor? Iar drept urmare o mie de muieruşti au trăit în satul lor o viaţă mai bună, mai tihnită şi mai blîndă decît a lui[177].

> *Deus ille fuit, Deus, inclute Memmi,*
> *Qui princeps vitae rationem invenit eam, quae*
> *Nunc appellatur sapientia, quique per artem*
> *Fluctibus è tantis vitam, tantisque tenebris*
> *In tam tranquillo et tam clara luce locavit*[178].

Iată[179] grozave şi frumoase vorbe; dar o foarte uşoară întîmplare a pus mintea acestuia[180] într-o stare mai rea decît a celui mai de pe urmă păstor, în ciuda acelui dascăl-

zeu și a înțelegerii sale dumnezeiești. Asemănătoare îndrăzneală (c) arată Democrit în cartea lui cînd făgăduiește: „Voi vorbi despre toate lucrurile"; mai apoi numele acesta neghiob, pe care ni-l hărăzește Aristotel: „zei muritori" și (a) Crisip care gîndea că Dion[181] era tot atît de virtuos ca și un zeu. Iar Seneca[182] al meu care mărturisea că Dumnezeu i-a dat viață, dar de la sine, zice, a căpătat viață bună; (c) și după cum spune cestălalt: *In virtute vere gloriamur; quod non contingeret, si id donum a deo, non a nobis haberemus*[183]. Tot de la Seneca mai aflăm că „înțeleptul este tot atît de tare ca și Dumnezeu, dar fiind dat slăbiciunea omului, îl întrece". (a) Nimic nu-i mai obișnuit decît să întîlnești asemenea vorbe cutezate. Și totuși nimeni dintre noi nu este rușinat să fie asemuit cu Dumnezeu, pe cît este să fie coborît în rîndul celorlalte animale; așadar, ținem la noi mai mult decît la Făptuitorul nostru.

Trebuie însă înjosită această neghioabă trufie și spulberate cu îndrăzneală temeiurile schilave pe care se sprijină aceste greșite păreri. Atîta vreme cît omul va crede că are vreo putere de la el, niciodată nu va cunoaște ceea ce dorește stăpînul său; va face totdeauna, cum se spune, din oul său găină: trebuie să arătăm cum este. Să vedem vreo însemnată pildă de pe urma filozofiei sale: Posidoniu[184], filozoful, lovit de o boală atît de dureroasă că ajunsese a-și frînge mîinile și a scrîșni din dinți, spunea că face în ciuda durerii, strigînd: „Oricît te-ai strădui tot n-am să spun că tu ești rău". El e supus acelorași pătimiri ca și sluga mea, se trudește numai să-și țină cel puțin limba pe legea tagmei sale. (c) *Re succumbere non oportebat verbis gloriantem*[185].

Arcesilau[186] era bolnav de podagră; Carneade[187], venind să-l vadă, plecă foarte necăjit, dar acesta îl chemă înapoi și-i arătă picioarele și pieptul, spunînd: „nimic nu a ajuns de acolo aici". Aceasta cu mai multă dreptate, căci simțea răul și voia să scape de el, iar de acest rău, totuși inima lui nu era zdruncinată și abătută. Celălalt mă tem că făcea pe grozavul. Iar Dionisie din Heracleea[188], lovit de o puternică aprindere a ochilor, fuse nevoit să se lepede de aceste apucături stoice.

(a) Dar şi dacă ştiinţa ar avea ca urmare cele ce spun ei, să frîngă şi să aline asprimea durerilor şi amarul necazurilor care ne pindesc, ce face ea mai mult decît poate face curat şi cu folos neştiinţa, fără nici un ajutor? Pyrrhon[129], filozoful, fiind pe mare în plata unei mari furtuni, nu avea cum ajuta pe cei ce erau în jurul lui, decît arătîndu-le străşnicia şi liniştea unui purcel care se afla şi privea furtuna fără tulburare şi fără spaimă. La capătul poveţelor filozofiei ajunge să ni se dea pilda unui atlet şi a unui catîrgiu, care de obicei în faţa morţii, durerii şi a altor întîmplări dovedesc mai puţină teamă şi mai multă străşnicie decît ajutorul pe care ni-l dă nouă ştiinţa, dacă nu sîntem născuţi şi pregătiţi din fire. De ce suferă un copil să i se taie şi să i se înţepe trupul fraged cu mai mare uşurinţă, dacă n-ar fi din pricina neştiinţei? Dar un cal? Cîţi nu sîntem bolnavi numai din puterea închipuirii? Adesea vedem că unii îşi lasă sînge, iau curăţenie, se lecuiesc ca să-şi tămăduiască boli aflate numai în mintea lor. Cînd adevăratele dureri ne lipsesc, ştiinţa ni le împrumută pe ale ei: anume faţă şi anume înfăţişare vestesc umflătură cu troahnă; în cutare anotimp cald sîntem ameninţaţi de fierbinţeli, anume tăieturi în palmă a semnului vieţii vrea să zică o mare şi apropiată boală. Pînă la urmă, toate astfel grăindu-ne, însăşi sănătatea se sleieşte. Atîta zburdălnicie şi vlagă tinerească nu pot încăpea într-un om; trebuie să-i luăm sînge, de teamă să nu i se întoarcă împotrivă. Asemănaţi viaţa unui om supus atîtor închipuiri cu viaţa unui plugar, care se lasă dus din îndemn firesc, privind lucrurile numai după mersul zilei în care trăieşte, fără cunoştinţă şi chibzuială, şi care nu are durere decît atunci cînd se întîmplă să o aibă; celălalt adesea are piatră la cuget înainte să o aibă la rărunchi, ca şi cînd omului nu-i este destulă vreme să sufere cînd va fi să fie; o apucă înainte cu închipuirea şi preîntîmpină răul.

Ceea ce spun despre cele doftoriceşti poate sluji drept pildă pentru întreaga ştiinţă. De aici vine vechea părere a filozofiei, care aşează binele cel mai presus în cunoştinţa slăbiciunii judecăţii noastre. Neştiinţa mea tot atît mă ajută să fiu vrednic a spera cît să mă îngrijorez, neputînd măsura altcum sănătatea decît cu a celorlalţi şi

față de împrejurările care mi se arată cu acest prilej și aiurea. Caut să mă opresc la pilda care-mi poate fi mai de folos. Primesc sănătatea cu brațele deschise, în voie, întreagă și din plin, și cu atît mai mult îmi place să mă bucur de ea, cu cît acum îmi este mai puțin obișnuită și arară; ferească-mă sfîntul să-i tulbur seninul și dulceața cu necazul unui nou și strîmtorit fel de trai. Dobitoacele ne arată îndeajuns cum frămîntarea minții noastre ne poartă spre boală[190].

(c) Ceea ce ni se spune despre oamenii din Brazilia, că nu mureau decît de bătrînețe, ei o pun pe seama seninului și liniștei văzduhurilor de acolo, eu cred mai degrabă că este datorită liniștei și seninului sufletului lor, ușurat de orice patimă a gîndului și orice stăruință neplăcută și aprigă, ca oameni ce-și petreceau viața într-o minunată neprihănire și neștiință, fără scrieri, fără legi, fără rege și fără vreo religie.

(a) Și de unde vine, ce se vede din experiență, ca în isprăvile dragostei, cei cu mintea mărginită și mai grecoaie sînt mai zdraveni și adesea iubirea unui catîrgiu mai bine este primită decît cea a unui om ales, dacă nu că frămîntarea sufletească tulbură puterea lui trupească, o frînge și tulbură, o ostenește?

Tot atît frînge și răvășește de obicei pe sine însuși. Ce o smintește, ce o poate mai adesea arunca în patimi, dacă nu agerimea, ascuțimea, istețimea și pînă la urmă însăși a sa tărie? (b) Din ce se alcătuiește cea mai pătrunzătoare nebunie, dacă nu din cea mai pătrunzătoare înțelepciune? După cum se nasc mari prietenii din mari dușmănii, din vînjoase sănătăți boli nimicitoare, tot astfel din frămîntările cele vii și neașteptate ale sufletului nostru se ivesc cele mai frumoase porniri cît și cele mai destrăbălate: nu-i nevoie decît de o mică învîrtitură pentru a da dintr-una într-alta. (a) Din faptele oamenilor smintiți lămurit se vede cum se îmbină nebunia și cele mai straşnice isprăvi ale sufletului. Cine nu știe cît de nebănuit se alătură nebunia celor mai înălțate avîntări ale unui suflet neatîrnat și faptelor unei virtuți mai presus de tot și neasemuite? Platon spune că sufletele care se împătimesc pot mai bine fi îndrumate și desăvîrșite: sînt însă și cele mai înaplecate spre nebunie. Cugete fără număr se nimicesc

numai din puterea şi agerimea lor. Cît de sărit apucat-a să fie din zbuciumul şi însufleţirea sa poetul cel mai iscusit, dibaci şi dedat acelei poezii antice şi curate cum altul nu avut-a Italia de mult? Oare nu datorit este agerimii ucigătoare a minţii lui? Acelei lumini care l-a orbit? A celei ascuţite şi încordate pătrunderi a minţii sale care l-a scos din minţi? A celei iscoditoare şi trudite cătări a ştiinţelor care l-a minat la îndobitocire? Cea arară învrednicire a prinsorilor sufletului care l-a dus a nu mai avea nici o prinsoare, nici suflet? Mai mult ciudă mi-a fost decît milă să-l văd la Ferrara[191] în acel hal de plîns, trăind dincolo de viaţa, fără să ştie de el, nici de făuririle lui, care au fost date la lumină sub ochii săi, în neştirea lui, neîndreptate şi nedesăvîrşite.

Vreţi un om sănătos, într-o stare zdravănă, rînduită şi întemeiată? Învăluiţi-l de întuneric, trîndăvie şi îngrăşare. (c) Trebuie să ne prostim, ca să ne cuminţim şi să ne orbim, ca să ne călăuzim.

(a) Şi dacă mi se spune că putinţa să ai gustul rece, nepăsător faţă de dureri şi necazuri, aduce cu sine neajunsul de a fi mai puţin iuţit şi dornic a ne bucura de bunuri şi plăceri, este adevărat, dar netrebnicia stării noastre face că nu avem atît de dorit, pe cît avem de ferit şi culmea desfătării nu ne frămîntă cît cea mai uşoară durere. (c) *Segnius homines bona quam mala sentiunt*[192]. (a) Nu simţim sănătatea din plin, pe cît simţim cea mai neînsemnată boală,

pungit
In cute vix summa violatum plagula corpus,
Quando valere nihil quemquam movet. Hoc juvat unum,
Quod me non torquet latus aut pes: caetera quisquam
Vix queat aut sanum sese, aut sentire valentem[193].

Buna noastră stare nu este decît lipsa stării rele. Iată de ce tagmele filozofiei care au pus mai mare preţ pe desfătare o dau pe seama nepăsării. A nu simţi răul este cel mai mare bine pe care omul îl poate spera, (c) cum spunea Ennius:

Nimium boni est, qui nihil est mali[194]

(a) Căci însăşi cea zgîndărire şi stîrnire, întîlnite în unele plăceri, parcă ne poartă dincolo de curata sănătate şi tihnă, acea zorită desfătare, zbuciumată, aprinsă şi aprigă în sine nu are în vedere decît potolirea şi adăstarea. Pofta care ne răpeşte în legătură cu femeile nu caută decît să alunge aleanul pricinuit de arzătoarea dorinţă şi înfierbîntare, nu cere decît să se îmblînzească şi să se lase în odihnă şi sfîrşirea acelei vîlvătăi.

Tot astfel, cu toate cele.

Spun aşadar, dacă neîmpătimirea face să nu suferim, ca ne duce către o stare foarte fericită care este pe potriva făpturii noastre.

(c) Totuşi, nu trebuie să ne-o închipuim atît de cetluită, ca să lipsească cu totul de gust. Crantor[195] avea multă dreptate cînd era împotriva neîmpătimirii lui Epicur dacă ne stăpîneşte atît de adînc, pînă a înăbuşi însăşi ivirea durerilor şi mersul lor. „Nu laud acea încremenire[196], care nu e cu putinţă şi nici de dorit; sînt mulţumit să nu fiu bolnav, dar dacă sînt vreau să ştiu că sînt şi, dacă mă ard sau mă împung, vreau să o simt". În adevăr, cine ar scoate răul din rădăcină ar smulge şi simţămîntul desfătării şi pînă la urmă ar nimici însuşi omul: *Istud nihil dolore, non sine magna mercede contingit immanitatis in animo, stuporis in corpore*[197].

Răul este la rîndul său un bine pentru om. Nici de durere nu trebuie totdeauna fugit, nici desfătarea mereu urmărită.

(a) Neştiinţa capătă cinste cu prisosinţă cînd însăşi ştiinţa ne aruncă înapoi în braţele ei, cînd ea se vede neputincioasă a ne întări împotriva potopului suferinţelor: este nevoită să cadă la o înţelegere, să dea drumul frîului ca să ne lase scăpare la sînul ei şi să ne pună sub ocrotirea ei, pentru a fi la adăpost de loviturile şi stîrbirile soartei. Căci, ce alt — spune ea — cînd povăţuieşte (c) să ne depărtăm gîndul de suferinţele care ne încing, şi să-l îndreptăm către desfătările avute şi să (a) ne slujim pentru alinarea relelor de faţă de amintirea vremurilor trecute şi să chemăm în ajutorul nostru o mulţumire dusă, ca să stea împotriva celor care ne apasă: (c) *levationes aegritudinum in avocatione a cogitanda molestia et revocatione ad contemplandas voluptates ponit?*[198], (a) dacă nu

înseamnă că unde tăria lipseşte, ea vrea să folosească iscusinţa şi să facă o iscusită învîrtire cu ajutorul picioarelor, cînd vînjoşia trupului şi a braţelor dă greş? Căci nu numai un filozof, dar şi un om de rînd ce cîştig are să-şi amintească de dulceaţa vinului grecesc, dacă-l perpeleşte arşiţa unei fierbinţeli? (b) Ar fi mai curînd să-ţi înrăieşti necazul.

Che ricordarsi il ben doppia la noia[199].

(a) Asemănător mai este şi alt sfat, pe care îl dă filozofia: nu numai a păstra amintirea fericirii, trebuie să şi smulgem pe cea a necazurilor pătimite ca şi cînd am avea în puterea noastră ştiinţa uitării.

(c) Iară un sfat după care scade mai mult preţuirea noastră.

Suavis est laborum praeteritorum memoria[200].

(a) Oare cum? Filozofia, care trebuie să-mi puie armele în mînă cu care să întîmpin soarta, care trebuie să-mi întărească inima ca să calc în picioare necazurile omului, ajunge la această slăbiciune să mă sfătuiască a ocoli relele cu neghiobe şi deşarte momeli? Căci amintirea nu ne înfăţişează ce alegem noi, ci ce vrea ea. Nimic mai vîrtos nu se întipăreşte, nimic mai viu, ci tocmai acea amintire ce am vrut noi să uităm; bun fel de a da în grijă şi de a împlînta în sufletul nostru un lucru, a cere să-l nimicim. (c) Greşit este şi aceasta: *Est situm in nobis, ut et adversa quasi perpetua oblivione obruamus, et secunda jucunde et suaviter meminerimus*[201]; iar adevărat este aceasta: *Memini etiam quae nolo, oblivisci non possum quae volo*[202]. Şi al cui[203] este acest sfat? Al celui (c) *qui se unus sapientem profiteri sit ausus*[204].

(a) *Qui genus humanum ingenio superavit, et omnes*
Praestrinxit stellas, exortus uti aetherius sol[205].

A slei şi sărăci amintirea nu-i oare adevărata cale a neştiinţei?

(c) *Iners malorum remedium ignorantia est*[206].

(a) Vedem mai multe asemenea poveţe care ne încuviinţează să împrumutăm felul de a fi lăsător al prostimii, acolo unde mintea pătrunzătoare şi puternică nu izbuteşte

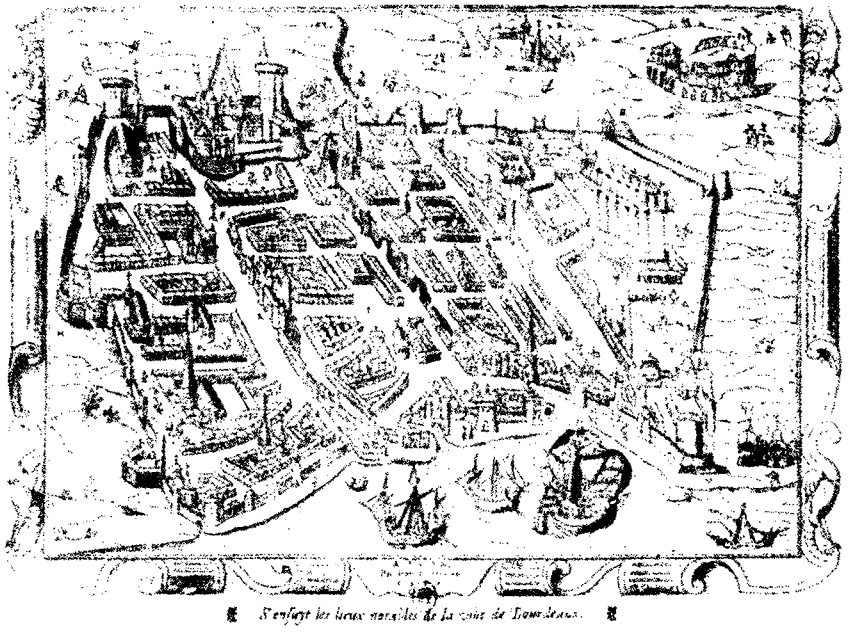

Bordeaux în 1563

Ultimul vestigiu al Colegiului din Guiena

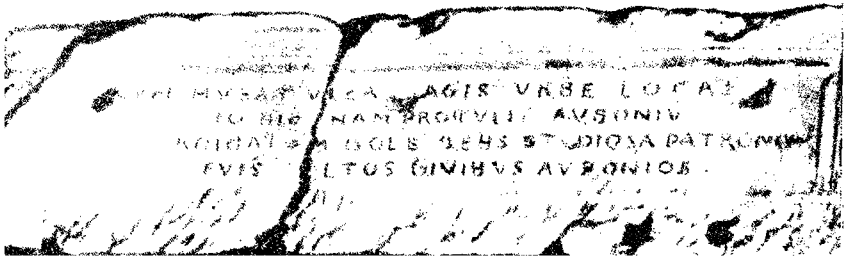

George Buchanan

să ne slujească drept mîngîiere și alinare. Unde ei nu pot tămădui rana se mulțumesc s-o amorțească și s-o oblojească. Eu cred că nici nu s-ar da în lături, dacă le-ar fi cu putință, să îmbrățișeze un fel de trai care să-i ție cu bine și în tihnă, în schimbul unei scăderi și slăbiri a judecății:

potare et spargere flores
Incipiam, patiárque vel inconsultus haberi[207].

S-ar afla mai mulți filozofi de părerea lui Lycas[208]: acesta, avînd moravuri bine rînduite, trăind agale și pașnic între ai săi, nelipsind de la nici o îndatorire față de ei și de străini, păzindu-se foarte bine de rele, dintr-o răvășire a simțului, îi năzări o nălucă: își închipuia că se află toată vremea la teatru și că vede petreceri, arătări și cele mai frumoase comedii de pe lume. Cînd l-au tămăduit doftorii de sminteală, mai că i-a dat în judecată, ca să fie întors la plăcerea acelor deșarte închipuiri,

pol! me occidistis, amici,
Non servastis, ait, cui sic extorta voluptas,
Et demptus per vim mentis gratissimus error[209];

asemănătoare nălucire a lui Thrasilaus[210], fiul lui Pythodoros, căruia i se făcea a crede că toate corăbiile care intrau și ieșeau din portul Pireu erau în slujba sa: el se veselea de noroacele călătoriei lor, le primea cu bucurie. Adus în fine din grija fratelui său Crito, el se tînguia după starea dinainte în care trăise din plin mulțumit și scutit de tot necazul. Ceea ce își spune următorul stih grecesc, că „mult prieste să nu fi prea iscusit",

Εν τῶ φρονεῖν γὰρ μηδὲν ἥδιστος βίος[211]

și *Eclesiastul*: „În multă înțelepciune multă amărăciune încape și cine multă știință agonisește, trudă și frămîntare agonisește".

Cu ceea la ce se învoiește întreaga filozofie și este cea mai de pe urmă povață pe care ne-o însoamnă la orice nevoie, să punem capăt vieții cînd n-o mai putem răbda: (c) *Placet? pare. Non placet? quaqunque vis, exi*[212].

Pungit dolor? Vel fodiat sane. Si nudus es, da jugulum; sin tectus armis Vulcaniis, id est fortitudine, resiste[213]; și

acel cuvînt de la ospeţele grecilor pe care şi-l însuşesc: *Aut bibat, aut abeat*[214] (mai nimerit sună în limba gasconă, care bucuros schimbă pe B în V decît în limba lui Cicero);

(a) *Vivere si recte nescis, decede peritis;*
Lusisti satis, edisti satis atque bibisti;
Tempus abire tibi est, ne potum largius aequo
Rideat et pulset lasciva decentius aetas;[215]

ce alt decît o mărturisire a neputinţei sale şi ca să fim puşi la adăpost, o întoarcere nu numai la neştiinţă, dar mai încă la prostie, în nesimţ şi în nefiinţă?

Democritum postquam matura vetustas
Admonuit memorem motus languescere mentis,
Sponte sua leto caput obvius obtulit ipse[216].

Este ce spune Antistene că trebuie să ai în păstrare fie simţ ca să pricepi, fie streang ca să te spînzuri; şi ceea ce arată Crisip, din spusele poetului Tyrtaeus,

De virtute sau de moarte să te alături[217].

(c) Şi Crates[218] zicea că amorul se tămăduieşte cu foamea, dacă nu cu vremea, iar cui aceste două mijloace n-ar fi pe plac — cu streangul.

(b) Sextius[219], de care Seneca şi Plutarh vorbesc cu atîta laudă, după ce s-a lăsat de toate pentru a se cufunda în învăţătura filozofiei, se gîndi să se azvîrle în mare de amar, văzînd ajunsul învăţăturii lui prea îndepărtat şi îndelung. Lipsindu-i ştiinţa, fugea la moarte. Iată cuvîntul legii în privinţa aceasta: „Dacă din întîmplare se iscă un mare necaz care să nu se poată birui, limanul este aproape şi te poţi scăpa înot, ieşind din trup ca dintr-o luntre care ia apă; căci frica de a muri, nu dorinţa de a trăi, leagă pe nebun de trup".

(a) Mai plăcută se arată viaţa celui sărac cu duhul, se petrece mai cu nevinovăţie şi bunătate, după cum apucasem a spune. Săracilor cu duhul — zice Sf. Paul — şi neştiutorilor le este dat a se înălţa la împărăţia cerurilor, iar noi cu toată ştiinţa noastră ne cufundăm în prăpăstiile iadului. Nu mă opresc nici la Valentian[220], duşman

fățiș al scriorilor și al științelor, nici la Licinius[221], amîndoi împărați romani, care socoteau că ele sînt veninul și molima oricărei așezări politice, nici la Mahomed[222], (c) precum auzit-am, (a) care nu a îngăduit învățătură poporului său; dar pilda acelui mare Licurg[223] și puternicia părerilor sale, fără îndoială, trebuie să aibă mare greutate: și măreția acelei dumnezeiești orînduiri lacedemoniene, cît de minunată și îndelung înfloritoare ca virtute și fericire, lipsită de vreun așezămînt și de vreo îndeletnicire cărturărească. Cei care se întorc din lumea cea nouă[224], descoperită de spanioli pe vremea părinților noștri, pot aduce mărturie că națiile acelea, fără juzi și fără pravile, trăiesc în bună înțelegere și cu mai multă chibzuială, decît ale noastre, unde aflăm mai multe căpetenii și legi decît oameni și fapte,

Di cittatorie piene e di libelli,
D'esamine e di carte, di procure,
Hanno le mani e il seno, e gran fastelli
Di chiose, di consigli e di letture:
Per cui le faculta de poverelli
Non sono mai ne le citta sicure:
Hanno dietro e dinanzi, e d'ambi i lati,
Notai, procuratori e advocati[225].

Ceea ce spune un senator roman[226] din veacurile din urmă, că înaintașii lor aveau suflarea duhnind a usturoi și inima mirosmată de cuget curat; iar întors, cei de pe vremea lui, mirosmați sînt numai pe dinafară, iar pe dinăuntru put a tot felul de păcate; și care, cum gîndesc ei, multă știință și pricepere aveau și mare lipsă de omenie. Neiscusința, neștiința, duhul sărac, aspreala, adesea bucuros se alătură nevinovăției; duhul iscoditor, istețimea, știința tîrăsc răutatea în pulpana lor; smerenia, teama, ascultarea, blîndețea, care sînt părți de căpetenie pentru păstrarea așezărilor omenești, cer suflet curat, supus și neîncrezut. Îndeosebi creștinii au înțeles ce rău însemnat și din fire este iscodirea. Grija să mărească agonisirea științei și înțelepciunii a fost cel dintîi păcat al neamului omenesc, a fost calea pe care s-a aruncat în blestemul cel veșnic. Trufia este nimicirea și stricăciunea sa; trufia scoate pe om de pe căile îndeobște și-l face să

îmbrățișeze noutățile și să iubească mai mult a fi capul unei cete rătăcitoare și ieșite pe poteca pieirii, mai mult a fi dascălul greșelii și al minciunii decît ucenicul adevărului, lăsîndu-se purtat de mîna altuia pe calea cea bătută și dreaptă. În legătură cu aceasta stă următoarea veche zicătoare a grecilor, că „eresul păşeşte pe urmele trufiei și i se supune ca unui părinte":

ἡ δεισιδαιμονία κατάπερ παιδὶ τῷ τυφῷ πείθεται[227].

(c) Vai gîndire! Cît ne stai în cale! Cînd Socrate a fost înștiințat că zeul înțelepciunii i-a dăruit numele de Înțelept, el s-a mirat; și, căutînd în sine, scotocind totul, n-a găsi îndreptățire, nici temei acestei dumnezeiești hotărîri. El știa mai drepți, mai cumpătați, mai vrednici decît el, mai înzestrați cu darul vorbirii, mai frumoși, mai folositori țării. La urmă, s-a dumirit că nu a fost ales deoseb de ceilalți și nu era înțelept decît fiindcă nu se încredea că ar fi; și zeul său socotea că este nespusă prostie pentru un om părerea științei și a înțelepciunii și că doctrina cea mai bună era doctrina neștiinței și cea mai bună înțelepciune, neiscusința.

(a) Cuvîntul sfînt drept păcătoși dovedește pe cei de noi care se preamărește: „Mocirlă și cenușă — spune el — ce ai să-ți aduc laudă?", iar mai departe: „Dumnezeu fi caut-a pe om asemenea umbrei care se împrăștie la lumină cine s-o poată lua în cătare?"[228]. Nimic nu-i de noi. Ce mai trebuie puterilor noastre ca să priceapă înălțarea dumnezeiască, deoarece acele făuriri ale făptuitorului nostru pe care mai puțin le înțelegem poartă mai mult pecet sa și sînt mai ale sale. Pentru creștini prilej a crede este să întîlnească lucru de necrezut. Este cu atît mai mult seama dreptei judecăți, cu cît stă împotriva judecății omenești. Dacă ar fi după judecata noastră, nu ar mai fi mirare; și dacă s-ar nimeri cu vreo pildă, nu ar mai fi lucru neasemuit. (c) *Melius scitur Deus nesciendo*[229], spune Sf. Augustin; și Tacitus: *Sanctius est ac reverentius de ac deorum credere quam scire*[230].

Și Platon gîndește a fi un soi de viţiu pîngăritor a cerceta prea iscoditor ale lui Dumnezeu și ale lumii cauze dintru început. *Atque illum quidem parentem hujus universitatis invenire difficile; et, quum jam inveneris, in*

care în vulgus, nefas[231], spune Cicero. (a) Noi zicem putere, adevăr, dreptate: sînt cuvinte care înseamnă lucruri mari, iar acest lucru niciodată nu-l vedem, nici nu-l încape mintea noastră. (b) Spunem că Dumnezeu Se teme, că Dumnezeu Se mînie și că Dumnezeu iubește,

Immortalia mortali sermone notantes;[232]

toate sînt frămîntări și zbuciumări care nu pot fi întru Domnul, ci pe asemănarea noastră; nici noi să ni-L închipuim pe El asemenea nouă[233]. (a) Domnului singur Îi este a Se cunoaște și a tălmăci făuririle Sale. (c) Și o face pe graiul nostru, nedeslușit, pentru a Se coborî și pleca pînă la noi, care sîntem așternuți pe pămînt. Cum s-ar potrivi Lui a noastră priveghere, care este alesul între bine și rău, deoarece nici un rău nu-L atinge? Iar înțelegerea și cumințenia pe care le folosim în ajutorul nostru, ca prin lucrurile nelămurite să ajungem la cele lămurite, cum să se potrivească Lui cînd nu este nelămurit nimic în Dumnezeu? Dreptatea care împarte fiecăruia ce i se cuvine, chibzuită pentru însoțirea și așezarea omenească, cum se poate afla în Dumnezeu? Cumpătarea, care stăvilește desfătările trupești, nu ar avea nici un rost în dumnezeire; tăria la întîmpinarea durerilor, caznelor, primejdiilor Îi este tot atît de străină. Aceste lucruri nu pot ajunge la El. De aceea Aristotel Îl crede tot atît minuit de virtute, cît și de păcat. *Neque gratia neque ira teneri potest, quod quae talia essent, imbecilla essent omnia*[234].

(a) Partea adusă de noi în cunoașterea Adevărului, oricare ar fi, nu am dobîndit-o prin însoși puterile noastre. Dumnezeu ne-a arătat îndeajuns aceasta, cu martorii[235] de El aleși, între cei de rînd, neștiutori și săraci cu duhul, ca să ne învețe minunatele sale taine; credința noastră nu-i de noi căpătată, este un dar curat al mărinimiei altuia. Nu pe calea cugetării și a pătrunderii noastre primit-am noi religia noastră, ci din împuternicire și din poruncă străină. Slăbiciunea judecății noastre ne ajută mai mult decît tăria și orbirea noastră, mai mult decît luminarea noastră. Prin mijlocirea neștiinței noastre, mai mult decît a științei, sîntem noi știutori ai acestei dumnezeiești învățături. Și nu-i minune dacă putințele noastre

firești și pămintești nu pot îmbrățișa cea cunoștință mai presus de fire și cerească; să-I dăruim din al nostru numai supunere și ascultare; căci, după cum stă scris: „Voi nimici înțelepciunea înțelepților și voi nărui chibzuiala chibzuiților“[236]. Unde este înțeleptul, unde este cărturarul, unde este propovăduitorul acestui veac?“ Oare Dumnezeu nu a prostit înțelepciunea lumii acesteia? Deoarece lumea nu prin înțelepciune pe Dumnezeu L-a cunoscut, voia Lui fost-a să mîntuie pe credincioși cu săraca predică.

La urma urmei trebuie să văd dacă stă în puterea omului să afle ceea ce caută și dacă această căutare, în care a stăruit atîtea veacuri l-a înzestrat cu vreo nouă tărie și vreun adevăr nezdruncinat. Eu cred că are să-mi mărturisească, dacă vorbește din cuget curat, că tot ce a căpătat după o îndelungată urmărire este să fi învățat a cunoaște slăbiciunea sa. Neștiința care fusese firească în noi am întărit-o și adeverit-o după o lungă învățătură. S-a întîmplat oamenilor cu adevărat învățați ceea ce se întîmplă spicelor de grîu: ele cresc, îndreptîndu-se și înălțîndu-se cu capul sus și mîndru, cît sînt goale, dar cînd sînt pline și îngreuiate cu grăunțe în coptul lor încep să se încovoaie și să-și plece coarnele. Aidoma cu oamenii: după ce au cercetat și au pătruns totul, negăsind în această grămadă de știință și agonisire a atîtor felurite lucruri nimic temeinic și tare, ci numai zădărnicie, ei au lăsat de o parte îngîmfarea lor și au mărturisit starea lor din fire. (c) Este mustrarea făcută de Velleius[237] lui Cotta[238] și Cicero, că „ei au învățat de la Philo[239] că nu au învățat nimic“.

Ferekyde, unul din cei șapte înțelepți, înainte de a-și da duhul, scriind lui Tales, spunea: „Am poruncit alor mei, după ce mă vor înmormînta, să-ți aducă scrierile mele: dacă te mulțumesc pe tine și pe ceilalți înțelepți, dă-le la iveală; dacă nu, nimicește-le. Nu cuprind nici o încredințare care să mă mulțumească; nici nu aș spune că știu adevărul, nici e-am ajuns pînă la el. Mai mult trec peste lucruri, decît le descopăr“. (Cel mai înțelept om[240] care vreodată fost-a, cînd fu întrebat ce știe răspunse că atîta știe, că nu știe nimic. El adeverea ce se spune că partea cea mai mare din ce știm este cea mai

mică din ceea ce nu știm, adică însăși acest puțin pe care noi gîndim a-l ști nu este decît o frîntură și încă foarte mică din neștiința noastră. (c) Noi cunoaștem lucrurile din visare, spune Platon, aevea nu le cunoaștem. *Omnes pene veteres nihil cognosci, nihil percipi, nihil sciri posse dixerunt; angustos sensus, imbecillos animos, brevia curricula vitae*[241].

(a) Însuși Cicero, care datora științei întreaga lui învrednicire, spre bătrînețe, spune Valerius[242], începuse a necinsti cele cărturărești. (c) Iar cînd le cerceta nu se ținea la vreo tagmă, urmărea cînd o școală, cînd alta, rămînînd totdeauna la umbra îndoielii Academiei.

Dicendum est, sed ita ut nihil affirmem, quaeram omnia, dubitans plerumque et mihi diffidens[243].

(a) Mi-ar fi prea la îndemînă dacă aș privi omul în felul său obișnuit și cu grămada, și aș putea-o face luîndu-mă după însăși rinduiala lui, care judecă adevărul, nu pe greutatea celor ce aleg, ci după mulțimea lor. Dar să luăm mulțimea unde zace,

> *Qui vigilans stertit,*
> *Mortua cui vita est prope jam vivo atque videnti*[244],

care nu se judecă, care nu se are în simțire, care lasă cea mai mare parte din însușirile sale firești în paragină. Vreau să iau omul în starea lui cea mai înălțată. Să-l cercetăm privind pe acei puțini oameni desăvîrșiți și aleși care, fiind înzestrați cu o frumoasă și deosebită putere din fire, au mai și întărit-o și ascuțit-o cu îngrijire, cu stăruință și meșteșug și au ridicat-o pînă la cea mai presus culme a înțelepciunii la care se poate ajunge. Ei au dedat sufletul lor după toate înțelesurile și toate întorsăturile, l-au sprijinit și oțelit cu tot ajutorul străin care le-a stat la îndemînă, l-au îmbogățit și împodobit cu tot ce și-au putut însuși pentru înlesnirea lui în afară și în lăuntrul lumii acesteia: în ei aflăm cea mai presus înălțare a ființei omenești, ei au orînduit lumea cu așezări și pravile, au înzestrat-o cu meșteșuguri și științe, au mai îndrumat-o cu pilda purtării lor minunate. Nu voi lua în seamă decît pe acei oameni, mărturia și învățătura de la ei căpătată. Să vedem pînă unde au ajuns și pe ce temei.

Bolile şi cusururile ce vom afla într-o asemenea însoţire, cu îndrăzneală lumea va putea mărturisi că sînt şi ale ei.

Oricine caută[245] un lucru ajunge într-atîta: ori spune că a găsit, ori că nu a putut găsi, ori că mai este în căutare. Întreaga filozofie este împărţită în aceste trei feluri. Ţelul ei este să caute adevărul, ştiinţa şi întemeierea. Peripateticienii[246], epicureicii, stoicii şi alţii au gîndit că au ajuns la el. Aceştia au întocmit ştiinţele cîte le avem, socotindu-le ca învăţături de netăgăduit. Clitomah, Carneade şi academicii au pierdut speranţa căutînd şi au socotit că adevărul nu poate fi cuprins cu ale noastre mijloace. Încheierea acestora este: slăbiciunea şi neştiinţa omului; această tabără avu cea mai mare trecere şi părtaşii cei mai de seamă.

Pyrrhon şi alţi sceptici sau epechişti (c) ale căror dogme mai mulţi arătat-au să fi fost scoase din Homer, de la cei şapte înţelepţi, de la Archilocus[247] şi Euripide, alăturîndu-le încă pe Zenon[248], Democrit şi Xenofan[249], (a) spun că sînt încă în căutarea adevărului. Aceştia socot că acei care gîndesc să-l fi găsit se înşeală nespus de mult; iar în cel de-al doilea fel se află o prea îndrăzneaţă îngîmfare a spune că puterile omeneşti nu sînt în stare să-l ajungă. Căci a hotărî măsura puterii noastre în cunoaşterea şi judecarea greutăţii lucrurilor este o mare şi nemărginită ştiinţă, de care ei se îndoiesc că poate omul fi vrednic.

Nil sciri quisquis putat, id quoque nescit
An sciri possit quo se nil scire fatetur[250].

Neştiinţa care se cunoaşte, care se judecă şi se osîndeşte nu e pe de-a-ntregul neştiinţă: pentru a fi astfel trebuie să nu aibă ştire de ea însăşi. Aşa încît învăţătura pironicilor este să clatine, să pună la îndoială, să caute, să nu se încreadă în nimic, să nu răspundă de nimic. Din cele trei fapte ale sufletului: cel al închipuirii, cel al dorinţei şi cel al învoirii, ei primesc pe cele două dintîi, pe cel din urmă îl dovedesc a fi şovăitor, fără îndreptare, nici încuviinţare cît de slabă, fie de o parte, fie de alta.

(c) Zenon[251] înfăţişa prin semne închipuirea lui despre împărţirea însuşirilor sufletului: mîna întinsă şi deschisă înseamnă că este de văzut; mîna pe jumătate strînsă şi degetele puţin încîrligate, că este învoire; pumnul închis

înțelegere: cînd închidea mai strîns acel pumn cu mîna stîngă însemna știință.

(a) Iară acea stare a judecății lor, dreaptă și neîndoielnică, primind lucrurile fără supunere și învoire, îi duce la zisa lor ataraxie[252], care este un fel de trai molcom, așezat, scutit de frămîntările pricinuite de întipărirea părerii și a științei ce gîndim că putem avea despre lucruri. De la care se ivesc teama, zgîrcenia, poftele nemăsurate, ambiția, trufia, eresul, îndrăgirea noutăților, răzvrătirea, neascultarea, încăpățînarea și cele mai multe din suferințele trupești. De aceea, ei se lipsesc de stăruire în răspîndirea învățăturii lor. Căci ei dezbat foarte îngăduitor. Nu se tem de întîmpinare în certurile lor cu alții și ale altora cu ei. Cînd ei spun că greutatea trage înspre jos ar fi tare necăjiți să fie crezuți și caută să li se întoarcă vorba, pentru a stîrni îndoială și depășirea judecății, ceea ce este ținta lor. Ei aduc înfățișările lor numai ca să zdruncine pe cele ce gîndesc că sînt împlîntate în credința noastră. Dacă îmbrățișați părerea lor, ei vor îmbrățișa pe cea care stă împotrivă tot atît de bucuros: totul, una este pentru ei, ei nu au nimic de ales. Dacă statorniceșți că zăpada e neagră, ei arată, dimpotrivă, că este albă; dacă anume judecată hotărăște că nu știi nimic, ei țin că știi. Mai mult, dacă printr-o axiomă la care nu încape tăgadă, arăți că te îndoiești, ei vor porni să arate că nu te îndoiești, iar de la acea culme a îndoielii care pe sine se clatină, ei se despart și se împart în mai multe păreri, din cele care au sprijinit în mai multe feluri îndoiala și neștiința.

(b) De ce să nu le fi îngăduit, spun ei, după cum se întîmplă și la dogmatici, unul să spună una, altul alta, iar lor să se îndoiască? Oare este lucru scos la iveală, pentru a-l însuși sau a-l înlătura, care să nu fie iertat a-l căuta și îndoielnic? Iar acolo unde ei sînt aduși de obiceiul locului sau creșterea părinților sau din împrejurări, ca și cînd ar fi fost aruncați de furtună fără chibzuială și fără alegere, de cele mai deseori înaintea vîrstei judecății, a se alătura de cutare sau de cutare părere, la tagma stoicilor sau epicureicilor, de care se găsesc zălogiți, supuși și aninați ca de un laț pe care nu-l poți desface: — (c) *ad quamcunque disciplinam velut tempestate delati, ad eam tanquam ad saxum adhaerescunt*[253] — (b) de ce acestora

să nu le fie de asemenea îngăduit a-şi păstra neatîrnarea privitor la lucruri, fără îndatorire şi robire? (c) *Hoc liberiores et solutiores quod integra illis est judicandi potestas*[254]. Nu este oare un cîştig să te găseşti desprins de laţurile ce-i strîng pe ceilalţi? (b) Nu este mai bine să te ţii pe cumpăna îndoielii decît să te alături atîtor rătăciri scornite de năzărirele omului? Şi să te alături de acele tabere răzvrătitoare şi gîlcevitoare? (c) Ce să mă apuc să aleg? Orice-ţi va place, numai să alegi! Iată un soi de răspuns neghiob, la care pare totuşi că ajunge întregul cuvînt dogmaticesc, care nu îngăduie a nu cunoaşte ceea ce nu cunoaştem. (b) Căci du-te de partea pe care o vei găsi mai grozavă, nu va fi niciodată atît de tare ca să nu se întîmple, pentru a o apăra, să trebuiască să loveşti şi să înfrunţi sute de părţi potrivnice. Nu este mai bine să te ţii la o parte de această vălmăşeală? Îţi este oare îngăduit să te legi cu cinstea şi viaţa ta de credinţa lui Aristotel despre nemurirea sufletului, nesocotind şi tăgăduind cele spuse de Platon în această privinţă: şi lor să le fie oprit a sta la îndoială? (c) Dacă îi este încuviinţat lui Panaitios[255] să-şi sprijine judecata pe auspicii, visuri, oracole, vrăciuiri, lucruri de care cei stoici nu se îndoiesc cîtuşi de puţin, de ce n-ar îndrăzni un înţelept, în toate cîte sînt, ceea ce îndrăzneşte acesta din cele învăţate de dascălii săi şi statornicite de-a valma pe voia şcolii, unde le propovăduieşte şi de care ţine? (b) Dacă judecă un copil, nu ştie ce înseamnă, iar cărturarul poate să fie cu gîndul aiurea. În aşa fel şi-au păstrat o minunată întîietate în luptă, scăpînd de grija de a se pune la adăpost şi de a se apăra. Lor nu le pasă să fie loviţi, de ajuns ca ei să lovească şi trag totul pe spuza lor. Dacă ei învinge, arătarea voastră e şubredă; dacă voi învingeţi, a lor. Dacă dau greş ei dovedesc neştiinţă; dacă voi daţi greş, voi o dovediţi. Dacă arată că nimic nu se ştie, e bine; dacă nu pot s-o arate, şi atunci e bine. (c) *Ut, quum in eadem re paria contrariis in partibus momenta inveniuntur, facilius ab utraque parte assertio sustineatur*[256].

Şi meşteşugul lor este să afle mai curînd de ce un lucru este neadevărat decît că-i adevărat; şi ceea ce nu este decît ceea ce este; şi ceea ce ei nu cred decît ceea ce ei cred. (a) Felul cuvîntării lor este: „Nu statornicesc ni-

mic; nimic nu este într-un fel sau într-altul, sau nici una, nici alta: eu nu-l pricep. Înfăţişările deopotrivă sînt în toate chipurile; legea de a vorbi şi pentru şi împotrivă este aceeaşi. (c) Nimic nu pare adevărat, care să nu poată părea neadevărat" (a) Cuvîntul lor sacru este ἐπέχω, care înseamnă „eu pun în vedere şi stau pe loc"[257]. Iată isonul lor şi altele în felul acesta. Încheierea lor este o curată, desăvîrşită şi întreagă depăşire a judecăţii. Se slujesc de mintea lor ca să cercetezo şi să zădărnicească, dar nu ca să statornicească şi să aleagă. Cine va închipui o neîncetată mărturisire de neştiinţă, o judecată fără înaplecare şi indemn în orice împrejurare ar fi poate pricepe pironica învăţătură. Dau la iveală pe cît pot această nălucire, fiindcă mulţi o găsesc greu de arătat; şi înşişi cărturari o înfăţişează cam nelămurit şi în multe feluri.

Cît despre faptele vieţii, ei trăiesc ca toată lumea, se împacă şi se învoiesc cu pornirile firesti, după îndemnul şi nevoia patimilor, supuşi legii obiceiurilor, primind îndătinările meşteşugurilor. (c) *Non enim nos Deus ista scire, sed tantummodo uti voluit*[258]. (a) Ei se lasă mînaţi în acestea de faptele îndeobşte, fără nici o părere sau judecată. Ceea ce face că eu nu pot prea bine potrivi acestor vederi spusele lui Laertios[259] despre viaţa lui Pyrrhon, după care pare că se iau Lucian, Aulus Gellius[260] şi alţii[261], arătîndu-ni-l nătîng şi neînduplecat, apucînd a trăi crunt şi neomenos, stînd în faţa loviturii căruţelor, mergînd spre prăpăstii, neînvoindu-se legilor. Aceasta înseamnă a întrece învăţătura lui. El nu a vrut să se facă piatră sau buturugă; a vrut să fie om viu, grăind şi judecînd, bucurîndu-se de toate plăcerile şi înlesnirile firesti, trăind şi folosindu-se de toate însuşirile lui trupeşti şi sufleteşti. El a lepădat şi a părăsit cu bună credinţă întîietăţile năzdrăvane pe care omul, fără dreptate, şi le-a însuşit: a judeca, a cunoaşte, a şti, a porunci, a statornici.

(c) Nici nu este seetă care să nu fie nevoită a îngădui înţeleptului său, dacă vrea să trăiască, să urmeze multe lucruri neînţelese, nelămurite, nepătrunse, nici cu care să se învoiască. Cînd o porneşte pe mare îndeplineşte acea plănuire, fără să ştie dacă-i va folosi, şi se lasă dus de gîndul că corabia este bună, cîrmaciul priceput, anotimpul potrivit, împrejurările cunoscute, după care se lasă purtat

de cele ce vede, dacă nu se iveşte o izbitoare tăgăduire. Are un trup, un suflet, simţurile îl îndeamnă, cugetul îl frămîntă, în toate se crede stăpîn pe acel dar deosebit al judecăţii şi-şi dă seama că de se învoieşte cu o părere, ar putea fi greşită şi dacă lui îi pare adevărată. Nu încetează a duce viaţa din plin şi pe îndelete. Cîte meserii nu sînt care se iau mai mult după întîmplare decît după ştiinţă, care nu aleg ce-i înşelător de ce-i aevea şi se iau numai după ce le pare? Ei spun că se află şi ce-i aevea şi ce-i înşelător; avem însă în noi cu ce să căutăm, dar nu cu ce să o statornicim. Sîntem cu mult mai cîştigaţi să ne lăsăm mînaţi, fără a cerceta rostul lumesc. Un suflet la adăpost de judecata părtinitoare are o minunată cale spre linişte. Oameni care judecă şi iau în cătare pe judecătorii lor nu se supun vreodată de voie bună. Cu cît mai uşor, după legile religiei şi ale politicii se călăuzesc cugetele neştiutoare şi sărace decît duhurile care iau în priveghere şi dăscălire stările dumnezeieşti şi omeneşti!

(a) Din toată născocirea omului nu aflăm nimic care să se apropie mai mult de adevăr şi de ce este folositor. Aceasta arată pe om descoperit şi gol, cunoscînd slăbiciunea sa din fire, pregătit să primească de sus vreo tărie din străin, lepădat de omeneasca ştiinţă şi cu atît mai vrednic a primi învăţătura şi întemeierea dumnezeiască: nimicindu-şi judecata ca să lase loc mai mare credinţei; (c) nici necredincios, (a) nici statornicind vreo dogmatică împotriva orînduielilor îndeobşte: smerit, ascultător, supus; duşman neîmpăcat al ereziei; scutindu-se în felul acesta de zadarnice păreri necredincioase puse înainte de neadevărate tagme[262]. (b) Este carte nescrisă, gata să primească din mîna lui Dumnezeu tipărirea ce-i va place să pună. Cu cît ne dăm pe noi deoparte şi lăsăm fiinţa noastră Domnului, cu atît mai mult preţ avem. (a) „Primeşte — spune *Ecleziastul* — drept bune în felul şi după vrerea cu care-ţi sînt înfăţişate lucrurile zi de zi; celelalte sînt în afară de cunoaşterea ta“[263]. (c) *Dominus novit cogitationes hominum, quoniam vanae sunt*[264]. (a) Iată cum din cele trei tagme filozofice, două de-a binelea mărturisesc neîncredinţare şi neştiinţă, iar cea de-a treia, a dogmaticilor, putem bine lămuri, că cei mai mulţi dintre ei arată o încredinţare numai ca să iasă cu faţa curată. Nu s-au

gîndit atît să statornicească vreun temei neclintit, cît să dea la iveală pînă unde au mers în această goană după adevăr: (c) *quam docti fingunt, magis quam norunt*[265].

Timeu[266], avînd de arătat lui Socrate ce știe despre zei, lume și oameni, socoate a vorbi despre acestea ca de la om la om; și mulțumit este ca dovezile lui să se apropie de adevăr; cît și dovezile unui altul, căci adevăratele dovezi nu sînt nici în mîna lui, nici în altă mînă muritoare. Ceea ce unul din tagma sa a înfățișat cum urmează: *Ut potero, explicabo: nec tamen, ut Pythius Apollo, certa ut sint et fixa, quae dixero; sed, ut homunculus, probabilia conjectura sequens*[267]. Și acestea în cugetarea despre disprețul față de moarte, cugetare firească și a poporului. Aiurea, el[268] a tălmăcit-o din înseși spusele lui Platon: *Si forte, de deorum natura ortuque mundi disserentes, minus id quod habemus animo consequimur, haud erit mirum. Aequum est enim meminisse et me qui disseram, hominem esse, et vos qui judicetis; ut, si probabilia dicentur, nihil ultra requiratis*[269].

(a) Aristotel ne încarcă de obicei cu o sumă de alte păreri și alte crezări, ca să le puie față în față cu crezarea lui și să arate cît a mers el mai departe și cu cît se apropie el mai mult de părerea adevărului; căci adevărul nu se judecă prin împuternicirea și mărturia altuia. (c) Epicur, totuși, se feri cu sfințenie să le dea la iveală în scrierile sale. (a) Acesta este principele dogmaticilor și de la el învățăm că, a ști mult dă prilejul să te îndoiești mai mult[270]. Îi vezi cum, cu bună știre, se învăluie adesea de întuneric atît de voit și nepătruns, încît nu poți alege nimic din părerea sa. Ajunge a urma pe Pyrrhon într-un chip hotărîtor.

(c) Auziți întîmplarea lui Cicero care ne lămurește născocirea altuia prin a sa: *Qui requirunt quid de quaque re ipsi sentiamus, curiosius id faciunt quam necesse est. Haec in philosophia ratio contra omnia disserendi nullamque rem aperte judicandi, profecta a Socrate, repetita ab Arcesila, confirmata a Carneade, usque ad nostram viget aetatem. Hi sumus qui omnibus veris falsa quaedam adjuncta esse dicamus, tanta similitudine ut in iis nulla insit certe judicandi et assentiendi nota*[271].

(b) De ce nu numai Aristotel, dar cea mai mare parte dintre filozofi arătat-au cu dinadinsul anevoință în spusa lor, dacă n-ar fi fost ca să înfățișeze deșertăciunea pricinii și să momească mintea noastră iscoditoare, dîndu-i drept hrană să roadă acest os gol și fără carne? (c) Clitomah[272] întărește că niciodată n-a putut ști de ce părere era Carneade în scrierile lui. (b) De ce a pregetat Epicur să dea un înțeles limpede și Heraclit a fost poreclit σκοτεινὸς ?[273]. Anevoința este ban învîrtit de învățați, ca jucătorii de cinci-cinci, ca să nu se dea pe față zădarul meșteririi lor (c) cu care prostia omenească lesne se plătește:

Clarus, ob obscuram linguam, magis inter inanes,
Omnia enim stolidi magis admirantur amantque
Inversis quae sub verbis latitantia cernunt[274].

(c) Cicero mustra pe unul dintre prietenii săi că are obiceiul să piardă mai multă vreme pentru astrologhie, pentru cunoștința pravilelor, pentru dialectică și geometrie decît sînt vrednice acele îndeletniciri, depărtîndu-se cu aceste de alte îndatoriri ale vieții mai folositoare și mai cinstite. Filozofii cirenaici disprețuiau fizica și dialectica deopotrivă. Zenon, la începutul cărților *Republicii* sale, arată că toate învățăturile liberale netrebuincioase sînt.

(a) Crisip[275] spunea de Platon și Aristotel că scriseseră despre logică în joacă și despre îndemânare și nu putea crede că au vorbit cu temei de treabă atît de deșartă. (c) Plutarh o spune despre cele metafizice. (a) Epicur încă, de retorică, de geometrie, (c) de poezie, de matematici și, în afară de fizică, de toate celelalte științe. (a) Iar Socrate, de toate, în afară de cele care privesc datinile și traiul. (c) Pentru orice lucru despre care era întrebat, aducea mai întîi pe cel ce întreba să aibă în vedere stările vieții lui, cele de față și cele trecute, pe care le cerceta și judeca, scoțînd toată cealaltă învățătură ca o urmare și un adaos la aceste.

Parum mihi placeant eae litterae, quae ad virtutem doctoribus nihil profuerunt[276]. Și cea mai mare parte dintre măiestrii astfel au fost disprețuite de însăși știința. Dar ei nu s-au gîndit că treabă fără rost este a munci și zori mintea lor pentru lucruri în care nu se găsește vreun trainic folos.

De altminteri, unii au socotit pe Platon dogmatic; alții, că se îndoia de toate: unii în unele, într-un fel îl află, alții în alt fel.

(c) Mînuitorul dialogurilor sale, Socrate, merge neîncetat întrebînd și înviorînd vorba, niciodată curmînd-o, niciodată dezlegînd, și spune că nu are altă știință decît știința a sta împotrivă. Homer, maestrul lor, ia în cătare fără osebire toate tagmele filozofici ca să arate cît nu-i pasă de calea pe care am fi apucat. De la Platon au luat naștere, zice-se, zece felurite tagme. De altfel, după părerea mea, nici fost-a aevea învățătură șovăitoare și în nimic statornicită, cum este a sa. Socrate spunea că moașele, luînd asupra lor să aducă pe lume pe alții, părăsesc menirea lor de a naște; iar el, de la zei căpătînd numele de înțelept, s-a lepădat, în dragostea lui bărbătească și a cugetului, de însușirea de a naște, mulțumindu-se să ajute ivirea, descătușînd firea, înlesnind venirile, ușurînd ieșirea fătului, judecînd felul nașterii, botezîndu-l, învîrtindu-l, înfășurîndu-i tăietura împrejur, mînuind și folosind unealta lui spre paguba și cîștigul altuia.

(a) Aceasta se întîmplă cu cei mai mulți scriitori de acest al treilea soi[277]: (b) precum au arătat cei vechi despre scrierile lui Anaxagora, Democrit, Parmenide, Xenofan și alții. (a) Ei au un fel de a scrie îndoielnic în cele ce spun și țintesc mai curînd a cerceta decît a povățui, cu toate că presară plăsmuirea lor cu înțelesuri dogmatice. Oare nu se poate bine vedea aceasta la (c) Seneca (a) și la Plutarh?[278]. (c) Cîte spun ei cînd într-un fel, cînd în altul pentru cel care caută mai îndeaproape. Iar cei care lămuresc pe sfetnicii judecători ar trebui mai întîi să-i împace pe fiecare în parte.

Lui Platon îmi pare că i-a plăcut cu bună știre acel chip a filozofa în doi, ca să poată arăta mai ocolit și pe mai multe strune felurimea și schimbările născocirilor sale.

E tot atît de bine să învederezi pricinile în felurite chipuri decît a pune în vedere părerea ce ai. Vreau să spun mai cu spor și cu folos. Să luăm pildă de la noi. Hotărîrile judecătorești înseamnă culmea vorbirii dogmatice și cuprinzătoare; de același fel sînt cele date către popor de divanele noastre de dreptate, ca fiind cele mai pildui-

toare și cu cădere să păstreze față de el împuternicirea cuvenită acestei dregătorii, mai ales privind priceperea oamenilor care le întocmesc; ele capătă frumusețea lor nu prin ce duc la îndeplinire, care pentru ei este zilnică și a oricărui judecător îndeobște, ci prin frămîntarea și dezbaterea feluritelor și protivnicelor păreri pe care le poartă cu sine pricina dreptății.

Cea mai întinsă arie de înfruntare a filozofilor între ei este plină de împotrivirile și deosebirile în care se încurcă ei cu ei în sinea lor, fie cu bunăvoință ca să arate șovăielnicia duhului omenesc în toate, fie siliți fără știință de covîrșitorul și neînțelesul miez al lucrurilor.

(a) Ce înseamnă acest stih: pe loc lunecos și curgător să lăsăm crezarea noastră departe?, căci, cum spune Euripide[279]:

Făurirele lui Dumnezeu în felurite chipuri
Piezișe ne croiesc drumuri,

(b) ca și ceea ce spunea adesea Empedocle[280] în cărțile lui, ca frămîntat de o cerească întărîtare și silit să dea la iveală adevărul. Nu, nu simțim nimic, nu vedem nimic; totul ne este ascuns, nimic nu se află pe seama căruia să putem statornici cum este: (c) întorcîndu-mă la cuvîntul sfînt: *Cogitationes mortalium timidae, et incertae adinventiones nostrae et providentiae*[281]. (a) Nu trebuie să pară ciudat că oamenii, pierzînd speranța să afle, nu s-au lepădat de plăcerea căutării: cercetarea fiind de la sine o ademenitoare îndeletnicire, atît de plăcută, încît cei stoici pun stavilă deprinderii de a cugeta și-i cer cumpătare, (c) și găsesc a fi dezmăț prea multă știință.

(a) Democrit, după ce mîncase smochine[282] ce miresmau a miere, începu deodată să-și muncească gîndul de unde vine cea neașteptată bunătate și, pentru a se dumiri, s-a ridicat de la masă ca să vadă locul unde au fost culese; slujnica lui, auzind pricina neliniștei sale, îi spuse rîzînd să nu se mai osteneaască, deoarece ea le pusese într-un vas unde fusese miere. El s-a necăjit, s-a mîniat, fiindcă ea îi răpise prilejul acestei căutări și i-a stricat rostul stăruinței lui: „Piei, — îi spuse el — m-ai supărat; eu voi stărui în a căuta de unde vine, ca și cînd aș crede că așa este firesc". (c) Și bucuros ar fi găsit o pricină acvea

unei pricini închipuite. (a) Această istorisire, în care e vorba de un vestit și mare filozof, ne arată lămurit patima cercetării; ea ne poartă în lămurirea lucrurilor pe care nu avem speranța să le mai aflăm. Plutarh ne dă o altă pildă asemănătoare, a celui care nu voia să i se spulbere îndoielile, ca să nu piardă plăcerea căutării; tot cît un altul nu voia să i se tămăduiască fierbințeala, ca să nu se lipsească de plăcerea să o potolească cu băutură. (c) *Satius est supervacua discere quam nihil*[283].

După cum cîte o mîncare nu are decît gust, și tot ce gustăm cu plăcere nu totdeauna este hrănitor și sănătos, tot astfel mintea noastră scoate din știință neîncetată desfătare, chiar dacă nu scoate nici o hrană și nici o sănătate.

(b) Iată cum spun ei[284]: Luarea în căutare a firii este o hrană potrivită minții noastre: ea ne înalță și ne înfruptă, ne face să nu privim lucrurile josnice și pămîntești, măsură avînd pe cele mai presus și cerești; însăși căutarea celor ascunse și mari este ademenitoare, fie numai pentru a căpăta măcar smerenia și teama să le judecăm. Sînt cuvinte ale învățăturii lor. Deșarta arătare a acestei bolnăvicioase iscodiri de-a binelea se vede în pilda următoare pe care ei o aduc drept laudă atît de des. Eudoxos[285] dorea și ruga pe zei să poată o dată vedea soarele de aproape, să-i înțeleagă chipul, mărimea și frumusețea, chiar dacă, făcînd aceasta, ar fi ars așa cum a fost și Phaeton. El vroia cu prețul vieții sale, să capete o știință a cărei folosire și stăpînire să-i fie răpită deodată cu cîștigul ei, și pentru asemenea năpraznică și fulgerătoare cunoaștere să piardă toate celelalte cunoștințe și tot ce-ar mai fi putut în urmă agonisi.

(a) Nu pot crede ușor că Epicur, Platon și Pitagora[286] să ne fi dat drept argint bătut Atomii lor, Ideile și Numerele lor. Ei erau prea înțelepți ca să întemeieze crezarea lor pe treabă atît de șubredă și în dezbatere. Dar în acea întunecare și necunoștință a lumii, fiecare din aceste mărite fețe s-au străduit să aducă oarecît un chip de luminare și au purtat sufletul lor pînă la înfiripări care să aibă măcar arătare plăcută și iscusită: (c) oricît de neaevea ar fi, totuși să nu poată fi spulberată de întîmpinările aduse împotrivă: *unicuique ista pro ingenio finguntur, non ex scientiae vi*[287]. (a) Unul dintre cei vechi, fiind

mustrat că se mai ține de meseria filozofiei, pe care — după părerea lui — nu trebuie pus mare preț, răspunse că tocmai aceasta înseamnă a fi cu adevărat filozof. Ei au vrut să privească totul, să cîntărească totul și au găsit această îndeletnicire potrivită îndemnului iscoditor dat din fire. Unele lucruri scrisu-le-au în folosul obștesc, cum sînt religiile lor; căci nu este oprit a folosi însăși minciuna, dacă-i de trebuință; și au fost cuminți în această privință, că părerile îndeobște ei nu au vrut să le pătrundă pînă în sîmburele lor, ca să nu stîrnească nesupunere față de legile și datinile țării.

(c) Platon vorbește de acest mister într-un fel aproape fățiș, căci acolo unde își scrie părerea[288], nimic nu încredințează: face pe legiuitorul, dă vorbirii o plăsmuire poruncitoare și hotărîtă, cuprinzînd cu îndrăzneală cele mai năstrușnice închipuiri ale sale, tot atît de folositoare a fi întipărite în mintea celor de rînd, cît de neghioabe pentru mintea sa, știind cît sîntem plămădiți să primim toate îndemnurile, și dintre toate pe cele mai uluitoare și năzdrăvane.

Cu toate acestea, în legile sale el are mare grijă să nu se cînte poporului decît stihuri ale căror chipuiri năstrușnice să aibă un țel folositor; fiind atît de lesne să se vîre în mintea omului orice nălucă nu se cuvine să o hrănești cu minciuni zadarnice și dăunătoare, cînd o poți sătura cu cele trebuincioase. El spune fără ocol în *Republica*[289] lui că „spre folosul oamenilor, ei au adesea nevoie să fie amăgiți". Ușor se lămurește că unele tagme s-au ținut aproape de adevăr, altele de folos, ceea ce le-a cîștigat crezare. Păcatul stării noastre este că adesea ce se arată ca mai adevărat nu este și ce-i mai trebuincios traiului nostru. Cele mai îndrăznețe tagme, epicureice, pironice și a Noii Academii au fost nevoite să se plece și ele legii obștești, în cele din urmă.

(a) Sînt alte pricini care au fost trecute prin sita lor, cînd în dreapta, cînd în stînga, fiecare căznindu-se a le da înfățișare pe dreptul sau pe nedreptul, căci negăsind nimic oricît de ascuns de care să nu fi vrut să vorbească, ei adesea au fost siliți să înfiripe arătări sterpe și slabe, nu că le-ar fi luat drept temeinice, nici pentru a sprijini un adevăr, dar ca deprindere a învățăturii lor: (c) *Non tam*

id sensisse quod dicerent, quam exercere ingenia materiae difficultate videntur voluisse[290].

(a) Şi dacă ar fi astfel înţeles, cum am putea noi îndreptăţi o atît de mare nestatornicie, felurime şi deşertăciune a părerilor izvorîte din cele cugete desăvîrşite şi minunate? Pildă aducem: ce poate fi mai zadarnic decît să vrem ca rosturile Lui Dumnezeu şi ale lumii să se potrivească legilor noastre? Şi fiindcă a noastră vedere nu ajunge pînă la împărăţia Sa, să o fi coborît pînă la stricăciunea şi păcătoşenia noastră?

Din toate părerile omeneşti şi din vechime, privitor la religie, îmi pare că mai aproape de adevăr şi mai îngăduit să o primim este cea care află în Dumnezeu o putere de neînţeles, izvorîtoare şi păstrătoare a totul, întru toate milostivă, cu totul desăvîrşită, primind şi luînd cu bunătate lauda şi ascultarea pe care oamenii i-o aduc în orice chip şi în orice fel[291]:

(c) *Jupiter omnipotens rerum, regumque deumque*
Progenitor genitrixque[292].

Acea stăruinţă atoteuprinzătoare a fost văzută binevoitor de ceruri. Toate orînduirile au tras foloase de pe urma cuceririi lor: oamenii, faptele nelegiuite găsit-au pretutindeni prilej de mîntuire. Istoriile păgîne văd mărire, rost, dreptate, minune şi oracole folositoare pe seama şi pe înţelesul lor în religiile lor năzdrăvane, Dumnezeu, cu mila Lui nesfîrşită, binevoind să încuviinţeze un sprijin şi un folos vremelnic atîtor şubrede temeiuri ale cunoştinţei încă începătoare cu care mintea abia trezită îl închipuia cu înfiripările înşelătoare ale visărilor noastre.

Nu numai înşelătoare, dar nevrednice şi jignitoare sînt cele de om făurite din a sa născocire.

(a) Iată de ce, dintre toate religiile pe care Sf. Paul le-a găsit în fiinţă la Atena, cea care se închina unei zeităţi ascunse şi neştiute i-a părut mai de iertat.

(c) Pitagora adumbri adevărul şi mai mult, socotind că cunoştinţa celui care e dintru început şi fiinţa fiinţelor trebuie să fie nelămurită, fără arătate şi dovedire; că nu era alt decît stăruinţa către desăvîrşire dusă pînă la culmea închipuirii noastre, fiecare dînd acestui gînd mărire cît mai apoi, după puterile sale. Dar cînd Numa[293] apucă

a supune credința poporului său acestei vederi, ca să-l lege de o religie curat a minții, lipsită de simburele pornirii și fără alcătuire aevea, el încercă treaba fără de izbutire: duhul omenesc nu s-ar putea ține plutind pe cel noian de gîndiri fără trup; îi trebuie cuprinse în anumite chipuri, pe croiala ființei sale. Mărirea dumnezeiască S-a lăsat oarecum încăputâ în marginile trupești: tainele Sale, mai presus de fire și cerești, poartă semne ale stării noastre pămîntești; preamărirea Sa se dovedește cu slujiri și cuvinte ale ființei, căci omul este acela care crede și se roagă. Las de o parte celelalte adeveriri folosite în această privință. Dar cu greu aș crede că vederea crucii și cuvioasa zugrăvire a celei pătimiri, și podoabele, și desfășurarea slujbelor bisericii noastre, cîntările strunite pe gîndul nostru cucernic și cea frămîntare a simțurilor nu aprind în sufletul noroadelor sfîntă patimă, avînd foarte priincioasă înrîurire.

(a) Între toate care au căpătat întruchipare, după cum nevoia cerut-a, în ceața orbitoare din atotcuprins, mai curînd eu m-aș fi alăturat, cred, de cei care se închină la Soare,

lumina obișnuită,
Ochiul lumii; și dacă și Dumnezeu ochi are
Ai Săi ochi de văpaie sînt razele de soare.
Dînd viață tuturora, ne ține și păzește,
Și-a oamenilor fapte pe-acest pămînt privește.
Soare frumos și mare, ne face anotimpuri,
Cînd intră și cînd iese din ale zodiei timpuri;
Cu daruri cunoscute El umple întreaga fire;
Și nori îi gonește cu-o singură privire:
Al lumii duh și suflet, în flăcări arzătoare,
În mersul unei zile, tot cerul să-nconjoare;
Rotund, hoinar și zdravăn, uriașă măreție;
Sub el întreaga lume o vrea hotar să-i fie;
Pe loc, fără odihnă; senin, dar nu cuminte;
Al firii fiu mai mare și-al zilelor părinte[294].

Mai cu seamă că dintre toate cîte sînt, afară de cea mărire și frumusețe, este ce noi vedem mai îndepărtat: așadar mai puțin cunoscut, încît de iertat este că sîntem pătrunși de uimire și smerenie.

(c) Tales[295], care mai întîi a stat să caute asemenea întruchipări, aflat-a că Dumnezeu este un duh care a făcut toate din ape; Anaximandru spune că zeii mureau şi se năşteau cu anotimpurile şi că erau mulţime nenumărată; Anaximene, că Dumnezeu era aerul, de la sine fiinţător, fără seamăn de mare, mereu mişcător. Anaxagora, cel dintîi, avut-a în vedere că măsura şi ajunsul tuturor lucrurilor stau în puterea şi cugetarea unui duh nemărginit. Alcmeon a dăruit dumnezeire Soarelui, Lunii, stelelor şi sufletului. Pitagora închipuit-a pe Dumnezeu duh strecurat în firea tuturor lucrurilor, de la El sufletele noastre sînt desprinse, Parmenide, că ar fi un cerc încingînd cerul şi prin arzîndă lumină ţine lumea. Empedocle spunea a fi zei cele patru stihii din care toate purced; Protagora, că nu are nimic de spus, dacă sînt sau nu sînt, sau ce sînt; Democrit, cînd spune că chipuirea şi încercuirile lor înseşi dumnezeiri înseamnă, cînd că firea dă ivire chipurilor şi apoi ştiinţa şi înţelegerea noastră. Platon în mai multe feţe desparte crezările sale: în *Timeu* spune că părintele lumii nu are cum fi numit; în *Legi*, că nu trebuie căutată fiinţa sa; iar, aiurea, în aceleaşi cărţi, arată că lumea, cerul, pămîntul, luceferii şi sufletele noastre zei sînt şi încă mai primeşte pe cei rămaşi de la vechea întocmire a fiecărei republici. Xenofon ne arată aceleaşi nelămuriri ca şi în învăţătura lui Socrate: ba spune că nu trebuie căutat chip în Dumnezeu, ba întăreşte că Soarele ar fi Dumnezeu şi sufletul Dumnezeu, care nu ar fi decît unul, iar mai apoi că sînt mulţi. Speusip, nepotul lui Platon, face din Dumnezeu o putere anume, călăuzitoare a lucrurilor şi vieţuitoarelor; Aristotel, cînd spune că este duh, cînd că este lumea, cînd flăcărarea cerului Dumnezeu este. Xenocrate făureşte opt zei: cinci au nume de planete, al şaselea este alcătuit din toate stelele neclintite care ar fi mădularele sale, Soarele şi Luna, al şaptelea şi optulea. Heracleides din Pont se strecoară între aceste păreri, pînă la urmă lipsind pe Dumnezeu de simţămînt şi-l face să treacă dintr-un trup într-altul, mai apoi spune că este cer şi pămînt. Teofrast se preumblă tot atît de nehotărît prin toate năzăririle sale, dînd chiverniseala lumii ba unei pricepute înţelegeri, ba cerului, ba stelelor; Straton spune că firea, fără întruchipare şi sim-

ţămînt, are puterea zămislirii, creşterii şi scăderii; Zenon, că este legea firii, poruncind binele şi înlăturînd răul, care însufleţeşte şi dă la iveală zeii cunoscuţi: Iupiter, Iuno, Vesta; Diogenes din Apolonia spune că ar fi văzduhul[296]. Xenofan făureşte un Dumnezeu rotund, văzător, auzind, fără suflare, neavînd nimic asemuitor cu firea omului. Arision socoate că întruparea lui Dumnezeu e de neînţeles, lipseşte de simţiri şi nu ştie dacă-i însufleţit sau altfel; Cleante spune că ar fi ba cugetarea, ba lumea, ba sufletul firii, ba căldura nemăsurată care învăluie şi cuprinde totul. Persaios, ucenicul lui Zenon, ţinea că au fost înălţaţi zei cei care au adus vreun folos vieţii omului şi înseşi lucrurile care au slujit-o. Crisip făcea o încîlcită grămădire din tot ce a fost spus mai înainte şi numără, între mii de chipuri de zei, şi pe oamenii ajunşi la nemurire. Diagoras[297] şi Teodorus tăgăduiau curat că ar fi aevea zei. Epicur închipuie pe zei sclipitori, străvezii şi pătrunşi de suflare, aşezaţi între două lumi ca într-un adăpost, feriţi de lovituri, cu trup şi chip de om şi cu mădulare omeneşti, care nu le folosesc la nimic.

Ego deum genus esse semper duxi, et dicam coelitum;
Sed eos non curare opinor, quid agat humanum genus[298].

Încredeţi-vă în a voastră filozofie; lăudaţi-vă că aţi găsit bobul nebuniei în plăcintă, foind în zarva atîtor creieri de filozof! Vălmăşeala întipăririlor lumeşti mi-a adus cîştigul că feluritele datini şi năzăriri nu mă supără, pe cît mă învaţă: cunoscîndu-le, nu mă semeţesc, pe cît mă umilesc, şi orice alt ales decît cel anume lăsat de mîna lui Dumnezeu îmi pare slab împuternicit. Las de o parte felurile de trai, schilavc şi nefireşti. În această privinţă, orînduirile lumii nu sînt mai puţin dezbinate decît şcolile: din acestea putem afla că însăşi Soarta nu este mai felurită şi schimbăciosă decît mintea noastră, nici mai oarbă şi nesocotită.

(a) Lucrurile cele mai necunoscute mai bine se potrivesc a fi preamărite[299], căci preamărirea celor de felul nostru, şubrede, supuse stricăciunii şi muritoare, precum

credea toată vechimea despre oamenii pe care-i văzuse trăind și murind, frămîntați de toate patimile noastre și cu aceasta să faci zei din noi, aceasta întrece culmea șubredei judecăți. Aș fi urmat mai degrabă pe cei care se închină la șarpe, bou, cîine, cu atît mai mult cu cît firea și ființa lor ne este mai puțin cunoscută; și mai mult înțeles a ne închipui ceea ce vrem despre aceste ființe și a le înzestra cu însușiri mai presus. Dar a face zei după starea noastră, cînd cunoaștem slăbiciunea și neîmplinirea noastră, a le dărui minie, dorință, răzbunare, căsătorii, nașteri, rubedenii, dragoste și ură, părți trupești, chip, necazuri și plăceri, (c) morți și morminte, ca și ale noastre (a) trebuie să fie pornit dintr-o grozavă îmbătare a minții omului,

(b) *Quae procul usque adeo divino ab numine distant,*
Inque Deum numero quae sint indigna videri[300].

(c) *Formae, aetates, vestitus, ornatus noti sunt; genera, conjugia, cognationes omniaque traducta ad similitudinem imbecillitatis humanae: nam et perturbatis animis inducuntur; accipimus enim deorum cupiditates, aegritudines, iracundias*[301]. (a) După cum am dumnezeit, (c) nu numai credința, virtutea, cinstea, împăcarea, libertatea, biruința, cucernicia; încă și dezmățul, înșelăciunea, bătrînețea și sărăcia, (a) și alte poveri ale vieții noastre plăpînde și neputincioase: frica, frigurile, nenorocul.

(b) *Quid juvat hoc, templis nostros inducere mores?*
O curvae in terris animae et coelestium inanes![302].

(c) Eghiptenii cu neruşinare opreau sub amenințarea șireangului a se spune că Serapis și Isis, zeii lor, fost-au vreodată oameni, cînd nimeni nu se îndoia că au fost. Chipul lor, înfățișat cu degetul pe gură, însemna — zice Varro — poruncă tăinuirii dată preoțimii ca să se ascundă obîrșia lor muritoare, ceea ce ar fi dus neapărat cu sine nimicirea întregii lor preamăriri. (a) Deoarece omul dorea atîta să se potrivească cu Dumnezeu, mai bine ar fi făcut — spune Cicero — să tragă la el stările dumnezeiești și să le aducă aici jos, decît să trimită acolo sus a sa stri-

căciune şi ticăloşie; dar cătînd cu luare-aminte, el a făcut în mai multe chipuri şi una şi alta, cu o tot atît de vană părere.

Cînd filozofii apucă să caute trepte de mărire la zeii lor şi se străduiesc a le alege rubedeniile, dregătoriile şi puterea, nu pot să mai cred că ei spun ceea ce gîndesc. Cînd Platon ne dă amănunte despre pedepsele lui Pluton şi uşurările sau trudirile trupeşti care ne aşteaptă după prăpădirea şi nimicirea fiinţei, potrivindu-le simţului şi înţelegerii din această viaţă,

Secreti celant calles, et myrtea circum
Sylva tegit; curae non ipsa in morte relinquunt[303];

cînd Mahomed făgăduieşte credincioşilor săi un rai aşternut, împodobit, presărat cu aur şi pietre scumpe şi avînd mai frumoase fete la îndemînă, cu vinuri şi toate cele de trai, văd bine că-şi bat joc sau se dau după prostia noastră, ca să ne îndulcească şi să ne poarte cu gîndul şi speranţele pe potriva înţelesului poftei noastre de muritori. (c) Astfel, unii din ai noştrii au căzut în această greşeală, să-şi făgăduiască după înviere o viaţă în timp şi pămîntească, însoţită de toate înlesnirile şi plăcerile lumeşti. (a) Să credem oare că Platon, el care avut-a atît de cereşti gînduri şi atingînd atîta divinul, încît i-a rămas poreclirea aceasta, să fi socotit că omul, ceea biată făptură, ar avea vreo fărîmă în el potrivită acelei nemăsurate puteri? Şi să fi crezut că prinsorile noastre şubrede ar fi vrednice, sau tăria simţirii noastre îndeajuns de vînjoasă ca să fie părtaşă desăvîrşirii sau săvîrşirii veşnice? Ar trebui să i se spună de către mintea omenească: dacă mulţumirile pe care ni le făgăduieşti în cealaltă viaţă sînt de felul celor simţite aici jos, nu au nimic împreunat cu nemărginirea, şi dacă toate cele cinci simţuri ale mele din fire s-ar bucura peste plin şi acest suflet ar fi cuprins de toată mulţumirea pe care o poate spera şi dori, noi ştim ce poate: tot nimic nu ar fi. Dacă aflu încă o frîntură din ce-i al meu, nimic nu e dumnezeiesc. Dacă nu este altfel decît ceea ce poate să aibă starea noastră de acum, nu poate fi luat în seamă. (c) Orice mulţumire a muritorilor este muritoare. (a) Găsirea

părinților, a copiilor și a prietenilor noștri, dacă ne mai atinge și mîngîie pe lumea cealaltă, dacă mai ținem la asemenea bucurii, sîntem între mulțumirile muritoare și mărginite. Nu putem cuprinde în minte, cum se cuvine, mărirea și înălțatele și cerești făgăduințî, dacă întrucîtva sînt încăpute în mintea noastră; ca să le închipuim cum se cuvine trebuie să ni le închipuim de neînchipuit, nespuse și neînțelese (c) și cu desăvîrșire altele decît cele ale păcătoasei noastre cunoașteri. (a) Ochiul nu ar ști să vadă — spune Sf. Paul — și în inima omului nu poate răsări fericirea pe care Dumnezeu a pregătit-o aleșilor săi. Și dacă, pentru a fi vrednici de ea schimbăm și silim ființa noastră (primenire de care, tu Platon, vorbești), trebuie să fie o schimbare în totul și atotcuprinzătoare, încît, prin legea ființării, nu vom mai fi noi.

(b) *Hector erat tunc quum bello certabat; at ille,*
Tractus ab Aemonio, non erat Hector, equo[304].

(a) Cu totul alt va fi cel care să primească aceste răsplătiri.

(b) *quod mutatur, dissolvitur; interit ergo:*
Trajiciuntur enim partes atque ordine migrant[305].

(a) Căci în metempsihoza lui Pitagora[306], cu mutarea de locaș a sufletelor închipuită de el, cum putem noi crede ca leul, în care stă sufletul lui Cezar, să-și însușească patimile care-l însuflețeau pe Cezar (c) și să sufere ca și cînd el ar fi fost? Dacă erau tot ele, dreptate aveau cei care se împotriveau lui Platon cu întîmpinarea că s-ar putea întîmpla ca un fiu să încalece pe maică-sa, îmbrăcată în trupul unui catîr, și alte asemenea nătîngii. Și mai gîndim (a) că din mutările care s-ar face din trupul animalelor într-altul de același soi, noii veniți nu ar fi alții oare decît înaintașii lor? Din cenușa unui phoenix[307] se ivește, zice-se, un vierme și apoi alt phoenix; acest al doilea phoenix, cine-și poate închipui că este cel dintîi? Viermii de mătase îi vezi pierind și uscîndu-se, și din același trup ieșind un fluture, și din el un alt vierme; ar

fi glumă să mai crezi că poate fi încă acelaşi vierme. Ceea ce a încetat o dată a fi, nu mai este,

Nec si materiam nostram collegerit aetas
Post obitum, rursúmque redegerit, ut sita nunc est,
Atque iterum nobis fuerint data lumina vitae,
Pertineat quidquam tamen ad nos id quoque factum,
Interrupta semel quum sit repetentia nostra[308].

Şi cînd spui, aiurea, Platon, că numai acele părţi ale omului, cărora le este dat spiritul, se vor bucura de răsplata vieţii de-a pururi, spui lucru cu tot atît de slab temei,

(b) *Scilicet, avolsis radicibus, ut nequit ullam*
Dispicere ipse oculus rem, seorsum corpore toto[309].

(a) Căci astfel socotind, nu va mai fi om şi, ca urmare, nici noi, care să ajungem la îmbucurarea aceasta; căci sîntem alcătuiţi din două părţi de căpetenie şi neapărate, a căror despărţire înseamnă moartea şi nimicirea omului.

(b) *Inter enim jacta est vitai pausa, vagéque*
Deerrarunt passim motus ab sensibus omnes[310]

(a) Nu spunem că omul suferă cînd viermii rod trupul în care trăise şi-l mănîncă pămîntul,

Et nihil hoc ad nos, qui coitu conjugioque
Corporis atque animae consistimus uniter apti[311].

Mai mult, pe care temei al dreptăţii lor pot zeii să cunoască şi să răsplătească după moarte faptele bune şi vrednice, cînd ei înşişi sînt pricina şi pornirea acestora? Şi de ce se mînie şi se răzbună pe noi de faptele cele rele dacă înşişi ei ne-au adus la această stare a păcatului, cînd dintr-o clipire a vrerii lor pot să ne împiedice a păcătui? Oare Epicur nu ar întîmpina astfel pe Platon cu mult chip de omenească înţelepciune, (c) dacă el adesea nu s-ar fi pus la adăpost spunînd: „că nu e cu putinţă a statornici oarece aevea despre firea nemuritoare, cu fire muritoare?“ (a) Ea numai se năuceşte în toate cîte sînt şi mai cu seamă cînd se apucă de cele dumnezeieşti. Cine o simte mai vîrtos decît noi? Căci cu toate că i-am dat neînfrînte şi negreşite temeiuri, cu toate că luminăm paşii săi cu sfînta

candelă a adevărului, împărtășit nouă din mila lui Dumnezeu, totuși zilnic vedem cît de puțin s-ar abate de pe cărarea trasă și ar feri sau ar ocoli calea însemnată și bătută de biserică, cum ea de îndată se încurcă și se împiedică, vîrtejită și plutind pe nemărginirea mării tulburi și tălăzuite a părerilor omenești, fără cîrmă și fără țintă. De îndată ce pierde acest drum mare și al tuturora, merge despărțindu-se și răzlețindu-se pe o mie de felurite căi.

Omul nu poate fi decît ceea ce este, nici închipui decît pe cît poate. (b) Mai mare este încumetarea — spune Plutarh — a celor care nu sînt decît oameni să apuce a vorbi și a judeca despre zei și semizei decît a unui nepriceput în ale cîntului care ar vrea să judece pe cei care cîntă, sau un om care nu a fost niciodată la oaste care vrea să schimbe păreri despre război și arme, crezînd că înțelege dintr-o slabă vedere rosturile unui meșteșug dincolo de cunoștința sa. (a) Cei din vechime au judecat — cred eu — că sporesc mărirea dumnezeiască, dacă o alătură de om și o îmbracă cu însușirile sale și o prisosește cu frumoasele sale apucături și (c) cele mai rușinoase nevoi, (a) aducîndu-i prinos cărnurile noastre, (c) dănțuirile noastre, măscările și șolticăriile noastre pentru a-i veseli, hainele pentru a-i acoperi și casele pentru a locui, măgulindu-i cu mireasma tămîii, cu cîntări, cu podoabe și flori și (c) ca să potrivească viționsele noastre patimi, preamărește dreptatea ei prin răzbunări neomenoase, împăcînd-o cu prăpădul și nimicirea lucrurilor de ea făurite și cruțate (ca Tiberius Sempronius[312], care a pus pe foc, drept jertfă lui Vulcan, bogatele prăzi cîștigate de la dușman în Sardinia și Paulus Aemilius[313], lui Marte și Minervei, pe cele din Macedonia, iar Alexandru, cînd ajunse la Oceanul Indian, aruncat-a în mare, pentru a căpăta încuviințarea lui Thetis[314], mai multe vase de aur); grămădind pe altarele sale nu numai animale jertfite, dar și oameni; (a) după cum făceau și alte națiii, între care a noastră, cu aceleași datini. Și cred că niciuna nu e scutită de asemenea dovezi,

(b) *Sulmone creatos*
Quattuor hic juvenes, totidem quos educat Ufens,
Viventes rapit, inferias quos immolet umbris[315].

(c) Geţii se credeau nemuritori, iar moartea lor nu era decît calea spre zeul lor Zamolxis[316]. Din cinci în cinci ani ei trimiteau pe cîte unul dintre ei ca să-i aducă lucrurile de trebuinţă. Acest sol era tras la sorţi, şi iată felul cum îl trimiteau: după ce era vestit prin viu grai de însărcinarea lui, trei dintre însoţitori ţineau drept în faţa lui ţepile peste care ceilalţi îl azvîrleau: dacă se prindea în ţeapă, în aşa fel ca să fie dindată mort, era un semn al învoirii dumnezeieşti; dacă scăpa, îl socoteau rău şi blestemat şi azvîrleau pe un altul tot aşa. Amestris[317], mama lui Xerxe[318], cînd a îmbătrînit a pus să se îngroape de vii 14 tineri din Persia, de neam cît mai bun, pentru a fi pe plac, după religia ţării lor, unuia din zeii subpămînteni.

Încă astăzi, idolii din Themistitan[319] sînt unşi cu sîngele copiilor mici şi nu cer decît jertfa acestor nevinovate şi curate suflete: dreptate însetată de sîngele nevinovăţiei!

Tantum relligio potuit suadere malorum![320].

(b) Cartaginezii jertfeau copiii lor lui Saturn; iar cel care nu avea, îi cumpăra şi, după obicei, tata şi mama cei adevăraţi aveau îndatorirea să fie de faţă la această jertfă, arătîndu-se mulţumiţi şi veseli. (a) Năstruşnică năzărire să vrei mulţumi şi să fii pe placul dreptăţii dumnezeieşti cu chinul nostru, cum făceau şi lacedemonienii, care dezmierdau pe Diana lor chinuind copiii pe care-i băteau în faţa altarului, adesea pînă la moarte. Era o cruntă apucătură a vroi să aduci drept răsplătire meşterului, prăpădul făuririi sale şi ziditorului, dărîmarea clădirii sale şi să vroieşti ca pedeapsa ce se cuvine vinovaţilor să fie chezăşuită cu pedepsirea nevinovaţilor; ca şi biata Ifighenia[321], care prin moartea şi jertfa ei avea să mîntuiască faţă de zei oştirea greacă şi nelegiuirile pe care aceasta le săvîrşise:

(b) *Et casta inceste, nubendi tempore in ipso,*
Hostia concideret mactatu moesta parentis[322];

(c) şi cele două frumoase şi mărinimoase suflete ale celor doi Decius[323], tatăl şi fiul, care ca să aducă prinos zeilor

pentru propășirea trebilor romane, se aruncară jertfelnică danie pe tăișul spadelor dușmane[324]. *Quae fuit tanta deorum iniquitas, ut placari populo Romano non possent, nisi tales viri occidissent*[325]. (a) Unde mai pui că nu-i a vinovatului voia să se biciuie după cum crede și cînd vrea el: este a judelui (b) care nu pune pe seama ispășirii decît osînda de el hotărîtă, (c) și nu se poate socoti drept pedeapsă ceea ce vine din partea celui care o suferă. Răzbunarea dumnezeiască învederează întreaga neînțelegere a judecării sale față de pătimirea noastră.

(b) Și de rîs fost-a purtarea lui Policrate, tiranul din Samos care, pentru a schimba mersul neîncetat al norocului său și ca să-l răscumpere, se duse să arunce în mare cel mai iubit și scump giuvaer al său, socotind că cu acest nenoroc preîntîmpinător va împăca întorsătura și vitregia soartei, (c) care, ca să-și bată joc de netoția lui, făcut-a să pice iar în mîinile lui acel giuvaer, găsit în burta unui pește. (a) Mai departe, (c) la ce folos sfișierile și sfîrtecările coribanților, menadelor și în timpurile noastre ale credincioșilor lui Mahomed, care-și ciopîrțesc obrazul, pîntecul, mădularele, ca să-și mulțumească profetul? Deoarece (a) jignirea stă în vrere, nu (c) în piept, ochi, coate și grăsime, (a) umeri, gîtlej. (c) *Tantus est perturbatae mentis et sedibus suis pulsae furor, ut sic Dii placentur, quemadmodum ne homines quidem saeviunt*[326]

Această firească alcătuire nu ne privește pe noi singuri, dar și slujirea către Dumnezeu și alți oameni: necuvenit este s-o întoarcem împotriva noastră de frică, ucigîndu-ne, oricare ar fi pricina. Îmi pare a fi mare nevrednicie și trădare a dăuna și a strica uneltele trupești, nătînge și supuse, ca să scutești sufletul de grija orînduirii lor pe seama judecății. *Ubi iratos deos timent, qui sic propitios habere merentur? In regiae libidinis voluptatem castrati sunt quidam; sed nemo sibi, ne vir esset, jubente domino, manus intulit*[327].

(a) În acest chip ei slujesc religia lor cu multe fapte rele,

saepius olim
Religio peperit scelerosa atque impia facta[328].

Iară, nimic dir al nostru nu poate fi alăturat sau potrivit firii dumnezeiești fără a purta în toate pecetea și semnul neînvrednicirilor noastre. Cea nesfîrșită frumusețe, putere și bunătate cum ar putea suferi o legătură și asemănare cu lucru atît de netrebnic și josnic, cum sîntem noi, fără nespusa îngăduință coborîtă din dumnezeiasca înălțare. (c) *Infirmum Dei fortius est hominibus, et stultum Dei sapientius est hominibus*[329].

Stilpon filozoful, întrebat dacă zeii se bucură de darurile și jertfele noastre, răspunse: „Ești iscoditor. Dacă vrei să vorbim de aceasta, să o facem în taină".

(a) Totuși, noi Îl mărginim, îngrădim puterea Sa cu ale noastre judecăți (numesc judecăți visările și năzăririle noastre cu însăși încuviințarea filozofiei, care spune că poate sili înșiși pe nebuni și pe netrebnici să judece, dar că este o judecată anume întocmită); noi vrem să-L supunem arătărilor zadarnice și slabe ale înțelegerii noastre, pe El care ne-a făcut și pe noi, și cunoașterea noastră. Fiindcă nimic nu se face din nimic, Dumnezeu nu va fi putut clădi lumea din nimic. Cum! ne-ar fi încredințat oare Dumnezeu zăvoarele și cele mai de apoi învredniciri ale tăriei Sale? Legatu-S-a El oare să nu întreacă marginile științei noastre? Să zicem, vai omule, că ai putut dibui aici oarecîte urme din ale Sale fapte: crezi tu oare că folosit-a El tot ce-I stă în putință și că adus-a El toate chipurile și toate gîndirile Sale în această lucrare? Tu nu vezi numai rostul și orînduirea acestei mărunte taine unde ești așezat — cel mult dacă le vezi: dumnezeirea Sa are o legiuire nemăsurată întrecînd-o. Această frîntură, un nimic este față a totul:

omnia cum coelo terráque marique
Nil sunt ad summam summai totius omnem[330]:

tu înfățișezi legea unui tîrg, nu știi care este cea atotcuprinzătoare. Leagă-te pe tine de cea la care ești supus tu, dar nu pe El; nu-i înfrățit cu tine, sau din obștea ta, sau soțul tău; dacă El întrucîtva S-a arătat ție, nu a fost ca să se coboare pînă la micimea ta, nici ca El să-ți dea priveghere asupra puterii Sale. Trupul omenesc nu se poate avînta în slăvi, asta ți-e partea; Soarele urmează fără oprire mersul său obișnuit; marginile mărilor și ale pă-

mîntului nu se pot întruni: apa n-are stat, nici închegare; un zid este de nepătruns oricărui alt lucru tare, dacă n-are crăpături, omul nu-şi poate păstra viaţa între flăcări; nu poate fi şi în cer şi pe pămînt, şi în o mie de locuri deodată trupeşte. Aceste legi pentru tine le-a făcut, pe tine te leagă. El a dovedit creştinilor că le-a întrecut pe toate, cînd alta I-a fost vrerea[331]. Şi, cu adevărat, atotputernic cum este, de ce S-ar fi mărginit la o anume măsură? Pentru care folos ar fi părăsit precăderea Lui? Mintea ta nu are niciodată mai mare întemeiere decît atunci cînd te încredinţează de mulţimea nenumărată a lumilor:

(b) *Terrámque, et solem, lunam, mare, caetera quae sunt*
Non esse unica, sed numero magis innumerali[332].

(a) Cele mai vestite şi înălţate cugete ale vremilor trecute astfel crezut-au şi unele chiar din vremile noastre fost-au silite de judecata omenească. Cu atît mai mult cu cît, în această întocmire pe care o vedem, nimic nu aflăm singur şi unul,

(b) *cum in summa res nulla sit una,*
Unica quae gignatur, et unica soláque crescat[333];

(a) şi că toate semînţiile înmulţite sînt într-un anume număr, după care de crezut este că Dumnezeu să nu fi făcut această lucrare fără un seamăn şi aluatul acestui chip să se fi irosit cu singur acest ins:

(b) *Quare etiam atque etiam tales fateare necesse est*
Esse alios alibi congressus materiai,
Qualis hic est avido complexu quem tenet aether[334]:

(a) mai ales dacă este o însufleţire, cum atît de mult arată mişcările sale, (c) încît Platon şi mai mulţi dintre ai noştri o întăresc, iar unii nu îndrăznesc să o tăgăduiască[335]; încă şi acea veche părere că stelele, cerul şi alte părţi ale lumii alcătuite sînt din trup şi suflet muritor, iar nemuritoare rămîn din vrerea făptuitorului. (a) Şi, dacă sînt mai multe lumi, precum (c) Democrit, (a) Epicur şi aproape întreaga filozofie a gîndit, ce ştim noi dacă temeiurile şi rosturile celei de aici se potrivesc aidoma cu celelalte? Se poate

să aibă altă faţă şi altă orînduire. (c) Epicur şi le închipuie ba asemenea, ba osebite. (b) Noi vedem în lumea aceasta o nesfîrşită felurime şi osebire numai din depărtarea locurilor. Nici grînele, nici vinul, nici vreunul din animalele noastre nu se cunosc în acel nou pămînt descoperit de părinţii noştri: totul este altfel. (c) Iară în timpurile trecute, vedeţi şi voi în cîte părţi ale lumii ştire nu era nici de Bachus, nici de Ceres. (a) Şi cine vrea să-l creadă pe Pliniu[336] (c) şi pe Herodot (a) că în unele părţi ale pămîntului ar fi seminţii omeneşti care foarte slab aduc cu noi.

(b) Sînt chipuri coroite şi nedeslușite între fiinţa omenească şi cea dobitocească[337]. Sînt ţinuturi unde oamenii se nasc fără cap, purtînd ochii şi gura în piept; unde şi partea bărbătească şi cea femeiască se află în acelaşi trup; unde merg în patru picioare, unde n-au decît un ochi în frunte şi capul mai asemuitor cîinelui decît nouă; unde sînt jumătate peşti către coadă şi trăiesc în apă; unde femeile nasc la cinci ani şi mor la opt; unde capul şi pielea frunţii sînt atît de tari, încît fierul nu le răneşte şi se îndoaie la atingere; unde bărbaţii nu au barbă; (c) naţii care nu cunosc folosinţa focului[338], altele a căror sămînţă este neagră.

(b) Cei care din fire se prefac în lupi, în iepe şi iarăşi în oameni? Şi dacă aşa este, (a) cum zice Plutarh, că într-o parte a lumii, în Indii, se află oameni fără gură, care se hrănesc cu unele mirosuri, cîte nu sînt greşite din vederile noastre? Nici pomeneală a rîde de acestea, nici măcar a le judeca sau a le găsi un rost. Pricinile şi îmbinările alcătuirii noastre lăuntrice sînt aproape toate dincolo de pătrunderea noastră.

Mai mult, cîte lucruri pe care le ştim, care stau împotriva celor frumoase legi de noi croite şi însemnate firii? Apucăm a lega însuşi pe Dumnezeu de ele! Cîte lucruri numim noi uimitoare şi nefireşti? (c) Aceasta se întîmplă cu fiecare om şi în fiecare naţie, pe măsura neştiinţei lor. (a) Cîte însuşiri tainice nu le aflăm noi şi a fiinţei lor? Căci, a ne lua după fire, nu înseamnă pentru noi alt decît a ne lua după înţelegerea noastră, atît pe cît poate lămuri şi pe atît pe cît le vedem; ceea ce este dincolo de înţelegere ne pare năstrușnic şi fără rînduială. Aşadar, astfel

socotind, pentru cei mai pătrunzători şi mai ageri totul va fi năstrușnic, căci acestora socotința omenească i-a încunoștințat că ea nu are nici vreo stare, nici vreun temei, nu numai să încredințeze (c) că zăpada este albă (şi Anaxagora spunea că e neagră), dacă oarece este sau nu este nimic; dacă este ştiință sau neştiință (ceea ce Metrodor din Chios[339] tăgăduia că omul ar putea să o spună); (a) sau dacă noi trăim: mărturie Euripide, care se îndoieşte „dacă viața pe care o trăim este viață, sau dacă noi numim moarte ceea ce este viață":

τὶς δ'οἶδεν ει ζῆν τοῦθ ὁ κἰκλητσι θανεῖν,
το ζῆν δὲ θνέσκειν ἔστι[340].

(b) Şi nu neînvederat, căci de ce luăm asupră-ne a fi după acea clipită care nu este decît o străfulgerare în curgerea fără de sfîrşit a unei nopți veşnice şi o atît de scurtă oprire din neîncetata şi firească noastră stare? (c) Moartea cuprinzînd tot înainte şi pe urma acestei clipite şi încă o bună parte din acea clipită. (b) Alții jură că nu este mişcare, că nimic nu mişcă, (c) ca urmaşii lui Melissos[341] (căci, dacă nu-i nimic decît Unul, nici mişcarea sferei nu-i poate folosi, nici mişcarea de la un loc la altul, cum o dovedeşte Platon), (b) alții că nu e nici zămislire, nici stricăciune în fire.

(c) Protagora[342] spune că nu-i nimic alt în fire decît îndoială; că despre toate lucrurile se poate deopotrivă dezbate, iar din însăşi aceasta se poate deopotrivă aduce altă tăgăduire despre toate lucrurile; Nausiphanes[343], că din lucrurile care par nimicul este tot pe atît cît nu este, că nu-i nimic întemeiat decît neîntemeierea; Parmenide, că din ceea ce pare nici un lucru nu este îndeobşte, că nu este decît Unul; Zenon, că însuşi Unul nu-i, şi că nu-i nimic. Dacă Unul ar fi, ar fi ori într-altul, ori în sine însuşi; dacă este într-altul, sînt doi; dacă este în sinea sa, iară doi sînt, cel cuprins şi cel cuprinzător. După aceste dogme, firea lucrurilor nu e decît o umbră, fie amăgitoare, fie deşartă[344].

(a) Totdeauna mi-a părut că pentru omul creştin următorul fel de a fi este plin de sfruntare şi de necuviință: „Dumnezeu nu poate să moară, Dumnezeu nu poate să-şi calce cuvîntul, Dumnezeu nu poate face cutare sau cutare

lucru". Nu găsesc potrivit a încătuşa astfel purtarea dumnezeiască în legile vorbirii noastre, iară pentru învederarea ce ni se aduce în aceste arătări, mai multă smerenie şi cucernicie ar trebui să fie înfăţişate.

Vorbirea noastră îşi are lipsurile şi slăbiciunile sale, ca tot ce ţine de noi. Cele mai multe stîrniri ale tulburărilor lumii sînt grămăticeşti. Împricinările noastre purced numai din dezbaterea neînţelesului legilor şi cele mai multe războaie, din cea neputinţă a întocmi lămurit legămintele şi învoirile din scrisorile de pace ale principilor. Cîte certuri şi cît de însemnate adus-a pe lume îndoielnicul înţeles al acestui cuvînt Hoc![345] (b) Să luăm dovedirea arătată de logică însăşi ca fiind cea mai limpede. Dacă spuneţi: „este vreme frumoasă", şi spuneţi adevărul, este deci vreme frumoasă. Nu este oare un fel de a vorbi fără tăgadă? Totuşi vom fi înşelaţi. Că aşa este, să urmărim pilduirea[346]. Dacă spuneţi: „eu mint", şi spuneţi adevărul, mînţiţi. Arta, raţiunea, tăria încheierii acestei arătări sînt aidoma cu celelalte; dar, iată-ne împotmoliţi. (a) Văd pe filozofii pironici că nu au cum lămuri părerea lor în întregime prin nici un fel de vorbire, căci le-ar trebui o nouă vorbire. A noastră se sprijină în totul pe temei de încredinţare, care lor le stă cu desăvîrşire împotrivă, în aşa fel că atunci cînd ei spun: „mă îndoiesc", îi prinzi numaidecît de grumaz şi-i aduci a mărturisi că ştiu cel puţin atîta: că se îndoiesc. De aceea au fost nevoiţi să se pună la adăpost cu următoarea asemănare doftoricească, fără de care felul lor de a gîndi nu s-ar putea înţelege: cînd ei spun[347]: „nu ştiu", sau: „mă îndoiesc", spun că această singură arătare se alungă de la sine cu tot ce mai urmează, nici mai mult, nici mai puţin ca şi reventul care împinge afară mustirile rele şi se alungă deodată cu ele.

(b) Această născocire mai întemeiat este încăputâ cu întrebarea: „CE ŞTIU EU?", cum o pun eu[348] pe cumpăna cîntarului.

(a) Vedeţi cum se fălesc cu acest fel întru totul necuviincios de vorbire. În certurile zilei despre religia noastră[349], dacă strîngi prea tare cu uşa pe duşmani, îţi vor spune fără înconjur că nu stă în puterea lui Dumnezeu ca trupul să poată fi în rai, şi pe pămînt, sau în mai multe locuri deodată. Iar acel hîtru din vechime[350], cum o trage

el pe spuza sa! „Cel puțin — zice — nu este slabă mîngîiere pentru om să vadă că nici Dumnezeu nu poate cele toate: căci nu se poate ucide cînd ar vroi, ceea ce este cel mai de seamă avut al stării noastre; el nu poate aduce pe muritori a fi nemuritori; nici să învie morții; nici să nu fi trăit cel care a trăit; nici acel care a avut cinstiri să nu le mai fi avut: neavînd alt drept asupra trecutului decît uitarea". Iar această alăturare a omului de Dumnezeu ca să se mai însoțească cu pilde șăgalnice, el nu poate face ca de două ori zece să nu fie douăzeci. Iată ce spune și-mi pare că un creștin ar trebui să se ferească a le avea pe buze. Dar, dimpotrivă, în aceste tocmai oamenii par să caute acea nebună trufie în vorbire, ca să aducă pe Dumnezeu la măsura lor,

cras vel atra
Nube polum pater occupato,
Vel sole puro; non tamen irritum
Quodcumque retro est, efficiet, neque
Diffinget infectúmque reddet
Quod fugiens semel hora vexit[351].

Cînd spunem că firul nesfîrșit al veacurilor, atît trecute cît și viitoare, nu înseamnă pentru Dumnezeu decît o clipă; că bunătatea Sa, înțelepciunea Sa, puterea Sa sînt dintr-unul și același sîmbure al Său, vorba noastră o spune, dar mintea noastră nu poate ajunge s-o cuprindă. Și cu toate astea, încumetarea noastră vrea să treacă dumnezeirea prin sita noastră. De aici încolțesc toate visările și rătăcirile care apucă pe lume, punînd și aducînd cîntarul ei la lucru atît de osebit de cîntărirea Sa. (c) *Mirum quo procedat improbitas cordis humani, parvulo aliquo invitata successu*[352].

Cît de necuviincios mustră Epicur pe stoici, căci el socotește că numai Ființa lui Dumnezeu este a fi adevărat bună și fericită, iar omul înțelept nu ar avea decît o umbră și o părere asemuitoare! (a) Cît de cutezător au legat ei pe Dumnezeu de soartă (treacă de la mine că unii cu numele de creștin să nu o facă încă!) și Tales, Platon și Pitagora l-au robit nevoii! Această semețire a voi să descoperim pe Dumnezeu cu ochii noștri, a făcut ca un mare om dintr-ai noștri[353] să dea dumnezeirii chip trupesc. (b)

Aceasta este cauza că în fiecare zi ni se întîmplă să credem că de la Dumnezeu vin împrejurările mai însemnate și deosebite ale vieții. Pentru că au însemnătate pentru noi pare că pot avea de asemenea și pentru El și că El le privește mai cu luare-aminte decît altele, pe care noi le socotim mai mărunte. (c) *Magna dii curant, parva negligunt*[354]. Ascultați pilda Lui, are să vă lămurească judecata Sa: *Nec in regnis quidem reges omnia minima curant*[355].

Ca și cînd i-ar fi mai mult sau mai puțin acelui rege să miște o împărăție sau frunza unui copac și pronia cerească ar mînui altfel mersul unei bătălii decît săritura unui purice! Mîna cirmuirii Sale la toate deopotrivă se îndreaptă cu aceeași putere și același rînd; zorul nostru nu-L atinge cu nimic, iar chibzuielile noastre nu-L ajung.

Deus ita artifex magnus in magnis, ut minor non sit in parvis[356]. Trufia noastră scoate la lumină această blestemătoare împerechere. Pentru că îndatoririle noastre ne apasă, Straton[357] a procopsit pe zei cu scutirea oricărei slujiri, ca și pe preoții lor. El face ca totul să purceadă și să se ție de la fire, care cu ale sale cîntăriri și îndemnuri clădește părțile lumii, scutind firea omenească de teama judecăților dumnezeiești. *Quod beatum aeternumque sit, id nec habere negotii quicquam, nec exhibere alteri*[358]. Firea vrea ca în lucruri asemenea să fie legături asemenea. Așadar, numărul nesfîrșit al muritorilor aduce cu sine tot atîția nemuritori. Nenumăratele lucruri care ucid și nimicesc urmează a da ivire la tot atîtea care propășesc și folosesc. După cum sufletele zeilor, fără glas, fără ochi și fără urechi, simt între ei fiecare simțirea celuilalt și judecă gîndurile noastre, tot astfel sufletele oamenilor, neatîrnate și desprinse de trup, fie în somn sau printr-o îmbătare, ghicesc, prorocesc și văd lucruri pe care nu ar putea să le vadă legate de trup[359].

(a) Oamenii, spune Sf. Paul, au înnebunit gîndind că sînt înțelepți și au schimbat măreția lui Dumnezeu fără stricăciune după chipul omului supus stricăciunii.

(b) Vedeți numai șugubăria dumnezeirilor din vechime. După mărita și deosebita ceremonie a prohodului, cînd focul ajungea la vîrful rugului și cuprindea patul răposatului, ei dădeau drumul unui vultur care, dacă se înălța drept în sus însemna că sufletul merge în rai. Mii de

medalii aflat-am şi mai ales a cinstitei femei Faustina[360], în care este înfăţişat acest vultur, călărit de sufletele celor preamăriţi. De plîns este că ne înşelăm pe noi înşine cu închipuirile şi născocirile noastre,

Quod finxere, timent[361]*:*

ca şi copiii care se sperie de înfăţişarea unui tovarăş de joc mîzgălit şi înnegrit de ei înşişi. (c) *Quasi quicquam infelicius sit homine cui sua figmenta dominantur*[362]. Departe de a cinsti pe cel ce ne-a făcut cinstim pe cel de noi făcut. (b) August[363] a avut mai multe temple decît Iupiter, păzite cu tot atîta sfinţenie şi încredinţare în minuni. Thasienii[364], drept mulţumire pentru binele făcut de Agesilau[365], se duseră să-i spuie că l-au pus în rîndul zeilor: „Naţia voastră — răspunse el — are oare putere să facă zeu pe cine-i pare? Faceţi sfînt ca să-l vedem pe unul dintre voi, pe urmă vă voi mulţumi nespus pentru cinstea ce-mi aduceţi (c) cînd voi fi văzut cum i-a mers". Omul este tare nărod. Nu ar şti făuri un viermuleţ şi-şi făureşte zeii cu zecile.

Auziţi pe Trismegistes[366] lăudind semeţirea noastră: „Din toate lucrurile minunate, ceea ce întrece minunea este că omul a putut găsi şi făuri firea divină". (b) Iată învederările înseşi ale şcolii de filozofie,

Nosse cui Divos et coeli numina soli,
Aut soli nescire, datum:[367]

„Dacă Dumnezeu este[368], atunci este vieţuitor; dacă este vieţuitor are simţire şi dacă are simţire, este supus stricăciunii. Dacă este neîntrupat este fără suflet, aşadar fără faptă; iară dacă are trup, este pieritor". Nu am izbîndit oare? (c) „Sîntem[369] neputincioşi să fi făcut lumea: aşadar, se află o fire mai desăvîrşită care a pus mîna la aceasta". Neghioabă încumetare ar fi să ne socotim lucrul cel mai desăvîrşit din atotcuprins; aşadar este ceva mai bun: acesta este Dumnezeu. Cînd vedeţi o bogată şi măreaţă locuinţă, cu toate că nu ştiţi cine-i este stăpînul, totuşi nu veţi spune că este făcută pentru şobolani. Iar cea dumnezeiască clădire a bolţii cereşti, pe care o vedem, să nu credem noi că este locaşul unui stăpîn mai mare decît sîntem noi? Cel mai presus nu este oare totdeauna cel mai

vrednic? Iar noi sîntem aşezaţi jos. Nimic fără suflet şi fără minte nu poate da răsărire unui suflet care să aibă minte. Lumea ne dă fiinţă, aşadar ea are suflet şi raţiune. Fiece parte din noi este mai puţin decît noi. Sîntem parte din lume. Lumea, aşadar, este înzestrată cu înţelepciune şi minte mai din belşug decît noi. Măreţ lucru este să ai cîrmuirea unei mari dregătorii. Cîrmuirea lumii aşadar este în mîna unei firi fericite. Aştrii nu ne vatămă, aşadar sînt plini de bunătate. (b) Noi avem nevoie de hrană, tot astfel şi zeii; ei se satură cu aburii de aici de jos. (c) Bunurile lumeşti nu sînt bunuri ale lui Dumnezeu, aşadar nu sînt bunuri ale noastre. A-l înfrunta şi a fi înfruntat sînt deopotrivă dovezi de dobitocie; aşadar, nebunie este a ne teme de Dumnezeu. Dumnezeu este bun prin firea Sa, omul — prin iscusinţa sa, ceea ce însoamnă mai mult. Înţelepciunea omului nu se osebeşte de cea dumnezeiască decît prin veşnicia acesteia, iar dăinuirea nu atinge de loc înţelepciunea: iată-ne prin aceasta de o seamă. (b) „Noi avem viaţă, mişcare, judecată şi neatîrnare, preţuim bunătatea, mila şi dreptatea: aceste virtuţi, aşadar, sînt în el". Sumarul, ferecarea şi desferecarea, stările dumnezeirii se făuresc de om pe potriva sinei sale. Ce mai întipărire, şi ce tipar! Să întindem, să înălţăm, să mărim însuşirile omeneşti cît ne va plăcea; umflă-te, biet om, şi mai şi mai:

Non, si te ruperis, inquit[370].

(c) *Profecto non Deum, quem cogitare non possunt, sed semet ipsos pro illo cogitantes, non illum sed se ipsos non illi sed sibi comparant*[371].

(b) În lucrurile fireşti, urmările dau la iveală numai pe jumătate cauzele lor; cum aceasta? Ea stă mai presus de rostul firesc; mersul său e prea înălţat, prea depărtat şi prea stăpînitor să rabde ca dovedirile noastre să-l prindă şi să-l lege. Nu prin noi îi dăm de urmă, calea aceasta este prea joasă. Nu sîntem mai apropiaţi de cer pe muntele Cenis decît în fundul mării; dacă vreţi să vă încredinţaţi, luaţi astrolabul. Ei coboară pe Dumnezeu pînă şi la împreunare trupească cu femeile: de cîte ori şi în cîte rînduri? Paulina, soţia lui Saturninus, matroană romană foarte cinstită, crezînd că se culcă cu zeul Serapis[372], se găsea în braţele unui îndrăgostit al său, prin mijlocirea preoţilor acelui templu. (c) Varro, cel mai subtil şi cel

mai învățat scriitor latin, în cărțile sale despre teologie, scrie că slujitorul[373] lui Hercule, arunca zarul cu o mînă pentru zeu și cu alta pentru el, pe o cină și o fată: dacă cîștigul era pe seama lui, plătea din prinos[374]; dacă pierdea, plătea din simbria sa. A pierdut[375] și a plătit cina și fata. Numele ei fu Laurentina; ea se pomeni noaptea cu zeul în brațe, care-i și spuse că a doua zi cel pe care-l va întîlni mai întîi îi va plăti dumnezeiește dreptul ei; se întîmplă să fie Taruntius, un tînăr bogat, care a dus-o la el și cu timpul a lăsat-o moștenitoare. Ea, la rîndul ei, crezînd că face pe placul acelui zeu, lăsă moștenirea poporului roman, pentru care i se dăruiră cinstiri zeiești. Ca și cînd nu ar fi de ajuns ca Platon să tragă obîrșia din zei și Neptun să fie la pornirea spiței sale[376]; în Atena crezut de toți era că Ariston, vrînd să aibă pe frumoasa Perictione și neizbutind, arătatu-i-s-a în somn zeul Apolo, poruncindu-i s-o lase nenuntită și neatinsă, pînă ea va naște; erau tatăl și mama lui Platon. Cîte asemenea încornorări zeiești ale bieților oameni se află în istorii? Și cîți soți jignitor ponegriți de hatîrul copiilor?

În religia lui Mahomed, credința norodului este că se găsesc în acel popor destui vrăjitori ca Merlin[377]; zișii copii din flori, fără tată, uimitor răsăriți din duhul sfînt în pîntec de fecioară; ei purtau chiar numele care în acea limbă însemna acest lucru.

(b) Trebuie luat în seamă că fiecare soi nu prețuiește nimic mai mult și mai scump decît ființa sa (c) (leul, vulturul, delfinul, nimic nu prețuiesc peste seminția lor); (b) și fiecare potrivește însușirile tuturor altora după ale sale, pe care le poate lesne mări sau micșora, dar numai atît, căci în afară de această legătură și acest temei închipuirea noastră nu poate răzbate și nu poate merge mai apoi, nici nu-i stă în putință să treacă mai departe. (c) De aici izvorăsc acele păreri din vechime: „între toate chipurile, cel mai frumos omul este; așadar, Dumnezeu are acest chip. Nimeni nu poate fi fericit fără virtute, nici virtutea nu poate fi fără rațiune și nici o rațiune în afară de făptura omului; așadar, Dumnezeu este îmbrăcat în haină de om". *Ita est informatum anticipatum mentibus nostris ut homini, quum de Deo cogitet, forma occurrat humana*[378].

(b) Cu toate acestea — spunea glumind Xenofan[379] —

dacă animalele îşi făuresc zei, precum se crede, fără îndoială îi făuresc după asemănarea lor şi preamărindu-se, ca şi noi. De ce nu ar spune un gîscan: „toate părţile lumii mă privesc, pămîntul îmi slujeşte să umblu, soarele să mă lumineze, stelele să-mi avînt gîndirea; am cutare folos din vînturi, altul din ape; nu este nimic care să fie văzut cu mai multă bunăvoinţă de ceruri decît mine; sînt copilul răsfăţat al firii; nu oare pentru mine omul seamănă şi macină? Dacă mă mănîncă, tot atît mănîncă pe semenul său şi tot atît fac eu cu viermele care-l ucid şi-l mănîncă pe el. Aidoma ar spune un cocor mai semeţ, din pricina neatîrnării zborului său, stăpîn pe văzduhuri: (c) *tam blanda conciliatrix et tam sui est lena ipsa natura!*"[380]

(b) Aşadar, pe această cale, pentru noi sînt ursitele, pentru noi lumea; luceşte, tună pentru noi, şi făptuitorul, şi făpturile, totul pentru noi este. Noi sîntem ţelul şi ţinta către care se îndreaptă atotcuprinsul lucrurilor. Priviţi darea de seamă pe care o face filozofia despre trebile cereşti, de mai bine de două mii de ani: zeii nu au făptuit, nu au vorbit decît pentru om; nu li se dă nici o altă chibzuială şi slujbă; iată-i la război împotriva noastră,

domitosque Herculea manu
Telluris juvenes, unde periculum
Fulgens contremuit domus
Saturni veteris[381];

iată-i părtinindu-ne vrăjbile, (c) ca să ne răsplătească, fiindcă adesea am părtinit pe ale lor,

(b) *Neptunus muros magnoque emota tridenti*
Fundamenta quatit, totâmque a sedibus urbem
Eruit. Hic Juno Scaeas saevissima portas
Prima tenet[382].

(c) Caunienii, pizmuitori pe stăpînirea zeilor cărora le stau supuşi, iau armele în ziua închinată lor şi bat ei drumurile, trăgînd cu spadele în aer, jur în jurul întregului hotar ca să alunge astfel cît de crunt şi să fugărească zeii străini din ţinuturile lor. (b) Puterile lor sînt împărţite după nevoia noastră: care tămăduieşte caii, care oamenii, care ciuma, care ghelbea, care tusea, (c) care un fel de rîie, care o alta *(adeo minimis etiam rebus prava relligio inserit deos)*[383]; (b) care rodeşte strugurii, care usturoaiele,

care are în seamă dezmăţurile, care negoţurile (c) (fiecărui neam de meseriaş, un zeu), (b) care-şi are ţinutul şi puterea la răsărit, care la apus:

hic illius arma,

Hic currus fuit[384].

(c) *O sancte Apollo, qui umbilicum certum terrarum obtines!*[385].

Pallada Cecropidae, Minoïa Creta Dianam,
Vulcanum tellus Hipsipilea colit,
Junonem Sparte Pelopeiadesque Mycenae;
Pinigerum Fauni Maenalis ora caput;
Mars Latio venerandus[386].

(b) Care nu are decît un orăşel sau un neam în stăpînirea lui, (c) care locuieşte singuratic; care cu însoţire, fie de voie, fie de nevoie.

Junctaque sunt magno templa nepotis avo[387].

(b) Sînt unii atît de firavi cu mare trecere în mulţime (iar numărul lor ajunge pînă la treizeci şi şase de mii), încît grămădim vreo cinci-şase să scoată un spic de grîu, după care-şi trag numele şi faima[388]: (c) trei la o uşă, cel al tocului, cel al ţîţînei şi cel al pragului; patru la un copil, păzitori ai înfăşatului, ai suptului, ai mîncării şi ai băuturii; unii hotărîţi, alţii nehotărîţi şi nestatornici; unii care n-au pătruns încă în rai:

Quos quoniam coeli nondum dignamur honore,
Quas dedimus certe terras habitare sinamus;[389]

sînt fizicieni, poeţi, cetăţeni; unii pe la mijloc între firea omului şi cea zeiască, solii de la noi la zei, cinstiţi oarecum pe o treaptă mai joasă a măririi, nenumăraţi ca slujbe şi nume; unii buni, alţii răi. (b) Sînt unii bătrîni şi gîrbovi, alţii muritori: căci Crisip socotea că la cea de pe urmă prefacere a lumii toţi zeii vor pieri, în afară de Iupiter. (c) Omul îşi făureşte mii de însoţiri plăcute între el şi Dumnezeu. Nu este el oare de pe aceleaşi meleaguri?

Jovis incunabula Creten[390].

Iată îndreptăţirea adusă de Scaevola[391], Mare Pontifex şi Varro, mare teolog, pe vremea lor, în privinţa aceasta: „Este nevoie ca poporul să nu aibă în cunoştinţă multe

lucruri adevărate şi să creadă multe lucruri neadevărate"; *quum veritatem qua liberetur, inquirat, credatur ei expedire, quod fallitur*[392].

(b) Ochii omeneşti nu pot desluşi lucrurile decît după chipurile de ei cunoscute; (c) şi nu ne amintim cum s-a prăbuşit bietul Phaeton[393], fiindcă a mînat frîiele cailor părintelui său cu mînă muritoare. Cugetul nostru tot atîta se cufundă, se risipeşte şi se izbeşte din încumetarea sa. (b) Dacă întrebi filozofia din ce se alcătuiesc cerul şi Soarele, ce-ţi va răspunde decît a fi din fier şi (c) după Anaxagora, (b) de piatră, şi altă asemenea plăsmuire la îndemîna noastră? (c) Întrebăm noi pe Zenon ce este firea? O ardere făuritoare — spune el, — fiinţătoare, orînduitoare. (b) Arhimede[394], maestru în cea ştiinţă ce-şi însuşeşte precădere, peste toate celelalte ca adevăr şi dovedire, spune: „Soarele este un zeu de fier arzînd". Iată o închipuire scornită din frumoasa şi neapărata nevoie a dovedirilor geometrice! Totuşi, nu atît de neapărată (c) şi trebuincioasă ca Socrate să nu fi socotit că este de ajuns a o şti ca să poţi măsura pămîntul pe care-l dai şi primeşti, şi (b) Polyaenus, care fusese tocmai în aceste un vestit şi strălucit învăţat, după ce a gustat din dulcele rod al grădinilor ocrotitoare ale lui Epicur, a dispreţuit toate cele arătate mai sus ca fiind cu totul înşelătoare şi deşarte.

(c) Socrate, în Xenofon, despre Anaxagora, cel mai învăţat decît oricine în treburile cereşti şi dumnezeieşti, zice despre acesta că şi-a tulburat mintile, cum fac toţi oamenii care stăruie peste măsură în pătrunderea celor ce nu li se cuvin. Fiindcă făcuse din Soare o piatră arzătoare, nu-şi putea închipui că piatra nu luceşte în foc şi, ce-i mai rău, că nu se nimiceşte; şi fiindcă focul şi Soarele tot una erau pentru el, nu încăpea în mintea lui că focul nu înnegreşte pe cei ce-l văd şi că putem privi fără a fi mistuiţi şi că focul nimiceşte vreascurile şi ierburile. După părerea lui Socrate, de care şi eu mă alătur, cel care a cercetat cerul cu multă înţelepciune este cel care nu l-a cercetat de loc.

Platon, vorbind de daimoni[395] în *Timeu*, spune: „Este treabă care întrece puterea noastră. Să ne încredem în cei vechi, care se ziceau născuţi din ei. Nu-i cuminte a

nu da crezare copiilor zeilor, chiar dacă spusele lor nu sînt întemeiate pe judecăţi aievea şi vădite, deoarece ei ne vorbesc despre lucruri care le ţin de aproape şi de la obîrşie".

(a) Să vedem dacă avem mai multă luminare în cunoaşterea lucrurilor omeneşti şi fireşti. Nu oare treabă de batjocură este ca să apucăm a făuri celor la care, după mărturisirea noastră, ştiinţa noastră nu poate ajunge, un alt trup şi să le dăruim un chip înşelător, născocit de noi, cum se vede în mişcarea luceferilor cărora, fiindcă mintea noastră nu poate prididi a le ajunge, nici închipui mersul, noi îi înzestrăm cu îndemnurile noastre, greoaie şi trupeşti:

temo aureus, aurea summae
Curvatura rotae, radiorum argenteus ordo[396].

Ai zice că am fi avut cărăuşi, dulgheri şi zugravi care au apucat să înalţe sus unelte cu felurite mişcări (c) şi a rîndui mersul şi rotirile, şi îmbinările trupurilor cereşti împestriţate de lumini în jurul fusului Nevoii, după Platon:

(b) *Mundus domus est maxima rerum,*
Quam quinque altitonae fragmine zonae
Cingunt, perquam limbus pictus bis sex signis
Stellimicantibus, altus in obliquo aethere, lunae
Bigas acceptat[397].

Toate acestea sînt visări şi pătimaşe năluciri. De ce firea nu se înduplecă oare să ne deschidă sînul şi să ne arate curat mijlocirile şi mersul mişcărilor sale, şi să ne limpezească ochii pentru aceasta? Dumnezeule! Cîte greşeli, cîtă nesocotinţă am găsi noi în biata noastră ştiinţă! (c) Sînt păcălit, dacă un singur lucru rămîne la locul lui şi m-aş despărţi de cele de aici, aflînd mai vîrtos neştiinţa mea.

Nu văzut-am eu în Platon acel cuvînt divin că „firea nu este decît poezie cu tîlc?" Cum poate fi, s-ar zice, o zugrăvire învălurită şi întunecată, străbătută de nenumărate şi felurite lumini înşelătoare ce să pună la încercare dibuirile noastre.

Latent ista omnia crassis occultata et circumfusa tenebris, ut nulla acies humani ingenii tanta sit, quae penetrare in coelum, terram intrare possit[398].

Fără îndoială, filozofia nu este decît vers întortocheat[399]. Scriitorii cei vechi de unde-şi trag toate întemeierile lor, dacă nu de la poeţi? Iar cei dintîi fost-au curat poeţi ei înşişi şi o plăsmuiră după al lor chip. Platon nu este decît un poet fără stih. Timon[400] îl numeşte, în bătaie de joc, Marc făuritor de minunăţii[401].

(a) După cum femeile folosesc dinţi de fildeş, cînd le lipsesc ai lor, şi în locul feţei adevărate îşi fac o alta din vreun dres străin, aşa cum fac coapse de postav şi pislă, împlinindu-se cu bumbac în văzul şi ştiutul oricui, înfrumuseţîndu-se cu podoabe înşelătoare şi împrumutate, aidoma face şi ştiinţa (b) (însăşi legiuirea noastră are, se spune, încuviinţate chipuri după care îşi întemeiază adevărul dreptăţii sale); (a) şi ne sileşte să luăm drept bune lucruri dinainte mărturisite de ea a fi născocite, iară acele epicicluri[402], excentrice şi concentrice cu care se ajută astrologhia pentru a urmări mersul stelelor, ni le dă drept ce a putut scorni mai bun în această privinţă; de altfel, ca în toate, filozofia nu ne învaţă ceea ce este sau ceea ce crede, dar ce îşi închipuie că are mai multă părere de adevăr şi ce este mai ademenitor. (c) Platon, cînd vorbeşte de starea trupului nostru şi cea a dobitoacelor, zice: „ar putea fi luat drept adevăr ceea ce am spus şi am încredinţa-o, dacă am avea pentru aceasta vreo întărire de la un oracol; însă încredinţăm atît: că este ceea ce se apropie mai mult de adevăr din ce ne-am priceput a spune".

(a) Ea nu trimite numai în ceruri legăturile, uneltele şi şurubăriile sale. Să vedem puţin ce spune de noi şi de-a noastră alcătuire. Nu se află mai multă întorsătură, zdruncinare, urcare, căderc şi răpire la stele şi la corpurile cerului, cît au scornit ei în acest biet mic trup omenesc. Cu adevărat, în felul acesta dreptate avut-au să-l cheme mica Lume[403] cu cîte au folosit ca să-l clădească în chip şi fel. Ca să potrivească îndemnurile şi cîte şi cîte simţim din însuşirile felurite ale omului, nu au împărţit ei oare în tot atîtea părţi sufletul nostru? Unde nu l-au aşezat?

În cîte rînduieli şi trepte nu l-au pus pe bietul om, în afară de cele fireşti şi care-l privesc de-a dreptul? Cîte îndatoriri şi îndepliniri? Au făcut din el un lucru închipuit pentru obşte. Este o pricină a lor pe care o ţin şi o mînuiesc, li se lasă toată puterea să-l coase, descoase, să-l îmbrace pe placul fiecăruia, totuşi nu-l pot stăpîni. Nu numai cu adevărat, dar nici în vis, lor tot le scapă o măsură sau un glas în clădirea lor atît de năzdrăvană, pe cît e de grozavă şi cîrpită în o mie de bucăţi strîmbe şi pocite. (c) Şi nu e drept să le fie acestea îngăduite, deoarece zugravilor, cînd înfăţişează cerul, mările, pămîntul, munţii, insulele depărtate, noi îi iertăm să le dea un chip la întîmplare; ca fiind lucru necunoscut, ne mulţumim cu anume umbră şi părere, dar cînd ne iau după fire sau după altele cunoscute şi îndeaproape, le cerem asemuirea trăsăturilor şi a culorilor întocmai, iar dacă greşesc, îi dispreţuim.

(a) Aduc mulţumire fetişcanei din Milet[404] care, văzînd pe filozoful Tales stăruind fără preget în cititrea bolţii cereşti şi ţinînd mereu ochii ridicaţi la ceruri, i-a pus piedică, arătîndu-i că ar fi vremea să-şi ia gîndul din cele aflate în nori şi să se îngrijească de cele ce sînt la picioarele lui. Ea îl sfătui neapărat să privească mai degrabă în sine decît pe cer. (c) Căci, cum spune Democrit, prin glasul lui Cicero[405],

Quod est ante pedes, nemo spectat; coeli scrutantur plagas[406].

(a) Dar starea noastră duce cu sine că tot atît de departe se arată ceea ce ne stă la îndemînă, cît şi cele cereşti, cît şi stelele. (c) Căci spune Socrate în Platon, că oricui care se apucă de filozofie i se poate aduce împotrivă întîmpinarea femeii făcută lui Tales, deoarece nimic nu vede din ce-i în faţa ochilor şi fiecare filozof nu ştie ce face vecinul, mai mult, nu ştie ce face el şi ce fac amîndoi, om sau dobitoc.

(a) Oamenii noştri care găsesc vederile lui Sebond prea slabe, care ştiu tot, care mînă lumea, cărora nimic nu le este tăinuit,

Quae mare compescant causae; quid temperet annum; Stellae sponte sua jussaeve vagentur et errent;

Quid premat obscurum Lunae, quid proferat orbem;
Quid velit et possit rerum concordia discors[407],

nu au încercat ei oare uneori prin cărțile lor greutățile ce se ivesc pentru a cunoaște însăși ființa lor?[408] Vedem ușor că degetul se mișcă, că piciorul se mișcă; că unele părți se clintesc de la sine fără învoirea noastră, că altele pornesc după vrerea noastră; că anume îngrijorare înroșește fața, alta o pălește; cutare închipuire apasă numai splina, alta — creierul; una stîrnește rîsul, alta — plînsul; o alta înmărmurește și uimește toate simțurile noastre, încremenind mădularele trupului nostru. (c) Față de un anume lucru stomacul se răscolește; față de altul, o parte mai de jos. (a) Dar în ce fel își taie drum cugetarea în ceața deasă și nepătrunsă și felul cum se îmbină și se împreună aceste minunate porniri nu s-a găsit încă om să le priceapă. (c) *Omnia incerta ratione et in naturae majestate abdita*[409], zice Pliniu; iar Sf. Augustin: *Modus quo corporibus adhaerent spiritus, omnino mirus est, nec comprehendi ab homine potest: et hoc ipse homo est*[410]. (a) Și totuși nu ne îndoim că este, căci cea mai mare parte din părerile oamenilor sînt primite de pe urma vechilor credințe, din împuternicire și pe cuvînt dinainte încredințat, ca și cum ar fi scriptură și lege. Se ia ca un fel de-a grăi îndeobște socotit bun; se primește drept adevăr cu tot tacîmul și legăturile de arătări și dovezi, ca un trup închegat și trainic, care nu mai poate fi zdruncinat, care nu mai trebuie judecat; dimpotrivă, fiecare și care mai de care merge dregînd și întărind acea credință, căpătată cu tot ce poate mintea, care este unealtă mlădioasă dedată și învîrtită după orice fel de înfățișare; astfel, se umple și murează lumea în anost și minciună. Ceea ce face ca lucrurile să nu fie puse de loc la îndoială este că vederile îndeobște nu sînt puse niciodată la îndoială; nu sînt cercetate în adîncul lor, unde zace greșeala și slăbiciunea; nu se stă a socoti decît pe apucate; nu se întreabă dacă cutare lucru este adevărat, ci dacă înțelesu-s-a într-un fel sau într-altul, nu se întreabă dacă Galenus[411] a spus vreo vorbă cu temei, ci dacă a spus într-un fel sau într-altul. Cu adevărat drept este să se fi pus frînă și stavilă jude-

căţilor noastre şi această tiranie a crezărilor noastre s-a întins pînă la şcolile şi meşteşugurile noastre. Dumnezeul ştiinţei scolastice este Aristotel[412]; este sfînt a vorbi de învăţăturile sale, precum în Sparta de ale lui Licurg[413]. Învăţătura sa este lege călăuzitoare, care poate fi tot atît de deşartă ca oricare alta. Nu ştiu de ce nu aş primi tot atît de lesne fie poveţele lui Platon, atomii lui Epicur sau plinul şi golul lui Leucip şi Democrit, sau apa lui Tales, sau nemărginirea firii lui Anaximandru, sau aerul lui Diogenes, sau numerele şi simetria lui Pitagora, sau infinitul lui Parmenide, sau Unul lui Musaeus, sau apa şi focul lui Apolodor, sau părţile asemenea ale lui Anaxagora, sau dezbinarea şi îmbinarea lui Empedocle, sau focul lui Heraclit, sau orice altă părere în vălmăşeala fără de sfîrşit a învăţăturilor şi întîmpinărilor scornite de cea măiastră minte a omului care se vîră în totul fără fereală, încredinţată fiind de a sa luminată vedere, decît a-mi lua drept bună părerea lui Aristotel despre pricina principiilor lucrurilor firești; pe care principii el le clădeşte a fi din trei părţi: cheag, chip şi lipsă. Şi ce poate fi mai van decît a face din însăşi lipsă purcederea lucrurilor? Lipsa este o tăgăduire; din care năzărire a găsit el că ar fi pricina şi obîrşia tuturor cîte sînt? Totuşi, nu s-ar putea îndrăzni aceasta decît ca o deprindere logică. Nu se ia în dezbatere nimic pentru a fi pus la îndoială, ci numai ca să apere pe întemeietorul şcolii de întîmpinările străine: atotputernicia sa este hotarul dincolo de care nu este îngăduit a căuta[414].

Uşor poţi clădi ceea ce vrei, pe temelii ştiute[415]; căci după rînduirea şi legea acelei clădiri, celelalte părţi lesne se îmbină fără greş. Pe această cale, judecata noastră o aflăm bine întemeiată şi vorbim ca pe de rost: căci dascălii noştri ne ţin de scurt şi au căpătat atîtea căi ale crezămîntului nostru cîte le trebuie pentru ca la urmă să încheie ce vor, în felul geometricienilor, cu a lor întrebări astfel întocmite[416], încît îi încuviinţăm şi ne învoim să ne poarte ba la dreapta, ba la stînga şi să ne învîrte după vrerea lor. Oricine este crezut pe cuvînt dinainte pus în vedere ajunge a fi Dumnezeul şi stăpînul nostru: el va croi din plin şi cum îi vine mai bine înjghebările

sale şi cu ele ne va cocoţa, dacă vrea, în văzduhuri. În această tocmeală şi tîrguială a ştiinţei am luat drept bun cuvîntul lui Pitagora, că fiecare meşter trebuie să fie crezut în al său meşteşug. Dialecticianul, să se ţie după grămătician pentru înţelesul cuvintelor; retorul, să împrumute de la dialectician locul dovedirilor; poetul — de la cîntăreţ măsurile; geometrul, de la aritmetician — număratul; metafizicienii să se bizuie pe învederările fizicii. Căci fiecare ştiinţă are temeiuri dinainte statornicite, care îngrădesc judecata omenească din toate părţile. Dacă te apuci să clatini acel zid, în care zace greşeala de căpetenie, ei au numaidecît următoarea poruncă pe buze: „nu trebuie să stai de vorbă cu cei care tăgăduiesc principiile".

Dar oamenii nu pot avea principii dacă dumnezeirea nu le-a dezvăluit lor; din tot ce e de faţă, fie început, fie mijloc, fie sfîrşit, nu-i decît visare şi fum. Celor care se împotrivesc cu preîntîmpinări trebuie, dimpotrivă, să venim cu preîntîmpinarea aceleiaşi axiome, despre care se dezbate. Căci orice preîntîmpinare omenească şi orice arătare au tot atîta împuternicire ca şi o alta, dacă mintea nu le osebeşte. Aşadar, trebuie toate puse pe cîntar; şi mai întîi cele îndeobşte şi cele care ne asupresc. (c) Întipărirea neîndoielii este neîndoielnică mărturie a îndoielii şi nebuniei dusă la culme; şi nu sînt oameni mai nebuni şi mai puţin filozofi decît filodoxii[417] lui Platon. (a) Trebuie ştiut dacă focul este cald, dacă zăpada este albă, dacă se găseşte oarece tare sau moale în cunoaşterea noastră. Cît despre acele răspunsuri cu care se ţes vechi poveşti, despre acela căruia i s-a zis să se arunce în foc fiindcă sta la îndoială despre căldură şi celui care tăgăduia răceala gheţii, să şi-o puie la sîn, nevrednici sînt de chemarea filozofici. Dacă ei ne-ar fi lăsat în starea noastră din fire, primind înfăţişările străine după cum ni le arată simţurile noastre şi ne-ar fi lăsat să ne luăm după poftele noastre curate şi rînduite de starea noastră din născare, ar avea dreptate să vorbească astfel: de la ei însă am învăţat să fim judecătorii lumii; de la ei ne vine nălucirea că mintea omenească este atotveghetoare în afara şi înăuntrul bolţii cereşti, că ea îmbrăţuşe totul, că poate tot, că prin mijlocirea ei totul se ştie şi se cu-

noaşte. Acest răspuns ar fi bun printre canibali, care se bucură de fericirea unei vieţi lungi, liniştite şi paşnice fără învăţăturile lui Aristotel şi fără cunoaşterea cuvîntului fizică. Acel răspuns s-ar nimeri a fi cu mai multă tărie şi preţ decît toate cele împrumutate de mintea şi din născocirea lor. De aceasta ar fi în stare împreună cu noi toate animalele şi toate la care porunceşte încă limpede şi neprefăcută legea firească; dar ei s-au lipsit de ea. Să nu ne spuie: este adevărat fiindcă astfel vedeţi şi simţiţi; trebuie[418] să-mi spuie dacă ce socot că simt cu adevărat îl simt; şi dacă-l simt, apoi să-mi spuie pentru ce simt şi cum şi ce; să-mi spuie numele, obîrşia, legăturile şi rosturile căldurii, ale frigului, însuşirile celui care înfăptuieşte şi ale celui care rabdă; sau să-şi părăsească meseria care este a nu primi şi a nu se învoi cu nimic decît pe calea raţiunii; este piatra lor de încercare a totul, dar bineînţeles este plină de înşelăciune, cusurgie, de slăbiciune şi şovăielnică.

Pe ce cale s-o dovedim mai bine decît cu ea însăşi? Dacă nu-i poţi da crezare la ceea ce spune despre sine, abia va fi bună să judece lucruri străine, dacă ştie oarece, măcar fiinţa şi locaşul ei ar fi să ştie. Ea este în suflet şi o parte sau urmare a acestuia; căci adevărata şi neapărata raţiune, al cărei nume noi îl ascundem cu amăgitoare porecle, are locaş întru Domnul; acolo este culcuşul şi adăpostul său, de acolo purcede atunci cînd vrerea lui Dumnezeu îngăduie să străbată de la el vreo rază pînă la noi, precum Pallas[419] ţişni din ţeasta tatălui său ca să se răspîndească în lume.

Să vedem aşadar ceea ce ne-a învăţat mintea omenească despre sinea sa şi despre suflet: (c) nu despre suflet îndeobşte, care după aproape întreaga filozofie este privit a fi din trupurile cereşti şi din cele dintîi întrupate; nici cel pe care Tales îl socotea părtaş pînă şi al tuturor lucrurilor neinsufleţite, adus la această părere luînd în cătare magnetul, dar despre al nostru, care trebuie să ne fie bine cunoscut.

(b) *Ignoratur enim quae sit natura animaï,*
Nata sit, an contra nascentibus insinuetur,
Et simul intereat nobiscum morte dirempta,

An tenebras Orci visat vastásque lacunas.
An pecudes alias divinitus insinuet se?[420]

(a) Crates[421] și Dicaearchus spuneau că în nici un fel nu se află, dar că trupul era astfel purtat din firească mișcare; Platon, că este un făcut de la sine mișcător; Tales, o fire în frămîntare neîncetată; Asclepiade[422], că ar fi înrîurire a simțurilor; Hesiod și Anaximandru, că este alcătuit din pămînt și apă; Parmenide zice că din pămînt și foc; iar Empedocle, din sînge,

Sanguineam vomit ille animam[423];

Posidoniu, Cleante și Galenus spun a fi o căldură sau plăsmuire călduroasă,

Igneus est ollis vigor, et coelestis origo[424];

Hipocrate[425], un duh răspîndit în trup; Varro, o abureală primită prin gură, încălzită în plămîni, pătrunsă în inimă și împrăștiată în tot trupul; Zenon, cheagul celor patru stihii; Heracleides din Pont, lumina; Xenocrate și la eghipteni, număr mișcător; la caldeeni, o însușire fără chip anume,

(b) *habitum quemdam vitalem corporis esse,*
Harmoniam Graeci quam dicunt[426].

(a) Să nu uităm pe Aristotel, care spune că este ceea ce dă mișcare firească trupului numită de el *entelechie:* cea mai curată născocire, căci nu vorbește nici de felul, nici de obîrșia, nici de firea sufletului, dar ia în seamă numai urmările. Lactanțiu, Seneca și cea mai bună parte dintre dogmatici au mărturisit că era lucru pentru care nu au pricepere. (c) Și după această înșirare de păreri, Cicero spune: *harum sententiarum quae vera sit, Deus aliquis viderit*[427].

(a) Știu prin mine, spune Sf. Bernard[428], cît este Dumnezeu de neînțeles, fiindcă înseși părțile ființei mele nu le pot înțelege[429]. (c) Heraclit[430], care socotea orice ființă plină de suflete și de demoni, ținea totuși că nu se poate ajunge atît de departe pînă a cunoaște sufletul în simburele său.

(a) Nu-i mai puțină învrăjbire și dezbatere pentru a-i

BIBL... ...ASCĂ
... PASCANU

găsi locașul. Hipocrate și Herophilos[431] îl așează în ventricolul creierului; Democrit și Aristotel, prin tot trupul,

(b) *Ut bona saepe valetudo quum dicitur esse*
Corporis, et non est tamen haec pars ulla valentis[432];

(a) Epicur, în stomac,

(b) *Hic exultat enim pavor ac metus, haec loca circum*
Laetitiae mulcent[433].

(a) Stoicii, în jurul și înăuntrul inimii; Erasistrat îl leagă de pielița epicraniului[434]; Empedocle, în sînge, ca și Moise, lucru pentru care a oprit să se mănînce sîngele dobitoacelor, căci ar fi împreunat cu sufletul; Galenus a gîndit că fiecare parte a trupului își are însufleţirea sa; Straton l-a pus între cele două sprîncene. (c) *Qua facie quidem sit animus, aut ubi habitet, ne quaerendum quidem est*[435], spune Cicero. Las bucuros unui asemenea om însuși vorbele sale. De ce m-aș apuca eu să stric meșteșugul frumoasei vorbiri? Unde pui că-i puțin cîștig să răpești avutul acestor născociri; ele sînt și puțin obișnuite și fără multă vlagă și oarecum știute. (a) Dar nu trebuie uitat de ce Crisip arată că ar sta în jurul inimii, precum și ceilalți din tagma sa: ei spun că atunci cînd vrem să dăm întărire unui lucru punem mîna pe stomac; și cînd vrem să rostim ἔγώ, care înseamnă eu, plecăm spre stomac falca de jos. Aceasta nu trebuie să fie trecut cu vederea, ca să scoatem la iveală zadarul unui om atît de vestit, căci, în afară că aceste vederi sînt de la sine nespus de ușuratice, cea din urmă dovedește că numai grecii au sufletul în acel loc. Nu se găsește judecată omenească, oricît de ageră, care să nu aţipească din vreme în vreme.

(c) De ce să ne ferim a spune? Iată pe stoici, părinții privegherii omenești, care găsesc că sufletul unui om copleșit de vreun prăpăd icnește și se trudește mult ca să iasă, neputîndu-se ușura de povară, ca un șoarece prins în capcană.

Unii spun[436] că lumea a fost făcută ca să dea trup, drept pedeapsă duhurilor căzute în păcat din vina lor, pierzînd neprihănirea ființării lor, dintr-un început întîia față a lumii fiind numai neîntrupată; și astfel, după cum

mai mult sau mai puțin s-au depărtat de starea lor înduhuită, capătă întrupare mai ușoară sau mai greoaie, pe măsura păcatului lor. De aici vine multa felurime în alcătuirea făpturii. Apoi duhul, care drept pedeapsă a fost încăput în trupul Soarelui, trebuie să fi avut o măsură de stricăciune cu totul deosebită. Căutările noastre duse pînă la capăt cad toate în orbire, cum spune Plutarh despre cronicile vremilor că la margini se pierd ca pe hărți, unde pămînturi necunoscute sfîrșesc în băltoace, păduri întunecate, deșerturi și tărîmuri nelocuite. Iată cum cele mai grosolane și copilărești visări se găsesc mai ales la cei care privesc mai presus și pătrunzător, cufundîndu-se prin iscusința și încumetarea lor. Sfîrșitul și începutul științei stau în deopotrivă nătîngie. Vedeți luînd spre culmi avîntarea lui Platon prin ale sale înourări poetice; vedeți-l glăsuind ca zeii. Dar la ce se gîndea el cînd (a) arată pe om ca un viețuitor cu două picioare și fără pene?, dînd prilejul celor care au vrut să-și bată joc de el să jumulească un clapon viu, înfățișîndu-l spunînd: „omul lui Platon".

Dar epicureicii?[437] Cu cîtă netoție pornit-au ei a născoci mai întîi că atomii lor, de care ziceau că ar fi trupuri avînd oarecare greutate și de la sine cădere în jos, ar fi clădit lumea, pînă i-au trezit cei care-i întîmpinau, arătîndu-le că dacă întemeiat ar fi ceea ce zic, nu e chip ca atomii să se întîlnească și împreună vreodată, deoarece căderea lor dreaptă și perpendiculară ar da ivire la linii paralele pretutindeni! De aceea siliți fost-au să îndrepte greșeala, să le mai adauge și o mișcare tainică în lături, încă procopsindu-i cu coadă ca să se poată prinde și agăța.

(c) Dar așa fiind, nu-i încurcă oare cei care-i întîmpină cu ceastălaltă vedere? Dacă atomii au făurit la noroc atîtea feluri și chipuri, de ce nu au nimerit încă să facă o casă sau o încălțare? Tot astfel, de ce să nu credem că un număr nesfîrșit de litere grecești, aruncate în piață, nu ar ajunge la plăsmuirea *Iliadei?* Ceea ce este în stare să judece, spune Zenon, este mai bun decît ceea ce nu este în stare; nimic nu-i mai bun decît lumea; ea, așadar, este în stare să judece. Cotta, cu aceeași învederare, întocmește o lume matematică și o dedă cîntului și strunirii cu

ceastălaltă învederare, de asemenea a lui Zenon: întregul este mai mult decît partea; sîntem în stare să fim înțelepți și sîntem parte din lume: așadar, ea e înțeleaptă.

(a) Se văd asemenea nenumărate pilde, nu numai greșite, ci și neghioabe, care nu stau în picioare și dovedesc pe întocmitorii lor a fi mai mult nesocotiți decît neștiutori cu învinuirile ce-și aduc filozofii unii altora în gîlceava părerilor și tagmelor lor[438]. (c) Cine ar înmănunchea pe îndelete teancul dobitocilor socotinței omenești, minuni ar spune.

Eu bucuros le adun drept arătare pusă pe o dungă nu mai puțin folositoare de luat în seamă decît părerile sănătoase și cumpătate. (a) Să judecăm după aceste cum putem prețui omul, simțul și mintea sa, dacă la asemenea mărite fețe, care atît au ridicat priceperea omului se găsesc atît de vădite și grosolane cusururi. Mie mai bine mi-ar place să cred că ei au privit știința din întîmplare și ca o jucărie la îndemîna oricui; au socotit mintea drept unealtă vană și neînsemnată, scornind tot felul de năzdrăvănii și năsoociri, cînd mai nimerite, cînd mai neizbutite.

Același Platon, care înfățișează pe om ca o găină, aiurea spune, după Socrate, că cu adevărat nu știe ce este omul și că e parte din lume din cele mai greu de cunoscut. Cu această felurime și șovăire a părerilor, ei parcă ne duc de mînă și pe tăcute la acea încredințare a neîncredințării lor. Ei ne mărturisesc a nu da totdeauna pe față părerea lor, nici a o vădi; ba au ascuns-o în umbra de basm a poeziei, ba după altă mască; fiindcă neîmplinirea noastră duce încă cu sine că adesea nu putem mistui carnea crudă; trebuie uscată, dospită, mestecată: tot astfel fac și ei, întunecă adesea părerile lor curate și judecățile lor, ca să le potrivească trebuințelor obștești. Ei nu vor să mărturisească fățiș pornirea către neștiință și dobitocie a minții omului, (c) ca să nu sperie copiii, (a) dar ne-o dezvăluie îndeajuns cu arătarea unei științe tulburi și nestatornicite.

(b) Sfătuiam pe cineva, în țara italienească, căruia-i venea greu să vorbească italienește, să nu caute alt decît a fi priceput și să folosească cuvintele care-i vin mai întîi pe limbă, din latinească, franțuzească, spaniolă sau limba

gasconilor, împlinindu-le cu sfîrșitul grăirii italienești; el nu va lipsi să dea de cîte un grai al ținutului, fie al toscanului, sau romanului, sau venețianului, sau piemontezului, sau al napolitanului, fără a o nimeri întrucîtva. Tot astfel spun și de filozofie: are atîtea fețe și feluri, încît găsim în ea toate visările noastre. Născocirea omului nu poate nimic cuprinde în bine sau în rău care să nu fie încăput în ea. (c) *Nihil tam absurde dici potest quod non dicatur ab aliquo philosophorum*[439]. (b) Astfel, mult mai în voie dau lumii năzărirele mele, mai cu seamă că sînt de mine scornite, fără altă ucenicie; și știu că vor găsi să se alăture vreunei toane din vechime; nu va lipsi cineva care să spuie: „Iată de unde a luat-o!".

(c) Purtările mele sînt firești, nu mi le-am întocmit cu ajutorul nici unei învățături. Dar oricît de netoate ar fi, cînd m-am apucat să le lămuresc ca să le dau cumsecade la lumină și m-am străduit să le sprijin cu sfătuiri și pilde, minune a fost, chiar pentru mine, că m-am potrivit din întîmplare cu atîtea pilde și sfaturi filozofice. Menirea vieții mele nu am aflat-o decît după ce ea s-a împlinit și încheiat.

Un chip nou: filozof pe negîndite și neașteptate !

(a) Ca să ne întoarcem la sufletul nostru, fiindcă Platon a așezat rațiunea la creier, mînia la inimă și lăcomia la ficat, se înțelege că a fost mai mult pentru a vădi îndemnurile sufletului decît pentru a-l împărți și despărți ca un trup cu mădularele sale. Iară părerea lor, care este mai aproape de adevăr, că sufletul e unul, de sine stătător, socotește, își amintește, judecă, înțelege, dorește, îndeplinește toate faptele cu felurită uneltire a trupului (ca luntrașul care-și duce corabia după iscusenia căpătată, fie întinzînd sau dînd drumul unei funii, fie înălțînd catargul sau mișcînd vîsla, poruncind anumitor fapte cu una și aceeași putere); și că are lăcaș în creier; se vede de la rănile și loviturile care ating cea parte, că știrbesc îndată însușirile sufletului; de aici nu-i de mirare că se strecoară în întregul trup:

(c) *medium non deserit unquam*
Coeli Phoebus iter; radiis tamen omnia lustrat[440];

(a) precum Soarele împrăştie din cer lumina sa şi tăriile sale în afară, răspîndindu-le pe întinsul lumii:

Caetera pars animae per totum dissita corpus
Paret, et ad numen mentis nomenque movetur[441].

Unii au spus că se află un suflet a totul, ca un mare trup, din care toate sufletele purced şi la care se întorc, topindu-se neîncetat în cea frămîntare atotcuprinzătoare,

Deum namque ire per omnes
Terrásque tractúsque maris coelumque profundum:
Hinc pecudes, armenta, viros, genus omne ferarum,
Quemque sibi tenues nascentem arcessere vitas;
Scilicet huc reddi deinde, ac resoluta referri
Omnia: nec morti esse locum[442];

altele, că ele se alăturau numai şi se prindeau de el; alţii, că izvorăsc din fiinţa dumnezeirii; alţii, din a îngerilor, din ardere şi din văzduh. Alţii, că din începutul începuturilor sînt; alţii, din clipa chiar a cerinţei. Unii le coboară din plinul Lunii unde au a se întoarce. Cei mai mulţi din vechime spun că sufletele sînt fiinţate din tată în fiu, după cum toate cele firesti se nasc, dovedind aceasta cu copiii care seamănă părinţilor,

Instillata patris virtus tibi[443]*:*
Fortes creantur fortibus et bonis[444]*;*

şi se vede cum în copii se strecoară nu numai asemănările trăsăturilor trupului, ci şi o asemănare în toane, îmbinări şi în aplecările sufleteşti:

Denique cur acris violentia triste leonum
Seminium sequitur; dolus vulpibus, et fuga cervis
A patribus datur, et patrius pavor incitat artus;
Si non certa suo quia semine seminioque
Vis animi pariter crescit cum corpore toto?[445]

Pe acest temei se sprijină dreptatea dumnezeiască, pedepsind în copil greşeala părinţilor, mai ales că păcatele părinteşti sînt oarecum legate de sufletul copiilor şi ne-

rînduiala vrerii lor a lăsat urme. Mai mult, dacă sufletele ar purcede de aiurea decît de pe urma firii şi dacă ar fi fost un alt lucru în afară de trup, ar avea o amintire a fiinţei lor dintîi, avînd anume însuşiri fireşti de a cugeta, a judeca şi a-şi aminti:

(b) *Si in corpus nascentibus insinuatur,*
Cur superante actam aetatem meminisse nequimus,
Nec vestigia gestarum rerum ulla tenemus?[446]

(a) Căci, pentru a da răsărire stării sufletelor noastre aşa cum vrem trebuie pus înainte că le socotim atotştiutoare cînd sînt în neprihănirea şi nevinovăţia firească. Cum ar fi fost să fie înainte de încătuşarea trupească, înainte de a fi intrate în trup, cum sperăm că vor să fie şi după ieşirea din trup. Şi de acea ştire ar trebui încă să mai aibă amintire fiind în trup, cum spunea Platon: „ceea ce învăţăm nu ar fi decît o împrospătare a ceea ce sufletul ştiuse", lucru ce fiecare din faptele petrecute aevea poate dovedi a fi greşit: mai întîi fiindcă tocmai ne aducem aminte numai de cele învăţate, iar dacă amintirea ar avea un rost de sine stătător ne-ar arăta întrucîtva din cele ce sînt ale sale, fără ucenicie. În al doilea rînd, ceea ce ştia, fiind în starea sa neprihănită, era curată ştiinţă cunoscînd lucrurile cum sînt prin dumnezeiasca sa înţelegere, pe cînd aici îl facem să-şi însuşească minciuna şi greşeala, dacă-l supunem unei învăţături! Aşa fiind, nu poate folosi amintirea, acea întipărire şi cuprindere neavînd vreodată stare în el. A spune că închisoarea trupului înăbuşe într-atît însuşirile curate ale sufletului, pînă a le stinge cu totul, aceasta se împotriveşte mai întîi altei păreri filozofice, care mărturiseşte că puterile sale sînt atît de mari şi îndemnurile pe care le dă oamenilor în viaţa de aici atît de uimitoare, încît ne duc la credinţa dumnezeirii trecute şi la nemurirea care va să vie:

(b) *Nam, si tantopere est animi mutata potestas*
Omnis ut actarum exciderit retinentia rerum,
Non, ut opinor, ea ab leto jam longior errat[447].

(a) De altminterea, aici la noi și nu aiurea, trebuie avute în vedere puterile și faptele sufletului; toate alte desăvîrșiri îi sînt vane și fără de folos: după cum se află în starea de față, trebuie căutată și dovedită nemurirea sa și nu poate fi socotită decît privitor cu viața omului. Ar însemna o mare nedreptate să fie judecat și osîndit pentru o dăinuire nesfîrșită și neîncetată, atunci cînd îl lipsim de mijloacele și tăriile sale; cînd i s-au luat armele din mînă și cînd a fost captiv și întemnițat, în timpul slăbiciunii și bolii, în timpul cînd a fost silit și nevoit, și să ne oprim a lua în seamă un timp atît de scurt, care, în această privință, ar fi de unul sau două ceasuri sau, cel mai rău, de un veac, care nici el n-are ca măsură față de nesfîrșire decît clipa; ca în această clipă despărțitoare să hotărîm și să statornicim neapărat asupra întregii sale ființe. Ar fi cu totul strîmb judecat să capeți plata pe vecie de pe urma unei vieți atît de scurte.

(c) Ca să scape de neajunsul acesta, Platon cere ca ispășirea să se mărginească la o sută de ani, socotiți și după vremea omului; iar între ai noștri destui sînt care i-au pus stavilă vremelnică.

(a) Așadar, ei socoteau că zămislirea sa era una cu stările omenești, că și viața sa, după părerea lui Epicur și Democrit, care a fost mai înțeleaptă în vechime pentru frumusețea următoarelor arătări; că vedem cum se naște una cu trupul, ajunge la împlinire, se vede sporindu-i-se puterile deodată cu cele trupești, înfățișîndu-ne slăbiciunea copilărească și, cu vremea, vînjoșia și floarea vîrstei; apoi, ofilirea și bătrînețea; la urmă, destrămarea,

gigni pariter cum corpore, et una
Crescere sentimus, paritérque senescere mentem[448].

Ei îl vedeau a fi în stare de felurite patimi și frămîntat de puterea stricăciunii și schimbării, și de nevoite mișcări, după care era cuprins de oboseală și durere, avînd putința să se strice și să se schimbe, să se învioreze și să atipească, să lîncezească, supus bolilor și stîrbirilor sale, ca pîntecul sau piciorul,

(b) *mentem sanari, corpus ut aegrum*
Cernimus, et flecti medicina posse videmus[449];

(a) orbit şi tulburat de puterea vinului, scos din sărite de aburul fierbinţelii, amorţit din făcătura unor leacuri, trezit de altele:

(b) *corpoream naturam animi esse necesse est,*
Corporeis quoniam telis ictuque laborat[450].

(a) Se vede înmărmurit şi răsturnat în toate îndeplinirile sale de muşcătura unui cîine bolnav, lipsit de orice strunire a judecăţii, de orice stăpînire a puterilor lui, de orice învrednicire, de orice sfat filozofic, care să-l scutească de robirea acestor păţanii; balele unui cotei prăpădit, curgînd pe mîna lui Socrate, să zdruncine întreaga sa înţelepciune şi toată rînduiala şi măreţia închipuirilor sale, nimicindu-le pînă a nu mai rămîne urmă din cunoaşterea sa dintii:

(b) *vis animaï*
Conturbatur, . . . et divisa seorsum
Disjectatur, eodem illo distracta veneno[451];

(a) iar veninul cela nu este stăvilit cu mai multă tărie în acest suflet decît ar fi în sufletul unui copil de patru ani; venin în stare să ducă întreaga filozofie — dacă ar fi întrupată — la turbare şi la nebunie; astfel că faimosul Cato, care se lua la luptă dreaptă cu moartea şi înfrunta vrerea soartei, ajunsese să nu poată suferi vederea unei oglinzi sau apa, fără spaimă şi groază, molipsit fiind de un cîine turbat care i-a dat boala numită de doftori hidrofobie:

(b) *vis morbi distracta per artus*
Turbat agens animam, spumantes aequore salso
Ventorum ut validis fervescunt viribus undae[452].

(a) Dar, cînd e vorba de aceasta, filozofia oţeleşte pe om, fie cu răbdare faţă de toată întîmplarea sau dacă costă prea mult, cu neapărată înfrîngere prin curmarea cu totul a simţămîntului; dar sînt mijlociri bune pentru un suflet neatîrnat şi în puterile sale, vrednic de judecată şi chibzuinţă; nu celui care le-a pierdut, ca atunci cînd din suflet de filozof ajunge un suflet nebun, tulburat, zdruncinat şi rătăcit: ceea ce se întîmplă din mai multe

împrejurări, fie o cumplită împrejurare stîrnită în suflet de o prea puternică patimă, sau rănirea unei părți trupești sau fierberea pîntecului, pricini care amețesc și smintesc creierul,

(b) *morbis in corporis, avius errat*
Saepe animus: dementit enim, deliraque fatur;
Interdúmque gravi Lethargo fertur in altum
Aeternumque soporem, oculis nutuque cadenti[453].

(a) Filozofii, pare-mi-se, nu au luat în căutare de loc această latură.

(c) Nici o alta atît de însemnată. Ei au totdeauna pe buze acel ales, drept mîngîiere pentru starea noastră muritoare: Sufletul este fie muritor, fie nemuritor[454]. Dacă este muritor, va fi fără pedeapsă; dacă este nemuritor, se va îndrepta prin căință. Niciodată ei nu ajung cu mintea de cealaltă parte. Dar, dacă merge înrăindu-se? și lasă poeților amenințările pedepselor de apoi. Cu aceasta, parte frumoasă își fac. Adesea mi se arată două lipsuri în judecățile lor. Mă întorc la cea dintîi.

(a) Acest suflet pierde îmbucurarea celui mai înălțat bun al stoicului, atît de statornic și nezdruncinat. Frumoasa noastră înțelepciune trebuie să se dea bătută aici și să părăsească armele. De altfel, și lor, vădită le-a fost deșertăciunea minții omenești și cît nu se potrivește îmbinarea a două stări atît de osebite, precum se arată muritorul și veșnicul, care sînt de neînchipuit:

Quippe etenim mortale aeterno jungere, et una
Consentire putare, et fungi mutua posse,
Desipere est. Quid enim diversius esse putandum est,
Aut magis inter se disjunctum discrepitánsque,
Quam mortale quod est, immortali atque perenni
Junctum, in concilio saevas tolerare procellas?[455]

Mai mult, simțeau că sufletul lua calea morții, cît și trupul,

(b) *simul aevo fessa fatiscit*[456]:

(c) ceea ce, după Zenon, ne este arătat destul cu somnul, „căci socoteşte a fi o sfîrşeală şi cădere a sufletului tot atît cît şi a trupului": *Contrahi animum et quasi labi putat atque concidere*[457]. (a) Şi faptul că la unii puterea şi vlaga credem că dăinuiesc pînă la capătul vieţii, ei o puneau în rîndul feluritelor boli, cum se vede la oameni către sfîrşit, unul păstrînd neştirbit cîte un simţ, unul altul, unul auzul, unul mirosul; nefiind slăbiciune atît de covîrşitoare ca să nu rămînă cîte o parte întreagă şi în putere:

(b) *Non alio pacto quam si, pes quum dolet aegri,*
In nullo caput interea sit forte dolore[458].

Văzul judecăţii noastre se împacă cu adevărul, ca ochiul ciuhurezului cu strălucirea Soarelui, spune Aristotel. Cum să o putem noi mai bine adeveri decît cu grosolană orbire faţă de o lumină atît de vie?[459].

(a) Căci cealaltă părere despre sufletul nemuritor, (c) care după Cicero a fost mai întîi adusă, cel puţin din mărturia cărţilor sale, de Ferekyde din Syros[460], în timpul regelui Tullus[461], (alţii o pun pe seama lui Tales, şi alţii altora)[462], (a) rămîne din întreaga ştiinţă a omului partea care s-a cercetat cu mai mare fereală şi îndoială. Cei mai straşnici dogmatici sînt siliţi aici să stea la umbra Academiei. Nimeni nu poate şti ce a statornicit Aristotel în această privinţă: (c) nici toţi cei vechi îndeobşte care se învederează cu şovăitor crezămînt: *rem gratissimam promittentium magis quam probantium*[463]. (a) Că ascunsu-s-a sub abureala vorbelor şi a înţelesurilor anevoioase şi nelămurite, lăsînd învăţăceilor săi tot atîta ceartă şi gîlceavă asupra judecăţii lui, cît şi despre pricina însăşi. Două lucruri făceau această părere să aibă trecere: una, că lipsind de nemurire nu s-ar mai găsi sprijin pentru năzuinţele deşarte către mărire şi faimă, îndemn cît se poate de însemnat pe lume; cealaltă, că foarte folositoare este întipărirea (a) că păcatele dacă scapă vederii şi priveghcrii şubrede a dreptăţii omeneşti, rămîn pe vecie în grija celei dumnezeieşti, care le va dovedi chiar după moartea vinovaţilor, (c) cum spune Platon.

(c) Rîvna omului ca să lungească dăinuirea fiinţei sale este nespus de mare; toate silinţele sale către aceasta sînt îndreptate[464]. Pentru păstrarea trupului sînt mormintele; pentru cea a numelui, faima.

Întreaga lui pricepere a întrebuinţat-o ca să se clădească din nou, neîmpăcat cu soarta sa, şi s-a sprijinit pe ale sale născociri. Sufletul, neputîndu-se potrivi nestatorniciei şi slăbiciunii omului, apucă cerşind pe toate căile alinare, speranţă, temei şi împrejurare străină de care să se prindă şi unde să se împlînte; şi oricît de uşuratic şi nestatornic făureşte a sa născocire, mai bizuit şi bucuros se reazemă pe ea decît pe sinea lui.

(a) Dar cei mai silitori în această dreaptă şi limpede dovedire a nemuririi duhurilor noastre uimitor este să vezi cît s-au găsit de strîmtoraţi şi neputincioşi s-o lămurească cu puterile lor omeneşti: (c) *Somnia sunt non docentis, sed optantis*[465], spunea unul din cei vechi. (a) Omul poate să afle din această mărturie că adevărul găsit de el singur numai în plata norocului şi a întîmplării rămîne, căci însuşi atunci cînd dă de el nu are cum să-l prindă şi să-l ţie şi mintea nu are puterea să păstreze dobîndirea sa. Toate lucrurile ivite din chibzuiala şi pricepere noastră, fie acelea, fie înşelătoare, supuse îndoielii şi dezbaterii sînt. Pentru a pedepsi trufia noastră şi ca să cunoaştem slăbiciunea şi neajunsul nostru, Dumnezeu a iscat tulburarea şi vălmăşeala de la vechiul turn al Babilonului. Tot ceea ce îndeplinim fără al său ajutor, tot ceea ce vedem fără lumina harului său, nu este decît deşertăciune şi nebunie; însuşi miezul adevărului, neted şi statornic cum este, cînd norocul ni-l dă în stăpînire, noi îl amestecăm şi-l stricăm din a noastră slăbiciune. Oricîte şi-ar lua omul asupră-şi, Dumnezeu totdeauna îngăduie să păşească numai pînă la cea negurare atît de viu arătată prin dreapta pedepsire cu care a mustrat sfruntarea lui Nimrod[466] şi a nimicit vanele întocmiri ale clădirii piramidei sale! (c) *Perdam sapientiam sapientium, et prudentiam prudentium reprobabo*[467]. (a) Felurimea graiurilor şi a limbilor, cu care a răvăşit această lucrare, înseamnă oare alt decît nesfîrşita şi neîncetata potrivnicie şi dezbinare a părerilor şi judecăţilor care însoţesc şi încurcă deşarta

înjghebare a ştiinţei omului. (c) Şi cu folos o încurcă. Cine ne-ar mai ţine, dac-am avea un grăunte de cunoştinţă? Tare m-a mulţumit acel sfînt: *Ipsa utilitatis occultatio aut humilitatis exercitatio est, aut elationis attritio*[468]. Pînă unde nu duce îngîmfarea, trufia, orbirea şi prostia noastră?

(a) Dar, ca să mă întorc la spusa mea: era foarte cuminte cu adevărat să ţinem de Dumnezeu singur şi de prinosul harului său, adevărul unui crez atît de înălţat, cînd numai din a lui dărnicie primim rodul nemuririi, în care stă îmbucurarea fericirii veşnice.

(c) Să mărturisim cu nevinovăţie că numai Dumnezeu ne-a spus-o şi credinţa: căci învăţătură din fire şi din a noastră minte nu este. Iară cine va încerca puterile şi fiinţa sa, fie în sine, fie în afară, lipsit de cea dumnezeiască împuternicire, cine va privi omul fără să se amăgească, nu va vedea nici o însuşire care să aibă alt iz decît al morţii şi al pămîntului. Cu cît dăruim, şi ne îndatorim, şi ne întoarcem către Domnul, cu atît mai creştineşte ne purtăm.

Ceea ce filozoful stoic spune că ţine din întîmplătoarea învoire a chemării îndeobşte, nu ar fi mai cuvenit să o ţie de la Dumnezeu? *Quum de animorum aeternitate disserimus, non leve momentum apud nos habet consensus hominum aut timentium inferos, aut colentium. Utor hac publica persuasione*[469].

(a) Dar slăbiciunea învederărilor omeneşti în această privinţă uimitor se vede din năzdrăvanele împrejurări pe care le-a adăugat în urma acestei păreri, pentru a găsi în ce fel de stare era această nemurire a noastră. (c) Să lăsăm pe stoici — *usuram nobis largiuntur tanquam cornicibus: diu mansuros aiunt animos; semper, negant*[470] —, care dau sufletelor o viaţă dincolo de aceasta, dar mărginită. (a) Cea mai răspîndită şi împărtăşită părere a lor, care dăinuie pînă la noi, a fost cea pusă pe seama lui Pitagora, nu că ar fi întîiul născocitor, dar de la precăderea învoirii lui a căpătat multă greutate şi crezămînt; că sufletele, la despărţire de noi, nu mai au altă menire decît să treacă dintr-un trup într-altul, de la un leu la un cal, de la un cal la un rege, preumblîndu-se astfel fără încetare din locaş în locaş. Socrate, Platon şi mai toţi care

s-au învoit a crede în nemurirea sufletelor, s-au lăsat purtați de această născocire și mai multe nații, între altele și a noastră. (c) Iar el spunea că-și amintește a fi fost Aethalides, apoi Euphorbus, apoi Hermotimus, pînă la urmă din Pirus a trecut la Pitagora, avînd la cunoștință 206 ani. Mai spuneau unii că sufletele se întorc la ceruri uneori, apoi iar se prăvălesc:

O pater, anne aliquas ad coelum hinc ire putandum est
Sublimes animas iterumque ad tarda reverti
Corpora? Quae lucis miseris tam dira cupido?[471].

Origene[472] le preumblă mereu din starea cea rea în cea bună. Varro este de părere că după patru sute de ori patruzeci de ani de înconjur ele se împreună cu trupul cel dintîi; Crisip, că aceasta trebuie să se întîmple după un timp nemărginit. Platon, care spune că a luat de la Pindar[473] și din poezia celor vechi credința nesfîrșitelor preschimbări pregătitoare ale sufletului care cu chinuri sau răsplată numai vremelnice pe cealaltă lume, după cum este și viața de aici numai vremelnică, adus este a căpăta o deosebită cunoaștere în sinea sa a rosturilor cerului, iadului și celor de aici, unde el a poposit și tot trecut în mai multe călătorii, cheag al amintirii sale rămînindu-i.

Iată, în altă privință, cum socotește: Cine a trăit cu bună rînduială se împreună luceafărului căruia i-a fost sortit; cine a trăit rău se face femeie și, dacă nici atunci nu se îndreaptă, se schimbă în dobitoc de felul potrivit obiceiurilor sale viționse și nu va vedea sfîrșitul pedepselor sale pînă nu se va fi întors în alcătuirea sa curată, desfăcîndu-se prin puterea minții sale de însușirile grosolane, dobitocești și necurate care se aflau în el.

(a) Dar nu vreau să uit întîmpinarea făcută de epicureici acestei mutări din trup în trup. Are haz. Ei întreabă care ar fi rînduiala, dacă grămădirea morților ar întrece pe cea a născuților, căci sufletele scoase din locașul lor se vor îmbulzi care de care să aibă loc în chivotul cel nou. Ei mai întrebau cu ce vor petrece vremea în așteptarea să li se pregătească locașul. Sau, dimpotrivă, dacă s-ar naște mai multe animale decît ar muri, ei spun că rău ar avea

de pățit trupurile așteptînd sufletul sortit lor și s-ar întîmpla că unele din ele ar muri înainte de a fi fost vii:

Denique connubia ad veneris partúsque ferarum
Esse animas praesto deridiculum esse videtur,
Et spectare immortales mortalia membra
Innumero numero, certaréque praeproperanter
Inter se, quae prima potissimáque insinuetur[474].

Alții au priponit sufletul în trupul răposaților ca să dea viață șerpilor, viermilor și altor lighioane care se zice că ies din stricăciunea părților noastre trupești, ba însăși din cenușa noastră. Unii le aleg în parte muritoare și alta nemuritoare. Îl fac trupesc și totuși nemuritor. Unii îl închipuie nemuritor, fără știință și fără cunoștință. Mai sînt care socot că din sufletele osîndiților se vor ivi draci (c) (iar unii din ai noștri[475] așa socot); (a) după cum crede Plutarh că zei vor să fie, cele care s-au mîntuit; și sînt puține lucruri despre care acest scriitor statornicește cu mai multă hotărîre, în toate celelalte păzind un fel de a fi îndoielnic și cu două înțelesuri. Trebuie socotit — spune el — și crezut fără șovăire că sufletele oamenilor virtuoși, potrivit cu firea lucrurilor și cu dreptatea cerească, ajung din oameni, sfinți, din sfinți, jumătate zei; și, după ce, învredniciți prin jertfele curățirii, se luminează și se lămuresc, ele capătă dezlegare de orice înjosire și moarte, întărite fiind nu din poruncă lumească, ci din aevea și netăgăduit dar, ajungînd zei întregi și neprihăniți în preafericită și preamărită desăvîrșire. Dar cine va voi să cunoască pe acest scriitor, care este totuși din cei mai cumpătați ai cetei lor, înfierbîntîndu-se și mai îndrăznet, închinînd minunății în această privință, îl trimit la spusele sale despre Lună și Demonul lui Socrate; acolo avem izbitoarea dovadă că tainele filozofiei au multe ciudățenii asemenea poeziei: înțelegerea omenească se pierde vrînd să adîncească și opintindu-se să amănunțească toate pînă la capăt; precum, osteniți și munciți de lunga cale a vieții, ne întoarcem în copilărie. Iată frumoasele și negreșitele întipăriri ce scoatem de pe urma științei omului în privința sufletului nostru.

Nu-i mai puțină îndrăzneală în cele ce ne învață despre părțile trupești. Să alegem din ele una sau două pilde,

că altcum ne-am pierde în cea tulbure şi necuprinsă mare a rătăcirilor doftoriceşti. Să vedem ce ştim şi dacă sîntem înţeleşi cel puţin din care aluat se prăsesc oamenii, unii din alţii. (c) Căci, fiind vorba de sămînţa dintr-un început, nu este minune dacă la treabă atît de veche şi presus înţelegerea omului se tulbură şi se risipeşte. Arcelaus[476] fizicianul[477], al cărui învăţăcel şi cirac răsfăţat a fost Socrate — după Aristoxenos[478] — spunea că şi oamenii şi dobitoacele făcuţi au fost dintr-un mîl lăptos aburit de căldura pămîntului. (a) Pitagora spune că sămînţa noastră este spuma sîngelui nostru cel mai bun; Platon, că ar fi scurgerea măduvei spinării, ceea ce el întăreşte că aici mai întîi se simte ostenceala îndeplinirii; Alcmeon[479], că parte din alcătuirea creierului; şi că aşa este, ochii se tulbură la cei care se muncesc peste fire în aceasta; Democrit, o mustire trasă din întregul aluat al trupului; Epicur, că-i o închegare din suflet şi trup; Aristotel, că ar fi scos din prisosul sîngelui celui mai curat care curge în trupul nostru; alţii, că e sînge înfierbîntat şi mistuit de arderea părţilor prăsitoare, ceea ce ei cred, fiindcă-n clipa culmei silinţelor ies picături de sînge curat, în care lucru pare să fie mai mult adevăr, dacă se poate alege vreo părere din astfel de încurcătură fără de sfîrşit. Iar ca să dăm la lumină această ştiinţă, cîte păreri care se împotrivesc nu au ei? Aristotel şi Democrit ţin că femeile nu au sămînţă şi că ar fi numai o asudare pricinuită de fierbinţeala plăcerii şi a mişcării care nu ajută întru nimic zămislirea; Galenus, dimpotrivă, spunea că fără împreunarea semînţelor nu poate fi zămislire. Vezi doftorii, filozofii, juzii, sfetnicii şi teologii, de-a valma ciorovăindu-se cu muierile noastre în căutarea soroculuí facerii. Şi eu vin să sprijin însuşi cu pilda naşterii mele pe cei care ţin că sarcina este de unsprezece luni[480]. Lumea este clădită pe această iscuşenie: nu se află femeiuşcă, oricît de prostuţă, să nu-şi dea părerea în toate aceste privinţi şi totuşi cu nimic nu ne putem împăca.

Iată îndeajuns adeverit că omul, cînd e vorba de sinea lui, nu este mai ştiutor în cele trupeşti decît în cele sufleteşti. L-am dat drept pildă pe el lui şi raţiunea sa raţiunii sale, ca să vedem ce ne va spune privitor la

ființa lui. Cred a fi arătat cu prisosință cît de puțin s-a lămurit pe sine.

(c) Și cine singur nu se lămurește, în ce se poate oare lămuri? *Quasi vero mensuram ullius rei possit agere, qui sui nesciat*[481].

Cu adevărat, grozav lucru îndrugă Protagora[482], făcînd pe om măsura a totul, el care nu a știut niciodată măcar pe a sa. Dacă el nu o află, îngîmfarea lui nu îngăduie ca o altă făptură să aibă această întîietate. Iar el însuși fiind neîmpăcat cu sine, orice părere doborînd și sucind pe cealaltă neîncetat, această măgulitoare vedere nu era decît o batjocură care ne mînă să mărturisim nevoit nimicnicia măsurii cît și a măsurătorului.

Cînd Tales socotește că pentru om e foarte anevoios a se cunoaște pe sine, îl învață că orice altă cunoștință a unui lucru îi este cu neputință.

(a) Domnia ta[483], pentru care m-am străduit să înșir o parte atît de lungă, împotriva obiceiului meu, nu are să pregete a sprijini pe Sebond, cu felul obișnuit de dovedire care zi de zi se aduce la cunoștință cum ți-ai învrednicit și deprins mintea din cele învățate; căci a le pune pe ascuțișul sabiei ca mine aici, nu trebuie decît ca leac de curmat răul. Apucătură a deznădejdei este să părăsești armele tale ca să silești pe dușman să le părăsească pe ale lui, și tăinuită prinsoare care trebuie arareori folosită și cu chibzuială. Tare îndrăzneț este să te pierzi pe tine, pentru a pierde pe un altul.

(b) Nu trebuie să vrei a muri ca să te răzbuni, precum a făcut Gobrias, care, la luptă dreaptă cu un nobil din Persia, cînd Darius încercă să-i vie în ajutor cu spada în mînă, pregetînd însă a lovi de teamă să-l nimerească pe el, Gobrias îi strigă să dea cu tărie, chiar dacă e să fie amîndoi răpuși.

(c) Arme și fel de-a lupta atît de amarnic, încît depășesc crezarea că unul sau altul se pot mîntui, eu am văzut că au pricinuit osîndă cînd au fost puse la cale. Portughezii luară, în Marea Indiilor, paisprezece turci care, nesuferind captivitatea lor, se hotărîră și izbutiră să facă scrum pe ei, și pe stăpînii lor, și corabia, frecînd cuie de navă unul de altul, pînă au dat scînteie, care căzu pe butoaiele cu pulbere de tun, ce se aflau acolo.

(a) Noi zdruncinăm aici cele de pe urmă întăriri pe hotarele ştiinţelor, care, ca şi virtutea, dacă trece marginile, dă de greşeală. Ţine-ţi-vă pe calea îndeobşte, nu este priincios să fi atît de iscusit şi ager. Amintiţi-vă ceea ce spune toscanul: *Chi troppo s'assotiglia si scavezza*[484].

Sfatul meu este ca Domnia ta să aibă în judecăţi, în păreri, în purtări şi în orice alt lucru cumpătare, ocolire şi fereală de noutate şi ciudăţenie. Toate căile năstruşnice mă supără. Domnia ta, care, cu precăderea ce dă mărirea şi, mai mult, prin strălucitele daruri cu care eşti înzestrată poţi dintr-o clipire porunci cui îţi place, ar trebui să dai însărcinare cuiva, deprins cu cele cărturăreşti, care, în alt fel ar fi întărît şi îmbelşugat această întruchipare[485]. Totuşi, iată aici de ajuns pentru ca Măria ta să-şi obosească gîndul cu aceasta[486].

Epicur zicea despre legi că şi cele mai rele ne sînt folositoare, căci, lipsiţi de ele, oamenii s-ar mînca unii pe alţii. (c) Iar Platon, foarte aproape de el, statorniceşte că fără legi am trăi ca bestiile; şi face încercarea s-o adeverească.

(a) Mintea noastră este unealtă neîntemeiată, primejdioasă şi încumetată: anevoie s-o poţi împreuna cu vreun rost, vreo măsură. Pe vremea mea, toţi cei mai răsăriţi şi cu deosebită agerime îi vedem mai pe toţi depăşind marginile îngăduite ca păreri şi obiceiuri. Minune este să poţi întîlni unul aşezat şi de înţeles. Drept este să se puie oprelişti cît se poate de strînse minţii omului. La învăţătură cît şi în toate cele, trebuie socotit şi orînduit mersul său: cu dibăcie trebuie trase margini cătării sale. O frînăm şi-i punem căluş cu legi şi pravili, cu datini, cunoştinţe şi poveţe, cu pedepse şi răsplăţi muritoare şi nemuritoare; încă se mai vede că prin repeziciunea şi dezmăţul ei scapă de toate legăturile. Este trup al deşertăciunii, care n-are cum să fie prins şi răpus, un trup pocit şi schimbăcios, căruia nu i se pot mijloci nod şi prinsoare. (b) Fără îndoială, puţine suflete atît de rînduite şi tari şi bine pornite sînt, pe a căror purtare să se poată încrede şi care să poată, cu măsură şi fără încumetare, să se arunce cu cumpătare în voia judecăţii lor dincolo de părerile îndeobşte. Mai priincios este să le punem sub epitrop. Mintea este spadă primejdioasă, (c) însăşi pentru cel care o folo-

seşte, (a) dacă nu ştie să o mînuie cu rînduială şi fereală. (c) Şi nu-i dihanie căreia mai pe dreptul trebuie să i se puie obrăzare, ca vederea să-i fie ţinută şi mărginită în faţa paşilor săi şi să o păzim de smintire cînd într-o parte, cînd în alta, dincolo de făgaşele trase de obiceiuri şi legi. (a) De aceea, pentru Domnia ta, mai lesne a te ţine în cele îndătinate, oricare ar fi, decît să-ţi zvîrli judecata în cea volnicie neînfrînată. Dar dacă vreunul din aceşti proaspeţi dascăli se apucă să facă pe iscusitul faţă de Domnia ta, în dauna mîntuirii sufletului său şi al Domniei tale, ca să scapi de acea pacoste, care pe zi ce merge sporeşte la curtea Domniei tale, această preîntîmpinare, la culmea nevoii, va să oprească răspîndirea veninului fără să rănească nici pe Domnia ta sau pe vreunul din jurul Domniei tale.

Aşadar, îngăduinţa şi agerimea celor înţelepţi din vechime au dat naştere în filozofia şi ştiinţele omului la mai multe tagme cu păreri felurite, fiecare apucînd a judeca şi alege ca să fie părtaşul vreuneia. Dar acum, (c) cînd oamenii toţi păşesc pe o singură cale, *qui certis quibusdam destinatisque sententiis addicti et consecrati sunt, ut etiam quae non probant, cogantur defendere*[487] şi (a) primim învăţăturile[488] din împuternicire de la orînduirea obştii, (c) aşa că şcolile sînt pe un singur tipar şi aidoma întocmite şi îngrădită ascultarea, (a) nu se mai ţine seama cît cîntăresc şi ce preţuiesc arginţii, dar fiecare pe rînd îi primeşte cu preţul făcut de învoirea şi mersul îndeobşte. Nu se priveşte ce amestec au, dar ce întrebuinţare; astfel, toate se înfăţişează deopotrivă. Se primeşte doftoriceasca ştiinţă ca şi geometria, scamatoriile, descîntecele, farmecele, legătura cu duhurile răposaţilor, prevestirile, şi pînă la cea neghioabă goană după piatra filozofală, totul e dat fără potrivnicie. Trebuie să ştim numai că locul lui Marte stă la mijlocul triunghiului mîinii[489], că Venus e la degetul mare, Mercur — la cel mic; iar dacă trăsătura care taie mîna ajunge la rădăcina arătătorului semn de crîncenie este; cînd cade sub degetul mijlociu iar mijlocia firească face unghi cu cea a vieţii, în acelaşi loc, este semn de moarte urgisită. Iar dacă la o femeie cea firească este deschisă şi nu se împreună cu cea a vieţii arată că va fi destrăbălată. Iau drept mărturie pe Domnia ta, dacă

cu această știință un om nu poate căpăta cinste și deosebită trecere în toate adunările.

Teofrast[490] spunea că cunoștința omenească, îndrumată de simțuri, poate să judece cauzele lucrurilor pînă într-o anume măsură, dar ajungînd la cauzele de apoi și dintru început trebuie să se oprească și să bată apa în piuă fie din slăbiciunea sa, fie din greutatea lucrurilor. Cumpătată și blîndă părere este că priceperea noastră ne mînă la cunoașterea unor lucruri și are într-o măsură unele puteri, dincolo de care încumetat este să o întrebuințăm. Această părere are adeverire și este adusă de inși înțelegători; dar anevoie este a mărgini mintea noastră: ea este iscoditoare și lacomă și nu are cum să se oprească mai lesne la o mie de pași decît la cincizeci. Din cele ce aflat-am eu singur[491] văd că unde unul a dat greș altul a izbutit, și ceea ce nu știa un veac, veacul următor a dat la iveală, și că științele și meșteșugurile nu se toarnă în tiparniță, ci se desăvîrșesc și se luminează cu încetul, mînuindu-le și fățuindu-le iară și iară, precum ursii dau chip puilor, pe placul lor, tot lingîndu-i: ceea ce nu ajung a lămuri cu puterile mele nu preget a-l cerceta și lua în cătare frămîntînd și dregînd fără răgaz același aluat, deschizînd calea celui ce-mi calcă pe urme, ca să se înlesnească și să se bucure cu mai multă ușurință și să i-o dau mai la îndemînă și mai mlădiată,

ut hymettia sole
Cera remolliscit, tractatáque pollice, multas
Vertitur in facies, ipsoque fit utilis usu[492].

Tot atît va face al doilea pentru cel ce vine al treilea; va-să-zicem că anevoința nu trebuie să mă ducă la deznădejde și mai puțin neputința mea, căci nu mă privește decît pe mine. Omul este în stare de toate cele ca și de nimic; și dacă, după cum spune Teofrast, mărturisește neștiința cauzelor dintru început și a principiilor, să înlăture neapărat și tot ce-a mai rămas din știința sa; dacă-i lipsește temelia, întreaga sa judecată este la pămînt; întîmpinările și cercetarea nu au altă țintă și lege decît principiile; dacă nu ajunge a le pune capăt, rătăcește bîjbîind la nesfîrșit. (c) *Non potest aliud alio magis minusve com-*

prehendi, quoniam omnium rerum una est definitio comprehendendi[493].

(a) Chip de adevăr are că dacă sufletul ar şti oarece, s-ar cunoaşte pe el mai întîi, iar de ar şti oarecît în afară de el, ar fi trupul şi învelişul său mai înainte de altele. Cu toate astea, pînă astăzi vedem pe luminăţiile doftoriceşti certîndu-se despre alcătuirea făpturii noastre trupeşti.

Mulciber in Trojam, pro Troja stabat Apollo[494]:

cînd să mai aşteptăm să ajungă la vreo înţelegere? Sîntem mai apropiaţi de noi înşine decît de albeaţa zăpezii şi de greutatea pietrei. Dacă nu se cunoaşte omul pe el, cum să cunoască mersul lui lăuntric şi puterile sale? Ni se întîmplă şi nouă să întrezărim cîte un adevăr, dar cu voia norocului. Mai ales că sufletul nostru primeşte pe aceeaşi cale şi în acelaşi chip greşelile, aşa încît nu are cum să le despartă şi să osebească adevărul de minciună.

Academicii îngăduiau oarecît judecăţii să se ia după ceea ce este mai vădit, dar găseau că e prea crud să spuie că nu ar fi mai multă adevărată asemănare că zăpada ar fi albă mai curînd decît neagră şi că nu sîntem mai întemeiaţi despre mişcarea unei pietre zvîrlite de mîna noastră decît de mersul sferei a opta. Şi ca să se ferească de încurcătură şi ciudăţenia aceasta, pe care drept este că greu ne-o putem închipui, cu toate că ei ne arată că nu am fi nicidecum în stare să ştim oarece şi că adevărul stă cufundat în adîncuri de necuprins, unde văzul omului nu poate răzbi, totuşi ei mărturisesc că unele lucruri au mai mult chip de adevăr decît altele şi încuviinţează judecăţii putinţa să aibă mai uşor înaplecare către o înfăţişare decît către alta: dar ei nu-i îngăduie vreo hotărîre.

Părerea părtaşilor lui Pyrrhon este însă mai îndrăznoaţă şi cu oarecîtă adeverire. Fiindcă înaplecarea Academiilor şi pornirea a privi mai curînd o învederare decît alta ce înseamnă oare dacă nu întărire că se află mai multă părere de adevăr acolo decît dincolo? Dacă priceperea noastră poate da chip şi fel adevărului, trăsături şi faţă, ar putea să-l vadă întreg tot atît de lesne, cît şi pe jumătate, în facere sau neîmplinit. Această părere de adeverire care-i mînă a se îndrepta mai uşor la stînga decît

la dreapta, măriți-o; dramul acela de adeverire care face să se plece talerul, înmulțiți-l cu o sută, cu o mie, se va întîmpla pînă în cele din urmă să atîrne de tot cumpăna într-o parte și va hotărî o alegere și un adevăr pe de-a întregul. Dar cum se pot ei lăsa după o părere de adevăr, dacă nu cunosc adevărul? Cum știu ei asemuirea a ceea ce nu cunosc pînă în măduvă? Ori judecăm în întregime, ori nu putem judeca de loc. Dacă însușirile noastre cugetătoare și simțitoare nu au temei și stare, dacă sînt purtate de ici-colo și plutesc, în zadar lăsăm judecata noastră să apuce pe vreo urmă de-a lor, oricîtă față a adevărului ar arăta, iar cea mai întemeiată și fericită stare a încunoștiințării noastre ar fi să se țină pe cumpănă, drept și neclintit, fără șovăire, zdruncin și frămîntare: (c) *Inter visa vera aut falsa ad animi assensum nihil interest*[495].

(a) Că lucrurile nu sălășluiesc în noi cu chipul și cheagul lor și nu pătrund în noi din însăși pornirea și puterea lor, noi de ajuns o vedem; căci, dacă așa ar fi, le-am primi totdeauna în același fel; gustul vinului ar fi același în gura bolnavului ca și a sănătosului. Cel care are mîinile crăpate sau amorțite, ar găsi fierul sau lemnul pe care-l atinge tot atît de aspru în mîna sa cît și un altul. Așadar, supunerile dinafară rămîn în plata noastră; sălășluiesc în noi după placul nostru. Iară dacă din partea noastră am primi oarece fără știrbire, dacă prinsorile omenești ar fi vrednice și strașnice de ajuns ca să cuprindă adevărul cu ale noastre curate mijloace, aceste mijloace fiind ale tuturor îndeobște, acest adevăr ar trece din mînă în mînă, de la unul la altul. S-ar găsi pe lume măcar un lucru, din cîte sînt, care să fie crezut de toți oamenii, din atotcuprinzătoare învoire. Dar fiindcă nu se vede nici o adeverire care să nu fie cu potrivnicie și dezbatere între noi sau care să nu poată fi, se vede cu ușurință că judecata noastră din fire nu prinde lămurit ceea ce prinde, deoarece judecata mea nu poate începe în judecata semenului meu; ceea ce este un semn că am apucat-o cu altă mijlocire decît cu puterea mea din fire care este și a tuturor oamenilor.

Să lăsăm de o parte vălmășeala fără de sfîrșit a părerilor ce se văd între filozofi înșiși și acea dezbatere ne-

încetată care încinge lumea toată întru cunoașterea lucrurilor. Căci aevea este preîntîmpinarea aceasta, că în nici un lucru oamenii, spun eu de învățații cei mai de seamă și înzestrați, ei nu se împacă nici măcar că este cerul deasupra capului nostru; căci cei ce se îndoiesc de toate se îndoiesc și de aceasta; cei care tăgăduiesc că noi am înțelege oarece spun că nu am înțeles că cerul este deasupra capului nostru; și aceste două feluri de-a judeca sînt, fără asemuire, cele mai împuternicite, avînd în vedere mulțimea părtașilor.

În afară de această felurime și despărțire fără sfîrșit, din răvășirea ce însăși judecata pricinuiește în noi și din neîntemeierea ei, ușor dovedită cu ceea ce fiecare simțim, lesne se vede că ea are slabă împlintare. În cîte feluri oare nu privim noi lucrurile? de cîte ori nu schimbăm năzărirele noastre? Ceea ce statornicesc astăzi și ceea ce cred, cred cu întreaga mea încredințare; toate mijloacele și toate însușirile mele se prind de acea părere și o întăresc din răsputeri. Nu aș păzi și îmbrățișa alt adevăr cu mai multă strășnicie decît pe acesta. Aevea mă găsesc cu totul dat lui; dar nu o dată mi s-a întîmplat, ci de o sută de ori, de o mie și în toate zilele, să fi îmbrățișat alt lucru cu aceeași tărie, în același chip, pe care pînă la urmă să-l fi socotit greșit? Să ajungem măcar a fi înțelepți pe seama noastră. Dacă adesea aflat-am înșelăciunea în chipul acesta, dacă de obicei pipăitul meu dă greș și cîntarul meu este strîmb și nepotrivit, pe ce mă pot eu oare bizui mai temeinic de astă dată decît în alte dăți? Nu este prostie să mă încred de atîtea ori în aceeași călăuză mincinoasă? Totuși, dacă soarta ne năucește de cinci sute de ori, fie numai umplînd și golind mereu, ca pe un butoi, crezarea noastră cu alte și alte păreri, cea de față, și mai de pe urmă totdeauna fără de tăgadă și fără de greș este. Pentru aceasta trebuie părăsite avuțiile, cinstea, viața și mîntuirea, și totul,

posterior res illa reperta,
Perdit, et immutat sensus ad pristina quaeque[496].

(b) Oricîte ni s-ar propovădui, oricîte învățăm, trebuie totdeauna să ne amintim că omul este cel care dăruiește

şi omul cel care le primeşte, o mînă muritoare ni le întinde, o mînă muritoare le ia. Lucrurile venite de la cer singure au drept şi putere de încredinţare; singure poartă pecetea adevărului, iar pe acesta nu-l vedem cu ai noştri ochi şi nici nu-l primim cu ale noastre mijlociri: acest chip sfînt şi mare nu ar putea încape în locaş atît de şubred, dacă Domnul la această folosire nu-l învredniceşte, dacă Domnul nu-l îndreaptă cu harul şi ocrotirea Sa deosebită şi mai presus de fire.

(a) Ar trebui cel puţin, din pricina stării noastre nevoiaşe, să ne purtăm mai cumpătat şi potolit, să frînăm îndemnul nostru lăuntric pentru schimbare. Ar trebui să ne amintim, oricîte am pricepe, că îmbrăţişăm adesea lucruri înşelătoare şi cu aceleaşi unelte, care adesea dau greş şi o scrîntesc.

Şi nu este minune că dau greş, dacă atît de lesne apucă a se suci şi clinti după cele mai neînsemnate întîmplări. Nu încape îndoială că presimţul nostru, judecata noastră şi însuşirile sufletului nostru stau îndeobşte supuse schimbărilor şi mişcărilor trupului, care schimbări sînt neîncetate. Nu avem noi oare mintea mai ageră şi amintirea mai vie, judecata mai pătrunzătoare fiind sănătoşi, decît bolnavi? Veselia şi bucuria nu pregătesc oare sufletul a primi în alt fel pricinile decît mîhnirea şi necazul? Crezi dumneata că versurile lui Catul sau ale lui Sapho rîd unui moşneag gîrbov şi ursuz, ca şi unui tînăr zdravăn şi înfocat? (b) Prietenii lui Cleomene[497], fiul lui Anaxandridas, cînd acesta era bolnav, îl mustrau că avea toane şi năzăriri noi, neobişnuite. Cred şi eu — spuse el —, nici nu mai sînt acela care eram sănătos: schimbîndu-mă, cu totul altele îmi sînt părerile şi toanele. (a) La pîrele divanurilor noastre de dreptate, cînd împricinaţii nimeresc pe judecător într-o doagă bună şi îngăduitor, îndătinat este a spune: *GAUDEAT DE BONA FORTUNA,* să se bucure de noroc bun; căci nu încape îndoială că hotărîrile sînt îndrumate cîteodată a fi neîndreptăţite, usturătoare şi aspre, alteori mai miloase, îndurătoare şi iertătoare. Cel care duce cu sine durerile podagrei, clevetirea sau hoţia slugii sale, fiind cu sufletul întunecat şi setos de mînie, bineînţeles că va să judece după îndemnurile acestuia. (b) Mult cîn-

stita adunare a Areopagului[498] judeca noaptea, de teamă ca vederea împricinaților să nu înrîurească dreapta judecată. (a) Însăși adierea și seninul cerului ne schimbă cu totul, după cum spune acel vers al grecilor, luat din Cicero,

Tales sunt hominum mentes, quali pater ipse
Juppiter auctifera lustravit lampade terras[499].

Nu numai fierbințelile, băuturile și marile întîmplări pot răvăși judecata noastră, dar cele mai mici o pot răsturna. Nu trebuie să stăm la îndoială, cu toate că nu o simțim, că dacă frigurile neîncetate au tăria să ne doboare, cele din trei în trei zile n-ar purta cu ele vreo tulburare pe seama și potriva lor. Dacă damblaua amorțește și stinge cu totul lumina înțelegerii noastre nu trebuie să ne îndoim că troahna nu o tulbură; așadar, dacă se poate găsi un singur ceas al vieții în care judecata noastră să fie în apele ei, trupul nostru fiind supus atîtor neîncetate știrbiri, învăluit în atîtea felurite nevoi (cred doftorilor) cît de greu este ca să nu o ia razna tot timpul întru oarece.

De altminterea, acest soi de boală nu se dibuiește atît de lesne, ci numai ajunsă la culme, cînd e fără de leac, cu atît mai vîrtos cu cît mintea tot merge, și sucită și șchioapă și sărită, și cu minciuna, și cu adevărul. Astfel, greu este a-i dibui scrînteala și nerînduiala. Tot minte ei numesc și cea părere de judecată pe care o făurește fiecare în sinea sa: acea judecată de felul căreia poate fi împotrivă o sută altele, privitor la același lucru, și este unealtă de plumb și ceară ce se întinde, se îndoaie și se dă după toate croielile și măsurile; lipsește numai putința să te știi feri de ea. Oricîtă bună-credință poate avea un judecător, dacă nu se ia de aproape în seamă, lucru cu care puțini își pierd vremea, îndemnul prieteniei, rubedenia, frumusețea, răzbunarea, și nu numai acestea, care trag atît de greu la cîntar, ci și îmboldul nespus care ne duce să ținem mai mult la un lucru decît la altul și care face fără voia judecății să alegem între două pricini asemenea, sau vreo altă umbră deșartă, pot strecura în judecată fie iertarea, fie osînda cauzei, și să plece talerul.

Dar eu, care stau la pîndă mai de aproape, avînd ochii mereu îndreptaţi asupra-mi, ca unul ce nu are multă treabă aiurea,

qui sub Arcto
Rex gelidae metuatur orae,
Quid Tyridatem terreat, unice
Securus[500],

abia m-aş încumeta să mărturisesc deşertăciunea şi slăbiciunea ce aflu în mine. Pasul meu e atît de şovăitor şi prost împlîntat, il văd cît pe ce să se prăbuşească şi lesne poticnindu-se, şi văzul meu atît de nerînduit, încît sînt altul flămînd şi altul după masă; dacă sănătatea-mi rîde şi seninul unei zile frumoase, iată-mă om de omenie; dacă mă apasă o bătătură la deget, iată-mă posac, morocănos şi neprietenos. (b) Acelaşi pas al calului, cînd îmi pare smucit, cînd uşor, un acelaşi drum în ceasul acesta e mai scurt, altădată mai lung, şi un acelaşi chip cînd îmi place mai mult, cînd mai puţin. (a) Acum sînt bun de toate, altădată de nimic; ceea ce m-ar fi bucurat în ceasul acesta, îmi va pricinui necaz pe urmă. O mie de frămîntări zgîndăritoare şi iscate la întîmplare sînt în mine. Ori mă apucă toana aleanului, sau a mîniei şi pe seama puterii uneia sau alteia; în acest ceas mă stăpîneşte mîhnirea, în celălalt voioşia. Pun mîna pe o carte, căreia i-am găsit părţi pline de farmec nespus, încîntîndu-mi sufletul altădată, dacă dau peste aceleaşi locuri, oricît aş face, aflu o adunătură fără chip şi fel pentru mine.

(b) Chiar şi în scrisul meu nu întîlnesc totdeauna adierea închipuirii mele dintîi: nu ştiu ce am vrut să spun şi mă necăjesc adesea să îndrept şi să dau din nou înţeles, fiindcă am pierdut pe cel dintru început, care era mai bun. Mă tot duc de ici-colo: judecata mea nu merge întins, ci pluteşte, e hoinară,

velut minuta magno
Deprensa navis in mari vesaniente vento[501].

Adesea (cum mi se întîmplă să o fac bucuros), apucînd ca o deprindere şi joc, sprijin o părere împotriva celei pe care o gîndesc eu, mintea mea silindu-se şi sucindu-se

de cea parte, mă alătur atît de bine de ea că nu mai găsesc raţiunea părerii mele dintîi şi o părăsesc. O iau pe povîrnişul pe care am apucat fără alegere şi mă trage însăşi greutatea mea.

Aproape fiecare, întru anume măsură, tot astfel ar spune, dacă s-ar privi ca mine. Predicatorii ştiu că inimoşia care-i cuprinde cînd vorbesc îi îndeamnă la crezare, şi atunci cînd sîntem întărîtaţi, cu mult mai straşnic ne silim să apărăm învederarea noastră, ne-o întipărim şi o întărim mai aprig şi încredinţat, decît dacă am fi în starea noastră rece şi potolită. Spui apărătorului o pricină oarecare, îţi răspunde nehotărît, şovăitor: simţi că totuna-i este să sprijine o parte cît şi pe cealaltă. Plătitu-l-ai bine ca să se prindă şi să adune dovezile, începe să aibă tragere de inimă, şi-a încălzit vrerea? mintea şi învăţătura se înfierbîntă mai şi mai; iată un adevăr neapărat şi fără de tăgadă care stă în faţa înţelegerii sale; crede de-a binelea că a dat de o nouă lumină. Cine poate şti dacă focul stîrnit de înfruntarea şi străşnicia înfăţişării, primejdia şi mînia judecătorului, nu împins-a de atîtea ori pe un om să sprijine pînă şi cu viaţa o treabă pentru care, cu prietenii săi, aflîndu-se şi în ale sale, nici măcar nu s-ar fi învoit să-şi frigă vîrful degetului.

(a) Zdruncinările şi zbuciumările suferite de sufletul nostru din patimile trupeşti pot mult asupra lui, dar şi mai mult pot ale sale însuşi, faţă de care este într-atît fără apărare, încît nimerit este a spune că altă pornire şi păşire nici nu are decît din suflarea lor, şi fără stîrnirea lor ar rămîne lipsit de avînt, ca o navă în largul mării, părăsită de ajutorul vînturilor. Iar cine ar întări aceasta (c) urmînd şcoala peripateticienilor, (a) nu mult ne-ar sta împotrivă, deoarece este ştiut că faptele cele mai frumoase ale sufletului purced şi se hrănesc din acel îndemn al patimilor. Vitejia, spun ei, nu are împlinire fără ajutorul mîniei.

(c) *Semper Ajax fortis, fortissimus tamen in furore*[502].

Nici nu te arunci asupra răilor şi duşmanilor destul de vînjos, dacă nu eşti întărîtat. Şi ei vor ca apărătorul să iasă mînie în judecători ca să-i aducă a face dreptate.

Rîvnele împătimiră pe Temistocle[503], împătimiră pe Demostene[504]: şi au împins pe filozofi la muncă, veghe şi călătorii; ne mînă la cinstire, la doctrină, la sănătate, ţeluri folositoare. Iar cea cădere a sufletului să rabde necazul şi supărarea foloseşte să hrăneşti în cuget ispăşire şi căinţă: şi să simţi prăpădurile de la Dumnezeu drept osîndă ca şi prăpădurile ocării politice. (a) Mila stîrneşte (b) îndurare, şi fereala pentru a ne ţine şi călăuzi este trezită de teama noastră; şi cîte fapte frumoase din ambiţie? cîte din încumetare? (a) Nici o răsărită şi vajnică virtute nu-i fără vreo nerînduită frămîntare. Nu ar fi oare una din pricinile care au dus pe epicureici să lipsească pe Dumnezeu de orice grijă şi luare aminte a treburilor noastre, mai ales că înseşi urmările bunătăţii sale nu ar putea fi, fără a tulbura liniştea sa prin mijlocirea patimilor, care sînt ca împunsături şi îndemnuri îndrumînd sufletul la faptele virtuţii?[505] (c) Sau crezut-au altfel şi le-au luat drept furtuni care smintesc ruşinos sufletul din a sa tihnă? *Ut maris tranquillitas intelligitur, nulla, ne minima quidem, aura fluctus commovente: sic animi quietus et placatus status cernitur, quum perturbatio nulla est qua moveri queat*[506].

Ce osebiri de înţeles şi de judecată, ce potrivnice închipuiri iscă mulţimea patimilor noastre! Ce încredinţare putem noi căpăta din lucru atît de nestatornic şi schimbăcios, supus, prin alcătuirea sa poruncii zbuciumului, (c) pornind numai în pas silit şi mînat?

(a) Dacă judecata noastră este în mîna însăşi a bolii şi a tulburării, dacă de la nebunie şi încumetare este nevoită să capete întipărirea lucrurilor, cum ne-am încrede în sprijinul său?

(c) Nu este oare îndrăzneală din partea filozofici a socoti că oamenii ajung la cele mai înălţate fapte şi cele mai apropiate de dumnezeire, cînd sînt scoşi din fire, mînioşi şi nebuni? Ne mîntuim prin lipsa judecăţii noastre şi din amorţirea ei. Cele două căi ale insului ca să pătrundă în locaşul zeilor şi să privegheze mersul ursitelor sînt mînia şi somnul. Are haz să vedem că prin sminteala pricinuită de patimile minţii noastre ajungem la virtute; prin nimi-

cirea ei, la care duce mînia sau chipul morţii, ne ajutăm a fi profeţi şi vraci. Nu i-am crezut vreodată mai bucuros. Este o curată îmbătare, strecurată de sfîntul adevăr, să fi smuls duhului filozoficesc mărturisire împotriva dovezilor lui, că starea împăcată a sufletului nostru, starea aşezată, starea cea mai sănătoasă pe care i-o poate mijloci filozofia nu este cea mai bună. Veghea noastră este mai adormită decît somnul; înţelepciunea noastră este mai prejos decît nebunia, visurile noastre — mai limpezi decît judecăţile; locul cel mai prost — în noi înşine îl aflăm: Filozofia nu gîndeşte oare că prindem de veste şi că glasul duhului desprins de om este atît de lămurit, atît de măreţ, atît de neasemuit, iar în om atît de pămîntesc, neştiutor şi întunecat, glas purces de la duhul împreunat cu omul pămîntesc, neştiutor şi întunecat, şi de aceea glas în care nu te poţi încrede, nici bizui?

(a) Nu am multă iscuşenie, căci înaplecarea mea molatecă şi greoaie nu mă poartă spre acele frămîntări care răpesc pe neaşteptate sufletul nostru, fără să-i dea răgaz să se desmeticească. Dar cea patimă, care se spune că o pricinuieşte trîndăvia în sufletul tinerilor, cu toate că prinde a creşte pe îndelete şi pas lin, izbitor, dovedeşte celor care au încercat a se împotrivi îndemnului ei, cît sminteşte şi schimbă judecata noastră. Odinioară apucatu-m-am să o străşnicesc şi să-i pun capăt (departe sînt a fi din cei care se împacă cu viţiile, nu mă iau după ele, numai dacă ele nu mă duc cu ele), o simţeam născînd, crescînd şi mărindu-se în ciuda stăvilirii mele; că, pînă la urmă, cu ochii deschişi şi treaz, pe de-a-ntregul dobîndindu-mă şi stăpînindu-mă, să înceapă a schimba cu totul înfăţişarea obişnuită a lucrurilor şi ca la beţie vedeam aevea mărindu-se şi crescînd harurile fiinţei dorite, umflate de furtuna închipuirii mele, cugetul şi judecata mea înlăturate, piedicile din cale netezite şi scăzînd; dar, dintr-o dată văpaia stinsu-s-a ca într-o străfulgerare, sufletul întorsu-s-a iarăşi spre altă zare şi în altă stare, cu altă judecată; aceleaşi lucruri cu totul alt gust şi chip luat-au de cum mi le înfăţişase flacăra dorinţei. Care din ele aveau mai mult adevăr, Pyrrhon nu ştie. Niciodată nu sîntem fără boală. Frigurile au partea lor de fierbin-

ţeală şi răceală; de la urmările unei patimi înflăcărate cădem în urmările altei patimi geroase.

(b) Pe cît mă aruncasem înainte, cît mai mult dau înapoi:

> *Qualis ubi alterno procurrens gurgite pontus*
> *Nunc ruit ad terras, scopulisque superjacit undam,*
> *Spumeus, extremámque sinu perfundit arenam;*
> *Nunc rapidus retro atque aestu revoluta resorbens*
> *Saxa fugit, littúsque vado labente relinquit*[507].

(a) Iar cunoaşterea acestei vîltori a mele a mărit pe neaşteptate în mine oarecîtă statornicie în păreri şi în niciun fel nu am scrintit pe ale mele dintîi şi fireşti. Căci oricîtă înfăţişare ar fi în noutate, eu nu schimb uşor, de frică să nu pierd la schimb. Apoi, fiindcă nu sînt în stare să aleg, mă ţin de alegerea altuia şi rămîn aşa cum m-a lăsat Dumnezeu. Altfel, nu m-aş putea păzi mereu să mă tot dau de-a dura. Aşadar, din mila Domnului, m-am ţinut intreg, fără frămîntare şi tulburare a cugetului, de bătrîneştile canoane ale religiei noastre, printre atîtea secte şi potrivnicii iscate în veacul nostru[508]. Scrierile celor vechi — spun scrierile cele bune, cu miez şi întemeiate — mă ispitesc şi mă poartă cam unde vor ele; cel mai de pe urmă totdeauna îmi pare mai straşnic; dau dreptate fiecăruia la rîndul său, cu toate că se bat cap în cap. Acea uşurinţă a minţilor alese de a da chip de adevăr după vrerea lor, şi nu-i lucru prea uimitor la care ei să nu apuce a da de ajuns luminare ca să momească o nepricepere ca a mea, ceea ce vădeşte neapărat slăbiciunea dovedirii lor. Cerul şi stelele s-au hîţînat trei mii de ani; toţi au crezut-o pînă ce (c) Cleante samianul sau, după Teofrast, Nicetas siracuzanul (a) au chibzuit să susţină că Pămîntul era acela care se mişcă (c) pe cercul oblic al zodiacului, rotindu-se împrejurul osiei sale; (a) iar în zilele noastre Copernic[509] a dat atîta temeinicie acestei doctrine încît o foloseşte neîncetat pentru toate urmările astronomiei. Ce învăţătură putem trage de aici alta decît că prea puţin ne pasă care dintre aceste două păreri este cea bună? Şi cine ştie dacă o a treia părere, peste o mie de ani nu le va răsturna pe amîndouă?

Sic volvenda aetas commutat tempora rerum:
Quod fuit in pretio, fit nullo denique honore;
Porro aliud succedit, et è contemptibus exit,
Inque dies magis appetitur, florétque repertum
Laudibus, et miro est mortales inter honore[510].

Astfel, cînd ni se înfăţişează vreo nouă învăţătură, avem multă dreptate să ne ferim de ea şi să avem în vedere că înainte să fi fost scornită, cea potrivnică avea trecere; şi, aşa cum a fost răsturnată de aceasta din urmă, pe viitor poate să se iţte o a treia născocire care va doborî de asemenea pe a doua. Înainte ca Aristotel să fi dat la lumină principiile sale, altele mulţumeau mintea omului, după cum ale lui ne mulţumesc pe noi acum. Ce împuternicire au acestea, ce anume precădere ca mersul aflării noastre să se oprească la ele şi că lor li se cuvine crezămîntul nostru pe vecii vecilor? Nu sînt nici ele de nezdruncinat, cum nu au fost nici cele ce au stat înaintea lor. Cînd sînt întîmpinat cu o nouă învederare, treaba mea este a socoti dacă dovedirea ce nu am putut eu face altul o va face; căci a lua drept bune toate înfiripările pe care noi nu le putem lămuri este o mare netoţie. S-ar întîmpla cu aceasta că tot omul de rînd, (c) şi toţi sîntem de rînd, (a) şi-ar învîrti credinţa ca o sfîrlează: căci sufletul lor, moliu şi fără putinţă să stea împotrivă, va fi nevoit să primească mereu alte şi alte întipăriri, cea de pe urmă ştergînd totdeauna urma celei dinainte. Cel care se găseşte slab trebuie să răspundă, după cum e obiceiul, fie că va cere îndrumarea sfetnicului său, fie să se bizuie pe cei mai înţelepţi, de la care a căpătat a sa învăţătură. De cîtă vreme oare este în fiinţă ştiinţa doftoricească? Se zice că un nou venit, numit Paracelsius[511], schimbă şi răstoarnă întregul rost al rînduielilor vechi şi dovedeşte că pînă acum ea nu a slujit decît să omoare oamenii. Cred că va arăta uşor aceasta, dar să-mi dau viaţa pe seama noii sale iscusenii, găsesc că nu ar fi mare cumînţenie.

Nu trebuie să crezi pe fiecare — spune zicala — pentru că fiecare poate spune orice.

Un om avînd meseria îndreptărilor şi noutăţilor fizicii nu de mult îmi spunea că toţi cei vechi greşiseră pornirea şi mişcarea vînturilor, lucru pe care el mă face să-l ating

cu degetul, dacă vreau să-l ascult. După ce-am avut răbdare să ascult un timp învederările sale, care aveau mult chip de adevăr; cum așa, i-am spus: cei care se îndreptau pe mare după legile lui Teofrast mergeau oare la apus cînd trăgeau spre răsărit? Mergeau ei alături, sau de-a-ndaratele? — Asta-i o întîmplare, îmi răspunse el, oricît ar fi se înșelau. — I-am răspuns atunci că mai curînd mă iau după faptele întîmplate, decît după rațiune. Acestea sînt însă lucruri care adesea se ciocnesc; mi s-a spus că în geometrie (care crede a fi atins culmea adeveririi între științe) se găsesc arătări de neînlăturat, răsturnînd adevărul experienței; cum spunea Jacques Peletier[512], cînd era la mine, că el găsise două linii mergînd una către alta ca să se întîlnească și adeverea totuși că nu se vor putea întîlni niciodată, pînă la infinit[513]; iar pironienii nu se slujesc de învederările și judecata lor decît ca să năruie arătarea experienței; minune este pînă unde mlădierea minții noastre i-a urmat în această cătare de a tăgădui urmările neapărate: căci ei adeveresc că nu ne mișcăm, că nu ne vorbim, că nu se află greutate, nici simțire, cu aceeași putere de învederare cu care noi adeverim lucrurile care vădit au mai mult chip de adevăr. Ptolemeu[514], care a fost un om vestit, statornicise marginile lumii noastre; toți filozofii din vechime au ținut drept bune acele hotare, socotind că numai cîteva insule singuratice ar fi putut scăpa cunoștinței lor: ar fi fost să vorbești ca Pyrrhon dacă acum o mie de ani ai fi pus la îndoială știința cosmografică și părerile încuviințate de fiecare în această privință; (b) erezie era să vorbești de antipozi: (a) iată că în veacul nostru s-a descoperit o nespus de însemnată întindere de pămînt, nu o insulă sau o anume parte, ci o bucată aproape pe atît cît cea pe care o cunoaștem. Geografii din vremurile de acum nu se dau înlături a hotărî că totul pe veci este găsit și văzut,

Nam quod adest praesto, placet, et pollere videtur[515].

Să ne înțelegem, dacă se spune că Ptolemeu a greșit odinioară, bizuindu-se pe judecata sa, nu ar fi prostie să mă încred acum în ce spun aceștia, (c) și dacă nu-i mai aproape de adevăr că acest mare trup, pe care noi îl che-

măm lumea, este cu totul altul decît cum îl gîndim. Aristotel[516] spune că toate părerile omeneşti fost-au în trecut şi vor fi pe viitor fără de sfîrşit; Platon, că au a se întoarce la fiinţă şi a se reînnoi după treizecişişase de mii de ani.

Platon ţine că lumea îşi schimbă chipul pe toate feţele; că cerul, Soarele şi stelele schimbă mişcarea văzută de noi, întorcînd Răsăritul în Apus. Preoţii Eghipetului au spus lui Herodot că de la regele lor cel dintîi, cam acum unsprezece mii de ani (şi-i arătară chipurile tuturor regilor lor, făcute după natură), Soarele schimbase de patru ori calea sa; că marea şi Pămîntul pe rînd îşi schimbă locul între ele; că ivirea lumilor rămîne nelămurită; Aristotel şi Cicero, tot astfel; iară unii dintre ai noştri[517] spun că pe veci este pieritoare şi iară născîndă în preschimbare, mărturie aducînd pe Solomon[518] şi Isaia[519], ca să-nlăture acele întîmpinări că Dumnezeu fost-a uneori făptuitor fără făptură şi nefăptuitor un timp de vreme, iar apoi şi-a părăsit starea nefăptuitoare ca să făurească această lucrare, aşadar supus preschimbărilor este. În cea mai vestită dintre şcolile greceşti[520], lumea e socotită drept un zeu făcut de un alt zeu mai mare, alcătuit din trup şi suflet aşezat în mijlocul său, împrăştiindu-se prin cîntare numărată a glasurilor către marginea încercuirii sale, dumnezeit, preaferice, foarte mare, foarte înţelept, veşnic. În el sînt alţi zei, marea, Pămîntul, stelele, care se ţin într-o rînduială şi neîncetată urnire şi înlănţuire cerească, cînd întîlnindu-se, cînd depărtîndu-se, ascunzîndu-se, arătîndu-se, cînd schimbînd rîndul, cînd înainte, cînd înapoi. Heraclit statornicea că lumea s-ar fi închegat din foc şi, după rostul ursitelor, sortită este să se mistuiască în flacără cîndva, pînă iară va să se nască. Despre oameni Apuleius[521] spune: *Sigillatim mortales, cunctim perpetui*[522]. Alexandru[523] scrie mamei lui povestirea unui preot din Eghipet, scoasă de pe zidirile lor, unde se dovedeşte vechimea fără de sfîrşit a acestei naţii care ţine aceea în cuprins pornirea şi propăşirea celorlalte ţări aceea. Cicero şi Diodor[524] spun că pe vremea lor caldeii aveau socotit pe răbojul lor patru sute de mii şi atîţia ani; Aristotel, Pliniu şi alţii, că Zoroastru[525] trăise cu şase mii de ani înaintea vremii lui Platon. Platon zice că locuitorii

din orașul Sais[526] au istorii scrise de opt mii de ani și că orașul Atena fost-a clădit cu o mie de ani înainte de numitul oraș Sais; (b) Epicur, că în aceeași vreme cele de aici se află în mai multe lumi, lucru care ar fi fost mai mult întărit, dacă ar fi văzut asemănarea și potrivirea din acea lume nouă a Indiilor de Apus cu a noastră de acum și din trecut, prin atîtea uimitoare pilde[527].

(c) Cu adevărat, văzînd cele ce ajuns-au la cunoștința noastră din mersul acelei orînduiri pămîntești, adesea am fost minunat să văd, la o atît de mare depărtare de locuri și timp, potrivirile atîtor păreri năstrușnice ale norodului, și cu datini și credințe sălbatice, care prin nici o legătură nu par că țin de judecata noastră firească. Mare stîrnitor de minuni este duhul omenesc; dar această apropiere are ceva și mai uluitor: se află de asemenea în cuvinte, în întîmplări și într-o mie de alte lucruri.

(b) Căci s-au găsit acolo nații, neavînd, după cîte știu, nici o pomenire de noi, la care legiuită fusese tăierea împrejur la prunci[528]; erau țări și mari orînduiri cîrmuite de femei, fără bărbați, unde ajunările și posturile se asemănau cu ale noastre, mai era și oprită apropierea de femie; unde crucile noastre erau preamărite în mai multe feluri: în unele locuri erau puse pe morminte; în alte locuri, cea a sfîntului Andrei[529], ca să păzească de strigoii nopții și ai întunericului, o puneau și la așternutul pruncilor, împotriva deochiului; aiurea se vede cîte una de lemn, foarte înaltă, slăvită ca fiind un zeu al ploilor, și aceasta la mare depărtare de țărm; s-au găsit acolo așezări întocmai ca gherlele noastre; folosirea potcapurilor, preoții necăsătoriți[530], prorocirea după mărunțaiele viețuitoarelor jertfite[531], (c) oprelistea de a se mînca pește sau carne[532]; (b) preoții în timpul slujbei foloseau o limbă anume, nu cea obișnuită[533]; și acea născocire că zeul dintîi fost-a alungat de fratele său mai mic[534]; că au fost zămisliți cu toate înlesnirile traiului, de care fost-au pe urmă lipsiți de pe urma păcatelor[535] și li s-a schimbat țarina lor și s-au înrăit stările firii lor; că odinioară potopul apelor cerești i-a cuprins[536]; că nu au scăpat decît puține neamuri care s-au adăpostit în peșterile munților, astupate în așa fel ca să nu intre apa, aducînd acolo mai multe soiuri de dobitoace[537]; iar cînd simțit-au că ploaia a în-

cetat, au dat drumul ciinilor, care întorcîndu-se curaţi şi uzi, au socotit că apa nu scăzuse încă destul; apoi, pe alţii trimiţînd şi văzîndu-i că se întorc întinaţi, ieşit-au să prăsească lumea, care rămăsese plină de şerpi. În unele locuri s-a găsit credinţa judecăţii de apoi[538], încît erau jigniţi pînă în adîncul lor de spanioli, care răscoleau oasele morţilor ca să caute bogăţiile mormintelor; ei spuneau că acele oase risipite nu se vor mai putea strînge în ziua de apoi; negoţul prin schimb, nu altul, bîlciuri şi tîrguri pentru această treabă; pitici[539] şi ciudăţenii omeneşti ca să înveselească ospeţele principilor; întrebuinţarea şoimilor[540] pentru anume vînători; dări asupritoare; grădini împodobite[541]; dănţuiri, salturi de măscărici; cîntări pe strune[542]; peceţi; jocuri cu mingea, zaruri[543] şi jocuri de noroc în care se întărîtau pînă a se da pe ei şi volnicia lor; ştiinţa doftoricească nu era decît descîntec; felul de a scrie prin trăsături chipuite; crezare într-un singur om dintîi[544], părintele tuturor neamurilor; preamărirea unui zeu, care mai înainte trăit-a ca om fără prihană, în post şi pocăinţă, propovăduind legea firii şi ceremoniile religiei şi care a pierit de pe lume prin moarte nefirească[545]; crezare în uriaşi[546]; obiceiul a se îmbăta[547] şi cu cît se îmbătau, mai mult beau; podoabe sfinte zugrăvite cu capete şi moaşte de mort, odăjdii, agheazmă, botezuri; femei şi slugi care se adunau pe întrecute ca să fie arşi şi îngropaţi cu soţul sau stăpînul răposat[548]; legea celui mai dintîi născut[549] care moşteneşte întregul avut, iar celui mai mic nu-i rămîne decît supunerea; datina a se ajunge treptat la dregătorii mai de seamă, iar cel care se înalţă în slujbă să ia nume nou, părăsind pe al său; obiceiul să se arunce cu var pe genunchii copilului nou-născut, spunînd: „Ai ieşit din ţărînă şi te vei întoarce în ţărînă“[550]; meşteşugul prevestirilor[551]. Aceste vane umbre ale credinţei noastre se văd ca pildă şi mărturie a cinstirii şi dumnezeirii. Nu numai că s-au strecurat întrucîtva la toate naţiile păgîne de aici prin vreo asemuire, dar şi la aceşti sălbatici au fost de asemenea dăruite ca o împărtăşire lăsată de sus şi îndeobşte însufleţitoare. Căci mai găsim acolo credinţa în purgatoriu[552], dar într-un chip nou: ceea ce noi dăm pe seama focului, ei îl dau înghe ţului şi-şi închipuie sufletele primenite şi curăţate de asprimea unui

ger nespus. Această pildă-mi amintește o alta din ale noastre, plină de haz: după cum se află popoare cărora le place să-și taie pielea împrejur, ca evreii și mahomedanii, se găsesc altele care, dimpotrivă, se străduiesc să nu rămînă descoperiți și poartă pielea bine trasă și prinsă la vîrf cu mici cordele, de frică să nu dea de lumină. Și încă un alt amănunt, tot astfel cum noi cinstim regii și sărbătorile, împodobindu-ne cu cele mai alese veșminte pe care le avem, în unele ținuturi, ca să arate atotsupunerea și ascultarea față de rege, poporul sta în fața lui în cele mai zdrențuite haine, intrînd în palat după ce au îmbrăcat vechituri peste cele bune, ca toată strălucirea și podoaba să rămînă stăpînului. Dar să urmăm mai departe.

(a) Dacă firea cuprinde în rosturile obișnuite ale propășirii sale, ca toate alte lucruri, și credințele, judecățile și părerile oamenilor; dacă ele au desfășurarea lor, vremea lor, nașterea lor, moartea lor, cît și verzele; dacă cerul le mînă și le învîrte din urnirea sa, care ar fi măiastra și nestrămutata împuternicire cu care învrednicim noi ale noastre? (b) Dacă noi, din iscușenie, ajungem a dovedi că întruchiparea ființei noastre ține de suflarea văzduhului, de aerul locului și ținutului în care ne naștem și nu numai chipul, statul, alcătuirea și felul nostru de a fi, dar încă însușirile sufletului, (c) *et plaga coeli non solum ad robur corporum, sed etiam animorum facit*[553], spune Végèce[554]; și că zeița întemeietoare a orașului Atena a ales așezarea într-un loc unde oamenii vor fi aduși din lăsarea văzduhurilor, să fie veghetori, după cum aflat-a Solon de la preoții Eghipetului: *Athenis tenue coelum, ex quo etiam acutiores putantur Attici; crassum Thebis, itaque pingues Thebani et valentes*[555]; (b) ca și rodul pămîntului și animalele, oamenii se nasc feluriți, mai mult sau mai puțin războinici, drepți, cumpătați, ascultători: ici dedați vinului, aiurea furtișagului sau desfrîului, dincoace plecați descîntecelor, dincolo întorși către necredință; (c) ici către libertate, colo către supușenie; (b) vrednici de vreo știință sau vreun meșteșug, greoi sau ageri, ascultători sau răzvrătiți, buni sau răi, după cum îi mînă împrejurările locului în care sînt așezați și iau altă înfățișare, dacă le schimbi locul, ca și copacii: ceea ce fu temeiul pentru care Cirus[556] nu a îngăduit perșilor să se mute din țara

lor aspră și costișe, ca să se așeze într-o alta mai blîndă și de șes, (c) spunînd că pămînturile grase și bogate aduc pe oameni să fie moi și cele rodnice, minți nerodnice; (b) și vedem cînd înflorind un meșteșug, cînd altul, printr-o înrîurire cerească; cutare veac va da la iveală anume apucături și va înzestra seminția omenească cu anume sau anume învrednicire; sufletele oamenilor sînt cînd prisosite, cînd vlăguite, ca și cîmpiile noastre; ce se fac atunci, la ce izbutesc toate aceste frumoase măriri cu care ne lăudăm? Deoarece un om înțelept poate să se înșele, și o sută de oameni, și mai multe nații, și însăși firea omului — după a mele vederi — se înșeală mai multe veacuri, fie într-un fel, fie într-altul, cum ne putem noi, și pe ce, întemeia că uneori nu mai este greșală, (c) iar că în veacul de față este sau nu este greșală?

(a) Îmi pare că face să nu fie uitat, între alte mărturii ale netoției noastre, aceea că omul nici măcar nu știe ce trebuie să dorească și nu e vorba de cele care ne mulțumesc, dar nici prin închipuire și gust nu ajungem să fim împăcați despre cele ce ne-ar mulțumi. Să lăsăm mintea noastră să croiască și să țeasă în voie, ea nu ajunge nici măcar să dorească ce i se potrivește, (c) și să se îndestuleze:

(b) *quid enim ratione timemus*
Aut cupimus? quid tam dextro pede concipis, ut te
Conatus non poeniteat votique peracti?[557].

(a) De aceea (c) Socrate nu cerea zeilor să-i dea decît cele ce ei găseau priincios pentru el. Iar rugăciunea lacedemonienilor și în auzul lumii și în sinea lor glăsuia numai ca să aibă hărăzite lucruri bune și frumoase, lăsînd voiei dumnezeiești alegerea și împărțirea acestora:

(b) *Conjugium petimus partumque uxoris; at illi*
Notum qui pueri qualisque futura sit uxor[558].

(a) Iar creștinul roagă pe Dumnezeu ca voia Sa să se împlinească[559], pentru a nu cădea în neajunsul pus de poeți pe seama regelui Midas. El ceruse zeilor ca orice atinge să fie schimbat în aur. I s-a împlinit rugămintea: vinul său a fost aur, piinea și fulgii culcușului său; de

aur i s-au făcut cămaşa şi veşmintele, astfel că se văzu copleşit de împlinirea dorinţei sale şi fu nevoit să se roage a fi scutit de îmbucurarea unei dorinţe împlinite atît de ponositoare. Trebui să întoarcă rugăciunile sale,

Attonitus novitate mali, divesque miserque,
Effugere optat opes, et quae modo voverat, odit[560].

(b) Să vorbesc de mine. În tinereţe ceream soartei, între altele, colanul cu însemnele Sfîntului Michail[561], căci atunci era cea mai mărită cinstire a nobilimii franceze şi foarte arară. Împlinitu-mi-s-a în chipul cel mai amăgitor, în loc să mă înalţ eu ca să fiu vrednic de această deosebită alegere, mi-a fost coborîtă pînă la umerii mei şi mai jos.

(c) Cleobis şi Biton[562], Trophonius şi Agamedes[563] cerînd, unii zeului lor, ceilalţi zeiţei lor, o răsplată vrednică de cucernicia lor, ei avură moartea în dar, atît de mult părerile cereşti despre cele ce ne trebuie sînt osebite de ale noastre.

(a) Dumnezeu ar putea să ne împărtăşească bogăţii, cinstiri, viaţă şi însăşi sănătate, citeodată în paguba noastră, căci tot ce ne ademeneşte nu este totdeauna priincios. Dacă în locul tămăduirii ne trimite moartea sau înăsprirea suferinţei, *Virga tua et baculus tuus ipsa me consolata sunt*[564], o face din judecata proniei sale, care vede cu mai mare pricepere ce ni se cuvine decît am fi noi în stare să vedem; şi trebuie s-o primim cu mulţumire, ca de mînă înţeleaptă şi binevoitoare:

(b) *si consilium vis*
Permittes ipsis expendere numinibus, quid
Conveniat nobis, rebúsque sit utile nostris:
Charior est illis homo quam sibi[565].

Căci a le cere cinstiri, dregătorii este a le cere să ne aruncăm într-o luptă sau să aruncăm zarurile sau alt asemenea al cărui sfîrşit nu se ştie şi al cărui rod poate fi amăgitor.

(a) Nici nu este luptă mai aprigă şi înverşunată între filozofi decît aceea stîrnită despre cel mai înălţat bun al

omului, (c) din care, după socoteala lui Varro, se născură 288 de secte.

Qui autem de summo bono dissentit, de tota philosophiae ratione dissentit[566].

(a) *Tres mihi convivae prope dissentire videntur,*
Poscentes vario multum diversa palato:
Quid dem? quid non dem? Renuis tu quod jubet alter;
Quod petis, id sanè est invisum acidumque duobus[567].

Astfel ar trebui firea să răspundă întîmpinărilor şi luptelor lor.

Unii spun că mulţumirea noastră ţine de virtute; alţii, de desfătare; alţii, în voia firii; care, în ştiinţă; (c) care, să nu aibă durere; (a) care, să nu se lase dus după înfăţişări (şi din această vedere pare că se trage următoarea (b) a bătrînului Pitagora,

(a) *Nil admirari prope res est una, Numaci,*
Soláque quae possit facere et servare beatum[568],

lucru spre care merg cei din tagma pironicilor); (c) Aristotel socoteşte că a nu se minuna de nimic înseamnă mărinimie. (a) Şi Arcesilau spunea că aflăm binele în starea dreaptă şi neînduplecată a judecăţii, iar după felul cum ne învoim şi îndeplinim ajungem la păcat şi răutate. Drept este că statornicind aceasta în chip de axiomă neînlăturată, el se despărţea de părtaşii lui Pyrrhon. Pironicii, cînd spun că bunul mai presus de tot este *ataraxia*[569], care înseamnă neclintirea minţii, nu înţelegeau s-o spuie în chip de învoire, ci că însuşi fiorul sufletului, care-i face să se apere de prăpăstii şi să se pună la adăpost de negură, dă ivire acestei apucări şi-i face să înlăture vreo alta.

(b) Cît de mult doresc, încă în timpul cît trăiesc, să se afle careva, fie Justus Lipsius[570], cel mai învăţat om care ne-a rămas, cuget cît se poate de ager şi de chibzuit, adevărată pereche cu al meu Turnebus, să aibă vrerea şi sănătatea şi de ajuns răgaz ca să adune într-o scriere, după

împărţirile şi treptele acestora, cu bună-credinţă şi amănunţire, pe cît putem noi să vedem, părerile filozofiei celei vechi privitoare la fiinţa noastră şi datinile, potrivniciile, faima şi izbutirea tagmelor, stăruinţa întemeietorilor şi a urmaşilor lor în cele povăţuite după întîmplările mai însemnate şi pilduitoare ale vieţii lor. Frumoasă şi vrednică lucrare ar fi!

(a) De alminterea, dacă de la noi am da rost purtărilor noastre, în cîtă zăpăceală ne-am arunca! Fiindcă ceea ce ne sfătuieşte mintea noastră, cu mai multă adeverire este ca fiecare să asculte legile ţării sale, (b) după cum povăţuieşte Socrate, de pe urma luminării avute în har dumnezeiesc, spune el. (a) Ce spune ea în aceasta, dacă nu că datoria noastră nu are altă orînduire decît de la întîmplare? Adevărul trebuie să aibă o singură faţă peste atotcuprinsul. Dreptatea şi legea dreptăţii, dacă omul le-ar cunoaşte ca trup şi din a lor sîmbure, el nu le-ar lega de starea şi datinile vreunui ţinut sau altul; virtutea nu ar lua chip după cum le-a răsărit perşilor sau Indiilor. Nimic nu este mai supus neîncetatelor răscoliri ca legile. În viaţa mea văzut-am de trei sau patru ori pe englezi[571], schimbîndu-le nu numai în privinţă politică, în care vrerile noastre nestatornice sînt, dar în cea mai de seamă privinţă aevea, a religiei. Treabă de care-mi este ruşine şi necaz, mai ales că spiţa mea cu naţia aceasta avut-a altădată legături atît de strînse încît dăinuie încă în casă la mine urmele acestei vechi înrudiri.

(a) Iară la noi aici[572] văzut-am cutare treabă, care duce la osîndă grea, încuviinţată prin lege; şi noi, care ne ţinem de altele, din pricina nestatorniciei soartei războaielor, putem fi duşi într-o zi a păcătui faţă de scaunul domnesc şi de pronia dumnezeiască, dreptatea noastră căzută fiind de partea nedreptăţii şi în fărîma de vreme a cîtorva ani, cît aceasta dăinuie să schimbe fiinţarea sa a potrivnicie.

Cum ar fi putut acel zeu din vechime[573] să arate mai limpede omului că fiinţa dumnezeiască nu încape în cunoştinţa lui şi să înveţe pe oameni că religia lor nu era decît o parte născocită ca să ţină laolaltă obştescul aşezămînt, decît spunînd celor care căutau luminare la altarul său, că adevărata cucernicie este ca fiecare să urmeze

întocmai cele îndătinate în locul de unde se trage? Doamne! cît datorăm noi milei stăpînului nostru atotfăptuitor, care a lămurit credința noastră de acele rătăciri și silnice supuneri și a pus-o pe veșnica temelie a sfîntului Său cuvînt!

(a) Ce ne va spune așadar filozofia în fața acestei nevoi? Să ascultăm legile țării noastre? Va-să-zică nestatornicia părerilor unui popor sau ale unui principe, care-mi vor boi și drege dreptatea în atîtea fețe și chipuri cîte schimbări vor fi din împătimirea lor? Eu nu pot avea o judecată atît de mlădioasă. Ce propășire poate avea ceea ce ieri în cinste și mîine pierit este (c) și pe care trecerea unei albii de rîu poate schimba în păcat?

Ce adevăr poate fi acela care dincolo de acești munți este minciună?[574]

(a) Dar ei au haz cînd vor să dea oarecîtă temeinicie legilor, spunînd că unele sînt neclintite, veșnice, de neînlăturat, numindu-le firești, înrădăcinate în ființa omului din însăși pornirea lor. Iar, din acestea, unii spun că ar fi trei, alții — patru, care mai multe, care mai puține: semn că au tot atît de slab temei ca și în toate celelalte. Și sînt atît de nenorocoși (căci cum aș putea chema aceasta decît nenoroc, să nu se găsească una pe care norocul (c) și încumetarea sorții (a) s-o fi îngăduit a fi pe atotcuprinsul și de-a întregul primită din învoirea tuturor națiilor?), ei sînt — spun eu — atît de oropsiți, încît din cele trei-patru legi alese una singură nu se află care să nu fie răsturnată sau tăgăduită, nu de o singură nație, ci de mai multe. Iar învoirea peste tot de toți este singurul semn care ar avea chip de adevăr, prin care ei ar putea învedera unele legi firești. Căci ceea ce ne-ar fi fost cu adevărat poruncit de fire, fără îndoială că noi l-am urma din învoire îndeobște și nu numai o nație întreagă, ci și omul singur ar simți înfruntarea și siluirea pe care ar face-o acela ce-ar vrea să-l silească să iasă din această lege. Să mi se arate, ca să văd și eu, una singură de felul acesta. Protagora și Aristo[575] nu găseau alt izvor dreptății legilor decît încuviințarea și faima legiuitorului; și dacă nu se ține seamă de acestea, ce este bun și ce se cuvine pierd înțelesul, rămînînd vorbe deșarte a lucruri fără temei. Thrasimachus, în Platon, socotește că alt drept nu este

decît înlesnirea celui ce stă mai presus. Nu-i treabă în care lumea să se osebească mai mult decît în datini şi legi.

Cutare lucru aici este blestemăţie, care aiurea este de laudă precum în Lacedemonia îndeminarea la furt. Căsătoriile între rude apropiate sînt cu totul oprite la noi, aiurea sînt în mare cinste,

gentes esse feruntur
In quibus et nato genitrix, et nata parenti
Jungitur, et pietas geminato crescit amore[576].

Uciderea copiilor, uciderea părinţilor, a-şi împrumuta femeile, a trage foloase din hoţie, a încuviinţa orice desfătări, nimica la urma urmei, dus peste culme, să nu fie primit în obiceiurile vreunui popor.

(b) Este de crezut că se află legi fireşti, cum se vede şi la celelalte făpturi; dar la noi au pierit, fiindcă această grozavă minte omenească s-a vîrît în totul pentru a stăpîni şi porunci, încurcînd şi răvăşind faţa lucrurilor cu deşertăciunea şi nestatornicia sa. (c) *Nihil itaque amplius nostrum est: quod nostrum dico, artis est*[577].

(a) Tot ce stă supus vederii noastre este privit în lumină şi culoare felurită; de aici vine mai ales felurimea părerilor. O naţie vede un lucru într-un fel şi se ţine de el, alta — altul.

Nu-şi poate omul închipui nimic mai cumplit decît a-şi mînca părintele. Totuşi, popoarele care aveau în vechime obiceiul acesta o luau drept dovadă de smerenie şi dragoste, căutînd astfel să aducă părintelui lor cea mai cinstită săvîrşire, plămădind însăşi în trupul lor rămăşiţele făptuitorului lor, oarecum întorcîndu-i la viaţă şi prospătîndu-l, trezindu-l în carnea lor vie, mistuirea şi hrănirea fiind mijlocitoare unei preschimbări. Uşor este de văzut ce cruzime şi ce blestem ar fi fost pentru oamenii care se ţin de acest eres să se arunce rămăşiţele părinţilor în pămîntul nimicitor, pradă dihăniilor şi viermilor.

Licurg preţuise în hoţie îndemînarea, agerimea, îndrăzneala şi iscusinţa cerute spre a fura din ale vecinului şi învăţătura care o pot căpăta oamenii, ca fiecare, cu mai multă grijă, să păzească pe ale sale; şi el socoti că pe aceste două căi, răpirea şi apărarea, s-ar putea trage fo-

loase pentru întocmirea ostășească (care era învățătura și virtutea de căpetenie a nației lor), ceea ce prețuia mai mult decît neorînduiala și nedreptatea a te bucura de bunul altuia.

Dionisie Tiranul dărui lui Platon o haină pe portul perșilor, lungă, damaschinată, miresmată; Platon nu o primi, spunînd că fiind bărbat nu s-ar îmbrăca bucuros cu o haină de muiere; dar Aristip[578] a primit-o, cu acest răspuns: „Nici o îmbrăcăminte nu va putea schimba curata bărbăție".

(c) Prietenii săi îl mustrau că fu tare nevrednic să nu se fi mîniat cînd Dionisie[579] l-a scuipat în față: „Pescarii — răspunse el — suferă să fie mînjiți de valurile mării din cap pînă în picioare ca să prindă un guvid". Diogenes spăla varză și, văzîndu-l trecînd, îi spuse: „Dac-ai ști să trăiești din varză, nu ai linguși un tiran", la care Aristip răspunse: „Dac-ai ști să trăiești printre oameni, nu ai spăla varză". (a) Iată cum mintea dă la iveală felurit urmările. (b) Este o oală cu două toarte, se poate apuca din dreapta ca și din stînga:

bellum, o terra hospita, portas;
Bello armantur equi, bellum haec armenta minantur.
Sed tamen iidem olim curru succedere sueti
Quadrupedes, et frena jugo concordia ferre;
Spes est pacis[580].

(c) I se spunea[581] lui Solon[582] la moartea fiului său să nu verse lacrimi neputincioase și vane: „Tocmai de aceea plîng mai mult — el zise — cu cît sînt mai neputincioase și vane". Soția lui Socrate se căina mai mult pe cît îi era durerea, spunînd: „Vai, ce nedrept îl fac să moară judecătorii aceștia răi!" — „Ai vrea mai curînd să fie pe drept?" — răspunse el.

(a) Noi ne găurim urechile[583]; grecii priveau aceasta ca un semn de robie. Ne ascundem[584] în legătura noastră cu femeia; indienii o fac în fața lumii. Sciții jertfeau pe străini în templele lor; în altă parte templele erau mîntuirea lor.

(b) *Inde furor vulgi, quod numina vicinorum*
Odit quisque locus, quum solos credat habendos
Esse Deos quos ipse colit[585].

(a) Auzit-am despre un judecător care, acolo unde întîlnea o ceartă aprinsă între Bartolus[586] şi Baldus şi vreo pricină încîlcită cu mai multe întîmpinări, însemna pe marginea cărţii sale: „Treabă pentru prieteni", adică adevărul e atît de încurcat şi pus la bătaie, că în cutare pricină va putea da dreptate părţii care-i va place. Numai din lipsa iscusinţei şi agerimii minţii atîrnă că noi nu putem face aidoma în toate: „treabă pentru prieteni". Apărătorii şi judecătorii timpului nostru[587] găsesc piezişuri la toată pricina, destule ca să le poată întoarce pe a lor seamă cum vor. Într-o ştiinţă fără îngrădire şi legată de împuternicirea atîtor păreri, atîrnînd de silnicia împricinării, fără îndoială se iscă nemaipomenite încurcături la împărţirea dreptăţii. Nici nu se află cît de limpede pricină unde părerile să nu fie împărţite. Ceea ce un sfat judecătoresc hotărăşte, altul cu totul altfel judecă şi însuşi acelaşi, altădată, altfel hotărîşte. Din care se văd pilde obişnuite ale acestor depăşiri, care pătează nespus bunul nume al divanelor dreptăţii noastre, că nu se ţin de o hotărîre pe lege, ci după stăruitoarea goană de la un judecător la altul pentru una şi aceeaşi pricină.

Cît despre neatîrnarea părerilor filozofice, cînd e vorba de păcat, viţiu şi de virtute, e treaba asupra căreia nu trebuie să ne prea întindem, din care aflăm mai multe păreri, mai vrednic de tăcut decît de dat în vileag (c) minţilor plăpînde. (b) Arcesilau spune[588] că nu-i un dezmăţ mai grozav decît altul, orice fel şi oriunde ar fi. (c) *Et obscoenas voluptates, si natura requirit, non genere, aut loco, aut ordine, sed forma, aetate, figura metiendas Epicurus putat*[589].

Ne amores quidem sanctos a sapiente alienos esse arbitrantur[590]. *Quaeramus ad quam usque aetatem juvenes amandi sint*[591]. Aceste din urmă două învederări ale stoicilor şi, în legătură cu cele spuse, întîmpinarea lui Dicaearchus[592] făcută însuşi lui Platon arată cum cea mai sănătoasă filozofie este pătimită de smintelile care o îndepărtează de obştească rînduială şi se întrec cu firea.

(a) Legile trag atotputernicia din ce stăpînesc şi din întrebuinţare; este primejdios să le întorci la pornirea lor; ele cresc şi se înnobilează în curs ca şi rîurile; urmăriţi-le la deal pînă la izvor, daţi de o vînă mică de apă, abia

dibuită, care se umflă şi se întăreşte cu timpul ce trece. Uitaţi-vă la vechile păreri care au pus la cale acest faimos puhoi, plin de măreţie, temut şi vestit: le veţi afla atît de firave şi plăpînde, încît nu-i de mirare că mintea acestor oameni de acum, care cîntăresc totul pe seama raţiunii şi nimic nu primesc din supunere şi încredinţare, să nu aibă adesea judecata foarte departe de judecata lumească. Inşi care se iau după chipul dintru început al firii, nu-i minune că în părerile lor ei o scrîntesc pe calea tuturor îndeobşte. Drept pildă: puţini dintre ei s-ar fi învoit cu stările şi îngrădirile căsătoriilor noastre; (c) cei mai mulţi au vrut ca femeile să fie în devălmăşie şi fără îndatoriri. (a) Ei nu se învoiau cu ceremoniile noastre. Fiecare[593] auzit-a de felul necuviincios al traiului filozofilor numiţi cinici. Crisip spunea că un filozof se va da de-a tumba de douăsprezece ori în faţa lumii şi fără izmene, pe plata a douăsprezece măsline. (c) Cu greu ar fi sfătuit pe Clistene[594] să nu dea pe frumoasa sa fiică Agariste lui Hippoclides, fiindcă îl văzuse făcînd furca pe o masă.

Metrocles scăpă un vînt cam necuvenit în timpul cînd se ţinea sfatul la şcoala lui şi se ascunse de ruşine acasă pînă ce Crates se duse să-l caute; iar pe lîngă mîngîiere şi poveţe, spre întărire, îi arătă neatîrnarea sa, trăgînd pe vrutele vînturi, ca să-i treacă de tot sfiala. Cu această pildă îl aduse la tagma stoică, de care el ţinea şi care avea purtări mai pe faţă decît cea peripateticiană, mai cuviincioasă, pe care celălalt o urmase pînă atunci.

Şi acea smerenie[595] şi cuviinţă, care pe noi ne îndeamnă să ascundem şi să tăinuim unele fapte ale noastre firești şi îndriptuite, să ne ferim a spune pe şleau lucrurile, să ne temem a da în vileag cele ce sînt neapărat ale făpturii, nu puteau ei oare cu dreptate să învedereze că sînt mofturi şi momeală, născocite în tainiţele lui Venus, ca să dea preţ şi atîţare plăcerilor ei? Nu este oare o chemare, o amăgire şi o stîrnire către desfătări? Căci vădit este cum ceremonia, fereala şi anevoinţa ascut şi înteţesc asemenea fioruri.

Ceea ce noi numim cuviincios a nu ne încumeta să facem în faţa lumii şi îndrăznim a face pe ascuns, ei o numesc prostie, şi a face pe mironositul, să tăcem şi să

tăgăduim ceea ce firea, obiceiul şi dorinţa noastră mărturisesc prin faptele noastre, ei socot a fi un viţiu. Şi li se părea a fi o pîngărire a tainelor lui Venus să le scoţi din ascunsul altar al templului său ca să fie date în vileag, iar a tîrî desmierdările ei dincolo de perdea înseamnă să le înjoseşti (ruşinea atîrnă greu întrucîtva; tăinuirea, sfiala, îngrădirea sînt semne ale preţuirii sale); desfătarea, cu multă iscusinţă stăruie să-şi puie masca virtuţii, ca să nu fie terfelită la răscruci, călcată în picioare şi privită cu ochii tîrgului, ea jinduieşte după cuvenirea şi înlesnirile ascunzişurilor sale. De aici (a) unii spun că a lipsi obştea de acele locaşuri anume de întîlnire nu numai că răspîndeşte pretutindeni desfrîul îngrădit acolo, dar împinge spre acest păcat pe bărbaţii fără rosturi şi cu vreme de prisos, tocmai din pricina piedicilor:

Moechus es Aufidiae, qui vir, Corvine, fuisti;
Rivalis fuerat qui tuus, ille vir est.
Cur aliena placet tibi, quae tua non placet uxor?
Nunquid securus non potes arrigere?[596].

Această păţanie poate să ia o mie de feţe:

Nullus in urbe fuit tota qui tangere vellet
Uxorem gratis, Caeciliane, tuam,
Dum licuit; sed nunc, positis custodibus, ingens
Turba fututorum est. Ingeniosus homo es[597].

Un filozof[598] găsit tocmai în fapt a fost întrebat ce făcea. El răspunse netulburat: „Sădesc un om", neruşinîndu-se a fi aflat în această ispravă, cum ar fi fost găsit răsădind usturoaie.

Solon[599], după cît se spune, cel dintîi fu care dădu prin legile sale volnicie femeilor a folosi pe faţă cu cîştig trupul lor. Iar cea dintre tagmele filozofice care mai mult a cinstit virtutea nu a însemnat altă mărginire desfătărilor de tot felul decît cumpătarea şi cruţarea aproapelui şi mai mulţi din ai săi părtaşi au cutezat în scrisul lor peste fire de mult privitor la acestea.

(c) Precum, socot eu, este o părere prea gingaşă şi sfiicioasă că un mare şi cucernic scriitor[600] gîndeşte că acest fapt trebuie să fie neapărat ascuns şi tăinuit, aşa că des-

trăbălările cinicilor el nu poate crede că ajungeau la împlinire, ci ei se mărgineau a face numai mișcările desfătării, pentru a dovedi încumetarea părerilor tagmei lor; iar ca să dea drum la ceea ce rușinea totuși îi silea să oprească, ei căutau umbra. El nu pătrunsese pînă în adînc dezmățarea lor. Căci Diogenes, apucînd între lume a-și da drumul, ura celor dimprejur să se mulțumească și ei frecînd partea, iar celor care-l întrebau de ce nu căuta un loc mai prielnic să mănînce decît în mijlocul drumului: „Este — răspundea el — că mi-e foame în mijlocul drumului". Femeile filozoafe, care se alăturau tagmei acestora, se împreunau cu ei oriunde, fără sfială; iar Hiparchia[601] nu fu primită ca ucenică a lui Crates decît cu legămînt să urmeze în toate obiceiurile și datinile rînduite de el. Acești filozofi puneau mare preț, ei înșiși pe virtute și nu primeau altă ascultare decît a moralei; și așa în toate faptele ei dădeau neapărat împuternicire alegerii ce o făcea înțeleptul lor, mai presus de legi; și socoteau că desfătările au altă opreliște (a) decît cumpătarea și cruțarea voiei altora. Și, mai mulți din tagma lor și-au îngăduit a scrie și a da la iveală cărți peste măsură de îndrăznețe[602].

(a) Heraclit și Protagora, din faptul că vinul pare amar bolnavului și plăcut celui sănătos, lopata strîmbă în apă și dreaptă celor care o văd din afară, și din alte asemenea împotrivite arătări ale lucrurilor, ei învederau că toate supuse nouă poartă în ele pricinile acestor păreri; că în vin este oarecare amărăciune, găsită de gustul bolnavului, vîsla are în sine strîmbătatea văzută în legătură cu cel care o privește în apă. Și așa cu mai toate. Ceea ce înseamnă că totul este în toate lucrurile, așadar nimic în niciuna, căci nimic nu este unde totul este.

Această părere mai aduce la iscușenia ce am căpătat că nu se află înțeles, nici chip, fie drept, sau îndoit, fie amar, fie dulce, să nu poată fi găsite în mintea omului cînd apucă a scotoci cele scrise. În vorba cea mai netedă, limpede și luminată, cîtă înșelăciune nu se poate da la iveală? care erezie nu a găsit în ele întemeiere și dovezi de ajuns pentru ca să dăinuiască și să făptuiască? De aceea făcătorii acestor rătăciri nu vroiesc niciodată să părăsească mărturia scoasă din înțelesul tîlcuirii cuvintelor.

Un om cu mare vază[603], vrînd să mă aducă a mă învoi cu precăderea lui la căutarea pietrei filozofale, la care treabă el este cu totul dedat, mi-a arătat nu de mult cinci sau şase locuri din *Biblie* pe care, spune el, mai ales s-a sprijinit pentru a-şi uşura cugetul (căci el este faţă bisericească), şi drept e că nu era numai ademenitor ce aflase, dar foarte nimerit pentru întemeierea acestei însemnate învăţături.

Pe această cale capătă crezămînt parabolele oracolicești, mai cu seamă că, întocmind cu îndemînare un scris îndoielnic şi întortocheat, nu se află prezicător dacă are faimă să te ostenești a-l frunzări şi cerceta în toate cutele şi pe toate feţele cuvintele sale, pe care să nu-l faci să spuie tot ce tu însuţi urmăreşti, ca Sybillele: căci atîtea suciri de tîlcuiri sînt, încît greu este ca, fie pieziş, fie drept, un cuget isteţ să nu le tragă pe spuza sa.

(c) De aceea scris nelămurit şi în doi peri se întîlneşte atît de des şi fost-a din vechime folosit! Ca întocmitorul să poată căpăta şi trage de partea lui urmaşii (ceea ce nu numai însemnătatea, dar tot atît de mult, şi mai mult, tainica întocmire a spuselor o poate cîştiga); de altminterea, fie cu iscusinţă, fie cu stîngăcie, cam încîlcit şi felurit înfăţişat: lui prea puţin îi pasă! O sumă de minţi, cernîndu-le şi scuturîndu-le, vor da la iveală chipuri fără număr, fie pe aproape, fie pe alături, fie împotrivă, care toate îi vor aduce cinste. El se va îmbogăţi din agonisirile de la ciraci, ca dascălii la Lendit[604].

(a) Este ceea ce a dat preţ mai multor lucruri de nimic şi a pus în mare cinste o sumă de scrieri, în care se ticluieşte în tot felul, după voie: acelaşi lucru, dîndu-i după placul nostru o mie şi o mie, şi cîte felurite înţelesuri şi chipuri, în atîtea privinţe. (c) Oare este cu putinţă ca Homer să fi vrut să spună tot ce se spune că a spus, încît teologii, legiuitorii, căpitanii, filozofii şi tot soiul de inşi care se îndeletnicesc cu ştiinţele, oricîtă osebire ar fi şi împotrivire în felul cum le-a luat, să se sprijine pe el şi să-l aibă drept îndreptar: maestru pe atotcuprins, sfetnic în toate trebile, lucrările şi uceniciile, călăuzitor în toate îndeplinirile[605]. (a) Oricine avut-a nevoie de prorociri şi oracole l-a folosit. Un mare om şi învăţat, prie-

ten cu mine, minune este să-l vezi cîte află în sprijinul credinţei noastre; nici nu se poate uşor despărţi de părerea că nu ar fi fost ţinta lui Homer (şi este cel mai priceput dintre toţi oamenii veacului în a-l cunoaşte). (c) Şi ceea ce găseşte el în folosul religiei noastre, alţii din vechime le-au găsit pe seama credinţei lor.

Vedeţi cum Platon este răscolit şi muncit. Fiecare aflîndu-i cinstea să şi-l însuşească îl aşterne pe partea care vrea. Îl plimbă şi-l vîră în toată noutatea părerilor cu trecere pe lume; i se schimbă pasul după mersul felurit al treburilor. Îl face să tăgăduiască, cu înţelesul său, a celor îndrituite în vremea lui şi neîngăduite în a noastră. Toate acestea sînt făcute pe cît este puterea şi agerimea cercetătorului.

(a) Pe acelaşi temei Heraclit spunea că toate lucrurile au în ele înfăţişările pe care noi le aflăm; Democrit ajunge la o încheiere cu totul dimpotrivă, că nimic din ceea ce noi vedem nu se găseşte în supunerile pe care le primim; din faptul că mierea este dulce pentru unii şi amară pentru alţii, el învedera că nu-i dulce, nici amară. Urmaşii lui Pyrrhon ar spune că nu ştiu dacă-i dulce sau amară, sau nici una, nici alta, căci aceştia ating totdeauna culmea îndoielii.

(c) Cirenaicii[606] ţineau că nimic din afară nu este simţit şi că simţim numai atingerea dinăuntru, ca durerea şi plăcerea; ei nesocoteau sunetul şi culoarea, ei numai unele impătimiri ce vin de la ele: iar omul nici nu are alt temei al judecăţii sale. Protagora socotea că adevărat este pentru fiecare ceea ce lui îi pare. Epicureicii aşezau în simţuri orice judecată privind lucrurile pe măsura mulţumirii ce le-o aduce şi după cît sînt de desfătătoare. Platon vrut-a ca judecarea adevărului şi adevărul în sine să fie neatîrnate de păreri şi de simţuri, şi să ţină de cuget şi gîndire.

(a) Acest cuvînt m-a adus să iau în cătare simţurile, unde mai ales zace dovada şi mărturia neştiinţei noastre. Tot ce se cunoaşte, fără îndoială se cunoaşte cu prinsoarea celui care le ia la cunoştinţă, căci judecata vine din faptul celui care judecă, aşadar este drept ca faptul acesta să fie îndeplinit prin mijlocirile şi vrerea sa, nu din uneltirea altuia, cum s-ar întîmpla dacă am cunoaşte lucru-

rile din puterea şi legea fiinţei lor. Iară întreaga cunoaştere pătrunde în noi prin simţuri[607]: ele ne sînt dascălii.

(b) *via qua munita fidei*
Proxima fert humanum in pectus templáque mentis[608].

(a) Ştiinţa începe prin ele şi se săvîrşeşte în ele. La urma urmei nu am şti mult mai mult decît un bolovan, dacă nu am şti că este sunet, lumină, gust, măsură, greutate, moliciune, tărie, asprime, culoare, netezire, lărgire, adîncime. Iată aşezarea întregii întocmiri a ştiinţei noastre. (c) Şi, după unii, ştiinţa nu este alt decît simţire. (a) Oricine mă împinge să-mi nesocotesc simţurile se ia cu mine la trîntă şi nu mă va putea face să dau înapoi. Simţurile sînt începutul şi sfîrşitul cunoştinţei omului:

Invenies primis ab sensibus esse creâtam
Notitiam veri, neque sensus posse refelli.
Quid majore fide porro quam sensus haberi
Debet?[609].

De unde Protagora trăgea încheierea că omul este măsura tuturor lucrurilor.

Oricît de puţin le dai, totuşi aceasta trebuie să le lăsăm că pe urma şi pe calea lor se îndreaptă întreaga noastră învăţătură. Cicero spune că Crisip, încercînd să scadă din puterea simţurilor şi înrîurirea lor, şi-a adus lui însuşi învederări împotrivă şi piedici atît de aspre, încît nu le putea dovedi. La aceasta Carneade, care dimpotrivă sprijinea cealaltă parte, se lăuda că se foloseşte din înseşi armele şi vorbele lui Crisip ca să-l biruie, înfruntîndu-l cu următoarele: „Vai păcătosule, puterea ta te-a pierdut!“ După părerea mea nu încape mai mare nătîngie decît a statornici că focul nu încălzeşte, că lumina nu luminează, că în fier nu este greutate, nici tărie, dovezi pe care ni le dau simţurile, şi în om nici nu este adeverire sau ştiinţă care să se poată asemui cu ele mai neapărat.

În privinţa simţurilor, ceea ce eu aflu mai întîi este că mă îndoiesc să fi fost omul înzestrat cu toate simţurile aflătoare în fire. Văd mai multe vietăţi trăind pe de-a

întregul și desăvîrșit, unele fără văz, altele fără auz: cine știe dacă și nouă nu ne lipsesc încă unul, două, trei sau mai multe alte simțuri? căci, dacă lipsește vreunul, mintea noastră nu-i poate afla lipsa. Întîietatea simțurilor este a fi hotarul cel mai de apoi al științei noastre: nimic din cele ce sînt dincolo de ele nu ne ajută a străbate pînă la ele; mai mult, niciun simț singur nu poate lămuri pe celălalt,

(b) *An poterunt oculos aures reprehendere, an aures*
Tactus, an hunc porro tactum sapor arguet oris,
An confutabunt nares, oculive revincent?[610].

(a) Ele întru totul înseamnă capătul însușirii noastre,

sorsum cuique potestas
Divisa est, sua vis cuique est[611].

Cu neputință este a înfățișa unui orb din naștere că el nu vede, nu poate fi adus să dorească vederea și să-i simtă lipsa. De aceea nu trebuie nicidecum să ne încredem în faptul că sufletul nostru este mulțumit și îndestulat cu simțurile ce avem, deoarece cu ele nu poate simți dacă se află boala și neîmplinirea sa. E cu neputință să-i spunem acelui orb, prin judecată, o asemuire sau înfățișare care ar da închipuirii sale vreun înțeles de lumină, de culoare și vedere. Nimic nu are în adîncul său care să poată să-i dea la iveală simțul. Orbii din naștere pe care-i vedem dorind să vadă nu înțeleg ceea ce cer: au învățat de la noi că au de cerut oarece, că au de dorit ceea ce se găsește în noi, dar cu toate acestea nu știu ce înseamnă, nu-l închipuie nici de aproape, nici de departe.

Am văzut un gentilom, orb din naștere, sau cel puțin de la vîrsta cînd nu știa ce este vederea: atît de puțin pricepe ceea ce-i lipsește încît se folosește ca și noi de cuvinte în legătură cu văzul, într-un fel cu totul al său. I se aducea un copil pe care-l botezase; luîndu-l în brațe, zicea: „Doamne, frumos copil! Ce bucurie să-l privim, ce față veselă are". Va spune ca unul din noi: „Această încăpere are vedere frumoasă: e frumos de văzut cutare sau cutare lucru". Face mai mult: fiindcă ne îndeletnicim cu vînătoarea, jocul cu lapca, oina și fiindcă el a auzit de

acestea se ține de ele, își face de lucru cu ele și crede că ia tot atîta parte cît și noi, se întărîtă și se bucură de acestea, cînd el nu le poate gusta plăcerea decît după auz. I se strigă: „Iată un iepure", cînd s-a ajuns la un loc deschis unde se poate repezi; apoi i se spune: „Iată un iepure prins". Îl vezi tot atît de mîndru de pradă, cît a auzit el că ceilalți pot fi. Mingea o apucă cu mîna stîngă și o împinge cu întreaga lopată, din pușcă trage la întîmplare luînd drept bun cînd slugile îi spun că țintește mai sus sau mai într-o parte.

De unde știm dacă seminția oamenilor nu face vreo asemenea prostie din lipsa vreunui simț și că din această lipsă aproape întreaga înfățișare a lucrurilor nu-i stă ascunsă? De unde știm noi dacă greutățile întîmpinate în multe din faptele lumii nu ne vin din aceasta? și dacă mai multe făptuiri ale dobitoacelor care întrec priceperea noastră nu ar fi datorite unui simț ce nouă ne lipsește? și dacă, așa fiind, unele din ele nu au o viață mai împlinită și întreagă decît a noastră? Cuprindem un măr aproape cu toate simțurile noastre; aflăm roșeață, netezire, miros și dulceață; în afară de acestea, mai are poate și alte însușiri, cum ar fi: a seca sau a strînge, pentru care noi nu avem simț potrivit. Însușirile care noi spunem că sînt ascunse în mai multe lucruri, ca la oțel care trage fierul, nu ar fi oare de crezut că sînt însușiri simțitoare în fire, vrednice de judecată și de aflare, și că lipsa acestor însușiri pricinuiește la noi necunoașterea adevăratului miez al lucrurilor? Este poate oarece anume simț care arată cocoșilor ceasul dimineții și al miezului nopții, și (c) îi îndeamnă a cînta; care învață pe găini, înainte de orice altă cunoștință, să se apere de erete și nu de o gîscă, un păun sau altă vietate mai mare; care vestește pe pui de pornirea dușmănoasă a pisicii față de ei și să nu aibă teamă de cîine și să se ferească de micunat, glas întrucîtva ademenitor, și nu de lătrat, glas care este mai aspru și arțăgos; bărzăunii, furnicile și șobolanii, să aleagă brînza cea mai bună și para mai bună înainte s-o fi atins; (a) care îndrumează pe cerb a cunoaște unele ierburi bune de leac pentru el, (c) ca și pe elefant și pe șarpe. Nu-i simț care să nu aibă o mare înrîurire și care să nu ne miie cu mijlocirea sa la o sumă de cunoștințe. Dacă ne-ar

lipsi înţelesul sunetelor, al strunelor şi al vocii, aceasta ar pricinui o neînchipuită răvăşire în tot ce rămîne din ştiinţa noastră. Căci, în afară de împlinirile ce ţin anume de fiecare simţ, cîte arătări, cîte urmări şi încheieri scoatem noi în celelalte lucruri, prin potrivirea unui simţ cu altul! Să-şi închipuie un învăţat firea omului dintru început fără vedere şi să gîndească ce neştiinţă şi tulburare ar aduce o asemenea lipsă, cîtă întunecare şi orbire în sufletul nostru: dintr-aceasta se va dovedi cît preţuieşte lipsa unui simţ anume dacă se află în noi pentru a cunoaşte adevărul, dar încă două sau trei. Am dat chip unui adevăr cu ajutorul şi împreunarea celor cinci simţuri; dar te întrebi dacă, pentru a-l pătrunde pînă în măduvă şi în tot întregul său, nu ar fi nevoie să fi întrunit opt sau zece simţuri şi ajutorul lor ca să-l întrezăreşti neapărat şi în tot miezul său.

Tagmele care stau împotriva ştiinţei omului se sprijină mai ales pe nehotărîrea şi slăbiciunea simţurilor noastre; fiindcă orice cunoştinţă coboară în noi prin mijlocirea şi puterea lor, dacă ele greşesc în cele ce ne înfăţişează, dacă tulbură şi schimbă ce ne adună dinafară, dacă ele întunecă în trecere lumina ce strecoară în sufletul nostru, nu mai avem prinsoare. Din această neînlăturată greutate s-au ivit toate aceste născociri: că orice ni se supune poartă în sine tot ceea ce găsim noi în ele; că nu este nimic din ceea ce noi gîndim că am găsit; iar epicureicii spun că soarele nu-i mai mare decît încape în vederea noastră:

(b) *Quicquid id est, nihilo fertur majore figura*
Quam nostris oculis quam cernimus, esse
videtur[612];

(a) că părerile care ne arată un corp mare celui din apropiere şi altul mai mic celui din depărtare sînt adevărate amîndouă,

(b) *Nec tamen hic oculis falli concedimus hilum,*
Proinde animi vitium hoc oculis adfingere noli[613];

(a) şi cu hotărîre că în simţuri nu se află vreo înşelăciune; că trebuie să rămînem sub stăpînirea lor şi să căutăm aiurea pricinile care ne pun la adăpost de osebirea şi ne-

potrivirea ce aflăm noi în ele; pînă a zice că mai bine să născocim alte minciuni şi visări, decît a da vina pe simţuri. (c) Iar Timagoras jură că dacă apasă sau chiorăşte ochiul său niciodată nu vede pe din două lumina lumînării, căci aceasta vine din greşeala judecăţii, nu a uneltei. (a) Ei spun că din toate neghiobiile, cea mai neghioabă este tăgăduirea simţurilor, (c) iar epicureicii (a) tăgăduiesc puterea şi faptul simţurilor.

Proinde quod in quoque est his visum tempore, verum est.
Et, si non potuit ratio dissolvere causam,
Cur ea quae fuerint juxtim quadrata, procul sint
Visa rotunda, tamen praestat rationis egentem
Reddere mendosè causas utriúsque figurae,
Quam manibus manifesta suis emittere quoquam,
Et violare fidem primam, et convellere tota
Fundamenta quibus nixatur vita salúsque.
Non modo enim ratio ruat omnis, vita quoque ipsa
Concidat extemplo, nisi credere sensibus ausis,
Praecipitésque locos vitare, et caetera quae sint
In genere hoc fugienda[614].

(c) Acest sfat deznădăjduit şi atît de puţin filozofic nu înseamnă alt decît că ştiinţa omului se poate sprijini numai pe o judecată nejudecată, înverşunată şi nebună, dar că mai prielnică este omului pentru a se ţine să o folosească, cum ar fi orice leac oricît de năstruşnic, decît să mărturisească neapărata lui prostie, adevăr atît de puţin măgulitor! El nu poate ascunde că a sa cunoştinţă stă sub stăpînirea simţurilor, care însă trădează şi mint în toate întîmplările. Împotriva acestora trebuie luptat din greu, şi dacă puterile ne lipsesc, cum ne şi lipsesc, să folosim îndărătnicia, încumetarea şi sfruntarea.

(b) Dacă ce spun epicureicii este adevărat, că nu aveau ştiinţă, deoarece părerile simţurilor sînt greşite, şi dacă de asemenea adevărat este ceea ce spun stoicii, că părerea simţurilor pînă într-atîta greşeşte, încît nu ne poate mijloci nici o ştiinţă, vom ajunge a socoti pe seama acestor două tagme dogmatice că nu poate fi ştiinţă aevea.

(a) Cît despre rătăcirea şi nehotărîrea simţurilor, fiecare îşi poate găsi cîte pilde doreşte, căci îndeobşte cu-

noscut lucru este greşeala şi amăgirea care ni le pricinuiesc. Răsunetul unei văi trimite glasul trîmbiţei în faţa noastră, cînd el e în spatele nostru cale de o poştă:

(b) *Extantesque procul medio de gurgite montes*
Classibus inter quos liber patet exitus, iidem
Apparent, et longe divolsi licet, ingens
Insula conjunctis tamen ex his una videtur ...
Et fugere ad puppim colles campique videntur
Quos agimus propter navim, velisque volamus.
Ubi in medio nobis equus acer obhaesit
Flumine, equi corpus transversum ferre videtur
Vis, et in adversum flumen contrudere raptim[615].

(a) Cînd învîrtim un glonte de flintă sub degetul arătător, cel din mijloc fiind împletit peste acesta, trebuie foarte bine luat seamă că nu este decît un singur glonte, căci simţul ne arată două. Iar oricînd se vede cît simţurile stăpînesc socotinţa şi o poartă a primi vederi pe care ea le ştie şi judecă înşelătoare. Las la o parte pe cel al pipăitului, al cărui fapt este mai apropiat, mai viu, mai de-a dreptul, care atît de des răstoarnă, cu durerea ce pricinuieşte trupului, toate cele frumoase hotărîri stoice, îl străşniceşte pînă a-l face să se vaiete de pîntec pe cel care a hotărît în cugetul său, cu putere de lege, că nu-i pasă de curmătură, nici de orice altă boală, ca fiind neputincioase să tulbure întrucîtva înălţata fericire şi desfătare în care se scaldă înţeleptul din pricina virtuţii sale. Nu e inimă cît de molîie care să nu se învioreze de sunetul trîmbiţelor şi tobelor noastre; nici cît de aspră, pe care blîndeţea cîntului să nu o mişte şi să nu o mîngîie; nici suflet cît de amarnic, să nu se simtă pătruns de smerenie privind acel cuprins întunecat[616] din bisericile noastre, felurimea podoabelor şi desfăşurarea ceremoniilor noastre, şi sunetul cucernic al orgii, şi cîntul adînc şi evlavios al vocilor noastre[617]. Înşişi cei care trec pragul cu dispreţ simt oarecare cutremur în inimă şi o oarecîtă sfială care zdruncină părerea lor.

(b) Cît mă priveşte, nu mă simt de ajuns de tare ca să aud fără tresărire versurile lui Horaţiu şi Catul[618] cîntate cu voce plină de o gură tînără şi frumoasă.

(c) Zenon dreptate avut-a să spună că glasul este floarea frumuseții. Făcut fost-a să cred că un om, cunoscut de noi toți frantujii, mă răpise, spunîndu-mi versurile sale, care departe sînt a fi pe hîrtie cum glăsuiesc cuvîntate, și că ochii mei vor face altă judecată decît urechile, căci vocea dă preț și chip scrierilor lăsate pe seama ei. Nu puțină dreptate avut-a Philoxenus[619], aflînd chip nepotrivit întocmirii meșteșugite de el, să calce în picioare și să sfarme cărămida, spunînd: „sfărîm ce-i al tău, cum tu strici ce-i al meu".

(a) La ce bun cei care-și dăruiesc singuri moartea, că întorc privirile și-și ascund fața, ca să nu vadă lovitura ce-și poartă? și cei care, pentru sănătatea lor, țin și cer să fie tăiați și arși, își ascund fața ca să nu poată vedea pregătirile, uneltele și hirurgii? cu toate că bineînțeles este că vederea n-are vreo parte în durere. Nu sînt oare pilde potrivite ca să adeverească puterea simțurilor asupra gîndurilor? Putem ști cît de bine că cositele acelea sînt împrumutate de la un copil de casă sau o slugă, că fața cea rumenă vine din țara spanioleasca și albeața aceea și strălucirea din Marea Oceană, totuși vederea ne silește a găsi pe cel dres mai plăcut și ademenitor, împotriva oricărei rațiuni. Căci nimic din al său nu se află în aceasta,

Auferimur cultu; gemmis auroque teguntur
Crimina: pars minima est ipsa puella sui.
Saepe ubi sit quod ames inter tam multa requiras:
Decipit hac oculos Aegide, dives amor[620].

Cît de supuși sînt poeții simțurilor, cînd îl arată pe Narcis[621] răpit de iubire pentru umbra sa,

Cunctáque miratur, quibus est mirabilis ipse;
Se cupit imprudens; et qui probat, ipse probatur;
Dumque petit, petitur; paritérque accendit
et ardet[622];

iar mintea lui Pygmalion[623] e atît de tulburată de vederea chipului cioplit de el în fildeș pînă a-l iubi și a i se dărui ca și cum ar fi viu!

Oscula dat reddique putat, sequiturque tenetque,
Et credit tactis digitos insidere membris;
Et metuit pressos veniat ne livor in artus[624].

Să aşezi pe un filozof într-o cuşcă de sîrmă rară, agăţată pe vîrful turnului Notre-Dame din Paris[625], va şti că nu este cu putinţă să cadă, şi totuşi dovada raţiunii (dacă nu este meşter de acoperiş) nu va putea stăpîni faima şi înmărmurirea în faţa adîncului. Căci destul de greu ne este să ne ţinem în foişoarele clopotniţelor noastre, dacă sînt cioplite din parte în parte, fie ele şi de piatră. Unii nu suferă nici măcar acest gînd. Să se zvîrle între cele două turnuri o bîrnă cît de lată şi bună de trecut, nu se află înţelepciune de filozof de ajuns de zdravănă, care să ne înimoşeze a păşi, cum am face-o dac-am fi pe pămînt. Adesea încercat-am aceasta pe munţii noştri, şi sînt din cei care mă sperii prea puţin de asemenea treburi. Nu suferam fără groază şi fără să mi se taie picioarele vederea prăpăstiilor celor adînci, cu toate că mă aflam depărtat de margine cu un stat de om şi m-aş fi prăbuşit numai dacă cu dinadinsul aş fi mers înaintea primejdiei. Am mai văzut că oricît de adîncă să fi fost, dacă pe acel povîrniş se află vreun copac sau cocoaşa vreunei stînci, care să oprească privirea şi să o ţie, acestea uşurau şi dădeau încredere, ca şi cînd ar fi fost oarece de care în cădere m-aş fi putut prinde nu putem însă privi fără ameţeală prăpăstiile drepte: şi netede: (c) *ut despici sine vertigine simul oculorum animique non possit*[626]; (a) ceea ce este o adevărată înşelăciune a vederii. De aceea, acel grozav filozof şi-a împuns lumina ochilor ca să-şi scape sufletul de greşeala ce se strecura prin ei şi să poată cu mai multă neatîrnare cele filozofice[627].

Dar pe seama asta ar mai trebui să-şi astupe şi urechile, (b) care, spune Teofrast, este cea mai primejdioasă unealtă ce avem ca să primim întipăriri puternice ce ne tulbură şi ne schimbă; (a) la urma urmei ar fi trebuit să se lipsească de toate simţurile, adică de fiinţa şi viaţa sa, căci toate deopotrivă putere au să poruncească gîndirii şi sufletului nostru. (c) *Fit etiam saepe specie quadam, saepe vocum gravitate et cantibus, ut pellantur animi vehementius; saepe etiam cura et timore*[628]. (a) Doftorii ţin că sînt unele firi care se tulbură de anume sunete şi struniri pînă la nebunie. Am văzut pe unii care nu puteau să audă rozîndu-se un os sub masă, fără să iasă din sărite, şi nu se găseşte om pe care zgomotul ascuţit şi zgîn-

dăritor făcut de pilă cînd se freacă fierul să nu-l neliniştească, ca şi atunci cînd auzim că se umblă lîngă noi sau auzim vorbind pe cineva care are gîtul şi nasul înfundat; mulţi sînt tulburaţi pînă la mînie şi ură. Acel însoţitor priceput la flaut al lui Gracchus[629], care îngîna, mlădia şi întărea vocea stăpînului său, cînd acesta cuvînta la Roma, la ce ar fi slujit, dacă mişcarea şi felul sunetului n-ar avea putere să înduplece şi să schimbe judecata ascultătorilor? Cu adevărat, cît aducem şi cîtă cinstire dăm puterii acestei grozave părţi, care se lasă purtată şi schimbată de adierea şi întîmpinarea celui mai uşor vînt!

Aceeaşi înşelăciune dată de simţuri înţelegerii noastre ele o suferă la rîndul lor. Sufletul nostru uneori dă înapoi plata în acelaşi fel; (c) ele mint şi se înşeală pe întrecute. (a) Ceea ce vedem şi auzim frămîntaţi de mînie nu-l auzim cum este,

Et solem geminum, et duplices se ostendere Thebas[630].

Ceea ce iubim ne pare mai frumos decît este,

(b) *Multimodis igitur pravas turpésque videmus*
Esse in delitiis, summoque in honore vigere[631],

(a) şi mai urît, ceea ce nu ne place. Omului necăjit şi mîhnit lumina zilei îi pare întunecată şi cernită. Simţurile noastre sînt adesea nu numai hrănite, dar şi potopite de patimile sufletului. Cîte lucruri nu vedem, pe care nici nu le-am zări dacă am avea sufletul aninat aiurea?

In rebus quoque apertis noscere possis,
Si non advertas animum, proinde esse, quasi omni
Tempore semotae fuerint, longeque remotae[632].

Pare că sufletul trage la el şi amăgeşte puterile simţurilor. Aşadar, şi înăuntru şi înafară, omul este plin de slăbiciune şi minciună.

(b) Cei care au asemuit viaţa noastră cu un vis avut-au dreptate mai multă decît credeau. Cînd visăm, sufletul nostru trăieşte, pune la încercare toate însuşirile lui, nici mai mult, nici mai puţin decît cînd e treaz; şi dacă mai moale şi nelămurit, fără îndoială nu într-atîta cîtă osebire este de la întuneric la lumină vie; cam cîtă de la

întuneric la umbră: acolo doarme, aici moţăie, mai multă sau mai puţină întunecare, întunecare cimeriană.

(c) Noi veghem dormind, veghind dormim. Nu văd atît de limpede în somn; dar veghea nu este niciodată atît de limpede ca să alunge şi să risipească cu totul închipuirile, care sînt visările celor ce veghează, şi mai rele decît visările.

Mintea şi sufletul nostru dacă primesc nălucile şi gîndurile ivite dormind şi îngăduie îndeplinire visurilor noastre ca şi ziua, de ce să punem la îndoială că gîndul nostru, fapta noastră nu ar fi o visare şi veghea noastră un fel de adormire?

(a) Dacă simţurile sînt cei dintîi judecători ai noştri nu trebuie să le chemăm numai pe ale noastre la sfat, căci în această însuşire dobitoacele au tot atît sau mai mult drept decît noi. Nu încape îndoială că unele au auzul mai ascuţit decît omul, altele văzul, altele gustul. Democrit spunea că zeii şi dobitoacele aveau însuşiri simţitoare mult mai desăvîrşite decît omul. Iar între izbutirile simţurilor lor şi ale noastre osebirea este nespus de mare. Scuipatul nostru curăţă şi usucă rănile, pe şarpe îl omoară:

> *Tantáque in his rebus distantia differitásque est,*
> *Ut quod aliis cibus est, aliis fuat acre venenum.*
> *Saepe etenim serpens, hominis contacta saliva,*
> *Disperit, ac sese mandendo conficit ipsa*[633].

Ce însuşire da-vom noi scuipatului? — după noi, sau după şarpe? Care din cele două căi vom apuca pentru a face dovada adevăratei sale alcătuiri? Pliniu spune că se găsesc în Indii[634] unii iepuri de mare care ne otrăvesc, şi noi pe ei, încît numai din atingere îi omorîm: care va fi adevărată otravă — omul sau peştele? Cui să-i credem, peştelui sau omului? (b) O anume suflare otrăveşte pe om, care nu otrăveşte pe bou; alta, pe bou, care nu strică omului: care din două va fi, cu adevărat şi din firea lucrurilor, nimicitoare? (a) Cei care au gălbinare văd orice mai galben şi mai şters decît noi:

(b) *Lurida praetera fiunt quaecunque tuentur*
Arquati[635].

(a) Cei care au boala numită de doftori hyposphragma, care este o strecurare a sîngelui sub piele, văd toate lucrurile roșii și însîngerate[636]. Aceste mustiri, care schimbă astfel faptul vederii noastre, ce știm noi dacă se întîmplă să aibă înrîurire și la dobitoace? Pe unele le vedem avînd ochii galbeni ca bolnavii noștri de gălbinare, alții însîngerați de roșeață; cu adevărat pare că acestora fața lucrurilor li se arată altfel decît nouă: care din cele două păreri va fi cea adevărată? Căci nu este spus că plămada lucrurilor să fie numai pe seama omului singur. Tărie, albeață, adîncime, acreală sînt în slujba și priceperea dobitoacelor ca și în a noastră: firea le-a dat și lor folosință cît și nouă. Cînd apăsăm ochiul, părțile pe care le privim, le vedem lungite și întinse; și multe vieţuitoare au ochiul astfel făcut: cea anume lungime se întîmplă să stea în adevăratul chip al acelei părți, care nu este cea care i-o dă ochii noștri în faptul lor firesc. (b) Dacă strîngem ochiul pe dedesubt lucrurile ne par pe din două,

Bina lucernarum florentia lumina flammis
Et duplices hominum facies, et corpora bina[637].

(a) Dacă urechile sînt înfundate cu oarece sau pîlnia urechii sugrumată, altfel primim sunetul decît de obicei; dobitoacele care au urechile păroase sau care au o foarte mică gaură în loc de ureche nu ar auzi ceea ce noi auzim și altfel ar prinde sunetul.

Vedem la serbări și la teatru așezat în fața făcliilor un geam vopsit, care să lumineze unele părți cu verde, sau galben, sau vișiniu,

(b) *Et vulgo faciunt id lutea russaque vela*
Et ferruginea, quum magnis intenta theatris
Per malos volgata trabesque trementia pendent:
Namque ibi consessum caveai subter, et omnem
Scenai speciem, patrum, matrumque, deorumque
Inficiunt, coguntque suo volitare colore[638].

(a) Este de crezut că pentru dobitoacele care au lumina ochilor într-un anume fel lucrurile să aibă anume înfățișare.

Ca să judecăm despre îndeplinirea simțurilor, ar tre-

bui mai întîi să fim înţeleşi cu animalele, apoi cu noi; ceea ce nu sîntem de loc. Ne dezbinăm de cîte ori e vorba de gusturile noastre; unul aude, vede, gustă un lucru altfel decît altul; şi tot atîta gîlceavă avem în ce priveşte înfăţişarea simţurilor cît în toate cele. Altfel gustă un copil decît un om de treizeci de ani, iar acesta altfel decît unul de şaizeci. La unii, simţurile sînt mai şterse şi mai nelămurite, la alţii, mai ascuţite şi mai deschise. Bolnavii află amărăciune în lucrurile dulci, de unde vedem că nu primim lucrurile cum sînt, ci tot altfel şi altfel, după cum sîntem şi ni se pare; iar părerea noastră fiind atît de neîntemeiată şi neîmpăcată nu-i minune cînd spunem că zăpada ne pare albă; dar a statornici că aşa este în fire şi că aceasta adevărat este, nu o putem încredinţa: de la această pornire şovăielnică toată ştiinţa lumii se duce neapărat pe gîrlă. Dar cum simţurile noastre se încurcă unul pe altul? O zugrăveală pare că are chip de prins şi cuprins, iar la atingere rămîne netedă; spunem noi oare că moscul este plăcut şi neplăcut, fiindcă mulţumeşte mirosul şi scîrbeşte gustul? Sînt ierburi şi unsori potrivite unei părţi a trupului şi dăunătoare alteia; mierea este plăcută gustului şi neplăcută văzului. Acele inele care sînt tăiate ca pene şi se chiamă: *pennes sans fin*[639], nu e ochi care să nu se amăgească privindu-le că într-o parte au mai multă lăţime ca în cealaltă, care se ascut şi merg strîmtorîndu-se, chiar şi atunci cînd le treci la deget: la atingere totuşi par deopotrivă de late pretutindeni.

(b) Inşii care pentru a spori desfătarea se slujeau pe vremuri de oglinzi făcute pentru a mări şi a da răsărire a ceea ce înfăţişau, aşezîndu-le acolo unde mai multă plăcere aflau, ne întrebăm noi, din cele două simţuri, care cîştigă: văzul, cu arătare mărită după poftă, sau pipăitul, dovedind puţinul fără însemnătate?

(a) Oare simţurile noastre împrumută celor ce le sînt supuse feluritele stări, iar cele supuse lor să nu aibă decît una şi aceeaşi stare? După cum se întîmplă cu pîinea pe care o mîncăm, ea nu este decît pîine, dar mistuind-o se face oase, sînge, carne, păr şi unghii:

(b) *Ut cibus, in membra atque artus quum diditur omnes,*
Disperit, atque aliam naturam sufficit ex se[640].

(a) Vlaga sorbită de rădăcina unui copac se preschimbă în trunchi, frunză şi rod; şi aerul, care nu este decît unul şi acelaşi, adunat şi trecut prin trîmbiţă, scoate mii de sunete felurite: oare, mă întreb, simţurile noastre sînt care dau chip tot astfel osebit însuşirii celor supuse, sau ele sînt astfel din cheagul lor? Şi cu această îndoială, cum să putem noi alege adevărata lor fire? Mai mult, dacă întîmplări, boli, visuri sau somn ne arată lucrurile altfel decît se înfăţişează celor la care sănătatea, înţelepciunea sau veghea sînt treze, dacă această stare este vrednică să dea lucrurilor o altă fiinţă decît a lor, dacă o gălbinare ne schimbă toate în galben, nu este oare de crezut că starea noastră obişnuită, fiinţarea noastră sînt şi ele vrednice să dea o stare pe măsura ei, să le potrivească sieşi, precum se întîmplă cu insul la sminteală? Sănătatea noastră oare să aibă tot atîta putinţă a le schimba înfăţişarea cît şi boala? (c) De ce omul în fire să nu aibă chipul lucrurilor pe seamă, aşa ca cel scos din fire şi nu le-ar făuri de asemenea chip?

(a) Cel scîrbit găseşte vinul scarbăd: pentru sănătos are gust, pentru însetat se îndulceşte.

(a) Iară, starea noastră pe seama ei potrivind lucrurile şi pe seama ei schimbîndu-le, nu mai ştim care cu adevărat sînt, căci nimic nu vine la noi decît prefăcut şi pătruns de simţurile noastre. Acolo unde compasul, echerul şi linia sînt strîmbe, toate măsurile luate, toate clădirile ridicate pe potriva lor sînt neapărat şi ele greşite şi strîmbe. Nestatornicia simţurilor noastre aduce nestatornicire în toată îndeplinirea lor:

Denique ut in fabrica, si prava est regula prima,
Normaque si fallax rectis regionibus exit,
Et libella aliqua si ex parte claudicat hilum,
Omnia mendosè fieri atque obstipa necessum est,
Prava, cubantia, prona, supina, atque absona tecta,
Jam ruere ut quaedam videantur velle, ruántque
Prodita judiciis fallacibus omnia primis.
Hic igitur ratio tibi rerum prava necesse est
Falsaque sit, falsis quaecumque à sensibus orta est[461].

De altminteri, cine să se nimerească a judeca aceste nepotriviri? Cum spunem noi, în dezbaterile despre credinţă, că ne trebuie un judecător care să nu fie legat de una sau de altă parte, fără părtinire şi alegere, ceea ce nu se poate între creştini, se întîmplă şi în acestea: căci, dacă este bătrîn, nu poate judeca despre bătrîneţe, fiind el însuşi parte în pricină; dacă este tînăr, aidoma; dacă este sănătos, tot aşa; asemenea, bolnav, dormind şi veghiind. Ne-ar trebui careva lipsit de toate aceste însuşiri, ca, fără înrîurirea judecăţii, să judece cele puse înaintea lui, fiind ele în afară de păsarea lui; iar ca urmare ne-ar trebui un judecător care să nu poată fi.

Pentru a judeca înfăţişările primite din cele ce ni se supun ne-ar trebui o unealtă a judecăţii; ca să ne încredinţăm că unealta e bună ne-ar trebui să o dovedim; ca să dovedim dovedirea, o unealtă: iată-ne în vîrtelniţă[642]. Fiindcă simţurile nu pot curma dezbaterea noastră, fiind ele însile pline de neîncredinţare, raţiunea va trebui s-o facă; dar nici o raţiune nu se va întemeia fără altă raţiune: iată-ne mergînd de-a-ndăratelea la nesfîrşit. Născocirea noastră nu are cătarea lucrurilor din străini, dar se înfiripă prin mijlocirea simţurilor; iar simţurile nu au privinţa supunerii străine, ci numai păsurile lor însile; aşadar, născocirea şi înfăţişarea nu-s a supunerii privită, ci numai a păsului şi pătimirilor simţurilor, în care patima şi suferinţa sînt lucruri felurite: de aceea, cel care judecă după înfăţişări judecă după alt lucru decît după ceea ce-i stă supus. Şi a spune că patimile simţurilor dau sufletului măsura supunerilor străine prin asemuire, cum ar putea sufletul şi înţelegerea să se încredinţeze de această asemuire, neavînd de la ele nici o legătură cu supunerile străine? Aşa cum cine nu cunoaşte pe Socrate nu poate spune că seamănă cînd vede chipul său. Iar cine totuşi ar vrea să judece după înfăţişări, dacă ar fi după toate, ar fi neputincios, căci ele se dezbină cu nepotrivirile şi dezbaterile lor, precum ne arată experienţa; fi-va oare că unele înfăţişări alese dau rost celorlalte? Va trebui să adeverim pe cea aleasă cu o altă aleasă, a doua cu a treia, şi astfel niciodată nu vom da de capăt.

La urma urmei nu este nici o statornicie a trăirii, nici în fiinţa noastră, nici în a lucrurilor. Şi noi, şi judecata

noastră, şi toate treburile muritoare merg curgînd şi rostogolindu-se mereu, în aşa fel încît nu se poate întemeia nimic de la unele la altele, şi judecătorul şi judecatul fiind în neîncetată strămutare şi mişcare.

Nu avem[643] nici o legătură cu fiinţa, fiindcă orice omenească făptură este totdeauna între născare şi murire, necăpătînd despre sine decît o întunecată înfăţişare şi umbră, şi o şovăielnică şi plăpîndă părere. Iar dacă, din întîmplare, am stărui cu gîndul a lua fiinţa în seamă, va fi nici mai mult, nici mai puţin decît a vrea să ţinem apa în pumni: cu cît strîngi şi apuci ceea ce este curgător din fire, cu atît piere ceea ce vroiai să ţii. Astfel lucrurile toate, fiind supuse a trece dintr-o schimbare într-alta, raţiunea, căutînd aevea durare în ele, se află neîmpăcată, neputînd cuprinde nimic trainic şi neîncetat, fiindcă totul sau este în facere şi nu este încă de loc, sau începe a muri înainte să se fi născut. Platon spunea că trupurile nu au niciodată trai, ci numai naştere: (c) socotind că Homer a întruchipat oceanul drept tată al zeilor şi Thetis muma, ca să ne arate că toate lucrurile sînt în mersul curgerii, schimbării şi preschimbării: părere îndeobşte a tuturor filozofilor dinaintea sa, după cum el ne spune, în afară de singur Parmenide, pe al cărui cuvînt el punea mare preţ, care tăgăduia mişcarea lucrurilor; (a) Pitagora afla orice aluat curgător şi fugar; stoicii, că nu este timp de faţă, şi ceea ce numim „de faţă" nu ar fi decît întîlnirea şi legătura viitorului cu trecutul; Heraclit, că niciodată omul nu intră de două ori în acelaşi rîu; (b) Epiharm[644], că acei care au luat bani cu împrumut de multă vreme, nu-i mai datorează acum; iar cel care în noaptea aceasta a fost poftit să vie a doua zi la prînz, azi vine nepoftit, luînd în seamă că nu mai sînt ei, ci s-au făcut alţii; (a) şi că nu se putea afla aluat muritor de două ori în aceeaşi stare, căci, din uşurinţa şi repeziciunea schimbării, cînd se risipeşte, cînd se adună, vine şi apoi se duce. Astfel încît ce apucă a naşte nu ajunge niciodată pînă a desăvîrşi fiinţarea, cu atît mai mult că acest fapt a naşte nu încetează vreodată, ci de la sămînţare merge schimbîndu-se, dedîndu-se dintr-unul într-altul. Precum sămînţa omenească îşi alcătuieşte la început în pîntecul mamei un rod fără chip, apoi un prunc chipuit, apoi, ieşit din pîntece, un copil la sîn;

acesta devine cu timpul un băietan, pe urmă un tînăr; şi încă mai pe urmă un om împlinit; încă mai tîrziu un vîrstnic; iar la urmă un moşneag neputincios. Aşa că vremea şi vîrsta următoare merg totdeauna destrămînd şi stricînd pe cea dinainte:

(b) *Mutat enim mundi naturam totius aetas,*
Ex alioque alius status excipere omnia debet,
Nec manet ulla sui similis res: omnia migrant,
Omnia commutat natura et vertere cogit[645].

(a) Şi apoi, noi prosteşte ne înspăimîntăm numai de un fel de moarte, cînd trecut-am şi trecem atîtea altele. Căci nu numai, după cum spune Heraclit, moartea focului este fiinţarea aerului şi moartea aerului fiinţarea apei, dar mai vîrtos se vede în noi înşine. Floarea vîrstei trece şi moare cînd vine bătrîneţea, şi tinereţea se curmă în puterea omului făcut, copilăria în tinereţe, iar cea dintîi vîrstă moare în copilărie, ziua de ieri moare în cea de azi şi cea de azi moare în cea de mîine; nimic nu rămîne care să fie mereu unul şi acelaşi.Şi dacă aşa ar fi, şi am rămîne mereu unii şi aceiaşi, cum s-ar face că ne bucurăm de un lucru în clipa de faţă şi mai apoi de un altul? Cum se face că ne plac lucruri ce nu seamănă, sau le urîm, sau le lăudăm, sau le ocărîm? Cum de avem felurite iubiri, nepăstrînd aceeaşi simţire în acelaşi gînd? Căci nu este de crezut că fără schimbare ne apucă alte împătimiri; şi ceea ce suferă schimbare nu rămîne acelaşi şi dacă nu este acelaşi nici nu mai este; aşa cînd este unul în fiinţă, schimbă de-a dreptul fiinţa, făcîndu-se mereu altul din altul. Aşadar, simţurile se înşeală şi ne mint, luînd din fire ceea ce pare pentru ceea ce este, din pricină că nu ştiu bine dacă este ce este. Dar oare ce este cu adevărat? Ceea ce e veşnic, adică lucru care niciodată n-a avut început şi nu va avea sfîrşit, căruia timpul nu-i aduce vreo schimbare. Căci lucru mişcător este timpul, răsare ca din umbră, cu alcătuire curgătoare şi lunecînd şuvoi neîncetat, fără ca vreodată să se oprească şi să dăinuie, căruia îi sînt date aceste cuvinte: înainte şi după, fost-a şi va fi, care de la întîia vedere ne arată că nu e lucru care să fie: căci ar fi mare prostie şi vădită înşelăciune a spune că

ceea ce este nu este încă în ființă sau că a și încetat de a fi. Cît despre aceste cuvinte: clipa de față, clipa în trecere, acum, pe care pare că mai ales sprijinim și întemeiem înțelesul vremii, mintea le întîmpină nimicindu-le; le împarte în viitor și trecut, ca și cînd neapărat trebuie să le vadă pe din două. Tot așa se întîmplă cu măsurarea firii, ca și cu timpul care o măsoară. Nici în ea nimica nu rămîne, căci toate lucrurile sînt sau născute, sau în naștere sau spre moarte. De aceea, păcat e să spunem de Dumnezeu, care singur este, că fost-a sau va-să-fie; deoarece aceste spuse sînt întorsături, treceri și întîmpinări a ceea ce nu poate dăinui, nici rămîne în ființă. Așa stînd, trebuie să ajungem la încheierea că Dumnezeu singur este nu pe seama vreunei măsurări a timpului, dar a unei nestrămutate și neclintite veșnicii, nu măsurată cu timpul, nici supusă vreunei scăpătări, față de care nimic nu e, nici nu va fi după, nici mai nou sau mai de curînd, ci unul aievea fiind, care cu un singur acuma cuprinde pe totdeauna; nimic cu adevărat fiind decît el singur, fără să se poată spune: Fost-a, sau: va-să-fie, fără început și fără sfîrșit.

Acestei încheieri atît de cucernice a unui om păgîn[646] vreau numai să alătur cuvîntul unui martor de o seamă cu el[647], ca încheiere a acestei lungi și ostenitoare răstălmăciri, care mi-ar da pricină fără de sfîrșit; spus-a el: vai, urît și netrebnic lucru este omul dacă nu se poate înălța peste omenire![648] (c) Iată o dorință nimerită și folositoare, dar tot atît de în zadar. Căci (a) a face mînerul mai mare decît prinsoarea mîinii, răzbaterea — peste întinsul brațului și a spera că poți păși mai mult decît ți-e pasul, aceasta cu neputință și nefiresc este. Nici că omul s-ar putea ridica mai presus de ins și omenire, căci nu poate vedea decît cu ochii lui și prinde cu ale sale prinsori. Se va înălța, dacă Dumnezeu îi întinde din deosebit ales mîna; se va înălța, lepădînd și părăsind mijloacele sale, lăsîndu-se ridicat și înălțat de[649] mijloace[650] curat cerești.

(c) Credinței noastre creștine, nu virtuții stoice, îi este dat să aibă ațintire către cea dumnezeiască și minunată metamorfoză.

A JUDECA DESPRE MOARTEA ALTUIA

(a) Cînd noi judecăm tăria altuia în clipa morţii, care, fără îndoială, este cel mai însemnat fapt al vieţii, trebuie să avem aminte un lucru: foarte anevoie se crede a fi ajuns pînă acolo. Puţini oameni mor ştiind că este ceasul lor cel de pe urmă, nici nu este loc unde amăgirea speranţei să ne înşele mai mult. Ea ne trîmbiţează la urechi fără încetare: altora le-a mers şi mai rău, fără să moară, nu-i treabă atît fără de speranţă pe cît se crede, şi dacă-i atît de rău multe minuni a făcut Dumnezeu. Şi aceasta vine că prea ne cătăm nouă în boabe. Ni se pare că atotcuprinsul lucrurilor suferă întrucîtva de pieirea noastră şi se împătimează de starea noastră. Cu atît mai mult că vederea noastră tulbure îşi înfăţişează lucrurile şi tot astfel socotim noi că ele pier pe măsura cu care scapă; precum cei care călătoresc pe mare au părerea că munţii, cîmpiile, oraşele, cerul şi pămîntul pornesc deopotrivă cu ei:

(b) *Provehimur portu, terraeque urbésque recedunt*[651].

Cine văzut-a vreodată bătrîneţe care să nu laude timpul trecut şi să nu ponegrească pe cel de faţă, ponosind lumea şi moravurile oamenilor cu mohorîrea şi necazul său?

> *Jamque caput quassans grandis suspirat arator,*
> *Et quum tempora temporibus praesentia confert*
> *Praeteritis, laudat fortunas saepe parentis,*
> *Et crepat antiquum genus ut pietate repletum*[652].

Noi tîrîm totul cu noi.

(a) De aici urmează că preţuim ca un mare lucru moartea noastră şi care nu trece atît de uşor, nici fără ca stelele să ţină tainic sfat, (c) *tot circa unum caput tumultuantes deos*[653]. (a) Şi o gîndim cu atît mai mult cu cît ne credem mai mult. (c) Cum? atîta ştiinţă s-ar pierde fără pagubă, fără deosebită îngrijorare a ursitelor? Un suflet atît de arar şi pilduitor nu costă mai mult a se nimici decît

unul de rînd şi nefolositor? Această viaţă, care ocroteşte atîtea altele, de care atîrnă atîtea altele, care dă de lucru la atîta lume prin sporul ei, să se strămute oare ca una care nu ţine decît de un singur nod?

Nici unul din noi nu se gîndeşte de ajuns că nu-i decît unul singur.

(a) De aici vin vorbele lui Cezar către cîrmaciul său, mai umflate decît marea care-i ameninţa:

> *Italiam si, coelo authore, recusas,*
> *Me pete: sola tibi causa haec est justa timoris,*
> *Vectorem non nosse tuum; perrumpe procellas,*
> *Tutela secure mei*[654].

Şi acestea:

> *credit jam digna pericula Caesar*
> *Fatis esse suis: Tantúsque evertere, dixit,*
> *Me superis labor est, parva quem puppe sedentem*
> *Tam magno petiere mari*[655].

(b) Şi acea visare din popor că Soarele purta pată pe frunte timp de un an, jelind moartea lui:

> *Ille etiam, exstincto miseratus Caesare Romam,*
> *Quum caput obscura nitidum ferrugine texit*[656];

şi o mie asemenea cu care lumea e trasă pe sfoară, socotind că nevoile noastre tulbură cerul (c) şi că nemărginirea sa are în vedere mărginitele noastre nimicuri: *Non tanta coelo societas nobiscum est, ut nostro fato mortalis sit ille quoque siderum fulgor*[657]; şi că moartea unui mare rege ar costa mai mult decît moartea unui purice.

(a) Iar a judeca hotărîrea şi statornicia celui care nu crede încă a fi neapărat în primejdie, cu toate că este, nu-i o socoteală; şi nu-i de ajuns să fi murit purtîndu-se cum trebuie, dacă nu s-a pregătit anume pentru a-i face faţă. Li se întîmplă celor mai mulţi să strălucească purtarea şi cuvintele lor, ca să capete faima de care speră că se vor bucura trăind. (c) Mai ales că am văzut murind, cărora soarta pus-a la cale moartea lor, nu purtarea lor. (a) Şi între cei care în vechime şi-au făcut singuri seama, trebuie bine ales dacă au murit deîndată sau au pus mult

Capitolul XIII

A JUDECA DESPRE MOARTEA ALTUIA

(a) Cînd noi judecăm tăria altuia în clipa morţii, care, fără îndoială, este cel mai însemnat fapt al vieţii, trebuie să avem aminte un lucru: foarte anevoie se crede a fi ajuns pînă acolo. Puţini oameni mor ştiind că este ceasul lor cel de pe urmă, nici unul este loc unde amăgirea speranţei să ne înşele mai mult. Ea ne trîmbiţează la urechi fără încetare: altora le-a mers şi mai rău, fără să moară, nu-i treabă atît fără de speranţă pe cît se crede, şi dacă-i atît de rău multe minuni a făcut Dumnezeu. Şi aceasta vine că prea ne cătăm nouă în boabe. Ni se pare că atotcuprinsul lucrurilor suferă întrucîtva de pieirea noastră şi se împătimează de starea noastră. Cu atît mai mult că vederea noastră tulbure îşi înfăţişează lucrurile şi tot astfel socotim noi că ele pier pe măsura cu care scapă; precum cei care călătoresc pe mare au părerea că munţii, cîmpiile, oraşele, cerul şi pămîntul pornesc deopotrivă cu ei:

(b) *Provehimur portu, terraeque urbésque recedunt*[651].

Cine văzut-a vreodată bătrîneţe care să nu laude timpul trecut şi să nu ponegrească pe cel de faţă, ponosind lumea şi moravurile oamenilor cu mohorîrea şi necazul său?

> *Jamque caput quassans grandis suspirat arator,*
> *Et quum tempora temporibus praesentia confert*
> *Praeteritis, laudat fortunas saepe parentis,*
> *Et crepat antiquum genus ut pietate repletum*[652].

Noi tîrîm totul cu noi.

(a) De aici urmează că preţuim ca un mare lucru moartea noastră şi care nu trece atît de uşor, nici fără ca stelele să ţină tainic sfat, (c) *tot circa unum caput tumultuantes deos*[653]. (a) Şi o gîndim cu atît mai mult cu cît ne credem mai mult. (c) Cum? atîta ştiinţă s-ar pierde fără pagubă, fără deosebită îngrijorare a ursitelor? Un sufiet atît de arar şi pilduitor nu costă mai mult a se nimici decît

unul de rînd şi nefolositor? Această viaţă, care ocroteşte atîtea altele, de care atîrnă atîtea altele, care dă de lucru la atîta lume prin sporul ei, să se strămute oare ca una care nu ţine decît de un singur nod?

Nici unul din noi nu se gîndeşte de ajuns că nu-i decît unul singur.

(a) De aici vin vorbele lui Cezar către cîrmaciul său, mai umflate decît marea care-i ameninţa:

> *Italiam si, coelo authore, recusas,*
> *Me pete: sola tibi causa haec est justa timoris,*
> *Vectorem non nosse tuum; perrumpe procellas,*
> *Tutela secure mei*[654].

Şi acestea:

> *credit jam digna pericula Caesar*
> *Fatis esse suis: Tantúsque evertere, dixit,*
> *Me superis labor est, parva quem puppe sedentem*
> *Tam magno petiere mari*[655].

(b) Şi acea visare din popor că Soarele purta pată pe frunte timp de un an, jelind moartea lui:

> *Ille etiam, exstincto miseratus Caesare Romam,*
> *Quum caput obscura nitidum ferrugine texit*[656];

şi o mie asemenea cu care lumea e trasă pe sfoară, socotind că nevoile noastre tulbură cerul (c) şi că nemărginirea sa are în vedere mărginitele noastre nimicuri: *Non tanta coelo societas nobiscum est, ut nostro fato mortalis sit ille quoque siderum fulgor*[657]; şi că moartea unui mare rege ar costa mai mult decît moartea unui purice.

(a) Iar a judeca hotărîrea şi statornicia celui care nu crede încă a fi neapărat în primejdie, cu toate că este, nu-i o socoteală; şi nu-i de ajuns să fi murit purtîndu-se cum trebuie, dacă nu s-a pregătit anume pentru a-i face faţă. Li se întîmplă celor mai mulţi să strănicească purtarea şi cuvintele lor, ca să capete faima de care speră că se vor bucura trăind. (c) Mai ales că am văzut murind, cărora soarta pus-a la cale moartea lor, nu purtarea lor. (a) Şi între cei care în vechime şi-au făcut singuri seama, trebuie bine ales dacă au murit deîndată sau au pus mult

timp să se săvîrşească. Acel crud împărat roman[658] spunea că trebuie să simtă moartea captivilor săi, iar cînd vreunul se ucidea în temniţă, „acela mi-a scăpat", zicea el[659]. Vroia să lungească moartea ca ei să-i simtă chinurile:

(b) *Vidimus et toto quamvis in corpore caeso*
Nil animae letale datum, moremque nefandae
Durum saevitiae pereuntis parcere morti[660].

(a) Cu adevărat, nu-i mare lucru hotărîrea a te ucide cînd eşti sănătos şi cu mintea întreagă; lesne este să faci răul înainte de a fi înfruntat răul: în acest fel omul cel mai mulieratic din lume, Heliogabal[661], în toiul celor mai nevrednice desfătări, îşi plănuia moartea, pentru cînd nevoia o va cere şi-l va sili împrejurarea, iar ca moartea lui să nu tăgăduiască felul cum trăise pusese să i se clădească un turn măreţ, căptuşit de sus pînă jos cu aur şi pietre scumpe, de unde să se poată arunca; pusese să i se facă frînghii de aur, mătase şi purpură, ca să se spînzure şi să i se făurească o sabie de aur, cu care să se străpungă; păstra otrăvuri în vase de smaragd şi de topaz, ca să se otrăvească, astfel ca să poată alege pe plac unul din aceste soiuri de moarte:

(b) *Impiger et fortis virtute coacta*[662].

(a) Totuşi, dacă-i vorba de el, cu pregătirile lui moliatice, ar fi fost nimerit să-l podidească mai degrabă sîngele pe nas, ceea ce l-ar fi pus faţiş cu ea. Dar, înşişi printre cei mai straşnici, care s-au hotărît să o facă, spun eu că trebuie văzut dacă iuţeala loviturii nu i-a scutit să simtă urma, căci rămîne de ghicit cînd viaţa se scurge cu încetul, simţirea trupească mestecîndu-se cu cea sufletească, dacă stăruirea şi străşnicia ar mai fi fost ca să înverşuneze o vrere atît de primejdioasă.

În războaiele lăuntrice ale lui Cezar[663], Lucius Domitius, prins la Prussa[664], după ce se otrăvise, se căi. S-a întîmplat pe timpul nostru că unul, hotărît să se ucidă, la cea dintîi încercare fierul nu pătrunse de ajuns, căci fiorul îi înţepeni carnea braţului, s-a mai împuns de două sau trei ori, dar nu fu în stare să se străpungă. (c) În timpul cînd se judecă pricina lui Plautius Silvanus, Urgula-

nia, bunica lui, îi trimise un pumnal, cu care nu se putu ucide, şi el puse pe slujitori să-i taie vinele. (b) Albucilla, pe vremea lui Tiberiu, lovindu-se prea slab ca să moară, a mai dat prilej părţilor să o întemniţeze şi să o ucidă, după obiceiul lor. Tot astfel a făcut căpitanul Demostene, cînd s-a întors din drum în Sicilia. (c) Şi C. Fimbria, lovindu-se prea slab, sili pe sluga lui să-l mîntuie. Ostorius, dimpotrivă, fiindcă nu se putu sluji de braţul său, dispreţui să folosească pe al slugii sale sau orice alt chip de moarte, şi-şi făcu vînt aruncîndu-se singur cu grumazul în tăiş, care-l pătrunse. (a) Cu adevărat, este îmbucătură de înghiţit pe negustate de cel care nu are cerul gurii hîrşit; şi totuşi, împăratul Adrian[665] ceru doftorului său să însemne pe piept locul unde avea să lovească cel căruia îi dăduse însărcinare să-l ucidă. Iată de ce Cezar, cînd fu întrebat care moarte, după părerea lui, ar fi mai mult de dorit, răspunse: cea mai pe negîndite şi mai scurtă.

(b) Dacă Cezar a îndrăznit s-o spuie, nu mai înseamnă nevrednicie din parte-mi că o cred.

(a) O moarte scurtă, spune Pliniu, este cea mai preamărită fericire a vieţii omeneşti. Ei se tem s-o vadă la faţă. Nimeni nu poate spune că este hotărît la moarte, cînd se fereşte să stea la tocmeală cu ea şi s-o privească cu ochii deschişi. Cei pe care-i vedem în timpul pedepselor grăbind şi stăruind să se îndeplinească osînda, nu o fac din tărie: ei vor să scurteze timpul cît o au în faţă. Nu a fi mort îi doare, ci a sta să moară.

Emori nolo, sed me esse mortuum nihili aestimo[666].

Este o culme a tăriei, la care m-am încredinţat că aş putea ajunge, ca şi cei care se aruncă în primejdie ca în mare cu ochii închişi.

(c) După mine, nimic nu este mai strălucit în viaţa lui Socrate decît cele treizeci de zile pe care le-a avut ca să mistuie osîndirea la moarte şi în toată vremea aceea să o răstălmăcească cu o foarte întemeiată speranţă, fără cutremurare, fără şovăire, dînd vorbelor sale un curs lin şi cumpătat, nu de loc aţintit sau zbătîndu-se sub povara unui asemenea gînd.

(a) Acel Pomponius Atticus[667], căruia îi scrie Cicero, bolnav fiind, chemă pe Agrippa, ginerele său şi încă doi

sau trei prieteni, le spuse că-şi pune capăt vieţii, fiindcă nu vede nici un cîştig să încerce a se lecui şi a face totul pentru a lungi viaţa, lungind şi mărind astfel durerea şi se hotărîse a curma şi una şi alta, rugîndu-i să primească drept bună hotărîrea lui, iar de nu, să nu se ostenească a-l întoarce de la hotărîre. El alese a se ucide prin înfometare, dar iată că întîmplător tocmai se tămădui: leacul întrebuinţat ca să piară îl întremă. Doftorii şi prietenii se bucurau de o împrejurare atît de fericită, dar fură tare înşelaţi; nu le-a fost cu putinţă, cu aceasta, să-i schimbe părerea; el le spuse că şi aşa, şi aşa, tot va trebui într-o zi să treacă pragul şi, fiind ajuns la capăt, vrea să-şi scutească osteneala să înceapă iară altădată. Acesta avînd prilej să cunoască bine de tot moartea, nu numai că nu slăbi cînd o întîmpină, dar stărui la împlinirea ei; fiind împăcat în cele pentru care pornise a lupta se încumetă să-i vadă şi încheierea. Departe cu mult este de a nu te teme de moarte, dar încă a mai vroi să o pipăi şi să o guşti.

(c) Povestea filozofului Cleante este cam întocmai. I se umflaseră gingiile şi erau putrede; doftorii îl sfătuiseră să se ferească de mîncare cît mai mult. După două zile de post se întremă atît de bine, încît ei spuseră că este tămăduit şi se poate întoarce la traiul său obişnuit. El, dimpotrivă, simţind oarecare îndulcire în acea pieire, apucă mai departe a trece peste pragul de care se apropiase atît de mult.

(a) Tullius Marcellinus, tînăr roman, vrînd să grăbească ceasul ursitei pentru a se mîntui de o boală care-l chinuia mai mult decît putea el suferi, cu toate că doftorii îi făgăduiau o neapărată tămăduire, dar cu întîrziere, el chemă prietenii pentru a se sfătui. Unii — spune Seneca — îi dădură sfatul după care, din slăbiciune, ei înşişi s-ar fi luat; alţii, linguşitori, ceea ce credeau că-i poate fi mai pe plac; dar un stoic îi zise următoarele: „Nu te mai munci cu gîndul, Marcellinus, parc-ai avea de socotit o treabă însemnată: nu-i mare lucru să trăieşti, argaţii tăi şi vietăţile trăiesc; dar mare lucru este să mori cuminte, cinstit şi vajnic. Gîndeşte de cînd tot faci acelaşi lucru: bei, mănînci, dormi; dormi, mănînci, bei. Ne învîrtim toţi roată; nu numai întîmplările rele şi nesuferite, dar săturarea însăşi de a trăi ne dă pofta de moarte". Marcellinus nu avea

nevoie de om care să-l sfătuiască, ci de unul care să-l sprijine. Slujitorii se fereau să aibă vreun amestec, dar acest filozof îi făcu să înţeleagă că bănuiţi sînt cei ai casei, cînd ar rămîne vreo îndoială dacă moartea stăpînului a fost sau nu dorită; şi tot atît de rău văzut ar fi să-l împiedice, cît să-l ucidă, mai ales că

Invitum qui servat idem facit occidenti[668].

Apoi, el îi aminti lui Marcellinus că s-ar cădea, precum la sfîrşitul unui ospăţ se dau mesenilor dulceţuri, tot astfel la încheierea vieţii lui să împartă cîte ceva celor care l-au slujit. Iar Marcellinus, bărbat drept şi darnic, împărţi fiecăruia cît să aibă de mîngîiere. De altminterea, nu-i trebui nici fier, nici sînge; el hotărî să nu părăsească viaţa ca un fugar, nu pentru a scăpa de moarte, dar s-o încerce. Şi, ca să aibă răgazul s-o dovedească, lipsit de orice hrană, puse a treia zi să fie stropit cu apă călduţă şi se stinse încetul cu încetul, după cîte spunea, nu fără oarecare desfătare. Cu adevărat, cei care au avut acele sfîrşeli de la inimă, care vin din slăbiciune, spun că nu simt vreo durere, dar încă mai curînd plăcere, ca o trecere spre adormire şi odihnă.

Iată moartea luată în cătare şi bine mistuită.

Dar, ca singur Cato să ne aducă desăvîrşita pildă a virtuţii, pare că ursita lui cea bună făcu să-l doară mîna cu care-şi da lovitura, ca să aibă prilej să înfrunte moartea şi s-o silească, întărîtîndu-i vitejia cu ameninţarea ei, în loc s-o înmoaie. Şi dacă mi-ar fi fost dat mie să arăt purtarea lui cea mai semeaţă, ar fi fost clipa cînd el prinse sîngerînd să-şi sfîşie măruntaiele, mai curînd decît clipa cînd avea spada în mînă, cum l-au înfăţişat meşterii dăltuitori din vremea lui. Căci a doua parte a săvîrşirii sale a fost mult mai amarnică decît cea dintîi.

Capitolul XIV

CUM MINTEA NOASTRĂ ÎŞI PUNE ÎNSĂŞI PIEDICĂ

(a) Are haz închipuirea că în minte pot încape două dorinţe pe cumpănă dreaptă. Deoarece neîndoios este că niciodată nu se va hotărî pentru una din părţi, cu atît

mai mult că înaplecarea şi alegerea pricinuiesc descumpănire; cine ne-ar aşeza între ulcea şi şuncă, cu poftă deopotrivă şi de sete şi de foame, nu ar avea alt leac decît să moară din lipsa lor. Stoicii, ca să se ferească de acest neajuns, cînd îi întrebi de unde vine în sufletul nostru alegerea între două lucruri asemenea şi de ce luăm mai lesne dintr-un mare număr de scuzi pe unul decît altul, fiind toţi la fel şi neavînd nici o raţiune care să ne miie spre o alegere, ei răspund că această mişcare a sufletului este venită pe neaşteptate şi fără rînduială, iscată în noi dintr-un îndemn străin, neaşteptat şi întîmplător. Mai curînd pare-mi-se că s-ar putea spune că nu este lucru care să nu ni se înfăţişeze fără vreo cît de uşoară osebire; şi că fie vederea, fie pipăitul, au totdeauna oarece de ales, care să ne tragă şi să ne ademenească, şi fără ştirea noastră. Tot astfel, cine ar închipui o sfoară deopotrivă de tare pe toată lungimea ei, cu neputinţă este să se poată rupe; căci unde vrei ca ruptura să pornească? iar să se rupă în întregime nu-i stă în alcătuire. Cine ar mai adăuga la acestea şi arătări geometrice, care duc la încheiere prin dovediri de netăgăduit, că cuprinzătorul este mai mare decît cuprinsul, centrul tot atît de mare cît circumferinţa şi că două linii pot fi apropiate mereu una de alta fără a se întîlni vreodată, şi piatra filozofală, şi pătratul în cerc; unde judecata şi urmările stau atît de împotrivă, ar da la lumină cu aceste vreo adeverire în ajutorul acelui cuvînt îndrăznet al lui Pliniu, *solum certum nihil esse certi, et homine nihil miserius aut superbius,* că nimic nu este mai întemeiat decît neîntemeierea şi nimic mai jalnic şi mai trufaş decît omul[669].

Capitolul XV

CĂ DORINŢA NOASTRĂ CREŞTE AFLÎND ÎMPOTRIVIRE

(a) Nu poate fi judecată care să nu aibă o alta împotrivă, zice cea mai înţeleaptă tagmă de filozofi[670]. Stau să tot învîrt cea frumoasă spusă[671] cu care unul din ve-

chime[672] întăreşte dispreţul pentru viaţă: nici un bun nu ne poate aduce mulţumirea decît cel de a cărui pierdere sîntem pregătiţi: (c) *In aequo est dolor amissae rei, et timor amittendae*[673], (a) vrînd prin aceasta să ne arate că înfruptarea vieţii nu ne poate prii dacă ne temem de pierderea ei. S-ar putea totuşi spune, dimpotrivă, că îmbrăţişăm şi strîngem un bun cu atît mai vîrtos şi mai aprig, cu cît vedem că e mai puţin statornic şi ne temem să ne fie răpit. Căci vădit este cum focul se aţîţă cu ajutorul frigului, tot atît vrerea noastră se ascute cu cele ce-i stau împotrivă:

(b) *Si nunquam Danaen habuisset ahenea turris,*
Non esset Danae de Jove facta parens[674];

(a) şi nimic nu-i din fire mai împotriva poftei noastre decît săturarea izvorîtă din lesniciune şi nimic nu o ascute cît ararul şi anevoinţa. *Omnium rerum voluptas ipso quo debet fugare, periculo crescit*[675].

Galla, nega: satiatur amor, nisi gaudia torquent[676].

Ca dragostea să rămînă vie, Licurg în Lacedemonia porunci celor căsătoriţi să nu se îmbrăţişe decît în taină şi să aibă tot atîta ruşine cînd sînt văzuţi culcaţi împreună cît ar fi să fie găsiţi cu alţii. Greutatea dovedirilor, primejdia celor neaşteptate, ruşinea din ziua următoare,

et languor, et silentium,
Et latere petitus imo spiritus[677],

este ceea ce piperează gustarea. (c) Cîte zburdări drăgăstos ademenitoare se nasc din felul cuviincios şi sfios a vorbi de faptele iubirii! (a) Desfătarea însăşi caută să fie stîrnită de durere. E mult mai dulce cînd perpeleşte şi arde. Flora, curtizana, spune că niciodată nu s-a culcat cu Pompei fără să-i fi lăsat semne de muşcături:

Quod petiere premunt arcte, faciúntque dolorem
Corporis, et dentes inlidunt saepe labellis:
Et stimuli subsunt, qui instigant laedere idipsum,
Quodcunque est, rabies unde illae germina surgunt[677bis].

Aşa se întîmplă cu toate: anevoinţa dă preţ lucrurilor.

(b) Cei din ținutul Anconei[678] se duc mai bucuros să se închine la Sf. Iacob, iar cei din Galicia[679] la Maica Domnului din Loreto[680]; mai multă vîlvă se face în Liège de **apele din Lucques**[681] și în Toscana de **cele din Aspa**[682]; la Roma nu sînt văzuți romani la școala de scrimă, este plină de franțuzi[683]. Marele Cato, ca și noi, se sătură de soția lui cît fu a sa și o dori cînd era a altuia.

(c) Am trimis la herghelie un cal bătrîn, pe care nu-l mai puteai stăpîni cînd mirosea iepele. Lesniciunea dindată l-a săturat de cele la îndemînă; dar cea dintîi străină care trecea de-a lungul ocolului îl făcea să necheze și **era** nesuferit și se aprindea turbat ca înainte.

(a) Pofta noastră disprețuiește și nesocotește ce are în mînă ca să alerge după ce nu are:

Transvolat in medio posita, et fugientia captat[684].

A pune opreliște unui lucru înseamnă a face să-l dorim:

(b) *nisi tu servare puellam*
Incipis, incipiet desinere esse mea[685].

(a) A ni-l da cu totul în seamă înseamnă a stîrni dispreț pentru el. Lipsa și belșugul ne aruncă în asemenea nevoi,

Tibi quod superest, mihi quod defit, dolet[686].

Dorința și îmbucurarea ne duc aidoma la pătimire. Împotrivirea iubitei supără, dar ușurința și îngăduiala cu adevărat ne înlătură încă mai mult: mai ales că ciuda și mînia, născute din rîvnirea lucrului dorit, ascut iubirea, o aţîţă, iar săturarea dă naștere scîrbei; este o patimă tocită, prostită, ostenită și adormită.

(b) *Si qua volet regnare diu, contemnat amantem*[687]*:*
contemnite, amantes,
Sic hodie veniet si qua negavit heri[688].

(c) De ce Popeea[689] născocì să puie sub mască frumusețile feței ei, dacă nu ca să aibă preț pentru iubiții săi? (a) De ce învelitu-s-au pînă sub tălpi acele frumusețe, pe care toate vor să le arate, și fiecare dorește să le vadă? De ce acoperă ele cu atîtea piedici, unele peste altele, părțile unde zace dorința noastră, cît și a lor? La ce bun cele

grozave înfofoliri, cu care ale noastre își feresc șoldurile dacă nu să stîrnească pofta și să ne ademenească depărtîndu-ne?

Et fugit ad salices, et se cupit ante videri[690].
(b) *Interdum tunica duxit operta moram*[691].

(a) La ce slujește măiestria acelei sfieli fecioresti? Cea rece potolire, cel port neîngăduitor, cea mărturisire de neștiință a lucrurilor pe care, cînd apucăm să le învățăm, ele le știu mai bine ca noi de o mie de ori, dacă nu ca să crească dorința noastră de a învinge, frînge și cîștiga pe pofta noastră, toată această ceremonie și opreliște? Căci nu numai plăcere este, dar și fală, a înebuni și dezmăța cea molatică blîndețe și sfială copilărească și să dăm pradă înflăcărării noastre cea neîngăduitoare și grozavă mîndrie: Fală este, spun ei, să birui încruntarea, neprihănirea, smerenia și cumpătarea; și cine îndeamnă pe cucoane să părăsească aceste purtări, le trădează și se trădează pe ei. Trebuie crezut că inima lor se cutremură de spaimă, că sunetul vorbelor noastre izbește cleștarul auzului lor, că ele ne urăsc și se dau pîrdălniciei noastre, înfrînte de tărie. Frumusețea, oricît de puternică este, nu are cum fi gustată fără mijlocirea acestora. Vedeți în Italia, unde se află mult mai multă frumusețe la mezat și din cea mai de soi decît în oricare altă nație, cum ea trebuie să caute alte dresuri străine și alte meșteșuguri ca să fie ademenitoare; și cu toate astea, orice ar face, fiind de tinguit și în plata lumii, rămîne slabă și vlăguită; aidoma cu virtutea, amîndouă au urmări întocmai, noi dăm întîietate ca fiind mai frumoasă și vrednică cea care a avut a întîmpina mai mare piedică și restriște.

Fapt al Proniei dumnezeiești este[692] să îngăduie ca sfînta sa biserică să fie frămîntată, cum o vedem, de atîtea viltori și furtuni, ca prin osebire să trezească sufletele credincioase și să le smulgă din trîndăvirea și somnul în care le-a cufundat o îndelungată liniște. Dacă punem pe cîntar paguba avută prin numărul celor care au călcat pe căi greșite, față de cîștigul ce avem să ne fi însuflețit și trezit zorul și puterile noastre cu prilejul acestei lupte, nu știu dacă folosul nu întrece paguba.

Noi gîndit-am să legăm mai tare nodul căsătoriilor noastre, înlăturînd orice putinţă de a-l desface, dar tot pe atît s-a desfăcut nodul învoirii şi dragostei, cu cît cel al silirii s-a strîns. Şi, dimpotrivă, ceea ce ţinut-a în cinste şi trăinicie căsătoriile la Roma atît de mult timp fost-a voia să le desfaci pe plac. Cu atît mai mult iubeau ei pe soţiile lor cu cît puteau să le piardă mai lesne; iar avînd din plin îngăduinţa despărţirii trecură cinci sute de ani şi mai mult fără ca vreunul s-o folosească[693].

Quod licet, ingratum est; quod non licet, acrius urit[694].

Despre aceasta aş putea adăuga părerea unuia din vechime[695], că „chinurile sporesc viţiile mai curînd decît le stîrpesc, (b) că nu dă zor faptului bun, care este un făcut al judecăţii şi al ascultării, ci numai zor să nu fi dat de gol cînd faci răul“:

Latius excisae pestis contagia serpunt[696].

(a) Nu ştiu dacă este adevărat, dar ce ştiu este că niciodată nu se îndreaptă obştea cu ele. Rînduiala şi mersul moravurilor ţin de altă uneltire.

Istoriile greceşti amintesc de argipei, vecini cu Sciţia, care trăiesc nestrăşniciţi de biciuiri şi fără bîtă; nu numai nu tabără nimeni asupră-le, dar cine poate să scape la ei este în voie din cauza virtuţii şi cuceriniciei traiului lor; şi nimeni nu-i atît de încumetat a-l tulbura. Li se cere ajutorul ca să împace neînţelegerile ce se iscă aiurea între oameni.

(b) Sînt naţii unde împrejmuirea grădinilor şi a cîmpurilor ce vrei să fie păzite se face cu un fir de tort şi este mai negreşită decît şanţurile şi gardurile noastre.

(c) *Furem signata sollicitant. Aperta effractarius praeterit*[697]. În această privinţă, între alte mijloace, îmi slujeşte îngăduiala pazei casei mele ca să o scutesc de crîncenia războaielor noastre cetăţeneşti[698]. Apărarea cheamă năpustire şi neîncrederea jigneşte. Am slăbit rînduiala ostaşilor, lipsind isprava lor de orice sorţi şi aţintire a faimei de ostaş, care de obicei le slujeşte drept prilej să fie iertaţi. Ceea ce se face cu încumetare are totdeauna

cinste, în vremuri cînd dreptatea e moartă. Eu fac să le fie potopirea casei mele netrebnică și trădătoare. Nu-i închisă nimănui care bate la ea. Nu are drept apărare decît un portar, după vechiul obicei și vechea purtare, care nu slujește să apere ușa, cît să primească cum se cade și cuviincios. Nu am altă pază, nici strajă, decît mijlocirea stelelor. Greșește un gentilom cînd arată că se apără, dacă nu are întărire desăvîrșită. Cel care e descoperit dintr-o parte, este din toate părțile. Părinții noștri nu s-au gîndit să clădească cetăți de hotar. Putințele de tăbărîre, spun de cele fără tunuri și fără oaste și care vin pe neașteptate asupra caselor noastre, cresc pe zi ce trece peste putințele noastre de pază. Mințile se ascut îndeobște de latura aceasta. Năvălirea atinge totul. Apărarea, pe bogați numai. A mea avea tărie, după timpurile în care fusese întocmită. Nu am făcut nici un adaos de felul acesta și m-aș teme că întărirea ei să se întoarcă împotriva mea; unde mai pui că timpul liniștei va cere să dărîm întărirea. Este primejdios să nu poți pune sabia în teacă. Și e greu să te poți încrede pe aceasta. Căci în pricina războaielor lăuntrice vătaful tău poate fi de partea de care te păzești. Și, unde este luată religia drept prilej, însăși rubedenia se face mașteră sub obrocul dreptății. Vistieria nu ar ține oști la vetrele noastre, s-ar slei. Noi nu avem cum să o facem, fără a sărăci, sau, mai rău și mai dăunător, a sărăci poporul. Faptul păgubirii mele nu ar fi de loc un mai mare rău. De altminteri, pierdeți în aceasta? — prietenii voștri se întrec, mai mult decît vă plîng, a mustra lipsa voastră de grijă și priveghere și neștiința sau nepăsarea în treburile cinului vostru. Totuși, atîtea case păzite au fost prăpădite, pe cînd aceasta dăinuie, lucru ce mă face a bănui că ele au pierit, fiindcă au fost păzite. Ceea ce dă și poftă și pricină tăbărîtorului. Orice pază are înfățișare de război. Să năvălească vreunul, dacă vrea Domnul, și la mine; dar eu nu-l voi fi chemat. Este locul unde mă odihnesc de războaie. Încerc să trag acest colț din vîltoarea obștească, tot așa cum am făcut și cu un alt colț în sufletul meu. Războiul nostru poate să tot schimbe fețele, să se înmulțească și să osebească între

noi tabere: eu nu mişc. Între atîtea case în arme, eu singur, pe cît ştiu în Franţa, de starea mea, am lăsat curat cerului ocrotirea casei mele. Şi nu am scos dinăuntru nici lingură de argint, nici hrisov. Eu nu vreau nici să mă tem, nici să mă mîntui pe jumătate. Dacă răsplata îmi va cîştiga din plin bunăvoinţa dumnezeiască, ea va dăinui pînă la capăt; de nu, am dăinuit de ajuns ca această dăinuire să poată fi luată în seamă şi de pus pe răboj. Cum? Ţine de mai bine de treizeci de ani[699].

Capitolul XVI

DESPRE FALĂ

(a) Se află numele şi lucrul: numele este un glas care dă răsunet şi însemnătate lucrului; numele nu este parte din lucru, nici din alcătuirea sa; este bucată străină adăugită lucrului şi în afară de el.

Dumnezeu, care este în Sine întreg, plinătate şi culmea desăvîrşirii, nu poate să Se mărească şi să crească înăuntrul Său; dar numele Său se poate mări şi creşte prin binecuvîntare şi laudă, pe care le aducem înfăptuirilor Lui dinafară. Care laudă, pentru că nu o putem întrupa în El cu atît mai mult că în El nu poate fi prisos al binelui, noi o dăm pe seama numelui, care este bucata în afară de El ceva mai învecinată. Iată cum Lui Dumnezeu singur Îi este dată falâ şi cinstire; nimic nu-i mai îndepărtat de raţiune decît a ne apuca să căutăm a le căpăta pe seama noastră; căci fiind nevrednici şi nevoiaşi pe dinăuntru, soiul nostru fiind nedesăvîrşit şi avînd mereu nevoie de îndreptare, întru aceasta trebuie să ne străduim. Sîntem cu toţii găunoşi şi goi; nu cu glas şi vînt trebuie să ne umplem, ne trebuie tencuială mai închegată ca să ne dregem. Un om înfometat ar fi tare netot să-şi cîştige mai curînd o haină frumoasă decît o masă bună; trebuie alergat la ce-i mai grabnic. Precum spun rugăciunile noastre obişnuite: *Gloria in excelsis Deo, et in terra pax ho-*

minibus[700]. Noi sîntem în lipsă de frumusețe, sănătate, virtute și asemenea părți de temei: podoabele din afară se vor căuta după ce ne vom fi chivernisit cele trebuincioase. Teologia[701] lămurește mai pe larg și mai limpede această supunere, dar eu în acestea nu mă pricep de loc.

Crisip și Diogenes au fost cei dintîi care au dat la lumină, și cît mai strașnic, disprețul de fală; și ei spuneau că între toate desfătările cea mai primejdioasă și mai de ocolit este cea care vine din lauda altuia. Cu adevărat, din cele încercate simțim multe amăgiri tare păgubitoare. Nu-i lucru care să otrăvească atîția principi ca măgulirea, nici nimic cu care cei răi să cîștige mai lesne încredințare în jurul acestora; nici mijlocire atît de potrivită și obișnuită pentru a prihăni cinstea femeilor decît a le hrăni și sătura cu laude.

(b) Cea dintîi vrajă de care s-au folosit Sirenele ca să încînte pe Ulise, este în felul acesta,

Aici spre noi, aici, o tu Ulise mult al laudei,
Și cea mai mare fală care înflorește în Grecia[702].

(a) Acei filozofi spuneau că toată fala lumească nu era vrednică ca un om cuminte să întindă măcar degetul să o capete:

(b) *Gloria quantalibet quid erit, si gloria tantum est?*[703] (a) eu vorbesc numai de ea în sine, căci pe urmele ei vin mai multe înlesniri pentru care ea poate fi de dorit; ne cîștigă bunăvoința; ne ferește oarecît de amenințările și jignirea altora, și alte asemenea.

Acestea erau și învățăturile de căpetenie ale lui Epicur; căci povața tagmei sale: ASCUNDE-ȚI VIAȚA, care oprește pe oameni să se încurce cu slujbe și tocmeli obștești, înțelege neapărat a disprețui fala, ceea ce este încuviințare dată de lume faptelor îndeplinite de noi. Cel ce ne poruncește să ne ascundem și să vedem numai de noi și nu vrea să fim cunoscuți de altul, încă și mai puțin vroiește să fim cinstiți și lăudați. El îl și sfătuiește pe Idomeneu să nu urmeze oarecum în faptele lui părerea și faima îndeobște, ci numai pentru a se scuti de celelalte neajunsuri ce se iscă pricinuite de disprețul oamenilor.

Aceste vederi sînt nespus de adevărate, după părerea mea, şi cuminţi. Dar noi sîntem, nu ştiu cum, pe din două în sinea noastră, ceea ce face că nu credem ceea ce credem şi nu ne putem dezbăra de ceea ce ocărîm. Să vedem cele de pe urmă cuvinte ale lui Epicur, cînd murea: sînt măreţe şi vrednice de un asemenea filozof, dar totuşi poartă oarecît semnul semeţirii numelui său şi al purtării pe care o mustrase în poveţele lui. Iată o scrisoare rostită de el puţin înainte să-şi dea sufletul[704]:

„EPICUR CĂTRE HERMARCHOS, SALVE.

În timp ce treceam fericita zi tocmai fiindcă era cea de pe urmă a vieţii mele, scriam aceasta, cu toate că prins de durere atît de mare la beşică şi pîntec încît alta mai mare nu poate fi. Dar era răsplătită cu plăcerea dăruită sufletului meu, amintindu-mi cele aflate şi povăţuite de mine. Iară tu, aşa cum cere iubirea ce avut-ai din copilăria ta pentru mine şi filozofie, să îmbrăţişi ocrotindu-i pe copiii lui Metrodor".

Iată scrisoarea sa. Şi ceea ce face să înţeleg că plăcerea ce spune că o simte în suflet din aflările şi poveţele sale priveşte oarecît faima ce spera să capete prin aceasta după moartea lui, este felul cum si-a întocmit diata, prin care el vrea ca „Aminomachus şi Timocrates, moştenitorii săi, să aducă prinos pentru prăznuirea zilei lui de naştere în toate lunile ianuarie, după cum va orîndui Hermarchos şi cheltuiala ce se va face a douăzecea zi a fiecărei luni, ca să ospăteze pe filozofi, prietenii săi, care se vor întruni pentru pomenirea lui şi a lui Metrodor".

Carneade era capul părerii dimpotrivă, că fala era de dorit pentru ea singură, tot astfel cum noi îmbrăţişăm pe răposaţi pentru ei înşişi, neavînd vreo ştiinţă şi îmbucurare în aceasta, părere care nu lipseşte a fi îndeobşte urmată, precum se întîmplă cu cele care se potrivesc mai bine apucăturilor noastre. (c) Aristotel îi dă locul de frunte între bunurile dinafara insului. Se fereşte, ca de cele două culmi ale viţiului, de necumpătare şi în a o căuta şi în a se feri de fală. (a) Eu cred că dacă am avea cărţile pe care le-a scris Cicero în această privinţă, ne-ar spune minunăţii; căci acel om fu atît de înebunit de astă patimă,

încît, dac-ar fi îndrăznit, ar fi ajuns, cred eu, la depășirea în care căzură alții, că însăși virtutea nu era de dorit decît pentru cinstirea care vine pe urma ei,

Paulum sepultae distat inertiae
Celata virtus[705].

Părere atît de greșită, încît îmi este necaz să fi putut încolți în mintea unui om care căpătase cinstea a purta numele de filozof.

Dacă aceasta ar fi adevărat nu ar trebui să fii virtuos decît între lume; iar îndeplinirile sufletului, unde se află adevăratul scaun al virtuții, nu am avea pentru ce le da rost și rînduială decît pe atît cît vin în cunoștința altuia.

(c) Oare alt nu-i nimic decît a păcătui cu isteține și dibăcie? Dacă știi, spune Carneade, un șarpe ascuns într-un loc, unde, fără a lua seama, se va așeza cel din a cărui moarte tu speri să ai cîștig, faci o faptă rea să nu-l vestești: cu atît mai mult că fapta ta nu va fi cunoscută decît de tine. Dacă nu vine de la noi însine legea faptului bun, dacă pentru noi a nu fi pedepsit este dreptate, în cîte feluri trebuie noi să ne lăsăm duși la rău în fiece zi! Ceea ce făcu Sixt Peduceus, să înapoieze cinstit cele dăruite de C. Plotius din bogățiile lui, el singur avînd știință de ele, și ceea ce eu de asemenea adesea făcut-am, nu găsesc că este atît de laudă, pe cît ar fi fost nevrednic să fi pregetat a o face. Iar în zilele noastre[706] aflu bun și folositor să pui sub ochi pilda lui P. Sextilius Rufus, pe care Cicero îl învinuiește să fi primit o moștenire neîncuviințată de cugetul său, nu numai împotriva legilor, dar și sub puterea legilor înseși. Și pe M. Crassus și Q. Hortensius, care din cauza trecerii și puterii lor fuseseră chemați de un străin a lua părți de pe urma unui lăsămînt cu strîmbătate întocmit ca, prin această mijlocire, să fie dreaptă partea rămasă lui, ei se mulțumiră a nu fi părtașii strîmbăciunii, dar nu se dădură în lături a se înfrupta de pe urma acesteia, de ajuns de scutiți fiind dacă erau la adăpost de învinovățiri și de mărturii și de legi. *Meminerint Deum se habere testem, id est (ut ego arbitror) mentem suam*[707].

(a) Virtutea este lucru tare van și ușuratic, dacă-și cere îndreptățire de la fală. În zadar ne-am prinde să o ținem

pe treapta ei înălțată și am despărți-o de noroc, căci ce-i mai întîmplător decît faima? (c) *Profecto fortuna in omni re dominatur: ea res cunctas ex libidine magis quam ex vero celebrat obscuratque*[708]. (a) Ca faptele să fie aduse la cunoștință și în vedere, este curat un făcut al norocului.

(c) Soarta ne hărăzește fala, pe măsura încumetării sale. Adesea văzut-o-am pășind înaintea vredniciei și adesea întrecînd vrednicia cu mult. Cel care mai întîi se gîndi să asemuiască fala cu umbra făcu mai bine decît credea. Sînt lucruri cu desăvîrșire vane.

Ea merge de asemenea uneori înaintea trupului său, iar uneori cu mult departe-l întrece.

(a) Cei care învață nobilimea să nu caute decît cinstire în vitejie, (c) *quasi non sit honestum quod nobilitatum non sit*[709], (a) ce cîștigau în aceasta decît să nu se încumete vreodată fără să fie văzuți și bine să ia seama dacă se află martori care să poată duce vestea vredniciei lor acolo unde se iscă o mie de prilejuri să faci bine, fără a fi dat în vileag? Cîte fapte frumoase ale însului nu sînt îngropate în gloata unei bătălii? Oricine apucă a privi pe celălalt într-o astfel de vălmășeală nu e de loc la datorie și dă dovadă împotriva lui, cu mărturia ce aduce despre purtările tovarășilor săi:

(c) *Vera et sapiens animi magnitudo honestum illud quod maxime naturam sequitur, in factis positum, non in gloria, judicat*[710]. Toată fala ce iau asupră-mi din viața mea este să o fi trăit liniștită: liniștită nu în felul lui Metrodor, sau Arcesilau, sau Aristip, ci în felul meu. Deoarece filozofia nu s-a învrednicit a găsi vreo cale a liniștei, care să fie bună îndeobște, să o caute fiecare pe seama lui!

(a) Cui datorează Cezar și Alexandru cea nemăsurată mărire a faimei lor, dacă nu soartei? Cîți oameni despre care nu avem nici o știre nu a stins ea la pașii lor dintîi, care dovedeau vitejie întocmai ca și ei dacă nenorocul soartei lor nu ar fi curmat dintr-o dată mersul propășitor! Printre atîtea și atîtea primejdii, nu-mi amintesc să fi fost Cezar vreodată rănit[711]. O mie au murit în primejdii mai mici decît (c) cea mai mică (a) din cele înfruntate de el. Nenumărate frumoase fapte trebuie că se pierd fără

mărturie, înainte ca una să fi ajuns la izbutire. Nu ești totdeauna pe vîrful parapetului sau în fruntea unei oștiri sau în protap sub ochii generalului. Ești prins între întăritură și șanț; trebuie încercat norocul asupra unei cotinețe, trebuie dibuiți patru plăpînzi țintași într-o șură, trebuie să te depărtezi singur din pîlc și să făptuiești singur, după cum nevoia o cere. Și, dacă iei seama, se va afla, din cele văzute, că împrejurările mai puțin strălucite se întîmplă a fi cele mai primejdioase; iar în războaiele ce se petrec în timpul nostru s-au pierdut mai mulți oameni cumsecade în pricini nesocotite și fără însemnătate și la harță pentru vreo cocioabă, decît în locuri de temei și cinste.

(c) Cine socotește că moartea sa este neizbutită, dacă nu-i într-o împrejurare însemnată, în loc să dea strălucire morții, își întunecă viața, lăsînd să-i scape în timp mai multe drepte prilejuri să fi fost vajnic. Iar toate cele drepte sînt de ajuns de strălucite, cugetul trîmbițîndu-le de ajuns fiecăruia. *Gloria nostra est testimonium conscientiae nostrae*[712].

(a) Cine nu-i om de omenie decît fiindcă se va afla și fiindcă va fi mai prețuit după ce se va afla, cine nu vrea bine a face decît dacă virtutea lui va face anume vîlvă între oameni, acela nu-i om de la care poți aștepta multă ispravă.

Credo che'l resto di quel verno cose
Facesse degne di tenerne conto;
Ma fur sin' a quel tempo si nascose,
Che non è colpa mia s'hor'non le conto:
Perche Orlando a far opre virtuose,
Piu ch'a narrarle poi, sempre era pronto,
Ne mai fu alcun' de li suoi fatti espresso,
Senon quando hebbe i testimonii apresso[713].

Trebuie mers în război pentru datoria sa și așteptat acea răsplată nelipsită în toate faptele frumoase, oricît de tăinuite ar fi, chiar și în gîndurile virtuoase; acolo este mulțumirea ce primește cugetul bine îndrumat că a făcut binele. Trebuie să fii viteaz pentru însăși sinea ta și pentru

cîştigul ce este să ai vitejia bine întărită şi statornică faţă de izbiturile soartei:

(b) *Virtus, repulsae nescia sordidae,*
Intaminatis fulget honoribus,
Nec sumit aut ponit secures
Arbitrio popularis aurae[714].

(a) Sufletul nostru trebuie să-şi joace partea, nu pentru arătare, ci pentru noi, înăuntru, unde alţi ochi nu pătrund decît ai noştri; acolo ne apără de teama morţii, a durerilor, şi de ruşine însăşi; acolo ne întăreşte de pierderea copiilor noştri, prietenilor şi averilor noastre şi, cînd prilejul se iveşte, ne călăuzeşte de asemenea prin sorţii războiului. (c) *Non emolumento aliquo, sed ipsius honestatis decore*[715]. (a) Acest cîştig este mult mai mare şi mult mai vrednic a fi sperat şi dorit decît cinstirea şi fala, care nu-s decît binevoitoare judecăţi făcute despre noi.

(b) Într-o naţie întreagă trebuie aleşi cam doisprezece oameni ca să judece asupra unui stînjen de pămînt; iar judecata faptelor şi înaplecărilor noastre, cea mai grea şi însemnată pricină care poate fi, noi o dăm pe seama vîlvei tîrgului şi a gloatei, născătoare a neştiinţei, nedreptăţii şi nestatornicici. (c) Este oare cuminte a face să atîrne viaţa unui înţelept de judecata nebunilor? *An quidquam stultius quam quos singulos contemnas, eos aliquid putare esse universos?*[716].

(b) Oricine are ca ţintă să le fie pe plac în nimic nu izbuteşte: este ţintă fără chip şi prinsoare. (c) *Nihil tam inaestimabile est quam animi multitudinis*[717].

Demetrius spunea cu haz despre vocea poporului că el nu pune preţ nici pe cea care iese pe sus, nici pe cea care iese pe jos[718].

Cestălalt spune încă mai mult: *Ego hoc judico, si quando turpe non sit, tamen non esse non turpe, quum id a multitudine laudetur*[719].

(b) Nici un meşteşug, nici o mlădiere a minţii nu ar putea mîna paşii noştri pe urmele unei călăuze atît de dezmăţate şi smintite. În cea încîlceală vîltorită de zgomote, arătări şi păreri ale gloatei, care ne împing, nu se poate croi nici un drum de nădejde. Să nu avem în vedere o ţintă atît de şubredă şi clătinată; să ne ţinem mereu

după raţiune; să ne urmeze, dacă vrea, învoirea obştească şi, cum ea atîrnă pe de-a întregul de noroc, nu avem vreo lege să aşteptăm mai mult pe o altă cale decît pe aceasta. Dacă nu aş apuca drumul drept, fiindcă-i drept, aş merge pe el, fiindcă din experienţă am găsit că pînă la urmă este de obicei cel mai fericit şi mai folositor. (c) *Dedit hoc providentia hominibus munus, ut honesta magis juvarent*[720]. (b) Cîrmaciul din vechime[721] astfel îi zicea lui Neptun pe o mare furtună: O, Dumnezeule, mă vei mîntui dacă ţi-e vrerea; mă vei pierde dacă ţi-e vrerea, dar eu tot drept voi ţine cîrma. Văzut-am pe timpul meu o mie de oameni încovoindu-se, scăldîndu-se în două ape, fătarnici şi de care nimeni nu stă la îndoială că sînt mai descurcăreţi pe lume decît mine, pierzîndu-se, unde eu m-am mîntuit:

Risi successu posse carere dolos[722].

(c) Paulus Aemilius, cînd a purces la falnicul război din Macedonia, a vestit pretutindeni poporul din Roma „să nu dea drum gurii, în lipsa lui, despre faptele sale". Căci nestăvilirea judecăţilor este o mare piedică în treburile însemnate! Mai ales că nu oricine are strâşnicia lui Fabius[723], care, în ciuda zvonurilor îndeobşte duşmănoase şi jignitoare, îi plăcu mai bine să lase să se stîrbească vaza ce avea cu deşartele clevetiri ale oamenilor decît să-şi împlinească îndatoririle mai slab, căpătînd învoire şi nume bun în popor.

(b) Se află nu ştiu ce dulceaţă firească a te simţi lăudat, dar îi dăruim peste poate de mult.

Laudari haud metuam, neque enim mihi cornea fibra est;
Sed recti finemque extremumque esse recuso
Euge tuum et belle[724].

(a) Nu mă prea îngrijorez care sînt eu în altul cît mă îngrijorez care sînt eu în mine însumi. Eu vreau să fiu bogat prin mine, nu de împrumut. Străinii nu văd decît întîmplările şi feţele dinafară: fiecare poate arăta faţa bună pe dinafară, înăuntru fiind plin de fierbere şi fior. Pe drept este mustrată prefăcătoria la război, căci ce

este mai uşor unui om în luptă decît a ocoli primejdiile şi a măslui răul, fiind cu inima plină de slăbiciune? Sînt atîtea mijloace de a se feri de prilejurile de a te încumeta tu însuţi, că vom fi înşelat de o mie de ori lumea înainte de a porni pe o cale primejdioasă; şi chiar atunci, fiind porniţi pe ea, ştim bine de data aceea să ne coperim jocul cu o faţă bună şi cuvînt vitejesc, cu toate că sufletul pe dinăuntru ne tremură. (c) Iar cine ar fi avut în folosinţă inelul platonic[725], să facă nevăzut pe acela care-l purta la deget, dacă-l întorcea cu faţa către palmă, destui inşi s-ar ascunde adesea acolo unde mai mult ar trebui să fie de faţă şi s-ar căi că sînt aşezaţi într-un astfel de loc de cinste, în care nevoia-i pune să se ferească.

(a) *Falsus honor juvat, et mendax infamia terret*
Quem, nisi mendosum et mendacem[726].

Iată cum toate aceste judecăţi, care se fac după înfăţişarea lucrurilor, sînt nespus de neîntemeiate şi îndoielnice şi nimeni nu este martor mai cu temei al sinei noastre decît noi.

În aceste[727], cîţi hrăpăreţi nu avem noi ca însoţitori ai falei noastre? Cel care se ţine neclintit în şanţul deschis, ce face el cu aceasta mai mult decît fac cei cincizeci de săpaşi care-i deschid calea şi-l acoperă cu trupul lor, pentru cinci pitaci plată pe zi?

(b) *Non, quicquid turbida Roma*
Elevet, accedas, examenque improbum in illa
Castiges trutina: nec te quaesiveris extra[728].

(a) Noi zicem că este a numelui nostru mărire să fie răspîndit şi pomenit de mai multe guri; noi vrem să fie luat în nume de bine şi această mărire să-i aducă un cîştig: iată ce poate fi mai de iertat în acest gînd. Dar depăşirea acestui cusur merge pînă a face că mai mulţi caută să se vorbească de ei în orice fel ar fi. Trogus Pompeius[729] spune de Herostrat[730] şi Titus Livius[731] de Manlius Capitolinus[732] că erau mai dornici de mare faimă decît de bună. Acest viţiu este obişnuit[733]. Avem mai multă grijă să se vorbească de noi decît de felul cum se vorbeşte; şi ne este de ajuns ca numele nostru să treacă din gura-n

gura oamenilor, oricum ar fi să treacă. Pare că a fi cunoscut este întrucîtva să ai viaţa şi dăinuirea ei, dată în paza altuia. Eu socot că nu sînt eu decît la mine; şi de cealaltă viaţă a mea, care se găseşte la prietenii mei, (c) privind-o dezgolită şi curat în sine, (a) eu ştiu bine că nu-i simt rodul, nici îmbucurarea decît din zădarul unei păreri năuce. Iar cînd voi fi mort, o voi simţi încă şi mai puţin; (c) şi dacă voi pierde de tot deprinderea adevăratelor foloase, care întîmplător o însoţesc uneori, (a) nu voi mai avea prinsoare pe unde să apuc faima, nici pe unde va putea să mă atingă, nici să ajungă pînă la mine. Căci, a mă aştepta ca numele meu s-o primească, mai întîi nu am nume care să fie cu totul al meu; din cele două pe care le am, unul este al întregului meu neam, vezi încă şi al altora. Este un neam la Paris şi la Montpellier, care se cheamă Montaigne; un altul în Bretania şi la Xaintonge, De La Montaigne. Mutarea unei singure silabisiri va mesteca spiţele noastre în aşa fel că voi fi părtaşul falei lor, iar ei, din întîmplare, ai ruşinii mele; şi dacă ei s-au mai numit altădată Eyquem[734], acest nume mai priveşte încă o casă cunoscută în Anglia. Cît despre celălalt nume al meu este al cui va voi să-l ia. Încît aş cinsti poate un tîlhar în locu-mi. Mai apoi, dac-aş avea eu un semn anume pentru mine, ce-ar mai putea însemna cînd nu mai sînt? Poate oare fala să arate şi să măgulească nefiinţa?

(b) *Nunc levior cyppus non imprimit ossa?*
Laudat posteritas: nunc non è manibus illis,
Nunc non è tumulo fortunatáque favilla
Nascuntur violae?[735].

(a) Dar de aceasta vorbit-am în altă parte[736].

De altminteri, în orice bătălie, unde zece mii de oameni sînt schilodiţi şi ucişi, nu-i cincisprezece de care să se vorbească. Trebuie să fie vreo mărire, pe o treaptă foarte înaltă, sau vreo ispravă căreia norocul i-a sortit însemnate urmări, ca să dea răsărire unui fapt al insului, nu al unuia sau doi flintaşi numai, dar al unui căpitan. Căci a ucide un om, sau doi, sau zece, a se înfăţişa vitejeşte la moarte este cu adevărat treaba fiecăruia din noi, fiind vorba de totul; dar pentru lume, sînt treburi atît de obişnuite, atîţia

se duc în fiecare zi, şi trebuie atîtea asemenea ca să ajungă la o îndeplinire deosebită, încît nu putem să r aşteptăm la nici o laudă anume,

(b) *casus multis hic cognitus ac jam*
Tritus, et e medio fortunae ductus acervo[737].

(a) Din atîtea mii şi mii de viteji care au murit în Fran de cincisprezece sute de ani, cu armiile în mînă, nu află o sută care să fi ajuns la cunoştinţa noastră. Şi nu num amintirea celor din frunte, dar şi a bătăliilor şi biruinţ lor este înmormîntată.

(c) Sorţii a mai mult de jumătate din lume, din lip cronicei, nu trec hotarul lor şi pier fără a lăsa urm

Dac-aş avea la îndemînă întîmplări necunoscute cr că foarte uşor aş înlocui pe cele cunoscute cu pildele l de tot felul.

(a) Cum, de la romani înşişi şi de la greci, printr atîţia scriitori şi martori şi atîtea isprăvi arare şi nobi ajuns-au atît de puţine pînă la noi!

(b) *Ad nos vix tenuis famae perlabitur aura*[738].

(a) Va fi mult dacă, de acum pînă-n o sută de ar vor fi amintite la grămadă că în timpul nostru fost-a războaie cetăţeneşti în Franţa.

(b) Lacedemonienii aduceau jertfă muzelor cînd po neau la bătălie, ca faptele lor să fie bine şi măreţ scris socotind a fi bunăvoinţă divină şi nu lumească, ca fapte frumoase să găsească mărturie care să ştie să le dea via şi pomenire.

(a) Gîndim noi că la fiecare puşcătură care ne atinş şi pentru fiecare întîlnire a noastră cu norocul, să se af dîndată un scriitor care s-o însemne? Iar, în afară c aceasta, o sută de grămătici o vor putea scrie, a căror tî cuiri nu vor dăinui decît trei zile şi nu vor cădea su ochii nimănui. Nu avem a mia parte din scrisurile vech norocul le dă viaţă mai lungă sau mai scurtă, după bur sa voie; (c) şi ce ajuns-a pînă la noi, ne putem uşor întrel dacă nu-i ce-i mai prost, neavînd cunoştinţă despre ce rămase. (a) Nu se întocmesc letopiseţe de treburi atît c

puținele; trebuie să fi fost în fruntea cuceririi unei împărății sau a unui regat; trebuie să fi cîștigat cincizeci și două de bătălii puse pe război și să fie totuși mai puțin decît numărul lor, cum fost-a Cezar. Zece mii de buni însoțitori și mai mulți mari căpitani muriră urmîndu-l cu vitejie și vrednicie, al căror nume nu dăinui decît atît cît soțiile și copiii lor trăiră,

(b) *quos fama obscura recondit*[739].

(a) Înșiși din acei pe care-i vedem bine făptuind, trei luni sau trei ani după ce au căzut, nu se mai vorbește de ei, ca și cum n-ar fi fost vreodată. Cine va lua în cătare, cu dreaptă măsură și cumpănă, ai căror inși și ale căror fapte rămîn cu fala pomenită în cărți, va găsi că în veacul nostru se află foarte puține fapte și foarte puțini oameni care pot cere vreun drept la aceasta. Cîți oameni cu virtute văzut-am noi trăind mai mult decît faima lor, care au văzut și suferit cum se stinge sub ochii lor cinstea și fala căpătată cu multă dreptate în tinerețea lor? Și pentru trei ani din acea viață neasemuită și închipuită, noi să apucăm a pierde viața noastră adevărată și a ființei și să călcăm în moarte neîncetată? Înțelepții au în vedere o mai frumoasă și mai dreaptă izbutire a unei atît de însemnate împliniri.

(c) *Recte facti, fecisse merces est*[740].
Officii fructus ipsum officium est[741].

(a) Ar fi poate de iertat unui zugrav sau altui meșter și încă unui retorician sau grămătician a căpăta faimă pe urmele lucrărilor lor; dar faptele virtuții sînt prea nobile de la sine, ca să caute altă plată decît de la vrednicia lor și mai ales ca să o caute în deșertăciunea judecății omului.

Dacă totuși această înșelătoare părere slujește obștei ca să ție oamenii la îndatoririle lor; (b) dacă poporul prin ea este trezit în virtute; dacă principii sînt mișcați să vadă lumea binecuvîntînd amintirea lui Traian și ocărînd pe a lui Nero; dacă sînt tulburați că văd numele acestui mare ticălos o dată atît de înspăimîntător și temut, blestemat și atît de ponegrit în voie de cel dintîi cirac care-l silabisește

(a) să fie pomenirea preamărită cu zor şi să i se dea urmare între noi cît se va putea mai mult.

(c) Iar Platon, întrebuinţînd totul ca să aducă pe cetăţenii lui la virtute, îi sfătuieşte şi el să nu dispreţuiască faima şi buna preţuire căpătată de la mulţime; şi spune a fi luminarea Pronici dumnezeieşti că se întîmplă că înşişi răii adesea ştiu după vorbă cit şi după părere să aleagă cu dreptate pe cei buni de cei răi. Acest om şi dascălul său[742] sînt îndrăzneţi şi minunat strecoară faptele şi dezvăluirile dumnezeieşti oriunde puterea omului dă greş; *ut tragici poetae confugiunt ad deum, quum explicare argumenti exitum non possunt*[743].

De aceea Timon[744], în nume de rău îl poreclise mare făurar al minunilor.

(a) Deoarece oamenii, din netrebnicia lor, nu se pot în deajuns mulţumi cu arginţi curaţi, mai şi folosesc din cei nezimţaţi. Această mijlocire fost-a pusă la cale de toţi legiuitorii şi nu-i orînduire unde să nu fie vreun amestec fie a semeţirii ceremonioase, fie a mincinoasei păreri, care să slujească drept frîu pentru a ţine poporul de rînd. De aceea, cei mai mulţi au la obîrşie şi purced a minune, şi tainic înzestraţi cu ferecări mai presus de fire. Este ceea ce a dat trecere religiilor necurate şi s-a făcut a fi îmbrăţişate de oameni cuminţi; şi de aceea Numa[745] şi Sertorius[746], ca să ducă norodul lor la o mai bună credinţă, îl hrăneau cu această prostie, unul că nimfa Egeria, altul capra lui albă, le dădeau în seamă din partea zeilor toate sfaturile de urmat.

(c) Întîietatea pe care o dădu Numa legilor sale, sub ocrotirea zeiţei, Zoroastru, legiuitorul bactrienilor şi al perşilor, o dădu în numele zeului Auramazis[747]; Trismegist al eghiptenilor, de la Mercur; Zamolxis al sciţilor, de la Vesta; Charondas al calcizilor, de la Saturn; Minos al cretanilor, de la Iupiter; Licurg al lacedemonienilor, de la Apolo; Dracon şi Solon al atenienilor, de la Minerva. Şi orice rînduială obştească are un zeu de frunte născocit în toate religiile afară de cea lăsată de Moise poporului din Iudeea scos din Eghipet, cu adevăr lăsat.

(a) După spusele sirelui de Joinville[748] religia beduinilor ţinea între altele că sufletul celui dintre ei care murea pentru principele său trecea în alt trup mai fericit, mai

frumos şi mai tare decît cel dintîi; astfel, ei mult mai bucuroşi îşi puneau viaţa în primejdie:

(b) *In ferrum mens prona viris, animaeque capaces*
Mortis, et ignavum est rediturae parcere vitae[749].

(a) Iată o crezare foarte priincioasă, oricît de deşartă ar fi. Fiecare ţară are mai multe asemenea pilde; dar în astă privinţă s-ar cădea o mai temeinică cercetare.

Ca să mai spun încă un cuvînt, despre cele mai înainte pomenite de mine, nu sfătuiesc nici pe cucoane să numească cinste datoria lor: (c) *ut enim consuetudo loquitur, id solum dicitur honestum quod est populari fama gloriosum*[750]; datoria lor este miezul, cinstea este scoarţa. (a) Nici nu[751] le sfătuiesc să ne-o dea drept plată, ca să fie iertată neînvoirea lor: căci bănuiesc că gîndurile, dorinţa şi vrerea lor, care sînt părţi în care cinstea nu are loc, mai ales că nimic nu se poate arăta în afară, au mai multă trecere decît faptele:

Quae, quia non liceat, non facit, illa facit[752].

Înfruntarea faţă de Dumnezeu cît şi faţă de cuget ar fi tot atît de mare, să o doreşti, cît să o şi făptuieşti. Apoi sînt purtări de la sine ascunse şi tainice; ar fi foarte uşor să lipsească pe altul de cunoştinţa unora din ele, de ce ţine cinstea, dacă nu ar avea cinstirea datoriei lor şi iubirea ce le leagă de neprihănirea lor.

(c) Orice ins cu cinste alege mai curînd să piardă cinstea decît cugetul.

Capitolul XVII

DESPRE TRUFIE

(a) Se mai află un alt soi de fală, care izvorăşte din prea buna părere căpătată despre noi înşine şi preţuirea ce ne-o dăm. Este o împătimire nesocotită, deoarece noi ne iubim şi ne înfăţişăm nouă altfel de cum sîntem: aşa cum patima dragostei dăruie frumuseţi şi nuri fiinţei îndrăgite

şi face pe cei împătimiţi să găsească ceea ce iubesc deosebit şi mai desăvîrşit decît este, dintr-o tulbure şi strîmbă judecată.

Eu totuşi nu vreau ca de teamă de acest păcat un om să se nesocotească pe sine şi să gîndească a fi mai puţin decît este. Judecata trebuie în toate şi peste tot să-şi păstreze dreptul său. Cuminte este ca în aceasta, ca şi aiurea, să vadă ceea ce-i arată adevărul. Dacă-i Cezar, cu îndrăzneală să se găsească cel mai mare căpitan din lume. Noi nu sîntem decît ceremonie; ceremonia ne duce, şi lăsăm miezul lucrurilor; ne apucăm de crengi şi părăsim trunchiul şi trupul. Am învăţat pe cucoane să roşească auzind numai numele a ceea de care nu se tem nicidecum a face; nu îndrăznim să spunem pe nume mădularelor noastre şi nu ne temem să le întrebuinţăm la tot felul de dezmăţuri. Ceremonia ne opreşte să arătăm prin vorbă lucrurile îngăduite şi fireşti şi noi îi dăm ascultare; mintea ne învaţă să nu le aducem a fi neîngăduite şi rele şi nimeni nu-i dă ascultare. Mă aflu aici încurcat în legile ceremoniei. De data asta s-o lăsăm în plata ei.

Cei pe care soarta (bună sau rea, după cum trebuie numită) i-a făcut să petreacă viaţa pe o înaltă treaptă, ei pot prin faptele lor obşteşti să aducă mărturie de cum sînt. Dar cei pe care i-a folosit cu grămada (c) şi de care nimeni nu va vorbi dacă ei înşişi nu vorbesc, (a) li se iartă dacă se încumetă a vorbi de ei faţă de cei care au vreun cîştig să-i cunoască, cum făcea Lucilius[753]:

Ille velut fidis arcana sodalibus olim
Credebat libris, neque, si malè cesserat, usquam
Decurrens alio, neque si benè: quo fit ut omnis
Votiva pateat veluti descripta tabella
Vita senis[754].

Acela încredinţa hîrtiei faptele şi gîndirile sale şi se zugrăvea întocmai cum se simţea a fire. (c) *Nec id Rutilio et Scauro citra fidem aut obtrectationi fuit*[755].

(a) Îmi amintesc aşadar că din frageda mea copilărie s-a băgat de seamă la mine nu ştiu ce port al trupului şi mişcări dovedind oarecît deşartă şi toantă semeţire. Mai întîi voi spune despre aceasta că nu-s stări şi îndemnuri

atît de anume şi atît de întrupate în sinea sa, încît să nu ne fie cu putinţă a le simţi şi cunoaşte. Şi din aceste înaplecări firesti trupul păstrează uşor o deprindere, fără ştirea şi voia noastră. Era oarece răsfăţ strecurat în frumuseţea lui, care făcea pe Alexandru[756] să plece capul într-o parte şi care făcea ca Alcibiade[757] să aibă un fel de glas molatic şi tărăgănat[758]. Iulius Cezar îşi scărpina capul cu un deget, ceea ce este purtarea unui om plin de gînduri grele; iar Cicero, se pare, obişnuia să-şi zbîrcească nasul, ceea ce arată o fire batjocoritoare. Asemenea mişcări se pot isca pe nebănuite în noi. Sînt altele, de făţuială, despre care nu vorbesc, ca plecăciunile şi încovoielile, prin care greşit se capătă de cele mai deseori pe nedrept cinstea de a fi tare smerit şi curtenitor; (c) se poate avea smerenia falei. (b) Sînt destul de darnic a-mi descoperi capul, mai ales vara, şi nu primesc altul să o facă vreodată, fără să i-o întorc la rîndu-mi, ori de la cine ar veni, dacă nu-i în slujba mea. Aş dori ca unii principi, pe care-i cunosc, să fie mai cruţători şi drepţi în a le dărui, căci împărţite cu atîta risipă nu-şi mai au rost. Dacă se fac fără luare-aminte sînt fără priinţă. Între purtările nesocotite, să nu uităm (a) îngîmfarea împăratului Constantius[759], care între lume ţinea totdeauna capul drept, fără a-l întoarce într-o parte sau alta, nu numai pentru a privi pe cei care se plecau în jurul lui, dar cu trupul ţeapăn încremenit, fără să clintească după zguduitul trăsurii, fără să îndrăznească să scuipe, să-şi sufle nasul, să-şi şteargă obrazul faţă de oameni.

Eu nu ştiu dacă acele mişcări, ce se vedeau la mine, erau aproape de acelaşi fel şi dacă aveam cu adevărat vreo ascunsă înaplecare la viţiu, cum uşor poate fi, şi nu pot răspunde de mişcările trupului; însă cît despre mişcările sufletului, vreau aici să mărturisesc ce simt despre ele.

Sînt două părţi în această semeţire: adică, a se preaprecţui şi a nu preţui îndeajuns pe altul. Cît despre una, (c) îmi pare mai întîi că trebuie să ţinem seama de aceasta, că eu simt păsul unui cusur sufletesc, ce nu-mi place, socotindu-l netrebnic şi, încă mai mult, ruşinos. Încerc să-l îndrept, dar să-l smulg nu pot. Este că eu scad preţul drept al lucrurilor ce am în stăpînire, fiindcă le am; şi măresc

prețul lucrurilor cu cît îmi sînt mai străine, depărtate și ne la îndemînă. Acest năduf merge pînă foarte departe. Așa cum întîietatea dată de împuternicire face ca soții să privească cu greșit dispreț soțiile lor și mai mulți părinți pe copiii lor, și eu, între două lucruri aidoma, voi pune totdeauna să atîrne talerul în dauna mea. Nu atît că zorul îndreptării și desăvîrșirii mele îmi tulbură judecata și mă împiedică să fiu mulțumit, cît de la sine stăpînirea încolțește disprețul celor ce ai sub mîna ta. Orînduirile, moravurile depărtate mă ademenesc, și limbile, și iau seama că latina mă îmbie să trag de partea ei, mai presus de cele ce i se cuvin, ca pe copii și pe cei de rînd, din cauza măreției sale. Gospodăria, casa, calul vecinului meu, întocmai prețuite ca și ale mele, fac mai mult decît ale mele, fiindcă nu-s ale mele. Cu atît mai mult, cu cît sînt mai neștiutor de faptul meu. Mă minunează bizuiala și făgăduința ce fiecare are față de sine, acolo unde eu nu pot ști aproape nimic, nici că îndrăznesc să iau asupră-mi să o pot face. Eu nu am mijloacele mele dinainte date și sub mînă; nu prind de vestea lor decît după ce s-au dovedit; tot atîta îndoială am în privința mea, cît despre orice alt lucru. De aici vine că dacă nimeresc o treabă, o pun mai mult pe seama norocului meu decît a puterii mele; cu atît mai mult că le chibzuiesc pe toate la întîmplare și pregetat. De asemenea, (a) mi-e dat de obicei că din toate părerile puse laolaltă, pe care vechimea le-a avut despre om, cele pe care îmbrățuș mai bucuros și de care mă alătur mai tare sînt cele care ne disprețuiesc, ne înjosesc și nimicnicesc mai mult. Îmi pare că filozofia nu are vreodată purtare mai de lăudat decît cînd stă împotriva trufiei noastre și a vanității, cînd mărturisește cu bună-credință nehotărîrea, slăbiciunea și neștiința sa. Îmi pare că mama hrănitoare a celor mai înșelătoare păreri și ale insului și ale obștei este părerea prea bună pe care o are omul despre sine. Cei inși care se cocoață călări pe epiciclul lui Mercur, (c) care văd atît de departe în ceruri, (a) mă fac să scrîșnesc din dinți; căci în cercetarea pe care eu fac, a cărei căutare este omul, găsim o atît de nesfîrșită felurime de judecăți, un atît de adînc labirint de încurcături unele peste altele, atîta osebire și nestatornicie în însăși școala înțelepciunii, încît puteți gîndi că deoare-

ce oamenii aceia nu s-au dumirit în cunoştinţa lor despre ei înşişi şi de însăşi starea lor, care se află fără încetare în faţa ochilor lor; apoi, ei nu ştiu cum se clinteşte ceea ce de ei este clintit, nici cum să ne zugrăvească şi să lămurească pîrghiile pe care ei înşişi le ţin şi le mînuie, cum le-aş crede în cauza fluxului şi a refluxului rîului Nil? Iscodirea de a şti lucrurile a fost dată omului drept pătimire, spune cuvîntul sfînt[760].

Dar, ca să ajung la mine însumi, e tare anevoie, pare-mi-se, ca altul să se preţuiască mai puţin, vezi chiar, ca oricare altul să mă preţuiască mai puţin decît mă preţuiesc eu.

(c) Eu mă ţin a fi de un fel cu toţi, în afară numai că sînt eu cel care o socot; vinovat de cusururi mai joase şi de rînd, dar nu tăgăduite, nu iertate; şi nu mă preţuiesc fiindcă-mi cunosc preţul.

Dacă se află fălire, ea se aşterne la mine pe deasupra, din trădarea alcătuirii mele, şi nu are trup în vederea judecăţii mele. Ea mă spoieşte, nu mă vopseşte.

(a) Căci, în adevăr, vorbind de izbutirile minţii, nu pornit-a în nici un chip de la mine vreun lucru care să mă mulţumească; şi încuviinţarea altuia nu mă cumpără. Am un gust gingaş şi năzuros, mai cu seamă faţă de mine; sînt mereu neîmpăcat cu mine şi simt cum în toate bîjbîi şi-s sleit de slăbiciune. Nu am nimic în mine cu care să-mi mîngîi judecata[761]. Am vederea de ajuns de limpede şi aţintită, dar la treabă ea se tulbură. Mi-o dovedeşte mai vădit poezia. Îmi place nespus: mă pricep destul la lucrurile altuia, dar fac, curat, pe copilul cînd vreau eu să mă apuc de ea: nu mă pot suferi. Pe prostul poţi face oriunde, dar nu în Poezie,

mediocribus esse poetis
Non dii, non homines, non concessere columnae[762].

Placă Domnului să se găsească această povaţă în fruntea oricărei tarabe a tipăritorilor noştri, ca să oprească în prag atîţia stihuitori,

verum
Nil securius est malo Poeta[763].

(c) De ce nu avem şi noi asemenea popoare?[764] Dionisie tatăl nu se preţuia în nimic mai mult decît în poezia sa. Pe vremea jocurilor olimpice, el trimise şi poeţi şi cîntăreţi deodată ce întreceau pe celelalte toate ca măreţie, ca să facă arătarea versurilor lui în corturi cu flamuri căptuşite şi aurite regeşte. Cînd se ajunse a da la iveală versurile sale, răsunetul şi glasul desăvîrşit ademeniră la început poporul, dar pe urmă, cînd acesta se dumiri şi cîntări netoţia lucrării, mai întîi arătă dispreţ, apoi judecata se oţărî şi de necaz porni a se înfuria, năvălind şi doborînd toate foişoarele sale. Şi fiindcă nici carele lui nu făcură nici o ispravă la întreceri, iar nava care se întoarse, aruncată de furtună, rătăci în Sicilia şi se sfărîmă pe coasta Tarentului, poporul ţinu că fusese neapărată mînie a zeilor întărîtaţi împotriva celei proaste poezii. Înşişi marinarii scăpaţi de la înec sprijiniră părerea poporului.

La aceste, oracolul care prevesti moartea sa păru oarecît a da îndreptăţire. Prorocea că Dionisie va fi spre sfîrşitul său cînd va învinge pe cei mai vrednici decît el: ceea ce el tălmăci a fi cartaginezii, care-l întreceau ca putere. Iar adesea, la întîmpinările cu ei, scrîntea biruinţa şi o întîrzia ca să nu se împlinească ursita acelei prevestiri. Dar o pricepuse prost, căci zeul însemnă sorocul biruinţei căpătate cu părtinire şi nedreptate la Atena asupra poeţilor tragici mai buni decît el, cînd a pus să se joace sus şi tare a sa lucrare numită *Leneenii*[765]; după care izbîndă îndată şi muri, în parte din covîrşitoarea bucurie care-l copleşise.

(a) Ceea ce aflu eu de iertat în a mele nu este de la sine şi cu adevăr, ci prin asemuire cu alte lucruri mai proaste, cărora văd că li se dă preţ. Eu pizmuiesc fericirea celor care ştiu să se bucure şi să aibă răsplată din treaba ce fac, deoarece uşor prilej este a-ţi mijloci plăcere cînd o capeţi de la sinea ta. (c) Mai cu seamă dacă ei au puţină tărie în străduinţa lor. Eu ştiu un poet căruia puternicii, slabii, în gloată şi în iatac şi cerul şi pămîntul îi strigă că nu-i de loc priceput. El pentru aceasta nu scade măsura ce şi-a croit, tot reîncepe, tot ia în cătare, şi tot stăruie, cu atît mai vîrtos în părerea lui şi cu mai mult sîrg cu cît numai de el se sprijină.

a) Departe însă a mă mulțumi lucrările mele; de cîte ori le iau în cătare, de atîtea ori am ciudă pe ele:

(b) *Cum relego, scripsisse pudet, quia plurima cerno,*
Me quoque qui feci judice, digna lini[766].

(a) Am totdeauna un gînd în suflet și o anume înfiripare nelămurită care-mi arată ca în vis un chip mai bun decît cel pus în lucru, dar nu-l pot nici prinde, nici scoate la lumină. Și însuși acest gînd nu-i decît pe treapta de mijloc. Vreau să dovedesc prin acestea că făuririle sufletelor mari și bogate din vremile trecute sînt departe cu mult peste culmea unde închipuirea și dorința mea ajung. Scrierile lor nu numai mă mulțumesc și mă înviorează, dar mă minunează și înmărmuresc. Eu judec frumusețea lor, o văd, dacă nu pînă la capăt, cel puțin de ajuns ca să nu-mi fie cu putință să mă avînt pînă acolo[767]. Oridecc mă apuc datorez o jertfă zeițelor, cum spune Plutarh despre unul[768], ca să chem asupră-mi ocrotirea lor,

si quid enim placet,
Si quid dulce hominum sensibus influit,
Debentur lepidis omnia Gratiis[769].

Ele mă părăsesc în toate. Totul este colțuros la mine; lipsește gingășia și frumusețea. Nu știu să arăt preț lucrurilor în ceea ce au mai de prețuit. Condeiul meu nu ajută cu nimic miezului. Iată de ce el trebuie să fie tare, să aibă multă prindere și lustru de la sine. (c) Cînd apuc din ale poporului și mai vesele, este ca să mai iau după mine, căruia nu-i place o înțelepciune ceremonioasă și posomorîtă, cum face lumea, și ca să mă veselesc eu; nu ca să veselesc scrisul meu, care cere mai curînd adîncire și asprime (cel puțin dac-aș putea numi condei o înșiruire neînchegată și fără rînduială, un grai din popor și o întocmire fără croială, fără despărțire, fără încheiere, nelămurită pe voia lui Amafanius[770] și Rabirius[771]). (a) Nu știu nici să plac, nici să am haz, nici să măgulesc; cea mai bună poveste din lume se vlăguiește în mîinile mele și se vestejește. Nu mă pricep a vorbi decît cu bună știre și îmi lipsește cu totul cea ușurință ce văd la mai mulți semeni de ai mei a sta de vorbă cu oricine se nimerește mai întîi, să iau

piuitul unei cete întregi sau să veselesc fără a-i osteni urechile pe un principe cu tot felul de spuse, nelipsindu-le vreodată merindă, cu harul ce au să ştie a folosi şi potrivi ce li se iscă mai întîi, după toana şi înţelesul celor cu care au a face. (b) Principilor nu le place cuvîntare răspicată, nici mie a spune basme[772]. (a) Învederările dintîi şi cele mai la îndemînă, care sînt de obicei mai bine pricepute, eu nu le ştiu întrebuinţa; (c) prost propovăduitor de sfat. În orice privinţă, de-a binelea spun cele ce mai pe urmă aflat-am despre ele. Cicero este de părere că în scrierile despre filozofie, cea mai grea parte este pornirea. Dacă este aşa, eu mă ţin de încheiere.

(a) Aşadar, coarda trebuie mînată la tot felul de glasuri; iar cel mai ascuţit este şi cel care vine mai arar în strună. Se găseşte cel puţin tot atîta măiestrie să dai răsărire unui lucru neînsemnat, cît să sprijini unul însemnat. Trebuie cînd apucate lucrurile pe deasupra, cînd în adîncime. Eu ştiu bine că mare parte din oameni rămîn pe un tărîm de jos, ca să cuprindă lucrurile numai după cea scoarţă din afară; dar încă ştiu că mai marii meşteri, şi (c) Xenofon, şi (a) Platon îi vezi adesea lăsîndu-se de acest fel de rînd şi înjosit ca să spună şi cîntărească lucrurile, sprijinindu-le pe harul care niciodată nu le lipseşte.

De altminterea, limba mea n-are nimic lesnicios şi cuviincios: este aspră, (c) dispreţuitoare, (a) cu dezlegări în voie şi nerînduite; şi-mi place aşa, (c) dacă nu prin judecată, din înaplecare. (a) Dar simt bine că uneori prea mă las dus şi, din străduinţa să mă feresc de meşteşugării şi de făţuială, cad de cealaltă parte:

brevis esse laboro,
Obscurus fio[773].

(c) Platon spune că lungimea sau scurtimea nu sînt însuşiri care scad sau adaugă preţ limbii.

(a) Cînd m-aş apuca să urmez celălalt condei oblu, înstrunit şi rînduit, nu aş prididi: şi cu toate curmările şi cadenţările lui Salustiu, care se potrivesc mai bine cu toana mea, totuşi găsesc pe Cezar şi mai mare şi mai puţin anevoie de potrivit ca el; şi dacă îndemnul meu mă duce să mă iau după vorbirea lui Seneca, nu mă împiedică să

prețuiesc mai mult[774] pe a lui Plutarh. Ca și la făcut și la spus, eu urmez curat felul meu firesc; de acolo vine că mai bine pot vorbi decît scrie. Mișcarea și fapta însuflețesc vorbele, mai ales la cei care se reped, ca mine, și care se înfierbîntă. Înfățișarea, obrazul, vocea, haina, statul pot da oarecît preț lucrurilor care nu au de loc de la sine, ca trăncăneala. Messalla[775] se plînge — în Tacitus — de unele îmbrăcăminți strîmte din vremea sa și de croiala băncilor de unde vorbitorii trebuiau să cuvînteze, care slăbeau logosul lor.

Limba mea franțuzească este stricată[776] și ca glăsuire și în altele, de barbaria ce zace în mine; nu vezi încă om de pe părțile de dincoa[777], la care să nu adie ciripirea din crîngul său și care să nu jignească neapărat urechile curat franțuzești. Și nu-i fiindcă sînt foarte deprins cu perigurdinul meu, căci nu mai am obiceiul să-l vorbesc mai mult decît germana, și nu-mi pasă. (c) Este un fel de vorbă ca în jurul meu și la unii și la alții de prin Poitevin, Xaintongeois, Angoumoisin, Limousin, Auvergnat: moale, tîrîit, răsfirat. (b) Mai sus de noi, spre munți, se vorbește gasconа, pe care o aflu deosebit de frumoasă, tăioasă, scurtă, cuprinzătoare, cu adevărat o vorbire bărbătească și ostășească, mai mult decît oricare alta auzită de mine: (c) atît de vînjos, puternic și apăsat, pe cît este franceza mlădioasă, gingașă și plină[778].

(a) Cît despre latină, care mi-a fost dată de la leagăn[779], din neîntrebuințare am pierdut obișnuința vorbirii ca să o pot folosi, (c) tot așa și s-o scriu, în care altădată mă porecliseră măestru Jehan. Iată cît de puțin prețuiesc pe acest tărîm.

Frumusețea e parte cu mare trecere în legătura dintre oameni, este cel dintîi mijloc de împăcare a unora cu alții; nu-i om, oricît de barbar și de ciufut, care să nu se simtă întrucîtva atins de dulceața ei. Trupul este mare părtaș al ființei noastre, el se ține pe înaltă treaptă; astfel că alcătuirea și întocmirea lui cu dreptate pot fi luate în cătare. Cei care vor să despartă cele două părți de seamă și să le desprindă una de alta, greșesc. Dimpotrivă, trebuie să le împreunăm și să le unim; trebuie poruncit sufletului nu să se tragă deoparte și să stea de unul singur, să dis-

prețuiască și să părăsească trupul (și nici nu ar ști-o face, fără vreo maimuțărie prefăcută), ci să se alăture de el, să-l îmbrățușe, să-l iubească, să-l ajute, să-l vegheze, să-l sfătuiască, să-l îndrepte, să-l întoarcă atunci cînd rătăcește, să-l însoțească pînă la urma urmei și să-i slujească drept soț; în așa fel ca faptele lor să nu pară osebite și împotrivă, ci înstrunite și împăcate. Creștinii au o anume învățătură a acestei legături; căci ei știu că dreptatea dumnezeiască îmbrățușă această unire și alăturare a trupului cu sufletul, pînă a duce trupul să aibă putința răsplăților veșnice; căci Dumnezeu privește întreg omul făptuind și vrea ca întreg să primească pedeapsa sau răsplata, pe cît i se cuvine.

(c) Tagma peripateticienilor[780], din toate tagmele cea mai lumește luminată, dă în seama înțelepciunii această singură sarcină să se îngrijească și să înlesnească deopotrivă bunul acestor două părți împreunate: și arată că celelalte tagme nu țin de ajuns seamă de această însoțire, ci a se fi despărțit, una pentru trup, alta pentru suflet, tot pe atît greșind și să fi îndepărtat omul, pricina lor, de îndrumătorul lor, mărturisit de ei îndeobște că este firea.

(a) Cea dintîi deosebire care să se fi făcut între oameni și cea dintîi alegere care să fi dat întîietate unora asupra celorlalți, de crezut este să fi fost harul frumuseții:

(b) *agros divisere atque dedere*
Pro facie cujúsque et viribus ingenioque:
Nam facies multum valuit virésque vigebant[781].

(a) Iar eu sînt de un stat puțin sub mijlocie. Acest cusur nu este numai urît, dar încă stingheritor tocmai pentru cei care au a dirigui și au însărcinări, căci vaza pe care o dă un stat frumos și semeția trupească le lipsesc.

(c) C. Marius[782] nu primea bucuros ostași care să nu aibă o anume înălțime. În *Il Cortegiano*[783] cu dreptate se vrea pentru gentilomul pe care-l îndrumează să fie de stat obișnuit decît în alt fel și să nu aibă pe seama lui nimic ciudat, care să-l facă a fi arătat cu degetul. Dar a

BIBLIOTEA NAȚIONALĂ PĂSCĂNI

se alege, dacă e nevoie, sub acea mijlocie și nu peste, eu nu aș face-o pentru unul din oaste.

Oamenii mici, spunea Aristotel, sînt tare drăguți, dar nu frumoși; sufletul mare e pus în vedere la mărime, ca și frumusețea la un trup mare și înalt.

(a) Etiopienii și cei din India, spunea el, alegînd regii și juzii, țineau seama de frumusețea și înălțimea insului. Dreptate aveau, căci află cu aceasta ascultare la cei ce-l însoțesc, iar în fața dușmanului acesta se înspăimîntă să vadă mergînd în fruntea oștirii o căpetenie de stat frumos și semeț:

(b) *Ipse inter primos praestanti corpore Turnus*
Vertitur, arma tenens, et toto vertice supra est[784].

Marele nostru rege divin și ceresc ale cărui îndepliniri trebuie toate luate cu grijă în cătare, religie și cucernicie, nu a nesocotit înfățișarea trupească, *speciosus forma proe filiis hominum*[785].

(c) Iar Platon, pe lîngă cumpătare și tărie, dorește să aibă și frumusețe cei care cîrmuiesc republica.

(a) Mare ciudă este să fii întrebat tu însuți între oamenii tăi: „Unde este domnul?", și să nu capeți decît ce mai rămîne din plecăciunea ce ți se cuvine, îndreptată întîi bărbierului, sau grămăticului tău, cum se întîmplă bietului Philopoemen[786]. Acesta sosind cel dintîi din ceata sa la locuința unde era așteptat, gazda, care nu-l cunoștea și nu dădu parale pe înfățișarea lui, îl puse să se ducă să ajute pe slujitoarele sale ca să ațîțe focul și să scoată apa pentru primirea lui Philopoemen. Sosind gentilomii care-l însoțeau și găsindu-l pe neașteptate trebăluind la această frumoasă slujbă (căci nu pregetase a se supune poruncii date), îl întrebară ce făcea acolo: „Plătesc — răspunse el — birul urîțeniei mele". Alte frumusețî sînt pentru femei; frumusețea statului este singura frumusețe a bărbaților. Unde este mărunțime, nici lățimea și rotunjimea frunții, nici limpezimea și blîndețea ochilor, nici nasul potrivit, nici urechea și gura mică, nici șirul alb al dinților, nici barba potrivit de deasă ca coaja de castan, nici părul crescut, nici capul bine rotunjit, nici prospețimea obrajilor, nici aerul feței plăcut, nici trupul

nemirositor, nici cumpănirea dreaptă a mădularelor nu pot face pe un bărbat frumos[787].

Eu am de altfel mijlocul puternic şi adunat; faţa nu grasă, dar plină; infăţişarea, (b) între vesel şi alean, potrivit (a) de îmbujorată şi înfierbîntată,

Unde rigent setis mihi crura, et pectora villis[788];

sănătatea tare şi vioaie, pînă la vîrsta mea înaintată[789] (b) arareori tulburată de boală. (a) Astfel eram, căci nu iau în seamă, cum sînt acuma, păşind pe căile bătrîneţii, de curînd trecut de patruzeci de ani:

(b) *minutatim vires et robur adultum*
Frangit, et in partem pejorem liquitur aetas[790].

(a) Ce voi fi de acum înainte, nu va mai fi decît o jumătate fiinţă, nu voi mai fi eu. În fiecare zi îmi scap mie însumi şi mă fur mie,

Singula de nobis anni praedantur euntes[791].

Îndemînare şi dibăcie nu avut-am; şi totuşi sînt fiul unui tată[792] foarte ager şi sprinten pînă la înaintată bătrîneţe. Nu se găsea om de cinul lui care să i se potrivească în toate deprinderile trupeşti, cum eu nu am găsit unul care să nu mă întreacă, în afară de alergat (în care eram între cei de mijloc). Nu a fost chip vreodată să învăţ cîntul, nici din gură, vocea o am foarte groasă, nici din vreo strună. A dănţui, la cină, la luptă, nu am putut căpăta decît foarte slabă îndemînare şi pricepere, fără vreo răsărire, înot, scrimă, voltije şi salt, nicidecum. Am mîinile atît de ţepene că nu ştiu scrie nici pentru mine; în aşa fel, că mîzgăleala mea, mai bine o scriu încă o dată decît să-mi dau osteneală să o descurc; (c) şi nici nu citesc mai bine. Simt cît sînt de greoi pentru cei care mă ascultă. Altfel, bun la învăţătură. (a) Nu ştiu să păturez drept o scrisoare, nici nu ştiut-am vreodată să ascut o pană, nici să tai cum trebuie carnea la masă[793], (c) nici să pun tacîmul calului, nici să duc şi să dau drumul şoimului, nici să vorbesc cîinilor[794], păsărilor, cailor.

(a) Stările mele trupeşti sînt, la urma urmei, cu totul pe o strună cu ale sufletului. Nu-i nimic viol; este numai

o vigoare plină şi vînjoasă. Ţin bine la greu, dar ţin dacă mă prind eu însumi şi atît cît zorul meu mă duce,

Molliter austerum studio fallente laborem[795].

Altcum, dacă nu sînt ademenit de vreo bunăvoie şi dacă nu sînt mînat de curata şi neatîrnata mea vrere, nimic nu fac. Deoarece eu aşa sînt că, în afară de sănătate şi de viaţă, nu-i lucru (c) pentru care să vreau să-mi rod unghiile, (a) pe care să voiesc a-l cumpăra, plătind cu zbuciumul minţii şi cu stingherire,

(b) *tanti mihi non sit opaci*
Omnis arena Tagi, quodque in mare volvitur aurum[796];

(c) cît se poate de trîndav, cît se poate de neatîrnat, şi din fire, şi din făcut. Aş da tot atît de bucuros sîngele meu cît şi stăruinţa.

(a) Am un suflet cu totul dedat sinei lui, obişnuit să se poarte după cum îi este toana. Pînă în ceasul acesta, neavînd nici poruncă, nici stăpîn silit, mers-am înainte şi în pasul care mi-a plăcut. Aceasta m-a moleşit şi m-a făcut nefolositor în slujba altuia şi bun numai mie însumi. Iar pentru mine nu a fost nevoie să împing această fire greoaie, leneşă şi nevolnică. Deoarece aflîndu-mă în stare de avuţie de la naştere găsit-am cu cale să rămîn[797] cu ea şi trezit în simţămîntul că-mi prieşte calea, nici nu am căutat nimic şi nici nu am luat nimic:

Non agimur tumidis velis Aquilone secundo;
Non tamen adversis aetatem ducimus Austris:
Viribus, ingenio, specie, virtute, loco, re,
Extremi primorum, extremis usque priores[798].

Nu am avut nevoie[799] decît de priceperea să mă mulţumesc, (c) care totuşi are un rost sufletesc să o ştii bine chibzui, deopotrivă de greu în orice fel de stare, şi care de obicei îl vedem mai uşor aflîndu-se unde este sărăcie decît unde este avuţie, mai ales că se întîmplă după mersul celorlalte patimi că foamea noastră de avuţii este mai aţîţată cînd ne sînt date în folosinţă decît în lipsa lor, după cum tăria cumpătării este mai arară decît cea a

răbdării. Şi nu avut-am nevoie[800] (a) decît să mă bucur binişor de bucuriile pe care Dumnezeu, în dărnicia Sa, mi le-a pus în mînă. Nu m-am înfipt la nici o muncă[801] urîcioasă. Nu am de mînuit decît trebile mele; (c) sau cînd am avut, fost-a numai dacă le-am putut mînui în felul şi cum am vrut eu, însărcinat de inşi care s-au bizuit pe mine, care nu mă grăbeau şi mă cunoşteau. Căci şi dintr-un cal nărăvaş şi îndărătnic cei iscusiţi trag întrucîtva folos.

(a) Însăşi copilăria mea fost-a călăuzită într-un fel molatic şi în voie, scutită de orice aspră supunere. Toate acestea au făcut să fie alcătuirea mea gingaşă şi nesîrguitoare. Pînă într-atîta, că-mi place să mi se ascundă pagubele şi neorînduielile care mă privesc. La sumarul cheltuielilor mele adaug atît cît neingrijirea mea mă costă să le ţiu şi să le păzesc.

haec nempe supersunt,
Quae dominum fallant, quae prosint furibus[802].

Îmi place să nu ştiu cît socoteşte ce am, ca să nu simt întocmai paguba. (b) Rog pe cei care trăiesc pe lîngă mine, la ceea ce nu am tragere de inimă şi bună ispravă să mă înşele şi să mă plătească cu bune amăgiri. (a) Din lipsa de tărie a suferi necazul întîmplărilor potrivnice, cărora sîntem supuşi, şi fiindcă nu mă pot încorda ca să pun trebile mele pe rost şi să le orînduiesc, hrănesc pe cît pot în mine cea părere a mă lăsa cu totul în voia soartei, să iau lucrurile cît de rău; şi pe acest rău, mă hotărăsc a-l duce uşurel şi cu răbdare. Numai întru aceasta mă străduiesc şi este ţinta tuturor gîndurilor mele.

(b) La vreo primejdie, nu mă gîndesc atît cum voi scăpa, ci cît de puţin face să scap. Şi dac-aş rămîne, ce ar fi? Neputînd face rînduiala întîmplărilor, mă pun pe mine în rînd şi mă dau după ele, dacă ele nu se dau după mine. Nu am de loc dibăcia să ştiu înşela soarta, ca să scap de ea sau s-o învinge şi să îndrept şi mînui cu chibzuială trebile pe seama mea. Am şi mai puţină răbdare să sufăr grija aprigă şi supărătoare care se cere în acestea. Iar starea cea mai căinită pentru mine este să nu am răgaz la lucruri şi să fiu zorit între teamă şi speranţă. A sta la cumpănă, fie şi pentru lucruri mai uşoare, mă stînjeneş-

te; şi simt mintea mea mai stingherită să sufere zdruncinul şi feluritele săcăieli ale îndoielii şi chibzuirii decît a mă hotărî şi statornici de orice parte ar fi, dacă sorţii au fost aruncaţi. Puţine patimi mi-au tulburat somnul, dar, a mă munci cu un gînd, fie cel mai slab, mă tulbură. Ca şi cu drumurile: bucuros mă feresc de cele costişe şi lunecoase şi mă arunc pe drum întins, cît de noroios şi desfundat ar fi, de pe care nu pot să cad mai jos, şi caut pe el întemeiere; de asemenea, îmi plac nenorocirile curate care nu mă mai frămîntă şi sîcîie cu şovăiala desfăşurării lor, şi care de la întîiul salt mă împing de-a dreptul în suferinţă:

(c) *dubia plus torquent mala*[803].

(b) Faţă de întîmplări mă ţin cu bărbăţie; la călăuzirea întîmplărilor, copilăreşte. Groaza căderii mă înfierbîntă mai mult decît lovitura. Nu face ocaua cît daraua. Zgîrcitului îi iese mai prost socoteala în patima sa decît săracului, şi bănuitorului, decît înşelatului. E mai puţin rău adesea să pierzi via decît s-o ceri cu pîră. Treapta cea mai de jos e cea mai tare. Este scaunul statorniciei; acolo nu ai nevoie decît de tine; acolo-şi are temelia şi se sprijină toată pe sine. Această pildă, a unui gentilom pe care mai mulţi l-au cunoscut, nu are oare o adîncă filozofică? El se căsători, bine înaintat în vîrstă, după ce şi-a petrecut tinereţea ca vesel holtei: mare palavragiu, mare chefliu. Bine îşi aminti cît pricina încornorării îl făcuse să vorbească şi să rîdă pe seama altora, ca să se pună la adăpost se căsători cu o femeie luată de unde fiecare le găseşte pe banii săi şi încheie cu ea următorul înţeles: „Bună ziua, lepădătură. — Bună ziua, încornoratule!" Şi nu-i lucru de care să stea de vorbă mai adesea şi mai pe şleau cu oricine îi trece pragul casei decît de această înţelegere, cu care punea căluş ascunselor clevetiri şi celor ce-şi băteau joc, slăbind împunsătura ăstor ocări.

(a) Cît despre ambiţie, care este vecină cu trufia, sau îi este mai curînd fiică, ar fi trebuit ca să mă înfig la ea, să mă fi tras soarta de mînă. Căci, a mă osteni pentru o speranţă nesăbuită şi a mă supune la toate greutăţile care însoţesc pe cei ce caută să răzbată pentru a căpăta vază cînd încep a înainta, niciodată n-aş fi ştiut-o face:

(b) *spem pretio non emo*[804].

Mă leg de ce văd şi de ce ţin şi nicicum nu mă depărtez de liman,

Alter remus aquas, alter tibi radat arenas[805].

Mai apoi, puţin se ajunge pe aceste culmi fără să fi zvîrlit mai întîi sorţilor din al său şi sînt de părere că dacă avutul este mulţumitor ca să păstrezi starea în care te-ai născut şi crescut, înseamnă nebunie să laşi ce ai în mînă pentru o agonisire fugară. Cel a cărui soartă nu-i îngăduie să-şi împlinte piciorul şi să-şi întărească fiinţa în linişte şi odihnă poate fi iertat că aruncă la noroc ce are, fiindcă şi aşa şi aşa nevoia îl trimite în căutare.

(c) *Capienda rebus in malis praeceps via est*[806].

(b) Şi iert mai mult unuia mai mic din neam, care-şi pune la bătaie moştenirea decît pe cel căruia îi cade în sarcină cinstea casei şi care nu poate să fie văzut nevoiaş, decît din vina lui.

(a) Am găsit drumul mai scurt şi uşor, urmînd sfatul bunilor mei prieteni de pe vremuri, să mă lepăd de dorinţa aceasta şi să rămîn în ale mele,

Cui sit conditio dulcis sine pulvere palmae[807]:

judecînd totodată sănătos că puterile mele nu erau în stare de mare lucru, şi amintindu-mi acel cuvînt al răposatului cancelar Olivier, că „franţuzii par maimuţe care din creangă în creangă se caţără cît mai sus pînă cînd, ajunse pe cea mai din vîrf, îşi arată curul".

(b) *Turpe est, quod nequeas, capiti committere pondus,*
Et pressum inflexo mox dare terga genu[808].

(a) Înseşi bunele mele însuşiri eu le găsesc nefolositoare în veacul acesta. Felul meu de a fi agale, ar fi fost chemat netrebnicie şi slăbiciune; credinţa şi cugetul, ar fi fost găsite mustrătoare şi zgîndăritoare; necruţarea şi neatîrnarea, supărătoare, nesocotite şi cutezate. Nenorocul slujeşte oarecum. Este bine să te naşti într-un veac destrăbălat, căci, asemuit cu alt ins, eşti preţuit pe ieftin.

Cine nu-i uitigaş de părinte şi nelegiuit, în zilele noastre, este om de omenie şi cinste[809]:

(b) *Nunc, si depositum non inficiatur amicus,*
Si reddat veterem cum tota aerugine follem,
Prodigiosa fides et Tuscis digna libellis,
Quaeque coronata lustrari debeat agna[810].

Şi nu fu vreodată timp şi loc în care să aibă principii mai mare şi întemeiat prilej a răsplăti bunătatea şi dreptatea. Cel dintîi care s-ar apuca să răzbească a cîştiga bunăvoinţă şi trecere pe această cale, tare păcălit ar fi, dacă nu se va înălţa cu uşurinţă mai presus decît cei de teapa lui. Puterea, cerbicia pot oarecît, dar nu totdeauna totul.

(c) Negustorii, juzii satelor, meşteşugarii îi vedem păşind într-un pas cu nobilimea ca vitejie şi pricepere ostăşească; ei duc lupte vrednice de laudă şi în obşte şi la vatră, ei se bat şi apără oraşele în războaiele noastre. Un principe, în această îmbulzeală, pune sub oboroc vaza lui. El, să strălucească de omenie, de adevăr, de bună-credinţă, de cumpătare şi mai ales de dreptate: semne arare, necunoscute şi izgonite. Numai din vrerea popoarelor poate el izbuti în trebile sale şi alt nici unele alte însuşiri nu pot măguli vrerea lor decît acestea, fiindu-le mult mai folositoare decît celelalte.

Nihil est tam populare quam bonitas[811].

(a) Cu această asemuire, m-aş fi găsit (c) mare şi arar, după cum mă găsesc pigmeu şi de rînd în asemuirea veacurilor trecute, unde era obişnuit ca un om să fie aşa, dacă alte însuşiri nu încolţise în el, (a) cumpănit în răzbunările sale, molatic la înfruntare, cu sfinţenie ţinînd cuvîntul dat, nici făţarnic, nici încovoiat, nici mlădiindu-şi credinţa după vrerea altora şi după împrejurări. Mai curînd mi-aş frînge gîtul la treburi decît să-mi sucesc credinţa în slujba lor. Căci, dacă-i vorba de această nouă virtute a făţărniciei şi strîmbăciunii, care în ceasul acesta este atît de mult în cinste, eu mai ales o urăsc; iar între toate viţiile, nu aflu unul care să dovedească mai multă ticăloşie şi josnicie a inimii. Este o apucătură mîrşavă şi

slugarnică a se ascunde sub obrăzar şi a nu îndrăzni să te arăţi aşa cum eşti. Cu aceasta oamenii noştri se învaţă a fi vicleni; (b) fiind nevoiţi să scoată cuvinte neadevărate, ei nu se căiesc a se lepăda de ele. (a) O inimă înzestrată nu trebuie să tăgăduiască gîndurile sale; ea vrea să fie văzută pînă-n fund. (c) Sau este totul bun, sau cel puţin totul este omenos în ea.

Aristotel socoteşte a fi faptul mărinimiei să dai în vileag şi ura, şi iubirea, să judeci, să vorbeşti fără de înconjur şi, ca bir al adevărului, să nu-ţi pese de învoirea sau hulirea altuia.

(a) Apolonios[812] spunea că robilor le este dat să mintă; celor neatîrnaţi, să spună adevărul.

(c) Este cea dintîi şi partea de temelie a virtuţii. Trebuie iubită pentru ea însăşi. Cel care adevăr spune, pentru că este îndemnat de aiurea şi fiindcă slujeşte şi care nu se teme cînd nu-i pe seama nimănui să spuie minciună, nu este aevea vrednic. Sufletul meu, în alcătuirea sa, alungă minciuna şi urăşte gîndul ei.

Mi-e ruşine în sinea mea şi am o aprigă căinţă dacă uneori ea îmi scapă, cum îmi scapă uneori, împrejurările luîndu-mă pe neaşteptate şi pe negîndite.

(a) Nu trebuie totdeauna spus totul, căci ar fi prostie, dar ce spui trebuie să fie întocmai cum gîndeşti, de nu este răutate. Eu nu ştiu ce înlesnire aşteaptă ei, a se strîmba şi preface neîncetat, de nu să nu fie crezuţi nici cînd spun adevăr; aceasta poate înşela o dată sau de două ori pe oameni; dar să-ţi faci meşteşug şi să te lauzi, cum au făcut unii din prinţii noştri[813], că ar zvîrli cămaşa în foc dac-ar fi părtaşa gîndurilor ce au (care este cuvînt al lui Metellus Macedonicus[814] din vechime) şi cine nu ştie să se prefacă nu ştie să domnească, înseamnă a da de veste celor care au de-a face cu ei că nu-i decît minciună şi înşelătorie ceea ce spun. (c) *Quo quis versutior et callidior est, hoc invisior et suspectior, detracta opinione probitatis*[815]. (a) Ar fi o mare netoţie din partea cui s-ar lăsa dus de vorbele şi de faţa celui care se laudă că este totdeauna altul pe dinafară decît pe dinăuntru, cum făcea Tiberiu[816], şi nu ştiu ce parte asemenea oameni pot avea în tocmelile lumeşti, nedînd la iveală nimic care să fie primit drept argint curat.

(b) Cine este necredincios față de adevăr este de asemenea și față de minciună.

(c) Cei care[817], în vremea noastră, au socotit a statornici îndatoririle unui principe, numai pentru binele trebilor sale, și le-a dat pas înainte de grija credinței și cugetului său, ar fi avut ce spune unui principe a cărui soartă i-ar fi ursit ca să le orînduiască pentru totdeauna cu o singură strîmbătate și lipsă a cuvîntului său. Dar nu merge așa. Adesea cazi din nou în aidoma tîrg; se face mai mult de o pace, mai mult de o înțelegere între țări, cît trăiești. Cîștigul care-i ademenește la cea dintîi necredință a lor (și totdeauna se ivește ca și la celelalte rele: pîngăriri, ucideri, răscoale, trădări, care se fac pentru vreo înfăptuire), dar acest dintîi cîștig trage după sine nesfîrșite pagube, înlăturînd pe acel principe de orice legătură și de orice mijlocire de tocmeală, drept urmare a necredinței. Soliman[818], din neamul otomanilor, neam puțin grijuliu a se ține de făgăduieli și de înțelesuri de pace, cînd în copilăria mea[819] a întărit oastea sa la Otranta, aflînd că Mercurin de Gratinare și locuitorii din Castro erau ținuți prinși de război, după ce ei predaseră cetatea, împotriva înțelesului la schimbul de vorbe al predării, ceru să li se dea drumul; și el, punînd la cale alte mari împliniri în ținutul acela, știa că necredința, cu toate că se arăta a fi folositoare în acea clipă, îi va aduce pe viitor ponegrire și bănuială cu nesfîrșite ponoase.

(a) Întrucît mă privește, mai bine să fiu supărător și zgîndăritor decît lingușitor și fățarnic.

(b) Poate fi mestecată o fărîmă de mîndrie și îndărătnicie, o mărturisesc, să rămîi astfel întreg și fățiș, fără a ține seamă de altul: și-mi pare că mă prind a fi mai neatîrnat, acolo unde ar trebui mai puțin, și că mă înfierbînt de preîntîmpinarea celor ce se cuvin. Se și poate că mă las purtat de fire, lipsindu-mi dibăcia. Arătînd față de măriri același fel de a vorbi și o purtare în voie, ca și acasă la mine, eu simt cum lunec spre sfruntare și necuviință. Dar în afară că așa sînt din făptură, nu am duhul de ajuns de mlădios ca să nu mă încurc la o neașteptată întrebare și, ca să scap pe vreun ocol, nici să prefac un adevăr, nici de ajuns aducere aminte ca să-l țiu așa prefăcut, nici bineînțeles de ajuns încredințat ca să-i dau

vreo întărire şi să fac pe viteazul de slăbiciune. De aceea mă dau în plata adevărului şi spun totdeauna ce gîndesc şi fiindcă aşa îmi este firea şi fiindcă judec, lăsînd ca soarta să mîie întîmplarea.

(c) Aristip[820] spune că „rodul cel mai de preţ căpătat de filozofie este să vorbească oricui neatîrnat şi deschis"

(a) Aducerea-aminte este o unealtă minunat de folositoare şi fără care judecata îşi face tare anevoie slujba mie-mi lipseşte cu totul. Ce mi se pune în vedere trebuie să mi se aducă cu bucata. Căci, a răspunde unei întîmpinări, în care s-ar vedea mai multe capete, eu nu o pot face. Nu aş putea primi o însărcinare fără însemnări. La cînd am de spus o vorbă care este de luat în seamă, dacă este pe lung, ajung la urîta şi proasta nevoie să învăţ pe dinafară (c) cuvînt cu cuvînt (a) ceea ce am de spus; altfel cum nu aş avea nici învederare, nici temei, fiindu-mi teamă că aducerea aminte va da greş. (c) Dar acest ajutor nu-mi este mai puţin anevoie. Ca să învăţ trei versuri îmi trebuie trei ceasuri; pe urmă, într-o lucrare a mea voia şi precăderea să schimb rînduiala, să mut un cuvînt felurind neîncetat plăsmuirea, face să fie mai greu de priceput; (a) iar cu cît mă îndoiesc mai mult de aducere aminte, cu atît ea se tulbură: mă ajută mai bine pe neaşteptate, trebuie să o pun la treabă cu binişorul; căci dacă-i dau ghes, ea se sperie, şi dacă a început să şovăie cu cît o îndemn, cu atît se încurcă şi împiedică; ea mi slujeşte în clipa ei, nu în clipa mea. Ce simt[821] faţă de aducerea-aminte, simt şi în mai multe alte părţi. Ele fug de poruncă, de silinţă şi de greutate. Ceea ce fac uşor şi firesc, dacă mă străduiesc a-l face din poruncă neapărat şi stăruitoare, nu-l mai ştiu face. Însăşi trupeşte, mădularele care au oarece neatîrnare şi legi anume de la el nu se învoiesc uneori a da ascultare cînd le menesc şi leg ca într-un anumit loc şi ceas să le folosesc la anume slujbă. Cea preîntîmpinare poruncită şi tiranică le sleieşte se înţepenesc de fior sau de întărîtare şi încremenesc[822] (b) Altă dată, găsindu-mă la loc unde necurtenie varvară înseamnă să nu răspunzi celor care te îmbie la băutură cu toate că eram lăsat cu totul în voie, încercam să fiu bun oaspe de hatîrul cucoanelor care se aflau de faţă, cum era obiceiul locului. Dar fu un haz, căci ameninţarea ş

pregătirea să silesc peste măsură obiceiul şi firea mea îmi astupă gîtlejul, aşa că nu putui înghiţi picătură şi fusei lipsit însăşi de băutura care-mi trebuie la masă. Mă aflam băut şi săturat de toată băutura cu care mă încărcase închipuirea mea. (a) Acest făcut se vede mai ales la cei care au închipuirea mult aprinsă şi tare; dar este totuşi firesc şi nu-i nimeni care să nu-l simtă întrucîtva. Unui desăvîrşit arcaş, osindit la moarte, i se dăruia viaţa dacă voia să arate vreo dovedire de seamă a dibăciei lui; el nu vru să încerce, temîndu-se că prea marele zor al vrerii sale va face ca mîna lui să greşească şi în loc să-şi mintuie viaţa, să piardă şi faima căpătată la tras cu arma sa. Un om cu gîndul aiurea nu va da greş să facă totdeauna acelaşi număr de paşi, acolo unde se preumblă: dar dacă ia în seamă să-i măsoare şi numere, găseşte cei făcuţi fireşte şi la întîmplare mai pe potrivă decît cei făcuţi cu ştire.

Cărtularul meu, care este din cele mai frumoase din cărtularele de casă, este aşezat într-o încăpere de colţ a casei mele; dacă-mi vine în minte un lucru de căutat acolo sau de scris, de teamă să nu-mi scape numai trecînd curtea, trebuie să-l încredinţez cuiva. Dacă vorbind mă încumet să mă depărtez cîtuşi de puţin de firul meu, nu se întîmplă să nu-l pierd, ceea ce face că mă ţin în vorbirea mea strîns, scurt şi ţapăn. Pe oamenii care mă slujesc sînt nevoit să-i chem după numele sarcinii ce au sau a ţării lor, căci tare greu le ţin minte poreclirea. (b) Aş spune uşor că are trei silabisiri, că sunetul îi este aspru, că începe şi sfîrşeşte cu cutare literă. (a) Şi, dacă aş trăi mult, nu cred că nu aş uita numele meu, cum au făcut şi alţii. (b) Messala Corvinus[823] fu doi ani fără urmă de aducere-aminte; (c) ceea ce se spune şi de George din Trebizonda[824]; (b) şi, cu grijă de mine, răstălmăcesc adesea ce viaţă fuse a lor şi dacă, lipsindu-mi această parte, îmi va mai rămîne ca să mă ţin întrucîtva cu uşurinţă, şi privind de aproape mă tem că acest cusur, dacă este întru totul, zădărniceşte toate îndeplinirile sufletului: *Memoria certe non modo philosophiam, sed omnis vitae usum omnesque artes una maxime continet*[825].

(a) *Plenus rimarum sum, hac atque illac effluo*[826].

Mi s-a întîmplat[827] să uit mai mult de o dată cuvîntul de

trecere pe care (c) trei ceasuri înainte (a) îl dădusem sau primisem de la altul; (c) şi să uit unde-mi ascunsesem punga, oricît ar spune Cicero[828]. Singur îmi mijlocesc să pierd cele pe care le strîng cu mai multă grijă.

(a) Este învelişul şi teaca ştiinţei aducerea-aminte: avînd-o atît de vlăguită, nu am prea mult a mă plînge că nu ştiu. Ştiu de-a valma numele măiestriilor şi care le este făcutul, dar nimic mai mult. Cărţile le frunzăresc, nu mă silesc asupră-le; ce-mi rămîne din ele, este lucru pe care nu-l mai osebesc a fi al altuia; este numai lucrul din care judecata mea a tras folosul, gîndurile şi închipuirile de care s-a pătruns întocmitorul, locul, cuvintele şi alte împrejurări le uit pe loc.

(b) Şi cu atîta desăvîrşită uitare, încît nu uit mai puţin scrierile mele şi plăzmuirile decît toate celelalte. Mi se aduc la cunoştinţă, fără să am habar de ele. Cine va vroi să ştie de unde sînt versurile şi pildele îngrămădite aici, m-ar pune în încurcătură să o spun; şi totuşi, nu le-am cerşit decît la uşile ştiute şi faimoase, nu m-am mulţumit să fie numai bogate, dacă nu vin şi din mînă bogată şi cinstită; în ele însemnătatea se întrece cu înţelepciunea. (c) Nu-i mare minune dacă urmează cartea mea soarta celorlalte cărţi şi dacă aducerea mea aminte răvăşeşte ceea ce scriu, ca şi ceea ce citesc şi ceea ce dau şi ceea ce primesc.

(a) În afară de cusurul aducerii-aminte, mai am şi altele care sporesc mult neştiinţa mea. Am mintea tîrzie şi moliie; cel mai mic nor îi ştirbeşte ascuţimea, în aşa chip că (de pildă) nu îmi pun în vedere ghicitoare cît de uşoară pe care s-o poată desluşi. Cea mai deşartă învîrteală a vorbirii îl împiedică. La jocurile unde mintea îşi are parte, şahul, cărţile, damele şi altele, nu înţeleg decît mişcările cele mai grosolane. Priceperea mi-e încetă şi încîlcită, dar ce prinde o dată îl prinde bine şi-l îmbrăţuşe în totul strîns şi adîncit, pe cît îl şi ţine. Am vedere departe, sănătoasă şi întreagă, dar care se oboseşte uşor la lucru şi se înceţoşează; în legătură cu aceasta, nu pot multă vreme să am a face cu cărţile decît slujindu-mă de altul. Pliniu cel Tînăr[829] va dovedi celor care nu au încercat-o cît de însemnată este această întîrziere pentru cei dedaţi trebii acesteia.

Nu-i suflet cît de plăpînd sau cît de grosolan în care să nu se vadă lucind vreo anume însuşire; nu-i cît de împotmolit, care să nu dea răsărire la vreun capăt. Şi cum de se întîmplă că un suflet orb, amorţit în toate celelalte lucruri, se află viu, limpede şi desăvîrşit într-o anumită privinţă, trebuie să cercetăm la cei maeştri. Dar sufletele frumoase sînt sufletele atotcuprinzătoare, deschise şi pregătite pentru toate; şi dacă nu învăţate, (c) cel puţin bune de învăţătură: (a) asta o spun, ca învinuire să aduc a lui meu; căci, fie din slăbiciune şi lăsare (iar a fi lăsător a ceea ce este la picioarele noastre, ce avem în mîini, ce priveşte mai de aproape folosul traiului este lucru tare depărtat de cum cred eu), nu se găseşte suflet mai netot şi mai neştiutor decît al meu în mai multe lucruri de rînd şi care nu pot rămîne neştiute fără ruşine. Trebuie să povestesc cîteva pilde despre acestea.

Sînt născut şi crescut la cîmp şi pe ogor; am treburi şi gospodărie pe mînă, de cînd cei dinainte în stăpînirea avutului de care mă bucur, mi-au lăsat locul. Dar nu ştiu socoti nici cu bobii, nici cu pana. Cei mai mulţi din banii noştri nu-i cunosc; nici nu osebesc un grăunte de altul, nici pe pămînt, nici în grînar, dacă nu sare în ochi, nici măcar sămînţa de varză şi de lăptucă din grădina mea. Nu mă pricep nici la numele celor dintîi unelte ale casei, nici la cele mai grosolane lucrări ale plugăritului pe care şi copiii le ştiu; (b) mai puţin la meşteşugurile fierăriei, la tocmeala şi cunoaşterea mărfurilor, felurimea şi soiul poamelor, vinurilor, cărnurilor; nici să învăţ o pasăre, nici să oblojesc un cal sau un ciine. (a) Mai apoi trebuie să mă fac de rîs în totul, nu-i o lună de cînd fost-am prins că nu ştiu la ce slujeşte drojdia de pîine, (c) şi ce însemna să laşi vinul să fiarbă. (a) Odinioară, la Atena[830], se dibuise o înaplecare pentru matematică la cel care se văzuse că potriveşte şi întocmeşte cu isousinţă grămezile şi încărcăturile de crengi. Cu adevărat, despre mine s-ar trage o părere cu totul dimpotrivă; căci să mi se dea întreaga uneltire a unei bucătării, iată-mă flămînzit[831].

Cu aceste trăsături de mine mărturisite, se pot închipui altele în dauna mea: dar, oricum m-aş aduce la cunoştinţă, să mă aduc numai aşa cum sînt la cunoştinţă şi ajung unde am vrut. Şi tot nu cer iertare că pun în scris vorbe de

clacă şi de nimica cum sînt acestea. Neînsemnătatea pricinii mă sileşte să o fac[832]. (c) Să se aducă vină, cine vrea, plănuirii mele, dar nu căii apucate de mine. (a) Ceea ce nu începe îndoială este că, fără ca nimeni să-mi dea de ştire, văd eu de ajuns cît fac toate acestea şi cît cîntăresc, şi nebunia celor ce am de gînd să fac[833]. Este mult dacă judecata mea nu se lasă de astfel de încercări ce aflăm aici:

Nasutus sis usque licet, sis denique nasus,
Quantum noluerit ferre rogatus Athlas,
Et possis ipsum tu deridere Latinum,
Non potes in nugas dicere plura meas,
Ipse ego quam dixi: quid dentem dente juvabit
Rodere? carne opus est, si satur esse velis.
Ne perdas operam: qui se mirantur, in illos
Virus habe; nos haec novimus esse nihil[834].

Nu sînt silit să nu spun prostii, numai să nu mă înşel în a şti că sînt. Să greşesc ştiind, ceea ce îmi este atît de obişnuit, încît nici nu greşesc în alt fel; niciodată nu greşesc pe neaşteptate. Puţin lucru dacă se pun pe seama îndrăznelii toanelor mele faptele netoate, deoarece eu nu pot să mă împiedic de obicei a pune pe seama lor pe cele nesăbuite.

Văzui într-o zi la Bar-Le Duc[835] că se arăta regelui Francisc al II-lea, pentru pomenirea regelui René al Siciliei[836], chipul său făcut de el. De ce nu ar avea voie, tot astfel fiecare, să se zugrăvească cu pana, cum se zugrăvea el cu cărbunele? Nu vreau însă nici să uit acea ştirbire, tare urît de pus sub ochii lumii: este nehotărîrea, cusur foarte stinjenitor în frecuşul trebilor lumeşti; eu nu ştiu să iau o hotărîre în tocmeli îndoielnice:

(b) *Ne si, ne no, nel cor mi suona intero*[837].

Ştiu bine să sprijin o părere, dar nu s-o aleg.

(a) Pentru că din lucrurile omeneşti, de orice parte te-ai pleca, se arată multe feţe care ne întăresc de ceea parte (c) (şi filozoful Crisip spunea că vrea să înveţe de la Zenon şi Cleante, dascălii săi, numai dogmele, căci dovezile şi judecăţile şi le aduce el singur), (a) de orice parte

mă învîrt culeg totdeauna de ajuns întemeiere şi adeverire ca să rămîn la ea. Astfel, ţin pe seama mea îndoiala şi neatîrnarea alegerii pînă cînd sînt silit de împrejurare. Şi atunci, adevăr să mărturisesc, zvîrl pana de cele mai deseori în vînt — cum se zice — şi mă las în voia norocului; cel mai uşor îndemn şi împrejurare mă poartă,

Dum in dubio est animus, paulo momento huc atque illuc impellitur[838]. Nehotărîrea judecăţii mele stă deopotrivă pe cumpănă în cele mai multe întîmplări, încît bucuros aş da hotărîrea mea în plata soartei şi zarurilor; şi văd, luînd mult în cătare slăbiciunea noastră omenească, pildele pe care însăşi istoria sfîntă ni le-a lăsat, a obiceiului să se dea soartei şi norocului statornicirea alesului între lucrurile îndoielnice: *sors cecidit super Mathiam*[839]. (c) Mintea omenească este o sabie cu două tăişuri şi primejdioasă. Însăşi în mîna lui Socrate, cel mai de aproape şi strîns prieten al ei, vezi că este bîtă cu mai multe capete. (a) Aşadar, eu nu sînt făcut decît pentru a merge pe urme şi mă las uşor dus cu mulţimea; nu mă încred în puterile mele de ajuns ca să-mi iau asupra a porunci şi a îndruma, nici chiar a sfătui; mulţumit sînt să găsesc o cale bătută de alţii. Dacă trebuie să înfrunt norocul unei alegeri fără să fiu bizuit, mai bine să o facă altul, zdravăn în părerile sale şi legat de ele cu mai multă tărie decît eu de ale mele, (b) a căror temelie şi aşezare le aflu lunecoase. Totuşi, nu schimb uşor, mai ales fiindcă găsesc părerile potrivnice cu tot atîta slăbiciune ca şi ale mele. (c) *Ipsa consuetudo assentiendi periculosa esse videtur et lubrica*[840]. (a) Mai cu seamă în trebile politice, unde este cîmp deschis dat şovăielii şi întîmpinării:

> *Justa pari premitur veluti quum pondere libra*
> *Prona, nec hac plus parte sedet, nec surgit ab illa*[841].

Părerile lui Machiavelli[842], de pildă, erau destul de bine întemeiate în privinţa aceasta, totuşi cît de lesne au aflat împotrivire, iar cei care l-au luat în răspăr n-au fost mai tari, ca să apere pe ale lor. Se va găsi totdeauna o învederare care să afle răspunsuri, asemuiri, întîmpinări de trei şi patru sau de mai multe ori şi unele împotriva altora,

în nesfîrşita urzeală a dezbaterilor pe care hărţuiala noastră a întins-o cît a putut pe seama împricinărilor,

Caedimur, et totidem plagis consumimus hostem[843],

arătările aduse nemaiavînd alt temei decît experienţa, iar felurimea întîmplărilor omeneşti dînd la iveală nesfîrşite pilde în toate chipurile. Un om învăţat din timpul nostru spune că în almanahurile noastre, acolo unde ei spun cald, dacă cineva ar spune rece, uscat în loc de ud, şi dacă se pune totdeauna pe dos cele ce se prevestesc, iar el ar trebui să se prindă că se întîmplă una sau alta, n-ar avea habar de ce parte s-ar da, în afară de lucruri în care nu încape îndoială, cum ar fi să făgăduieşti că de Crăciun va veni căldura lui cuptor şi iarnă aspră la Sf. Ion[844]. Eu la fel gîndesc în părerile noastre despre cele politice: ori la ce treabă eşti pus eşti tot atît de tare ca alt părtaş, dacă nu te apuci să înfrunţi adeveriri care sar în ochi şi sînt cu totul lămurite. Dar, în trebile obşteşti, după a mea părere, nu-i o cale mai rea decît alta, să aibă însă vechime şi trăinicie, nu să apuce drumul schimbării şi răscolirii. Năravurile noastre sînt cît se poate de stricate şi se înrăutăţesc uimitor pe zi ce trece; în legile şi obiceiurile noastre multe sînt varvare şi slute; totuşi, din pricina greutăţii ce avem să ne întoarcem la o stare mai bună şi faţă de primejdia acestei destrămări, eu cu inimă uşoară aş pune piedică la roată, ca să o opresc unde este:

(b) *nunquam adeo foedis adeoque pudendis*
Utimur exemplis ut non pejora supersint[845].

(a) Găsesc că răul cel mai mare în ţara noastră este nestatornicia şi că nu se poate da nici legilor, nici veşmintelor noastre un chip hotărît. Uşor este a găsi greşeli într-o orînduire politicească, căci toate trebile muritorilor sînt supuse greşelii; uşor poţi sădi într-un popor dispreţul de vechea sa rînduială. Nu-i om care să se fi apucat a face aceasta şi să nu fi izbutit. Dar să aduci în locul celei doborîte o mai bună întocmire, mai mulţi din cei care s-au prins a o face s-au împotmolit. (c) În purtarea mea puţin dau pe chibzuirea mea: mă duc bucuros după rînduirea

îndeobşte a lumii. Fericit popor care face cele ce se poruncesc mai bine decît cei care poruncesc, fără să-şi muncească gîndul cu pricinile, care se lasă agale, purtat roată după rotirea cerului. Ascultarea nu este curată şi nici liniştită la cel care le ia în cătare şi răstălmăceşte.

(a) Şi acum, ca să mă întorc la mine, singur cu ce mă preţuiesc oarecît, este tocmai cu ceea ce om nu socotit-a vreodată că-i lipseşte: cu ce eu mă mîndresc este de rînd, îndeobşte şi a mulţimii, căci cine gînditu-s-a aevea că nu are simţ? Ar fi o părere care de la sine s-ar împotrivi sieşi. (c) Este o racilă care nu-i niciodată unde se vede, este foarte lipicioasă şi tare, dar pe care totuşi cea dintîi rază a vederii celui pătimit o pătrunde şi risipeşte, precum străbaterea soarelui negura deasă: (a) În această privinţă, a se găsi vinovat ar fi a se dezvinovăţi; a se mustra, ar fi mîntuire. Nu fu vreodată femeiuşcă sau borfaş care să nu gîndească că are de ajuns simţ pe seama sa. Cu uşurinţă dăm întîietate celorlalţi la vitejie, putere trupească, iscuşenie, dibăcie, frumuseţe, dar întîietatea judecăţii nu o dăm nimănui; iar judecăţile care pornesc din curat şi firesc simţ, nouă ne par că numai să fi privit într-acolo, le-am fi găsit şi noi. Ştiinţa, chipuirea vederilor în vorbire şi alte părţi văzute în lucrurile străine de noi, lesne simţim cînd întrec pe ale noastre; dar curatele răsăriri ale minţii, fiecare crede că le găseşte tot pe atît la el şi abia osebeşte greutatea şi însemnătatea lor (c), dacă nu într-o necrezută şi neînchipuită depărtare[846]. (a) Aşadar, este un fel de învrednicire de la care puţină încredinţare şi laudă eu pot aştepta şi un soi de avut cu foarte puţină cătare[847].

(c) Mai apoi, pentru cine scrii? Învăţaţii, care se ţin de legea cărturărească, nu cunosc alt preţ decît al doctrinei şi nu mărturisesc altă propăşire a minţilor noastre decît de la izvoade şi meşteşugire; dacă ai încurcat pe cei doi Scipio unul cu altul, ce-ţi mai rămîne vrednic de spus? După ei, cine nu cunoaşte pe Aristotel nu se cunoaşte nici pe el. Sufletele obişnuite şi de rînd nu văd farmecul şi greutatea cuvîntului gîndit, semeţ şi dezlegat. Iar aceste două soiuri umplu lumea. Al treilea fel, de partea căruia cazi, al sufletelor orînduite şi întărite de la sine, se întîlneşte atît de arar, că pe drept nici n-are nume, nici tre-

cere între noi: este timp pe jumătate pierdut să te avînți și să dorești a le fi pe plac.

(a) Se spune de obicei că împărțeala cea mai dreaptă făcută de fire din harurile sale este a simțului, pentru că nu-i altul din ele care să se mulțumească cu cît i-a fost dat lui. (c) Nu-i oare cu socoteală? Cine ar vedea dincolo de acesta, ar vedea dincolo de văzul său. (a) Eu cred că părerile mele sînt bune și sănătoase, dar cine nu crede tot atît de ale sale? Una din cele mai bune dovezi care eu pot avea este puținul preț ce dau pe mine; căci dacă ele nu ar fi bine implîntate, ușor s-ar fi lăsat amăgite de iubirea deosebită ce-mi port mie însumi, ca unul care o aduce întreagă la sine și nicicum nu o risipește în afară. Tot ceea ce alții împărtășesc din ea, unei nenumărate mulțimi de prieteni și cunoștințe, faimei, măririi, eu o pun pe seama sănătății mele, împăcării duhului meu și mie. Ce scapă pe de lături nu este din curatul mers al gîndirii mele,

mihi nempe valere et vivere doctus[848].

Iar părerile mele le găsesc nespus de îndrăznețe și stăruitoare a învinovăți lipsurile mele. Adevărat că e pricina cu care îmi deprind judecata mai mult decît cu oricare alta. Lumea privește totdeauna peste drum; eu întorc văzul înăuntru, îl ațintesc, îi dau de lucru acolo. Fiecare privește înaintea sa, eu privesc în sinea mea; nu am a face decît cu mine, mă iau mereu în cătare, mă pun la încercare, mă gust. Ceilalți, dacă bine se gîndesc, totdeauna se duc aiurea; tot înainte o dau,

nemo in sese tentat descendere[849],

eu mă încolăcesc în mine însumi.

Această învrednicire a face alesul adevărului, oricare ar fi în mine și volnica toană a nu supune ușor crezămîntul meu datorez mai cu seamă mie însumi: căci cele mai tari închipuiri ce am și atotcuprinzătoare sînt cele care — ca să spun așa — se născură deodată cu mine. Ele sînt firești și cu totul ale mele. Le dau la lumină crude și curate cu ivire îndrăzneață și puternică, dar cam tulbure și neîmplinită; de cînd le-am întocmit și întărit prin îm-

puternicirea altuia şi prin sănătoasele gîndiri ale celor din vechime, cu care s-a nimerit să mă potrivesc la judecată, aceştia au întemeiat prinsoarea lor, ei mi-au dat stăpînirea şi folosinţa lor mai de-a întregul.

(b) Lauda pe care fiecare o caută a vioiciunii şi agerimii minţii, eu o cer chibzuielii; iar unui fapt strălucit şi însemnat, sau cu vreo anume izbutire, eu o cer rînduielii, potrivirii şi împăcării părerilor şi moravurilor. (c) *Omnino, si quidquam est decorum, nihil est profecto magis quam aequabilitas universae vitae, tum singularum actionum: quam conservare non possis, si, aliorum naturam imitans, omittas tuam*[850].

(a) Iată, aşadar, pînă unde mă simt vinovat de cea dintîi parte, care eu spuneam că începe în vîrful trufiei. Pentru cea de-a doua, care este a nu preţui de ajuns pe altul, eu nu ştiu dacă mă pot dezvinovăţi atît de bine; căci oricît m-ar costa, mă apuc să spun cum stă a fi.

Privitor la aceasta, legătura neîncetată pe care o am cu aflările din vechime şi gîndirea celor bogate suflete din timpurile trecute mă scîrbesc şi de mine şi de altul: sau poate că noi aevea trăim într-un veac zămislitor numai de lucruri tare puţintele; oricum este, eu nu cunosc nimic vrednic de mare laudă; de asemenea, nu cunosc oameni cu atîta precădere ca să le judece: iar cei pe care cinul meu mă duce să-i cunosc sînt de obicei cei mai mulţi inşi care puţină grijă au de căutarea sufletului şi cărora nu li se cunoaşte drept fericită îndeplinire decît cinstea şi mai deosebit vitejia. Ceea ce eu văd frumos în altul îl laud şi preţuiesc bucuros; ba chiar adesea spun mai mult decît gîndesc şi numai într-atît îmi îngădui minciuna. Căci, nu mi-e cu putinţă să scornesc un chip neadevărat. Bucuros stau mărturie în cele ce sînt mai de laudă la prietenii mei şi, dintr-o şchioapă a preţuirii mele, lesne o întind pînă la o şchioapă şi jumătate. Dar să le dau ce nu au ca însuşire, eu nu pot, nici să apăr vădit neîmplinirile lor.

(b) Însişi duşmanilor mei, nepregetat mărturisesc ce datorez cinstei lor. (c) Împătimirea mea se schimbă; judecata mea, nu. (b) Şi nu încurc cearta mea cu alte împrejurări care nu au a face cu ea; şi sînt atît de grijuliu de neatîrnarea judecăţii mele, încît foarte greu o părăsesc, pentru oricîtă patimă ar fi. (c) Îmi aduc mie mai mare

ponos minţind decît celui pentru care mint. Se mai ia în seamă şi cea de laudă şi mărinimoasă datină a naţiei perşilor, că ei vorbeau de duşmanii lor, cu care luptau pînă la moarte, cinstindu-i şi dîndu-le dreptate pe cît le era cuvenit, după virtutea lor.

(a) Cunosc destui oameni care au părţi frumoase: unii, duhul; alţii, inima; care, dibăcia; care, vorbirea; unii, o ştiinţă; alţii, o alta; dar oameni mari în totul, nu desăvîrşiţi, dar să aibă măcar mai multe părţi frumoase laolaltă, sau pe o treaptă atît de înaltă a vredniciei, ca să uimească, sau să-i putem asemui cu cei pe care-i cinstim din vremile trecute, norocul nu mi-a scos în cale. Iar cel mai mare pe care l-am cunoscut trăind, vreau să spun, cu daruri firesti ale sufletului şi cel mai bine înzestrat, a fost Étienne de la Boétie[851]: era cu adevărat un suflet împlinit şi care pe toate feţele arăta chip frumos; un suflet purtînd pecetea veche şi care ar fi îndeplinit mari isprăvi, dacă soarta ar fi vrut, multă agonisire avînd această bogată fire şi prin ştiinţă şi învăţătură. Dar nu ştiu cum se întîmplă (c) (şi se întîmplă totuşi) (a) că se află tot atîta deşertăciune şi slăbiciune a înţelegerii în cei care-şi iau asupră-le că sînt vrednici şi care se amestecă în cele cărturăreşti şi se ţin de sarcinile învăţăturii şi ştiinţei mai mult decît oricare alţi oameni; fie că lor li se cere mai mult decît celor neştiutori şi că nu le poţi ierta greşelile de rînd; fie că părerea a fi ştiutori le dă mai multă îndrăzneală oa să se puie în vedere şi să se descopere prea mult, lucru care le dăunează şi-i trădează. Precum un meşteşugar arată mai tare nedibăcia lui, cînd are plăsmuire bogată de mînuit şi-o potriveşte şi încheie prost, fără nimereală a tipicului făuririi ca şi cînd ar avea în mîini lucrare de rînd, iar cusurul la un chip de aur izbeşte mai tare decît la altul de ipsos. Tot atît fac şi aceştia, cînd pun înainte lucruri care, de la ele şi la locul lor ar fi bune, căci ei le ticluiesc fără izbutire, dînd întîietate aducerii lor aminte şi în paguba minţii lor; ei cinstesc pe Cicero, pe Galenus, pe Ulpian şi pe Sf. Ieronim, iar pe ei se fac de rîs.

Uşor mă întorc iar la gîndul netoţiei învăţămîntului nostru: ţinta sa nu este să facă oameni buni şi cuminţi, ci învăţaţi: şi a ajuns la aceasta. Nu ne-a deprins să urmăm şi să îmbrăţişăm virtutea şi privegherea, dar ne-a

întipărit de unde vin vorbele și etimologhia. Noi știm declinarea cuvîntului „virtute", dar nu știm să o iubim; dacă nu știm ce înseamnă privegherea ca urmări și din iscușenie, o știm însă din vorbite și pe dinafară. Despre vecinii noștri nu ne mulțumim numai a cunoaște neamul, rudeniile și legăturile, dar mai vrem să ne fie prieteni și să ne sfătuim cu ei și înțelege. Ne-a învățat felurile, împărțirile și despărțirile virtuții, numele și încrîngarea spiței unui neam, fără să aibă grijă a face între noi și el vreo apropiere sau înrudire și cunoștință în sinea noastră. Nu au ales pentru ucenicia noastră cărțile cu părerile mai sănătoase și mai adevărate, dar cele în care limba greacă și latină este mai bine vorbită și cu aceste frumoase cuvinte au lăsat să se strecoare în minți cele mai deșarte năzdrăvănii ale vechimii. Un bun așezămînt schimbă judecata și năravurile, cum i s-a întîmplat lui Polemon, tînăr grec dezmățat, care, după ce avu pe neașteptate prilej să audă învățătura filozofiei lui (c) Xenocrate[852], (a) n-a luat numai în seamă frumusețea cuvîntării și dibăcia cititorului și nu a dus cu el acasă știința vreunei frumoase urzeli, ci un rod aevea și temeinic, care l-a schimbat neapărat și l-a făcut să se căiască de viața lui de pînă atunci. Cine simțit-a oare vreodată vreo astfel de urmare din învățătura noastră?

faciasne quod olim
Mutatus Polemon? ponas insignia morbi,
Fasciolas, cubital, focalia, potus ut ille
Dicitur ex collo furtim carpsisse coronas,
Postquam est impransi correptus voce magistri?[853].

(c) Starea cea mai puțin nevrednică a inșilor îmi pare să fie cea pe care duhul sărac o așază pe treapta mai de jos și mijlocește o încunoștiințare cu mai mult rost. Năravurile și spusele țăranilor eu le găsesc de obicei mai pe struna povățuirii adevăratei filozofii decît cele ale filozofilor noștri. *Plus sapit vulgus, quia tantum quantum opus est, sapit*[854].

(a) Oamenii socotiți de mine cu mai mare vază, cum mi s-au arătat (căci, pentru a-i judeca în felul meu, ar trebui să-i văd mai de aproape), în faptele de război și

vrednicie ostășească, au fost ducele de Guise[855], care a murit la Orléans, și răposatul mareșal Strozzi[856]. Iar ca oameni desăvîrșiți și cu virtute neobișnuită, Olivier[857] și L'Hospital[858], cancelari ai Franței. Îmi pare că și poezia avut-a parte în veacul nostru. Avem puzderie de buni meșteri în acest meșteșug: Aurat[859], Bèze[860], Buchanan[861], L'Hospital, Montdoré[862], Turnebus[863]. Cît despre franțuji, cred că au dus-o la culme pe veci în părțile unde Ronsard și Du Bellay[864] sînt mai presus și nu-i găsesc depărtați de desăvîrșirea celor din vechime. Adrianus Turnebus știa mai mult și mai bine știa ce știa decît fost-a și fi-va om în veacul său și mai apoi.

(b) Viețile ducelui de Alba[865], mort acuma, și a conetabilului de Montmorency[866] au fost vieți nobile și a căror soartă mult se aseamănă, dar frumusețea și măreția morții acestuia din urmă, în fața Parisului și a regelui său[867], slujind în fruntea unei oștiri dusă la biruință de el, printr-o întorsătură a hotărîrii sale împotriva celor care-i erau mai de aproape, cu toate că era atît de bătrîn, mie-mi pare că este vrednic să fie privită ca una din însemnatele fapte din timpul meu[868].

(c) Ca și nestrămutata bunătate, blîndețe, a purtărilor și cugetarea binevoitoare a domniei sale De La Nouë, într-o vreme cînd nedreptatea stă în rîndurile oștirii, adevărată școală de trădare, de neomenie și de jaf, unde el totdeauna a trăit, fiind mare om de oaste și foarte iscusit[869].

Am fost mulțumit să arăt în mai multe locuri speranța pe care o pun în Marie de Gournay Lejars[870], fiica mea de suflet, și fără îndoială iubită de mine mai mult decît părinteşte și îmbrățișată, în singurătatea și sihăstria mea, ca partea cea mai scumpă a ființei mele. Nu mai privesc pe nimeni pe lume decît pe ea. Dacă tinerețea poate da vreun semn prevestitor, acest suflet va fi într-o zi în stare de lucrurile cele mai frumoase, și între altele să desăvîrșească această preasfîntă prietenie la care nu am avut știre că ar putea ajunge femeile vreodată; inima deschisă, tăria purtării ei de pe acum sînt vădite, iubirea ei față de mine dăruită fără de istov, astfel că pînă la urmă nu poți dori mai mult, dacă nu gîndul sfîrșitului meu în cei 55 de ani cînd m-a întîlnit, ceea ce pe ea o poate încerca

foarte crud. Judecata purtată de ea asupra celor dintîi eseuri ale mele, ca fiind femeie şi, în acest veac, atît de tînără şi singură de felul ei şi arzătoarea patimă cu care m-a iubit şi m-a dorit multă vreme, înainte să mă cunoască, din singura preţuire, este o împrejurare vrednică de luat în seamă.

(c) Celelalte virtuţi au puţină sau nu au de loc trecere în timpul acesta; vitejia însă e răspîndită între toţi din pricina războaielor noastre lăuntrice şi de partea aceasta se găsesc între noi suflete tari pînă la desăvîrşire şi foarte multe, în aşa fel că e cu neputinţă să alegi.

Iată tot ce am cunoscut pînă în ceasul acesta, care să aibă deosebită măreţie şi nu de rînd.

Capitolul XVIII

DESPRE TĂGĂDUIRE

(a) Dar bine, mi se va spune că acest ţel a se folosi pe sine ca supunere în ce scrii ar fi de iertat oamenilor aleşi şi vestiţi, a căror faimă ar fi stîrnit dorinţa să fie cunoscuţi. Nu încape îndoială, mărturisesc, şi ştiu bine că pentru a vedea un om ca toţi oamenii, un muncitor abia îşi ridică ochii de la treaba lui, iar la ştirea că va vedea o lumînăţie sosind în oraş toate meşteşugurile şi tarabele se lasă baltă. Oricui altul nu-i şade bine să se arate, numai celui după care se poate lua şi a cărui viaţă şi păreri pot fi pilduitoare .Cezar şi Xenofon avut-au cum sprijini şi întări povestirile lor după măreţia faptelor lor, ca pe o temelie trainică şi dreaptă. Tot astfel ar fi fost de dorit diarul marelui Alexandru, destăinuirile scrise de August, (c) Cato, (a) Sylla, Brutus[871] şi alţii, despre faptele lor. Chipul asemenor oameni îţi place să-l ici în cătare, fie şi turnat în bronz sau cioplit în piatră.

Următoarea mustrare e foarte adevărată, dar tare puţin mă atinge:

> *Non recito cuiquam, nisi amicis, idque rogatus,*
> *Non ubivis, corámve quibuslibet. In medio qui*
> *Scripta foro recitent, sunt multi, quique lavantes*[872].

Nu ridic aici chip cioplit de pus la răscrucea unui oraș, sau într-o biserică, sau în piață:

(b) *Non equidem hoc studeo, bullatis ut mihi nugis*
Pagina turgescat.
Secreti loquimur[873].

(a) E de pus în firida unei încăperi de cărturar[874] și ca trecere de vreme pentru un vecin, o rudă, un prieten căruia-i va fi plăcut să mă vadă iar și să stea de vorbă cu mine în felul acesta. Alții inimos au vorbit de ei, pentru că au găsit pricină mai vrednică și mai bogată; la mine, pe dos, pentru că am găsit pricină atît de deșartă și slabă, bănuială că mă fălesc nu poate fi.

(c) Judec bucuros faptele altuia: despre ale mele, puțin am de judecat din cauza nimicului lor.

(b) Nu aflu atît bun în mine, ca să mă rușinez dacă o spun.

(a) Cît de mulțumit aș fi să aud pe oarecine, care mi-ar povesti despre năravurile, chipul, stările și soarta străbunilor mei! Cum l-aș asculta! Cu adevărat ar porni dintr-o proastă fire să nesocotești înseși zugrăvirile prietenilor și înaintașilor tăi; croiala (c) veșmintelor și armele lor. Eu păstrez călimara[875], pecetea, ceaslovul și o anume spadă, de care s-au slujit și nu am dat din încăperea mea lungile ciomege, pe care tatăl meu le purta de obicei. *Paterna vestis et annulus tanto charior est posteris, quanto erga parentes major affectus*[876].

(a) Dacă totuși urmașii mei au alt gust, voi avea cu ce să mă răzbun, căci nu vor putea face mai puțină vîlvă despre mine decît voi face eu atunci despre ei. Singura mea legătură cu lumea este că am fost nevoit să împrumut tiparul scrisului ei, mai ía îndemînă și lesnicios[877]. În schimb, voi împiedica poate ca vreo fărîmă de unt să se topească la tîrg.

(a) *Ne toge cordyllis, ne penula desit olivis*[878],
(b) *Et laxas scombris saepe dabo tunicas*[879].

(c) Și dacă nimeni nu mă va citi, oare pierdut-am timpul că am stat de vorbă cu mine atîtea ceasuri în tihnă cu gînduri atît de folositoare și plăcute? Turnînd în tiparul

meu această chipuire, a trebuit atît de des să mă pipăi şi să mă adun, ca să mă scot la lumină, încît tiparul s-a întărit şi întrucîtva s-a făurit el însuşi. Zugrăvindu-mă pentru altul, m-am zugrăvit în mine cu vopseli mai netede decît erau cele dintîi. Nu făcut-am eu cartea mea mai mult decît ea pe mine, carte din măduva întocmitorului său, făcut al meu anume, mădular al vieţii mele; nu cu făcutul şi ajunsul al treilea şi străin, cum sînt toate celelalte cărţi. Pierdut-am oare timpul, să-mi fi dat seama de mine mereu şi stăruitor? Căci cei ce se iau în seamă numai pe apucate şi cîte un ceas din vorbite, nu se au atîta în cătare, nici nu se pătrund, cum o face cel ce o ia drept cercetare, lucrare şi meserie, care se prinde cu toată credinţa şi cu tot zorul să ţie o cronică a dăinuirii.

Cele mai gustate plăceri mistuite în lăuntru feresc să lase vreo urmă de sine, şi feresc vederea nu numai a mulţimii, dar încă şi a unuia singur. De cîte ori această întocmire nu alungat-a gînduri supărătoare; şi trebuie să fie socotite supărătoare toate cele uşuratice. Firea ne-a înzestrat cu o bogată însuşire, a putea sta de vorbă cu noi înşine, şi ne îndeamnă să o facem adesea, ca să ne înveţe că trebuie să dăruim o parte lumii, dar cea mai bună parte sinei noastre. Pentru a struni năzărirea mea oarecum pînă şi în vis cu rînd şi rost, şi să o păzesc a se pierde şi năuci în vînt, nimic nu e mai bun decît a da trup şi a pune în scris toate mărunţele gîndiri ce-i răsar. Ascult visările mele pentru că trebuie să le dau şir. De cîte ori, fiind necăjit de vreun fapt, pentru care cuviinţa şi socotinţa nu-mi îngăduiau ocara făţiş, am răbufnit aici, nu fără gînd să fie învăţătură lumii![840] Şi aşa aceste şficuiri în vers,

Şfic peste ochi, şfic peste rit,
Şfic pe spinarea celui urît[841],

croiesc încă mai bine pe hîrtie decît în carne vie. Şi ce, dacă plec mai mult urechea la cărţi de cînd stau la pîndă, doar aş putea fura din ele oarece, cu care să-mi smălţuiesc şi sclivisesc pe a mea?

În nici un fel nu învăţat-am să întocmesc o carte; dar am învăţat niţel pentru că am scris-o, dacă a învăţa înseamnă să ating şi să pipăi fie talpa, fie ţeasta, cînd a unuia, cînd a altui cărturar; nu de loc pentru a-mi face o

părere, dar ca să sprijin oarecît pe ale mele, ca să mă ajut și folosesc.

(a) Dar cui să ne încredem, vorbind de sine, în veac atît de stricat? Deoarece sînt puțini sau nici unii pe care să-i putem crede cînd vorbesc de altul, treabă în care se află mai puțin zor de minciună! Cel dintîi semn al stricăciunii moravurilor este izgonirea adevărului; căci cum spunea Pindar[882], ființa care spune adevărul se îndreaptă spre mare virtute (c) și e cel dintîi lucru pe care Platon îl cere cîrmuitorului republicii sale.

(a) Adevărul nostru de acum nu înseamnă ceea ce este, ci ceea ce este de vîrît în capul altuia; după cum noi numim bani nu numai pe cei curat bătuți, dar și cei prefăcuți, puși la bătaie. Din vremuri trecute adusu-s-a vină acest vițiu nației noastre, căci Salvianus Massiliensis[883], care trăia pe timpul împăratului Valentinian[884], spune[885]: că la franțuji minciuna și tăgăduirea jurămîntului nu-s vițiu, ci un fel de a vorbi. Cine ar vrea să mai sporească această mărturie ar putea spune că la ei este acuma virtute. Se dă după ea, se deprinde cu ea, ca o deprindere de cinste, căci prefăcătoria este dintre cele mai însemnate însușiri ale acestui veac.

Astfel adesea stat-am să gîndesc de unde ne vine această datină, de care ne ținem cu atîta sfințenie, să ne simțim mai usturător jigniți cînd ni se spune că avem acest vițiu, care nouă ne este mai obișnuit decît oricare altul, iar vorba „minți" să fie cea mai infruntătoare ocară. La aceasta găsit-am că firesc este a se apăra cel mai mult de cusururile care pătează mai mult. Pare că simțind învinuirea și oțărîndu-ne ușurăm oarecît păcatul, dacă-l avem acvea, îl osîndim de ochii altora măcar.

(b) Nu ar mai fi de asemenea că această mustrare pare să acopere mișelia și nimicnicia sufletului? Fi-va vreuna mai izbitoare decît tăgăduirea cuvîntului său? Cum să te lepezi de ceea ce tu însuți ai știre?

(a) Josnic vițiu este minciuna, pe care unul din cei vechi[886] o arată a rușine, cînd spune că înseamnă a mărturisi dispreț față de Dumnezeu și totodată teamă față de oameni. Nu este cu putință să zugrăvești mai din plin grozăvia-i, josnicia și destrăbălarea. Căci ce se poate închipui mai josnic decît să te temi de oameni și să fii cutezător

față de Dumnezeu? Mintea noastră, călăuzindu-se pe singura cale a cuvîntului, cel care-l strîmbă trădează obștea în care trăiește. Este singura unealtă prin mijlocirea căreia se fac schimbările vrerilor și gîndurilor noastre, este însuși tălmaciul sufletului nostru. Dacă el ne lipsește, noi nu ne mai ținem, nu ne mai cunoaștem între noi. Dacă el ne înșală, sfarmă tot înțelesul nostru și macină toate legăturile întocmirii noastre.

(b) Unele națiii din Indiile cele noi (n-avem de ce să le numim, fiindcă nu mai sînt, căci pustiirea acelei cuceriri a mers pînă a șterge cu totul, și numele, și vechea cunoștință a locurilor, dînd o pildă uluitoare și de neînchipuit[887]) jertfeau zeilor sînge omenesc, dar nu altul decît tras din limba și urechile lor, ca să ispășească păcatul minciunii, fie auzit, fie grăit.

(a) Acel bun prieten din Grecia[888] spunea că copiii se joacă cu arșicele și oamenii cu cuvintele.

Cît despre feluritele întrebuințări ale tăgăduirilor noastre, și legile cinstei noastre întru acestea, și schimbările ce au suferit las pe altă dată să spun ce știu, și voi afla pînă atunci, dacă pot, cînd începu acea datină a cîntări cu atîta luare-aminte și măsură cuvintele, și a lega cinstea noastră de ele. Căci ușor se poate vedea să nu fi fost în vechime la romani și la greci și mi-a părut adesea ciudat și neașteptat să văd că se tăgăduia și se înfrunta fără ca pentru aceasta să se ia la trîntă. Legile datoriei lor aveau alte căi decît ale noastre. Cezar este numit ba hoț, ba bețiv de la obraz. Vedem cu cîtă ușurință își aruncă ocări unii altora, vreau să spun cele mai de seamă căpetenii de oaste, dintr-o nație și din cealaltă, la care cuvintele sînt răzbunate numai prin cuvinte și nu trag altă urmare[889].

Capitolul XIX

DESPRE NEATÎRNAREA CUGETULUI[890]

(a) De obicei se vede că gîndurile bune, dacă sînt puse la cale necumpătat, împing pe oameni la fapte foarte greșite. În această dezbinare, pe urma căreia Franța este tulburată

de războaiele lăuntrice, cea mai bună și cea mai sănătoasă tabără este fără îndoială cea care ține de credința și de orînduirea veche a țării. Între oamenii de omenie însă, care țin de ea (căci nu vorbesc de cei care nu se slujesc de cea tabără decît ca un prilej să poată sătura răzbunările lor, sau mulțumi lăcomia, sau căuta bunăvoința prinților, dar de cei care o fac din adevărat zor pentru religia lor și din sfînta iubire a păstra pacea și starea patriei lor), între aceștia[891] spun eu că se văd unii împinși de patimă dincolo de hotarul judecății și îndemnați a porni uneori nedrept, înverșunat, încă și cutezător.

Neîndoios este că mai întîi în cele timpuri cînd religia noastră începu să capete împuternicire prin legi, zorul cucernic a mijlocit mai multora să înfiereze tot felul de cărți păgîne, treabă de care cărturarii suferă nespus de mult. Eu cred că această neorînduială pricinuit-a mai multă pagubă celor cărturărești decît tot pîrjolul varvarilor. Cornelius Tacitus[892] ne este o bună mărturie; căci cu toate că împăratul Tacitus[893], ruda sa, din poruncă anume, împînzise toate așezările cărturărești din lume cu cărțile lui, totuși n-a putut scăpa o singură bucată întreagă vrerii celor care umblau să le nimicească, fiindcă în ele erau cinci sau șase spuse împotriva religiei noastre. Cîțiva din ei mai și aduceau ușor laude înșelătoare tuturor împăraților care țineau cu noi și osîndeau întru totul toate faptele celor care erau împotriva noastră, cum se vădește cînd ei vorbesc de împăratul Iulian[894], poreclit Apostatul.

Era cu adevărat un foarte mare om și deosebit bărbat, ca unul ce avea sufletul său viu pătruns de gîndurile filozofiei, după care căuta să-și cîrmuiască toate faptele sale, și drept vorbind nu este nici un fel de virtute de care el să nu fi dat însemnate dovezi. Cuviință de care întreagă viața lui a fost luminoasă pildă, se citește despre el că, asemenea lui Alexandru și Scipio, între mai multe și foarte frumoase captive, cu toate că el era în floarea vîrstei, nu vru să știe de nici una; și avea numai 31 de ani cînd a fost ucis de parți. În privința dreptății, el asculta singur părțile și încă întreba pe cei înfățișați care le este legea și, cu toată dușmănia pe care o arăta față de a noastră, nu o lăsa să atîrne în cumpănă. A făcut el însuși

mai multe legi bune și a înlăturat pe cele care împuterniceau birurile puse de înaintașii săi.

Avem doi buni istorici martori ai faptelor sale: unul din ei, Marcellinus[895], arată cu amărăciune în mai multe locuri porunca prin care a oprit ca retoricienii și grămăticienii creștini să predea în școli și spune că ar dori să fie dat uitării acest fapt. Pare adevărat că dacă s-ar fi purtat întrucitva mai aprig împotriva noastră, acesta nu ar fi trecut-o în tăcere, fiind însuflețit de partea noastră. Drept că era amarnic cu noi, dar totuși nu era crunt dușman, căci înșiși ai noștri povestesc următoarele despre el: într-o zi, plimbîndu-se într-un oraș în Calcedonia, întîlni pe Maris, episcop acolo, care cuteză să-l întîmpine spunîndu-i: „Trădător al lui Cristos", și el nu făcu mai mult decît să-i răspundă: „Du-te prăpăditule, plînge pierderea ochilor tăi". La aceasta episcopul îi răspunse: „Laudă aduc lui Iisus Cristos că mi-a luat vederea, ca să nu privesc fața ta nerușinată"; ei spun că dovedi în aceasta o răbdare filozofică. Nu-i mai puțin de zis că faptul acesta nu se potrivește cruzimilor care se zice că a săvîrșit împotriva noastră. „Era (spune Eutropius[896], celălalt martor) vrăjmaș al creștinătății, dar fără să fie sîngeros cu noi"[897].

Și, ca să mă întorc la felul lui de dreptate, cu nimic nu poate fi învinuit, decît la începutul domniei sale de necruțare față de cei care urmaseră partea lui Constanțiu, înaintașul său. Cît despre cumpătarea lui, el ducea mereu traiul ostășesc; în plină pace, se pregătea și se obișnuia cu restriștele războiului. Era atît de veghetor, încît și împărțea noaptea în trei sau patru părți, din care cea mai mică era dată somnului; celelalte le petrecea cercetînd starea oștirii și a pazelor sau învățînd; căci între alte alese însușiri, se îndeletnicea cu toate cele cărturărești. Se spune că Alexandru cel Mare, de frică să nu-l fure somnul cînd era culcat și să-i răvășească gîndurile și cititul, poruncea să i se aducă o căldare alături de pat și scotea afară una din mîini, ținînd un bulgăr de aramă, ca de cumva adormea, să lase să cadă bulgărul în căldare și zgomotul să-l deștepte. Cestălalt era cu sufletul atît de încordat în vrerea lui și lipsit de orice abureli din cauza nespusei sale cumpătări, încît nu avea nevoie de asemenea ajutoare. Cît despre priceperea ostășească, el fu desăvîrșit în toate în-

vrednicirile care țin de un mare căpitan; și fu aproape toată viața lui în neîncetată stare de război și de cele mai multe ori cu noi în Franța, împotriva germanilor și francilor. Nu se poate aminti om care să fi întîmpinat mai multe, nici să-și fi pus în primejdie viața mai adesea. Moartea lui are multă asemănare cu cea a lui Epaminonda; căci a fost lovit de o săgeată și a încercat să și-o smulgă; ar fi izbutit dacă săgeata nu ar fi fost tăioasă, și rănindu-i mîna, o slăbi. Ceru toată vremea să fie dus cum era între ostașii săi ca să-i îmbărbăteze, care ostași luptară vitejește în acea bătălie, fără el, pînă cînd noaptea despărți cele două oști. El datora filozofiei nespusul dispreț de viața lui și de lucrurile omenești. Avea nezdruncinată credință în nemurirea sufletelor.

Privitor la religie, el păcătuia întru totul; a fost poreclit Apostatul, pentru că se lepădase de a noastră; totuși, părerea pe care o socot eu mai adevărată este că niciodată nu a purtat-o în inimă, ci numai ca să se supuie legilor se ținuse de ea, pînă a luat stăpînirea în mînă. Punea atît temei pe credința sa, încît cei din vremea lui îl luau în rîs; și se spune că dacă ar fi cîștigat lupta împotriva parților, ar fi stîrpit sămînța boilor din lume, ca să aducă jertfe credinței lui; mai era și amăgit de știința oracolicească și dădea crezare tuturor prorocirilor. Între altele, murind, spuse, că zeii cei mulți nu au vrut să-l ucidă pe neașteptate, vestindu-l mult înainte de locul și ceasul sfîrșitului său, și nu i-au dat o moarte molatică și nevrednică, pe potriva celor trîndavi și gingași, nici lîncezîndă, lungă și dureroasă. Și-l găsiseră vrednic să moară într-un fel semeț, în desfășurarea biruințelor sale, în floare și strălucire. Avusese o vedenie asemănătoare cu Marcus Brutus[898], care-l amenințase mai întîi în Galia și apoi i se arătă în Persia în clipa morții sale.

(c) Vorbele care i se pun în gură, cînd s-a simțit lovit: „Ai învins Nazarcanule", sau, cum spun alții, „Fii mulțumit Nazareene", nu ar fi fost uitate de martorii mei dacă ar fi fost socotite adevărate; ei fiind de față în oaste au urmărit pînă în cele mai mici mișcări și cuvinte sfîrșitul său și alte minuni legate de el.

(a) Și ca să mă întorc la părerea mea, Marcellinus zice că multă vreme gîndul păgîn a dospit în el, dar, fiindcă

întreaga sa oaste era creștină, nu îndrăznise să se descopere. La sfîrșit, cînd se văzu de ajuns de tare ca să îndrăznească a-și arăta vrerea, puse să se deschidă templele zeilor și să se întoarcă a-i cinsti prin toate mijloacele. Ca să-și ajungă ținta, găsind în Constantinopol poporul nehotărît și clerul bisericii creștine dezbinat, îi adună în palatul său, îi îndemnă stăruitor să potolească neînțelegerile lor, și fără nici o piedică și teamă, fiecare să slujească religia sa. O cerea cu multă dibăcie, în speranța că tocmai această îngăduință va mări vrăjbile și certurile și va împiedica poporul să se întrunească și să se întărească împotriva lui, nefiind uniți; făcuse încercarea să fie crud cu creștinii și se încredințase că nu-i vietuitor pe lume de temut mai mult de om decît omul.

Cam acestea sînt cuvintele sale; ceea ce este vrednic de luat în seamă este că împăratul Iulian a folosit, ca să atițe tulburările și neînțelegerile lăuntrice, același mijloc al neatîrnării cugetului pe care regii noștri îl folosesc ca să le stingă[899]. Se poate spune, pe de o parte, că a da drum părților să stăruie în părerile lor înseamnă a răspîndi și înteți dezbinările, înseamnă chiar să ajuți să crească, neavînd nici o stăvilire și îngrădire a legilor care să le frîneze și să le oprească mersul. Dar, pe de altă parte, s-ar mai și spune că a da drum părților să creadă ce vor înseamnă că le îmblînzești și înlesnești prin ușurință și îngăduință și le tocești tăișul care se ascute prin rărire, noutate și piedică. Și totuși, cred eu, pentru cinstea și cinstirea regilor noștri, că ei, dacă n-au putut face ce vroiau, s-au făcut că vor ceea ce puteau.

Capitolul XX

NU GUSTĂM NIMIC NEPRIHĂNIT

(a) Șubreda noastră stare face că nu ne este dat să primim lucrurile curate și în neprihănirea lor firească. Alesurile de care ne bucurăm sînt prihănite, pînă și

metalurile: aurul însuşi trebuie să-l stricăm cu alt amestec de fel mai puţin ales, ca să-l aducem a ne fi de trebuinţă.

(c) Nici virtutea, care este ţelul vieţii stoicilor, după Ariston şi Pyrrhon, nu este curată şi nu ne priieşte fără amestec, nici măcar desfătarea, după cum spun cei din Cirenaica şi urmaşii lui Aristip.

(a) Din plăcerile şi bunurile ce avem nu-i vreunul scutit de amestecul răului şi stingheririi,

(b) *medio de fonte leporum*
Surgit amari aliquid, quod in ipsis floribus angat[900].

Culmea desfătării noastre înfiripă oarecît geamăt şi plînş. Nu ai spune oare că piere de înfiorare? Iar cînd vrem să-i dăm chip desăvîrşit, o boim cu dresuri şi însuşiri bolnăvicioase şi dureroase: lingoare, moliciune, slăbiciune, sfîrşeală, *morbidezza;* nespusă mărturie a întrunirii şi fiinţării acestora în noi.

(c) Bucuria adîncă are mai multă sfială decît veselie; mulţumirea din plin şi ajunsă la culme, mai multă adăstare decît zburdălnicie. *Ipsa felicitas, se nisi temperat, premit*[901]. Îmbucurarea ne macină.

(a) Este ceea ce ne şi spune un stih grecesc[902] din vechime, cu mult înţeles o spune: „zeii ne vînd toate bunurile pe care ni le dăruiesc"; vrea să zică că ei nu ne dau nimic fără amestec şi de-a întregul, care să nu fie cumpărat de noi cu preţul vreunui rău.

[illegible] şi plăcerea, osebite foarte prin făptura lor, [illegible] zo[illegible] [illegible] ştiu ce îmbinare a firii. şi c[illegible] [illegible] vreun zeu încercă să puie grămadă să n[illegible] [illegible] cu desfătarea, dar că, neputînd viaţa [illegible] [illegible] se gîndi a le împreuna măcar asemen[illegible] [illegible] foarte fi[illegible] [illegible] [illegible] hnire se află întrucîtva stei, nu vi[illegible] [illegible] [illegible] înţelegea el, dar eu îmi cînd a fost[illegible] [illegible] [illegible] voire şi îngăduire a te lăsa singur părţi[illegible] [illegible] [illegible] că de ambiţie, care în aceasta legea şi, cu [illegible] [illegible] [illegible] se mai şi află oarecîtă umbră noastră, nu o [illegible] [illegible] [illegible] rîde şi ne măgulește în însuşi

sînul întristării. Nu sînt oare firi care se hrănesc din aceasta?

est quaedam flere voluptas[903].

(c) Şi în Seneca zice unul Attalus că ne place amintirea prietenilor noştri pierduţi, cum place amăreala vinului prea vechi,

Minister vetuli, puer, falerni,
Ingere mi calices amariores[904],

şi ca mere dulci acrişoare.

(b) Firea ne dezvăluie această topire: meşterii zugravi spun că mişcările şi încreţirea feţei la plîns şi la rîs este aidoma. Drept este ca înainte a se lămuri una sau alta, de priviţi mersul zugrăvirii, staţi la îndoială încotro vrea s-o apuce. Iar hohotul de rîs se scaldă în lacrimi. (c) *Nullum sine auctoramento malum est*[905].

Cînd îmi închipui omul căpătînd din plin mîngîierile dorite, să zicem că s-ar întîmpla ca întreaga lui făptură să fie pentru totdeauna cuprinsă de o plăcere asemenea celei din clipa de culme a împreunării; eu îl simt topindu-se sub povara mulţumirii sale şi-l văd neputincios a purta o atît de curată şi statornică şi neştirbită desfătare. Adevărul este că el, ajuns pînă într-atîta, fuge, grăbind firesc să scape, cu un pas împleticit, temînd să nu se cufunde.

(b) Cînd însumi îmi fac mărturisire de credinţă, aflu o faţă a viţiului în ce am mai bun în mine şi mă tem că Platon (eu, care sînt, cît se poate fi, om credincios şi drept-preţuitor al său şi al virtuţilor a căror pecete el poartă), de-ar fi stat să se asculte în adînc, de-aproape, şi el ascultă de-aproape acolo unde virtutea lui are mai mare răsărire, ar fi simţit vreo şoaptă dogită de năduf omenesc, dar şoaptă din umbră şi lămurită numai sinei sale. Omul în totul şi peste tot nu-i făcut decît din cîrpăceală şi pestriţare.

(a) Înseşi legile dreptăţii nu pot dăinui fără vreun amestec al nedreptăţii şi, spune Platon[906], că taie capul Hidrei[907] cei care se apucă a stîrpi din legi toate neajunsurile şi necazurile. *Omne magnum exemplum habet ali-*

metalurile: aurul însuşi trebuie să-l stricăm cu alt amestec de fel mai puţin ales, ca să-l aducem a ne fi de trebuinţă.

(c) Nici virtutea, care este ţelul vieţii stoicilor, după Ariston şi Pyrrhon, nu este curată şi nu ne prieşte fără amestec, nici măcar desfătarea, după cum spun cei din Cirenaica şi urmaşii lui Aristip.

(a) Din plăcerile şi bunurile ce avem nu-i vreunul scutit de amestecul răului şi stingheririi,

(b) *medio de fonte leporum*
Surgit amari aliquid, quod in ipsis floribus angat[900].

Culmea desfătării noastre înfiripă oarecît geamăt şi plîns. Nu ai spune oare că piere de înfiorare? Iar cînd vrem să-i dăm chip desăvîrşit, o boim cu dresuri şi însuşiri bolnăvicioase şi dureroase: lingoare, moliciune, slăbiciune, sfîrşeală, *morbidezza;* nespusă mărturie a întrunirii şi fiinţării acestora în noi.

(c) Bucuria adîncă are mai multă sfială decît veselie; mulţumirea din plin şi ajunsă la culme, mai multă adăstare decît zburdălnicie. *Ipsa felicitas, se nisi temperat, premit*[901]. Îmbucurarea ne macină.

(a) Este ceea ce ne şi spune un stih grecesc[902] din vechime, cu mult înţeles o spune: „zeii ne vînd toate bunurile pe care ni le dăruiesc"; vrea să zică că ei nu ne dăruiesc nimic fără amestec şi de-a întregul, care să nu fie cumpărat de noi cu preţul vreunui rău.

(c) Munca şi plăcerea, osebite foarte prin făptura lor, se însoţesc prin nu ştiu ce îmbinare a firii.

Socrate spune că vreun zeu încercă să puie grămadă şi de-a valma durerea cu desfătarea, dar că, neputînd scoate la cale întru aceasta, se gîndi a le împreuna măcar de coadă.

(b) Metrodor spunea că în mihnire se află întrucîtva amestec de plăcere. Nu ştiu cum înţelegea el, dar eu îmi închipui că este înaplecare, învoire şi îngăduire a te lăsa purtat de mihnire; zic, în afară de ambiţie, care în aceasta poate avea vreun amestec. Se mai şi află oarecîtă umbră de răsfăţ şi gingăşie care rîde şi ne măgulеşte în însuşi

sînul întristării. Nu sînt oare firi care se hrănesc din aceasta?

est quaedam flere voluptas[903].

(c) Și în Seneca zice unul Attalus că ne place amintirea prietenilor noștri pierduți, cum place amăreala vinului prea vechi,

Minister vetuli, puer, falerni,
Ingere mi calices amariores[904],

și ca mere dulci acrișoare.

(b) Firea ne dezvăluie această topire: meșterii zugravi spun că mișcările și încrețirea feței la plîns și la rîs este aidoma. Drept este ca înainte a se lămuri una sau alta, de priviți mersul zugrăvirii, stați la îndoială încotro vrea s-o apuce. Iar hohotul de rîs se scaldă în lacrimi. (c) *Nullum sine auctoramento malum est*[905].

Cînd îmi închipui omul căpătînd din plin mîngîierile dorite, să zicem că s-ar întîmpla ca întreaga lui făptură să fie pentru totdeauna cuprinsă de o plăcere asemenea celei din clipa de culme a împreunării; eu îl simt topindu-se sub povara mulțumirii sale și-l văd neputincios a purta o atît de curată și statornică și neștirbită desfătare. Adevărul este că el, ajuns pînă într-atîta, fuge, grăbind firește să scape, cu un pas împleticit, temînd să nu se cufunde.

(b) Cînd însumi îmi fac mărturisire de credință, aflu o față a viținlui în ce am mai bun în mine și mă tem că Platon (eu, care sînt, cît se poate fi, om credincios și drept-prețuitor al său și al virtuților a căror pecete el poartă), de-ar fi stat să se asculte în adînc, de-aproape, și el ascultă de-aproape acolo unde virtutea lui are mai mare răsărire, ar fi simțit vreo șoaptă dogită de năduf omenesc, dar șoaptă din umbră și lămurită numai sinei sale. Omul în totul și peste tot nu-i făcut decît din cîrpăceală și pestrițare.

(a) Însești legile dreptății nu pot dăinui fără vreun amestec al nedreptății și, spune Platon[906], că taie capul Hidrei[907] cei care se apucă a stîrpi din legi toate neajunsurile și necazurile. *Omne magnum exemplum habet ali-*

quid ex iniquo, quod contra singulos utilitate publica rependitur[908], zice Tacitus.

(b) De asemenea, adevărat este că în frecușul traiului în slujba legăturilor între inși, aflăm că ne întrecem a păstra prea curate și limpezi mințile noastre, această lumină pătrunzătoare poate avea prea multă străbatere și iscodire. Trebuie să le îngreunăm și să le tocim, pentru a se supune pildei și îndeplinirii și să le îngroșăm și întunecăm, ca să le potrivim acestei vieți a întunericului și pămîntului. În așa fel că duhurile de rînd și mai puțin iscusite sînt mai de ispravă și norocoase în a chibzui trebile. Iar părerile filozofiei, înălțate și de neasemuit, la treabă se dovedesc stîngace. Cea ascuțită vioiciune a sufletului și cel zor ager și grijuliu răvășesc tocmelile noastre. Îndeplinirile omenești trebuie mînate cu ruptul și de-a valma și lăsat bună și mare parte pe seama soartei; nu e nevoie să răscolim treburile în adînc și amănunt. Rătăcești în cercetarea prea multor vederi și chipuri felurite: (c) *volutantibus res inter se pugnantes obtorpuerant animi*[909].

Este ceea ce spuneau cei vechi despre Simonide[910]: el închipui să dea la lumină (ca să mulțumească pe regele Hieron[911] și avusese mai multe zile de gîndit aceste) felurite păreri, iscusite și pătrunzătoare, și ajunse a se îndoi care poate avea mai mult chip de adevăr, pierzînd cu totul speranța oricărui adevăr.

(b) Cine caută și privește toate împrejurările și urmările se încurcă în alegerea sa. O unealtă pe cumpăna mijlocie duce de asemenea și de ajuns la îndepliniri și grele și ușoare. Vedeți cum cei mai buni chivernisitori sînt tocmai cei care ne pot mai puțin spune cum fac, iar cei care ne vorbesc din belșug nu fac de cele mai deseori nimic de ispravă. Eu cunosc un mare guraliv și socotitor a tot felul de rînduieli, care a lăsat cu mărinimie să treacă prin mîinile lui venitul a o sută de mii de galbeni. Mai știu pe altul care se mîndrește că părerea lui este mai bună decît a oricăruia din cei care-l sfătuiesc că altul pe lume nu-i ca suflet și pricepere; totuși, la ispravă, slujitorii săi află că este cu totul altfel — eu o spun, fără a mai socoti și nenorocul.

Capitolul XXI

ÎMPOTRIVA TRÎNDĂVIEI

(a) Împăratul Vespasian[912] n-a părăsit privegherea împărăţiei cît timp a zăcut de boala care l-a răpus, şi din patul său da neîncetat urmare trebilor mai de seamă. La mustrările doftorului său, că daună sănătăţii, el răspunse: „Un împărat trebuie să moară în picioare". Iată o vorbă frumoasă şi, cred eu, vrednică de un mare principe. De atunci Adrian împăratul[913] o spuse şi el în aceeaşi împrejurare şi ar trebui adesea amintit regilor, ca să li se pună în vedere că marea lor însărcinare, a călăuzi atîţia oameni, nu este o însărcinare a lenevirii şi cu dreptate nimic nu scîrbeşte mai mult un supus să se prindă la greu şi să se dea în plata soartei slujind pe principele său, decît să-l vadă cînd el are grija pazei lui, neînvrednicindu-se cu treburi de nimic şi vane, atît de lăsător de grija noastră.

(c) Cînd vreunul ar vrea să dovedească că mai bine e a fi ca principele să lase pe altul în locul lui să poarte războaiele sale, de ajuns îi va pune la îndemînă norocul pilde îndeajuns a locţiitorilor care au îndeplinit cu bine mari plănuiri şi încă alte pilde, cînd, principele fiind de faţă, ar fi păgubit mai mult decît ar fi folosit. Dar nici un principe, virtuos şi inimos, n-ar suferi să i se pomenească această ruşinoasă povaţă. Sub cuvînt că-şi pune capul la adăpost, ca icoana unui sfînt, pentru a sluji drept ocrotire ţării sale, ei tocmai îl coboară de la menirea lui, care este pe de-a întregul fapta ostăşească şi-l arată nevrednic de ea. Eu ştiu pe unul[914] care mai bine ar suferi să fie bătut decît să doarmă cînd alţii s-ar bate pentru el, care nu văzu vreodată fără a se înciuda însişi pe oamenii lui, la vreo mare ispravă la care el a lipsit. Iară Selim I, cu dreptate[915], spunea că pare a nu fi din plin cîştigată biruinţa fără stăpîn, cu atît mai lesne că se poate spune aceasta, dacă acel stăpîn roşeşte cînd i se face partea lui, deoarece n-a dăruit decît sfatul şi gîndul. Căci în astfel de treabă nici măcar atita nu-i al lui; sfatul şi

poruncile care aduc cinste sînt cele care se dau în toiul și în fierbințeala luptei. Nici un cîrmaci nu ține cîrma pe uscat. Principii din neamul otomanilor, seminție de frunte pe lume între cele războinice, îmbrățișat-au cu mult zor această părere. Baiazid al II-lea[916] și fiul său, care apucase a se îndrepta spre alte științe și îndeletniciri pașnice, au pricinuit mari ponoase împărăției lor, iar cel care domnește acum, Amurat al III-lea[917], urmîndu-le pilda, suferă din plin neajunsul. Nu oare regele Angliei, Eduard al III-lea[918], spus-a despre regele nostru Carol al V-lea[919] aceste cuvinte: „Nu fu vreodată rege cu mai puțină oaste, care să-mi fi dat mai mult de lucru". El dreptate avea să găsească aceasta ciudat, ca fiind un făcut al soartei mai mult decît al judecății. Să caute la altul învoire, nu la mine, cei care vor să numere printre viteji și măreți cuceritori pe regii Castiliei și ai Portugaliei, fiindcă la 12 mii de leghe de așezarea lor tihnită, trimișii lor au pus stăpînire pe Indii de o parte și de alta: și rămîne de știut dacă ei ar fi avut măcar îndrăzneala să se ducă pentru a se bucura de ele la fața locului[920].

(a) Împăratul Iulian spunea și mai mult: „Că unui filozof și unei fețe luminate nu le stă nici să răsufle"; aceasta înseamnă că ei au a dărui nevoilor trupești cele de care nu se pot lipsi, ținînd totdeauna sufletul și făptura lor stăruind în lucruri frumoase, mari și virtuoase. Îi era rușine dacă în fața lumii era văzut scuipînd sau asudat (ceea ce se spune și de tinerețea lacedemoniană și Xenofon o spune despre perși), pentru că socotea că deprinderea, munca neîncetată și cumpătarea să fi secat și zvîntat toate aceste nădufuri. Cele ce spune Seneca nu vor fi de prisos aici, că vechii romani țineau tineretul lor în picioare: „nu învățau pe copiii lor — spune el — numai cele ce trebuiau să învețe, dar încă nimic din cele ce trebuiau învățate șezînd".

(c) Mărinimoasă pornire este să vrei ca însăși moartea ta să aducă folos și îmbărbătare; dar pentru a izbuti, nu stă numai în puterea vredniciei noastre, cît în a norocului nostru. Mulți din cei care au vrut luptînd, să biruie sau să moară, n-au ajuns nici la una, nici la alta, rănile și temnițele curmînd avîntul lor și dăruindu-le silnic viața. Sînt boli care doboară pînă și dorința și înțelegerea noas-

tră. Soarta[921] n-a stat în ajutorul trufiei legiunilor romane, care se legaseră cu jurămînt să moară sau să învingă: *Victor, Marce Fabri, revertar ex acie: Si fallo, Jovem patrem gradivumque Martem aliosque iratos invoco Deos*[922]. Moley Moluch[923], rege al Fezului, care cîştigase de curînd bătălia împotriva lui Sebastian[924], regele Portugaliei, în ziua rămasă de pomină prin moartea a trei regi şi trecerea la Castilia a unei coroane atît de mîndre, se afla greu bolnav cînd portughezii tăbărîră cu oştile în ţara lui şi, din ce în ce mai istovit, ştia că trage să moară. Nu fu om care să se străduiască la datoria sa cu mai multă străşnicie şi fală. Găsi că este prea slab ca să facă faţă desfăşurării ceremoniei intrării la tabără, care, după datina lor, este măreaţă şi are tot felul de îndepliniri, lăsă această cinste fratelui său. Dar fu singura îndatorire a căpeteniei de care se lipsi; toate celelalte, neapărate şi folositoare, le îndeplini întocmai şi cu hărnicie; trupul său culcat, iar priceperea şi vitejia în picioare şi vînjoase pînă la cea de pe urmă suflare şi oarecum mai presus. El putea să sleiască pe duşmanii săi, tăbărîţi cu sfruntare asupra pămînturilor lui; şi grozav îl apăsa faptul că, lipsindu-i încă un picur de viaţă şi neavînd cine să-l înlocuiască la cîrma acelui război şi a trebilor unei ţări tulburate, era nevoit să dezlănţuie o biruinţă sîngeroasă şi dată întîmplării, cînd în mîinile lui avea o alta, neîndoielnică şi netedă. Totuşi, el îşi cruţa minunat starea bolii sale, ca să nimicească duşmanul şi să-l depărteze de oşti, de mare şi de cetăţile acestuia de la ţărm, pe coasta Africei, pînă cînd ajuns la cea mare zi din urmă plănui şi sfîrşitul său aşa cum avusese de gînd. Îşi rîndui oastea în cerc, împresură din toate părţile oastea portughezilor, strîngînd cercul şi împingîndu-i, împiedicîndu-i nu numai în lupta care era aprigă, datorită vitejiei tînărului rege năvălitor, căci ei aveau de făcut faţă din toate părţile, dar le mai şi împiedică fuga pe drumul apucat. Aceştia găsiră toate ieşirile închise şi apărate şi fură nevoiţi să se întoarcă asupra lor înşile, *coacervanturque non solum caede, sed etiam fuga*[925], şi îmbulzindu-se unii peste alţii, el a mijlocit o foarte crîncenă dar întreagă biruinţă. Fiind pe moarte, el porunci să fie dus şi trudit unde nevoia o cerea şi, strecurîndu-se de-a lungul rîndurilor, îmbărbăta

căpitanii și oștenii. Dar într-o parte a bătăliei, slăbindu-se rîndurile, nu putu fi oprit de a încăleca și lua spada în mînă. Se lupta cu însoțitorii lui care-l trăgeau de dîrlogi, de haină, de pinteni. Această înverșunare îi slei puțina viață ce mai avea și căzu iară la pămînt. Apoi, trezit din leșin, cu simțirile de tot părăsindu-l, mai avu tăria să dea poruncă a păstra tainică moartea sa, ceea ce fu cea mai însemnată poruncă în clipa cînd asemenea veste ar fi pricinuit vălmășeală între ai săi. Și-a dat sufletul cu degetul pe gura închisă, semnul știut al tăcerii. Cînd trăit-a vreodată om mai departe în moarte? Care murit-a vreodată atît de în picioare?

Cea mai presus și mai vitează purtare în fața morții este să o privești nu numai fără uimire, dar firește, fără îngrijorare, urmînd traiul pînă în pragul ei, cum a făcut Cato, care se apucă să învețe și să doarmă, avînd în sufletul său cunoștința morții sîngeroase ce-și va da cu mîna lui[926].

Capitolul XXII

DESPRE ȘTAFETE

(b) Nu am fost dintre cei mai slabi îndeletniciți cu aceasta, la îndemîna oamenilor de statul meu, vînjoși și mărunți: dar mă las de ea; ne pune prea mult la încercare, ca să dovedim timp îndelungat.

(a) Citeam adineaori[927] că regele Cirus[928], ca să primească mai ușor știri din toate părțile împărăției sale, foarte întinsă, a pus să măsoare cît poate face un cal pe zi fără oprire, și la acea depărtare așezat-a popasuri, unde se îngrijea pregătirea altor cai pentru cei ce ajungeau pînă acolo. Și unii spun că în felul acesta se mergea tot atît de repede cît un zbor de cocor.

(a) Cezar spune[929] că Lucius Vibulus Rufus, grăbit să dea de știre lui Pompei, a pornit spre el zi și noapte, schimbînd caii ca să meargă mai repede, iar el, după cît zice Suetoniu[930], făcea cam patruzeci de leghe pe zi, cu car de schimb. Era însă amarnic alergător, căci unde riu-

rile îi tăiau drumul, le trecea înot (c) şi nu se abătea vreodată pentru pod sau vad. (a) Tiberiu Nero[931], pornind să vadă pe fratele său Drusus, bolnav în Germania, a făcut 80 de leghe în 24 de ceasuri, schimbînd trei care.

(c) La războiul romanilor împotriva regelui Antioh[932], T. Sempronius Gracchus[933], spune Titus Livius, *per dispositos equos prope incredibili celeritate ab Amphissa tertio die Pellam pervenit*[934]: şi erau poşte cu aşezare, după cum se vede, nu proaspăt poruncite pentru acel drum anume.

(b) Caecinna[935] născoci o cale mult mai repede să trimită ştiri la ai săi acasă: luă la el rîndunele şi le dădea drumul la cuibul lor, cînd vroia să dea de ştire, boindu-le după cum se înţelesese cu ai săi. La teatru, la Roma, capii de neam luau cu ei porumbei şi, cînd voiau să dea de ştire celor de acasă, legau scrisorile de aripa lor; aceştia erau învăţaţi să aducă şi răspunsul. D. Brutus[936], cînd a fost împresurat la Mutina, tot astfel i-a folosit, şi alţii aiurea.

În Peru legătura era făcută de ei, oamenii îi purtau pe umeri stînd pe nişte scăricele; erau atît de îndemînatici că, din fugă, ei din faţa lor îi aruncau celor care veneau pe urmă, fără să se oprească din mers.

(c) Aflu că valahii, ştafete ale marelui stăpîn[937], ajunsu-au la cea mai mare repeziciune, cu atît mai lesne că le era legiuit să descalece pe cel dintîi trecător întîlnit în drum şi să le dea calul lor în schimb; ca să se ferească de oboseală, ei erau strîns încinşi cu un brîu lat, cum mai poartă şi azi. Eu n-am găsit vreo înlesnire în acest port[938].

Capitolul XXIII

MIJLOCIRI RELE PENTRU BUNĂ ISPRAVĂ

(a) Se află minunată întrunire şi legătură la această întocmire a lucrărilor firii pe atotcuprins, care bine arată că nu este din întîmplare, nici călăuzită de feluriţi stăpîni. Vătămările şi stările noastre trupeşti se văd întocmai şi la ţări şi rînduieli obşteşti. Regatele, republicile se nasc, înfloresc şi se veştejesc de bătrîneţe, ca şi noi. Sîntem

supuşi unei vărsări a mustirilor trupeşti, netrebuincioase şi vătămătoare, fie şi mustirile bune (căci de aceasta tocmai se tem doftorii, deoarece în noi nimic nu este statornic, ei spun că preaplinul sănătăţii vioaie şi vînjoase trebuie scăzut şi potolit cu pricepere, de frică să nu mai poată firea noastră căpăta stare niciunde, neavînd cum să se mai cuprindă în creştere, să nu dea înapoi cu nerînduială şi repeziciune; de aceea, ei poruncesc atleţilor curăţenii şi sîngerări ca să stîmpere podidirea sănătăţii), ca şi vărsarea mustirilor rele, care de obicei pricinuiesc boli. Asemenea potopiri se văd adesea şi la orînduirea ţărilor bolnave şi se întrebuinţează mai multe feluri de curăţiri[939]. Uneori se dă drumul la multe suflete care au aşezarea lor, ca ţara să fie uşurată; cle merg aiurea să se chiverniscască pe seama altora; vechii noştri franconi[940], în felul acesta, porniţi din fundul Germaniei, pus-au stăpînire pe Galia, izgonind pe băştinaşi; tot astfel se alcătui acel nesfîrşit val de oameni carc se scurse în Italia sub Brennus[941] şi alţii; de asemenea, goţii şi vandalii, ca şi neamurile care stăpînesc acum Grecia, părăsit-au ţara lor de baştină ca să-şi afle loc mai încăpător; de-abia mai sînt două sau trei părţi pe lume care să nu fi simţit urmările atîtor vîltoriri. Romanii înfiinţau coloniile lor în acest fel; căci simţind oraşul lor crescînd peste măsură, îl descărcau de gloata mai puţin trebuincioasă, trimiţînd-o să locuiască şi să lucreze pămînturile cucerite de ei. Uneori, cu bună ştiinţă, au pornit războaie cu duşmanii, numai ca oamenii lor să fie inimoşaţi, temînd ca ei să nu se nevrednicească în trîndăvire, muma stricăciunii,

(b) *Et patimur longae pacis mala; saevior armis,*
Luxuria incumbit[942];

(a) dar şi ca să fie de folos Republicii lor, o sîngerau, uşurînd puţin fierberea prea clocotitoare a tineretului lor, ei răneau şi curăţau lăstărişul acelei tulpini, în care pîlpiia vlaga peste plin; altădată, la aceasta folosit-au războiul împotriva cartaginezilor.

La pacea de la Brétigny[943], Eduard al III-lea, regele Angliei, n-a vrut să se pomenească de ducatul Bretaniei, la schimbul de vorbe cu regele nostru, ca să aibă unde să

dea drumul oştenilor săi şi mulţimea de englezi, care au slujit în luptele dinafară, să nu dea înapoi buzna în Anglia. Fost-a una dintre pricinile pentru care regele nostru Filip[944] s-a învoit să trimită pe fiul său Ion la război peste mări, ca să ia cu el potop de tinereţe neastîmpărată din rîndurile oştirii sale.

Mai mulţi sînt acum, care tot astfel judecă, dorind ca fierberea inimoasă să se abată spre vreun război în vecini, de teama clocotirii sale vătămătoare care stăpîneşte în ceasul acesta trupul nostru şi ca să nu ne ducă la prăbuşire cu totul. Adevărat că un război în străini este un rău mai blînd decît unul lăuntric; dar nu cred că Dumnezeu va ocroti o îndeplinire atît de nedreaptă ca înlesnindu-ne pe noi să căutăm gîlceavă şi să înfruntăm pe altul:

(b) *Nil mihi tam valde placeat, Rhamnusia virgo,*
Quod temere invitis suscipiatur heris[945].

(a) Totuşi, slăbiciunea stării noastre ne împinge adesea la nevoia să întrebuinţăm mijloace rele pentru bună izbutire. Licurg, cel mai virtuos şi desăvîrşit legiuitor care vreodată fost-a, născoci acel nedrept şi nevrednic fel de purtare, să îmbete cu sila pe iloţi ca poporul să aibă o pildă a ce înseamnă să fie cumpătat, văzînd pe aceşti şerbi atît de pierduţi şi de cufundaţi în fumul vinului, şi spartanii să capete groaza dezmăţului acelui viţiu. Încă mai vinovaţi erau cei din vechime, care îngăduiau ca ucigaşii, oricare ar fi fost osînda la moarte, să fie ciopîrţiţi de doftori cît mai trăiau, ca să se poată vedea pe viu părţile noastre dinăuntru şi ei să aibă mai mult temei în meşteşugul lor; căci de trebuie să te nimiceşti, mai iertat este s-o faci în slujba sănătăţii sufletului decît a trupului; precum romanii, care îndemnau poporul la viteţie şi dispreţ de primejdie şi moarte, cu jocurile lor de gladiatori şi spadasini crînceni, care se luptau, se spintecau şi mureau în faţa lor,

(b) *Quid vesani aliud sibi vult ars impia ludi,*
Quid mortes juvenum, quid sanguine pasta
voluptas?[946]

Şi acest obicei a dăinuit pînă la Teodosiu[947] împăratul:

Arripe dilatam tua, dux, in tempora famam,
Quodque patris superest, successor laudis habeto.
Nullus in urbe cadat cujus sit poena voluptas.
Jam solis contenta feris, infamis arena
Nulla cruentatis homicidia laudat in armis[948].

(a) Era cu adevăr uimitoare pildă şi mult priincioasă întocmirii obşteşti ca în fiece zi să se poată vedea o sută, două, o mie de oameni luptînd unii cu alţii, năpustindu-se cu atît de neînfricată tărie, încît faţa le rămînea neclintită şi nu scăpau un glas al slăbiciunii sau miluirii, nu se dau în lături, nici nu făceau vreo mişcare mişelească pentru a strîmba lovitura potrivnicului, ci îndreptau capul sub tăişul spadei. Mai multora din ei li s-a întîmplat, fiind pe moarte, străpunşi de toate părţile, să întrebe poporul dacă e mulţumit de felul cum şi-au împlinit datoria, înainte să-şi dea sufletul. Ei nu aveau numai de luptat şi murit cu tărie, dar şi voioşi, iar cînd se vedea brăzdarea morţii pe faţă erau huiduiţi şi batjocoriţi[949].

(b) Pînă şi fetele îi îndemnau:

consurgit ad ictus;
Et, quoties victor ferrum jugulo inserit, illa
Delitias ait esse suas, pectúsque jacentis
Virgo modesta jubet converso pollice rumpi[950].

(a) Romanii cei vechi făceau aceste jocuri, ca pildă, cu ucigaşii, dar mai pe urmă au fost folosiţi şerbi nevinovaţi şi chiar volnici, care se vindeau pentru această treabă; pînă şi senatori şi cavaleri romani, încă şi femei:

Nunc caput in mortem vendunt, et funus arenae,
Atque hostem sibi quisque parat, quum bella
quiescunt[951].

Hos inter fremitus novósque lusus
Stat sexus rudis insciúsque ferri,
Et pugnas capit improbus viriles[952].

(a) Ceea ce aş găsi foarte ciudat şi de necrezut, dacă n-am fi obişnuiţi a vedea în toate zilele, la războaiele

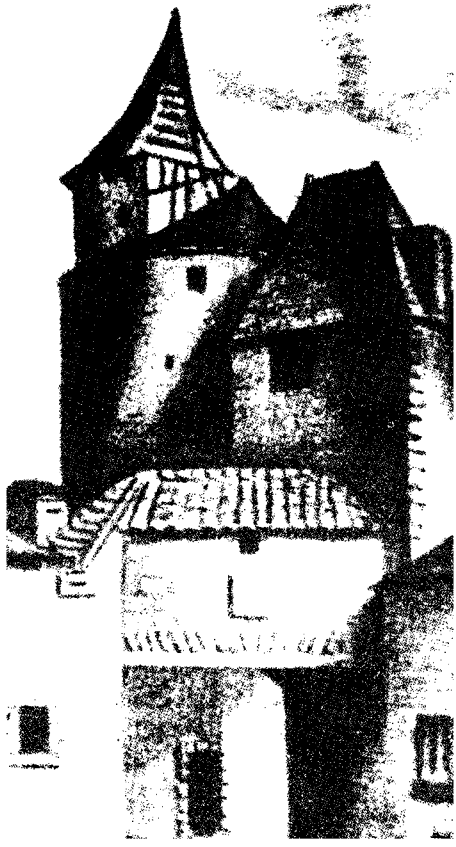

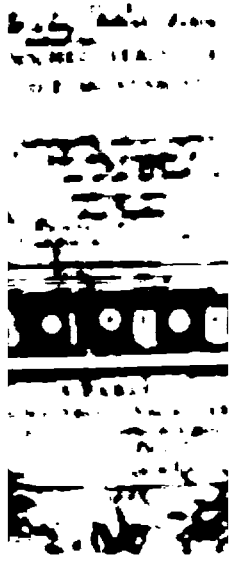

noastre mai multe mii de oameni care-şi vînd sîngele şi viaţa pe bani, pentru certuri în care nu au nici un amestec.

Capitolul XXIV

DESPRE MĂREŢIA ROMANĂ

(a) Nu vreau să spun decît o vorbă privitor la această nesfîrşită dovedire, ca să arăt sărăcia duhului celor care o asemuiesc plăpîndelor măriri ale vremilor noastre. În cartea a VII-a a *Epistolelor familiare* ale lui Cicero (şi grămăticii ar putea, după voia lor să nu ia cuvîntul *familiares*, căci cu adevărat nu se prea potriveşte; şi cei care în loc de *familiares* au pus *ad familiares*, fost-au întrucîtva îndreptăţiţi, deoarece Suetonius în *Viaţa lui Cezar* spune că se afla o carte întreagă cu scrisorile lui, *ad familiares)*, una din ele, trimisă lui Cezar pe cînd era în Galia, unde Cicero îi aminteşte următoarele cuvinte din scrisoarea ce primise de la el: „Cît despre Marcus Furius, pe care mi-l dai în seamă, îl voi face rege în Galia şi dacă vrei să mai înalţi pe vreun altul dintre prietenii tăi, trimite-l". Nu era uimire pentru cetăţeanul roman de rînd ca Cezar în vremea aceea să împartă regate, şi uşor i-a venit să ia regelui Dejotarus regatul ca să-l dăruiască unui om cu vază din oraşul Pergam, numit Mithridate. Cei care scriu viaţa lui pomenesc de mai multe alte regate pe care le-a vîndut: iară Suetoniu spune că dintr-o clipire a căpătat de la regele Ptolemeu, că fusese cît pe ce să-i vîndă regatul său, pentru 3 600 000 scuzi:

(b) *Tot Galatae, tot Pontus eat, tot Lydia nummis*[953].

Marcus Antonius spunea că mărirea poporului roman nu se arăta atît prin cele ce lua, cît prin cele ce dăruia. (c) Încă înainte cu cîteva veacuri de Antonius, ei mai luaseră un alt regat cu atît de minunată purtare, încît nu văd un alt chip care să le preamărească mai falnic numele şi faima în istorie. Antioh[954] stăpînea întreg Eghipetul şi pornise a cuceri Ciprul şi alte ţinuturi legate de această

împărăție. În timpul înaintării biruitoare a acestuia, C. Popilius sosi la rege din partea Senatului și nu-i întinse mîna din capul locului, pînă nu citi mai întîi scrisorile pe care i le adusese. Regele, după ce le citi, spuse că se va gîndi. Popilius trase cu bățul un cerc pe locul unde acesta sta, spunînd: „Dă-mi răspunsul de dus Senatului, înainte să păşeşti peste cerc". Antioh, uimit de asprimea unei atît de neapărate porunci, după ce se dumiri o clipă, răspunse: „Voi îndeplini cele ce-mi cere Senatul". Atunci Popilius îl întîmpină ca prieten al poporului roman. Să fi lăsat el un asemenea scaun domnesc şi dobîndiri atît de norocoase pe urma a trei trăsături de stilet ale Senatului! Şi aevea dreptate avu să o fi făcut, deoarece pe urmă trimise vorbă Senatului, prin soliile lui, că primise porunca lor cu acelaşi sîrg ca şi cum ar fi fost venită de la zeii nemuritori.

(b) Toate regatele, pe care August le-a cîştigat prin sabie, el le înapoie celor care le pierduseră sau le dărui la străini.

(a) Despre aceasta Tacitus, vorbind de regele din Anglia, Cogidumnus, ne face să înţelegem cu o trăsătură minunată acea putere neîntrecută: „Din timpurile cele mai vechi, romanii aveau obicei să lase pe regii înfrînţi în scaunul lor domnesc, sub ascultarea lor, ca să aibă înşişi pe regi unelte ale supunerii": *ut haberet instrumenta servitutis et reges*[955].

(c) Pare adevărat că Soliman, care a dăruit regatul Ungariei şi alte state, mai mult aceasta a avut în vedere decît ceea ce obişnuia a spune: „că era sătul şi împovărat de prea multe domnii şi putere"[956].

Capitolul XXV

A NU FACE PE BOLNAVUL

(a) Aflăm într-o epigramă a lui Marţial, dintre cele mai bune, căci se găsesc la el de tot felul, o poveste cu haz despre păţania lui Coelius care, pentru a scăpa de temenelile cuvenite măririlor la Roma, şi a nu fi de faţă

din ziuă pînă-n noapte ca să-i însoţească şi să le ţină isonul, se prefăcu că este podagru. Ca să capete mai multă crezare şi toată îngăduinţa, se purtă ca un podagru: îşi unse picioarele, le înfăşură; pînă la urmă soarta îi făcu această plăcere procopsindu-l aevea cu boala:

Tantum cura potest et ars doloris!
Desiit fingere Coelius podagrum[957].

Văzut-am şi eu altădată, într-un loc la Appian[958], (c) îmi pare, (a) o poveste despre unul care o păţi întocmai: (a) vroind să scape de urmărirea triumvirilor de la Roma şi să se ascundă de cei care-l fugăreau, sta furişat, dres la faţă, şi ca să aibă mai mult crezămînt născoci a face pe chiorul; cînd urmărirea fu mai îngăduitoare, şi vru să-şi lepede legătura atît de lungă vreme purtată pe ochi, se pomeni sub acel ochelar cu vederea pierită aevea. Se poate ca faptul vederii atîta timp fără întrebuinţare să fi amorţit puterea văzului şi să se fi dat cu totul celuilalt ochi; căci simţi neapărat cum ochiul pe care-l coperi înriureşte pe celălalt pînă a-l mări şi creşte după voie; asemenea, trîndăvirea la cald şi oblojelile cu leacuri ar fi putut stîrni vreo răbufnire a podagrei celui cu gută, de care pomeneşte Marţial.

În Froissart[959], citind legămîntul făcut de o ceată de tineri gentilomi englezi, să poarte ochiul stîng acoperit pînă vor fi trecut în Franţa şi vor fi împlinit vreo faptă vitejească împotriva noastră, adesea m-am gîdilat cu gîndul că ei să fi păţit ca ceştilalţi şi să se fi aflat cu toţii chiori la înapoiere, în faţa iubitelor pentru care făcuseră isprava.

Au dreptate mamele să ocărască pe copiii lor cînd ei se prefac a chiori, a şchiopăta, a fi saşii; lasă că trupul lor, şi aşa fraged, se poate deda după schimonoseală, dar nu ştiu cum îmi pare că soarta prinde a schimba aevea gluma noastră, şi auzit-am mai multe pilde despre unii care căpătat-au scrintelile cu care se prefăcuseră.

(c) Din totdeauna avut-am obiceiul să port în mînă, şi călare şi pe jos, o biciuşcă sau un băţ, pînă a şi găsi

că-i podoabă şi că dă un port fudul. Mai mulţi ameninţatu-m-au că ursita va preschimba această apucătură în nevoie. Însă eu mă bizui că ar fi să fiu cel dintîi podagru din neamul meu.

(a) Dar să mai lungim capul acesta şi să-i învîrstăm încă o parte despre orbire. Pliniu spune că în somn visat-a a fi fost orb, a doua zi se pomeni la trezire orb, fără să fi suferit întrucîtva înainte. Puterea închipuirii poate îndemna la aceasta, cum am mai spus aiurea, şi pare că Pliniu să fi fost de aceeaşi părere; mai mult chip de adevăr ar avea însă ca tulburările simţite în sinea sa, a căror pricină doftorii o vor găsi — dacă vor — şi care i-au răpit vederea, au fost pricina visului său.

Să mai adăugăm o istorisire potrivită celor spuse, găsită într-una din scrisorile lui Seneca. „Ştii tu — spunea el, scriind lui Lucilius — că Harpaste, slujitoarea ţienită a soţiei mele, mi-a rămas nu din placul meu, dar ca moştenire; căci eu sînt duşmanul acestor sluţenii, iar dacă am poftă să rîd de un nebun nu am nevoie să-l caut prea departe: rîd de mine. Acea nebună a pierdut dintr-o dată vederea. Treaba ce-ţi povestesc e ciudată, dar adevărată; ea nu simte că este oarbă, stăruie neîncetat ca paznicul ei s-o scoată afară, casa mea e întunecată — spune ea. Ce ne face pe noi să rîdem de ea, te rog să mă crezi că ni se întîmplă fiecăruia. Nimeni nu vede că este zgîrcit sau pizmuitor. Orbii mai cer o călăuză, dar noi orbecăim noi de noi; nu sînt fudul, spunem noi, dar la Roma nu se poate trăi altfel; nu sînt cheltuitor, dar oraşul cere mare cheltuială; nu e vina mea dacă sînt mînios, dacă nu mi-am chivernisit încă un fel de trai chibzuit, e vina tinereţii. Să nu căutăm răul în afară de noi: el stă în noi; e împlîntat în măruntaiele noastre; ne tămăduim atît de anevoie tocmai fiindcă nu ne simţim bolnavi. Dacă nu începem de timpuriu să ne îngrijim, cînd vom ajunge oare să ne vindecăm de atîtea rele şi vătămări? Avem însă leac foarte bun: filozofia; cît despre celelalte, nu le simţi binele decît după tămăduire. Filozofia te alină şi totodată îţi place".

Iată ce spune Seneca, mînîndu-mă departe de spusele mele; dar am cîştigat la schimb.

Capitolul XXVI

DEGETELE MARI

(a) Tacitus povestește că unii din regii varvari, ca să întărească un legămînt, aveau obiceiul să-și strîngă puternic unul altuia mîinile drepte, prinzînd degetele mari, iar cînd din tăria strînsorii sîngele urca la vîrf, le înțepau și apoi și le sugeau unul altuia.

Doftorii spun că degetele mari sînt degetele de sprijin ale mîinii, iar etimologia lor latină vine de la *pollere*, care înseamnă „mai presus de celelalte"[960]. Grecii le numeau ἀντίχειρ, cum s-ar spune o altă mînă. Pare că și latinii deseori le dădeau înțelesul de mînă întreagă,

Sed nec vocibus excitata blandis,
Molli pollice nec rogata, surgit[961].

La Roma, semn de bunăvoință era să strîngi sau să pleci degetele mari,

Fautor utróque tuum laudabit pollice ludum[962];

și a scîrbire, să le ridici și întorci în afară,

converso pollice vulgi
Quemlibet occidunt populariter[963].

Romanii scuteau de război pe cei răniți la degetul mare, ca și cînd nu ar mai fi avut prinsoare destul de zdravănă pentru arme. August a luat averea unui cavaler roman care, ca să înșele legea, din șiretenie a tăiat degetele cele mari la cei doi prunci ai săi, pentru a-i scuti de oaste, iar înainte de el Senatul, în timpul războiului din Italia, osîndise pe Caius Vatienus la temniță pe viață și-i luase toate bunurile, pentru că-și tăiase degetul mare de la mîna stîngă, ca să scape de acea călătorie.

Nu-mi mai amintesc cine[964] fost-a, care după ce a cîștigat o bătălie pe mare, pus-a să se taie degetele mari ale dușmanilor învinși, ca să le ia putința să lupte și să vîslească.

(c) Atenienii tăiară degetul mare celor din Aegina, c să nu mai fie neîntrecuți în meșteșugul corăbierilor.

(b) În Lacedemonia dascălii pedepseau pe copii, mușcîndu-le degetul mare.

Capitolul XXVII

MIȘELIA, MUMA CRUZIMII

(a) Adesea auzit-am spunîndu-se că mișelia este muma cruzimii.

(b) Iar din a mea aflare luat-am în seamă că asprimea și iuțirea acelei vitejii răutăcioase și neomenești de obicei se însoțește cu moliciune muierească. Văzut-am pe unii dintre cei mai cruzi că-i podidesc lesne lacrimile pentru cele mai ușuratice pricini. Alexandru, tiran în Fera[965], nu putea auzi la teatru traghediile, de teamă să nu fie văzut de cetățeni plîngînd pe urma pătimirilor lui Hecuba și Andromaca, el care, fără îndurare, pricinuise atîta durere în fiece zi. Să fie oare slăbiciunea sufletului care-poartă pînă la culme, fie de o parte, fie de cealaltă?

(a) Vitejia (al cărei rost este să se învrednicească nu mai la întîmpinarea potrivnică,

Nec nisi bellantis gaudet cervice juvenci)[966],

se oprește în fața dușmanului răpus. Nimicnicia însă, ca să arate și ea ispravă, fiindcă n-a putut să aibă un al amestec în fruntea trebii, își însușește purtarea mai pre jos, a uciderii și vărsării de sînge. Omorurile la biruințe sînt de obicei faptul gloatei și al cărăușilor; se iscă atîtea cruzime în războaiele duse de popor, fiindcă mișcii din mulțime se strășnicesc și se îmbărbătează scăldîndu-se în sînge pînă la coate, ciopîrțind trupul căzut la picioarele lor, deoarece nu se trezesc cu altă vitejie:

(b) *Et lupus et turpes instant morientibus ursi,*
Et quaecunque minor nobilitate fera est[967];

(a) cum fac și ciinii ticăloși care mușcă și rup pielea săl băticiunilor aduse în ocol, pe care n-au îndrăznit să l

înfrunte la cîmp. De ce oare, în vremile noastre, toată gîlceava ajunge la ucidere, iar acolo unde părinții noștri cîntăreau răzbunarea, noi dintr-un început ne iuțim peste fire și nu pomenim decît de omor; nu înseamnă oare aceasta mișelie? Fiecine știe bine că este mai multă vitejie și dispreț a învinge pe dușman decît a-l răpune, a-l sili să-și muște zăbala și să se dea bătut decît a-i face seama; setea de răzbunare este mai împăcată și mulțumită, căci țelul nu este decît a sădi în potrivnic simțămîntul strășniciei cu care-l ții; de aceea, nu ne năpustim pe o fiară sau piatră cînd ne rănește, căci nu au cum simți din parte-ne plata; iar a ucide un om înseamnă a-l desprinde din prinsoarea noastră.

(b) Cum striga Bias[968] unui om rău: „Eu știu că mai devreme sau mai tîrziu tu vei fi pedepsit de aceasta, dar teamă-mi este că n-am s-o mai văd", și plîngea pe orhomenieni că pedeapsa suferită de Lyciscus, care-i trădase, ajunse să fie împlinită în timp cînd nu mai privea pe nici unul din cei care suferiseră și care s-ar fi bucurat; tot atît de jalnică e răzbunarea, cînd cel împotriva căruia e purtată pierde putința să o simtă; căci după cum răzbunătorul, ca să fie mulțumit, vrea s-o vadă, cel asupra căruia se răzbună trebuie s-o vadă, ca să simtă necazul și căința.

(a) Se va căi, spunem noi. Dar dacă-i descărcăm pistolul în cap, socotim oare că se mai căiește? Dimpotrivă, dacă privim cu luare-aminte, vom vedea că ne înfruntă căzînd; nici măcar nu se încrîncenează, dar încă să fi ajuns a se căi. (c) Și aducem cea mai mare ușurare cerută în desfășurarea vieții, care este a înlesni o moarte grabnică și fără suferință.

(a) Apucăm a ne dosi, a fugi, a ne feri de cei puși pe urmele noastre în numele legii, dar ei sînt liniștiți. Uciderea e o ispravă, cînd zădărnicește lovitura ce stă să vină, nu răzbunarea pentru cea primită: (c) este mai mult fapt al fricii decît al vitejiei, al chibzuinței decît al bărbăției, mai curînd o apărare decît o ispravă. (a) Vădit este că în felul acesta pierdem adevăratul țel al răzbunării și grija de faima noastră: ne temem că dușmanul rămas în viață ne-o va plăti întocmai. (c) Nu împotriva lui, ci pentru tine îl răpui.

În regatul Narsinga un asemenea fapt n-ar avea rost. Acolo nu numai oștenii, dar pînă și meseriașii curmă certurile lor cu spada. Regele nu pune opreliște celui care vrea să se bată, cînd sînt oameni cu vază el îi sprijină, ba încă procopsește pe biruitor cu un lanț de aur. Orișicine însă poate să i-l ia cu spada, așa încît, dacă a scăpat de o luptă, se pomenește cu mai multe în circă.

(a) Dacă ne-am gîndi că prin virtute sîntem totdeauna mai presus de dușmanii noștri și că-i putem aduce în voie dușmanului nostru mustrare, am fi foarte necăjiți să ne scape, cum se întîmplă dacă moare; noi vrem să învingem fără greș, nu cu vrednicie; (c) căutăm mai mult sfîrșitul decît faima în cearta noastră. Asinius Pollio, ca om cinstit, făcu o asemenea greșală; el scrise ocări împotriva lui Plancus și așteptă moartea acestuia ca să le dea la iveală. Înseamnă a se strîmba față de un orb, a spune șotii unui surd și a lovi un om care nu simte, numai de grijă să nu ne întîmpine sorții răzbunării lui. I s-a și spus că numai spiridușilor le era dat să lupte cu morții[969]. Cel care așteaptă moartea scriitorului, ca să stea împotriva scrierii lui, ce arată decît a fi slab și gîlcevitor?

I se spunea lui Aristotel că un oarecine îl bîrfise: „Să facă și mai mult, să mă biciuie, numai eu să nu fiu de față".

(a) Părinții noștri se mulțumeau să spele o ocară cu o tăgadă, o tăgadă cu o ciomăgeală și așa treptat. Erau de ajuns de zdraveni ca să nu se teamă de dușmanul înfruntat că este în viață: noi tremurăm de frică să-l știm pe picioare! Că așa este, n-o vedem noi azi din frumoasele noastre purtări, care ne mînă să urmărim pînă la moarte tot atît pe cel jignit de noi cît și pe cel care ne-a jignit?

(b) Chip al netrebniciei mai este și obiceiul să aducem într-o luptă dreaptă cîte doi, trei și patru ajutoare. În vechime se petrecea între cei doi; acum sînt cete încăierate, de frica unuia singur. Cei care mai întîi au scornit aceasta, se temeau să rămînă singuri: (c) *Quum in se cuique minimum fiduciae esset*[970]. (b) Căci orice însoțire, firesc este să înmoșeze și să spulbere spaima. Al treilea de față, în vechime era adus ca să vegheze și să nu se iște nerînduială și strîmbătate, (c) și ca să fie mărturii

despre mersul luptei; (b) dar de cînd au apucat a se prinde în luptă de capul lor, oricare e chemat cu cinste nu poate să privească numai de teamă să nu fie bănuit de nepăsare sau nevrednicie. Să lăsăm nedreptatea unei asemenea purtări și urîțenia de a aduce în apărarea cinstei tale bărbăția și puterea altuia; eu și găsesc că este păgubitor pentru un om vrednic și care se bizuie pe el să-și lase soarta pe seama altuia. Fiecare este de ajuns în plata întîmplării, atîta vreme cît lupta e încinsă, ca să nu mai stea și pentru altul, și are destulă treabă să-și apere viața după puterile lui, fără să dea în a treia mînă un lucru atît de scump. Căci, dacă nu a fost înțeles anume, rămîne legămînt pentru altă dată. Cînd ajutorul tău e la pămînt, te afli pe bună dreptate cu doi în circă. Și vădit este că nu poți tăbări cu armă neștirbită, fără înșelăciune, pe un om care nu mai are decît o frîntură de spadă, sau tu neatins asupra unuia rănit. Dacă acest prilej ți-ar fi dat în toiul unei lupte, ar putea să-ți folosească fără să-ți aducă vreo mustrare; descumpănirea nu poate fi socotită decît la începutul bătăliei; cele ce urmează privesc soarta. Iar cînd vei avea trei împotrivă, dacă cei doi însoțitori ai tăi sînt răpuși, nu se va lua în nume de rău, ca și la război, a da o lovitură de spadă dușmanului, pe care-l vezi astfel întărîtat împotriva unuia din ai tăi. În firea însoțirilor omenești este ca acolo unde părțile stau față în față, de o parte și de alta, să fie din mulțime cîte unul singur care să se aleagă, înainte stînd pentru toți (cum fost-a la întîlnirea ducelui de Orléans[971], cu regele Angliei, Henric[972], unde stăteau o sută împotriva a o sută; (c) trei sute împotriva a tot atîția argieni cît și lacedemonieni; trei Horiați împotriva a trei Curiați)[973]. (b) Oriunde este mulțime, sorții sînt nelămuriți și amestecați.

Această pricină privește neamul meu îndeaproape; căci fratele meu, domnul de Matecoulom[974], a fost chemat la Roma să ție partea unui gentilom pe care nu-l cunoștea, iar acesta chemat ca ajutor și în apărarea altuia. La încăierarea ceea întîmplarea făcut-a să stea față în față cu un altul, care-i era mai cunoscut și din vecinătate (aș dori să mi se arate noima acestor îndatoriri de cinste, într-o purtare care adesea scrîntește și tulbură judecata sănătoasă); după ce s-a dezbărat de omul său, văzînd că

amîndoi capii cu pricina sînt încă pe picioare şi întregi, s-a dus să sprijine pe cel pe care-l cunoştea cu adevărat[975]. Ce putea el face? Dac-ar fi fost altfel sorţii, ar fi putut el oare să rămînă sloi, să nu mişte un deget şi să privească cum e doborît acel pentru care venise în ajutor, căci cele petrecute pînă atunci nu dezlegaseră întru nimic treaba: lupta era nehotărîtă. Curtenia ce se poate şi trebuie avută pentru duşmanul pe care l-ai adus la strîmtoare şi cu prisosinţă l-ai păgubit biruindu-l, nu văd cum ar fi s-o dovedeşti cînd pricina este a altuia sau eşti numai însoţitor şi întîmpinarea nu este a ta; el nu putea fi nici drept, nici curtenitor pe voia celui pentru care venise în ajutor. A şi fost scăpat din temniţele din Italia printr-o grabnică şi neapărată chemare făcută de regele nostru.

Neastîmpărată naţie! Nu ne mulţumim că ne merge vestea în lume despre nebuniile şi viţiile noastre, mai şi ne ducem la naţiile străine ca să le facem dovada noi înşine. Puneţi trei franţuji în deşertul Libiei, nu vor sta o lună împreună fără să se ia la harţă şi la trîntă; ai spune că această vînturare este făcută ca traghediile noastre să fie date pentru placul străinilor şi celor care se bucură şi rîd de ele.

Ne ducem în Italia[976] să învăţăm scrima (c) şi o încercăm pe seama vieţii noastre înainte să o fi învăţat. (b) Dar ar trebui ca învăţătura să stea înaintea faptelor: noi trădăm ucenicia noastră:

> *Primitiae juvenum miserae, bellique futuri*
> *Dura rudimenta!*[977].

Ştiu bine că este o măiestrie (c) cu folositoare menire (la duelul celor doi principi, veri de frate, în Spania cel mai vîrstnic, spune Titus Livius, cu deprinderi la arme şi iscusinţă, a înfrînt uşor puterea nechibzuită a celui mai tînăr), (b) şi eu însumi am ştiut din păţitelea cît deprinderea aceasta înmoşează pe unii peste puterile lor; dar nu este curat virtute, fiindcă îşi trage folosul din învăţătură şi îndemînare şi se sprijină pe ce nu-i în sinea însului. Cinstea unei lupte stă în sîrgul vitejesc, nu în meşteşug; văzut-am pe unul din prietenii mei, mare maestru în această îndeletnicire, că la asemenea întîlniri alegea arme în care îndemînarea pe care o căpătase îi era de

prisos şi cerea pe de-a-ntregul vînjoşici şi norocului biruinţa lui, ca să nu fie pusă pe seama mînuirii armei mai curînd decît a străşniciei; iar în copilăria mea văzut-am că nobilimea se lăsa de întreceri în deprinderile scrimei şi se ferea să înveţe acest meşteşug al dibăciei, care nu da pas adevăratei şi curatei virtuţi,

Non schivar, non parar, non ritirarsi
Voglion costor, ne qui destrezza ha parte.
Non danno i colpi finti, hor pieni, hor scarsi;
Togli l'ira e il furor l'uso de l'arte.

Odi le spade horribilmente urtarsi
A mezzo il ferro; il pie d'orma non parte:
Sempre è il pie fermo, è la man sempre in moto;
Ne scende taglio in van, ne punta à voto[978].

Trasul cu arcul, întrecerile călăreţilor în armură, săriturile peste întărituri erau îndeletniciri ale părinţilor noştri: coastălaltă deprindere este cu atît mai puţin nobilă, cu cît ne învaţă să avem un singur ţel: a ne ucide unul pe altul, împotriva legilor şi a dreptăţii şi este treabă care, oricum ar fi, are urmări dăunătoare. Este mult mai vrednic şi cuvenit a stărui în treburi care întăresc, nu care zdruncină întocmirea noastră, care privesc paza tuturora şi fala obştească.

Publius Rutilius consul a fost cel dintîi care învăţat-a pe ostaşi să mînuie armele cu ştiinţă şi dibăcie, el împreună dibăcia cu vrednicia, dar nu pe seama certurilor între inşi, ci pentru război şi luptele poporului roman. (c) Scrimă populară şi cetăţenească. Şi în afară de Cezar, de la care porunca dată ostaşilor săi a lovi de-a dreptul în obraz pe ostaşii lui Pompei, la bătălia de la Farsalia, ne-a rămas aminte, o mie alte căpetenii de război care s-au străduit să născocească felurite arme noi, un nou fel de lovitură şi să se apere după nevoie. (b) Dar tot astfel ca Philopoemen, care nu îngăduia lupta în doi, în care el era neîntrecut, fiindcă desfăşurările acesteia se depărtau de cele cuvenite ascultării ostăşeşti, socotind că oamenii cinstiţi trebuie să se supună numai ei, mie-mi pare că felul şi chipul în care este deprinsă tinereţea în şcoala cea nouă,

nu numai că este o deșertăciune, dar mai e și păgubitor armelor și luptelor ostășești[979].

(c) Și oamenii noștri folosesc de obicei arme anume alese pentru această întrebuințare și văzut-am că nu socoteau cuvenit ca un gentilom, chemat la spadă și pumnal, să se înfățișeze cu arme de oștean[980]. Face să avem în vedere că Laches — în Platon —, vorbind de ucenicia mînuirii armelor, cum e a noastră acum, spune că nu văzut-a vreodată ieșind din cea școală o mare căpetenie de oaste și mai ales îndrumători pricepuți în știința războiului. De altfel putem, pe puțin, dovedi că sînt dibaci fără izbutire și ispravă; iar cînd e vorba de rînduiala copiilor, în legiuirile sale, Platon oprește[981] deprinderea mînuirii armelor, ca la școala lui Amycus și Epeius și felul de luptă a lui Antaeus și Cercyo, pentru că nu se potrivesc și au alt țel decît a deda tineretul la fapt de război.

(b) Dar văd că am apucat cam alături de spusa mea.

(a) Împăratul Mauricius[982], vestit de mai multe preziceri și vise, că unul Focas, pe atunci ostaș necunoscut, avea să-l ucidă, întrebă pe ginerele său Filip cine era acest Focas, ce fire avea, ce stare și obiceiuri; și cum Filip îi spuse între altele că Focas era mișel și fricos, împăratul numaidecît se dumiri cu acestea, că era crud și ucigaș. Ce îndeamnă pe tirani a fi sîngeroși? este grija să se păzească, și inima lor ticăloasă nu le pune la îndemînă alt chip de apărare decît nimicirea celor ce le pot sta împotrivă, pînă și a femeilor, de teama unei zgîrieturi,

(b) *Cuncta ferit, dum cuncta timet*[983].

(c) Cruzimile la început purced de la sine în ins: de aici naște teama răzbunării ca dreaptă răsplătire, ceea ce pe urmă pricinuiește un șir de noi cruzimi, ca să se înăbușe unele pe altele. Filip, regele Macedoniei, cel care avu atîtea de întîmpinat cu poporul roman, buimăcit de groaza omorurilor săvîrșite din porunca sa, neputînd să mai dovedească a stîrpi spița celor rînd pe rînd loviți, a hotărît să prindă pe toți copiii din acele neamuri și să-i piardă cu vremea, unul după altul, ca în chipul acesta să poată fi liniștit. Soiurile bune au locul lor de frunte oriunde le sameni. Eu, care mă îngrijesc mai mult de greu-

tatea și folosul cuvîntărilor decît de șir și rînduială, nu am a mă teme să pun aici una mai depărtată și foarte frumoasă. Cînd acestea sînt atît de pline de frumusețe și au chip de la sine, îmi ajunge un fir de tort ca să le agăț de spusele mele[984]. Între alții osîndiți de Filip, fusese și unul Herodicus, principe al tesalienilor; după uciderea lui, Filip porunci să fie uciși cei doi gineri ai săi, care fiecare lăsau cîte un fiu nevîrstnic. Văduvele erau Theoxena și Archo. Theoxena, fiind foarte săracă, nu putu să se recăsătorească din nou; Archo se căsători cu Poris, cel mai de frunte dintre eneieni, și avu cu el mulți copii, care rămaseră fără ea în vîrsta cea mai crudă. Theoxena, cuprinsă de iubirea de mamă pentru nepoții ei, ca să-i crească și ocrotească, se căsători cu Poris. Iată că veni strigarea regelui. Acea mamă neînfricată, temîndu-se de cruzimea lui Filip și purtarea slujitorilor lui față de cea fragedă și frumoasă copilărie, îndrăzni să spuie că mai bine îi va ucide cu mîinile ei decît să-i predea. Poris, speriat de asemenea împotrivire, făgădui să-i ascundă și să-i ducă la Atena în paza unor gazde credincioase. Luă drept prilej o sărbătorire la Aenia, în cinstea lui Enea, și plecară acolo. După ce petrecură noaptea în alai și ospățuri, se furișară pe o corabie, gata să iasă în larg, ca să ajungă pe mare la țărm. Vîntul le-a fost potrivnic și a doua zi se aflară în vederea coastei de unde fugiseră, urmăriți de paznici. Cînd fu să-i ajungă, Poris se străduia să îndemne pe marinari la fugă, Theoxena înverșunată de iubire și răzbunare se întoarse la hotărîrea ei dintîi și se pregăti cu arme și otravă, arătînd celor de față: „Vedeți copiii mei, moartea este aevea singura voastră apărare și dezrobire și va fi adusă prinos zeilor pentru sfînta lor dreptate; aceste spade drepte, aceste pocale pline vor deschide poarta lor. Să aveți tărie. Iar tu, fiul meu, care ești cel mai vîrstnic, apucă fierul acesta, ca să mori de moartea cea mai vajnică". Deoparte avînd pe cea mai strașnică sfătuitoare, iar de cealaltă dușmanul sugrumător, cu toții se repeziră înfiorați pe ce putură prinde și, pe jumătate morți, fură aruncați în mare. Theoxena, mîndră să fi apărat atît de bine pe toți copiii ei, îmbrățișă aprig pe soțul ei, spunînd: „Dragul meu, să urmăm pe acești prunci, ca să ne bucurăm de același mormînt cu ei", și astfel îm-

brăţişaţi, ei se aruncară, încît corabia se întoarse la mal fără stăpîn. (a) Tiranii, ca să le împlinească pe amîndouă, să ucidă şi să facă simţită mînia lor, întîrzie ceasul morţii, folosind tot ce le trece prin minte; ei vor să piardă duşmanii lor, dar nu atît de repede, ca să nu simtă răzbunarea. Mulţi se osteneau între aceste; căci, chinurile, dacă sînt aprige, sînt scurte; dacă sînt îndelungi, nu sînt de ajuns de crîncene pe placul lor: iată-i desfăşurînd uneltirile lor: vedem mii asemenea pilde în vechime şi nu ştiu dacă, fără să se fi gîndit, nu ne-a rămas oarece urmă din această varvarie.

Tot ce trece de moartea curată[985] îmi pare adevărată cruzime; dreptatea noastră nu poate spera a fi înduplecat pe acela care nu se teme de tăierea capului sau de spînzurătoare, cînd vede un foc mocnind, sau cleştele, sau roata, şi nici nu ştiu dacă nu-l împingem la deznădăjduire, căci în ce stare poate fi sufletul unui om care aşteaptă douăzeci şi patru de ore moartea, strivit pe roată sau, cum era înainte vreme, bătut pe cruce. Josephus[986] povesteşte că pe vremea războiului romanilor în Iudeea, trecînd pe unde fuseseră răstigniţi unii evrei, el cunoscu pe trei dintre prietenii lui şi căpătă învoire să-i coboare: doi muriră, spune el, celălalt trăi încă după aceea.

(c) Chalcondylas[987], om pe care se pune temei, în cronicile lăsate de el despre cele petrecute în vremea sa şi în jurul lui, povesteşte, ca neîntrecut chin, la care supunea adesea împăratul Mehmed, oamenii spintecaţi în două în dreptul prapurului şi dintr-o singură lovitură de jungher, să li se pricinuiască dintr-o dată două morţi. Se vedeau, spune el, cele două părţi pline de viaţă zbătîndu-se în chinuri încă mult timp. Eu nu gîndesc să fie mare suferinţă în acele zvîcniri. Chinurile cele mai groaznice la vedere nu sînt totdeauna cele mai crunte; găsesc mai grozave cele spuse de alţii în istorie despre domnitorii din Epir, care au fost jupuiţi bucată cu bucată, amărunt şi cu răutate, încît au mai trăit încă cincisprezece zile în această groază.

Mai sînt alte două: Cresus puse ca un gentilom, preţuit de fratele său Pantaleon, să fie prins şi dus la un melniţar, cu poruncă să fie scărmănat şi pieptănat cu unel-

tele meşteşugului, pînă va trage să moară. George Sechel[988], căpetenia ţăranilor din ţara leşească, unde sub steagul crucii făcură atîtea rele, înfrînţi în bătălie de voievodul Transilvaniei şi prins, fu legat timp de trei zile de un pat de lemn, supus a fi chinuit de orice trecător la toate chinurile care li se năzăreau, în vreme ce alţii, prinşi cu el, erau lăsaţi să flămînzească: pînă la urmă, el fiind încă în viaţă şi sub ochii lui, au dat scumpului său frate Luca, singurul pentru care se ruga, să bea din sîngele său, ca să tragă asupra sa toată pacostea relelor făcute de ei; şi douăzeci din căpeteniile lui mai iubite au fost hrăniţi rupînd carnea cu lăcomie şi înfulecînd bucăţi din el. După ce-şi dădu sufletul, ce rămăsese din trup şi mărunţaiele lui fură puse la fiertură şi date de mîncare celorlalţi însoţitori ai săi.

Capitolul XXVIII

TOATE LUCRURILE LA VREMEA LOR

(a) Cei care alătură pe Cato Censorul de Cato cel Tînăr, sinucigaşul, (c) alătură două firi frumoase al căror chip seamănă de aproape[989]. Cel dintîi în mai multe feluri se întrebuinţa a fi neîntrecut în fapte ostăşeşti şi folositor la slujbele obşteşti. Virtutea celui tînăr nu a avut însă seamăn pe lume, lasă că ar fi ocară a-i alătura un altul, a fost mult mai curată în tăria sa. Căci cine va putea uşura de pizmuire şi ambiţie virtuţile Censorului, care s-a încumetat să lovească în cinstea lui Scipio[990], cu totul departe mai presus decît el şi decît oricine pe lume în veacul său ca bunătate şi desăvîrşire? (a) Ce se mai spune între altele de el, că la înaintată bătrîneţe se apucă să mai înveţe greaca cu multă rîvnă, ca şi cînd ar fi fost să-şi potolească o mare sete; mie nu-mi pare să fie spre lauda lui. Este, s-o spunem curat, a cădea în copilărie. Toate lucrurile au vremea lor şi cele bune şi tot; şi eu pot uşor spune „tatăl nostru" fără nici un rost, (c) aşa cum fu învinuit T. Quinctius Flaminius[991], căpetenie de oştire, la

bătălia cîştigată de el, că a fost văzut stînd de o parte la rugăciune, în vremea luptelor.

(b) *Imponit finem sapiens et rebus honestis*[992].

(a) Eudemonidas, văzînd la şcoala sa pe Xenocrate, foarte bătrîn, încă silindu-se să înveţe, spuse: „Cînd va fi acesta un învăţat, dacă mai învaţă acum?"

(b) Iară Philopoemen spune, celor care lăudau pe regele Ptolemeu, că se deprinde încă a-şi întări trupul la mînuirea armelor; pentru un rege, la anii lui, a se mai îndeletnici cu ele nu este treabă de laudă; ar trebui să le folosească aevea.

(a) Tînărul are a se pregăti; cel bătrîn a se folosi — spun înţelepţii. Şi cel mai mare viţiu al făpturii noastre socotit de ei este că dorinţele ni se înnoiesc neîncetat. Începem iară şi iară a trăi. Învăţătura şi zorul nostru ar trebui uneori să simtă bătrîneţea. Sîntem cu piciorul în groapă, dar poftele şi dorinţele noastre tot în naştere sînt:

(b) *Tu secanda marmora*
Locas sub ipsum funus, et sepulchri
Immemor, struis domos[993].

(c) Cea mai lungă plănuire a mea nu trece de un an, nu gîndesc decît să închei; mă dezbăr de orice nouă speranţă şi îndeplinire; de oriunde aş pleca, îmi iau cel de pe urmă rămas bun; şi mă lepăd în toate zilele de tot ce am. *Olim jam nec perit quicquam mihi nec acquiritur. Plus superest viatici quam viae*[994].

Vixi, et quem dederat cursum fortuna peregi[995].

Tocmai asta este uşurarea pe care o găsesc în bătrîneţea mea, că stinge unele dorinţe şi griji care neliniştesc viaţa. Grija mersului lumesc, grija avuţiei, a măririi, a ştiinţei, a sănătăţii, a mea. (a) Cîte unul învaţă să vorbească abia cînd are de învăţat a tace pe vecie.

(c) Se poate stărui la carte în orice timp, dar nu la dăscălicire, neghioabă treabă: un bătrîn în buche![996].

(b) *Diversos diversa juvant, non omnibus annis*
Omnia conveniunt[997].

(a) Dacă trebuie să învățăm, să învățăm potrivit stării noastre, ca să putem răspunde cum a răspuns cel care a întrebat: „La ce bun învață, cînd anii l-au răscopt?“ — „Pentru a mă despărți mai bun și mai mulțumit“. Astfel fost-a învățătura lui Cato cel Tînăr[998] care, simțind sfîrșitul aproape, da urmare citirii lui Platon, *Despre veșnicia sufletului*. Iară eu cred, nu fiindcă n-ar fi fost învrednicit pentru asemenea despărțire, el avea mai din plin învățătură și minte decît a putut dovedi Platon în scrierile sale, știința și vitejia lui erau în privința aceasta cu mult mai presus de filozofie, el nu se prinsese a le cerceta în vederea morții lui, ci ca unul care în fața însemnătății unei astfel de dezbateri nici măcar somnul nu-i era tulburat, ci stăruia a duce traiul obișnuit în toate, ca și cu învățătura, fără alegere și schimbare.

(c) În noaptea cînd fusese înlăturat de la praetură, el o petrecu jucînd; cea în care trebuia să moară, el a citit: fie pierderea vieții, fie a slujbei, tot una era pentru el.

Capitolul XXIX

DESPRE VIRTUTE

(a) Eu găsesc din cele de mine aflate că multă osebire este între zbuciumările și stîrnirile sufletului și un trainic și hotărît obicei; și văd bine că nimic nu este care să nu ne fie cu putință, pînă a și întrece — spune unul — însăși dumnezeirea, mai ales că mai mult înseamnă să ajungi a te strășnici tu însuți decît să fii astfel din născare, să poți întruni dobitocia omului cu hotărîrea și întemeierea dumnezeiască. Dar aceasta se întîmplă cînd și cînd. Iar în viețile eroilor din vremi apuse găsim uneori trăsături a minune, care parcă întrec cu mult putințele noastre din fire; însă sînt numai trăsături; este greu de crezut că de la aceste stări atît de înălțate se poate lumina și hrăni sufletul în așa fel ca să ajungă a fi obișnuite și ca firești. Ni s-a întîmplat și nouă care nu sîntem decît stîrpituri, să avîntăm cîteodată sufletul nostru, trezit de cuvîntul sau pilda altuia, dincolo de marginile lui obișnuite; dar este un fel de patimă care-l frămîntă și-l împinge întru

aceasta, iară vîrtejul trecut vedem că se destramă şi se lasă de la sine, dacă nu pe de-a întregul, totuşi pînă a nu mai fi cum a fost: în aşa fel, că orice prilej, fie pasăre rătăcită, fie o oală spartă, atîtă aproape ca pe oricine de rînd.

(c) În afară de cumpătare, rînduială şi statornicie, socotesc că un om care are lipsuri şi scăderi în întregul său poate fi în stare de orişice lucru. (a) Din această pricină spun înţelepţii că faptele omului trebuie mai ales privite în jurul lui şi cercetat rostul lui de toate zilele.

(a) Pyrrhon[999], cel care a întemeiat pe neştiinţă o învăţătură atît de îmbietoare, încearcă, cum au făcut toţi adevăraţii filozofi, să strunească viaţa lui pe învăţătura sa. Şi fiindcă el dovedea că slăbiciunea judecăţii omului este nespus de mare, pînă a nu fi în stare să se ţie de partea vreunei păreri sau să aplece unul din talerele cîntarului, el vroia să stea neîncetat pe cumpănă, privind şi primind toate lucrurile cu nepăsare. Se povesteşte că nu schimba vreodată felul de a fi şi înfăţişarea sa; dacă începea o vorbă, nu se oprea pînă nu ajungea la capăt, chiar dacă plecase cel cu care vorbea; cînd mergea, nu se da în lături din drum, orice piedică s-ar fi ivit; era păzit de prăpăstii, căruţe şi alte întîmplări, de prietenii săi. Căci a se teme sau a ocoli oarece ar fi fost împotriva arătărilor sale, care trebuiau să rămînă pe seama alegerii şi cercetării simţurilor. Răbda uneori să fie tăiat şi atins cu fierul roşu fără a clipi măcar. Înseamnă mult să aduci sufletul la aceste vederi, dar mai mult să aduci faptele nu este cu neputinţă; dar a le împreuna cu atîta stăruinţă şi statornicie, ca să fie îndeplinite în mersul obişnuit al insului, sînt isprăvi depărtate mult de purtarea îndeobşte, încît este aproape de necrezut. Iată de ce acest filozof găsit o dată la el acasă certîndu-se aspru cu sora lui, cînd i se făcu mustrare că nu era potrivit celor ce propovăduia pe seama nepăsării, răspunse: „Credeţi oare că pînă şi muieruşca aceasta trebuie să-mi slujească drept dovedire a învăţăturii mele?“ Altă dată, fiind văzut că se apără de un cîine: „Este foarte greu să te dezbari cu totul de om — zise el —, trebuie să te sileşti şi să te străduieşti a sta împotriva lucrurilor mai întîi cu fapta, dar cînd nu se poate altfel, cu judecata şi cuvîntul“.

Cam acum şapte sau opt ani, un sătean, care este încă în viaţă, bătut la cap de bănuielile femeii lui, într-o zi cînd se întorcea de la muncă, şi ea-l primi drept bun sosit cu strigătele dintotdeauna, îl prinse mînia în aşa chip, încît cu secera, ce o ţinea încă în mînă, venit de la seceriş, îşi taie pe loc părţile cu pricina şi i le aruncă în obraz. Se mai spune că un gentilom de la noi[1000], îndrăgostit şi vinjos, izbutise pînă la urmă, mulţumită stăruinţelor lui, să înduplece pe frumoasa lui iubită; cînd ajunse în clipa faptului, se moleşi şi-şi pierdu firea, şi că

non viriliter
Iners senile penis extulerat caput[1001],

de îndată ce se întoarse acasă le reteză şi i le trimise jertfă însîngerată şi crudă, pentru a scăpa de batjocură. Dacă s-ar fi întîmplat pe urma judecăţii şi a credinţei, cum o fac preoţii Cybellei, cîte nu am spune despre o ispravă atît de cruntă?

Nu de mult, la Bergerac, cinci leghe de curtea mea, în sus de rîul Dordogne, o femeie care fusese bătută şi batjocorită peste fire de soţul ei, necăjită şi înrăită de felul cum arăta trupul ei, se hotărî a-şi face seama ca să scape de oţărîrea lui, cu preţul vieţii. Cînd se sculă, se duse la vecinele ei ca de obicei, vorbi cîte ceva de trebile sale, luă de mînă pe una din surori, o duse cu ea pînă la punte şi, după ce-şi luă rămas bun ca în glumă, fără să arate vreo schimbare sau mîhnire, se aruncă de sus în adîncul rîului, unde pieri. Mai ales faptul că a copt gîndul o noapte întreagă le întrece pe toate.

Cu femeile din India se întîmplă cu totul altfel: cutuma este ca soţii să aibă mai multe femei, iar cea mai iubită dintre ele să se ucidă după soţul ei şi fiecare nu are alt ţel în viaţa întreagă decît să treacă acel pas înaintea tovarăşelor sale; iar bunele lor slujiri faţă de soţ nu cer altă răsplată decît să fie alese ca însoţitoare ale morţii lui,

(b) *Ubi mortifero jacta est fax ultima lecto*
Uxorum fusis stat pia turba comis;
Et certamen habent lethi, quae viva sequatur
Conjugium: pudor est non licuisse mori.
Ardent victrices, et flammae pectora praebent,
Imponuntque suis ora perusta viris[1002].

(c) Încă în zilele noastre, unul scrie că văzut-a în acele naţii orientale cutuma aceasta în cinste şi nu numai femeile se îngropau după soţii lor, dar şi sclavele cu care el petrecuse. Ceea ce se face în felul următor: Cînd soţul şi-a dat sufletul, văduva poate, dacă vrea, dar prea puţine o vor, să-şi îngăduie două sau trei luni, ca să vadă de trebile ei; în ziua sorocită, împodobită ca de mireasă, ţinînd în mîna stîngă o oglindă şi în cealaltă o săgeată, încalecă purtîndu-se voios şi spune că se duce la aşternutul soţului ei. După ce s-a preumblat astfel cu alai, însoţită de prietenii şi rudele ei şi de mulţimea în sărbătoare, ea ajunge la locul închinat îndeobşte unor asemenea petrecanii. Este o piaţă mare în mijlocul căreia se află o groapă cu lemne şi deasupra o podea înălţată pe trei-patru trepte. Acolo se întinde un ospăţ minunat, apoi mireasa prinde a juca şi cînta şi alege pe placul ei vremea aprinderii focului. Pregătirile împlinindu-se, ea coboară de mînă cu ruda cea mai apropiată a soţului său, se duc împreună la rîul învecinat, unde se despoaie, împarte giuvaerele şi veşmintele prietenelor şi intră în apă, cum ar fi ca să se spele de păcate. Se înfăşură apoi cu o pînză galbenă de patrusprezece coţi şi, iar de mînă cu ruda soţului său, se întoarce pe poditură unde ţine o cuvîntare către cei adunaţi şi le dă în seamă copiii, dacă-i are. Între groapă şi poditură se trage după voia ei o perdea, ca focarul să fie ascuns vederii: lucru neîngăduit de unele, care vor să arate cît de tari sînt. Cînd s-a încheiat cuvîntarea, o femeie îi întinde un vas plin cu ulei, ca să-şi ungă capul şi trupul, vas pe care-l aruncă în foc, după aceea zvîrlindu-se şi ea. Poporul în grabă aruncă trunchiuri multe în foc, ca să nu se potolească, şi veselia se schimbă în jale. Dacă sînt oameni cu mai puţină vază, trupul mortului e dus la locul de îngropăciune, aşezat acolo, văduva stă în genunchi îmbrăţişîndu-l şi îl ţine astfel pînă se clădeşte în jurul lor un zid care, ajuns la umerii femeii, unul din cei de faţă îi prinde capul şi-i sucește gîtul; de îndată ce şi-a dat duhul, zidul este încheiat şi ei sînt îngropaţi.

(c) În aceeaşi ţară, gypnosofiştii[1003] făceau acelaşi lucru: nesiliţi de nici o prădalnică nevoie a minţii, numai drept dăruire tagmei din care făceau parte, cînd ajungeau la vîrstă mai înaintată şi dacă erau ameninţaţi de vreo

boală, puneau să li se clădească rugul, deasupra căruia era un pat cu grijă pregătit, şi după ce ospătau, veselindu-se cu prieteni şi cunoştinţe, se urcau în pat atît de hotăriţi, încît în para aprinsă nu-i vedeai mişcînd mîna sau piciorul; astfel muri unul din ei, Calanus, în faţa întregii oştiri a lui Alexandru cel Mare.

(b) Şi nu erau socotiţi între ei nici sfinţi, nici preafericiţi cei care se uciseseră astfel, trimiţîndu-şi sufletul trecut şi călit prin foc, după ce mistuise întregul muritor şi tot pămîntescul ce avusese.

(a) Această neîncetată luare-aminte de-a lungul vieţii este ceea ce alcătuieşte o minune.

Între celelalte dezbateri ale noastre, am vîrît şi pe a *FATUM*-ului[1004]; şi ca să legăm lucrurile viitoare şi vrerea noastră însăşi de o neapărată şi neînfrîntă menire, rămas-am încă la următoarea arătare din vechime: deoarece Dumnezeu priveghează cele ce vor să vie, cum fără îndoială o face, lucrurile trebuie să se împlinească astfel. La care învăţătorii noştri răspund că a vedea că se împlineşte un lucru, cum vedem noi şi tot astfel Dumnezeu (căci fiindu-i totul înfăţişat, el mai curînd vede decît veghează), nu înseamnă că silim să se împlinească; astfel că noi vedem că lucrurile se împlinesc, iar nu ele se împlinesc fiindcă noi vedem. Împlinirea face ştiinţa, nu ştiinţa — împlinirea. Ceea ce noi vedem împlinindu-se, se împlineşte, dar se putea altcum împlini; iară Dumnezeu, în cartea cauzelor împlinirilor, pe care el o are în privegherea sa, are ştiinţă şi de cele numite de noi neaşteptate cît şi de cele vroite, care ţin de voia pe care el o dăruieşte alegerii noastre, şi el ştie că vom păcătui, fiindcă ne stă în vrere să păcătuim.

Mulţi văzut-am eu că îşi îmbărbătează oştile cu această ursită a săvîrşirii; căci dacă ceasul nostru este legat de o anumită clipă, nici împroşcările duşmane, nici îndrăzneala noastră, nici fuga sau mişelia n-o pot grăbi sau întîrzia. Este frumos de spus, dar căutaţi-l pe acela care să-i dea urmare în fapt. Şi dacă aevea este că o puternică şi vie crezare trage după ea faptele pe aceeaşi măsură, neîndoielnic este că credinţa, cu care atît ne umplem gurile, este uimitor de uşuratică în vremile noastre, sau poate

că disprețul ei față de însoțirea lor îi face să o nesocotească.

Nu-i mai puțin de zis că despre aceste spuse mai avem încă mărturia domniei sale De Joinville, mai întemeiată decît oricare alta, care ne povestește că beduinii, nație înrudită sarazinilor, cu care regele Ludovic cel Sfînt avu a face pe Pămîntul sfînt, erau atît de întăriți în credința că zilele fiecăruia sînt din veșnicie numărate, din neapărată preîntîmpinare, încît porneau la război goi, purtînd numai spada turcească și pe trup coperiți cu o rufă albă. Și ocara cea mai grea, cînd se mîniau pe ai lor, era totdeauna: blestemat să fii tu ca și acela care poartă arme de frica morții. Iată o dovadă vădită a încredințării și credinței osebită de a noastră.

Tot pe aceeași treaptă găsim și pilda celor doi călugări[1005] din Florența, pe vremea părinților noștri. Ei se aflau de păreri osebite despre știință și se înțeleseră să se arunce amîndoi în foc în fața poporului în piața orașului, ca să adeverească fiecare dreptatea lui. Și pregătirile făcute, fiind cu totul gata, o întîmplare neașteptată zădărnici însă desăvîrșirea dovedirii.

(c) Un tînăr gentilom turc făcuse o însemnată faptă oștășească în văzul celor două tabere, a lui Amurat și a lui Huniady, cu oștirile gata să se desfășoare. Amurat, care-l știa atît de tînăr și neînvățat (căci fusese cel dintîi război pe care-l vedea), îl întrebă unde căpătase atît de strașnică vitejie, și el răspunse că avusese drept cel mai iscusit dascăl un iepure; într-o zi, aflîndu-mă la vînătoare — povesti tînărul — dădui peste un iepure de soi bun și, cu toate că aveam doi ogari grozavi lîngă mine, ca să nu dau greș, mi se păru mai bine să folosesc arcul meu, care-mi era la îndemînă. Slobozii toate săgețile pe care le aveam în tolbă, pînă la a patruzecea, fără a-l lovi, nici măcar a-l face să tresară; la urmă dădui drumul ogarilor, și nici ei nu izbutiră. Din acestea eu înțelesei că fusese păzit de ursita lui și nici săgețile, nici săbiile nu ating decît din îngăduința soartei, pe care nu ne este dat s-o întîrziem sau s-o iuțim. Această povestire ne slujește ca să vedem în treacăt cum se mlădiază mintea noastră după orice fel de înfățișare.

Un om cu vază, vîrstnic, cu nume, cu doctrină și cinste, mi se lăuda că a schimbat fără îndemn și vreo adeverire parte din temeiurile credinței sale, numai dintr-o arătare străină, atît de ciudată și de altfel atît de puțin doveditoare, încît pe mine m-ar fi încredințat dimpotrivă. El numise aceasta o minune, și eu, dar în alt chip.

Istoricii lor spun despre turci că încredințarea poporului în soartă vădit îi ajută să rămînă nezdruncinați la primejdie. Și eu cunosc un mare principe[1006] care se bucură de acest fel de a fi, fie că o crede[1007], fie că o ia drept prilej să se avînte fără seamăn. Facă-se ca norocul să-l sprijine fără a se osteni prea curînd a-i veni în ajutor.

(b) Pe cît ne putem noi aminti nu fost-a mai falnică dovedire de străşnicie decît a celor doi care au uneltit uciderea prințului de Orania[1008]. Minune este cum de s-a încumetat cel de-al doilea a duce la izbutire o faptă, în care cel dintîi avusese atîta nenoroc, cu toate că prilejul îi fusese la îndemînă. Iar pe urmele lui, cu aceleași arme, să se repeadă în sală, împotriva unui senior care tocmai prînsese de veste a se feri și era însoțit de prieteni, cu atîta putere avînd apărare trupească și scutierii săi într-un oraș închinat lui. De netăgăduit este că el avut-a o mînă strașnică și o aprigă însuflețire, întărîtat de patimă. Un pumnal este mai bun de lovitură, dar cere o mișcare largă și mai multă putere în braț decît în pistol; lovitura ușor poate fi strîmbată și da greș. Nu încape îndoială că el avea credință, știind că merge la moarte sigură, căci speranțele cu care s-ar fi putut amăgi nu puteau încolți într-o minte sănătoasă; după felul cum și-a îndeplinit fapta arată că nu-i lipsea nici vitejia, nici mintea. Pricinile unei atît de strașnice încredințări pot fi de multe feluri, deoarece năzărirele noastre ne învîrt pe placul lor. Uciderea săvîrșită lîngă Orléans[1009] nu avu nimic asemuitor: a fost mai mult norocul decît faptul firesc; lovitura n-ar fi fost ucigătoare, dacă soarta n-ar fi stat împotrivă: apoi apucătura să fi tras de-a călare și de departe, în fuga calului, fost-a fapta unui om care mai lesne ar fi dat greș decît să greșească a da bir cu fugiții. Ce urmă după aceea, o și dovedi: căci el fu singur mirat și uluit de gîndul unei atît de însemnate isprăvi, pînă a-și pierde și tulbura min-

ţile, neştiind încotro s-o apuce şi cum să-şi mai învîrte limba în gură ca să dea vreun răspuns. N-avea decît să treacă rîul, ca să ajungă la prietenii săi, treabă pe care adesea am făcut-o, fără să fi fost zorit de asemenea primejdie. Oricît de lată ar fi fost albia poţi uşor vedea de partea cealaltă ţărmul plecat şi trece pe firul apei. Celălalt, cînd i se spuse crunta osîndire: „Mă aşteptam — zise —, veţi fi minunaţi de răbdarea mea".

(c) Asasinii[1010], naţie care ţine de Fenicia, sînt socotiţi printre credincioşii lui Mahomed, ca fiind cei mai evlavioşi şi nepătaţi ca purtare. Ei cred că drumul cel mai drept ca să ajungi în rai este să ucizi pe cel de altă credinţă. De aceea, dispreţuind primejdia pentru astfel de vrednică faptă, unul sau doi din ei au fost, cu preţul unei morţi sigure, văzuţi primind să asasineze un duşman în mijlocul oştirii acestuia. (Cuvîntul asasin a fost luat după numele lor). Comitele nostru Raymond, din Tripoli, în inima oraşului, în timpul războiului nostru sfînt, a fost ucis tot astfel. Asemenea Conrad, marchiz de Montferrat[1011]: asasinii, puşi la chinuri, au mers semeţi şi mîndri că au făcut o faptă neîntrecută.

Capitolul XXX

DESPRE UN COPIL POCIT DIN NĂSCARE

Dau la iveală povestea curată, căci las doftorilor s-o judece. Văzui alaltăieri un copil purtat de doi oameni şi o dădacă: tatăl, unchiul şi o mătuşă, ziceau ei, care-l arătau ca să cîştige ceva bani de pe urma sluţeniei lui. Avea chip obişnuit şi se ţinea pe picioare, umbla şi gîngurea aproape ca toţi copiii de o seamă cu el, nu luase încă altă hrană decît sînul doicii, şi în faţa mea au încercat să i-l dea; l-a mozolit o clipă şi-l împinse fără să înghită; strigătele lui erau cam ciudate; împlinea patrusprezece luni. Sub sfîrcurile lui era prins şi lipit un alt copil, fără cap şi care nu avea şira spinării; încolo tot trupul

era întreg; avea un braţ mai scurt, dar fusese rupt din întîmplare la naştere; copiii stau lipiţi faţă în faţă, ca şi cum cel mai mic ar fi vrut să se agaţe de cel mai măruţ. Locul unde se lipeau nu era mai mult de patru degete, iar dacă întorceau copilul cel mic vedeau dedesubt buricul celuilalt, astfel că se făcea legătura între ei de la sfîrcuri la buric. Buricul celui neisprăvit nu se vedea, dar se vedea pîntecul dedesubt. Tot ce nu era prins, braţele, şezutul, pulpele, picioarele celui neisprăvit rămîneau aşadar agăţate şi bălăbănindu-se de celălalt, ajungînd cam pînă la mijlocul piciorului său. Doica ne mai spuse că lăsa udul pe amîndouă părţile; mădularele lui erau şi ele hrănite şi vioaie, deopotrivă cu ale celuilalt, numai că erau mai mici şi firave.

Acest trup dezdoit şi mădularele felurite pe un singur cap ar putea prezice pentru regele nostru o prielnică unire a osebitelor părţi şi bucăţi ale aşezămîntului ţării noastre prin legile sale; dar de teamă ca îndeplinirea să nu fie nimerită, mai bine el să dea învoire ca ele să se împlinească de la sine, căci rămîne numai a ghici înjghebarea lucrurilor făcute! (c) *Ut quum facta sunt, tum ad conjecturam aliqua interpretatione revocantur*[1012]. (b) Cum se spune de Epimenide[1013], care le ghicea de-a-ndăratelea.

De curînd văzut-am un păstor din Médoc, cam de treizeci de ani, fără vreo urmă de parte bărbătească: are trei găuri pe unde lasă udul neîncetat; este bărbos şi umblă după femei.

(c) Cei pe care noi îi numim pociţi, în faţa lui Dumnezeu, care ştie plănuirile sale măreţe, de el înţelese, nu sînt decît chipuri care ne uimesc şi au legătură cu vreun alt chip din atotcuprinzătoarea înţelepciune care nu e după rînduiala tuturor. Noi însă nu vedem decît o singură înfăţişare şi legătură. *Quod crebro videt, non miratur, etiam si cur fiat nescit. Quod ante non vidit, id, si evenerit, ostentum esse censet*[1014].

Noi numim împotriva firii ceea ce se întîmplă împotriva obişnuinţei: nimic nu este care să nu fie pe seama firii, oricum ar fi. Judecata aceasta atotcuprinzătoare şi firească o să alunge din noi rătăcirea şi răvăşirea stîrnite de noutate.

Capitolul XXXI

DESPRE MÎNIE

(a) Plutarh este minunat în toate, dar mai ales acolo unde judecă faptele omeneşti. Se poate vedea frumuseţea spuselor lui cînd face asemuirea între Licurg şi Numa, în privinţa nesocotinţei ce este a lăsa cîrmuirea copiilor pe seama părinţilor fără priveghere. (c) Cele mai multe din cîrmuirile noastre — spune Aristotel — lasă oricui călăuzirea femeilor şi a copiilor, cum ar face-o ciclopii, după nebunească şi zănateca lor năzărire şi singure legiuirile lacedemoniene şi cretane cuprind rînduieli privitoare la copilărie. (a) Cine nu vede într-o ţară că totul atîrnă de creştere şi hrana lor şi lasă totuşi părinţii fără îngrădire, oricît de nebuni şi răi ar fi, vinovat este[1015].

De cîte ori nu mi-a trecut prin gînd, printre alte lucruri, umblînd pe străzile noastre, să mă ţin de o glumă, care să răzbune pe băieţaşii văzuţi de mine loviţi, zdreliţi şi vineţiţi de cîte un tată sau o mamă întărîtaţi de mînie! Priviţi cum le ies flăcări şi turbare din ochi,

> (b) *rabie jecur incendente, feruntur*
> *Praecipites, ut saxa jugis abrupta, quibus mons*
> *Subtrahitur, clivóque latus pendente recedit*[1016].

(şi — după Hipocrate — cele mai primejdioase sînt vătămările obrazului), (a) apoi vocea lor aspră şi puternică faţă de prunci care de-abia au lăsat sînul. Pe urmă, iată-i ciunţi, chiori şi buimaci din lovituri; iar sfatul nostru judecătoresc nu ia seamă, ca şi cînd aceste pocituri şi scrînteli n-ar fi parte din avutul nostru obştesc:

> (b) *Gratum est quod patriae civem populóque dedisti,*
> *Si facis ut patriae sit idoneus, utilis agris,*
> *Utilis et bellorum et pacis rebus agendis*[1017].

Nu-i patimă care să zdruncine dreapta judecată mai tare decît mînia. Nimeni n-ar pregeta să pedepsească la moarte pe judecătorul care, din mînie, ar osîndi un împricinat; de ce să îngăduim părinţilor şi dascălilor să bată

copiii şi să-i pedepsească, mînioşi fiind? Nu mai este pedeapsă, este răzbunare. Ei socotesc pentru copii pedeapsa una cu leacul; oare am suferi un doftor întărîtat şi încruntat faţă de un bolnav?

S-ar cuveni ca înşişi noi să nu ne atingem vreodată slujitorii cînd sîntem stăpîniţi de mînie. Atîta vreme cît ni se bat vinele şi sîntem întărîtaţi, s-o lăsăm pe mai tîrziu: lucrurile ne vor părea vădit altele, dacă ne potolim şi ne răcorim; cînd mînia porunceşte, mînia are cuvînt, nu noi.

(b) Prin ceaţă, greşelile ne par mai mari, ca şi trupurile care se văd prin ochii mînici. Cel înfometat rupe din carne, dar cel care trebuie să pedepsească nu trebuie să fie înfometat.

(a) Mai apoi, pedepsele date cu grijă şi potolire sînt mai bine primite şi folosesc celor care le suferă; altcum, el nu socoteşte că a fost pedepsit cu dreptate de un om mînat de patimă şi furie: el se îndreptăţeşte arătînd puterile nefireşti şi nestăpînite ale stăpînului, roşu la faţă, ocărînd neobişnuit şi stîrnindu-se încumetat:

(b) *Ora tument ira, nigrescunt sanguine venae,*
Lumina Gorgoneo saevius igne micant[1018].

Suetonius povesteşte despre Caius Rabirius că, osîndit de Cezar, s-a apărat cu folos în faţa poporului (căruia-i ceruse dreptate), arătînd că a fost crunt şi prea aspru pedepsit de Cezar, care era mîniat şi înverşunat judecîndu-l.

Una este a vorbi şi alta a făptui: trebuie priviţi fiecare în parte, povaţa şi povăţuitorul. Le-a fost uşor, în timpul nostru, celor care au încercat să clatine adevărul bisericii noastre, punînd înainte viţiile feţelor bisericeşti[1019]. Credinţa îşi are aiurea mărturii: este prostească arătare şi răvăşitoare cu totul. Un om ale cărui moravuri sînt bune poate avea păreri greşite, iar unul rău poate propovădui adevărul, chiar şi pe cel pe care nu-l crede. Neapărat că îmbinarea spusei cu fapta înseamnă frumos glas, şi nu vreau să tăgăduiesc a fi cuvîntul mai întăritor şi cu izbutire cînd faptele îl însoţesc; cum spune Eudamidas[1020], auzind pe un filozof vorbind despre război: frumoase cuvinte, dar cel care le grăieşte n-are crezămînt, fiindcă urechile lui nu sînt obişnuite cu sunetul trîmbiţelor. Cleo-

mene[1021], auzind pe un retorician care ţinea o cuvîntare despre vitejie, prinse a rîde; acela se supără; el îi răspunse: „Tot atît aş face dacă ar vorbi o rîndunică, dar dacă ar fi un vultur l-aş asculta bucuros". Pare-mi-se că în scrierile celor vechi se vede cum cel care spune ce gîndeşte are înrîurire, le implîntă mai viu, decît cuvîntul celui care le învîrteşte. Ascultaţi pe Cicero vorbind despre iubirea lui de libertate; ascultaţi vorbind pe Brutus; însăşi scrierea ia glas, căci Brutus e om care o cumpără cu preţul vieţii lui. Cicero, părinte al elocinţei, vorbeşte despre dispreţul de moarte; şi Seneca vorbeşte; celălalt vorbeşte jalnic şi simţi că nu poate da de înţelesul unei trebi, cu care el însuşi nu este înţeles; nici nu ne însufleţeşte, deoarece el nu este însufleţit; cestălalt însufleţeşte şi înflăcărează. Nu dau vreodată de un scriitor, mai cu seamă din cei care vorbesc despre virtute şi îndatoriri, să nu cercetez cu de-amănuntul cine a fost el.

(b) Căci, la Sparta, eforii, văzînd pe un om nevrednic dînd un sfat folositor poporului, îi porunciră să tacă şi rugară pe unul vrednic de aceasta să şi-l însuşească şi să-l dea la lumină.

(a) Scrierile lui Plutarh, ca să le gustăm bine, ne arată aceasta, şi eu cred că-l cunosc pînă-n adîncul lui şi totuşi aş vrea să avem oarece amintiri scrise despre viaţa lui, m-am abătut de la cele spuse, gîndindu-mă la Aulus Gellius[1022], căruia mulţumire aduc fiindcă ne-a lăsat o istorisire din care se vede felul de a fi al lui Plutarh şi se potriveşte vorbelor mele despre mînie. Un sclav al său, om rău şi ticălos, dar care trăsese folos din scrieri, fu pedepsit de el a fi dezbrăcat la piele şi bătut pentru o blestemăţie ce făcuse. Mai întîi acesta mormăi că nu-i pe drept şi că nu făcuse nimic, dar pînă la urmă prinse a striga şi ocărî pe stăpînul său, cu bună-ştiinţă, mustrîndu-l că nu este filozof, cum se lăuda, deoarece adesea îl auzise spunînd, ba chiar scrisese o carte, că este urît să te laşi dus de mînie; iară pe el pune să-l bată fiind prada mîniei, tăgăduind cu totul scrisul său. La aceasta Plutarh, cu cea mai mare linişte şi răceală, îi spuse: „Neisprăvitule, tu gîndeşti că eu acuma sînt mînios? Faţa mea, glasul meu, obrajii mei, vorba mea arată oare că sînt? Nu cred că am ochii holbaţi, obrazul înflăcărat, glas spăimîn-

tător, sau că roșesc! Fac oare spume? Îmi scapă vreun cuvînt de care să mă feresc? Tresar, tremur de supărare? Acestea sînt adevăratele semne ale mîniei!" Se întoarse apoi către cel care biciuia: „Vezi-ți înainte de treabă, cîtă vreme acesta și cu mine stăm de vorbă". Iată istorisirea.

Architas din Tarent, întors de la un război, unde fusese în fruntea tuturor oștilor, găsi la curtea sa totul în nerînduială; pămînturile erau înțelenite din proasta chibzuire a împuternicitului său; îl chemă și-i spuse: „Pleacă. Dacă n-aș fi mînios te-aș scărmăna cum se cuvine!". Tot astfel Platon, întărîtat împotriva unuia din sclavii lui, însărcină pe Speusip să-l pedepsească, mărturisind că el nu-l atinge, fiindcă este prea mîniat. Charillus, un lacedemonian, spunea unui ilot, care se purtase obraznic și cutezător față de el: „Pe toți zeii, dacă n-aș fi întărîtat, te-aș ucide pe loc".

Mînia este patimă care se iubește pe sine și se măgulește. De cîte ori, zdruncinați fiind de pricină înșelătoare, dacă ni se aduce ca întîmpinare o dreaptă apărare sau dovedire, noi ne oțărîm împotriva adevărului curat și a nevinovăției! Aminte îmi vine o minunată pildă din vechime. Piso[1023], om știut mai presus de toți ca virtute, mînios împotriva unui ostaș al său, care se întorsese singur de la strînsul nutrețului și nu putuse da seamă unde lăsase pe însoțitorul lui, se încredință că îl ucisese și-l osîndi pe loc la moarte. În vreme ce-l urcă la spînzurătoare, iată că sosește însoțitorul rătăcit. Toată oastea se bucură și, după ce sărbători pe amîndoi tovarășii care se îmbrățișară, călăul îi duse în fața lui Piso, așteptînd cu toții să fie și el la culmea bucuriei. Dar se întîmplă pe dos, căci de rușine și năduf, întărîtarea lui mocnită stîrni o vicleană învîrtire a patimii și el scoase trei vinovați, osîndindu-i pe cîte trei, de unde era un singur nevinovat: pe cel dintîi, fiindcă împotrivă-i hotărîre fusese adusă; pe al doilea, fiindcă se rătăcise și fusese pricina morții însoțitorului său, iar pe călău, pentru că nu a îndeplinit porunca dată de el[1024].

(b) Cei care au de furcă cu femei îndărătnice, încercat-au poate pe pielea lor, la cîtă turbare sînt mînate, dacă le întîmpini cu tăcere și răceală și nu dai hrană ciu-

dei lor. Coelius, meşter cuvîntător, avea o fire nespus de mînioasă; sta la cină cu unul care era blînd şi molatec la vorbă, hotărît să-i fie pe voie şi să ia drept bun tot ce-i spunea, ca să nu-l stîrnească; pînă la urmă, nu mai răbdă Coelius, nu mai răbdă ca mînia lui să treacă fără zbucnire şi-i spuse: „Pe zei! Ia orice în nume de rău, ca să fim doi care stăm faţă în faţă". Tot astfel şi femeile: ele nu se întărîtă decît pentru a întărîta pe celălalt, după cum este îndemnul legilor iubirii. Focion, faţă de unul care-i tulbura cuvîntarea, cu aspre ocări, nu se împotrivi decît prin tăcere, dîndu-i prilej să-şi macine mînia; după aceea, fără a mai pomeni despre aţîţare, se întoarse la spusele lui de unde le lăsase. Nici nu este răspuns mai arzător decît această nesocotire.

Despre cel mai mînios om din Franţa[1025] (oricum totdeauna un cusur, dar mai de iertat celui ce poartă arme, căci deprinderea lor are părţi unde mînia neapărat nu poate lipsi), eu spun că este cel mai răbdător om pe care-l cunosc, deoarece îşi înfrînează mînia care-l frămîntă atît de aprig şi cu atîta furie,

> *magno veluti quum flamma sonore*
> *Virgea suggeritur costis undantis aheni,*
> *Exsultántque aestu latices; furit intus aquaï*
> *Fumidus atque alte spumis exuberat amnis;*
> *Nec jam se capit unda; volat vapor ater ad auras*[1026],

încît crunt trebuie să se străşnicească a domolire. Din parte-mi, nu ştiu patimă pentru care să mă pot într-atîta strădui ca să o stăvilesc şi să prididesc. Nu aş vrea să pun la astfel de înalt preţ cumînţenia. Eu nu mă uit atît la ce face, dar cît îl costă să nu facă mai rău.

Un altul îmi lăuda rînduiala şi blîndeţea moravurilor lui, care sînt cu adevărat deosebite. Îi spuneam ce înseamnă mai ales pentru cei din cinul său, asupra cărora ochii tuturor se îndreaptă, a se înfăţişa în lume totdeauna stăpîn pe firea sa, dar ce-i mai presus de toate este că pe dinăuntru şi în sinea sa să o poată face; căci după a mea părere, nu-i o bună chibzuială să te omori cu firea; ceea ce mă tem că o face pentru a ţine masca şi înfăţişarea rînduită numai dinafară.

Îţi însuşeşti mînia, ascunzînd-o; precum spunea Dio-

genes lui Demostene, care, de frică să fie văzut într-o circiumă, se trăsese înapoi: „Cu cît te tragi mai înapoi, cu atît tragi înăuntru". Eu te sfătuiesc mai bine să dai fără rost un bobîrnac slujitorului decît să-l uimeşti arătîndu-i o purtare înţeleaptă, şi mai mi-ar place să dau cep patimilor mele decît să mocnească în dauna mea: ele slăbesc zbuenind şi ieşind la lumină; mai bine este ca împunsătura lor să se îndrepte în afară decît înăuntrul nostru. (c) *Omnia vitia in aperto leviora sunt; et tunc perniciosissima, quum simulata sanitate subsidunt*[1027].

(b) Eu dau de ştire alor mei, care au căderea să se supere, înainte de toate să-şi potolească mînia şi să nu-i dea drum cu orice preţ, căci ea slăbeşte puterea şi greutatea mustrării; răstitul aspru şi îndătinat ajunge să fie un obicei şi fiecare îl nesocoteşte; folosit cînd fură o slugă, ca nu-l mai simte, fiindcă tot atît te-a văzut folosindu-l, cînd s-a clătit prost o cană sau s-a pus prost un scaun; în al doilea rînd, să nu ne oţărîm fără rost şi să se ia seamă că mustrările nimeresc pe vinovat, căci de obicei se ţipă înainte ca el să fie de faţă şi mai se întinde ţipăraia încă un veac după ce s-a dus,

et secum petulans amentia certat[1028].

Ei se leagă de umbra vinovatului şi împing zarva unde nu-i ajunge, şi nu mai ating cu larma glasului lor decît pe cei din jur, care nu au nici un amestec. Tot atîta vină aduc celor care se stîrnesc fără vreo pricină; aceste străşniciri trebuie folosite cînd îşi ating ţinta:

Mugitus veluti quum prima in praelia taurus
Terrificos ciet atque irasci in cornua tentat,
Arboris obnixus trunco, ventosque lacessit
Ictibus, et sparsa ad pugnam proludit arena[1029].

Cînd mă întărît o fac cît se poate de aprig, dar şi cît pot mai scurt şi pe înfundate: mă întrec în repezeală şi asprime, dar nu în tulburare pînă a zvîrli în voie şi fără alegere tot felul de cuvinte de ocară, şi fără să mă uit dacă nimeresc bine acolo unde vreau să ajungă împunsăturile, căci de obicei nu-mi merge decît gura.

La pocinogurile mari, slujitorii mei scapă mai pe ieftin decît la cele mici: cele mici mă iau pe neaşteptate; ne-

norocul vrea ca o dată ajuns la prăpastie, nu are a face cine ţi-a dat brînci, că te rostogoleşti pînă-n fund de la sine, căzătura făcîndu-ţi vînt. La întîmplările mari eu mă răzbun; căci, vădindu-se mînia, fiecare aşteaptă neapărat zbucnirea ei: mă măgulesc înşelîndu-le aşteptarea, mă străşnicesc şi mă pregătesc împotrivă-i; dacă m-aş lăsa dus, aş ieşi din minţi şi aş merge prea departe. Mă feresc uşurel să trec pragul şi sînt destul de tare să pun stavilă acestei patimi, oricît de amarnică ar fi, dacă o aştept; dacă însă m-ar prinde, mă duc cu ea, oricît de deşartă ar fi cauza. Stau la tocmă cu cei ce-ar putea să-mi ţie calea, în felul următor: cînd veţi simţi că mă întărît cel dintîi, lăsaţi-mă să-mi dau drumul, fie pe drept, fie pe nedrept. Că atunci eu, la rîndu-mi aşa voi face. Furtuna nu se iscă decît din întîmpinarea mîniilor, care lesne se stîrnesc una din alta şi nu se nasc la un loc. Să dăm fiecăreia drumul ei, şi iată-ne în pace. Folositoare povaţă, dar greu de împlinit. Uneori mi se întîmplă să fac pe întărîtatul ca să-mi pun pe roţi casa, dar fără nici o tulburare. Pe măsură ce anii fac să-mi fie toanele mai acre stau a le domoli şi o voi face, dacă pot, să fiu de acum încolo cu atît mai puţin posomorît şi sîciit cu cît îmi este mai mult iertat şi aş avea pornire să fiu, cu toate că pînă acum fost-am dintre cei mai puţin din acest fel.

(a) Încă un cuvînt, ca să închei spusa. Aristotel zice că „mînia slujeşte cîteodată ca unealtă virtuţii şi vitejiei". Are chip de adevăr, totuşi cei care-i stau împotrivă răspund glumind că este o unealtă nouă ca întrebuinţare, deoarece noi pe celelalte le mînuim, dar aceasta ne mînă pe noi; mîna noastră nu o călăuzeşte, noi sîntem în mîna ei; ne ţine, noi nu o ţinem.

Capitolul XXXII

APĂRAREA LUI SENECA ŞI A LUI PLUTARH

(a) Deprins cum sînt cu aceşti măriţi cărturari şi ajutorul ce-l dau bătrîneţelor mele[1039] (c) şi cărţii mele, curat întocmită din frunzărirea lor, (a) mă silesc să am cinstirea lor în vedere.

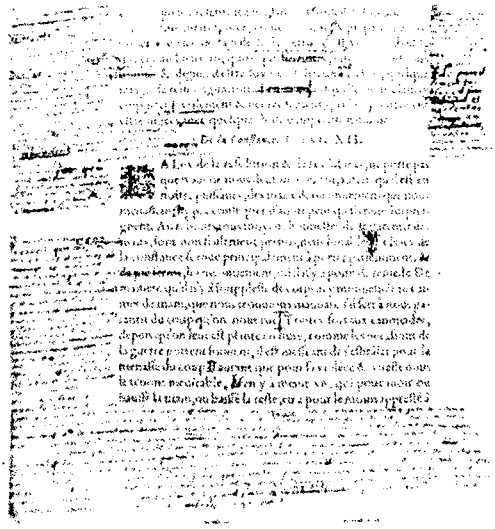

Pagină a Eseurilor cu modificări

Pagină de titlu a Eseurilor, ediția 1595

LES

ESSAIS

DE MICHEL SEI-

GNEVR DE MONTAIGNE.

DITION NOVVELLE, TROISIE'ME APRES
la mort de l'Autheur, reueuë & augmentée par luy-dessus
vne plus grande partie que les precedentes Impressions.

A PARIS,

Chez ABEL L'ANGELIER, au premier pilier de la grande salle du Palais.

M. D. XC. V.

AVEC PRIVILEGE.

Privitor la Seneca, printre miile de cărțulii pe care religia, numită reformată, le folosește ca să-și apere cauza, pornite adesea din bună-mînă și păcat că stăruința lor nu-i pentru o pricină mai dreaptă, văzut-am odinioară una unde se străduia să se asemuie, pentru a întinde și împovăra cîrmuirea bietului nostru răposat rege Carol al IX-lea, cu cîrmuirea lui Nero și să mai asemuie pe luminăția sa răposatul cardinal de Lorraine[1031] cu Seneca. Soarta amîndurora fost-a să fie cei dintîi călăuzitori ai acestor domnitori și moravurile, starea și purtările pe o seamă. Părerea mea este că se face cu aceasta multă cinste luminăției sale cardinalului: căci cu toate că sînt din cei care nespus prețuiesc mintea lui, felul de a cuvînta, zorul său cucernic, slujirea către rege și norocul care făcut-a să se nască într-un veac în care este lucru nou și arar, mult folositor binelui obștesc să se afle o față bisericească de soi ales și cu precădere, vrednic și priceput în scaunul său, eu totuși nu socot — ca să mărturisim adevărul — să aibă pe departe învrednicirea, nici virtutea limpede și întreagă, nici atît de tare ca Seneca[1032].

Iar acea carte de care vorbesc[1033], ca să-și atingă țelurile, se ia după ponegrirele lui Dion istoricul[1034], în a cărui mărturie nu mă încred; el înfățișează pe Seneca de ocară: lasă că arătările lui se bat cap în cap, căci după ce amintește marea înțelepciune a lui Seneca, dușman de moarte a blestemățiilor lui Nero, aiurea îl face zgîrcit, pizmuitor, cămătar, mișel, destrăbălat și filozof prefăcut cu învederări înșelătoare; viu răsare însă și vîrtos virtutea din înseși scrierile lui Seneca: ele doboară neapărat încă și alte învinuiri, cum sînt cele despre bogăția și dezmățul traiului său, încît eu n-aș pune temei pe nimic spus de Dion împotrivă-i. Mult mai cuminte este să crezi în astfel de creburi pe istoricii romani decît pe cei greci sau străini. Astfel, Tacitus[1035] și alții vorbesc cu multă laudă și de viața și de moartea lui, înfățișîndu-l în toate ca om ales și cu mare virtute. Nici nu vreau să aduc altă mustrare judecății lui Dion decît faptul de netăgăduit că se încumetă a ține partea lui Iulius Cezar față de Pompei și partea lui Antoniu față de Cicero, ceea ce arată că nu gîndea sănătos despre împrejurările din Roma.

Să ajungem la Plutarh.

Jean Bodin[1036] este un scriitor din vremile noastre, înzestrat cu mult mai multă judecată decît puzderia de mizgălitori ai veacului, și este vrednic să fie luat în seamă și cătare. Găsesc orișicum că merge prea departe, cînd învinuiește pe Plutarh, într-un loc al *Metodei istorice*, nu numai de neștiință (asupra cărui lucru eu nu m-aș fi ostenit să-i stau împotrivă, căci nu umblu după acest vînat), dar că deseori acel cărturar scrie lucruri de necrezut și cu totul de basm (acestea sînt cuvintele sale). Dacă ar fi spus curat „spune lucrurile altfel decît sînt", n-ar fi fost cu mare ponos; căci ceea ce nu am văzut, îl primim din mîna altuia și pe încredere, iar cu văd bine că spune pe vrutele în mai multe feluri o povestire; ca părerea lui Hanibal despre cei trei mai buni căpitani care vreodată fost-au, este arătată în viața lui Flaminius într-un fel și în a lui Pirus altfel. Dar să-i pui în circă a fi luat drept argint bătut lucruri de necrezut și năstrușnice este a învinui de lipsă de judecată scriitorul cu mai multă judecată în astă lume. Și iată pilda ce o dă: cum se poate — spune el — să povestească despre un copil în Lacedemonia că s-a lăsat sfîșiat de o vulpe furată, pe care o ținea sub haină, împăcîndu-se mai lesne cu moartea decît să dea de gol că a furat. Eu găsesc mai întîi că pilda este prost aleasă, îndeosebi că greu sînt de dovedit îndemnurile sufletului, pe cînd puterile trupului avem mai multe legi ca să le cunoaștem și mărginim; și dacă ar fi fost după mine, aș fi ales mai curînd o pildă din acest al doilea fel aflăm mai de necrezut, printre altele, privitor la Pirus că plin de răni, a dat o lovitură de spadă atît de grozavă unui dușman al său, coperit în fier, încît îi tăie trupul în două din creștet pînă jos. În pilda adusă de el nu văd grozavă minune, nici nu înțeleg cuvintele „precum zice", cu care apără pe Plutarh, spunînd că le-a adăugat ca să ne dea de știre și să ție în frîu crezămîntul nostru. Căci de n-ar fi fost lucruri primite în puterea și din căderea vechimii lor și a religiei lor, nu și le-ar fi însușit și nu ni le-ar fi dat nouă drept bune, fiind de la sine de necrezut; iar vorba: „precum zice" Plutarh nu o folosește cu acest înțeles, deoarece tot el, în legătură cu copiii lacedemonieni, ne arată cît erau de învățați să rabde, și ne dă pilde luate din vremea lui, mai ușor de

crezut, cum ar fi de asemenea cea adusă de Cicero, înainte ce el, la care acesta a fost de față, după cît spune, că la altarul zeiței Diana copiii sufereau să fie biciuiți pînă la sînge în timpul jertfei chiar în vremea lui, nu numai fără geamăt, dar unii pînă a-și da de bunăvoie și viața. Povestește Plutarh de asemenea, împreună cu sute de alte mărturii, că în timpul jertfei un cărbune arzînd lunecă în mîneca unui copil lacedemonian pe cînd tămîia, și-l lăsă să-i ardă tot brațul, pînă mirosul cărnii fripte ajunse la nări din jur. După datina lor, nimic nu era mai defăimat și mai de rușine și ocară decît a se lăsa prinși furînd, mai curînd se lăsau să moară. Sînt atît de pătruns de trăsnicia acelor oameni despre care vorbesc ei, încît nu socot, ca Bodin, să povestească lucruri de necrezut, nici că acestea ar fi fost pentru ei — cum ne par nouă — minunate sau ciudate.

(c) Istoria Spartei este plină de pilde mai aspre și mai rare, și în felul acesta este o minune.

(a) Marcellinus[1037] zice, vorbind de furt, că pe vremea lui nu se scornise pedeapsă sau chin cît de aprig care să silească pe eghiptenii prinși furînd, treabă care le era foarte în obicei, să spuie măcar numele lor.

(b) Un țăran din Spania, pus la chinul cleștelui, ca să numească pe uneltitorii uciderii praetorului Lucius Piso, strigă în toiul chinurilor, ca prietenii lui să nu miște pentru a-i veni în ajutor și să fie liniștiți că durerea nu-i va face să i se smulgă vreo mărturisire; în ziua aceea nu i se putu scoate mai mult; a doua zi, în vreme ce era dus iar la chin, se smulse cu tărie din mîinile paznicilor și-și strivi capul de un zid, ucigîndu-se.

(c) Epiharis, nemaisuferind cruzimea și sătul de slujbașii lui Nero, după ce a răbdat timp de o zi întreagă arsurile, bătăile, uneltele lor fără a da glas destăinuirii conjurației sale, a doua zi, dus la gherlă cu mădularele frînte, strecură un baier al hainei sale prin brațul scaunului, la care făcu nod de spînzurătoare și-și trecu capul așa fel ca greutatea trupului să-l tragă și să se sugrume. Avînd tărie să se omoare după ce trecuse prin cele dintîi chinuri, nu pare oare că cu bună-știință și-a supus răbdarea în ziua dinainte pentru a-și bate joc de acel tiran și ca să însufleţească pe alții a se împotrivi de asemenea?

(a) Cine va cerceta printre flintaşii noştri cele întîmpinate în războaiele lăuntrice la noi va afla fapte ale răbdării, înverşunării şi străşniciei şi în veacul nostru păcătos şi în gloata vlăguită şi mieratică, mai mult încă decît a eghiptenilor, fapte vrednice a fi puse alături de cele amintite despre virtutea spartană. Eu ştiu că s-au găsit în rîndurile curat ţărăneşti unii care s-au lăsat arşi la talpa piciorului, cu degetele strivite de patul pistolului, cu ochii în sînge, scoşi din cap de strînsoarea coltnicului făcut din fringhii groase, mai curînd decît să se fi dat în plata duşmanului. Văzut-am pe unul, părăsit într-un şanţ drept mort, gol, cu gîtlejul vînăt şi umflat de streangul care mai atîrna, cu care fusese tîrît toată noaptea de coada unui cal, trupul împuns de toate părţile de pumnale, răni făcute nu ca să-i ucidă, dar ca să se înspăimînte. El le răbdase pe toate, pînă a pierde graiul şi simţirile, hotărît, pe cît îmi spuse, să moară mai curînd o mie de morţi (suferinţa lui era atît de mare, încît le şi petrecuse) înainte de a făgădui oarece; şi era unul din cei mai avuţi plugari din ţinut. Pe cîţi nu văzut-am arşi, puşi pe fier înroşit, pentru păreri îmbrăţişate de altul, necunoscut şi neştiut de ei!

(b) Ştiu sute şi sute de femei, căci spus este că minţile din Gasconia se întrec în acestea, pe care mai uşor le-ai fi pus să muşte fierul înfierbîntat decît să lapede vreo părere căpătată la mînie. Loviturile şi silirea le întăreşte, iară cel care a scornit povestea muierii care, în ciuda oricăror ciomăgeli, ameninţări sau pedepse, nu înceta să cheme pe bărbatul său păduchios şi care, zvîrlită în apă, pe cînd se îneca, cu mîinile deasupra capului încă se mai făcea că omoară păduchii, ne însăilă o poveste care înfăţişează aevea ce ni se arată în toate zilele întocmai despre îndărătnicia femeilor. Iar îndărătnicia este surată a statorniciei, cel puţin ca tărie şi străşnicie.

(a) Nu trebuie judecat ceea ce este cu putinţă sau ceea ce nu-i, după ceea ce ni se arată nouă a fi de crezut sau de necrezut, cum am mai spus şi în altă parte[1038]; şi mare greşeală este, în care cad totuşi cei mai mulţi oameni, (c) (ceea ce nu spun despre Bodin), (a) să pregetăm a crede că altul face ceea ce nu am putea noi face. (c) Sau nu am vrea. Îi pare fiecăruia că în el stă chipul măiestru al

firii[1039]; după el trebuie să se potrivească toate celelalte. Părerile care nu-s pe o seamă cu ale sale sînt prefăcute și neadevărate. Vai ce primejdioasă și netoată dobitocie! (a) Eu socot pe unii oameni cu mult mai presus de mine, mai ales între cei din vechime; și cu toate că văd limpede neputința mea să-i ajung din urmă, nu încetez a mă strădui să aflu îndemnurile care-i poartă atît de sus, (c) a căror ivire nici cum nu o găsesc în mine; precum de asemenea fac și pentru cea mai joasă stare a minților, care nici ea nu mă uimește și nici nu o tăgăduiesc. Văd bine cum își iau calea cele care se înalță; (a) și mă minunez de măreția lor: și acele avîntări le găsesc foarte frumoase, ele mă însuflețesc; și dacă puterile mele nu mă poartă pînă la ele, judecata măcar voios se silește să le cuprindă.

Cealaltă pildă, în care Bodin găsește că Plutarh spune lucruri de necrezut și basme, este că eforii au pus pe Agesilau[1040] să plătească bir, fiindcă a cîștigat singur de partea lui inima și vrerea cetățenilor. Eu nu știu ce pecete a neadevărului găsește el aici, dar zis este că Plutarh vorbește despre lucruri pe care trebuia să le știe mai bine decît noi; și nu era neobișnuit în Grecia să fi văzut oameni osîndiți și trimiși în surghiun numai pentru că erau plăcuți cetățenilor, dovadă ostracizarea și petalizarea[1041].

Tot acolo se găsește o altă învinuire care, fiind vorba de Plutarh, mă supără. Spune că bine asemuit-a pe romani cu romanii și pe greci între ei, dar nu pe romani cu grecii, dovadă, zice, Demostene cu Cicero, Cato cu Aristide, Sylla cu Lysandros, Marcellus cu Pelopida, Pompei cu Agesilau; socotind că a ținut cu grecii, alăturîndu-i nepotrivit. Înseamnă să te legi tocmai de ce este mai deosebit și de laudă în Plutarh: deoarece în asemuirile pe care le face (care este partea minunată a lucrărilor sale și care i-a plăcut mai mult, pe cît cred eu), buna lui credință și dreapta cătare a judecăților sale stau în cumpănă cu tăria și adîncimea lor. El este un filozof care ne învață ce este virtutea și nu răpește romanilor nimic față de greci, oricît de departe ar fi aceștia de ei. Să vedem dacă-l putem apăra încă de învinuirea că ar fi răutăcios și viclean.

Ce pot eu gîndi că a da prilej acestei păreri, este lumina cea vie care învălură numele romane rămase în

amintirea noastră. Nu ni se pare că Demostene poate fi pus pe o treaptă ca faimă cu un consul, proconsul şi quaestor al acelei mari republici. Dar cine va privi adevărul în sinea lucrului şi oamenii curat cum stau, treabă care mai ales fost-a ţelul lui Plutarh, şi va căuta moravurile, firile şi priceperea, mai mult decît soarta, gîndesc cu totul altfel decît Bodin, că Cicero şi Cato cel Bătrîn mai au mult de adus, ca să fie deopotrivă cu perechea lor. Pentru a dovedi ce vrea Bodin, aş fi ales mai curînd drept pildă pe Cato cel Tînăr faţă de Focion; căci în această împerechere s-ar arăta nepotrivire, în ciştigul romanului. Cît despre Marcellus, Sylla şi Pompei, eu văd bine că isprăvile lor de război sînt mai grozave şi falnice decît ale grecilor, pe care Plutarh îi pune alături, dar faptele mai frumoase şi virtuoase, fie la război, fie aiurea, nu sînt totdeauna cele mai răsunătoare. Văd adesea nume de căpitani umbrite de strălucirea altor nume mai puţin vrednice: dovadă Labienus, Ventidius, Telesinus şi mai mulţi alţii. Privit în felul acesta, ar fi să mă plîng de partea grecilor, n-aş putea oare spune că prea puţin poate fi asemuit Camillus cu Temistocle şi Gracchii cu Agis şi Cleomene, Numa cu Licurg şi încă Scipio cu Epaminonda[1042]. Dar nebunie este a vroi să judeci dintr-o trăsătură lucruri cu atîtea feţe.

Cînd Plutarh îi asemuie, nu-i pune pe cîntar. Cine mai mult decît el ar putea, cu luare-aminte cugetînd, scoate la iveală asemănările şi osebirile? Cînd pune alături biruinţele, faptele oştăşeşti, puterea oştirii purtată de Pompei şi a izbîndelor lui cu faptele lui Agesilau, spune: nu cred că însuşi Xenofon, dacă ar trăi, cu toate că i s-a îngăduit a scrie cît a vrut spre lauda lui Agesilau, ar fi îndrăznit să-l aşeze pe aceeaşi treaptă. Dacă pune faţă în faţă pe Lysandros cu Sylla, nu este — spune el — asemuire nici în numărul biruinţelor, nici în soarta bătăliilor, ş.a.m.d. Aceasta nu înseamnă a răpi întrucîtva romanilor să-i pună alături de greci, nici de ocară nu i-a făcut, oricît de depărtaţi ar fi să fie: şi Plutarh nu-i cîntăreşte pe de-a-ntregul; aruncînd privire în cuprins, nu poţi vedea vreo părtinire; el alătură crîmpeie şi împrejurări, punîndu-le faţă în faţă şi le judecă în parte. Aşadar, dac-ar fi să-l dovedim părtinitor, ar trebui scoasă vreo părere

anume, sau spune că greşit-a îndeobşte, punînd pe cuare grec faţă de cutare roman: mai ales că s-ar găsi cît fir a păr cu care să se nimerească mai bine şi care să fie mai potriviţi.

Capitolul XXXIII

POVESTEA LUI SPURINA

(a) Filozofia nu gîndeşte a fi întrebuinţat rău mijloacele sale, cînd a dăruit minţii atotputernicie asupra sufletului nostru şi căderea să înfrîneze poftele noastre. Între aceste pofte, cei care judecă a nu fi altele mai aprige decît ale iubirii au de partea părerii lor faptul că ele ţin totodată de trup şi de suflet şi stăpînesc omul pe de-a întregul, în aşa fel că sănătatea însăşi e legată de ele, iară dofloricia e citeodată silită să le fie codoaşă.

Dar s-ar putea spune că amestecul trupului pricinuieşte, dimpotrivă, scădere şi slăbire, fiindcă asemenea dorinţe sînt supuse săturării şi înlesnite a se potoli din înfruptare. Mai mulţi vrînd să mîntuiască sufletele lor de iarma neîncetată stîrnită de cea poftă, apucatu-s-au a-şi ciunti părţile cu pricina şi alţii le-au stîmpărat puterile şi clocotul cu oblojeli reci ca zăpada şi cu oţet. Străbunii noştri purtau haine anume făcute, dintr-o ţesătură de păr de cal, cu care unii îşi făceau cămăşi şi alţii cingători aspre pe rărunchi. Nu de mult, îmi spunea un principe[1043] că în tinereţea lui, într-o zi mare de sărbătoare, la curtea regelui Francisc I, unde toată lumea era gătită, i-a venit să poarte o asemenea haină, rămasă de la cinstitul său tată; dar oricît de cuvios, el n-a putut răbda pînă ce nu a lepădat-o, şi se îmbolnăvi pe mai multă vreme. Mai spuse că nu crede să fie vreo tinerească aprindere, cît de aprigă, care să nu se stîmpere la purtarea acestui leac. Totuşi, cu acesta, el nu încercase pe cele mai usturătoare; căci, din păţanii, vedem că o asemenea vîlvătaie dăinuie adesea sub haina cea mai aspră şi păcătoasă, iară straiul pocăinţei nu totdeauna mijloceşte a se pocăi celor ce-l poartă. Xenocrate a luat-o mai necruţător; căci învăţăceii

lui, ca să-l pună la încercare, i-au vîrît în pat pe Laïs, acea frumoasă şi vestită curtezană, dezgolită, numai cu podoaba frumuseţii şi a gingaşelor ei momeli; el simţi că, în ciuda judecăţii şi a deprinderilor lui, trupul întărîtat pornise a biruire şi, mînios, puse să i se ardă mădularele care se lăsau astfel ispitite[1044]. Acolo unde patimile sînt numai ale sufletului, ca ambiţie, zgîrcenie şi altele, judecata are mai mult de furcă; deoarece nu poate veni în ajutor decît cu ce-i stă în putere şi acele pofte nu se înfruptă spre săturare; dimpotrivă, se asmută şi sporesc.

De ajuns singura pildă a lui Iulius Cezar[1045], ca să ne arate osebirea acestor pofte, căci nu fost-a om mai dedat plăcerilor iubirii. Era nespus de grijuliu pentru trupul său; mărturie, cîte folosea şi din cele mai desfătătoare, ştiute în vremile acelea, cum ar fi a-şi smulge perii pe tot trupul, a se unge cu miresme neînchipuit de ciudate. Şi era din făptură, om frumos, alb, bine legat, obrazul plin, ochii căprui şi vioi[1046], dacă dăm crezămînt lui Suetonius, deoarece chipul său, văzut la Roma, nu-l înfăţişează pe de-a-ntregul astfel. În afară de soţiile lui, pe care le schimbă de patru ori, fără a mai număra iubirile din copilăria lui cu regele din Bitinia, Nicomede, el mai culese şi fecioria acelei vestite regine a Egiptului, Cleopatra, dovadă naşterea micului Cezarion. Avu legături de dragoste cu Eunoé, regina Mauritaniei şi, la Roma, cu Posthumia, soţia lui Servius Sulpicius; cu Lollia a lui Gabinius; cu Tertulla a lui Crassus; şi chiar cu Mutia, soţia marelui Pompei: din care pricină soţul ei o alungă, precum spun istoricii romani. Plutarh mărturiseşte a nu fi ştiut aceasta şi Curionii, tatăl şi fiul, adus-au apoi mustrări lui Pompei cînd se căsători cu fiica lui Cezar, că ajuns-a să fie ginerele omului care i-a pus coarne şi pe care el însuşi îl poreclise Aegistus. În afară de toate acestea, i-a mai fost ţiitoare şi Servilia, sora lui Cato şi mama lui Marcus Brutus, de unde crezut-au toţi că vine marea iubire pe care i-o purta lui Brutus, fiindcă se născuse în vremea cînd ar fi putut fi al lui. Aşadar, dreptate am, pare-mi-se, să-l privim ca pe un om dedat nespus de mult acestei depăşiri, fiind astfel alcătuit pentru iubire. Cealaltă patimă, însă, ambiţia, care-l muşca la sînge, stătea împotriva celeilalte, îi lua locul cu repeziciune; (c) plă-

cerile lui nu l-au făcut vreodată să piardă clipa sau prilejurile care se iveau pentru a urca treapta măririi.

(c) Vorbind de acestea, îmi amintesc că Mahomed, cel care s-a înstăpînit la Constantinopol, și a pus capăt nucelui grec, era stăpînit de aceste două patimi deopotrivă: atît de lacom era la iubire cît și ostaș zdravăn; iar în viața sa acestea se întreceau: zorul bătăios și stîrnirea iubirii; iar cea din urmă, cu toate că trecuseră de mult anii înfloririi, nu cîștigă întîietate decît la vreme de mare bătrînețe, atunci cînd nu mai putea să poarte povara războaielor. Pilduire cu totul deosebită este ce se povestește despre Ladislau, regele Neapolului, și care stă împotriva celorlalte; el era bun căpitan, viteaz și ambițios; țelul cel mai presus al ambiției lui era să aibă cucerirea unei nemaiauzite frumuseți. Moartea lui fu cum urmează. După ce împresurase cu strașnică stăruință orașul Florența, pînă locuitorii fost-au aduși să se supună biruinței lui, el le dărui orașul dacă ei aduc o fată din oraș, despre care auzise că este fără seamăn de frumoasă. Nevoiți fost-au, pentru a scuti de prăpăd o obște întreagă, să jertfească o singură ființă; ea era fiica unui vestit doftor din vremea lui care, văzîndu-se încleștat de o atît de amarnică nevoie, se hotărî a face o ispravă nemaipomenită. În vreme

toți împodobeau fiica și o înveșmîntau cu găteli și odoare, ca să arate pe placul noului iubit, el îi dărui o năframă încîntătoare, cusută și înmiresmată, pentru a-i sluji la cele dintîi apropieri, lucru de care nu te poți lipsi în astfel de împrejurări; năframa fusese otrăvită, cu toată iscusința meșteșugului său, iar carnea înfierbîntată și porii deschiși sorbiră veninul atît de repede, că dintr-o dată sudoarea fierberii lor se schimbă a răceală și muriră îmbrățișați[1047]. Mă întorc la Cezar.

(a) Patima ambiției era mai presus de tot și se înstăpîni, dobîndindu-l într-atîta, că se lăsa dus unde-l mîna ea. De bună seamă, ciudă îmi este cînd privesc măreția acestui luminat om și minunatele daruri ce avea; atîta pricepere în tot felul de științe, încît aproape că nu fost-a vreuna despre care el să nu fi scris. Cuvînta cu atîta măiestrie, că multora le-a plăcut felul lui de a vorbi mai bine decît al lui Cicero și pare-mi-se că el socotea a nu fi mai prejos, deoarece amîndouă a sale *Anticatones* le-a scris

mai ales ca să fie pus în cumpănă cu desăvîrșita meșteșugire a cuvîntului din scrierea despre Cato a lui Cicero. De altminterea, fost-a oare suflet mai veghetor, vrednic și răbdător la greu decît el? și fără îndoială, înzestrat cu mai multe ararе răsăriri ale virtuții — spun — din cele vii și firești, nicidecum din cele făcute. Era deosebit de cumpătat și atît de puțin gingaș în ale mîncării, încît Oppius[1048] povestește că într-o zi li se aduse la cină o mîncare cu untdelemn de leac în loc de cel curat; el o mîncă de-a binelea, ca să nu facă gazda de rușine; altădată a pus să biciuiască pe brutarul său, pentru că i-a dat altă pîine decît cea făcută pentru toți. Însuși Cato obișnuia să spună despre el că fost-a cel dintîi om cumpătat care s-a încumetat a păși la pieirea țării sale; că tot Cato îi strigă într-o zi „bețivule" (iată cum se întîmplă: se găseau amîndoi la Senat, unde se ținea sfat despre vicleșirea lui Catilina, în care bănuielile cădeau și asupra lui Cezar: i se înmînă de afară o însemnare sub pecete; Cato, gîndind că este oarece veste de la uneltitori, i-o ceru neapărat; Cezar fu nevoit să i-o dea, ca să nu fie mai mare bănuială. Se întîmplă a fi fost o scrisoare de dragoste, pe care Servilia, sora lui Cato, i-o scrisese. Cato, după ce o citi, i-o aruncă, zicînd: „ține-o bețivule!"). Eu spun că aceasta fu mai mult cuvînt al disprețului și al miniei decît o curată ocară față de un păcat adevărat, cum se întîmplă adesea că spunem ce ne vine mai repede pe buze celor care ne supără, cu toate că nu este nimerit. Mai punem că păcatul aruncat de Cato în față uimitor aducea cu cel dezvăluit la Cezar, căci Venus și Bachus se învoiesc precum sună zicala.

(b) La mine găsesc însă că Venus este mult mai sprintenă cumpătată fiind.

(a) Nenumărate sînt pildele blîndeței și îndurării lui, față de cei care-l jigniseră; nu vorbesc de cele din timpul cînd războiul cetățenesc era încă în mers, căci el singur mărturisește în scrierile lui că era pentru ca să cîștige dușmanii săi și să-i aducă a se teme mai puțin de viitoarea lui înstăpînire și biruință. Totuși, trebuie spus că pildele cele, dacă nu ajung să dovedească blîndețea firii lui, ne dovedesc cel puțin o minunată încredere și măreție a vitejiei sale și a strășniciei acestui om. Adesea i s-a întîm-

plat să înapoieze oşti întregi duşmanului său, după ce au fost înfrînte, fără măcar a se osteni să le ceară jurămînt sau să treacă de partea lui. Prinse de trei-patru ori pe un căpitan al lui Pompei şi tot de atîtea ori îi dete drumul. Pompei socotea drept duşmani pe toţi cei care nu-l însoţeau la luptă, iară el dădu de ştire că socotea drept prieteni pe toţi cei care nu se răsculau şi nu luau armele împotriva lui. Căpitanilor săi, care se despărţeau de el pentru a se căpătui aiurea, le mai trimitea şi armele, şi caii, şi înzestrarea. În oraşele cuprinse de el în luptă lăsa pe cetăţeni să urmeze în voie o parte sau alta, nu lăsa oaste, rămînînd drept pază numai amintirea blîndeţei şi îndurării. În ziua bătăliei de la Farsalia, el îngădui numai la culmea nevoii să fie prinşi cetăţenii romani.

Iată trăsături încumetate pe cît gîndesc eu şi minune nu este că în luptele cetăţeneşti suferite de noi, cei ce stau împotriva aşezămîntului din vechi al ţării nu-i pot urma pilda: sînt purtări fără seamăn, legate numai de firea unui Cezar şi de minunata lui preîntîmpinare a mersului său fericit întru izbutire. Cînd iau în cătare măreţia neasemuită a sufletului acestuia, mă împac cu biruinţa care nu s-a putut despărţi de el, fie şi în cea cauză foarte nedreaptă şi foarte nelegiuită[1049].

Ca să mă întorc la felul cît era el de iertător, noi avem unele dovezi din timpul puterii sale, care arată limpede că atunci cînd totul era supus lui şi nu mai avea pentru ce se preface, Caius Memmius scrisese împotriva lui înverşunate citanii, la care el răspunse cu multă asprime; curînd după aceea însă, nu pregetă a-l ajuta să fie consul. Caius Calvus, care scrisese epigrame usturătoare împotrivă-i, căută prin mijlocirea unor prieteni să se împace cu el: Cezar se îmbie a scrie cel dintîi. Iar bunul nostru Catul, care-l şfichiuise atît de tare sub porecla „Mamurra", cînd veni să se spele de cele spuse, el îl pofti chiar în ziua aceea la masă. Ştiinţă avînd că unii îl vorbesc de rău, nu făcu alt decît să spuie într-una din cuvîntări că are cunoştinţă de ele. Pe cît de puţin ura pe duşmanii săi, încă mai puţin se temea de ei. Unele uneltiri şi adunări făcute împotriva lui fiind descoperite, se mulţumi să vestească prin crainici, că are ştirea lor fără a urmări

altcum pe făptaşi. Iară purtarea lui faţă de prietenii săi era cît se poate de grijulie; se spune că într-o călătorie, pe care o făceau împreună, lui Caius Oppius i se făcu rău; el îi lăsă singurul adăpost ce se afla în locul acela şi petrecu toată noaptea pe pămînt şi fără acoperiş. Cît despre felul cum purta dreptatea, el osîndi la moarte pe un slujitor al său, îndeosebi iubit de el, pentru că ademenise pe soţia unui cavaler roman, cu toate că nimeni nu făcuse vreo plîngere[1050] .Nu fu om care să aibă mai multă cumpătare la biruinţă şi străşnicie cînd soarta îi era potrivnică.

Dar toate aceste frumoase însuşiri au fost strîmbate şi înăbuşite de cea mai înverşunată patimă ambiţioasă de care se lăsa purtat într-atît, încît neapărat se poate spune că-l mîna şi călăuzea în toate faptele lui. Dintr-un om darnic, ea făcu un fur al bunului obştesc, ca să aibă din belşug să o mulţumească, şi-l făcu să spuie vorba urîtă şi nedreaptă că el ar lua în slujbă pe cei mai ticăloşi şi prăpădiţi de pe lume şi le-ar da preţul răsplăţii şi iubirii ca şi celor de omenie, dacă-i sînt credincioşi pentru înălţarea lui. Ambiţia îl îmbăta cu atîta deşartă semeţie, încît îndrăznea să se laude faţă de cetăţenii Romei să fi dus marea republică a fi un nume fără chip şi trup, şi cuvintele sale trebuiau pe veci socotite drept legi; şi primi o seamă de senatori, stînd aşezat, care veniră la el cu toate cinstirile datorite zeilor. Făcut fost-a că singur acel viţiu, pe cît cred eu, prăpădi în el cea mai falnică fire care văzut-a lumina zilei şi pomenirea lui ajunse a fi blestemată de toţi oamenii de treabă, fiindcă vrut-a să-şi întemeieze faima pe prăbuşirea ţării sale şi răsturnarea celui mai frumos şi înfloritor aşezămînt obştesc pe care aevea văzut-a vreodată lumea.

S-ar putea, dimpotrivă, uşor găsi printre oamenii vestiţi mai multe pilde cărora desfătarea i-a făcut să uite mersul trebilor obşteşti, dovadă Marcus Antonius[1051] şi alţii; dar acolo unde iubirea şi ambiţia se pot pune în cumpănă sau s-ar izbi cu puteri pe măsură, nu mă îndoiesc să fie cea din urmă care să cîştige laurii izbîndei.

Dar, ca să mă întorc pe făgaşul meu, mult înseamnă să-ţi poţi înfrîna poftele, ascultînd sfatul judecăţii, sau să silești cu străşnicie mădularele să rămînă la datoria lor.

A ne scrînti însă de hatîrul vecinilor noştri, nu numai despărţindu-ne de cea dulce patimă care ne mîngîie şi de plăcerea pe care o simţim să vedem că sîntem plăcuţi altuia şi iubiţi şi căutaţi de fiecare, şi mai încă să prindem a urî şi privi cu inimă rea harurile noastre care le mijlocesc, pedepsindu-ne frumuseţea, pentru că însufleţeşte pe altul, cu vreo pildă încă nu văzut-am. Totuşi, aflatu-s-a unul, numit Spurina, tînăr din Toscana,

(b) *Qualis gemma micat, fulvum quae dividit aurum,*
Aut collo decus aut capiti, vel quale, per artem
Inclusum buxo aut Oricia terebintho,
Lucet ebur[1052],

(a) care, înzestrat cu nespusă frumuseţe, atît de răpitoare încît ochii cei mai feriţi nu se puteau apăra de strălucirea ce răspîndea, nu se mulţumi a lăsa în voie freamătul şi vîlvătaia stîrnită de el pretutindeni, pe care nu o suferea, ci cuprins de mînie şi necaz împotriva lui şi a bogatelor daruri cu care-l înzestrase firea, ca şi cînd ele ar fi fost vinovate de greşala altuia, se apucă să ciuntească, să strîmbe şi să rănească desăvîrşita cumpănire şi alcătuire pe care firea atît de minunat i-o urzise[1053]. (c) Că să spun părerea mea, asemenea fapte mă uimesc mai mult decît le laud: aceste depăşiri nu se împacă cu rosturile mele. Ţelul fusese frumos şi cucernic, dar gîndesc că a fost lipsit de cumînţenie. Şi dacă urîţenia lui mai apoi slujit-a ca altul să cadă în păcatul dispreţului şi al urii şi al rivnei, ca să capete lauda unei atît de însemnate dovediri, sau să fie defăimat de cei care socotesc purtarea lui ambiţioasă? Este vreun chip în care viţiul să nu ne ademenească pentru a avea prilej de a izbuti într-un fel sau altul? Mai drept şi de laudă ar fi fost ca el să pună aceste daruri dumnezeieşti în slujba unei virtuţi pilduitoare şi bine rînduite.

Cei care se feresc de îndeplinirile îndeobşte şi de mulţimea fără de număr a datoriţelor anevoioase, care leagă în toate chipurile pe un om de omenie de traiul între inşi, sînt după părerea mea foarte cruţători pentru ei înşişi, oricît s-ar străşnici a fi aspri pe seama lor. Este întrucîtva a muri, ca să fugi de osteneala să trăieşti cu bine. Ei pot căpăta altă laudă, dar lauda că duc greul nu mi se pare

altcum pe făptași. Iară purtarea lui față de prietenii săi era cît se poate de grijulie; se spune că într-o călătorie, pe care o făceau împreună, lui Caius Oppius i se făcu rău; el îi lăsă singurul adăpost ce se afla în locul acela și petrecu toată noaptea pe pămînt și fără acoperiș. Cît despre felul cum purta dreptatea, el osîndi la moarte pe un slujitor al său, îndeosebi iubit de el, pentru că ademenise pe soția unui cavaler roman, cu toate că nimeni nu făcuse vreo plîngere[1050] .Nu fu om care să aibă mai multă cumpătare la biruință și străşnicie cînd soarta îi era potrivnică.

Dar toate aceste frumoase însușiri au fost strîmbate și înăbușite de cea mai înverșunată patimă ambițioasă de care se lăsa purtat într-atît, încît neapărat se poate spune că-l mîna și călăuzea în toate faptele lui. Dintr-un om darnic, ea făcu un fur al bunului obștesc, ca să aibă din belșug să o mulțumească, și-l făcu să spuie vorba urîtă și nedreaptă că el ar lua în slujbă pe cei mai ticăloși și prăpădiți de pe lume și le-ar da prețul răsplății și iubirii ca și celor de omenie, dacă-i sînt credincioși pentru înălțarea lui. Ambiția îl îmbăta cu atîta deșartă semeție, încît îndrăznea să se laude față de cetățenii Romei să fi dus marea republică a fi un nume fără chip și trup, și cuvintele sale trebuiau pe veci socotite drept legi; și primi o seamă de senatori, stînd așezat, care veniră la el cu toate cinstirile datorite zeilor. Făcut fost-a că singur acel vițiu, pe cît cred eu, prăpădi în el cea mai falnică fire care văzut-a lumina zilei și pomenirea lui ajunse a fi blestemată de toți oamenii de treabă, fiindcă vrut-a să-și întemeieze faima pe prăbușirea țării sale și răsturnarea celui mai frumos și înfloritor așezămînt obștesc pe care aevea văzut-a vreodată lumea.

S-ar putea, dimpotrivă, ușor găsi printre oamenii vestiți mai multe pilde cărora desfătarea i-a făcut să uite mersul trebilor obștești, dovadă Marcus Antonius[1051] și alții; dar acolo unde iubirea și ambiția se pot pune în cumpănă sau s-ar izbi cu puteri pe măsură, nu mă îndoiesc să fie cea din urmă care să cîștige laurii izbîndei.

Dar, ca să mă întorc pe făgașul meu, mult înseamnă să-ți poți înfrîna poftele, ascultînd sfatul judecății, sau să silești cu străşnicie mădularele să rămînă la datoria lor.

A ne scrînti însă de hatîrul vecinilor noştri, nu numai despărţindu-ne de cea dulce patimă care ne mîngîie şi de plăcerea pe care o simţim să vedem că sîntem plăcuţi altuia şi iubiţi şi căutaţi de fiecare, şi mai încă să prindem a urî şi privi cu inimă rea harurile noastre care le mijlocesc, pedepsindu-ne frumuseţea, pentru că însufleţeşte pe altul, cu vreo pildă încă nu văzut-am. Totuşi, aflatu-s-a unul, numit Spurina, tînăr din Toscana,

(b) *Qualis gemma micat, fulvum quae dividit aurum,*
Aut collo decus aut capiti, vel quale, per artem
Inclusum buxo aut Oricia terebintho,
Lucet ebur[1052],

(a) care, înzestrat cu nespusă frumuseţe, atît de răpitoare încît ochii cei mai feriţi nu se puteau apăra de strălucirea ce răspîndea, nu se mulţumi a lăsa în voie freamătul şi vîlvătaia stîrnită de el pretutindeni, pe care nu o suferea, ci cuprins de mînie şi necaz împotriva lui şi a bogatelor daruri cu care-l înzestrase firea, ca şi cînd ele ar fi fost vinovate de greşala altuia, se apucă să ciuntească, să strîmbe şi să rănească desăvîrşita cumpănire şi alcătuire pe care firea atît de minunat i-o urzise[1053]. (c) Ca să spun părerea mea, asemenea fapte mă uimesc mai mult decît le laud: aceste depăşiri nu se împacă cu rosturile mele. Telul fusese frumos şi cucernic, dar gîndesc că a fost lipsit de cumînţenie. Şi dacă urîţenia lui mai apoi slujit-a ca altul să cadă în păcatul disprețului şi al urii şi al rivnei, ca să capete lauda unei atît de însemnate dovediri, sau să fie defăimat de cei care socotesc purtarea lui ambiţioasă? Este vreun chip în care viţiul să nu ne ademenească pentru a avea prilej de a izbuti într-un fel sau altul? Mai drept şi de laudă ar fi fost ca el să pună aceste daruri dumnezeieşti în slujba unei virtuţi pilduitoare şi bine rînduite.

Cei care se feresc de îndeplinirile îndeobşte şi de mulţimea fără de număr a datorinţelor anevoioase, care leagă în toate chipurile pe un om de omenie de traiul între inşi, sînt după părerea mea foarte cruţători pentru ei înşişi, oricît s-ar strădui a fi aspri pe seama lor. Este întrucîtva a muri, ca să fugi de osteneala să trăieşti cu bine. Ei pot căpăta altă laudă, dar lauda că duc greul nu mi se pare

că o pot căpăta vreodată, căci ei nu întrec întru nimica străduințele cu care te înfrîngi, cînd te ții drept și faci față, mulțumind cu credință și pe de-a întregul celo ce-ți sînt cerute în ghesul lumesc. Este vădit mai ușor a te lipsi curat de întreaga bărbăție decît a te ține vrednic în toate îndatoririle față de soție: și te strecori mai nestînjenit prin sărăcie decît printr-un belșug pe care-l stăpînești, împărtășindu-l cu dreptate; folosirea, mînuită pe struna judecății, este mult mai anevoioasă decît opreliștea. Cumpătarea este virtute mult mai anevoioasă decît răbdarea. Traiul fără greș al vieții lui Scipio cel Tînăr are o mie de fețe; traiul fără greș al lui Diogenes, una singură; aceasta întrece viețile de rînd cu nevinovăția, precum cele alese și desăvîrșite o întrec prin tărie și folos.

Capitolul XXXIV

ÎNSEMNĂRI DESPRE MIJLOCIRILE DE RĂZBOI ALE LUI IULIUS CEZAR[1054]

(a) Rămas-a spus că mai multe căpetenii de război avut-au unele cărți îndeosebi iubite: Alexandru cel Mare, pe Homer; (c) Scipio Africanul, pe Xenofon; (a) Marcus Brutus, pe Polibiu[1055]; Carol al V-lea, pe Philippe de Commynes[1056]; și, zice-se, că, în timpurile noastre, Machiavelli încă mai are cătare: dar răposatul mareșal Strozzi, care-și făcuse parte de Cezar, fără îndoială alesese mult mai bine; căci ar trebui să fie ceaslovul oricărui om de război ca fiind acvea neîntrecutul maestru al meșteșugului ostășesc. Știe Dumnezeu cu cît har și frumusețe împodobește el această bogată plăsmuire, într-un fel de grai atît de limpede, mlădios și desăvîrșit, încît pe placul meu nu aflat-am încă scriere pe lume de acest soi, care să i se poată asemui.

Vreau să însemn aici unele trăsături anume și arare, ce mi-au rămas în minte privitor la faptele lui de război[1057].

Oastea sa era cam speriată de zvonurile care umblau despre tăria oștirii regelui Juba[1053] îndreptate împotrivă-i; el, în loc să slăbească părerea căpătată de oștenii săi și să micșoreze stările dușmane, îi adună ca să-i încredințeze și să-i îmbărbăteze cu totul pe altă cale, în loc să apuce pe cea urmată de noi de obicei; luîndu-se după povața lui Cirus, în Xenofon, le zise să nu se mai ostenească a ști cîte sînt rîndurile în fruntea cărora stă Juba, deoarece el a primit veste întemeiată despre acestea și li se pune în vedere că sînt mulți și întrec cu mult adevărul zvonurilor care umblă prin oaste; unde mai pui că nu este înșelătorie prea mare să găsești pe dușman la fapt mai slab decît așteptarea, în loc să-l fi socotit slab și să-l găsești cu adevărat foarte tare.

El deprindea pe ostașii săi înainte de toate să asculte neapărat, fără să apuce a răstălmăci sau vorbi de planurile căpitanului lor, pe care el nu le da în vileag decît în clipa înfăptuirii, și-i plăcea, dacă ei întrucîtva le dibuiseră, să schimbe de îndată porunca într-o amăgire; astfel adesea, după ce hotărîse popas anume, trecea de el și lungea ziua de mers, mai ales pe vreme rea și ploioasă.

La începutul luptelor sale în Galia, elveticii trimiseră la el pentru a-i cere trecerea prin ținuturile romanilor. Era hotărît să-i oprească cu armele; totuși se prefăcu a fi binevoitor, cîștigînd cu răspunsul cîteva zile de întîrziere pe seama lui, timp în care avu răgazul să-și adune oștirea. Bieții inși nu știau cît de uimitor el măsura timpul, căci deseori spus-a: Mai presus de orice altă știință o căpetenie de oaste trebuie să aibă prieperea și agerimea să prindă cînd trebuie clipa prielnică, ceea ce în toate îndeplinirile sale cu adevărat se arată a fi fost neîntrecut și neasemuit.

Tot așa, cu inimă ușoară nu pregeta să cîștige vreme față de dușmani cu momeala unei tîrguieli de pace și să ceară ostașilor săi alt soi de virtuți decît vitejie; nici nu pedepsea celelalte vicii, numai răzmerița și neascultarea. De multe ori, după biruință, el le lăsa frîiele purtării, scutindu-i cîtva timp de rînduirea supunerii ostășești; unde mai punem că ostașii lui erau deprinși în așa fel, încît, gătiți și mirosmați, nu se codeau a se repezi cu înverșunare la luptă. Adevărul este că-i plăcea ca ei să fie bogat

înţoliţi; stăruia să aibă curelăria bătută în aur şi argint, ca grija pentru zestrea lor să-i facă a fi mai aprigi la apărare. Vorbindu-le, îi chema soţii lui, după cum obişnuim şi noi astăzi. August, urmaşul său, schimbă aceasta, judecînd că el o făcuse din nevoia ţelurilor sale, ca să măgulească pe cei ce-l urmaseră de bunăvoie:

(b) *Rheni mihi Caesar in undis*
Dux erat, hic socius: facinus quos inquinat, aequat[1059];

(a) dar acea purtare o socotea a fi delăsare şi mai prejos de cele cuvenite împăratorului şi căpeteniei de oaste. El se întoarse la vechea numire de ostaş, astfel chemîndu-i.

Cu toate acestea, prietenoasa curtenie a lui Cezar se împletea cu o mare străşnicie şi neîndurare. Legiunea a IX-a se răzvrătise lîngă Plaisance; el o scoase din rîndurile de luptă, cu toate că Pompei era încă în picioare şi o primi numai în urma multor jalbe. Îi ţinea mai mult prin semeţie şi îndrăzneală decît prin blîndeţe.

Unde vorbeşte de trecerea Rinului spre Germania, spune că, socotind nevrednic de cinstea poporului roman, ca acesta să treacă pe corăbii, puse să se clădească pod minunat, despre a cărui înjghebare el ne dă tot amănuntul şi nicăieri altul nu vorbeşte de faptele sale, ca atunci cînd ne înfăţişează iscusitele lui născociri pentru unelti-rea ăstor lucrări.

Mai luat-am în seamă că pune mare preţ pe rostirile către ostaşi în preajma luptei; cînd vrea să arate cît a fost luat pe neaşteptate şi în grabă pune totdeauna faptul că nici nu avut-a timp să vorbească ostaşilor în preajma bătăliei. Înainte de marea bătălie împotriva celor din Tournay[1060], el scrie: Cezar, după ce orîndui totul, alergă la noroc unde nimeri, ca să poarte cuvînt de îmbărbătare oamenilor săi, iar întîlnind legiunea a X-a nu avu răgaz decît a le spune să-şi amintească de vitejia lor obişnuită, să nu şovăie în faţa tăbărîrii, s-o întîmpine cu îndrăzneală, iar fiindcă duşmanul era la o aruncătură de săgeată, strigă porunca de luptă; de aici, trecînd în goană, merse ca să îmbărbăteze pe alţii, găsindu-i în toiul luptei. Acestea sînt spuse de el. Adevărat este că cuvîntul său adeseori i-a fost de un însemnat ajutor şi chiar în vremea lui faima vorbirii sale era atît de mare, că unii din oşteni culegeau

rostirile lui; au fost astfel adunate cărți întregi, care multă vreme s-au păstrat. Agrăirea lui avea un har deosebit, încît cei din apropierea sa, între alții și August, ascultînd cele ce fuseseră culese, puteau alege cuvînt de cuvînt ce nu era din al său. Era cel mai harnic și sîrguitor căpitan de oaste care vreodată fost-a.

Întîia dată cînd pleca din Roma, ca dregător obștesc, ajunse în opt zile la rîul Rhône. În carul său de oaste avea unul sau doi scriitori care, în fața lui, scriau neîncetat, iar în spate un altul ținea spada. Nu încape îndoială că umblînd tot timpul, de-abia s-ar putea ajunge cu repeziciunea cu care el, în luptă și biruind, plecat din Galia, urmări pe Pompei la Brindisi și puse stăpînire pe Italia în 18 zile. Întorcîndu-se de la Brindisi la Roma, de la Roma plecînd pînă în hotarul Spaniei, unde întîmpină grozave greutăți în războiul cu Afranius[1061] și Petreius[1062], mai apoi făcu față îndelungii împresurări a Marsiliei. De aici se îndreptă spre Macedonia, bătu armata Romei la Farsalia, de acolo, fugărind pe Pompei, ajunse în Eghipet, pe care-l cuceri; din Eghipet veni în Siria și în țara Pontului, unde se luptă cu Farnace[1063]; de acolo, întors în Africa, birui pe Scipio și pe Juba, apoi ajunse iară prin Italia, în Spania, unde învinse pe copiii lui Pompei,

(b) *Ocior et coeli flammis et tigride foeta*[1064].
Ac veluti montis saxum de vertice praeceps
Quum ruit avulsum vento, seu turbidus imber
Proluit, aut annis solvit sublapsa vetustas,
Fertur in abruptum magno mons improbus actu,
Exultatque solo, silvas, armenta virósque
Involvens secum[1065].

(a) Vorbind despre cuprinderea cetății Avaricum[1066], el spune că avea obiceiul să stea zi și noapte lîngă muncitori, cînd erau plănuiri însemnate pentru întocmirea lucrărilor. În tot ce avea de făcut, el lua mai întîi în seamă starea treburilor și niciodată nu da drumul oștirii în loc nestrăbătut de el mai întîi. Iar dacă e să credem pe Suetonius, cînd hotărîse a trece în Anglia, el încercase vadul cel dintîi.

Obișnuia a spune că mai mult îi e pe plac izbînda căpătată prin chibzuială decît prin putere. În războiul împotriva lui Petreius și Afranius, norocul îi dădu prilej cît se poate de prielnic să-i pună capăt cu biruință, însă el nu se învoi, spunînd că el așteaptă să se împlinească cu încetul și mai puțin în plata întîmplării. Acolo avu el o uimitoare trăsătură: porunci întregii oștiri să treacă înot rîul, fără să fi fost silit întru nimic,

rapuitque ruens in praelia miles,
Quod fugiens tinuisset, iter; mox uda receptis
Membra fovent armis, gelidósque a gurgite, cursu
Restituunt artus[1067].

(a) Îl aflu cu mult mai multă socotință și priveghere la fapt decît Alexandru: căci acesta pare să caute și să alerge după primejdii, ca un năvalnic șuvoi care lovește, prăvălind, fără astîmpăr și alegere tot ce întîlnește:

(b) *Sic tauri-formis volvitur Aufidus,*
Qui Regna Dauni perfluit Appuli,
Dum saevit, horrendámque cultis
Diluviem meditatur agris[1068].

(a) Dar el și păși-se la fapt cînd era în floare în anii înflăcărărilor, în vreme ce Iulius Cezar pornise trecut din pîrg, înaintat în vîrstă; mai era Alexandru aprins la sînge și iute, iar vinul îl stîrnea, treabă la care Cezar era foarte cumpătat. Însă, unde se isca nevoia, nu fu om mai necruțător cu sine decît el.

Pe cît gîndesc eu, pare că citesc în unele din faptele sale o stăruință a nimicire, pentru a se mîntui de rușinea unei înfrîngeri. La marea bătălie împotriva celor din Tournay, a stat în fața dușmanului fără scut, așa cum se găsea, văzînd fruntea oștii sale clătinîndu-se și i se întîmplă de mai multe ori aceasta. Aflînd că ai săi fuseseră împresurați, străbătu rîndurile dușmane, schimbat la port pentru a nu fi cunoscut, ca să ajungă în mijlocul lor să-i îmbărbăteze. După ce trecuse la Dyrrachium[1069], cu o slabă întărire și văzînd că trupul oastei sale, lăsat cu Antoniu, întîrzia să-l ajungă din urmă, porni singur înapoi pe mare, prin furtună grea, fiindcă porturile de partea cea-

lalță erau toate în puterea lui Pompei, el se streceră pînă luă iarăși oastea rămasă în mînă.

Din faptele săvîrșite de el cu arma în mînă, mai multe întrec orice fel de socoteală și cumințenie ostășească; căci cu cît de puțină întărire porni el să supuie regatul Eghipetului și, pe urmă, se încumetă să tabere asupra lui Scipio și a lui Juba, care aveau de zece ori mai tari rînduri decît el? Oameni ca el au nu știu ce fel de încredere în steaua lor, mai presus de ins.

(b) Și spunea că faptele însemnate trebuie îndeplinite întrecînd orice fel de chibzuială și cumințenie ostășească.

(a) După bătălia de la Farsalia, trimise oastea înainte în Asia și cu o singură corabie trecu Helespontul[1070], întîmpinînd pe vestitul Lucius Cassius[1071] cu zece mari corăbii de război; avu strășnicia nu numai să-l aștepte, dar de-a dreptul să-l înfrunte, cerîndu-i să se predea, și o scoase la capăt. Pornind acea înverșunată tăbărîre și împresurare a Aleziei[1072], unde 80 000 de apărători din întreaga Galie se năpustiseră asupră-i și ridicaseră o armată de 109 000 de cai[1073] și 240 000 de pedestrași pentru depresurarea cetății, cîtă îndrăzneală și încredere în sine trebui el să fi avut, ca să nu pregete a stărui, încleștat fiind din două părți, și să țină totuși piept; iar după ce a cîștigat marea bătălie împotriva împresurătorilor, să îngenunchie pe cei împresurați. Se întîmplă de asemenea și lui Lucullus[1074] la împresurarea Tigranocertei, a regelui Tigranes, dar erau alte împrejurări, deoarece dușmanul cu care Lucullus lupta era slab.

Privitor la împresurarea Aleziei vreau să arăt aici două fapte neobișnuite: unul, că galii adunați spre întîmpinarea lui Cezar, făcînd numărătoarea luptătorilor, hotărîră în sfatul lor obștesc să scoată o bună parte din acea mulțime, de teama învălmășelii. O pildă nouă a se feri de prea multă întărire: dar bine socotind, chip de adevăr are să strîngi oastea și s-o mărginești în anume rînduri, ca să nu te lovești de greutățile hranei și s-o ai în mînă și sub ascultare. Ar fi ușor de adeverit că oști potopitoare ca număr nu ajuns-au la vreo ispravă.

(c) După spusele lui Cirus, în Xenofon, mulțimea de oameni nu folosește, ci numărul de oameni buni, ceilalți încurcă mai mult decît ajută. Iar Baiazid, cînd deschise

lupta cu Tamerlan, se bizui, împotriva tuturor căpitanilor săi, pe numărul prea mare al rîndurilor dușmane, care spunea el, va pricinui învălmășeală. Scanderberg, bun judecător și foarte iscusit, obișnuia a spune că zece sau douăsprezece mii luptători credincioși ajung unui cap de oaste priceput pentru a-i fi sprijin la toată nevoia războaielor.

(a) Celălalt fapt este oarecum împotriva mersului și chibzuielii războinice, că Vercingetorix, pus în frunte și căpetenie aleasă a tuturor ținuturilor răsculate împotriva lui Cezar, se închise în Alezia cu bună-știință. Și acela care este la cîrma unei țări întregi nu trebuie niciodată să se vîre în cea de pe urmă întăritură a sa decît față de nevoia neapărată și atunci cînd altă speranță nu-i decît acea apărare, altcum trebuie să rămînă de sine-stătător, ca să aibă putința vegherii îndeobște a tuturor părților sub cîrmuirea sa.

Ca să ne întoarcem la Cezar, cu timpul el ajunse a fi mai domol și feritor, după mărturia lui Oppius[1075], care-i sta de aproape; socotind — spune Suetonius —că nu trebuie dată pradă întîmplării cinstea atîtor biruințe care ar fi pierdute cu un singur nenoroc. Este ceea ce spun și cei din Italia, în timpul nostru, cînd apucă a mustra cutezătoarea inimoșie a tineretului, numindu-l „hămesit după fală", *bisognosi d'honore*, căci ei fiind încă nesătui și înfometați după fală drept este s-o caute cu orice preț, ceea ce nu trebuie să facă cei care au căpătat-o cu prisosință. Se poate ține cumpănă dreaptă în această dorință de fală și potoli pofta, ca și pe celelalte; sînt destui acei care o și caută în felul acesta.

Cezar era cu mult departe de credințele vechilor romani, care nu prețuiau în războaiele lor decît virtutea curată și fără prefăcătorie; totuși, el dovedea mai multă credință decît noi astăzi și nu se învoia cu toate învîrtelile noastre pentru a cîștiga o biruință. În războiul împotriva lui Ariovistus[1076], în timpul schimbului de vorbe, se iscară unele hărțuieli între cele două oștiri pornite de călărimea lui Ariovistus, zarvă foarte prielnică pentru Cezar față de dușmanii săi; totuși, el nu folosi prilejul, de teamă să nu i se poată aduce vreo vină că s-a purtat cu rea-credință.

De obicei, el îmbrăca veşmînt bogat la luptă, vopsit bătător la ochi, ca să fie bine în vedere şi să ţie cu atît mai strașnic pe oștenii săi în frîu cu cît era mai aproape de dușman.

Cînd vechii greci voiau să spuie de un om că nu era bun de nimic, aveau de obicei zicală că nu ştie nici scrie, nici înota. Cezar era de aceeaşi părere, că a fi deprins cu înotul este foarte trebuincios la înlesnirile războiului, şi multe înlesniri îi aduse: la grabă, trecea de obicei înot riurile ce-i stau în cale, căci îi plăcea să meargă pe jos, ca şi marelui Alexandru. Cînd fu nevoit în Eghipet să fugă, în loc să sară într-o luntre în care se înghesuiseră prea mulţi şi era primejdie de dat la fund, se aruncă în mare şi ajunse la corăbiile de război, care erau la depărtare de nouă sute de paşi, ţinînd în mîna stîngă tăbliile în afară de apă şi în dinţi zalele sale, ca să nu cadă în mîna dușmanului, iar pe vremea aceea era destul de înaintat în vîrstă.

Nici nu fost-a căpetenie de război în care ostaşii săi să aibă mai multă încredere; la începutul războaielor cetăţeneşti, centurionii îi dăruiră fiecare plata unui hoplit, iară pedestraşii îl slujiră pe seama lor şi cei mai înstăriţi ţineau ei pe cei nevoiaşi. Răposatul amiral De Châtillon[1077] ne dădu pildă asemănătoare în războaiele noastre lăuntrice; franţujii din oştile lui ţineau pe cheltuiala lor pe străinii care-i însoţeau. Nu s-a găsit dovadă de iubire mai fierbinte şi gata de jertfă printre cei care se ţin de vechiul mers, pe vechiul făgaş al politicii vechilor legi.

(c) Patima porunceşte mult mai strașnic decît cumineţenia. S-a întîmplat totuşi în războiul împotriva lui Hanibal, că urmînd pilda poporului din oraş, purtătorii de arme şi căpitanii să nu primească plată, iar la tabăra lui Marcellus cei care o primeau erau numiţi mercenari.

(a) La Dyrrachium, ajunşi la cea mai rea strîmtorare, ostaşii veniră din buna lor voie, ca el să-i osîndească şi să-i pedepsească, încît fu silit mai mult să-i mîngîie decît să le aducă vreo mustrare. O singură cohortă a sa făcu faţă la patru ale lui Pompei, timp de patru ceasuri, pînă fu aproape pe de-a întregul nimicită, şi se găsiră în şanţurile de apărare o sută treizeci de mii de săgeţi. Un ostaş numit Scaeva, de veghe la una din porţi, rămase acolo neclintit cu ochiul crăpat, umărul şi coasta străpunse şi

scutul ciuruit de două sute treizeci de împunsături. De nenumărate ori întîmplatu-s-a ostaşilor săi prinşi să se învoiască mai lesne la moarte decît a trece de partea altuia. Scipio, în Africa, prinse pe Granius Petronius; după ce ucise pe însoţitorii lui, îi spuse că fiind om cu vază şi quaestor îi dăruie viaţa. Petronius răspunse că „ostaşii lui Cezar obişnuiesc să dea viaţa altora, nu s-o primească", şi pe loc se ucise.

Se află pilde fără număr cît erau de credincioşi; nu trebuie uitată purtarea celor împresuraţi la Salonae[1077bis], oraş de partea lui Cezar împotriva lui Pompei, pentru neobişnuitul fapt întîmplat acolo. Marcus Octavius îi ţinea împresuraţi; cei dinăuntru erau ajunşi în toate chipurile la culmea nevoii, încît pentru a înlocui lipsa de oameni, fiind cei mai mulţi morţi şi răniţi, ei liberară pe toţi sclavii, ca să slujească la uneltele lor de război şi fură siliţi ca să împletească funii, să taie părul tuturor femeilor; pe lîngă toate acestea, foametea era cumplită, totuşi ei hotărîră ca nu cumva să se predea. După ce lungiră cît de mult împresurarea şi Octavius Marcus fu îndemnat a fi mai lăsător şi mai puţin veghetor, aleseră o zi cam pe la amiază şi, după ce puseră pe femei şi copii la ziduri pentru a face faţă, ei ieşiră cu atîta înverşunare asupra celor care-i ţineau încercuiţi încît doborîră cei dintîi rînd, apoi al doilea şi al treilea, al patrulea şi toate, îi scoaseră din şanţuri cu totul, alungîndu-i pînă la corăbii. Octavius însuşi fugi la Dyrrachium, unde se afla Pompei. Pînă în ceasul de faţă nu rămas-a în amintire altă pildă în care cei împresuraţi să risipească rîndurile împresurătorilor şi să cîştige în cîmp deschis bătălia, nici o ieşire să aibă ca urmare o mai desăvîrşită biruinţă.

Capitolul XXXV

DESPRE CELE TREI BUNE SOŢII

(a) Nu se găsesc cu zecile, cum ştie fiecare, mai ales la îndatoririle căsătoriei; căci e tîrg cu atîtea spinoase tocmeli, încît anevoie este ca vrerea unei femei să se ţină pe de-a întregul de el timp îndelungat. Bărbaţii, cu

toate că sînt oarecum mai înlesniți într-aceasta, mult au și ei a face.

(b) Piatra de încercare a unei bune căsătorii și adevărata ei dovedire privește timpul și dăinuirea însoțirii, dacă a fost neîncetat blîndă, credincioasă și îngăduitoare. În veacul nostru, ele de obicei arată bunele lor slujiri și înflăcărata lor iubire soților răposați, (c) căutînd chipurile să dovedească atunci buna lor vrere. Întîrziată dovedire, ieșită din vreme! Ele, cu aceasta, mai mult dovedesc că nu iubesc decît morții. (b) Viața e plină de năduf; moartea, de dragoste și drăgălășenie. Precum părinții ascund față de copii iubirea lor, tot astfel și ele bucuros ascund pe a lor față de soți; ca să aibă cuvenită cinste. Această măsluire nu-i pe placul meu; în zadar își smulg părul și sfîșie carnea, eu mă duc să șoptesc la urechea unui diac și a unei slujitoare: „Oare cum erau? Cum trăit-au?" Îmi amintesc totdeauna de buna zicală: *jactantius moerent, quae minus dolent*[1078]. Tînguiala lor, urîcioasă este pentru cei vii și zadarnică pentru cei morți. Noi bucuros dezlegare am da să rîdă pe urmă, numai să rîdă cît trăim. (c) Nu oare acela mă face să înviu de ciudă, care m-a scuipat în obraz cînd eram în viață, și-mi spală picioarele cînd apucat-am a nu mai fi? (b) Dacă a plînge pe soț este întrucîtva o cinste, nu se cuvine decît acelora care aevea rîs-au; cele care au plîns în viață, să rîdă la moarte și pe față, ca pe dinăuntru. Așadar, nu luați în seamă ochii aceia scăldați în lacrimi și acel glas jalnic; priviți obrazul, plinul feței sub valurile cele mari, ele vorbesc graiul lor. Puține sînt a căror sănătate să nu se îndrepte, însușire care nu știe ce este minciuna. Purtarea aceea de ceremonie nu privește atîta înapoi, cît înainte: este mai mult un cîștig decît o plată. În copilăria mea, o cinstită și foarte frumoasă doamnă, care trăiește încă, văduva unui principe, se împodobise cu nu știu ce găteli, mai mult decît îngăduiau legile noastre la văduvie; celor care o mustrau, ea le spuse: „O fac pentru că nu mai caut noi prietenii și vrere să mă mai căsătoresc nu am".

Ca să nu mă las nicicum de obiceiul meu, am ales aici pilda [1079] a trei femei care ele au stăruit cu bunătate și iubire în preajma morții soților; sînt totuși pilde cam deosebite și a căror strășnicie duce pînă la a pune capăt vieții.

(a) Pliniu cel Tînăr avea în Italia, lîngă casa lui, un vecin nespus de chinuit din pricina unor ulcere ivite la părţile de ruşine. Soţia lui, văzîndu-l cît de mult lîncezeşte, îl rugă să o încuviinţeze ca ea să se uite de aproape şi în linişte în ce stare sînt şi-i va spune curat, ca nimeni altul, la ce se mai poate el aştepta. După ce i se îngădui, se uită cu băgare de seamă şi văzu că nu era putinţă de vindecare; tot ce putea spera ar fi fost să tîrască multă vreme o viaţă pătimită şi zăcută. Îl sfătui, aşadar, ca leac neapărat şi singur tămăduitor, să se ucidă: „Nu gîndi, dragul meu, spuse ea, că suferinţele tale nu mă costă tot atît ca şi pe tine, şi că eu nu aş vrea să iau acelaşi leac ca să scap de aceste chinuri. Vreau să te însoţesc pînă la însănătoşire, cum a fost şi la boală; alungă această teamă şi gîndeşte-te că nu vom avea decît bucurie în trecerea care trebuie să ne mîntuie de astfel de chinuri: ne vom duce cu fericire împreună". Acestea zise, inimoşind pe soţul ei, hotărîră să se arunce de pe fereastra locuinţei lor care dădea spre mare. Ca să păstreze aceeaşi caldă şi credincioasă iubire cu care-l învăluise toată viaţa, a vrut ca el să moară în braţele ei; dar temîndu-se ca să nu slăbească şi să se desprindă îmbrăţişarea în căderc, desfăcîndu-se în spaimă, puse să fie legată de el de mijloc; astfel părăsi viaţa ei pentru tihna soţului său. Femeia aceea era din oameni de jos, iar între aceştia nu e greu să găseşti semnul unei arare bunătăţi,

extrema per illos
Justitia excedens terris vestigia fecit[1080].

Celelalte două sînt de soi şi bogate, unde arar se găsesc pilde ale virtuţii.

Arria, soţia lui Cecina Paetus, faţă consulară, fusese mama unei alte Arria, soţia lui Thrasea Paetus, cel a cărui virtute era vestită pe vremea lui Nero, iar prin ginerele său venea a fi bunica Fanniei, căci potrivirea numelor acestor bărbaţi şi femei şi a soartei lor a încurcat pe mulţi. Soţul celei dintîi Arria, a lui Cecina Paetus, fusese prins de trimişii împăratului Claudiu, după înfrîngerea lui Scribonianus, de partea căruia ţinea. Ea rugă pe cei care-l duceau la Roma, s-o primească pe corabia lor, unde ea le-ar cruţa multe cheltuieli şi osteneli, înlocuind pe mai

mulți care ar trebui puși să slujească pe soțul ei; ea ar face treaba singură, ar rostui, ar găti și sluji la toate. Ei nu se învoiră; se aruncă atunci într-o luntre de pescari pe care o tocmise și urmă astfel pînă în Sclavonia. Cînd fură la Roma, la curtea împăratului, Iunia, văduva lui Scribonianus, se apropie într-o zi de ea, foarte mulțumită că a întîlnit-o, deoarece amîndouă sufereau aceeași soartă; ea cu asprime o înlătură: „Eu, să-ți vorbesc ție sau să te ascult? Ție în a cărui brațe a fost ucis Scribonianus și mai trăiești încă?“ Aceste cuvinte și alte semne, dădură de gîndit rudelor că ea era pe cale să-și facă seama, nerăbdînd soarta soțului ei. Iară Thrasea, ginerele său, o rugă să nu se piardă, spunîndu-i: „Dacă mie mi-ar fi ursit, ca și lui Cecina, ai vrea ca fata dumitale, soția mea, tot atîta să facă?“ — „Cum să nu vreau! — răspunse ea — fără îndoială că aș vrea, dacă ea ar fi trăit atît de mult timp cu împăcare, cum am trăit eu cu soțul meu“; răspunsuri care măreau îngrijorarea și făceau pe cei din jurul ei s-o păzească și mai tare. Într-o zi le spuse celor care o păzeau: „Puteți face orice; puteți să-mi îngreuiați moartea, dar să mă împiedicați să mor nu veți putea“. Înverșunată, se zvîrli de pe jețul pe care ședea, lovindu-și cu toată puterea capul de zid și căzu în nesimțire la pămînt. Cînd se întoarse în fire, spuse: „Zic vouă: deoarece nu mă lăsați să mă ucid într-un fel mai ușor, eu voi alege un altul, oricît de greu ar fi“. Sfîrșitul unei virtuți atît de minunate fost-a următorul: soțul ei Paetus n-avea vigoarea să-și dea singur moartea, cum fusese cruda poruncă a împăratului; într-una din zile, după ce ea stărui cu vorbe și îndemnuri potrivite, spunîndu-i ce are de făcut, drept încheiere, luă spada purtată de soțul ei, o ridică, ținînd-o în mînă, și-i îmbie: „Fă așa, Paetus“, străpungîndu-se de moarte; smulse apoi spada din rană, i-o întinse, dîndu-și sfîrșitul cu mărinimoasa și nepieritoarea vorbă: *Paete, non dolet!* Nu avu răgaz să spună decît aceste cuvinte cuprinzînd atîta frumusețe: „Paetus, nu doare“:[1081]

Casta suo gladium quum traderet Arria Paeto,
Quem de visceribus traxerat ipsa suis:
Si qua fides, vulnus quod feci, non dolet, inquit;
Sed quod tu facies, id mihi, Paete, dolet[1082].

Mult mai viu și cu înțeles mai plin se arată faptul în sine[1083], căci rana și moartea soțului său, cît și ale sale, n-o mai munceau cu gîndul, deoarece ea le sfătuise și preîntîmpinase; îndeplinind înălțata și viteaza ei faptă, însă a închinat-o numai ușurării soțului ei, îngrijindu-se în cea de pe urmă zvîcnire să-i risipească temerile cînd o urmează la moarte. Cu aceeași spadă Paetus se străpunse dindată. Cred eu, rușinat, că avusese nevoie de o atît de scumpă și neasemuită povățuire.

Pompeia Paulina, tînăra și preanobila matroană romană, se căsătorise cu Seneca, foarte bătrîn. Nero, prădalnicul lui învățăcel, își trimise ortacii ca să-i ducă știrea pedepsirii cu moartea (ceea ce se petrecea în felul următor: cînd împărații romani, din vremea aceea, osîndeau pe vreun om de seamă, făceau întrebare prin slujbașii lor ce moarte alege și, după cît erau de mînioși, cereau să o săvîrșească mai în grabă sau mai tîrziu, dîndu-i vreme să-și rînduiască trebile, iar alteori neîngăduind acest răgaz și, dacă osînditul se împotrivea poruncii, trimiteau anume oameni fie să-i răpuie, fie să-i taie vinele de la mîini și picioare, fie să-i dea otravă; dar oamenii vrednici de cinste nu așteptau să fie îndemnați și foloseau doftorii și hirurgii lor), Seneca dădu ascultare pedepsei, cu față senină și neclintită, apoi ceru să-și scrie diata, ceea ce nu-i îngădui straja; se întoarse atunci către prietenii săi: „Fiindcă nu pot — zise el — să vă las altă răsplată pentru cîte vă datorez, eu vă las ce am mai frumos: chipul și felul meu de a trăi, pe care-l aveți în minte. Rogu-vă, păstrați-l; dacă faceți aceasta, vă veți făli a fi prieteni credincioși și adevărați". Cu vorbe blînde, cînd alina amarul lor, cînd cu voce mai aspră îi mustra: „Unde sînt — grăia el — acele frumoase povețe ale filozofiei? Ce s-au făcut stăruințele noastre de atîția ani pentru a ne întări împotriva vitregiilor soartei? Nu vă era oare cunoscută cruzimea lui Nero? Ce puteam noi aștepta din partea celui care și-a ucis mama și fratele decît a ucide și pe dascălul său, care l-a hrănit și crescut?" După ce spuse aceste cuvinte tuturora, el se întoarse către soția sa, o strînse în brațe și, cum era frîntă de durere, i se sfîșie inima și puterea, și o rugă să sufere cu mai multă răbdare această pătimire de dragul lui, fiindcă venit-a

BIBLIOTE[illegible]EASCĂ
PĂSCĂNI

sorocul ca el să arate cu fapta, nu cu vorbe şi cuvîntări, învăţăturile lui şi să nu rămîie vreo îndoială că se împreună cu moartea, nu numai fără amar, dar şi cu împăcare. „Aşadar, buna mea — îi spuse — nu o nesocoti cu lacrimile tale; să nu pară că iubirea e mai mare pe seama ta decît faţă de numele meu; potoleşte-ţi durerea şi mîngîie-te cu cele ce ştii de mine şi de faptele mele, călăuzindu-ţi cealaltă parte a vieţii cu cinstitele îndatoriri cărora te-ai dedat". La acestea Paulina, adusă oarecît în firea şi măriniinia iubirii ei din nou însufleţită, îi răspunse: „Nu, Seneca, nu eu te voi lăsa fără însoţire în asemenea pătimire; eu nu vreau să gîndeşti că pildele virtuţii, arătate în viaţa ta, încă nu m-au învăţat a păşi în moarte; cînd aş putea-o cu face mai frumos, mai cinstit, mai pe pofta inimii decît cu tine? Aşadar, află că împreună ne vom duce". Seneca atunci primi bunul unei atît de frumoase şi măreţe hotărîri şi, mîntuit de teama de a fi lăsat pe soţia sa după moarte pradă duşmanilor lui, zise: „Paulina, ce te-am sfătuit fost-a ca să-ţi folosească a-ţi călăuzi mai bine viaţa: tu ţii însă mai mult să capeţi cinstea morţii; cu adevărat eu nu o voi pizmui: să ne fie sfîrşitul şi hotărîrea împreunate deopotrivă în săvîrşirea noastră, dar ca frumuseţe şi fală a ta mă întrece cu mult". Apoi, amîndurora li se tăiară vinele braţelor, ale lui Seneca însă zgîrcite de bătrîneţe şi de posturi dădeau puţin drum sîngelui şi prea încet; el porunci să i se taie şi cele de la coapse; iar, de teamă ca suferinţele lui să nu înduioşeze pe soţia sa şi ca să se mîntuie şi el de amarul să o vadă sfîrşind, după ce-şi luă cu multă dragoste rămas bun de la ea, o rugă să îngăduie ca el să fie dus în încăperea vecină, ceea ce se şi făcu. Dar toate tăieturile tot nu pridideau să-l ajute să moară; el ceru lui Statius Annaeus, doftorul lui, să-i dea otravă, care nici ea nu fu de folos, căci nu ajunse la inimă, din pricina slăbiciunii. I se pregăti o baie foarte fierbinte, şi atunci, simţindu-şi sfîrşitul aproape, cît avu suflare, vorbi nespus de frumos despre starea lui, încît slujitorii culeseră în scris vorbele lui, cît mai putură să audă vocea, şi cele de pe urmă cuvinte ale sale trecură din mînă în mînă, foarte căutate şi cinstite multă vreme după moartea lui (mare necaz că nu s-au păstrat pînă la noi). Cînd simţi cele de pe urmă semne

ale morții, luă apă însingerată din baie și-și stropi capul, spunînd: „Închin această apă lui Iupiter dezrobitorul". Nero, înștiințat de toate cele ce se petreceau, temîndu-se să nu fie învinuit de moartea Paulinei, care era din matroanele romane cea mai bine înrudită, de neam ales și față de care nu purta nici o dușmănie, trimise în grabă să i se lege rănile, ceea ce făcură oamenii lui, în timpul cînd căzuse în nesimțire și pe jumătate moartă. Ea mai trăi cu multă cinste pe măsura virtuții ei, împotriva zorului care o îndemnase la moarte, arătă o față sfîrșită, purtînd mărturia vieții care cursese din rănile ei.

Iată cele trei foarte adevărate povești ale mele, pe care le găsesc tot atît de pilduitoare și a traghedie, ca și cele pe care le făurim cum ne vine ca să placă privitorilor, și mă miră că între cei mai maeștri în aceste nu sînt îndemnați să aleagă cu mai puțină cazną pentru ei, dintre zecile de mii de povești aflate în cărți, aceasta care ar aduce mai mult folos și plăcere aproapelui. Și cine ar vrea să întocmească un întreg din ele, n-ar avea de pus din al său decît legătura, cum ar fi să lipești fierul prin topire; ei ar înmănunchea astfel multe fapte cu adevărat petrecute, ticluindu-le după cît cere frumusețea făuririi, în felul cum Ovidiu și-a îmbinat și făurit *Metamorfozele* sau cum Aristotel a înșiruit și dat de rost atîtor felurite povestiri.

Perechea de care am pomenit mai înainte vreme mă îndeamnă să mai spun că Paulina bucuros părăsise viața, de dragul soțului ei, dar că și ei, de dragul ei, se întorsese de la moarte altădată. Noi nu vedem cumpănă dreaptă în acest schimb, dar făcut pe seama duhului stoic, ca Seneca, el gîndea a fi făcut tot atît de mult pentru ea, cînd a rămas mai departe în viață, cît ar fi făcut să moară ea pe seama lui. Într-una din scrisorile pe care le scrisese lui Lucilius, după ce-i spune cum a plecat din Roma la o așezare a lui de țară, de îndată ce simți că-l scuturau frigurile, împotriva părerii soției sale, care vroia să-l împiedice, îi scrie și îi răspunde: „Frigurile mele nu sînt boală trupească, dar boala locului"; iar mai departe urmează: „Ea mă lăsă să plec, dîndu-mi în grijă pe cît putu să-mi văd de sănătate, iară eu, care știu că păzesc viața ei într-a mea, apuc să mă îngrijesc pe mine ca să o îngrijesc pe ea. Întîietatea căpătată prin bătrînețele mele, a fi

mai tare şi hotărît în unele trebi piere cînd îmi vine în minte că în acest bătrîn se află o tînără făptură care are nevoie de el. Deoarece nu pot s-o îndemn a mă iubi cu o inimă mai puţin temătoare, ca mă mînă să mă iubesc pe mine cu mai multă băgare de seamă, căci trebuie adus prinos cinstitelor iubiri; uneori, cu toate că împrejurările stăruie împotrivă, trebuie să te întorci la viaţă şi dacă este chin, trebuie ţinut sufletul cu dinţii, fiindcă legea de a trăi, pentru oamenii de ispravă, nu-i pe cît le este placul, ci pe cît le este datoria. Cel care nu preţuieşte îndeajuns pe soţia lui sau pe prietenul său, ca să rămîie pentru ei mai departe în viaţă şi care, cu încăpăţînare, merge la moarte, este prea gingaş şi molatic: sufletul trebuie să se străşnicească pentru aceea, cînd o cere nevoia celor care ţin de noi; trebuie uneori să facem de la noi parte prietenilor noştri, şi dacă din parte-ne am vrea să murim să înfrînăm vrerea noastră pentru ei. A se întoarce în viaţă pe seama altora este dovadă de mare vitejie, precum făcut-au unii oameni desăvîrşiţi şi semn deosebit al bunătăţii este a te ţine la bătrîneţe (pentru care cea mai mare uşurare este a nesocoti dăinuirea şi a trăi cu mai multă îndrăzneală şi nepăsare), cînd simţi că această jertfă este duioasă, plăcută şi trebuincioasă vieţii celui care e legat sufleteşte de tine. Iar răsplata ce primeşti mult fericeşte, căci ce poate fi alt mai dulce decît să te ţii atît de scump soţiei tale, ca de dragul ei să ajungi a fi mai scump ţie însuţi? Aşadar, Paulina mea nu numai că mi-a dat povara temerii ei, dar şi a mele. Nu mi-a fost de ajuns să am în vedere cît de învrednicit sînt eu să merg spre moarte, dar m-am mai şi străduit să văd cît de neînvrednicită ar fi ea să sufere moartea mea. M-am silit să trăiesc, şi uneori mărinimie este să trăieşti". Iată cuvintele sale, (c) neîntrecute, cum le urzea el de obicei.

Capitolul XXXVI

DESPRE OAMENII CEI MAI DESĂVÎRŞIŢI

(a) Dacă mi s-ar pune întrebarea: pe care îl aleg dintre toţi oamenii de a căror pomenire ştiu, îmi pare că trei dintre ei să fi stat mai presus de toţi.

Unul, Homer; nu oare că Aristotel şi Varro (de pildă) n-ar fi fost atotştiutori cît şi el, nici că Vergiliu nu i se poate asemui ca măiestrie: las pe cei care-i cunosc pe amîndoi să judece. Eu, care nu cunosc decît pe unul[1044], pot spune numai ce pricep, că nu cred că muzele însele îl întrec pe roman:

(b) *Tale facit carmen docta testudine, quale*
Cynthius impositis temperat articulis[1085].

(a) Totuşi, n-ar trebui uitat, cînd stăm să judecăm, că Vergiliu s-a înfruptat mai ales din Homer, călăuza şi dascălul său; că o singură întîmplare din *Iliada* a dat cheag şi trup acelei măreţe şi cereşti *Eneide*. Eu însă nu o spun în felul acesta, pun alte împrejurări alături, care pentru mine fac să fie acea înălţată faţă o minune, întrucîtva peste făptura omului. Cu adevărat adesea uimitu-m-am că el, care dat-a răsărire şi crezămînt din a sa putere mai multor zei pe lume, nu căpătat-a el însuşi rînd între zei. Orb, sărac, a trăit înainte ca meşteşugurile şi ştiinţele să fi fost întocmite cu rînduială după neapărate adeveriri, el le dăduse de urmă într-atîta, (c) încît toţi cei care au stăruit de atunci la întemeieri politice, la purtarea războiului, la scrieri, fie despre religie, fie despre filozofie (a) sau meşteşuguri, l-au ţinut drept învăţătorul măiestru cu desăvîrşire în cunoaşterea tuturor lucrurilor, iar făurirele sale fost-au răsadniţa a tot felul de roade,

Qui quid sit pulchrum, quid turpe, quid utile, quid non,
Plenius ac melius Chrysippo ac Crantore dicit[1026];

şi cum spune unul,

A quo, ceu fonte perenni,
Vatum Pyeriis labra rigantur aquis[1027].

Şi altul,

Adde Heliconiadum comites, quorum unus Homerus
Astra potitus[1088].

Și altul,

Cujúsque ex ore profuso
Omnis posteritas latices in carmina duxit,
Amnémque in tenues ausa est deducere rivos,
Unius foecunda bonis[1089].

Împotriva mersului firii făcut-a el cele mai desăvîrșite făuriri: căci nașterea obișnuită a lucrurilor este nedesăvîrșită; ele sporesc, se întăresc prin creștere; pruncia poeziei și a mai multor științe, el a copt-o, și împlinit-o, și desăvîrșit-o dintr-odată. De aceea, el poate fi numit cel dintîi și cel de pe urmă poet, precum cei din vechime lăsatu-ne-au nouă, frumoasă mărturie[1090]; că el nu avut-a pe nimeni înainte după care să se fi luat și nimeni care să se poată lua după el. Cuvintele sale, zice Aristotel, sînt singurele care să aibă răsunet și fapt, sînt cuvinte cu miez. Alexandru cel Mare dădu de un chivot printre cele rămase de la Darius și porunci să i se păstreze, ca să puie înăuntru Homer-ul său, spunînd că este sfetnicul lui cel mai credincios în treburile sale ostășești. Cleomene, fiul lui Anaxandridas, spunea de asemenea că el era poetul lacedemonienilor, fiind foarte bun îndrumător pentru deprinderile războiului. Această deosebită laudă și Plutarh o face, anume spunînd că este singurul aed al lumii care nici n-a îmbătat, nici n-a săturat pe oameni, arătîndu-se cititorului neîncetat nou și înflorind mereu cu har tot înnoit. Alcibiade, năstrușnicul, ceru unuia cu meserie cărturărească una din cărțile lui Homer; acesta nu o avea și el îl pălmui: așa cum ai găsi pe unul din preoții noștri fără ceaslov. Xenofan se plîngea într-o zi lui Hieron, tiran al Siracuzei, că era atît de sărac, încît nu avea cu ce să hrănească doi slujitori: „Și ce, îi răspunse, Homer, care este mult mai sărac decît tine, hrănește, mort fiind, zeci de mii". (c) Cît nu spune Panaetius, cînd a poreclit pe Platon „Homer-ul filozofilor!" (a) În afară de aceasta, care faimă poate fi asemuită cu a lui? Nu-i nimic mai viu în pomenirea oamenilor ca numele său și lucrările sale: nimic nu este mai cunoscut și în credința oamenilor decît Troia, Elena și războaiele lui, care poate nici n-au fost. Copiii noștri poartă încă nume născocite de el în urmă cu mai mult de trei mii de ani. Cine nu cunoaște pe Hec-

tor şi pe Ahile? Nu numai unele neamuri, dar cele mai multe naţii îşi caută obîrşia în născocirile lui. Mahomed al II-lea, împăratul turcilor, scria papei Pius al II-lea, spunînd: „Eu mă mir că italienii pornesc împotriva noastră, deoarece de la troieni avem obîrşia ca şi ei, şi eu, ca şi ei, am de răzbunat sîngele lui Hector împotriva grecilor, pe care ei astăzi îi părtinesc". Nu-i oare o semeaţă înfiripare, de la care regii, aşezămintele obşteşti, împăraţii le apucă a-şi juca partea lor atîtea veacuri şi căreia lumea aceasta mare îi stă drept înfăţişare? Şapte oraşe greceşti se ceartă pe locul naşterii lui, atît de mare cinste aduc pînă şi umbrele în care el este învăluit:

Smyrna, Rhodos, Colophon, Salamis, Chios,
Argos, Atenae[1091].

Celălalt este Alexandru cel Mare. Cine va lua în seamă anii în care purces-a la îndeplinirile lui, slabele întăriri cu care izbuti falnica sa plănuire, precăderea cîştigată de acest copil asupra celor mai mari şi încercaţi căpitani ai lumii care-l urmau; nespusa ocrotire cu care soarta l-a sprijinit în atîtea îndrăzneţe isprăvi ale sale, mai că aş spune cutezătoare:

(b) *impellens quicquid sibi summa petenti*
Obstaret, gaudensque viam fecisse ruina[1092];

(a) măreţia să fi cutreierat biruitor, la 33 de ani, tot pămîntul unde omul putut-a locui (b) şi într-o jumătate de viaţă să fi ajuns la culmea stăruinţei fireşti a omului, încît nu poţi închipui care ar fi fost durerea lui şi desfăşurarea lui legiuită ca virtute şi soartă, pînă la dreapta împlinire a vîrstei, fără a-ţi închipui lucru peste fire; (a) să fi făcut să se nască din ostaşii săi atîtea spiţe regeşti, lăsînd după moartea lui celor patru însoţitori lumea drept moştenire, căpitani numai din oastea sa, ai căror coborîtori au dăinuit îndelung, ţinînd acea mare stăpînire; atîtea deosebite virtuţi încăpute în fiinţa lui: (b) dreptatea, cumpătarea, dărnicia, cuvîntul dat, dragoste faţă de ai săi, omenie pentru cei înfrînţi, (c) (căci purtările lui par cu adevărat să nu fi pricinuit vreo dreaptă mustrare, (b) doar unele fapte ale lui arare şi neobişnuite, deoarece cu neputinţă este a cîrmui atît de mari mişcări potrivit

rînduielilor dreptății; asemenea oameni cer a fi judecați pe de-a-ntregul, privind țelul cel mai presus al făptuirilor lor. Dărîmarea Tebei, uciderea lui Menandru și a doftorului Ephestion, răpunerea mulțimii perșilor prinși, a cetei de ostași din Indii fără a se ține de cuvîntul dat, a coșcienilor pînă la cel din urmă prunc, par greu de iertat, căci dacă amintim de Clitus căința lui față de păcătuire întrece greul păcatului, și acel fapt arată mai mult decît oricare altul făptura lui îndurătoare și cît era făcut să fie foarte bun; (c) și fost-a cu iscusință spus despre el că avut-a virtuți din fire și vicii de la soartă. (b) A fi întrucîtva fălos și nerăbdînd a fi vorbit de rău, cît despre ieslele, zăbalele și armele pe care le pustii prin Indii, toate aceste lucruri se pot ierta la anii săi); cine le va socoti deodată cu atîtea virtuți ostășești, agerime, priveghere, răbdare, supunere, iscusință, mărinimie, hotărîre, nimereală în care și dacă nu ne-ar fi fost aduse la cunoștință împuternicirea lui Hanibal, el arătatu-s-a mai presus decît orice om și este cel dintîi dintre oameni; (a) deosebitele frumusețí ale făpturii sale care fac să crezi în minune[1093]; (b) acel falnic și cucernic port, cu față atît de tinără, vioaie și înflăcărată,

Qualis, ubi Oceani perfusus lucifer unda,
Quem Venus ante alios astrorum diligit ignes,
Extulit os sacrum coelo, tenebrásque resolvit[1094];

(a) neîntrecuta lui știință și pricepere; dăinuirea și mărirea faimei lui curate, limpezi, scutită de prihană și pizmuire, (b) încît mult timp după moartea lui chipul său bătut în argint era ținut cu smerită încredere ca purtător de noroc; și mai mulți regi și principi scris-au faptele lui, decît istorici faptele altor principi și regi, (c) și încă acum mahomedanii, care nesocotesc orice alte istorii, țin și cinstesc numai pe a lui, dîndu-i singur drept de întîietate; (a) acestea socotind, se va mărturisi că dreptate avut-am să-l pun mai presus decît însuși Cezar, care singur m-a făcut a sta la cumpănă în alegere. (b) Și nu se poate tăgădui că la înfăptuirile sale nu a dăruit mai mult din al său decît Alexandru în ale sale, unde parte ursitei este mai mare. (a) Sînt multe în care ei fost-au deopotrivă, și Cezar în unele poate întrecîndu-l.

(b) Fost-au două flăcărări sau două zvîcniri răvășitoare ale lumii în felurite chipuri,

Et velut immissi diversis partibus ignes
Arentem in silvam et virgulta sonantia lauro;
Aut ubi decursu rapido de montibus altis
Dant sonitum spumosi amnes et in aequora currunt,
Quisque suum populatus iter[1095].

Dar și dacă ambiția lui Cezar avut-a în sine mai multă cumpătare, el avut-a nenorocul să întîmpine urîta pricină a prăpădului țării sale și a înrăutățirii atotcuprinzătoare a lumii, așa că dacă adunăm (a) toate împreună și le cîntărim, nu pot să nu plec talerul de partea lui Alexandru.

Al treilea și — precum socot eu — mai presus stă Epaminonda[1096].

El nu se bucură nici pe departe de fala multor altora (nici nu este o parte care să privească miezul lucrului); dar ca hotărîre și vitejie, nu din cele întărîtate de ambiție, însă din cele în care înțelepciunea și judecata le împlîntă într-un suflet cu bună rînduială, el avut-a în dar mai mult decît se poate închipui. Dovadă a virtuții sale, el a făcut tot pe atît, gîndesc eu, cît Alexandru și Cezar; căci, cu toate că faptele lui războinice nu sînt nici atît de multe, nici atît de grozave, dacă bine luăm seama, potrivit împrejurării, ele sînt tot atît de cuprinzătoare și covîrșitoare, dovedesc tot pe atîta îndrăzneală și iscusință ostășească. Grecii i-au dăruit netăgăduita cinste a-l numi „omul cel mai preamărit" dintre ei; dar a fi cel mai preamărit om la greci este a fi cel dintîi pe lume. Cît despre învățătura și priceperea sa, ajuns-a pînă la noi acea zicală veche, a nu fi fost om care să știe mai mult și să vorbească mai puțin decît el, (c) căci el era din tagma lui Pitagora, și cele ce a rostit nimeni nu le-a spus mai bine vreodată. Desăvîrșit cuvîntător, înflăcărîndu-și ascultătorii.

(a) Dar în ce a întrecut cu mult pe toți care fost-au la cîrma trebilor este în purtările și cugetarea sa, căci trebuie mai întîi luată în seamă latura aceasta (c) care singură arată acvea ceea ce sîntem și pe care eu o pun singură în cumpănă cu toate celelalte împreună. (a) El nu e mai prejos de nici un filozof, nici chiar de Socrate.

(b) La el neprihănirea este neapărată însuşire, stăpînitoare, statornică, netedă, neştirbită. Faţă de el Alexandru pare că se arată mai prejos, şovăielnic, nehotărît, molatic şi pornit.

(c) Cei din vechime socotit-au că privind cu de-amănuntul pe marii căpitani, în fiecare se găseşte cîte o însuşire anume care i-a dus la mărire; singur în acesta aflăm virtute şi vrednicie la toate deopotrivă, care în toate faptele vieţii omului nu lasă nimic de dorit despre sine, fie la treabă obştească sau a insului, fie în pace sau la război, fie trăind sau murind, fără să stea mai presus şi cu mărire. Nu ştiu vreun altfel sau altă soartă de om pe care să o privesc cu atîta cinstire şi iubire. Adevărat însă că stăruinţa lui a sărăcie îmi pare oarecum necruţătoare, aşa cum ne-o înfăţişează prietenii lui cei mai buni, şi acest singur fapt, totuşi înălţat şi vrednic de laudă, eu îl simt cam aspru, ca să pot măcar dori a-i urma pilda. Numai Scipio Aemilianus a izbutit atît de mîndru şi semeţ să aibă cunoştinţa ştiinţelor atît de adîncă şi cuprinzătoare şi ar putea să mă puie să stau la îndoială despre alegere. Cît necaz mi-a pricinuit timpul, care a făcut să piară pentru ochii noştri vieţile paralele scrise de Plutarh din capul locului şi pe cea mai nobilă dintre aceste două luminăţii după învoirea lumii întregi: unul, cel dintîi la greci; celălalt, cel dintîi la romani! Ce alcătuire, ce alcătuitor! Ca om, fără să fie sfînt, dar cu purtări fermecătoare între inşi şi în obşte, şi înzestrat cu tot ce se poate rîvni, ar fi Alcibiade, dacă ar fi avut o viaţă mai împlinită după cîte ştiu eu. Cît despre Epaminonda, drept (a) pildă a neîntrecutei sale bunătăţi, vreau să adaug încă aici unele din părerile lui.

(b) Cea mai dulce mulţumire din viaţa lui a fost marea plăcere a mamei şi a tatălui său, cînd a biruit la Leuctra[1097]; mult înseamnă să-i fi plăcut[1098] mai mult mulţumirea atît de dreaptă şi plină pentru o atît de falnică faptă.

(a) El nu credea că-i este îngăduit ca să cîştige fie şi neatîrnarea ţării sale cu uciderea unui om, fără a-l judeca; iată de ce nu avu nici un sîrg să se învoiască faptelor lui Pelopida[1099], soţul său, la dezrobirea Tebei. El mai spunea că într-o bătălie trebuie să te fereşti a întîlni un prieten care se află în lagărul potrivnic şi să-l cruţi.

(c) Iar omenia lui față de dușmani înșiși a făcut să fie bănuit de beoțieni, fiindcă — după ce silise ca prin minune pe lacedemonieni să deschidă drum în intrarea Moreii, pe care aceștia o apărau lîngă Corint — el se mulțumi să nu-i mai urmărească pînă la capăt și fu scos din fruntea oștirii: cu mare cinste pentru o asemenea cauză și spre rușinea lor, fiindcă au fost nevoiți să-l înalțe iarăși la locul care i se cuvenea și să mărturisească a nu fi putut găsi un altul, căci mărirea și mîntuirea lor de el țineau. Biruința îl urma ca umbra, oriunde se afla el în frunte; propășirea țării sale pieri o dată cu el, cum se și născuse.

Capitolul XXXVII

DESPRE ASEMĂNAREA COPIILOR CU PĂRINȚII

(a) Această îngrămădire a felurite crîmpeie se face în așa fel că eu nu pun mîna la ea decît cînd o prea lîncedă trîndăvire mă apasă și niciodată aiurea decît la mine acasă. Astfel, s-a clădit, cu tot soiul de popasuri și răstimpuri, după cum împrejurările mă depărtează, deseori mai multe luni în alte părți. De altfel, eu nu stau să dreg chipurile mele dintîi cu cele de-al doilea; (c) poate din întîmplare, cîte un cuvînt, dar ca să le aleg, nu ca să scot. (a) Vreau să înfățișez desfășurarea scornirilor mele și să se vadă ivirea fiecărei bucăți. Mi-ar place să fi început mai devreme a dibui pornirea strămutărilor mele. Un fecior de casă, care-mi slujea a scrie ce spuneam, gîndi că este mare procopseală dacă-mi fură mai multe bucăți, alese pe voia lui. Mă mîngîi că nu va avea mai mult cîștig decît eu pagubă.

Îmbătrînit-am cu 7—8 ani de cînd am început; nu s-au scurs fără noi agonisiri. M-am învățat cu piatra la rărunchi, din dărnicia anilor. Cumetria cu ei și îndelunga noastră tocmeală nu trec ușor, fără vreun asemenea rod[1100]. Aș fi vrut bucuros, din multele daruri pe care le fac anii celor care țin mai mult, să-mi fi ales altul mai lesne de suferit; căci n-au putut să-mi dea alt care să mă fi îngrozit

mai mult; din copilăria mea fost-a tocmai din toate vătămările bătrîneții, cea de care mă temeam mai tare. Adesea gîndisem în sinea mea că păşit-am prea departe pe o cale atît de lungă şi nu se poate să nu dau pînă la urmă de vreun necaz. Simţeam şi mi se adevenea de ajuns că va sosi ceasul să-i pun capăt şi că viaţa trebuie curmată pe viu şi sănătos, cum fac hirurgii cînd au a tăia vreun mădular (c) celui care nu-l leapădă la vreme. Firea are obiceiul să ceară camătă usurătoare. (a) Dar erau zadarnice păreri. Departe de a fi fost pregătit atunci, nu sînt nici după optsprezece luni sau cam pe atît de cînd mă aflu în stare aşa de proastă şi m-am şi învăţat să mă împac cu ea acum. Mă învoiesc cu acest trai pătimit; găsesc cum să mă mîngîi şi ce să sper. Oamenii sînt într-atîta înhăitaţi cu fiinţa lor nevoiaşă, încît nu-i stare oricît de cruntă pe care să n-o rabde, dacă le mijloceşte dăinuirea.

(c) Ascultaţi pe Maecenas[1101]:

Debilem facito manu,
Debilem pede, coxa,
Lubricos quate dentes:
Vita dum superest bene est[1102].

Iar Tamerlan coperea cu pocită omenie nemaipomenita cruzime cu care pedepsea la moarte leproşii care-i cădeau sub ochi, spunînd că-i mîntuie de chinul vieţii ce duceau, căci nici unul din ei nu ar fi fost să nu vrea a fi de trei ori lepros mai curînd decît să nu mai fie.

Şi Antistene, stoicul[1103], foarte bolnav fiind, striga: „Cine mă va mîntui de relele acestea?“ Diogenes, care venise să-l vadă, îi puse în faţă un cuţit — „Acesta, dacă vrei, cît de curînd“. — „Nu vorbesc de viaţă, răspunse el, ci spun de pătimire“.

(a) Suferinţele care nu ne ating decît sufletul mă vatămă mai puţin decît pe mulţi alţi oameni: parte din judecată (căci mulţimea socoteşte o sumă de lucruri grozave, sau de înlăturat cu preţul vieţii, de care mie aproape că nu-mi pasă); parte dintr-o alcătuire nătîngă şi nesimţitoare faţă de întîmplările care nu mă ating de-a dreptul, alcătuire pe care eu o socotesc a fi una din cele mai bune părţi ale stării mele fireşti. Dar suferinţele aevea, din măduva oaselor şi trupeşti, ce le simt viu. Cu toate că

odinioară le întrezăream fără a-mi da seama, mi le închipuisem groaznice; uşuratic, gingaş şi molatic, bucurîndu-mă de îndelungă şi fericită sănătate şi tihnă pe care mi le hărăzise Dumnezeu mai toată vremea, îmi era mult mai frică de ele atunci, pe cît aflu acum suferinţa lor; ceea ce măreşte mereu crezul meu, că însuşirile sufletului, (c) aşa cum le întrebuinţăm, (a) tulbură liniştea vieţii noastre mai mult decît îi slujesc.

Sînt în ghearele celei mai rele din toate bolile, prădalnică, dureroasă şi de nelecuit. Am fost pînă acum la încercare în vreo cinci sau şase rînduri a lungi şi grele năpustiri; totuşi, sau mă amăgesc, sau în această stare mai are cum ţine cel al cărui suflet este mîntuit de teama morţii şi dezbărat de ameninţările şi arătarea urmărilor cu care ne împuie capul doftoricirea. Dar însuşi faptul durerii nu are împunsătură atît de aspră şi aprigă ca să ducă pe un om cuminte la mînie şi deznădejde. Măcar ăst folos îmi aduce curmătura, că în ce nu ajunsesem încă să mă împac şi să mă învăţ cu moartea, ea mă va deprinde; căci cu cît mă va opinti şi necăji, cu atît moartea va fi mai puţin temută. Pînă acum cîştigasem să nu ţin la viaţă; decît numai pentru viaţă; boala va desface încă şi această prinsoare; şi să vrea Dumnezeu ca pînă la urmă, dacă asprimea ei va întrece puterile mele, să nu mă arunc spre cealaltă culme, nu mai puţin vitioasă, să îndrăgesc şi să doresc a muri!

Summum nec metuas diem, nec optes[1104].

Sînt două patimi de temut, dar una îşi are leacul mult mai aproape decît cealaltă.

De altfel, totdeauna găsit-am ceremonioasă povaţă care porunceşte să ne ţinem bine şi să ne purtăm dispreţuitor şi potolit la suferinţe. De ce oare filozofia, care nu priveşte decît ce-i viu şi aevea, apucă a ne momi cu aceste păreri de făţuială?[1105]. (b) Ca şi cînd ar deprinde pe oameni la desfăşurarea unei comedii sau ca şi cînd ar atîrna legile ei să împiedice mersul sau ştirbirile pe care sîntem siliţi să le îndurăm; să împiedice, aşadar, pe Socrate a nu roşi din pricina pătimirii şi ruşinii, a nu clipi sub ameninţarea unei lovituri, a nu tremura şi asuda scuturat de friguri: zugrăvirea poeziei, care este liberă şi ne-

atîrnată, nu se încumetă a seca nici măcar lacrimile făpturilor pe care vrea să întruchipeze întru totul şi cu totul,

se n'aflige tanto,
Che si morde le man, morde la labbia,
Sparge la guancie di continuo pianto[1106]:

ar trebui să o dea în sarcina celor care au meserie a rîndui purtările şi înfăţişarea noastră. (c) Să lase cea grijă pe seama şolticarilor şi maeştrilor retorici, care pun atîta preţ pe felul cum ne proţăpim. Să îngăduie cu îndrăzneală a da drum glasului dacă nu-i nici a inimii, nici a maţelor şi să lase în voie aceste vaiete, cît şi suspinele, bătăile de inimă, pălirile pe care Firea le-a dăruit dincolo de puterea noastră. Să-i ajungă a se mulţumi că străşnicirea este fără spaimă, vorbele fără deznădejde! Ce are a face că ne sucim braţele, dacă nu ne sucim gîndurile! Ne învrednicim pentru noi, nu pentru altul; ca să fim, nu ca să părem. (a) Să rămînă la cîrma înţelegerii noastre pe care ea apucat-a să povăţuiască[1107], la tăbărîrea curmăturii să ţie sufletul în stare zdravănă ca să-şi urmeze traiul obişnuit, luptînd cu durerea şi sprijinind-o, nu doborît ruşinos în faţa ei; aprig şi înfierbîntat la luptă, nu înfrînt şi prăbuşit; (c) pînă într-o anumită măsură în stare să lege şi să aibă legătură cu alţii. (a) La întîmplări atît de potopitoare, cruzime este să ni se ceară a ne purta atît de chibzuit. Dacă răzbim cu bine, nimic nu înseamnă o faţă suptă; destul dacă sîntem cu gîndurile şi faptele noastre de căpetenie ca de obicei. Dacă trupul se alină gemînd, să o facă; dacă neastîmpărul îi place, să se învîrte şi frămînte în voie de pare că răul se risipeşte întrucîtva (cum spun unii doftori, ca să ajute pe femei la facere) să dea drum glasului oricît de tare, şi dacă gîndeşte că poate amăgi chinul, să strige din răsputeri. (c) Să nu îndemnăm strigătul să pornească, dar să-l îngăduim. Epicur nu numai că lasă pe înţeleptul său să strige de durere, dar îl şi sfătuieşte s-o facă. *Pugiles etiam, quum feriunt in jactandis caestibus, ingemiscunt, quia profundenda voce omne corpus intenditur venitque plaga vehementior*[1108]. (a) Ne muncim de ajuns cu răul, ca să nu ne mai muncim cu acele rînduieli de prisos. Ce spun este spre iertarea celor care se văd de obicei icnind şi zvîrcolindu-se în cleş-

tele acestei boli; căci, din parte-mi, am trecut-o pînă în ceasul acesta, cu o purtare întrucîtva mai bună, mulțumindu-mă a geme, fără a zbiera; nu însă fiindcă-mi dau osteneala să mă arăt cuviincios, căci nu dau mult pe astfel de laudă; în aceasta dau răului cît cere: dar fie că durerile mele nu sînt neîntrecute sau fie că le întîmpin mai zdravăn decît alții de obicei, mă plîng, mă necăjesc sub tăișul lor aprig, dar nu ajung la deznădăjduire, (c) cum o face acesta,

Ejulatu, questu, gemitu, fremitibus
Resonando multim flebiles voces refert[1109].

Mă pipăi în toiul răului și aflat-am totdeauna că sînt în stare să vorbesc, să gîndesc, să răspund tot atît de sănătos ca oricînd, dar nu cu atîta șir, durerea încurcîndu-mă și purtîndu-mă. Cînd sînt socotit a fi la pămînt și cei de față mă cruță, eu mă căznesc mai mult cu dovediri cît mai nepotrivite cu starea mea. Pot face orice stăruind mult timp; dar scutiți-mă de vreme lungă.

Vai, de ce n-am însușirea visătorului de Cicero, care, visînd că îmbrățișa o fată, se pomeni la așternut dezbărat de piatră![1110] Ale mele grozav mă lipsesc de față.

(a) În răstimpurile acelei dureri peste fire, (c) cînd zac fără să mă împungă atît de tare, (a) dintr-o dată sînt întors în stare obișnuită[1111], cu atît mai lesne că sufletul meu n-are altă spaimă decît a simțurilor și trupească. Datorez aceasta, fără îndoială, grijii pe care avut-o-am să mă fi pregătit cu mintea la asemenea întîmplări,

(b) *laborum*
Nulla mihi nova nunc facies inopinaque surgit;
Omnia praecepi atque animo mecum ante peregi[1112].

(a) Sînt totuși pus la încercare cam prea crunt, și neînvățat, fiind prins fără veste, prea este aspră schimbarea să mă fi pomenit dintr-o stare de trai foarte blîndă și foarte scutită, în cea mai pătimită și îndurerată care se poate închipui; căci, lasă că este boală în sine tare de temut, dar pe mine m-a luat mult mai aprig și greu de cum îi este mersul obișnuit: mă apucă durerile atît de des că aproape nu mai simt sănătate întreagă. Totuși, mintea mea,

pînă acum, e la locul ei, dacă pot s-o duc mai departe cum este, mă aflu în mai bună stare decît o mie alţii, care n-au nici fierbinţeală, nici boală, decît cele pe care şi le pricinuiesc ei, din greşeala judecăţii lor.

Se află un fel de a fi cu mieroasă sfiiciune pornit din îngîmfare, cum este să mărturisim neştiinţă în mai multe lucruri, şi sîntem atît de cuviincioşi că spunem a fi în faptul firii unele însuşiri şi stări care pentru noi sînt nevăzute şi al căror mers şi cauze nu le poate dibui pricoperea noastră. Cu această cinstită şi cuvioasă mărturisire noi sperăm să căpătăm crezămînt şi în cele pe care spunem că le-am pricepe. Degeaba ne apucăm şi alegem minuni şi încurcături din străini, pare-mi-se că printre lucrurile de obicei văzute se află atît de neînţelese şi ciudate, încît întrec cu totul minunăţia minunilor. Ce grozăvie poate fi acel picur de sămînţă care ne-a dat ivire, ca să poarte în sine nu numai întîmpinările făpturii trupeşti, dar şi gîndurile şi înaplecările părinţilor noştri? Acel picur de apă, unde cuprinde toate nenumăratele mătci?

(b) Şi cum poartă ele acele asemănări, într-un mers atît de împlîntat şi sărit că strănepotul se va potrivi străbunicului şi nepotul unchiului? În neamul lui Lepidus, la Roma, au fost trei, nu în şir, ci în răstimpuri, care s-au născut cu acelaşi ochi acoperit de un solz. La Teba era un neam[1113] care purta din pîntecul mamei semnul unui fier de lance, şi cel care nu-l avea era socotit din flori. Aristotel pomeneşte[1114] de o naţie unde femeile erau în devălmăşie şi copiii se alegeau după asemănarea cu tatăl lor.

(a) Este de crezut că eu, de la tatăl meu, am această însuşire a face piatră, căci el muri groaznic vătămat la beşică de o mare piatră; se pomeni cu răul abia la 67 de ani şi înainte nu se arătase nici un semn şi nu avu nici o stîrbire la rărunchi, la coaste sau în alte părţi, şi se bucurase de o sănătate desăvîrşită, scutit cît se poate de boli; a mai trăit încă şapte ani, ducînd boala într-un sfîrşit de viaţă foarte pătimit. Eu mă născusem al treilea copil, 25 de ani mai înainte de boala lui şi în timpul sănătăţii sale cele mai bune. Unde mijise atîta timp făcătura acelui rău? Şi încă, atît de departe să fi fost simţit: acea măruntă parte din al său, care m-a zămislit, cum de ducea cu sine o atît de vînjoasă fiinţare şi mai încă atît de ascunsă, încît 45 de

ani după aceea am început să o simt, singur dintre atîția frați și surori și tot din aceeași mamă? Cine-mi va lămuri acest mers, îl voi crede, orice minune îmi va spune, numai să nu mă procopsească, precum le este obiceiul, cu o lămurire mult mai năzdrăvană decît este lucrul în sine.

Să-mi ierte doftorii întrucîtva încumetarea că tocmai de la această încropire și strecurare a ursitei am prins eu ură și dispreț față de învățătura lor și, din moștenire, sînt neprieten al meșteșugului lor. Tatăl meu trăit-a 74 de ani, bunicul 69, răsbunicul aproape 80, fără să se fi atins de vreo doftorie și, între noi, tot ce nu era întrebuințat din obicei era ținut drept leac. Știința doftoricească este înjghebată din pilde și din aflări; tot așa și părerea mea; nu este oare o aflare foarte priincioasă? Nu știu dacă în cărțile lor îmi vor arăta trei născuți, hrăniți și sfîrșiți în aceeași casă, care să fi trăit după rînduiala lor de sinestătători. Ei trebuie să mărturisească în acestea că măcar soarta, de nu judecata, stă de partea mea; iară la doftori, soarta e de mai mare preț decît rațiunea. Să nu mă socotească în ceasul acesta un cîștig al lor; să nu mă amenințe, doborît cum sînt; ar fi înșelăciune și, ca să spun adevărul, i-am întrecut cu mult dînd pildele mele de acasă, cu toate că aici se opresc. Trebile omenești nu sînt atît de statornice: nu lipsesc decît 18 ani, ca să se împlinească două sute de cînd se face această dovedire, căci întîiul se născu în anul 1402. E drept că începe a se șterge această iscușenie. Să nu mă ție drept vinovat de relele care mă sugrumă; a trăi 46 de ani nu e oare de ajuns din parte-mi? și dacă ar fi capăt de drum, nu fost-a dintre cele mai lungi?

Rica înaintașilor mei față de știința doftoricească pornea dintr-un tainic și firesc îndemn; căci numai vederea leacurilor îngrozea pe tatăl meu. Seniorul Gaviac, unchiul meu din partea tatei, față bisericească, bolnăvicios din născare, care lungi acea viață șubredă pînă la 67 de ani, fusese într-o vreme prins mereu de friguri aprige; doftorii hotărîră să i se dea de veste că-i pe cale să moară, dar el nu se lăsa ajutat (ei numesc ajutor ceea ce de cele mai multe ori este încurcătură). Omul, speriat cum era de necruțătoarea amenințare, totuși răspunse: „Așadar, sînt

morți. Curînd însă Dumnezeu arătă deșertăciunea profeției.

(b) Cel de pe urmă frate al meu, seniorul de Bussaguet, era patru, cu mult mai tînăr decît ceilalți, fu singurul care se supuse meșteșugului lor din pricină, cred eu, a legăturilor care le avea cu celelalte meșteșuguri, căci era sfetnic la curtea judecătilor, ceea ce-i prii atît de rău, încît, cu toate că era, pe cît se știe, cel mai vînjos dintre toți, muri mult înaintea celorlalți, în afară de unul, seniorul de Saint Michel.

(a) Se poate ca eu să fi căpătat de la ei această nesuferire firească de doftoricire, dar dacă nu ar fi fost decît aceasta de luat în seamă, aș fi încercat să o birui, căci toate aceste stări care se nasc în noi fără noimă sînt vițioase, este un soi de boală pe care trebuie s-o stîrpești. Se poate să fi avut înaplecare dar mi-am întărit-o și sprijinit-o cu vederile care mi-au întemeiat părerea despre ea. Căci urăsc și astălaltă judecată să mă împotrivesc doftoricirii, fiindcă leacurile au gust amar; aceasta nu prea merge cu felul meu; cred că sănătatea face să fie răscumpărată, ori cu cîte arsuri și tăieturi cumplite s-ar cere.

(c) Iar după Epicur, pare-mi-se că desfătările sînt de înlăturat dacă trag pe urma lor dureri mai mari și de căutat sînt durerile care dau urmare la mai mari desfătări.

(a) Este lucru de preț sănătatea și singurul cu adevărat vrednic a-i jertfi nu numai timpul, truda, silința, avutiile, dar și traiul ca să o stăpînești. Cu atît mai mult că fără de ea, viața nu poate fi decît seacă și searbădă: desfătarea, înțelepciunea, știința și virtutea, fără ea, cernite sînt și se mistuiesc, iar întipărirea celor mai strașnice și semețe cugetări cu care filozofia vrea să se împotrivească în mintea noastră, noi nu avem decît să ne închipuim pe Platon, lovit de lepră sau de dambla și, ca dovedire, să-l silim să se sprijine împotriva lor pe înălțatele și bogatele daruri ale sufletului său. Orice cale ce ne-ar duce la sănătate, eu nu o pot socoti nici aspră, nici scump plătită. Dar mai și am unele înfățișate care mă aduc a mă sfii de toată marfa aceasta. Eu nu spun că nu ar putea fi în ea vreo dibăcire; să nu fie între atîtea făcuturi ale firii lucruri prielnice pentru păstrarea noastră? Fără îndoială că sînt,

dar vorbesc de ce văd că se întrebuințează, unde este mare primejdie să fie măsluire și din tagma lor cred pe Fioravanti[1115] și Paracelsius[1116].

(b) Bine pricep că unele ierburi usucă, altele moaie, știu din pățitelea că hreanul pricinuiește vînturi și că frunzele de siminichie slobozesc pîntecul; știu mai multe iscușenii asemănătoare, tot atît cît știu că berbecul mă hrănește și vinul mă încălzește; iar Solon spunea că hrana este, ca și orice leac, tămăduitoare a bolii foame. Nu tăgăduiesc folosul ce tragem din ce este pe lume, nici nu mă îndoiesc de puterea și sporirea dăruită de fire și de sîrgul său pentru nevoile noastre. Văd bine că știucile și rîndunelele se îndestulesc cu ceea ce este pentru ele. Eu mă feresc de născocirile minții noastre, de știința și meșteșugul nostru pe seama cărora am părăsit orînduiala firii și față de care nu știm să păstrăm măsură și mărginire.

(c) Precum numim dreptate înjghebarea celor dintîi legi care ne cad sub mînă, iar îndeplinirea și folosirea lor se arată adesea netoate și nedrepte, iar cei care rîd de ele și spun că-s greșite, nu înțeleg să aducă vreo jignire înaltei virtuți a dreptății, ci osîndesc numai ponosul și prihănirea aduse unei atît de cucernice îndepliniri, tot atît în meșteșugul doftoricesc eu cinstesc acel mîndru nume, țelul său, făgăduiala sa atît de folositoare seminției omului, dar cele ce se vădesc ochilor noștri nici că le cinstesc sau prețuiesc.

(a) Mai înainte de toate, cele de mine aflate fac să mă feresc; deoarece, pe cît știu, nu văd soi de oameni mai repede bolnavi și mai încet tămăduiți decît sub oblăduirea doftoriciei, este știrbită și destrămată sănătatea în sinea lor, de strășnicia leacurilor. Doftorii nu se mulțumesc să aibă boala în grijă, ei îmbolnăvesc sănătatea, ca nicicînd să nu poți scăpa de călăuzirea lor. Nu se sprijină ei oare pe sănătate zdravănă și întreagă, ca să dovedească o boală grea viitoare? Fost-am destul de adesea bolnav; am găsit fără ajutorul lor bolile mele, blînde de suferit (în toate felurile m-am încercat) și tot atît de scurte cît și ale altora, fără amestecul amar al leacurilor lor. Am lăsat în voie sănătatea, și întreagă, fără îngrădire și altă rînduială decît obiceiul și placul meu. Oriunde mi-e bine mă opresc

cînd sînt bolnav, căci nu-mi trebuie alte înlesniri decît cînd sînt sănătos. Nu mă frămînt că rămîn fără doftor, fără spiţer şi fără ajutor: treabă de care eu văd că alţii sînt mai pătimiţi decît de însuşi răul. Ce! Ei înşişi ne arată oare vreo fericire şi vreo mărturie în viaţa lor care să ne dovedească izbînda vădită a ştiinţei lor?

Nu-i naţie care să nu fi trăit veacuri fără ştiinţa doftoricească, adică timpurile cele mai bune şi mai fericite; şi din lume a zecea parte nu o foloseşte nici în ceasul acesta; naţii fără număr nu ştiu de ea, în care se trăieşte mai îndelung şi mai sănătos decît aici; iar printre noi, poporul de rînd se lipseşte de ea cu prisos. Romanii timp de 600 de ani nu o căpătaseră; dar după ce au pus-o la încercare, o izgoniră din oraşul lor, după îndemnul lui Cato Censorul[1117], care le dovedi cît de uşor se puteau lipsi de ea, deoarece el trăise 85 de ani şi ţinea în viaţă pe soţia lui pînă la adînci bătrîneţi, nu fără leacuri, dar fără doftori; căci tot ce e sănătos pentru traiul nostru poate fi numit leac. El ţinea sănătatea alor săi în bunăstare — spune Plutarh[1118] —, hrănindu-i cu iepure (pare-mi-se)[1119]; tot atît spune Pliniu, că arcadienii tămăduiesc toate bolile cu lapte de vacă. (c) Libienii — zice Herodot —, popor care se bucură de o minunată sănătate, au obiceiul să ardă cu fiarele vinele capului şi cele de la tîmpla copiilor după ce aceştia au împlinit 4 ani, chip în care ei curmă pentru toată viaţa orice izbucnire de troahnă. (a) În acea ţară, la sate, pentru orice nevoie, oamenii folosesc numai vin, cît se poate de tare, mestecat cu şofran şi cu mirodenii: aceasta, cu tot atît folos.

Şi drept vorbind, din feluritele şi încercatele poveţe, la ce se ajunge la urma urmei decît la slobozirea pîntecului? — treabă pe care o mie de bieţi slujitori o pot face.

(b) Şi nici nu ştiu dacă e de atîta folos pe cît o spun şi dacă fiinţa noastră nu are nevoie să fi rămas zăcătura ceea într-o oarecare măsură, ca şi vinul pe drojdie, ca să poată fi ţinut.

Adesea vedem oameni foarte sănătoşi, siliţi să verse sau să-şi uşureze pîntecul, fără rost din fire, fără nevoie, mai încă vătămîndu-şi. (c) De la marele Platon învăţat-am odinioară că din cele trei mişcări prielnice nouă, cea de pe urmă şi mai grea este slobozirea, pe care nici un om,

dacă nu este nebun, nu trebuie s-o zgîndăre printr-un alt rău, ci s-o păzească cu un fel de trai anume, înlesnindu-se cu încetul a o scoate la cale. Prinsorile aspre ale leacului la boală sînt totdeauna spre paguba noastră; în noi se petrece răscoala, iar leacul vine într-ajutor fără a se împreuna făpturii sau stă împotriva sănătății și nu ajunge în stăpînirea noastră decît prin tulburare. Să lăsăm întrucîtva în voie rostul care prieste cîrtiței și puricelui — este mulțumitor și pentru oameni. Zic pentru cei care rabdă, ca și cîrtița și puricele, să i se supună; căci noi putem striga „dii telegari", răgușim, dar nu prididim a merge înainte. Rostul firii este semeț și necruțător. Teama noastră, deznădejdea noastră, îndepărtează și întîrzie al său ajutor, în loc să ni-l grăbească; dă răului voie cît dă și sănătății. A se lăsa tras de partea unuia în paguba celuilalt nu-i de făcut; ar fi a se da pradă nerînduielii. Să-l urmăm, pentru Dumnezeu! Să-l urmăm! El îndrumează pe cei care-i calcă pe urme; pe cei care nu-l urmează îl silește cu înverșunare cu leacul lor cu totul. Povățuiți o curățenie creierului vostru, va fi mai cu folos decît pentru pîntec.

(a) Un lacedemonian a fost întrebat cum a făcut de a trăit atît de mult timp: el răspuns-a că nu a cunoscut cele doftoricești. Iar Adrian împăratul, pe moarte fiind, striga tot timpul că ghesul doftorilor l-a ucis.

(b) Un luptător prost se făcu doftor: „Dreptate ai, — îi spuse Diogenes — acuma vei pune în pămînt pe cei care te puneau la pămînt altădată".

(a) Dar doftorii au norocul acesta, (b) cum spune Nicocles[1120], (a) că Soarele le luminează isprava și pămîntul le ascunde greșeala; și în afară de aceasta au putință atît de prielnică să se slujească de tot felul de întîmplări, căci cu ceea ce soarta, firea sau orice altă cauză străină (și nenumărate sînt) îmbunătățesc și întremează știința lor, ei capătă împuternicire să și-o ia asupra lor. Toate fericitele izbutiri care se întîmplă bolnavului sub oblăduirea doftorului vin de la leac. Împrejurările care m-au tămăduit pe mine și care tămăduiesc pe o mie alții neajutați de doftori, ei le trag pe spuza lor față de cei care le dau ascultare; iar întîmplările rele ei le nesocotesc cu totul sau învinovățesc în zadar și fără noimă pe suferind, gă-

sînd la îndemînă cît de multe, cum sînt următoarele: şi-a dezvelit braţul, (b) l-a uluit zgomotul poştalionului,

rhedarum transitus arcto
Vicorum inflexu[1121];

(a) i s-a crăpat fereastra, s-a culcat pe partea stîngă, a fost sub apăsarea unui gînd greu. Pînă la urmă, o vorbă, un vis, o ochire, de ajuns pentru a-i dezvinovăţi şi uşura de greşeală. Sau, dacă le vine la socoteală, înrăutăţirea bolii chiar ei o folosesc, prinzînd prilejul care niciodată nu dă greş, încredinţînd că fără înteţirea răului pricinuită de oblojelile lor, şi fără leacul lor, boala ar fi fost mult mai crîncenă. Acela, împins de ei de la tînjeală la fierbinţeli cît îi ziua de mare, dacă ei nu ar fi fost de faţă, ar fi fost potopit pe veci de fierbinţeală. Nu se tem de o treabă prost făcută, deoarece paguba se învîrte în cîştig pentru ei: dreptate au să zălogească încrederea binevoitoare a bolnavilor, căci adevărat aşa trebuie să fie, dacă ei cu bună-ştiinţă se dau platnici lor, luîndu-se după născocciri atît de greu de crezut.

(b) Platon bine spune că numai doftorilor le este dat să mintă fără oprelişte, fiindcă mîntuirea noastră atîrnă de înşelăciunea şi zădărnicia făgăduielilor lor.

(a) Esop[1122], neîntrecut chipuitor şi ale cărui haruri puţini le pătrund pe de-a întregul, cu haz ne arată înstăpînirea lor tirană peste aceste biete suflete abătute de suferinţă şi teamă: el povesteşte că un bolnav întrebat de doftorul său cum simte făcătura leacului pe care i-l dăduse, răspunse: „Am asudat foarte tare". — „Aşa-i bine", zise doftorul; iar altădată îl întrebă cum îi mai merge: „Mi-a fost grozav de frig şi tare am tremurat". — „Aşa-i bine", urmă doftorul. A treia oară iar îl întrebă cum îi merge: „Simt că mă umflu şi că sînt puhav: par-c-ar fi dropică". — „Iată că merge bine!" întări doftorul. După aceea trecu unul din slujbaşi şi-l întrebă cum se simte: „Dragul meu, nu încape îndoială că mor de bine ce-mi este", îi zise.

Era în Eghipet o lege mai dreaptă, prin care doftorul lua în grijă pe suferind cele dintîi trei zile pe răspunderea şi norocul suferindului; dar după cele trei zile împlinite, acesta rămînea pe răspunderea sa; de nu, care ar fi pri-

cina ca Esculap[1123], maestrul lor, să fi fost lovit de trăznet pentru că izbuti să întoarcă la viață pe muritorul Heleine[1124];

(b) *Nam pater omnipotens, aliquem indignatus ab umbris*
Mortalem infernis ad lumina surgere vitae,
Ipse repertorem medicinae talis et artis
Fulmine Phoebigenam stygias detrusit ad undas[1125];

(a) iar ciracii lui să fie iertați cînd duc din viață la moarte atîtea suflete?[1126].

(b) Un doftor lăuda lui Nicocles atotputernicia meșteșugului său: „Așa este — zise Nicocles[1127] —, se poate în voie omorî atîția oameni".

(a) De altminteri, dacă aș fi fost din sfatul lor, aș fi rînduit cu mai multă tainică cuviosie învățătura mea: o începuseră destul de bine, dar n-au dus-o la capăt tot atît de bine. Fusese un bun început că au făcut pe zei și pe demoni întemeietorii științei lor, că au folosit un grai anume, o scriitură schimbată; (c) cu toate că zice filozofia că nebunie este a povățui pe oricine pentru folosul lui, într-un fel de neînțeles: *Ut si quis medicus imperet ut sumat:*

Terrigenam, herbigradam, domiportam, sanguine cassam[1128].

(a) Era o bună întocmire în meșteșugul lor și care însoțește toate meșteșugurile năzdrăvane, deșarte și ce se întrec cu firea; la care trebuincios este ca credința bolnavului să fie pătrunsă de bună speranță ca să sprijine izbutirea dibăcirii lor. Care întocmire merge pînă acolo încît cel mai neștiutor și grosolan doftor să fie găsit mai cu nimereală dacă a cîștigat încrederea bolnavului, decît cel mai iscusit pe care el nu-l cunoaște. Alegerea însăși a celor mai multe leacuri este cumva ascunsă și a vrajă: piciorul stîng al unei broaște țestoase, udul unei șopîrle, balega elefantului, ficatul cîrtiței, sînge tras de sub aripa dreaptă a unui porumbel alb; iar pentru noi, cei cu curmătură, ne disprețuiesc într-atîta, ca să ne amăgească suferința cu gunoi de șobolan în pulbere și alte asemenea

momeli, care arată mai mult a descîntec de vraci decît a ştiinţă întemeiată. Las de o parte hapurile nepereche, al căror soroc e în cutare zile şi sărbători ale anului; ceasul sortit la culegerea ierburilor de leac şi strîmbăturile greţoase şi ceremonioase ale portului şi păşirii lor, de care însuşi Pliniu îşi bate joc. Vreau însă să spun că ei au dat greş, neurmînd cu stăruinţă acel frumos început, şi nu au făcut ca adunările şi sfaturile lor să fie cucernice şi tainice; nu trebuia să ajungă pînă la ei nici un nechemat, cum nu ajungeau la slujbele tainice ale lui Esculap. Căci se întîmplă ca greşeala aceasta să dea în vileag tuturora nehotărîrea lor, slăbiciunea arătărilor şi preîntîmpinărilor cît şi netemeinicia lor, cerbicia dezbinărilor pline de ură dintre ei, de pizmuire şi cătare de sine, încît trebuie să fii uimitor de orbit ca să nu te simţi pradă întîmplării, cînd eşti în mîinile lor. Cine văzut-a vreodată doftor folosind povaţa altuia din tagma lui, fără să taie sau să mai adauge oarece? Acestea dau la lumină îndeajuns felul meşteşugului şi arată că au în vedere mai mult faima lor, ceea ce înseamnă cîştig pentru ei, nu folos pentru bolnav. Unul din învăţaţii lor, mai cuminte, le-a lăsat povaţă scrisă ca să aibă numai cîte unul grijă de cîte un bolnav; căci, dacă nu face vreo ispravă, greşeala unui singur om mare ponos nu aduce meşteşugului doftoricesc; şi, întors, vestea merge mai departe, dacă bine o nimereşte. Cînd sînt mai mulţi, ei ponegresc în tot felul rostul meşteşugului, mai ales că adesea se întîmplă mai mult rău decît bine. Ar trebui să se mulţumească cu certurile fără de sfîrşit, care se iscau în părerile celor mai de seamă maeştri şi întocmitori din vechime ai ştiinţei acesteia — cunoscută numai de puţini cărturari, fără să mai arate poporului întîmpinările şi nestatornicia judecăţii lor, pe care o sporesc şi care nu încetează între ei.

Vrem noi să dăm o pildă de vechea gîlceavă doftoricească[1129], Hierofil spune că pricina dintru început a bolilor se află în mustiri; Erasistrat, în sînge şi vine; Asclepiade, în atomii nevăzuţi scurşi în porii noştri; Alcmeon, în sporul sau lipsa puterilor trupului nostru; Diocles, în necumpănirea alcătuirilor trupeşti şi însuşirea aerului pe care-l tragem; Straton, în belşugul, prospeţimea şi stricăciunea hranei; Hipocrate (a) o pune pe seama înrîuriri-

lor. Unul din prietenii lor[1130], pe care ei îl cunosc mai bine decît mine, uimit de cîte toate acestea, strigă că ştiinţa cea mai însemnată, care are în seamă păstrarea noastră, din nenorocire este cea mai şovăielnică, tulbure şi răscolită de cele mai multe schimbări. Nu-i mare primejdia să greşim socoata depărtării Soarelui sau să facem o proastă împărţire la măsurarea celor ale astronomiei, dar în aceasta, unde e vorba de fiinţa noastră, înţelept nu este să ne lăsăm purtaţi în voia vîntoaselor atîtor furtuni, stîrnite unele din altele.

Înainte de războiul Peloponezului nu se ştiau multe despre această ştiinţă; Hipocrate[1131] a întemeiat-o. Tot ce a statornicit el, Crisip a răsturnat; de atunci, Erasistrat, nepotul lui Aristotel, răstoarnă tot ce a scris Crisip; după aceştia se iscară aşa-numiţii empirici, dînd cu totul altă îndrumare decît înaintaşii lor acestui meşteşug. Cînd încrederea în ei începu să se învechească, Hierofil scoase o altă ştiinţă doftoricească la iveală, pe care Asclepiade o tăgădui şi o doborî la rîndul său. Apoi se înstăpîniră în şir părerile lui Themison; pe urmă ale lui Musa, şi iară cele ale lui Vexius Valens, vestit doftor, prin uneltirile lui cu Messalina. În vremea lui Nero domnia ştiinţei doftoriceşti trecu în mîinile lui Thessalus, care osîndi şi nărui tot ce fusese statornicit pînă la el. Învăţătura acestuia fu înlăturată de Crinas din Marsilia, care se întoarse din nou la întocmirea leacurilor doftoriceşti după efemeride şi mişcarea stelelor: a mînca, a dormi, a bea pe placul Lunii şi al lui Mercur. Faima sa pieri curînd, ştearsă de Charinus, doftor tot în acel oraş. Nu numai că acesta se războia cu vechea ştiinţă doftoricească, dar şi cu norodul, care era deprins de atîtea veacuri a se scălda în apă fierbinte; el îndemna pe oameni şi iarna la apă rece; mina pe bolnavi la apa vie a izvoarelor. Pînă în vremea lui Pliniu, nici un roman nu se învoi cu îndeletnicirea doftoricească: era meseria străinilor şi a grecilor, precum la noi, la franţuji, a fost a celor care au la îndemînă latineasca; deoarece, după cum spune un foarte mare doftor, nu luăm uşor drept bună doftoricia pe care o pricepem, după cum n-am preţui nici leacurile pe care le cunoaştem; dacă este cunoscut, dacă nu vine de peste mări şi nu-i adusă de pe vreun tărîm depărtat nu are trecere. Dacă naţiile de la

care aducem gaiacul[1132], salsaparila[1133] şi lemnul de chinină au doftori, cum să nu ne gîndim noi dacă dau ei preţ de leac acestora, venite din străini şi rare, şi scumpe, şi că aceia nu s-ar bucura de folosirea verzii şi a pătrunjelului nostru; căci cine oare îndrăzni-va să dispreţuiască lucruri căutate în depărtări, după călătorii în plata întîmplărilor atît de primejdioase? De la vechile schimbări ale ştiinţei doftoriceşti, multe altele au mai fost pînă la noi, şi de cele mai deseori schimbări întru totul, cum sînt pe vremea noastră făcute de Paracelsius, Fioravanti şi Argenterius[1134]; căci ei nu schimbă numai un leac, dar, după cîte mi se spune întreaga alcătuire şi tot rostul doftoricesc, socotind neştiutori şi înşelători pe cei care s-au învrednicit cu acest meşteşug pînă la ei. Vă dau de gîndit ce se poate alege de bietul pătimit!

Dacă ar fi măcar încredinţaţi cînd s-au înşelat că nu ne fac rău, nefăcîndu-ne vreun bine, ar fi o bună tocmeală să ne încumetăm a căpăta binele fără primejdie de mai rău.

(b) Esop povesteşte[1135] că unul cumpărase un sclav maur şi gîndi că întunecarea pielii îi venise din întîmplare şi din proasta îngrijire a fostului său stăpîn; puse cu mare grijă să-l doftoricească cu tot felul de scalde şi băuturi anume: se întîmplă că maurului nu-i pieri faţa tuciurie, dar că pierdu sănătatea cu totul.

(a) De cîte ori ni se întîmplă că vedem pe doftori aruncîndu-şi vina unul altuia pentru moartea bolnavului lor! Mi-aduc aminte despre o molimă foarte primejdioasă, acum cîţiva ani, în oraşele din vecinătatea mea; după ce trecu furtuna, care secerase mulţime de oameni, unul din cei mai vestiţi doftori din întreg ţinutul tipări o cărţulie despre aceasta, în care mărturiseşte că lăsarea de sînge, folosită de ei, a fost una din pricinile prăpădului. Mai mult, cei care scriu despre meseria lor arată că nu este leac care să nu aibă şi o parte rea, iar cele care ne stau în ajutor dăunează întrucîtva; ce trebuie să fie cele care ne-au fost date fără nici un rost?

Cît despre mine, dacă nu ar fi decît urîtul pe care unii îl au pentru gustul doftoriei şi o înghit cu scîrbă tocmai cînd suferă şi sînt pătimiţi, cred că este o primejdioasă strădanie şi rău făcătoare, cînd ai nevoie de odihnă atît

de mare. Lasă că, dacă luăm în cătare împrejurările pe care ei le sprijină de obicei ca să vadă pricina bolilor noastre, ele sînt atît de firave şi atît de gingaşe, încît îndrăznesc a spune că o foarte mică nesocotinţă la împărţirea leacurilor poate avea ca urmă un mare rău.

Iar dacă greşeala doftorului e primejdioasă, tare rău ne merge, căci tare greu este ca el să nu cadă deseori în greşeală; au nevoie de prea multe osebiri şi împrejurări, ca să nimerească întocmai cu povăţuirea; trebuie să cunoască alcătuirea bolnavului, firea, toanele, înaplecările, faptele, pînă şi gîndurile şi închipuirile; trebuie să-şi dea seama de stările dinafară, de felul locului, de împărţirea aerului şi a timpului, de aşezarea aştrilor şi înrîurirea lor; să ştie despre boală cauzele, semnele, pătimirile, zilele rele; despre leac: greutatea, tăria, ţara, chipul, vechimea şi felul de a-l împărţi; trebuie să ştie a păzi şi cumpăni toate aceste părţi, pentru a le socoti şi potrivi într-o anumită măsură; treabă în care, dacă greşeşte cît de puţin, dacă într-o singură privinţă o scrinteşte, de ajuns este să ne prăpădească. Dumnezeu ştie cît de anevoioasă este cunoştinţa acestor părţi; căci, drept pildă, cum ar găsi ei semnele adevărate ale bolii, fiecare din ele avînd sumedenie de felurite semne? Cîte neînţelegeri şi îndoieli răsar între ei ca să facă numai alesul udului! Cum s-ar putea altfel stîrni neîncetata lor gîlceavă, pe care o vedem, despre cunoştinţa răului? Cum le-am mai ierta noi greşeala, în care de atîtea ori cad, luînd sobolul drept vulpe? De îndată ce s-a iscat cea mai mică îngreuiere la suferinţele mele, eu nu aflat-am trei de aceeaşi părere; iau mai bucuros pildele din cele ce mă privesc. Nu de mult, la Paris, un gentilom fost-a ciopîrţit din porunca doftorilor şi nu se găsi piatră în beşica lui, cum nu avea nici în palmă; tot acolo, un episcop cu care eram foarte prieten, fusese îndemnat de cei mai mulţi doftori chemaţi să-l vadă să se dea pe mîna hirurgilor; mă apucai şi eu să-l îndemn, bizuindu-mă pe credinţa altuia; cînd muri, după ce l-au deschis, găsiră că avea numai boală la rărunchi. Boală în care lor nu le este iertat să dea greş, fiindcă se poate pipăi. De aceea hirurgia îmi pare mult mai cu temei, ea vede şi are sub mînă ce face; puţin le rămîne de cătat şi ghicit unde doftorii nu au *speculum*

matricis[1136], care le descoperă și creierul nostru, și plămînul și ficatul nostru.

Înseși făgăduielile științei doftoricești sînt de necrezut; căci avînd adesea să facă față feluritelor stări și vătămări, care adesea ne apasă deodată și se țin una de alta neapărat, cum este fierbințeala ficatului și răcirea rînzei, ei stăruie și ne fac a crede că între leacurile lor, unul va încălzi rînza și celălalt va răcori ficatul; unul are sarcina să ajungă de-a dreptul la rărunchi, chiar pînă la băşică, fără să se atingă și să se întindă aiurea, păstrîndu-și puterile pe această cale lungă și cu atîtea întorsături pînă la locul menit de făcătura sa ascunsă; altul va usca creierul; altul va întinde plămînul. Din această grămadă nu este oare un fel de vis să speri că amestecîndu-le în băutură, acele însușiri se topesc, și se aleg, și se împart pentru a îndeplini slujiri atît de felurite? Grozav m-aș teme că-și pierd sau schimbă rostul lor și că vor răvăși părțile unde ajung. Și cine și-ar putea închipui că în această bolmojeală de apă însușirile nu se mistuie, se încurcă sau se strică, una prin alta. Iară gătirea acestui leac mai ține și de un alt mînuitor, pe care trebuie să ne bizuim și în a cărui plată din nou dăm viața noastră!

(c) Așa cum avem dulamii și cizmarii la veșminte și sîntem cu atît mai bine slujiți fiindcă fiecare vede de a sale și de ce știe, decît unul care le face pe toate, tot așa și cu ale mîncării, mărirele au, spre mai multă înlesnire, slujitori anume aleși, unii pentru fierturi, alții pentru fripturi, care o scot mai bine la capăt decît bucătarul la toate; așa și eghiptenii dreptate aveau să nu socotească meșteșugul doftoricesc unul singur și să împartă acea treabă pentru fiecare boală, fiecare parte trupească avînd meșterul său și să fie acea parte mai bine îngrijită, fiindcă numai ea este luată în cătare. Ai noștri nu văd că îngrijind toate nu îngrijesc nimic și nu cuprind mersul acelei mici lumi. În vreme ce se ferea să oprească o dizenterie ca să nu-l ducă la fierbințeală, ei mi-au ucis un prieten[1137], care făcea mai mult decît ei toți împreună. Ei pun în cumpănă ce ghicesc ei cu cele ce aevea sînt, și ca să tămăduiască creierul, păgubesc stomacul, supără apoi și stomacul și creierul prin leacurile răscolitoare care se bat cap în cap.

(a) Cît despre felurimea şi slăbiciunea chibzuinţei acestui meşteşug mai izbitor se vădeşte decît în oricare altul: Băuturile sînt folositoare unui om care are piatră, fiindcă pătrund şi dau trecere, împingînd cheagul alcătuitor al nisipului şi pietrei, înlătură, scurmă pe cele ce începuseră să se întărească şi să se strîngă în rărunchi; băuturile sînt primejdioase pentru cei care au piatră, fiindcă deschid căile şi, lăţindu-le, îndreaptă la rărunchi cheagul alcătuitor al nisipului, iar din însuşirea acestora a se aduna este greu ca multe din cele scurmate să nu se prindă; şi mai tare, dacă din întîmplare părticelele mai mari decît gîturile se strecoară pînă afară, acele părticele, smucite de băutură şi împinse, se grămădesc şi duc la o moarte foarte dureroasă.

Tot atît de straşnici sînt cînd ne povăţuiesc cum să ne ducem traiul: „Bine este să laşi des udul, căci din cele aflate vedem că, lăsîndu-l să zacă în noi, îi dăm putinţa să aştearnă curăţirile şi drojdia sa, care leagă aluatul făcător al pietrei în băşică; este bine să nu laşi des udul, căci lepădările grele pe care le duce nu trec decît dacă sînt zvîrlite cu putere, cum se vede la şuvoaiele repezi care, pe unde trec, netezesc mai bine decît cursul unui pîrîu potolit şi încet. Tot astfel, bine este să ai des legătură cu femeia, căci deschide căile şi duce nisipul şi piatra, dar rău este, din pricină că înfierbîntă rărunchii, îi osteneşte şi slăbeşte. Bine este să te scalzi în ape fierbinţi, mai ales că moaie şi dă drumul părţilor unde se îngrămădeşte nisipul şi piatra; dar şi rău este, fiindcă acea învăluire caldă de dinafară ajută înfierbîntării rărunchilor, întăreşte şi împietreşte cheagul cleios prins de pereţii lor. Pentru cei care sînt la scăldătoare este mai sănătos să mănînce puţin seara, ca băutura apelor pe care o vor căpăta a doua zi dimineaţa să aibă mai multă tărie, dînd de stomacul gol şi fără amestec; iar de-a-ndoaselea, mai bine este să prînzeşti puţin, ca să nu tulburi făcătura apei, neîmplinită cu totul, şi să nu încarci dintr-o dată stomacul atît de repede după cealaltă muncă, lăsînd ca mistuirea să se facă peste noapte, că se face mai bine decît ziua, cînd trupul şi mintea sînt în neîncetată mişcare şi fierbere".

Iată cum o duc, însăilînd şi sporovăind cînd înainte, cînd înapoi, cu toate poveţele lor pe socoteala noastră.

(b) Şi nu-mi vor putea arăta un sfat căruia să nu-i pot aduce altul împotrivă cu tot atît chip de adevăr.

(a) Aşadar, să nu mai ponegrim pe cei care suferă de acest rău şi o apucă încetinel, după plac, şi după sfaturile firii, lăsîndu-se în voia soartei tuturor.

Cu prilejul călătoriilor mele[1138], văzut-am aproape toate scăldătoarele vestite ale creştinătăţii, iar de cîţiva ani am început să le folosesc, căci în totul aflu scăldătoarea sănătoasă şi cred că măruntele neajunsuri ale sănătăţii vin din pricină că am pierdut obiceiul din vechime, obişnuit aproape la toate naţiile, care s-a păstrat la unele, a-şi spăla zilnic trupul; eu nu pot crede că nu stăm mult mai prejos decît ei, cînd ne îmbrobodim şi rămînem cu pielea îmbîcsită de jeg. Cît despre băutul apei, norocul a făcut să fie înainte de toate pe gustul meu; în al doilea rînd, luată de la izvor şi curată, chiar dacă nu foloseşte, rău nu face. Eu mă încred în atîta gloată de tot felul şi soiul, care vine să le bea. Iar cu toate că nu am văzut vreo uimitoare şi nemaipomenită izbutire, căci cercetîndu-le mai de aproape am găsit zvonurile neîntemeiate despre unele isprăvi cărora li se dă crezare privind acele locuri (căci lumea uşor apucă a se amăgi asupra celor ce doreşte), totuşi nu văzut-am vreunul căruia să-i fi făcut mai rău şi ar fi ponegrire să se spuie că nu sporeşte pofta de mîncare, nu înlesneşte mistuirea, nu ne înviorează, dacă nu ai sosit cu puteri sleite, treabă pe care nu o sfătuiesc. Ele nu sînt pentru a întrema pe unul greu suferind; pot fi un ajutor la o uşoară vătămare a sănătăţii şi preîntîmpină dobîndirea vreunei boli. Cine nu poartă cu el de ajuns voioşie, ca să poată gusta plăcerea însoţirii celor pe care-i găseşte acolo şi să se bucure de preumblările şi petrecerile la care ne îndeamnă frumuseţea locurilor, unde de obicei sînt aşezate apele acestea, fără îndoială, pierde cea mai bună parte şi cea mai cu temei a înrîuririi lor. De aceea, ales-am pînă acum să mă opresc şi să folosesc pe cele unde găsesc mai multă veselă primire, înlesnire de locuinţă, hrană şi tovărăşie, cum sînt scăldătoarele de la Banières; la graniţa dintre Germania şi Lotaringia, cele de la Plombières; în Şviţera, cele de la Bade; în Toscana, cele de la Lucca şi îndeosebi cele *della Villa*, unde deseori m-am dus în orice anotimp.

Fiecare nație are păreri anume despre întrebuințarea lor și felurite chipuri să le folosească, iar, după iscușenia mea, tot acolo se ajunge. În Germania nu-i loc îndătinat a bea ape; pentru orice boli ei se scaldă și se bălăcesc în ape cît e soare. În Italia, dacă beau nouă zile, se scaldă cel puțin treizeci și beau de obicei, ca să aibă spor, apă mestecată cu alte leacuri. Aici se povățuiește preumblare, ca s-o mistuim; dincolo sînt ținuți în pat pe locul unde au luat-o, pînă o slobozesc, cu picioarele neîncetat la căldură, tot așa și pîntecul. Germanii îndeosebi pun să li se prindă pahare cu tăieturi, fiind în scăldătoare; italienii, de asemenea, au *doccie*-ile[1139] lor, jgheaburi cu apă caldă, din care apa se împrăștie prin stropitoare pe părțile vătămate, cap, pîntec sau altele, cîte un ceas dimineața și alt ceas după amiaza. Mai sînt sumedenie de alte obiceiuri, în fiecare ținut sau, mai bine-zis, nu-i nici o asemănare de la un loc la altul. Iată cum și această latură a științei doftoricești, căreia singură i-am dat urmare, și dacă este mai puțin dreasă, are totuși mult din zăpăceala și nehotărîrea care se arată pretutindeni în acest meșteșug.

Poeții o spun în voia lor, cu mai multă cădere și har, pildă aceste două epigrame:

Alcon hesterno signum Jovis attigit. Ille,
Quamvis marmoreus, vim patitur medici.
Ecce hodie, jussus transferri ex aede vetusta,
Effertur, quamvis sit Deus atque lapis[1140].

Și cealaltă:

Lotus nobiscum est hilaris, coenavit et idem,
Inventus mane est mortuus Andragoras.
Tam subitae mortis causam, Faustine, requiris?
In somnis medicum viderat Hermocratem[1141].

Iată două povestiri legate de acestea.

Baronul de Caupène en Chalosse și cu mine aveam împreună dreptul folosinței unei mari întinderi la piciorul munților noștri, numită La Hontan[1142]. Locuitorii ținutului aceluia erau de același fel cu cei de pe valea Angrougne: aveau un trai anume, apucături, îmbrăcăminte și năravuri anume; se cîrmuiau și urmau unele legi anume,

de care erau legaţi din tată în fiu; se ţineau de ele fără să fie siliţi decît de cucernicia îndătinării. Acea mică ocîrmuire dăinuia din cea mai depărtată vechime, avînd trai atît de fericit, încît nici un jude din vecini nu avusese nevoie să cate în trebile lor, nici un apărător să vină să le dea sfat la judecătorie, nimeni din străini care să împace certurile lor şi niciodată nu văzutu-s-au prin locurile celea vreun milog. Ei se fereau de legături şi tocmeli cu altă lume, ca să nu tulbure rînduiala lor curată; pînă cînd, pe cît spun ei, unul de care mai aveau părinţii lor pomenire, fiind împuns la inimă de grozavă ambiţie, apucă, pentru vaza şi faima numelui său, să zorească a cocoţa copilul în protap, ca să fie întîmpinat ca cinstit Jean sau jupîn Pierre, şi-l trimise să înveţe carte în oraşul vecin, făcîndu-l pînă la urmă notar în sat. Acesta, apucînd a fi o luminăţie, începu să dispreţuiască vechile lor datine şi să le vîre în cap mîndreţea întocmirii din ţinuturile învecinate. Aceluia dintre cumetri căruia i se întîmplă mai întîi să-i fie ştirbit cornul unei capre, îi dădu sfatul să ceară dreptate judecătorilor regeşti şi, după el, altuia, pînă ce se mestecară toate. Ca urmare a acestei sminteli, ei spun că veni fără întîrziere una şi mai rea prilejuită de un doftor prins de zorul să ia în căsătorie pe una din fetele lor şi să se aşeze printre ei. Acesta purcese mai întîi să-i înveţe numele fierbinţelilor, troahnelor şi umflăturilor; aşezarea inimii, a ficatului şi a maţelor, pînă atunci ştiinţă cu totul departe de ei; iară în loc de usturoi, cu care ei erau învăţaţi să alunge tot soiul de rele, oricît de aprige şi crunte ar fi fost, el îi învăţă pentru o tuse sau o tînjeală, să ia amestecuri străine, şi începu să stăruiască nu numai pentru sănătatea lor, dar şi pentru moartea lor. Ei jurau că numai atunci sticleţii le îngreunau mintea, că a bea înfierbîntat este rău, că vînturile de toamnă erau mai dăunătoare decît cele de primăvară; şi de cînd e la preţ doftoricia, ei sînt potopiţi de sumedenie de boli nemaipomenite şi se vădeşte că vînjoşia lor dinainte şi vieţile lor îndeobşte s-au înjumătăţit. Iată povestea mea cea dintîi.

Cealaltă este că înainte să fiu pradă bolii mele, auzisem făcîndu-se mare vîlvă în jurul sîngelui de berbec, ca fiind mană cerească trimisă în veac pentru păzirea şi păs-

trarea vieții omului. Și, auzind pe oamenii pricepuți vorbind de acestea ca de un leac minunat și cu izbutire fără de greș, eu, care totdeauna crezut-am că sînt la adăpost de încurcala celorlalți oameni, plăcutu-mi-a, în plină sănătate, să mă înzestrez și cu această minune, poruncind să mi se hrănească acasă un berbec după rînduiala cerută; căci trebuie să-l pui la îngrășat în lunile cele mai călduroase ale verii și să-l hrănești numai cu ierburi care dau pofta de mîncare și să bea numai vin alb. Întîmplarea făcu să fiu acasă în ziua cînd a fost tăiat; veni să mi se spuie că bucătarul găsise în pîntec două sau trei gheme care se frecau unul de altul între cele ce mîncase. Vrusei să văd și eu toate aceste mațe și, fiind de față, am pus să se deschidă prapurul: ieșiră trei bucăți groase, ușoare ca bureții, încît păreau a fi găunoase, de altminteri tari pe deasupra, învîrstate cu culori șterse: unul rotund de tot, cît ar fi un ghem potrivit, celelalte două mai mici, nerotunjite, păreau a fi pe cale de rotunjire. Mi s-a spus de cei care au obiceiul să taie aceste animale că este un lucru rar și neobișnuit. Chip de adevăr are să fie că sînt pietre înrudite cu ale noastre; și, dacă așa este, deșartă speranță pentru cei care au piatră să tragă leacul din sîngele unui dobitoc care era pe cale să moară de același rău. Căci decît a spune că sîngele nu se molipsește și nu-și strică însușirile sale, mai curînd este de crezut că nimic nu ia ființă într-un trup decît prin împăcarea și înrîurirea tuturor părților; tot trupul lucrează împreună, chiar dacă o parte aduce mai mult decît alta, după feluritele alcătuiri. Așadar, vădit ar fi că toate părțile berbecului au însușirea să facă piatră, și dacă acest dobitoc este supus aceleiași boli găsesc că prost a fost ales ca să ne slujim de el drept leac. Nu atît pentru folosul meu vroiserm să văd acel lucru, dar se întîmplă la mine, ca în mai multe case, că femeile strîng tot felul de leacuri pentru ajutorul celor din jur, întrebuințînd același leac pentru cincizeci de boli, care leacuri nu le folosesc, totuși izbutesc să o scoată cu bine uneori.

De altminteri cu cinstesc doftorii nu după povață: din pricina nevoiei[1143], după cea care stă împotrivă a vraciului care mustră pe regele său. Așa că ceruse ajutor unui doftor, dar din iubire pentru ei anume, căci văzut-am printre

ei mulți oameni cinstiți și vrednici de a fi iubiți. Necazul meu nu este față de ei, ci față de meșteșugul lor, și nu-i învinuiesc prea tare că își trag cîștigul din prostia noastră, fiindcă mai toată lumea tot așa face. Cele mai multe slujbe, și din cele mai răsărite, și din cele mai puțintele, nu se întemeiază decît pe jecmănirea mulțimii. Eu, cînd sînt bolnav, îi chem să-i am aproape, dacă-mi stau la îndemînă și le cer sfaturi și-i plătesc ca și pe alții. Le dau dreptul să-mi poruncească, să mă înfofolească, mai bine decît în alt fel. Ei pot alege în voie fie prazul, fie lăptuca, pentru ciorba mea, să mă povățuiască să iau vin alb sau rubiniu; și așa cu toate altele, pentru care mi-e tot una și ca gust și ca folos.

Bineînțeles că nimic din acestea nu fac pe hatîrul lor, cu atît mai mult că acreala și ciudățenia sînt scorniri ale doftoriciei. Licurg poruncea vin spartanilor bolnavi. De ce? Pentru că, fiind sănătoși, ei urau întrebuințarea vinului; tot astfel îl ia un gentilom, vecinul meu ca leac tămăduitor la fierbințeli, pentru că din fire îi urăște de moarte gustul.

Cîți dintre ei, vedem noi că sînt ca și mine? Disprețuiesc a folosi pe seama lor leacul care-l povățuiesc și apucă a trăi în voie și cu totul împotriva poveților date altora? Ce înseamnă aceasta, dacă nu a-și bate joc fără rușine de prostia noastră? Căci viața și sănătatea lor nu le sînt mai puțin scumpe decît nouă ale noastre și ei ar potrivi faptele cu doctrina lor, dacă nu ar cunoaște neizbutirea ei.

Teama de moarte și de durere, răscolirea răului, o înverșunată și netămăduită sete de tămăduire ne orbesc pînă în halul acesta; numai spaima curată face să ni se moaie crezămîntul ca ceara sub deget.

(c) Cea mai mare parte din ei însă nu o cred, pe cît o rabdă. Căci i-am auzit văitîndu-se și vorbind ca mine; dar pînă la urmă își spun: Ce-aș avea alt de făcut? Ca și cînd nerăbdarea ar avea în sine un leac mai bun decît răbdarea.

(a) Este oare unul din cei care au dat ascultare acestui nevolnic îndemn, care să nu stea supus tot pe atît altor feluri de prefăcătorii? Și să nu se dea în plata oricui are nerușinarea să-i făgăduiască tămăduire?

(c) Cei din Babilon își duceau bolnavii în piața orașului: poporul era doftorul. Fiecare trecător, drept omenie și bună-cuviință, îi întreba de starea lor și, pe cît se pricepea, dădea cîte un sfat drept leac. Noi nu facem altfel.

(a) Nu este femeiușcă, oricît de prostuță, pe care să nu o întrebăm despre tot felul de bolmojeli și poveți, iar pe placul meu, dacă ar trebui să primesc vreo povață, aș primi mai bucuros acest fel de doftoricire decît un altul, cu atît mai mult că nu-i de temut vreo primejdie.

(c) Ceea ce Homer și Platon spuneau despre eghipteni, că toți erau doftori, ar trebui spus de toate popoarele; nu-i ins care să nu se laude cu cîte o povață și să nu se încumete a procopsi cu ea pe vecin, dacă acesta se încrede.

(a) Zilele trecute mă aflam într-o tovărășie, unde nu mai știu cine, avînd și el beteșugul meu, adusese vestea că se făcuseră un fel de hapuri pisate din o sută de alesuri, bine numărată pritocirea lor și se porni o bucurie și o ușurare neobișnuită; căci ce stîncă nu ar fi urnită de truda atîtor stăruințe? Aflu totuși că încercate hapurile n-au putut smulge din loc cel mai mărunt grăunte de nisip la cei care le-au luat.

Nu pot să las condeiul de pe această hîrtie, fără să spun încă un cuvînt despre faptul că ei ne dau drept neapărată întemeiere iscușenia lor. Cea mai mare parte -- și cred mai mult de două treimi -- a tăriei leacurilor se află în vlaga și înriurirea ascunsă a ierburilor de leac, despre care noi nu putem avea altă știință decît întrebuințarea, fiindcă acea tărie nu este alta decît o însușire nepricepută de mintea noastră și a cărei pornire nu o știm. Printre astfel de dovezi, cele pe care ei spun că le-au primit prin duhul vreunui demon eu le primesc bucuros (căci despre minuni niciodată nu vreau să vorbesc); sau, și mai mult, dovezile trase din lucrurile care în alte privințe ne sînt adesea de trebuință, cum ar fi lîna cu care de obicei ne înveșmîntăm și în care aflat-am însușirea să zvînte, care ne lecuiește de întăriturile la călcîie, iar hreanul, pe care-l mîncăm de gust, și este de poftă de mîncare; Galenus povestește (pe cît mi s-a spus) că i se întîmplase unui cărpănos să fi fost tămăduit de un vin pe care-l băuse, după ce întîmplarea făcut-a să se strecoare în vas o nă-

pircă. Găsim în această pildă o purtare care are chip de adevăr, ca şi în cele de care doftorii spun că s-au luat după pilda unor animale. Dar în cea mai mare parte din dovedirile lor la care ei spun că au fost aduşi de noroc şi n-au avut alt îndrumător decît întîmplarea, eu găsesc mersul acestei adeveriri de necrezut. Îmi închipui pe om privind în jurul lui numărul nesfîrşit al lucrurilor, ierburilor, animalelor, metalelor. Eu nu ştiu pe unde să-l pun a începe încercarea, iar dacă născocirea sa dintîi ar nimeri cornul unui elan, a cărui tîlcuire se face şi fără osteneală, iată-l că se găseşte tot atît de împiedicat cînd ajunge la al doilea pas. I se pun sub ochi atîtea boli şi atîtea împrejurări, încît mai înainte să ajungă la dovedirea cu care trebuie să încheie priceperea lui, mintea omului nu mai are cum da de vreun înţeles; înainte să fi găsit prin nesfîrşitul şir al lucrurilor, ce este acel corn; între acele nenumărate boli, ce este epilepsia; atîtea firi obidite, cel cu melancolie; prin atîtea schimbări de vreme, în iarnă; prin atîtea stîrpe, la cea franceză; prin atîtea vîrste, la bătrîneţe; prin atîtea mutări din cer, la întîlnirea lui Venus cu Saturn; prin atîtea părţi ale trunchiului, la deget; şi în toate acestea, necălăuzit nici de vreo adeverire, nici de împrejurare, nici de pildă, nici de duh ceresc, ci numai din singura iscare a întîmplării, ar trebui să le îndeplinească cu totul dir puterea meşteşugului, cu rînduială şi chibzuinţă. Şi apoi, cînd izbuteşte să tămăduiască, cum poate el să arate că nu ajunsese boala la sorocul ei sau că nu-i vreo întorsătură a soartei sau mijlocirea vreunui lucru ce a mîncat sau băut, sau atins în ziua aceea, sau împlinirea rugăciunilor bunicii sale? Mai mult, dacă această dovedire ar fi fost încheiată, de cîte ori a mai fost săvîrşită? Şi această depănare nesfîrşită a întîmplărilor şi nimerelilor din nou înşirată, ca să se ajungă la o statornicire?

(b) Cînd va fi statornicită, de cine va fi? Din atîtea milioane nu se află decît trei oameni care să se fi apucat a pune în scris experienţele lor. Soarta va fi întîlnit oare la vreme potrivită pe vreunul din ei? Şi ce, dacă un altul şi o sută alţii au făcut experienţa dimpotrivă? S-ar putea să vedem vreo lămurire dacă toate judecăţile şi raţionamentele oamenilor ne-ar fi cunoscute. Dar ca trei măr-

turii şi trei doftori să mîie neamul omenesc nu-i cu socotinţă: ar trebui ca firea omenească să-i fi întărit şi ales şi să fie înscăunaţi drept călăuzele noastre (c) cu deosebită împuternicire.

(a) DOAMNEI DE DURAS[1144],

„Doamnă, domnia ta, acum în urmă, cînd ai fost să mă vezi, m-ai găsit pe acest tărîm. Fiindcă ar putea fi ca însemnările acestea să cadă uneori în mîinile dumitale, mai vreau să şi poarte mărturie că întocmitorul se simte nespus de măgulit de cinstea ce le vei face. În ele vei cunoaşte acelaşi mers şi acelaşi glas, aflate atunci cînd stam împreună de vorbă, iar dacă aş fi putut alege vreo altă înfăţişare decît a mea obişnuită şi altă chipuire mai cuvenită şi mai bună, nu aş fi făcut-o; căci nu vreau alt de la aceste scrieri decît să mă arate amintirii dumitale aşa cum sînt. Aceleaşi împrejurări şi însuşiri pe care domnia ta le-ai găsit şi luat în seamă, cu mai multă cinstire şi curtenie decît li se cuvine, eu vreau să le adun (dar fără ştirbire şi schimbare) într-un trup trainic care să poată dăinui cîţiva ani sau cîteva zile după mine, în care le vei găsi iarăşi, cînd îţi va place să-ţi împrospătezi amintirea, fără a mai avea în alt chip să te osteneşti pentru aducerea-aminte; de altminteri nici nu face. Eu doresc să nu înceteze faţă de mine harul prieteniei dumitale, prin mijlocirea aceloraşi însuşiri care i-au dat răsărire. Nu caut de loc să fiu mai mult preţuit mort decît viu.

(b) Teama lui Tiberiu, care avea mai multă grijă să-şi lungească faima pe viitor decît să fie preţuit şi plăcut oamenilor din timpul său[1145], este neghioabă şi totuşi obişnuită.

(c) Dac-aş fi din cei cărora lumea le-ar putea aduce laudă, m-aş lipsi de jumătate ca să mi-o plătească înainte; să se zorească şi să se grămădească cu totul în jurul meu, mai adunată decît întinsă, mai plină decît trainică; şi să piară fără preget, deodată cu mine, ştirea de mine, cînd această dulce soartă nu va mai atinge auzul meu.

(a) Ar fi o proastă năzărire acum, cînd sînt gata să părăsesc tocmeala cu ei, a mă arăta oamenilor sub o nouă înfăţişare. Nu fac nici un sumar al bunurilor pe care nu

le-am putut întrebuința în folosul vieții mele. Orice aș fi eu vreau să fiu aiurea decît al hîrtiei. Măiestria și dibăcia mea au fost întrebuințate ca să fiu vrednic de mine însumi; învățătura mea, să mă învețe a făptui, nu ca să scriu. Toate stăruințele mele au fost ca să dau chip vieții mele. Iată meseria mea, iată înfăptuirea mea. Sînt mai puțin făuritor de cărți decît de orice altă treabă. Am dorit să mă pricep pe seama înlesnirilor mele în ființă și din ființă (de față și neapărate), nu ca să le adun și să le păstrez pentru moștenitorii mei.

(c) Cine are preț, să-l arăte cu puterile lui, în graiul de toate zilele, în întîmpinările lui obișnuite față de iubire sau ceartă, la joc, în pat, la masă, în călăuzirea treburilor sale și la chivernisirea casei lui. Cei pe care-i văd făcînd cărți bune cu încălțăminte proastă, ar fi făcut mai întîi încălțămintea lor, dacă ar fi fost să mă creadă. Întrebați pe un spartan dacă-i place mai bine să fie bun retorician decît ostaș, nu pe mine să fiu bun bucătar cînd n-aș avea cine să mă slujească.

(a) Dumnezeule! Doamna mea, cît aș urî să fiu un asemenea om, îndemînatic la scris și să fiu de nimica și netot aiurea! Încă mai bine-mi place să fiu ici și colea un prost decît să fi ales atît de rău învrednicirea mea. Și departe să aștept vreo nouă cinste prin aceste prostii, mult aș fi făcut dacă nu pierd și puținul ce mi se cuvine. Căci deoparte lăsînd ceea ce zugrăvirea aceasta neînsuflețită și mută va răpi ființei mele din fire, ea nu privește starea mea cea bună, dar cu mult scăzută din întîia vînjoșie și voioșie și trage spre ofilit și rînced. Sînt la fundul vasului, care curînd are iz de stătut și zăcătură.

De alminteri, Doamnă, nu aș fi cutezat să răscolesc cu atîta îndrăzneală tainele doftoricirii, cunoscînd încrederea pe care dumneata și atîția alții i-o dăruiți, dacă nu aș fi fost îndemnat de înșiși întemeietorii săi. Eu cred că în vechime erau numai doi latini: Pliniu și Celsus. Dacă într-o zi dai de ei, vei vedea că vorbesc mult mai aspru decît o fac eu, despre meșteșugul lor: eu nu fac decît să împung, ei sugrumă. Pliniu își bate joc, între altele, de faptul că atunci cînd au ajuns la capătul firului au născocit o frumoasă înfrîngere, a trimite pe bolnavii lor, după ce i-au chinuit degeaba cu leacurile și poveștele, pe unii

să se ajute cu descîntece și minuni, pe alții la ape fierbinți. (Nu te încrunta, Doamnă, nu vorbesc de cele din munții care țin de moșia dumitale și sînt toate ale Gramonților)[1146]. Ei au o a treia înfrîngere cu care ne înlătură și se dezbară de mustrările pe care le putem aduce, despre slaba ușurare a suferințelor noastre, atît timp avută în seama lor, încît nu le mai rămîne nimic de născocit, ca să ne amăgească atunci cînd ne trimit a căuta aer bun pe vreun alt meleag. Doamnă, iată de ajuns, binevoiește a-mi îngădui să-mi iau din nou șirul spusei mele, de la care mă abătusem, ca să stăm de vorbă.

Pu-se, pare-mi-se, Pericle cel care, întrebat fiind cum îi merge, răspunse: „puteți s-o judecați prin aceasta", arătînd poveștele scrise pe care le purta atîrnate de gît și brațe. Vroia să ne încredințeze că era tare bolnav, fiindcă ajunsese pînă a chema în ajutor mijlociri atît de vane și să se fi lăsat îmbrobodit în felul acela. Eu nu spun că nu s-ar putea să ajung într-o zi la această părere de batjocură, a-mi da viața și sănătatea în mîna doftorilor; aș putea cădea în această visare, nu pot să mă mai bizui în tăria mea pe viitor; dar și atunci, dacă oarecine mă va întreba cum îmi merge, îi voi putea spune ca Pericle: „Puteți judeca cu aceasta!", arătînd mîna mea plină cu zece grăunțe de mac: va fi un semn vădit al unei boli aprige. Aș avea mintea scrîntită de minune, dacă nerăbdarea și spaima au acest cîștig asupră-mi, se va putea ajunge la încheierea că în sufletul meu bîntuie mare fierbere. M-am ostenit să aduc adeveriri în această pricină, cu cît de puțin mă pricep, ca să sprijin întrucîtva și să întăresc pornirea mea firească împotriva leacurilor și deprinderilor doftoricirii noastre. E înăscută la mine de la străbunii mei, încît se arată că nu e numai o apucătură nătîngă și cutezătoare și că are mai multă întemeiere, iar cei care de asemenea mă văd atît de neînduplecat față de stăruințele și amenințările care mi se fac, atunci cînd bolile mă încing, să nu gîndească a fi numai încăpățînare sau să se afle cineva atît de ponositor care să o socotească drept imbold a fălire; căci ar fi o dorință tare netoată să-mi fac fală dintr-un fapt la care sînt părtaș cu grădinarul și catîrgiul meu. De bunăseamă nu mi-e inima atît de îngîmfată, nici umflată, ca o plăcere tainică, molcomită

și cărnoasă ca sănătatea să o schimb pe o plăcere închipuită, năzărită și în vînt. Fala, fie ea a celor patru fii Aymon[1147], se cumpără prea scump de un om cu toana mea, dacă-l costă trei zdravene curmături. Sănătatea, Dumnezeule!

Cei cărora le place doftoricia noastră pot avea și ei bune și mari și tari vederi: nu am ură de năzăriri care stau împotriva alor mele; departe sînt a mă zbîrli să găsesc la alții întîmpinare la judecățile mele și să nu mă învoiesc și împac cu oamenii fiindcă au o altă simțire și altă părtinire decît mine; dimpotrivă, felurimea este cea mai stăruitoare urmărire a firii, (c) și mai mult la minte decît la trup, (a) mai ales că mințile au alcătuire mai mlădioasă și supusă mai multor schimbări. Mult mai arar găsesc a fi deopotrivă tocmelile și plăcerile noastre. Și pe lume nu fură vreodată două păreri asemenea, cum nu sînt nici doi peri sau două grăunțe. Cea mai atotlumească însușire este felurimea.

CARTEA A III-A[1]

Capitolul I

DESPRE CE ESTE CU FOLOS ŞI DESPRE CE ESTE CU CINSTE

Nimeni nu-i scutit a spune anosteli. Nenorocul este a le spune cu stăruială:

Nae iste magno conatu magnas nugas dixerit[2].

Pe mine aceasta nu mă priveşte. Ale mele îmi scapă, cu nepăsarea de care sînt vrednice, şi bine fac; le-aş da în grabă cît de ieftin le cumpăr şi le vînd numai pe cît atîrnă. Vorbesc cu hîrtia, cum aş vorbi celui care-mi iese întîi în cale, fără prefăcătorie. Totul este să fie adevărat.

Cui să nu fie înşelăciunea urîtă, dacă Tiberiu se leapădă de ea cînd îi aducea cîştig atît de mare. I se trimisese vorba din Germania că, de va încuviinţa, ei îl vor dezbăra de Arminius[3], otrăvindu-l (era cel mai puternic duşman pe care-l avuseseră romanii, de la care pătimiseră atît de rău sub Varrus şi care, singur, sta de-a curmezişul desfăşurării stăpînirii romane pe acele meleaguri). El puse să se răspundă că „poporul roman are obiceiul a se răzbuna pe duşmanii săi, făţiş, cu armele în mînă, nu prin viclenire şi pe ascuns". Nesocoti folosul, ca să se ţină de ce era cinstit. Îmi veţi spune că el era cutezător. Eu o cred: nu este o minune la oameni de felul său. Mărturisirea virtuţii însă este şi pe buzele celui care o urăşte, cu atît mai mult că adevărul i-o smulge cu tărie, şi dacă el nu o primeşte în sinea sa, o poartă măcar drept podoabă.

Clădirea noastră, şi obştească, şi a inşilor, are greşuri din plin. Dar în fire, nimic nu este fără folos; nici măcar cei nefolositori; nimic nu fost-a încăput în atotcuprins, care să nu afle nimereală în vreun loc. Fiinţa noastră e închegată din şubrede însuşiri: ambiţia, pizmuirea, rîvna, răzbunarea, iresul, deznădejdea care au locul în noi, în-

stăpînite atît de firesc încît le vedem chipul şi la dobitoace; însăşi cruzimea, viţiu atît de împotriva firii, căci la vederea suferinţei altuia, în toiul milei, noi simţim dezmierdător de răutăcios acea dulce-acră înţepare a nu ştiu cărui îndemn; şi copiii o simt;

Suave, mari magno, turbantibus aequora ventis,
E terra magnum alterius spectare laborem[4].

Care însuşiri, cine le-ar stîrpi sămînţa în om ar nimici temeiurile de temelii ale traiului nostru. Tot astfel, în orice orînduire, sînt îndepliniri, neapărate, nu numai scîrnave, dar şi viţioase: viţiile îşi găsesc aici rostul lor şi slujesc la cusătura legăturii noastre, ca veninurile la păstrarea sănătăţii noastre. Dacă ajung a fi iertate, fiindcă ne sînt priincioase şi nevoia îndeobşte preface adevăratul lor chip, trebuie lăsat să se prindă în hora aceasta cetăţenii zdraveni şi mai puţin temători a-şi jertfi cinstea şi cugetul, precum în vechime unii jertfeau viaţa lor pentru mîntuirea ţării: noi, ăştia mai slabi, apucăm rosturi mai îngăduite şi mai puţin încumetate. Binele obştesc cere să se trădeze, şi să se mintă, (c) şi să se ucidă; (b) să dăm astă treabă inşilor mai ascultători şi mai mlădioşi.

De bună-seamă, fost-am adesea înciudat să văd juzi amăgind cu iertarea speranţele de mîntuire ale răufăcătorului ca să descopere faptul său şi întrebuinţînd înşelăciunea şi neruşinarea. Mult ar folosi soaunului dreptăţii şi lui Platon însuşi, care încuviinţează acest obicei, să-mi puie la îndemînă alte uneltiri mai pe placul meu. Este o dreptate răutăcioasă; şi eu nu o socotesc mai puţin strîmbă de la ea însăşi decît de la un altul. Răspunsei, nu demult, mai că aş trăda principele pentru un ins care ar fi tare amărît să trădeze vreun alt ins pentru principe: şi nu urăsc numai să înşel, dar urăsc de asemenea să fiu înşelat. Nu vreau nici măcar să dau prilej sau pricină.

În puţinul ce avut-am de mijlocit între principii noştri[5], în aceste despărţiri şi împărţiri care ne sfîrtecă astăzi[6], cu grijă m-am ferit ca ei să nu se înşele asupră-mi şi să nu fie amăgiţi de obrazul meu. Inşii care au meseria aceasta îşi acoperă faţa cît pot mai mult şi se fac şi prefac a fi cei mai măsuraţi şi cruţători. Eu mă arăt cu părerile mele cele mai vii şi în chipul meu cel mai curat.

Nedeprins cu tîrguiala și nepriceput, mai degrabă dau greș la treabă decît față de mine însumi! Totuși, pînă în ceasul acesta fost-a cu atîta noroc (căci, fără îndoială, partea de căpetenie o are norocul), că puțini trimiși de la unii la alții rămas-au nebănuiți și cu mai multă încredințare și chezășie decît mine. Am un fel fățiș și înlesnit să mă strecor și să capăt învoire la cele dintîi întîlniri. Sufletul curat și limpedele adevăr, în orice veac ar fi, își găsesc rostul și portul. Mai apoi, aceia sînt lăsați în voie, nebănuiți și neponegriți, care se prind la treabă fără vreun cîștig pentru ei și pot cu adevărat răspunde ca Hyperide[7] atenienilor, care se plîngeau de felul lui de a vorbi răspicat: „Domniile voastre, nu luați în nume de rău că mi-o îngădui, dar vedeți dacă eu o fac fără să iau oarece și fără să am cîștig întrucît privește treburile mele, astfel făcînd. Neatîrnarea mea, prin vigoarea ei, m-a ușurat de bănuiala fățărniciei (neocolind nimic aspru și usturător și care să-l fi putut spune mai vîrtos fără martori) și dovedește a fi nevinovată și fără păsare. Nu cer alt prisos, astfel purtîndu-mă, decît îndeplinirea și nu mă leg de urmări și adeveriri: fiecare faptă își are partea ei îndeosebi: izbutește, dacă poate.

De altminteri, nu sînt zorit de patimă, fie a urii, fie a iubirii față de cei mari; nici vrerea mea nu e legată de jignire sau silire anume. (c) Privesc regii noștri cu iubire legiuită și cetățenească: nici aprinsă, nici domolită de vreo pricină care mă privește; mare mulțămită îmi aduc pentru aceasta. (b) Cauza atotcuprinzătoare și dreaptă nici ea nu mă stîrnește decît potolit și fără cutremurare. Nu sînt supus celor zălogiri și legăminte strînse și a insului; mînia și ura sînt dincolo de datoria dreptății, și sînt patimi care slujesc numai celor ce nu țin de ajuns la datoria lor prin curată judecată: *Utatur motu animi, qui uti ratione non potest*[8]. Toate cele privite legiuit și pe dreptul, de la sine sînt cumpănite și potolite; de nu, ele se smintesc a răscoală și nelege. Aceasta este ce mă face să umblu pretutindeni cu capul sus, fața și inima descoperite.

Cu adevărat, și nu mă tem să o mărturisesc, aș aprinde o lumînare la nevoie bucuros Sfîntului Mihail, alta balaurului său, cum avea de gînd băbuța din poveste[9]. M-aș ține de partea cea bună pînă în foc, dar numai pînă acolo,

dacă pot. La nevoie, Montaigne[10] să se cufunde deodată cu prăpădul obștesc, dar dacă nu e nevoie aș mulțumi soartei să poată scăpa; și pe cît datoria îmi întinde coardă, eu o folosesc pentru a-l ține. Nu oare Atticus[11], pe cumpănă rămînînd, putu să scape, de partea celor înfrînți, partea dreptății, în acel potop care cuprinsese întreaga lume, printre atîtea mișcări și schimbări?

Este mai ușor oamenilor de felul lui, nelegați obștește; și în asemenea treabă eu găsesc că se poate pe dreptul să nu fii ambițios și să te vîri și îmbii tu însuți. A sta însă la îndoială și șovăitor, neinimoșat și fără împătimire în răscoalele țării tale și într-o dezbinare obștească, eu nu aflu că e frumos și nici cinstit. (c) *Ea non media, sed nulla via est, velut eventum expectantium quo fortunae consilia sua applicent*[12].

Aceasta poate fi îngăduit față de trebile vecinilor; iar Gelon[13], tiran al Siracuzei, lăsă cumpăna neplecată în războiul varvarilor cu grecii, oprind la Delfi pe trimișii săi cu toate darurile, drept chezășie a împăcării cu cei biruitori. Ar însemna un fel de trădare să fii așa în trebile casei și pe tărîmul tău unde ai neapărat (b) de ținut parte cum ți-ai plănuit. Dar a nu se înfige ca om fără dregătorie, nici sarcină anume care să-l împingă, este mai ușor de iertat (și nu folosesc această iertare pe seama mea) decît la războaiele cu străinii, de care, după legile noastre, poate oricine să rămîie la o parte. Totuși, și acei care se prind a sluji întru totul, o pot face cu rînduiala și chibzuința cerută, ca furtuna să treacă peste capul lor fără ponosire. Nu fost-am oare îndreptățiți s-o gîndim despre răposatul episcop de Orléans, seniorul de Morvilliers?[14] Și, cunosc dintre cei care cu atîta vrednicie în clipa aceasta limpezesc apele cu purtări atît de drepte și blînde, încît vor fi în stare să rămîie în picioare, oricît de prădalnice schimbări și prăbușiri cerul ar potopi asupră-ne. Eu socot a fi curat partea regilor să se întărîte împotriva regilor și rîd de mințile care, de bunăvoie, se înfig în certuri peste puterea lor; căci nu apuci a lua parte tu la cearta unui principe, dacă pornești împotrivă-i fățiș și viteaz, pentru cinstea lui și datoria ta, și de nu iubește el un asemenea om, mai mult face: îl prețuiește. Și, îndeosebi cauza legilor și apărarea vechii așezări găsește totdeauna, la cei care

o tulbură ca să-şi atingă o ţintă anume, iertare pentru apărătorii ei, dacă nu şi cinstea.

Dar nu trebuie numită datorie (precum se face în toată ziua) o rîcă şi înăsprire lăuntrică, iscată de nevoia şi din patima insului; nici vitejie, o purtare vicleană şi înrăită. Ei numesc zor înaplecarea lor spre răutate şi cruzime; cauza nu-i înflăcărează, ci cîştigul lor; ei aţîţă la război nu fiindcă-i drept, ci fiindcă-i război.

Nimic nu împiedică a se purta cumsecade între oameni care se înfruntă cu bună-credinţă: purtaţi-vă într-unul şi acelaşi fel; dacă nu deopotrivă de inimos (deoarece simţămîntul are felurite măsuri), dar măcar cumpătat şi fără să vă fi legat într-atîta ca să vi se ceară orice; mulţumiţi-vă a căpăta laudă pe potolite şi să vă strecuraţi prin apele tulburi fără vrere a pescui.

Cealaltă apucătură a se dărui cu toată puterea ba unora, ba altora, tine mai puţin de chibzuială, cît de cuget. Cel pentru care trădezi pe unul, căruia tot pe atît de binevenit eşti, nu ştie el oare că vei face cu el de asemenea? Te socoteşte om netrebnic, cu toate că ascultă şi trage folos de la tine, făcîndu-şi trebile cu făţărnicia ta; căci oamenii cu două feţe sînt folositori în cele ce-ţi aduc, dar trebuie să ai grijă ca ei să ducă cu dînşii cît se poate de puţin.

Eu nu spun nimic unuia care la timp cerut să nu-l pot spune şi celuilalt, întrucîtva potrivind glasul după el; şi nu dau de ştire decît lucruri fără însemnătate, sau cunoscute, sau care folosesc tuturora. Nu-i treabă în care să-mi îngădui a le spune vreun neadevăr. Ceea ce mi-a fost încredinţat a tăcere, cetluiesc cu sfinţenie, dar pun sub lacăt cît pot mai puţin; este ponositoare păzirea tainei principilor, pentru cel care nu are treabă cu ea. Adesea fac următoarea toomeală: să mi se încredinţeze puţin şi ei să se încreadă fără teamă în cele ce capătă de la mine. Totdeauna ştiut-am mai mult decît vrut-am să aflu.

(c) O vorbă pe faţă trage altă vorbă, cum face vinul şi dragostea.

(b) Philippides cuminte răspuns-a, pe cît gîndesc eu, regelui Lisimah, care-i spunea: „Ce vrei să-ţi arăt din bogăţiile mele?“ — „Ce vei vroi, dar să nu fie cumva vreo taină“. Eu văd că fiecare se oţărăşte cînd i se ascunde

miezul trebii la care este folosit şi dacă i se ascunde vreun înţeles mai de apoi. Pe mine mă bucură să nu mi se spună mai mult decît cele ce am de făcut şi să fiu încărcat cu mai mult, ca să-mi stîngăcesc vorba. Dacă e să fiu o unealtă de înşelăciune, cugetul măcar să-mi rămîie la adăpost. Nu vreau să fiu crezut slujitor atît de înimos şi iubitor, nici atît de credincios, ca să fiu găsit bun a trăda pe cineva. Cine este necredincios sieşi este adus a fi iertat de stăpînul său.

Sînt principi însă care nu suferă oameni daţi pe jumătate şi dispreţuiesc slujirile măsurate şi mărginite; nu-i leac: eu le spun curat pînă unde merg, căci rob nu sînt decît al judecăţii mele şi nici cu ea nu merg pînă la capăt. (c) Nici nu au ei dreptate să ceară unui om de sine stătător supunere în slujba lor şi la îndatorire, cum cer aceluia făcut de ei sau cumpărat de ei, a cărui soartă este legată în totul, neapărat şi anume, de a lor. (b) Legile m-au scos din mare încurcătură; mi-au ales părtinirea şi mi-au dat un stăpîn: orice altă mărire şi îndatorire trebuie să fie pe seama aceleia şi mărginită în vederea ei. Nici nu-i vorbă şi dacă inima mea m-ar purta altcum[15], eu s-o frînez de îndată: vrerea şi dorinţele îşi fac singure lege; faptele au a primi încuviinţare din orînduirea celor obşteşti[16].

Întreg felul meu de a fi nu prea-i pe struna purtărilor noastre; nici n-ar ajunge la mari isprăvi, nici s-ar ţine de ele: nevinovăţia însăşi n-ar avea cum schimba vorbe cu noi fără prefăcătorie, nici să se tîrguie fără minciună. De aceea nu umblu să vînez dregătoriile obşteşti. Celor cerute de cinul meu le dau urmare pe cît pot, mai mult pe ocolul meu. De copil fost-am vîrît pînă peste cap şi am avut spor la ele, cu toate că m-am dezbărat timpuriu de ele. De atunci, deseori m-am ferit să mă înfig, arareori am primit, niciodată n-am cerut să mă amestec; am stat cu spatele întors ambiţici, dar nu ca vîslaşii care înaintează de-a îndăratelea; totuşi, a nu mă fi aruncat în valuri o datorez mai puţin hotărîrii mele decît norocului, şi dacă el odinioară m-ar fi chemat cu mai puţină neplăcere şi mai la îndemîna mea în slujba cîrmuirii, m-aş fi ridicat pînă a fi căpătat vază în credinţa lumii şi aş fi călcat socotinţa minţii mele, ca să răspund chemării ei.

Cei care de obicei, împotriva mărturisirii mele, spun că eu numesc bună-credinţă, cuget curat şi nevinovăţie în felul de a fi ceea ce este iscusinţă şi dibăcie şi mai mult chibzuială decît bunătate, dresătură şi nu fire, bun-simţ şi nu soartă bună, mai multă cinste îmi fac cu aceasta, în loc să o scadă. Dar fără îndoială ei fac iscusinţa mea prea iscusită şi m-aş da bătut celui care m-ar fi urmărit şi pîndit de aproape, dacă el nu mărturiseşte că nu aflat-a vreo învăţătură în şcoala lor pentru a preface mişcarea firească întocmai şi a păstra înfăţişarea în voie şi nestingherit pe căi atît de întortocheate şi felurite, unde, cu toată grija şi uneltirea lor, ei n-ar putea să răzbească. Calea adevărului una este şi cea dreaptă. Cea a cîştigului pentru sine şi a înlesnirii trebilor luate în sarcină este pe două şleauri: hîrtopită şi împiedicată. Văzut-am puse la încercare adesea aceste vreri prefăcute şi nefireşti, dar fără izbutire de cele mai multe ori. Ele au izul povestirii lui Esop[17] cu măgarul care, vrînd să se prefacă faţă de stăpînul său că e cîine, se-aruncă voios, cu două picioare pe umerii lui, iar stăpînul la asemenea faptă îl bătu cît fusese de mîngîiat cîinele. (c) *Id maxime quemque decet quod est cujusque suum maxime*[18]. (b) Nu vreau să cobor prefăcătoria de pe treapta unde stă, ar fi să înţeleg greşit lumea: eu ştiu că a slujit adesea cu folos şi sprijin şi sporeşte cele mai multe înfăptuiri ale oamenilor. Sînt viţii legiuite, cum sînt fapte fie bune, fie rele, fie de iertat, nelegiuite.

Dreptatea în sine, firească şi atotcuprinzătoare, are altă orînduire, mai presus decît această dreptate (c) a naţiei şi anume, (b) silită de nevoia întocmirilor noastre. (c) *Veri juris germanoeque justitiae solidam et expressam effigiem nullam tenemus; umbra et imaginibus utimur*[19]; (b) astfel că înţeleptul Dandamys[20], auzind istorisirea vieţilor lui Socrate, Pitagora, Diogenes, le socoti măreţe în toate altele, dar prea supuse puterniciei legilor, a căror încuviinţare şi întărire trebuie să depărteze virtutea de străşnica ei fiinţare; şi nu numai din încuviinţarea lor se săvîrşesc mai multe fapte viţioase, dar încă din înrîurirea lor: (c) *Ex senatusconsultis plebisquescitis scelera exercentur*[21]. (b) Eu mă iau după înţelesul obişnuit, care osebeşte trebile folositoare de cele cinstite, precum şi nu-

meşte unele fapte firești, nu numai folositoare, dar şi neapărate, necuvenite şi murdare.

Dar să mergem mai departe cu pilduirea mea despre trădare. Doi, cu drept de moştenire în regatul din Tracia, se dezbinaseră privitor la dreptul lor. Împăratul îi opri a trage spada, dar unul din ei, ca să ajungă la o întîlnire, amăgi pe celălalt la învoire şi împăcare, poftindu-l la o petrecere făcută la el acasă în cinstea lui, îl întemniţă şi-l ucise. Dreptatea cerea ca romanii să pedepsească asemenea viclenie; împiedicaţi de greutatea ce ar fi fost să apuce pe căile obişnuite, ceea ce nu puteau face legiuit, fără să scape de război şi să se arunce în prada norocului, uneltiră să o facă prin trădare. Ce nu putură face cinstit, ei făcură cu folos. Pentru îndeplinire, îl găsiră bun pe Pomponius Flaccus: acesta, cu vorbe ademenitoare şi încredinţări, prinse pe om în plasă şi, în loc să-i dăruiască cinstea şi sprijinul făgăduit, îl trimise cu mîini şi picioare legate la Roma. Un trădător trădă pe altul, ceea ce nu se întîmplă de obicei, căci ei sînt tare bănuitori şi tare greu de amăgit cu momeala lor: mărturie, greaua păţanie ce am suferit noi de curînd[22].

Fi-va Pomponius Flaccus cine va voi şi destui vor voi; cît despre mine, cuvîntul meu şi credinţa mea sînt părţi nedespărţite ale acestui trup. Îndeplinirea lor mai de seamă este slujirea obştească; prin aceasta ca înainte vedere. Dar dacă mi s-ar porunci să iau în mînă dregătoria scaunului dreptăţii şi a împricinării, aş răspunde: „nu mă pricep"; sau să fiu căpetenia săpaşilor, aş zice: „am altă chemare cu rost mai deosebit"; tot astfel celui care ar vrea să-mi întoarc cuvîntul şi să vicleneşc pentru vreun folos însemnat, nu să ucid sau să otrăvesc, aş răspunde: „dacă am furat sau am păgubit pe oarecine, mai bine trimiteţi-mă la ocnă". Căci lesne poate un om cinstit vorbi cum vorbiră la întocmirea păcii lacedemonienii, după ce fură înfrînţi de Antipater[23]: „Puteţi să ne apăsaţi cu poveri şi biruri cît de păgubitoare, dar să ne aduceţi a face fapte ruşinoase şi necinstite să nu ne cereţi, vă pierdeţi vremea". Fiecare trebuie să-şi facă jurămînt sieşi a nu-şi clinti cugetul de la cele drepte, nici chiar din poruncă regească, precum regii din Eghipet sileau pe juzii lor să facă pe altar următorul jurămînt: „nu ne vom abate

din calea cugetului nostru, nici la porunca regilor". Acele sarcini ale ticăloşiei poruncite învinovăţesc de la sine şi, dacă bine le pricepi, pun la încercare şi pedepsesc, totdeodată, pe cel ce le făptuieşte. Cu cît trebile obştii sînt sporite din faptul lor, cu atît mai mult cele ale trădătorului păgubesc; cu cît se ajunge la izbutire, ele sînt mai rău văzute. Şi nu va fi noutate, nici de fapt lipsit de zorul Dreptăţii, să fie acelaşi care a pus la treabă tot acela care să te şi pedepsească. (c) Viclenia poate fi iertată uneori cînd prinde a pedepsi şi trăda viclenia.

(b) Sînt de ajunse trădări nu numai nesocotite, dar şi pedepsite de cei în folosul cărora fuseseră făcute. Cine nu ştie hotărîrea lui Fabricius[24] împotriva doftorului lui Pirus? Dar se şi mai întîmplă s-o fi plătit amarnic cel care a făcut-o din porunca celui pentru care a făcut-o, neîngăduind credinţă şi putere atît de sfruntată şi lepădîndu-se de o supunere atît de josnică şi ticăloasă.

Jaropelc, ducele de Rusia, folosi pe un gentilom din Ungaria ca să trădeze pe regele polacilor, Boleslav, să-l ucidă sau să mijlocească rușilor a-i dăuna cît mai mult. Acesta se prefăcu a fi nespus de sîrguitor în slujba regelui, îşi căpătă loc în sfatul domnesc şi printre curteni. Cu asemenea prilejuri, alese clipa cînd stăpînul era lipsă şi dădu pe mîna rușilor Vislicza[25], mare şi bogat oraş, care fu cu totul prădat şi ars, unde fură uciși nu numai toţi locuitorii fără alegere, dar şi mare parte din nobilimea din împrejurimi, adunată de trădător în oraş în acest scop. Jaropelc, după ce-şi potoli crîncena sete de răzbunare, care nu fusese neîntemeiată (căci Boleslav tăbărîse aidoma asupra-i), şi sătul de roadele trădării acestui gentilom, avu în vedere urîţenia faptului, şi, nemaifiind împins de patimă, se căi amar, pînă a da poruncă să se crape ochii, să se taie limba şi părţile bărbăteşti ale uneltitorului său.

Antigonus[26] stîrni pe ostaşii lui Argyraspides să trădeze pe Eumene, căpetenia lor, şi potrivnicul lui; dar după ce i l-au adus legat şi-l uciseră, luă asupră-i să fie judecătorul dreptăţii dumnezeieşti, care pedepseşte o mişelie atît de blestemată şi-i dădu pe mîna cîrmuitorului ţinutului, cu poruncă anume să-i nimicească şi să-i osîndească oricum ar fi, în aşa fel că din ceata lor să nu mai fie vreunul care să mai vadă vreodată cerul Macedoniei. Pe cît

fost-a de bine slujit, tot atît judecă el că fusese cu răutate şi păcat.

(c) Sclavul care destăinui ascunzătoarea lui P. Sulpicius, stăpînul său, a fost liberat, după cum i se făgăduise prin proscripţia lui Sylla; dar fu dat pe mîna scaunului dreptăţii cînd fu liber şi prăvălit de pe stînca Tarpeiană. Ei îi duceau la spînzurătoare cu punga răsplatei lor atîrnată de gît. După ce au împlinit îndatorirea lor a doua şi anume, împlinesc şi pe cea dintîi şi tuturora pilduitoare. Mahomed al II-lea[27] vru să scape de fratele său care rivnea stăpînirea, cum este obiceiul în neamul lor, şi folosi pe una din căpeteniile sale, care l-a înecat turnîndu-i apă cu nemiluita pe gît. Treaba o dată făcută, ca să ispăşească omorul, a dat legat pe ucigaş mamei răposatului (căci nu erau fraţi decît de tată); ea îl spintecă în faţa lui şi trase cu mîinile ei inima caldă şi o aruncă la cîini. Şi regele nostru, Clovis[28], puse să fie spînzuraţi cei trei slujbaşi ai lui Canacre, după ce ei trădaseră pe stăpînul lor, lucru care-i folosise.

(b) Mîngîiere mare este, însăşi pentru cei care-s oameni de nimica, după ce-au tras folos dintr-o faptă vitioasă, să poată pe urmă înnădi, nemaifiindu-le teamă, cîte un crîmpei de bunătate şi dreptate, ca plată şi îndreptare a cugetului.

(c) Unde mai pui că ei privesc pe uneltitorii acestor groaznice fapte ca înşi care le poartă mustrare. Şi prin moartea lor caută să înăbuşe în cuget răutatea şi mărturia acestor fapte.

(b) Iară, dacă din întîmplare vine răsplata pentru a nu lipsi obştea de acest leac dat la culmea deznădejdii, cel care răsplăteşte socoate drept om blestemat pe trădător dacă nu este el însuşi de soiul acesta, şi-l judecă a fi fost mai trădător decît acela împotriva căruia stă; căci fără tăgadă şi pricină i se dovedeşte răutatea inimii care a făptuit. Îl foloseşte însă, cum se folosesc drept călăi, oameni prăpădiţi, la o slujbă pe cît de trebuincioasă, pe atît de păcătoasă. În afară de josnicia acestor însărcinări, se mai află şi pîngărirea cugetului. Fata lui Sejanus[29] nu putea fi osîndită la moarte după legea Romei, fiind fecioară; călăul o silui înainte de a o sugruma; nu numai mîna lui, dar şi sufletul era rob nevoilor obşteşti.

(a) Amurat întîi, ca pedeapsa să fie mai aspră pentru supuşii lui care sprijiniseră răscoala fiului său împotrivă-i, porunci să fie osîndiţi de rudele cele mai apropiate. Cei care au fost aleşi au vrut să fie ei pedepsiţi, decît să fie ucigaşii cimotiilor lor, şi foarte cinstit făcură. În multe colibe, pe vremea noastră, văzut-am, la tăbărîre, mulţi nemernici care primeau să-şi spînzure prietenii şi rudele, şi eu i-am socotit mai blestemaţi decît cei spînzuraţi. Se spune că Witold, prinţul Lituaniei, orîndui în cea ţară ca răufăcătorul osîndit la moarte să-şi facă seama singur, aflînd nefiresc că un al treilea, nevinovat, să aibă păcatul nimicirii unui om.

(b) Principele, cînd o împrejurare neapărată şi vreo întîmplare pustiitoare şi neaşteptată se abate asupra ţării, este adus a-şi călca cuvîntul şi legea sau trebuie în orice alt chip să iasă din făgaşul îndatoririi lui îndeobşte. El are a socoti această siluire drept lovitură a proniei cereşti; nu este viţiu, deoarece şi-a jertfit crezămîntul său pentru o atotcuprinzătoare şi puternică îndatorire, dar nu încape îndoială că este o nenorocire. Aşijderea răspunsei cuiva care mă întreba: „Care-i leacul?" — Nici unul: dacă a fost cu adevărat prins în asemenea cleşte trebuia să o facă": (c) *(sed videat ne quoeratur latebra perjurio)*[30]; (b) de a făcut-o însă fără a se căi, dacă nu a făcut-o la grea cumpănă, semn este că are cugetul în stare rea.

(c) Dacă s-ar găsi oarecine, al cărui cuget să fie atît de grijuliu, încît nici o tămăduire nu-i pare vrednică de greul unei asemenea lecuiri, eu nu l-aş preţui mai puţin pentru aceasta. El nu s-ar fi ştiut pierde mai iertat şi încuviinţat. Noi, nu putem totul. Adesea trebuie, ori, ori, la cea de pe urmă ancorare, să lăsăm corabia noastră numai în paza şi nespusa cîrmuire a cerului. Care nevoie mai dreaptă ar putea el să mai aştepte? Ce îi este lui mai puţin în stare a face decît ceea ce este de făcut numai în dauna credinţei şi cinstei sale, lucruri care de fapt trebuie să-i fie mai scumpe decît mîntuirea lui şi zic însăşi a poporului său? cînd va chema curat în ajutor pe Dumnezeu, cu braţele încrucişate, nu-i va fi oare dat să spere că bunătatea dumnezeiască va îndrepta o mînă ocrotitoare şi atotcuprinzătoare mînei sale nepătate şi drepte?

(b) Sînt pilde primejdioase, arare şi neobişnuite vătămări a rînduielilor fireşti. Trebuie să ne plecăm lor, dar cu multă cumpănire şi socotinţă; nici un folos al insului nu este vrednic să silim cu acesta cugetul nostru; numai cel obştesc de bună-seamă atunci cînd este neapărat şi foarte însemnat.

(c) Timoleon[31] se apăra de fapta ce făcu, vărsînd cu drept lacrimi; ştergea păcatul nefiresc de a-şi fi ucis fratele pentru a scăpa norodul de un tiran; cugetul său îl îndemnase a cumpăra cu preţul cinstei sale binele obştei. Senatul însuşi, mîntuit prin el de asuprire, nu îndrăzni rupt în două să ia hotărîre de-a dreptul pentru o faptă atît de cruntă şi faţă de care părerile împărţite se înfruntau aprig. Dar siracuzanii, care tocmai atunci trimiseră să ceară de la corintieni ajutor şi o căpetenie vrednică să întoarcă iarăşi oraşul lor în cinstea de mai înainte, curăţind Sicilia de cîţiva tirani mărunţi care o ţineau în jug, Senatul[32] trimise pe Timoleon pentru aceasta, ca o nouă pedeapsă, şi-i învederă că, după cum va fi îndeplinirea bună sau rea, va hotărî dacă el este dezrobitorul ţării sale sau ucigaşul fratelui său. Această nemaipomenită încheiere are întrucîtva îndreptăţire din pricina primejdiei unei asemenea pilde, fiind o faptă atît de nefirească şi însemnată. Iar ei bine făcură să uşureze judecata şi să o lase pe seama unei a treia pricini. Iară purtările lui Timoleon fură virtuoase şi cinstite în toate chipurile, limpezind mult cauza lui pe această cale; şi norocul care-l însoţi în greutăţile întîmpinate în cea măreaţă îndeplinire păru a fi fost lăsat de zei ocrotitori şi învoiţi a-l îndreptăţi.

De iertat fost-a acesta pentru scopul ce-l avea, dacă altă iertare nu poate fi. Dar nevoia sporirii avutului obştesc care fu prilej pentru Senatul roman să dea urîtă hotărîre pe care o voi povesti, nu avut-a de ajuns tărie ca să încapă iertare. Unele cetăţi se răscumpăraseră cu bani grei şi fuseseră din nou puse în drepturi de L. Sylla după hotărîrea şi încuviinţarea Senatului. Lucrul fiind iară căzut în judecare, Senatul le sili să plătească din nou birul ca înainte, iar banii daţi pentru răscumpărare fură pierduţi. Războaiele lăuntrice adesea dau la iveală aceste urîte pilde.

Pedepsim pe năpăstuiți fiindcă s-au bizuit pe noi cînd aveam o altă față și același jude apasă cu pedeapsă pe cel care nu are cum se apăra; dascălul își pedepsește ciracul, iar călăuza pe orb. Îngrozitor fel de dreptate! Se află în rînduielile filozofiei și greșite și șubrede. Dovedirea prin care ni se arată că folosul pentru ins față de cuvîntul dat capătă îndreptățire prin împrejurările cu care ei îl întăresc nu are întemeiere. Tîlharii te-au prins, te-au lăsat pe cuvînt jurat că ai să le plătești anume suma; greșit este să se spună că un om cumsecade va fi scutit de necinstea lor, dacă nu plătește cînd a scăpat din mîinile lor[33]. Nu este nicidecum așa. Ceea ce de teamă am fost silit să mă învoiesc sînt silit să țin și fără teamă; să mă fi silit și fără vrerea mea încă sînt nevoit să mă țin de cuvînt. Întrucît mă privește, cînd uneori mi s-a întîmplat să mă ia gura pe dinainte, cugetul m-a împiedicat să tăgăduiesc. Altminterea, am ajunge încetul cu încetul să răsturnăm întreaga încredințare pe care o capătă un al treilea de pe urma făgăduielilor și jurămintelor noastre. *Quasi vero forti viro vis possit adhiberi*[34]. Îndreptățit este a fi iertat că nu ne-am ținut de făgăduială, numai dacă am făgăduit lucru rău și cu păcat, căci dreptul virtuții are pas înaintea dreptului îndatoririi pe care am luat-o și este singura lege spre folosul insului.

(b) Pus-am odinioară[35] pe Epaminonda mai presus între toți oamenii de frunte și nu-mi iau cuvîntul înapoi. El vedea înălțat datoria în sînea lui, încît nu ucis-a vreodată vreun om învins de el; el care, pentru cîștigul acelui bun neprețuit, dezrobirea țării sale, pregeta dacă să ucidă un tiran sau din însoțitorii acestuia, fără a fi înfățișat scaunului judecătoresc; și care gîndea că este rău acel om, oricît de bun cetățean ar fi, care în bătălie, printre dușmani, nu-și cruță prietenul sau oaspele. Iată un suflet din belșug înzestrat. El împreună cele mai crunte și aspre fapte ale omului, cu bunătatea și omenia încă cea mai gingașe ce se află în școala filozofică. Acea vitejie atît de tare, vînjoasă și zdravănă față de durere, de moarte, de sărăcie, fost-a oare din fire sau meșteșugul care să o fi îmblînzit pînă la cea nespusă bunătate și îndurare a făpturii? Îngrozitor la fier și sînge, el purcede a zdrobi

și sfărîma o națiune neînvinsă de nimeni altul decît de el, și este cruțător în toiul unei asemenea încăierări cînd întîlnește un prieten sau un oaspe. Cu adevărat acela știa curat, fără greș, să poruncească la război, cu toate că suferea prinsoarea bunătății în culmea fierberii, așa cum era înflăcărat de clocotul mîniei și răpunerii. Minune este să poți împleti astfel de fapte cu vreun chip al dreptății; dar strășniciei unui Epaminonda îi este dat a fi putut împreuna duioșia și îngăduința moravurilor cele mai blînde și neprihănite cu cea mai aspră purtare. Acolo unde unul spune[36] mamertinilor că: „Legile nu au putere asupra oamenilor în armie", altul[37], Tribunului poporului, că: „timpul dreptății și al războiului nu este unul și același"; al treilea[38] că zăngănitul armelor îl împiedică să audă vocea legilor, Epaminonda nu era împiedicat să audă celeale purtării între inși și a curatei cuviințe. Nu împrumutat-a el oare de la dușmanii săi[39], pornind la război obiceiul să se aducă jertfă Muzelor, ca să înmoaie furia și asprimea lui Marte cu blîndețea și voioșia lor?

Să nu ne temem, urmînd un povățuitor atît de mare, (c) a socoti că fapt nedrept este față de dușmani înșiși (b) ca folosul tuturor să ceară totul tuturor în dauna folosului insului singur, (c) *manente memoria etiam in dissidio publicorum foederum privati juris*[40]:

> (b) *et nulla potentia vires*
> *Praestandi, ne quid peccet amicus, habet*[41];

și că totul nu este îngăduit unui om de omenie, care stă în slujba (c) regelui său, (b) cauzei tuturor și a legilor. (c) *Non enim patria poestat omnibus officiis, et ipsi conducit pios habere cives in parentes*[42]. (b) Este învățătură anume pentru timpurile noastre: nu avem nevoie să ne călim inima ca și oțelul; de ajuns să punem umerii; de ajuns să muiem pana noastră în cerneală, fără să o muiem în sînge. Dacă este mare vitejie și fapt de arară virtute și deosebit a nesocoti prietenia, îndatoririle insului, cuvîntul dat și rudenia, pentru binele obștei și ascultarea cîrmuitorului, de bună-seamă este iertat a fi o măreție care nu poate încăpea în sufletul măreț al lui Epaminonda.

Urăsc poveţele cumplite ale acestui suflet răvăşit[43],

dum tela micant, non vos pietatis imago
Ulla, nec adversa conspecti fronte parentes
Commoveant; vultus gladio turbate verendos[44].

Să lipsim pe cei răi din fire, crînceni, trădători, de mijlocirea unei asemenea îndreptăţiri; să înlăturăm cruda dreptate scoasă din fire şi să ne ţinem de întipăriri mai îndurătoare. Cît nu poate timpul şi pilda! La o încăierare din războiul cetăţenesc împotriva lui Cinna[45], un ostaş al lui Pompei ucisese fără să ştie pe fratele său; el s-a ucis pe loc de ruşine şi mustrare, şi, cîţiva ani mai apoi, în alt război, un ostaş, fiindcă a ucis pe fratele său, a cerut răsplată căpitanilor lui.

Rău este să se facă dovada cinstei şi frumuseţii unui fapt punînd înainte folosul ce aduce şi prost este să se ajungă a socoti că fiecare este silit la aceasta (c) şi să pară îndreptăţit fiecăruia, (b) dacă este folositor:

(c) *Omnia non pariter rerum sunt omnibus apta*[46].

(b) Să alegem pe cea mai neapărată şi folositoare din aşezămîntul omului, va fi căsătoria; cu toate acestea, sfatul sfinţilor găseşte mai cinstit să apuci pe calea dimpotrivă şi nu o îngăduie celei mai cuvioase întocmiri a oamenilor, aşa cum noi dăm la herghelii animalele mai puţin preţuite.

Capitolul II

DESPRE CĂINŢĂ

(b) Unii dau chip omului[47]; eu îl istorisesc şi înfăţişez unul anume, tare neisprăvit şi pe care, dac-ar fi să-i dau din nou chip, de bună seamă l-aş face cu totul altfel de cum este. Dar, făcut este. Iar trăsăturile condeiului meu nu amăgesc, cu toate că schimbă şi se osebesc. Lumea nu este decît necurmată clătinare. Toate cîte sînt se clatină în ea fără adăstare: pămîntul, stîncile Caucazului, pirami-

dele din Eghipet se clatină şi din clătinarea a totul şi din a lor clătinare. Statornicia însăşi nu este alt decît o clătinare mai slabă. Eu nu pot ţine ce am sub ochi. Merge clătinat şi clintit din firească beţie. Prind cum se află în clipa cînd mă uit la el. Nu zugrăvesc fiinţa. Zugrăvesc trecerea: nu o trecere dintr-o vîrstă într-alta, sau cum spune poporul, din şapte în şapte ani[18], ci zi de zi, din clipită în clipită. Trebuie să potrivesc povestirea mea după ornic. Curînd aş putea să schimb nu numai soarta, dar şi ce am de gînd. Aici este însăilarea feluritelor şi fugarelor întîmplări, a nelămuritelor închipuiri, şi cînd se iscă, se şi bat cap în cap, fie că eu schimbat-am, fie că privit-am lucrurile în alte împrejurări şi privinţe. Aşa că oricît aş sta împotriva mea însumi, adevărului însă nu-i stau împotrivă, cum spunea Demades[19]. Dacă sufletul meu ar putea să aibă împlîntare, nu aş mai sta la îndoială, m-aş hotărî: el este totdeauna la ucenicie şi încercare.

Eu dau la iveală o viaţă fără vază şi strălucire, ce-are a face! Întreaga povaţă a filozofiei priveşte tot atît o viaţă de rînd şi a insului, cît şi o viaţă cu mai bogată ţesătură, fiecare om duce în sine tiparul întregii stări omeneşti.

(c) Scriitorii se înfăţişează poporului prin vreun semn străin şi anume, eu, cel dintîi, arăt o fiinţă din atotcuprins, ca fiind Michail de Montaigne, nici ca gramatician, sau ca stihuitor, sau ca sfetnic la scaunul dreptăţii. Dacă lumea se plînge că vorbesc prea mult de mine, eu mă plîng că ea nu se gîndeşte nici măcar la ea.

(b) Dar este oare socotinţă cu felul meu de a fi eu în totul, să mă încumet a mă aduce la cunoştinţa tuturora? Şi, socoată este să aduc în văzul lumii, pentru care făţuiala şi şlefuiala au atîta trecere şi ascultare, chipuri ale firii crude şi nedrese şi încă ale unei firi tare slăbuţe? Nu înseamnă oare a face un zid fără piatră, sau alt de acest fel, a întocmi cărţi fără ştiinţă, nici meşteşug? Răsăririle cîntului sînt întrunite cu meşteşug, ale mele la noroc. Cu atîta măcar mă supun rînduielii că nu fost-a om care să vorbească de lucruri la care să se priceapă mai bine şi să le cunoască, decît acela pe care m-am apucat să-l arăt, şi că în aceasta sînt cel mai învăţat om în viaţă; mai apoi, nimeni (c) vreodată nu cercetat-a mai adînc şi cu-

prinzător părțile și urmările a ceea ce avut-a în gînd să facă și (b) nu ajuns-a întocmai și pe de-a-ntregul la îndeplinire. Pentru a o desăvîrși, nu am nevoie decît a fi de bună-credință; aceasta se găsește cît se poate mai credincioasă și curată. Adevăr grăiesc, nu pe pofta inimii, dar pe cît îndrăznesc a-l spune; îmbătrînind, îndrăznesc întrucîtva mai mult, căci îndătinat pare a se îngădui anilor să dea drumul gurii mai în voie și mai pe față să vorbească de sine. Aici nu se poate întîmpla ceea ce deseori văd că se întîmplă, ca meșteșugarul și lucrul său să nu se împace: un om a cărui vorbă are atîta cinste, cum de întocmit-a o scriere atît de proastă? sau scrieri cu atîta știință cum de pornit-au ele de la om a cărui vorbă este atît de vlăguită?

(c) Cine are tocmeală nealeasă și scrierile deosebite, înseamnă că priceperea lui este acolo de unde o împrumută și nu în el. Un ins învățat nu-i învățat în totul; dar cel aflat este în toate aflat pînă a nu se ști pe el însuși.

(b) În cele de față[50], mergem aidoma și într-un pas, cartea mea și cu mine. Aiurea, se poate găsi vină sau laudă lucrării, lăsînd de o parte pe întocmitor; aici, nu: cine atinge una atinge și pe celălalt. Cel care va judeca fără să-l cunoască, își va aduce lui mai multă pagubă decît mie; cine îl va fi cunoscut, mă va fi mulțumit întru totul. Fericit mai mult pe cît sînt vrednic, dacă am numai atîta parte de învoire lumească, să fi arătat oamenilor cu înțelegere că aș fi fost în stare să trag folos din știință, dacă aș fi avut-o, și că făcea să fi fost ajutat mai bine de aducerea mea aminte.

Să-mi fie cu iertare aici ceea ce deseori spun, că rareori mă căiesc (c) și cugetul meu se mulțumește cu sine, nu de cugetul unui înger sau al unui cal, ci de cugetul unui om; (b) adăugînd mereu acest ison, nu un ison de bună-cuviință, dar a unei curate și neapărate supuneri; că vorbesc cercetînd și neștiind, bizuindu-mă curat și fără ocol pe credințele îndeobște și legiuite. Nu povățuiesc, istorisesc.

Nu se află viţiu, cu adevărat viţiu, care să nu jignească și pe care o judecată sănătoasă să nu-l osîndească; deoarece este atît de hîd și stingheritor la vedere, încît dreptate au cei care spun că se iscă mai ales din prostie și

neştiinţă. Astfel că anevoie este să-ţi închipui că a-l cunoaşte nu înseamnă a-l şi urî. (c) Răutatea soarbe veninul împroşcat de ea şi cu el se otrăveşte. (b) Viţiul lasă un fel de zgaibă în carne şi în suflet căinţă, care se zgîndără şi sîngerează de la sine; căci se sting în minte celelalte mîhniri şi dureri, dar răsare căinţa încolţită în ins, ca şi fiorul şi zbucnirea frigurilor care sînt mai crunte decît celelalte împunsături din afară. Eu socot a fi viţiu (dar fiecare pe măsura lui) nu numai cele pe care firea şi judecata le osîndesc, dar şi cele scornite de părerea oamenilor; vezi cele cu strîmbătate şi suceală, fie ele îngăduite de legi şi obiceiuri.

Aşijderea, nu este bunătate care să nu bucure o fire bine strunită. Fără îndoială, aflăm oarecum mîngîiere în faptă bună, care bucură sinea noastră şi mîndria dăruirii care însoţeşte cugetul cel bun. Un suflet dat viţiului cu îndîrjire poate găsi sprijin în el, dar cea învoire şi mulţumire nu le poate căpăta. Nu-i uşuratică plăcerea să te simţi la adăpost de molimă într-un veac atît de bîntuit şi să-ţi spui: cine m-ar vedea pînă în fundul sufletului tot nu m-ar găsi pătat de amărăciunea sau prăpădul nimănui, nici de răzbunare sau pizmuire, nici de înfruntare făţişă a legilor, nici de stîrnire şi tulburare, nici de tăgăduirea cuvîntului dat; şi cu toate că timpurile le îngăduie fiecăruia, totuşi nu atins-am nici avutul sau punga vreunui om şi trăit-am numai din al meu la război cît şi în vreme de pace, şi nu m-am folosit de munca nimănuia fără a-i da simbrie. Aceste mărturii ale cugetului plăcute sînt; şi mare prinos aduce această îmbucurare firească şi este singura care niciodată nu ne lasă păgubit de ea.

A întemeia răsplata faptelor noastre virtuoase pe învoirea altuia înseamnă a se bizui pe temei prea şubred şi tulbure. (c) Mai cu seamă într-un veac stricat şi nelămurit ca acesta, lauda adusă de mulţime este o jignire; cui te poţi încrede că va vedea ce este de lăudat? Să mă păzească Domnul a fi om de omenie, după cele arătate în toată ziua de fiecare că este văzut a fi o cinste! *Quae fuerant vitia, mores sunt*[51]. Uneori, cu inimă curată, unii prieteni s-au prins să mă dojenească şi să mă îndrepte, fie din zorul lor, fie împinşi de mine, ca fiind un ajutor care de la un suflet bine întocmit nu numai că aduce folos, dar şi mîn-

gîierea mai presus de totul, a unui sprijin mijlocit de prietenie. Totdeauna primitu-le-am cu brațele deschise și le-am arătat cuvenita mulțumire. Dar în ceasul de față, ca să vorbesc de aceasta, în cuget cercînd, adesea le-am găsit măsura mustrărilor greșită ca și a laudelor, și nu aș fi lipsit să dau greș cu mai multă ușurință, în loc să fie de vreo ispravă, luîndu-mă întocmai după ei. (b) Noi am ales, care trăim în găoacea noastră și nu stăm decît în văzul nostru, trebuie în ființă să avem tiparul care dă chip faptelor noastre și pe seama lui să ne răsplătim sau să ne mustrăm. Eu am legile mele și scaunul meu al dreptății, care mă judecă și spre el mă îndrept mai mult decît aiurea. Mărginesc bucuros faptele mele în privința altuia, dar nu le privesc decît pe măsura mea. Numai tu singur știi dacă ești nemernic sau crud, sau credincios și puternic; ceilalți nu te văd, te ghicesc cu încercări pe dibuite, nu văd firea ta pe cît meșteșugirea. Așadar, nu vă legați de judecata lor; (c) legați-vă de judecata cugetului vostru. *Tuo tibi judicio est utendum*[52]. *Virtutis et vitiorum grave ipsius conscientioe pondus est: qua sublata, jacent omnia*[53].

(b) Dar ceea ce se spune că păcatul este urmărit de aproape de căință, nu-mi pare că privește păcatul în toată înstăpînirea lui, cuibărit în noi ca în lăcașul său. Se pot înfrînge și lepăda viițiile care ne iau fără veste și spre care ne-au smuls din loc patimile; dar cele care sînt înrădăcinate din îndelung obicei, cu vrere tare și trainică, nu sînt supuse împotrivirii. Căința nu este decît dezbaterea vrerii noastre și împotrivirea scornirilor noastre, care ne mînă din colț în colț. Pe unul îl face să tăgăduiască virtutea trecută și cumpătarea lui:

> *Quae mens est hodie, cur eadem non puero fuit?*
> *Vel cur his animis incolumes non redeunt genae?*.[54]

Viață încîntătoare este aceea care păstrează rostul în adîncul locașului său. Fiecare poate avea partea lui de păs și să se arate de omenie în vederea tuturora, pe podele; dar să aibă rînduire înăuntrul și în pieptul său, unde totul ne este îngăduit, unde totul este tainic, aceasta este culmea. Pe o treaptă apropiată stă paza rostului în căminul tău, în faptele tale obișnuite și de care n-ai de a

da seamă nimănui, unde nu-i cătare, nici meşteşugire. De aceea Bias[55], avînd de arătat starea înfloritoare a unui neam, spunea că stăpînul are a fi înăuntru cu sine însuşi tot atît de temător cum se arată în afară, de teama legii şi de gura oamenilor. Şi multă greutate avu cuvîntul lui Iulius Drusus[56], către muncitorii care i se îmbiau cu trei mii de galbeni să-i ridice casa astfel ca vecinii săi să nu mai aibă vedere ca înainte: „Vă voi da şase mii şi să faceţi ca fiecare să poată avea tot atîta vedere în toate părţile". Se aminteşte cu smerenie despre Agesilau care în călătorie avea obiceiul să locuiască la temple, ca norodul şi însişi zeii să vadă faptele lui în traiul de toate zilele şi ale insului. Făcător de minuni fost-a cel pentru care soţia şi slujitorii lui nu avut-au de spus. Puţini oameni fost-au lăudaţi de slujitorii lor.

(c) Nimeni nu a fost profet, nu numai în casa lui, dar nici în ţara sa, se spune din cele aflate în istorii. Tot atît în cele de nimic. Iar în această pildă de rînd se află oglindirea măririlor. În preajma mea, în Gasconia, se socoate glumă vederea scrisului meu la tipar[57]. Cu cît merge vestea mai depărtat de mine eu capăt mai multă preţuire. În Guiena cumpăr tipăritorii; aiurea, ei mă cumpără. Întîmplare care face pe unii să se ascundă fiind în viaţă şi de faţă, ca să capete nume bun după moarte şi în lipsa lor. Mie-mi place să am mai puţin. Şi, nu mă dau pe seama lumii decît pentru ce trag eu de la ea. Ce-o fi mai apoi, nu mai îmi pasă.

(b) Mulţimea însoţeşte cu uimire pînă la poarta lui pe cel de al cărui fapt umblă vestea; acesta, o dată cu haina îşi părăseşte starea şi cade cu atît mai jos cu cît se ridicase mai sus; la el pe ocol toate sînt răvăşite şi netrebnice. Şi dacă ar avea rînduială, el are nevoie de judecată vie şi bine chibzuită pentru a pune în rînd faptele mărunte ale căminului. Cu atît mai greu cu cît rînduiala este o virtute mohorîtă şi mocnită. A trece peste o întărire, a fi în fruntea unei solii, a cîrmui poporul sînt îndepliniri strălucite. A dojeni, a rîde, a vinde, a plăti, a iubi, a urî şi a socoti cu ai săi şi cu sine însuşi blînd şi drept, fără a slăbi şi a sminti vorba, este lucru mai arar, mai anevoios şi mai puţin strălucit. Vieţile deoparte şi la vatră iau în circă toate aceste îndatoriri, tot atîtea şi mai multe, mai

aspre și noduroase decît celelalte vieți oricît s-ar zice. (c) Și la cămin, spune Aristotel, virtutea te slujește cu mai multă osteneală și înălțare decît pe cei care sînt la cîrmă. (b) Noi ne pregătim pentru întîmpinările deosebite mai mult de fală decît în cuget. (c) Cel mai scurt drum pentru a căpăta fală ar fi să facem pentru cuget ceea ce facem pentru fală. (b) Iară virtutea lui Alexandru pare că-mi înfățișează, în desfășurarea sa, mai puțină tărie decît Socrate, în umbra deprinderii acestuia în traiul de toate zilele. Cu ușurință îmi pot închipui pe Socrate în locul lui Alexandru; pe Alexandru în locul lui Socrate, nu pot. El va răspunde celui ce-l va întreba ce știe face: „să supun lumea", dar cui va întreba pe celălalt, îi va răspunde că știe să călăuzească viața omului potrivit stării ei din fire: știință mult mai atotcuprinzătoare, mai întemeiată și legiuită. Prețul sufletului nu-i socotit după măreția atinsă, ci pe cît are rînduială.

(c) Mărirea sa nu se împlinește pe treapta măririi, ci pe cea de mijloc. Iar cei care ne judecă și ne pipăie în noi înșine, nu prea socot vaza faptelor noastre în fața lumii, ci văd că nu sînt decît țîșniri și stropi de apă curată, zvîrlite dintr-un fund neschimbat, mîlos și înăclăit; iar cînd se întîmplă să fim judecați după înfățișarea grozavă din afară și se crede că e tot una cu alcătuirea noastră dinăuntru, nu se pot împerechea însușirile obișnuite cu acele însușiri care uimesc atît de depărtat în jurul lor. Aidoma dăm noi demonilor chip de sălbăticiune. Și cine nu procopsește pe Tamburlan[38] cu sprîncene stufoase, nări căscate, față groaznică, stat nemăsurat, ca statul închipuit, după cum îi umblă vestea? Cine mi-ar fi arătat pe Erasmus odinioară, greu ar fi fost să nu iau drept ectenie și apoftegmă tot ce spunea slujitorului și gazdei sale. Mai lesne ne închipuim un meșteșugar în cămara lui sau cu soția lui decît un mărit sfetnic, preacucernic ca purtare și îndepliniri. Pare că el nu coboară de pe cele înălțate tronuri pentru a mai și trăi.

(b) După cum sufletele viționase adesea sînt împinse din străin a bine făptui, tot atît cele virtuoase sînt împinse la rău. De aceea ele trebuie judecate în stare așezată și cînd sînt în ale lor, dacă sînt uneori; sau măcar atunci cînd sînt potolite și aproape de starea lor curată.

Înaplecările din fire sînt ajutate şi întărite prin deprindere; dar nu se pot schimba şi înfrînge. Firi cu miile în vremea mea au scăpat spre virtute sau spre viţiu împotriva călăuzirii:

> *Sic ubi desuetae silvis in carcere clausae*
> *Mansuevere ferae, et vultus posuere minaces,*
> *Atque hominem didicere pati, si torrida parvus*
> *Venit in ora cruor, redeunt rabiésque furorque,*
> *Admonitaeque tument gustato sanguine fauces;*
> *Fervet, et à trepido vix abstinet ira magistro*[59].

Nu stîrpeşti însuşirile din născare, le coperi, le ascunzi. Graiul latinesc îmi stă ca din fire, îl ştiu mai bine decît cel franţuzesc, dar de patruzeci de ani nu mi-a mai slujit nici la vorbă, nici la scris; cu toate acestea, la neaşteptate şi zguduitoare pătimiri, ce am suferit de vreo două-trei ori în viaţă, o dată cînd m-am pomenit cu tata căzînd peste mine în nesimţire, din bun sănătos cum era, am scos din adîncul meu cuvinte latineşti: (c) firea făcîndu-şi drum şi zbucnind, în ciuda unui obicei cît de îndelungat. (b) Şi acelaşi lucru se spune despre mulţi alţii.

Cei care încercat-au, în vremea mea, să îndrepte cu noi arătări moravurile lumii, dreg numai viţiile date în vileag; cele din măduvă le lasă unde sînt, dacă nu le sporesc. Iar sporirea este de temut; bucuros se întîrzie orice altă faptă binefăcătoare pe seama acestor silite îndreptări de faţuială care costă mai puţin şi aduc mai multă fală; iar cu aceasta mulţumeşti pe ieftin celelalte viţii fireşti, lăuntrice şi din miezul făpturii. Priviţi numai cum ne aflăm cu cele de noi pătite; nu-i nimeni, dacă se ia în seamă, care să nu afle un tipar al său; chip de căpetenie care luptă împotriva întocmirii şi împotriva vijeliei patimilor care le sînt potrivnice. Cît despre mine, eu nu prea mă simt zguduit de cutremur, mă găsesc cam totdeauna în acelaşi loc, cum se întîmplă cu trupuri greoaie şi îngreunate. Dacă nu sînt la mine acasă, sînt totdeauna de ajuns de aproape. Dezmăţurile mele nu mă duc prea departe. Nu aflu nimic nemăsurat şi ciudat; şi am treziri sănătoase şi vinjoase.

Adevărata pedeapsă, care priveşte felul de a fi îndeobşte al oamenilor, este că însuşi adăpostul lor e plin de

stricăciune şi gunoi; gîndul căirii este fătarnic; iar pocăinţa lor e bolnavă şi vinovată mai tot atît cît şi păcatul. Unii, fie că se alipesc viţiului din făptură, fie că din lung obicei nu-i mai văd urîtul; alţii (în rîndul cărora sînt şi eu), viţiul îi apasă, dar ei îl pun în cumpănă cu plăcerea sau cu altă împrejurare şi-l rabdă şi i se învoiesc, plătindu-l întrucîtva; totuşi în chip viţios şi ticălos. Fiindcă din întîmplare s-ar putea totuşi închipui o atît de neasemuită şi depărtată măsurare ca cu dreptate plăcerea să fie spre iertarea păcatului, cum o spunem pentru folos, nu numai dincolo de păcat, dacă ar fi ca la furt, dar şi îndeplinită ca la împreunarea cu femeile, cu stîrnire aprigă şi, se spune, uneori de neînfrînt.

Pe moşia unei rude a mele, în Armagnac, unde mă aflam mai deunăzi, întîlnii un ţăran poreclit de toţi „tîlharul". El povestea viaţa lui, precum urmează: se născuse un milog şi socoti că din munca mîinilor sale nu va răzbi vreodată să se mîntuie de sărăcie; se gîndi să fie fur şi trecuse toată tinereţea lui cu acest meşteşug fără vreo primejdie, ajutat de puterea lui trupească, căci secera şi culegea pe pămînturile altuia, dar în depărtare strîngînd grămezi atît de mari, că nu se putea închipui ca un singur om să le ducă într-o noapte în spinare; mai avea şi grijă să le potrivească şi să împartă paguba ce făcea, aşa că grămada nu prea era însemnată pentru fiecare în parte. El este acum bătrîn, bogat pentru un om de starea lui, mulţumită acelui negoţ, pe care-l mărturiseşte pe faţă; şi ca să se împace cu Dumnezeu pentru cîştigurile sale, el spune că zi de zi se ţine să plătească făcînd binele moştenitorilor celor pe care i-a furat; iar dacă nu se mîntuie (căci nu poate dintr-o dată să se plătească), le va lăsa moştenire, luînd seama că el singur ştie paguba ce făcut-a fiecăruia. Cu această istorisire, fie adevărată, fie mincinoasă, el socoteşte furtul un fapt necinstit şi-l urăşte, dar mai puţin decît sărăcia; se căieşte curat, însă fiind astfel răsplătită şi plătită, nu se mai căieşte. Aceasta nu este acel obicei care ne uneşte cu viţiul şi dedă însăşi socotinţa noastră, nici cea furtună aprigă care prinde tulburînd şi orbind în zbucium sufletul nostru şi ne prăvăleşte pe loc, cu judecată cu totul, în puterea viţiului.

Eu am datina să fac ceea ce fac pe de-a întregul şi merg de-a dreptul; n-am de loc mişcare ascunsă şi scoasă din minţi şi care să nu fie mînată din învoirea tuturor părţilor mele, fără împărţire, fără răzvrătire lăuntrică; judecăţii mele îi este vinovăţia sau lauda întreagă; iar vina o dată avută, o are mereu, căci una este, aproape din naştere. Aceeaşi pornire, aceeaşi cale, aceeaşi tărie. Iar în privinţa părerilor atotcuprinzătoare, din copilărie m-am aşezat în locul unde urma să rămîn.

Sînt păcate amarnice, repezi şi iscate, să le lăsăm deoparte. Celelalte păcate însă, de atîtea ori făcute, socotite şi cercetate, sau păcate din alcătuire, (c) chiar păcate de meserie şi de slujbă, (b) eu nu pot pricepe să fie împlîntate atît de îndelung cu acelaşi zor, fără ca mintea şi cugetul celui care le are să le vroiască neîncetat şi să socotească astfel; iar pocăinţa de care el se laudă că vine în ar ime vreme, mie mi-e greu să o închipui şi văd.

(c) Nu urmez tagma pitagoricilor, care spun că oamenii capătă un suflet nou, cînd se apropie de chipurile zeilor ca să le culeagă oracolele. Dacă nu tocmai vrut-au ei să spună, că trebuie împrumutat din străin, nou şi pentru un răstimp; al lor arătînd atît de puţin semn de limpezire şi curăţire ca să fie vrednic de asemenea îndeplinire.

(b) Ei fac cu totul întors decît învăţăturile stoicilor, care ne poruncesc să îndreptăm greşelile şi viţiile pe care ştim că le avem, dar nu ne îngăduie să fim necăjiţi şi amăriţi de ele. Aceştia ne fac să credem că nu-i mult zbucium şi pocăinţă în sinea lor. Mustrarea însă şi îndreptarea, sau curmarea nu ni le arată de loc. Şi nu-i tămăduire, dacă nu te lepezi de rău. Dacă ar fi pusă căinţa pe talerul cîntarului ar fi păcatul de partea ei. Nici o însuşire nu găsesc eu că e mai lesne de prefăcut decît cucernicia, dacă nu-i de o potrivă cu viaţa şi cu moravurile; cheagul ei este ascuns şi tainic; înfăţişările, uşoare şi arătoase.

Cît despre mine, eu pot dori să fiu altul în totul; pot osîndi şi lua în nume de rău chipul meu din atotcuprins şi să rog cerul să mă îndrepte pe de-a întregul şi să mă scutească de slăbiciunea mea din fire. Dar nu pot numi aceasta căinţă, pare-mi-se, cum nu pot numi necaz că nu sînt înger, sau Cato. Faptele mele sînt orînduite pe potriva a ceea ce sînt eu şi după starea mea. Nu pot face mai bine. Dar

căința nu privește cu adevărat lucrurile care nu sînt în puterea noastră, ci părerea noastră de rău. Îmi închipui firi nespus de înălțate și mai rînduite decît a mea; totuși, eu nu îndrept însușirile mele: nici brațul meu și nici mintea mea nu se fac mai vînjoase numai fiindcă pricep că un altul este astfel. Dacă a închipui și dori o faptă mai semeață decît a noastră ar pricinui căință față de faptul nostru, ne-am căi de îndepliniri mai nevinovate; cu atît mai mult că bine socotim că au fost mînuite cu mai mare învrednicire și desăvîrșire de o fire neîntrecută. Cînd iau în cătare depășirile din tinerețea mea cu bătrînețea mea, aflu că le-am mînat îndeobște cu rînduială, pe cît cred eu; este tot ce a putut face tăria mea. Nu mă amăgesc, în împrejurări asemănătoare tot astfel voi fi. Nu este mîngîială, mai curînd o boire din atotcuprins care mă pătrunde. Eu nu cunosc căință pe dinafară, călie și de ceremonie. Ea trebuie să se prindă în totul ca s-o pot chema pe nume, să mă zgîndăre pînă în măruntaie și să mă mîhnească tot atît de străpungător și de atotcuprinzător pe cît mă vede Dumnezeu.

Cît despre negoțuri, cîteva bune întîmplări mi-au mers prost, lipsite de noroc în a le mînui. Sfaturile mele totuși au știut s-o nimerească bine, potrivit împrejurărilor date; țelul lor este de a urma totdeauna calea cea mai ușoară și mai întemeiată. Eu aflu că în trecut, cînd fost-am să le cumpănesc în felul meu, păsit-am cuminte față de starea lucrurilor și tot astfel aș face-o peste o mie de ani în aceleași împrejurări. Eu nu mă uit cum este în ceasul acesta, dar cum erau cînd aveam eu a le chibzui.

(c) Puterea oricărui sfat stă în timp: împrejurările și pricinile se învîrt și schimbă neîncetat. Pățit-am greu uneori în viața mea și făcut-am greșeli însemnate, nu din lipsa bunei chibzuieli, dar din lipsa bunei nimereli. Se află în treburi părți tainice și le mîn pe pipăite; mai cu seamă în firea oamenilor sînt stări multe văzute, neștiute uneori nici de cel în care zac; răsar și se trezesc din împrejurările ce se iscă. Dacă nu au putut fi dibuite și prorocite de privegherea mea, nu-i aduc vină nicidecum, slujba ei este mărginită, întîmplarea mă învinge; și (b) dacă se dă cîștig[60] părții pe care eu am nesocotit-o, nu-i leac, nu-mi fac mustrări că n-am știut să fiu veghetor, dau vina pe

norocul meu, nu pe îndeplinirea mea. Aceasta nu se numeşte căinţă.

Focion dăduse atenienilor un sfat care nu fusese urmat. Treaba se împlini însă cu cîştig împotriva părerii lui. Unul spuse: „Iată, Focion, eşti oare mulţumit că lucrul merge atît de bine?". — „Sînt foarte mulţumit că s-a întîmplat aşa, dar nu mă căinesc să fi dat alt sfat". Cînd prietenii mei îmi cer sfat, îl dau fără preget şi limpede; nu mă împiedic, cum fac mai toţi, gîndindu-mă că e prea încumetat şi s-ar putea să iasă pe dos părerea mea, şi sfatul pe care l-am dat ar putea fi o pricină de mustrare; nici nu-mi pasă, căci ei nu ar avea dreptate şi mie nu mi se cuvenea a-i lipsi de acel sprijin.

(c) De nimeni altul nu am nicicum a mă lega decît de mine pentru greşelile şi necazurile mele. Căci, într-adevăr, arareori mă bizui pe sfatul altuia, atunci numai cînd e vorba de ce se cuvine şi de ceremonie, oriunde am nevoie să capăt ştiinţă sau cunoştinţa faptului. Dar în trebile unde nu am a mă folosi decît de judecată, arătările străine îmi pot sluji drept întărire, prea puţin să mă întoarcă dintr-ale mele. Le ascult cu bunăvoinţă şi cuviincios pe toate; dar, după cîte îmi amintesc, pînă în ceasul acesta nu m-am încrezut decît în ale mele. Eu văd că numai fluturări şi stropuri duc vrerea mea. Puţin mă întemeiez pe părerile mele, dar tot atît de puţin pe ale altora. Ursita mă răsplăteşte cum se cuvine. Deoarece nu primesc sfat, tot atît de puţin dau. Mi se cere puţin, dar crezut sînt încă mai puţin, şi nu ştiu vreo treabă în aşezarea obştească sau lumească pe care sfatul meu s-o fi îndreptat sau pus la cale. Înşişi cei care au fost oarecum aduşi de soartă a primi sfatul meu, mai bucuros s-au lăsat mînaţi cu totul de alt creier. Ca unul care am tot atîta zorire pentru dreptul odihnei mele cît şi pentru drepturile precăderii mele, îmi place mai mult să fie aşa; lăsîndu-mă în voie, mi se face pe pofta inimii, care este să rînduiesc şi să cuprind toate în sinea mea; îmi prieşte să fiu nesilit la trebile altuia şi dezlegat de grija lor.

(b) În toate trebile, cînd au trecut, ori cum au trecut, puţină părere de rău am. Căci mă uşurează gîndul că aşa aveau a se petrece; iată-le în mersul atotcuprinsului şi în lănţuirea cauzelor stoice; năzarea voastră nu poate, prin

dorință și închipuire, clinti o fărîmă, fără ca întreaga orînduire a lucrurilor să nu fie răsturnată, și pe trecut și viitor.

De altminteri, eu urăsc acea căință adusă cu îmbătrînirea. Cel din vechime[61], care spunea că mulțumește anilor care l-au mîntuit de desfătare, vedea altfel decît mine; nu aș privi vreodată cu ochi buni neputința, oricît bine mi-ar face. (c) *Nec tam aversa unquam videbitur ab opere suo providentia, ut debilitas inter optima inventa sit*[62]. (b) Poftele noastre sînt rare la bătrînețe: ne dobîndește sat copleșitor pe urma lor; în acestea nu văd nimic al cugetului: mîhnirea și slăbiciunea ne întipăresc o virtute moale și tihnită. Nu trebuie să ne lăsăm pe de-a-ntregul dați știrbirilor firești, pînă a ne sminti într-atît judecata. Tinerețea și plăcerea nu mă împiedicau odinioară să nesocotesc fața viținlui la desfătare; nici în ceasul acesta, sila culeasă de ani, să nesocotesc fața desfătării în a viținlui. Acum, că nu mai sînt în ale lor, le judec ca și cum aș fi. (c) Eu, care o răscolesc aspru și cu băgare de seamă găsesc că (b) mintea mea este aceeași pe care o aveam la o vîrstă mai nestingherită, aevea aceeași, cu toate că e slăbită și bolnăvită îmbătrînind, (c) și aflu că, oprind a mă deda acelor plăceri din pricina sănătății mele trupești, aș face-o cum mă opream odinioară din pricina sănătății mele sufletești. (b) Că o văd scoasă din luptă, nu o socotesc mai puțin vrednică; ispitele-i sînt atît de sfîrtecate și amărîte, încît nu face să le stăvilesc. De ajuns să întind mîna, ca să le alung. Dacă mi s-ar înfățișa rîvna de altă dată, mă tem că aș avea mai puțină putere de astîmpărare decît atunci. Nici nu văd acum că judecă în sinea ei cum nu ar fi judecat pe atunci; nici vreo nouă luminare. Așadar, dacă este întremare, este întremare înrăutățită.

(c) Păcătos soi de leac, să datorești bolirii sănătatea ta! Nu-i dat nenorocirii noastre să facă această treabă; ci fericirii judecății noastre. Nimic nu mă poate aduce a face prin știrbire și stingherire decît să le blestem. Este treabă pentru inșii care nu se trezesc decît biciuiți. Mintea mea are mersul mult mai dezghețat la bunuri. Ea este mult mai răzlețită și străduită cînd mistuie relele decît plăcerile. Văd mult mai limpede pe vreme senină. Sănătatea mă povățuiește mai ager, de aceea cu mai mult fo-

los decît boala. Am stăruit cît am putut mai mult să mă îndrept şi să mă pun în rînd, cînd era ca să-mi priască. Mi-ar fi ruşine şi ciudă ca nevoia şi ponosul neputinţei mele să placă mai bine sinei mele decît vremea sănătoasă, vioaie şi vinjoasă; şi să fiu preţuit, nu pe ceea ce am fost, ci pe ceea ce am încetat să fiu. Părerea mea este că traiul fericit, nu cum spunea Antistene moartea fericită, face fericirea oamenilor. Aşteptarea mea nu fost-a să agăţ hîd coada unui filozof de căpăţîna şi trupul unui om prăpădit şi nici ca acest plăpînd capăt să tăgăduiască şi nesocotească cea mai frumoasă, împlinită şi îndelungă parte a vieţii mele. Dacă aş avea să trăiesc din nou, aş trăi cum am trăit. Eu vreau să mă înfăţişez şi să mă arăt în totul tot într-un fel. Nici nu mă vaiet de trecut, nici nu mă tem de viitor. Iar dacă nu mă înşel, înăuntrul meu fost-a aproape ca şi pe din afară. Una din cele mai mari mulţumiri ce aduc soartei mele este că mersul sănătăţii mele trupeşti a pus fiecare lucru la vremea cuvenită. I-am văzut răsărirea, florile şi rodul; şi-i văd uscăciunea cu fericire, pentru că este firesc. Mult mai blînd rabd păsurile ce am, fiindcă au venit la timpul lor, şi cu mai mare plăcere îmi amintesc de îndelunga fericire a vieţii mele trecute.

De asemenea, înţelepciunea mea poate fi tot pe atît şi într-un timp şi în celălalt; dar era mai de ispravă şi cu mai mult har, vinjoasă, veselă, mai nevinovată decît acum, hîrşită, dojenitoare, muncită. Aşadar, mă lepăd de acele îndreptări cu pricină şi durere.

(b) Trebuie ca Dumnezeu să ne încerce inimoşia. Cugetul nostru trebuie să se smerească de la sine prin întărirea judecăţii noastre, nu prin sleirea poftelor noastre. Cu aceasta desfătarea nu-i în sine nici pălită, nici stinsă fiindcă vede ochi lipicioşi şi tulburi. Trebuie iubită cumpătarea pentru ea înşăşi şi pentru cinstirea datorită lui Dumnezeu, care ne-a poruncit-o, ca şi neprihănirea; cea pe care o împrumut troahnelor şi o datorez eu curmăturii, nu-i nici nevinovăţie, nici cumpătare. Nu te poţi făli că dispreţuieşti desfătarea şi că te împotriveşti ei, dacă nu o vezi, dacă nu-i vezi mai ademenitor nici mrejile, nici tăriile, nici frumuseţea. Eu o pot spune, cunosc şi una şi alta. Dar îmi pare că la bătrîneţe sufletele noastre

sînt supuse unor ştirbiri şi neajunsuri mai stînjenitoare decît în tinereţe. O spuneam în tinereţe şi mi se căta barba sub nas; o spun încă acum, cînd ea îmi dă crezămînt. Noi numim cuminţenie lîncezirea toanelor noastre, scîrbirea de ce ne stă sub ochi. Dar, cu adevărat, nu părăsim atîta viţiile, pe cît le schimbăm şi, cum gîndesc eu, în mai rău. În afară de o netoată şi slută semeţire, în acele toane oţărîte, şi neprietenoase, şi dresuri, şi în grija de batjocură pentru bogăţii, cînd folosinţa lor a pierit, găsesc mai multă pizmuire, nedreptate şi răutate. Ea ne adînceşte creţurile pe suflet mai tare decît pe obraz şi nu se văd suflete sau foarte arar care, îmbătrînind, să nu aibă iz borşit şi a mucegai. Omul merge pe de-a-ntregul în creşterea şi descreşterea sa.

(c) Cînd vezi înţelepciunea lui Socrate şi mai multe împrejurări în mersul împricinării sale, m-aş încumeta să cred că el a mijlocit întrucîtva să se păgubească însuşi cu bună-ştiinţă[63], atît de aproape de 70 de ani, să nu mai aibă de suferit amorţirea bogatelor învredniciri ale minţii sale şi tulburarea obişnuitei sale luminări.

(b) Ce metamorfoze nu văd eu în toate zilele petrecîndu-se în cunoscuţii mei! Boală aprigă este şi care se strecoară fireşte şi pe nebănuite. Trebuie multă agonisire a socotinţei şi mare priveghere, ca să ne ferim de pocirile cu care ne procopseşte sau măcar să slăbim sporirea lor. Eu simt că în ciuda tuturor întăririlor mele, pas cu pas, mă dobîndeşte; să trudesc pe cît pot, dar pînă la urmă cu singur nu ştiu unde mă va duce. Orice s-ar întîmpla, mulţumit sînt să se ştie de unde voi fi căzut.

Capitolul III

DESPRE CELE TREI LEGĂTURI[64]

(a) Nu trebuie să te laşi aşa tare ţintuit de toanele şi apucăturile tale. Cea mai de seamă învrednicire a noastră este a şti stărui în felurite rosturi. Înseamnă a fi, dar nu a trăi, să rămîi prins şi silit de nevoie pe un singur făgaş. Sufletele cele mai frumoase sînt cele care au felurime şi mlădiere mai multă.

(c) Iată o cuvenită mărturie a lui Cato cel Bătrîn: *Huic versatile ingenium sic pariter ad omnia fuit, ut natum ad id unum diceres, quodcumque ageret*[65].

(b) Dacă ar fi să mă făuresc pe seama mea, în nici un chip, cît de bun ar fi, nu aş vrea să fiu împlîntat ca să nu mă mai pot desprinde. Viaţa este o mişcare neoblă, neorînduită şi cu multe feţe. Nu înseamnă a-ţi fi însuţi prieten şi mai puţin stăpîn, ci rob eşti să te iei după tine şi să fii neîncetat ţinut şi răpit de înaplecările tale încît să nu le poţi abate în mers şi să nu le poţi răsuci. O spun în ceasul acesta, cînd nu mă pot uşor descopcia de strînsoarea sufletului meu, care nu mai ştie de obicei să se răspîndească, ci numai trudit rămîne, nici spor nu are decît stăruind cu totul. Oricît de uşoară pricină i se înfăţişează, zoreşte a-i da însemnătate şi o măreşte pînă a se opinti din răsputeri. De aceea, prisosul vremii ce îi este dat îl trece cu grea strădanie, care-mi ştirbeşte sănătatea. Cea mai mare parte din minţi au nevoie de agonisire din străin, ca să se dezmorţească şi învrednicească; a mea, are mai curînd nevoie să se domolească şi să se hodinească, *vitia otii negotio discutienda sunt*[66], deoarece căutarea ei de căpetenie şi mai ostenitoare este a se cerceta pe sine. (c) Cărţile, pentru ea, sînt un soi de îndeletnicire care abate de la căutare.

(b) Deodată ce gîndurile vin, se stîrneşte şi dovedeşte vînjoşia sa jur în jur, ea mînă stăruind, fie aprig, fie spre potolire şi încîntare, (c) se adună, stăvileşte şi întăreşte. (b) Are cu ce trezi însuşirile sale prin ea însăşi. Firea i-a dăruit, ca tuturora, de ajuns miez al său pentru a-i folosi şi pricini ale sale cu prisosinţă, de născocit şi judecat[67].

(c) A cugeta este o puternică şi plină învăţătură pentru cel care ştie să se pipăie şi să stăruie cu tărie; mai bine îmi place să-mi plămădesc sufletul decît să-l înzestrez. Nu-i îndeletnicire nici mai slabă, nici mai tare decît aceea a-ţi munci gîndurile pe cît îţi este sufletul. Cele mai măreţe fac din aceasta menirea lor. *quibus vivere est cogitare*[68]. Şi firea dăruit-a precăderea să nu fie nimic care să putem face atît de mult timp, nici fapt căruia să ne dedăm mai uşor şi obişnuit. Este treabă a zeilor, spune Aristotel, din

care naşte fericirea lor şi a noastră. Citirea îmi slujeşte mai ales să trezească cu felurite alesuri gîndirea mea, să dea de lucru judecăţii mele, nu aducerii-aminte.

(b) Aşadar, la puţine sfaturi mă opresc fără osteneală şi zorire; drept că drăgălăşenia şi frumuseţea mă mulţumesc şi aţin, tot atît sau mai mult decît cele cu greutate şi adîncime. Iar, de unde moţăi la orice altă arătare şi nu o prind decît pe deasupra în minte, adesea mi se întîmplă la unele spuse pe apucate şi deslînate, zise de bună ziua, să mă trezesc a răspunde şi a vorbi ca din vis şi să spun prostii, nevrednice de un copil, şi de rîs, sau mai neghiob şi necuviincios, să mă îndărătnicesc în tăcere. Eu am un fel de a fi visător, care mă trage în mine; unde mai pui stîngăcia şi copilăreasca nepricepere pentru trebile obişnuite. Cu aste două însuşiri căpătat-am, pe socoteala mea, cinci sau şase poveşti tot atît de sarbede, cît şi altele pe seama oricui.

Iar, luînd firul vorbirii mele, această alcătuire greoaie face să fiu gingaş în frecuşul oamenilor, trebuie să-i trec prin sită şi m-aduce a fi stingheritor la îndeplinirile îndeobşte. Noi trăim şi stăm la toomă cu poporul, dacă a ne sfătui cu el ne stingherește, dacă a ne coborî pînă la sufletele de rînd şi necioplite, şi acestea adesea sînt tot atît de rînduite ca şi cele şlefuite (c) (şi orice înţelepciune anostă este dacă nu se împacă cu nepriceperea tuturor îndeobşte); (b) nu trebuie să ne mai amestecăm nici în trebile noastre, nici în ale altuia; iar cele obşteşti ca şi cele de acasă sînt descurcate de cei inşi de rînd şi neciopliţi. Purtările cele mai puţin silite ale sufletului nostru şi cele mai fireşti sînt cele mai frumoase; cele mai bune îndepliniri sînt cele mai puţin trudite. Doamne, cît de bună e înţelepciunea cînd slujeşte unora să potrivească dorinţa lor pe cît le este putinţa! Nici nu este ştiinţă mai folositoare. „Pe atît cît pot", era cuvîntul şi isonul mai pe plac al lui Socrate[69], cuvînt cu miez spus. Trebuie îndreptate şi mărginite dorinţele noastre cu ceea ce ne stă mai la îndemînă. Nu-i oare a mea apucătură neghioabă să nu mă împac cu o mie de care soarta mă leagă, de care nu mă pot lipsi, să mă ţin, de una sau două, în afară de prinsoarea mea, sau mai curînd de o dorinţă năstrușnică pentru lucru

care nu-l pot căpăta? Moravurile mele molîi, împotrivite oricărei asprimi și acreli, ușor pot să mă mîntuie de pizmuiri și dușmănii: a fi iubit, nu spun, numai a nu fi urît, nu fu om care să dea mai mare prilej; însă răceala la vorbă, mi-a răpit, cu bună dreptate, bunăvoința mai multora, cărora le poate fi iertat să o tălmăcească altfel și cît mai rău[70].

Sînt bine în stare să cîștig și să păstrez prietenii arare și nepreţuite, mai ales că mă prind cu atîta zor de cunoscuții care-mi sînt pe plac; arăt ce pot eu și mă arunc atît de dornic, încît greu este să scap o legătură și să nu găsesc împătimire acolo unde mă trage ața. Adesea făcut-am fericita încercare. În prieteniile de bună ziua sînt oarecît sterp și rece, căci purtarea mea nu-i firească dacă nu iau vîntul în plin; lasă că din tinerețe soarta m-a răsfățat, menindu-mi desăvîrșită prietenie[71], întrucîtva astîmpărînd altele, și a tipărit în mintea mea a fi vietate de însoțire, nu de gloată, cum spunea cel din vechime[72]. Iară greu îmi vine firește să mă învoiesc pe jumătate, cu fereala și bănuiala nevoită care se cere de prieteniile multe și nedesăvîrșite; ce se cere mai cu seamă în timpul de acum, cînd nu se poate vorbi despre lume decît cu primejdie sau prefăcătorie.

Și bine văd că unul ca mine, a cărui țintă este ușurarea vieții sale (spun ușurarea celor neapărat ale ființei), trebuie ca de ciumă să fugă de această toană cu nazuri și nădufuri. Aș lăuda un suflet cu osebite împăturiri, care să știe să se și prindă și desprindă, căruia să-i fie bine pretutindeni unde-l poartă soarta sa și care să poată sta de vorbă cu vecinul său despre casa lui de vînătoare sau despre gîlceava lui, să-i placă a vorbi cu un dulgher sau un grădinar; mă muște pizmuirea cînd văd pe unii care știu să se dea după fiecare din jurul lor și să înseile vorba pe înțelesul lor.

(c) Iar sfatul lui Platon[73] mie nu-mi place, de a vorbi totdeauna de sus cu slujitorii săi, fără a glumi, fără apropiere, fie ei bărbați sau femei. Căci, în afară de cele ce arătat-am, este neomenos și nedrept să arăți cu dinadinsul precăderea dată de soartă; orînduirile unde se simte mai puțin descumpănirea de la slujitor la stăpîn îmi par a fi cele mai pe bună-dreptate.

(b) Ceilalți se silesc să cocoațe și să scrobească mintea lor; eu o cobor și o aștern. Nu se strîmbă decît atunci cînd se semețește.

Narras, et genus Aeaci,
Et pugnata sacro bella sub Ilio:
Quo Chium pretio cadum
Mercemur, quis aquam temperet ignibus,
Quo praebente domum, et quota,
Pelignis caream frigoribus, taces[74].

După cum vitejia lacedemoniană avea nevoie să fie domolită cu dulcele și mlădiosul cînt al flautelor, ca să se îmblînzească la război, de teamă să nu tabere cu furie și încumetare, iar alte națiii folosesc de obicei glasuri și sunete pătrunzătoare și tari, care stîrnesc și înfierbîntă la culme zorul vitejesc al ostașilor, mie tot astfel îmi pare, împotriva obiceiului îndeobște, că mintea noastră are mai multă nevoie de plumb decît de aripi, de răcire și astîmpăr decît de înfierbîntare și stîrnire. Mai cu seamă pare-mi-se că faci tare pe prostul, cînd faci pe priceputul, între cei care nu sînt, și vorbești totdeauna înfipt, *favellar in punta di forchetta*[75]. Trebuie să potrivești pasul după cei cu care ești și să faci uneori pe neștiutorul. Lăsați deoparte strășnicia și iscusința: în mersul obișnuit este de ajuns să rămîi în rînd. Tîriți-vă la pămînt, de e să fie, dacă ei așa o vor.

Învățații se împiedică ușor de acest pietroi. Se fălesc neîncetat cu a lor dăscălire și seamănă cărțile lor pretutindeni. În vremea noastră au împuiat atît de tare urechile și iatacurile cucoanelor, încît și dacă ele nu au culeș miezul, măcar astfel arată la toată spusa și prilejul cît de mărunt și de nimica ar fi, ele folosesc un fel de vorbire și scris neîndătinat și atotștiutor,

Hoc sermone pavent, hoc iram, gaudia, curas,
Hoc cuncta effundunt animi secreta; quid ultra?
Concumbunt docte[76];

și scot pe Platon și Sf. Toma la lucruri pentru care oricine le-ar răsări în minte ar fi tot atît de bună mărturie. Doctrina care nu a pătruns în suflet le-a rămas pe limbă. Dacă cele de bun soi m-ar crede, să se mulțumească a da

la iveală bogăţiile lor bune şi curate din fire. Ele ascund şi acoperă frumuseţile lor, sub frumuseţi străine. Mare nepricepere este să pui în umbră lumina ta, ca să luceşti cu lumină de împrumut: ele sînt înfăşurate şi îngropate sub spoială. (c) *De capsula totae*[77]. (b) Ceea ce arată că nu se cunosc de ajuns; nu-i nimic pe lume mai frumos decît ele; lor le este menit să dea măreţie spoielilor şi să dreagă dresul. Ce le trebuie decît să trăiască iubite şi preamărite? Asta le este sortit şi cu prisosinţă; ştiu ele ce se cere pentru aceasta. Nu au decît să trezească şi să aprindă însuşirile ce sînt în ele. Cînd le văd priponite de retorică, judicie, logică şi asemenea vrăcuiri atît de deşarte şi nepotrivite nevoii lor, prind a mă teme că bărbaţii care le sfătuiesc o fac ca să aibă lege să le supună în numele acestora. Ce alt aş putea găsi, ca să le fie iertat? Nu le ajunge că pot fără noi duce vraja privirii lor cu veselie, smerenie, dezmierdare şi presăra un nimic de asprime, de îndoială şi de îmbiere şi că nu caută tălmaci cînd îndrugăm ale noastre în slujba lor. Cu astă ştiinţă ele pot să ne mîie din vîrful biciului şi să cîrmuiască şcoala cu ai săi diriguitori. Totuşi, dacă le supără că ne-ar da cîtuşi de puţin pas, şi iscoditoare, ele vor să aibă partea lor de carte, poezia este petrecere bună de sîrguinţa lor; este făurire zglobie şi iscusită, furişată, gureşă, cu totul îmbucurată, întru tot arătoasă, ca şi ele. Vor trage unele foloase din istorie. De la filozofie, partea trebuincioasă vieţii, de la care ele îşi vor însuşi sfaturile ce deprind a judeca apucăturile şi stările noastre, cum să se apere de trădările noastre, să ţie seamă de încumetatele lor dorinţe, cum să călăuzească neatîrnarea lor, cum să lungească plăcerile vieţii, cum să rabde omeneşte necredinţa unui slujitor, asprimea unui soţ şi năpasta anilor şi a zbîrciturilor, şi altele de soiul acesta. Iată partea ce le-aş face eu din ştiinţă.

Sînt anume firi, sfioase şi cuibărite în sinea lor din făptură, eu sînt făcut să mă învoiesc cu aproapele şi să mă arăt; eu sînt cu totul pe faţă şi la lumină, născut pentru însoţire şi prietenie. Singurătatea, care-mi place şi o propovăduiesc, nu-i mai ales decît ca să întorc la mine iubirile şi gîndurile mele, să strîng şi să adun nu paşii mei, ci dorinţele şi grija mea, scutindu-mă de păzirea celor din

străin și ferindu-mă ca de moarte de asuprire și îndatorire, (c) și nu atît de îmbulzeala oamenilor, cît de îmbulzeala trebilor. (b) Drept spus, singurătatea pe loc mă poartă mai curînd în afară și mai departe; mă avînt mai bucuros la trebile dregătoriei și în tot atotcuprinsul cînd sînt singur; la Louvre și în gloată, mă string și mă circesc în pielea mea. Mulțimea mă împinge în mine și nu stau de vorbă cu mine mai năstrușnic și desfrînat și mai pe legea mea decît în locurile unde se cere cuviință și păzire ceremonioasă; nu nebuniile noastre mă fac să rîd, ci cumințeniile noastre. Din făptură nu-mi stă împotrivă forfoteala curților; trecut-am parte din viață prin ea și sînt făcut să mă port voios între mulți, numai să fie la răstimpuri și pe placul meu. Dar acea moliciune a judecății, de care vorbesc, mă silește să trag spre singurătate; fie chiar la mine, în mijlocul celor mulți din neam și într-o casă din cele mai umblate, unde sînt destui în văzul meu, arar sînt însă cei cu care-mi place să schimb vorba: și acolo păstrez pe seama mea și a celorlalți o neatîrnare neobișnuită. Capăt se pune aici ceremoniei, însoțirilor, încuviințărilor și altor rînduieli ponositoare ale curteniei (vai! asupritoare și nesuferită datină!). Fiecare se poartă pe placul său: cine vrea se sfătuie cu sine; eu rămîn tăcut, visător și în ale mele, fără supărare din partea oaspeților mei.

Oamenii a căror însoțire și prietești le caut sînt cei pe care îi numim oameni de treabă și destoinici: chipul lor mă depărtează de ceilalți. Dacă bine luăm în seamă, este o întrupare a firii în felul cel mai arar și cel mai ales. Rostul acestei înțelegeri este curată învoire, apropiere și întîlnire; deprindere a sufletelor, fără alt cîștig. Tot una-mi este, orice cade în spusele noastre; nu-mi pasă dacă nu-i cu greutate sau n-are adîncime; farmecul și zorul nu lipsesc vreodată; totul are lumina judecății coapte și întemeiate, învîrstat de bunătate, bună-credință, veselie și prietenie. Mintea noastră nu-și arată puterea și frumusețea numai în ce privește schimbul părerilor, ci și la trebile regilor; ea o arată tot pe atît în cele ce se iscă în ale insului. Îmi cunosc oamenii mei după tăcerea și după zîmbetul lor și văd mai bine ce-i cu ei, cînd se nimerește, la masă, decît la sfat. Bine spunea Hyppoma-

chus[78] că știe care sînt buni la luptă, uitîndu-se cum umblă pe uliță. Dacă place amestecul dogmei în voroava noastră, ea nu va fi înlăturată, dar să nu fie cu dăscălire, atotputernică și stingheritoare, cum îi e datina, să fie cu căutare de la sine și ascultare. Noi, cu ea, nu căutăm decît să umplem vreme de prisos; la timpul orînduit învățăturii și poveței, ne vom duce s-o aflăm la scaunul ei. De astă dată, să se dea după noi, dacă-i place; căci oricît de frumoasă și dorită ar fi, eu socot că la nevoie am putea să ne lipsim cu totul de ea și să avem spor fără ea. Un suflet bine alcătuit și deprins a se purta între inși poate place din plin așa cum este. Măiestria nu este alt decît însumarea și luarea în seamă a făuririlor acestor suflete.

Pentru mine dulce este legătura cu femeile (c) frumoase și (b) cinstite: (c) *Nam nos quoque oculos eruditos habemus*[79]. (b) Dacă sufletul n-are tot pe atîta a se bucura ca de cea dintîi, simțurile trupești care au aici mai mare parte, o aduc pe o treaptă vecină, cu toate că nu-i pe o potrivă, cred eu. Este însă o legătură în care a te feri întrucîtva, mai ales cei al căror trup glăsuiește cu putere, cum este al meu. În copilărie arsu-m-am și suferit-am toate tulburările pomenite de poeți, întîmplate celor care se lasă purtați fără rînduială și judecată. Adevărat, fost-a sficuire, care de atunci slujitu-mi-a drept învățătură,

> *Quicunque Argolica de classe Capharea fugit,*
> *Semper ab Euboicis vela retorquet aquis*[80].

Nebunie este să-ți anini toate gîndurile și să te dai pradă unei aprige și nepotolite împătimiri; pe de altă parte, a se prinde fără dragoste și îndemn al vrerii, în felul comedianților, să înfățișezi numai joaca anilor și a obiceiului și să nu dăruiești din tine decît vorbele, este drept că te pui la adăpost, dar cu prea multă netrebnicie, cum ar fi acela care ar lepăda cinstea, sau folosul, sau plăcerea, de teama primejdiei; neîndoielnic este că urmînd asemenea purtare, aceia nu pot spera vreun rod care să mulțumească sau să înduplece un suflet frumos. Trebuie să fi dorit de-a binelea ceea ce vrei ca de-a binelea să capeți plăcerea desfătării; spun aceasta, cînd norocul ar răsfăța pe nedrept prefăcătoria lor, ceea ce adesea se întîmplă din pricină că nu este una din ele, oricît de slută, care să

nu gîndească a fi tare plăcută, (c) care să nu se îmbie fie că-i arată anii sau rîsul, sau mişcările[81], căci urîte cu desăvîrşire nu-s, cum nu-s nici frumoase, iară fetele brahmane care nu aveau ce arăta, se duceau la mezat, unde poporul se aduna pentru asta în piaţă şi ele descopereau părţile anume, ca să se vadă măcar aşa cît fac, doară vor găsi un soţ.

(b) Ca urmare, nu-i una care să nu se lase uşor în credinţa celui dintîi jurămînt de supunere care i se face. Şi de la această îndeobşte şi obişnuită trădare a bărbaţilor de azi, trebuie să se întîmple ceea ce se vede a fi fost dovedit, că ele se trag în ghioaga lor sau între ele, ca să fugă de noi; sau, se iau după noi jucînd partea lor în şolticărie şi se învoiesc la o asemenea tocmeală, fără patimă, fără habar şi fără iubire. (c) *Neque affectui suo aut alieno abnoxiae*[82]; socotind, după Lysias în Platon[83], că se pot dărui cu mai mult folos şi mai multă lesniciune, cu cît noi le iubim mai puţin. (b) Va fi ca la măscări, poporul avea-va mai multă plăcere decît măscăricii.

Din parte-mi, nu cunosc pe Venus fără Cupidon, cum nu cunosc mamă fără prunc. Sînt treburi care se îmbină şi înfruptă din plămada lor. Iar această păcăleală amăgeşte pe cel care o face. Nu-l costă de loc, dar nici nu are vreun cîştig la preţ. Cei care făcut-au pe Venus zeiţă avut-au grijă ca frumuseţea ei de căpetenie să nu fie întrupată, ci înduhuită; dar ce caută oamenii aceştia nu-i nici al omului, nici al dobitocului. Bestiile nu o vor atît de greoaie şi pămînteană. Noi vedem că adesea închipuirea şi dorinţa le înfierbîntă înainte ca trupul să fi fost. Noi vedem şi la o parte şi la cealaltă, în turmă, că aleg şi osebesc iubirile lor şi că unele au faţă de altele lungă căutare şi desmierdare. Înseşi cele pe care bătrîneţea le lipseşte de putere trupească zburdă, nechează şi tresar a dragoste. Le vedem înaintea faptului pline de speranţă şi înflăcărare, iar cînd trupul şi-a jucat partea rămîne încă fiorul dulce al amintirii şi le vedem gudurîndu-se pe urmă şi dînd glas voios şi biruitor, fiind ostenite şi îmbătate. Cui îi este numai a-şi uşura trupul de nevoia firească nu are a se încurca cu atît de ticluite purtări: aceasta nu-i vînat pentru mare şi aprigă foame.

Ca unul care nu cer a fi socotit mai bun decît sînt, voi vorbi de păcatele tinereții mele. (c) Nu numai din primejdia ce se află pentru sănătate (totuși m-am strecurat de ajuns de bine, afară de vreo două procopsiri, dar ușoare și fără urmări), (b) dar încă din dispreț, niciodată nu m-am dedat întîlnirilor platnice și prin locuri umblate; vrut-am să ascut cea plăcere cu dorință și oarecare fală, prin anevoința izbutirii; și-mi plăcea felul de purtare al împăratului Tiberiu, pe care-l stîrnea tot atît de mult sfiala și smerenia, cît și alt har; și felul curtezanei Flora, care nu se învoia mai prejos de consul, dictator sau censor, cinul iubitului ei fiind prinos al plăcerii. Fără îndoială că brocardul și catifeaua au trecere întrucîtva, și numele, și starea. De altminteri, mult mă ademenea duhul, dacă și trupul nu lasă de dorit, căci cu mîna pe cuget spun, dacă una din frumusețI ar fi fost să lipsească, m-aș fi păgubit de a duhului; își are ajuns în alte privințe mai cu temei, dar în ale dragostei, unde vederea și pipăitul sînt puse la încercare, o scoți la capăt fără mrejele duhului; dar nimic nu ajungi fără harurile trupești; adevărata precădere a cucoanelor este numai frumusețea. (c) Ea este într-atîta a lor, încît a noastră, cu toate că dorește să aibă alte trăsături, nu este desăvîrșită decît în asemuire cu a lor, copilărească și necoaptă. Se spune că la Marele Stăpîn[84], cei care-l slujesc aleși după frumusețe, și sînt o mulțime, îi îndepărtează la 22 de ani cel mai tîrziu.

(c) Voroava, chibzuiala și slujirile prieteniei le aflăm mai bine la bărbați: și totuși ei duc trebile pe lume.

Aceste două legături ale inșilor, întîmplătoare sînt și țin de ale altuia; unul are necazul să fie arar, celălalt se vestejește cu anii; așadar, nu ar fi îndestulat nevoile mele în viață. A treia, care este a cărților, este mult mai cu temei și mai a noastră. Dă pas priințelor celor două dintîi, dar are de partea sa statornicia și lesnicioasa folosire. Cu aceste țărmurit-am tot mersul meu și mă sprijină în totul. Mă alină la bătrînețe și singurătate. Mă ușurează de povara unei mocnite vremi de prisos, mă scutește oricînd de însoțiri nedorite. Dacă încolțirile durerii nu sînt prea aprige și supărătoare, le îmblînzește; pentru a mă ușura de posomoreala gîndului, nimic mai bun decît ajutorul cărților; mă întorc la ele și mi-o risipește: ele nu se oță-

răsc să vadă că nu le caut decît în lipsa altor înlesniri mai aevea, vii și firești; ele mă întîmpină totdeauna cu față neschimbată.

Acela care își duce calul de dîrlogi poate bine merge, se spune; iar Iacob al nostru[85], rege al Neapolului și Siciliei, frumos, tînăr și sănătos, se lăsa purtat pe targă, întins pe o pernă urîcioasă de pene, învesmîntat cu haină și scufă de postav cenușiu, urmat fiind totuși de alaiul regesc, de tarvane, caii de toate soiurile la mînă, curteni și căpitani de oaste înfățișînd preamărire neîntemeiată și deșartă; nu este de plîns bolnavul care poartă leacul în mîneca sa; tîlcul și folosirea acestei zicale pline de adevăr arată tot rodul ce culeg eu din cărți. E drept, îmi slujesc aproape tot atît ca și celor care nu le cunosc. Mă bucur de ele, ca zgîrcitul de comori, știind că mă vor bucura cîndva; sufletul meu se satură și se mulțumește cu acel drept de stăpînire. Nu călătoresc fără cărți nici în timp de pace, nici la război. Totuși pot să treacă multe zile și luni, fără să mă folosesc de ele: „Pe mîine, îmi spun, sau într-o clipă, sau cînd îmi va place". Timpul fuge și trece, însă fără să mă rănească, căci nici nu se poate spune cînd mă hodinesc și petrec cu gîndul că ele îmi stau la îndemînă și văd cît ajutor îmi aduc în viață. Este cea mai bună hrană pe care am găsit-o în această călătorie a omului pe pămînt și plîng foarte pe inșii de înțeles care sînt lipsiți de ele. Mă învoiesc cu tot felul de petreceri cît de ușuratice, acestea îndeosebi nu-mi pot scăpa din mînă.

La mine acasă[86] mă trag mai adesea în cărtulariul meu, de unde pot avea și ochiul peste gospodărie: mă aflu deasupra intrării și am vedere peste grădină, curtea păsărilor, ograda și mai toate părțile casei. Acolo frunzăresc în ceasul acesta o carte, în altul alta, fără rînduială și plănuit, pe apucatelea: cînd visez, cînd însemn și spun diacului meu, plimbîndu-mă, visările pe care le dau aici la iveală.

(c) Se află la al treilea cat al unui turn. Cel dintîi cat este paraclisul meu, al doilea — o încăpere cu adaosurile ei, unde adesea mă trag, ca să fiu singur. Mai sus este o mare firidă pentru haine; odinioară era locul cel mai nefolosit al casei. Eu acolo petrec cele mai multe zile ale vieții și cea mai mare parte din ceasurile zilei; nu rămîn

vreodată noaptea. Alături se află o odaie destul de arătoasă, unde se poate face foc iarna, foarte plăcut croită și, dacă nu m-aș teme de osteneală, cum nu mă tem de cheltuială, osteneala care mă alungă de la orice treabă, ușor aș putea să înnădesc de fiecare parte un pridvor, ieșit de-a dreptul lung de 100 de pași și de 12 lat, fiindcă găsit-am toată zidăria ridicată pentru altă întrebuințare pînă la înălțimea care se cere. Orice loc de ascundere trebuie să aibă unde să-ți întinzi pașii. Gîndurile mele dorm cînd le așed; mintea mea nu merge singură dacă picioarele nu o stîrnesc; cei care se muncesc cu gîndul, fără cărți, tot așa sînt. Croiala încăperii este rotundă, oblu nu este decît locul în care încape masa și jețul meu și roată în jur îmi pune sub ochi toate cărțile mele, așezate în rafturi pe cinci rînduri. Are trei deschideri cu priveliște întinsă, îmbelșugată la 16 pași de gol în diametru. Iarna nu rămîn toată vremea, căci casa mea e cocoțată pe înălțime, cum își poartă și numele, și nu are alt loc mai în bătaia vîntului; îmi place că este la strîmtoare și de o parte, ca să mă bucur de mișcare și să mă depărtez de înghesuială. Aici este scaunul meu; încerc să-mi fie senină stăpînirea și să feresc acest singur colț de vălmășeala căsniciei, părintească sau obștească. Orișiunde aiurea nu am întîietate decît cu numele, de la sine nelămurită. După a mea părere, prăpădit este acela care nu are la el acasă unde să fie el de el, curteanul său anume și unde să se ascundă. Ambiția grozav răsplătește oamenii săi, cînd îi ține totdeauna la vedere, cum ar fi chip cioplit în piață: *Magna servitus est magna fortuna*[87]. Nici măcar adăpostul lor nu-i adăpost. Nimic nu socotit-am a fi mai pedepsitor în smeritul trai ce duc călugării noștri, decît cele ce văd în unele din mănăstirile lor, unde rînduială este a fi neîncetat în însoțire, de față la toate îndeplinirile, și aflu că mai bine rabzi să fii totdeauna singur decît să nu fii niciodată.

(b) Dacă oarecine îmi spune că eu înjosesc muzele, folosindu-le numai drept joacă și trecere de vreme, acela nu-și dă seama cît prețuiește plăcerea, jocul și trecerea de vreme. Mai că aș spune că orice altă țintă este de batjocură. Trăiesc de pe o zi pe alta și, cinstit vorbind, nu trăiesc decît pentru mine; planurile mele aici nu se

curmă. Tînăr, învățam pentru a mă semeți; mai apoi, puțin pentru a mă cuminți; în ceasul acesta, pentru a mă veseli, niciodată pentru agonisire. Pofta vană și risipitoare ce aveam pentru acest soi de avuție[88] (c) nu numai ca să mulțumesc nevoia mea, ci încă de trei ori peste (b) ca să mă împodobesc și înțolesc[89], acuma părăsitu-o-am.

Cărțile au multe împărtășiri plăcute pentru cei care știu să le aleagă; dar nici un bun fără osteneală; nu-i neted și curată plăcere, cum nu-s nici celelalte toate; își au necazurile și foarte apăsătoare; sufletul capătă deprinderea lor, dar trupul, a cărui îngrijire nu uitatu-o-am, rămîne în timpul acesta fără fapt, se lasă și se mîhnește. Nici nu este altă stăruință mai păgubitoare pentru mine. Nici de care să am a mă feri pe povîrnișul acestor ani.

Iată cele trei îndeletniciri îndrăgite și ale mele anume, nu vorbesc de cele care le datorez lumii, cerute de întocmirea obștească.

Capitolul IV

DESPRE ABATEREA GÎNDURILOR

(b) Odinioară, îndatoratu-m-am să alin durerea unei cucoane cu adevărat pătimită, deoarece mîhnirile lor cele mai adesea sînt de fățuială și ceremonie:

> *Uberibus semper lachrymis, sempérque paratis*
> *In statione sua, atque expectantibus illam,*
> *Quo jubeat manare modo*[90].

Proastă apucătură a se împotrivi acestei împătimiri, căci împotrivirea le atițâ și le cufundă mai mult în mîhnire, întețește răul din zorul dezbaterii. Vedem din vorba de toate zilele, ce arunc eu fără luare-aminte, dacă mi se aduce cuvînt împotrivă, mă otărăsc și o iau asupra-mi mai mult de cum ar fi fost să-mi pese. Mai apoi, astfel purtîndu-mă, dintr-un început înfățișarea este aspră, iară cele dintîi întîmpinări ale doftorului față de suferind trebuie să fie binevoitoare, vesele și plăcute; și niciodată doftor uricios și morocănos nu făcu ispravă, dimpotrivă

trebuie aşadar să te dai după tînguielile lor, să le arăţi crezămînt şi învoire. Astfel priceput, se cîştigă încrederea a merge mai departe şi cu un uşor îndemn, pe nebănuite, vă strecuraţi pînă la sfaturile mai tari şi mai potrivite lecuirii lor.

Eu, care înainte de toate doream să mă arăt grozav faţă de cei din jur, fiindcă aveau ochii pe mine, socotii să spoiesc răul. Mai şi ştiam, din păţitele, că nu am mînă bună şi nu izbutesc atunci cînd caut să silesc pe altul. Fie că pun în vedere prea scurt sau răspicat judecăţile mele, fie prea zorit, sau prea lăsător. După ce stăruii bună vreme în struna jelei sale, nu încercai mîngîiere tare chibzuită, fiindcă îmi lipsea, poate că gîndeam că e mai bine altfel să ajung; (c) nici nu mă apucai să caut felurite poveţe cu care filozofia sfătuieşte alinare, de pildă Cleante, care spune că nu-i rău să plîngi; că este un rău mai uşor, spun peripateticienii; că a se plînge nu-i fapt, nici drept, nici a laudă, după Crisip. Nici ca Epicur, mai aproape de felul meu, a-ţi muta gîndul de la cele supărătoare la cele plăcute. Nici nu adunat-am toate grămadă să le semeni cînd vine prilejul, ca Cicero[91]; (b) dar, clintind uşurel vorba noastră şi cîte puţin săltînd-o pe alt tărîm alăturat, apoi mai depărtat, după cum se ţinea ea de mine, îi răpi pe nebănuite gîndul îndurerat şi o ajutai să se ţină bine şi liniştită atîta vreme cît am stat lîngă ea. Mă folosi de abaterea gîndului. Cei care urmară după mine în aceeaşi treabă nu găsiră nici o îmbunătăţire, căci eu nu dădusem cu barda în rădăcina răului.

(c) S-a întîmplat să amintesc aiurea[92] cîteva pilde despre abaterile de felul acesta în privinţa celor obşteşti. Şi chipul în care Pericle se folosi de ostaşi în războiul Peloponezului, ca să înlăture din ţara lor puterile duşmane, şi multe altele adesea pomenite în cronici.

(b) Fu iscusită întorsătură prin care domnia sa de Himbercourt se mîntui pe el şi pe alţii în oraşul Liège, unde fusese adus de ducele de Burgundia după împresurare, spre a desăvîrşi cele înţelese pentru predarea oraşului; locuitorii, strînşi peste noapte, ca să ia la cunoştinţă cererile, se răzvrătiră împotriva celor care duceau vorbele, mai mult, ei se învoiră a le face seama, deoarece îi ţineau în puterea lor. El simţi cum bate vîntul la cel

dintîi val care se năpusti peste locuința sa și trimise iute doi dintre localnicii orașului (căci avea mai mulți în jurul său) să le poarte învoiri mai noi și îmbunate, ca să fie puse de ei în vederea sfatului, scornite pe loc, în zorul nevoii; acești doi opriră furtuna dintîi, întorcînd năpasta mulțimii în casa orașului, ca să asculte chemarea și s-o chibzuiască. Chibzuiala lor fu scurtă: iată că se dezlănțui a doua furtună, tot atît de aprigă ca și cea dintîi; atunci le trimise în grabă patru noi mijlocitori cu arătarea că de data aceasta au a le supune altele mai cu temei, cu totul mulțumitoare și prielnice, iar în felul acesta mulțimea fu de îndată îndrumată înapoi la scaunul dregătoriei; pînă la urmă, cu asemenea momeli abătu furia lor și o risipi în deșarte sfătuiri, adormind-o pînă se făcu ziuă, ceea ce mai ales fusese ținta lui.

Iar această altă istorisire este cam de același fel: Atalanta[93], fată nespus de frumoasă și năstrușnică, pentru a scăpa de ghesul mulțimii petitorilor, le făcu lege, spunînd că va primi pe cel care o va prinde din fugă, dar cel care nu se va putea ține de ea va pieri. Destui se găsiră care socotiră prețul vrednic de asemenea crudă sortire. Hippomenes, venind și el la rînd, chemă în ajutor pe zeița ocrotitoare a focului iubirii, care îi împlini rugăciunea și-i înmînă trei mere de aur, destăinuindu-i cum să le folosească. Pe măsură ce-și simțea iubita pe urme în cîmpul deschis al alergării, lăsa să cadă un măr, ca din greșeală. Fata, uimită de frumusețea mărului, nu lipsi a ocoli ca să-l ridice,

Obstupuit virgo, nitidique cupidine pomi
Declinat cursus, aurumque volubile tollit[94].

Tot așa făcu cînd ajunse vremea de al doilea, apoi cu al treilea, pînă ce acele zăpăceli și abateri îi dădură pasul de cîștig la întrecere.

Cînd doftorii nu pot să ne mîntuie de cataruri, ei le fac drum spre alte părți mai puțin primejduite. Eu văd că e și cea mai bună povață pentru suflet. (c) *Abducendus etiam nonnunquam animus est ad alia studia, solicitudines, curas, negotia; loci denique mutatione, tanquam aegroti non convalescentes, saepe curandus est*[95]. (b) Puțin îl ajuți dacă-l faci să înfrunte durerile de-a dreptul; nu-l

faci nici să stea împotriva loviturii, nici să se ferească; îl pui să ocolească şi să se abată.

Cealaltă povaţă este mult mai presus şi prea grea: e treaba celor care stau în frunte să întîmpine necazul faţiş, să-l privească şi să-l judece. Singur unui Socrate îi este dat a se uni cu moartea, avînd o faţă neclintită, să o dezmierde şi să se prindă în hora ei. El nu caută mîngîiere în afara pricinii; murirea-i pare întîmplare firească şi obişnuită; drept acolo îşi împlîntă vederea şi în ea se adînci fără a privi aiurea. Ucenicii lui Hegesias, care mergeau la moarte prin flămînzire, înflăcăraţi de frumoasele lui învăţături şi cuvîntări (c) atît de straşnice încît regele Ptolomeu îl opri să mai grăiască în şcoala lui asemenea cuvîntări ucigătoare, (b) aceia nu privesc moartea în sine, ei nu o judecă, nu opresc gîndul la aceasta, ei aleargă, aţintesc o nouă fiinţă. Acei bieţi oameni, pe care-i vedem pe rug, cuprinşi de evlavie fierbinte, stăruiesc în aceasta pe cît pot, prind toate simţurile lor, ascultînd sfaturile ce li se dau, cu ochii şi mîinile îndreptate spre cer, cu glasul strigător înălţînd rugăciunea în zbucium aprig şi necurmat, ei fără îndoială au purtare cuvenită şi încuviinţată pe cumpăna acelei nevoi. Pot fi lăudaţi pentru religia lor, dar nu de neşovăire; ei fug din luptă; dosesc gîndul lor de moarte aşa cum se amăgesc pruncii cînd vrei să le împungi buba cu cuţitul. Văzut-am pe unii care, dacă aruncă privirile la groaznicele pregătiri de moarte ce se fac în preajmă, grăbesc gîndul aiurea. Celor care trec peste adîncuri înspăimîntătoare li se porunceşte să închidă ochii sau să întoarcă privirea.

(c) Subrius Flavius, din porunca lui Nero, urma să fie răpus de mîna lui Niger, amîndoi fiind căpetenii de război; cînd fu dus la locul osîndei, văzînd groapa pregătită pentru el, spuse către ostaşii de faţă: „Nici atita lucru nu este întocmit cu rînduială ostăşească", iar lui Niger, care-l îndemna să ţină capul ţeapăn: „De-ai lovi tu atît de ţeapăn!"; ghicise bine că braţul lui Niger va să tremure şi fu silit să lovească de mai multe ori. Pare-mi-se că acesta avu gîndul îndreptat de-a dreptul şi neşovăitor la ceea ce-i sta în faţă.

(b) Cel care moare în vălmăşeală cu arma la mînă nu ia atunci moartea în seamă, nu o simte, nici nu o are în

gînd; zorul luptei îl răpește. Un om de ispravă, mie bine cunoscut, luptînd cu sabia, fu doborît de nouă sau zece lovituri dușmane: fiecare din sprijinitorii lui îi strigau că moare, ceea ce și el credea, și să-și îndrepte gîndirea la mîntuirea sufletului: el îmi povesti, după aceea, că oricît ajungeau glasurile pînă la urechea lui nu-i păsa, că nu se gîndea decît să se descleștezе din strînsoare și să se răzbune. A ucis pe potrivnicul său în cea luptă.

(c) Mult făcu pentru L. Silanus acela care îi aduse porunca de osîndă, căci auzind răspunsul că este pregătit să moară, dar nu de mînă nevrednică, se repezi cu ostașii săi asupra sa ca să-l doboare, Silanus, fără arme, se apără înverșunat cu mîini și picioare și muri în această luptă, risipind zbuciumat și grăbit simțămîntul apăsător al unei morți lungi și cu pregătire, la care era osîndit.

(b) Purtăm gîndul totdeauna aiurea; speranța unei vieți mai bune ne ține și ne sprijină, sau speranța în vrednicia copiilor noștri, sau faima numelui nostru, sau mîntuirea de suferințele acestei vieți, sau răzbunarea pe cei care ne pricinuiesc moartea.

> *Spero equidem mediis, si quid pia numina possunt,*
> *Supplicia hausurum scopulis, et nomine Dido*
> *Saepe vocaturum . . .*
> *Audiam, et haec manes veniet mihi fama sub imos*[96].

(c) Xenofon purta o cunună în timpul cînd aducea jertfă zeilor. Cînd fu înștiințat de moartea fiului său Gryllus, la bătălia de la Mantineea, cutremurat de veste, zvîrli cununa la pămînt, dar cînd urma a i se spune cît de vrednic fost-a acesta în moarte, el o ridică și o puse iară pe frunte.

(b) Însuși Epicur se mîngîie la sfîrșit că scrierile sale vor dura și folosi pe veci. (c) *omnes clari et nobilitati labores fiunt tolerabiles*[97]. Și aceeași rană, aceeași muncă, spune Xenofon, apasă căpetenia unei oștiri ca și pe ostași. Epaminonda primi moartea lui mult mai voios, fiindcă fusese înștiințat că biruința rămăsese de partea sa. *Haec sunt solatia, haec fomenta summorum dolorum*[98]. (b) Și alte împrejurări ne amăgesc, ne alungă din cătarea lucrului în sinea lui.

(c) Bine se vede că arătările filozofiei la toate dau tîrcoale şi se feresc de pricină şi abia îi ating scoarţa. Cel dintîi om al celei dintîi şcoli filozoficeşti şi în fruntea celorlalte, acel mare Zenon în faţa morţii spune: „Nici un rău nu aduce cinstire; moartea aduce, aşadar nu-i un rău"; împotriva beţiei: „nimeni nu-şi încredinţează taina beţivului; fiecare, înţeleptului; aşadar, înţeleptul nu va fi beţiv". Este oare aceasta a nimeri ţinta? Îmi place că văd sufletele acestea mai presus cum nu se pot desprinde de soarta noastră îndeobşte[99]; cît de desăvîrşiţi oameni ar fi, totuşi sînt mereu tare din greu oameni.

(b) Dulce patimă este răzbunarea, avînd mare înrîurire şi firească: eu bine o văd, cu toate că în nici un fel n-am încercat-o. Ca să îndepărtez de ea pe un tînăr principe, nu mă apucai să-i spun că trebuie, în numele îndurării, să întindă celălalt obraz celui care l-a pălmuit pe o parte, nici să-i arăt traghediile întîmplărilor pe care poezia le scoate la lumină pe seama acestei patimi; îl lăsai cum se afla şi stăruii a-l face să guste frumuseţea unui chip cu totul dimpotrivă: cinstirea, precăderea, bunăvoinţa, pe care le-a cîştigat prin îndurare şi bunătate, îl întorsei către ambiţie[100]; iată ce este de făcut.

Dacă împătimirea voastră în dragoste este prea puternică, împrăştiaţi-o, spun ei; şi adevăr spun, căci adesea încercatu-o-am cu folos; zoriţi-o spre alte dorinţe, în care să afle cîrmuitor şi stăpîn, dacă vreţi, dar dacă vă e teamă să nu fiţi înlănţuiţi şi robiţi, slăbiţi-o, amînaţi-o, zburdînd şi petrecînd:

Cum morosa vago singultiet inguine vena[101],
Conjicito humorem collectum in corpora quaeque[102].

Şi îngrijiţi-vă de aceasta din vreme, ca să nu vă fie greu o dată apucat a vă prinde,

Si non prima novis conturbes vulnera plagis,
Volgivagaque vagus venere ante recentia cures[103].

Odinioară suferit-am o cumplită amărăciune[104], în felul meu, încă mai îndreptăţită decît cumplită: m-aş fi pierdut de pe urma ei, dacă m-aş fi bizuit numai pe puterile mele. Cum aveam nevoie de o aprigă abatere a gîn-

dului ca să o înfring, mă amăgi și stărui în dragoste, ceea la ce anii mă ajutau. Dragostea mă ușură și mă trase din suferința care-mi pricinuise prietenia. În oricare altele de asemenea: dacă un năduf amar mă cuprinde, mai degrabă decît să-l înfring, îl schimb, îl înlocuiesc, dacă nu-l pot schimba, cu altul împotrivă, felurit măcar. Totdeauna felurimea ușurează, topește și îl împrăștie. Dacă nu pot lupta cu gîndul, îi scap și, fugind, mă furișez, îl amăgesc, schimb locul, treaba, însoțirea, mă mîntui în strînsoarea altor petreceri și gînduri, unde pierde urma și mă rătăcește.

Firea astfel purcede din prinosul nestatorniciei, căci timpul, pe care ni l-a dăruit drept maestru tămăduitor al patimilor noastre, izbutește, mai ales mijlocind alte și alte zoruri închipuirii noastre, să destrame și mestecă prinsoarea dintîi, oricît ar fi de puternică. Un înțelept, după 25 de ani, nu vede nicidecum mai puțin moartea prietenului său decît peste un an; (c) iar după Epicur, cu nimic mai puțin, căci fie pe seama privegherii, fie a învechirii, nu dăruiește nici o alinare supărărilor.

(b) Dar atîtea alte gînduri străbat pe acesta, încît îl ostenesc și pînă la urmă îl așternă.

Ca să întoarcă pornirea zvonurilor obișnuite, Alcibiade[105] tăie urechile și coada frumosului său cîine și-l alungă prin tîrg, dînd astfel trăncănelii poporului pricină, pentru ca să aibă pace în celelalte fapte. Mai văzut-am femei care, ca să izbutească a înșela părerile poporului și să amăgească pe flecari, ascundeau adevăratele lor iubiri cu altele prefăcute. Dar văzut-am una care, prefăcîndu-se, s-a prins de-a binelea, părăsind iubirea dintîi și adevărată pentru cea măsluită, și de la ea aflat-am că proști sînt cei care, știind bine unde stau, se învoiesc la aceste măscări. Întîmpinările și întîlnirile cu lumea fiind date acelui slujitor mascat, de crezut este că el nu-i de loc dibaci, dacă pînă la urmă nu ia locul vostru și vă pune pe voi în locul lui; (c) aceasta înseamnă curat a croi și coase încălțăminte, pentru ca altul s-o încalțe.

(b) Puțin lucru ne abate gîndul și ni-l întoarce, deoarece puțin lucru ne ține. Nu privim de loc pricinile cu totul și întregi; mai mult împrejurările sau înfățișările

mărunte şi uşuratice ne izbesc şi vanele scorojiri ne sar în ochi,

Folliculos ut nunc teretes aestate cicadae
Linquunt[106];

însuşi Plutarh jeleşte maimuţăriile din copilărie ale fetei lui pierite. Amintirea unui rămas bun, al unui fapt, a unei drăgălăşenii anume, al celui de pe urmă sfat ne mîhneşte. Veşmîntul lui Cezar tulbură Roma întreagă[107], cum nu o făcuse moartea lui. Însuşi sunetul numelor zbîrnîie în urechile noastre. Bietul meu stăpîn! sau Marele meu prieten! Vai! Scumpul meu tată sau buna mea fată! Cînd aceste sunete mă ating şi dacă le iau de aproape în seamă aflu că sînt plînsetele poliloghiei şi ale grămaticei. Cuvîntul şi glasul rănesc. După cum vaietul predicatorilor zbuciumă pe ascultători mult mai mult uneori decît adevărirele lor, precum ne izbeşte vocea jalnică a unui animal ucis pentru trebuinţele noastre, totuşi fără să cîntăresc şi să adîncesc adevărata şi greaua pricină a fiinţei:

His se stimulis dolor ipse lacessit[108];

aceste sînt temeiurile mîhnirii noastre.

(c) Întărîtarea pietrelor mele, mai ales la ieşire, a făcut să nu pot lăsa udul lungă vreme, trei sau patru zile, şi m-a dus atît de aproape de moarte, că nebunie ar fi fost să mă feresc de ea, chiar şi doream în starea mea cumplită. Vai! Cît de mare meşter în ştiinţa chinului era acel bun împărat[109], care punea să lege pe osîndiţi ca să nu lase udul şi să moară fără a se uşura! Ajuns pînă acolo, luam în seamă cu cît de şubrede tocmeli şi cauze închipuirea mea hrăneşte în mine tînguirea după viaţă; din cîte stropuri se înfiripă în sufletul meu greul acestei strămutări; cîtor gînduri de nimic dăm noi pas la atît de mare săvîrşire: un cîine, un cal, o carte, un pocal — ce mai încă — erau luate în seamă, cînd eu pieream. La alţii speranţele ambiţioase, punga lor, ştiinţa lor nu cu mai puţină prostie, după părerea mea. Vedeam moartea cu nepăsare, cînd o vedeam în atotcuprins, ca încheiere a vieţii; cu întregul, o stăpîneam; cu de-a măruntul, mă răvăşeşte. Lacrimile unei slugi, împărţirea lăsămîntului,

strînsul unei mîini cunoscute, alinarea obișnuită mă înduioșează și mă descumpănește.

(b) Tot astfel ne tulbură sufletul plînsetele chipurilor din povești și mihnirile Didonei[110] și ale Ariadnei[111], în Vergiliu și la Catul, împătimesc înșiși pe cei care nu le cred. (c) Este o dovadă a unei firi înverșunate și aspre să nu simtă vreun zbucium; cum se povestește ca de o minune despre Polemon[112]; dar el măcar nu pălise la mușcătura unui cîine turbat, care-i înșfăcase pulpa. (b) Nici o înțelepciune nu merge atît de departe ca să cuprindă cauza unei întristări atît de întreg și viu judecată încît să nu se lase atinsă, cînd fiind de față ochii și urechile au partea lor, părți care nu pot fi tulburate decît de vane întîmplări.

Drept este oare ca înseși făuririle măiastre să tragă folos și prisos din prostia și nătîngia noastră firească? Apărătorul, spune retorica, în scamatoria cuvîntării sale, va fi zdruncinat de sunetul vocii lui și de prefăcutele sale frămîntări și se va lăsa amăgit de patima pe care o înfățișează. El își va întipări un adevărat necaz și cu miez, mijlocit de ticluirea lui, ca să-l împărtășească juzilor cu care el are și mai puțină legătură: cum fac acele ființe luate cu chirie să bocească la înmormîntări ca ajutor la ceremonia prohodului, vînd lacrimile și mihnirea cu ocaua și pe măsurate. Cu toate că ele se zbuciumă de împrumut, totuși obișnuindu-se și potrivind purtarea lor, fără îndoială că adesea se împătimesc și capătă cu de-a-ntregul adevărată obidă.

Fost-am cu încă alți prieteni ai săi să însoțesc pînă la Soissons trupul domniei sale de Gramont[113], după ce fusese ucis la împresurarea din La Fère[114]. Văzut-am că pretutindeni unde treceam stîrneam plînsete și jale numai cu desfășurarea petrecaniei noastre în poporul care ne întîlnea, și nici măcar numele răposatului nu era cunoscut.

(c) Quintilian spune că văzut-a comedianți atît de tare prinși în jocul lor, care se prefăceau a îndoliere, încît întorși acasă mai plîngeau încă; și spune despre el, că, apucînd a îndemna pe un altul, fu atît de cuprins de patimă, că se pomeni nu numai plîngînd, dar pălind și purtîndu-se cu adevărat ca un om doborît de durere.

(b) Într-un ținut apropiat de munții noștri, femeile fac pe preotul Martin[115]: căci pe cît mărește jalea după soțul lor pierdut, cu amintirea bunelor și plăcutelor lui însușiri, pe atît leagă snop și arată cusururile lui, cum ar fi ca să se ușureze și să întoarcă jalea în ciudă, (c) cu mai multă bunăvoință încă decît noi, care la pierderea unuia abia cunoscut apucăm a-l procopsi cu laude noi și neadevărate și facem din el alt om, cînd nu-l mai avem sub ochi, cu toate că ni se păruse cu totul altfel cît îl vedeam: ca și cînd părerea de rău ar fi parte de dăscălire sau că lacrimile limpezesc priceperea noastră și ne luminează. Mă lipsesc de pe acum de prinosul mărturiilor binevoitoare ce vor fi să mi se aducă, nu fiindcă aș fi vrednic de ele, dar fiindcă voi fi mort.

(b) Cine va întreba pe vreunul: „Ce zor ai să iei parte la această tăbărîre?“ — „Zorul pildei, îmi va răspunde, iar ascultarea față de principe îndeobște; nu cer nici un fel de cîștig și faimă; eu știu puțina parte care vine unui singur ins ca mine: nu am nici patimă, nici gîlceavă“. Vedeți-l cu toate acestea a doua zi în timpul luptei, cu totul schimbat, aprins și roșu de mînie în rîndul său de bătălie, la tăbărîre; lucirea atîtor arme oțelite, focul și bubuitul tunurilor și tobele noastre i-au curs în vine această nouă ură și asprime. Ușuratică pricină! — îmi veți spune. Ce pricină? Nu e nevoie de ea ca să răscolească sufletul nostru; o visare fără chip și fel îl poate mîna și răscoli. Să mă apuc a-mi clădi castele în Spania și închipuirea mea prinde a întocmi pe seama lor înlesniri și plăceri de care sufletul este mîngîiat și îmbucurat aevea. De cîte ori nu încurcăm noi mințile noastre cu mînie și întristare, ce sînt numai umbre, și ne smintim sufletul și trupul cu patimi năstrușnice! (c) Cîte strîmbături de uimire, rînjire, zăpăceală scrie visarea pe fețele noastre! Cîte tresăriri și zbuciumări ale mădularelor și ale vocii! Nu-ți pare oare că omul acesta singur are vedeniile înșelătoare ale unei mulțimi cu care stă la tocmă sau cu vreun demon care-l chinuie în sinea lui? (b) Căutați în sinea voastră unde este pricina acestei răscoliri: este oare alt în fire afară de noi, care să fie ademenit neaevea și asupra căruia putere să aibă?

Cambyse[116], fiindcă visase că fratele său trebuia să ajungă rege al Persiei, puse să-l ucidă: fratele pe care-l iubea şi în care se încrezuse totdeauna! Aristodem[117], rege al mesenienilor, se ucise din năzarea căpătată de la un semn rău, stîrnit de nu ştiu ce urlet al unui ciine al său, iar regele Midas[118], tot atît făcu, tulburat şi supărat de visul ce visase. Înseamnă a-ţi preţui viaţa curat pe cît face, părăsind viaţa pe urma unei visări.

Ascultaţi totuşi sufletul nostru biruitor al nevoii trupului, al slăbiciunii sale, ameninţat de ştirbiri şi stricăciuni: cu adevărat dreptate are să vorbească de ele!

O prima infoelix fingenti terra Prometheo!
Ille parum cauti pectoris egit opus.
Corpora disponens, mentem non vidit in arte;
Recta animi primum debuit esse via[119].

Capitolul V

DESPRE UNELE STIHURI ALE LUI VERGILIU

(b) Pe măsură ce gîndurile cu folos au mai mult cuprins şi temei, ele şi sînt mai stingheritoare şi apăsătoare. Viţiul, moartea, sărăcia, bolile sînt supuneri grele şi care asupresc. Trebuie ca sufletul să înveţe mijlocirile ca să rabde şi să înfrîngă relele şi să înveţe rînduielile traiului bun şi credinţei celei bune şi adesea să-l trezeşti şi să-l obişnuieşti cu această frumoasă învăţătură: unui suflet de rînd însă trebuie date cu chibzuială şi drămuite. El se buimăceşte să fie mereu priponit.

Aveam nevoie la tinereţe să mă dumiresc şi să stărui, ca să mă ţin de treabă; voioşia şi sănătatea nu prea se împacă, zice-se, cu cele chibzuieli temeinice şi cuminţi: acum ajuns-am în altă stare; împrejurările bătrîneţii mă dumiresc, mă cuminţesc şi povăţuiesc. Dintr-o veselie peste plin, căzut-am în posomorîre din plin, mai supărătoare; de aceea acum, cu bună-ştiinţă mă las dus la dezmăţ; şi mîi uneori sufletul spre gînduri şăgalnice şi tinereşti în care să adăsteze. Ajuns-am a fi prea stămpărat,

prea greoi și prea copt. Anii mă învață în fiecare zi ce e răceala și cumpătarea. Acest trup fuge de nerînduială și se teme de ea. A venit ceasul lui să arate duhului calea dreaptă. El dăscălește la rîndul lui mai aspru și poruncitor. Nu-mi lasă un ceas de răgaz nici în somn, nici treaz, ca să hodinesc de învățătura morții, a răbdării și a pocăinței. Mă apăr de cumpătare, cum mă apăram altă dată de desfătare. Prea mă trage la fund, pînă la nătîngie. Iară eu vreau să fiu stăpînul meu în toate felurile. Cumințenia trece și ea marginile și nu are mai puțin nevoie de înfrînare. Așadar, de teamă să nu mă usuc și sleiesc de chibzuință în răstimpurile ce-mi lasă suferințele mele,

Mens intenta suis ne siet usque malis[120],

o mai smintesc încetinel, îmi iau ochii de la acest cer furtunos și noros, ce se desfășoară, pe care mulțumesc Domnului îl privesc fără vreo spaimă, dar nu fără luare-aminte și sîrg și mă pomenesc petrecînd întors spre tinerețile trecute,

animus quod perdidit optat,
Atque in praeterita se totus imagine versat[121].

Copilăria să privească înaintea ei; bătrînețea, înapoi: nu este oare înțelesul celor două fețe ale lui Ianus?[122] Să mă tragă anii cu ei, dacă vor, dar de-a îndăratelea! Atîta vreme cît ochii mai pot încă să vadă acel frumos anotimp trecut îi îndrept într-acolo din vreme în vreme. Dacă piere din sînge și din vine, măcar să nu smulg icoana din amintire,

hoc est
Vivere bis, vita posse priore frui[123].

(c) Platon poruncește bătrînilor să se ducă la deprinderile, jocurile și dănțuirile cu care se îndeletnicește tineretul, ca să se bucure privind pe alții de mlădierea și frumusețea trupului, pe care ei n-o mai au, și să împrospăteze în amintirea lor harul și răsfățul celor ani din floare; și el vrea ca la întrecerile acelea să fie încununat tînărul care izbutește să înveselească și să uimească cît mai mare număr din ei.

(b) Odinioară socoteam zilele grele și întunecate ca fiind neobișnuite. Acum, acestea sînt cele mai obișnuite; neobișnuite sînt cele senine și frumoase. Ajuns-am să tresar ca de un nou dar, cînd nimica nu mă doare și, dacă mă gîdil, nu pot ușor smulge un biet rîs din acest sărac trup. Nu mă veselesc decît din închipuire și în vis, ca să ocolesc cu șiretlic obida bătrîneții. Dar fără îndoială se cere alt leac decît visul; împotriva firii slab luptă meșteșugul. Mare neghiobie este să lungești și să apuci a te gîndi dinainte, cum face fiecare, la neputințele omenești: mai bine-mi place să fiu mai scurtă vreme bătrîn decît să fiu bătrîn înainte de vreme[124]; prind pînă și cele mai mărunte prilejuri de veselire ce-mi ies în cale. Bine știu, din auzite, mai multe feluri de desfătări: cumpătate, grozave și falnice; dar părerea lumii nu are îndeajuns trecere la mine ca să am poftă de ele. (c) Nu le vreau atît de grozave, mărețe și îmbelșugate, cît le vreau dezmierdătoare, ușoare și înlesnite. *A natura discedimus; populo nos damus, nullius rei bono auctori*[125].

(b) Filozofia mea este făptuire, în clipa trăită și firească: prin închipuire, prea puțin. De-aș putea să aflu plăcere în jocul cu alunele și cu sfîrleaza!

Non ponebat enim rumores ante salutem[126].

Desfătarea este însușire slab ambițioasă; ea se socotește îndeajuns bogată în sinea ei fără a mai adăuga prețul faimei, și mai mult îi place umbra. Trebuie biciuit un tînăr care alege vinul sau mîncarea; nu-i treabă pe care cîtuși de puțin știut-am și nici nu îndemnatu-m-am a ști: o învăț în ceasul acesta. Mi-e tare rușine, dar ce-am a face? Mi-e și mai rușine și necaz de împrejurările care mă împing la aceasta. Partea noastră este visarea și a ne ține de nimicuri, iar a tinereții este a da prilej faimei și a o prinde de capătul cel bun: ea merge în largul lumii, spre cîștigul faimei; noi ne întoarcem de acolo. (c) *Sibi arma, sibi equos, sibi hastas, sibi clavam, sibi pilam, sibi natationes et cursus habeant; nobis senibus, ex lusionibus multis, talos relinquant et tesseras*[127].

(b) Înseși legile ne trimit la vatră. Eu nu pot, de hatîrul acestor plăpînde stări în care mă împinge viața decît să le mijlocesc trecere de vreme și snoave, ca la copii:

cădem în copilărie. Şi înţelepciunea, şi nebunia mult avea-vor a face să mă sprijine şi ajute rînd pe rînd în prăpădul acesta al vîrstei:

Misce stultitiam consiliis brevem[128].

De asemenea, fug de cele mai slabe împunsături, iar cele care odinioară nici nu m-ar fi zgîriat, acum mă străpung; încerc să mă învăţ de bunăvoie cu răul! *In fragili corpore odiosa omnis offensio est*[129].

(b) *Mensque pati durum sustinet aegra nihil*[130].

Fost-am totdeauna nesuferitor şi gingaş faţă de jigniri; sînt şi mai simţitor atins de ele acum, descoperit cu totul,

Et minimae vires frangere quassa valent[131].

Judecata mea mă împiedică să crîcnesc şi să mă închiudez la suferinţele pe care firea îmi porunceşte să sufăr, dar nu să nu le simt. Aş alerga dintr-un colţ de lume într-altul pentru a căta un an bun de linişte plăcută şi voioasă. Eu care altă ţintă nu am decît a trăi şi a mă bucura, îndeajuns am parte de linişte mohorîtă şi nătîngă, dar mă adoarme şi mă buimăceşte, nu mă mulţumeşte. Dacă se află oarecine, vreo însoţire aleasă, pe vreun tărîm, la ţară sau în oraş, în Franţa sau aiurea, cu aşezare sau drumeţ care să se împace cu toanele mele, nu are decît să fluiere între degete, mă voi duce să-i dau plocon *Eseurile* în carne şi oase.

Fiindcă precăderea duhului este să-şi tragă folosul din bătrîneţe, eu îl sfătuiesc, pe cît pot, să o facă: să înverzească, să înflorească, în acest timp, dacă poate, ca vîscul pe copacul uscat; mă tem că este un trădător; el s-a înfrăţit atît de strîns cu trupul, încît mă părăseşte oricînd ca să-i însoţească necazul. Îl măgulesc pe el singur, cu sîrg îl caut, e pe pustiu. Oricît de mult încerc să-l despart de această înfrăţire, să-i arăt şi pe Seneca, şi pe Catul, şi doamnele, şi veselirile regeşti, dacă soţul său are un junghi, pare şi el că-l are. Înseşi faptele lui anume şi din fiinţă, nu ies atunci la lumină: vădit este că ele simt pă-

tîmirea. Nu-i agerime în sclipirile lui dacă nu-i pe aceeași seamă în trup.

(c) Nu fac bine dascălii noștri, căutînd cauzele neasemuitei avîntări a duhului nostru, lasă că le pun pe seama unei avîntări cerești, iubirii, zorului războinic, poeziei, vinului și ei nu fac parte sănătății: o sănătate clocotitoare și vînjoasă, plină, netrudită, asemenea celei pe care vlaga anilor și neferirea mi-o mijloceau cu prisosință. Acel foc al veseliei atîță sclipiri vii și limpezi în duh, dincolo de atîntirea noastră firească, și însuflețiri din cele mai strengărești și nu din cele mai zănatice. Minune așadar nu este dacă o stare dimpotrivă toropește duhul meu, îl țintuie.

(b) *Ad nullum consurgit opus, cum corpore languet*[132]. Și mai vrea, încă precum spune, să mă țin cu ceea ce îmi dă el, care dă mult mai puțin în această învoială decît cere obișnuitul trai al oamenilor. Măcar atîta timp cît avem răgaz, să gonim relele și greutățile din preajma noastră:

Dum licet, abducta solvatur fronte senectus[133]*; tetrica sunt amoenanda jocularibus*[134]. Îmi place o cumințenie veselă și binevoitoare, fug de purtări aspre și necruțătoare și orice față năzuroasă îmi dă de bănuit:

(c) *Tristemque vultus tetrici arrogantiam*[135].

(b) *Et habet tristis quoque turba cynaedos*[136].

(c) Cred pe Platon din toată inima, care zice că toanele bune sau rele știrbesc fie bunătatea, fie răutatea sufletului. Socrate avu fața neschimbată, dar senină și voioasă, nu supărător neschimbată ca bătrînul Crassus, care nu fusese vreodată văzut rizînd.

(b) Virtutea este însușire plăcută și veselă.

(c) Eu știu bine că foarte puțini inși vor cîrti despre dezmățul scrierilor mele, care să nu aibă a cîrti mai mult despre dezmățul gîndurilor lor. Eu merg de o seamă cu vrednicirea lor, dar le sar în ochi.

Este un fel de a fi cu bună rînduială să scarmeni scrierile lui Platon și să o scalzi cînd vorbești de așa-zisele lui legături cu Fedon, Dion, Stella[137], Archeanassa! *Non pudeat dicere quod non pudeat sentire*[138].

(b) Urăsc o minte morocănoasă și obidită, care lunecă peste plăcerile traiului său și paște nenorocirile:

ca muștele care nu pot să rămînă pe loc neted și lustruit și se prind și aștern în locuri scîrnave și scorojite, ca lipitorile care sug și le plac numai sînge stricat[139].

De altminteri, îmi fac lege să îndrăznesc a spune tot ce îndrăznesc a face, gîndurile însești care nu le pot da pe față mă supără. Cel mai urît fapt al meu și starea cea mai rea nu-mi par atît de urîte cît îmi pare urît și netrebnic a nu îndrăzni să le mărturisesc. Fiecare e sfios la mărturisire, ar trebui să fie la fapt: încumetarea de a păcătui este oarecît cumpănită și plătită de încumetarea a mărturisi. (c) Cine ar stărui să spună totul ar și stărui să nu facă cele ce-l nevoiesc să tacă. Dea Domnul ca sfruntarea mea, care trece marginile, să îndemne pe oamenii noștri pînă la neatîrnarea care merge dincolo de virtuțile ticăloase și fățarnice, ivite din cusururile noastre; că pe seama desfrînării mele să-i mii pînă pe tărîmul cumințeniei! Trebuie privit viținl ce ai și luat în cătare ca să-l dai pe față. Cei care-l ascund altora, și-l ascund de obicei lor înșiși și nu-l țin îndeajuns sub obroc dacă-l văd; îl furișează și-l schimonosesc față de cugetul lor însuși. *Quare vitia sua nemo confitetur? Quia etiam nunc in illis est; somnium narrare vigilantis est*[140]. Pătimirile trupești se lămuresc sporind. Aflăm că este podagră ceea ce numeam troahnă sau scrînteală. Pătimirile sufletului adumbresc din puterea acestora; cel mai vătămat mai puțin le simte. Iată de ce ele trebuie adesea, cu mînă nemiloasă, scoase la lumină și smulse din adîncul pieptului nostru. Ca la fapt bun, și la fapt rău, uneori înseamnă o mulțumire însăși mărturisirea lor. Este oare vreo urîțenie în păcat, care să ne poată scuti de datoria mărturisirii?[141]

(b) Sufăr chin cînd mă prefac, astfel că mă feresc a primi în păstrare taina altuia, prefăcîndu-mă fără inimă învoită a tăinui ceea ce știu. Pot să tac, fără necaz și strădanie, dar să tăgăduiesc nu pot. Ca să fii tăinuitor, trebuie să fii din fire, nu silit. Puțin înseamnă în slujba principilor a păstra din taină dacă nu ești și mincinos. Celui care întreba pe Tales din Milet dacă trebuie să tăgăduiască un jurămînt în blestemățiile lui[142], eu i-aș fi răspuns că nu trebuie să o facă, fiindcă minciuna îmi pare mai rea decît blestemăția: Tales dădu cu totul alt sfat: să jure, ca să apere, cu puținul multul. Totuși acest

sfat nu fost-a o alegere, ci o înmulțire a păcatului. Aceste zise, să spunem o vorbă în treacăt, că socotim cugetul unui om ieftin de cumpărat cînd i se dă o sarcină anevoioasă în cumpănă cu viţiul; dar cînd îl prinzi în cleştele a două viţii, are grea alegere, cum fost-a silit să facă Origene: fie să se închine la idoli, fie să rabde dezmierdarea trupească a unui scîrnav ins din Etiopia, adus anume; el suferi cea dintîi şi spus fost-a a fi păcat[143]. Totuşi nu ar fi fără rost, ţinînd seamă de rătăcirile lor, în vremea aceasta, spun sus şi tare că ei mai bine şi-ar încărca cugetul cu zece oameni decît cu o slujbă de a lor.

Dacă este un ponos a da astfel în vileag greşelile sale, nu-i mare primejdie să treacă drept pildă şi să se îndătinoze. Căci Ariston[144] spunea că vînturile, de care ei se tem mai mult, sînt cele care îi descoperă. Trebuie să întoarcem pe dos această zdreanţă proastă cu care ne acoperim năravurile. Ei trimit cugetul lor la umblătoare şi ţin în rînd purtarea. Pînă şi trădătorii şi ucigaşii îmbrăţişă legile ceremoniei şi de ele prind a lor îndatorire; dar nu-i nici a nedreptăţii să se plîngă de cele necuvenite, (c) nici a răutăţii de ponosire. (b) Este păcat ca un om rău să nu fie şi un prost şi ca bunacuviinţă să-i ascundă viţiul. Aceste tencuieli nu ţin decît pe un perete sănătos şi bun, care face să fie păstrat şi văruit.

(b) Dreptate dau hughenoţilor care aduc vină spovedaniei noastre pe şoptite şi în ascuns; eu o mărturisesc lumii, cucernic şi curat. Sf. Augustin, Origene şi Hipocrate au spus, sus şi tare, greşelile părerilor lor; eu încă spun şi năravurile mele. Sînt înfometat a mă da pe faţă şi nu-mi pasă preţul numai să fie în adevărat, sau mai bine zis nu mi-e foame de nimic, dar mă tem ca de moarte să fiu luat drept schimb de cei cărora li se întîmplă să-mi cunoască numele.

Cel care face totul pentru cinstire şi faimă, ce crede el oare că poate cîştiga, arătîndu-se lumii mascat, dosind adevărata lui fiinţă vederii poporului? Dacă lauzi un cocoşat pentru portul lui frumos, el o ia drept batjocură; dacă eşti un fricos şi ţi se aduce laudă ca unui viteaz, oare se vorbeşte de tine ori eşti luat drept altul? Tot atîta costă pe cel care se crede procopsit cu plecăciunile ce i se

fac, gîndind că stă în fruntea cetei, el care este unul din cei mai mărunţei. Arhelau[145], rege al Macedoniei, trecînd pe uliţă, unul aruncă apă pe el; cei de faţă spuneau că ar trebui să-l pedepsească: „Vezi bine, spuse el, nu m-a udat pe mine, ci pe cel care gîndea el că aş fi".

(c) Socrate, către acela care-i dădea de ştire că se bîrfeşte pe seama lui, spuse: „Nu-i bîrfeală, nimic nu-i în mine din cele ce spun ei". (b) Din parte-mi, celui care m-ar lăuda că sînt bun cîrmaci, tare smerit sau nevinovat, nu aş avea de ce mulţumită să-i aduc; şi tot atît, dacă mi-ar spune: trădător, hoţ sau beţiv. Cei care nu se cunosc se pot măguli cu laude neadevărate, nu însă eu, care mă văd şi mă caut pînă în adîncul meu şi ştiu bine ce-i al meu. Îmi place să fiu mai puţin lăudat, dar mai bine cunoscut. (c) Altfel aş putea fi socotit drept înţelept cu o stare de înţelepciune pe care eu o socot prostie.

(b) Mi-e necaz ca *Eseurile* să slujească cucoanelor de pus sub ochii tuturor în sala de primire. Partea ce vine le va face să fie puse în iatacul lor[146]. Îmi place legătura mai de aproape cu ele: sub ochii lumii nu-i nici răsfăţ, nici gustare. La rămas bun te înflăcărezi mai mult decît de obicei, faţă de cele ce părăseşti. Eu ajuns-am la capătul horirilor lumii, iată cele din urmă dezmierdări ale mele: dar, să ne întoarcem la al meu şir.

Ce făcut-a oamenilor faptul zămislitor, care este atît de firesc, folositor şi drept, ca să nu îndrăznim a pomeni de el fără ruşine şi să-l înlăturăm din vorbirea cuviincioasă? Ne încumetăm a zice: *ucide, fură, trădează,* iar aceasta nu am îndrăzni a o spune decît în şoaptă? Nu înseamnă oare că cu cît mai puţin glas dăm cuvîntului cu atît avem lege să-l împuternicim în gînd?

(c) Căci este bine ca vorbele care sînt mai puţin folosite, mai puţin scrise şi mai tăcute să fie şi cele mai ştiute şi îndeobşte cunoscute. Nici o vîrstă, nici o datină nu le dă uitării, ca şi piinea; ele îşi au întipărirea în fiecare, fără să fie date la iveală cu glas şi chip. Bine este de asemenea că este un fapt pe care l-am dat tăcerii, de unde nelegiuit este a-l smulge, fie măcar pentru a-l învinui şi judeca. Nici nu îndrăznim a-l şfichiui decît pe ocolite şi închipuite. Mare ocrotire este pentru un nelegiuit să fie atît de blestemat, încît dreptatea să socotească nedrept a-l

atinge sau a-l vedea; lăsat în voie și mîntuit prin însăși asprimea pedepsei sale. Nu-i tot astfel pe seama cărților, care au trecere și citire cînd sînt neîngăduite? Îmi însușesc cuvîntul lui Aristotel care spune: „Rușinarea slujește drept podoabă tinereții, dar drept mustrare bătrîneții".

(b) Aceste stihuri se propovăduiesc în școala din vechime, școală de care mă țin mai mult decît de cea nouă,

(c) virtuțile ei îmi par mai mari și viciile mai mici):

(b) *Cei care prea mult fug de Venus și se feresc*
Tot atît greșesc, cît și cei care prea mult o urmăresc[147].

Tu, Dea, tu rerum naturam sola gubernas,
Nec sine te quicquam dias in luminis oras
Exoritur, neque fit laetum nec amabile quicquam[148].

Eu nu știu cine rău dezbinat-a pe Pallas și pe muze cu Venus și răcitu-le-a de Amor; dar nu văd alte zeiri care să se potrivească mai bine și să se întregească mai mult. Cine va răpi muzelor visările iubirii le va răpi înțelesul cel mai frumos, cea mai nobilă împătimire a făuririi lor, și cine va face pe Amor să se lase de crainicul și slujitorul poeziei, îi va slăbi armele cele mai bune și astfel făcînd, încarcă pe zeul unirii și al voiei bune și pe zeițele ocrotitoare ale omeniei și dreptății cu viciul nerăsplătirii și al neînțelegerii.

Nu sînt de îndestul timp smuls din stăpînirea și de la curtea acestui zeu, ca să nu am aminte cunoștința puterilor și a avuțiilor sale,

agnosco veteris vestigia flammae[149].

Mai rămîn unele urme de împătimire și căldură după pojar,

Nec mihi deficiat calor hic, hiemantibus annis[150].

Cît de zvîntat și îngreuiat sînt, mai simt încă unele rămășițe călii ale acestei fierbințeli trecute:

Qual l'alto Aegeo, per che Aquilone o Noto
Cessi, che tutto prima il vuolse et scosse.
Non s'accheta ei però: ma'l sono e'l moto,
Ritien de l'onde anco agitate è grosse[151].

Dar, pe cît mă pricep eu, puterile şi preţul acestui zeu mai vii şi mai însufleţite sînt zugrăvite în poezie decît sînt ele din miezul lor,

Et versus digitos habet[152].

Ea înfăţişează nu ştiu ce înduhuire mai iubeaţă decît însuşi Amor. Venus nu este atît de frumoasă goală, nici atît de vioaie şi pilpîietoare, cum este aici la Vergiliu:

Dixerat, et niveis hinc atque hinc diva lacertis
Cunctantem amplexu molli fovet. Ille repente
Accepit solitam flammam, notusque medullas
Intravit calor, et labefacta per ossa cucurrit.
Non secus atque olim tonitru quum rupta corusco
Ignea rima micans percurrit lumine nimbos[153].

. . . . . *Ea verba loquutus,*
Optatos dedit amplexus, placidumque petivit
Conjugis infusus gremio per membra soporem[154].

Ce am de spus eu în privinţa aceasta este că o zugrăveşte cam prea aprinsă de cum s-ar cuveni unei Venus soţie. În acest tîrg cuminte, poftele nu sînt atît de nebunatice: sînt sub oborec şi mai domoale. Amorul urăşte să te anini de altele decît de el şi slab îndemn are pentru uniri care se întocmesc şi dăinuiesc sub o altă cunună, cum este căsătoria: încuscrirea, mijlocirile, atîrnă de judecată tot pe atît sau mai mult decît de har şi frumuseţe; nu te căsătoreşti pentru tine, oricît ai spune: te căsătoreşti, tot atît sau mai mult, pentru urmaşi, pentru neamul tău. Datina şi îndeplinirea căsătoriei sînt legate pînă foarte departe de seminţia noastră, dincolo de noi. Totuşi, îmi place că este pusă la cale de o a treia mînă decît de a ta şi după chibzuiala altuia şi nu a ta. Cît de împotrivă sînt toate acestea în înţelesul dragostei! Aşadar, ajungi la un fel de nelegiuire a stării în această cucernică rudenie şi preacuvioasă, cu apucăturile şi năstrupniciile amorului, aşa cum îmi pare că mai spus-o-am aiurea[155]. „Trebuie, zice Aristotel, să te apropii de soţia ta cu ferire şi smerenie, de teamă ca stîrnind-o prea dezmierdător, plăcerea să nu o scoată din minţi". Ce spune el în privinţa cugetului, doftorii o spun pentru sănătate; căci o plăcere peste fire

de arzătoare, desfătătoare și stăruitoare strică sămînța și împiedică rodirea ei: și mai spun că pentru a izbuti cu încetul, cum îi este dat din fire acesteia, ca să o împlinești cu spornică și cuvenită căldură, trebuie săvîrșită arar la răstimpuri întîrziate.

Quo rapiat sitiens Venerem interiúsque recondat[156].

Eu nu văd căsătorii care să dea greș și să se strice mai curînd decît cele pornite de frumusețe și dorințele dragostei. Este nevoie de temeiuri mai trainice și mai statornice și un mers păzit; cea zburdălnicie nu folosește în aceasta.

Cei care cred că fac cinste căsătoriei, însoțind-o cu amor, pare-mi-se că ei fac tot ca și cei care, pentru a măguli virtutea, socotesc că nobilitatea nu este alt decît virtute. Sînt lucruri întrucîtva înrudite, dar în care se află multă osebire; nu-i treabă să încurci numele și căderea lor. Ponos aduceți fie uneia, fie alteia, dacă le încurcați. Nobilitatea este o frumoasă însușire și cu socoteală împuternicită, dar fiind însușire care ține de altul și care poate nimeri un om vițios și de nimic, este prețuită cu mult mai prejos și departe. Este o virtute: dacă e să fie făurită și la vedere, atîrnînd de timp și de soartă; felurită la chip după ținuturi, trăindă și muritoare; neființată, cum nu-i nici rîul Nil; a spiței și îndeobște; după urmă și asemuire; virtute trasă de dovedire și foarte slabă dovedire. Știința, puterea, frumusețea, bogăția, toate ajung la înrîuriri și învoiri; virtutea se împlinește în sinea ei și priincioasă altuia nu-i. Se dăduse sfatul unuia din regii noștri să aleagă între doi, care se îmbiau pentru aceeași slujbă; unul era gentilom, celălalt nu era; el porunci să fie ales cel cu mai multă pricepere, fără a ține seama de cinul său: acolo însă, unde vrednicia ar fi fost să fie deopotrivă, atunci să se aibă în vedere cinul: aceasta însemna a o pune întocmai pe treapta ei. Antigonus a răspuns unui tînăr, care nu făcuse dovedire cu nimic și cerea dregătoria tatălui său, care murise, om tare prețuit: „Prietene, la asemenea cinstiri eu nu mă uit atît la cinul ostașilor mei, cît mă uit la isprava lor".

(c) Adevărat că nu trebuie să fie ca la căpitanii regelui din Sparta, trîmbițași, cîntăreți, bucătari, ai căror copii,

oricît ar fi fost de neştiutori, moşteneau sarcinile părinţilor, mai curînd decît cei învrednicіţi să o facă. Cei din Calicut fac din nobili un soi mai presus decît semінţia omenească; căsătoria le este oprită şi, în afară de îndeletnicirea ostăşească, orice alta. Pot avea ţiitoare şi femei cît vor, ei şi sînt fără pizmuire unii faţă de alţii, dar este vină de moarte şi neiertată ca să se împreune cu cei din alt cin decît al lor şi sînt socotiţi spurcaţi, dacă sînt atinşi în treacăt de străini, iar fiindcă nobilitatea lor e mai presus de fire, jignire este şi ucişi sînt cei care se apropie cam prea mult de ei; în aşa fel cei spurcaţi sînt nevoiţi, cînd merg, să strige ca gondolierii de la Veneţia, la cotitura ulіţelor, ca să nu se ciocnească de cei nobili, care dacă le năzare pot să le poruncească a se lăsa ciopîrţiţi. Unii scapă altfel de spurcăciunea pe care o cred veşnică; ceilalţi, de neapărată moarte. Nici trecerea vremii, nici ocrotire domnească, nici slujire sau virtute sau avere nu pot face ca unul de rînd să ajungă a fi din nobilitate. Se întăreşte aceasta cu datina de a opri căsătoriile de la un meşteşug la altul; iar unul cizmar de neam nu se poate căsători cu altul din dulgheri: şi părinţii sînt siliţi să-şi deprindă copiii numai cu meseria lor, nu cu alta: prin aceasta ei păstrează faima şi trăinicia stării lor[157].

(b) O căsătorie bună, dacă poate fi vreodată, înlătură mrejele şi ferecările iubirii. Cată să scoată la iveală cele ale prieteniei, este o dulce însoţire a traiului, în totul statornică, de încredere şi de nenumărate şi nepărăsite înlesniri şi îndatoriri ale unuia faţă de celălalt: nici o femeie care-i gustă bunătatea,

optato quam junxit lumine taeda[158],

nu ar vrea să fie ţiitoarea sau drăguţa soţului ei. Dacă în iubirea ei ca este privită ca soţie, este privită cu cinste şi cu temei mai mare. Cînd soţul face pe zoritul aiurea, să fie atunci întrebat, pe cine ar alege el care să pată vreo ruşine, pe soţie sau iubită? A cui soartă îl va mîhni, cui îi doreşte mai multă mărire? Aceste nu se pun la îndoială într-o căsătorie sănătoasă şi atît de puţine se văd încît este o bună dovadă a preţului şi însemnătăţii ei. Bine mînuită şi bine înţeleasă, nu-i în alcătuirea noastră lumească altă parte mai frumoasă. Noi nu putem fără ea şi tot

umblăm s-o înjosim. Se întîmplă ce se vede cu coliviile, păsările care sînt afară se căinesc că nu pot intra, iar tot atît cele dinăuntru că nu pot ieși. (c) Socrate, întrebat ce este mai prielnic, să te însori sau să nu te însori, răspunse: „Oricum ai face, te vei căi". (b) Este o învoire care bine se potrivește cu zicala *homo homini* sau *Deus* sau *lupus*[159]. Trebuie nimereala multor însușiri ca s-o clădești. Este în clipa de față mai la îndemîna sufletelor neștiutoare și de rînd, pe care răsfățurile, iscodirea și vremea de prisos nu le răvășesc într-atîta. Firilor neînfrînate, ca a mea, care urăsc orice fel de legătură și îndatorire, nu li se potrivește prea mult,

Et mihi dulce magis resoluto vivere collo[160].

După mine, m-aș fi ferit să mă însor cu înțelepciunea însăși, dacă m-ar fi vrut. Dar oricît am spune, datina și obiceiul, traiul îndeobște ne mînă. Cea mai mare parte din făptuirile mele urmează pilda, nu sînt din alesul meu. Totuși nu m-am îmbiat eu, fost-am dus și purtat de împrejurări străine. Căci nu numai treburile ponositoare, dar nici una cît de urîtă și vițioasă și de înlăturat, care să nu poată căpăta încuviințare printr-o întîmplare sau prilej: atît este de vană starea omului. Și fost-am purtat atunci fără îndoială, mai prost pregătit și mai îndărătnic decît sînt acum, după ce fusei pus la încercare. Și cît de dezmățat aș fi socotit, eu păstrat-am cu adevărat mai stăruitor legile căsătoriei, decît am făgăduit-o sau sperat-o. Nu mai e timpul de zvîrlit, dacă te-ai lăsat priponit. Trebuie, cu chibzuială, să-ți păzești neatîrnarea; dar de vreme ce te-ai supus îndatoririi, se cade a te ține de ea, după legile datoriei îndeobște, măcar a te strădui întru aceasta. Cei care purced la acest tîrg, ca să-l încheie în ciudă și dispreț, făptuiesc strîmb și nesăbuit: mai este și cea frumoasă povață, pe care o văd trecînd de la unul la altul ca un sfînt oracol,

Slujește-ți soțul ca pe un stăpîn,
Păzește-te de el ca de un hapsîn[161],

ceea ce înseamnă: „poartă-te cu el cu silită cuviință, dușmănoasă și bănuitoare", strigăt de războiște și înfruntare,

tot atît de batjocoritor pe cît de greu. Eu sînt prea molatic pentru întîmplări atît de aspre. Drept vorbind, nu ajuns-am încă la cea desăvîrşită mlădiere şi dibăcie a duhului, ca să nu fac osebire între cuminţenie şi nedreptate şi să rîd de orice rînduială şi rost care nu este pe placul meu; dacă urăsc iresul, nu înseamnă că mă arunc neapărat în necredinţă. Dacă nu-ţi faci totdeauna datoria, măcar trebuie iubită şi adeverită totdeauna. (c) Trădare este să te căsătoreşti fără a te împreuna. (b) Dar să trecem mai departe.

Poetul nostru înfăţişează o căsătorie împăcată şi întru totul bine potrivită, în care însă nu se află multă bună-credinţă. Vrut-a el să spună ca să te prinzi în mrejele dragostei şi totuşi păstra cele datorite căsătoriei, şi că o poţi totuşi răni fără a o ciunti? (c) Cutare argat îşi potcoveşte stăpînul, cu toate că nu-l urăşte. (b) Frumuseţea, prilejul, ursita (căci ursita are şi ea partea ei),

fatum est in partibus illis
Quas sinus abscondit: nam, si tibi sidera cessent,
Nil faciet longi mensura incognita nervi[162],

au legat-o de un străin, poate însă nu cu desăvîrşire, ca să nu-i mai fi rămas vreo prinsoare care o ţine încă de soţul ei. Sînt două trăsături pe căi osebite şi neîmpreunate: o femeie se poate dărui unui ins cu care nicidecum n-ar fi voit să se cunune. Nu vorbesc în ceea ce priveşte averea, dar în ceea ce priveşte insul însuşi. Puţini sînt aceia care s-au căsătorit cu iubite, care să nu se fi căit. (c) Şi pînă în lumea de apoi. Ce proastă căsnicie duce Iupiter cu soţia lui[163], pe care mai întîi a cîştigat-o şi dezmierdat-o din dragoste? Este ce se spune: spurci coşul şi apoi ţi-l pui pe cap.

(b) Văzut-am în vremea mea, într-un loc anume, tămăduindu-se ruşinos şi necinstit dragostea prin căsătorie: privinţele prea deosebite sînt. Noi iubim, neapărat, două lucruri osebite şi care stau împotrivă. Isocrate[164] spunea că oraşul Atena plăcea în felul cum plac cucoanele, pe care le slujeşti din dragoste: fiecăruia îi place să se preumble şi să-şi petreacă vremea acolo, dar nimeni nu o iubeşte ca s-o ia în căsătorie, vasăzică: nimeni n-o iubea ca să se obişnuiască cu ea şi să ţie casă. Cu ciudă vă-

zut-am soți care urăsc soțiile lor numai fiindcă ele le aduc ponoase: măcar atît să nu le iubim mai puțin din vina noastră; puțin drept căință și îndatorire, ar trebui să ne fie mai scumpe.

Sînt osebite ajunsuri și totuși întrunite, întrucîtva se spune. Căsătoria are de partea ei folosul, dreptatea, cinstea și statornicia: o plăcere potolită, dar mai atotcuprinzătoare; iubirea se întemeiază numai pe plăcere și cu adevărat mai ademenitor, mai viu și mai atițat. Îi trebuie mai mult îndemn și fierbere. Nu-i iubire fără săgetări și flăcări. Dărnicia cucoanelor e prea din belșug în căsătorie și slăbește zorul împătimirii și al dorinței. (c) Ca să ocolească acest neajuns priviți osteneala pe care și-o dau Licurg și Platon.

(b) Femeile nu greșesc de loc cînd se împotrivesc rosturilor traiului orînduit de lume, cu atît mai mult că bărbații le-au întocmit fără ele. Între ele și noi, firesc este să fie și haz și necaz; cea mai strînsă învoire cu ele tot zbuciumată și furtunatică este. După părerea scriitorului nostru, noi ne purtăm față de ele nesocotit în aceasta; după ce am mărturisit că ele sînt fără asemuire mai dedate și aprinse în faptul dragostei decît noi, și acel preot din vechime[165] o mărturisește, care fusese o vreme bărbat și altă vreme femeie,

Venus huic erat utraque nota[166];

și din însăși spusa lor știm dovedirea făcută odinioară, în osebite timpuri de un împărat[167] și o împărăteasă[168] a Romei: meșteri măiștri și vestiți în această ispravă (el, într-o noapte, dezveli cu bine zece fecioare din Sarmația, captivele lui, dar ea, într-o singură noapte, dădu spor și izbutire aevea la 25 de isprăvi, schimbînd însoțirea după nevoia și pofta ei,

adhuc ardens rigidae tentigine vulvae,
Et lassata viris, nondum satiata, recessit[169]*);*

și încă știre avem de neînțelegerea iscată în Catalonia între o soție, care se plînsese de zoririle prea stăruitoare ale soțului ei, nu atît, gîndesc eu, că i-ar fi fost cu supărare (căci nu cred în minuni, decît la altar), dar ca să știrbească și să ciunteze tocmai ceea ce este faptul de

temei al căsătoriei, întîietatea dată soților față de soțiile lor, și ca să arate că harța și răutatea lor nesocotesc nuntitul așternut și calcă în picioare însești harurile și dezmierdările lui Venus; la jalba căreia, soțul răspunse, om cu adevărat brut și a nefire, că la zilele de post el totuși nu ar putea pe mai puțin de zece ori; și veni atunci hotărîrea de pomină a reginei de Aragon[170], prin care, după toemeli chibzuite ale sfatului domnesc, acea bună regină dădu poruncă și pildă pe veci a fi orînduit și de folos să nu se treacă de șase la număr într-o zi pentru cumpătarea și smerenia cuvenită unei legiuite căsătorii, ea nesocotind și părăsind mult din nevoia și dorința semenelor sale, ca să statornicească — spunea — o purtare mai ușurată și în așa fel trainică și de neschimbat, față de care doftorii strigă: „Ce poate fi pofta și rîvna femeiască, dacă judecata lor, îndreptarea și virtutea lor sînt croite pe astfel de calapod". (c) Privind feluritele judecăți despre poftele noastre, Solon, capul școlii legiuitoare, nu socotește decît de trei ori pe lună, ca să nu fie păcătuite în această împătimire a căsniciei. (b) După ce am crezut și propovăduit astfel, am apucat a le da cu dinadinsul cele mai aspre și necruțătoare pedepse.

Nu-i patimă mai stăruitoare decît aceasta, căreia noi voim ca ele singure să stea împotrivă, nu numai față de un vițiu pe cît este el, dar ca blestemare și urgisire mai mult decît a necredinței și uciderii părinților, și noi totuși ne dedăm ei, fără vinovățire și fără mustrare. Înșiși cei dintre noi care au încercat să-i puie capăt, mărturisit-au de ajuns cîtă greutate sau mai curînd neputință se află, dacă ajunge la unele îndreptări simțitoare, ca să înfrunte, să slăbească și să astîmpere trupul. Noi, dimpotrivă, le vrem sănătoase, vînjoase, în pîrg, bine hrănite, și totodată nevinovate. Așadar, reci și calde: deoarece căsătoria, în care noi spunem că avem datorința să le împiedicăm a fi înflăcărate, puțină potolire le aduce, avînd în vedere năravurile noastre. Dacă ele iau unul la care zdrăvenia vîrstei mijește încă, el se va semeți dîndu-i ivire aiurea:

Sit tandem pudor, aut eamus in jus:
Multis mentula millibus redempta,
Non est haec tua, Basse; vendidisti[171].

(c) Filozoful Polemon fu chemat pe dreptul la judecată de soția sa, fiindcă el se ducea să samene în cîmp sterp sămînța cuvenită cîmpului rodnic. (b) Dacă ele iau dintre cei vlăguiți, iată-le, în puterea căsătoriei mai rău decît nenuntite și văduve. Noi le credem cu prisosință mulțumite cu bărbat lîngă ele, cum făcut-au romanii cu Claudia Laeta, vestală socotită cu prihană, fiindcă îi dăduse ghies Caligula, cu toate că s-a adeverit că nu se mai apropiase de făptuială; prin aceasta însă, dimpotrivă, li se îngreuiază povara, cu atît mai mult că însoțirea și atingerea vreunui bărbat, oricare ar fi, stîrnesc o căldură care ar rămîne mai potolită în singurătate. Aici ajuns, și chip de adevăr este, că astfel văzut lucrul înseamnă că mai mare preț va avea neprihănirea lui Boleslav și Kinge, domnitori în Polonia, care o închinară, înțeleși și la așternut fiind, însăși în ziua nunții lor și se păziră curați în ciuda înlesnirilor căsniciei.

Din copilărie noi le deprindem cu mrejele iubirii: drăgălășenia lor, gătelile lor, vorba lor, întreaga lor învățătură nu aținteșc decît într-acolo. Călăuzitoarele lor nu le întipăresc alt decît fața iubirii, fie numai arătînd-o, ca să se scîrbească. Fata mea[172] (este singurul meu copil) ajuns-a în anii[173] cînd legile îngăduie celor mai înflăcărate să se mărite; întîrziată de felul ei, sfioasă și molatică, fost-a crescută de maică-sa la adăpost și într-un chip anume; abia că începe a se dezmetici de nevinovățiile copilăriei; citea, cu mine de față, o carte franțuzească; dădu acolo de numele unui copac cunoscut cu nume păcătos; femeia care o îndrumează o opri deîndată și cam răstit o făcu să treacă peste acest păs. Eu o lăsai, ca să nu tulbur rosturile lor, căci mă dau înlături de la această cîrmuire: politica femeiască are un mers tainic, trebuie lăsată pe seama lor, dar, de nu mă înșel, dacă sta în apropiere șase luni cu douăzeci de argați, nu i s-ar fi putut întipări în mintea ei înțeles și făcătură și toate urmările se răsună în acele silabisiri păcătoase, cum făcut-a cea bună bătrînă cu dojana și opreliștea ei.

Motus doceri gaudet Ionicos
Matura virgo, et frangitur artubus
Jam nunc, et incestos amores
De tenero meditatur ungui[174].

Să se mai scutească de ceremonie, să purceadă în voie la vorbă, căci noi sîntem nou-născuți pe lîngă ele în cea știință. Ascultați-le cum încondeiază urmăririle și apropierile noastre, bine vădit este că nimic nu le aducem pe care să nu-l fi știut și născocit fără noi. (c) Fi-va oare, ce spune Platon, că ele fuseseră înainte vreme flăcăi dezmățați? (b) Tras-au cu urechea într-o zi de unde puteau ele schimba unele vorbe fără a se feri: cum le-aș putea eu cuvinta? Maică prea curată! (îmi spusei), să ne apucăm a citi cele înșirate în *Amadis*[175] și troheele lui Boccaccio[176] și Aretino[177] ca să facem pe iscusiții: grozav ne mai pierdem vremea! Nu-i nici cuvînt, nici pildă pe care să nu le știe mai bine decît din cărțile noastre: este învățătură sădită în vinele lor,

Et mentem Venus ipsa dedit[178],

pe care acei buni dascăli, firea, tinerețea și sănătatea le-o șoptește necontenit în suflet. N-au de ce s-o învețe, ele îi dau ivire.

Nec tantum niveo gavisa est ulla columbo
Compar, vel si quid dicitur improbius,
Oscula mordenti semper decerpere rostro,
Quantum praecipuè multivola est mulier[179].

Să nu se fi ținut puțin în frîu această întărîtare firească a dorinței lor, cu teama și cinstea care li s-a pus în suflet, noi am fi fost dați blestemului. Întreaga mișcare lumească se așterne și se pleacă în fața acestei împerecheri: este clocotire pătrunsă în totul. Se mai văd încă porunci ale bătrînei și înțeleptei Rome date pe seama lui Amor și povețele lui Socrate către curtezane:

Nec non libelli Stoici inter sericos
Jacere pulvillos amant[180].

Zenon, în legile lui, rînduia pînă și zvîcnirile și cutremurările pierderii fecioriei. (c) Ce alt rost avea cartea filozofului Straton despre unirea în carne? și de ce alt vorbește Teofrast în cele numite una *Despre îndrăgostitul*, alta despre *Amor?* și Aristip în a lui *Despre încîntările de odinioară?* Ce arată zugrăvirile atît de îndelungi și vii ale

lui Platon despre amorurile din timpul său, mai îndrăznețe? Și cartea *Îndrăgostitului* de Demetrius din Faleron; și Clinias sau *Îndrăgostitul nevoit,* de Heracleides din Pont? Și Antistene, a face copii sau desfătări, și alta a stăpînului sau a iubitului? și a lui Ariston, *Despre deprinderile drăgăstoase?* a lui Cleante, una despre *Amor*, alta despre *Meșteșugul de a iubi?* Dialogurile de dragoste ale lui Sphaerus? și fabula despre Iupiter și Iuno, de Crisip, nemăsurată dincolo de orice margini și cele 50 de epistole ale lui de dezmățate? Căci trebuie lăsat deoparte scrierile filozofilor care au urmat tagma epicureicilor. (b) Cincizeci de zei stăteau pe vremuri în slujba acestei trebi și aflatu-s-au nații[121] unde, ca să se stîmpere pofta trupească a celor ce veneau la închinăciune, se țineau pe la biserici fete și flăcăi pentru desfătare și era parte a ceremoniei a se folosi de ei înainte de a merge la slujbă[122].

(c) *Nimirum propter continentiam incontinentia necessaria est;*
incendium ignibus extinguitur[123].

(b) În cele mai multe locuri ale lumii, cea parte trupească era preamărită. În același ținut, unii o jupeau, ca să ducă o bucățică drept prinos sfînt, alții dăruiau și închinau sămînța lor. Aiurea, flăcăii făceau mai multe găuri între piele și carne în văzul tuturor și treceau prin ele bețișoare groase și lungi, pe cît le puteau răbda, și apoi, cu aceste bețișoare aprindeau un foc drept dar zeilor lor și era socotit a fi vlăguiți și prihăniți, dacă-i biruia cumplita durere. Aiurea, dregătorul cel mai prețuit se alegea și cinstea după cele părți și adesea la ceremonii acel chip era purtat cu alai în cinstea feluritelor zeități.

Cucoanele din Eghipet, la sărbătoarea bacanalelor, își atîrnau de gît chipul în lemn, cu dibăcie făurit, mare și greu, fiecare pe puterea ei, iar chipul cioplit al zeului lor purta una mai mare decît întreg trupul[124].

Pînă mai acum femeile nuntite coseau pe năframa lor un chip care venea în frunte, ca să se semețească de bucuria ce le pricinuiește; și dacă ajungeau să fie văduve, îl culcau îndărăt și-l îmbrobodeau sub năframă.

Cele mai cuminți matroane din Roma erau mîndre să ducă flori și cununi zeului Priapus și la nuntă mireasa era

așezată pe părțile lui cele mai puțin cuviincioase cît timp ținea nunta. Și nici nu știu, dacă nu văzut-am în zilele mele, ca o amintire, o astfel de închinare. Ce înseamnă oare cea bucată de batjocură de pe încălțările părinților noștri, care o mai vedem la elveticii de la oastea de pază? La ce bun încă acum să ne mai împăunăm cu ea și adesea, ce e mai rău, peste măsura ei din fire înșelător și mincinos?

(c) Îmi vine a crede că acest fel de veșmînt fost-a scornit în veacuri mai bune și mai cinstite, ca lumea să nu fie înșelată și fiecare să arate făptura sa măgulitor. Națiile mai nevinovate le poartă încă pe măsura cea adevărată. Se dă de știre meșterului pe cît sînt, cum s-ar fi luat măsură la braț sau picior.

(b) Acel om de treabă[125] care, în tinerețea mea, a scopit toate frumoasele chipuri cioplite din vechime, ca privirile tineretului din țară să nu fie prihănite, (c) urmînd povața altui om de treabă din vechime;

Flagitii principium est nudare inter cives corpora[126];

(b) trebuie să se fi luat după pilduirea tainelor Bunei Zeițe[127], unde orice arătare bărbătească era izgonită, și a jugăni caii, asinii și pînă la urmă întreaga făptură nu-i era de ajuns.

Omne adeo genus in terris hominúmque ferarúmque,
Et genus aequoreum, pecudes, pictaeque volucres,
In furias ignémque ruunt[128].

(c) Zeii, spune Platon[129], ne-au procopsit cu un mădular neascultător și tiran, care ca o bestie înfuriată apucă a stăpîni totul cu apriga sa poftă. De asemenea, și la femei dat-a bestie geamănă și hapsînă, pe care dacă nu o hrănești la vreme, se întărîtă și stîrnește de întîrziere și strecoară turbare în trupurile lor; împiedică trecerile, oprește răsuflarea, pricinuind tot felul de pătimiri, pînă cînd, adulmecînd fruptul împărtășit, ca să fie stropită și sămînțată pînă adînc în matca lor.

(b) Iar legiuitorul meu ar fi trebuit să ia la cunoștință că, privitor la aceasta, mai fără păcat și spornic obicei este să le dai de știre din vreme pe viu, decît să le lași a ghici

după voia și aprinderea năzăririi lor. În loc de părțile adevărate, ele pun din dorință și speranță altele întreit de năzdrăvane. (c) Și, unul cunoscut de mine, pierdut fost-a fiindcă dezvălui ale sale, în loc încă nepotrivit, ca să fi fost puse în stăpînirea cuvenitei lor chemări.

(b) Cîtă pagubă nu aduc acele chipuri grozave, cu care copiii prind a mîzgăli trecerile și scările caselor regești? De acolo vine acel cumplit dispreț de ceea ce hărăzit-a noastă firea. (c) Cine știe dacă Platon, orînduind după alte republici bine întocmite, ca bărbați, femei, bătrîni, tineri să se arate goi în văzul tuturor la gimnaziile lor, nu luat-a în seamă aceasta? (b) Cele din India, care văd pe bărbați în crudul lor, și-au răcorit cel puțin simțul vederii. (c) Și orice ar zice muierile acelui mare regat din Pegu, care mai jos de cingătoare nu se coperă decît cu o fîșie crăpată în față, atît de strîmtă, încît oricîtă cuviincioasă sfială ar avea, la fiece pas arată totul, că ar fi născocire pentru adumenirea bărbaților și ca să-i atragă la ele; s-ar putea spune că ele pierd mai mult decît cîștigă și că mai aprigă este foamea cînd e de tot nepotolită, nici măcar din vedere. (b) Și spunea Livia[190] că pentru o femeie cumsecade un bărbat gol nu-i decît un chip. (c) Lacedemonienele, mai fecioare, femei nuntite fiind, decît sînt fetele noastre, vedeau în toate zilele pe tinerii din oraș în gimnaziile lor dezgoliți și ele nu prea se fereau să-și copere pulpele lor în mers, socotind — spune Platon — a fi de ajuns coperite de virtutea lor[191], fără catrință! Însă cei de care vorbește Sf. Augustin, dat-au dovadă uimitoare a ispitirii trupului dezgolit, cînd pus-au la îndoială dacă femeile la Judecata cea de apoi vor învia cu partea lor din ființă sau mai curînd cu a noastră, ca să nu ne mai ispitească în cea stare sfîntă[192].

(b) Ele sînt amăgite și întărîtate în toate felurile la urma urmei; noi înfierbîntăm și stîrnim închipuirea lor fără încetare și apoi strigăm că partea lor e de vină. Adevăr să mărturisim: nu-i unul din noi care să nu se teamă mai mult de viițiile soției lui decît de ale sale, care să nu aibă mai mare grijă (uimitoare omenie) de cugetul ei decît de al lui, care să nu se învoiască mai bine a fi hoț și nelegiuit și soția sa, ucigașă și eretică, decît să fie dată păcatului nerușinării.

Iar ele bucuros s-ar prinde să se căpătuiască la curtea cu juri, să cîştige faimă la război, mai curînd decît să aibă traiul pe îndelete şi răsfăţul în care au a se păzi din greu. Nu văd ele oare că nu-i negustător, nici judecător, nici ostaş care să nu-şi părăsească treaba, ca să alerge la coastălaltă, tot atît tîlharul şi ciubotarul, oricît de istoviţi şi trudiţi de muncă şi foame ar fi?

Num tu, quae tenuit dives Achoemenes,
Aut pinguis Phrygiae Mygdonias opes,
Permutare velis crine Licinniae,
Plenas aut Arabum domos,
Dum fragrantia detorquet ad oscula
Cervicem, aut facili saevitia negat,
Quae poscente magis gaudeat eripi,
Interdum rapere occupet?[193].

(c) Netrebnică socotire a viţiilor! Noi şi ele sîntem în stare de o mie de strîcăciuni mai prădalnice şi nefireşti decît desfătarea; dar noi săvîrşim şi cîntărim viţiile nu după fire, ci după împătimirea noastră, de aceea ele iau atîtea neasemănate chipuri. Asprimea legilor noastre face ca îndemnul femeilor la acest viţiu să fie mai viţios decît făcutul lui şi le tîrăşte în urmări mai rele decît pricina. (b) Eu nu ştiu dacă isprăvile lui Cezar şi Alexandru întrec strălucirea aprigă a unei tinere femei frumoase, crescută în rînduiala noastră, la lumina şi în tîrgul lumii, izbită de atîtea pilde care se bat cap în cap şi care totuşi se ţine întreagă în ghesul a o mie de necurmate şi înverşunate tăbăriri. Nu-i fapt mai prădalnic decît acest nefapt, nici mai făptuitor, găsesc eu. Aflu că este mai lesne să porţi o viaţă întreagă zale decît fecioria, iar a o închina neprihănirii e cea mai aleasă din toate închinările, fiind cea mai aspră: (c) *diaboli virtus in lumbis est*[194], spune Sf. Jérôme[195].

(b) Fără îndoială că noi lăsăm în seama femeilor cea mai anevoioasă şi cruntă din îndatoririle omeneşti, pentru care le lăsăm şi fala. Trebuie să le slujească drept deosebit îndemn, pentru a stărui în acea frumoasă dobîndire cu care pot să ne înfrunte şi să calce în picioare cea deşartă precădere a vitejiei şi virtuţii, pe care noi ne-o luăm asupră-ne faţă de ele. Ele vor afla, dacă bine se ştiu feri,

că pentru aceasta vor fi nu numai foarte prețuite, dar și mai iubite. Un om vrednic nu se lasă înlăturat, dacă înlăturarea înseamnă neprihănire și nu necuviințare. Putem oricît jura, amenința, jălui: noi mințim, cu atît mai mult le iubim: nu-i mai mare ademenire decît cumințenia blîndă și neîncruntată. Nătîngie și slăbiciune este să te îndărătnicești față de ură și dispreț, dar în fața unei hotărîri virtuoase și statornice, îmbinată cu răsplătitoare vrere, este faptul unui suflet ales și mărinimos. Ele pot, într-o anume măsură, avea în vedere slujirile noastre și să ne arate cinstit că nu ne disprețuiesc.

(c) Căci acea lege care le poruncește să ia în nume de rău fiindcă le preamărim și să ne urască fiindcă le iubim, este de bună-seamă crudă, fie numai prin nemărginirea ei. De ce nu ar asculta ele prinosul și rugările noastre atîta vreme cît se feresc sub oborocul sfielii? Oare nu se poate ghici că înăuntrul lor răsună vreo simțire mai pe voie strunită? O regină din vremea noastră cu iscusință spunea că a înlătura aceste îmbieri dovadă de slăbiciune este și vine a fi ușuratică, iar o doamnă care nu a cunoscut ispita nu are cum se lăuda că este fără de prihană.

(b) Marginile cinstei nu sînt atît de scurt îngrădite ca să nu se poată lărgi încinsul lor fără părăduire. La capătul hotarului său se află oarecît întins nețărmurit, nehotărît și nepărtinit. Cel care i-a putut lua urma și sili pînă la capătul puterii ungherul adăpostului, om nedibaci este dacă nu se mulțumește de norocul său. Prețul biruinței se socotește după anevoință. Vreți să știți ce întipărire lăsat-a în inima ei supunerea și statornicia voastră? Căutați în felul ei de trai. Una poate da mai mult, care nu dă decît atît. Îndatorirea faptei bune ține cu totul de vrerea celui care făptuiește. Toate celelalte împrejurări ce cad de partea binelui făcut sînt mute, pieritoare și date întîmplării. Acel puțin costă mai mult a fi dăruit decît semenei sale să dăruiască totul. Dacă poate fi lucru în care ararul slujește drept preț, în aceasta trebuie să fie. Nu priviți cît de puțin este, dar la cît de puține se află. Prețuirea arginților se schimbă după zimți și pecetea locului.

Cu toate că ciuda și zgîndăreala unora ar putea să-i ducă a vorbi despre nespusa lor nemulțumire, totdeauna virtutea și adevărul capătă iară cîștig. Văzut-am unele a căror

faimă fost-a multă vreme de ocară, întoarse cu bine în cinstea tuturora, numai prin statornicia lor, fără stăruință și prefăcătorie: fiecare se căiește și tăgăduiește cele crezute; fete cam bănuite ajung la loc de cinste, printre cucoanele bine văzute și cu mare cin. Unul spunea lui Platon: „Toată lumea te vorbește de rău". — „Lasă să vorbească, voi trăi în așa fel ca să se întoarcă vorba". În afară de frica lui Dumnezeu și de prețul atît de ales al faiei care le împing a se păzi, mai este și stricăciunea acestui veac care le silește; și dacă aș fi în locul lor, nu-i nimic pe care să nu-l fi făcut mai degrabă decît a-mi părăsi numele meu bun în atît de primejdioase mîini. Pe timpul meu plăcerea destăinuirii (plăcere care nu-i mai prejos decît însăși a îndeplinirii) nu era îngăduită decît față de un prieten credincios și numai lui singur; acum, la adunări și ospețe, vorbele obișnuite sînt lăudăroșii despre răsfățurile și prinosurile primite în taină din partea cucoanelor. Cu adevărat nespusă josnicie și spurcăciune a inimii este să lași, de fudulie, inși blestemători, clevetitori și ușuratici să calce și mînjească acele dumnezeiești dezmierdări.

Mînia noastră necumpătată și nelegiuită împotriva acestui vițiu se iscă din racila cea mai prădalnică și vană care potopește sufletele oamenilor, și este pizmuirea.

Quis vetat apposito lumen de lumine sumi?
Dent licet assiduè, nil tamen inde perit[196].

Aceasta și rîvna, surata ei, îmi par cele mai timpe din ceata lor. Nu am cum vorbi de cea din urmă: această patimă, care este zugrăvită atît de puternică și stăpînitoare, nu ajuns-a în nici un fel pînă la mine; dar cealaltă, cel puțin din vedere, o cunosc. Dobitoacele o simt: păstorul Cratis se îndrăgostise de o capră; țapul ei, pe cînd acesta dormea, se duse pizmuitor să-i împungă capul și-l zdrobi. Noi creștem-am tăria acestei fierberi, pînă a ne asemui cu unele națiii varvare; cele mai bine strunite fost-au și ele atinse este drept, dar nu scoase din minți:

Ense maritali nemo confossus adulter
Purpureo Stygias sanguine tinxit aquas[197]

Lucullus, Cezar, Pompei, Antoniu, Cato și alți oameni mari fură încornorați și o știură, fără să tragă clopotele. În acele vremuri nu se află decît un singur prost, Lepidus[198], care să fi murit de pe urma acestui năduf.

Ah! tum te miserum malique fati,
Quem attractis pedibus, patente porta,
Percurrent mugilésque raphanique[199].

Iar zeul poetului nostru, cînd găsi fără de veste pe unul din ai lui cu soția sa, se mulțumi a-i face de rușine,

atque aliquis de Diis non tristibus optat
Sic fieri turpis[200];

și nu se lipsi de căldura duleilor ei mîngîieri, plîngîndu-se nu numai că din această pricină ea îl bănuiește în iubirea lui:

Quid causas petis ex alto, fiducia cessit
Quo tibi, diva, mei?[201].

Mai mult, ea îi cere pentru copilul ei din păcat,

Arma rogo genitrix nato[202],

ceea ce i se încuviințează cu mărinimie; și Vulcan vorbește lăudînd pe Enea,

Arma acri facienda viro[203].

Omenie cu adevărat peste firea omului! Și această bunătate neasemuit de mare, eu mă învoiesc să fie lăsată pe seama zeilor:

nec divis homines componier aequum est[204].

Cît despre încurcătura copiilor, (c) lasă că legiuitorii cei mai aspri o întăresc și orînduiesc în republicile lor, (b) ea nu atinge femeile la care nu prea știu eu cum acea patimă le este încă mai înscăunată:

Saepe etiam Juno, maxima coelicolum,
Conjugis in culpa flagravit quotidiana[205].

Cînd acele suflete slabe și fără apărare sînt cuprinse de pizmuire, jale este cum le tîrîie și asupreste de cumplit: ca se strecoară în numele prieteniei, dar de îndată ce le stăpînește, aceleași cauze care slujeau drept temei bunei voințe slujesc drept temei unei uri ucigătoare. (c) Sînt racile ale duhului, cărora mai multe lucruri folosesc drept hrană și mai puține drept leac. (b) Virtutea, sănătatea, vrednicia, faima soțului aprind focul neînțelegerii și al turbării lor:

Nullae sunt inimicitiae, nisi amoris, acerbae[206].

Acest clocot urîțește și mînjește tot ce au ele frumos și bun; iar din partea unei femei pizmașe, oricît de nevinovată și cumpătată, nu-i fapt care să nu fie pătruns de un iz acru și nesuferit. Este un zbucium turbat care le zvîrlă pe coalaltă culme cu totul împotriva cauzei sale. Astfel s-a întîmplat cu Octaviu[207] la Roma: el, după ce se culcă cu Pontia Posthumia, atît de mult crescu zorul său să o aibă, încît vru s-o ia în căsătorie; neputînd-o hotărî, dragostea lui împinsă la culme îl aruncă pînă la cele mai crude și crîncene dușmănii: el o ucise. De asemenea la ele, semnele acestei boli a dragostei sînt uri ascunse, uneltiri, oprelisti,

notumque furens quid foemina possit[208],

și o înverșunare care se roade singură și mai mult fiindcă este silită, sub cuvînt de bunăvoință să-și găsească încuviințare.

Iar datoria neprihănirii are o mare întindere. Vrem noi oare ca ele să-și înfrîneze vrerea? Este parte mult mlădie și făptuitoare: are mult zor ca să poată fi oprită. Cum de nu? Uneori și visurile le mînă atît de departe încît ele nu o mai pot tăgădui. Nu-i nici a lor, nici a neprihănirii chiar, fiind ea parte femeiască, să se apere de rivniri și dorințe. Dacă am privi numai vrerea lor, unde am fi noi? Închipuiți-vă ghesul ce s-ar da aceluia care ar avea căderea să fie dus înaripat fără ochi și limbă, în locul și în clipa cînd fiecare din ele l-ar primi.

(c) Femeile scite crăpau ochii prinșilor și robilor luați în război, ca să-i folosească fără grijă și tăinuit[209].

(b) Vai! ce năbădăios cîştig dă prilejul! Cine m-ar întreba ce-i mai întîi în dragoste, i-aş răspunde că este să ştii nimeri timpul; ce-i al doilea, de asemenea, şi încă al treilea: totul se poate de pe această pîrghie. Adesea mi-a scăpat norocul, dar şi uneori m-am îmbiat lui: Dumnezeu păzeşte de necaz pe acela care mai poate rîde de el. Trebuie pentru aceasta în ăst veac mai multă îndrăzneală şi tinerii noştri o îndreptăţesc sub cuvînt de înflăcărare; dar dacă ele bine ar lua seama ar vedea că este mai mult dispreţ. Eu mă temeam pînă la ireş a jigni şi cinstesc din inimă ceea ce iubesc. Mai ales că la asemenea tîrg, cine înlătură cuviinţa îi stinge sclipirea. Îmi place să faci oarecum pe copilul în aceasta, temător şi supus. De altminteri, şi dacă nu, eu am un fel de netoată sfială, de care vorbeşte Plutarh, şi în lungul vieţii mele m-am fript şi am păţit în multe feluri; însuşire foarte nepotrivită unei făpturi de soiul meu; ce-i de capul nostru decît războinişte şi nepotrivire? Ochii mei pătimesc tot atît să nu fiu înţeles cît a nu înţelege cu însumi; mi-e atît de greu să îndemn pe altul cînd se întîmplă ca datoria să mă silească a pune la încercare vrerea cuiva care stă la îndoială şi pe care-l costă. O fac şi fără tragere de inimă. Dar dacă mă priveşte pe mine (c) (cu toate că Homer[210] adevăr spus-a că ruşinarea este virtute neghioabă pentru un nevoiaş), (b) cu de obicei las pe seama unui al treilea să roşească în locul meu. Şi înlătur pe cei care mă pun în astfel de încurcătură, cu toate că mi s-a întîmplat uneori pe vrutele şi tăgăduiesc că nu aveam tăria pentru aceasta.

Aşadar, nebunie este a vroi să înfrînezi la femei o dorinţă care le stă în fire; iar cînd le aud lăudîndu-se că vrerea lor este nevinovată şi potolită, eu rîd; prea dau înapoi. Dacă-i o bătrînă ştirbă şi scofîlcită sau una tînără, veştedă şi ofticoasă şi dacă nu-i de crezut, măcar ar avea de ce să o spuie; dar cele care se mişcă încă şi mai au suflare îşi strică tocmeala cu mult, mai ales că dezvinovăţirile nesocotite slujesc drept învinovăţire. Ca un gentilom din vecinătate care era bănuit de neputinţă,

Languidior tenera qui pendes sicula beta
Nunquam se mediam sustulit ad tunicam[211],

trei sau patru zile după nunta lui, apucă să jure cu îndrăzneală, ca să capete crezămînt, că în noaptea din ajun de 20 de ori îi fu pe plac, treabă care făcu să fie socotit curat neştiutor şi să i se desfacă însurătoarea. Unde mai pui, că nu poate fi vorba cu temei, căci nu-i nici cumpătare, nici virtute dacă nu-i stăruinţă împotrivă. „Este drept — trebuie spus —, dar nu sînt pregătită să mă dau învinsă". Înşişi sfinţii astfel grăiesc. Eu zic de cele care se laudă bine ştiind ce-i răceala şi nepăsimirea lor şi vor să fie crezute cu faţa cuviincioasă. Căci atunci cînd este cu faţă prefăcută, în care ochii tăgăduiesc vorbele lor, şi pe graiul lor anume care ia în răspăr răspărul bine fac, găsesc eu. Plecată slugă sînt a nevinovăţici, cît şi a volniciei, dar leac nu-i: dacă nu este cu desăvîrşire neştiutoare şi copilărească, este fără noimă la cele cu cunună şi necuvenit în această învoială, scrinteşte de îndată a nerușinare. Prefăcătoriile lor şi feţele lor nu amăgesc decît pe proşti: minciuna îşi are aici scaun de cinste, ocol care ne duce la adevăr prin poarta dosită. Deoarece nu putem strînge în chingă închipuirea lor, ce vrem de la ele? Urmările? — îndoajunse sînt care scapă de văz străin care ar putea fi neprihana.

Illud saepe facit quod sine teste facit[212].

Şi cele de care ne temem mai puţin sînt întîmplător cele mai de temut: păcatele lor mute sînt cele mai rele:

Offendor maecha simpliciore minus[213].

(c) Sînt urmări care pot pierde fără vinovăţie nevinovăţia lor şi ce-i mai mult, fără ştirea lor: *Obstetrix, virginis cujusdam integritatem manu velut explorans, sive malevolentia, sive inscitia, sive casu, dum inspicit, perdidit*[214]. Una, căutînd-o şi-a pierdut fecioria, una, zburdînd, a prăpădit-o.

(b) Noi nu am şti să mărginim de-a binelea faptele neîngăduite lor de noi. Trebuie să dăm cuprins legii noastre cu vorbe înţelese îndeobşte şi nu anume. Însuşi gîndul că ne ostenim a le crede nevinovate este de batjocură, căci printre chipurile cele mai desăvîrşite, avem pe Fatua[215], soţia lui Faunus[216], care din ziua nunţii ei nu se

mai arăta ochilor vreunui bărbat, și pe soția lui Hieron, care suferea izul greu al soțului ei, socotind că este o însușire anume a bărbaților. Ele ca să ne mulțumească trebuie să ajungă a fi fără văz și nesimțitoare.

Să mărturisim dar că nodul judecății acestei îndatoriri zace mai ales în vrere. Aflatu-s-au soți care au suferit cea pățanie nu numai fără mustrare și ocară pentru soțiile lor, dar cu nespusă grijă și răsplată pentru virtutea lor. Una care ținea la cinstea ei mai mult decît la viață, a dat-o pradă poftelor înverșunate ale unui dușman de moarte, ca să scape viața soțului și făcu pentru el ceea ce aevea nu ar fi făcut pentru ea. Nu-i locul potrivit aici să înșirăm aceste pilde: sînt prea înălțate și bogate pentru astă istorisire; să le păstrăm pentru loc mai de seamă.

(c) Dar ca pilde aduse în lumină mai de rînd, nu-s oare în toate zilele, femei care în folosul soților lor se lasă ademenite, îndemnate de ei? În vechime, Paulius din Argia îmbie pe soția sa regelui Filip, din ambiție. Tot astfel acel Galba, la ospățul pe care-l dădu în cinstea lui Maecenas, cînd îl văzu că trage cu ochiul și face semne soției lui, se făcu că-l fură somnul, ca să le înlesnească dezmierdările, ceea ce o și mărturisi de bunăvoie, căci în clipa ceea un slujitor îndrăzni să întindă tocmai mîna ca să ia un pocal de pe masă, iar el îi strigă: „Cum, ticălosule, tu nu vezi că numai pentru Maecenas dorm?"

(b) Una are purtări destrăbălate, a cărei vrere este mai străină decît a alteia care arată a fi cumsecade. Așijderea vedem pe unele care se plîng a fi fost închinate a rămîne nemuntite, înainte de vîrsta unde ar fi știut ce înseamnă, precum văzut-am unele care cu adevărat se plîngeau a fi fost date păcatului, tot în vîrsta cînd nu știau ce înseamnă; vițiul părinților poate să pricinuiască aceasta sau puterea nevoii, care este un aspru sfătuitor. În Indiile de Răsărit, unde neprihănirea era în deosebită cinste, totuși obiceiul făcea ca o femeie măritată să poată îngădui a fi luată de cel ce aducea în dar un elefant și să fie mîndră că a fost prețuită atît de scump.

(c) Fedon, filozoful, om de neam, după ce fu cotropită Elida, țara sa, ca să poată trăi[217], luă drept meserie să-și pună la mezat frumusețea tinereții, cui vroia să dea preț, atît cît a dăinuit. Iar Solon, în Grecia, fost-a cel dintîi care

îngădui femeilor să se vîndă pentru cele trebuincioase traiului, datină de care Herodot spune[215] că fost-a în mai multe orînduiri obștești.

(b) Mai apoi, care-i rodul acestei ponositoare fereli? Căci, oricîtă dreptate ar fi să fie în acest zor, ar trebui încă să se vadă dacă ne duce la vreun folos. Este oarecine care poate gîndi să aibă dibăcia a le zăvori?

Pone seram, cohibe; sed quis custodiet ipsos
Custodes? Cauta est, et ab illis incipit uxor[216].

Ce înlesnire nu le stă la îndemînă într-un veac atît de priceput?

Iscodirea este peste tot un viţiu, dar aici este prădalnică. Nebunie înseamnă a vroi să vezi limpede răul împotriva căruia leac nu-i, care să nu-l înrăutăţească şi sporească; pentru care ruşinea creşte şi se dă în vileag mai ales din pizmuire; pentru care răzbunarea răneşte mai mult pe copiii noştri, decît ne tămăduieşte pe noi? Te seci şi omori în căutarea unei dovediri atît de tulburi. Cît de jalnic ajuns-au cei din vremea mea care i-au dat de urmă! Dacă împreună cu ştirea, cel care prinde de veste nu aduce şi leacul de ajutor, este ştire de ocară şi vrednică să fie primită mai bine cu o lovitură de pumnal, decît cu o tăgăduire. Nu-i mai puţin bătaie de joc pentru cel ce se necăjeşte să afle decît pentru cel care nu ştie. Pecetea pusă în frunte este pe veci: pedeapsa o scoate la iveală şi mai tare decît greşeala. Frumoasă treabă, o scoate din umbră şi îndoială pătimirile insului tău, ca să le trîmbiţezi pe podelele traghediei; şi vai de cei care se aţiţă numai din auzite, căci muiere bună şi bună căsătorie nu se spune care este, ci despre cea care-i dată tăcerii. Trebuie să ai iscusinţa să ocoleşti această ponositoare şi deşartă cunoaştere. Iară romanii aveau obiceiul, cînd erau pe drum de întoarcere din călătorie, să dea de veste dinainte soţiilor acasă că ei sosesc, ca să nu fie luate pe neaşteptate. La unele naţii, împuternicit este ca preotul să taie miresei brazda mai întîi în ziua nunţii, ca mirele să nu stea la îndoială şi să apuce a iscodi la cea dintîi încercare dacă ea venit-a la el fecioară sau răpită de dragoste în străin.

Dar, gura lumii slobodă. Eu știu o sută de oameni cinstiți, înșelați cinstit și cuviincios. Un om vrednic este plîns de aceasta dar nu disprețuit. Faceți ca virtutea voastră să înăbușe nenorocirea voastră, ca oamenii de omenie să blesteme împrejurarea, să tremure cel care te jignește pînă și în gînd. Mai apoi, ce nu se vorbește în această privință, de la cel mai mic pînă la cel mai mare?

Tot qui legionibus imperitavit,
Et melior quàm tu multis fuit, improbe, rebus[220]

Vezi tu cum atîtor oameni cinstiți în fața ta li se aduce acest ponos. Gîndește-te că nici tu aiurea nu ești cruțat. Dar pînă și cucoanele vor rîde; și de ce oare în vremea noastră rîd ele mai bucuros de o căsătorie pașnică și cu nimereală? (c) Fiecare din voi a pus coarne cuiva, iar firea este pe de-a-ntregul din potriviri, întregire și năpăstuiri. (b) Mereul acestui făcut trebuie de-a binelea să-i fi potolit asprimea: iată-l și trecut în datină.

Păcătoasă patimă, care mai are încă asta, să fie cetluită.

Fors etiam nostris invidit questibus aures[221]:

Căci, cărui prieten îndrăznești să te vaieți? Care, dacă nu ți-o ia în nume de rău, să nu se folosească ca să apuce pe calea învățată sau să ia el însuși parte din vînat?

(c) Amărăciunea, cît și dulciurile căsătoriei, înțelepții le țin tăinuite și, printre alte împrejurări supărătoare, pentru un limbut ca mine, aceasta este una de seamă: fiindcă datina face să fie necuviincios și dăunător a destăinui cuiva tot ce știi și ce simți în această privință.

(b) A le sfătui, de asemenea, ca ele să se scîrbească de pizmuire timp pierdut ar fi; făptura lor este într-atît pătrunsă de bănuială, zadar și iscodire, încît nu se poate spera să le tămăduiești pe căile drepte. Ele ajung a se mîntui adesea de acest neajuns cu un fel de a fi sănătos, mai de temut decît însăși boala; căci, precum se află descîntece care nu pot să ușureze decît punîndu-le în circa altuia, ele aruncă bucuros acest foc asupra soților, cînd le trece lor. Totuși, drept vorbind, eu nu știu dacă de partea lor este de suferit un alt rău mai mare decît pizmuirea:

este starea lor cea mai primejdioasă, cum între mădularele lor le este capul. Pittacos[222] spunea că fiecare are cusurul său şi că al lui era capul prost al soţiei sale; în afară de aceasta, el s-ar socoti fericit în totul. Neajuns tare apăsător pentru un om atît de drept, cuminte, zdravăn; simţea întreaga lui viaţă ameninţată: ce-am face noi, omuleţi?

(c) Senatul din Marsilia dreptate avu să dea urmare jalbei celui care cerea dezlegare să se ucidă, ca să scape de amarnicia nevestei sale: căci este un rău care nu se stîrpeşte decît stîrpind partea, şi pentru care n-are vreo putinţă de a-l potoli decît fuga sau răbdarea, oricît de grele ar fi amîndouă.

(b) Ştia, pare-mi-se, ce spune[223] cel care zicea că o căsătorie bună se întocmeşte între o femeie oarbă şi un bărbat surd.

Să mai luăm în seamă că marea şi tarea îndatorire pe care noi o luăm să nu pricinuiască două stări împotriva celor ce vrem să dobîndim; vreau să spun, să nu aţiţe pe rîvnitori şi pe ele să le îmbuneze a fi încuviinţătoare, căci pentru cea dintîi, dacă urci preţul cumpărării, urci şi preţul căpătării cît şi dorinţa. Nu ar fi oare Venus însăşi care, cu iscusinţă, pus-a în proţap marfa sa prin codoşlîcul legilor, ştiind cît de neghioabă ispravă este să nu ai cum da preţ nestrunşniciei şi nesocotinţei? Pînă la urmă, tot carne de porc este, pregătită cu alt soi de zeamă, cum spunea gazda lui Flaminius. Cupidon este un zeu ambiţios: el îşi face mendrele în ciuda smereniei şi a dreptăţii; fala lui este că loveşte orice altă putere şi orice alte rosturi se supun alor sale.

Materiam culpae prosequiturque suae[224].

Cît despre a doua pricină: nu am fi noi oare mai puţin înşelaţi dacă ne-am teme mai puţin, potrivit făpturii muiereşti, căci opreliştea le stîrneşte şi îmbie?

Ubi velis, nolunt; ubi nolis, volunt ultro[225]:
Concessa pudet ire via[226].

Ce tîlc mai bun putem da faptelor Messalinei?[227] La început înşela pe soţul ei pe ascuns, cum se face; dar, fiindu-i prea uşor, din pricina netoţiei bărbatului, dispreţui deîndată

cea purtare; iat-o făcînd dragoste în văzul tuturora, dînd în vileag slujbaşii săi, ţinîndu-i, ocrotindu-i. Ea vroia ca el să o simtă. Acel dobitoc, cu toate acestea neputîndu-se trezi, lesniciunea îngăduinţei mijlocindu-i plăceri prea anoste, care păreau a fi încuviinţate şi căpătate pe lege, ce se apucă a face? Soţie de împărat sănătos şi în viaţă, la Roma, în vederea lumii întregi, în amiaza-mare, la sărbătoare şi ceremonie obştească, se căsătoreşte într-o zi cînd soţul ei era plecat din oraş, cu Silius, cu care se ţinea a dezmierdare de multă vreme; nu pentru a se îndruma totuşi către cinste, ci împinsă de nepăsarea soţului ei, căuta să aţîţe pofta altui bărbat care ar fi fost mai pizmuitor (c) şi să o aţîţe stăruind împotrivindu-se? (b) Dar cea dintîi piedică de care se poticni fu şi cea de pe urmă. Celălalt dobitoc se trezi din piroteală. Deseori rup tîrgul cît mai rău aceşti surzi adormiţi. Văzut-am din cele văzute de mine că această suferinţă, dusă la culme, cînd ajunge la deznodămînt, dezlănţuie cele mai aprige răzbunări; căci, dintr-o dată stîrnite, mînia şi turbarea împreunate, zbucnit-au din răsputeri la cea dintîi înfruntare,

irarúmque omnes effundit habenas[228].

El puse să o ucidă cu mulţi dintre uneltitorii ei, pînă şi cei care fuseseră mînaţi cu harapnicul în patul ei şi nu erau vinovaţi cu nimic.

Ceea ce Vergiliu spune despre Venus şi Vulcan spusese mai cuviincios Lucreţiu despre tăinuita ei dezmierdare cu Marte:

belli fera moenera Mavors
Armipotens regit, in gremium qui saepe tuum se
Rejicit, aeterno devinctus vulnere amoris:
Pascit amore avidos inhians in te, Dea, visus,
Eque tuo pendet resupini spiritus ore:
Hunc tu, diva, tuo recubantem corpore sancto
Circunfusa super, suaveis ex ore loquelas
Funde[229].

Cînd macin: *rejicit, pascit, inhians, molli, fovet, medullas, labefacta, pendet, percurrit*[230] şi acel măreţ *circunfusa*, matriţă a drăgălăşeniei *infusus*-ului, disprefuiesc cele mă-

runte, ascuțite și înțepate vorbe care se iviră mai pe urmă. Nu le trebuia, celor înși dintr-o bucată, potrivire tăioasă și iscusită; vorba lor este în totul crescută și plină, cu vlaga firească și trainică; ei sînt pe de-a-ntregul în epigramă, nu numai coada, ci și capul, inima și picioarele; nu-i nimic silit, nici tărăgănit, totul se desfășoară dintr-o trăsătură. (c) *Contextus totus virilis est; non sunt circa flosculos occupati*[231]. (b) Nu patosul vorbei molatice și numai șlefuite: ele au vînj și trăinicie; nu plac pe cît îmbucură și răpesc mințile cele mai tari[232]. Cînd văd acele făuriri scoase la lumină atît de viu, atît de adînc, nu spun că este bine spus, spun că este bine gîndit. Agerimea închipuirii înalță și dă suflare cuvintelor. (c) *Pectus est quod disertum facit*[233]. (b) Înșii noștri cheamă judecată: vorbirea, și cuvinte frumoase: gîndirile cuprinzătoare. Această zugrăvire nu-i atît purtată din condei, cît arată de viu chipul prins de suflet. Gallus vorbește de-a dreptul, fiindcă vederea lui este dreaptă; Horațiu nu se mulțumește să dea la iveală gîndirea lui, l-ar trăda. El privește mai luminos și mai pătrunzător lucrul; mintea lui scotocește și scormonește toată cămara cuvintelor și chipurilor pentru a înfățișa și cere să fie osebite de cele de rînd, cum se osebește și vederea lui. Plutarh spune[234] că vede limba latinească prin lucruri și la el aidoma înțelesul luminează și dă răsărire vorbelor, nu din vînt, dar din carne și oase. (c) Ele arată mai mult decît spun. (b) Și proștii simt oarecît în acest fel, căci în țara italienească eu spuneam că-mi place să le vorbesc limba lor, dar cînd aveam de spus vorbă cu greutate nu aș fi îndrăznit să mă bizui pe un grai care nu-l puteam mînui și întoarce fără a-l osebi de cel de rînd. Vreau să-i pot da întrucîtva din al meu.

Mînuirea și folosirea limbii[235] de mințile alese îi dau preț, nu atît înnoind-o, ci împlinind-o mai străbătător în felurite întrebuințări; întinzînd-o și mlădiind-o, îi dau cuprindere. Ei nu-i aduc cuvinte, dar o îmbogățesc, dînd cuvintelor greutate, și adîncimea înțelesului și folosirii lor, prin luare-aminte și iscusință, o deprind cu întorsături neobișnuite. Și cît de puțin le este dat aceasta celor mulți, se vede din puzderia scriitorilor veacului nostru. Ei sînt de ajuns de îndrăzneți și disprețuitori, ca să nu apuce pe

drumul bătut, dar lipsindu-le harul răscolitor și cumpătarea, rătăcesc. Nu se vede la ei decît o biată tencuială, o ciudățenie, fățuiri fără noimă și seci, care în loc să înalțe coboară închipuirea. Lor nu le pasă la ce izbutesc, ci se răsfață numai cu noutatea; ca să agațe un cuvînt nou, părăsesc pe cel obișnuit, adesea mai tare și mai vînjos.

În limba noastră eu găsesc destulă stofă, dar cam lipsă de croială: căci nu se făcu nimic cu vorbirea de vînătoare și de război, care este un tărîm darnic de împrumut, și chipurile vorbirii, ca și ierburile, se îndreaptă și se întăresc răsădindu-le pe alt pămînt. Eu o găsesc de ajuns de bogată, dar nu (c) la îndemînă și (b) de ajuns de vînjoasă. De obicei, o răpune o întruchipare puternică. Dacă apuci întins, simți adesea că se sleiește sub tine și se lasă, iar în lipsă latineasca vine în ajutor, sau greaca, sau altele. Unora din aceste cuvinte, le-am înțeles acum noi, le lămurim mai anevoie tăria, cu atît mai mult că întrebuințarea și mersul lor întrucîtva le-au scăzut și măcinat farmecul. Tot așa cum în vorbirea obișnuită se întîlnesc cuvinte nespus de bune și metafore a căror frumusețe s-a ofilit îmbătrînind și culoarea s-a șters fiind mereu întrebuințate. Dar aceasta nu le slăbește întru nimica pe gustul celor care au nas adulmecător, nici nu știrbește fala celor vechi scriitori, care mai întîi scos-au aevea la lumină acele cuvinte.

Științele mînuiesc lucrurile prea iscusit, într-un fel prea meșteșugit și ales în ceea ce este îndeobște și firesc. Pajul meu face dragoste și se pricepe. Citiți-i pe Leon Hebreul[236] și Ficino[237]: se vorbește de el, de gîndurile lui și de faptele lui, și dacă el nimic nu pricepe din aceste. Nu găsesc în Aristotel nimic din mișcările mele obișnuite; au fost învelite și îmbrăcate cu un alt veșmînt nobil, de folosit în școală. Facă Domnul să fie bine! Dacă aș fi al meseriei, eu (c) aș întoarce în fire meșteșugul pe cît meșteșugesc ei firea. (b) Dar să lăsăm unde stau pe Bembo[238] și pe Equicola[239].

Cînd scriu, mă lipsesc ușor de însoțirea cărților, de teamă să nu stea de-a curmezișul întocmirii mele. Mai și este că bunii scriitori prea mă doboară și-mi curmă vitejia. Fac bucuros ca zugravul care după ce înfățișase jal-

nic cocoşii nu îngăduia ucenicilor lui să dea drumul vreunui cocoş viu în prăvălia sa.

(c) Şi aş avea mai curînd nevoie ca să-mi dau puţină sclipire, după cum născocise cîntăreţul Antinonydes[240] care, cînd urma să cînte, ca înaintea lui sau după el, ascultătorii să se apropie de alţi cîntăreţi proşti.

(b) Dar mai greu mă las de Plutarh; are atît cuprins şi-i atît din plin că în toate împrejurările şi oricît de năstruşnică pricină ai de înfăţişat, el se vîră în treabă şi-ţi întinde o mînă darnică şi nesecată de bogăţii şi înfrumuseţări. Mi-e necaz că mă pune atît de mult în rîndul celor care-l spicuiesc: (c) oricît de puţin îmi cade sub ochi nu pot să nu răpesc vreun picior sau vreo aripă.

(b) Pentru cele plănuite de mine aici îmi este la îndemînă să scriu la mine, în ţară sălbatică, unde nimeni nu mă ajută, nici nu mă înlocuieşte, unde nu am a face de obicei cu om care să priceapă latineasca din „tatăl nostru" al lui, iar franţuzeasca, ceva mai puţin. Aş fi întocmit-o mai bine aiurea, dar lucrarea ar fi fost mai puţin a mea. Uşor aş îndrepta o greşeală la întîmplare, deoarece le înşir fără luare-aminte, dar ar fi trădare să înlături cusururile din fiinţă, obişnuite şi înrădăcinate. Cînd mi se spune, sau eu însumi spun: prea grosolane îţi sînt deprinderile. Iată cuvînt de baştină gascon. Iată primejdioasă înşirare de cuvinte (eu nu înlătur nici una din cele care umblă pe toate ulicele franţuzeşti; cei care vor să se împotrivească obiceiului cu gramatica, glumesc). Iată o spusă fără ştiinţă; iată o judecată paradoxă; (c) iată una prea năstruşnică. (b) — „Da; răspund eu; dar îndrept greşelile neluării-aminte, nu însă pe cele ale îndătinării. Nu sînt eu oare cel care aidoma vorbesc pretutindeni? Nu mă arăt eu oare pe viu? e tot ce trebuie! făcut-am ce-am vrut: toată lumea cunoaşte că eu sînt în cartea mea şi ea în mine.

Mai apoi, am un fel de a fi maimuţăresc, mă iau după alţii: cînd apuc să fac versuri, ele dau la iveală ce stihuitor citit-am înainte. Unele din cele dintîi eseuri cam duhnesc a străin. (c) La Paris vorbesc oarecum altă limbă decît la Montaigne. (b) De la oricine mă uit cu băgare de seamă, uşor mi se întipăreşte întrucîtva dintr-al său. Din ceea ce privesc, răpesc: o purtare netoată, o strîmbătură

neplăcută, un fel de a vorbi neghiob. Viţiile, mai mult, se ţin de mine îndeosebi şi nu mă părăsesc fără zdruncin. Fost-am văzut mai adesea înjurînd cu cuvintele altuia decît ale sinei mele.

(c) Ucigătoare maimuţăreală! Cum fuse a celor groaznice maimuţe, mari şi puternice, peste care dădu regele Alexandru în Indii. Cu greu ar fi fost să le vie de hac. Ele însă, cu apucăturile lor de a preface tot ce vedeau, au mijlocit prinderea lor. Vînătorii se încălţară în faţa lor, legîndu-se cu laţuri şi piedici de tot soiul, îşi coperiră capul cu alte legături şi se făcură că-şi ung ochii cu clei; în acest chip duseră pe bietele bestii nesocotite la prăpăd, cu apucăturile lor maimuţăreşti. Ele se încleiară, se încurcară şi se sugrumară singure. Cealaltă însuşire a mea, să pot cu dinadinsul şi dibăcie arăta mişcarea şi vorba altora, adesea ca să stîrnesc rîsul şi haz la petreceri, nu s-a împlîntat în mine, ca şi cum aş fi fost o buturugă. Cînd înjur din pornirea mea, nu înjur decît: pentru Dumnezeu înjurătura cea mai dreaptă din toate cîte sînt. Ei spun că Socrate înjura în numele unui cîine, Zenon, cu aceeaşi strigare ca italienii acum: *cappari*[241]; Pitagora, pe apă şi aer.

(b) Cu uşurinţă îmi însuşesc, fără luare-aminte, acele tipăriri de făţuială, dacă am avut pe buze „domnia ta" sau „măria ta" trei zile în şir, opt zile după îmi scapă în loc de „înălţate" şi „cinstite" şi ceea ce aş fi apucat a spune în glumă şi bătaie de joc, a doua zi o spun cu temei. De aceea, eu iau mai anevoie în scris adeveriri dezbătute, de teamă să nu le înfăţişez după înrîurirea altuia. Orice adeverire tot atîta spor are pentru mine. Îmi ajunge o muscă şi să ajute Dumnezeu ca arătarea ce fac aici să nu fi fost din îndemnul unei vreri atît de uşuratice! Să încep cu cele care-mi vor place, căci făcuturile se ţin lanţ unele de altele.

Mi-e însă necaz pe sufletul meu că dau pe neaşteptate răsărire celor mai adînci visări, mai nebune, care mie-mi plac mai mult cînd se iscă necăutate, iar ele deîndată pier, neavînd răgaz a le prinde; călare, la masă, în pat, dar cele mai deseori călare, unde mai pe îndelete mă sfătuiesc cu mine însumi. La vorbire am o zorire cam gingaşe a fi ascultat şi în tăcere. Dacă dau drumul vorbei,

cine mi-o curmă mă și oprește. În călătorie, însăși nevoia drumului curmă vorba, de cele mai deseori călătoresc fără însoțire, bună de acele vorbe înșirate, care-mi dau răgaz să stau de vorbă cu mine însumi. Mi se întîmplă ca la visurile mele, să le dau în paza amintirii (căci bucuros gîndesc că visez ce gîndesc), dar a doua zi îmi pot ușor înfățișa cum era lumina lor, fie veselă, sau întristată, sau ciudată: dar cu cît mă străduiesc să le aflu pe de-a-ntregul rămîne în amintire numai o deșartă înfiripare, atît cît să mă zgîndăre și necăjească a le căuta fără ajuns.

Așadar, lăsînd de o parte cărțile, vorbind mai curat și de-a dreptul, aflu că iubirea nu este decît setea acelei îmbucurări (c) de ființa dorită. Nici Venus nu-i decît plăcerea de a te ușura de prea plinul tău și se schimbă în vițiu, fie din necumpătare, fie din neastîmpărare. Pentru Socrate, iubirea este pofta ființării mijlocită de frumusețe. (b) Și, luînd în seamă deseori aținările neghioabe ale acestei plăceri, mișcările descreierate și zăpăcite cu care frămîntă pe Zenon și pe Cratipus acea turbată stîrnire, acel obraz arzînd de mînie și cruzime în cea mai dulce împlinire a dragostei, apoi acea grozavă amețire întărîtată și fermecată la fapt atît de nerod (c) și să se fi pus laolaltă încîntările cu lepădările noastre, (b) iar desfătarea dusă la culme să aibă cutremurarea și vaietul durerii, eu cred că (c) este adevărat ce spune Platon (b) că omul jucărie a zeilor este,

quaenam ista jocandi
Saevitia![242]

și că, în bătaie de joc firea lăsat-a cea mai tulbure din făptuirile noastre, cea mai obișnuită, ca prin aceasta să pui pe nebuni și pe înțelepți laolaltă, pe noi și pe dobitoace. Cel mai veghetor și cugetat om cînd mi-l închipui în starea ceea îl socot a fi înfruntător, cînd face pe veghetorul și cugetatul: picioarele păunului năruiesc semeția lui:

ridentem dicere verum
Quid vetat?[243].

(c) Cei care, la jocuri, înlătură păreri cuminți, fac — spune unul — cum face acel care se teme să preamărească chipul unui sfînt, dacă este dezvelit.

(b) Mîncăm şi bem cît şi animalele, dar nu sînt fapte care împiedică îndeplinirile sufletului nostru, în acesta noi ne păstrăm faţă de ele întîietatea. Cestălalt pune orice gînd în jug, îndobitoceşte, prosteşte cu poruncitoarea puternicie întreaga teologie şi filozofie aflate în Platon; fără ca să aibă a se plînge de aceasta. În orice alt poţi păstra întrucîtva smerire, toate celelalte fapte rabdă rînduielile cuviinţei, acesta nici măcar nu se poate închipui decît desfrînat şi de rîs. Căutaţi-i, de încercare, un fel de purtare cuminte şi cuviincioasă. Alexandru spunea că se simţea muritor mai ales din pricina acestui fapt şi al somnului: somnul înăbuşe şi nimiceşte însuşirile sufletului nostru: celălalt fapt le soarbe şi le risipeşte de asemenea. Fără îndoială semn este, nu numai al stricăciunii de la obîrşie, dar şi al deşertăciunii şi pocirii noastre.

Pe de o parte, firea ne îndeamnă spre aceasta, aninînd de cea mai mărită, folositoare şi plăcută din toate dorinţele îndeplinirile sale, şi ne lasă pe de altă parte s-o învinovăţim şi să fugim de ea, fiindcă-i sfruntată şi necurată şi ne povăţuieşte să ne lepădăm de ea.

(c) Nu sîntem noi oare brute să numim brută îndeplinirea care ne dă fiinţă?

(b) Popoarele, religiile s-au întîlnit în mai multe privinţe ca jertfe, lumini, tămîieri, posturi, daruri şi, între altele, oprelişti de la acest fapt. Toate părerile aici se înroiesc, în afară de obiceiul atît de răspîndit al tăierii împrejur, (c) care are ponos al său.

(b) De bună-seamă dreptate avem a ne mustra că dăm ivire unei atît de netoate fiinţări, cum este omul; să chemăm fapt ruşinos şi ruşinoase părţi care-o slujesc, (c) (în ceasul acesta, ale mele sînt curat de ruşine şi ponos). Esenienii, despre care vorbeşte Pliniu, au dăinuit multe veacuri fără dădacă, fără înfăşare, din amestecul străinilor care, urmînd această frumoasă pornire, se alăturau tot timpul de ei: o naţie întreagă mai degrabă încumetîndu-se a pieri decît a se lăsa îmbrăţişării muiereşti şi mai curînd să şteargă urma de om decît să dea naştere vreunuia. Ei spun că Zenon nu avu treabă cu femei decît o dată în viaţă şi fusese aceasta de bună-cuviinţă, ca să nu pară că disprefuieşte cu încăpăţînare cea parte femeiască. (b) Fiecare fuge de vederea naşterii, fiecare umblă după cel care

moare. (c) Pentru a-l nimici, se caută un cîmp încăpător, în plină lumină; pentru a-l clădi, te ascunzi într-o gaură întunecată și strîmtă. (b) Datorie este a se ascunde și a roși pentru a-l face și fală este, din care se trag mai multe virtuți, a ști să te mîntui de el. Una este ocară, alta laudă, deoarece Aristotel spuse că a da ivire unui om înseamnă a-l ucide — după o zicală din țara lui.

(c) Atenienii, ca să întrunească potrivnicia acestor două fapte, avînd a curăța de păcat insula Delos și a se îndreptăți față de Apolo, cînd se înstăpîniră, opriră acolo orice înmormîntare și orice facere.

(b) *Nostri nosmet poenitet*[244].

(c) Socotim păcat ființa noastră.

(b) Sînt nații care cînd mănîncă se acoperă. Știu o doamnă și din cele mai mari[245] pe toată treapta mărirorilor, care este de aceeași părere, fiindcă îi e urîtă vederea mestecării și ia mult din harul și frumusețea lor și ea nu se arată bucuros între lume cînd îi este foame. Și știu un bărbat care nu suferă să vadă mîncînd, nici să fie văzut și fuge de orice însoțire cînd își stîmpără pofta de mîncare, mai vîrtos atunci cînd se umple decît cînd se ușurează.

(c) În împărăția turcului mulți se află care, ca să fie mai grozavi decît alții, nu se arată niciodată mîncînd: se hrănesc o dată pe săptămînă, alții își taie și își ciopîrțesc fața și mădularele, alții nu vorbesc vreodată. Înși apucați, care gîndesc a face cinste firii, trăind nefirește, care se măgulesc cu disprețul față de ei înșiși și se îndreaptă strîmbîndu-se.

(b) Ce dihanie slută care se înfioară de sine însăși, (c) pentru care plăcerile sale sînt poveri; care se ia în nume de rău!

(b) Sînt unii care-și ascund viața,

Exilioque domos et dulcia limina mutant[246],

și o feresc de văzul celorlalți oameni; alții se tem de sănătate și de voioșie, ca de însușiri dușmănoase și păgubitoare. Nu numai unele tagme, dar mai multe popoare

blestemă naşterea şi binecuvîntează moartea. (c) Sînt unele unde Soarele este hulit şi întunericul preamărit.

(b) Nu sîntem dibaci pentru a ne prăpădi; este vînatul aevea şi puterea minţii noastre, (c) primejdioasă unealtă, fără rînduială!

(b) *O miseri! quorum gaudia crimen habent*[247].

Haide, biet om, ai necazuri de ajuns, neapărate, fără să le sporeşti din a ta născocire; şi de ajuns îţi este starea ta pătimită, fără să o mai înrăutăţeşti cu dinadinsul. Ai urîţenii aevea şi din matcă de ajuns, fără să-ţi mai născoceşti altele din închipuire. (c) Găseşti tu că prea ţi-e uşor, fiindcă uşurinţa ta nu te necăjeşte? Găseşti tu oare că ţi-ai îndeplinit toate îndatoririle trebuincioase, pentru care te-a menit firea? Şi că ea ar fi în lipsă şi fără rost în tine, dacă tu nu te sileşti la noi îndatoriri? Nu te temi să înfrunţi legile ei atotcuprinzătoare şi netăgăduite, şi te făleşti cu ale tale, părtinitoare[248] şi năstrusnice; şi cu atît mai mult cît sînt ale insului, neîntemeiate şi cu pricină stărui în ele mai tare. (c) Rînduielile aevea născocite de tine te ţin şi te pun pe treabă şi rînduielile parohiei tale: cele ale lui Dumnezeu şi ale lumii nu ajung pînă la tine. (b) Ia în treacăt pildele aduse în această privinţă, viaţa ta întreagă se află în ele.

Versurile celor doi poeţi pomenind atît de sfios şi cuviincios despre dezmierdare, aşa cum o fac ei, îmi pare că o dezvăluie şi o luminează mai îndeaproape[249]. Cucoanele îşi acoperă sînul cu un văl; preoţii, mai multe lucruri sfinte; zugravii pun umbre pe lucrarea lor, ca să-i dea mai mult lustru şi se spune că străbaterea Soarelui şi a vîntului este mai puternic răsfrîntă decît de-a dreptul. Cuminte răspuns-a eghipteanul celui care-l întreba: „Ce porţi tu ascuns acolo, sub haina ta?“ — „Stă ascuns sub haina mea ca să nu ştii tu ce este“. Dar sînt alte lucruri care se ascund pentru a putea fi arătate. Auziţi pe cestălalt, mai pe faţă,

Et nudam pressi corpus adúsque meum[250]:

îmi pare că mă claponeşte. Să tot dezvelească Marţial pe Venus cît vrea, el nu-i în stare să mi-o înfăţişeze

în întregimea ei. Cel care spune totul ne îmbată și ne scîrbește; cel care se ferește a destăinui ne îndeamnă să gîndim mai mult decît este. Aflăm oarecît trădare în această sfială, mai cu seamă cînd deschide închipuirii noastre o cale atît de frumoasă, cum fac acești doi[251]. Și faptul și zugrăvirea trebuie să fie simțite pe furiș.

Iubirea la spanioli și la italieni mai cuviincioasă și feritoare, cu preget și sub oboroc — îmi place. Nu știu cui, înainte vreme, îi plăcea gîtlejul alungit, ca gîtul cocostîrcului, ca să guste mai mult timp înghițitura.

Această dorință se nimerește mai bine în cea desfătare vie și neînfrînată pînă și la firi ca a mea, care am vițiul repezirii. Pentru a zăbovi fuga ei și lungi tocmeala între îndrăgostiți totul e bun în răsfăț și răsplată, o ochire, o plecăciune, un cuvînt, un semn. Cine ar putea cina din mirosul fripturii nu ar avea oare un bun cîștig? Este patimă care întrunește prea puțin trainic avut cu prea multă vană și înfiorată visare: trebuie răsplătită și slujită aidoma. Să învățăm pe cucoane a ști să-și dea preț și să ne amăgească și momească. Noi apucăm mai întîi a tăbărî, în aceasta păstrăm furia franțuzească. Cu fuiorul îmbierii lor tors amărunt, fiecare din noi pînă la pătimita bătrînețe mai păstrează încă pe potriva vredniciei și învrednicirii lui cîte o fărîmă. Cel care nu se desfată decît la desfătare, care nu află cîștig decît în culmea culmei, care nu vînează decît gonind, nu-i este dat să vie la școala noastră. Cu cît sînt mai multe praguri și trepte, cu atît mai presus și cu cinste ajungem la cuprinderea de pe urmă. Ar trebui să ne placă a fi mînați, ca în palatele măreție, prin felurite porți și treceri, prin multe și plăcute tinde cu multe ocoluri. Această desfășurare ar prii tihnei noastre; am sta să întîrziem și am iubi mai multă vreme: fără speranță și dorință, n-am mai umbla după răsplată. Ele au a se teme foarte de înstăpînirea și cuprinderea noastră, sînt tare primejduite din clipa cînd se lasă pe seama credinței și statorniciei noastre. Sînt virtuți arare și anevoioase: deîndată ce ele sînt ale noastre noi nu mai sîntem ai lor:

postquam cupidae mentis satiata libido est,
Verba nihil metuere, nihil perjuria curant[252].

(c) Iar Trasonides, tînăr grec, fuse atît de îndrăgostit, încît nu se învoi s-o aibă după ce cîştigă inima unei iubite, ca să nu stingă sau să slăbească cu desfătarea acel foc neogoit din care îşi trăgea mîndrie şi mulţumire.

(b) Scumpetea dă gust cărnii. Vedeţi cum felul de a întîmpina anume naţiei noastre strică cu lesniciunea sa farmecul sărutului care, spune Socrate, este atît de puternic şi primejdios, încît ne răpeşte inima. Urîcios obicei şi jignitor pentru cucoane să-l trebuiască împrumuta oricărui[253] din trei însoţitori, oricît de neplăcut i-ar fi,

Cujus livida naribus caninis
Dependet glacies rigetque barba:
Centum occurrere malo culilingis[254].

Iară noi nu sîntem de loc în cîştig, căci, după cum este lumească împărtăşire, de sînt trei frumoase trebuie să sărutăm cincizeci urîte; şi pentru o inimă gingaşă, la anii mei, o sărutare proastă întrece peste poate preţul unei bune.

În ţara italienească, ei se prefac a fi morţi-copţi pînă a şi alerga după cele care sînt de cumpărat, şi se apără astfel. Sînt treptări în ale desfătării şi o fac ca la slujire să aibă răsplată cît mai pe de-a-ntregul. Ele nu vînd decît trupul, vrerea nu poate fi pusă la vînzare — este prea neatîrnată şi a lor. Aşadar, ei spun că vor să izbutească a le căpăta vrerea, şi dreptate au. Vrerea trebuie slujită şi căutată. Mi-e groază să-mi închipui că mi se dă un trup neînvoit, şi-mi pare că acest fel de pornire se apropie de cel al flăcăului care se repezi a dragoste pe frumosul chip al lui Venus cioplit de Praxiteles, sau ca turbatul eghiptean aţiţat de leşul unei moarte pe care o îmbălsăma şi înfăşura în giulgiu; ceea ce prilejui întocmirea legii, împuternicită de atunci în Eghipet, ca trupurile femeilor frumoase şi tinere şi a celor de neam să fie ţinute trei zile, pînă se dau pe mîna celor ce aveau a se îngriji de mormîntarea lor. Periandru făcu mai grozav, stărui în iubirea căsniciei (mai orînduită şi pe lege) cu răposata lui soţie Melissa.

(c) Nu pare a fi apucătură lunatică a Lunii, că neputîndu-se bucura altcum de Endymion, răsfăţatul ei, îl

adormi mai multe luni, ca să se mulțumească cu desfătarea unui flăcău care nu se cutremura decît în vis?

(b) Mai spun de asemenea că iubești un trup fără suflet sau simțire cînd iubești un trup care nu s-a învoit. Dezmierdările nu sînt de un singur fel; sînt unele îngăduite și a tînjeală; o mie alte pricini care se pot căpăta cu bunăvoință; acest dar al cucoanelor nu-i de ajuns dovadă de iubire. Se poate ivi trădare ca și în altele: uneori ele nu se îmbie decît dintr-o bucă,

tanquam thura merumque parent:
Absentem marmoreamve putes[255].

Eu știu unele care mai lesne își împrumută cea parte decît rădvanul lor și care, numai prin aceasta, își fac legături între oameni. Trebuie văzut dacă însoțirea voastră le place și în altă privință sau numai pentru aceasta, cum ar fi un argat vînjos de la staul; pe ce treaptă și la ce preț ești pus,

tibi si datur uni;
Quo lapide illa diem candidiore notet[256].

Și ce, dacă-ți mănîncă pîine muiată în altă fiertură mai pe pofta inimii?

Te tenet, absentes alios suspirat amores[257].

Cum oare? nu văzut-am noi pe unul care în zilele noastre s-a folosit de acest fapt, cu ținta de a împlini o groaznică răzbunare, astfel să otrăvească și să ucidă — cum se și întîmplă — o femeie cinstită?

Cei care cunosc țara italienească nu vor găsi vreodată ciudat că nu caut pilde aiurea: deoarece este nație care se poate spune că stă în fruntea lumii în aceasta. La ei se găsesc îndeobște femei frumoase și mai puțin urîte ca la noi, dar arare și desăvîrșite frumuseți eu socot că avem tot pe atît. Și, aidoma judec despre minți. Cele de rînd sînt mai multe la ei și vădit grosolănia la ei este mai rară; cît despre suflete alese și înălțate, noi nu le rămînem cu nimic platnici. Dac-ar fi să-ntind această asemuire, mi-ar pare că pot spune despre vitejie, dimpotrivă; la noi se află mai îndeobște și din fire; dar, uneori, le este lor dăruită atît din plin și vînjoasă, încît întrec pildele cele mai doveditoare dintre-ale noastre. Căsătoriile

din cea țară șchioapătă, fiind lege aspră îndătinată pentru femei și atît de asupritoare, încît cea mai îndepărtată legătură din străini este tot atît de însemnată cît și cea din preajmă. Această lege face ca toate apropierile să fie neapărat cu pricină și, deoarece pe ele tot atît le costă, aleg cu mai multă ușurință. (c) Și dacă o dată au rupt aceste zăgazuri, să credeți că iau foc: *luxuria ipsis vinculis, sicut fera bestia, irritata, deinde emissa*[258]. (b) Ar trebui dat nițel drum frîielor:

Vidi ego nuper equum, contra sua frena tenacem,
Ore reluctanti fulminis ire modo[259].

Se domolește dorința întîlnirii, dînd oarecît însoțire.

Soarta noastră se cam aseamănă: ei merg prea departe cu neîngăduința, noi cu îngăduința. Este un frumos obicei la națiа noastră că în casele de neam să fie aduși copii pentru a fi crescuți și ținuți ca într-o școală de nobilitate și necuvenit este, zice-se, și înfruntător a nu primi un gentilom. Băgat-am de seamă (cîte case, tot atîtea obiceiuri și purtări) că cucoanele care au vrut să dea mai strașnică rînduială fetelor din jurul lor nu avut-au mai mult noroc. Trebuie păstrată cumpănire în aceasta și lăsat în mare parte pe seama sfielii lor mersul lucrurilor; căci și așa, și altcum, nu-i deprindere care să le știe ține de-a binelea. Dar adevărat este, cea ieșită cu fața curată dintr-o școală fără opreliști este mult mai pregetătoare decît cea care iese neprihănită dintr-o școală unde a fost strîns ținută în zăbrele.

Părinții noștri struneau fetele lor, ca să fie rușinoase și temătoare (rîvnirile și dorințele rămîneau întocmai); noi — să fie înfipte: habar n-avem. (c) E treaba sarmaților, a căror lege este ca ele să nu se culce cu bărbat decît dacă au răpus pe vreun altul la război. (b) Cît despre mine, care nu sînt îndrituit în aceasta decît din auzite, mi-e de ajuns dacă mă îmbie să le dau un sfat, pe urma precăderii anilor mei. Așadar, sfatul meu este, (c) ca și pentru noi, (b) cumpătarea — dar fiindcă veacul nostru prea stă împotriva-i, măcar cuviința și sfiala. Care nu vrea să-și cruțe cugetul, să cruțe numele, dacă fundul este șubred, să iasă cu fața curată, (c) căci — cum se istorisește despre Aristip, că vorbind cu unii tineri care

roșiseră văzîndu-l intrînd la o curtezană —: „Vițiul este a nu ieși de acolo, nu a intra", le spuse. (b) Cine nu vrea să-și scutească cugetul, să-și scutească numele[260]: dacă străfundul nu are preț, ce este dat vederii să se țină bine.

Eu laud întîrzieri și amînări la dăruirile lor. (c) Platon arată că-n orice dragoste ușurința și repezirea nu-s îngăduite celor cu pricina. (b) Este dovadă de lăcomie, care trebuie să fie învăluită cu toată dibăcia să nu lase pe de-a-ntregul și să se dea învinse ca în răpire; ele dacă ne-o menesc și împărtășesc cu măsură și îndrăzneală, ferecă mult mai bine dorința noastră și o ascund pe a lor. La fugă ele totdeauna să aibă pas înaintea noastră — spun eu și celor care au a se lăsa prinse; din fugă ele ne biruie mai bine, ca sciții. Drept este că, după legea dată lor din fire, nu ele vor și rîvnesc, rostul lor este a răbda, asculta și învoi; de aceea datu-le-a firea mereu putința — și nouă arar și șovăielnic —, ele au totdeauna ceasul lor ca să fie întotdeauna gata pentru al nostru: (c) *pati natae*[261].

(b) Și unde vrut-a firea ca poftele noastre să se arate și să înfrunte, făcut-a să fie ale lor tăinuite și lăuntrice, și le-a mijlocit părți (c) care nu sînt date la iveală, (b) numai întru apărare.

(c) Trebuie lăsat volniciei amazoanelor purtări ca aceste: Alexandru trecînd prin Hyrcania, regina de acolo — Thalestris — îl întîmpină cu 300 de ostași de felul ei, în arme și călări, lăsînd grosul oștii, care o urma, de cealaltă parte a munților. Ea-i spuse tare, în fața tuturor, că vestea biruințelor lui și a vitejiei lui a mînat-o să-l vadă și să puie în slujba faptelor lui toată puterea și mijloacele ajutorului ei; și că, găsindu-l atît de frumos, tînăr și vînjos, ea, ale cărei însușiri tot atît de desăvîrșite sînt, îl sfătuiește să aibă legătură trupească cu ea, ca din femeia cea mai vrednică din lume și din bărbatul cel mai vrednic să se zămislească mare și arar făt în dar viitorului. Alexandru îi mulțumi pentru toate celelalte, dar ca să aibă vreme a împlini cererea ei din urmă se opri 13 zile acolo, care le petrecu cît de voios în cinstea unei principese atît de viteze.

(b) Noi sîntem nedrepți judecători, aproape în toate faptele lor, după cum și ele sînt în ale noastre. Eu măr-

turisesc adevărul cînd e în dauna mea, ca și atunci cînd îmi folosește. Urîtă nerînduială este care le mînă atît de des a schimba și le împiedică să se statornicească în iubirea lor pe orice tărîm ar fi, precum acea zeiță, căreia i se dăruiesc atîtea schimbări și prietenii; dar și drept este că împotriva firii lui Amor este să nu fie împătimită și împotriva firii împătimirii să fie statornică. Și cei care se miră și caută la ele cauzele acestei boli, ca fiind nefirească și de necrezut, de ce nu văd cît de bîntuiți sînt ei adesea, fără să se înspăimînte, nici să se minuneze! Mai ciudat ar fi să vedem opreliște în aceasta; nu-i patimă curat trupească: și dacă nu putem pune capăt zgîrceniei, nici ambiției, nu putem nici dezmățului. Dăinuie și după săturare și nu avem cum povățui necontenită mulțumire, nici sfîrșit: trece totdeauna hotarul stăpînirii sale; iară nestatornicia le este mult mai de iertat lor decît nouă. Ele pot să ne arate îndemnul deopotrivă, ca și noi, pentru ce-i ales și nou, dar pe de altă parte ele pot zice că cumpără mîța în sac. (c) (Ioana[262], regina Neapolului, puse să sugrume pe Andreosse, soțul ei dintîi, de zăbrelele ferestrei ei, cu un lanț țesut de mîna ei din aur și mătase, fiindcă la împărtășirea între soți nu aflase nici părțile, nici stăruințele pe potriva așteptării ce a avut-o după portul, frumusețea, tinerețea și voioșia cu care el o amăgise și răpise); (b) că fapta are mai multă strădanie, decît suferirea ei, deoarece ele totdeauna pot să facă față nevoii, iar noi se poate întîmpla să nu facem. (c) Platon, în privința aceasta, înțelept orîndui legile sale ca, înainte de orice căsătorie, pentru a hotărî dacă este cu cale, judecătorii să vadă pe flăcăi în toată goliciunea lor, iar pe fete goale numai pînă la brîu. (b) Pe încercate se întîmplă să nu ne găsească în aceasta vrednici de alegerea lor,

Experta latus, madidoque simillima loro
Inguina, nec lassa stare coacta manu,
Deserit imbelles thalamos[263].

Nu-i totul ca vrerea să purceadă cu dreptate. Slăbiciunea și neputința curmă pe lege o căsătorie:

Et quaerendum aliunde foret nervosius illud,
Quod posset zonam solvere virgineam[264],

de ce nu? şi, pe măsura sa, o înţelegere drăgăstoasă mai cu dezmăţ şi sîrg,

si blande nequeat superesse labori[265].

Nu-i însă mare sfruntare să venim cu neajunsurile şi slăbiciunile noastre acolo unde dorim a fi pe plac şi a lăsa o bună şi preţuită amintire? Pentru puţinul ce-mi trebuie în ceasul acesta,

ad unum
Mollis opus[266],

n-aş vrea să fiu ponositor faţă de o fiinţă pe care am s-o cinstesc şi de care mă feresc:

Fuge suspicari,
Cujus heudenum trepidavit aetas,
Claudere lustrum[267].

Firea ar fi trebuit să se mulţumească cu necazurile pe care ni le aduce vîrsta, fără să ne mai şi facă de rîs. Urît îmi este s-o văd, pentru fărîma de vînjoşie care perpeleşte de trei ori într-o săptămînă, zorind şi grozăvind a tăbărîre cu atîta asprime, ca şi cînd ar avea o mare şi legiuită zi în pîntecul său: curat foc de iască! (c) Şi mă minunez de aprindere atît de vie şi pîlpîietoare, care amorţeşte sloi şi se stinge într-o clipă: cea poftă nu ar trebui să fie decît în floarea frumoasei tinereţi. (b) Bizuiţi-vă, de încercare, a da pas acelei înflăcărări neobosite, pline şi trainice şi mărinimoase, care este în voi şi vedeţi cum aevea vă va lăsa în drum! Întoarceţi-o mai curînd către cruda copilărie, mirată şi neştiutoare, care tremură încă la vederea-i şi roşeşte;

Indum sanguineo veluti violaverit ostro
Si quis ebur, vel mista rubent ubi lilia multa
Alba rosa[268].

Cine poate aştepta a doua zi să vadă, fără a-i crăpa obrazul de ruşine, dispreţul acelor ochi frumoşi care-i dovedesc neputinţa şi sfruntarea lui,

Et taciti fecere tamen convitia vultus[269],

el nu simțit-a vreodată mulțumirea și mîndria să-i fi văzut bătuți și tulburați de vînjoasa împlinire a unei nopți de ispravă și hărnicie. Cînd văzut-am vreuna din ele posomorîndu-se în preajma-mi, nu m-am grăbit s-o învinuiesc a fi ușuratică; am stat să mă îndoiesc de nu ar fi drept să mă leg mai curînd de fire. De bunăseamă firea, pe nelege și necuvenit purtatu-s-a,

Si non longa satis, si non benè mentula crassa[270]:
Nimirum sapiunt, videntque parvam
Matronae quoque mentulam illibenter[271],

și cu nemăsurată știrbire.

(c) Oricare din părțile mele fac să fiu tot atîta eu, cît și o alta. Și nici o alta nu mă face mai curat om decît aceasta. Eu datorez lumii zugrăvirea mea întrutotul. Cumințenia învățăturii mele se află toată în adevăr, în neatîrnare, în miez; disprețuind la înșirarea adevăratelor sale îndatoriri acele mici rînduieli, prefăcătorii obișnuite locului; ea este întreagă, firească, a mereului, a atotcuprinsului, din care se nasc, dar din flori, cuviința, ceremonia. Vom avea de ajuns vițiile fudulíei, după ce vom fi avut cele din cheagul nostru. Cînd vom fi făcut față celor de aici, ne vom lua după celelalte, dacă găsim că trebuie să ne luăm după ele. Căci se află primejdie să ne născocim îndatoriri noi, pentru a ne găsi iertare părăsirii îndatoririlor firești și să le încurcăm. Că așa este: se vede că în locurile unde greșelile sînt blestemate, blestemățiile nu sînt greșeli: că la națiile unde legile buneicuviințe sînt mai arare și lăsătoare, legile dintr-un început și îndeobște sînt mai bine păzite. Nenumărata mulțime a atîtor îndatoriri sugrumă grija noastră, vlăguind-o și imprăștiind-o. Stăruința în lucrurile mărunte ne depărtează de cele neapărate. O! Cu cît acei oameni care văd treburile pe deasupra, apucă o cale ușoară și la îndemînă față de a noastră! Sînt adumbriri după care noi ne furișăm și ne răsplătim; dar nu plătim cu ele, ci încărcăm datoria noastră față de acel mare jude care smulge veșmintele și zdrențele de pe părțile rușinoase, și nu se ferește a ne privi peste tot pînă în cele mai ale noastre și ascunse murdării. Folositoare sfială a fecioreștii noastre neprihăniri dacă ea ar fi putut opri această dezvelire.

Pînă la urmă, cine ar descotorosi omul de un eres atît de grijuliu în vorbire, n-ar aduce mare pagubă pe lume. Viaţa noastră este parte nebunie, parte priveghere. Cine nu scrie despre ea decît cuviincios şi rînduit înlătură din ea mai mult de jumătate[272]. Nu mă dezvinovăţesc faţă de mine însumi; şi dacă aş face-o, ar fi mai curînd dezvinovăţire pentru dezvinovăţirile mele mai mult decît de orice alt. Cer iertare unor năduf uri care le socotesc mai multe la număr decît ale celor ce sînt de partea mea. Ţinînd seama de ele, voi mai spune încă aceasta (căci doresc să mulţumesc pe fiecare, treabă totuşi foarte grea, *esse unum hominem accommodatum ad tantam morum ac sermonum et volontatum varietatem*[273]), că nu au a se lega curat de mine fiindcă am făcut să vorbească cei cu precădere dată şi primită de mai multe veacuri şi că nu este cu cale fiindcă îmi lipseşte versul, ei să nu-mi îngăduie voia pe care oamenii cu har bisericesc din ai noştri şi mai moţaţi ca mine în acest veac o au. Iată doi:

> *Rimula, dispeream, ni monogramma tua est*[274].
> *O ochire a prietenului o mulţumeşte şi-i cade bine*[275].

Şi cîte altele nu-s? Îmi place sfiiciunea şi nu din judecată ales-am acest fel de a vorbi nerușinat: firea l-a ales pentru mine. Nu-l laud, cum nu laud nici alte chipuri împotriva obiceiului primit; dar îi găsesc iertare şi din anume şi din atotcuprinzătoare împrejurări îi ușurez ocara.

Să urmăm. Tot astfel (b) de unde poate veni această răpire a întîietăţii lor stăpînitoare faţă de ele care vă răsfaţă din ale lor?

> *Si furtiva dedit nigra munuscula nocte*[276],

cu aceasta întăriţi oare neapărat cîştigul, răceala şi o întîietate de soţ? Este un înţeles după voie: de ce nu le luaţi aşa cum vreţi să le ţineţi? (c) Nu se află soroc pentru trebile de bunăvoie.

(b) Este împotriva rînduielii, dar totuşi drept este că la vremea mea mînat-am acest tîrg pe cît felul lui o suferea, cu tot atîta cuvenire ca oricare alt tîrg şi cu oarecîtă faţă de dreptate şi nu doveditu-le-am decît împătimirea

ce simțeam și arătatu-le-am curat scăderea, tăria și aprinderea, iuțirile și potolirile. Nu se umblă mereu în același pas. Fost-am atît de grijuliu în făgăduieli, încît cred că ținut-am mai mult decît m-am îndatorat și făgăduit. Ele aflatu-m-au credincios pînă și în slujirile nestatorniciei lor: spun nestatornicie mărturisită și adesea înoită. Niciodată nu curmat-am legătura, fie ținută numai de un colț al plasei, și oricît prilej ele mi-ar fi dat nu căzut-am vreodată la ură și dispreț, căci asemenea dobîndiri, și atunci cînd le cîștigi de pe urma unor înjosite înțelesuri, totuși te silesc a le primi cu oarecare bunăînvoire. Mînie și nerăbdare cam prădalnică față de șireteniile și învîrtelile lor și în dezbaterile noastre, arătatu-le-am uneori, căci sînt de fel pradă repezirilor sficuitoare, cu toate că ele țin scurt și ușor, ceea ce strică adesea toemelile. Dacă ele vrut-au să puie la încercare neatîrnarea judecății mele, nu m-am ferit a le da sfaturi părintești, fie ele neîndurătoare și să le ard unde se frig. Dacă prilejuit-am a se plînge de mine, mai curînd fost-a fiindcă ele găsit-au că sînt în iubire prostește grijuliu, pe înțelesul de astăzi. M-am ținut de cuvînt în treburi de care ușor m-ar fi scutit și ele se lăsau luate atunci cu nume bun și sufereau cu ușurință să fie amăgite de biruitor. Am ținut în frîu pe seama cinstei ce li se cade, plăcerea în zorul ei cel mai aprig. Mai mult de o dată și acolo unde cumințenia mă silea, le-am dat arme împotrivă-mi în așa fel că, după rînduielile mele, ele se purtau mai întemeiat și cum se cuvine cînd se sprijineau cu toată încrederea pe mine, mai degrabă decît pe ele.

(c) Pe cît putut-am, am luat singur asupra-mi sorții toemelilor noastre ca să le scutesc; și totdeauna purces-am la dezlegare cît mai aprig și neașteptat, ca să dea mai puțin de bănuit și mai cu seamă că cu socotesc a fi și mai la îndemînă. Căci la aceasta sînt mai ales fără apărare locurile care se cred de la sine mai ferite. Lucrurile mai puțin temute sînt mai puțin păzite și luate în seamă; se poate îndrăzni mai ușor, ceea ce nimeni nu gîndește că vei îndrăzni, înlesnite fiind prin însăși anevoință.

(b) Nu fu vreodată om care să aibă mai sfruntate apropieri a acelor părți. Această cale în iubire este mai potrivită cu rostul, cît este luată în bătaie de joc de oamenii noștri; și cît de puțin izbutește, cine o poate ști mai bine

decît mine? Dar nici nu mă căiesc de aceasta: nu mai am ce pierde:

me tabula sacer
Votiva paries indicat uvida
Suspendisse potenti
Vestimenta maris Deo[277].

Venit-a ceasul să vorbesc pe față. Dar ca și altuia, mi-aș spune în această privință: „Prietene, visezi! Iubirea, din timpul tău, are puțină legătură cu credința și omenia",

haec si tu postules
Ratione certa facere, nihilo plus agas,
Quam si des operam, ut cum ratione insanias[278]:

și, întors, dacă mi-ar fi dat s-o încep din nou, fără îndoială ar fi pe aceeași cale și în același pas, oricît de puțin mi-ar prii. (c) Neajutorarea și prostia este de lăudat la un fapt de nelăudat. (b) Cu cît mă depărtez de toana lor în aceasta, mă apropii de a mea.

De altminteri, în acest tîrg nu mă lăsam prins cu totul; îmi plăcea, dar nu mă dam părăsirii; păstram neștirbit puținul simț și pază pe care firea dăruitu-mi-le-a în slujba lor și a mea; un picur de împătimire, dar nu sminteală. Cugetul însuși intra cu totul în val pînă la dezmăț și destrămare; dar pînă la nerăsplată, trădare, răutate și cruzime — nu. Nu cumpăram plăcerea acestui păcat cu orice preț, mă mulțumeam cu adevăratul și curatul său preț: *Nullum intra se vitium est*[279]. (b) Urăsc aproape deopotrivă o trîndăvie posomorîtă și adormită, cît și o stăruință spinoasă și trudită. Una mă zgîndăre, cealaltă mă amorțește; mai bine îmi plac rănile decît vînătăile și loviturile tăioase decît cele oarbe. Aflat-am în acest tîrg, cînd eram mai pe măsură să-l tocmesc, o dreaptă cumpănire între aceste două capete. Iubirea este un zbucium treaz, vioi și vesel: nici nu mă tulbura, nici nu mă întrista, dar mă înfierbînta și încă nu mă înseta; la aceasta trebuie rămas, ea nu dăunează decît nebunilor.

Un tînăr întreba pe filozoful Panaetius dacă șade bine înțeleptului să fie îndrăgostit: „Să lăsăm pe înțelept acolo

unde este — răspunse el —, dar tu și cu mine, care nu sîntem, să nu ne apucăm de treabă atît de răscolitoare, care ne robește altuia și ne duce a ne zădări pe noi înșine". Adevăr grăia, nu trebuie lăsată treaba, în sine atît de năvalnică, unui suflet care nu are cum să-i pună stavilă, și ca urmare să poată doborî spusa lui Agesilau că „socotința și iubirea nu pot merge împreună". Neîndoielnic, vană treabă este, nearătoasă, rușinoasă și pe nelege; dar mînată în felul acesta, o judec sănătoasă, bună să dezghețe o minte și un trup greoi; și, ca doftor, aș sfătui-o unui bărbat de felul meu și de starea mea, tot atît de bucuros cît și oricare altă povață, ca să-l trezească și să-l ție în puteri, înaintat în ani și să întîrzie încremenirea bătrîneții. Atîta vreme cît bate încă inima și sîntem numai în preajma ei,

> *Dum nova canities, dum prima et recta senectus,*
> *Dum superest Lachesi quod torqueat, et pedibus me*
> *Porto meis, nullo dextram subeunte bacillo*[280];

avem nevoie să fim îndemnați și stîrniți de cîte un zbucium înviorător, cum este acesta. Vedeți cîtă tinerețe, vînjoșie și veselie a dat bunului Anacreon[281]. Iar Socrate, mai bătrîn decît mine, vorbind de o dragoste a sa: „Sprijinindu-mi umărul meu de umărul său și apropiind capul meu de capul său, în vreme ce ne uitam împreună la o carte, simții, fără minciună, o înțepătură la umăr, ca mușcat de o gînganie și mai mult, cinci zile după aceea, mă furnica și-mi picura în inimă fără încetare". O atingere neașteptată pe umăr, încălzea și înviora un suflet rebegit și încercat de ani și, ca purtare, cel dintîi între oameni! (c) Dar, Dumnezeule, de ce nu? Socrate era bărbat și nu voia nici să fie, nici să pară alt.

(b) Filozofia nu stă împotriva desfătărilor firești, numai cu măsură împreunate (c) și propovăduiește pentru aceasta cumpătarea, nu fereala: (b) stăruința sa împotrivă este față de cele nefirești și corcite; ea spune că poftele trupești nu au a fi mărite de ale minții și ne dă de știre cu iscusință (c) să nu trezim foamea noastră cu lăcomia, să nu vrem a ne îndopa în loc să ne hrănim, să ne ferim de orice mulțumire care ne flămînzește, (b) de orice carne

şi băutură care dă sete şi foame; ca şi în slujba dragostei, ea ne porunceşte să bem la izvorul care stîmpără numai nevoile trupului, care nu răscoleşte sufletul, suflet care nu trebuie să facă din aceasta faptul său, dar să urmeze curat şi să sprijine trupul. Nu am însă oare dreptate să socot că poveţele acestea, care totuşi au, precum gîndesc, întrucîtva asprime, privesc un trup în putere iar unui trup doborît şi cu pofta amorţită este iertat a-l înfierbînta şi ajuta cu dresuri şi din puterea născocirii să-şi mijlocească întoarcerea poftei şi agerimii, dacă de la sine le-a pierdut?

Nu putem spune oare că nimic în noi nu este, pe timpul acestei temniţe pămînteşti, curat trupesc sau sufletesc şi că ciopîrţim dăunător un om în plină viaţă şi că drept judecat pare să ne purtăm la îndeplinirea plăcerii, cel puţin tot atît de îngăduitor, ca faţă de durere? Durere era (ca să aduc o pildă) în sufletul sfinţilor prin ispăşire, pînă la aprigă desăvîrşire, trupul îşi avea şi el firească partea dată de drept prin întrunirea lor şi totuşi puţină parte avea în cauză; cu toate acestea ei nu s-au mulţumit ca trupul să urmeze numai şi să sprijine sufletul mîhnit; ei l-au mîhnit îndeosebi cu chinuri groaznice şi anume pentru el, ca din răsputeri unul şi altul — suflet şi trup — să cufunde pe om în durere, cu atît mai priincioasă cu cît mai aspră.

(c) În asemenea împrejurare, nu-i oare nedrept ca pentru plăcerile trupeşti să-ţi răcoreşti sufletul şi să spui că trebuie tîrît ca la o nevoie şi datorinţă silită şi robită? Treaba lui ar fi mai curînd să le adăsteze şi încoltească, să le însoţească şi să le îmbie, fiindu-i dată călăuzirea; cum tot astfel treaba lui este, după a mea părere, ca în plăcerile care-l privesc pe el, să îndemne şi să avînte trupul cu toată simţirea care se cuvine stării sale şi să se ostenească să-i fie prielnice şi dulci. Căci drept este, cum spun ei, ca trupul să nu umble după poftele sale în dauna duhului, dar de ce nu este drept ca duhul să nu umble după ale sale, în dauna trupului?

(b) Eu nu am altă patimă care să mă învioreze. Ceea ce zgîrcenia, ambiţia, gîlcevile, împricinările stîrnesc la alţii, care ca şi mine nu au îndeletniciri anume, Amor ar face-o mai cu învrednicire: ar da iară veghere, cumpătare, har,

grijă de mine: ar întrema cătarea mea, ca strîmbăturile bătrînești, acele strîmbături slute și jalnice să nu strice: (c) m-ar duce iară la învățături sănătoase și înțelepte, prin care să pot fi mai prețuit și iubit și ar alunga din mintea mea scîrbirea de sine și de folosirea ei, împăcînd-o cu sinea ei; (b) m-ar îndepărta de o mie de gînduri mohorîte, pe care vremea de prisos le pune în cîrca acestor ani; (c) și proasta stare a sănătății noastre; (b) ar înfierbînta măcar în vis acel sînge pe care firea-l părăsește; ar propti bărbia și lungi puțin vinjul și (c) vlaga și sprinteneala sufletului (b) acestui biet om, care se duce de-a berbeleaca spre pieire. Dar bine pricep că este o învrednicire foarte anevoie de căpătat: din slăbiciune și îndelungă iscușenie, gustul nostru ajuns-a a fi mai subțire și gingaș și cerem mai mult, cînd aducem mai puțin, alegem mai mult, cînd mai puțin ni se cuvine să fim aleși; astfel știindu-ne, sîntem mai puțin încumetători și mai feritori; nimic nu ne poate încredința a fi iubiți. Cunoaștem starea noastră și a lor. Mi-e rușine să mă găsesc printre cea verde și înfierbîntată tinerime,

Cujus in indomito constantior inguine nervus,
Quam nova collibus arbor inhaeret[282].

La ce am arăta posomorîrea noastră într-atîta voioșie?

Possint ut juvenes visere fervidi,
Multo non sine risu,
Dilapsam in cineres facem?[283].

Ei au puterea și judecata de partea lor; să le facem loc, nu mai avem ce ține.

(c) Și acest mugure de frumusețe nu suferă a fi mînuit de mîini atît de noduroase și ademenit numai de singura mijlocire a bunurilor neînsufletite. Căci, precum răspunse acel filozof din vechime[284], celui ce-și bătea joc de el, că nu putuse cîștiga dezmierdarea unei fragede tinereți după care alerga: „Prietene, cîrligul nu prinde în brînză atît de proaspătă".

(b) Iar, această toceală are nevoie de prinsoare și nimereală: celelalte plăceri pe care le căpătăm pot fi răsplătite în felurite chipuri, dar aceasta nu se plătește decît

cu acelaşi fel de arginţi. (c) În adevăr, la astfel de treabă, plăcerea ce fac mîngîie mai slab închipuirea mea decît cea pe care o simt. (b) Iară dacă n-are nimic din plin, care să poată primi plăcerea de acolo de unde el nu o dă, suflet josnic este, care vrea să datoreze tot şi îi place să trăiască din însoţiri cu fiinţe pentru care el este o sarcină. Nu-i frumuseţe, nici farmec, nici dar cît de duios pe care un om falnic ar putea să dorească cu asemenea preţ. Dacă ele nu pot face un bine decît de milă, mai bine-mi este să nu trăiesc, decît să trăiesc din milă. Aş vrea să am dreptul să le cer, în felul cum am văzut cerînd în ţara italienească: *Fate ben per voi*[285]: (c) sau pe poftă aşa cum Cirus îndemna pe ostaşii săi: „Cine mă iubeşte, mă urmează".

(b) Alăturaţi-vă, mi se va spune, vă va fi uşor. Vai, anostă şi nătîngă însoţire!

Nolo
Barbam vellere mortuo leoni[286].

Xenofon foloseşte drept întîmpinare şi învinuire împotriva lui Menon că se încurca în dragoste cu cele trecute din floare. Eu găsesc mai multă desfătare numai văzînd dreapta şi dulcea întrunire a două tinere frumuseţi sau barem să-mi închipui că le văd, decît eu însumi să fiu parte a unei întruniri mîhnite şi fără noimă. (b) Mă lepăd de cea poftă năstruşnică a împăratului Galba, care nu se lega decît de cărnuri aspre şi bătrîne; şi de acel biet necăjit[287],

O ego di faciant talem te cernere possim,
Charáque mutatis oscula ferre comis,
Amplectique meis corpus non pingue lacertis![288]

(c) Şi ca urîţenie de frunte eu socot frumuseţile drese şi prefăcute; Emones, tînăr flăcău în Chios, gîndind că veşmintele frumoase îi vor da frumuseţea care-i lipsea din fire, se duse la filozoful Arcesilau, întrebîndu-l dacă se cuvine unui înţelept să fie văzut îndrăgostit: „Cum de nu — răspunse el — numai să nu aibă frumuseţea ta înzorzonată şi dreasă". Urîţenia unei bătrîneţi lăsate în lumina ei este mai puţin bătrînă şi urîtă, cred eu, decît cea boită şi sclivisită.

(b) Spune-o-voi fără să fiu sugrumat? Vremea firească şi curată a iubirii nu-mi pare a fi decît cea vecină copilăriei,

Quem si puellarum insereres choro,
Mille sagaces falleret hospites
Discrimen obscurum, solutis
Crinibus ambiguoque vultu[289].

(c) Şi nici frumuseţea.

Căci Homer o duce pînă se umbreşte bărbia, Platon găseşte că este încă mai arară. Şi ştiut este de ce cu atîta haz Dion sofistul numea mijeala părului flăcăiandrilor „Aristogitoni" sau „Harmodieni".[290] (b) La vîrsta bărbăţiei găsesc că nu-şi mai are locul, dar mite la bătrîneţe:

Importunus enim transvolat aridas
Quercus[291].

(c) Iar Margareta, regina Navarei, femeie fiind, o lungeşte, poruncind că de la 30 de ani venit-a vremea să-şi schimbe numele din „frumoase" în „bune".

(b) Cu cît îi scurtăm stăpînirea asupra vremii noastre, cu atît mai mare preţ avem. Priviţi-l cum arată: chip de copil. Cine nu ştie şcoala lui, cum toate purced pe dos de orice rînduială? Învăţătura, deprinderile, obiceiul sînt căile neputinţei: cei neştiutori sînt stăpîni. (c) *Amor ordinem nescit*[292]. (b) Fără îndoială călăuzirea în aceasta are mai mult nur împreunată cu zburdălnicia şi neastîmpărul; greşelile, cîştigurile în ciudă le dau ascuţiş şi har; atîta numai, să fie cu zor şi foame, nu-i arde să fie cumpătată. Vedeţi cum merge, împleticit, şchiop şi şăgalnic: se priponeşte cînd ţii cîrma cu dibăcie şi cumînţenie; şi stînjeneşti dumnezeiasca sa voie, cînd o supui mîinilor hîrşite şi păroase.

De altminteri, auzitu-le-am adesea că pun în vedere cea împăcare întru totul a duhului şi dispreţuiesc a face partea cerută de simţuri. Totul pentru aceasta le slujeşte, dar pot spune că văzut-am adesea iertată de noi slăbiciunea duhului mulţumită frumuseţii trupului, însă nu văzut-am să fi vrut ele da cît de puţin mînă de ajutor

unui trup în prăvălirea anilor mulțumit frumuseții duhului lor, oricît de copt și chibzuit ar fi. De ce nu are vreuna zorul să rupă acest mîndru tîrg cu trupul pentru duh, (c) cumpărînd cu prețul coapselor o înțelegere și sporire filozoficească și înduhuită, dînd prețul cel mai presus la care s-ar putea ridica? Platon, în legile sale, poruncește a nu tăgădui dreptul de sărut și alte dezmierdări drăgăstoase în timpul unui război pentru cine ar vroi, fără a ține seamă de ani și urîțenie, celui care făcut-a deosebite isprăvi. Ceea ce el găsește atît de drept ca răsplata vredniciei ostășești nu poate fi și răsplata unei alte vrednicii? Și, cum de nu vine în minte vreunuia (b) să se înalțe mai presus de semenele ei cu fala acestei dragoste fără de prihană? fără de prihană, bine spun,

nam si quando ad praelia ventum est,
Ut quondam in stipulis magnus sine viribus ignis
Incassum furit[293].

Vițiile care se înăbușe în gînd nu sînt din cele mai rele.

Ca să sfîrșesc această însemnată tîlcuire, ce țîșnitumi-a în ropot de snoave, ropot năvalnic uneori și dăunător,

Ut missum sponsi furtivo munere malum
Procurrit casto virginis è gremio,
Quod miserae oblitae molli sub veste locatum,
Dum adventu matris prosilit, excutitur,
Atque illud prono praeceps agitur decursu;
Huic manat tristi conscius ore rubor[294]:

eu spun că bărbat și femeie sînt turnați în aceeași tiparniță; las de o parte așezămînt, obicei, osebirea nu e mare.

(c) Platon cheamă deopotrivă și pe unii și pe alții a se împărtăși de toate învățăturile, deprinderile, dregătoriile, slujbele de război și de pace în republica lui; iar filozoful Antistene nu osebește întru nimica virtutea lor de a noastră.

(b) Mult mai lesne este să arunci vină unei părți, decît să ierți pe cealaltă, cum se spune: „rîde ciobul de oala spartă".

DESPRE ÎNGRĂDIRI[295]

Tare uşor este să adevereşti că marii scriitori, vorbind despre pornirea lucrurilor, nu se slujesc numai de cele socotite de ei aevea, dar încă şi de cele cărora nu le dau crezămînt, care să aibă însă vreo aflare şi frumuseţe. Spusa lor are de ajuns adevăr şi folos, dacă ei o spun iscusit. Noi nu ne putem încredinţa despre cauza măiastră; îngrămădim mai multe între cele multe să vedem dacă din întîmplare ea nu se va găsi printre ele,

namque unam dicere causam
Non satis est, verum plures, unde una tamen sit[296].

Mă întrebaţi de unde vine acel obicei, să binecuvîntăm pe cei care strănută? Noi dăm drum la trei feluri de vînturi: cel care iese pe jos e prea murdar; cel care iese pe gură duce cu sine oarecare mustrare de lăcomie; al treilea e strănutul; şi fiindcă vine din cap şi fără ponos, îl întîmpinăm cu asemenea cinste. Nu vă bateţi joc de astă subţirime; este — zice-se — a lui Aristotel.

Mi se pare a fi văzut în Plutarh (din toţi scriitorii pe care-i cunosc, cel care mai frumos a împreunat făurirea cu firea şi judecata cu ştiinţa) că răul de mare la călători vine din frică, fiindcă se iscase oarece, care să i-l dovedească. Pe mine, care sînt uşor cuprins de cel rău, ştiu bine întrucît mă priveşte că nu este o cauză şi o ştiu, nu din dovadă, ci din păţite. Fără să mai arăt, că mi s-a zis că dobitoacelor adesea de asemenea li se întîmplă, şi mai ales porcilor, fără vreo ştiinţă de primejdie şi ce-mi mărturisi un cunoscut al meu, care şi el suferea de răul acesta foarte tare, că înfricoşat de o mare furtună, se întîmplă, de spaimă, să-i treacă vărsăturile, (c) ca şi celui din vechime; *pejus vexabar quam ut periculum mihi succurreret*[297]: (b) nu mi-a fost vreodată frică pe apă, nici aiurea (şi avut-am de ce să-mi fie frică, dacă a muri poate înfrica), măcar să fi fost a mă tulbura şi speria. Frica vine uneori din lipsă de judecată, cît şi din lipsă de inimoşie.

Toate primejdiile ce întîmpinat-am fost-au cu ochii deschiși, vederea limpede, sănătoasă și întreagă: mai trebuie și vitejie la teamă. Îmi sluji odinioară, ca și altora, să călăuzesc și să țin în rînd fuga mea, fără spaimă și sperietură: era cu îngrijorare, dar nu buimacă sau zăpăcită.

Sufletele mari merg mult mai departe și ne arată fugi nu numai chibzuite și sănătoase, dar semețe. Să amintim pe a lui Socrate, povestită de Alcibiade, soțul său de arme: „Îl găsi cu Laches (spune el), cei de pe urmă fugari pe drumul oastei noastre; și priveam bine, că eram pe un cal bun și el pe jos, precum și luptasem. Văzui cîtă socotință și hotărîre dovedea alături de Laches; strășnicia mersului său nicidecum ieșit din pasul obișnuit, căutătura netulburată, aținti tă, luînd în seamă și cercetînd cele ce se petreceau în jurul lui, uitîndu-se cînd la unii, cînd la alții, prieteni și dușmani, într-un fel care îmbărbăta pe unii și dădea a înțelege celorlalți că va vinde scump sîngele și viața lui de vor încerca să i le răpească: și astfel scăpară; căci nu se năpustește bucuros asupra acestora: se tabără pe spăimîntați". Iată mărturia acelui mare căpitan, care ne învață ce ni se dovedește în toată ziua, că nimic nu aruncă în primejdii mai mari decît setea nesocotită a scăpa de ele. (c) *Quo timoris minus est, eo minus fermè periculi est*[298]. (b) Poporul nostru nu are dreptate cînd spune: „acela se teme de moarte", care vrea să arate că se gîndește la ea și este veghetor. Vegherea se nimerește la bine cît și la rău. A lua în seamă și judeca primejdia este întrucîtva a sta împotrivă spaimei.

Eu nu mă simt îndeajuns de tare ca să întîmpin izbitura și înverșunarea acestei patimi a fricii, nici a vreunei alta amarnică. Dacă dintr-o dată aș fi frînt și doborît nu m-aș mai ridica nicicum de tot întreg. Cine ar fi făcut ca sufletul meu să-și iasă din pas nu l-ar mai putea pune vreodată drept la locul lui; el se pipăie și se cercetează mult prea aspru și în adînc și de aceea n-ar mai lăsa rana să se închidă și tămăduiască. Bine fost-a de mine, că nici o boală nu l-a zdruncinat încă. Orice tăbărire asupra-mi o întîmpin și îi stau de-a curmezișul cu cea mai zdravănă apărare ce am: fiindcă cea dintîi care m-ar munci m-ar lăsa neajutorat. Nu țin piept la o a doua: ori în ce loc prăpădul ar străpunge întărirea mea,

iată-mă descoperit şi cotropit fără scăpare. (c) Epicur spune că înţeleptul nu poate trece vreodată într-o altă stare. Părerea mea este dimpotriva acestei spuse: că cine fost-a tare nebun nu va fi tare cuminte în altă stare.

(b) Dumnezeu îmi dă frig pe măsura hainei şi îmi dă patimi pe măsura putinţei mele de întîmpinare. Firea, lăsîndu-mă descoperit pe o parte, coperitu-m-a pe alta: înzestrîndu-mă cu puţină putere, datu-mi-a tăria nepăsării şi înţelegerii chibzuite sau asurdă.

Şi nu putut-am suferi multă vreme (iar în tinereţe şi mai greu o sufeream) nici rădvan, nici targan, nici corabie şi urăsc orice alt tras decît al calului, în oraş ca şi la cîmp: dar sufăr tarvanul mai puţin decît rădvanul şi de aceea mai lesne sufăr zdruncinătură puternică pe apă, care înspăimîntă, decît frămîntarea apei ce se simte pe vreme liniştită. Uşoarele lovituri ale lopeţilor, lunecînd luntrea sub noi, îmi tulbură nu ştiu cum capul şi rînza deopotrivă, cum nu pot suferi sub mine scaun şubred. Cînd pînza sau cursul apei ne duce sau sîntem traşi cu otgon, cea mişcare întinsă nu mă stinghereşte nicidecum; mă supără o mişcare curmată şi cea înceată mai mult. Nu aş şti în alt chip să o zugrăvesc. Doftorii sfătuitu-m-au să încing cu un brîu josul pîntecului pentru a mă feri de acest neajuns; ceea ce nu încercat-am, obiceiul meu fiind să lupt cu necazurile mele şi să le înfrîng eu de la mine.

(c) Dacă aş avea în minte de ajuns ştirea lucrurilor nu m-aş plînge de timp ca să înşir aici nenumăratele felurite chipuri în care cronicile ni le arată despre întrebuinţarea carelor ce slujesc la război, felurite după naţii şi veacuri, de mare ajutor pare-mi-se şi trebuinţă: iar uimitor este că noi nu mai avem nicicum cunoştinţa lor. Voi spune numai că de curînd, pe vremea părinţilor noştri, ungurilor mult le folosiră împotriva turcilor, fiecare purtînd un ostaş cu scut rotund şi un puşcaş cu multe puşcoaice, puse în rînd şi încărcate toate, carul fiind coperit cu un ţol în felul pînzei de navă: le purtau în fruntea bătăliilor, pînă la 3 000 şi după ce tunurile trăseseră, se trăgea din ele iar duşmanii primeau acea împroşcătură înainte de tăbărîre, treabă care nu era un slab cîştig, sau dădeau drum carelor în rîndurile duşmane ca să le risipească şi să facă spărtură în locurile mai descoperite, în

cîmp sau unde trebuia apărat cu grabă locul și întărit. În vremea mea, un gentilom, la una din granițele noastre, plăpînd de felul lui și negăsind cal să-l poarte, războ la o hârțuială ce avu, după cum spus-am mai sus și o scoase bine la capăt. Dar să lăsăm oarele de război. De ajuns de cunoscută mai este istorisirea bine arătată a trîndăviei regilor noștri spre sfîrșitul spiței lor dintîi[299], care cutreierau țara pe un car tras de 4 boi.

(b) Marcus Antonius fu cel dintîi la Roma care a luat cu el și o fată menestrelă și a înhămat lei la carul lui. Heliogabal făcu pe urmă tot astfel, spunînd că el este Cybella[300], mama zeilor, înhămă tigri, prefăcîndu-se a fi zeul Bachus; mai prinse și doi cerbi la carul lui, iar altădată patru ciini și încă patru fete goale trăgîndu-l în alai, și el gol. Împăratul Firmus înhămă la carul său struți nemaipomenit de mari, care păreau că zboară și nu trag roți. Ciudățenia acestor născociri dă ivire în mintea mea încă altor năzări: că pentru domnitor, semn de micime este și dovadă că nu sînt îndeajuns ceea ce sînt, cînd se trudesc să-și dea prețuire și fac cheltuieli peste fire de mari numai ca să pară. Treabă de iertat este în țară străină, dar printre supușii săi, unde el poate totul, cinul său îi dăruiește cea mai înălțată stare a cinstirii la care se poate ajunge. Precum îmi pare tot atît de zădarnic pentru un gentilom să se învește acătării, fiind între ai săi: casa lui, traiul său, masa lui îi stau chezășie de ajuns.

(c) Sfatul pe care Isocrate îl dă regelui[301] său nu-mi pare nesocotit: „A fi măreț în podoaba casei și tacîmuri, fiind cheltuială dăinuitoare, care trece asupra moștenitorilor săi și a se feri de orice fălire care piere de îndată și ca folosință și ca amintire".

(b) Îmi plăcea să mă gătesc în lipsă de alt belșug pe vremea cînd eram eu prîslea, și-mi ședea bine; sînt unii pe care hainele frumoase jălesc. Avem știri minunate despre cruțarea regilor noștri față de cei din jurul lor și despre dărnicia lor: mari regi, cu faimă, vrednicie și noroc. Demostene judecă aspru legea din orașul său, care folosea banul obștesc pentru împodobiri la jocuri și sărbători. El vroia ca măreția să se dovedească după numărul corăbiilor bine înțolite și oști bine înzestrate.

(c) Şi dreptate este să se aducă vină lui Teofrast, care statornicise în cartea sa despre bogăţii o părere dimpotrivă şi întărea că acest soi de cheltuială este adevăratul rost al bogăţiei. Sînt plăceri — spune Aristotel — care nu uimesc decît pe cei mai de jos şi care pier din amintire de îndată ce au săturat şi cărora nici un om chibzuit şi cu greutate nu le poate da preţuire. Cheltuiala mi-ar părea mai regească, pe cît şi mai folositoare, dreaptă şi trainică, făcînd porturi, adăposturi de ţărm, întăriri, ziduri, clădiri arătoase, biserici, bolniţe, şcoli, dresul uliţelor şi al drumurilor, în care lucru papa Grigore al XIII-lea lăsă laudnică amintire în timpul meu şi de care regina noastră Caterina[302] va face mulţi ani mai apoi dovada dărniciei ei din fire şi mărinimiei, dacă mijloacele ar fi să-i ajungă pe cît este de inimoasă. Soarta mare neplăcere făcutu-mi-a să împiedice clădirea podului nou[303] din marele nostru oraş şi să-mi răpească speranţa ca înainte de-a muri să-l văd dat în folosinţă.

(b) Unde pui că supuşii care văd acele alaiuri cred că strălucirea din avutul lor se face şi că se veselesc în dauna lor. Căci popoarele cer regilor, cum cerem noi argaţilor noştri, ca ei să se îngrijească a ne mijloci din belşug tot ce ne trebuie, dar în nici un fel ei pe seama lor nu au a se atinge. Totuşi, împăratul Galba, mulţumit la ospăţ de un cîntăreţ, spuse să i se aducă sipetul din care luă un pumn de galbeni şi-l dărui cu mîna lui, spunînd: „Nu-i iau de la cei de faţă, este din al meu". Însă de cele mai dese ori poporul are dreptate cînd i se satură ochii cu bunuri trebuincioase săturării burţii. Însăşi mărinimia nu-i în lumină bună în mîini domnitoare; cei de rînd au mai multă îndrituire la aceasta; căci, bine luat în seamă, un rege nu are nimic al său, pe el însuşi are a se dărui altuia.

(c) Întocmirea judecătorească nu este dată în folosul judecătorului, ci în folosul judecăţii. Niciodată nu este pus în frunte careva pentru cîştigul său, ci pentru cîştigul celui de sub el şi un doftor pentru bolnav, nu pentru el. Orice dregătorie, cît şi orice măiestrie îşi are ţinta dincolo de ele: *nulla ars in se versatur*[304].

(b) De aceea călăuzitorii copilăriei principilor, care se fălesc a întipări în sufletul lor virtutea dărniciei şi

povățuiesc să mulțumească cererile și să nu socotească nimic alt mai bine folosit, decît ceea ce dăruiesc (învățătură văzută în timpul meu a fi tare prețuită), privesc mai mult fie folosul lor decît al stăpînului, fie pricep prost cu cine au a face. Prea ușor este să întîpărești dărnicia care se înfruptă pe seama altuia. (c) Iar prețul nu se socotește pe măsura de față, dar pe măsura putințelor îndeplinătorului și ajunge a fi vană în mîini atît de puternice. Ei sînt risipitori înainte de a fi darnici. (b) Dimpotrivă, puțin este socotit a fi această călăuzire în vederea altor virtuți regești și este singura, cum spunea tiranul Dionisie, care se însoțește bine cu însăși tirania. L-aș învăța mai curînd acest stih al plugarului din vechime:

Τῇ χειρὶ δεῖ σπείρειν, ἀλλὰ μὴ δλῳ τῷ θυλακῳ[305],

cine vrea să aibă rod, trebuie să semene, trebuie să împrăștie cu mîna, nu să verse cu sacul și avînd atît de dăruit la atîția, sau mai drept spus, de plătit și înapoiat, după cum ei l-au slujit, trebuie să fie cinstit și chibzuit la dăruire. Dacă dărnicia unui principe este necruțătoare și necumpătată, îmi place mai bine să fie zgîrcit.

Virtutea regească stă mai mult în dreptate; și din toate dreptățile, cea care pune în lumină mai mult pe regi este dărnicia pusă în slujba dreptății. Căci ei au luat-o anume pe seama lor, pe cînd celelalte sînt lesne lăsate de ei pe seama altora. A trece marginile mărinimiei, este slabă mijlocire pentru a căpăta nume bun, căci nemulțumește mai mult pe mai mulți decît pe cei care-i mulțumește: (c) *Quo in plures usus sis, minus in multos uti possis. Quid autem est stultius quam quod libenter facias, curare ut id diutius facere non possis?*[306].

(b) Și dacă este folosită fără a prețui vrednicia, este ponositoare celui care o primește și primită fără mulțumire. Tiranii fost-au dați jertfă urii poporului, de mîinile celor pe care ei îi înălțaseră pe nedrept, măscărici, țiitori, cîntăreți și tot soiul de pleavă care gîndesc a-și încropi stăpînirea avuțiilor pe nedrept primite, arătînd că au dispreț și ură față de cel de la care căpătaseră și se alătură în acestea părerii și judecății îndeobște.

Supușii unui principe necumpătat la dar ajung a fi necumpătați la cerere; ei nu se iau după judecată, ci după

pildă. Fără îndoială adesea avem cum roşi de nerușinarea noastră: sîntem plătiți peste poate cu dreptate, cînd răsplata e potrivită cu slujba, căci oare nu sîntem cu nimic datori prinților noștri din firească datorință? Dacă ne ține pe cheltuiala lui, face prea mult; de ajuns dacă ajută: ce este pe deasupra se cheamă pomană care nu se mai poate pune la socoteală, căci însuși cuvîntul dărnicie înseamnă a da de bunăvoie. Pe înțelesul nostru de azi, niciodată nu-i pe plac decît dărnicia care va-să-vie; de aceea un principe, cu cît se sleiește dăruind, se sărăcește din partea prietenilor.

(c) Cum ar stîmpăra el poftele care cresc pe măsură ce se împlinesc? Cine se gîndește la căpătuială nu se mai gîndește la ce a căpătat: nimic nu-i mai anume al lăcomiei decît nerăsplata. Pilda lui Cirus nu va fi nepotrivită aici, ca să slujească regilor din vremile acestea drept piatră de încercare în darurile lor, bine sau prost împărțite și să le arate cu cît mai nimerit acel împărat le împărțea decît o fac ei. Pe această cale ajuns-au ei strîmtorați, pînă a se împrumuta de la supuși necunoscuți și mai curînd de la cei cărora le-au făcut rău, decît de la cei cărora le-au făcut bine; și nu le vin în ajutor decît cu numele, nimic din al lor. Cresus mustra pe Cirus că era darnic și îi făcu socoteala comorilor, dacă ar fi avut mîna mai strînsă. Cirus, ca să îndreptățească dărnicia lui, trimise pretutindeni, la toți cei ridicați de el la mărire prin țara sa, rugînd pe fiecare să-l ajute cu cîți bani vor putea, pentru o mare nevoie ce i s-a iscat și să puie în scris cît vor da; cînd toate aceste adeverințe fură aduse, prietenii săi socotiseră că nu era de ajuns a-i dărui cît primiseră de la el, dar mai adăugară mult din al lor și se găsi o sumă mai mare decît cea adunată de Cresus. Era cît ar fi cruțat dacă nu ar fi dăruit. Cirus îi spuse: „Nu sînt mai puțin iubitor al bogățiilor decît alți principi, mai curînd le chivernisesc mai bine. Vezi cu cît de puțin căpătat-am comoara neprețuită a multor prieteni și cît mai credincioși vistiernici sînt ei decît ar fi simbriașii, fără îndatorire și iubire și cu cît mai bine au păstrat avutul meu ei, decît se păstra în sipete care aduc asupră-mi ură, pizmuire și disprețul altor principi?“

(b) Împăraţii căutau a se dezvinovăţi de prea multe jocuri şi arătări pentru mulţime, spunînd că împuternicirea stăpînirii lor şi întocmirea ţinea oarecît (măcar la vedere) de vrerea poporului roman, din timpuri de demult învăţat să fie măgulit cu asemenea costisitoare plăceri şi sărbătoriri. Dar numai bogătaşii de rînd avuseseră în sarcină datina de a veseli pe semeni şi însoţitori pe cheltuiala lor, cu tot atîta prisosinţă şi mare risipă; alt înţeles însă capătă, cînd cîrmuitorii apucă a face ca ei.

(c) *Pecuniarum translatio a justis dominis ad alienos non debet liberalis videri*[307]. Filip[308] mustră pe fiul său, care încerca prin daruri să capete bunăvoinţa macedonenilor, scriindu-i precum urmează: „Ce? Îţi este a fi socotit de supuşi drept vistiernicul lor, nu drept rege? Vrei să-i cîştigi? Cîştigă-i prin binefacerea virtuţii tale, nu prin binefacerea sipetului tău".

(b) Oricum ar fi, falnic lucru era să fi adus şi sădit pe întinsul arenelor copaci înfrunziţi, pădure umbroasă croită cu frumoasă orînduire şi în ziua cea dintîi să dai acolo drum la o mie de struţi, o mie de cerbi, o mie de mistreţi, o mie de căprioare, lăsaţi în voia poporului; a doua zi să fie răpuşi în faţa ta o sută de mari lei, o sută de leoparzi şi trei sute de urşi, iar a treia zi să pui să se lupte pînă la moarte trei sute de perechi de gladiatori, precum făcu împăratul Probus[309]. Măreţ lucru mai era şi vederea celor amfiteatre, căptuşite cu marmură, dăltuite şi cioplite cu chipuri strălucind de multe şi arare podoabe,

Baltheus en gemmis, en illita porticus auro[310];

din toate părţile acelei mari ocoliri, de sus şi pînă jos, şaizeci sau optzeci de rînduri de trepte, şi ele de marmură, coperite cu lespezi,

exeat, inquit,
Si pudor est, et de pulvino surgat equestri,
Cujus res legi non sufficit[311];

unde începeau aşezaţi o sută de mii de oameni în larg, iar din fundul arenei, unde se desfăşurau jocurile, să se întruchipeze o văgăună din care se repezeau sălbăticiu-

nile ca să fie arătate; pe urmă să se cufunde sub o mare, în care mişunau mii de dihănii de apă şi pluteau corăbii înţolite, înfăţişînd bătălii pe apă; iar după aceea să fie totul uscat pentru luptele gladiatorilor şi în al patrulea rînd să se presare nisip roşu şi alb, ca să se întindă mesele ospăţului de cinste pentru atît amar de oameni la capătul aceleiaşi zile;

quoties nos descendentis arenae
Vidimus in partes, ruptáque voragine terrae
Emersisse feras, et iisdem saepe latebris
Aurea cum croceo creverunt arbuta libro.
Nec solum nobis silvestria cernere monstra
Contigit, aequoreos ego cum certantibus ursis
Spectavi vitulos, et equorum nomine dignum,
Sed deforme pecus[312].

Uneori ridicau un munte înalt cu livezi şi copaci înfrunziţi, de pe ale cărui creste ţîşneau ca din gura fîntînii apă vie spre vale; altădată se aducea pe apă o corabie care, deschizîndu-se, lăsa din pîntec patru sau cinci sute de animale de luptă şi fără mînă de om se închidea. Cîteodată din josul arenei zbucneau jocuri de apă pînă pe culmi şi de la cea mare înălţime se împrăştiau miresmînd şi stropind mulţimea. Pentru a se adăposti de vreme neprielnică întindeau peste acest mare cuprins cînd pînze, cînd văluriri de purpură cusute în rîuri, cînd mătase în vărguri, după cum li se năzărea:

Quamvis non modico caleant spectacula sole,
Vela reducuntur, quum venit Hermogenes[313].

Iar reţelele care se întindeau în faţa poporului, pentru a-l apăra de năpustirea bestiilor, erau ţesute cu aur:

auro quoque torta refulgent
Retia[314].

Dacă oarece poate fi iertat în astfel de nemaipomenite dezmăţări, este partea născocirii şi a noutăţii, care dau pas minunării, nu risipa[315].

Cu înseşi aceste zădărnicii noi ne lămurim cît acele veacuri aveau bogate minţi, osebite de ale noastre. Se află în acest soi de bogăţii ceea ce găsim în toate desfă-

şurările firii: noi nu înaintăm, ne învîrtim pe loc şi rătăcim ici şi colo. Umblăm pe urmele paşilor noştri. Mă tem că ştirea noastră este slabă în toate privinţele; nu vedem de loc nici în depărtare, nici înapoi; ea cuprinde puţin şi trăieşte puţin; scurtă şi ca întindere în timp, şi ca agonisire:

Vixere fortes ante Agamemnona
Multi, sed omnes illachrimabiles
Urgentur ignotique longa
Nocte[316].

Et supera bellum Trojanum et funera Trojae,
Multi alias alii quoque res cecinere poetae[317].

(c) Iar cînd vedem aceste lucruri, istorisirea lui Solon[318] despre cele învăţate de el la preoţii din Eghipet asupra îndelungii dăinuiri a ţării lor şi felul de a învăţa şi păstra cronicile ţărilor străine, nu-mi pare nesocotit ca mărturie în această privinţă. *Si interminatam in omnes partes magnitudinem regionum videremus et emporum, in quam se injiciens animus et intendens ita late longeque peregrinatur ut nullam oram ultimi videat in qua possit insistere: in hac immensitate infinita vis innumerabilium appareret formarum*[319].

(b) Şi dacă tot ce aflat-am pînă la noi din trecut, adevărat ar fi şi ştiut de vreunul, mai puţin decît nimic ar fi faţă de tot ce este neştiut. Şi însăşi despre această desfăşurare a lumii, care se perindă în timpul cît sîntem noi în ea, cît de slabă şi truncheată cunoştinţă capătă cei mai iscoditori! Nu numai despre anume întîmplări, pe care soarta le aduce a fi pilduitoare şi cu greutate, dar despre stările marilor întocmiri şi naţii ne scapă de o sută de ori mai mult decît ne cade în cunoştinţa noastră. Vîlvă facem de minunea născocirii tunurilor şi a tiparniţei la noi: la celălalt capăt de lume, în China, alţi oameni le aveau la îndemînă cu o mie de ani înainte. Dacă am vedea din lume atît cît nu vedem, am vedea, cum este de crezut, o neîncetată înmulţire şi pieire a înfăţişărilor. Nu-i nimic singuratic şi arar, privitor la fire, dar mult este privitor la cunoştinţa noastră, pe care întemeiem jalnic rosturile noastre şi care lesne ne arată o icoană foarte

înşelătoare a lucrurilor. Aşijderea în van ajuns-am acum la părerea că lumea se destramă şi-i în prăpădire, ivită din dovezile slăbiciunii şi scăpătării noastre,

Jamque adeo affecta est aetas, affectáque tellus[320];

tot aşa ajunsese a crede acesta[321] despre naşterea şi tinereţea ei, din vigoarea văzută la minţile din timpul său, bogate ca înoiri şi născociri în felurite măiestrii:

Verum, ut opinor, habet novitatem summa, recénsque
Natura est mundi, neque pridem exordia coepit:
Quare etiam quoedam nunc artes expoliuntur,
Nunc etiam augescunt, nunc addita navigiis sunt
Multa[322].

În clipa de faţă lumea noastră găsi încă o alta[323] (şi cine ne încredinţează, dacă va fi singurul din frăţînii ei, pentru că daemonii, Sybillele şi noi, pomenire nu avut-am de aceasta pînă acum?) nu mai mică decît a noastră, plină şi alcătuită ca şi ea, cu toate că atît de copilă, că o învăţăm încă az şi buche: sînt 50 de ani abia de cînd nu ştiau nici scris, nici greutate, nici măsură, nici veşmînt, nici grîul, nici viţa. Era încă golaşă la sîn şi nu trăia decît din mijlocirile maicii sale hrănitoare. Dacă noi ajungem a dovedi sfîrşitul nostru şi acel poet dovedeşte tinereţea veacului său, acea altă lume va veni la lumină abia cînd a noastră va apune; Atotcuprinsul va-să-fie ca lovit de dambla: un mădular amorţit, celălalt vînjos. Mult mă tem că noi vom grăbi scăderea şi prăpădirea acesteia, molesind-o şi că i-am vîndut foarte scump părerile şi meşteşugirile noastre. Era o lume copilă şi nu am muştruluit-o şi supus-o orînduirii noastre din prinosul vredniciei noastre şi al puterilor fireşti, nici n-am cîştigat-o prin dreptatea şi bunătatea noastră, nici cucerit-o prin mărinimia noastră. Cea mai mare parte din răspunsurile lor, schimbul de vorbe cu ei, arată că ei nu rămîn întru nimic mai prejos ca limpezime a minţii şi pătrundere din fire. Uluitoarea măreţie a oraşelor din Cuzco şi Mexic, între altele de acest fel, grădina acelui rege în care copacii, roadele şi ierburile toate după cum sînt, erau minunat făurite în

aur, iar în casa lui toate vieţuitoarele de pe pămîntul său şi din mări şi frumuseţea lucrărilor din piatră, pene, bumbac, zugrăvire, arată că nu rămîn cu nimic mai prejos nici ca meşteşug. Cît despre cuviosie, ascultare a religiei, dărnicie, bună-credinţă, dreaptă purtare, mult ne-a slujit nouă să fi fost mai prejos decît ei care s-au pierdut, fiind mai presus şi s-au dat platnici şi înşelat ei singuri. Iar despre îndrăzneală şi vitejie, despre statornicie şi vînjoşie, răbdare la foamete şi în faţa morţii, nu m-aş teme să alătur pildele găsite la ei de cele mai vestite din vechime, pomenite pe lume la noi, aici. Cei care i-au asuprit, să lase însă deoparte şiretleniile şi momelile cu care i-au amăgit şi dreapta uimire pe care o pricinuiau acelor naţii, să vadă pe neaşteptate oameni bărboşi vorbind felurite alte limbi, avînd altă credinţă, altfel de purtare, dintr-o parte de lume atît de depărtată unde nu închipuit-au vreodată să fi fost locuită: călări pe dihănii nemaipomenite, năpustindu-se pe ei care nu văzuseră cal aevea şi nici alt animal care să poarte om sau povară; înţoliţi cu piele lucitoare şi tare şi cu armă tăioasă şi sclipitoare şi împotriva lor care, în schimbul minunii unui ochi de oglindă şi pentru un cuţit, dădeau bogăţii mari în aur şi mărgăritare, ei care nu aveau nici ştiinţă, nici ceea ce trebuie ca să se poată îndeletnici cu lucrarea oţelului nostru: mai puneţi încă fulgerele şi trăznetele tunurilor noastre şi archebuzelor, care aveau cum să tulbure însuşi pe Cezar, dacă acesta ar fi fost luat pe neaşteptate, fără să fi avut vreo cunoştinţă de ele. Iar în vremea noastră, să taberi peste unele popoare goale, abia ajunse să ţeasă niscai bumbăcării, care nu aveau alte arme decît arcuri, pietre şi bîte, (c) şi scuturi de lemn; (b) popoare ameţite de feţe prietenoase şi de bună-credinţă, momite de ispita lucrurilor nevăzute şi străine lor; arătaţi — spun eu — cuceritorilor toată această nepotriveală şi răpiţi-le temeiul biruinţei. Cînd privesc însufleţirea neînfrîntă a bărbaţilor, femeilor, copiilor, întîmpinînd şi ţinînd piept în atîtea rînduri primejdiilor de neînlăturat, ca să-şi apere zeii şi neatîrnarea, acea mărinimoasă îndărătnicire a suferi toate năpastele şi greutăţile şi moartea mai curînd decît a se pleca sub jugul celor care i-au înşelat atît de ruşinos, şi unii zorind să moară de foame

și post, cînd au fost prinși, decît să primească viață din mîini dușmane atît de mișelește biruitoare, — eu spun că de li s-ar fi dat prilejul luptei drepte, cu arme și avutul științei, și în număr deopotrivă, ei ar fi fost tot atît de primejdioși și mai mult decît în vreun alt război văzut de noi.

Cum de nu căzut-a în mîinile lui Alexandru sau sub vechii greci sau romani o atît de nobilă cucerire și o schimbare atît de mare de împărății și popoare, cum ar fi netezit ei și îndulcit cu încetul sălbăticia și ar fi întărit buna sămînță căreia firea dăduse acolo răsărire, punînd laolaltă nu numai muncile cîmpului și înfrumusețarea orașelor și meșteșugurile de aici, atît pe cît ar fi fost nevoie de ele, dar încă îmbinînd virtuțile grecești și romane cu cele ale băștinașilor. Cîtă îndreptare ar fi fost și ce îmbunătățire a întregii întocmiri, dacă pildele și purtările dintîi ar fi chemat acolo acele popoare să ne laude și să stăruie în virtuți, împlinind între ei și noi frățietate și înțelegere! Cît de ușor ar fi fost să ai cîștigul de la suflete atît de noi, flămînzite după învățătură, cea mai mare parte avînd atît de frumoasă pornire! Dimpotrivă, ne-am slujit de neștiința și neiscusenia lor, ca să-i îndreptăm spre trădare, dezmăt, zgîrcenie și tot felul de neomenii și cruzimi, după chipul și asemănarea moravurilor noastre. Cine pus-a vreodată la atît de mare preț folosința negoțului și schimbului de mărfuri? Orașele pustiite, nații prăpădite, milioane de oameni trecuți prin sabie și cea mai frumoasă parte a lumii răscolită pentru negoțul mărgăritarului și al piperului; ușoare biruințe. Nu fost-a ambiție, nu fost-a dușmănie obștească, să împingă oamenii unii împotriva altora la atît de groaznice potrivnicii și părăduiri atît de netrebnice.

De-a lungul coastelor, în căutarea hrubii cu zăcăminte pămîntești, unii spanioli ajunseră într-un ținut rodnic și plăcut, mult locuit, și arătară acelui popor, după cum le este obiceiul, că ei erau oameni pașnici, venind de departe, trimiși de regele Castiliei, cel mai mare principe al pămîntului, căruia papa, locțiitorul lui Dumnezeu pe pămînt, îi dăduse stăpînire asupra Indiilor. De se învoiesc să plătească bir vor fi cu mare bunătate ocrotiți: le cerură hrană și aur pentru nevoile cîtorva doftori, le ară-

tară totdeodată credința într-un singur Dumnezeu și adevărul religiei noastre, de care ei îi sfătuiau să se alăture, mai alăturînd și cîteva amenințări. Răspunsul fu următorul: „că sînt pașnici, nu se vede după înfățișarea lor; cît despre rege, dacă cere, trebuie să fie sărac și nevoiaș. Iar cel care i-a făcut partea, om iubitor de vrajbă, să apuce a da unui al treilea lucrul care nu-i al său, ca să-l puie să lupte cu vechii săi stăpînitori, iar hrană, le vor da. Aur au puțin, este avuție pe care ei nicicum nu pun preț, fiindcă nu folosește traiului, deoarece întreaga grijă privește numai viața fericită și plăcută; totuși, atît cît vor putea găsi, în afară de ce este pentru a sluji zeii lor, să-l ia cu bine; iar arătarea făcută despre un singur Dumnezeu plăcutu-le-a, dar ei nu voiesc a schimba religia lor, fiindcă aceea i-a ocrotit cu folos timp îndelung și nu au obiceiul să se ia decît după sfatul prietenilor și cunoscuților. În ceea ce privește amenințările, semn de strîmbă judecată este să amenințî pe cei a căror fire și mijlociri nu le cunoști: așadar, să se grăbească a părăsi pămîntul lor, căci nu erau învățați să ia în nume bun nici cinstirile, nici mustrările oamenilor cu armii și străini: de nu, vor face cu ei ce-au făcut cu ceilalți, arătîndu-le capetele unor oameni pedepsiți în jurul orașelor lor". Iată o pildă a acelei îngînări copilărești. Oricum ar fi fost, nici acolo, nici în alte multe locuri, unde spaniolii nu au găsit mărfurile pe care le căutau, nu se opriră, nici nu descălecară, oricît de prielnic ar fi fost, mărturie canibalii mei[324].

Din cei doi mai puternici domnitori în lumea de-acolo, s-ar putea să fie și în cea de aici, regi ai atîtor regi, cei de pe urmă, pe care ei îi izgoniră, celuia din Peru[325], prins într-o bătălie, i-au cerut răscumpărarea neasemuit de mare și a fost plătită cu credință, iar la schimbul de vorbe dădu dovadă de dreaptă vitejie, neatîrnare și statornicie, limpede pricepere și bine cumpănită. Biruitorii, după ce i-au luat 1 325 000 aur numărat (pînă și caii lor erau potcoviți cu aur curat), vrură să mai și vadă, cu prețul oricărei ticăloșii, care ar mai putea fi comorile acelui rege. I se scorni o nouă împricinare și înfățișare, că el plănuia răzvrătirea ținuturilor lui ca să-și capete dezrobirea. Astfel, de pe urma frumoasei dreptăți a celor care

uneltiseră cea trădare, el fu osîndit la spînzurătoare şi sugrumare în faţa mulţimii. În clipa pedepsei, el fuse nevoit să-şi răscumpere chinul şi să fie ars de viu; groaznică pătimire şi uimitoare, pe care el totuşi o răbdă fără a tăgădui purtarea şi cuvîntul său, cu o semeţie curat regească. Pe urmă, ca poporul înmărmurit şi uluit de treabă atît de neînchipuită, să fie îmbunat, ei se prefăcură că pling moartea lui şi porunciră înmormîntare cu alai măreţ.

Celălalt, rege al Mexicului[326], după ce timp îndelungat îşi apără oraşul împresurat şi arată în aceasta cea mai mare străşnicie şi strălucire pe care vreodată principe şi popor arătat-au, căzu din nenorocire viu în mîinile duşmane, predîndu-se cu făgăduinţa de a i se păstra întru totul cinstirea datorită unui rege (în temniţă nici nu lăsă să se vadă nimic din ce ar fi putut ştirbi această măreţie); ei, după biruinţă, după ce răscoliră şi scotociră pretutindeni, negăsind tot aurul pe care îşi închipuiau să-l culeagă, se apucară de căutări, supunînd la cele mai mari chinuri ce le veneau în minte, pe cei prinşi. Dar la nimic ajungînd, fiindcă întîmpinară străşnicie mai aprigă decît chinurile lor, pînă la urmă, atît se înverşunară încît puseră pe rege însuşi şi pe unul din sfetnicii de la curtea sa la chin unul în faţa altuia. Acel om mîndru, în cleştele suferinţei, pus pe jar, întoarse pînă la urmă privirile spre stăpînul său cum ar fi fost să-i ceară încuviinţare a spune ce ştie, ca să scape de crunta caznă. Regele, străpungîndu-l aspru cu privirea, ca o mustrare a micimii ce dovedea, îi spuse numai aceste cuvinte cu glas răspicat şi aspru: „Oare eu mă scald? Sînt eu mai în larg decît tine?“ Celălalt se prăvăli de îndată sub dureri şi muri pe loc. Regele, pe jumătate ars, fu ridicat de acolo, nu de îndurare (căci unde s-ar găsi îndurare la sufletele care pentru a dibui un vas de aur ca pradă pun pe jar un om şi un rege atît de mari în cin şi atît de vrednici?), dar fiindcă străşnicia lui zădărnicea ruşinoasa lor cruzime, îl spînzurară pe urmă, deoarece el se hotărîse a-şi face seama cu arma, pentru a scăpa de o lungă întemniţare şi robie, dîndu-şi sfîrşitul cu mîndrie, prinţ atît de măreţ.

O altă dată aruncară pe acelaşi rug patru sute şaizeci de oameni vii, patru sute din popor şi cei şaizeci di-

riguitori ai ţinuturilor, prinşi în război. Aceste povestiri le ţinem de la făptaşi înşişi, căci nu numai le mărturisesc, — se laudă cu ele şi le dă drept învăţătură. Fi-va oare în numele religiei lor, a zorului şi dreptăţii faţă de ea? Fără îndoială, prea depărtate şi nepotrivite căi pentru atît de sfîntă îndeplinire. Dacă ar fi avut de gînd să răspîndească a noastră credinţă ar fi trebuit să aibă în vedere că nu stăpînirea pămînturilor propovăduieşte ea, ci stăpînirea oamenilor şi s-ar fi mulţumit cu măcelurile pricinuite de război, fără a mai face măceluri înfricoşătoare, ca şi cînd ar fi fost fiare, pe tot întinsul unde fierul şi pîrjolul pot ajunge, nelăsînd în viaţă decît atîţi cîţi le trebuiau ca să aibă robi prăpădiţi cu care să lucreze şi să-i slujească la hrubele zăcămintelor pămînteşti; în aşa fel că mai multe căpetenii fost-au pedepsite cu moartea pe locul chiar al cuceririlor, din porunca regilor Castiliei, pe bună-dreptate mîniaţi de purtările lor groaznice, fiind dispreţuiţi şi blestemaţi aproape de toţi. Dumnezeu bine răsplătitu-le-a, îngăduind ca prăzile cele mai mari să fie înghiţite de ape cînd erau pe drum de întoarcere sau să se irosească în războaiele lăuntrice, unde se mîncau unii pe alţii şi fură cei mai mulţi îngropaţi pe loc, fără să fi cules rodul biruinţei.

Iar agonisirea aceasta, în mîinile unui principe chibzuit[327] şi cruţător, aduce atît de puţin faţă de speranţa înaintaşilor săi din belşugul peste care dăduseră în acele ţări noi (căci, cu toate că se scoate încă mult, noi vedem că nu se scoate nimic faţă de cît se aştepta), vine din faptul că obiceiul banilor de schimb era cu totul necunoscut şi aurul lor era adunat fără altă întrebuinţare, numai ca podoabă şi semeţire, drept lucru casnic, păstrat din tată în fiu, de mai mulţi regi puternici, care secau vinele de aur ca să facă grămezi de văsării, chipuri şi scule în palatele lor şi la altare, în vreme ce aurul nostru este dat tot în folosinţă şi pentru negustorii. Noi îl subţiem şi mestecăm în mii de feluri, îl răspîndim şi împrăştiem. Să ne închipuim că regii noştri ar fi îngrămădit de asemenea tot aurul pe care l-ar fi putut găsi mai multe veacuri de-a rîndul şi l-ar fi ţinut neumblat.

Cei din regatul Mexic erau oarecum mai şlefuiţi şi mai dibaci în meşteşuguri decît celelalte naţii de acolo.

Gîndeau ca şi noi că lumea asta mare se apropie de sfîrşitul ei şi luară drept semn prăpădul pricinuit de venirea noastră. Ei credeau că fiinţa lumii se împarte în 5 vîrste, după viaţa a cinci sori iviţi pe rînd, dintre care patru şi trecuseră de vremea lor, iar cel care-i luminează este al cincilea. Cel dintîi pieri, cu toate cîte se aflau sub potopul căzut peste atotcuprinsul; al doilea, sub prăvălirea bolţii cereşti care înăbuşise orice vietate, vîrstă în care ei socoteau a fi trăit uriaşii şi arătară spaniolilor oseminte de oameni care aveau douăzeci de palme înălţime; al treilea soare pieri cu focul care mistui totul; al patrulea, printr-o vîltorire a văzduhurilor şi vînturilor care doborîră pînă şi munţii; oamenii nu muriră de aceste, dar fură schimbaţi în maimuţe (cîte nu se împlîntă în slaba crezare a omului!). După moartea celui de-al patrulea soare, lumea fu în beznă neîncetată 25 de ani, iar în al cincisprezecelea fură zămisliţi un bărbat şi o femeie, care începură din nou seminţia omului. Zece ani după, într-una din zilele lor, soarele fu din nou întruchipat; şi din acea zi ei încep numărarea anilor lor. A treia zi după facerea lui, muriră zeităţile cele vechi; cele noi se născură de atunci, rînd pe rînd Acum gîndesc a fi pieirea acestui soare din urmă, întocmitorul cronicului nu aflat-a cînd, dar numărul acelei schimbări, a patra, se potriveşte cu marea întîlnire a luceferilor, care acum 800 de ani pricinui, după socoteala astrologhicească, mai multe tulburări şi noutăţi pe lume.

Cît despre măreţie şi strălucire, de la care purces-am eu la aceste spuse, nici grecii, nici romanii, nici Eghipetul nu pot fi asemuiţi cu vreuna din lucrările lor, ca drumul care se vede în Peru[328], ridicat de regii ţării de la oraşul Quitto pînă la Cuzco (sînt trei sute de leghe), drept, neted, larg de douăzeci şi patru de paşi, împietruit, cu ziduri de o parte şi de alta, iar de-a lungul lor, înăuntru, două rîuri curgătoare mărginite cu frumoşi copaci pe care-i numesc molly. Acolo unde au dat de munţi şi de stînci, ei le-au retezat şi îndreptat, umplînd rîpele cu piatră şi var. La capătul fiecărei zile de drum sînt ridicate frumoase palate, înzestrate cu hrană, veşminte şi arme, tot atît pentru călători ca şi pentru oştile în trecere. Am luat seamă, judecînd această lucrare, greutatea nespus de mare în acele locuri. Ei nu clădeau cu pietre mai mici

de zece picioare în pătrat; nu aveau altă putință de cărat, decît puterea brațelor, ca să tragă povara. Nu numai a face schele nu știau, dar nu știau nici altă mînuire decît îngrămădirea pămîntului pînă la înălțimea unde ajungea clăditul și apoi îl scoteau.

Să ne întoarcem la cărăturile noastre. La ei, în loc de orice altfel de tras, aveau brațe, duceau oamenii și pe umerii lor. În ziua cînd fu prins cel de pe urmă rege din Peru, era purtat pe o targă de aur șezînd pe un scaun de aur în mijlocul bătăliei. Pe rînd ce purtătorii lui erau loviți, căci vroiau ca el să fie prins viu, tot atîția pe cît era nevoie luau locul morților, în așa fel că nu-l putură doborî, oricît de mulți omorîră, pînă cînd un călăreț nu-l prinse de trup și-l doborî la pămînt[329].

Capitolul VII

DESPRE NEAJUNSURILE MĂRIRII

(b) Fiindcă nu putem ajunge pînă la ea, să ne răzbunăm ponegrind-o, și nu înseamnă a ponegri pe de-a întregul lucru în care găsește cusururi, se găsesc în toate, oricît ar fi lucrurile de frumoase și de dorit. Îndeobște are acest vădit cîștig că se înjosește cînd îi place și are cam de ajuns ales ca să fie într-una ori în cealaltă stare, fiindcă nu cazi de pe orice înălțime; aflăm mai multe de unde poți coborî fără a cădea. Tare-mi pare că-i dăruim însă prea mare preț și prea mare preț punem pe hotărîrea celor pe care-i vedem, sau despre care auzit-am că au disprețuit sau părăsit mărirea din buna lor voie. De felul ei, nu se arată a fi atît de lesnicioasă, ca să fie minune a te lipsi de ea. Nu găsesc tare grea truda ce-ți dau suferințele, dar a te mulțumi cu o soartă de mijloc și a fugi de mărire, nu găsesc că-i mare vitejie. Pare-mi-se că este o virtute la care eu, care nu-s decît o puținătate, aș ajunge fără multă osteneală. Ce vor face cei care ar mai avea în vedere și fala ce însoțește asemenea părăsire în care se poate afla mai multă ambiție decît însăși îmbucurarea măririi: cu atît mai mult că ambiția nu se poartă niciodată mai mul-

ţumitor pe seama ei, decît pe cale neumblată şi neobişnuită?

Ascut vitejia mea pe tăişul răbdării şi o tocesc de partea zorului. Am ce dori, tot atît cît şi un altul şi las în voie zgîndărirea dorinţelor mele; dar totuşi nu mi s-a întîmplat să-mi doresc nici împărăţie, nici domnie, nici soarta care poartă pe culmi: nu ating într-acolo, ţin prea mult la mine. Cînd mă gîndesc a mă ridica, o fac pe jos; în creştere strunită şi sfioasă, pentru mine anume, ca hotărîre, priveghere, sănătate, frumuseţe, încă şi bogăţie. Dar cea încredinţare, cea vază, atît de împuternicită, sucește închipuirea mea şi, cu totul stau împotriva celui măreţ[330], mie mi-ar place mai degrabă să fiu al doilea sau al treilea în Périgueux, decît întîiul la Paris. Ca să nu mint, mai bine al treilea la Paris, decît cel dintîi la cîrmă. Eu nu vreau nici să mă sfădesc la vreo uşă cu vreun portar, ca un biet nimenea, nici ca mulţimea să se dea în lături cu plecăciuni pe unde trec. Sînt învăţat pe treaptă de mijloc şi de la soartă şi după gustul meu. (c) Şi arătat-am, în purtarea vieţii mele şi în îndeplinirile mele, că mai curînd m-am ferit decît, dimpotrivă, să sar peste starea în care Dumnezeu mi-a sortit naşterea. Orice întemeiere firească pe cît este de dreaptă este şi înlesnită.

(b) Aşadar, am sufletul temător şi nu măsor norocul după înălţime: îl măsor după cum îmi este mai uşor.

(c) Dar, şi dacă nu am inima destul de vînjoasă, o am în schimb deschisă şi-mi porunceşte a da cu tărie pe faţă slăbiciunea ei. Cine mi-ar pune înainte viaţa lui L. Thorius Balbus[331], om luminat, învăţat, sănătos, priceput şi harnic la tot felul de înlesniri şi plăceri, trăind agale şi de sine-stătător, cu sufletul bine pregătit să întîmpine moarte, iresuri, dureri şi alte ponoase ale omului, care muri la bătălie cu arma în mînă ca să-şi apere ţara, cu viaţa lui M. Regulus[332], atît de semeaţă şi mîndră încît rămas-a în pomenirea fiecăruia, ca şi purtarea uimitoare şi falnică a sfîrşitului său: una fără faimă, fără preamărire, cealaltă pilduitoare şi lăudată a minune: aş spune despre aceasta fără îndoială ceea ce spune Cicero, dacă aş putea vorbi tot atît de bine şi eu; dar dacă ar trebui să le iau ca măsură pentru viaţa mea, încă aş spune că este mai pe măsura

mea şi a dorinţelor mele cea dintîi, decît ceastălaltă, mult depărtată şi mai presus, la aceasta nu pot ajunge decît închinîndu-mă; m-aş învrednici să ajung la cealaltă, deprinzîndu-mă[333].

Dar să ne întoarcem la mărirea noastră în veac de unde pornit-am.

(b) Mi-este silă de domnie şi dacă o am şi dacă o rabd.

(c) Otanes, unul din cei şapte care erau îndrituiţi a lua domnia regatului din Persia, se hotărî, pe placul său, a părăsi celorlalţi dreptul de domnie, la care putea ajunge fie prin alegere, fie la sorţi, numai el şi toţi ai săi să poată trăi neatirnaţi de altă întîietate şi supunere decît legile străbune, iar el să rămînă volnic în tot ce nu aduce ştirbire acestora, dorind să nu poruncească şi să nu i se poruncească, treabă care bucuros aş fi făcut şi eu.

(b) Cea mai aspră şi grea meserie de pe lume — cred eu — este să fii cu cinste un rege. Eu iert mai mult greşelile lor, decît li se iartă de obicei, luînd în seamă neînchipuita greutate a sarcinii lor, care mă uimeşte. Anevoie este să cumpăneşti o putere atît de nemăsurată; cu toate că înşişi pentru cei a căror fire este mai puţin înzestrată, neasemuit îndemn spre virtute este să fii pus în astfel de loc, unde tot binele pe care-l faci să fie trecut în cronici şi unde cea mai măruntă izbutire înrîureşte atîţia inşi, la care învrednicirea ta, cum este a propovăduitorilor, se îndreaptă mai ales către popor, jude prea puţin văzător, cu uşurinţă înşelat, cu uşurinţă mulţumit. Puţine sînt lucrurile pe care noi putem să le judecăm cu bună-credinţă, fiindcă puţine sînt cele care într-un chip sau altul nu le privim decît pe cît ele ne privesc. Cei mai presus şi cei mai prejos, ca şi stăpînitorii şi supuşii nevoiţi din fire sînt a da ascultare pizmuirii şi tăgadei: ele se stingheresc neîncetat una pe alta. Eu nu găsesc nici pe una, nici pe alta îndrituite într-o asemenea însoţire: să ascultăm glasul cuminţeniei, care este neînduplecat şi neclintit, dacă-i vom putea da de rost, cum vorbeşte despre acestea. Frunzăream cam acum o lună, două cărţi din Scoţia[334] care se bat cap în cap în această privinţă. Cea de partea poporului, pune pe rege într-o stare

mai rea decît a unui cărăuș; în cea de partea cinului, regele este așezat cîteva trepte peste Dumnezeu ca stăpînire și puternicie.

Iar despre neajunsul măririi avut în vedere aici de mine, o împrejurare m-a lămurit de curînd, că este următorul. Se întîmplă că nimic nu-i mai ademenitor în frecușul cu oamenii decît încercările ce facem a ne întrece unii pe alții, fie din zorul a căpăta cinste și prețuire, fie ca să avem dibăcie trupească sau a minții, în care mărirea domnitoare nu are acvea vreun amestec. Cu adevărat, prinților, îmi pare că adesea li se aduce drept prinos dispreț și necuviință din prea mare cinstire. Deoarece în copilăria mea ceea ce mă jignea peste fire, era cînd cei care se luau la întrecere cu mine, se fereau a se sili din plin, ca să nu mă afle nevrednic. Este ce li se întîmplă lor în toată ziua, fiecare găsind că nu se cade a se sili împotriva lor. Dacă se ia seama că ei doresc biruința cît de puțin, nu se află vreunul care să nu se trudească să o mijlocească și care să nu-i placă mai mult a trăda fala sa decît să o știrbească pe a lor. Eu stărui atît cît trebuie ca să le rămînă cinstea. Care-i partea principilor într-o dezbatere unde fiecare este de partea lor? Pare că văd pe voinicii ceia din timpul de demult, care se înfățișau la întreceri și luptau cu arme fermecate. Brysson, alergînd într-o întrecere cu Alexandru, se prefăcu că fuge; Alexandru îl ocărî, dar ar fi trebuit să fie biciuit. Privitor la aceasta, Carneade spune: „Copiii principilor nu învață nimic pe bună-dreptate, decît să mîie caii, deoarece în toate celelalte deprinderi fiecare îngăduie și le dă cîștig, dar un cal, care nu e nici lingușitor și nici curtean, zvîrle pe fiul regelui la pămînt ca și pe fiul mojicului".

Homer nevoit a fost a se învoi ca Venus să fie rănită în războiul troian, zeiță atît de dulce și de gingașă, ca să-i fie împărtășită vitejia și îndrăzneala, însușiri care nu cad de partea celor scutiți de primejdie. Zeii se înfățișează încruntați, spăimîntători, fugind, îndurerîndu-se, pătimind ca să le cinstim virtuțile înfiripate de noi din aceste pătimiri. Cine nu are necazurile și greutatea ursitei sale nu poate să aibă parte din cinstea și plăcerea căpătată pe urma izbutirilor norocoase. Jalnic este să fii atît de puternic încît toate să ți se plece. Soarta te înde-

părtează de frăţietate şi însoţire, te împlîntă cu totul deoparte. Cea înlesnire şi uşurinţă care fac să ţi se supuie totul, sînt maştere tuturor plăcerilor: înseamnă a pluti, nu a umbla; înseamnă a dormi, nu a trăi. Închipuiţi-vă omul însoţit de atotputernicie: îl prăpădiţi, el trebuie să ceară de milă întîmpinări şi împotrivire; fiinţa sa şi avuţia sînt sărăcite[335].

Bunele însuşiri ale principilor sînt moarte şi pierdute, deoarece ele nu se pot dovedi decît prin asemuire şi sînt înlăturate de la aceasta, neavînd cunoştinţă de adevărata laudă, sînt bătuţi neîncetat de învoirea tuturora fără osebire. De au a face cu cel mai tont dintre supuşi, ei nu au cum căpăta cîştig asupra-i, fiindcă spune: „este, pentru că este regele meu" şi crede că a spus de ajuns ca să se înţeleagă că s-a lăsat bătut. Mărirea înăbuşă şi mistuie celelalte însuşiri adevărate şi din fiinţă; ele se cufundă în cinul domniei şi nu le rămîne lor de dat la iveală decît faptele ce-i privesc de-a dreptul şi ţin de slujba lor: sarcinile dregătoriei. Pe atît de mult este rege încît nu este el decît prin aceasta. Acea lumină străină care-l împresură îl ascunde şi ni-l răpeşte: vederea noastră se izbeşte şi se împrăştie fiind potopită şi orbită de acea puternică lumină. Senatul porunci să dea lui Tiberiu cununa elocinţei; el o înapoie, socotind că judecată neatîrnată nu poate fi şi dacă ar fi fost cu adevărat pentru el nu are har.

Aşa cum li se închină întreg prinosul cinstei, tot astfel li se încuviinţează şi îndrituiesc greşelile şi viţiile, nu numai din învoire, dar şi prin înrîurirea ce pot avea asupra altora. Fiecare dintre însoţitorii lui Alexandru ţinea ca şi el, capul plecat într-o parte, iar linguşitorii lui Dionisie se poticneau în faţa lui, se loveau şi se împingeau întîlnindu-se în calea lor, ca să arate că au vedere tot atît de scurtă ca şi el. Pînă şi pulparele de fier slujit-au uneori drept arătare şi măgulire pe placul domnitorului. Cunoscut-am care făceau pe surzii de fudulie. Plutarh văzut-a curteni lepădînd soţiile lor pe care le iubeau, fiindcă stăpînul îşi ura el soţia. Mai mult, destrăbălarea fost-a pusă la mare preţ şi orice dezmăţ, ca şi strîmbătatea, blestemurile, cruzimile şi erezia, ca şi iresul, necuviosia, trîndăvia şi mai rău; dacă poate fi mai rău,

pildă încă şi mai primejdioasă a măgulitorilor, lui Mithridate care, fiindcă stăpînul rîvnea a fi cinstit ca bun doftor, vroiau ca el să le ciopîrţească mădularele: ceilalţi rabdă să li se ardă cu fierul roşu sufletul, parte mai gingaşă şi mai mîndră.

Dar, ca să închei de unde am început, Adrian împăratul, stînd de vorbă cu filozoful Favorinus despre înţelesul unui cuvînt, acesta în scurtă vreme se lăsă învins. Prietenilor, care-l învinuiau, le spuse: „Vreţi să nu fie el mai învăţat decît mine, el care are pe mîna lui 30 de legiuni?“ August scrise versuri împotriva lui Asinius Pollio[336]: Iară eu, spune Pollio, tac. Nu-i cuminte să scrii pe placul tău despre cel care te poate surghiuni“. Dreptate avea: căci Dionisie, fiindcă n-a putut să fie pe potriva lui Filoxenus[337] în poezie şi pe a lui Platon ca judecată, osîndi pe unul la ocnă şi trimise pe celălalt să fie vîndut sclav în insula Aegina.

Capitolul VIII

DESPRE MĂIESTRIA LA SCHIMBUL DE VORBE

(b) Datina la scaunul nostru al dreptăţii este să se pedepsească unii pentru a sluji drept pildă altora.

(c) A-i pedepsi pentru că au păcătuit, ar fi o neghiobie — spune Platon —, ce-i făcut nu-l poţi desface, ci este pentru ca să nu păcătuiască alţii şi să se ferească de a greşi ca ei.

(b) Nu îndrepţi pe cel pe care-l spînzuri, îndrepţi pe ceilalţi prin el. Tot astfel fac şi eu. Greşelile mele vin din fire şi nu au leac; dar după cum oamenii cumsecade sînt folositori lumii care se ia după ei, tot astfel eu voi folosi lumii ca să nu se ia după mine:

> *Nonne vides, Albi ut malè vivat filius, utque*
> *Barrus inops? magnum documentum, ne patriam rem*
> *Perdere quis velit*[338].

Dînd la iveală şi tipărind cusururile mele, vreunul se va învăţa a se feri de ele. Părţile ce preţuiesc eu mai mult

la mine își trag mai mare cinste din mustrare, decît din laudă. Iată de ce mă întorc mai adesea la ele și mă opresc. Dar cînd totul fost-a zis, nu vorbești niciodată de tine, fără a fi în pagubă: vinovățiile pe care tu însuți ți le găsești, sînt neapărat mărite, laudele — micșorate.

S-ar putea afla unii croiți ca mine, care să mă învețe mai bine stînd împotriva mea decît învoindu-se, și înlăturîndu-se decît apropiindu-se: Cato cel Bătrîn, cînd spune că înțelepții mai mult învață de la nebuni, decît nebunii de la înțelepți și cel vechi cîntăreț din liră de care povestește Pausanias[339], că avea obiceiul să trimită pe învățăcei lui să asculte pe unul care cîntă prost, peste drum de el, ca ei să prindă ură de nestrunirea și smintoala măsurilor. Groaza de cruzime mă aruncă mult mai departe pe calea îndurării decît ar putea face vreun propovăduitor al îndurării. Un bun călăreț nu mă îndreaptă în șa cît o face un judecător de la cîrmuire sau venețianul călăreț; și un prost fel de grai drege mult mai bine graiul meu decît unul fără greș. În fiecare zi nepurtarea altuia îmi dă de știre și ceea ce împunge, zgîndăre, mă povățuiește și trezește mai bine, decît ce mîngîie. Timpurile acestea nu-s bune decît ca să ne îndreptăm: mai mult prin nepotrivire decît cu nimereală, prin neasemuire decît prin asemuire. Fiindcă avem puține pilde bune drept învățămînt eu folosesc pe cele rele, a căror învățătură îmi stă la îndemînă: vederea obișnuită a vicleniei, furtișagului, rînduit-a și strunit-a purtările mele. M-am străduit să fiu plăcut cu cît vedeam că alții sînt supărători, neșovăielnic pe cît vedeam pe alții șovăind; blînd, întrucît alții erau aspri, și bun, pe cît vedeam răii. Dar luam asupra-mi sarcini doborîtoare.

(b) Cea mai rodnică și firească deprindere a minții noastre este, pe placul meu, a sta de vorbă: găsesc a fi cel mai ademenitor obicei între toate ale traiului nostru; și pe acest temei, dacă mi-ar da să aleg, eu cred că aș alege mai bine să pierd vederea decît auzul sau vorbirea. Atenienii și încă romanii țineau în mare cinste această deprindere în Academiile lor. Pe vremea noastră, italienii au mai păstrat unele urme, spre marele lor cîștig, precum se arată la schimburile lor de vorbe cu noi. Învățătura cărților are o mișcare tărăgănată și slabă, care

nu înfierbîntă[340]: în vreme ce a sta de vorbă este şi a învăţa totodată. Vorba sfătoasă cu un suflet tare, cu un aprig mînuitor al cuvîntului, îţi pune sulița în coastă, împunge la stînga, la dreapta, închipuirile lui dau avînt alor mele. Rîvnă, fală, strășnicire, mă împing, mă înalţă peste mine însumi. Iar a fi tot pe o strună, este însuşire cu totul ponositoare cînd stai de vorbă.

Precum mintea noastră se întăreşte în legătură cu minţile vînjoase şi chibzuite, nu putem de ajuns spune cît pierde şi scade avînd de a face neîncetat cu minţi posace şi plăpînde. Nu-i altă molimă care să se răspîndească mai mult. Ştiu destul din păţitele cît li se întinde urîtul. Îmi place să schimb vorbe şi să am întîmpinare, dar cu puţini oameni şi pe seama mea: căci a se arăta în slujba măririlor şi a se lua la întrecere grozăvindu-se cu pliscul şi cu duhul, cu găsesc a fi meserie necuvenită unei feţe cinstite.

Prostia este rea însuşire, însă a nu o suferi, a fi scos din sărite şi a te înciuda cum mi se întîmplă, este un alt soi de boală care cu nimic nu rămîne datoare ponositoarei prostii; şi este ceea ce eu acum vreau să dau la mine în vileag.

Leg vorbă cu uşurinţă şi o învîrt în toate felurile, cu atît mai mult că la mine părerea găseşte un pămînt greu de pătruns şi în care nu-şi adînceşte rădăcina. Nici un fel de învederare nu mă uimeşte, nici nu mă supără vreo crezare, oricît ar sta împotriva crezării mele. Nu este năzărire oricît de zănatică şi năstrușnică, să nu-mi pară că se nimereşte a fi scornire a minţii omului. Noi, aştia, care nu păsuim ca judecata noastră să aibă dreptul să hotărască, privim îngăduitori osebitele păreri şi, dacă nu le zălogim judecata, le zălogim cu uşurinţă urechea noastră. Unde talerul cîntarului este de tot gol las să atîrne celălalt sub visările unei babe şi-mi pare că iertat îmi este să ţin mai curînd de un număr nepereche, de o zi ca joi decît de vineri, să-mi mai placă al 12-lea sau al 14-lea la masă decît al 13-lea, să văd mai bucuros iepurele de-a lungul decît de-a curmezişul drumului cînd călătoresc şi dau mai curînd piciorul stîng la încălţat decît dreptul. Toate visările de felul acesta, care au crezămînt în jurul nostru, vrednice sînt să fie

măcar ascultate. Din parte-mi, duc cu ele numai nimicul, dar îl duc. Au greutate şi părerile de rînd şi întîmplătoare, care în fire tot nimic sînt. Şi acela care se lasă dus pînă într-atît nimic, dovedeşte viţiul îndărătniciei, ferindu-se de cel al iresului.

Aşadar, nepotrivirile în judecată nu mă supără, nici mă scacă, numai mă trezesc şi mă dezmeticesc. Noi fugim de îndreptare, ar trebui să stăm de faţă şi în vedere mai ales cînd ni se arată printr-un schimb de vorbă sfătos, nu dăscălicesc. La orice întîmpinare nu se uită dacă-i dreaptă, dar cum ne mîntuim de ea pe dreptul sau pe nedreptul. În loc să-i întindem braţele îi întindem ghearele. Eu aş răbda să fiu aspru lovit de prietenii mei: „Eşti un prost, visezi". Îmi place, între oameni de omenie să se grăiască cu îndrăzneală, cuvintele să meargă una cu gîndul. Trebuie să ne întărim auzul şi să-l hirşim în ciuda sunetului dulcegăriei ceremonioase a vorbelor. Îmi place o însoţire şi un prieteşug tare şi bărbătesc, o prietenie care se mîndreşte de vînjoşia şi asprimea legăturii sale, ca şi dragostea de muşcături şi zdreliri sîngeroase[341].

(c) Nu-i de ajuns vînjoasă şi darnică, dacă nu e bătăioasă, dacă este cuviincioasă şi meşteşugită, dacă se teme de izbitură şi are pas a ferire. *Neque enim disputari sine reprehensione potest*[342].

(b) Cînd mi se stă împotrivă, mi se trezeşte luarea-aminte, nu mînia: merg către cel care mi se împotriveşte, căci îmi dă de ştire. Cauza adevărului ar trebui să fie a unuia şi a celuilalt îndeobşte. Ce va răspunde el oare? Patima ciudei i-a şi izbit judecata. Tulburarea l-a cuprins înainte să i se fi trezit mintea. Ar fi cu folos să se pună rămăşag pe hotărîrea certurilor noastre, să fie o pagubă simţită a pierderilor, în aşa fel ca să ţinem seamă de ele şi ca sluga mea să-mi poată spune: „Te-a costat anul trecut o sută de scuzi de cîte douăzeci de ori, fiindcă ai fost neştiutor şi îndărătnic".

Eu sărbătoresc şi răsfăţ adevărul în orişice mîini îl găsesc, şi de voie bună mă dau lui bătut şi-i întind armele plecate de departe cît îl văd că se apropie.

(c) Îmi place să mi se dovedească greşeala mea, numai să nu fie cu mutră prea grozavă şi dăscălicească şi mă

alătur de cei ce-mi găsesc cusur în scrierile mele; adesea le-am schimbat, mai mult pe seama cuviinței, decît pe seama îndreptării; plăcîndu-mi să răsplătesc și să hrănesc volnicia mustrării prin ușurința încuviințării, fie și în paguba mea. Totuși, greu este, bine înțeles, să cîștigi oamenii de azi; ei nu au îndrăzneala să îndrepte, fiindcă nu au îndrăzneala să fie îndreptați și vorbesc totdeauna fățarnic unul altuia. Îmi este atît de plăcut să fiu cunoscut și judecat, încît nu prea îmi pasă în ce fel va-să-fiu. Atît de des închipuirea stă împotriva ei însăși cu mustrare, încît totuna îmi este dacă altul o face; mai cu seamă că nu dau acelei mustrări decît împuternicirea pe care o vreau eu; rup însă paiul de rămășag cu cel care se prostăpește, precum știu pe unul care se căiește să fi făcut arătare, dacă nu este crezut și ia drept ocară dacă strîngi în chingă părerea lui. Că Socrate primea totdeauna voios cele împotriva spusei lui, s-ar putea socoti a fi din pricina tăriei lui, cîștigul fiind neapărat de partea sa, el le primea ca prilej de nouă fală. Noi însă pe dos vedem, că nimic nu face să fie simțirea noastră mai gingașe decît părerea disprețului și atotputerniciei potrivnicului; și judecat este că mai curînd cel slab are a primi cu bună-voie întîmpinările care-l îndreaptă și îl îmbogățesc.

(b) Cu adevărat eu caut mai mult întovărășire cu cei care-mi aduc mustrări, decît cu cei care ne încîntă și ne lasă întîietate. Antistene[343] porunci copiilor săi să nu se bucure niciodată și să nu mulțumească omului care-i laudă. Eu mă simt mult mai mîndru de biruința pe care o cîștig asupra-mi, cînd în fierbințeala dezbaterii mă plec sub tăria judecății potrivnicului meu, decît cînd sînt măgulit de o biruință căpătată asupra potrivnicului, din pricina slăbiciunii lui.

În sfîrșit, eu primesc și mărturisesc tot felul de lovituri făcute de-a dreptul, oricît ar fi de neîntemeiate, dar sînt mult prea întărîtat de cele care mi se dau fără noimă. Nu-mi prea pasă de ce-i pus în dezbatere, și tot una-mi sînt părerile, iar biruința în pricină mă lasă cam nepăsător. O zi întreagă aș sta să mă răfuiesc netulburat, dacă mersul voroavei are șir.

(c) Nu cer pe atît tărie și iscusință, cît cer rînduială: rînduiala care-o vedem toată ziua în harța ciobanilor și

a băieților de prăvălie. Dacă ei o smintesc, este pe seama necuviinței; tot așa facem și noi. Dar tăbărîrea și nerăbdarea lor nu-i înlătură de la treaba în sine; vorbele lor își urmează șirul. Dacă unul întrece pe celălalt, dacă se reped, ei măcar se aud. Pentru mine se răspunde prea bine, dacă se răspunde despre ce este vorba. (b) Iar cînd vorba este răvășită și nerînduită părăsesc lucrul în sine și mă leg de felul cum este arătat cu necaz și zgîndăritor, aruncîndu-mă într-un fel de rîcă îndărătnică, răutăcioasă și poruncitoare, de care roșesc după aceea.

Nu se poate sta de vorbă pe față cu un prost. Nu numai judecata mea se strică pe mîna unui meșter atît de amarnic, dar și cugetul.

Certurile noastre ar trebui să fie oprite și pedepsite, ca și alte păcate ale cuvîntului: cîte vicii nu se îngrămădesc și nu se trezesc neîncetat, mînate și stăpînite de mînie! Noi apucăm a ne dușmăni împotriva judecăților mai întîi și apoi împotriva oamenilor. Nu învățăm a schimba vorba decît pentru a sta împotrivă; și fiecare, împotrivindu-se, avînd pe altul împotrivă, se ajunge ca rodul dezbaterii să fie pierderea și nimicirea adevărului. Așa că Platon, în *Republica*[344] sa, nu îngăduie această deprindere minților nătîngi și slute din născare.

(b) La ce bun să te apuci a căuta că-i aevea un ins care nu are nici mers, nici purtare cumsecade? Nu dăunezi pricinii, dacă o lași ca să vezi cu ce mijlociri poți s-o iei în cătare; eu nu spun cu mijlociri scolastice și meșteșugite, dar din fire și cu sănătoasă pricepere. Ce se va alege pînă la urmă? Unul merge către apus, altul către răsărit; pierd miezul și-l zăpăcesc în ghesul gîlcevilor. După un ceas de furtună, nu mai știu ce caută; unul e sus, altul jos, altul alături. Care se leagă de un cuvînt și o asemuire; care atinge numai ce i se aduce împotrivă, atît este de pornit pe calea sa și se gîndește cum el să se prindă din urmă, nu la tine. Altul simțindu-se slab de șale, se teme de tot, nu se învoiește cu nimic, amestecă dintr-un început, încurcă vorba; (c) sau de pe urma dezbaterii, se oțărăște a fi la pămînt; din hotărîtă nepricepere se dă în lături, arată dispreț trufaș sau prostească smerire. (b) Atîta-i este cestuilalt, să izbească, nu-i pasă cît se descoperă; altul își numără cuvintele și le dă greu-

tate ca și cînd ar fi judecate; celălalt nu se folosește decît de tăria glasului și a plămînilor săi; (c) iată pe cestălalt, care ia drept arme curate ocări și caută cu dinadinsul gîlceavă, ca germanul, ca să scape de însoțirea și schimbul de cuvinte ale unei minți care prinde în clește pe a lui. (b) Acesta din urmă nu vede nimic al judecății, dar te ține încins în menghina dialecticii, însăilărilor, dovedirii lui și a șurubărici meșteșugirii sale.

Iară cine să nu intre la bănuială și să nu se îndoiască dacă științele pot da vreun rod pe care să te bizui la nevoia vieții, avînd în vedere folosința ce-o facem noi? (c) *nihil sanantibus litteris*?[345] (b) Cine s-a cuminți prin logică? Unde-s frumoasele sale făgăduieli? (c) *Nec ad melius vivendum nec ad commodius disserendum*[346]. (b) Vede-se oare mai multă vînzoleală în ciorovăitul precupeților decît se vede între lume la certurile oamenilor învățați? Mi-ar place ca fiul meu să învețe a vorbi în circiumă decît la școlile vorbăriei. Luați un om al meseriei, cît ne face să simțim acea neîntrecută meșteșugire, care încîntă femeile și nepricepuții cum sîntem noi, uimindu-ne cu tăria judecății sale, cu frumusețea ticluirii sale pe care nu o stăpînește decît prin meșteșug, cît nu ne stăpînește și nu ne încredințează cum vrea el? Un om atît de neîntrecut în ce are de spus și în purtare — de ce vîră ocări, bîrfe și mînie în stăruința sa? Să-și scoată scufa, haina și latinească; să nu ne mai împuie urechile cu Aristotel pe dinafară și în întregime; îl veți lua drept unul dintre noi, și mai rău. Mie-mi pare că această cimilitură și împletire a vorbirii cu care ne amețește seamănă cu jocul cinel-cinel: mlădierea lor răvășește și silește simțirile noastre, dar nu zdruncină întru nimic crezămîntul nostru; în afară de această scamatorie, nimica nu fac să nu fie obișnuit și ponositor. Și dacă sînt mai învățați, nu sînt mai puțin nătîngi.

Eu iubesc și cinstesc învățătura tot atît cît pe cei care o au în stăpînirea lor; în adevăratul ei rost înseamnă agonisirea cea mai nobilă și puternică a oamenilor. Dar la aceia (și de felul lor sînt sumedenie) care întemeiază pe ea înstărirea lor și prețuirea de căpetenie, care se bizuie că au pricepere, pentru că au aducere-aminte, (c) *sub aliena umbra latentes*[347], (b) care nu pot nimic decît prin

carte, eu o urăsc, dacă mi-e îngăduit a spune, ceva mai mult decît urăsc prostia. În ţara mea şi în timpul meu cartea prieşte de ajuns pungilor, arar sufletelor. Dacă dă de unele molîi, le apasă şi le înăbuşe; coacă crudă şi nedospită; dacă sînt agere, bucuros le pritoceşte şi le subţiază pînă la neînvrednicire. Este treabă cam neînsemnată, folositoare foarte, drept podoabă unui suflet bun din născare. Pentru altfel de suflet, păguboasă; sau mai curînd lucru de folosit cu totul pe alese, drept giuvaer care nu se poate cumpăra ieftin: într-o mînă arată ca sceptrul, într-alta ca biciuşca măscăriciului. Dar să urmăm.

La ce biruinţă mai mare te poţi aştepta decît să dovedeşti potrivnicului tău că nu are cum te întîmpina? Cînd ai cîştig la înfăţişarea ta, adevărul cîştigă; cînd ai cîştig din partea rînduielii şi minuirii, eşti tu care cîştigi. (c) Părerea mea este că în Platon şi în Xenofon, Socrate schimbă vorbele mai mult privind pe cei care vorbesc decît privitor la ce se vorbeşte şi ca să arate lui Euthydemos şi Protagora cît de sfruntaţi sînt, mai mult decît despre sfruntarea meseriei lor. El ia în mînă ce este mai întîi de frămîntat, ca unul care are ţel mai folositor decît a lămuri şi este a lumina minţile pe care apucă să le mînuiască şi deprindă.

(b) Zorul şi urmărirea sînt curat din a noastră vînătoare; nu este iertat să le călăuzim prost şi cutezător; a da greş la prins, este altă treabă. Căci născuţi sîntem a căuta adevărul; a-l stăpîni este dat unei alte mari puteri. Nu este, cum spunea Democrit, ascunsă în fundul noianelor; mai curînd pe nemărginitul înalt al cunoaşterii dumnezeieşti. (c) Lumea nu este decît o şcoală a căutării. (b) Nu-i vorba de cine va nimeri, dar de cine va face cea mai frumoasă alergare. Deopotrivă o poate face prostul care adevăr spune, cît şi cel care spune neadevăr; căci pe seama noastră este felul de a spune, nu miezul spus. Apucătura mea este să privesc tot atît chipul cît şi plămada, tot atît apărătorul, cît pricina, cum poruncea Alcibiade să se facă.

(c) Şi în fiece zi mă apuc să citesc scriitorii, fără grija de ştiinţa lor (c), căutînd întruchipările lor, nu miezul. De asemenea, urmez călăuzirea vreunei minţi vestite, nu ca să mă înveţe, dar ca s-o cunosc.

(b) Tot omul poate vorbi cu chip de adevăr; dar cu șir, socoteală și spor, puțini oameni o pot. De aceea înșelăciunea care vine din neștiință nu mă supără, ci nătîngia. Stricat-am mai multe tîrguri care-mi erau priincioase, datorită zgîndăritoarei întîmpinări a celor cu care stam să tocmesc. Nu-mi ies o dată din fire în lungul unui an față de greșelile celor asupra cărora am un drept; dar în fața prostiei și îndărătniciei arătărilor lor, dezvinovățirilor și ferelei dobitocești și grosolane, în fiecare zi mă apuc de păruială. Eu nu pricep nici ce spun, nici ce se spune, tot astfel răspund, ca să pierzi orice speranță. Nu simt lovitură mai aspră decît cea la cap dată de alt cap și mă învoiesc mai lesne cu vițiul oamenilor mei, decît cu sfruntarea, nepurtarea și prostia lor. Să facă puțin, dar să fie în stare să facă: trăiești cu speranța că ai să le înfierbînți vrerea, dar de la o buturugă nu ai nici cum spera, nici ce te bucura care să fie prielnic.

Ce are a face dacă iau lucrurile altcum decît sînt? Poate fi dar totuși osîndesc cerbicia mea și eu cel dintîi țin a spune că este aidoma de viționsă la cel care are dreptate, cît și la cel care nu are: tiranică întărîtare este să nu poți răbda ca cineva să fie osebit de cum ești tu: mai apoi, adevărat că mai mare și fără capăt nătîngie nu aflăm decît să te împungă și să te jignească netoțiile lumii; și nici mai fără noimă. Căci împotriva noastră stăruie mai vîrtoși iar acel filozof de pe vremuri[348] n-ar fi încetat vreodată să plîngă dacă s-ar fi privit mereu pe el. (c) Mison, unul din cei șapte înțelepți, de fel ca Timon și Democrit, întrebat despre ce rîde singur, răspunse: „Tocmai de aceea, pentru că rîd singur!"

(c) Cîte prostii nu văd că spun eu și răspund în toată ziua, după părerea mea; și așadar cît mai adesea după părerea altuia! (c) Dacă eu îmi mușc buzele, apoi ce trebuie să facă ceilalți? La urma urmei trebuie trăit cu vii și lăsat să curgă rîul sub punte, fără grijă sau măcar fără să ne tulburăm. (b) Vedeți cum întîlnim pe vreunul cu trup slut și pocit fără să ne tulburc și nu putem suferi fără mînie arătarea unei minți nerînduite? Această viționsă zgîndărire ține mai mult de jude decît de vinovat. Să avem totdeauna pe buze acel cuvînt al lui Platon: (c) „Ceea ce eu găsesc nesănătos nu este oare fiindcă eu

însumi sînt nesănătos? (b) Nu sînt eu oare însumi de vină? Întîmpinarea mea nu-mi poate fi adusă împotrivă?" Înțeleaptă și dumnezeiască povață, care lovește cea mai îndeobște și obișnuită greșeală a oamenilor. (c) Nu numai mustrările ce ni le facem noi unul altuia, dar și arătările și întîmpinările de obicei se pot întoarce împotriva noastră și ne înjunghiem cu armele noastre: vechimea lăsatu-ne-a îndeajuns asemenea pilde. (b) Fu spus cu dibăcie și nimerit de cel care o născocì:

Stercus cuique suum bene olet[349].

(c) Ochii noștri nu văd nimic în spate. De o sută de ori pe zi noi rîdem de noi înșine pe seama vecinului nostru și urîm în alții cusururile care sînt vădit și ale noastre și ne uimim cu o minunată nerușinare și necugetare. Încă ieri mi-a fost dat să văd un om de înțeles și omenie bătîndu-și joc, pe cît de glumeț, tot cu atîta dreptate, de nătîngia apucăturii unui altuia, care-i bate pe toți la cap cu hrisoavele neamului său și înrudirile mai mult pe jumătate măsluite (se aruncă mai bucuros în asemenea dovediri cei ale căror drepturi sînt mai trase la îndoială); iară el, dacă s-ar fi lăsat păgubaș cu ale lui, ar fi găsit că nu-i de loc mai puțin anevoie și nesuferit să răspîndească și să puie în protap drepturile soției lui. Vai, neghioabă înfumurare, cu care se vede procopsită soția de mîinile soțului! Dacă ea ar pricepe latineasca, ar trebui să-i spuie:

Age! sis haec non insanit satis sua sponte, instiga[350].

Eu nu zic să nu găsească vină decît cel care este fără cusur, căci nimeni n-ar mai găsi; nici n-ar vedea limpede același fel de cusur. Dar înțeleg ca judecata noastră, învinuind pe altul de care ar fi vorba, să nu se scutească pe el în sinea lui de judecată. Este slujbă de miluire, cînd acel care nu poate să stîrpească viținl din el, totuși caută să-l stîrpească în altul unde poate să aibă sămînță mai puțin rea și încolțită. Nici nu-mi pare nimerit a răspunde celui care-mi dă de știre greșeala mea, că el greșește de asemenea. Și ce-i cu asta? A da de știre este totdeauna adevărat și folositor. Dacă

nasul ne-ar fi simțitor, scîrnăvia noastră ar trebui să ne pută mai tare, fiindcă-i a noastră, iar Socrate e de părere[351] că acela care ar găsi că el e vinovatul, fiul său și un străin, ar trebui să se înfățișeze la scaunul dreptății și să ceară drept ispășire a fi dat pe mîna călăului el mai întîi, în al doilea rînd fiul său și la urmă cel străin. Dar această povață glăsuiește cam prea înalt; ar trebui măcar să se înfățișeze el lui însuși mai întîi, cu vina lui, ca să fie pedepsit în cugetul său.

(b) Simțurile sînt cei dintîi și curați juzi ai noștri, care nu dibuesc lucrurile decît prin întîmplările dinafară și nu-i de mirare dacă toată dregătoria obștei noastre se află mereu și pretutindeni într-un amestec de ceremonii și înfățișări arătoase, pînă-ntr-atît că partea cea mai bună și izbutită a întocmirii lor stă într-aceasta. Tot cu omul avem de-a face, a cărui stare este cu desăvîrșire a trupului. Cei care au vrut statornici mai anii trecuți, slujbele credinței numai pe seama cugetării, fără întruchipare, să nu se mire că sînt unii care gîndesc că ea ar fi scăpat și s-ar fi topit printre degete, dacă printre noi nu ar dăinui ca semn, ca pecete și unealtă de despărțire și de părtinire mai mult decît prin ea însăși. Ca și la schimbul de vorbe: căderea, haina și starea celui care vorbește dau deseori împuternicire unor spuse vane și sarbede; nu se poate închipui că o cinstită față, cu vază, atît de temut, să nu aibă în sinea sa vreo pricepere alta decît de rînd și că un om căruia i se dau atîtea însărcinări și îndepliniri, atît de falnic și trufaș, să nu fie mai destoinic decît cestălalt, care se pleacă de îndată ce-l zărește și nu-i dă nimeni nici o întrebuințare. Nu numai cuvintele, dar și strîmbăturile acelor oameni sînt luate în seamă, fiecare se străduiește să le dea înțeles frumos și întemeiat. Dacă ei coboară pînă la un schimb de vorbe între inși cînd li se face vreo întîmpinare alta decît supunere și cinstire, ei te uluiesc de pe înălțimea iscușeniei căpătată în slujba lor: ei auzit-au, ei făcut-au, ei văzut-au — ești copleșit de pilduiri. Eu aș spune bucuros că rodul iscușeniei unui hirurg nu-i dezvăluirea îngrijirii cu care-și amintește să fi lecuit patru ciumați, trei podagri: dar dacă știe trage din această treabă un chip de judecată și știe să ne facă să simțim cu aceasta

că s-a făcut mai înțelept în folosirea meșteșugului său. (c) Precum, la cîntul strunelor, nu se aude o lăută, o chitară, o țimbală, un flaut, ci se aude în totul îmbinarea și rîurirea acelor strune. (b) Iar călătoriile și dregătoriile dacă i-au învrednicit rămîne să facă dovedirea și să ne-o arate; nu-i de ajuns să înșire învățămintele căpătate, trebuie cîntărit și ales, trebuie să le mesteci și să le pui la zăcătoare, să fiarbă, ca să le tragi tăria și dovedirile scoase din ele. Nu fost-au vreodată mai mulți cronicari. Este bine totdeauna să-i auzi, căci din cămara amintirii ei ne mijlocesc frumoase învățăminte și de laudă cu prisosință; în mare parte fără îndoială folositoare vieții. Dar nu este ceea ce căutăm noi acum: noi căutăm ca povestitorii și culegătorii aceștia să fie ei înșiși de lăudat.

Urăsc orice fel de tiranie și la vorbă și la fapt. Mă aspresc de-a binele împotriva celor zadarnice întîlniri care, prin ce se arată simțurilor, amăgesc judecata noastră și stînd să urmărească de aproape acele grozave măriri, aflat-am că sînt oricît ar fi oameni ca și alții,

> *Rarus enim fermè sensus communis in illa Fortuna*[352].

Se mai întîmplă că-i prețuiești și descoperi mai puțintei decît sînt cu cît purced la mai mult și se arată mai mult: povara luată asupră-le este peste puterea lor. Cărăușul trebuie să aibă mai multă putere și tărie decît încărcătura. Cel care nu și-a sleit puterea lasă să ghicești dacă mai are putere peste sau dacă a dus pînă la capăt încercarea. Cel care cade sub povară se dă de gol în slăbiciunea umerilor săi. De aceea se văd atîtea suflete mătîngi printre învățați și mai multe decît printre alții; ar fi fost să fie oameni buni gospodari, negustori, meseriași; vigoarea lor firească era croită pe acel tipar. Știința este treabă care greu atîrnă; ei se topesc sub ea: ca să dezvălui și să împărtășești această nobilă și puternică zămislire, ca să o folosești și să te ajuți cu ea, unealta lor nu are de ajuns vigoare, nici de ajuns dibăcie; nu are izbutire decît la o fire puternică, iară acestea sînt tare arare. (c) Și cele slabe, spune Socrate, știrbesc mărimea filozofiei mi-

nuind-o. Ea pare și nefolositoare și vițioasă cînd este prost pusă în teacă. (b) Iată cum ei o scrîntesc și se smintesc,

Humani qualis simulator simius oris,
Quem puer arridens pretioso stamine serum
Velavit, nudásque nates ac terga reliquit,
Ludibrium mensis[353].

De asemenea, celor care domnesc și poruncesc, care țin lumea în mîna lor, nu le este de ajuns să aibă pricepere a îndeobște, să poată ceea ce noi putem; ei sînt cu mult sub noi, dacă nu sînt cu mult deasupra noastră. Fiindcă ei făgăduiesc mai mult, datoresc de asemenea mai mult, și totuși tăcerea le este nu numai o purtare a cuviinței și socotinței, dar încă adesea una prinicioasă și cu rost, căci Megabyse[354], ducîndu-se să vadă pe Apelles[355] în prăvălia lui, multă vreme stat-a fără a spune o vorbă, apoi porni o cuvîntare despre făuririle acestuia, ca să primească din partea lui aspră mustrare: „„Cît ai tăcut, măreț păreai, datorită colanelor și însoțirii tale; dar acum că te-am auzit vorbind, pînă și ucenicii din prăvălia mea te nesocotesc". Neasemuita strălucire care-l împrejura, marile sarcini nu-i îngăduiau a fi neștiutor ca oricine de rînd și a vorbi nepotrivit despre zugrăvire: el trebuia fără cuvînt să păstreze arătarea și înfățișarea pricoperii în aceasta. Pe vremea mea, atîtea suflete neisprăvite fost-au ajutorate de fața lor neclintită și tăcută pentru a fi socotiți oameni priveghetori și de ispravă.

Dregătoriile, sarcinile se dăruiesc nevoit, mai mult la noroc decît după învrednicire: și deseori greșit se aruncă vina pe regi. Dimpotrivă, minune este ca ei s-o nimerească cu atîta noroc, avînd atît de puțină știre:

(c) *Principis est virtus maxima nosse suos*[356];

(c) căci firea nu le-a dat văzul care să poată cuprinde atîta gloată, ca să aleagă ce-i mai bun și pătrunde în piepturile noastre unde se află vrerea și putința noastră. Ei trebuie să aleagă pe dibuite și pe ghicite, după neam, bogății, doctrină, după glasul poporului — prea șubrede temeiuri. Cine ar găsi mijlocirea să le cîntărească cu dreptate și să aleagă oamenii cu socotință, ar statornici de îndată pe această cale o desăvîrșită întocmire politicească.

„Da, dar a dus cu bine la capăt această mare împlinire". Înseamnă a spune oarecît, dar nu de ajuns: căci această spusă se îndreptățește tocmai fiindcă nu trebuie să judeci chibzuiala după întîmplări. (c) Cartaginezii pedepseau sfaturile proaste ale căpitanilor lor și dacă fusese norocoasă izbutirea, mînîndu-i la bine. Poporul roman adesea nu îngăduit-a triumf la mari și rodnice biruințî, fiindcă purtarea căpeteniei nu fusese pe măsura norocului său.

(b) Se vede de obicei în faptele lumii că soarta, ca să ne arate puterea ei în toate cele și îi place să coboare semeția noastră, neputînd face pe nătîngi înțelepți, îi fericește în ciuda virtuții. Și bucuros stăruie a ocroti isprăvi, a căror urzire este curat a ei. De unde vedem în fiece zi între noi pe cei mai săraci cu duhul că izbutesc în treburi foarte însemnate și pe seama lor și în cele obștești. Siranes persanul, celor care se mirau că o scoate la capăt atît de rău pe seama treburilor lui în vreme ce poveţele sale erau atît de înțelepte, răspunse că pe poveţele lui el era singur stăpîn, pe cîtă vreme pe izbutirea treburilor sale este soarta. Și aceștia pot răspunde de asemenea, dar luînd pe dos. Cele mai multe lucruri pe lume se fac de la sine,

Fata viam inveniunt[357].

Izbutirea adesea îndreptățește o purtare foarte nesocotită. Mînuirea noastră aproape că nu-i decît obișnuință și îndeobște mai mult luînd în seamă pilda și îndătinarea decît judecata. Odinioară, uimit de o vrednică ispravă, aflat-am de la cei care o îndepliniseră care fost-au mijlocirile și dibăcia lor; nu găsit-am decît păreri de rînd, iară cele mai obișnuite și de rînd pot fi cele mai întemeiate și la îndemînă în faptul unei trebi, și dacă nu sînt a cătării.

Ce are a face dacă vederile cele mai joase sînt cele mai cu nimereală și cele mai umile și plecate și cele mai răzbătute se așternmai bine la treburi? Pentru a păstra vaza Sfatului regesc nu e nevoie ca înșii nealeși să ia parte și să vadă mai departe de cel dintîi prag. Trebuie să i se aducă o cinstire pe credință și pe de-a-ntregul cine vrea să-i sporească faima. Chibzuiala mea dă oarecît

chip trebii şi are în vedere abia cele dintîi feţe; greul care este mai mare la îndeplinire, îl las de obicei în grija cerului:

Permitte divis caetera[358].

Norocul şi nenorocul sînt după părerea mea puteri atotstăpînitoare. Înseamnă a socoti necumpănit cumpănirea omenească, că ea poate fi pe o treaptă cu soarta; iar împlinire a zadarului este în care te încumeţi a îmbrăţişa şi cauzele şi urmările şi a ţine în mînă mersul său; mai ales a zadarului, la întîmpinările războiului. Nu fu vreodată mai multă păzire şi priveghere ostăşească pe cît se vede uneori acum între noi; fi-va oare că se tem a rătăci pe drum pregătind cea de pe urmă bătălie a acestui joc?

Eu spun mai mult, că însăşi cumînţenia noastră şi povaţa noastră cele mai deseori sînt platnice întîmplării; vrerea mea şi judecata mea se clatină cînd după o suflare, cînd după alta; şi mai multe din acele îndemnuri pornesc fără de mine, împing şi frămîntă mintea mea după cum se arată ziua:

> *Vertuntur species animorum, et pectora motus*
> *Nunc alios, alios dum nubila ventus agebat,*
> *Concipiunt*[359].

Să privim cine sînt cei mai puternici în oraşe şi care-şi îndeplinesc mai bine sarcinile; vom găsi de obicei că sînt cei mai puţin iscusiţi. Fost-a dat femeilor, copiilor şi nesăbuiţilor să cîrmuiască mari ţări tot atît de bine ca principii cei mai înzestraţi. (c) Şi spune Tucidide[360], că nimeresc de obicei cei greoi la minte, nu cei ageri. Noi punem pe seama chibzuielii lor urmările norocului lor.

(c) *Ut quisque fortuna utitur*
Ita praecellet, atque exinde sapere illum omnes
dicimus[361].

(b) De aceea cu spun că, oricum, cele împlinite sînt slabe mărturii ale învrednicirii şi priceperii noastre.

Pornisem aşadar a zice că un om trebuie văzut numai ridicat pe treapta măririi; cînd l-am fi cunoscut cu

trei zile înainte om de rînd, pe nebănuite se strecoară în părerile noastre un chip al măreției, al priceperii și ne încredințăm că traiul și vaza crescînd îi va fi crescut și vrednicia. Noi îl judecăm nu după cît prețuiește, în felul cum se aruncă zarurile, ci după întîietatea cinului său. Să se învîrte norocul, să cadă și să se amestece în gloată, fiecare se va întreba minunat din ce pricină ajuns-a atît de sus: „El este oare?“ — se va spune — „Numai atîta știa cînd era acolo?. Principii se mulțumesc oare cu atît de puțin? În bune mîini mai eram!“. Lucru adesea văzut de mine în timpul meu. Pînă și masca măririlor care ni se arată la comedii întrucîtva ne atinge, și ne amăgește. Ceea ce preamăresc eu însumi la regi este mulțimea celor care-i preamăresc. Toată plecăciunea și supunerea îndrituită le este, numai cea a priceperii nu. Mintea mea nu este purtată a li se pleca și a se încovoia lor, ci genunchii mei!

Melantius, întrebat cum îi părea traghedia lui Dionisie: „Nu am văzut-o — spuse —, atît de tare este înăbușită de vorbă“. Aidoma mulți din cei care judecă cuvîntările măririlor ar trebui să spună: „Nu auzit-am vorba lui, atît era înăbușită de vază, însemnătate și mărire“.

Antistene într-o zi stăruia către atenieni ca ei să poruncească a folosi măgarii ca și caii la aratul pămîntului; i se răspunse că nu era dobitocul acela născut pentru asemenea treabă. „Nu are a face — spuse el — nu atîrnă decît de porunca voastră, deoarece oamenii cei mai nepricepuți și neghiobi pe care îi folosiți la purtarea războaielor voastre, nu lipsesc de a fi dindată învredniciți foarte la aceasta, dacă-i folosiți“.

De ce se leagă obiceiul atîtor popoare a se închina regelui ca la sfînt, cînd el e ieșit din rîndurile lor și nu se mulțumesc a-l cinsti numai cu plecăciunea, dacă ei nu-l și sfințesc? Cei din Mexic, de cum se încheie ceremoniile încununării, nu mai se încumetă a-l privi la față, ca și cum l-ar fi dumnezeit prin regescul cin; între jurămintele cu care el se leagă a păstra credința lor, legile, drepturile, a fi viteaz, drept, îndurător, el mai și jură să miie soarele cu lumina cea dintotdeauna, să dezlege negura la

timpul cuvenit, să dea curs rîurilor, să facă pămîntul purtător al tuturor lucrurilor trebuincioase naţiei sale.

Eu mă osebesc de această purtare îndeobşte şi mă feresc mai mult de pricepere cînd o văd însoţită de mărirea soartei şi împuternicirea norodului. Trebuie luat în seamă cît face a vorbi la ceas potrivit, a alege înţelesul, a curma sau a schimba vorba cu măiastră cădere, a se apăra de întîmpinările altuia cu o mişcare a capului, cu un zîmbet sau o tăcere, faţă de cei care tremură, plecaţi şi supuşi.

Un om a cărui soartă era grozavă, apucă să-şi dea părerea cu prilejul unor spuse înşirate în voie, la el la masă: începu tocmai aşa: „nu poate fi decît un mincinos sau un neştiutor, care va spune altfel decît a urmări această tîlcuire filozofică cu un pumnal în mînă".

Iată şi o altă dare de ştire, de la care eu trag mare folos: la dezbateri şi schimb de vorbe, toate cuvintele care ne par nimerite, nu trebuie neapărat luate drept bune. Cea mai mare parte din oameni sînt îmbogăţiţi de avuţie străină. Se poate întîmpla ca unul să spună o vorbă anume, să dea un răspuns bun sau o povaţă, scoţîndu-le la lumină fără să le fi cîntărit greutatea. (c) Că nu se păstrează tot ceea ce se ia cu împrumut o pot adeveri cu mine însumi. (b) Nu trebuie totdeauna să dai ascultare, oricît adevăr şi frumuseţe ar fi. Fie că stai împotrivă cu bună-ştiinţă, fie că te dai în lături, sub cuvînt că nu ai auzit-o, ca să o întorci pe toate feţele şi să vezi cum stă în mintea celui care a scornit-o. Se poate întîmpla că nimerim pe tăiş şi dăm lovitura dincolo de ţintă. În nevoia şi vălmăşala luptei m-am folosit odinioară de întorsături care au răzbit mai departe de planuitul şi speranţa mea. Eu nu le dam decît ca un număr şi erau luate ca avînd greutate. Tot astfel, cînd stau împotriva unui om zdravăn, îmi place s-o iau înaintea dovedirilor lui, îl scutesc de osteneala de a le învedera, încerc dinainte să aflu închipuirea lui încă neînfiripată şi nedesăvîrşită (rînduiala şi pătrunderea priceperii lui îmi dau de ştire şi mă ameninţă de departe); cu ceştilalţi dimpotrivă fac, nu trebuie înţeles nimic decît prin ei, nici nimic luat dinainte în vedere. Dacă judecata lor e pusă în cuvinte atotcuprinzătoare: aceasta e bună, aceasta nu, — şi o nimeresc, căutaţi dacă nu au nimerit-o la noroc.

(c) Ei să se mărginească şi să adune întrucîtva spusa lor, pentru ce şi de unde este. Acele judecăţi atotcuprinzătoare, pe care de obicei le văd, nu spun nimic. Sînt inşi care întîmpină un întreg popor la toptan şi grămadă. Cei care cu adevărat ştiu întîmpina iau seama de fiecare pe nume şi anume. Dar este o treabă pradă norocului. De aceea văzut-am că se întîmplă cu mult mai des decît încape ziua, că minţile slab întemeiate, vrînd să facă pe iscusitele şi să ne arate la citirea unei lucrări partea frumoasă ei stau să laude şi să aleagă atît de prost că, în loc să ne dovedească măiestria întocmitorului, ei ne dovedesc neştiinţa lor. Nu poate fi pus la îndoială strigătul: Iată frumuseţe! — după ce auzit-ai o bucată întreagă din Vergiliu. Pe această cale o scaldă cei mai şireţi. Dar a se prinde a-l urmări cu tot dinadinsul şi în amănunt, a lua anume în seamă cum stăruie un bun scriitor, cum scoate la lumină, cîntărind cuvintele, şirul, aflările una după alta, să vă feriţi. *Videndum est non modo quid quisque loquatur, sed etiam quid quisque sentiat, atque etiam qua de causa quisque sentiat*[362]. În fiece zi auzit-am tonţi spunînd vorbe care nu-s toante; (b) ei spun un lucru bun; noi să ştim pînă unde îl cunoaşte, să vedem pe unde l-a apucat. Îi ajutăm să folosească vorba cea frumoasă şi acea frumoasă întemeiere, care nu-i a lor; ei o au numai în păstrarea lor: au dat-o din întîmplare la iveală şi pe bîjbîite; noi o punem pe seama lor şi le dăm preţ. Voi le întindeţi mîna: la ce bun? Ei nu ştiu că au a vă mulţumi şi ajung a fi şi mai netoţi. Nu-i ajutaţi, lăsaţi-i în plata lor: vor mînui ce-au apucat, ca inşi cărora le este frică să se opărească; ei nu îndrăznesc să mute aşezarea şi lumina, nici s-o adîncească. Clintiţi-o cît de puţin, o părăsesc aşa frumoasă şi tare cum este. Sînt arme frumoase dar sînt prost înmînerate. De cîte ori nu văzut-am eu această iscusenie? Iară dacă vă apucaţi neapărat să-i lămuriţi şi întăriţi, ei prind şi vă răpesc numaidecît cîştigul tîlcuirii voastre: „Este tocmai ce voiam să spun; iată tocmai ce înţelesesem şi eu. Nu am înfăţişat-o aşa cum este. fiindcă nu mi-a venit pe buze". Oftaţi! Trebuie folosită însăşi violenia, cînd ai de dres asemenea măreaţă prostie.

(c) Învățătura lui Hegesias[363]: „Nici să urăști, nici să învinuiești, dar să înștiințezi" — are multă cumințenie aiurea, dar aici (b) nedrept și neomenos este să ajuți și să îndrepți pe cel care nu are cum se folosi de acestea și este mai puțin vrednic. Eu bucuros îi las să se împotmolească și să se încurce mai tare, dacă se poate, ca pînă la urmă să se cunoască ei pe ei.

Prostia și nerînduiala simțului nu-i treabă de lecuit dînd de știre. (c) Și noi putem curat spune despre această îndreptare, ce răspunse Cirus celui care-l îndemna să-și îmbărbăteze oastea în preajma bătăliei: „Oamenii nu se fac viteji, bătăioși deodată, din puterea unei bune cuvîntări, cum nu te faci cîntăreț dacă ai auzit un cîntec bun". Sînt ucenicii care au a fi făcute mult înainte prin neîncetată și îndelungă deprindere.

(b) Avem îndatorirea să ne îngrijim de ai noștri și să ne silim a-i îndrepta și învăța: dar să ne apucăm a propovădui celui care ne iese în cale și celui dintîi trecător și să fac pe călăuza neștiinței sau prostiei celui dintîi ce se iscă, este obicei care cu tot dinadinsul l-aș stîrpi. Uneori o fac de vorbă cu mine însumi și mai curînd mă las de tot în loc să ajung la cele dăscăliri mustruluite și măestre.

(c) Nu-mi stă în fire nici să scriu, nici să vorbesc pentru învățăcei. (b) Dar lucrurile care se spun între noi sau între alții, oricît de neadevărate și fără noimă le socot, niciodată nu mă arunc de-a curmezișul nici cu vorba, nici cu scrisul. De altminteri, nimic nu mă înciudează mai mult la prostie decît că este mai tare măgulită de ea decît s-ar putea cumințenia cuminte măguli. Nenoroc este că socotința se pune de-a curmezișul mulțumirii și încredințării ce poți căpăta despre tine și te întoarce a fi totdeauna nemulțumit și sfios acolo unde încumetarea și încăpățînarea umplu de mulțumire și încredere pe cei la care se adăpostesc. Este dat celor mai nepricepuți să privească peste umăr pe ceilalți oameni, întorcîndu-se totdeauna de la luptă zîmbind, cu laudă și voie bună și de cele mai multe ori se întîmplă că această sfruntare a vorbirii și semețirea lor să le dea cîștig în fața lumii, care nu este de obicei în stare să judece și să deosebească adevăratele izbutiri. (c) Încăpățînarea și

aprinderea pentru părere este cea mai neapărată dovadă de prostie. Este oare altul mai încredințat, hotărît, disprețuitor, posomorît, grijuliu decît măgarul?

(b) Nu putem noi oare strecura în mersul sfatului și schimbului de vorbe lămuriri și o agrăire ascuțită și pe scurt, cum se întîmplă cu voioșie între prieteni care glumesc și fac haz plăcut și vioi unii pe seama altora? Deprindere care stă în firea mea veselă; și dacă nu-i atît de încordată și grijulie ca cealaltă deprindere, de care pomenit-am mai înainte, nu-i mai puțin pătrunzătoare și dibace, (c) nici mai puțin priincioasă, după cum îi părea lui Licurg. (b) Din parte-mi, eu o mînui mai în voie decît cu duh, și am la aceasta mai mult noroc decît nenoroc, căci sufăr cu bine lovitura, rabd fără năduf să mi se plătească nu numai cu asprime, dar și usturător. Iar la întîmpinarea ce mi se face, dacă nu am cu ce răspunde de-ndată, nu-mi pierd vremea să-i merg pe urmă cu o învederare plicticoasă și descusută, asemănătoare îndărătniciei: o las să treacă și, plecînd voios urechile, amîn, ca s-o scot la capăt într-un ceas mai prielnic: Nu-i negustor cel care totdeauna cîștigă. Cei mai mulți schimbă fața și glasul cînd puterea le lipsește, iar, cu necuvenită mînie, ei dovedesc slăbiciunea și nerăbdarea lor în loc să se răzbune. Cu această șficuire se atinge uneori coardele tăinuite ale cususurilor noastre, care în tihnă nu le putem atinge fără jignire; și ne dăm de știre unii altora cu folos scăderile.

Se află alte jocuri de trîntă stîrnite și aspre, în felul italienesc, pe care cu le urăsc de moarte: pielea mea e subțire și simțitoare. În lungul vieții mele văzut-am pe urma acestor jocuri, duși la groapă doi de oș domnesc[364]. (c) Urît este să te bați de-a binelea la zburdălnicii.

(b) De altfel, cînd vreau să cîntăresc pe vreunul. îl întreb cît este de mulțumit cu el, cît este de împăcat cu vorba sau treaba ce o are. Țin să mă feresc de mieroase iertăciuni.

Făcut-o-am în joc;

Ablatum mediis opus est incudibus istud[365];

nu pierdut-am un ceas cu aceasta, nu m-am mai uitat la ea de-atunci, eu spun: „Lasă-mi această ghidușie, arată-mi bucata care să te înfățișeze pe de-a-ntregul, a cărei măsură

să te mulțumească, fiindcă ți se potrivește". Apoi: ce găsești mai frumos în lucrarea dumitale? Partea asta, sau ceastălaltă: harul sau miezul ei? sau născocirea, sau șirul judecății, sau știința? Căci văd de obicei că se greșește tot atît judecînd lucrul făcut de tine, cît și altul; nu numai din împătimirea ce pui, dar fiindcă nu ai putința să-l cunoști și să-l deslușești. Făurirea, din puterea și rîvna făuritorului, îl poate duce dincolo de născocirea și de cunoștința lui și să-l depășească. Din parte-mi nu judec nici o lucrare mai nelămurit decît pe a mea: și socot „Eseurile" mele cînd jos, cînd sus, șovăitor și cu bănuială.

Sînt mai multe cărți folositoare în privința miezului lor, pe urma cărora întocmitorul nu află nici un nume și cărți bune, ca și lucrări bune, care dau de rușine pe meșter. De-aș scrie despre felul ospețelor și veșmintelor noastre, aș scrie fără tragere de inimă; de aș tipări hotărîrile dregătorești și din timpul meu, și scrisorile principilor care au a fi date la lumină pentru norod, aș face sumarul unei cărți bune (și orice sumar al unei cărți bune este prost), iar cartea s-ar întîmpla să piară, ca și alte lucruri de felul acesta. Urmașii ar trage deosebit folos din asemenea înfiripări; eu, ce fel de cinste, ce fel de laudă, dacă nu ale norocului meu? Bună parte din cărțile vestite au această ursită.

Cînd citi acum cîțiva ani pe Philippe de Commynes, nu încape îndoială bun scriitor, îmi rămase în minte ca fiind deosebit cuvîntul următor: „Ai datorință a te feri să slujești atît de mult pe stăpînul tău pînă a-l împiedica să-și capete el dreapta răsplată". Ar fi trebuit să laud alegerea acestui cuvînt, nu pe el — de curînd găsitu-l-am în Tacitus: *Beneficia eo usque laeta sunt dum videntur exolvi posse; ubi multum antevenere, pro gratia odium redditur*[366]. (c) Iar Seneca, cu tărie: *Nam qui putat esse turpe non reddere, non vult esse cui reddat*[367]. Q. Cicero cu trăsătură mai moale: *Qui se non putat satisfacere, amicus esse nullo modo potest*[368].

(b) După cum este, ceea ce stă supus condeiului poate dărui din plin faimă de om învățat și cu luare-aminte; dar ca să judeci care sînt părțile de prețuit la el, puterea și frumusețea sufletului său, trebuie știut ce este al lui și ceea ce nu este al lui; iar dincolo de ce nu sînt ale

lui, cu cît îi sîntem de îndatoraţi în privinţa alegerii, aşezării, împodobirii şi felului vorbirii în care desăvîrşit-a el lucrarea. Ce ne facem dacă e scos miezul şi sluţit chipul, precum se întîmplă deseori? Noi, care nu prea mînuim cărţi, sîntem cam stînjeniţi cînd dăm de o frumoasă întruchipare a unui nou poet, de vreo arătare straşnică a unui nou propovăduitor, nu ne încumetăm să-i aducem laudă pînă nu cerem lămurire de la vreun învăţat, dacă acea parte este din al lor sau străină. Pînă atunci mă păzesc totdeauna a-mi da părerea.

De curînd citi din fir a păr Analele lui Tacitus (ceea ce nu mi se întîmplă de loc: sînt douăzeci de ani de cînd nu am stat pe o carte mai mult de un ceas în şir), şi făcut-o-am din stăruinţa unui gentilom[369] pe care Franţa îl preţuieşte mult, tot atîta pentru vrednicia ce are, cît pentru un fel neşovăitor a se purta cu pricepere şi bunătate, care se arată la mai mulţi fraţi, cîţi sînt ei. Nu cunoscut-am cărturari care să fi învîrstat în scrierile obşteşti atîtea vederi ale înaplecărilor şi deprinderilor insului[370]. (c) Şi-mi pare, împotriva părerii lui, că avînd de urmărit viaţile împăraţilor din timpul său, atît de felurite şi duse la culme în tot felul de privinţe, atîtea fapte însemnate, pricinuite de cruzimea lor, mai ales la supuşii lor, el avea un aluat mai tare şi al cătării de mînuit şi povestit, decît dacă ar fi avut să înşire bătălii şi zbuciumuri din întreaga lume: astfel că adesea îl aflu sterp, trecînd peste acele frumoase morţi, ca şi cînd s-ar teme să nu ne supere cu mulţimea şi săvîrşirea lor.

(b) Istoria, în acest chip, este pe departe cea mai folositoare. Mişcările obşteşti atîrnă de vrerea soartei; cele ale insului, de a noastră[371]. Este mai mult o judecată, decît o depănare cronicărească; sînt mai mult poveţe, decît povestiri. Nu-i o carte de citit, este carte de cercetat şi învăţat; este plină de sfaturi şi bune şi rele, atît de multe sînt; este o răsadniţă de învăţăminte etice şi politice pentru priinţa şi podoaba celor care au rînd la cîrmuirea lumii. El rosteşte totdeauna pe temeiuri trainice şi de nezdruncinat cu ascuţime şi iscusinţă, cu glasul fălos al veacului său: atît le plăcea fala, că acolo unde nu găseau ascuţime şi iscusinţă în lucruri, o împrumutau prin cuvinte; nu este departe de scrisul lui Seneca, el îmi

pare mai cu miez, Seneca mai tăios. Mînuirea lui se potrivește unei stări tulburi și pătimite, cum este și starea noastră de acum, deseori ai spune că ne zugrăvește și ne încondeiază. Cei care se îndoiesc de buna lui credință, se ponegresc singuri îndeajuns. El are păreri sănătoase și stă de partea cea bună în treburile romane. Eu totuși mă plîng că a judecat pe Pompei mai aspru decît sună părerea oamenilor de omenie care trăit-au și avut-au cu el de-a face; să-l fi judecat măcar în totul ca pe Marius și pe Sylla, mai cu seamă că el era de ajuns la adăpost. Pompei nu a fost scutit de gîndul ambiției a fi la cîrma trebilor și nici a răzbunării: iar prietenii lui înșiși s-au temut ca biruința să-l împingă dincolo de marginile cuminteniei, dar nu pînă-ntr-o măsură atît de înverșunată: nimic în viața lui care să fi amenințat a tiranie și cruzime. Și nu trebuie pusă pe cîntar bănuiala cu adeverirea: așadar eu nu-l cred[372]. Că povestirile lui sînt limpezi și drepte, s-ar putea arăta tocmai fiindcă nu sînt totdeauna pe potriva încheierii judecăților sale, care merg pe clinul apucat de el, deseori în afară de cuprinsul înfățișării făcute, de la care nu și-a îngăduit a-i schimba pasul cu nici o abatere. El nu are nevoie să fie iertat că a îmbrățișat religia timpului său, după legile care-i porunceau, și că nu a cunoscut pe cea adevărată[373]. Aceasta este nenoroc, nu greșeala sa.

Luat-am mai ales în cătare felul lui de judecată și nu sînt bine lămurit pretutindeni. De pildă aceste cuvinte din scrisoarea lui Tiberiu, bătrîn și bolnav, trimisă Senatului: „Ce să vă scriu domnii mei, sau cum să vă scriu, sau ce nu aș scrie în aceste timpuri? Zeii și zeițele mă pier mai rău decît mă simt eu zi de zi pierind, dacă eu știu". De ce el pune aceasta neapărat în legătură cu amarnica mustrare ce roade cugetul lui Tiberiu? atunci cel puțin cînd am citit-o nu am văzut de ce. Cam nevolnic mi se pare cînd spune că îndeplinise oarece slujbă de cinste la Roma, să apuce a cere iertare, că nu o spune pentru a se semeți; această trăsătură, pare-mi-se că înjosește un suflet de soiul său. Căci a nu îndrăzni să vorbești pe șleau de tine înscamnă întrucîtva o lipsă de inimoșie. O judecată necruțătoare și mîndră, care se privește sănă-

tos şi neînfricat, foloseşte din plin pildele de la ea pornite, tot atît ca şi cînd ar fi lucru străin, şi se aduce mărturie pe el, ca şi cînd ar fi un al treilea. Trebuie încălcate în folosul adevărului şi a neatîrnării acele rînduieli ale cuviinţei, făcute pe seama mulţimii.

(c) Nu numai că îndrăznesc a vorbi de mine, dar vorbesc numai de mine: o apuc razna cînd scriu de altele şi mă smulg din a mea cătare. Eu nu mă iubesc cu atîta zor şi nu sînt legat şi lipit de mine într-atît, ca să nu mă pot alege şi privi ca parte, ca pe un vecin sau pe un copac. Tot atît greşeşti dacă nu vezi cît preţuieşti, ca şi a spune despre tine mai mult decît vezi. Datorăm mai multă iubire Lui Dumnezeu decît nouă, şi-L cunoaştem mai puţin şi totuşi vorbim de El pe pofta inimii noastre.

(b) Dacă scrierile sale[374] ne dezvăluie oarecît din stările lui este că el era om mare, drept şi viteaz, nu cu o virtute supusă iresului, ci filozofică şi mărinimoasă. Ar putea fi găsit întrecînd măsura cu mărturiile ce ne aduce, cum este acolo unde spune că unui soldat cărînd lemne, i se înţepeniră mîinile de frig şi rămaseră lipite pe cărătură, desprinse de braţe. Obiceiul meu în asemenea lucruri este să mă plec atotputerniciei unor martori atît de mari. Mai spune că Vespasian, cu oblăduirea zeului Serapis, a tămăduit în Alexandria o muiere oarbă, ungîndu-i ochii cu scuipatul său şi nu mai ştiu ce altă minune, el o face ca o pildă şi o îndatorire a tuturor bunilor cronicari, care pun pe răboj toate întîmplările însemnate; între întîmplările lumeşti sînt şi zvonurile şi crezările iscate în mulţime. Rostul lor este să spuie credinţele îndeobşte, nu să le dea tăcerii. Această parte rămîne pe seama teologilor şi filozofilor, călăuzitori ai cugetelor. Totuşi foarte înţelept şi bine spus-a semenul său, om mare ca şi el: *Equidem plura transcribo quam credo; nam nec affirmare sustineo, de quibus dubito, nec subducere quae accepi*[375]; (c) iar celălalt: *Haec neque affirmare, neque refellere operae pretium est: famae rerum standum est*[376]; şi scriind într-un veac în care credinţa în minuni începea să slăbească, el spune că totuşi nu vrea să lase netrecut în cronică şi să dea în lături, treabă îmbrăţişată de atîţi oameni de omenie şi cu atîta smerenie, în vechime. (b) Foarte bine spus este. Să ne înfăţişeze istoria mai mult

după cum o primesc ei, nu după cum o socotim noi. Eu care sînt rege pe cuprinsul celor ce iau în cătare şi n-am de dat seamă nimănui, totuşi nu mă încred de loc în mine şi adesea îndrăznesc să zvîrl scornirile duhului meu, de care mă îndoiesc, (c) şi unele ascuţimi rostite, care-mi zgîndăre urechile; (b) dar le las să cure soarta lor. (c) Văd că asemenea lucruri sînt a fălire — mie nu mai mi-e dat să le judec. Mă arăt şi în picioare şi culcat, şi pe faţă şi pe dos, şi la dreapta şi la stînga şi în toate cutele mele din fire. (b) Minţile şi dacă sînt deopotrivă de tari, nu se brodesc totdeauna ca gust şi îndeplinire.

Iată cele pe care amintirea mi le înfăţişează cu grămada şi de ajuns de nelămurit. Toate judecăţile cu grămada sînt şubrede şi nedesăvîrşite.

Capitolul IX

DESPRE DEŞERTĂCIUNE[377]

(b) Nu se află întîmplător alta mai anume, decît a scrie despre aceasta atît de în deşert. Ceea ce cuvîntat-a dumnezeirea atît de dumnezeieşte[378] ar trebui cu grijă şi mereu răstălmăcit de inşii cu judecată.

Cine nu vede că eu apucat-am pe o cale unde, neîncetat şi fără străduinţe, mă voi duce cît va fi hîrtie şi cerneală pe lume? Nu pot ţine condică despre faptele mele, soarta aşezatu-le-a prea jos; eu însemn năzările mele. Aşa văzut-am un gentilom, care nu da altă ştire despre viaţa lui, decît prin isprăvile pinteculuí său; vedeai la el, arătos puse în rînd, cumare de 7—8 zile: era învăţătura lui, arătarea lui, orice altă şoaptă îi puţea. Aici sînt — spuse mai cuviincios — lepădările unei minţi bătrîne cînd vîrtoase, cînd molîi, dar totdeauna nemistuite. Şi cînd fi-voi oare la capătul desfăşurării mereului unor frămîntări şi schimbări a gîndurilor mele, pe orice pricină ar cădea, deoarece Diomede[379] umplu 6 000 de cărţi cu singurul cuprins al gramaticii? Cît spor trebuie să aibă gîngăvitul, dacă bîlbîirea şi dezlegarea limbii potopesc lumea cu atît de grozavă povară cărturărească. Atîtea cu-

vinte numai pentru cuvinte! Vai, Pitagora, de ce tu oare nu ferecat-ai acest prăpăd?

Vină i se aducea lui Galba[380] în vremi apuse, de trîndăvia traiului său. El răspunse că fiecare trebuie să dea socoteală de faptele sale, dar de odihnă nu. Se înșela, căci scaunul dreptății are în vedere să pedepsească de asemenea și pe cei care stau de nimica.

Dar ar trebui să fie strășnicire prin lege împotriva scriitorilor neghiobi și fără noimă și nefolositori, tot atît cît împotriva hoinarilor și trîntorilor; ar fi scoși din rîndul poporului nostru și cei ca mine și o sută alții. Nu este o glumă mîzgălirea scriitoricească, pare a fi semnul unui veac tălăzuit: cînd scris-am noi oare mai mult decît acum, că sîntem în tulburare? Cînd scris-au romanii mai multe, decît în vremea surpării lor? Unde mai pui că subțietatea minții nu este o cumințire în politică, această îndeletnicire fără sîrg, vine din faptul că fiecare este lăsător la îndeplinirea slujbei sale și o face de pospăială. Stricăciunea veacului vine din adusul anume a fiecăruia din noi: unii mijlocesc trădarea, alții nedreptatea, necredința, tirania, zgîrcenia, cruzimea, după cît sînt de puternici. Cei mai slabi o procopsesc cu prostie, deșertăciune, trîndăvie, printre care sînt și eu. Pare a fi anotimp al deșertăciunilor, cînd prăpădurile ne pîndesc. Într-o vreme cînd a face rău este atît de obișnuit, a nu făptui decît în deșert, aproape că este a laudă. Mă mîngîi că voi fi printre cei din urmă pe care va trebui pus mîna. Cînd se vor îngriji de ce este mai zorit, eu voi avea răgaz să mă răscumpăr. Căci, îmi pare a nu fi cuminte să urmărești necazurile mărunte, cînd cele mari bîntuie. Iară doftorul Philotimus răspunse unuia, care-i întindea degetul ca să-l lege, iar după față și suflare văzuse că avea plămînii vătămați: „Prietene, nu-i acum ceasul să te joci cu unghiile".

În legătură cu cele spuse, văzut-am totuși acum cîțiva ani pe un om[381], de care-mi amintesc cu deosebită cinstire, pentru că în toiul marilor noastre necazuri, cînd nu aveam nici lege, cum nu aflăm nici în ceasul acesta, el se apucă a tipări nu știu ce neînsemnate îndreptări despre veșminte, bucătărie și pîri. Acestea sînt adaosuri cu care saturi un popor năpăstuit, ca să se spuie că nu l-ai lăsat cu totul de izbeliște. Alții tot atîta fac, atunci cînd iau

apărare cît de stăruitor a unui fel de a vorbi, dănțui, juca la vreun popor ponosit de tot soiul de blestemate viții: nu este timp de scaldă și sclivisire, cînd te-a ajuns o țeapănă fierbințeală. Treabă numai a spartanilor este să se pieptene și gătească în clipa cînd se aruncă în vreo încumetată dezlănțuire a vieții lor.

(b) Iară eu, am un alt obicei mai prost: că de am o încălțare strîmbată las strîmbate și cămașa și zeghea; disprețuiesc să mă îndrept pe jumătate. Cînd sînt în stare proastă, mă înverșunez la rău, mă părăsesc de necaz și mă las dus a prăvălire, (c) arunc cum se zice, după topor și coada lui; (b) mă încăpățînez la mai mult rău și nu mă mai socot vrednic de îngrijirea mea: ori cu totul bine, ori rău de tot.

Este un noroc al meu că această stare prăpădită se împacă cu părăduirea anilor mei: sufăr mai bucuros ca pătimirile mele să fie puse în cîrca lor decît bunurile mele să fi fost tulburate. Cuvintele ce scot la necaz sînt cuvinte de ciudă; zorul mi se aspreşte în loc să slăbească. Și, pe dos de ceilalți, mă aflu mai smerit la soartă bună, decît la rea, după povața lui Xenofon[382], dacă nu pe temeiurile sale; și mai bucuros privesc cerul cu ochi galeși, ca să mulțumesc, decît ca să cer; mai multă grijă am să sporesc sănătatea cînd îmi rîde, decît s-o îndrept cînd am smintit-o. Belșugurile îmi slujesc drept ucenicie și învățătură, precum celorlalți lipsurile și nuielile. (c) Ca și cînd soarta prielnică nu s-ar împăca cu un cuget bun, oamenii nu ajung a fi de omenie, decît la soarta rea. (b) Fericirea este pentru mine un nespus imbold spre cumpătare și smerenie. Ruga mă cîștigă, amenințarea mă înverșunează; (c) îmbunarea mă înduplecă, teama mă aspreşte.

(b) Între stările omului aflăm îndeobște că ne plac mai mult lucrurile din străini decît ale noastre și iubim mai mult frămîntare și schimbare.

Ipsa dies ideo nos grato perluit haustu
Quod permutatis hora recurrit equis[383].

Și eu am partea mea. Cei care țin de celălalt capăt și se măgulesc în sinea lor a socoti mai presus de tot ceea ce au și a nu cunoaşte alt chip mai frumos decît cel pe

care-l văd ei, şi dacă nu au mai multă minte, sînt cu adevărat mai fericiţi decît noi: nu pizmuiesc mintea lor, însă norocul lor da.

Acel zor lacom pentru noutăţi şi lucruri necunoscute ajută să hrănească în mine dorinţa de a călători, dar şi multe alte împrejurări se-nvoiesc întrucîtva. Mă depărtez bucuros de cîrmuirea casei mele; este oarecît plăcut a porunci, fie într-o şură şi să fi ascultat de ai tăi; dar este o plăcere prea neschimbată şi lîncedă. Mai apoi nevoie este să fie împreunată cu mai multe gînduri supărătoare; ba sărăcia şi asuprirea poporului tău, ba cearta dintre vecini, ba încălcarea făcută de ei asupra voastră — te mîhneşc;

Aut verberatae grandine vineae,
Fundúsque mendax, arbore nunc aquas
Culpante, nunc torrentia agros
Sidera, nunc hyemes iniquas[384];

şi că abia peste şase luni Dumnezeu va lăsa vreme care să mulţumească din plin pe vistiernicul tău şi de este bună pentru vii, vezi să nu dăuneze fîneţelor:

Aut nimiis torret fervoribus aetherius sol,
Aut subiti perimunt imbres, gelidaeque pruinae,
Flabráque ventorum violento turbine vexant[385].

Unde mai pui, încălţarea nouă şi bine croită a omului aceluia din timpurile vechi, care-ţi răneşte piciorul[386]; şi că străinul nu pricepe cît te costă şi cît pui de la tine ca să ţii faţă rînduielii acesteia care se vede în neamul dumitale şi pe care se întîmplă că o cumepri prea scump.

Apucatu-m-am tîrziu de gospodărie. Cei pe care firea îi adusese pe lume înaintea mea m-au scutit de ea multă vreme. Mă deprinsesem altfel, mai potrivit alcătuirii mele. Totuşi, din cîte văzut-am, este trebăluire mai mult încurcată decît grea: cine este în stare de altele, va fi cu uşurinţă în stare şi de aceasta. Dac-aş căta să mă îmbogăţesc, această cale mi-ar părea prea lungă; aş fi slujit legii, negustorie mai spornică decît oricare alta. Deoarece (c) nu rîvnesc a căpăta decît faima să nu fi cîştigat nimic, nici pierdut potrivit vieţii ce trăit-am, nechemată a

face nici binele, nici răul şi fiindcă (b) nu caut decît să trec, pot să o fac, mulţumesc Domnului, fără mare străduinţă.

Cînd e mai rău, păşiţi totdeauna scăzînd din cheltuială faţă de sărăcie. Este la ceea ce mă aştept şi mă deprind, înainte ca ea să mă silească. Ridicat-am de altminteri în sufletul meu destule praguri ca să pot trăi cu mai puţin decît am; spun, a trăi cu mulţumire. (c) *Non aestimatione census, verùm victu atque cultu, terminatur pecuniae modus*[387]. (b) Trebuinţa mea adevărată nu se întinde atît pe cît îmi este avutul, încît, fără să atingă pe viu, soarta să nu aibă unde să mă încolţească.

Eu de faţă, neştiutor şi nepăsător cum sînt, pun bine umărul la trebile din ocolul meu; stărui pentru ele, dar cu năduf. Unde mai pui că la mine stă aşa: ca să ard lumînarea de capătul meu, celălalt capăt nu se cruţă cu nimic.

(c) Călătoriile nu mă supără decît de partea cheltuielii, care este mare şi peste puterile mele; obişnuind să fiu însoţit nu numai pe cît trebuie, dar încă cu cinste; de aceea nevoit sînt să le scurtez, să le răresc şi nu iau, pentru a le face, decît ce-mi prisoseşte din capete, amînîndu-le şi lungindu-le după cum este venitul. Nu vreau ca plăcerea de a mă preumbla, să strice plăcerea hodinei mele; dimpotrivă, vreau ca una să se înfrupte din cealaltă. Soarta ajutatu-m-a în aceasta: deoarece meseria mea de căpetenie în viaţă fost-a să trăiesc înlesnit şi mai curînd în tihnă decît trebăluind. M-a scutit de nevoia să-mi înmulţesc avuturile, ca să înzestrez mulţimea moştenitorilor mei. Pentru unul singur[388], dacă nu are de ajuns îndestulare din cele ce avut-am eu, păcatul său; nechibzuiala sa nu-i vrednică să-i doresc mai mult. Fiecare, după pilda lui Focion[389], de ajuns înzestrează copiii săi, dacă-i procopseşte cu cît are el. Nicidecum nu aş fi de părerea lui Crates; el îşi lăsă averea unui zaraf cu următorul legămînt: „Dacă copiii lui vor fi proşti, să le-o dea; dacă-s destoinici, să o împartă la cei mai proşti din mulţime", ca şi cînd proştii ar fi mai puţin în stare să se lipsească şi ar fi mai în stare să folosească bogăţiile.

(b) Aşa încît paguba pricinuită de lipsa mea, nu pare că face să o înlătur cît timp voi avea cum prididi faţă de

prilejurile ce se ivesc pentru a mă mîntui de urîtul acestei ponositoare stăruinţi. Tocmelile, fie a unei case, fie a alteia, sîciie. Descurc lucrurile prea de aproape: iscusinţa ta îţi dăunează în aceasta, precum îndeajuns o face şi aiurea. Ocolesc pricinile de supărare, şi închid ochii la lucrurile care merg prost, totuşi nu ajung să nu mă izbesc toată vremea acasă la mine de o mie de treburi care nu-mi plac. (c) Şi furtişagurile care mi se ascund mai mult, sînt cele pe care le ştiu mai bine. Şi, mai este că pentru ca să nu doară mai tare, ajungi tu singur să le ascunzi. (b) Împunsături de nimic, nimicuri uneori, dar totdeauna împunsături. Cele mai mărunte şi mai neînsemnate piedici sînt cele mai zgîndăritoare; ca şi buchiile mici care supără mai mult ochii, şi trebile mici. (c) Sumedenia relelor mărunte strică mai mult decît cerbicia unui singur rău, oricît de mare ar fi. (b) Pe măsură ce aceşti spini casnici se înteţesc şi se subţie, ele mai vîrtos ne înţeapă şi fără ameninţare şi ne ating mai uşor pe neaşteptate.

(c) Nu sînt filozof: relele mă înglodesc pe cît mă apasă şi mă apasă în chip şi fel şi adesea mai mult decît sînt. Am ştire de ele mai mult decît cei de rînd şi dacă am mai multă răbdare. La urma urmei, şi dacă nu mă rănesc, mă julesc. (b) Lucru firav este viaţa şi lesne de vătămat. De cînd îmi îndrept faţa spre mîhnire (c) *(nemo enim resistit sibi quum caeperit impelli?*[390]), (b) oricît de neghioabă pricină să mă fi purtat, întărît rîca de partea care apoi se stîrneşte şi o porneşte de la sine; tîrînd şi grămădind o pricină peste alta, pînă la săturare.

Stillicidi casus lapidem cavat[391].

Aceste scurmări de toată ziua mă rod. (c) Neajunsurile obişnuite niciodată nu sînt uşoare; sînt mereu şi fără leac, mai cu seamă cînd se iscă de la întocmelile casnice, neîncetate şi de neînlăturat.

(b) Cînd privesc din depărtare şi în totul trebile mele, aflu, poate fiindcă nu-mi aduc bine aminte, că pînă în ceasul acesta mers-au cu spor în ciuda socotelilor şi cîrtelilor mele. Îmi prisosesc, pare-mi-se, peste priinţă, no-

rocul lor mă trădează. Dar cînd sînt în toiul trebii, văd mersul tuturor părticelelor.

Tum vero in curas animum diducimur omnes[392],

mii de lucruri îmi dau de dorit şi de temut. A le părăsi de tot îmi este foarte uşor, să stau de ele fără să mă necăjesc — foarte greu. Este jalnic să fii acolo unde tot ce vezi te priveşte şi te sileşte să trebăluieşti: şi-mi pare că mă bucur mai vîrtos de plăcerile unei case străine şi le port mai multă tragere de inimă şi mai nevinovată. (c) Diogenes răspuns-a pe placul meu celui care-l întreba ce vin găseşte mai bun, cînd spuse: „pe cel străin".

(b) Tatălui meu îi plăcea să clădească în Montaigne, unde se născuse şi, la toată mînuirea trebilor casnice, mie-mi place să-i urmez pilda şi rînduiala pe cît îmi va fi cu putinţă, legămînt voi lăsa urmaşilor mei să o facă. Dac-aş putea cu mai multă izbutire, pe seama lui aş face-o. Mă mîndresc că vrerea sa are înrîurire şi urmare asupra-mi. Ferească Domnul să las din mîini să cadă vreo icoană de viaţă pe care să o pot închina unui atît de bun părinte. Dacă apucatu-m-am a împlini un trup de veche zidărie şi a drege o parte de clădire prost croită, fost-a fără îndoială mai mult gîndindu-mă la el decît pentru mulţumirea mea. (c) Şi vină îmi aduc a nu fi mers mai departe, din pricina trîndăviei mele ca să desăvîrşesc frumoasele începuturi lăsate de el în casa lui; cu atît mai mult că mult se vădeşte a fi ultimul stăpînitor din neamul meu care să pun mînă de bun sfîrşit. (b) Căci din aplecarea mea din fire, nici plăcerea de a clădi, care zice-se că este atît de ademenitoare, nici grădinăritul, nici vînătoarea, nici celelalte plăceri ale traiului pe bătătură, nu-mi zîmbesc prea tare. Este treabă cu care mă împac rău ca şi de orice gînduri care mă stînjenesc. Nu-mi pasă să fie grozave şi cu pricepere, cît îmi pasă să fie la îndemînă şi înlesnite pentru viaţă; (c) ele sînt adevărate şi sănătoase, dacă sînt folositoare şi plăcute.

(b) Cei care mă aud că vorbesc de neajutorarea mea în trebile gospodăreşti, apucă a-mi şopti la ureche că-i dispreţ şi că nu-mi dau osteneală să ştiu uneltele plugăritului, vremea şi rînduiala sa, cum se face vinul, cum e culesul, numele şi faţa poamelor şi a ierburilor, păstrarea

vinaturilor din care trăiesc, (c) numele și prețul postăvurilor cu care mă veșmîntez, (b) fiindcă-mi este aminte altă știință mai presus, ei mă supără de moarte. Aceasta este nătîngie și mai drept prostie decît fală. Mi-ar place mai mult să fiu un bun vătaf decît un bun logician:

Quin tu aliquid saltem potius quorum indiget usus,
Viminibus mollique paras detexere junco?[393].

(c) Ne încurcăm mințile cu lucruri din atotcuprins și cu pricinile și mersul lumesc, care se orînduiesc foarte bine fără noi și lăsăm în părăsire ce avem a face și pe Michel, care ne stă încă mai aproape decît omul. (b) Iar eu adăstez la mine de obicei, dar aș vrea să-mi placă mai mult decît aiurea.

Sit meae sedes utinam senectae,
Sit modus lasso maris, et viarum,
Militiaeque[394].

Nu știu dac-am s-o scot la capăt. Aș fi vrut ca, în locul altora moștenite de la el, tatăl meu să-mi fi lăsat dragostea fierbinte ce căpătase la bătrînețe pentru gospodăria sa. Tare fericit era să-și potrivească dorințele pe cît îi era sortit și să fi știut a se mulțumi pe ce avea. Filozofia politică tot să fi ponegrit josnicia și lipsa de spor a îndeletnicirii mele, dacă mie mi-ar fi fost vreodată pe plac cum i-a fost lui. Sînt de părere că îndeletnicirea cea mai de vază este să slujești obștea și să fii folositor multora. (c) *Fructus enim ingenii et virtutis omnisque praestantiae tum maximus accipitur, quum in proximum quemque confertur*[395]. (b) Întrucît mă privește mă țin deoparte: fie cugetul (căci colo unde văd povara legată de aceste slujbe văd și puțina mijlocire ce am ca să le fac față; (c) iar Platon, măiestru meșter la toată cîrmuirea politică, nu a încetat a se ține de o parte), (b) întrucîtva din netrebnicie. Eu mă mulțumesc să mă bucur de lume fără să mă înghesui, să duc un trai care să fie îngăduit și care să nu apese nici asupra-mi, nici asupra altuia.

Niciodată nu fu om care să se lase dus mai din plin și cu nepăsare în grija și călăuzirea unui al treilea, cum aș face-o eu, dac-aș avea în a cui. Una din dorințele mele

ar fi să găsesc un ginere care să știe hrăni bătrînețele mele și să le adoarmă, în mîinile căruia să las cu totul în stăpînire mersul și folosința tuturor avuțiilor mele, să facă cu ele ce fac și cu și să cîștige asupra-mi ce cîștig eu cu ele, dar să-mi aducă în schimb o inimă cu adevărat răsplătitoare și prietenă. Dar ce? Noi trăim într-o lume unde dreapta purtare a copiilor tăi de sînge nu este cunoscută.

Cine are paza pungii mele în călătorie, o are cu totul și fără socotire: tot atît m-ar înșela dînd socoteală: iar dacă nu e drac, îl silesc să fie cumsecade prin încrederea cu totul neferitoare cu care mă las în mîna lui. (c) *Multi fallere docuerunt, dum timent falli, et aliis jus peccandi suspicando fecerunt*[396]. (b) Cea mai obișnuită încredințare față de oamenii mei este să închid ochii. Nu iau vițiile în vedere decît după ce mi se arată și mă încred mai mult în tineri, pe care-i socotesc mai puțin stricați de pilde proaste. Mai bine aflu după două luni că s-au risipit patru sau cinci sute de galbeni, decît în fiecare seară să mi se zgîndăre urechile cu 3, 5 sau 7 galbeni risipiți. Și fost-am prădat tot atît de puțin cît și un altul în acest fel. Drept este că întrucîtva dau mîna de ajutor nedumeririi: și cu bună știre țin oarecît nelămurit și încurcat seama banilor mei, pînă într-o anumită măsură sînt mulțumit să stau la îndoială despre ei. Trebuie lăsat ceva necredinței și nesocotinței slugii tale. Dacă rămîne cu ce putem face față, acest prisos al dărniciei soartei să-l lăsăm oarecît în plata ei: (c) partea spicuitorului. La urma urmei nu prețuiește atît credința oamenilor mei, pe cît nesocotesc păcatul lor. (b) Urîcioasă și netoată osteneală să stai la pînda banului tău, să-ți placă să-l mînuiești, să-l cîntărești și socotești. Pe această cale zgîrcenia se apropie.

De 18 ani de cînd stau la cîrma avuțiilor[397] nu învrednicitu-m-am să caut drepturile, nici trebile mele mai de seamă, care neapărat sînt în grija și știrea mea.

Nu este dispreț filozoficesc pentru lucruri trecătoare și lumești: gustul meu nu este atît de ales, le prețuiesc pe cît sînt; dar, fără îndoială este lene și nepăsare copilărească și de neiertat. (c) Ce nu aș face mai curînd, decît să citesc hrisoavele de întărire și să scutur hîrțoagele

prăfuite, șerb al trebilor mele? Și, încă mai rău, ale altuia, cum o fac atîția pentru bani. Nimic nu mă costă mai mult, decît grija și osteneala și nu caut decît tihna și odihna.

(b) Eram, cred eu, mai bine făcut să trăiesc din averea altuia, dacă s-ar putea fără vreun legămînt și supunere; și dacă iau îndeaproape cercetare, nu știu dacă înaplecarea și soarta mea, prin suferințele de pe urma trebilor și servitorilor și a lefegiilor de nu au mai mult ponos, acreală și zadar, decît dac-aș trăi de pe urma unui om născut mai presus ca mine, care m-ar mîna cu îngăduință. (c) *Servitus obedientia est fracti animi et abjecti, arbitrio carentis suo*[398]. (b) Crates făcu mai rău: se dete sărăciei, ca să se mîntuie de necazurile și grijile casei; ceea ce nu aș face (urăsc sărăcia tot atît cît și durerea), dar bucuros aș schimba felul meu de trai pe un altul, cu mai puțină vază și zbucium.

Cînd sînt plecat, mă dezbăr de toate cele gînduri; și voi simți mai puțin dărîmarea unui turn, decît fiind de față la căderea unei țigle. Sufletul meu lesne se dezmeticește în depărtare, dar, pe loc, suferă cît și al unui podgorean. (c) Un frîu strîmb la cal, un capăt de trăgaci care bate pulpa vor face să-mi fie necaz cît îi ziua de lungă. (b) Ridic de ajuns peste necazuri voinicia mea, dar ochii nu-i pot.

Sensus! ô superi, sensus[399].

Sînt la mine acasă platnic a tot ce merge prost. Puțini stăpîni, zic din cei cu stare mijlocie, cum sînt eu, se pot bizui pe alții în locul lor, fără să le mai rămînă încă multe pe cap. Și aceasta îmi răpește (c) ușor ceva din felul meu de a fi, cînd primesc oaspeți și s-a nimerit că am putut ține pe cîte unul, mai mult cu masa mea bună, decît cu vorba mea bună, cum fac cei posaci și răpesc (b) mult din plăcerea care ar trebui să o simt la mine cînd vin și se strîng prietenii. Cea mai netoată și necuvenită purtare pentru un gentilom în casa lui este să se împiedice de mersul rînduielii gospodăriei sale, să se șoptească la urechea unui slujitor, să amenințe din ochi pe un altul; totul trebuie să se petreacă pe nebănuite și să pară mers firesc. Iar urît găsesc eu să vorbești oaspe-

ţilor de felul cum îi primeşti, fie ca să te ierte, sau să te laude. Îmi place rînduiala şi ticluiala,

et cantharus et lanx
Ostendunt mihi me[400],

pe cît ţi-e avuţia şi am grijă la mine cu amănuntul de cele trebuincioase; de cele arătoase, mai puţin. Dacă un slujitor se bate în casa altuia, se răstoarnă un taler, tu rizi numai, tu dormi în vreme ce stăpînul casei pune pe rost cu vătaful său trebile, ca tu să petreci a doua zi.

(c) Vorbesc pe seama mea, nepregetînd îndeobşte a preţui cît de dulce este plăcerea pentru unele firi, o gospodărie paşnică, îmbelşugată, dusă cu bună-rînduială şi nevrînd să anin de acest lucru greşelile şi necazurile mele, nici să tăgăduiesc cele spuse de Platon[401], care socoteşte a fi cea mai norocoasă îndeletnicire pentru fiecare a-şi vedea de trebile sale cu bună-dreptate.

(b) Cînd călătoresc nu am de gîndit decît la mine şi la împărţeala banului meu; acesta se mînuie într-un singur fel. Prea multe se cer pentru ca să aduni: cea la ce întru nimic nu mă pricep. Să cheltuiesc mă pricep niţel şi să dau lustru cheltuielii mele, ceea ce este rostul său de căpetenie. Dar o fac prea ambiţios, ceea ce aduce a fi nechibzuită, necumpătată şi cu goluri şi mai încă nestăvilită într-un fel sau altul. Dacă se vede, dacă slujeşte, mă las purtat fără frînă şi tot atît de neînfrînat mă strîmtorez dacă nu-mi place şi nu mă bucură.

Orice-ar fi, din făcut sau din fire, care ne întipăreşte acest fel de trai în legătură cu altul, ne face mai mult rău decît bine. Prădăm cele ce ne sînt nouă de trebuinţă, ca să facem faţă părerilor îndeobşte. Nu ne pasă atît cum este fiinţa noastră în noi şi într-adevăr, ci cum are a fi în ochii lumii. Înseşi bunurile cugetului şi ale înţelepciunii ne par fără rod, dacă ne bucurăm numai noi de ele şi dacă nu sînt date în văzul şi învoirea străină. Sînt unii al căror aur curge în clocote pe nebănuite; alţii, îl întind în rîşii şi foi: pentru unii sfanţul înseamnă galben, iar pentru alţii de-a-ndoasele, lumea socotind întrebuinţarea şi preţul după înfăţişare. Orice grijă deosebită în jurul bogăţiilor are iz de zgîrcenie, însăşi împărţirea lor şi dărnicia, prea orînduită şi arătoasă. Ele nu-s vrednice de

vreo nesocotință și socotință căznite. Cine vrea să facă dreaptă cheltuială, o face cu de-amănuntul și strîns. Păstrarea și împărțeala sînt în sinea lor treburi neînsemnate și nu iau fața binelui sau răului decît după cum vrerea noastră le cumpănește.

Altă pricină care mă îmbie la aceste hoinăreli, este neîmpăcarea cu moravurile de acum din țara noastră. Ușor m-aș împăca cu această destrămare dacă ar privi cîștigul obștesc,

pejoraque saecula ferri
Temporibus, quorum sceleri non invenit ipsa
Nomen, et à nullo posuit natura metallo[402];

dar întrucît mă privește, nu. Prea sînt prins la înghesuială. Căci în vecinătatea mea, din cauza destrăbălării războaielor noastre lăuntrice, am îmbătrînit în matca unui stat potopit,

Quippe ubi fas versum atque nefas[403],

încît minune este, cu adevărat, să se mai poată aduna,

Armati terram exercent, semperque recentes
Convectare juvat praedas et vivere rapto[404].

Pînă la urmă văd, din pilda noastră, că societatea oamenilor se încăputează și se înnădește, oricît ar costa: în orice copaie îi culci, ei se înghesuie și se adăpostesc împingîndu-se și grămădindu-se, ca bucăți prost îmbinate, ghemuite fără rînduială, care găsesc de la sine chip de alcătuire înghiontindu-se și așezîndu-se laolaltă, adesea mai bine decît ar fi fost cu măiestrie și pricepere făcut. Regele Filip adună oamenii cei mai răi și prăpădiți pe care-i putu afla și-i așeză într-un oraș[405] clădit pentru ei, care le purta și numele. Eu socot că ei alcătuiră cu înșeși viții lor o întocmire politicească între ei și o dreaptă și înlesnită însoțire.

Eu văd nu numai un fapt, sau trei, sau o sută, dar moravuri îndătinate, intrate în obicei atît de pocite, neomenoase, mai ales fățarnice, ceea ce pentru mine e soiul de viții cel mai rău, încît nu îndrăznesc să le închipui fără groază și uimire, aproape tot atît pe cît le și urăsc. Îndeplinirea acestor răutăți nemaipomenite dau dovada

unor vînjoșii și tării sufletești tot atît de însemnate ca și păcatul și nerînduiala lor. Nevoia alătură pe oameni și-i adună. Această cusătură la nimereală ia chip apoi de lege, căci fost-au atît de fioroase, încît nici o minte omenească nu le-ar fi putut născoci, care și-au ținut totuși întipărirea tot atît de sănătos și îndelung, cît și cele ale lui Platon și Aristotel.

Nu încape îndoială că toate acele povețe de politică, ticluite cu măiestrie[406], se arată neghioabe și de batjocură cînd încerci să le folosești. Acele mari și lungi dezbateri despre cel mai bun fel al societății și a rînduielilor cele mai potrivite care să ne țină, sînt dezbateri bune numai ca deprindere a minții noastre; așa cum se află în arte, mai multe făuriri care-și trag mustirea din frămîntări și potrivnicie și nu au de loc viață în afară de ele. O asemenea înfățișare a politicii ar avea rost într-o lume nouă, dar noi luăm oamenii dedați și supuși unor datini, nu-i naștem deodată, ca Pyrrha[407] sau Cadmus[408]. Prin orice mijlocire am împuternicit legea și orînduirea spre nouă îndreptare, noi totuși nu-i putem nicidecum îndrepta din sucirea obiceiului fără a rupe totul. Solon fu întrebat dacă putu întocmi cele mai bune legi pentru cei din Atena: „Da, fără îndoială, — răspunse el — cele pe care ar fi să le primească".

(c) Varrus se îndreptățește astfel glăsuind: că, dacă i-ar fi dat a scrie totul din nou despre religie, ar spune ce crede el; dar, fiind primită înainte de el așa cum se înfățișează, el va spune mai mult după datină, decît precum este în fire.

(b) Nu ca părere, dar în adevăr, cea mai desăvîrșită și bună politică pentru fiecare nație este cea care a dăinuit. Chipul și înlesnirea ei neapărată, țin de obiceiul pămîntului. Noi ușor nu ne împăcăm cu starea de față. Dar eu socot a fi păcat și nebunie să dorim oligarhie într-un stat cu cîrmuirea poporului sau într-un stat cu monarhie o altfel de cîrmuire.

Iubește-ți statul așa cum se vede a fi:
Dacă este regesc, ce e regesc iubește;
Dacă a cîtorva sau al obștei este,
Iubește-l și așa, în el Dumnezeu viața-ți dărui[409].

Bun domn de Pibrac[410], pe care-l pierdurăm de curînd[411], duh atît de ales, cu păreri atît de sănătoase şi de blînde obiceiuri. Această pierdere şi cea a domniei sale de Foix[412] sînt însemnate pierderi pentru coroana noastră. Nu ştiu dacă-i rămîne Franţei cum să înlocuiască această pereche de gasconi credincioasă şi pricepută în sfatul nostru regesc. Frumoase suflete erau fiecare în felul său, şi fără îndoială în vederea veacului arare şi frumoase. Dar cine îi aşezase în acest veac, atît de nepotriviţi şi nenimeriţi cu stricăciunea şi năpastele noastre?

Nimic nu apasă mai mult un stat decît noutatea. Schimbarea nu dă decît chip nedreptăţii şi tiraniei. Cînd cite o parte se sminteşte o poţi pune la loc; se poate stăvili destrămarea şi sta împotriva scurmării firesti a tuturor lucrurilor, fără să ne îndepărtăm prea mult de începuturile şi temeiurile noastre. Dar a ne apuca să turnăm în tiparniţă nouă o atît de mare alcătuire şi a schimba temeliile unei atît de mari clădiri, înseamnă a face (c) cum fac cei care, pentru ca să curete, şterg totul (b) care vor să îndrepte cusururi anume cu o scrîntire a totul şi să tămăduiască bolile cu moartea, (c) *non tam commutandarum quam evertendarum rerum cupidi*[413]. Lumea e neghioabă la tămăduire, este atît de nerăbdătoare sub apăsarea răului încît nu are altă ţintă decît să-l înlăture, fără să se uite cu ce preţ. Din o mie de pilde vedem că de obicei, se lecuieşte dăunînd: uşurarea de răul de faţă nu înseamnă tămăduire, dacă nu se află îndreptare a stării pe de-a-ntregul.

(c) Ţinta hirurgului nu este a scurma putreziciunea cărnii, nu-i decît începutul lecuirii; el priveşte dincolo, să facă din nou să crească carnea din fire şi să aducă partea în fiinţa sa cuvenită. Oricine are în gînd numai să scoată ceea ce-l doare, rămîne pe loc fiindcă binele nu urmează neapărat răului: un alt rău poate să-i urmeze, şi mai rău, cum li se întîmplă ucigaşilor lui Cezar, care aruncară obştea în aşa hal, că avură a se căi de ceea ce au făcut. Mai multora de atunci pînă în veacurile noastre li s-a întîmplat de asemenea. Franţuzii de un leat cu mine ştiu bine ce-au de spus în aceste. Orice mari strămutări zdruncină statul şi-l răvăşesc.

Cine ar ţinti de-a dreptul la tămăduire şi ar sta să se sfătuiască înaintea oricărui fapt, de-a binelea ar prejgeta să şi-o ia asupra-i. Pacuvius Calavius[414] drese viţiul acestei porniri cu o pildă însemnată. Cei din cetatea lui se ridicaseră împotriva juzilor lor; el, om cu mare vază în oraşul Capua[415], găsi într-o zi putinţa să închidă Senatul în palat şi, adunînd poporul în piaţă, îi spune că ziua a venit în care, în voie cu totul, ei pot să se răzbune pe tiranii care atîta vreme îi împilau, pe care el îi ţinea în puterea sa, singuri şi fără arme. El fu de părere a-i trage la sorţi, unul după altul, şi pentru fiecare să se porunceaască ce i se cuvine trecînd pe loc la îndeplinirea celor hotărîte; numai totodată, ei să se sfătuiască a pune în loc omul de omenie, ca să nu se rămînă fără slujbaşi. Abia c-au auzit numele unui senator, că se şi ridică un strigăt de nemulţumire împotriva lui. Eu văd bine — zice Pacuvius — trebuie dat acesta la o parte; este un rău; să luăm un altul bun în schimb. De îndată urmă tăcere. Toată lumea găsindu-se tare încurcată în alegere; la cel dintîi mai sfruntat, care-şi spuse numele său, iată vocile încă mai învoite, ca să-l înlăture, o sută de cusururi şi drepte pricini ca să-l dea deoparte. Aceste stîrniri potrivnice înfierbîntîndu-se, se întîmplă şi mai rău la al doilea senator şi la al treilea: tot atîta neînţelegere la alegere, cîtă înţelegere la înlăturare. După ce s-au obosit în zadar în frămîntarea aceasta, începură, care de ici, care de colo, să părăsească cu încetul adunarea, fiecare în sufletul său dumirindu-se că răul cel mai vechi şi mai bine cunoscut este totdeauna mai de suferit, decît răul proaspăt şi neîncercat[416].

(b) Pentru a ne vedea atît de jalnic răscoliţi, ce n-am făcut noi oare?

Eheu cicatricum et sceleris pudet,
Fratrumque: quid nos dura refugimus
Aetas? quid intactum nefasti
Liquimus? unde manus juventus
Metu Deorum continuit? quibus
Pepercit aris?[417].

eu însă nu ajung dintr-odată să hotărăsc:

ipsa si velit salus,
Servare prorsus non potest hanc familiam[418].

S-ar putea totuşi să nu fim la capătul vremii noastre. Chip de adevăr are că trăinicia statelor este lucru care întrece înţelegerea noastră. (c) Cum zice Platon, lucru puternic şi greu de destrămat este o alcătuire obştească. Ea dăinuie adesea împotriva bolilor celor mai ucigătoare şi lăuntrice, împotriva prădălniciei legilor nedrepte, împotriva ticăloşiei şi neştiinţei juzilor, a destrăbălării şi a răzvrătirii popoarelor.

(b) Oricum cad sorţii noştri, noi ne asemuim cu ce este mai presus de noi şi ne uităm la cei care stau mai bine, să ne măsurăm cu cei de sub noi; nu se află cît de negliob care să nu găsească o mie de pilde cu care să se aline. (c) Este păcatul nostru a vedea cu ochi mai răi ce avem în faţa noastră, decît ce este dincolo şi Solon spunea: „cine ar face o grămadă din toate relele laolaltă, nu-i nimeni care să nu aleagă mai curînd să ia cu el relele lui decît să vie la împărţeală dreaptă cu toţi ceilalţi oameni ai acestei grămezi de rele şi să-şi ia partea căzută lui". Obştei noastre îi merge rău, totuşi se află altele mai bolnave, fără să moară. Zeii se joacă cu noi de-a dura şi ne zgîlţîie de-a binelea:

Enimvero Dii nos homines quasi pilas habent[419].

Stelele au ursit urgie statului Romei drept pildă a ceea ce pot ele în acest fel. Cuprinde în sinea sa toate chipurile şi întîmplările care privesc un stat; tot ce poate rînduiala şi ce poate tulburarea, şi fericirea şi nefericirea. Cine are a se deznădăjdui de starea sa, văzînd cutremurările şi răscolirile care au zguduit pe acela şi pe care le-a suferit. Dacă întinsul unei stăpîniri înseamnă sănătatea unui stat (părere care nu-i a mea de loc (c) şi-mi place Isocrate, care povăţuieşte pe Nicocles să nu pismuiască pe principii care au întinse stăpîniri, ci pe cei care ştiu să păstreze bine cele ce le-au căzut în parte), (b) acela nu fu vreodată atît de sănătos, decît atunci cînd fu mai bolnav. Cel mai pătimit din chipurile sale a fost cel

mai norocit. Abia că se poate cunoaşte urma vreunei întocmiri obşteşti sub cei dintîi împăraţi. Este cel mai cumplit soi de învălmăşeală care se poate închipui. Cu toate acestea o suferi şi dăinui, nu păstrînd o monarhie mărginită între hotarele ei, dar atîtea naţii, atît de felurite, atît de depărtate, atît de năpăstuite, atît de nerînduit călăuzite şi de nedrept cucerite:

> *nec gentibus ullis*
> *Commodat in populum terrae pelagique potentem,*
> *Invidiam fortuna suam*[420].

Tot ce se clatină nu cade. Înjghebarea unui trup atît de mare nu ţine cu un singur cui. Ţine prin însăşi vechimea ei; ca zidăriile bătrîne cărora vîrsta le-a măcinat stîlpul, fără tencuială şi fără ciment, care totuşi se sprijină pe însăşi greutatea lor,

> *nec jam validis radicibus haerens,*
> *Pondere tuta suo est*[421].

Mai mult, nu-i bine purces a lua în seamă numai zidul şi şanţul; pentru a judeca tăria unei cetăţi trebuie văzut pe unde se poate pătrunde, în ce stare este potopitorul. Puţine corăbii se cufundă din însăşi a lor greutate şi fără vitregia din afară. Aş dori să ne aruncăm ochii jur împrejur; totul se prăbuşeşte în jurul nostru; în toate statele mari, fie ale creştinătăţii, fie de aiurea, pe care noi le cunoaştem, priviţi-le; veţi găsi acolo vădită ameninţare a schimbării şi prăbuşirii;

> *Et sua sunt illis incommoda, párque per omnes*
> *Tempestas*[422].

Astrologhilor uşor le vine să ne dea de ştire, aşa cum o fac, despre marile destrămări şi strămutări viitoare: prevestirile lor stau de faţă şi se pipăie, nu trebuie pornit la cer pentru aceasta.

Nu ne este numai a găsi alinare în această unire atotcuprinzătoare a răului şi ameninţării, dar încă întrucîtva speranţă pentru durerea statului nostru; cu atît mai mult că firește, nimic nu cade unde totul cade. Boala atotcuprinzătoare este sănătatea fiecărui în parte; totul deopo-

trivă stă împotriva destrămării. Cît despre mine, nu mă las deznădejdii; şi-mi pare că văd căi de scăpare pentru noi;

Deus haec fortasse benigna
Reducet in sedem vice[423].

Cine ştie dacă Dumnezeu nu va voi să se întîmple ca şi cu trupurile care se curăţă şi se întremează prin boli lungi şi grele care le întorc la sănătatea mai din plin şi neştirbită decît fusese cea pe care le-o luase?

Ce mă apasă mai mult, este că de stau să număr semnele răului nostru, văd tot atîtea din fire şi trimise de cer, curat ale lui, cît din cele pe care sminteala şi nesocotinţa omenească le pricinuieşte. (c) Pare că înseşi stelele hotărăsc că noi am dăinuit peste sorocul menit. Şi mă mai apasă că răul cel mai de aproape care ne ameninţă nu este stricăciunea în gloata întreagă şi trainică, ci zăpăceala şi răzleţirea sa este culmea temerilor noastre.

(b) Încă şi în aceste visări de faţă, mă tem de trădarea aducerii mele aminte, să fi însemnat din greşală un lucru de două ori. Urît îmi e să dau de ce am spus şi totdeauna în silă migălesc ce am scos o dată la iveală. Dar nu aduc aici nici o învăţătură nouă. Acestea sînt vederi îndeobşte: avîndu-le întruchipate de o mie de ori, mi-e frică să le fi şi pus pe răboj. A spune iară şi iară este oriunde ponositor, fie şi în Homer, prăpăd este însă în lucrurile care nu au decît arătări pe apucate şi în treacăt; nu-mi place stăruinţa, fie şi în ce este folositor, ca în Seneca, (c) şi obiceiul şcolii lui stoice nu-mi place, să tot îndrugi de-a lungul şi de-a latul principiile şi învederările care slujesc de obicei, şi să înfăţişezi mereu noi adeveriri şi cugetări îndeobşte şi atotcuprinzătoare.

(b) Aducerea mea aminte se şubrezeşte cumplit pe zi ce trece,

Pocula Lethaeos ut si ducentia somnos
Arente fauce traxerim[424].

Va trebui de aci înainte, căci mulţumesc Domnului, pînă în ceasul acesta nu s-a iscat vreo lipsă, pe cînd ceilalţi caută timp şi prilej să gîndească ce au de spus, eu să mă

feresc de pregătire, de teamă că mă leg de vreo datorie de care voi avea a mă ține. A fi ținut și îndatorat mă uluiește, încă a ține de o unealtă atît de slabă ca aducerea mea aminte.

Nu citesc vreodată această istorisire[425], fără să fiu firește neîmpăcat în mine însumi. Lyncestes, învinuit de viclenire față de Alexandru, în ziua cînd fu dus înaintea oastei, după obicei, ca să i se audă apărarea, avea în minte o cuvîntare mult gîndită, din care bîjbîind și bîlbîind a îngînat cîteva vorbe; cum se tulbura din ce în ce, luptînd cu aducerea-aminte și o tot încerca, iată-l doborît și ucis de ostașii ce stăteau lîngă el, care au crezut că pregetă, de vinovat ce este. Uimirea și tăcerea lui, ei o luară drept mărturisire: deoarece după părerea lor, în temniță avusese toată vremea să se pregătească; nu aducerea aminte îi lipsea, ci limba îi era legată și slăbită de cugetul său. Adevărat, o brodiseră! Locul, cei de față, ce se așteaptă, înmărmuresc, chiar și cînd nu ai altă grijă decît a vorbi bine; ce se poate întîmpla cînd este o rostire care dă drept urmare viața?

Pentru mine, faptul însuși că sînt legat de ceea ce am de spus, ajunge ca să dau pe alături. Cînd mă las și mă încred cu totul în aducerea mea aminte, apăs atît de greu încît o copleșesc: se înspăimîntă de povara ei. Cu cît îmi pun nădejdea în ea, ies din fire pînă a nu mă mai bizui pe mine și într-o zi aflatu-m-am a nevoie să închei șirul căznit, căci mă încurcasem, cînd voia mea este să înfățișez vorbind o lăsătoare îngăduire și mișcări neașteptate și neprogetate ca ivite din prilejurile de față; plăcîndu-mi mult mai mult să nu spun nimic cu temei, decît să arăt că am sosit pregătit a vorbi frumos, treabă care nu șade bine, mai ales la inși din tagma mea, (c) și treabă care cere prea mult celui care nu poate să țină mult: fățuiala dă speranță mai multă decît ce aduce. Adesea te îmbraci prosteşte în surtuc, ca să nu sari mai bine decît în seghie.

Nihil est his qui placere volunt tam adversarium quam expectatio[426]. (b) Lăsat-au ei[427] scris că oratorul Curio, cînd își pregătea așezarea părților rostirii sale în trei sau în patru, sau numărul adeverirlor și învederărilor, ușor i se întîmplă să uite fie una, fie alta, sau să mai adauge

încă una sau două. Eu m-am păzit totdeauna să cad în acest necaz, urînd aceste pregătiri şi ticluiri. Nu numai nebizuit pe aducerea mea aminte, dar şi pentru că acest făcut prea aduce a migală. (c) *Simpliciora militares decent*[428]. (b) Fie ce-o fi, de acum încolo făgăduitu-mi-am să nu mai vorbesc la loc de seamă. Căci a vorbi citindu-ţi scrierea, lasă că este o pocire, dar mai şi este tare în dauna celor care din fire ar putea să făptuiască întrucîtva. Iar şi mai puţin să mă las de născocirea mea pe clipă: o am greoaie şi tulbure; nu ar putea să facă faţă la nevoi însemnate ce se iscă neaşteptat.

Îngăduie, cititorule, să mai întind încă şi acest pas de încercare la o a treia lungire a rămăşiţei bucăţilor zugrăvirii mele. Eu adaug, dar nu îndrept[429]. Mai întîi fiindcă acela care şi-a zălogit lucrarea lumii, găsesc eu vădit că nu mai are dreptul asupra-i. Să spuie mai bine dacă poate aiurea şi să nu strice făcutul pe care l-a vîndut o dată. De la astfel de oameni nu ar trebui cumpărat nimic decît după moartea lor. Să se gîndească la ele bine înainte de a le da la iveală. Cine-i grăbeşte?

(c) Cartea mea este una totdeauna. Numai că pe măsură ce-i scoasă din nou, ca cititorul să nu plece cu mîinile de tot goale, mă străduiesc să-i mai vîr (fiindcă nu-i decît învîrstare slab prinsă) vreo întipărire peste număr. Nu sînt decît adaosuri, care nu tăgăduiesc cea dintîi înfăţişare, dar dau oarecît preţ anume fiecăreia din următoarele, cu o mică dibăcire ambiţioasă. Din acestea totuşi se va întîmpla uşor că se va strecura cîte o încălecare în cronologie, povestirile mele rînduindu-se cum se nimeresc, nu totdeauna la vremea lor zisă.

(b) În al doilea rînd, că pe cît socot mă tem să pierd la schimb; înţelesul meu nu merge totdeauna înainte, merge şi de-a-ndăratele. Nu mă feresc mai puţin de născocirile mele, fiindcă sînt de al doilea sau al treilea şi nu din cele dintîi, sau de acum, sau trecute. Adesea ne dregem tot atît de prosteşte pe noi, cît dregem şi pe ceilalţi. (c) Cele dintîi tipărituri ale mele au fost făcute în anul 1580. De atunci, am îmbătrînit cu un lung şir de ani, fără a mă cumînţi măcar o leacă. Eu în ceasul acesta şi cel de odinioară sîntem doi; dar cînd mai buni,

nu o pot întru nimic spune. Ar fi grozav să fi bătrîn, dacă nu am merge decît îndreptîndu-ne. Este o mişcare de beţiv, împiedicată, ameţită, nelămurită sau o trestie pe care vîntul o mînă pe voia lui, cum se iscă.

Antioh, scrisese cu vigoare spre lauda Academiei. La bătrîneţe se ţinu de altă tagmă. Oricare din două eu le-aş urma, nu ar fi oare că mă ţin tot de Antioh? După ce ai statornicit îndoiala, a vroi să statorniceşti întemeierea părerilor omeneşti nu-i oare a statornici îndoiala — nu întemeierea? şi să făgăduiască dacă mai îi este dat încă o viaţă de trăit că va fi totdeauna pe pragul unei noi răstălmăciri, nu mai bună decît alta.

(b) Bunăvoinţa cititorilor mi-a dat ceva mai multă îndrăzneală decît speram, dar de ce mă tem mai mult este să mă îmbăt; mi-ar place mai degrabă să nemulţumesc decît să ostenesc, cum făcut-a un om învăţat din vremea mea. Lauda este totdeauna plăcută, de la oricine şi de oriunde vine: dar trebuie, ca să-ţi tihnească pe dreptul, să ai ştire de unde purcede. Înseşi stîngăciile au cum găsi încuviinţare. Preţuirea de rînd şi îndeobşte se vădeşte puţin norocoasă la nimereală; iar pe timpul meu, mă înşel dacă cele mai proaste scrieri nu sînt cele care au luat mai mult vînt în mulţime. De bună-seamă mulţumire aduc cinstitelor feţe care se îndură să ia în nume de bine slabele mele stăruinţe. Nu-i loc unde greşelile să răsară mai mult decît la o plăsmuire care, de la sine, nu are însemnătate. Nu te lega de mine, cititorule, despre cele care se strecoară aici venite din născocirea sau nesocotinţa altuia; fiecare mînă, fiecare lucrător, îi aduce ale sale. Nu-mi pasă nici de ortografie şi poruncesc numai să se ţină de cea veche, nici de semne; sînt puţin priceput şi într-una şi-ntr-alta. Acolo unde ei încurcă tot înţelesul, nu-mi dau prea mare osteneală, căci cel puţin ei mă scutesc pe mine; dar unde ei măsluiesc cum adesea o fac şi răsucesc cu ce gîndesc ei, acolo ei mă prăpădesc. Nu-i de zis, cînd şirul vorbirii nu-i pe măsura puterii mele, un om cinstit nu trebuie să o ia drept bună. Care cunoaşte cît sînt de puţin sîrguitor, cît sînt de dedat felului meu, uşor va crede că mai curînd aş tipări tot atîtea Eseuri decît a mă sili să

mă țin de aceste, pentru asemenea copilărească îndreptare.

Spuneam așadar, adineaori[430], că, fiind împlîntat în cea mai adîncă hrubă a acestei noi vîne pămînteşti, nu numai că sînt lipsit de mare cumetrie cu inși altfel îndătinați decît mine și de alte păreri, prin care ei țin unii cu alții cu nod[431] care-i îndepărtează de orice alt nod, dar încă nu sînt lipsit de primejdie printre cei care-și îngăduie fără osebire totul și între care cei mai mulți nu pot pe veci să-și înrăutățească tîrgul în fața scaunului dreptății noastre, ceea ce-i mînă la culmea culmilor dezmățului. Socotind toate împrejurările anume care mă privesc, nu aflu om din ai noștri pe care apărarea legilor, o spun diecii, îl costă și ca sleire la cîștig, și ca creștere la pagubă[432], mai mult decît pe mine. (c) Iar unii fac grozav pe vitejii cu aprinderea și asprimea lor care, pe cîntar drept, fac mai puțin decît mine.

(b) Ca o casă dintotdeauna neatîrnată, mult primitoare și la îndemîna fiecăruia (căci niciodată nu lăsatu-m-am dus a face din ea o întărire de război, la care iau parte mai bucuros acolo unde este mai departe de vecinătatea mea), casa mea fost-a de ajuns vrednică de iubirea poporului și ar fi foarte anevoie să fiu ghiontit pe groparnița mea de gunoaie și socot un făcut minunat fără seamăn și pilduitor să fie încă neîntinată de sînge și prădare, sub o furtună atît de lungă, atîtea schimbări și frămîntări în vecinătăți. Căci, drept vorbind, era cu putință unui om de soiul meu să scape într-un chip statornic și nestrămutat, oricare ar fi fost, dar potopirile și năpădirile și schimbările și vitregiile soartei pînă în preajma mea, au ațițat, mai mult decît potolit, năduful țării și mă copleșesc din ce în ce greutăți de neînvins. Scap; dar nu-mi place să fie pe seama norocului, — vezi — chiar și a privegherii mele, ci numai pe seama dreptății, nu-mi place să fiu scos de sub ocrotirea legilor și sub altă pază decît a lor. Așa cum stau lucrurile, mai mult decît pe jumătate trăiesc din bunăvoința altuia, ceea ce este o aspră îndatorire. Eu nu vreau să datorez apărarea mea nici bunătății și îndurării celor mari, care se bucură de credința în lege și de neatîrnarea mea, nici de hatîrul moravurilor înaintașilor mei,

nici a lor mele. Căci, cum ar fi dacă aş fi fost altfel? Dacă purtările şi vorba mea făţişe greu cad vecinilor mei sau rudelor, amarnic le este să răsplătească aceste, lăsîndu-mă să trăiesc şi să poată spune: „îi îngăduim slujba dumnezeiască în capela casei sale pe mai departe, toate bisericile din jur fiind de noi pustiite şi prăpădite şi-i îngăduim folosinţa bunurilor sale şi viaţa sa, tot aşa cum el păzeşte soţiile şi boii noştri la nevoie". La mine de pe vremuri noi aveam parte de lauda adusă lui Licurg atenianul care era păstrătorul şi păzitorul pungilor cetăţenilor urbei sale.

Iară eu ţin că trebuie trăit cu drept şi împuternicit nu prin (c) răsplătiri, nici prin (b) bunăvoinţi. Cîţi oameni vajnici au ales să piardă viaţa, decît să o datoreze. Mă dau în lături de la orice fel de îndatorire, dar mai ales de la cea care mă leagă prin datorie de cinste. Nimic nu găsesc mai scump decît ce-mi este dăruit, pentru că vrerea mea rămîne zălogită de răsplătire şi primesc mult mai bucuros slujirile care mi se vînd. Cred bine: acestora nu le dau decît bani; celorlalţi mă dau eu însumi. Nodul care mă ţine prin legea cinstei îmi pare mult mai strîns şi apăsător decît cel al legăturii cetăţeneşti. Sînt legat mult mai blînd de notar decît de mine. Nu-i oare drept ca al meu cuget să fie mult mai ţinut de ce se bizuie pe el? Aiurea credinţa mea nu datorează nimic, căci nimic nu i s-a împrumutat; să se ceară ajutor de la crezămîntul şi bizuinţa înafară de mine. Mi-ar mai place, cît de scump, să dobor temniţa de zid sau de lege, decît cuvîntul meu. (c) Sînt pînă la ires grijuliu în a mă ţine de făgăduială, şi le fac în orice pricină mai curînd neîntemeiate şi fără încredinţare. Celor care nu au multă însemnătate, le dau însemnătatea rînduielii mele, mă căznesc şi mă încarc din însăşi zorul meu. Aşa este, în ce apuc a face numai al meu şi în voie, dacă spun ce am de gînd, îmi pare că-l dau scris în ştirea altuia, este ca o poruncă făcută mie şi îmi pare că am făgăduit, cînd am spus; de aceea puţine dau în vileag din plănuirile mele.

(b) Osînda ce-mi aduc mie este mai aspră şi tăioasă decît a juzilor, care nu mă iau decît pe partea îndatoririlor pe care le am îndeobşte. Strînsoarea cugetului meu este mai tare şi mai neîngăduitoare. Eu urmez nepăsător

îndatoririle la care aș fi chemat, fără ca eu să am a mă ține de ele. (c) *Hoc ipsum ita justum est quod recte fit, si est voluntarium*[433]. (b) Dacă fapta nu are întrucîtva semeția libertății nu are nici har, nici cinste.

Quod me jus cogit, vix voluntate impetrent[434].

Unde mă trage nevoia, îmi place să dau frîu vrerii, *quia quicquid imperio cogitur, exigenti magis quam praestanti acceptum refertur*[435]. Eu cunosc pe unii care țin isonul acestora pînă la nedreptate; ei dau mai curînd decît înapoiază, împrumută mai curînd decît plătesc, fac binele cîrpănos celui de care ei sînt ținuți a-l face. Eu nu merg pînă acolo, dar pe-aproape. Atît îmi place să mă descarc și să mă despovărez, că găsesc cîștig în nerăsplătirile, jignirile și nevredniciile suferite de la cei cărora, prin firea lucrurilor sau din întîmplare, avem vreo îndatorire prietenească, luînd greșeala lor prilej de plată și scădere a datoriei mele. Cu toate că, pe mai departe, împlinesc față de ei îndatoririle privitoare la cerințele obștei, găsesc totuși o mare ușurare (c) să fac de drept ceea ce făceam cu iubire și (b) să mă scap puțin de atîntirea și grija lăuntrică a vrerii mele, (b) *est prudentis sustinere ut cursum, sic impetum benevolentiae*[436], (b) pe care eu o am cam prea zorită și stăruitoare, unde mă dedau, cel puțin pentru un om care nicicum nu vrea să fie stînjenit și-mi slujește această rînduială să mă aline întrucîtva de lipsurile celor cu care am a face. Îmi pare tare rău că ei au preț mai puțin, dar nu-i mai puțin de zis că eu de aceea mă scutesc oarecît de stăruința și legămîntul meu față de ei. Mă împac cu acel care-și iubește mai puțin copilul, fiindcă este chelbos și ghebos și nu numai cînd este răutăcios, dar și cînd este prăpădit și slut din naștere (și Dumnezeu însuși scosu-l-a din socoteala și prețuirea firească), această răceală însă să aibă purtare cumpănită și judecată dreaptă. La mine rudenia nu ușurează greșelile, mai curînd le îngreunează.

La urma urmei, pe cît mă pricep în știința a face binele și a răsplătirii, știință gingașă și de mare port, nu văd pe nimeni mai neatîrnat și mai puțin îndatorat pînă în ceasul acesta. Ceea ce datorez îl datorez îndatoririlor

firești și îndeobște. De altfel nu se află, care să fie mai limpede socotite[437],

nec sunt mihi nota potentum
Munera[438].

Principii (c) îmi dau mult dacă nu-mi iau nimic, și (b) îmi fac de ajuns bine, cînd nu-mi fac rău; este tot ce cer de la ei. O, cît sînt de platnic Domnului, că a binevoit să primesc din mila lui de-a dreptul tot ce am și că întreaga mea datorie este pe seama lui! (c) Cît de fierbinte mă rog sfintei Sale miluiri, să nu datorez nimănui vreodată mare mulțumită! Prea ferice neatîrnare care m-a dus pînă-ntr-atîta. Să o duc pînă la capăt!

(b) Încerc să nu am nevoie de nimeni neapărat.

(c) *In me omnis spes est mihi*[439]. (b) Este lucru pe care fiecare îl poate în sinea sa, dar mai ușor pe cei care Dumnezeu i-a pus la adăpost de nevoile firești și grabnice. Este tare jalnic și dat întîmplării să ții de un altul. Noi înșine, unde avem cel mai temeinic și bun liman, încă nu sîntem pe de ajuns curați. Nu am nimic al meu decît pe mine și totuși stăpînirea este în parte cu lipsuri și de împrumut. Mă îngrijesc (c) și sprijin ce aflu mai tare, încă și avutul, (b) ca să găsesc cu ce mă mulțumi, cînd aiurea totul m-ar părăsi.

(c) Hippias din Elis[440] nu-și mijloci numai învățătura, ca în brațele muzelor să poată sta voios departe de orice altă însoțire la nevoie, nici a se îndeletnici numai cu filozofia, ca să învețe sufletul să se mulțumească numai cu sine, și cu bărbăție să se lipsească de înlesnirile care-i vin dinafară cînd soarta o poruncește; el fu atît de sîrguitor ca să învețe încă să facă și bucătăria și bărbieria și croitoria și încălțările și inelele sale, ca să se bizuie pe sine cît va putea mai mult și să se mîntuie de ajutor străin.

(b) Îți priesc mult mai în voie și bine bunurile de împrumut cînd nu este o folosire nevoită și silită de necazuri și cînd ai în vrere și în avut puterea și mijlocirile a te lipsi de ele[441].

(c) Bine mă cunosc, dar greu pot închipui o curată dărnicie din partea vreunui om, vreo găzduire oricît de

inimos făcută și fără gînd de răsplată, care să nu-mi pară sluțită, tirană și cu bănuială, dacă nevoia m-ar încurca. După cum dărnicia este însușire ambițioasă și de precădere, tot asemenea însușire a supunerii este a o primi. Mărturire: ocara și cerbicia cu care Baiazid a întors darurile trimise de Temir[442] și cele duse din partea împăratului Soliman împăratului din Calicut, care se mînie într-atîta, că nu numai cu asprime le întoarse, dar și aruncă în fundul unei gropi pe trimiși, spunînd că nici el, nici înaintașii săi nu erau deprinși să primească, ci erau deprinși să dăruiască.

Cînd Thetis, spune Aristotel, măgulește pe Iupiter, cînd lacedemonienii măgulesc pe atenieni nu prind a aminti binefacerile făcute, căci e luat totdeauna în nume de rău, ci amintirea binefacerilor primite din partea lor. Cei pe care eu îi văd folosind cu atîta ușurință pe fiecare și legîndu-se, nu ar face-o dacă s-ar gîndi la îndatoririle unui om înțelept, care se plătesc uneori, dar care nu se șterg niciodată. Cumplită strînsoare, cui îi place să aibă coatele neatîrnate în toate privințele. Cunoscuții mei, și mai presus și mai prejos de mine, știu că nu fost-a om care să ceară mai puțin, să roage, să stăruie, nici să se bizuie pe altul, decît mine. Dacă așa sînt, dincolo de orice pildă a vremii, nu-i mare minune — atîtea părți, atîtea chipuri ale purtării mele și ale firii sînt pricină: oare cîtă mîndrie, frînă a dorințelor și plănuirilor mele, nedibăcie la multe treburi și la însușirile mele care îmi plac mai mult: trîndăvirea și neatîrnarea. De la toate acestea am prins ură de moarte să mă țin sau să fiu ținut de altul decît de mine însumi. Aprig mă străduiesc pe cît pot să mă lipsesc înainte de a o folosi de cea mai ușoară sau cea mai grea mijlocire de la altul.

Prietenii mei nespus mă stingheresc cînd îmi cer să cer unui al treilea: și nu-mi pare preț mai mic a cere cîștig pentru el ca plată a celui care-mi este îndatorat, cît a mă lega față de unul care nu-mi datorează nimic. Astă stare lăsată deoparte, să nu mi se ceară treabă cu tocmeală și stăruință (căci din capul locului sînt împotriva oricărei griji care nu este de căpetenie), sînt ușor la îndemîna nevoii fiecăruia. (b) Dar încă mai mult m-am ferit

a primi, decît a dărui; (c) este şi mult mai uşor, după cum spune Aristotel. (b) Averea mea puţin mi-a îngăduit a face bine altuia şi acel puţin pe care mi l-a îngăduit a fost slab întemeiat. Dacă soarta ar fi făcut să mă nasc ca să fac faţă pe vreo treaptă de mărire între oameni, aş fi rîvnit a mă face iubit şi nu temut sau lăudat. Să o spun cu mai multă obrăznicie? Aş fi ţinut mai mult să plac, decît să trag folos. (c) Cirus, cu mare înţelepciune, din spusa bunului său căpitan şi încă filozof de seamă[443], preţuia bunătatea şi binefacerile lui cu mult peste cuceririle războinice. Întîiul Scipio, cînd voia să se mîndrească, spunea totdeauna că atîrnă mai greu talerul de partea îndurării şi a omeniei, decît a biruinţelor şi vitejiei şi are totdeauna pe buze acel falnic cuvînt: „să fi dat prilejul să-l iubească duşmanii tot atît pe cît prietenii".

(b) Aşadar, vreau să spun, dacă trebuie în felul acesta să te îndatorezi cu oarece, trebuie să fie mai în drept decît de ceea ce vorbesc eu, de care legea acestui păcătos război mă leagă şi nu o atît de mare datorie, cum este cea a întregii mele vieţi, ceea ce mă copleşeşte. M-am culcat de o mie de ori în casa mea, închipuindu-mi că voi fi trădat şi potopit în noaptea aceea, tocmindu-mă cu norocul să se facă acest lucru fără spaimă şi tărăgăneală. Şi, am strigat, după ce am spus Tatăl nostru:

Impius haec tam culta novalia miles habebit![444]

Care-i leacul? Este locul unde m-am născut şi cea mai mare parte a strămoşilor mei[445]; aici au pus ei dragostea şi numele lor. Noi ne întărim cu toate cele cu care ne obişnuim. Şi, în starea păcătoasă care este a noastră, obişnuinţa a fost un dar foarte miluit al firii, care ne adoarme simţămîntul a suferi mai multe rele. Războaiele cetăţeneşti aceasta au mai amarnic decît celelalte războaie că ne pun pe fiecare a fierbe însăşi în casa sa.

Quám miserum porta vitam muróque tueri,
Vixque suae tutum viribus esse domus[446].

Mare pacoste este să fi înghesuit pînă în gospodăria şi în tihna casei. Locul unde mă aflu este totdeauna cel dintîi

şi cel de pe urmă în bătaia tulburărilor noastre şi unde pacea niciodată nu are faţă pe de-a-ntregul,

Tum quoque quum pax est, trepidant formidine belli[447].

... Quoties pacem fortuna lacessit,
Hac iter est bellis.
Melius, fortuna, dedisses
Orbe sub Eoo sedem, gelidáque sub Arcto,
Errantésque domos[448].

Trag uneori prilej a mă întări împotriva acestor gînduri cu nepăsarea şi lăsarea; ne duc şi ele întrucîtva la o hotărîre. Mi se întîmplă adesea să-mi închipui, cu oarecîtă plăcere, primejdiile de moarte şi să le aştept: mă cufund cu capul plecat, prosteşte în moarte, fără să o iau în vedere şi s-o cunosc, ca într-un adînc mut şi întunecat, care mă înghite dintr-un salt şi mă copleşeşte într-o clipă cu un somn puternic, plin de nesimţire şi de lene. Şi în aceste morţi scurte şi aprige, urmările pe care le întrezăresc îmi dau mai multă alinare decît o face tulburarea. (c) Se spune, deoarece viaţa nu este mai bună, fiindcă este mai lungă, moartea este mai bună cînd nu este lungă. (b) Nu mă îndepărtez atît de fiinţa moartă, cît capăt încredere în moarte. Mă învălui şi mă cuibăresc în această furtună, care trebuie să mă orbească şi să mă răpească cu mînie, din năpustire, repede şi pe nesimţite.

Încă dacă s-ar mai întîmpla, cum spun unii grădinari, că trandafirii şi viorelele răsar mai înmiresmate alături de usturoaie şi ceapă, cu cît aceste sug şi trag mai mult mirosul urît din pămînt[449], tot astfel acele firi desfrînate trag tot veninul din văzduhul meu şi din aer şi mi-l fac mai bun şi mai curat prin vecinătatea lor, ca să nu pierd totul. Nu-i aşa; dar din aceasta poate să fie vreun lucru: că bunătatea este mai frumoasă şi mai ademenitoare, cînd este arară şi împotrivirea şi felurimea întăreşte şi adună în sine faptul bun şi îl înfierbîntă prin rîvna potrivniciei şi prin fală.

(c) Tîlharii, pe legea lor, nu au rîcă anume pe mine. Dar nu am eu pe ei? Ar trebui să o am pe prea mulţi

inşi. Asemenea cugete sălăşluiesc în felurite soiuri de stări — tot atîta cruzime, necredinţă, furtişag — şi cu atît mai rău că este mai îngăduit, mai încredinţat şi mai ascuns sub umbra legilor. Urăsc mai puţin răul pe faţă decît pe cel trădător, cel războinic, decît cel sub cuvînt de pace. Fierberea noastră s-a iscat într-un trup pe care nu l-a înrăutăţit de loc: focul se afla în el, a luat flacără; zgomotul este mai mare, răul mai neînsemnat.

(b) Eu răspund de obicei celor care mă întreabă să dau socoteală de călătoriile mele: că ştiu bine cele de ce fug, dar nu de loc ceea ce caut. Dacă mi se spune că printre străini poate fi tot atît de puţină sănătate şi că năravurile lor nu preţuiesc mai mult decît ale noastre, eu răspund: întîi, că anevoie este,

Tam multae scelerum facies![450]

Şi al doilea, că este totdeauna un cîştig să schimbi o stare proastă într-o stare nelămurită şi că suferinţele altuia nu trebuie să ne împungă ca ale noastre.

Nu vreau să uit aceasta, că nu mă răzvrătesc niciodată atît împotriva Franţei pe cît privesc Parisul cu ochi buni; are sufletul meu în stăpînire din copilărie. Şi mi s-a întîmplat faţă de el cum se întîmplă cu lucrurile nespus de bune: cu cît am văzut de atunci alte oraşe frumoase, cu atît frumuseţea acestuia are putere şi cîştigă iubirea mea. Îl iubesc pentru el însuşi şi mai mult, în fiinţa sa singuratică, decît încărcată cu podoabe străine. Îl iubesc cu duioşie, pînă şi zgaibele şi petele sale. Nu sînt franţuz decît prin această mare cetate; mare ca popoare, mare prin fericita sa aşezare, dar mai ales prin marea şi neasemuita sa feluri me şi osebire a înlesnirilor traiului, fala Franţei şi unul din cele mai semeţe podoabe ale lumii. Dumnezeu să alunge departe de el dezbinările noastre[451]: întreg şi unit eu îl aflu apărat de orice altă siluire. Eu îl vestesc că dintre toate tagmele cea mai rea va fi aceea care îl va dezbina şi nu mi-e frică pentru el, decît de el însuşi şi mă tem pe seama lui fără îndoială tot atît cît pentru orice altă parte din acest stat. Atît timp cît va dăinui, nu va lipsi adăpostul unde să-mi dau duhul, îndeajuns ca să-mi şteargă părerea de rău de oricare alt adăpost.

Nu fiindcă Socrate spus-o-a, dar fiindcă aşa simt cu adevărat şi, întîmplător nu fără a întrece un pic măsura, socotesc toţi oamenii din una şi aceeaşi ţară cu mine şi îmbrăţuş un polac cît şi un franţuz, punînd această legătură a naţiei după cea a lumii întregi îndeobşte. Nu mă ferecă dulceaţa aerului unde am văzut lumina zilei. Cunoştinţele cu totul noi şi numai ale mele, îmi par că au tot atîta preţ cît celelalte îndeobşte şi la întîmplare ivite din vecinătate. Prieteniile căpătate curat de noi, întrec de obicei pe cele primite sub acelaşi cer sau cele de sînge. Firea lăsatu-ne-a pe lume neatîrnaţi şi nelegaţi, noi ne zăbrelim în unele strîmtori, precum regii perşilor se ţineau din prostie să nu bea vreodată altă apă decît din riul Choapez şi se lepădau de dreptul lor la orice alte ape, lumea toată fiind seacă în vederea lor.

Ceea ce făcu Socrate la sfîrşitul vieţii, cînd preţui mai rea pedeapsa surghiunului decît moartea, eu nu aş face, căci nu sînt nici atît de împlîntat în ţara mea, nici atît de vlăguit. Vieţile sfinţilor arată de ajuns chipuri ţinute de mine mai mult în cinste, decît din iubire. Şi încă mai au atîtea prea înălţate şi neasemuite, încît eu nu le pot îmbrăţişa mai ales că nu am cum să le pricep. Acea inimoşie fuse prea duioasă pentru un om, care socotea că lumea ar fi urbea lui. Drept este că el dispreţuia călătoriile şi că nu trecuse dincolo de pămîntul Aticii. Cum? El cruţa banii prietenilor, care i-ar fi răscumpărat viaţa şi nu se învoia să iasă din închisoare cu ajutorul altuia, ca să nu fie nesupus legilor, într-un timp cînd ele erau atît de strîmbe. Pentru mine acestea sînt din pildele mai întîi ca fel. De al doilea fel aş putea găsi la acest luminat om mai multe, deosebite, care întrec puterea priceperii mele, dar unele mai şi întrec puterea judecăţii mele.

(b) În afară de aceste cugetări, a călători îmi pare o îndeletnicire priincioasă. Sufletul ia în seamă mereu lucruri necunoscute şi noi, şi eu nu ştiu şcoală mai bună cum adesea spus-am care să dea chip vieţii, decît a-i înfăţişa neîncetat osebirea atîtor vieţi, (c) năzucirile şi obiceiurile (b) şi a o face să guste neîncetata felurime a chipurilor firii noastre. Trupul nu rămîne trîndav, nici muncit şi această frămîntare potolită îi dă spor. Încalec fără a

mai descăleca, așa cum sînt, cu rărunchii bolnavi, fără să am vreun necaz opt sau zece ceasuri,

Vires ultra sortémque senectate[452].

Nu-i anotimp care să-mi fie potrivnic, decît arșița aprigă a unui soare potopitor; căci umbrarele folosite de vechii romani și de italieni încă azi[453] ostenesc brațul mai mult decît ușurează capul. (c) Aș vrea să știu ce pricepere aveau perșii în timpuri atît de vechi încă la începutul traiului îmbelșugat, să mijlocească adiere răcoroasă și umbrare pe voia lor, după cum spune Xenofon. (b) Îmi plac ploile și noroaiele, ca rațelor. Schimbarea aerului și a văzduhurilor nu mă supără; tot una-mi este cerul sub care mă adăpostesc; nu aflu piedică decît în ceea ce mă zgîndără în sinea mea, iar aceasta se întîmplă mai arar în călătorie.

Mi-e greu pînă mă urnesc, dar odată pornit merg cît se cere. Mai mult preget la treburi mici, decît la cele mari; mă pregătesc mai anevoie să umblu o zi, ca să văd un vecin, decît pentru o curată călătorie. M-am învățat a împlini fără popas ziua de drum, ca spaniolii, zile lungi și potrivite; iar pe arșițele cele mai mari, merg noaptea de la scăpătat pînă în zori. Celălalt fel, a lăsa să pască în drum, a zori și grăbi pentru o cină, mai cu seamă în zilele scurte, este stînjenitor. Caii mei sînt în stare de mai mult; niciodată nu m-a lăsat un cal care să fi ajuns cu mine la capăt în ziua dintîi. Îi adăp în tot locul și am grijă să-i întind la drum pînă-și vîntură apa. Lenea de a mă scula mijlocește celor ce mă însoțesc să prînzească pe îndelete înainte de plecare. Pentru mine nu-i niciodată prea tîrziu ca să mănînc; pofta îmi vine mîncînd și nu altcum; nu mi-e foame decît la masă.

Unii se plîng că mă mai ademenește această treabă, însurat și bătrîn fiind. Nu au dreptate. Mult mai bine este să părăsesc pe cei de acasă cînd sînt puși pe rost, ca să meargă mai departe fără noi, dacă i-ai lăsat în rînduială, ca să nu strice nimic din rostul trecut. Mult mai necugetat este să te depărtezi lăsînd casa într-o pază mai puțin credincioasă și care să aibă mai puțin grijă de nevoile noastre.

Cea mai folositoare și cinstită știință și îndeletnicire pentru o femeie, este știința gospodăriei: eu văd unele zgîrcite, dar gospodine, foarte puține. Înseamnă darul ei de frunte și care înainte de toate trebuie căutat ca singură zestre într-o căsnicie al cărei avut este mijlociu; ea va aduce prăpădul sau propășirea în casele noastre. (c) Să nu mi se spuie altele; eu cer de la o femeie căsătorită, pe cît învățat-am din cele trăite, înainte de orice altă virtute, virtutea gospodărească.

(b) Îi las în seamă, prin lipsa mea, toată cîrmuirea. În mai multe căsnicii văd, cu necaz, pe stăpîn întorcîndu-se posomorît și cu totul sleit de hîrțuiala trebilor, cam pe la amiază, iar stăpîna încă pieptănîndu-se și împopoțonîndu-se în încăperea ei. Aceasta este treaba reginelor; și încă, nu prea știu. Batjocură este și nedrept ca trîndăvirea soțiilor noastre să fie ținută cu sudoarea muncii noastre. (c) Nu se va întîmpla, cît voi putea, nimănui să las folosirea avuțiilor mele mai împăcat și mai nimerit. (b) Dacă soțul mijlocește rodul, însăși firea cere ca ele să-i mijlocească chip.

Cît despre îndatoririle iubirii în căsnicie, care se crede că ar fi știrbite de această depărtare, eu nu cred. Dimpotrivă, este o înțelegere care ușor se sleiește în necurmata însoțire și pe care mereul o mîhnește. Orice femeie străină ne pare o femeie cumsecade. Și fiecare simte, din pățite, că a se vedea tot timpul nu se aseamănă cu plăcerea întoarcerii simțită după depărtare din timp în timp.

(c) Aceste răstimpuri umplu sufletul meu de iubire nouă pentru ai mei și-mi dăruiesc iară traiul acasă mai dulce: lipsa lor înfierbîntă pofta mea cînd pentru o parte, cînd pentru alta. (b) Eu știu că iubirea are brațele de ajuns de întinse, ca să se țină și să se strîngă dintr-un colț al lumii într-altul și mai ales în această, unde se află o necurmată legătură la treburi care trezește îndatorire și amintire. Stoicii bine spun că între înțelepți este o atît de strînsă legătură și prinsoare, încît acela care se ospătează în Franța, ospătează pe semenul său din Eghipet; și cel care, orișiunde ar fi, întinde mîna, ajută pe toți înțelepții de pe pămîntul oamenilor. Îmbucurarea și stăpînirea, mai înainte de toate, stau în puterea închipuirii. (c) Ea îmbrățușe cu mai multă căldură ceea ce apucă a

căuta, decît ceea ce îi stă la îndemînă şi mereu. Luaţi în seamă grijile zilnice; veţi afla că sînteţi mai departe de prietenul vostru cînd este de faţă: faptul că este, înlătură luarea-aminte şi lasă în voie gîndul să hoinărească oricînd şi cu orice prilej.

(b) Afară, la Roma fiind, eu mîn şi cîrmuiesc casa mea şi bunurile lăsate; văd cum se înalţă zidurile mele, copacii mei, veniturile mele şi cum scad, ca şi cînd le-aş atinge cu degetul:

Ante oculos errat domus, errat forma locorum[454].

Dacă nu ne-am bucura decît de ceea ce pipăim, în plata Domnului rămîn scuzii din sipetele noastre, copiii noştri, dacă ei sînt la vînătoare, noi îi vrem mai aproape. E oare departe în grădină? Este oare mai aproape o jumătate de leghe, sau mai departe? Dacă este aproape unsprezece, doisprezece, treisprezece? Şi aşa pas cu pas. Cu adevărat, cea care va pune în scris soţului ei la al cîtelea pas se curmă apropierea şi la al cîtelea începe depărtarea, părerea mea este să-l oprească între cele două:

excludat jurgia finis.
Utor permisso, caudaeque pilos ut equinae
Paulatim vello, et demo unum, demo etiam unum,
Dum cadat elusus ratione ruentis acervi[455];

şi ele să cheme voinicește filozofia în ajutorul lor; căreia i s-ar putea aduce vină, fiindcă nu vede nici unul din capetele îmbinării între mult şi puţin, lung şi scurt, uşor şi greu, aproape şi departe şi nu-şi dă seama de început, nici de sfîrşit, că stă la îndoială şi unde se află mijlocul. (c) *Rerum natura nullam nobis dedit cognitionem finium*[456]. (b) Nu sînt ele tot soţii şi iubite de răposaţi, care nu sînt la capăt pe acest tărîm, dar pe altă lume? Mai îmbrăţişăm şi pe cei care fost-au şi pe cei care nu sînt încă, nu numai pe cei plecaţi. Nu a fost tocmeala căsătorindu-ne, să ne ţinem scai unul de altul, ca nu mai ştiu eu ce mici vietăţi, pe care le vedem, (c) sau ca vrăjiţii din Karantia[457], ciineşte încîrligaţi; iar o muiere nu trebuie să aibă ochii pironiţi cu lăcomie pe ce stă în faţa soţului său, ca să nu poată vedea şi unde este dosul la nevoie.

(b) Dar snoava acelui zugrav atît de meştcr al nazurilor lor nu ar fi oare la loc bun aici, ca să ne spuie de unde mijesc tînguirile lor:

Uxor, si cesses, aut te amare cogitat,
Aut tete amari, aut potare, aut animo obsequi
Et tibi bene esse soli, quum sibi sit malè[458].

Oare nu fi-va ca înfruntarea şi rîca de la sine le ţin şi le hrănesc şi că ele de ajuns împăcate sînt că voi nu vă împăcaţi?

În adevărata prietenie la care mai ales am pricepere, eu mă dăruiesc prietenului meu mai mult decît îl trag spre mine. Nu numai că-mi place să-i fac eu bine, mai mult decît el mie, dar să nu-şi facă decît lui atunci îmi face el cel mai mare bine şi dacă depărtarea îi este plăcută sau folositoare, o văd cu ochi mai buni decît dacă ar fi cu mine; nici nu-i curată depărtare, cînd ai putinţă s-o împărtăşeşti. Tras-am altădată folosul şi binele depărtării noastre. Împlineam mai bine şi pe larg stăpînirea vieţii, despărţindu-ne; el vedea[459] pentru mine şi eu pentru el ca şi cum am fi fost de faţă. O parte din noi rămînea de prisos cînd eram alături: eram unul. Despărţirea locului făcea ca unirea vrerilor noastre să fie mai din plin. Cea foame nepotolită, să te afli împreună trupeşte, este întrucîtva o dovadă de slăbiciune a sufletelor în a se mulţumi.

Cît despre bătrîneţe, care mi se arată de-a-ndaratelea, tinereţea trebuie să se supuie părerilor îndeobşte şi să se strîmtoreze pentru aproapele său. Ea poate înfrunta pe amîndouă, şi lumea şi pe sine: noi de ajuns şi prea mult avem de-a face cu noi singuri. Pe măsură ce înlesnirile firesti scad, să le punem proptele. Pe nedrept ierţi tinereţii că umblă după plăceri şi opreşti bătrîneţea să le caute. (c) Tînăr, copeream patimile mele voioase cu vălul cumpătării; bătrîn, învălui pe cele mohorîte cu al dezmăţului: aşijderea legile lui Platon nu îngăduie călătorii înainte de 40 sau 50 de ani, pentru ca să fie mai cu folos şi de învăţătură. M-aş învoi mai bucuros de această a doua parte, cu aceleaşi legi, dar să le oprească după 60. (b) „Dar la vîrsta dumitale nu ai să te întorci niciodată de la un drum

atît de lung?". Ce-mi pasă? Nu o pornesc nici ca să mă întorc, nici ca să merg pînă la capăt; pornesc numai pentru a mă urni, atît timp cît îmi place să umblu (c), şi să mă preumblu, ca să mă preumblu. Cei care fug după cîştig sau iepure, nu fug; fug acei care se îndeletnicesc cu întreceri şi sărituri.

(b) Plănuirea mea[460] poate fi curmată orişiunde, nu se întemeiază pe mari speranţe. Fiecare zi îi pune capăt, iar călătoria vieţii mele tot astfel se arată. Am văzut totuşi locuri depărtate, unde aş fi dorit să mă fi oprit. De ce nu? Dacă Crisip, Cleante, Diogenes, Zenon, Antipater, atîţia oameni cinstiţi din tagma cea mai ursuză[461], părăsit-au ţara lor, fără nici o pricină de supărare şi numai după frumuseţea altor văzduhuri? Fără îndoială, cea mai mare neplăcere a hoinărelilor mele este că nu pot să duc cu mine acea hotărîre de a-mi face adăpost unde mi-ar place şi că trebuieşte totdeauna să urmăresc gîndul de întoarcere, ca să fiu pe placul purtărilor îndeobşte.

Dacă mi-ar fi teamă că mor sub alt cer decît cel unde m-am născut, dacă aş crede că mor mai anevoie departe de ai mei, mai că nu aş ieşi din Franţa; n-aş ieşi fără spaimă mai departe de clopotniţa mea, căci simt moartea care mă înşfacă de ceafă şi de rărunchi. Dar sînt altfel făcut: tot una-mi este oriunde. Dacă aş avea de ales, ar fi cred eu mai curînd călare, decît în pat, în afară de casa mea şi depărtat de ai mei. Aflăm mai mult strîngere de inimă decît alinare, să luăm rămas bun de la prieteni. Bucuros uit această îndatorire între inşi, căci din cele cuvenite prieteniei, aceasta e singura neplăcută; şi aş uita de asemenea bucuros să-mi iau acest mare şi veşnic rămas bun. Dacă se capătă oarecîtă uşurare de la cei din jur, se trage şi o sută de necazuri. Văzut-am mai mulţi murind jalnic împresuraţi de zorul acelei însoţiri: înghesuiala îi înăbuşe. Este împotriva datoriei şi dovadă de puţină iubire şi puţină grijă a fi lăsat să mori în pace: unu-ţi zgîndără ochii, altul urechile, altul gura; nu-i simţ sau mădular pe care să nu-l sîcîie; inima ţi se frînge cînd auzi vaietele prietenilor şi ţi-e ciudă cînd se întîmplă să auzi alte vaiete făţarnice şi mascate; cel ce avut-a totdeauna gustul gingaş, la slăbiciune, îl are şi mai gingaş; la un atît de mare păs are nevoie de mînă blîndă şi de-

prinsă cu simțirea lui, să-l scarpine acolo unde-l mănîncă, sau să nu-l scarpine de loc. Dacă este cerută o moașă bună ca să ne aducă pe lume, moșire și mai bună se cere ca să ne scoată. Un asemenea om, care să fie și prieten, ar trebui plătit cît de scump în slujba acestei pătimiri.

Eu nu ajuns-am ca sinea mea să fie călită și oțelită de un zdravăn dispreț pe care nimic să nu-l ajute sau tulbure: sînt un picur mai jos. Caut ascunziș, să mă feresc în cea trecere, nu cu spaimă, dar cu dibăcie. Nu sînt de părere că prin acest fapt fac dovada și arătarea strășnicici mele. Pentru cine? Atunci înceta-vor cu totul dreptul și dorința ce avut-am să am nume bun. Mă mulțumesc cu o moarte smerită în sinea mea, în pace și singurătate care să fie numai a mea, potrivit vieții mele de o parte și dată mie însumi. Întors de cum era iresul roman, care socotea nefericit pe cel ce murea fără a vorbi și nu avea pe ai săi de aproape ca să-i închidă ochii. De ajuns mă străduiesc să mă alin pe mine, ca să nu mai am de alinat pe altul; de ajuns trec gînduri prin cap, ca să nu mai îmi aducă cei dimprejur altele noi și de ajuns frămînt aluatul meu, ca să nu mai iau altul de împrumut. Această parte nu este arătare de ochii lumii, este numai de unul singur. Să trăim și să rîdem între ai noștri, să ne ducem pentru a muri și icni între necunoscuți. Cu plată, se găsește cine să-ți așeze capul, să-ți frece picioarele, care să nu te pipăie decît atît cît vrei, arătînd față nepăsătoare, lăsîndu-te să te porți și să gemi în voia ta.

Cu judecată, în toată ziua mă dezbăr de cea copilărească și neomenească pornire care face să dorim ca durerile noastre să stîrnească jale și mîhnirea prietenilor noștri Dăm peste măsură însemnătate necazurilor noastre, pentru a le stîrni lacrimi. Iar tăria pe care o lăudăm în fiecare, la întîmpinarea soartei rele, cînd ne vine nouă rîndul, o mustrăm și o ponegrim față de cei apropiați. Nu ne mulțumim ca ei să fie atinși de durerile noastre, dar vrem să fie și împătimiți. Bucuria trebuie răspîndită, dar mîhnirea, pe cît se poate, îngrădită. (c) Cel care face să fie jelit fără socoată este om pe care nu-l jelești cu socotință cînd va fi cu cale. Este pentru a nu fi niciodată jelit să jelești totdeauna; făcînd atît de des pe jalnicul, nu mai

stîrnești jale la nimeni. Cel care face pe mortul viu, supus este a fi socotit un viu mort. Văzut-am care se necăjeau cînd li se spunea că au fața îmbujorată și bătăile inimii bune; își țineau rîsul, ca să nu pară sănătoși și urau sănătatea, fiindcă nu era de plîns. Ce e mai rău, e că nu erau femei.

(b) Arăt bolile mele cel mult pe cît sînt și mă feresc de vorbă prorocitoare a rău și înțeles în glas. De nu voioșie, cel puțin o purtare împăcată se cuvine unui bolnav înțelept către cei de față. Dacă se vede într-o stare proastă, el nu se ia la trîntă cu sănătatea; îi place să o vadă la altul, puternică și întreagă și să se bucure măcar de însoțire. Fiindcă simte cum i se taie picioarele, nu se leapădă de gîndul vieții, nici nu se dă în lături de a sta la sfat cu oamenii ca de obicei. Nu vreau să mă deprind cu boala cînd sînt sănătos; cînd ea m-a ajuns, are aevea destulă împlintare fără ajutorul închipuirii mele. Ne pregătim dinainte călătoriile pe care le plănuim, și ceasul la care am hotărît să încălecăm îl dăruim celor din jur lungindu-l pe seama lor.

Îmi dau seama de acest neașteptat cîștig al tipăririi moravurilor mele deoarece îmi slujește întrucîtva drept canon. Uneori am oarecît în vedere să nu trădez istorisirea vieții mele. Această dare în vileag mă silește să mă țiu pe calea apucată și să nu tăgăduiesc chipul stărilor mele; de obicei mai puțin schimonosite și nepotrivite decît le poartă răutatea și boala minților din ziua de astăzi. Moravurile mele sînt dintr-un glas și pas arătînd o față ușor de lămurit; dar felul cum le scot la iveală cam nou și neobișnuit are prea multă prinsoare la ponegrire. Și așa cine vrea să mă înfrunte fățiș îmi pare că-i dau ce înhăța pe săturate din cusururile mele mărturisite și cunoscute, fără să le prindă din zvon. Dacă prilej dat-am eu însumi de mustrare și descoperire, părînd că le tocesc colții, drept este ca ei să capete împuternicire a mări și întrece marginile, căci înfruntarea are legea ei, dincolo de dreptate; iar viițiile, a căror rădăcină cu o dibui în mine, poate ca el să le dea răsărire înfoindu-le a copaci nu numai cu cele cărora le sînt îndatorat, dar și cu cele care numai mă amenință. Blestemătoare viții, și ca soi și ca număr! ei să mă bată pe astă cale.

(c) Aş îmbrăţişa bucuros pilda filozofului Dion[462]. Antigonus voia să-l împungă pe seama obîrşiei lui; el îi întoarse frigarea; „Eu sînt fiul unui şerb, măcelar, om blestemat şi a unei putori, luată de tatăl meu din mocirla vieţii. Amîndoi au fost osîndiţi ca făcători de rele. Un maestru al cuvîntului m-a cumpărat de copil, găsindu-mă plăcut şi mi-a lăsat toate avuţiile sale, pe care eu le-am adus în acest oraş, Atena, şi m-am dedat filozofiei. Să nu se ostenească cronicarii să afle noutăţi despre mine; eu le voi spune cum stau". Mărturisirea din plin şi în voie zădărăşte mustrarea şi smulge arma ocării.

(b) Oricum, totul spus, pare-mi-se a primi laudă cît şi bîrfire peste măsura celor cuvenite, precum mi se pare că din copilărie dăruitu-mi-s-a cinstire mai presus decît mai prejos de cum se cuvenea.

(c) M-aş găsi mai în largul meu în ţară unde aceste purtări ar fi fost sau rînduite, sau nesocotite. Între oameni necuviincios este la întîmpinare dacă precăderea la mers sau aşezat întrece trei îmbieri. Nu preget a da pas ori a merge mai departe cu sfruntare, ca să ocolesc o nătîngă întîmpinare şi nu fu om vreodată care să vrea precădere şi eu să nu i-o dau.

(b) În afară de acest cîştig, căpătat fiindcă scriu despre mine, mai sper şi cestălaltul că, dacă se întîmplă ca năzăririle mele să fie pe potriva vreunui om de omenie, înainte ca eu să mor, el să încerce a ajunge pînă la mine: îi dau mult drum făcut dinainte ca să mă ajungă, căci tot ceea ce îndelunga cunoştinţă şi apropiere i-ar fi putut înlesni în mai mulţi ani, el le vede în trei zile, mai cu temei şi luare-aminte, citind acest cronic. (c) Plăcută născocire: mai multe lucruri, pe care nu le-aş spune în patru ochi, eu le spun lumii; iar pentru dibuirile şi gîndurile mele cele mai tainice, eu trimit pe prietenii mei cei mai credincioşi la dugheana cărturăriei.

Excutienda damus praecordia[463].

(b) Dacă după ce am dat de veste aş afla pe unul care să mi se potrivească, m-aş duce neapărat să-l găsesc oricît de departe, căci mîngîierea unei însoţiri plăcute şi nimerite nu o plăteşti cred eu, niciodată deajuns. Eh! un prieten![464] Cît de adevărată este această veche zicală:

„folosirea unui prieten este mai trebuincioasă şi mai dulce decît darurile apei şi ale focului!".

Ca să mă întorc la povestirea mea, mare rău nu este să mori departe şi la o parte, (c) dacă socotim datorie a ne da deoparte pentru îndepliniri firești, mai puțin urîcioase decît este aceasta şi mai puțin hîde. (b) Dar cei care ajuns-au să ție în zăcere un lung şir din viață, nu ar mai trebui să dorească să încurce cu neputința lor un neam întreg. (c) Totuşi, cei din Indii, în unele ținuturi, socoteau că drept este să ucizi pe unul ajuns la asemenea nevoie, iar în alt ținut îl părăseau în plata lui, să se mintuie el cum poate. (b) Cui nu sînt ei la urma urmei nesuferiți şi obositori? Înlesnirile între inşi nu merg pînă acolo. Înveți de nevoie pe cei mai buni prieteni ai tăi să fie cruzi, împietriți şi pe soție şi pe copii, în vremea lungă a îngrijirii, încît nu mai simt şi nu se mai înduioşează de suferințele tale. Gemetele curmăturii mele nu mai tulbură pe nimeni. Şi dacă a mi se ține de urît ar fi întrucîtva plăcut, ceea ce nu se întîmplă totdeauna, căci nepotrivirea stărilor noastre lesne pricinuieşte disprețul sau pisma unuia față de altul, nu oare este prea mult a-i pune la încercare amar de vreme? Cu cît vedea-voi pe ai mei silindu-se de bună voie pentru mine, cu atît eu mă voi întărîta pe osteneala lor. Drept este să ne sprijinim, dar să apăsăm atît de greu lăsîndu-ne pe altul şi să ne ținem prăpădindu-l, precum cel care punea să i se sugrume pruncii, pentru ca sîngele lor să-i tămăduiască boala; şi altul[465], căruia i se aduceau tinerele bune de mîngîiat noaptea, pentru bătrînele lui mădulare, ca să strecoare suflarea lor dulce între a lui acră şi grea. Aş sfătui ca un bun loc pentru acei în această stare şi neputință a victii Veneția.

(c) Îmbătrînirea este însuşire singuratică. Eu iubesc peste fire însoțirea, de aceea îmi pare înțelept să ascund lumii necazul meu şi să-l coc de unul singur, să mă adun şi să mă trag în găoacea mea, ca broasca țestoasă; să mă învăț a vedea oamenii fără a rămîne între ei. I-aş stingheri cu pasul meu atît de şovăielnic; venit-a vremea să întorc spatele însoțirii.

(b) „Dar la călătorie atît de lungă veți fi oprit jalnic, într-un fundac, unde totul vă va lipsi". — Cea mai mare

parte din lucrurile de trebuință le port cu mine. Mai apoi, nu ne putem feri de soartă, dacă ea ne prinde din urmă. Nu-mi trebuie nimic grozav cînd sînt bolnav: ceea ce poate face firea, nu vreau s-o facă vreun hap[466]. La început de tot a fierbinţelilor şi bolilor care mă ţintuiesc încă întreg şi aproape de sănătate, mă împăcai întru Domnul cu slujbele cele de pe urmă creştineşti, şi mă aflu mai în voie şi uşurat, părindu-se că pot ţine piept bolii mai bine. Împuternicitul legii şi sfătuitorul mai puţin îmi trebuie decît doftorul. Ceea ce nu rînduit-am în trebile mele sănătos fiind, să nu se aştepte să o fac bolnav. Ce vreau să împlinesc pe seama morţii este dintotdeauna împlinit; nu aş îndrăzni să amîn cu o singură zi dacă nimic nu-i făcut, adică: fie că îndoiala mi-a întîrziat alegerea, căci uneori înseamnă bine să alegi a nu alege, fie că nu aş fi vrut de loc să fac nimic.

Scriu cartea mea pentru puţini oameni şi puţini ani. Dacă ar fi fost să fie întocmită pentru dăinuire, ar fi trebuit întocmită într-o limbă mai închegată[467], luînd în seamă neîncetata schimbare pînă în ceasul acesta în a noastră, cine poate trage nădejde că vor mai avea întrebuinţare peste 50 de ani tipăririle ei de acum? (c) Scapă în fiecare zi din mîinile noastre şi, de cînd trăiesc, s-a schimbat pe jumătate. Noi spunem că în ceasul acesta este desăvîrşită: tot astfel, fiecare leat spune de a sa. Nu mă ostenesc să o păstrez cum este, atîta timp cît va fugi şi se va preschimba cum o face. Este rostul bunelor şi folositoarelor scrieri să o prindă în cleştele lor şi-şi va căpăta preţuire după soarta obştei noastre.

(b) Totuşi nu mă tem să o împănez cu mai multe anume adaosuri care sînt de trebuinţă între oamenii care trăiesc astăzi, şi legate îndeosebi de ştiinţa unora, care vor vedea dincolo de înţelesul priceperii îndeobşte. Eu nu vreau la urma urmei cum adesea văzut-am că se răscoleşte amintirea răposaţilor să se apuce a spune: el cugeta, el trăia, aşa şi aşa; el voia acestea; dacă ar fi vorbit către sfîrşit, el ar fi spus, el ar fi dăruit; eu mai bine îl cunoşteam decît oricine altul. Iar, pe atît cît îmi îngăduie bunacuviinţă, eu dau aici a înţelege înaplecările şi simţămintele mele, dar mai în voie şi mai bucuros o fac de viu grai oricui doreşte să aibă ştire de ele. Aşadar, în acest

cronic, dacă bine te uiți, se va găsi că am spus totul sau că am dat de știre despre tot. Ceea ce nu pot să pun în grai, îl arăt cu degetul:

Verum animo satis haec vestigia parva sagaci
Sunt, per quae possis cognoscere cetera tute[468].

Nimic nu rămîne de dorit și de ghicit despre mine. Dacă totuși e nevoie să se aducă vorba, eu vreau să fie pe dreptate și cu adevăr. M-aș întoarce bucuros de pe cealaltă lume ca să mă războiesc cu cei care, fie pentru a-mi face cinste, m-ar înfățișa altfel de cum eram. Eu văd că de cei vii se vorbește altfel de cum sînt și dacă nu aș fi ținut din răsputeri la un prieten pe care l-am pierdut[469], mi l-ar fi hărtănit în o mie de fețe nepotrivite. Eu știu bine că nu voi lăsa după mine nici un martor atît de iubitor și înțelegător al faptului meu, cît pe departe a fost el pentru mine și eu pentru el, nici pe nimeni care să mă poată înfățișa cu totul. El singur căpătase adevăratul meu chip și l-a luat cu el. De aceea fac cu migală alegerea, ca să mă deslușesc pe mine mie[470].

Pentru a încheia spusa slabelor mele apucături mărturisesc că în călătorie nu prea ajung la loc unde să nu-mi pară că acolo mi-ar fi bine să fiu și bolnav și pe moarte. Eu vreau să adăst la loc cu totul anume mie, fără zgomot, nu mohorît sau cețos, sau înăbușitor. Caut să amăgesc moartea cu aceste răsfățuri ale împrejurării, sau mai bine-zis, să mă dezbăr de orice altă piedică pentru a nu mai avea decît s-o aștept pe ea, care de ajuns mă va îmbulzi, fără încă o altă povară. Eu vreau să-și aibă partea ei în felul înlesnit și nestingherit al vieții mele, căci ea este mare parte și însemnată din ea și sper să nu tăgăduiască trecutul.

Moartea are unele chipuri mai lesnicioase decît altele și felurit înfățișate, după cum îi pare fiecăruia. Între cele firești, cea care vine din slăbiciune și lăsare îmi pare cea mai blîndă și molcomită. Între cele năpraznice, îmi închipui mai anevoie o prăpastie, decît o năruire care să mă prăpădească și lovitura tăioasă a unei spade, decît împroșcătura gloanțelor și mai curînd băutura sorbită de Socrate, decît să mă străpung, cum făcut-a Cato. Și cu toate că tot acolo ajungi, totuși simt osebire ca de la

moarte la viață, închipuindu-mi că mă arunc în para focului sau în unda întinsă a unui rîu. (c) Atît de mult teama noastră are în vedere prostește, mai mult îndeplinirea decît săvîrșirea. (b) Nu-i decît o clipă, dar trage atît talerul că aș da bucuros zile din viață ca să o trec pe voia mea.

Fiindcă năzărirea fiecăruia află mai multul sau mai puținul asprimii ei, fiindcă fiecare își face alesul între felurile de a muri, să încercăm pe mai departe a găsi un fel scutit de orice necaz. Nu s-ar putea să o învrednicim a desfătare, ca îmbrățișarea[471] morții a lui Antonius și Cleopatra? Las deoparte stăruințele arătate de filozofie și religie, aspre și pilduitoare. Dar printre oamenii de rînd fost-au Petroniu[472] și un Tigellinus la Roma osîndiți de împărat[473] să-și facă ei seama, cum erau legile de atunci, care o făcură ca și cum ar fi adormit-o cu îmblînzirea pregătirilor lor. Au adus-o să lunece și să treacă în voia traiului lor obișnuit, cu buni cumetri și fete tinere; nici un cuvînt de alinare, nici o pomenire de diată, nici un zor și strășnicire, nici un gînd despre starea viitoare; dar cu șăgălnicii, ospețe, măscări, petreceri obișnuite ale poporului, cîntece și versuri de dragoste. Nu am putea și noi să ne luăm după ei, purtîndu-ne mai cuviincios? Deoarece sînt morți bune de nebuni și altele bune de cuminți, să găsim care să fie bune pentru cei pe calea de mijloc. (c) Închipuirea mea dă ivire la cîte o înfățișare ușoară și de dorit dacă totuși trebuie să mor. Tiranii romani gîndeau că dăruiesc viață osînditului căruia-i lăsau alegerea morții lui. Dar Teofrast, filozof atît de smerit, gingaș și înțelept, nu fost-a oare silit de judecata lui să se încumete a spune cel vers, pus în latinește de Cicero:

Vitam regit fortuna, non sapientia[474].

Mult soarta m-a înlesnit să închei tîrgul cu viața mea, potrivind-o astfel ca să nu aibă nimeni de față nici nevoi, nici piedici. Este o stare pe care aș fi primit-o în orice timp al anilor mei, dar cu acest prilej, cînd îmi adun rămășițele și-mi închei zilele, mai ales mă bucur a nu pricinui nici plăcere, nici neplăcere nimănui murind. Făcut-a, cu meșteră cumpănire, celora care pot să ceară vreun rod de la moartea mea, să primească totodată sim-

țămîntul unei pierderi aievea. Moartea ne apasă deseori fiindcă apasă pe ceilalți și cere ca să ne îngrijorăm pentru ei cît și pentru noi, mai mult și cu totul uneori.

(b) În cel locaș de adăstare, pe care-l caut, nu mă uit după măreție, nici întindere, mai curînd le urăsc; dar oarece curată stare care se întîlnește mai adesea în locuri unde se află mai puțină meșteșugire și căreia firea dăruiește oarecît har, cu totul al său. *Non ampliter sed munditer convivium*...[475] *Plus salis quam sumptus*[476].

Mai apoi, treaba celor care sînt împinși de nevoile lor în toiul iernii prin Grisons[477], să fie din urmă prinși pe drum de sfîrșit. Eu, care de cele mai multe ori călătoresc de plăcerea mea, nu mă călăuzesc atît de prost. Dacă-i vreme rea la dreapta o iau la stînga; dacă nu-mi este a încăleca, mă opresc. Așa purtîndu-mă cu adevărat de nimic nu dau care să nu-mi fie mai plăcut și mai pe voie, decît la mine acasă. Drept este că găsesc prisosința totdeauna de prisos și sînt întrucîtva stingherit pe moale și belșug. Dacă lăsat-am în urmă vreun lucru neluat în seamă mă întorc, tot calea mea este; n-am tras cu firul cărare nici dreaptă, nici ocolită. Dacă nu găsesc unde umblu, ce se spune că aflu acolo, ceea ce deseori se întîmplă (căci vederile altuia nu se nimeresc cu ale mele, de cele mai multe ori găsitu-le-am înșelătoare), nu mă plîng de osteneala mea; învățat-am că nu este așa cum se spusese.

Sînt, din alcătuire, neatîrnat trupește și am gustul cel mai de rînd ce poate avea un om pe lume. Osebirea deprinderilor uneia sau altei nații, nu mă atinge decît prin plăcerea felurimii. Fiecare datină își are rostul; talerele pot fi de cositor, de lemn, de lut, friptură, fiertură, unt sau ulei de nucă sau de măsline, cald sau rece, tot una-mi este; și mai este că, îmbătrînind, mă căiesc de acest dar de care am parte din plin, căci aș avea nevoie să mă feresc în alegere și să stăvilesc pofta mea iscoditoare și cîteodată să-mi mai ușurez mistuirea. (c) Cînd fost-am aiurea decît în Franța pentru a-mi face cinste, pusu-mi-s-a întrebarea dacă vreau să mi se gătească după obiceiul franțuzesc. Am luat-o în glumă și m-am repezit la mesele străine cele mai încărcate.

(b) Mi-e rușine să văd oamenii noștri îmbătați de năduf netot că se sperie de apucături cu totul altele decît

ale lor; se zbat ca peștele pe uscat cînd ies din satul lor. Oriunde se duc, se țin de purtarea lor și ponegresc pe cea străină. De găsesc pe vreunul din țara lor în țara ungurească, sărbătoresc cinstea întîlnirii: iată-i întruniți și înnădiți, avînd ca ocară drept varvare cîte toate datini văd. Cum de nu ar fi varvare, dacă nu sînt franțuzești? și, care sînt mai isteți, le iau la cunoștință pentru a le bîrfi. Cei mai mulți nu întind calea decît cu gînd să se întoarcă: ei călătoresc la adăpostul și sub obrocul unei neîngăduitoare și tăcute feriri, apărîndu-se de molipsirea suflării necunoscute.

Ceea ce spun despre aceștia îmi amintește alt lucru asemenea văzut uneori la tinerii curteni de-ai noștri. Ei nu țin decît la oameni de felul lor; dacă se izbesc de altă lume, ne privesc pe noi, cînd cu dispreț sau milă. Lipsiți-i de voroavele despre tainele curții, le scapă vînatul; se arată față de noi stîngaci, necopți, cît sîntem și noi față de ei. Drept spus este că un om care face față în frecușul lumii este un om tărcat.

Eu, dimpotrivă, călătoresc prea sătul de tipicurile noastre; nu ca să caut gasconi în Sicilia (i-am lăsat acasă); caut mai curînd greci și perși, cu ei fac cunoștință, îi am sub ochi acolo, este ținta și căutarea mea. Mai mult, îmi pare că dau de purtări care tot atît fac cît și ale noastre. Abia că mă depărtez de sfîrlezele de pe casa mea orișiunde[478].

Altminterea, cele mai multe întovărășiri ivite în cale pe neașteptate, încurcă mai mult decît plac. Nu mă țin de ele: acum mai ales, cînd bătrînețea mă înseamnă și mă depărtează întrucîtva de felul de trai îndeobște. Fie că suferiți voi pentru altul sau altul suferă pentru voi și un neajuns și celălalt ponositor este; dar cel din urmă îmi pare și mai aspru. Arar noroc este, dar ușurare fără seamăn, să ai un om de omenie, cu judecată temeinică și obiceiuri ce se potrivesc cu ale tale, care să-i placă a te însoți și să te ajute de bună voie: mi-a lipsit în toate călătoriile mele. O asemenea însoțire însă trebuie căpătată și aleasă de acasă. Nici o plăcere nu are har pentru mine dacă nu-i împărtășită. Nici măcar un gînd șăgalnic nu-mi vine în minte fără supărare cînd nu am cui să-i fac parte. (c) *Si cum hac exceptione detur sapientia ut*

illam inclusam teneam nec enuntiem, rejiciam[479]. Celălalt o urcă pe o strună mai sus. *Si contigerit ea vita sapienti ut, omnium rerum affluentibus copiis, quamvis omnia quae cognitione digna sunt summo otio secum ipse consideret, et contempletur, tamen si solitudo tanta sit ut hominem videre non possit, excedat è vita*[480]. Părerea lui Arhitas îmi place: că „ar fi urît şi în cer fără însoţire şi a se plimba prin cer printre cele mari şi dumnezeieşti întrupări fără sprijinul unei însoţiri".

Dar mai bine încă este a fi singur decît cu însoţire neplăcută şi posomorîtă. Lui Aristip îi plăcea să trăiască pretutindeni ca străin.

Me si fata meis paterentur ducere vitam
Auspiciis[481],

eu aş alege să o petrec în şea:

visere gestiens,
Qua parte debacchentur ignes,
Qua nebulae pluviique rores[482].

N-ai cum trece vremea mai uşor? Ce-ţi lipseşte? Nu ţi-e casa sub văzduh limpede şi sănătos, nu este oare îndestulită şi încăpătoare de ajuns? Mărirea regească încăput-a în ea mai mult de odată cu tot alaiul său[483]. (b) Neamul tău oare nu lasă mai prejos ca vază multe altele care stau pe o treaptă mai înaltă? Ai oare vreun gînd care te roade, năstruşnic, neîmpăcat?

Quae te nunc coquat et vexet sub pectore fixa?[484]

Unde gîndeşti că poţi fi fără încurcătură şi tulburare? *Nunquam simpliciter fortuna indulget*[485]. Vezi aşadar că te încurci singur, şi pe urmele tale mergi pretutindeni şi te vei plînge oriunde. Căci aci jos, mulţumire nu-i nicăieri decît pentru sufletele fie îndobitocite, fie dumnezeieşti. Cine nu are mulţumire în atît de prielnic prilej, unde poate socoti că o va găsi? Cîte mii de oameni nu-şi îndreaptă dorinţele către o stare ca a ta? Pune-te pe tine însuţi în bună rînduială, căci în aceasta poţi totul; aici nu ai drept decît a răbda soarta. (c) *Nulla placida quies est, nisi quam ratio composuit*[486].

(b) Eu văd rostul acestei povețe și foarte bine-l văd: dar mai curînd ar fi fost și mai nimerit, să mi se spuie într-un cuvînt: „fii înțelept". Această hotărîre stă dincolo de înțelepciune: este lucrarea și izbutirea sa. Aidoma face și doftorul care tot sporovăiește bietului bolnav zăcînd să se veselească: mai puțin tont ar fi să-l povățuiască: „fii sănătos". Pentru mine, care sînt numai un om ca toți oamenii, povață sănătoasă, întemeiată și ușoară de înțeles este: „mulțumește-te cu cît ți-e dat", adică cu cît îți poate mintea. Îndeplinirea totuși nu stă în puterea nici a celor mai cuminți, cum nici în a mea. Vorbă din popor este, dar ea are o nemaipomenită întindere. Cît nu cuprinde ea? Toate lucrurile stau supuse dibuirii și orînduirii sale[487].

Eu știu bine că luată cum este, plăcerea de a călători este dovadă de neliniște și nehotărîre. Sînt doar însușirile noastre de căpetenie și mai presus de toate. Da, mărturisesc: nimic alt nu văd decît în visare și dorință, care să-mi dea stare: felurimea singură mă răsplătește și ce capăt din asemuire; dacă totuși aievea plată poate fi. La călătorie îmi prieste tocmai că mă pot opri fără habar și am unde să-mi tihnească. Îmi place viața la mine acasă, dar îmi place din alegerea mea, nu fiindcă nu mi se potrivește cea între lume, care se nimerește a fi tot atît pe plac. Îmi slujesc principele mai voios cînd o fac după voia mea și a alegerii judecății mele, (c) nesilit anume, (b) și fără îndatorire și aruncat în vreuna din părți, ținut a nu mai fi primit în orice altă parte și nedorit. Așa în toate. Urăsc părțile care și le croiește nevoia. Orice înlesnire m-ar strînge de gît, dacă ar fi să fiu ținut de ea:

Alter remus aquas, alter mihi radat arenas[488].

O singură funie nu mă prinde niciodată de ajuns. Veți spune: „În această plăcere încape deșertăciune". Dar unde nu? Și aceste frumoase povețe deșarte sînt și întreaga noastră înțelepciune. (c) *Dominus novit cogitationes sapientium, quoniam vanae sunt*[489]. (b) Aceste neasemuite subțietăți nu sînt bune decît la predică, sînt vorbe care ne trimit pe toți doldora pe lumea cealaltă.

Viața este mișcare înfăptuită și întrupată, făcută nedesăvîrșit și nerînduit din cheagul său. Mă străduiesc să o slujesc precum este ea.

Quisque suos patimur manes[490].

(c) *Sic est faciendum ut contra naturam universam nihil contendamus; ea tamen conservata, propriam sequamur*[491]. (b) La ce bun acele înălțări pînă pe creste ale filozofiei, unde nici o ființă omenească nu poate rămîne și nu-și află stare, și acele rînduieli care întrec putința și puterea noastră?

Văd adesea că ne sînt arătate icoane de viață, pe care nici cel care propovăduiește, nici cel care ascultă nu trag nădejde că le-ar putea atinge, nici mai ales nu au dorința. Din hîrtia unde scris-au o clipă înainte hotărîrea și osînda împotriva prihănirii făcută căsătoriei, un jude rupe o bucată, ca să trimeată răvaș soției unuia din tovarășii săi.

(c) Cea cu care te-ai hîrjonit pe nelege o clipă înainte, va striga pe urmă față de tine împotriva unei aceleiași greșeli a semenei sale mai tare decît ar face-o Porcia[492]. (b) Și cutare va osîndi la moarte oameni pentru păcate pe care el unul nu le socotește blestemate. Am văzut în tinerețea mea un om cu trecere arătînd cu o mînă poporului stihuri desăvîrșite și ca frumusețe și ca bogăție, și cu cealaltă mînă în aceeași clipă cea mai usturătoare reformațiune teologhicească cu care lumea să se fi adăpat de multă vreme încoace[493].

Așa sînt oamenii. Lasă legile și poveștele să-și urmeze calea, noi ne ținem de o alta; nu numai din dezmăț al moravurilor, dar adesea după părere și judecată împotrivă. Luați în seamă citirea unei cuvîntări de filozofie. Născocirea, vorbirea frumoasă, adeverirea izbește numaidecît mintea noastră și o mișcă; nu se află nimic care să gîdile sau să apuce cugetul vostru; nu lui i se vorbește, nu-i oare așa? Și așa spunea Aristotel că nici o baie de aburi, nici o învățătură nu are vreun rod dacă ea nu curăță și nu scoate jegul. Se poate opri la scoarță, dar aceasta după ce ai scos din ea miezul; așa cum după ce

ai băut un vin bun dintr-un pocal frumos, noi luăm în seamă tăietura și lucrătura sa.

În toate adunările vechii filozofii se va găsi aceasta, că un același întocmitor[494] va da la lumină rînduieli a cumpătare și totdeodată va scoate scrieri de dragoste și dezmăț.

(c) Și Xenofon, în **poalele** lui Clinias scrise împotriva desfătării aristipice[495]. (b) Nu este o schimbare a minune care-i frămîntă în val. Dar este că Solon se înfățișează cînd el însuși, cînd sub chip de legiuitor; cînd vorbește pentru mulțime, cînd pentru el însuși; și ia pentru el rînduielile în voie și firești, întemeindu-se pe sănătate zdravănă și întreagă.

Curentur dubii medicis majoribus aegri[496].

(c) Antistene îngăduie înțeleptului să iubească și să facă în voie ce găsește el că i se cuvine fără să se ție de legi; cu atît mai mult, că el socotește mai bine ca ele și are cunoștința virtuții mai mult decît ele. Urmașul său Diogenes spunea că înfruntă tulburările cu judecata, soarta cu încrederea și legile cu firea.

(b) Pentru mistuirile gingașe trebuie rînduieli mărginite și drese. (c) Mistuirile bune urmează curat rînduielile poftei lor firești. (b) Astfel fac doftorii noștri, care mănîncă pepene și beau vin rece în vreme ce silesc suferindul lor să ia leacuri și papară.

Nu știu ce cărți, spunea curtezana Laïs, ce înțelepciune, ce filozofie, dar acei oameni bat tot atît de des la ușa mea ca și oricare alții. Cu atît mai mult, că voia noastră ne mînă totdeauna dincolo de ceea ce ne este cuvenit și îngăduit, adesea m-au purtat dincoace de judecată atotcuprinzătoare poveștele și legile vieții noastre.

Nemo satis credit tantum delinquere quantum
Permittas[497].

De dorit ar fi să fie mai multă potriveală de la poruncă la ascultare; și-mi pare proastă ținta la care nu se poate ajunge. Nu-i om de omenie, care să pună în vederea legii faptele și gîndurile sale și să nu fie bun de

streang vreo zece ori în viața sa, cu toate că ar fi mare pagubă, și foarte nedrept a-l pedepsi și pierde.

Olle, quid ad te
De cute quid faciat ille, vel illa sua?[498]

Unul putea-va totuși să nu știrbească legile și să nu fie vrednic de lăudat ca om cu virtute, (c) și pe care filozofia, pe bună dreptate, ar pune să-l biciuiască. (b) Atît de tulburе și nepotrivită este această legătură. Dacă nu avem grijă să fim oameni de omenie față de Dumnezeu, nu am putea să fim față de noi înșine. Înțelepciunea omenească nu va împlini aevea îndatoririle pe care ea însăși și le-a însemnat, dacă ar ajunge să le împlinească, și-ar însemna altele mai presus, spre care se va avînta și va aținti, întrucît starea noastră potrivnică este oricărei statornicii. Omul își înseamnă sieși a fi neapărat vinovat. Nu-i iscusit să-ți croiești îndatoriri pe seama altei ființe decît ale tale. Cui povățuiește el cele pe care așteaptă ca nimenea să le facă? Este oare nedreptate că nu face ceea ce-i cu neputință a face? Legile care ne osîndesc că nu o putem ne învinuiesc ele însești de a nu putea.

(b) La nevoie, acea pocită volnicie a te arăta cu două fețe, într-un fel faptele și în altul povața, poate fi de folos celor care vorbesc despre lucruri; dar nu poate fi celora care vorbesc despre ei, precum fac eu; trebuie să meargă pana deodată cu picioarele. Viața între inși cere a ține seama de celelalte vieți. Virtutea lui Cato fost-a vrednică dincolo de măsura veacului său; iar pentru un om care avea un amestec la cîrmuirea celorlalți, menit a fi în slujba obștei, s-ar putea spune că era o dreptate dacă nu nedreaptă, cel puțin deșartă și fără rost în veacul său. (c) Insești obiceiurile mele care nu se osebesc de cele în mersul de acum, decît cu un deget, mă aduc să fiu totuși întrucîtva posomorît la vîrsta mea și neprietenos. Eu nu știu dacă sînt scîrbit pe dreptul de lumea în care umblu: dar bine știu că ar fi pe nedrept să mă plîng că s-a scîrbit ea de mine mai mult decît sînt eu scîrbit de ea.

(b) Virtutea însemnată treburilor lumești este o virtute cu multe cute, cotituri și întorsături pentru a se îmbuca și uni cu slăbiciunea omului, dreasă și meșteșugită, nu dreaptă, netedă, statornică, nici de tot ne-

vinovată; pînă azi cronicile vină aduc unuia din regii noştri că s-a lăsat dus de arătările prea cuvioase ale duhovnicului său[499]. Treburile statului au îndrumări mai cutezătoare:

exeat aula
Qui vult esse pius[500].

Odinioară încercat-am să folosesc în slujba mînuirii obştei păreri şi rînduieli de viaţă tot atît de aspre, făţişe şi limpezi, cum le-am scos în lumină la mine şi s-a potrivit chivernisirii mele (c) dacă nu (b) cu înlesnire, (c) cel puţin întemeiat, (b) anume o virtute scolastică şi de ucenic. Le-am găsit în aceasta netoate şi primejdioase. Cel care se vîră la înghesuială, trebuie să se strîmtoreze, să strîngă coatele să dea înapoi sau să înainteze, pasă-mi-te să părăsească drumul drept după cum e pricina; să nu trăiască atît pe seama lui cît pe scama altuia. Nu după ce are el de gînd, ci după cele ce au ceilalţi de gînd. După timp, după oameni şi după treburi.

(c) Platon spune că acel care scapă cu faţă curată în mînuirea lumii este minune că scapă. Şi mai spune, cînd povăţuieşte pe filozoful său a fi căpetenia unei orînduiri, că el nu înţelege să o spuie despre obşte stricată ca în Atena. Încă şi mai puţin cum este a noastră, în care înţelepciunea însăşi şi-ar fi pierdut învăţătura. Ca şi o iarbă pusă pe alt răzor cu pămînt osebit de starea ei, ca se dedă mai curînd celui răzor decît să-l îndrepte pe seama ei.

(b) Eu simt că ar trebui ca să mă deprind întru totul la asemenea lucru mult să mă schimb şi să mă înţolesc din nou. Şi de-aş putea-o face (de ce nu aş putea cu timpul şi cu grijă?), nu aş vrea să o fac. Din puţinul ce încercat-am în această slujbă, mult m-am scîrbit. Îmi fumură prin suflet uneori ispite către ambiţie, dar mă străşnicesc şi încăpăţînez împotrivă:

At tu, Catulled, obstinatus obdura[501].

Nici nu sînt de loc chemat la aceste şi tot atît de puţin mă îmbiu. (c) Neatîrnarea, trîndăvirea, care sînt însuşirile

mele de căpetenie sînt însuşiri cu desăvîrşire împotriva acestei meserii.

(b) Noi nu ştim să osebim însuşirile oamenilor; ele au împărţiri şi mărginiri anevoie de ales şi gingaşe. A hotărî după învrednicirea unei vieţi anume vreo învrednicire în treaba obştească este a hotărî prost: cutare se poartă bine care nu poartă pe alţii bine. (c) Şi face *Essais*-uri care n-ar şti să facă isprăvi; cutare (b) întocmeşte bine o împresurare care ar călăuzi prost o bătălie şi cuvîntează bine între ai săi care ar cuvînta prost către popor sau principe. Vezi chiar se întîmplă că-i mai mult dovedire la cel care poate una să nu poată cealaltă, decît dimpotrivă. (c) Eu găsesc că minţile înălţate nu sînt de loc mai pricepute la lucrurile joase cît sînt minţile joase la cele înălţate. Era oare de crezut ca Socrate[502] să se fi dat pradă batjocurii atenienilor fiindcă nu a ştiut să cîntărească părerile obştei lui şi să facă întîmpinare sfatului? Neîndoios că preamărirea ce aduc desăvîrşirilor acestui mare om face ca soarta lui să mijlocească iertare lipsurilor mele mai de seamă faţă de o pildă atît de măreaţă.

(b) Învrednicirea noastră este împărţită cu amănuntul. A mea nu este întinsă şi este slabă ca număr. Saturninus spuse celor ce-i încredinţaseră întreaga mînuire a oastei: „fraţilor, aţi pierdut un bun căpitan ca să căpătaţi un prost cap de oaste". Cine se laudă într-o vreme ca aceasta că pune în slujba lumii o virtute curată şi nevinovată sau nu o cunoaşte, părerile stricîndu-se cu moravurile (în adevăr, auziţi-i zugrăvind-o, auziţi pe cei mai mulţi semeţindu-se de depăşirile lor şi întocmindu-şi rînduielile lor: în loc să zugrăvească virtutea, ei zugrăvesc nedreptatea curată şi vîtiul, şi o înfăţişează aşa prefăcută la scaunul domnesc), sau dacă o cunoaşte, cu strîmbătate se laudă şi orice ar spune, face o mie de lucruri pentru care cugetul îl mustră. Mai bine aş crede pe Seneca de cele pătimite în asemenea împrejurări, dacă ar vrea să-mi spuie pe faţă ce are pe suflet. Cel mai cinstit semn de vrednicie în asemenea întîmpinare este a mărturisi nesilit greşeala ta şi a altuia, să apeşi şi să întîrzi cu puterea ta înaplecarea spre rău, să urmezi pe acest povîrniş în ciudă, să speri şi să doreşti mai bune.

Eu întrevăd în sfîşierile şi destrămările Franţei la care am ajuns, că fiecare se munceşte să-i apere cauza, dar pînă şi cei mai buni pe ascuns şi mincinos. Cel care ar scrie despre aceasta pe şleau, ar scrie cutezător şi cu păcat. Cea mai dreaptă parte este totuşi mădular al unui trup viermănos. Mult mi-ar place să găsesc în Xenofon o laudă a lui Agesilau cam în felul următor: rugat de un principe vecin, cu care fusese în război, să-l lase să treacă prin ţinuturile sale, el îi dădu trecere prin Peloponez; acesta fiind în plata lui nici nu-l prinse, nici nu-l otrăvi, ba încă îl şi primi curtenitor, fără să-l înfrunte. În aceste purtări nu ar fi nimic de zis aiurea şi în alte timpuri. S-ar ţine seama de mărinimie şi dreptatea unui atare fapt. Aceşti maimuţoi dăscăliţi[503] ar fi rîs de aceasta, atît de puţin se aseamănă nevinovăţia spartană cu cea franţuzească.

Nu ne lipsesc oameni virtuoşi, dar aşa cum îi vedem noi. Cine îşi are moravurile statornicite după orînduire mai presus de veacul său, sau să răsucească şi să-şi scrijelească orînduirea sau, ceea ce mai curînd îi sfătuiesc, să se dea la o parte şi să nu se amestece între noi. Ce-ar cîştiga el din aceasta?

> *Egregium sanctúmque virum si cerno, bimembri*
> *Hoc monstrum puero, et miranti jam sub aratro,*
> *Piscibus inventis, et foetae comparo mulae*[504].

Se poate căini după timpuri mai bune, dar nu fugi de cele de faţă; se poate dori alţi judecători, dar trebuie cu toate acestea da ascultare celor care sînt. Şi în aceasta, este mai de laudă să asculţi de cei răi decît de cei buni. Cu atît mai mult că chipul legilor primite şi vechi ale acestei monarhii au a străluci în cîte un colţ, acolo iată-mă înplîntat. Dacă din nenorocire ele ajung a sta una împotriva celeilalte şi a se înfrunta între ele şi pricinui două părţi cu alegere îndoielnică şi anevoioasă, alegerea mea va fi bucuros să scap şi să mă dau înlături din această furtună; firea îmi va putea întinde totuşi mina sau sorţii războiului. Între Cezar şi Pompei eu m-aş fi putut da curat pe faţă. Dar între cei trei tîlhari[505], care veniră pe urmă, sau ar fi trebuit să te ascunzi sau să te iei după

cum suflă vîntul. Ceea ce găsesc că este cu cale cînd judecata nu mai are cuvînt.

Quo diversus abis?[506]

Această adăugire este cam în afară de țelul meu. Mă abat, dar mai mult cu voie decît fără voie. Năzărirele mele au șir, dar uneori de departe, și ele se privesc, dar pieziș.

(c) Am aruncat privirea pe cutare dialog al lui Platon[507] pe jumătate năstrușnic tărcat, fața întreagă amorului, toată temelia retoricei. Ei nu se tem de aceste împletiri și au minunat har în a se lăsa astfel duși de vînt, sau a se preface că sînt. (b) Numirea capetelor mele nu îmbrățișe totdeauna plăsmuirea lor. Adesea numai o însemnă cu cîte o vargă, ca cestelalte (c) numiri: Andria, Eunucul[508], sau cestelalte (b) nume: Sylla, Cicero, Torquato[509]. Iubesc de altminterea pornirea poeticească în salturi și zburdări. (c) Este o măiestrie, cum spune Platon[510], ușoară, săgalnică și dumnezeiască. Sînt bucăți în Plutarh, unde-și uită supunerea, unde înțelesul arătării sale nu se află decît la întîmplare, totul este înăbușit de supunere străină: vedeți acele avîntări în Demonul lui Socrate[511]. Dumnezeule, cîtă frumusețe au acele strengărești scăpări și acele felurite mișcări, și cu atît mai mult atunci cînd par fără frîu și seamă! Cititorul neisteț pierde șirul meu, nu eu; se va găsi totdeauna într-un colț vreun cuvînt potrivit, cît o fi el la înghesuială. (b) Trag spre schimbare cu nesaț și neastîmpăr. (c) Scrisul meu și mintea mea merg hoinărind deopotrivă. (b) Trebuie să aibă o fărîmă de nebunie cine nu vrea să aibă mai multă prostie (b) spun și poveștele maiestrilor noștri și încă mai mult pildele lor.

(b) O mie de poeți o tărăgănesc și o subție în felul prozei, dar cea mai bună proză din vechime (c) (și eu o semăn aici ca și cum ar fi vers) (b) strălucește cu totul din vigoare și îndrăzneală poetică, și arată fața împătimirii sale. Fără îndoială, trebuie să părăsim măiestria și precăderea sa la vorbire. (c) Poetul, spune Platon, așezat pe trepiedul Muzelor, varsă cu împătimire tot ce-i vine la gură, ca și gîtlejul fîntînii, fără a rumega și cîntări, și scapă lucruri cu osebite sclipiri, din făcut neîncetat și mers în papainoage. El este însuși întreg poezie, și vechea

teologhie poezie este, spun învățații, și cea dintr-un început filozofie. Este vorbirea de baștină a zeilor.

(b) Eu înțeleg ca plăsmuirea să se aleagă de la sine. Arată îndeajuns unde se schimbă, unde se încheie, unde începe, unde o ia din nou, fără împletitură și cusătură, vîrîte în slujba urechilor slabe și leneșe și fără a mă glăsui pe mine însumi. Cine e acela căruia să nu-i placă mai bine a nu fi citit decît a fi citit dormind și fugind? (c) *Nihil est tam utile, quod in transitu prosit*[512]. Dacă a lua cărți ar fi să le înveți, și a le răsfoi să le pricepi, pe nedrept m-aș face atît de neînvățat pe cît spun.

(b) Fiindcă nu pot să aținluarea-aminte a cititorului prin greutate, *manco male*[513] de se întîmplă să-l opresc cu încîlceala mea. — Să vezi că se va căi pe urmă să se fi apucat a o face. — Drept este că cu aceasta totuși a petrecut. Mai apoi, sînt astfel de toane al căror înțeles stîrnește dispreț, despre care mă prețuiesc mai bine, fiindcă ei nu vor ști ceea ce spun: ei vor socoti adîncimea înțelesului meu după neînțeles, ceea ce, ca să vorbesc curat, tare urăsc, și l-aș ocoli, dacă aș fi știut-o ocoli. Aristotel se laudă[514] uneori că-l îmbrățușă; slută îmbrățușare.

(c) Pentru că a curmat atît de adesea capurile, cum o făceam la început, mi-a părut că ține în loc luarea-aminte, înainte să răsară și o risipește, pregetînd să se adune și să se așeze în atît de puțin, m-am apucat să le fac mai lungi, ceea ce cere învederare și vreme de prisos. La asemenea treabă, cui nu-i poți da un ceas nu vrei să-i dai nimic. Și nimic nu faci pentru acela, pentru care nu faci decît altele făcînd. Mai este că așa cum se întîmplă sînt întrucîtva anume nevoit să le zic numai pe jumătate, să le zic nelămurit, să le zic nedescurcat.

(b) Vream să spun că mi-e necaz pe acea minte care strică veselia, și pe acele năstrușnice plănuiri care trudesc viața și acele păreri iscusite și dacă ele cuprind adevăr îl găsesc prea scump și neprielnic. Dimpotrivă, stărui să dau față însăși zădarului și dobitociei dacă-mi face plăcere, și mă las dus de înaplecările mele firești fără să le caut tare de aproape.

Văzut-am aiurea case prăbușite și chipuri cioplite și cer și pămînt; tot oameni sînt. Totuși, oricît de des aș vedea mormîntul acestui oraș[515], atît de mare și puter-

nic, nu pot să nu-l laud și să nu-l cinstesc. Grija de răposați ne este însemnată, iară la aceasta din copilăria mea am fost îndrumat; avut-am de știre despre trebile Romei cu mult înainte să fi avut despre cele ale moșiei mele; știam Capitoliul și cuprinderea lui înainte să știu Luvrul, și Tibrul înainte de Sena. Am avut mai mult în minte stările și sorții lui Lucullus, Metellus și Scipio decît a vreunuia din oamenii noștri. Ei sînt răposați. Tot astfel este și tatăl meu. Tot atît săvîrșit ca și ei și s-a depărtat de mine ca și de viață tot atîta în 18 ani cît și aceștia făcut-o-au în 16 sute; a cărui amintire și îngrijire totuși nu încetez să o îmbrățuș, prietenia și însoțirea lui cu o neștirbită și vie apropiere.

Vezi chiar după apucătura mea, mă pun mai mult în slujba celor răposați; ei nu se mai ajută, ei cer pare-mi-se cu atît mai mult ajutorul meu. Răsplătirea acolo este mai cu dreptate în strălucirea sa. Binefacerea este mai puțin însemnată acolo unde poate să fie întoarsă. Arcesilau[516], cercetînd (c) pe Ctesibius (b) bolnav și găsindu-l în stare săracă, îi vîrî de-a dreptul sub căpătîiul patului banii pe care îi dăruise și, ascunzîndu-i aceasta, îi dădea pe deasupra ștergerea îndatoririi față de el. Cei care au fost vrednici de prietenia mea și de răsplată, niciodată nu au pierdut-o pentru că ei aevea nu mai sînt; i-am plătit mai bine și cu mai multă grijă în lipsă și neștiutor. Eu vorbesc cu mai multă dragoste de prietenii mei cînd nu mai este chip ca ei să o știe.

Așa că am înfruntat o sută de certuri pentru apărarea lui Pompei și pentru cauza lui Brutus. Această înfățișare dăinuie încă între noi; lucrurile înseși de față noi nu le ațînem decît pe apucatelea. Aflîndu-mă nefolositor în acest ev, mă arunc în celălalt, și sînt atît de îmbrobodit încît starea acestei bătrîne Rome, neatîrnată, dreaptă și înfloritoare (căci nu-mi place nici nașterea, nici bătrînețea ei) mă aține și mă împătimește. De aceea n-aș putea cît de des să văd așezarea străzilor lor, a caselor lor, a celor dărîmături adînci pînă la antipozi, ca să nu-mi trec vremea cu ele. (c) Este oare din fire sau dintr-o greșală a năzăririi că vederea locurilor care știu că au fost umblate și locuite de inși a căror amintire este cinstită ne

mişcă întrucitva mai mult decît să auzim povestirea faptelor lor şi să le citim scrierile lor?

Tanta vis admonitionis inest in locis. Et id quidem in hac urbe infinitum: quacunque enim ingredimur in aliquam historiam vestigium ponimus[517]. (b) Îmi place să privesc faţa lor, portul lor şi veşmintele lor: tot mestec aceste nume mari între dinţi şi le fac să-mi răsune în urechi. (c) *Ego illos veneror et tantis nominibus semper assurgo*[518]. (b) În lucrurile care au părţi mari şi desăvîrşite, eu laud însesi părţile obişnuite. Aş fi vrut să-i văd bucuros stînd de vorbă, preumblîndu-se şi cinînd! Ar fi nerăsplată să disprețuieşti rămăşiţele şi chipurile atîtor oameni cinstiţi şi vajnici pe care i-am văzut trăind şi murind şi care ne dau atît de multe învăţături prin pilda lor, dacă am şti să o urmăm.

Şi apoi, tot aceeaşi Romă, pe care noi o vedem, e vrednică să o iubim, întrunită de atît de multă vreme şi cu atîtea întăriri de coroana noastră: singurul oraş al tuturor îndeobşte. Stăpînul Cîrmuitor care porunceşte acolo este de asemenea împuternicit şi aiurea: este oraşul metropolă al tuturor naţiilor creştine; spaniolul şi francezul, fiecare este la el acolo. Ca să faci parte din măririle acelei cetăţi, n-ai nevoie să fii decît din creştinătate de oriunde ar fi. Nu-i loc aicea jos pe care cerul să-l fi ocrotit cu atît de răsfăţată înrîurire şi statornicie. Însăşi dărîmarea sa este falnică şi arătoasă,

(c) *Laudandis precisior ruinis*[519].

(b) Pînă şi în mormînt ea păstrează semnele şi chip de împărăţie. (c) *Ut palam sit uno in loco gaudentis opus esse naturae*[520].

(b) Cîte unul s-ar mustra şi răzvrăti în sinea sa să se simtă măgulit de o plăcere atît de vană. Toanele noastre nu sînt prea vane, dacă sînt plăcute, oricare ar fi ele, dacă mulţumesc mereu un om în toate minţile nu m-aş încumeta a-l plînge.

Sînt mult îndatorat soartei că pînă în ceasul acesta nu m-a izbit în nici un fel grozav, măcar să fi fost peste putinţa îndurării mele. Fi-va oare felul ei de a da pace celor care nu o necăjesc?

Quanto quisque sibi plura negaverit,
A Diis plura feret. Nil cupientium
Nudus castra peto ...

... Multa petentibus
Desunt multa[521].

Dacă astfel urmează mă va trimite foarte mulțumit și bucuros,

nihil supra
Deos lacesso[522].

Să ne păzim însă de lovitură! Cu miile aflăm care se înecă la liman.

Ușor mă mîngîi despre ceea ce se va întîmpla aici, cînd eu nu voi mai fi. Trebile de față îmi dau de ajuns bătaie de cap,

Fortunae caetera mando[523].

Dar nici nu am acea strînsă legătură ce se spune că ține pe oameni de viitorul copiilor care poartă numele și cinstea lor și care trebuie de aceea dorite cu atît mai puțin cu cît dau de dorit. Mult prea mult țin eu de lume și de viață prin mine însumi. Mă mulțumesc a fi legat de soartă prin împrejurările curat trebuincioase ființei mele, fără a-i mai întinde dreptul în depărtare asupra-mi, și niciodată nu am socotit că a fi fără copii este o lipsă care trebuie să facă viața mai neîmplinită și mai nemulțumită. Menirea fără copii își are și ea înlesnirile ei. Copiii se numără printre lucrurile care nu au de ce să fie dorite, mai ales în ceasul acesta cînd ar fi atît de greu să-i aduci a fi buni. (c) *Bona jam nec nasci licet, ita corrupta sunt semina*[524]; (b) și drept este să se tînguie cei care-i pierd după ce i-au căpătat.

Cel care mi-a lăsat casa mea prevestea că am s-o dau de rîpă, văzînd felul meu atît de puțin chivernisitor. S-a înșelat: iat-o așa cum am căpătat-o, dacă nu și mai bine: cu toate că fără slujbă și fără cîștig.

De altminteri dacă soarta nu a fost cu mine întru nimic deosebit de vitregă și aspră, nici nu m-a răsfățat. Toate darurile ei aflate la noi, sînt de mai mult de o sută de ani înaintea mea. Eu anume, nu am pe seamă nici un bun trainic și de temei care să-l datorez îndurării sale.

Mi-a mijlocit unele îmbunări în vînt, de cinste şi cin, fără prinsoare, şi drept vorbind nu mi le-a îndreptăţit, ci dăruit[525]. Dumnezeu ştie! mie care nu sînt decît dintr-un cheag, care nu mă bizui decît pe ceea ce aevea este, tare dintr-o bucată şi care dacă aş îndrăzni să o mărturisesc, nu aş afla de loc mai de iertat zgîrcenia decît ambiţia, nici durerea mai de ferit decît ruşinea, nici sănătatea mai puţin de dorit decît doctrina, sau bogăţia decît nobilitatea.

Printre aceste bunuri vane, nu am care să-i placă mai mult acestei nătîngi toane care mă paşte decît bula cu hrisov cetluit a cetăţenigi Romei care mi-a fost înmînată acum în urmă cînd mă aflam acolo[526], arătoasă cu pecete şi scris aurit, şi dăruită cu atît de mărinimoasă vrere. Şi fiindcă sînt înmînate în felurit chip mai mult sau mai puţin măgulitor, şi că înainte să fi văzut vreuna, aş fi fost foarte bucuros să mi se fi arătat cuprinsul, vreau ca să mulţumesc pe oarecine dacă se află apucat de zgîndărire ca şi mine, să o scriu aici aşa cum este:

QUOD HORATIUS MAXIMUS, MARTIUS CECIUS, ALEXANDER MUTUS, ALMAE URBIS CONSERVATORES DE ILLUSTRISSIMO VIRO MICHAELE MONTANO, EQUITE SANCTI MICHAELIS ET A CUBICULO REGIS CHRISTIANISSIMI, ROMANA CIVITATE DONANDO, AD SENATUM RETULERUNT, S.P.Q.R. DE EA RE ITA FIERI CENSUIT:

Cum veteri more et instituto cupide illi semper studioséque suscepti sint, qui, virtute ac nobilitate praestantes, magno Reip. nostrae usui atque ornamento fuissent vel esse aliquando possent, Nos, majorum nostrorum exemplo atque auctoritate permoti, praeclaram hanc Consuetudinem nobis imitandam ac servandam fore censemus. Quamobrem, cum Illustrissimus Michael Montanus, Eques sancti Michaelis et à Cubiculo Regis Christianissimi, Romani nominis studiosissimus, et familiae laude atque splendore et propriis virtutum meritis dignissimus sit, qui summo Senatus Populique Romani judicio ac studio in Romanam Civitatem adsciscatur, placere Senatui P.Q.R. Illustrissimum Michaelem Montanum, rebus omnibus ornatissimum atque huic inclyto populo charissimum, ipsum posterosque in Romanam Civitatem adscribi ornarique

omnibus et praemiis et honoribus quibus illi fruuntur qui Cives Patritiique Romani nati aut jure optimo facti sunt. In quo censere Senatum P.Q.R. se non tam illi Jus Civitatis largiri quam debitum tribuere, neque magis beneficium dare quam ab ipso accipere qui, hoc Civitatis munere accipiendo, singulari Civitatem ipsam ornamento atque honore affecerit. Quam quidem S.C. auctoritatem iidem Conservatores per Senatus P.Q.R. scribas in acta referri atque in Capitolii curia servari, privilegiúmque hujusmodi fieri, solitóque urbis sigillo communiri curarunt. Anno ab urbe condita CXCCCCXXXI, post Christum natum M.D.LXXXI, III. Idus Martii.

Horatius Fuscus, sacri S.P.Q.R. scriba,
Vincen. Martholus, sacri S.P.Q.R. scriba[527].

Nefiind cetățean al nici unui oraș, sînt tare mulțumit să fiu al celui mai nobil care vreodată fost-a și va fi. Dacă ceilalți s-ar privi cu luare-aminte, cum fac eu, ei s-ar găsi, cum o și fac, plini de zadar și de îngîmfare. Să mă lepăd de aceste nu pot, fără a mă lepăda de mine însumi. Toți sîntem murați în ele tot atît unii cît și alții; dar cei care o simt ies puțin mai bine la socoteală, încă știu eu.

Această părere și obicei îndeobște a privi aiurea decît în noi înșine, mult pricinuit-a tocmelii noastre. Este o treabă plină de nemulțumire, nu vedem în ea decît nimicnicie și zădărnicie. Pentru a nu ne stingheri îndreptat-a firea foarte potrivit faptul vederii noastre în afară. Noi mergem înainte cu unda, dar a ne întoarce calea spre noi este o mișcare anevoioasă: marea se turbură și se opintește astfel cînd este împinsă înapoi la ea: „Priviți spune fiecare, mișcările cerului, priviți mulțimea, cearta celuia, bătaia inimii cutăruia, diata cestuilalt, pe scurt priviți totdeauna sus sau jos, sau alături, sau înainte, sau înapoia voastră". Fusese o poruncă paradoxă făcută nouă în vechime de acel Zeu la Delfi[528]: „Priviți înlăuntrul vostru, luați-vă în cunoștință, țineți-vă de voi; duhul vostru și vrerea voastră se vlăguiesc aiurea. Întorceți-o în sine; voi vă istoviți, voi vă răspîndiți; adunați-vă, întăriți-vă; sînteți trădați, sînteți împrăștiați, sînteți răpiți vouă înșivă. Nu vezi tu că lumea aceasta își ține toate vederile îndreptate înlăuntrul său și ochii săi deschiși a se

privi ea însăşi? Pentru tine, zădărnicie este şi înlăuntrul şi în afară, dar este mai puţin zădarnică pe mai puţin întins. În afară de tine, vai omule, spunea acel Zeu, fiecare lucru îşi vede mai întîi de el şi după nevoile sale mărgineşte făurirele şi dorinţele sale". Nu este vreuna atît de goală şi nevoiaşă cum eşti tu, care îmbrăţişi atotcuprinsul: tu eşti veghetorul fără de cunoştinţă, judele fără de pravilă şi la urma urmei şolticarul şolticăriei.

Capitolul X

A CRUŢA VREREA

(b) Printre lucrurile îndeobşte preţuite de oameni, puţine mă aţin, sau mai bine spus, mă ţin; căci drept este să ne aţină, numai să nu ne stăpînească. Am mare grijă să mărosc prin stăruinţă şi judecată acel deosebit dar a nu mă omorî cu firea. Pentru puţine lucruri mă împătimesc şi puţine îmbrăţuş. Vederea mi-e limpede, dar mă uit la puţine lucruri. Am simţul gingaş şi a pătrundere. Prinsoarea însă şi înrîurirea anevoie şi asurde. Cu greu fac legămînt. Pe cît pot, stau cu totul în slujba mea; şi chiar în această privinţă tot aş înfrîna şi opri bucuros zorul meu, ca să nu fiu de tot dobîndit nici de mine, deoarece pricina vine din puterea altuia, căci în aceasta partea soartei e mai mare decît a mea. Pînă şi sănătatea, pe care eu pun atîta preţ, aş avea nevoie să nu o doresc întru totul şi orbeşte, ca să nu găsesc bolile nesuferite. (c) Trebuie să ţii cumpănă între urîtul durerii şi plăcutul desfătării: iară Platon[529] povăţuieşte o viaţă între două pe o cale de mijloc.

(b) Dar stau din răsputeri împotriva împătimirilor care mă scot din mine şi mă anină aiurea. Părerea mea este că trebuie să te dai cu împrumut altuia şi întreg numai ţie. Dacă vrerea mea ar îngădui cu uşurinţă zălogire şi stăruinţă, eu nu aş dovedi. Sînt prea molatic şi din fire şi din obicei,

fugax rerum, securaque in otia natus[530].

Dezbaterile cu întîmpinări şi înverşunare care pînă la urmă ar fi să dea cîştig potrivnicului meu, sortire care ar jigni urmărirea mea aprinsă, m-ar roade crunt cînd s-ar întîmpla. Dacă aş merge pînă în pînzele albe, cum fac ceilalţi, sufletul meu nu ar avea tăria să sufere frămîntările şi zbuciumul care se ţin de cei ce se-ndeamnă într-atîta Ar fi neapărat scos din sărite de cea amărnicie lăuntrică. Dacă uneori fost-am împins a mînui trebile străine, făgăduit-am să le ţin în mînă, nu în plămîn şi ficat; să am sarcina lor, nu să mi le însuşesc; să le am în grijă, însă a mă împătimi nicidecum; stau de veghe, dar nu le ţin sub aripă. Îndeajuns mă munceşte a face parte şi rînduială în ceata de pe bătătura mea, ca să mă încarc şi să mă opintesc cu gloata lumească; îndeajuns cătarea trebilor de temei, fireşti şi ale mele, fără să mai trag şi altele din bîlciul lumii. Cei care-şi ştiu îndatoririle lor faţă de ei şi cîte le sînt date în seamă află că firea i-a împovărat din plin şi nicidecum înlesnit: este treabă cu prisosinţă şi nu ai a te îndepărta de ea.

Oamenii se dau cu chirie. Însuşirile lor nu sînt pentru ei, ele sînt pentru cei cărora se pun în slujbă; chiriaşii lor sînt la ei, nu ei. Acest fel de a fi îndeobşte mie nu-mi place: trebuie cruţată volnicia sufletului nostru şi să nu o zălogim decît pe cumpănă dreaptă. Puţini sînt aceştia la număr, dacă judecăm sănătos. Priviţi oamenii deprinşi a se lăsa duşi şi prinşi; o fac pentru orice, în lucrurile mici cît şi în cele mari; pentru ce nu-i doare cît şi pentru ce-i doare; şi se vîră fără ales acolo unde este treabă (c) şi sînt îndatoriri (b) fără viaţă cînd nu sînt frămîntaţi a goarnă. (c) *In negotiis sunt negotii causa*[531]. Ei nu caută treaba decît pentru trebăluire. Ei nu vor atît să meargă pe cît nu se pot ţine în loc. Nu mai mult, nici mai puţin decît o piatră în prăvălire, care nu se opreşte pînă cînd nu dă de fund. Aflarea în treabă pentru un anumit fel de inşi este un semn al putinţei şi vredniciei. (b) Mintea lor caută astîmpărul în neastîmpăr, precum copiii în leagăn. Ei pot să-şi spuie îndatoritorii prietenilor lor pe cît sînt de ostenitori cu sinea lor. Nimeni nu-şi împarte banii săi cu altul[532]: fiecare îşi împarte timpul şi viaţa sa; cu nimic nu sîntem mai risipitori decît cu aceste lucruri, singurele pentru care ar fi cu folos şi de laudă zgîrcenia.

Întocmirea mea este cu totul alta: mă ţin pe mine însumi şi de obicei doresc potolit ceea ce doresc şi puţin doresc; mă îndeletnicesc şi trebăluiesc tot aşa, rar şi domol. Toate ce voiesc şi orînduiesc, ei le fac din răsputerea vrerii lor; se află atîtea piedici, că mai întemeiat este a te strecura pe lumea aceasta uşurel, deasupra ca să treci. (c) Trebuie lunecat pe ea, nu să te înfunzi. Desfătarea însăşi este dureroasă în adîncul ei:

incedis per ignes
Suppositos cineri doloso[533].

Domniile lor din Bordeaux mă aleseră în fruntea oraşului lor[534], pe cînd eu eram departe de Franţa şi încă mai departe a mă gîndi la aceasta. Le mulţumii fără să primesc, dar mi se dădu de ştire că nu am dreptate. Pînă şi porunca regelui stăruind mă întoarse. Este o dregătorie care se arată cu atît mai frumoasă că nici plată, nici cîştig nu are decît cinstea îndeplinirii sale. Ţine doi ani, dar poate să fie înoită la a doua alegere; ceea ce se întîmplă arareori. Întîmplatu-s-a cu mine iar înainte vreme de două ori, acum cîţiva ani, domnul de Lansac şi de curînd domnul de Biron, mareşal al Franţei, după care veni eu: iară după mine, urmă domnul de Matignon şi el mareşal al Franţei. Mîndrie este o atît de falnică însoţire,

(c) *uterque bonus pacis bellique minister!*[535].

(b) Soarta vroi partea sa în alegerea mea, prin această deosebită împrejurare. Nu încape deşertăciune; căci Alexandru dispreţui pe trimişii din Corint care-l îmbiau cu cetăţenia oraşului lor. Dar cînd urmară a-i face arătare că Bachus şi Hercule stau scrişi în cartea lor de aur, se învoi măgulit.

La sosirea mea, eu le arătai cu bună-credinţă şi cugetare ce fel de om sînt: fără aducere-aminte, neveghetor, neînvrednicit pe seama trebilor, fără vigoare; de asemenea fără ură, nici hain, nici ambiţios, nici zgîrcit, nici amarnic; ca să aibă de ştire şi să fie dumiriţi de cele ce puteau aştepta de la slujba mea. Iară fiindcă faima răposatului meu tată îi îndemnase la această cinste făcută mie în amintirea lui, le mai spusei curat, că tare amărît aş fi să-mi asuprească vreun lucru vrerea cum a fost

odinioară vrerea lui în mînuirea trebilor oraşului lor la acel scaun unde eu fusesem chemat. În copilăria mea l-am văzut, bătrîn, cumplit frămîntat la suflet de zadarurile, necazurile şi sîcîielile dregătoriei, părăsind aria curată a casei lui mulţi ani din care mult nu mai avea a trăi, şi gospodăria lui şi sănătatea lui vădit nesocotindu-şi viaţa pe care fu gata să o piardă pornind pentru ei în călătorii lungi şi grele. Astfel era el şi avea o mare bunătate în fiinţa sa, căci nu fu vreodată suflet mai darnic şi credincios poporului. Această purtare pe care o laud la altul, nu mi-e pe plac s-o urmez, şi de neiertat nu sînt. El auzise că trebuie să te uiţi pe tine pentru aproapele tău; că nici de cum cele ce te privesc nu au a fi luate în seamă faţă de cele a tuturor.

Cea mai mare parte din orînduielile şi poveţele lumeşti merg pe calea asta, ne alungă din noi şi ne gonesc pe ocolul însoţirilor obşteşti. Ei au crezut că ajung la frumoasă ispravă să ne îndepărteze de noi şi să ne dea în lături, avînd în vedere că şi aşa prea mult ţinem la noi din împletirea firii; şi nu au cruţat nimic ca să întîmpine aceasta. Căci nu este noutate ca înţelepţii să propovăduiască lucruri care sînt de folos şi nu aşa cum sînt ele. (c) Adevărul are piedicile, neajunsurile şi nepotrivirile sale cu noi. Trebuie să ne înşelăm adesea ca să nu ne înşelăm şi să privim printre gene, să amăgim înţelegerea noastră ca s-o îndreptăm şi îmbunătăţim. *Imperiti enim judicant, et qui frequenter in hoc ipsum fallendi sunt, ne errent*[536]. (b) Cînd ne îndeamnă să iubim înainte de noi, trei, patru sau cincizeci de felurite lucruri, se iau după meşterirea arcaşilor care, ca să nimerească ţinta, ochesc peste ţel. Pentru a îndrepta un lemn îndoit, îl îndoi de-a-ndoaselea.

Eu socot că în templul lui Pallas, precum se vede în toate celelalte religii, erau taine dezvăluite poporului şi altele ascunse şi mai presus, ştiute numai de cei care propovăduiau. De crezut este că în aceste se găseau curat sîmburele adevăratei iubiri cu care fiecare îndatorat este faţă de sinea sa. Nu o iubire (c) făţarnică, aducîndu-ne să îndrăgim mai presus de tot şi nestăvilit strălucirea şi ştiinţa, bogăţia şi altele de felul acesta, ca parte a fiinţei noastre, nici o iubire (b) moliie şi stingheritoare, cum se

vede la ederă, măcinînd şi surpînd peretele pe care l-a îndrăgit şi de care se prinde, dar o iubire înviorătoare şi strunită, tot atît de folositoare cît şi de plăcută. Cel care învaţă îndatoririle ei şi le îndeplineşte este acvea din lăcaşul muzelor; el a atins culmea înţelepciunii omului şi a fericirii noastre. Acela ştie întocmai datorinţa către el, găseşte că menirea lui este a trage pentru el folos de la alţi oameni şi lume ca să dea partea lui însoţirii lumeşti în slujirile şi îndatoririle care-l privesc pe el. (c) Cine nu trăieşte de loc pentru altul nu trăieşte nici pentru sine. *Qui sibi amicus est, scito hunc amicum omnibus esse*[537]. (b) Cea mai presus însărcinare ce ne este dată este purtarea fiecăruia în sinea noastră; (c) şi pentru aceasta sîntem aici. (b) Tot astfel acela care ar uita să trăiască bine şi cu sfinţenie şi ar crede că şi-a împlinit datoria îndrumînd şi îndreptînd pe alţii, ar fi un prost; asemenea şi acel care părăseşte în sine traiul sănătos şi voios ca să slujească pe altul apucă, după părerea mea, pe o cale greşită.

Eu nu înţeleg ca în trebile ce se iau în seamă să nu se dăruiască grijă, urmare, cuvînt, sudoare şi la nevoie sîngele:

non ipse pro charis amicis
Aut patria timidus perire[538].

Dar să fie cu împrumut şi după cum se iscă, cu mintea de-a pururi odihnită şi sănătoasă, nu fără sîrg, dar fără strădanie şi fără împătimire. Curata făptuire îi costă atît de puţin încît însăşi dormind el făptuieşte. Se cuvine însă a pune la cale cu astîmpăr; căci trupul primeşte sarcinile care i se dau întocmai pe cît sînt, mintea le măreşte şi le încarcă de multe ori în dauna lui, le dă măsură cum îi răsare ei. Aceleaşi lucruri se îndeplinesc în chip şi fel, strîşnicind vrerea. Una merge bine fără alta. Deoarece cîţi oameni se încumetă în toată ziua la războaie de care nu le arde, şi se înghesuie în primejdiile bătăliilor a căror pierdere nu le-ar tulbura somnul noaptea următoare? Un altul acasă la el, departe de acele primejdii, pe care nu ar îndrăzni să le întîmpine este mai împătimit de sorţii acelui război şi-şi munceşte sufletul mai mult decît ostaşul care-şi dă sîngele şi viaţa. Eu putut-am să mă înham

la trebile obștești fără să mă abat o iotă din sinea mea (c) și mă dau altuia fără să mă părăsesc pe mine.

(b) Cea cerbicie și asprime a dorinței încurcă mai mult decît ajută călăuzirea îndeplinirii tale; ne umple de neîndărlare în fața împrejurărilor fie potrivnice sau întîrziate și de amăreală și bănuială față de cei cu care avem a face. Niciodată nu îndrumăm bine treaba care ne stăpînește și mînă:

(c) *male cuncta ministrat*
Impetus[539].

(b) Acela care nu folosește decît judecata lui și dibăcia le mînuie mai voios, se ferește, se mlădiază, amînă pe îndelete, după nevoia întîmpinărilor; nu a nimerit-o, fără minie și inimă rea, este cu totul gata să o înceapă iară; el înaintează mereu cu frîiele în mînă. La cel care se îmbată de îndemnul său aprig și tiran neapărat se vede multă nesocotință și nedreptate, pîrdălnicia dorinței lui îl răpește: sînt mișcări încumetate și dacă norocul nu dă mult pas cu puțin rod. Filozoful vrea să ne dezbărăm de mînie la pedepsirea jignirilor ce primim. Nu pentru ca răzbunarea să fie mai mică, ci dimpotrivă ca să chibzuim lovitura mai bine și să fie mai grea: ceea ce lui îi pare că întărirea încurcă. (c) Mînia nu numai că tulbură dar și ostenește brațul care pedepsește. Acest foc amețește și mistuie puterea lor.

(b) Ca și la năpustire *festinatio tarda est*[540], repezirea se împiedică singură, se priponește și oprește. (c) *Ipsa se velocitas implicat*[541]. (b) Drept pildă, din cele văzute de obicei, zgîrcenia nu are necaz mai mare decît de la sine: cu cît e mai strașnică și mai strînsă, se înfruptă mai puțin. De obicei bogățiile se prind cu momeala dărniciei.

Un gentilom, om de omenie și prietenul meu[542], fu cît pe ce să-și piardă mințile din pătimașă și cu luare-aminte inimoșie pentru trebile unui principe, stăpînul său[543], care stăpîn, mi se zugrăvi mie cum urmează: el vede cît și un altul greul întîmplărilor, dar față de cele care nu au leac el din dată se hotărăște să le rabde; celelalte, după ce poruncește mijlocirea celor trebuincioase, ceea ce poate face în grabă cu vioiciunea minții lui, el așteaptă liniștit

ce va-să-vie. Cu adevărat văzutu-l-am eu însumi nepăsător și în voie ca purtări și înfățișare prin spinoase și mari încercări. Eu îl găsesc mai strașnic și mai vrednic la nenoroc decît la noroc: (c) pierderile îi sînt mai falnice decît biruințele și mihnirea lui decît preamărirea.

(b) Priviți cum la fapte deșarte și ușuratice, fie șah, oină și altele asemănătoare, cînd e prinsoarea strînsă și aprigă a dorinței, înverșunarea aruncă mintea și mădularele în neastîmpăr și tulburare. Te orbești, te încurci singur. Cel care e mai domol la cîștig și la pagubă este totdeauna acasă: cu cît se înfige și se întărîtă mai puțin la joc o scoate la capăt cu folos și întemeiere.

Noi, de altminterea, stingherim prinsoarea sufletului dîndu-i atîtea lucruri de cuprins. Unele trebuie numai să i le înfățișăm, altele să i le alăturăm, iar altele întrupate să fie. El poate vedea și simți orice, dar nu are a se hrăni decît din sinea sa și trebuie învățat a cunoaște ce-l privește de-a dreptul și ceea ce de-a dreptul este în stăpînirea sa ființător de la el. Legile firii ne învață ceea ce ni se cuvine pe bună-dreptate. De aceea înțelepții spusu-ne-au că în vederea sufletului nimeni nu e sărac, dar că fiecare este pe măsura părerii sale; ei osebesc astfel cu iscusință, dorințele care vin din suflet de cele care vin din dezmățul năzăririi noastre: cele al căror capăt îl vedem sînt ale lui, cele care fug în fața noastră și pe care nu le putem ajunge în zare sînt ale noastre. Sărăcia avuțiilor este lesne de tămăduit; sărăcia sufletului cu neputință este.

(c) *Nam si, quod satis est homini, id satis esse potesset,*
Hoc sat erat: nunc, cum hoc non est, qui credimus porro
Divitias ullas animum mi explere potesse?[544]

Socrate, văzînd purtate cu alai prin oraș multe bogății, juvaeruri și buturi de mare preț, spuse: „Cîte lucruri sînt pe care eu nu le doresc". (b) Metrodor trăia dintr-o cincime de oca pe zi; Epicur, cu mai puțin: Metrocles dormea iarna cu oile; vara, la chiliile mînăstirilor. (c) *Sufficit ad id natura, quod poscit*[545]. Cleante muncea cu palma și se lăuda că Cleante ar putea, dacă ar vrea, să hrănească pe încă un Cleante.

(b) Dacă nevoia și pornirea firii ne cere pentru păstrarea ființei noastre atît de puțin (cum adevărat este că bine se vede cît de puțin îi trebuie vieții ca să ție din puținul cu care scăpăm de loviturile și de prinsorile soartei) să ne scutim de ceea ce este mai mult: să numim tot fire starea și îndătinarea fiecăruia din noi; să întindem baierile și socotelile pînă într-atîta. Căci pînă într-atîta pare-mi-se că ne poate fi iertat. Obișnuința este o a doua fire și nu mai puțin puternică. (c) Ceea ce-mi lipsește din ce m-am obișnuit socot ca o adevărată lipsă. (b) Pe placul meu mai lesne m-aș învoi să mi se ia viața decît să mă lipsesc de felul în care am trăit timp atît de îndelungat.

Nu mai îmi este dat sorocul unei mari schimbări și a mă arunca pe o cale neumblată nici măcar spre îndestulare. Nu mai e timp să mă fac un altul. Și aș jăli să-mi pice un mare noroc în mîini acum, cînd a sosit vremea să nu mă mai pot bucura de el,

Quo mihi fortuna, si non conceditur uti?[546]

(c) tot astfel m-aș plînge de orice căpătare înlăuntrul meu. Aproape că e mai bine să nu ajungi de loc om de omenie decît așa tîrziu, și bineînțeles să trăiești cînd nu mai ai viață de trăit. Eu care mă duc aș da ușor în seama unuia care ar veni ce învăț de socotință să aibă în frecușul lumii. Muștar după cină. N-am ce face cu binele cu care nu pot nimic face. La ce bun știința cui nu mai are cap? Este jignire și păgubire din partea soartei, să ne aducă daruri care ne umplu de un drept necaz că ne-au lipsit la vremea lor. Nu mai mă mînați; nu mă mai pot duce. Din atîtea părți care le are îndestulirea, răbdarea ne ajunge. Dați-i putința cîntării celei mai presus cîntărețului care are plămînii găunoși și darul cuvîntării pustnicului părăsit în deșerturile Arabiei. (b) Nu se cere măiestrie la prăbușire: (c) De la sine la capătul fiecărei îndepliniri se află sfîrșitul. Lumea mea este pierită. Cuprinsul meu este golit; sînt întreg al trecutului, și sînt silit să-i dau întîietate și să-mi potrivesc după el ieșirea.

Vreau să spun aceasta: că noua scădere a zece zile a papii[547] m-au luat atît de căzut că nu pot să mă obișnuiesc, sînt din anii în care număram altfel. O atît de veche și lungă obișnuință mă cere și mă cheamă la sine.

Sînt nevoit să fiu cam eretic de partea aceasta, neputincios să primesc noul, chiar pentru îndreptare: închipuirea mea, în ciuda dinţilor mei, se aruncă totdeauna cu zece zile mai înainte, sau mai în urmă şi mormăie la urechile mele. Această rînduială priveşte pe cei ce au să fie. Dacă însăşi sănătatea atît de dulce mi se înapoiază cînd şi cînd, este ca să-mi aducă părere de rău mai curînd decît stăpînirea ei: nu mai am cum să mi-o însuşesc. Timpul mă părăseşte, fără el nimic nu iei în stăpînire. Vai, cît de puţin mi-ar păsa, acele mari alese cinstiri ce văd că se dăruiesc pe lume cît mai des celor oameni gata de plecare; la care nu se uită cît de propăşitor le vor purta, dar cît de puţină vreme le vor avea pe seama lor! De la intrare ţintă la ieşire!

(b) Scurt spus, iată-mă stăruind a aduce la bun sfîrşit pe acest om, nu să-l schimb într-un altul. Îndelunga folosire întipărit-a chipul în fiinţă şi soarta în fire.

Aşadar, eu spun fiecăruia dintre noi, slăbuţi cum sîntem, că este iertat a socoti drept al său ce se cuprinde pe această măsură. Dar mai este că dincolo de acea măsură nu se află decît răvăşire. Este cel mai mare întins pe care-l putem cuprinde cu drepturile noastre. Cu cît mărim nevoia şi stăpînirea noastră cu atît ne dăm pradă soartei şi ponoaselor. Desfăşurarea dorinţelor noastre trebuie să fie îngrădită şi adunată pe strîmtul ocol al înlesnirilor la îndemînă şi mai de-aproape, ca să nu izbutim aiurea, dar pe întinsul lor, jur în jur, să cătăm cheagul în noi, făcînd scurtul înconjur. Faptele îndrumate fără această tocmeală, înţeleg tocmeală apropiată şi neapărată, nu cum sînt cele ale zgîrciţilor, ambiţioşilor şi atîtor altora care aleargă spre împlîntări aiurea, care fugăresc totdeauna înaintea lor, sînt fapte nesăbuite şi bolnăvicioase.

Cele mai multe din slujbele noastre sînt pamblicării. *Mundus universus exercet histrioniam*[548]. Trebuie a juca cum se cuvine partea noastră, dar e parte de împrumut a insului. Din obrăzar şi din înfăţişare nu-i de făcut cheag acvea, nici din ce este străin de tine. Noi nu ştim osebi pielea de cămaşă. (c) De ajuns să-ţi spoieşti obrazul, fără să-ţi mai spoieşti şi pieptul. (b) Eu văd pe unii care se prefac şi se schimbă în tot atîtea feţe noi, cîte slujbe au de împlinit si se înfofolesc pînă în ficat şi pînă în pîntece, mergînd

cu peticirea străină a slujbelor pînă în cămara hainelor de acasă. Nu pot să-i învăţ a osebi broboadele care sînt ale lor de cele ce sînt ale însărcinării ce au, sau ale însoţirii sau a catîrului lor. *Tantum se fortunae permittunt, etiam ut naturam dediscant*[549]. Ei umflă şi măresc sufletul şi judecata lor firească pe măsura scaunului dregătoriei lor. Primarele oraşului şi Montaigne totdeauna fost-au doi, curat despărţiţi. Ca să fii apărător sau vistiernic nu trebuie să nesocoteşti făţărnicia care se ţine de această sarcină. Un om cinstit nu rămîne platnic viţiului sau prostiei meseriei sale, şi totuşi nu trebuie să se dea în lături a o îndeplini; este în datina ţării sale şi se trage folos din ea. Avem de trăit din ce este lumesc şi a ne înfrupta din acesta aşa cum îl aflăm. Şi judecata unui împărat trebuie să stea mai presus de împărăţia lui, ca să le privească şi să le vadă ca din împrejurare străină: iar el trebuie să ştie să se bucure de sine stătător şi să ţie legătură cu el însuşi, ca Iacob şi Petru, măcar pentru sine însuşi.

Eu nu mă pot da cu totul legat şi pe de-a-ntregul. Cînd vrerea mea mă alătură de-o parte, nu o face cu atîta înverşunare, ca alăturea să-mi otrăvească judecata. În vîrtejurile de-acuma ale statului nostru, părtinicia mea nu m-a făcut vreodată să tăgăduiesc însuşirile de laudă ale potrivnicilor mei, nici cele ce sînt a mustrare la cei pe lîngă care m-am alăturat. (c) Ei se închină la tot ce-i de partea lor: eu nu iert cea mai mare parte din lucrurile ce văd pe partea mea. Un lucru bun nu-şi pierde harul dacă stă împotrivă cauzei mele. (b) În afară de nodul[550] încăierării eu ţinut-am curat cumpăna dreaptă şi nepărtinitoare. (c) *Neque extra necessitates belli praecipuum odium gero*[551]. (b) Cu care mă laud atît mai mult, că de obicei văd pe alţii păcătuind dimpotrivă. (c) *Utatur motu animi qui uti ratione non potest*[552]. Cei care se întrec cu minia şi cu ura dincolo de pricină, precum cei mai mulţi fac, arată că la ei porneşte de aiurea şi din anume zorire mai ascunsă.

(c) Înseamnă că ei nu stau împotriva cauzei îndeobşte şi întrucît ea stînjeneşte propăşirea tuturora şi a statului; dar se împotrivesc numai fiindcă-i roade pe ei întru ale

lor. Iată pentru ce sînt împinşi de patimă anume, dincolo de dreptatea şi judecata obştească. *Non tam omnia universi quam ea quae ad quemque pertinent singuli carpebant*[553].

(b) Eu vreau ca să fie cîştigul al nostru, dar nu mă îndîrjesc dacă nu-i. (c) Mă ţin[554] fără şovăială de partea cea mai sănătoasă, dar nu mă zoresc a fi privit duşman anume al celorlalţi, şi dincolo de pricina îndeobşte. Grozav aduc vină acestui greşit fel de a judeca: „cutare laudă cuviosia domnului de Guise, el este de partea Ligii". „Uimitoare sînt faptele regelui Navarei, dar el este un hughenot". „Cutare cîrteşte despre felul de a fi al regelui: este un răzvrătit în inima lui". Iar eu nu supusu-m-am nici judelui că ar fi avut dreptate să nu încuviinţeze o carte[555], pentru că numit-am între cei mai buni poeţi ai veacului acesta un eretic[556]. Nu am îndrăzni noi oare să spunem de un hoţ că are pulpă frumoasă? Dacă ea este o tîrfă, trebuie neapărat să fie şi o ploşniţă? În veacurile mai înţelepte, şters fost-a falnicul nume de Capitolinus, care fusese dat înainte lui Marcus Manlius[557] ca păzitor al legii şi neatîrnării obşteşti? Întunecatu-s-a faima mărinimiei lui şi a faptelor sale şi răsplăţile primite pe seama virtuţii, fiindcă a rîvnit pe urmă la Domnie în dauna legilor ţării sale? Ei, dacă au prins ură de un apărător, le pare a doua zi cuvîntarea lui anostă. Însemnat-am aiurea zorul care împinse oameni de omenie la asemenea greşeli. Eu însumi mă îndemn curat a spune: „el face cu păcat o treabă şi cu virtute alta".

Tot astfel, cu prezicerile şi la întîmplări neprielnice treburilor, ei vroiesc să fii orbit şi prostit fiecare în tabăra sa în aşa fel ca încredinţarea şi judecata noastră să nu slujească adevărul, ci ceea ce ei doresc a plănui. Eu mai lesne m-aş lăsa spre cealaltă tabără, într-atît mă tem să nu mă amăgească dorinţa mea. Mai este că mă feresc întrucîtva blînd de lucrurile pe care le doresc. Văzut-am în zilele mele minuni de la nesăbuita şi uluitoarea uşurătate, cu care popoarele se lasă duse şi mînate de crezarea şi speranţa lor acolo unde plăcut fost-a şi de folos căpeteniilor lor, trecînd peste sute de necazuri adunate grămadă peste vedenii şi visări. Nu mă mir de aceea cu

care maimuțărelile unui Apolonios[558] sau Mehumet[559] îi năuciră. Simțirea și înțelegerea lor sînt cu totul înăbușite de patima lor. Chibzuiala lor nu mai are altă alegere decît a fi pe voia și în sprijinul cauzei lor. Văzut-am aceasta mai ales în tabăra aprinsă la noi mai întîi. Ceastălaltă ivită mai apoi[560], luîndu-se după ea, o întrece. Ceea ce mă face să cred că este o însușire nedespărțită de greșelile obștilor. După cea dintîi stîrnire, părerile ațină, se vîltoresc ca valurile. Nu ești parte, dacă nu te lași dus de-a valma și dacă te poți dezbate. Fără îndoială însă, că aduci ponos părților cu dreptate, dacă vrei să le vii în ajutor cu ascunzișuri. Eu totdeauna stat-am împotrivă. Mijlocirea aceasta nu este de folos decît minților bolnave, pentru cele sănătoase sînt căi temeinice, mai cinstite pentru a sprijini vitejia și pentru a trece peste restriștea întîmplărilor.

(b) Cerul nu văzut-a mai cruntă neîmpăcare și nu vedea-va viitorul, cum fost-a a lui Cezar și Pompei. Totuși îmi pare că se cunoaște în acele frumoase suflete multă cruțare a unuia față de celălalt. Era zorul lor pentru cinstirea cîrmuirii, care nu da drumul mîniei răzvrătitoare și nepotolite, ei purtîndu-se fără răutate și ponegrire. În cele mai amarnice fapte, eu descopăr că păstrau oarecum cuviință și bunăvoință: și socot că, dacă le-ar fi fost cu putință, fiecare din ei ar fi dorit mai curînd să izbutească fără prăpădul celuilalt. Cu cît altfel este la Marius și Sylla! Luați bine seama!

Nu trebuie să ne năpustim a pieire în ale noastre împătimiri și tocmeli. Așa cum, în tinerețe, stam împotriva viiturii dragostei, care simțeam că prea tare mă dobîndește și căutam să nu-mi fie atît de ademenitoare ca pînă la urmă să mă biruie și să mă las supus, de asemenea mă port în toate împrejurările unde mă zorește prea tare vrerea, mă dau de cealaltă parte a înaplecării sale, de îndată ce o văd că se afundă și se îmbată din vinul ei: mă feresc a-i da prisos de mulțumire, pînă a n-o mai putea stăpîni în mine fără pierdere sîngeroasă.

Sufletele care, din netoție, nu văd lucrurile decît pe jumătate, se bucură de norocul a fi mai puțin rănite de cele ce le aduc ponos. Este o sărăcie a duhului, care cam

arată a sănătate şi o asemenea sănătate pe care filozofii nicicum nu o dispreţuieşte; cu toate acestea nu-i cuminte să o numim înţelepciune, ceea ce facem adesea. În felul acesta, unul din vechime ia în bătaie de joc pe Diogene care în toiul iernii prinse a îmbrăţişa, gol-goluţ, un chip de zăpadă ca să-şi pună la încercare răbdarea. Întîlnindu-l pe cînd se trudea, îi spuse: „Oare ţi-e frig? — Nicu nu-mi pasă, răspunse Diogenes. — Atunci cum crezi tu că faci o treabă pilduitoare şi grea, stînd cum stai?" Ca să ai măsura statorniciei, trebuie neapărat să cunoşti pătimirea.

Sufletele însă, cărora le-ar fi dat a vedea întîmplările maştere şi vitregia soartei în adîncul şi amarul lor, cărora le va fi dat să le cîntărească şi să le guste după asprimea lor din fire şi povara lor, să pună la cale dibăcia lor a se feri să dea de urma cauzelor şi să se abată din calea întîmpinării lor. Ce făcu regele Cotis?[561] El plăti cu bunăvoie frumoasele şi împodobitele văsării ce i se aduse, dar pentru că erau nespus de şubrede le zdrobi pe loc cu mîna lui, pentru a se scuti de îndată de pricina unei supărări pe care atît de uşor i-ar prilejui-o slujitorii. (c) Aşijderea feritu-m-am ca trebile mele să fie în devălmăşie şi avuţiile mele să se amestece cu ale celor îndeaproape şi cu care stau în strînsă prietenie. De obicei se iscă pricini de îndepărtare şi dezbateri. (b) Odinioară îmi plăceau jocurile de noroc, zarul şi cărţile; de mult m-am dezbărat căci oricît aş fi făcut faţă zîmbitoare la pagubă, nu puteam să nu simt în mine arsura şi împunsătura ei. Un om cinstit, care simte o tăgăduire şi o înfruntare pînă la inimă, (c) care nu se prinde a găsi drept plată şi mîngîiere a pagubei vreo prostie, (b) să ocolească mersul pricinilor îndoielnice şi certurile aţîţătoare. Eu fug de toane oţărîte şi de oameni arţăgoşi ca de ciumaţi. Iar la voroavele pe care nu le pot înfrunta fără împătimire şi frămîntare, nu mă vîr, dacă vreo îndatorire nu mă sileşte. (c) *Melius non incipient, quam desinent*[562]. (b) Felul cel mai temeinic este, aşadar, a se pregăti înainte să se ivească prilejul.

Eu ştiu bine că unii înţelepţi luat-au altă cale şi nu s-au temut a se înfige şi înverşuna pieptiş la multe treburi. Acei înşi se încred în puterea lor, care îi pune la

adăpost în tot soiul de biruințe dușmane, luptînd cu relele prin vigoarea răbdării lor:

velut rupes vastum quae prodit in aequor,
Obvia ventorum furiis, expostáque ponto,
Vim cunctam atque minas perfert coelique marisque,
Ipsa immota manens[563].

Să nu întîmpinăm asemenea pilde, nu am dovedi. Ei stăruiesc în a privi hotărît și fără turburare prăpădul țării lor care stăpînea și poruncea întreaga lor vrere. Pentru sufletele noastre de rînd, truda și asprimea este prea mare în aceasta. Cato, astfel, dădu pieirii cea mai nobilă viață care vreodată fuse. Noi cei mărunți să fugim cît mai din vreme de furtună; să ne cruțăm simțămîntul, nu răbdarea, să ocolim vițiurile, pe care nu le-am putea înfrunta. (c) Zenon văzînd pe Chremonides apropiindu-se de el, tînăr pe care-l iubea, plecă de-ndată. Cleante îl întrebă: „de ce faci aceasta?"; el spuse: „Auzit-am că doftorii la boală sfătuiesc mai ales odihnă și opresc orice întărîtare".

(b) Socrate nu spune: „Nu vă lăsați ademeniți de mrejele frumuseții; căutați și o înfruntați cu tărie". Spune: „Fugiți de vederea și de întîmpinarea ei, ca de o otravă a cărei putere se răspîndește și lovește din depărtare". (c) Iar ciracul său bun[564], dînd chip sau povestind, dar cum îmi pare mie, povestind mai mult decît dînd chip, ararele desăvîrșiri ale acelui mare Cirus, îl face a nu se încrede în puterile lui să ție față la ademenirile dumnezeiești ale strălucitoarei Panthea, captiva lui, și o dădu în seama pazei altuia, care avea mai puțin voie decît el. (b) Iar Sfîntul Duh tot astfel: *ne nos inducas in tentationem*[565]. Noi nu ne rugăm ca mintea noastră să nu înfrunte și să fie învinsă de poftele trupești, ci ne rugăm ca nici măcar să nu fie pusă la încercare: să nu fim aduși cîtuși de puțin a suferi apropierea, chemările și ispitele păcatului, și să cerem Domnului nostru să sprijine pacea cugetului nostru cu totul și în totul mîntuindu-l de atingerea răului.

(c) Cei care spun că au pus capăt patimei răzbunătoare sau alteia spun adesea adevărul, după cum stau lucrurile, dar nu după cum fost-au: ei ne vorbesc în clipa cînd au

fost pricinile rătăcirii lor trecute și crescute din ei. Dar dați înapoi, vedeți cauza pornirii: atunci îi prindeți în crudul lor. Vor ei oare ca greșala lor să fie mai mică, fiindcă este învechită și să aibă o urmare dreaptă?

(b) Cine ca mine dori-va binele țării sale, fără a se pîrjoli și zvînta, va fi nemulțumit dar nu încremenit să o vadă sub amenințarea prăpădului iscat din sinea ei, sau altei încercări în timp tot atît de prădalnice. Biată corabie pe care valurile, vîntul și cîrmaciul o poartă pe căi atît de primejduite!

in tam diversa magister,
Ventus et unda trahunt[566].

Cel care nu jinduiește a fi văzut cu ochi buni de principe, ca de treabă de care nu se poate lipsi, nu se prea neliniștește de răceala întîmpinării lui și de cum i se arată nici de nestatornicia vrerii lui. Cel care nu îmbrățișă copiii săi sau cinstirile cu împătimire trăiește și pe mai departe după pierderea lor. Care face binele, înainte de toate pentru mulțumirea lui, nu se tulbură văzînd pe oameni judecînd faptele și vrednicia lui cu mustrare. Sfertul meu de dram de răbdare ajunge pentru astîmpărul ataror necazuri. Găsitu-m-am îndestulit cu această povață, răscumpărîndu-mi pornirile cît se poate mai pe ieftin și simt că scăpat-am cu mijlocirea ei de multă trudă și greutate. Cu puțină stăruință opresc cea dintîi zvîcnire a împătimirii mele și mă leapăd de pricina care începe a mă apăsa înainte ca ea să ajungă a mă doborî. (c) Cine nu pune frînă la pornire nu se poate opri din fugă. Cine nu știe să închidă porțile nu va putea da afară pe cei dinăuntru. Cine nu va putea pune capăt de la început nu va putea pune capăt la sfîrșit. Nici nu se va sprijini în cădere cel care nu s-a proptit cînd s-a smucit. *Etenim ipsae se impellunt, ubi semel a ratione discessum est: ipsaque sibi imbecillitas indulget in altumque provehitur imprudens, nec reperit locum consistendi*[567].

(b) Eu simt la vreme suflările care au să mă încerce și șuieră înlăuntru vestitoare a furtunii: (c) *animus, multo antequam opprimatur, quatitur*[568].

(b) *ceu flamina prima*
Cum deprensa fremunt sylvis, et caeca volutant
Murmura, venturos nautis prodentia ventos[569].

De cîte ori oare nu m-am nedreptățit eu neapărat pe nedrept, ca să mă feresc de sortitul unei nedreptăți mai aspre din partea judecătorilor, într-un veac de necazuri și de purtări urîte și josnice, mai vitrege pentru firea mea decît temnița și rugul? (c) *Convenit à litibus quantum licet, et nescio an paulo plus etiam quam licet, abhorrentem esse. Est enim non modo liberale, paululum nonnunquam de suo jure decedere, sed interdum etiam fructuosum*[570]. Dacă am fi cu totul înțelepți, ar trebui să ne bucurăm și să ne lăudăm, precum auzit-am eu un copil de neam mare veselindu-se cu nevinovăție că maică-sa pierduse o pîră ca și cum ar fi fost scăpat de fierbințeală sau de alt necaz. Înseși înlesnirile ce-mi mijlocise soarta, rude și legături față de cei care au cuvînt precumpănitor în aceste treburi, eu făcut-am ca în toate să mă feresc, după cugetul meu, a le folosi în dauna altuia și a pune drepturile mele mai presus de dreapta lor cuvenire. Iată atîta făcut-am în zilele mele, pot spune din fericire, că iată-mă nepătat de vreo pîră cu toate că ivitu-s-a de mai multe ori și cu drept de cîștig pentru mine, dacă aș fi vrut să dau ascultare și neprihănit de gîlcevi. Încheiatu-am în curînd o viață lungă, fără știrbire din greu, cu vrutele sau nevrutele, fără să fi auzit numele meu de ocară: arară miluire cerească!

Frămîntările noastre cele mai grozave au porniri și pricini neghioabe. Cît prăpăd adus-a cel de pe urmă duce de Burgundia al nostru din cearta iscată pentru un car de pici de oaie![571] Iar cearta din pricina crestării pe o pecete nu fost-a oare pricină mai presus de totul a celui mai cumplit prăpăd suferit aevea de acea întocmire?[572] Căci Pompei și Cezar nu sînt decît urmași și iau moștenirea celorlalți doi. În vremea mea, văzut-am cele mai înțelepte minți ale regatului, adunate cu multă ceremonie și cheltuială obștească, pentru tîrguieli și împăcări al căror curat temei se sprijinea în totul pe trăncăneli din iatacul cocoanelor și nazul vreunei muieruști. (c) Poeții bine înțeles-au aceasta, care pentru un măr trecut-au prin

sabie şi pîrjol Grecia şi Asia[573]. (b) Vedeţi pentru ce c unul zvîrle în goană sorţii cinstei şi vieţii sale, trăgî sabia şi pumnalul. Să vă spună de unde iscatu-s-a de binarea, el nu o poate fără a roşi, atît este de uşuratic deşert prilejul.

Puţină socotinţă trebuie a lua vînt; dar o dată porn toate odgoanele trag întins. Nevoie de multă dibăcie e şi o chibzuială mult mai grea şi însemnată. (c) Cu mai uşor este a nu trece pragul decît a-l trece înapoi. Ia trebuie purces osebit de cum creşte trestia înălţînd c odată o tulpină lungă şi dreaptă, pe urmă ca şi cînd s-vlăgui fără suflare face noduri dese şi groase, cum ar popasuri, care dovedesc că nu mai are ea puterea stăruinţa de la început. Trebuie mai curînd să o apucă frumos şi pe-ndelete, păstrînd a sa suflare şi a sale avi tări straşnice în foiul şi pentru a duce treaba la b sfîrşit. Noi călăuzim treburile la începuturile lor şi ţinem în mînă; dar pe urmă cînd s-au urnit, ele ne mî şi ne poartă şi noi trebuie să le urmăm.

(c) Totuşi, nu am să spun că această povaţă m-a mî tuit de orice greutate şi că nu avut-am adesea caz să înfrînez şi stăvilesc patimile mele. Nu se pot stăpî totdeauna pe măsura prilejurilor şi te dobîndesc dese aprig şi potopitor. Dar din acestea se trage mult folos rod, nu însă pentru cei care făptuiesc bine numai pe se ma faimei lor. Cît de departe este cu adevărat un asem nea fapt cel care nu o socoteşte decît în sinea sa. ' simţi tu mai mulţumit, dar nu mai preţuit, să te fi strî nicit înainte de a te prinde în horă şi să se fi iscat pi cina. Însă, nu numai în acestea, dar la toate datorinţe vieţii, calea celor care au drept ţel fala se osebeşte cei care păşesc spre rînduială şi cumînţenie.

(b) Eu aflu pe unii care se aruncă în ocol nesoco şi înverşunat şi la încinsul trebii se domolesc. Cum zis Plutarh[574] despre cei care au păcatul să se ruşineze şi învoiesc cu uşurinţă şi îngăduie cele ce li se cer, dar t cu atîta uşurinţă nu se ţin mai apoi de cuvînt şi-l calc aşijderea cu acela care prinde lesne a ceartă şi tot a de lesne se desprinde. La mine, tocmai greul cu care î cep, o dată pornit, m-ar împinge şi întărîta. Este o proa tă apucătură; dacă ai intrat în horă trebuie să joci ori

crăpi. (c) „Porniți domol, spunea Bias, dar stăruiți cu fierbințeală".

(b) Din lipsă de priveghere dai în lipsă de sîrg, ceea ce este încă mai ponositor.

Cea mai mare parte a împăcărilor pe urma certurilor de acuma sînt rușinoase și mincinoase; noi nu căutăm să mințuim decît ce e a vederii, cu toate acestea trădăm și călcăm adevăratele noastre temeiuri. Spoim faptul; noi știm cum fost-a zis și unde va-să-bată și cei de față o știu, și prietenii noștri, pentru care am vrut să fie simțită isprava noastră. În paguba dreptei și cinstitei noastre vrednicii, noi viclenim gîndul nostru și căutăm dosire în fățărnicie ca să ne împăcăm. Ne tăgăduim pe noi pentru a ne mîntui tăgăduirea făcută. Nu trebuie privit dacă faptul sau cuvîntul vostru poate fi altcum tălmăcit. Dar adevărata voastră tălmăcire și încredințare trebuie întărită oricît ar costa. Se grăiește virtuții și cugetului vostru, nu părții de pus sub obrăzar; să lăsăm acele mijlociri josnice și acele unghiuri harței judecătorești. Iertările și îndreptările ce văd că se fac în fiecare zi, ca să ne spele de pîngărire par mai hîde decît însăși pîngărirea. Mai bine ar fi să fie iertat încă pe atîta potrivnicul decît să o dregem în acest fel jignitor pentru noi.

L-ați înfruntat în focul luptei și vă apucați a-l împăca și măguli la rece și astîmpărat: cu aceasta dați înapoi mai mult decît înainte pare-mi-se. Eu nu aflu un cuvînt mai rușinos pentru un gentilom decît acela întors silit de puterea altuia; mai cu seamă că întărîtarea este mai de iertat decît nimicnicia.

Patimile îmi sînt cu atît mai ușor de ocolit cu cît îmi sînt mai greu de stăvilit. (c) *Abscinduntur facilius animo quam temperantur*[575]. (b) Cine nu poate ajunge la cea nobilă nepăsare a Stoicului, să se ogoiască în brațele acelei natîngii de rînd ca și mine. Ceea ce unii o făceau din virtute, eu mă străduiesc să o fac din firească pornire. Furtunile bat pe întinsul dintre cele două capete; oamenii filozofi și cei legați de glie se întrec în a fi liniștiți și ferice.

Felix qui potuit rerum cognoscere causas
Atque metus omnes et inexorabile fatum

Subjecit pedibus, strepitumque Acherontis avari.
Fortunatus et ille Deos qui novit agrestes,
Panáque, Sylvanúmque senem, nymphásque sorores[576]

La toate ivirea este plăpîndă şi slabă. Totuşi, trebuie bine deschişi ochii pe începuturi, deoarece atunci în micime nu se descoperă primejdia lor, cînd a crescut nu le mai aflăm leacul. Aş fi întîlnit milioane de întîmpinări în toată ziua pe drumul ambiţiei, mai greu de înfrînt decît greul ce fost-a-mi a stăvili pornirea către ea din fire:

jure perhorrui
Late conspicuum tollere verticem[577].

Toate îndeplinirile obşteşti supuse sînt feluritelor şi şovăielnicelor tălmăciri, fiindcă le judecă prea multe capete. Unii spun că în această dregătorie a mea, a oraşului (şi sînt mulţumit să vorbesc de ea, nu că face, dar ca să arăt prinderile mele în astfel de lucruri), mă port ca un om care nu prea pune la inimă şi o lasă cam pe tînjeală; şi nu sînt de loc departe de părerea lor. Eu caut să-mi ţin sufletul şi gîndurile odihnite. (c) *Cum semper natura, tum etiam aetate jam quietus*[578]. (b) Şi dacă ele se dezmaţă uneori pe urma unei prea zguduitoare şi apăsătoare împrejurări, se întîmplă cu adevărat fără vrerea mea. Nu trebuie crezut că această molatică purtare, dovedeşte nepuţinţă (căci a fi nepăsător şi lăsător fac două) şi că eu nu iau în seamă şi nu mă ţin îndatorat faţă de acest popor care din răsputeri stăruit-a a mă cinsti, şi înainte şi după ce văzut-a cum sînt, iar pentru mine, mult mai mult făcut-a întorcîndu-mă din nou în slujbă, decît alegîndu-mi întîia oară[579]. Eu îi vreau tot binele cu putinţă, şi nu încape îndoială, dacă s-ar fi ivit vreun prilej, nimic nu aş fi cruţat în slujba lor. M-am străduit pentru el ca pentru mine, este un popor bun, bătăios şi inimos, cu toate acestea în stare să asculte, să se supuie unei rînduieli şi să o ducă la bună împlinire dacă-i bine îndrumat. Ei mă spun că această însărcinare a mea trecut-a fără să lase vreo urmă. Iată bine! Vină îşi aduce că eu pus-am capă într-o vreme cînd aproape toată lumea este învinuită de prea mare zor. Unde vremea mă poartă, mă înfierbînt

dar a stărui într-aceeași treabă, nu se împacă cu mine, să mă folosească pe legea mea, la îndepliniri care cer dărnicie și volnicie și o purtare dreaptă și repede, încă cutezătoare, aș fi de vreo ispravă: dacă e nevoie de vreme lungă, îndeminare, sîrguință, dresuri și învîrteli, mai bine să cheme pe altul.

Dregătoriile de seamă nu sînt toate anevoioase. Eram pregătit să mă înfig la treburi mai grele, dacă s-ar fi nimerit, pot face mai mult decît fac și de cît îmi este pe plac. Pe cît știu, nu lăsat-am cu un pas îndatoririle ce mi s-au încredințat; ușor uitat-am acele pe care ambiția le încurcă cu datoria și se încununa în numele ei. Acestea sînt de obicei cele care sar în ochi, de care se aude și care mulțumesc pe oameni. Nu treaba în sine, ci înfățișarea îi cumpără. Dacă ei nu aud larmă, cred că dormi. Apucătura mea nu e prietenă cu larma. Ușor aș curma o zarvă, fără zarvă. Ușor aș pune capăt unei burzuluiri, fără a mă burzului și aș pedepsi o răscoală fără răscolire. Dacă am nevoie de mînie și de înflăcărare, o iau cu împrumut și ca obrăzar. Moravurile mele sînt molatice, mai curînd domoale decît iuți. Eu vină nu aduc unui sfetnic, dacă doarme, cînd ce stă sub oblăduirea lui de asemenea doarme; tot așa dorm și legile. Din parte-mi, laudă aduc unei vieți netede, fără strălucire și răsunet, (c) *neque submissam et abjectam, neque se efferentem*[580]. (b) Soarta mea astfel este menită. Sînt născut dintr-un neam care a curs fără surle și trîmbe și din delungă amintire înainte de toate avînd ambiția a fi de omenie.

Oamenii noștri sînt atît de dedați zvăpăielii și grozăviriі, încît bunătatea, cumpătarea, cumpănirea, statornicia și asemenea însușiri fără strălucire și asurde ei nu le mai simt. Lucrurile aspre se simt; cele netezite se mînuie nebănuit; boala se simte: sănătatea puțin sau de loc: Nici lucrurile care ne ung față de cele care ne zgîndăre. Înseamnă a se îngriji de faima și de priința ta a nu face decît binele, a-l amîna pentru a-l face pe loc în încăperea sfatului ca să fie în văzul lumii și să faci la amiazi ce se putea face în noaptea dinainte, să rîvnești a face tu singur ceea ce însoțitorul tău ar face tot așa de bine. Precum unii hirurgi în Grecia făceau meșteșugul lor pe podele, în fața trecătorilor ca să capete mai mulți muș-

terii de îngrijit: aceştia socot că bunele rînduieli nu pot fi pricepute decît dacă se trîmbiţează.

Ambiţia nu este un viţiu care să aibă mărunte însoţiri şi stăruinţe ca ale noastre. Se spunea lui Alexandru: „Tatăl tău îţi va lăsa o mare şi paşnică şi uşoară stăpînire". Acel băiat pizmuia biruinţele tatălui său şi a dreptei lui cîrmuiri. El nu ar fi vrut să se bucure de stăpînirea lumii pe îndelete şi paşnic. (c) Alcibiade, în Platon[581], vrea să moară mai curînd tînăr, frumos, bogat, nobil, învăţat şi toate acestea cu desăvîrşire, decît să se oprească într-o astfel de stare. (b) Acest cusur este întîmplător de iertat într-un suflet atît de vînjos şi zdravăn. Cînd cele sufleţele pitice şi firave apucă amăgindu-se şi gîndind că-şi fac un nume, fiindcă au chibzuit drept o treabă, sau că au rînduiala pazei porţii unui oraş, ei arată cu atît mai mult dosul cu cît cred că-şi ridică fruntea. Acest mărunt fapt bun nu are nici trup, nici viaţă: se spulberă la cea dintîi suflare şi face vîlvă de la un colţ de uliţă la altul. Încumetaţi-vă a vorbi de el fiului vostru şi slugii voastre ca unul din vechime[582] care, neavînd alt ascultător să ţină isonul laudei şi preţuirii de sine, se semeţea faţă de cămărăşiţa lui, stropşindu-se: „Ei, Petruţo, ce mai bărbat grozav şi falnic ai tu drept stăpîn!" Dacă altcum nu se poate, vorbiţi cu voi înşivă, cum făcea un sfetnic cunoscut din ai mei, care după ce a dat drumul unui teanc de capuri scrise ale unei netoţii cam ca asta, părăsind încăperea sfatului din palat ca să se ducă la umblătoare, fu auzit mormăind între dinţi cu toată cuviosia: *Non nobis, Domine, non nobis, sed nomini tuo da gloriam*[583]. Cine nu poate plăti cu a altuia dă din punga sa.

Faima nu-i de pîngărit, vînzînd-o pe ieftin, faptele arare şi pilduitoare pe care se aşterne ambiţia nu ar suferi însoţirea mulţimii fără număr a măruntelor îndepliniri zilnice. Putea-va marmura să poarte cuvenita pomenire după pofta inimii tale, că tu ai tencuit un colţ de zid sau ai curăţat haznalele tîrgului, dar nu oamenii cu judecată. Faima nu însoţeşte orice bine, dacă nu i se împreună cu greutatea şi răsunetul ei obişnuit. Vezi chiar nici preţ de cost nu se cuvine faptului în care nu încape virtute, spun stoicienii. Şi ei nu vreau să se aducă nici măcar laudă

celuia care din cumpătare se depărtează de o babă chioambă. (c) Cei care cunoscut-au desăvîrşitele însuşiri ale lui Scipio Africanul nu se învoiesc a-l lăuda ca Panaetius[584], fiindcă s-a lepădat de darurile ce i se aduceau, deoarece preamărirea era pentru veacul său, nu pentru el.

(b) Nouă ne sînt date desfătările pe potriva ursitei noastre, să nu răpim pe acele cuvenite măririi. Ale noastre sînt mai în fire şi cu atît mai temeinice şi statornice, cu cît sînt mai supuse. Dacă nu după cugetul nostru, măcar de ambiţie să ne lepădăm de ambiţie. Să dispreţuim acel nesaţ al faimei şi cinstirii, josnic şi a miluire care ne fac să cerşim de la orice ins. (c) *Quae est ista laus quae possit è macello peti?*[585] (b) prin scîrnave mijlociri şi cît de ieftin. Ruşine înseamnă a fi preamărit în aşa fel! Să ne învăţăm a nu rîvni faima decît după puterea noastră. A se împăuna cu orice fapt folositor şi nevinovat este treaba celor pentru care este neobişnuit şi arar: ei vor să-l tîrguie pe cît l-au costat. Cu cît o ispravă este mai strălucită, cu scot din bunul ei bănuiala care mă zgîndăre că ar fi fost îndeplinită mai mult pentru strălucire decît fiindcă este bună: dată în vileag, ea este pe jumătate tîrguială. Acele fapte care curg din mîna făptaşului în voie şi netrîmbiţat au mai mare har şi pe care vie un om de bună-credinţă să le aleagă apoi şi scoate din umbră la lumină cle în sinea lor. (c) *Mihi quidem laudabiliora videntur omnia, quae sine venditatione et sine populo teste fiunt*[586], spune cel mai fălos om[587] din lume.

Eu nu aveam decît să dăinuiesc şi să păstrez ceea ce sînt fapte asurde şi nevăzute.

Înoirea are mare strălucire, dar nu este îngăduit în vremurile acestea, în care noi sîntem potopiţi şi nu ne rămîne decît să ne apărăm de noutăţi. (c) Fereala de a făptui este adesea tot atît de mărinimoasă ca făptuitul, dar este mai puţin văzută: şi acel puţin de care sînt cu vrednic este aproape în întregime de această parte.

(b) Pe scurt, prilejurile în această dregătorie s-au dat după felul meu de a fi: din care cauză le sînt tare mulţumitor. Se află oare vreunul care doreşte să fie bolnav, ca să vadă pe doftorul său la treabă, şi n-ar trebui biciuit doftorul care ar dori să fim ciumaţi ca să-şi folosească meseria? Eu n-am avut această toană netrebnică

și destul de obișnuită a dori ca turburarea și boala treburilor acestei cetăți să-mi înalțe și cinstească călăuzirea am pus umărul cu bună inimă spre ușurarea și bunăstarea ei. Cine nu va voi să fie mulțumit de rînduială, de blînda și multa liniște care a însoțit cîrmuirea mea, măcar nu va putea să mă lipsească de partea care ține de bunul meu noroc. Și astfel sînt eu făcut că-mi place tot atît de mult să fiu fericit cît și înțelept și să datorez izbîndele mele curat milei lui Dumnezeu, mai mult decît trudele mele. Am arătat de ajuns de limpede lumii neputința mea în asemenea cîrmiri obștești. Dar mai rău decît neputința este faptul că ea nu mă nemulțumește, și că nu caut de loc s-o tămăduiesc, avînd în vedere felul de viață care l-am plănuit. Cu această mijlocire nu m-am mulțumit nici pe mine, dar am ajuns cît de aproape de cele ce mi-am făgăduit și am și întrecut cu mult ceea ce făgăduisem celor cu care aveam de-a face: căci eu bucuros făgăduiesc întrucîtva mai puțin decît pot și decît spera că voi ține[588]. Eu mă încredințez că nu am lăsat nici jignire, nici ură. A lăsa părere de rău sau dorință față de mine, măcar atîta știu bine că niciodată nu am căutat

me ne huic confidere monstro,
Mene salis placidi vultum fluctúsque quietos
Ignorare?[589].

Capitolul XI

DESPRE ȘCHIOPI

Trecut-au doi sau trei ani de cînd fu anul scurtat cu zece zile în Franța[590]. Cîte schimbări trebuit-au să urmeze acestei îndreptări! A fost aevea răscolirea cerului și a pămîntului. Cu toate acestea, nimica nu se clintește din loc; vecinii mei își află vremea semănatului, a culesului, cele priincioase negustoriei lor, zilele rele și bune, întocmai ca din totdeauna. Nici greșeala nu se simțea în deprinderile noastre, nici îndreptarea nu se simte. Atîta nestatornicie este pretutindeni, atît de mult este văzul nostru împăienjenit, (c) întunecat, mărginit. (b) Se spune că această îndreptare putea fi făcută într-un fel mai puțin

stinjenitor, scoţînd, precum făcut-a August, timp de cîţiva ani, ziua bisectă, care şi aşa este zi cu încurcală şi răvăşire, pînă se va fi ajuns la împlinirea sorocului potrivit (ceea ce nici nu făcutu-s-a cu această îndreptare, însă rămas-am în urmă cu cîteva zile). Şi, dacă tot în acelaşi fel s-ar putea rîndui pe viitor, ca după încheierea unui număr de ani cea zi să fie tot scoasă din număr, nepotrivirea în socoteala noastră, mai apoi, nu ar trece de 24 de ceasuri. Noi altă socoteală a timpului decît anii nu avem: de atîtea veacuri oamenii se slujesc de ea; cu toate acestea măsurarea lor nu ajuns-a încă să se nimerească, în aşa chip, ca în fiecare zi să nu stăm la îndoială cum au socotit alte naţii şi cum îl folosesc. Dar încă, ce spun unii că cerurile se strîmtorează în preajma noastră îmbătrînind şi ne cufundă în îndoială, privind însesi zilele şi ceasurile? Şi cîte mai despre luni, că Plutarh spune că pe vremea lui astrologhia nu se dumerise care sînt marginile mişcării lunii: iată-ne bine învredniciţi să punem pe răboj cele trecute!

Tocmai îmi trecea prin gînd, cum adesea privitor la aceasta mi se întîmplă, cît de neîntocmită şi neîmplinită unealtă este mintea omului. Văd că de obicei oamenii, cînd li se pun faptele în vedere apucă a căta mai bucuros adeverirea lor decît adevărul acestora: ei lasă la o parte supunerile şi apucă să vadă despre cauze. Plăcuţi guralivi! (c) Cunoaşterea cauzelor priveşte numai pe acel care are în mînă cîrma, nu pe noi care le suferim numai cum sînt date nouă, după nevoia noastră, spre folosinţă şi împlinire şi din plin, fără să le pătrundem zămislirea lor şi sorgintea lor. Nici vinul nu este mai plăcut pentru cel care ştie cum fost-a la început în zăcători. Dimpotrivă. şi trupul şi sufletul se opresc şi se tulbură, tulburînd şi oprind ce le este dat în folosire şi se înşeală cu părerea ştiinţei: urmările ne privesc, dar uneltirile nicidecum. Înrîurirea şi împărtăşirea, de măiestrie şi ocîrmuire ţin, tot atît cît noi ţinem de supunere şi ucenicie ca să le putem dobîndi. Să ne întoarcem la ce apucat-am aici. (b) Ei trec peste cele acvea, dar caută în amănunt ce va să fie. Încep de obicei astfel: „Cum se face oare cutare lucru?“ — Oare se face? ar trebui spus. Judecata noastră

este în stare să țese o sută de alte lumi, găsindu-le întemeierile și urzeala. Nu-i trebuie nici sîmbure, nici temelie, lăsați-o să alerge: clădește tot atît de bine pe gol cît și pe plin, neînfiripare cît și cheag.

dare pondus idonea fumo[591].

Aproape la toate eu aflu că ar trebui spus: „aceasta nimic nu este": și deseori aș folosi acest răspuns: dar nu îndrăznesc; ei strigă că este o înfrîngere, pricinuită de slăbiciunea minții și de neștiință și de obicei trebuie să însăilez ca de șezătoare înmănunchieri despre pricini și socoate fără miez în care nu cred nicicum. Unde pui că este cu adevărat cam aspru și harțăgos o tăgăduire tăioasă a învederării de fapt. Și puțini inși sînt să se dea în lături, mai ales în lucrurile greu de dovedit, a întări că ei le-au văzut, sau să arate martori a căror împuternicire ține în loc întîmpinarea noastră.

Urmînd acest obicei, noi știm temeiurile și cauzele a o mie de lucruri, care nu fost-au vreodată; și lumea se stîrnește din o mie de pricini în care a fi pentru și a fi împotrivă tot neadevărat este. (c) *Ita finitima sunt falsa veris, ut in praecipitem locum non debeat se sapiens committere*[592].

(b) Adevărul și minciuna își au chip deopotrivă la port, la gust și la mers: le privim cu aceiași ochi. Eu găsesc nu numai că sîntem nevolnici a ne feri de înșelătorie, dar că mai și poftim și ne străduim a ne îmbrobodi cu ea. Ne place să ne încurcăm în zădărnicie ca și cum ar fi potrivit ființei noastre.

Văzut-am în vremea mea nașterea mai multor minuni. Cu toate că ele pier născînd noi nu ne dăm în lături a le proroci mersul ce ar fi fost să apuce, ca și cînd ar fi trăit vremea lor. Căci nu-i decît să tragem de capătul firului ca să depănăm cît vrem mai departe și de la nimic la cel mai mic lucru pe lume mai mare depărtare este ca de la acesta pînă la cel mai mare. Iară cei dintîi care au sorbit acest început de minunație apucînd a duce vorba simt din întîmpinările ce li se aduc unde stă greul dovedirii, și umblă să căptușească acel loc cu cîte un petec de măsluire. (c) În afară că, *insita hominibus libidine alendi de industria rumores*[593], cugetul nostru de la sine ține să dea

înapoi ce-a luat cu împrumut și fără cămătă și capete din partea sa. De la înșelăciunea unuia singur pornește înșelăciunea îndeobște, iar înșelăciunea tuturor îndeobște aduce înșelăciunea unuia anume. (b) Astfel se înfiripă toată această clăditurâ, înfoindu-se și chipuindu-se, trecînd din mînă în mînă, încît doveditorul cel mai de departe este cel care mai mult aflat-a decît cel mai de aproape și cel de pe urmă care aflat-a mai încredințat decît cel dintîi. Este un mers firesc. Căci oricine crede oarece, socoate a fi bună isprăvă să încredințeze și pe un altul; și pentru aceasta nu se ferește a-i mai adăuga din a sa născocire atît cît îi pare că are nevoie pe seama lui pentru a zădărnici îndărătnicia și nepricoperea ce gîndește a fi în mintea altuia. Un însumi, al cărui cuget stăruie cu tot dinadinsul să nu mint și căruia nu-i pasă dacă ce spune are crezămînt și împuternicire, văd cum umflu și hrănesc înfierbîntîndu-mă cu glasul meu, cu mișcarea, cu zorul și puterea cuvintelor și fac din țînțar armăsar, nu fără a pătimi adevărul curat; o fac însă în credința că totuși acela care mai întîi mă va trezi și-mi va cere adevărul gol-goluț, eu, pe loc îi voi arăta cum este fără umplutură și grozăvire. (c) Vorba vie și zgomotoasă, cum este de obicei a mea, ia ușor vînt a născocire.

(b) În nimic altul pe lume nu sînt oamenii de obicei mai înverșunați, decît a da pas părerilor lor. Cînd mijloacele obișnuite lipsesc noi mai aducem în sprijinul lor porunci, putere, fier și pîrjol. Nenoroc este că adevărul se dovedește cel mai bine cu mulțimea credincioșilor, în care nebunii întrec cu mult numărul înțelepților. (c) *Quasi verò quidquam sit tam valdè, quàm nil sapere vulgare*[594]. *Sanitatis patrocinium est, insanientium turba*[595]. Anevoios lucru este (b) a statornici judecata sa împotriva părerilor îndeobște. Cea dintîi încredințare trasă din însăși supunerea dată se împlîntă în mințile nevinovate, de acolo se întrengurează pînă la cele iscusite, cu împuternicirea căpătată la cei mulți și prin vechimea mărturiilor. Iară eu, care nu aș da crezare unuia singur, nu dau nici la o sută unu și nu judec părerile după numărul anilor.

Nu de mult, unul din principii noștri[596], în care podagra prăpădi o fire zdravănă și vioaie, plecă urechile pînă a crede în zvonul minunatelor făcături ale unui preot,

care prin vorbe şi semne tămăduia orice boală, încît porni cale-lungă ca să-l găsească şi din tăria temerii lui îşi înţepeni şi momi picioarele cîteva ceasuri pentru a-şi găsi putere ca să-i folosească cum de mult nu mai putuse. Dacă de cinci-şase ori norocul ar fi lăsat să se înmulţească asemenea întîmplări, iată că ar fi fost în stare să se dea fiinţă acelei minuni. De atunci, aflatu-s-au atîta neghiobie şi atît de puţină dibăcie în acele făcături încît meşterul fu socotit nevrednic de vreo pedeapsă. Precum s-ar dovedi mai în toate asemenea treburi, de s-ar da de ele acolo unde zac. (c) *Miramur ex intervallo fallentia*[597]. (b) Vederea noastră adesea înfiripă chipuri grozave la depărtare care la apropiere se risipesc. *Nunquam ad liquidum fama perducitur*[598].

Minune este din cîte deşarte păruiri şi uşuratice cauze se nasc de obicei atît de strașnice întipăriri. Aceasta tocmai stă în calea cercetării. Căci în vreme ce se caută cauzele şi îndemnurile lor tari şi întemeiate şi vrednice de toată acea mare vîlvă, pier cele adevărate; ele pier din văzul nostru de mărunte ce sînt. Şi drept este că se cere un dezlegător priceput, treaz şi dibaci în asemenea cercetări, nepărtinitor şi neatîrnat. Pînă în ceasul de faţă, toate aceste întîmplări a făcătură pălesc înaintea mea. Nu văzut-am ciudăţenie mai negreşită decît mine şi minune a lumii. Te împaci cu timpul şi obiceiul cu orice ciudăţenie; dar eu cu cît mă cercetez şi mă cunosc, cu atît pocirea mea mă uimeşte şi cu atît mai puţin mă dumiresc în sinea mea.

Dreptul de căpetenie a scorni şi a stîrni întîmplări de felul acesta rămîne pe seama norocului. Trecînd alaltăieri într-un sat, la două leghe de casa mea, găsii tîrgul în fierbere de minunea iscată acolo şi care stîrnise întreaga vecinătate de mai multe luni şi începea să neliniştească şi ţinuturile alăturate, de unde pornea gloată de tot felul, ca să vadă minunea. Un tînăr prefăcu în şagă glas de stafie acasă la el, fără să gîndească la mai mult decît a rîde de năzbîtia lui. Fiindcă izbuti mai bine decît îi fusese plănuitul se întinse cu şolticăria pe mai multe căi, înţeles cu o fată din sat, dotot prostuţă şi netoată; pînă la urmă, se găsiră trei potriviţi de ani şi la minte, care să dea glas de la vetrele lor, erau porunci

care luau chip în inima tîlharului. Ei se ascundeau sub altarul bisericii, vorbeau numai noaptea, fără a îngădui să se aprindă vreo lumină. De la cuvintele care îndemnau lumea la pocăință, ei mergeau pînă la amenințarea judecății de apoi (pricină a căror puternicie și cucernicie ascund mai lesne prefăcătoria). Ei ajunseră la unele vedenii și arătări atît de nătîngi și de slute, că nici copiii în joc nu s-ar fi prins de mai neghioabe: totuși, dacă norocul ar fi vrut să le dea puțin ajutor, cine știe pînă unde ar fi ajuns aceste îngăimări? Acei bieți draci, în ceasul acesta sînt întemnițați și de bună-seamă vor duce ponosul prostiei tuturor îndeobște. Nu se știe dacă și prostia vreunui jude nu s-ar fi răzbunat pe seama lor. Aceasta fost-a dat pe față și se vede limpede; dar în alte lucruri de același soi, care nu încap în mintea noastră, eu sînt de părere să ne întărim judecata pentru ca să le lepădăm tot atît de ușor, cum le și primim.

Multe nevrednicii se iscă pe lume (c) unde, ca s-o spunem cu mai multă îndrăzneală, toate s-au putut stăpîni. (b) Fiindcă sîntem învățați a ne feri să mărturisim neștiința noastră (c) și sîntem nevoiți a primi toate cele cărora nu am găsit împotrivire. (b) Vorbim de toate după povețe și canoane. Felul de a grăi la Roma, cînd martorul făcea arătare de cele văzute cu ochii și judecătorul aducea hotărîrea întărită pe temeiul științei lui, era a întocmi vorba în următorul fel: „pare-mi-se". Îndemnat sînt a prinde necaz pe lucruri care ar putea fi adevărate, dacă mi se vîră pe gît că sînt fără de tăgadă. Îmi plac acele cuvinte care moaie și domolesc încumetarea învederărilor noastre: „din întîmplare, oarecum, vreunele, se spune, eu gîndesc", și altele asemenea: iar dacă mi-ar fi fost dat să dăscălesc copiii, aș fi stăruit să aibă pe buze un fel de a răspunde, cercetător, nu hotărîtor: (b) „să fie oare? nu pricep; ar putea fi; este oare adevărat?" Să fi păstrat la 60 de ani mai curînd felul de a gîndi de ucenic, decît să se înfățișeze a doftori la 10 ani cum o fac. Cine vrea să se tămăduiască de neștiință are a o mărturisi. Iris este fiica lui Taumantis[599]. Mirarea este la temelia întregii filozofii; cercetarea, propășirea ei; neștiința, capătul. (b) Cum de nu, este neștiință vînjoasă și darnică, care nu rămîne întru nimic mai prejos ca vrednicie și știință, (c) ne-

știință pentru ființarea căreia se cere tot atît de multă știință, cît și pentru ființarea neștiinței.

(b) În copilăria mea văzut-am o pîră pe care Corras[600], sfetnic la Toulouse, o tipărise despre o întîmplare ciudată: doi oameni se dădeau a fi unul și același. Îmi amintesc (și nu-mi amintesc mai mult) că el o arăta cu mult mai grozavă decît ar fi fost cu cale și decît ar fi putut el da de urmare măsluirii celui pe care l-a judecat a fi vinovat și găsiserm că se întrecuse cu hotărîrea pînă a-l osîndi la spînzurătoare. Să ne învoim cu un fel de hotărîre care ar spune: „Sfatul dreptății nu se poate lămuri". Este mai volnic și nevinovat, fără istețimea celor de la Areopag, care, strînși cu ușa într-o cauză pe care n-o puteau deslușì, au poruncit ca părțile să se înfățișeze peste o sută de ani.

Vrăjitoarele de pe meleagurile mele își încearcă norocul cu prețul vieții, după părerea fiecărui nou cărturar care apucă a da chip nălucirilor lor. Ca să potrivim pilduirile aduse de cuvîntul sfînt față de asemenea dovediri, pilduiri nezdruncinate, și fără tăgadă, și să le legăm de întîmplările zilei de azi, deoarece nu putem vedea nici cauzele, nici uneltirile, trebuie o altă mijlocire decît cea la îndemîna noastră. Încuviințat ar fi, dacă ar fi să fie, numai acelei atotputernice mărturii, care să ne spuie: „Aceasta ține de cealaltă, dar nu aceasta". Dumnezeu trebuie să fie crezut și pe bună-dreptate este a fi; nu însă unul din noi care se uimește de ceea ce însuși îndrugă (și neapărat se uimește dacă este în toate mințile). Fie că e pe seama altuia, sau pe seama lui.

Eu sînt greoi și mă cam țin de ce este dintr-o bucată și cu chip de adevăr, ferindu-mă de mustrările din vechime: *Majorem fidem homines adhibent iis quae non intelligunt*[601]. — *Cupidine humani ingenii libentius obscura creduntur*[602]. Eu văd bine că ei se încruntă: și nu-mi îngăduie a mă îndoi de aceasta, sub amenințarea afurisaniilor blestemate[603]. Un nou fel de încredințare. Mulțumesc Domnului, credința mea nu se mînuiește cu pumnii. Să ciondănească pe cei care îi învinovățesc a fi înșelătoare în părerea lor: eu nu o învinuiesc decît a fi anevoioasă și încumetată și fac adeverire dimpotrivă cu ei dimpreună, dar nu atît de poruncitor. (c) *Videantur sanè,*

ne affirmentur modo[604]. (b) Cine-şi învederează judecata cu sfruntare şi răstit arată că este slab socotită. Într-o ceartă de cuvînt şi scolastică, ei fac faţă tot cît şi întîmpinătorii lor: dar ca urmare, aceştia mult cîştigă de fapt. Pentru a ucide oameni, trebuie lumină străbătătoare şi limpede; viaţa noastră este cu mult aevea şi din sîmbure, ca să afle temeinicie în acele întîmplări peste fire şi năzdrăvane. Cît despre leacuri şi otrăvuri, ele nu intră în socoteala mea: sînt uciderі, şi din felul cel mai rău. Totuşi şi în aceste se spune că nu trebuie să ne luăm după mărturisirea acestor soiuri de oameni, căci adesea fost-a văzut că se încărcau cu uciderea unor inşi, pe care îi găseai întregi în viaţă[605].

În cestelalte învinuiri năstrupnice, mai curînd aş spune că de ajuns este ca un om să fie crezut în marginile celor ce sînt ale omului, oricît ar avea dovedire în cele ce stau dincolo de zările lui şi a căror făcătură peste fire este, trebuie să se creadă numai cînd este îndreptuit de o preîntîmpinare peste fire. Cea întîietate, care plăcut-a Domnului să o hărăzească unora dintre mărturiile noastre, nu trebuie să fie înjosită şi împărtăşită cu uşurinţă. Mi se răzbat urechile cu unii de socoteli ca acestea: „trei îl văzurăm în cutare zi la Răsărit, trei îl văzurăm la Apus în cutare ceas, cutare loc, îmbrăcat în cutare fel". Nu încape îndoială că nici pe mine nu m-aş crede, cu atît mai firesc şi de crezut găsesc eu că mint doi oameni, decît să cred că un om în 12 ceasuri trece ca vînturile de la Apus la Răsărit! Cu cît mai firesc judecat este, c-a fost scos din sărite de vîlva minţii noastre scrîntite, decît să credem că vreunul din noi zboară pe o măturâ, de-a lungul coşului vetrei sale, în carne şi oase, împins de duhuri străine: să nu căutăm năzărirele din afară şi necunoscute. Noi pe veci, mereu frămîntaţi de năzărirele din jurul nostru şi ale noastre sîntem. Pare-mi-se că de iertat este să nu crezi în minune, atît cît poţi întoarce şi împinge adevărirea pe cale neminunată: şi sînt de părerea Sfîntului Augustin: Mai bine a ne pleca de partea îndoielii, decît a statornici lucru greu şi primejdios de încredinţat.

Acum cîţiva ani, treceam pe moşiile unui prinţ domnitor[606], care îmi făcu hatîrul, ca să mai zdruncine necredinţa mea, el fiind de faţă, într-un anume loc, să văd 10

sau 12 întemniţaţi de acest fel, între alţii o bătrînă cu mare faimă, veche în meşteşugul acela. Văzut-am şi dovezi şi mărturisiri nesilite şi nu mai ştiu ce semne tainice de ale lor, la această prăpădită babă: şi întrebai, şi vorbii cît mă ţinu gura, străduindu-mă să iscodesc temeinic: şi nu sînt un om care să mă las legat la ochi. Pînă la urmă eu, împăcat la cuget, le-aş fi poruncit mai curînd să înghită o curăţenie, decît cucută. (c) *Captisque res magis mentibus, quám conscleratis similis visa*[607]. (b) Scaunul dreptăţii îşi are îndreptările anume pentru asemenea racile.

Cît despre întîmpinările şi arătările făcute mie de oamenii cinstiţi, şi acolo şi deseori aiurea, nu aflat-am care să-mi fie pe voie, şi să nu-mi învedereze o lămurire totdeauna mai aproape de adevăr decît hotărîrile la care ei ajuns-au. Adevărat este însă că eu nu m-am pus a descurca dovezile şi pricinile judecăţilor, care se întemeiază pe fapt: căci ele sînt fără capăt; eu le curm deseori, precum Alexandru nodul său. La urma urmei, înseamnă să dai prea mult preţ acestor întîmplări, cînd arzi un om de viu pe seama lor. (c) Se povesteşte, aducînd multe pilde, şi Prestantius despre tatăl său, năzăritu-i-s-a în somn adînc că este iapă şi slujeşte drept şezat soldaţilor şi aşa făcea după năzărire. Dacă vrăjitorii aşijderea visează şi dacă visurile pot aevea să se preschimbe în fapte, eu încă nu cred că vrerea noastră poate fi supusă unei judecăţi.

(b) Cele ce spun, le spun ca unul ce nu este nici judecător, nici sfetnic regesc, nici pe departe socotindu-mă vrednic de acestea, dar ca om de rînd, născut şi închinat ascultării obşteştii judecăţi în faptele lui ca şi în spuse. Cine ar găsi visările mele sub apăsarea celei mai slabe legiuiri din satul său, sau părere sau datină, mult ponos şi-ar aduce sieşi şi tot atîta mie. (c) Căci în cele ce spun, nu mă leg în credinţă mai mult decît cum îmi trece prin gînd, gînd învîrtorit şi neînfiripat. Ca vorbă de clacă, vorbesc de tot şi numai în chip de părere. *Nec me pudet, ut istos, fateri nescire quod nesciam*[608]. (b) Nu aş fi atît de încumetat să vorbesc de ele, dacă mi-ar fi dat să fiu crezut şi este ce răspuns-am unei mărire, care se plîngea de asprimea şi necruţarea bănuielilor mele: „Simţindu-vă

înaplecați și pregătiți pentru o parte, eu vă fac arătarea celeilalte părți, cît pot mai grijuliu, ca să lămuresc judecata voastră, nu ca s-o silesc; Dumnezeu ține învrednicirile voastre și vă va mijloci alegerea". Nu sînt atît de încrezut pentru a dori ca părerile mele să dea vreo îndrumare în treabă atît de însemnată: soarta mea nu menitu-le-a spre ajunsuri atît de cuprinzătoare și înălțate. Fără îndoială, eu am nu numai apucături dar și destule păreri care ar cădea greu fiului meu, dacă aș avea. Cum să nu, dacă ceea ce este mai adevărat nu este ceea ce este mai la îndemîna omului? Într-atîta de nedospită este plămădirea sa.

Cu sau fără rost, nu are a face, în Italia umblă o zicală că nu este gustată din plin dulceața lui Venus de cel care nu s-a culcat cu o șchioapă. Norocul sau vreo anume întîmplare, făcut-a ca zvonul acesta să treacă de mult în gura poporului și se spune de bărbați cît și de muieri: căci regina amazoanelor răspunse scitului care o îmbia la dragoste: ἄριστα χολὸς οἴφει[609], șchiopul o nimerește cel mai bine. În cea republică femeiască, pentru a înlătura stăpînirea bărbaților, ele îi schilodeau din pruncie picioarele, brațele, sau alte mădulare care le dădeau întîietate față de ele și îi foloseau numai pentru cele ce folosim noi pe ele. Eu aș fi zis că mișcările deșucheate ale șchioapei aduceau o nouă plăcere trebii și vreun dulce fior celor care încercau, dar aflu acum că însăși filozofia veche o întărește[610]: ea spune că pulpele și coapsele șchioapei din pricina nepotrivirii lor, nu-și află prisosul cuvenit și urmează că părțile ființătoare așezate deasupra să fie mai închegate, mai legate și vînjoase. Sau că această schilodire care împiedică umbletul face pe cei care o suferă să păstreze pe de-a-ntregul puterile pentru jocurile Venerei. De aceea grecii spuneau că țesătoarele sînt mai aprinse decît celelalte muieri: fiindcă din pricina meșteșugului lor șed fără altă mare mișcare trupească. Astfel socotind, cîte nu putem noi oare înșira? Despre acestea eu aș mai putea spune că zdruncinul pricinuit de munca lor, cum stau așezate, le zgîndără și le îmbie, precum cucoanele în clătinarea și zguduitul caleștilor lor.

Toate aceste pilde nu slujesc oare la cele ce spuneam la început: că judecățile noastre trec adesea peste hotarul

lor şi iau drept de hotărîre pe o întindere nevăzută încît socotesc şi înrîuresc pînă la nefiinţă şi neinsufleţire? Iară mlădierea născocirilor noastre dă rost la tot soiul de visări şi închipuirea cu uşurinţă este gata să primească întipăririle înşelătoare acesteia îndătinată din bătrîni şi îndeobşte, apucat-am odinioară a crede că o femeie care nu era dreaptă îmi dădea mai multă plăcere şi am pus-o pe seama harurilor ei.

Torquato Tasso[611], făcînd asemuire între Franţa şi Italia, spune că noi avem pulpele mai firave decît gentilomii lor şi o pune pe seama faptului că sîntem tot timpul călare: pricină arătată de Suetonius tocmai dimpotrivă, deoarece spune că Germanicus le avea groase, fiindcă era călare tot timpul. Nimic nu-i unduitor şi neîntocmit decît înţelegerea noastră: încălţarea lui Theramenes[612], potrivită oricărui picior. Şi din două feţe osebite în tot şi alcătuirea tot din două felurite feţe. „Dă-mi o drahmă de argint" spunea un filozof cinic lui Antigonus. — „Nu-i dar regesc", răspunse acesta. — „Dă-mi aşadar un talant". — „Nu-i dar pentru un cinic", răspunse el.

Seu plures calor ille vias et coeca relaxat
Spiramenta, novas veniat qua succus in herbas;
Seu durat magis et venas astringit hiantes,
Ne tenues pluviae, rapidive potentia solis
Acrior, aut Boreae penetrabile frigus adurat[613].

Ogni medaglia ha il suo riverso[614]. Iată de ce Clitomah[615] spuse în vechime lui Carneade că întrecuse muncile lui Hercule, pentru că a smuls din oameni întemeierea, adică de a avea o părere şi de a avea îndrăzneala să o judece. Această snoavă a lui Carneade atît de tăioasă, fu scornită în vechime, precum gîndesc eu, din neobrăzarea celor care se grozăvesc cu ştiinţa şi a lor nemăsurată sfruntare. Esop fusese pus la mezat cu alţi doi robi. Cumpărătorul întreabă pe cel dintîi ce ştie a face: acesta, ca să-şi dea preţ răspunse minuni, ştia şi de unele şi de altele; cel de-al doilea răspunse tot atîtea şi mai multe din partea lui. Cînd veni rîndul lui Esop şi fu întrebat ce ştie: „Nimic", răspunse el, „căci aceştia luat-au tot, ştiu tot". Tot astfel se întîmplă cu şcoala filozoficească. Mîndria celor care dădeau pe seama minţii omeneşti putinţa

cuprinderii a totul stîrni în alții ciudă și zor de întrecere, cu părerea că ea nu are putință în nimic. Unii ajung cu neștiință la aceleași îndepliniri la care alții ajung cu știință, ca să nu se poată tăgădui că nu este omul nechibzuit în toate și că nu se oprește decît în fața nevoii și a neputinței de a trece mai departe.

Capitolul XII

DESPRE TRĂSĂTURILE FEȚEI

(b) Aproape toate părerile ce avem sînt căpătate din împuternicire și după încredințarea altora. Nu-i vreun rău: nu am ajunge să alegem decît mai rău prin noi înșine, într-un veac atît de șubred. Acel chip lăsat nouă de prietenii lui Socrate despre spusele lui este pe voia noastră numai ca supunere față de învoirea lumii; ele nu sînt pe gustul nostru, nu-i ce știm noi și în rosturile noastre. Dacă ar fi dat la iveală în ceasul acesta oarece asemănător, puțini sînt oamenii cărora să le fie pe plac.

Noi nu zărim harurile decît țuguiate, buhăite și umflate cu dresuri. Cele care curg la umbra nevinovăției și smereniei scapă ușor unei vederi grosolane cum este a noastră; ele au o frumusețe gingașă și ascunsă; văzul trebuie să fie limpezit și drept ca să dibuie cea tainică lumină. Oare nu credem noi că nevinovăția este însușire îngemănată cu prostia și de ocară? Socrate dă sufletului său un mers a fire și îndeobște. Tot astfel îndrugă un țăran, astfel și o muiere. (c) Nu-i vine pe buze decît dulgheri, vizitii, ciubotari și zidari. (b) Sînt arătări și asemuiri scoase din îndeplinirile cele mai de rînd și obișnuite ale oamenilor; fiecare le pricepe. Niciodată nu am fi deslușit într-o înfățișare atît de umilită măreția și strălucirea dovedirilor lui minunate. (c) Noi, care socotim josnice și neînsemnate toate cele ce ne sînt puse în vedere de doctrină, (b) care nu zărim bogăția decît în odoare și alai. Lumea noastră este dedată numai semețirii; oamenii nu se umflă decît cu vînt și se mînuie în zbucniri ca mingile. Acesta nu are în vedere deșarte năzăriri: țelul

său fost-a să ne mijlocească deprinderi şi poveţe, car aevea au a sluji şi a se îmbina cu viaţa,

servare modum, finemque tenere,
Naturámque sequi[616].

El şi fost-a totdeauna unul şi acelaşi, nu prin salturi, din făptură cît se poate de vajnic. Sau, mai bine-zis, nimic nu împlini peste poate, ci mai curînd coborî şi în toarse la locul poruncit al firii sale şi supuse vigoare asprimile şi greutăţile. Căci la Cato lămurit se vede era un mers dus cu mult departe peste cel obişnuit; în vitezele fapte din a sa viaţă şi moarte. Îl simţi to deauna călare pe bidiviu. Socrate stăruie pe pămînt, î pas domol, şi de rînd, luînd în cătare cele mai trebuir cioase gîndiri ca să le poarte pînă la moarte şi în ce mai aspre încercări care se iscă în desfăşurarea viet omului.

Bine fost-a nimerit ca omul cel mai vrednic, cunosc şi dat lumii drept pildă, să fie cel despre care mai mu ni s-a dat de ştire. El a fost pus în lumină de oamen cei mai limpede văzători care vreodată fost-au. Martor care ni-l înfăţişează sînt minunat de credincioşi şi desă virşiţi[617].

Este mare lucru să fi putut da o asemenea pildă cura telor închipuiri ale unui copil, ca fără a suci, nici adăug să fi scos la iveală cele mai frumoase făptuiri ale sufle tului nostru. El nu arată sufletul nici înălţat, nici boga nu-l arată decît sănătos, dar bineînţeles cu o sănătate zdra vănă şi neştirbită. Prin îndemnurile sale de rînd şi f reşti, cu acele vederi obişnuite şi zilnice, fără frămîntar şi oţărîre, el învederează nu numai cele mai orînduit dar şi cele mai înălţate şi vrednice credinţe, fapte şi ob ceiuri care aevea fost-au. (c) El este care întoarse înţeleg ciunea omului de pe cer unde-şi pierdea vremea, ca s o înapoieze omului unde-şi are cea mai dreaptă şi de toinică treabă şi mai folositoare. (b) Priviţi-l apărîndu-s în faţa judecătorului. Vedeţi cu ce arătări el trezeşte vit jia sa faţă de sorţii războiului; care dovediri întăresc răl darea lui împotriva pirei, a tiraniei, a morţii şi împotriv minţii soţiei lui; nimic nu e împrumutat ştiinţei sa meşteşugului; cei mai nepriceputi cunosc aici prinsori

și putințele lor; nu se poate merge mai apoi și mai prejos. El făcut-a marele bine făpturii omului, arătîndu-i cît poate prin ea însăși.

Fiecare din noi sîntem mai bogați decît credem; dar sîntem deprinși să împrumutăm și să cerșim, am fost îndemnați a ne folosi mai mult din al altuia decît din al nostru. În nimica omul nu se știe opri la hotarele nevoii sale. Desfătare, bogăție, putere, el cuprinde mai mult decît poate îmbrățișa: lăcomia lui nu se poate potoli. Eu găsesc că și în rîvna de învățătură tot așa este: el își croiește treabă cu mult peste ce poate face și peste ceea ce are el a face, (c) întinzînd nevoia învățăturii pe atît cît cercetarea lucrului în sine. *Ut omnium rerum, sic literarum quoque intemperantia laboramus*[618]. Și Tacitus dreptate avea cînd lăuda pe muma lui Agricola, care punea stavilă prea nepotolitei patime de învățătură a fiului său. Este o avuție de privit cu ochi veghetori, cine-i are, ca și toate celelalte avuții ale oamenilor, află multă slăbiciune și deșertăciune din fire și mult costă.

Mistuirea sa este cu mult mai a întîmplării decît a oricărui alt fruct sau băutură, căci în altele ceea ce cumpărat-am, ducem acasă pe vreo corabie și acolo îngăduit îmi este a socoti cît face, cît și cînd le vom folosi; dar științele de la primire, noi nu le putem așeza în altă corabie decît în sufletul nostru; noi le înghițim cumpărîndu-le și gata sîntem de la tîrguială de-a dreptul a ne îmbolnăvi sau a ne păcăli cu ele. Sînt din ele care, în loc să ne hrănească, ne răvășesc și ne îngreuiază, iar altele au chip a lecuire și ne otrăvesc.

(b) Plăcutu-mi-a să văd pe alocuri oameni care din cucernicie făceau legămînt să nu știe carte, cum s-ar fi legat să rămînă nenuntiți, săraci și pocăiți. Înseamnă astfel a stîrpi destrăbălările poftelor noastre, a stîmpăra cea rîvnă care ne împinge la cercetare cărturărească, și a scuti sufletul de cea îmbiere desfătătoare, care ne momește cu părerea științei. Și înseamnă din plin a desăvîrși legămîntul de sărăcie, dacă-i alăturăm și pe a duhului. (b) Nu avem nevoie de doctrină ca să trăim în largul nostru. Și Socrate ne învață că ea este în noi și ne arată felul în care o găsim și cum să ne fie de ajutor. Toată avuția care stă dincolo de cea firească mai toată este vană și în

zădar. Mare lucru dacă nu ne împovărează mai mult decît ne slujeşte. (c) *Paucis opus est litteris ad mentem bonam*[619]. (b) Sînt depăşiri ale clocotirii minţii noastre, unealtă aţiţătoare şi neastîmpărată. Întorceţi-vă în voi, veţi găsi în voi poveţile firii împotriva morţii, cele mai adevărate şi potrivite ca să vă ajute la nevoie. Sînt cele care mînă pînă la săvîrşire pe un ţăran şi popoare întregi cu tot atîta străşnicie ca şi pe un filozof. (c) Oare eu aş fi murit mai voios dacă aş fi aruncat privirile pe *Tusculane?* Cred că nu, şi cînd bine caut simt că limba-mi este îmbogăţită, dar vitejia prea puţin. Făcut fost-a de la făptură a se îmbărbăta pentru luptă numai de la fire şi cărţile nu mi-au slujit atîta drept învăţătură cît ca îndeletnicire. Cum? (b) dacă ştiinţa, încercînd să ne întărească cu noi apărări împotriva neajunsurilor fireşti, ne-a vîrît mai vîrtos în minte mărimea şi greutatea lor decît are ea dovedire şi iscusinţă ca să ne pună la adăpost de ele. (c) Sînt curate iscusinţe pe a căror cale ea ne trezeşte adesea în van: Înşişi scriitorii mai cuminţi şi chibzuiţi, vedeţi-i cum în jurul unei bune-dovediri, cîte altele uşuratice înşiră, şi privit de aproape cît de neînfiripate. Sînt numai vorbe goale care ne înşală. Dar şi de ar putea fi de folos, eu nu mai voi să le răstocesc. Destui sînt de felul acesta în multe locuri, fie cu împrumut, fie din asemuire. Trebuie întrucîtva să vedem a nu chema tărie ceea ce este voioşie, întemeiat ceea ce nu este tăios, şi bun ceea ce nu-i decît frumos: *quae magis gustata quàm potata delectant*[620]. Tot ce zboară nu se mănîncă. *Ubi non ingenii, sed animi negotium agitur*[621].

(b) A vedea străduinţele lui Seneca de a se întări în faţa morţii, a-l vedea icnind cu sudori ca să se învrednicească, să se ţie şi dezbată atîta vreme pe această muche pentru mine faima lui ar fi ştirbită dacă nu ar fi făcut dovadă murind vitejeşte. Frămîntarea lui atît de aprinsă şi neîncetată (c) arată că era aprig şi clocotitor el însuşi. *Magnus animus remissius loquitur et securius*[622]. — *Non est alius ingenio, alius animo color*[623]. Nevoie este a-l încredinţa în dauna lui. Şi (b) nu arată nicidecum că potrivnicul său îl strîngea de aproape. Cu cît felul de a fi al lui Plutarh, care este mai îndeobşte dispreţuitor şi lăsător, după părerea mea este mai bărbă-

veste și întemeiat: aș crede mai ușor că mișcarea sufletului său era mai stăpînită și cu mai bună rînduială. Unul este mai viu, ne împunge și ne face să tresărim, atinge mai mult mintea. Celălalt, mai domol, ne dă de veste, întemeiază și întărește mereu, atinge mai mult priceperea. (c) Unul răpește judecata noastră, altul o cîștigă.

De asemenea văzut-am alte scrieri vestite care zugrăvesc lupta dusă de ei împotriva îndemnului cărnii, înfățișat atît de aspru și neînfrînt, încît noi cei dedați purtării de rînd, ne uimim de ispita lor cît și de felul cum ei stau împotriva ispitei.

(b) La ce folos apucăm a ne strășnici cu acele stăruințe ale științei? Să privim pe pămînt bieții oameni pe care-i vedem înșirați, cap plecat la munca lor, care nu știu nici de Aristotel, nici de Cato, nici pildă, nici povață; în fiecare zi firea de la ei smulge fapte cu temei și din greul răbdării, mai luminate și izbutite decît cele care le-am învățat cu atîta zor la școală. Cîți din cei pe care îi văd de obicei, nu țin seama de sărăcie, cîți doresc moartea sau o trec fără larmă și mîhnire? Acesta, care sapă grădina mea, în zorii zilei de azi, și-a îngropat un frate sau fiu. Însăși numirea ce-o dau ei bolilor le îmblînzește și înmoaie asprimea. Ftizia pentru ei este oftică; dizenteria, pîntecăraie; pleurezia, apă la plămîni și chemîndu-le mai blînd le și rabdă. Sînt cumplite numai cînd curmă munca lor. Ei nu se întind pe laviță decît pentru a muri. (c) *Simplex illa et aperta virtus in obscuram et solertem scientiam versa est*[624].

(b)Scris-am aceste[625] cam în vremea cînd greaua năpastă a răscoalei noastre bate de mai multe luni cu toată puterea ei de-a dreptul asupra-mi. De o parte aveam dușmanii la poartă, pe de altă parte răzleții, mai răi decît dușmanii: (c) *non armis sed vitiis certatur*[626]; (b) și sufăr tot felul de prădălnicii deodată.

Hostis adest dextra levâque à parte timendus,
Vicinóque malo terret utrúmque latus[627].

Groaznic război! Altele curg în afară; acesta, mai încă și împotriva sa, se macină și se destramă din însăși otrava lui. Obîrșia îi este atît de blestemată și nimicitoare, încît se nimicește împreună cu cîte toate, se sfîrtecă și se des-

ghioacă în turbare. Îl vedem de cele mai multe ori pi rind de la sine, nu din lipsa celor de trebuinţă sau d puterea potrivnică. Stă depărtat de orice rînduială. Apu să curme răscoala şi o poartă în circă, vrea să pedepseas neascultarea şi este o pildă a neascultării. Stăruie în ap rarea legilor şi-şi face parte din răzmeriţă împotriva leg lor sale. Unde ajuns-am? Lecuirea noastră duce cu molima!

Răul nostru se otrăveşte
Cu ajutorul ce i se dăruieşte.

Exuperat magis agrescitque medendo[628].
Omnia fanda, nefanda, malo permista furore,
Justificam nobis mentem avertere Deorum[629].

În aceste mulţimi ale noroadelor la început se pot ale sănătoşii de bolnavi: dar de se lungesc, ca ale noastr tot trupul este pătimit din creştet pînă în tălpi; nici parte nu este scutită de stricăciune, căci nu-i suflare ca să se tragă cu mai mare lăcomie şi să se răspîndească să pătrundă mai adînc decît destrăbălarea. Oştile noast nu se mai înmănunchie şi nu se mai ţin decît cu întări străină: din franţuzi nu se mai ştie a face un trup oaste statornic şi rînduit. Ce ruşine! Nu mai avem ascu tare ostăşească decît pe atît cît ne arată ostaşii cu ch ric. Noi, ne purtăm după bunul plac şi nu al unui ca fiecare după capul său. Căpetenia are mai mult de tr băluit înlăuntrul decît în afară; el merge pe urme, înst ţeşte, se pleacă, singur el ascultă; tot ce mai este volnic es şi dezbinat. Îmi place să văd cîtă ticăloşie şi nimicni încape în ambiţie; prin cîtă josnicie şi slugărnicie trebu să-şi atingă ţelul; dar ce nu-mi place este să văd pe c buni din fire şi cu harul dreptăţii, învăluriţi pe zi ce tre la cîrma şi mînuirea acestei răvăşiri. Nepărăsita suferi dă naştere îndătinării; îndătinarea, învoirii şi maimuţ ririi. Avem destule suflete slute ca să nu mai sluţim cele bune şi înzestrate; iar dacă mergem pe această ca greu se va mai găsi cui să încredinţăm sănătatea acest stat dacă soarta ne-ar da din nou prilejul.

Hunc saltem everso juvenem succurrere seclo
Ne prohibite[630].

(c) Unde mai este vechea povață: că ostașii au mai mult a se teme de căpetenia lor decît de dușman? Și minunata următoare pildă: un măr se găsea în mijlocul taberei oștilor romane, a doua zi ei părăsiră locul, lăsînd stăpînului lor merele numărate, coapte și bune de mîncat? Mi-ar place ca tineretul nostru, în loc să-și piardă vremea, călcînd pe tărîmuri mai puțin rodnice și cu îndeletniciri mai puțin falnice, să o folosească pe jumătate, a vedea ce înseamnă războiul pe mare, sub cîrmuirea unui bun căpitan cap de oaste la Rhodos[631], iar cealaltă jumătate să o petreacă văzînd cum se poartă oștirea în armiile Turciei: căci tare se osebesc și întrec pe ale noastre. Dar noi îndemnăm pe ostașii noștri la încălcări și mai ales la dezmăț, pe cînd dincolo ei sînt ținuți în chingi și temători: căci stîrbirile și furtișagurile față de poporul de jos, ei le pedepsesc cu bătaia în timp de pace și cu moartea în timp de război: pentru un ou luat fără plată se capătă 50 de trăgători; pentru orice alt lucru, cît de neînsemnat, de trebuință traiului, ei sînt trași în țeapă sau li se taie capul fără amînare. Rămas-am uimit citind despre Selim, cel mai crunt cuceritor care fost-a, că la supunerea Eghipetului, cele mai frumoase grădini din jurul orașului Damasc, toate vraiște și pe pămînt cucerit, unde se afla tabăra oștirii sale, au rămas neatinse de mîna ostașilor, nefiindu-le încuviințat dreptul de pradă.

(b) Dar este oare vreun rău, într-o orînduire vrednică să răpui cu un leac atît de ucigător?[632] „Nu", spunea Faonius, nici măcar împotriva stăpînirii pe nelege într-un stat față de un tiran. (c) Așijderea Platon nu se învoiește a zdruncina liniștea țării sale, ca s-o tămăduiască, și nu îngăduie o îndreptare plătită cu sîngele și prăpădul cetățenilor, socotește că datoria unui om de omenie, dacă lucrurile stau astfel, este să lași totul în loc și a se ruga numai de Dumnezeu, să-Și îndrepte mîna Lui atotcuprinzătoare asupră-ne. Și pare că el este necăjit pe Dion, marele său prieten, că mai altfel purcese a face.

Eu am fost platonician întru acestea înainte să fi știut ce este Platon pe lume. Iar dacă acest om deosebit nu poate fi îmbrățișat în credința noastră, în credința cugetului său, el fu vrednic de ocrotirea cerească pînă a fi pătruns atît de departe pînă la luminarea creștină prin

întunericul obștei lumii din timpul său. Eu cred că șade bine să ne învețe un păgîn. Cîtă necredință este a aștepta de la Dumnezeu nici un ajutor curat al Să neînsoțit fără adaosul nostru. Deseori mă îndoiesc printre acei inși care-și fac de lucru în asemenea tre găsitu-s-a vreunul cu mintea atît de neghioabă, car fi putut lua în credință că este pe calea îndreptării, în nind cea mai de apoi scrînteală; și că merge spre mîn rea sa prin împricinările care vădit vin asupra noa cu neapărata afurisenie. Că răsturnînd orînduirea, guitorul și legile, sub para cărora Dumnezeu ne-a adu umplînd cu ură de părinți vigoarea fraților, chemîn ajutor diavolii și mîinile, că el va putea fi un sprijin tru prea sfințita bunătate și dreptate a legii dumnezei (b) Ambiția, zgîrcenia, cruzimea, răzbunarea nu le deajuns de aspre de la sine și din fire, dar încă s aținăm și întărîtăm în numele sfințit al dreptății și e viei. Nu se poate închipui față mai hîdă a lucrurilor, cît răutatea, acolo unde este purtată a fi legiuită, și învoirea celui care o sprijină îmbrăcată în hlamida tuții. (c) *Nihil in speciem fallacius quàm prava rell ubi deorum numen praetenditur sceleribus*[633]. Cea ma apoi nedreptate este, după Platon, ca nedreptatea să privită ca dreptate.

(b) Poporul suferă din plin nu numai pagubele de

undique totis
Usque adeo turbatur agris[634],

dar și cele viitoare. Cei în viață avură de suferit, dă cei care nu erau încă născuți. Ca urmare, eu am fost astfel prădat pînă și de speranță, fu răpită chivernis traiului meu ani în șir.

Quae nequeunt secum ferre aut abducere perd
Et cremat insontes turba scelesta casas[635].
Muris nulla fides, squallent populatibus agri[636]

În afară de aceste zbuciumări, pătimit-am și al Întîmpinat-am ponoasele nepărtinitorului în asemenea verșunări, fost-am dat în tărbacă de toți: pentru Gib eram Guelf și pentru Guelf, Gibelin[637]; unul din poeții

bine spune acest lucru, dar nu mai știu unde să-l aflu. Așezarea casei mele și legăturile cu oamenii din vecinătate mă arătau într-un fel[638], viața mea și faptele într-altul[639]. Nu mi se aduceau învinuiri fățișe, căci nu aveau cum mă încolți; niciodată nu mă împotriveam legilor, iar cel care îmi va fi căutat în blid, ar fi avut de dat socoteală. Erau bănuieli multe și pe ocolite, în care se găsește totdeauna cîte o încîlceală atît de tulbure, vrednică de mințile fie pizmașe, fie nătîngi.

(c) De obicei dau apă la moară bănuielilor jignitoare, pe care soarta face să mi se arunce asupră-mi cu felul meu de a fi din totdeauna, care fuge de orice dezvinovățire, căință sau răstălmăcire, socotind că pun la îndoială cugetul meu dacă vin a-l apăra. *Perspicuitas enim argumentatione elevatur*[640]. Ca și cînd fiecare vede tot atît de limpede în mine ca și mine, în loc să înlătur învinuirea, mai arunc vreascuri pe spuză, cu cîte o mărturisire a batjocură și de șagă, nu tac dacă nu socot că este treabă vrednică a primi răspuns. Cei însă care o iau drept prea semeață încredere nu-mi stau mai puțin împotrivă decît cei care o iau drept slăbiciune, fiindcă nu am cum să mă apăr, îndeosebi măririle față de care din lipsă de supunere, este cea mai mare greșală; aspri în dreptatea care se cunoaște, care simte că nu este strîmbă și dacă se pleacă a rugare. Adesea lovitu-m-am de acest stîlp. Nu-i mai puțin de zis că atunci mi se întîmplă ceea pentru ce (b) un ambițios s-ar spînzura: tot atît un zgîrcit. Eu de agonisire nu am oricum habar.

Sit mihi quod nunc est, etiam minus, ut mihi vivam
Quod superest aevi, si quid superesse volent dii[641].

Dar pagubele care-mi vin de ocara altuia, fie furtișag, fie crîncenire, mă împung cum ar fi un om bolnav și țeapăn zgîrcit. Jignirea întrece cu mult paguba.

Mii de felurite necazuri se năpustiră asupră-mi rînd pe rînd: le-aș fi suferit dintr-odată mai lesne. Mă și gîndeam căruia dintre prietenii mei să-i fi putut da în seamă o bătrînețe nevoiașă și ponosită; după ce-mi aruncai privirile pretutindeni, mă găsi singur cu cămașa. Pentru a cădea în picioare de atît de sus trebuie să fii în brațele unei inimoase prietenii, zdravene și din belșug; ele, dacă

sînt, arare sînt. Pînă la urmă văzui că era mai cu teme dacă mi s-ar întîmpla, să mă bizui pe mine însumi cu nevoia mea, şi să mă las curat în plata soartei. Să an grijă mai de aproape de mine însumi.

(c) Oamenii în toate se sprijină pe proptele străine scutind pe ale lor, singurele întemeiate şi singurele tar pentru cine ştie să le aibă drept apărare: fiecare alearg aiurea şi la întîmplare, cu atît mai mult cu cît nimeni nu ajuns-a în sinea lui. (b) Şi mă dumirii că folositoare erau necazurile, mai cu seamă că trebuie din capul locului s da de ştire cu biciul ciracilor cei răi, cînd glasul judecăţi nu ajunge pînă la ei. (c) După cum, prin foc şi coragiu noi îndreptăm un lemn noduros. (b) Povăţuitu-mi-am de foarte multă vreme să mă ţin de mine, şi despărţit de lu crurile străine: totuşi, încă îmi mai arunc privirile aiurea îndemnul, un cuvînt binevoitor a unei măriri, o faţă ademe nitoare, mă ispitesc. Dumnezeu ştie cît de scump este plă tit în vremurile acestea şi ce tîlc are! Aud încă, fără a-mi încreţi fruntea, îmbierile ce mi se fac a mă trage la piaţa tîrgului şi mă apăr atît de molatic că-mi pare că aş răbda mai curînd să mă las dus. Iară unui duh atît de nesupus, trebuie ciomăgeală; şi trebuie bătută şi strînsă cu fier tare această corabie care se desprinde, se dez ghioacă, scapă şi se dezbate de la sinea sa.

În al doilea rînd, această păţanie slujitu-mi-a drep deprindere la mai rău şi astfel eu, care, din dărnicia soartei şi cu felul meu de trai, sperasem a fi dintre ce mai pe urmă prinşi în acest vîrtej, apucatu-m-am a f printre cei mai dintîi; am învăţat din vreme să-mi strunesc viaţa şi să-i dau rostul unei noi stări. Adevărata neatîrnare este a putea totul asupra sinei tale. (c) *Potentissimus est qui se habet in potestate*[642].

(b) În vreme obişnuită şi liniştită te pregăteşti pentru întîmplări potolite şi de rînd; dar în această vîltorire în care ne aflăm de 30 de ani, orice franţuz, fie el de el fie cu toţi laolaltă se vede în fiecare ceas pe pragul răsturnării întregului său avut. Cu atît mai mult trebuie să sporim puterile, pentru agonisiri mai trainice şi temeinice Să mulţumim soartei, că ne-a ursit a trăi într-un veac nemolatic, sau lînced, nici trîndav: cine nu putut-a altcum căpăta faimă, o va căpăta prin a sa pătimire.

(c) Precum în istorie nu citesc fără părere de rău că nu putut-am fi de față să văd asemenea răvășiri în alte state, așijderea îi place întrucîtva minții mele iscoditoare să vadă cu ochii însemnata dezvăluire a morții noastre obștești cu semnele și întipărirea ei. Și fiindcă nu pot să o întîrzii, sînt mulțumit să fiu menit a căpăta învățătură din aceasta și să fiu de față.

Astfel căutăm noi cu lăcomie să vedem măcar prin umbră din înfiripărea teatrelor desfășurarea jocurilor tragice ale soartei omului.

Nu fără milă, față de ceea ce auzim, dar ne place să trezim în noi mîhnirea față de asemenea nemaipomenite jalnice întîmplări. Nimic nu gîdilă care să nu și ciupească. Iar bunii cronicari se feresc de povestirile line ca de o apă stătută și mare moartă, ca să ajungă la răzmeriță, la războaie, unde ei știu că-i chemăm. Mă îndoiesc dacă pot mărturisi de ajuns de cinstit, cît de slab preț avut-au odihna și liniștea în viața mea, mai mult pe jumătate petrecută în prăpădul țării mele. Eu dau cam prea pe ieftin răbdarea în fața întîmplărilor care mă privesc, și ca să mă plîng mie însumi, mă uit mai puțin la ce mi se ia, pe cît mă uit la ce rămîne neștirbit în ins și în afară. Este o alinare a înlătura cînd una, cînd alta din relele care ne pîndesc pe rînd și care izbesc aiurea în jurul nostru. De asemenea, cînd este vorba despre întocmirile obștești, dacă îmi anin împătimirea peste tot cuprinsul, ea slăbește. Unde mai pui că pe jumătate adevărat este *tantum ex publicis malis sentimus, quantum ad privatas res pertinet*[643]. Și că sănătatea de la care purces-am era în așa fel că ne scutește de la sine a ne căini cum s-ar fi cuvenit. Sănătate ar fi fost, dacă nu s-ar fi asemuit cu boala care a urmat-o. Nu căzut-am prea de sus: stricăciunea și tîlhărirea, care sînt la preț și înscăunate par-mi-se că sînt mai puțin nesuferite, sîntem prădați mai blînd într-un codru decît la loc ferit. Fost-a o înjghebare a mădularelor cu totul putrede, fiecare care mai de care, și cele mai multe cu învechite racile, care nu mai erau de lecuit. Nici nu o cereau.

(b) Această prăbușire așadar mă însufleți mai mult decît mă abătu cu ajutorul cugetului meu care se purtă nu numai împăcat, dar cu mîndrie; și nu aflai de ce să

mă plîng pe mine. Mai mult, cum Dumnezeu nu trimite oamenilor vreodată nici relele, nici bunurile curate, sănătatea mea fu zdravănă în timpul acela, cum de obicei nu este; și deoarece fără ea nimic nu-mi stă în putere, puține sînt lucrurile pe care să nu le pot cu ajutorul ei. M-a învrednicit să-mi trezesc toate tăriile și să întind mîna scut peste rană, care ușor ar fi lăsat să fie pătrunsă mai departe. Și-mi dovedii, prin răbdarea mea, că aveam oarecare ținere împotriva soartei și că ar fi trebuit o țeapănă bușire ca să fiu scos din scări. Eu nu o spun, n-o întărît a se năpusti mai vîrtos, mă supun soartei, îi întind mîinile; Dumnezeule! Să se mulțumească! Cum să nu simt împunsăturile ei? Le simt. Dar asemenea celor doborîți și copleșiți de mihnire, care se lasă totuși în răstimpuri atinși de oarecită plăcere și le scapă un zîmbet, pot să mă strunesc îndeajuns, ca starea mea obișnuită să fie cu împăcare și senină, ușurată de închipuiri apăsătoare: ici și colo însă, pe furiș mă mușcă gîndurile crunte, care bat în timp ce mă întăresc a le izgoni sau a sta împotriva lor.

Iată încă o altă înrăire a răului, care îmi veni peste cele grămădite. Și înlăuntru și în afara casei mele bîntuie o ciumă aprigă între toate[644], căci după cum trupurile mai sănătoase pradă sînt bolilor mai grele, deoarece nu pot fi doborîte decît de ele, tot așa aerul meu foarte sănătos, în care din amintire nu se cuibărise vreo boală, cu toate că clocotea în vecinătate, se otrăvi și el, pricinuind neînchipuite și nemaipomenite urmări.

Mista senum et juvenum densantur funera, nullum
Saeva caput Proserpina fugit[645].

Ajuns-am în plăcutul hal ca vederea casei mele să mă îngrozească: totul era în paragină și lăsat în prada oricui. Eu, care sînt atît de primitor, cu amar fost-am nevoit să caut adăpost pentru neamul meu, un neam rătăcitor, care înspăimînta prietenii săi și pe sine însuși, sperie oriunde încerca să se așeze, nevoit a schimba locul de îndată ce unul din ceată începea să se vaiete de vîrful degetului. Toate bolile sînt crezute ciumă; nu avem răgazul să le osebim. Și mai veni încă pe deasupra rînduiala doftoricească, ca în ciuda primejdiei care păștea, să fii silit a rămîne 40 de zile în așteptarea răului acela, timp în

care gîndurile muncesc și zgîndăre în chip și fel însăși sănătatea.

Toate acestea m-ar fi zdruncinat mai puțin, dacă nu aș fi avut de pătimit suferința altuia și a sluji timp de șase luni drept călăuză acestor băjeniți; căci eu port cu mine apărările mele, care sînt hotărîrea și răbdarea. Ce va-să-vie nu prea mă strînge în chingi. La această boală, spaima de molipsire este mai de temut și dacă fiind singur mi-ar fi fost să o capăt, aș fi primit-o voios și fără amenințare de mai multe rele. Nu-mi pare a fi o moarte dintre cele mai aspre, este scurtă de obicei, buimăcitoare, fără durere, cu mîngîierea însoțirii altuia, fără ceremonie, fără prohod, fără grămădeală. Dar în privința celor dimprejur, a suta parte din suflete nu află mîntuire:

videas desertâque regna
Pastorum, et longè saltus latéque vacantes[646].

Pe țarina mea, venitul cel mai bun este al muncii pămîntului cu palma: ceea ce făcu o sută de oameni să rămînă multă vreme de izbeliște.

Dar atunci, cîtă pildă a hotărîrii nu văzut-am eu la tot poporul acesta? Fiecare, îndeobște, se lipsea de chivernisirea traiului: avutul de căpetenie al ținutului, strugurii, rămaseră atîrnați în vie, toți fără osebire se prăpădeau și așteptau moartea pînă în seară, pînă a doua zi, cu fața și vorba atît de puțin înspăimîntate, că păreau înțelepși la această întîmpinare, care va să aibă sorocul neapărat și pentru toți. Aevea, așa și este; cît de puțini sînt însă cei care s-au împăcat a muri! Depărtarea și amînarea a cîtorva ceasuri în vederea celor ce se învălură și înrîuresc în jur nu-i decît atîta. Priviți-i pe ei: fiindcă mor într-o vreme copii, tineri, bătrîni, ei nu se mai uimesc, nu mai plîng. Văzut-am care se temeau că vor rămîne cei din urmă, în urîtă pustiire, nemaiștiind de altă grijă decît a mormintelor: erau amărîți să vadă trupurile risipite pe țarină, în plata fiarelor, care veniră puzderie de îndată. (c) (Cît de felurite sînt năzările omului: neoriții, nație supusă de Alexandru, aruncau trupurile morților în desișul codrilor, ca să fie mîncate acolo, singură îngropăciune socotită de cuviință). (b) Cutare sănătos își făcea groapa dinainte, alții se culcau în ea încă vii: și

unul din muncitorii mei, trase peste el pămîntul cu toată puterea mîinilor şi picioarelor, murind. Nu fuse oare, pentru a fi pus la adăpost, ca să adoarmă mai pe îndelete? (c) Purtare tot atît de semeaţă ca şi acea a ostaşilor romani, găsiţi după ziua de la Canne, cu capul îngropat în găuri făcute de ei, pe care le umpluseră cu mîinile lor înăbuşindu-se. (b) Pe scurt, o naţie întreagă fost-a neîntîrziat dusă a se purta cu hotărîre cînd de obicei se întîmplă după o straşnică chibzuire a judecăţii.

Cele mai multe poveţe ale ştiinţei ca să ne îmbărbăteze au mai multă părere decît tărie, au mai multă podoabă decît rod. Noi am părăsit firea şi vrem s-o învăţăm învăţătura ei, ea care ne călăuzea atît de ferice şi întemeiat Totuşi, urmele povăţuirii sale şi la acel puţin rămas din prinosul neştiinţei, urmă a chipului ei lăsată la grămada ţărănoasă a oamenilor necioplţi, ştiinţa este în fiecare zi nevoită să se întoarcă pentru a găsi tiparul statorniciei, nevinovăţiei şi a liniştei pentru ciracii săi. Bine şade să-i vezi pe aceştia, doldora de atîtea frumoase învăţături că trebuie să se ia după cea netoată nepricepere, pentru cele dintîi făptuiri ale virtuţii, iar înţelepciunea noastră să înveţe de la înseşi dobitoace, întocmirile cele mai folositoare în rînduielile de seamă şi neapărate ale vieţii noastre; cum trebuie să trăim şi să murim, a cruţa avuţiile, a iubi şi creşte copiii noştri, a ţine dreptatea, nespusă dovedire a şubrezeniei omului; iar această minte care este mînată după voia noastră, găsind mereu chip şi fel şi noutate, nu lasă în noi nici o urmă vădită a firii. Făcut-a oamenii cu ea, cum făcut-au cei ce scot mireasmă din uleiuri: ei au prefăcut-o cu atîta uneltire şi dibăcire, încît pierdutu-i-am cu dresături faţa cea curată, neschimbătoare şi din a tot cuprins şi trebuie să căţăm pilduire la dobitoace, nesupuse măgulirii, ispitirii, nici felurimii părerilor. Adevărat este că înseşi dobitoacele nu apucă totdeauna pe căile firii; dar ele se depărtează atît de puţin, încît poţi mereu dibui făgaşul. Precum caii pe care îi mîi sar şi joacă în frîu cît îngădui tu, asemenea pasărea care ia zborul pe dîra firului tras. *Exilia, tormenta, bella, morbos, naufragia meditare, ut nullo sis malo tyro*[647].

(b) La ce slujeşte cea iscodire care ne face să avem în vedere toate neajunsurile firii omului şi mult din greu

să ne pregătim a sta împotriva unora din ele, care de fapt nici nu au a fi luate în seamă? (c) *Parem passis tristitiam facit, pati posse*[648]. Nu numai lovitura, dar şi vîntul şi beşina ne jignesc. Sau (b) cum sînt cei mai înfrigurați, căci de-a binelea înfrigurare este să te apuci a te biciui pentru că pe viitor, cîndva, soarta te va biciui (c) şi să-ţi pui dulama din vară, pentru că ai să ai nevoie de ea la Crăciun. (b) Ei spun: „apucaţi a încerca relele care se pot isca, mai ales cele mai crunte: deprindeţi-vă cu ele, întăriţi-vă în acestea". Dimpotrivă, ar fi mai uşor şi mai firesc să te uşurezi pînă şi de gîndul lor. Ele vor veni totdeauna prea devreme, fiinţarea lor durează aevea deajuns: dar încă să trebuiască mintea noastră să o lungească şi întinde înainte să fi sosit, să ne-o însuşim şi s-o luăm în cătare ca şi cînd ele nu ar apăsa pe simţurile noastre cînd le vine la socoteală (c) „Vor apăsa de-ajuns cînd vor fi sosit, spune unul din asprii dascăli[649], nu dintr-o tagmă molatică, ci din cele mai neîndurătoare. Pînă atunci, mîngîie-te, crezi ce-ţi pasă mai bine. Ce cîştig ai să umbli în întîmpinarea şi căutarea soartei şi să pierzi ziua de azi de teama viitorului, jelindu-te acum, fiindcă ai să ajungi cu timpul a te jelui?" Aceste sînt cuvintele lui. (b) De-a binelea slujbă bună face ştiinţa să ne înveţe dreapta măsură a relelor,

Curis acuens mortalia corda[650].

Mare pagubă ar fi dacă parte din a lor însemnătate ar scăpa simţămîntului şi cunoştinţei noastre.

Neîndoielnic este că pregătirea morţii a pricinuit mai mult chin decît făcut-a suferirea ei. (c) Fost-a aevea spus odinioară şi de un scriitor foarte înţelept: *minus afficit sensus fatigatio quam cogitatio*[651].

Simţămîntul morţii stîrneşte neapărat de la sine hotărîrea să nu te mai aperi de ceea ce este neapărat. Mai mulţi gladiatori în trecute vremuri, fost-au văzuţi după ce fuseseră nevrednici la bătălie, că întîmpinau moartea vitejeşte, întindeau gîtlejul sub fierul duşman şi-l chemau. Privirea de departe a morţii ce va-să-vie cere o încetată stăruinţă a cărei deprindere este anevoioasă[652]. (b) Dacă nu ştiţi să muriţi, să nu vă pese. Firea vă va

lămuri pe loc cu vîrf şi îndesat; nu vă mai căzniţi aceasta de la voi putere.

Incertam frustra, mortales, fumeris horam
Quaeritis, et qua sit mors aditura via[653].
Paena minor certam subito perferre ruinam,
Quod timeas gravius sustinuisse diu[654].

Noi tulburăm viaţa cu grija morţii şi moartea cu gr vieţii. (c) De una ne este silă, de alta spaimă. (b) I împotriva morţii ne pregătim; este treabă prea dintr clipă. (c) Un sfert de ceas de patimă, fără urmare, fă păţire, nu cere nici un fel de povaţă anume. (b) Dr vorbind, noi ne pregătim împotriva pregătirilor mor Filozofia ne porunceşte să avem moartea nepărăsit în f ochilor, să o privim venind şi s-o luăm în cătare d timp, apoi ei nă mijlocesc rînduieli şi chivernisiri în v derea ei, ca să nu fim răniţi de aceste. Tot astfel fac d torii, care ne zvîrle în braţele bolilor, ca ei să poată av cum folosi leacurile meşteşugului lor. (c) Dacă nu ş ştiut trăi nu-i pe drept să învăţăm a muri şi să scoat sfîrşitul din întregul său. Dacă am ştiut să trăim cu s tornicie şi linişte, tot astfel vom şti să murim. Ei pot se laude cît vor. *Tota philosophorum vita commenta mortis est*[655]. Dar eu cred că este capătul, nu însă scop vieţii; este isprăvitul, nu totuşi isprava ei. Trebuie fie ea sieşi ţinta ei, plănuirea ei; dreapta sa cercetare se rînduiască, să se călăuzească, să se sufere. Printre toa altele la număr, se cuprinde şi această parte de căpeter şi îndeobşte din ştiinţa trăirii noastre, parte a şti mu şi din cele mai uşoare, dacă teama nu ar îngreuia-o.

(b) Judecate, după folosul şi adevărul lor nevinov învăţăturile curat din fiinţă nu sînt nicidecum mai p jos decît cele pe care ni le mijloceşte doctrina, dimpotriv Oamenii se osebesc la poftă şi putere: trebuie duşi sp binele lor pe căile lor osebite. (c) *Quo me cumque ra tempestas, deferor hospes*[656].

(b) Eu nu văzui vreodată ţăran în juru-mi, care s muncească gîndul cum să întîmpine şi cum să se poa în ceasul de pe urmă. Firea îl învaţă să nu se gîndea la moarte decît în clipa morţii. Iar atunci, el este mai largul său decît Aristotel, pe care moartea îl încing

de două ori, fiindcă este moarte şi fiindcă avea atît de îndelungă pregătire. Părerea lui Cezar totuşi fost-a că moartea pe negîndite este cea mai uşoară şi ferice. (c) *Plus dolet quàm necesse est, qui antè dolet quàm necesse est*[657]. Asprimea acestei închipuiri se trage din iscodirea noastră. Astfel ne încurcăm totdeauna vrînd să întrecem şi să orînduim împlinirile fireşti. Treaba doftorilor este să cineze mai prost fiind sănătoşi şi să se încrunte în faţa morţii. Cel de rînd nu are nevoie nici de leac, nici de mîngîiere decît cînd este lovit şi o socoteşte pe cît o suferă. (b) Nu-i oare ce spunem noi, că nătînga neprice-perea a prostimii îi dă acea răbdare a suferi năpastele şi acea adîncă nepăsare faţă de întîmplările vitrege care vor să vie? (c) că sufletul lor fiind grosolan şi neşlefuit este mai puţin atins şi frămîntat. (b) Pentru Dumnezeu, dacă aşa este, să ne oprim de-acum încolo la şcoala dobitoacelor, ca ne dă fructul cel mai ales şi mai de seamă făgăduit de ştiinţă, pentru căpătarea căruia ea mînă atît de rînd ciracii ei.

Nu ne vor lipsi buni îndrumători tălmaci a neprefăcutei firi. Socrate va fi unul din ei. Căci, pe cît îmi amintesc, el, cu acest înţeles, grăieşte judecătorilor care au pus pe cîntarul lor viaţa lui: „Mi-este teamă[658], domniile voastre, că rugîndu-vă să nu mă osîndiţi la moarte, să încarc tocmai cu învinuirea pîrîtorilor mei, că fac pe iscusitul mai vîrtos decît un altul, fiindcă am cunoştinţă tăinuită a lucrurilor care sînt mai presus şi mai presus de noi. Eu ştiu că nu cercetat-am, nici dezvăluitu-mi-se moartea, nici nu am văzut pe nimeni care să-i fi pus la încercare înrîuririle ei şi să mă înveţe. Cei care se tem de ea apucă a crede că o cunosc. Întrucît mă priveşte eu nu ştiu nici că este, nici ce se face pe cealaltă lume. Ar putea moartea să fie lucru neînsemnat sau ar putea fi de dorit. (c) (S-ar putea totuşi crede, dacă este o mutare dintr-un loc într-altul, că este îmbunătăţire să ajungi a trăi cu atîtea luminăţii răposate şi să fii scutit de a mai avea a face cu judecători mînjiţi şi ticăloşi. Dacă este nimicire a fiinţei noastre, totuşi este îmbunătăţire să te cufunzi într-o lungă şi împăcată noapte. În viaţă, nimic mai bun nu simţi decît un somn liniştit, adînc şi fără vise). (b) Lucrurile ce ştiu că sînt rele, cum sînt acele

care aduc ponoase aproapelui, sau cum este neascultarea față de cel care stă mai presus, fie zeu, fie om, păzitu-m-am cu grijă de ele. Cele care nu știu dacă sînt bune sau rele nu am cum să mă tem de ele[659]... (c) Dacă mă duc la moarte și vă las în viață, zeii singuri văd căruia din noi îi va merge mai bine. De aceea, întrucît mă privește, veți orîndui cum vă va fi pe plac. Dar, după cum mi-este felul, să povățuiesc lucruri drepte și folositoare, eu spun că, pe seama cugetului vostru, ați face mai bine să-mi dați drumul, dacă nu vedeți mai departe decît mine pricina mea. Și, judecînd după faptele mele trecute, cele îndeobște și cele de pe bătătură, după gîndurile mele și folosul ce-l trag în toate zilele din spusele mele atîția tineri și bătrîni cetățeni și sporul ce vă dau tuturor, nu puteți, pe bună dreptate, să mă răsplătiți în cele ce sînt vrednic, decît poruncind să fiu ținut, avînd în vedere sărăcia mea, la Pritaneu, pe cheltuiala obștească, ceea ce deseori văzut-am a fi fost înlesnit altora, cu mai puțină dreptate... Nu luați drept îndărătnicie sau dispreț, că eu nu apuc să cer și să mă tînguiesc după obicei, ca să vă înduplec. Am prieteni și rude (nefiind — cum spune Homer[660] — zămislit nici din lemn, nici din piatră, cum nici ceilalți nu sînt) în stare să se înfățișeze lăcrămați și cerniți și am trei copii, care plîng de-ajuns, ca să vă facă milă. Dar aș face rușine cetății noastre, ca la anii mei și cu o asemenea faimă de înțelept, să mă văd împricinat și să mă înjosesc cu purtări atît de nevrednice. Ce s-ar spune de ceilalți atenieni? Totdeauna povățuit-am celor care mă ascultau să nu-și cumpere viața cu vreo faptă rușinoasă; iar în războaiele țării mele, la Amphipolis, Potidea, Delia și aiurea, unde aflatu-m-am, făcut-am dovadă cît mai apoi că nu m-am pus la adăpost cu plata rușinii. Mai mult, aș apăsa asupra datoriei ce aveți de îndeplinit, v-aș îndemna la lucru urît; căci nu rugămințile mele au a vă întemeia, ci curatele și trainicile adeveriri ale dreptății. Ați jurat zeilor astfel să vă țineți: s-ar părea că ați vroi să bănuiți și ocăriți de a nu crede că ei ar fi. Și eu însumi, aici, aș mărturisi împotriva mea să nu cred în ei cum trebuie, dacă m-aș feri de hotărîre și nu m-aș lăsa cu totul în seama lor, pentru pricina aceasta. Mă încredințez lor și socot că ei neapărat vor duce la capăt aceasta, cum

este mai bine pentru voi şi pentru mine. Oamenii de omenie, nici morţi, nici vii, nu au în nici un fel a se teme de zei".

(b) Nu-i oare o apărare (c) semeaţă şi sănătoasă, dar totdeodată nevinovată şi de rînd, (b) neasemuit de înălţată, (c) aevea dreaptă şi făţişă, întrecînd orice pildă, (b) şi la cît de mare nevoie folosită? (c) Dreptate cu adevărat avut-a să aleagă pe aceasta, nu pe cea pregătită pentru el în scris de marele cuvîntător Lysias, minunat ticluită, pe tipic judecătoresc, dar nevrednică de un osîndit atît de presus. Să se fi auzit oare din gura lui Socrate glas de miluire? Acea mîndră virtute să fi încremenit oare în toiul dezvăluirii ei? Bogata şi puternica lui fire, să fi lăsat în grija iscusinţei apărarea lui şi la încercarea cea mai de apoi să se fi lăsat de adevăr şi curată smerenie, podoabele vorbirii sale, pentru a se împodobi cu dresul şi prefăcătoriile unei cuvîntări învăţate? Cuminte foarte şi potrivit lui să nu întunece purtarea unei vieţi senine şi sfînta icoană a chipului său de om, pentru a lungi cu un an bătrîneţele lui şi să trădeze nemuritoarea amintire a sfîrşitului acela falnic. El nu datora lui viaţa sa, ci drept pildă lumii; nu ar fi fost oare pierdere obştească să o fi încheiat în tihnă şi la umbră?

(b) Nu încape îndoială, întîmpinarea morţii cu atîta nepăsare şi părăsire cerea cu atît mai mult să fie luată în grijă şi apărare de pomenirea celor vii; aşa şi făcutu-s-a. Şi nu fu dreptate mai pe dreptul decît cea adusă de soartă pe seama lui. Căci cei din Atena prinseră atîta ură pe uneltitorii morţii sale, că fugeau de ei ca de ciumă; spurcat era totul ce atingeau, nimeni nu se apropia de ei, nimeni nu le da bună ziua, nici nu rămîneau cu ei; pînă la urmă nemaiputînd suferi acel obştesc blestem, ei singuri se spînzurară.

Dacă oarecine socoteşte că, printre atîtea alte pilde ce aveam de ales, ca să-mi sprijin dovedirea felului de a vorbi al lui Socrate, rău ales-am pe acesta şi judecă cuvîntarea mai presus de înţelesul îndeobşte, eu cu bună-ştiinţă am făcut-o; fiindcă eu judec altcum şi ţin că este o cuvîntare al cărei rost şi pornire curată stau mai prejos şi mai înapoi decît înţelegerea îndeobşte; arată (c) cu o încumetare neprefăcută şi neiscusită, cu o bizuială copilărească (b)

întipărirea curată și întîia (c) și neștiința (b) firii. Căci de crezut este că din fire ne temem de durere, dar nu de moarte în sinea ei, care este parte din ființa noastră, nu mai puțin din măduvă decît trăirea. Pentru ce firea ar fi încolțit în noi ură și groază față de ea, cînd are folositoarea menire în a da urmare îmbinării și alcătuirii făuririlor ei și cînd în acest rost atotcuprinzător ea slujește mai mult răsădirii și creșterii decît pieirii și destrămării?

Sic rerum summa novatur[661].
(c) *Mille animas una necata dedit*[662].

(b) Sfîrșirea unei vieți este trecerea spre o mie de alte vieți. (c) Firea pus-a în dobitoace grija de sine și a dăinuirii lor. Ele pînă într-atît merg pînă a se teme de mai rău, de lovitură, de rănire, de bătaie și de legare, întîmplări supuse simțurilor lor și pățite de ele. Dar a se teme că noi le ucidem, ele nu pot, nici n-au însușirea să închipuie și să învedereze moartea; mai se și spune că (b) se văd care nu numai că o suferă voios (cei mai mulți cai nechează murind, lebedele o sărbătoresc cîntînd), dar și căutînd-o după nevoia lor, cum o dovedesc mai multe pilde la elefanți.

Lăsînd aceste, Socrate nu este oare tot atît de minunat în felul cum dă aici chip arătării lui pe înțelesul tuturor, de-a dreptul și cu stăruință? Mai lesne este să vorbești ca Aristotel și să trăiești ca Iulius Cezar, decît a vorbi și a trăi ca Socrate. Acolo se află desăvîrșita măiestrie și greutate: meșteșugirea nu ajunge atît de departe. Dar ale noastre însușiri nu sînt astfel deprinse. Noi nu le punem la încercare și nici nu le cunoaștem; luăm drept bune pe ale altuia și lăsăm în paragină pe ale noastre.

Așijderea vreunul ar putea spune despre mine că înmănuncheat-am aici un maldăr de flori străine, și nu am dat din al meu decît firul care le leagă. Fără îndoială, dat-au pe față lumii că podoabele aceste de împrumut mă însoțesc. Dar eu nu înțeleg să mă acopăr și să mă ascund cu ele: este pe dos de ceea ce am în gînd eu, care nu voi s-arăt decît ce este al meu și de la fire al meu, iar, dacă ar fi fost după mine, oricum ar fi sorții, aș fi vorbit de unul singur. (c) Mă încarc cu ele din ce în ce pe zi ce merge[663], peste cele plănuite și întocmite mai întîi,

luîndu-mă după placul veacului şi împins de altul. Dacă nu-mi şade mie bine, după cum o cred, n-are a face: poate să fie de folos altuia. (b) Cutare pomeneşte pe Platon şi pe Homer la care nu se uită vreodată şi eu destul luat-am din alte locuri, nu de la izvor. Fără osteneală şi fără mare ispravă, avînd o mie de cărţi în jurul meu aici unde scriu aş găsi pe loc cu prisosinţă, dacă mi-ar fi pe plac, vreo 12 cîrpaci de felul acesta, inşi pe care nici nu-i frunzăresc, cu care aş îmbogăţi lucrarea mea despre fizionomie. Mi-ar fi de ajuns cuvîntul înainte al cărţii vreunui german, pentru ca să fiu doldora de arătări. În felul acesta se capătă faimă pe săturate, amăgind lumea netoată.

(c) Aceste umpluturi de vorbe goale, cu care atîţia ticluiesc lucrările lor, nu slujesc decît la pricini deşarte şi ne ajută ca să ne arătăm, nu cum să ne purtăm: slut rod al ştiinţei, pe care Socrate îl scarmănă atît de glumeţ, de vorbă cu Euthydemus. Văzut-am cărţi întocmite pentru lucruri niciodată cercetate, nici auzite, întocmitorul dîndu-le în seama unor prieteni învăţaţi, pentru căutarea uneia sau altei părţi, ca să o clădească mulţumindu-se ca el să fi făcut plănuirea şi să lege cu dibăcie acea culegere de învăţături necunoscute: cerneala şi hîrtia sînt ale sale. Aceasta înseamnă să cumperi sau să împrumuţi o carte, nu să o întocmeşti, înseamnă a da de ştire lumii nu că te pricepi a face o carte, dar ca să nu fie îndoială că nu te pricepi să o faci. (b) Un mare jude se lăuda, eu de faţă, că îngrămădise 200 de părţi străine într-o hotărîre. (c) Tot spunînd-o cui voia s-o audă, îmi păru că şterge faima care căpătase cu aceasta. (b) Stearpă şi nătîngă lăudăroşenie, după părerea mea, pentru astfel de treabă şi astfel de om. (c) Printre atîtea împrumuturi, tare îmi cade bine să mai fur la vreunul, prefăcîndu-le şi ticluindu-le pentru o nouă folosire. Las la nimereală să se spuie că fiindcă greşit am înţeles întrebuinţarea lor firească, le-am dat o alta anume din mîna mea, ca ei să fie cu atît mai puţin şi în totul străini de ele. (b) Ei pun în protap furtişagul lor şi fac arătare: de aceea şi au mai mult crezămînt decît mine în faţa legilor. (c) Ca şi geambaşii care vopsesc uneori coada şi părul cailor, alteori îi chiorăsc: dacă stăpînul înainte îl folosea ca buiestraş, eu îl pun la trap întins, şi de povară dacă era de şea. Noi, cei care

vedem firea[664], socotim că este mai mare și neasemuită precădere în cinstea născocirii decît în cinstea să pui în vedere.

(b) Să-mi fi fost a vorbi cu știință, aș fi vorbit mai din timp: aș fi scris în vremea mai aproape de învățătura mea; cînd aveam mai mult duh și aducere-aminte; m-aș fi bizuit mai mult pe vigoarea acelor ani, decît în aceștia, dacă aș fi vrut să-mi fac mescrie din scris. (c) Cea mai anume binevoitoare înlesnire pe care soarta poate să mi-o fi mijlocit ar fi găsit atunci timp mai prielnic[665]. (b) Doi cunoscuți ai mei, oameni vestiți pe tărîmul acesta, au pierdut — gîndesc eu — pe jumătate, fiindcă au vrut s-aștepte pînă la 60 de ani, în loc să le dea la lumină la 40. Omul copt duce cu sine ponoasele lui, ca și floarea vîrstei, dar mai rele. Iar bătrînețea este tot atît de stingherită în această treabă, cum este în toate cele. Oricine își pune sub teasc scorojeala, nebunie face, dacă speră să stoarcă din ea mustiri, care să nu miroasă a trezit, năucit și stătut. Mintea noastră se astupă și putrezește îmbătrînind. Eu dau glas grozav și din plin neștiinței și glas subțirel și jalnic științei, (c) aceasta pe apucate și la întîmplare, cealaltă mai întîi și cu pas de trecere și nu mă înfig la nimic decît despre nimic, nici de vreo știință decît despre cea a neștiinței. (b) Am ales timpul în care să zugrăvesc viața mea cînd îmi este întreagă în fața ochilor. Ce mai rămîne ține mai mult de moarte. Și despre moartea mea, dacă aș nimeri a pălăvrăgeală, cum fac unii, bucuros aș da lumii încă de veste și la petrecanie[666].

Socrate, care fost-a maestru desăvîrșit al tuturor marilor însușiri, mă supără că a nimerit trup și față atît de urîte și nepotrivite frumuseții sufletului său, (c) el care era atît de iubitor și îndrăgostit de frumusețe. Firea i-a făcut o nedreptate. (b) Nimic nu are mai mult chip de adevăr decît cumpănita potrivire între chip și duh. (c) *Ipsi animi magni refert quali in corpore locati sint: multa enim è corpore existunt quae acuant mentem, multa quae obtundant*[667]. Acesta vorbește de o urîțenie nefirească și slută a mădularelor; dar noi numim urîțenie cînd ne aruncăm ochii mai ales asupra feții și dăm de vreun cusur, care ne depărtează, fie obrazul, fie o pată, o încrețitură aspră, fie altă pricină, care nu are rost între mădulare

întregi şi cumpănite. Urîţenia care îmbracă un foarte frumos suflet, ca La Boétie era de felul acesta. Urîţenia numai de înveliş, totuşi cea mai izbitoare, care nu dă multă faţă duhului şi are slabă împlintare în văzul oamenilor. Cealaltă, care mai scurt spus, se chiamă pocitură, mai tare loveşte înăuntrul fiinţei; nu orice încălţăminte de piele bine netezită arată cum e făcut piciorul înăuntru, dar orice încălţăminte bine croită.

(b) Cum spune Socrate despre a sa că da la iveală tocmai atît pe cît era în sufletul său, dacă nu l-ar fi îndreptat prin deprindere. (c) Dar spunînd-o, eu ţin că el îşi bătea joc, după obiceiul său, că niciodată suflet cu desăvîrşire împlinit nu se făcu de la sine.

(b) Nu pot de ajuns spune cît preţuiesc eu frumuseţea, însuşire cu întîietate şi propăşitoare. El o numea scurtă tiranie, (c) şi Platon încununarea firii. (b) Noi nu avem alta cu mai mare trecere. Este pe rîndul întîi în legăturile oamenilor; are pas înainte, ispiteşte şi cuprinde judecata noastră cu mare precădere şi minunată întipărire. (c) Phryne îşi pierdea pîra pe mîinile unui neîntrecut apărător dacă, deschizîndu-şi rochia, nu ar fi cumpărat pe judecătorii ei, cu strălucirea frumuseţii sale[668]. Eu socot că Alexandru, Cirus, Cezar, aceşti trei stăpîni ai lumii nu au uitat-o îndeplinind marile lor isprăvi. Nici Scipio cel dintîi. O aceeaşi vorbă încape în greacă şi frumosul şi bunul[669]. Şi Sfîntul Duh numeşte adesea buni cei despre care vrea să spună frumoşi. Aş păstra bucuros precădere a bunurilor precum se află în cîntul luat de la vreun poet vechi, de care Platon spune că era grosolan: sănătatea, frumuseţea, bogăţia. Aristotel spune că frumoşilor li se cuvine dreptul a porunci, iar dacă între ei se află a căror frumuseţe se apropie de chipul zeilor, tot astfel li se cuvine şi închinare. Celui care îl întreba de ce aveau mai multă căutare şi mai adesea frumoşii, el răspunse: această întrebare nu se cade a fi făcută decît de un orb. Cea mai mare parte şi cei mai mari din filozofi plătiră învăţătura lor şi căpătară înţelepciune prin mijlocirea şi prisosinţa frumuseţii lor.

(b) Nu numai la oamenii care mă slujesc, dar şi la dobitoace, eu o socotesc la două degete alături de bunătate. Cu toate acestea îmi pare că croiala şi acea împlinire a

feței și trăsăturile prin care se vădesc unele alcătuiri lăuntrice și sorții noștri viitori, este treabă care nu începe de-a dreptul și curat de partea frumuseții și urîțeniei. Tot atît cum mirosul bun și cer senin nu făgăduiesc sănătatea, nici orice îmbîcseală și duhneală molipsire în vreme ciumată. Cei care aduc vină cucoanelor că păgubesc frumuseții lor cu mutrele lor nu o nimeresc totdeauna, căci pe fața care nu va fi prea bine îmbinată poate să fie prinsă adiere a temeiniciei și a credinței, iar, dimpotrivă, citit-am uneori între doi ochi frumoși amenințările unei firi răutăcioase și primejdioase. Sînt fețe îmbietoare; și la o înghesuială a dușmanilor biruitori veți alege printre oameni necunoscuți, mai curînd pe unul decît pe altul căruia să încredințați viața și să vă predați, fără să aveți în vedere curat frumusețea.

Slabă chezășie este fața; totuși are întrucîtva însemnătate. Și dacă aș avea de biciuit, aș face-o mai usturător răilor care tăgăduiesc și trădează făgăduințele puse de fire pe fruntea lor: aș pedepsi mai crunt răutatea sub înfățișarea blîndeții. Pare că sînt unele fețe ferice, altele neferice. Și cred că este oarecîtă dibăcie, să osebesc fețele cu bunătate de cele neroade, cele aspre de cele crude, răii de mîhniți, disprețuitorii de obidiți, și alte asemenea însușiri vecine. Aflăm frumuseți nu numai mîndre dar și acre; sînt altele dulci încă și mai anoste. Din ele a procopsi însușiri ce vor da urmare sînt treburi pe care eu le las nehotărîte.

Mi-am însușit, cum aiurea spus-am, curat și pe șleau cît mă privește această veche povață: că nu vom putea da greș dacă ne luăm după fire, că a ne ține de ea este povață mai presus de orice. Nu am îndreptat din tăria minții ca Socrate înrîuririle mele firești și nu am tulburat cu meșteșugire îndemnul meu. Mă las dus, cum am venit, nu lupt cu nimic, amîndouă părțile mele de căpetenie trăiesc din voia lor, în pace și bună-înțelegere; dar laptele doicii mele fost-a, mulțumesc Domnului, potrivit de sănătos și astîmpărat.

(c) Aș spune în treacăt aceasta: că văd că se dă mai mult preț decît face unui chip de omenie scolastică supusă poruncilor, care singur are trecere între noi, silit de speranță și teamă. Mie îmi place așa cum legile și religiile

nu-l fac, ci prefac și împuternicesc, care să se simtă că are cu ce se sprijini fără ajutor, născut în noi din însești rădăcinile sale, prin încolțirea minții atotcuprinzătoare implîntată în fiecare om și nu schimonosită. Această minte, care îndreaptă pe Socrate din pornirea lui vițioasă, îl face ascultător oamenilor și zeilor care poruncesc în orașul său, viteaz în moarte, nu fiindcă sufletul său este nemuritor, dar fiindcă el este muritor. Păgubitoare învățătură în orice orînduire, și mai dăunătoare decît dibace și iscusită, cea care pune în mintea popoarelor că este de ajuns credința religiei, singură și fără moravuri pentru a mulțumi dreptatea dumnezeiască.

Tipicul ne aduce să vedem o uriașă osebire între cucernicie și cuget.

(b) Eu am o înfățișare binevoitoare și la chip și în felul cum poate fi văzut[670],

Quid dixi habere me? Imo habui, Chreme![671]
Heu tantum attriti corporis ossa vides[672],

și care face o înfățișare dimpotrivă aceleia lui Socrate. Adesea mi s-a întîmplat că pe singura bizuială a faptului că sînt de față și cum mă arăt, inși care nu aveau nici o cunoștință despre mine s-au încrezut cu totul în mine, fie pentru treburile lor, fie pentru ale mele și am tras din aceasta în țări străine foloase nespuse și arare. Dar întîmplarea face să fie două pățanii vrednice să le povestesc îndeosebi.

Un cutare s-a socotit să tabere asupra casei mele și asupra mea. Dibăcia lui fu să sosească singur la ușa mea și să stăruie cu mai multă silință a intra. Îl cunoșteam după nume, și aveam prilejul să mă încred în el, ca vecin și întrucîtva de partea mea. Am pus să i se deschidă (c) cum fac pentru fiecare. (b) Iată-l cu totul înspăimîntat, cu calul fără suflare, tare istovit. Îmi povesti următoarea năzbîtie: „că tocmai fusese întîlnit la o jumătate de leghe de aici, de un dușman al său, pe care-l cunoșteam de asemenea, și auzisem vorbindu-se de cearta lor; că acest dușman uluitor îl încolțise, și că, luat pe neașteptate, fără să se poată apăra și mai slab ca număr, el s-a aruncat la poarta mea ca să scape; se găsea foarte îngrijorat de oamenii săi, care, zicea el, îi credeau morți sau

prinşi". Eu încercai prosteşte să-l aduc în fire, să-l încredinţez şi să-l potolesc. Curînd după, iată patru sau cinci dintre ostaşii săi care sosesc, tot atît de speriaţi şi în goană cerînd să intre; apoi alţii şi încă alţii, bine înţoliţi şi cu arme, cam pînă la 25—30, prefăcîndu-se că au pe duşmani pe călcîiele lor. (c) Această măsluire începu a se da de gol. (b) Nu eram neştiutor de veacul în care trăiam, cît putea casa mea să fie rîvnită şi aveam mai multe alte pilde între cunoştinţele mele care astfel o păţiseră. Oricum, găsind că nu-i cîştig să fi pornit a face bine fără să merg pînă la capăt şi neputînd să mă descurc fără a rupe totul, mă lăsai dus de partea cea mai firească şi mai netedă, cum fac eu totdeauna, poruncind să intre. — Unde mai pui că sînt cu adevărat puţin bănuitor şi feritor din fire; iau oamenii cum sînt îndeobşte şi nu cred în acele apucături smintite şi viclenite, dacă nu mă sileşte o mare dovadă, cum sînt şi faţă de minuni şi pocituri. Mai sînt şi om care mă arunc în braţele soartei orbeşte. Ceea ce pînă în ceasul acesta mi-a dat mai mult prilej să mă laud decît să mă plîng. Şi am găsit mai cu socoteală (c) şi că este mai prielnic treburilor mele (b) decît pot fi eu însu-mi. Sînt cîteva fapte în viaţa mea, a căror călăuzire poate cu dreptate fi numită anevoioasă, sau cine va voi chibzuită; chiar în acestea, lăsîndu-mă pe partea a treia sau pe partea mea, sigur cele două treimi sînt din plin ale soartei. (c) Greşim, pare-mi-se, fiindcă nu le lăsăm îndeajuns în plata cerului şi luăm asupra noastră călăuzirea noastră mai mult decît ne este dat. Cu toate că de atîtea ori vederile noastre ne înşeală. Cerul este pizmuitor pe întinderea drepturilor ce ne însuşim cu omeneasca priveghere în dauna lui, şi ne cumineşte pe cît ne mărim întinsul.

(b) Cei de aici rămaseră călări în curtea mea, căpetenia cu mine în încăperea mea, el nu vroise să i se ducă la grajd calul, spunînd că va pleca îndată ce va primi ştire despre oamenii săi. El se văzu stăpîn pe isprava lui şi nu mai avea decît să o ducă la bun sfîrşit. De atunci adesea spus-a, căci el nu se ferea să o povestească, faţa mea şi dreapta purtare îi smulsese din mîini trădarea. A încălecat, oamenii lui nu-l slăbeau din ochi să vadă ce semne le va face, uimiţi că-l văd ieşind şi părăsind cîştigul său.

O altă dată, încrezîndu-mă în nu știu ce înțeles de pace, care se trîmbițase în oștile noastre, pornii a călători printr-un ținut cît se poate de stîrnit[673]. Abia purces-am că iată trei sau patru stoli de călăreți alergînd din mai multe părți să mă prindă; unul mă ajunse a treia zi, cînd fusei tăbărît de 15 sau 20 gentilomi cu obrăzare, urmați de un pîlc de arcași. Iată-mă prins și dat plată, tras în desișul unei păduri vecine, descălecat, prădat, cuferele mele scotocite, lada mea luată, caii și hamurile împărțite la noi stăpîni. Multă vreme pus-am să tîrguim în acel hățiș asupra răscumpărării mele care mi-o croiau atît de scumpă că părea curat că nu mă cunoșteau. Au pornit a se tocmi pentru viața mea. Adevărat că se aflau mai multe împrejurări care mă amenințau de primejdia în care eram.

(c) *Tunc animis opus, Aenea, tunc pectore firmo*[674].

(b) Eu mă ținui nepărăsit de puterea înțelesului de pace, și că las numai prada făcută care nu era de disprețuit, fără să făgăduiesc altă răscumpărare. După două sau trei ceasuri de stat așa, și după ce mă făcură să încalec un cal de care nu le părea rău că se despart, și pus sub paza a 15 sau 20 de pușcași, iar slujitorii mei răzlețiți în seama altora, cu poruncă să fim duși captivi pe drumuri despărțite, eu înainte pornit la o depărtare de două sau trei lovituri de pușcă de acolo,

Jam prece Pollucis, jam Castoris implorata[675],

iată o neașteptată și foarte grăbită schimbare care-i apucă. Văzui căpetenia lor înapoindu-se la mine cu vorbe mai blînde și ostenind să caute între ei toalele mele răzlețite, punînd să mi se înapoieze de cum le puteau găsi, pînă și sipetul meu. În sfîrșit, cel mai bun dar ce-mi făcură fu libertatea; celelalte nu mă atingeau de loc (c) în vremile cele.

(b) Adevărata cauză a unei schimbări atît de neașteptată și a uimirii aceleia fără nici un îndemn vădit, și o căire atît de minunată, în astfel de timpuri pentru un fapt gîndit și socotit, și ajuns a fi drept prin îndătinare (căci din capul locului eu le-am mărturisit pe față de ce parte eram, și ce drum țineam), de bună-seamă încă nu

știu bine care este. Cel mai cu vază, care scoase obrăzarul și-mi spuse numele său, zise atunci de mai multe ori că datoram scăparea mea, fetei mele, neatîrnării mele și tăriei vorbelor mele vrednice ca să nu sufăr eu o astfel de pățanie și-mi ceru să mă port la rîndu-mi de asemenea. Se poate ca bunătatea dumnezeiască să fi vrut a se sluji de această neînsemnată unealtă ca să mă mîntuie. M-a mai ocrotit și a doua zi de alte mai rele capcane, de care înșiși aceștia mă vestiseră. Cel de pe urmă este încă în picioare ca să o dovedească; cel dintîi a fost ucis nu de multă vreme.

Dacă fața mea nu ar răspunde de mine, dacă nu s-ar citi în ochii și glasul meu curățenia gîndului meu, nu aș fi dăinuit fără hartă și știrbire atît de multă vreme cu această neastîmpărată volnicie de a spune tam-nesam ce-mi năzare prin minte și să judec lucrurile cu încumetare. Acest fel de a fi poate părea pe dreptul necuviincios și puțin obișnuit purtării noastre; dar jignire și răutate nu văzut-am încă pe nimeni care să le fi socotit așa și nici care să se fi zbîrlit de volnicia mea dacă au primit-o din gura mea. Vorbele spuse au alt sunet, alt înțeles. Nici nu urăsc pe nimeni și sînt atît de temător a jigni, încît însăși de folosul cumințeniei nu o pot face. Și cînd prilejul m-a dus să dau pedepse ucigașilor, mai curînd am judecat strîmb[676]. (c) *Ut magis peccari nolim quàm satis animi ad vindicanda peccata habeam*[677]. Vină i se aducea lui Aristotel, zice-se, că fusese prea milos față de un om rău. „Adevărat este, spuse el, fost-am milos față de om, nu față de răutate". Judecățile se ațiță cel mai adesea a răzbunare, din groaza faptei rele. Este tocmai ceea ce potolește pe a mea: groaza celei dintîi uciderî face să mă tem de a doua și ura de cea dintîi cruzime face să urăsc oricare ar urma. (b) Mie, care nu sînt decît un spătărel[678], se poate nimeri ce se spunea de regele Spartei, Charillus: „el n-ar ști să fie bun, fiindcă nu e rău cu răii". Sau într-astfel, deoarece Plutarh îl arată în amîndouă felurile, ca și o mie de alte lucruri, pe potrivă și dimpotrivă: „trebuie să fie tare bun, dacă este bun chiar cu răii". Precum pentru faptele legiuite mi-e necaz cînd mă ostenesc a le face pe seama celor cărora nu sînt pe

plac, tot aşa, ca să spun adevărul, în privinţa celor pe nelege nu prea îmi muncesc cugetul să fac pentru cei care se împacă cu ele.

Capitolul XIII

DESPRE EXPERIENŢĂ[679]

(b) Nu-i dorinţă mai firească, decît dorinţa cunoaşterii. Noi cercăm toate mijlocirile care ne pot duce la aceasta. Cînd dă greş judecata, întrebuinţăm experienţa,

(c) *Per varios usus artem experientia fecit:*
Exemplo monstrante viam[680],

(b) care este un ajutor mai slab şi mai puţin falnic, dar adevărul este lucru atît de mare, încît nu trebuie să dispreţuim nici o uneltire care să ne ducă pînă la el. Atîtea chipuri are judecata, încît nu ştim de care să ne ţinem; experienţa nu are mai puţine. Urmările care vrem să tragem din întîmplări care se aseamănă au slabă întemeiere, mai cu seamă că totdeauna nu sînt deopotrivă: nu-i vreo însuşire a înfăţişării lucrurilor mai atotcuprinzătoare decît felurimea şi osebirea. Şi grecii, şi latinii, şi noi, ne slujim de ouă ca pilda cea mai izbitoare de potrivire. Totuşi s-au găsit oameni, şi mai ales unul la Delfi[681] care deslușea semnele osebirii dintre ouă, în aşa fel încît nu lua niciodată unul pentru altul (c) şi avînd mai multe găini ştia deslușì a căreia era oul. (b) Nepotriva se strecoară de la sine în lucrările noastre; nici o meşteşugire nu poate ajunge a făuri deopotrivă. Nici Perrozet, nici altul nu poate netezi cu atîta stăruinţă şi albi dosul cărţilor sale ca unii jucători să nu le osebească văzîndu-le numai lunecînd în mîna altuia. Asemănarea nu face atît unul şi acelaşi cît face osebirea altceva. (c) Firea s-a silit să nu facă nimic din nou care să nu fie osebit[682].

(b) Totuşi, de loc nu-mi place părerea celui[683] care gîndea că mulţimea legilor are să frîneze puterea judecătorilor, tăindu-le-o în bucăţi: el nu simţea că este tot atîta volnicie şi în felul legilor cît şi în tîlcuirea lor. Şi glu-

mesc cei care cred că pot micşora şi curma dezbinările noastre amintindu-ne cuvîntul anume al Bibliei. Cu atît mai mult că mintea noastră nu găseşte cîmp mai puţin întins la tîlcuirea înţelesului altuia decît în adeverirea înţelesului său, ca şi cum ar fi mai puţină potrivnicie şi asprime în cuvînt decît în născocire. Noi vedem cît se înşeală. Căci în Franţa avem mai multe legi decît în întreaga lume şi mai multe decît ar trebui pentru orînduirea tuturor lumilor lui Epicur, (c) *ut olim flagitiis, sic nunc legibus laboramus*[684]; (b) şi totuşi am lăsat atît de mult pe juzii noştri să-şi dea păreri şi hotărîri, încît nu fu vreodată voie mai puternică şi dezmăţată. Ce au cîştigat legiuitorii noştri să aleagă o sută de mii de soiuri de fapte anume, şi să atîrne de ele o sută de mii de legi? Acest număr nu are nici o potriveală cu mereul felurit al faptelor omeneşti. Înmulţirea născocirilor nu va ajunge din urmă osebirile pildelor. Adăugaţi-le încă de o sută de ori atîtea: totuşi nu se va întîmpla ca, la întîmplări viitoare, să se găsească vreunul care, în acest mare număr de mii de întîmplări alese şi scrise, să întîlnească una căreia să i se poată alipi şi potrivi cu atîta nimereală, ca să nu rămîie o împrejurare şi osebire care să ceară o privire felurită a judecăţii. Puţină legătură este între faptele noastre, care sînt în neîncetată schimbare, faţă de legi neclintite şi înţepenite. Cele mai de dorit sînt cele mai arare, mai fără ocol, şi cuprinzătoare; şi încă eu cred că mai bine ar fi să nu avem de loc decît să avem o astfel de mulţime cum avem.

Firea le dăruieşte totdeauna mai ferice decît cele pe care ni le dăruim noi. Mărturie, zugrăvirea vremii de aur a poeţilor şi starea în care vedem că trăiesc ţările care nu au altele. Iată unele care drept orice jude folosesc în dezbaterile lor pe cel dintîi trecător care călătoreşte de-a lungul munţilor lor[685]. Iară alţii aleg în zi de tîrg pe unul dintre ei, care să hotărască pe loc toate pîrele lor. Unde ar fi primejdia ca ale noastre să fie astfel mîntuite de cei mai înţelepţi, după cum se iscă şi pe cinste, fără gloaba pildei şi fără urmare? Fiecărui picior încălţămintea sa. Regele Ferdinand, trimiţînd să se înţăreze Indiile, înţelepciune arată să nu se trimită acolo niciunii învăţăcei ai legilor, de teamă ca împricinările să nu se înteţească în

acea lume nouă, fiind o știință, din firea ei prăsitoare de gîlceavă și neînțelegere: judecînd cu Platon că proastă înzestrare a unei țări sînt legiuitorii și doftorii.

De ce oare vorbirea noastră obișnuită, atît de lesnicioasă în altă întrebuințare, apucă a fi încîlcită și neînțeleasă în diată și hrisov, și acel care arată atît de limpede orice ar scrie și ar spune nu găsește pentru acestea nici un fel de înfățișare care să nu cadă sub îndoială și dezbatere? Dacă nu că maeștrii în acest meșteșug, stăruind cu luare-aminte într-un fel anume să aleagă cuvinte mărețe și să chipuiască încheieri meșteșugite, au cîntărit atîta fiecare buche, scotocit atît de tipicar orice soi de cusătură, încît iată-le scîlciate și încîlcite în nenumărate chipuri și mărunțite, împărțite, încît ele nu mai pot cade sub nici o rînduială și scriere, nici în vreo înțelegere neapărată. (c) *Confusum est quidquid usque in pulverem sectum est*[686]. (b) Cine văzut-a copii încercînd să înșire într-un anume număr o grămadă de argint viu? Cu cît ei îl adună și frămîntă și stăruie a-l supune legii lor, cu atîta stîrnește voia acestui bogat metal: el scapă de dibăcirea lor și fuge împrăștiindu-se și fărămițîndu-se dincolo de orice socoteală. Așa este, căci tot împărțind aceste subtiimi înveți pe oameni să-și mărească îndoielile; ne pune la cale să întindem și osebim greutățile; se lungesc, se răspîndesc. Tot semănînd întrebări și tot croindu-le, se face ca lumea să dea la iveală și să înmulțească îndoială și certuri. (c) Ca și pămîntul, care se face mai rodnic cu cît este mai fărîmițat și întors. *Difficultatem facit doctrina*[687]. (b) Noi stăm să ne îndoim asupra lui Ulpian[688], să ne mai și ferim de Bartolus și Baldus[689]. Ar fi trebuit să ștergem urma acestei nenumărate felurimi de păreri, nu să ne mai și fălim cu ea și să buimăcim pe urmașii noștri.

Eu nu știu ce spune de aceste, dar din experiență se simte că atîtea tîlcuiri risipesc adevărul și-l zădărnicesc. Aristotel a scris ca să fie priceput, dacă el nu a putut-o face mai puțin o va face unul mai nedibaci, cît și un al treilea, decît cel care ia în cătare însăși închipuirea sa. Noi dezgolim întregul și-l împrăștiem pritocindu-l; dintr-un subiect noi facem o mie, și ne înfundăm în înmulțiri și împărțiri, după nesfîrșirea atomilor lui Epicur. Niciodată doi oameni nu vor judeca aidoma același lucru și

nu-i cu putință să se vadă două păreri aidoma, nu numa la oameni osebiți, dar în aceiași oameni la osebită vreme De obicei eu aflu îndoielnic în ceea ce adeverirea nu căutat-a să se atingă. Eu mă poticnesc mai lesne pe tărîn neted, ca unii cai, pe care-i știu, care se împiedică ma adesea pe drumul întins.

Cine nu ar zice că glossele măresc îndoielile și ne știința, deoarece nu se vede carte, fie mireană, fie a bisericii pe care lumea să se căznească, a cărei tîlcuire să o fi mîntuit de greutate? A o suta arătare trimite l următoarea, mai spinoasă și anevoioasă decît o găsise ce dintîi. Cînd ajuns-am noi la împăcare: această carte d ajuns dovedit-a, nu mai este ce de spus pe veci? Aceast se vede mai bine la împricinări. Se dă împuternicire legii la sumedenie de doftori, sumedenie hotărîri și to atîtea tîlcuiri. Găsim noi totuși vreun capăt nevoii de tîl cuire? vede-se oare vreo înaintare și păsire nevoii de tîl cuire? ne trebuie oare mai puțini juzi și apărători decî atunci cînd această mulțime se afla în pruncia legiuirii Dimpotrivă, noi întunecăm și ne împotmolim înțelegerea nu o mai găsim decît în plata atitor opreliști și încuietori Oamenii nesocotesc racila firească a minții lor: ei nu fa decît să caute și să scotocească, purced mereu învîrtin du-se, înșiruind și încurcîndu-se în treabă, ca viermii noș tri de mătase și se înăbușă în ea. *Mus in pice*[690]. Pare c zărește în depărtare nu știu ce fulguire de lumină și ade văr închipuit; dar în timpul ce aleargă spre ea atîte greutăți îi stau de-a curmezișul drumului, piedici și no căutări, încît rătăcesc și se îmbată. Nu de loc altcum decî se întîmplă ciinilor lui Esop, care descoperind vreo arătar de trup mort plutind pe mare și neputînd să se apropi de el, apucară să bea apa, ca să secc trecerea și se înă bușiră. (c) Ceea ce se potrivește cu ce spunea Crates[69] despre scrierile lui Heraclit „că aveau nevoie de un citi tor bun înotător", ca adîncul și greutatea învățăturii sal să nu-l dea la fund și să-l înece.

(b) Nu-i decît slăbiciune anume care face să ne mul țumim de ceea ce alții sau noi înșine am găsit în aceast goană a cunoștinței; unul mai dibaci nu se va mulțumi Este totdeauna loc pentru unul următor, (c) da, și pentru

noi înşine, (b) şi o cale de mers aiurea. Nu este capăt în cercetările noastre; capătul nostru este pe cealaltă lume.

(c) Semn de strîmtorare a minţii sau de osteneală este cînd ea se mulţumeşte. Nici o minte mărinimoasă nu se opreşte în sinea ei: ea cere totdeauna şi se duce dincolo de puterile sale; ea are avîntări peste înfăptuirile sale; dacă nu merge înainte nu se sileşte şi nu se opinteşte şi nu se loveşte, nu este vie decît pe jumătate; (b) urmăririle sale n-au nici capăt, nici chip; hrana sa este (c) încîntarea, goana, (b) îndoielnicul. Ceea ce învedera de ajuns Apolo, vorbind totdeauna către noi în doi peri, întunecat şi piezîş, nesăturîndu-se, dar făcînd să ne muncim cu gîndul. Este o mişcare neorînduită, mereu, fără chip şi ţel. Născocirile sale se aţîţă, se fugăresc şi se înfrăţesc una din alta.

Asemenea vede-se într-un pîrîu curgător,
Nepărăsit o apă pe urma unei alta vălurind,
Şiroaie din vînă necurmată
Una după alta, şi una din alta fugărind.
Pe această cealaltă mînînd,
Şi-aceasta de cealaltă întrecută:
Mereu apa, apa împingînd
Pîrîu mereu şi totdeauna din apă neîncepută[692].

Mai multă trudă ai să tîlcuieşti tîlcuirile decît să dai tîlc lucrurilor, şi mai multe cărţi despre cărţi decît despre o altă supunere: nu facem decît schimb de glosse.

(c) Totul mişună de răstălmăciri; făuritori scumpi la vedere sînt ei.

Cea mai presus şi faimoasă ştiinţă în veacul nostru nu este oare a şti să pricepi învăţaţii? Nu-i oare ţelul obişnuit şi de pe urmă al tuturor învăţaţilor?

Părerile noastre se înghesuie unele peste altele. Cea dintîi stă drept tulpină celei de-a doua. A doua celei de-a treia. Ne căţărăm astfel din treaptă în treaptă. De aici vine că adesea cel cocoţat mai sus are mai multă cinste decît învrednicire; căci s-a urcat numai de-o şchioapă[693] pe umerii celui dinaintea lui.

(b) Cît de adesea şi prosteşte dacă e vorba, lungit-am eu cartea mea ca să îndrug despre mine? (c) Prosteşte, cînd ar fi numai de gîndit că ar fi trebuit să-mi amintesc

ceea ce zic de alţii, care aşa fac: „că ochirile cele atît de dese la lucrarea lor dovedesc iubirea care pîlpîie în inima lor, şi înseşi ciocănelele dispreţuitoare cu care o ghiontesc nu sînt decît răsfăţuri şi mofturi a mîngîierii mamei“, după Aristotel care spune că a te preţui sau a te dispreţui adesea se înfiripă din acelaşi fior al sfruntării. Căci a cere să fiu iertat deoarece sînt nevoit să-mi îngădui aceasta mai mult decît alţii, tocmai fiindcă despre mine şi de scrierile mele scriu ca şi cum ar fi alte fapte din ale mele, aceasta răstoarnă de la sine învederarea mea, eu nu ştiu dacă orişicine are s-o primească drept bună.

(b) Văzut-am în Germania că Luther lăsat-a tot atîtea întîmpinări şi certuri asupra îndoielii despre părerile lui, încă mai multe decît stîrnit-a despre sfintele Scripturi. Întîmpinarea noastră stă în cuvînt. Eu întreb ce este fire, desfătare, cerc şi schimbare la faţă. Întrebarea stă din vorbe şi se plăteşte de asemenea. O piatră este un trup, dar cine ar stărui: „şi trup ce este? — Cheag. — Şi cheag ce e?“, şi aşa mai departe, ar sili pînă la urmă pe cel care-i răspunde să meargă la marginile vederii lui. Se schimbă un cuvînt pentru alt cuvînt şi adesea mai necunoscut. Eu ştiu mai bine ce este om, decît că nu ştiu ce este animal, sau muritor sau mintos. Ca să stau la îndoială, iată că mi-o mijlocesc de trei ori atîta: este capul Hidrei[694]. Socrate întreba pe Memnon[695] ce înseamnă virtute: „Se află, spune Memnon, virtute de bărbat şi de femeie, de slujbaş şi de om la vatră, de copil şi de bătrîn. — Iată că-i bine! rosti Socrate: noi eram în căutarea unei virtuţi, iată un roi“. Noi punem o întrebare, ni se înapoiază un stol. Tot aşa cum nici o întîmplare şi nici un chip nu se aseamănă în totul unul cu altul, nici nu se osebesc în totul unul de altul. (c) Iscusit amestec al firii. Dacă feţele noastre nu ar fi asemănătoare nu s-ar şti alege omul de dobitoc; dacă nu ar fi neasemenea nu s-ar şti alege om de om. (b) Toate lucrurile se ţin prin vreo asemănare. Orice pildă are un greş şi întemeierea care se capătă din experienţă este totdeauna şubredă şi nedesăvîrşită: totuşi asemuirile se prind de cîte un colţ. Întocmai slujesc legile şi se potrivesc astfel cu fiecare din treburile noastre prin cîte un tîlc ocolit, silit şi pieziş.

Deoarece este atît de greu a statornici legile etice, care privesc datoria anume fiecăruia în sinea sa, este cu atît mai greu a statornici, cum vedem că este, şi nu-i minune, cele care cîrmuiesc atîţia inşi în parte. Vedeţi întocmirea acestui scaun al dreptăţii care ne cîrmuieşte. Este o dovadă curată a dobitociei omeneşti, atîta nepotrivire şi greşală aflăm in ea. Ceea ce noi găsim îngăduinţă şi asprime în dreptate, şi aceste le găsim atît de mult încît nu ştiu dacă se găsesc între amîndouă tot pe atît părţi bolnăvicioase şi mădulare neîmpreunate ale trupului în sine a fiinţării scaunului dreptăţii. Ţăranii acum tocmai mă vestiră grăbiţi că au lăsat într-o pădure care este a mea un om snopit în bătăi, care mai are încă suflare şi care le-a cerut apă şi încă ajutor să-l ridice puţin. Ei spun că nu au îndrăznit să se apropie de el de teamă să nu fie prinşi de oamenii legii, şi cum o păţesc cei întîlniţi lîngă un om ucis, să nu aibă a da socoteală de această întîmplare, ceea ce i-ar prăpădi, ei neavînd nici putere, nici bani ca să apere nevinovăţia lor. Ce le-aş fi putut eu spune? De bună-seamă că acest ajutor omenos le-ar fi adus ponoase.

Cîţi nevinovaţi pedepsiţi nu descoperit-am noi, spun fără vina judecătorilor, şi cîţi sînt pe care nu i-am descoperit? S-a întîmplat în vremea mea acestea: unii osînditi la moarte pentru ucidere, cu poruncă scrisă, de nu încă strigată, dar făcută hotărîrea. Ajuns aici, judecătorii vestiţi sînt de o judecătorie vecină de sub ei, că ea ţine nişte prinşi care cu tărie mărturisesc acea omucidere şi aduc întregului fapt lămurire netăgăduită. Se stă la sfat dacă totuşi se poate amîna hotărîrea poruncii pentru cei dintîi. Se ia în cătare noutatea pildei şi urmările sale, care încurcă judecăţile. Osînda fiind pe lege întocmită rămîne ca judecătorii să se căiască. Sumar, acei bieţi prăpădiţi cad jertfă scrisurilor legiuite. Filip sau un altul[696], ocoli un asemenea neajuns în felul următor[697]: el osîndi pe un om la o mare despăgubire către altul, prin hotărîre încheiată. Se descoperi adevărul peste puţină vreme, se găsi a fi judecate pe nedrept. De o parte era dreptatea cauzei, de altă parte, dreptatea rostului legiuirilor. El împăcă întrucîtva pe amîndouă, lăsînd hotărîrea cum era şi răsplătind din punga sa partea osînditului. Dar el avea a face cu o

întîmplare ce se putea îndrepta; ai mei fură spînzurați fără leac. (c) Cîte osîndiri văzut-am eu mai păcătoase decît păcatul?

(b) Toate acestea îmi amintesc de vechile păreri: că nevoit este să nedreptățească în mic cel care vrea să fie drept în mare și nedreptate în lucrurile mărunte face cel care vrea să izbutească a face dreptate în cele mari; că dreptatea omenească este întocmită pe tipar doftoricesc, în care tot ce este folositor este drept și cinstit, și cum țin stoicii că firea însăși purcede împotriva dreptății, în cea mai mare parte din înfăptuirile sale. (c) Și ceea ce întăresc cirenaicii, că nimic nu-i drept de la sine, că legile și datinile fac dreptatea; și teodoricienii, care găsesc drept ca înțeleptul să fure, să pîngărească, să facă tot soiul de blestemății dacă el vede că-i sînt folositoare.

(b) Nu-i leac. Ajuns-am într-atîta, ca și Alcibiade, că nu m-aș înfățișa vreodată, dacă pot, unui om care hotărăște asupra capului meu, ca cinstea mea și viața mea să atîrne de iscusința și grija apărătorului meu mai mult decît de nevinovăția mea. M-aș da platnic unui sfat al dreptății care să-mi cunoască fapta bună ca și cea rea, sfat de la care să am tot atîta de sperat cît și de temut. Despăgubirea nu mulțumește îndeajuns pe un om, al cărui fapt este mai bun decît a nu fi căzut în greșeală. Scaunul nostru al dreptății nu ne întinde decît o mînă a sa și încă pe cea stîngă. Oricine ar fi nu iese decît păgubit.

(c) În China, în al cărei regat orînduirea și meseriile, fără legătură și știre de ale noastre, în multe privințe întrec pildele noastre ca desăvîrșire, și a cărei istorie mă învață cît este lumea mai întinsă și felurită încît nici cei vechi, nici noi nu o pătrundem, slujbașii trimiși de principe, ca să cerceteze starea ținuturilor sale, sînt pedepsiți pe cît se ticăloșesc în sarcina lor și răsplătiți acei care s-au purtat bine cu un dar deosebit peste cele ce se cuvine îndeobște și în afară de ce este datorit slujbei lor. Se ia însărcinare nu numai ca răspundere, dar pentru a căpăta mai mult, nu a fi numai plătit, ci pentru a fi și răsplătit[698].

(b) Nici un jude, mulțumesc Domnului, încă nu mi-a vorbit ca jude, în orice cauză ar fi fost să fie, a mea sau o a treia, fie cu păcat sau obștească. Nici o temniță nu

m-a primit, nici măcar să o văd cum este. Închipuirea mi-o arată neplăcută pînă şi ca înfăţişare din afară. Sînt atît de însetat de libertate, că orice m-ar opri să ajung în vreun colţ al Indiilor m-ar strîmtori în traiul meu întrucîtva. Şi cîtă vreme aş găsi pămînt sau văzduh mai deschis aiurea nu aş zace într-un loc unde să fiu silit a mă ascunde. Dumnezeule! Cît aş suferi de rău starea în care văd atîţia inşi ţintuiţi pe un loc al acestui regat, opriţi să intre în oraşele de seamă şi la curţi şi a folosi drumurile mari ale lumii pentru că au avut de furcă cu legile noastre! Dacă legile cărora supus stau m-ar ameninţa cu vîrful degetului, m-aş duce pe loc unde ar fi să fie să-mi găsesc altele. Întreaga mea măruntă veghe în aceste războaie cetăţeneşti în care sîntem, sileşte ca ele să nu curme voia să mă duc şi să vin fără oprelişte.

Iar legile dăinuiesc pe încredere nu fiindcă sînt drepte dar fiindcă sînt legi. Este chezăşia nespusă a întemeierii lor; nu au alta.

Ceea ce mult le slujeşte. Ele adesea sînt făcute de proşti, de cele mai multe ori de inşi care din ură a face parte dreaptă lipsesc să fie drepţi, dar totuşi oameni care sînt făcători vani şi nehotărîţi.

Nimic nu se află mai greoi şi dînd greş mai din plin şi mai obişnuit decît legile. (b) Oricine li se supune fiindcă sînt drepte nu li se supune cu dreptate de partea care trebuie. Ale noastre, franţuzeşti, îmbie oarecum prin dezmăţul şi strîmbătatea lor la nerînduiala şi stricăciunea ce se vădeşte la împărţirea şi îndeplinirea lor. Hotărîrea le este atît de tulbure şi schimbăcioasă încît întrucîtva mîntuie şi neascultarea şi viţiul tîlcuirii, îndeplinirii şi ascultării lor. Aşadar, oricare ar fi rodul ce-l putem căpăta din experienţă abia va folosi oarecît aşezămîntului nostru acea pe care o culegem din pildele străine, dacă atît de rău tragem folosul din cea căpătată de la noi înşine care ne stă mai aproape şi neîndoios ne arată ceea ce ne trebuie.

Eu cercetez cum e sinea mea mai mult decît orice altă supunere. Este metafizica şi fizica mea.

Qua Deus hanc mundi temperet arte domum,
Qua venit exoriens, qua deficit, unde coactis
Cornibus in plenum menstrua luna redit;

Unde salo superant venti, quid flamine captet
Eurus, et in nubes unde perennis aqua.
(c) *Sit ventura dies mundi quae subruat arces*[699].

(b) *Quaerite quos agitat mundi labor*[700].

(c) La această şcoală mă las dus neştiutor şi nepăsător după legea atotcuprinzătoare a lumii. De ajuns o ve cunoaşte, atunci cînd o voi simţi. Ştiinţa mea nu ar pute să o facă a-şi schimba calea; nu se va osebi pentru mine Nebunie este să o speri şi mai mare nebunie să te necă jeşti cu aceasta, deoarece este neapărat una şi aceeaşi ob ştească şi a tuturor.

Vrednicia şi preţuirea cîrmuitorului trebuie curat ş din plin să ne uşureze grija cîrmuirii sale.

Căutările şi vederile filozofice nu slujesc decît să nu trească iscodirea noastră. Cu mare dreptate filozofii n întorc la orînduirile Firii; dar ele nu au ce face cu atît d grozavă cunoştinţă; ei le măsluiesc şi ne arată faţa car prea sare în ochi şi prea dreasă, după care ies atîtea în făţişări felurite ale unei atît de întreagă şi aceeaşi alcătui re. Aşa cum ne-a mijlocit picioare să umblăm, tot pe atî are ea priveghere ca să ne călăuzească în viaţă; nu pri veghere atît de iscusită, vînjoasă şi falnică cum este ce născocită de ei, dar la nevoie înlesnită şi mîntuitoare, ş care îndeplineşte foarte bine ceea ce spune cealaltă pen tru cel care are norocul să ştie a stărui cu inimă curată ş bună rînduială, vreau să zic firească. A se deda firii cî mai de-a dreptul înseamnă a se deda cu mai multă înţe lepciune. Cît de dulce şi moale căpătîi este neştiinţa ş neiscodirea ca să hodinească un cap bine întocmit![701]

(b) Mi-ar place mai bine să mă înţeleg în sinea mea decît (c) cu Cicero. (b) Din cele asupra-mi încercate aflu de ajuns cu ce să fiu înţelept, dacă aş fi bun cirac. Cine ţine aminte de păşirile mîniei sale trecute şi pînă unde l-a dus acel clocot vede urîtul acestei patimi mai bine decît în Aristotel şi încolţeşte în sinea lui o ură mai dreaptă. Cine îşi aminteşte de relele întîmpinate, de cele ce l-au ameninţat, de uşoarele întîmplări, care l-au clintit dintr-o stare în alta, se pregăteşte cu aceasta pentru schimbările viitoare şi pentru a cunoaşte adevărata sa stare. Viaţa lui Cezar nu aduce mai multă pilduire pentru noi

decît a noastră; fie împărătească, fie din popor, tot o viață este pe care toate întîmplările omenești o privesc. Să-i dăm numai ascultare: noi ne spunem tot ceea ce nouă ne trebuie. Cine-și amintește să se fi înșelat de atîtea și atîtea ori el însuși asupra judecății sale nu-i oare un prost să nu se ferească de ea pe veci? Cînd aflu că judecata altuia mă încredințează de o părere greșită nu aflu atît noutatea ce mi-a zis, ci acea nepricepere anume (puțin cîștig ar fi), cît aflu mai cu seamă slăbiciunea și trădarea înțelepciunii mele; din care trag îndreptarea întregului morman. În toate celelalte greșeli ale mele, de asemenea fac, și simt din acest rost marele folos în viață. Nu privesc felul și insul ca o piatră de care mă poticnesc; învăț să mă feresc peste tot de pasul meu și iau seamă să-l pun în rînd. (c) Să aflu că ai spus sau făcut vreo prostie nu-i numai atît, trebuie aflat că nu ești decît un prost. Învățătură mult mai cuprinzătoare și însemnată.

(b) Greșelile făcute atît de des din pricina aducerii mele aminte, tocmai atunci cînd mă bizui mai mult pe ea, nu sînt pierdute în zadar; ea poate să-mi jure în ceasul acesta și să mă încredințeze, eu scutur urechile; cea dintîi piedică adusă mărturiei sale mă ține în loc și nu aș îndrăzni să mă încred în ea despre lucruri cu greutate, nici să-i dau putere asupra faptei altuia. Și dacă nu ar fi să facă alții din lipsă de credință ceea ce eu o fac din lipsă de aducere-aminte aș lua totdeauna drept bun adevărul din gura altuia, nu pe al meu. Dacă fiecare ar sta să vegheze de-aproape urmările și împrejurările patimilor care-l stăpînesc, așa cum făcut-am eu cu cele ce mi-au fost date, le-ar vedea venind și ar încetini puțin zorul și goana lor. Ele nu ne sar totdeauna dintr-odată de grumaz; se află amenințare și treptare.

> *Fluctus uti primo coepit cum albescere ponto,*
> *Paulatim sese tollit mare, et altius undas*
> *Erigit, inde imo consurgit ad aethera fundo*[702].

Judecata are la mine scaun de frunte, cel puțin se silește cu grijă să rămîie acolo; ea lasă poftele mele să aibă mersul lor, și potrivnicia și prietășugul, fără să se adape din

cle şi să se molipsească. Dacă nu poate îndrepta celelalte părţi pe potriva ei cel puţin nu se învoieşte a fi slutită de ele şi vede de ale sale, pe seama ei.

Înştiinţarea făcută fiecăruia a se cunoaşte trebuie să aibă o mare însemnătate; deoarece acel zeu al ştiinţei şi luminii a cioplit-o deasupra templului său ca şi cînd are în cuprins tot ce-a vrut el să ne povăţuiască[703]. (c) Platon zice şi el că privegherea nu este alt decît îndeplinirea acestei porunci şi Socrate o întăreşte cu amănunţime în Xenofon. (b) Greutăţile şi întunecarea nu se dibuiesc în fiecare ştiinţă decît de cei cărora le este poarta deschisă. Căci încă mai trebuie întrucîtva suit o treaptă a înţelegerii ca să poţi lua în seamă că nu ştii; şi trebuie împins de o uşă ca să ştii că este încuiată. (c) De la aceasta se trage următoarea subţietate platoniciană, că nici cei care ştiu nu au a căuta să ştie, cu atît mai mult că ştiu, nici cei care nu ştiu, cu atît mai mult că pentru a căuta trebuie ştiut despre ce se caută. (b) Aşadar în aceasta, a se cunoaşte pe sine, treabă cu care oricine se vede mulţumit şi lămurit, la care oricine gîndeşte că se pricepe de ajuns, înseamnă că fiecare nu se pricepe de loc. (c) Cum arată Socrate lui Euthydemus, în Xenofon. Eu care nu văd de altă treabă, găsesc în aceasta atîtea adîncuri şi nesfîrşită felurime, încît ucenicia mea nu are alt rod decît a mă face să simt cît de mult îmi rămîne a învăţa. Slăbiciunii mele atît de des dovedită datorez înaplecarea ce am către sfială, către ascultarea încredinţărilor care-mi porunceşc a fi nepărăsit rece şi potolit în păreri, şi ura de cea necuvenită sfruntare certăreaţă, încrezută şi bizuită cu totul pe sine, duşmană de frunte a orînduirii şi adevărului. Ascultaţi-i dînd porunci: cele dintîi prostii pe care le pun înainte este că după cum este şirul cuvîntului întocmai se întemeiază religiile şi legile. (c) *Nil hoc est turpius quàm cognitioni et perceptioni assertionem approbationémque praecurrere*[704] (b) Aristarh[705] spunea că în vechime se găsiră abia şapte înţelepţi, iar în timpul său abia că se găsesc 7 neştiutori. Nu am avea noi oare mai multă dreptate să o spunem în timpul nostru? A întări şi a se îndărătnici în părere sînt neapărate semne ale prostiei. Cutare va fi dat cu nasul de pămînt de o sută de ori într-o zi: iată-l din nou împintenat,

tot atît de hotărît şi nezdruncinat ca şi mai înainte; ai spune că de atunci i s-a strecurat un nou suflet şi vigoare în pricepere, şi că i se întîmplă ca şi acelui fiu al pămîntului, care lua nouă putere şi se întărea din căderea sa,

cui, cum tetigere parentem,
Jam defecta vigent renovato robore membra[706].

Acest încăpăţînat nesupus nu se gîndeşte oare a-şi însuşi o nouă minte ca să apuce o nouă întîmpinare? Cu a mea experienţă, eu arăt neştiinţa omenească, care este, după a mea părere, cea mai temeinică parte din şcoala lumii. Cei care nu vroiesc să hotărască aceasta în ei, privind o pildă atît de vană cum este a mea sau a lor, să o adeverească prin Socrate, (c) maistrul maiştrilor. Căci filozoful Antistene spunea ucenicilor săi: „Haidem, voi şi cu mine să auzim pe Socrate; acolo eu voi fi ucenic cu voi". Şi, sprijinind acest canon al tagmei sale stoice, că virtutea ajungea să facă o viaţă fericită din plin şi mai adăuga că el nu are nevoie de un alt lucru: „decît de puterea lui Socrate".

(b) Această îndelungată luare-aminte cu care stărui a mă lua în cătare mă deprinde a judeca îndeajuns de bine despre ceilalţi, şi puţine lucruri sînt de care vorbesc mai cuvenit şi cum se cade. Adesea mi se întîmplă să văd şi să lămuresc mai nimerit stările prietenilor mei decît o fac ei înşişi. Am mirat pe unul cu pătrunderea arătării mele şi ştirea ce i-am dat despre sine. Fiindcă din copilărie m-am deprins a-mi oglindi viaţa în a celuilalt am căpătat îndemînare în această cătare şi, cînd mă gîndesc puţin îmi scapă în jur din cele ce-i slujesc: purtări, toane, spuse. Iau seama de totul: de ceea ce trebuie să ocolesc, cele ce trebuie să urmăresc. Astfel, dezvălui prietenilor mei din ale lor făcuturi pornirile lăuntrice; nu ca să pun în rost această necurmată felurime de fapte atît de răzleţite şi osebite, de soiuri anumite şi capuri şi să despart lămurit părţile şi împărţirile pe tagme şi tărîmuri ştiute,

Sed neque quam multae species, et nomina quae sint,
Est numerus[707].

(c) Învățații împart și înseamnă născocirile lor mai anume și amănunțit. Eu, care nu văd în ele decît atît cît îmi dau de veste ele despre folosul ce trag, fără rînduială înfățișez pe ale mele deavalma și pe bîjbîite. Ca și în aceasta: îmi întocmesc scrisul pe crîmpeie descusute cum este un lucru care nu se poate spune legat și cu toptanul. Nu se află în atare suflete, cum sînt ale noastre, nerăsărite și de rînd, legătură și potrivire. Înțelepciunea este o clădire trainică și întreagă, în care fiecare bucată își ține rîndul și poartă semn: (b) *Sola sapientia in se tota conversa est*[708]. (c) Las pe seama măiestrilor, și nu știu dacă o s-o scoată la capăt în lucrul atît de amestecat, atît de amănunt și furișat ca să puie în șir această nesfîrșită felurime de chipuri, și să oprească nestatornicia noastră și s-o așeze cu rost. Nu găsesc eu numai anevoios să leg faptele noastre unele de altele, dar găsesc anevoios a le arăta curat în parte prin vreo însușire deosebită, atît sînt din două și învîrstate cu osebite luminări.

Ceea ce se pomenește a fi arar la regele Macedoniei Perses, că mintea lui, neavînd prinsoare în nici o stare, umbla rătăcit în tot soiul de trai, și arăta apucături atît de zănatice și hoinare, încît nici el, nici nimeni altul nu-l cunoștea, îmi pare că se potrivește cam oricui pe lume. Și mai presus de toți, văzut-am pe un altul de o seamă cu el, căruia această pecetluire i s-ar potrivi încă mai bine, cred eu: nici o stare cumpănită, pornind mereu de la o culme la alta după trăzneli nebănuite, nici un fel de pășire fără pățanie și minunată întortocheare, nici o însușire curată; încît, chip de adevăr ar fi ca într-o zi să se vadă că el se silea și stăruia să se facă cunoscut a fi de necunoscut.

(b) Este nevoie de urechi foarte zdravene ca să te auzi tu judecat fățiș; și fiindcă puțini sînt care să o poată suferi fără pișcătură, cei care se încumetă la o astfel de treabă față de noi dovedesc un deosebit zor prieten, căci înseamnă a iubi sănătos să te apuci a înfrunta și răni pentru a folosi. Eu găsesc anevoios să judec pe acela în care însușirile rele întrec pe cele bune. (c) Platon hotărăște trei părți în cel care vrea să cerceteze sufletul unui altuia: știință, bunăvoință, îndrăzneală[709].

(b) Uneori, mă întrebau la ce aș fi gîndit că aș fi fost de folos celui care i-ar fi trecut prin minte să-i slujesc la vreo treabă cînd aveam anii pentru aceasta.

Dum melior vires sanguis dabat, aemula necdum
Temporibus geminis canebat sparsa senectus[710].

— „La nimic" — spusei. Și cer iertare bucuros că nu știu să fac lucru care mă robește altuia. Dar aș fi spus stăpînului meu adevărurile sale și aș fi luat în cătare apucăturile lui dacă ar fi vroit. Nu cu grămada, cu învățături dăscălicești pe care eu nu le știu (și nu văd ivindu-se nici o îndreptare acvea la cei care le știu), dar urmînd pas cu pas, la tot prilejul, și cu ochii minții judecînd bucată de bucată, curat și firește, dîndu-i a vedea cum este el după părerea mea îndeobște, împotrivindu-mă lingușitorilor săi. Nici unul din noi nu-i mai puțin vrednic decît regii, dacă ar fi neîncetat smintit, cum sînt ei de această blestemăție de inși. Cum de nu, dacă Alexandru, acel mare rege și filozof, nu s-a putut feri de aceasta! Aș fi avut îndeajuns credință, judecată și volnicie la aceasta. Ar fi slujbă fără nume; altminterea și-ar pierde harul și rostul. Și este o treabă care nu poate ține de toți fără alegere. Căci însuși adevărul nu are acea întîietate a fi folosit în tot ceasul și în tot felul: înstrunirea sa, oricît de nobilă ar fi, își are hotarele și mărginirile ei. Se întîmplă adesea, precum este lumea, că-i dai drumul în urechile principelui, nu numai fără înfruptare, dar și păgubitor și încă pe nedrept. Și nu vei ajunge a crede că o sfîntă mustrare să nu poată fi greșit adusă că nu trebuie lăsat din sporul miezului pentru a spori chipul în care se face. Aș vrea în această meserie un om mulțumit cu soarta sa,

Quod sit esse velit, nihilque malit[711],

și născut cu stare potrivită; ca să nu-i fie teamă pe de o parte că atinge viu și adînc inima stăpînului său și cu aceasta să-și poată dăuna sieși, și, pe de altă parte, fiind cu stare de mijloc ar avea o mai înlesnită legătură cu tot felul de oameni. (c) Aș vrea aceasta pe seama unui singur om, căci a o încuviința mai multora ar da prilej la

necuvenite îngăduințe. Da, și de la acela aș cere mai ales credincioasă tăcere.

(b) Nu-i de crezut un rege, cînd se laudă cu străşnicia lui că așteaptă întîmpinarea dușmanului ca să slujească faimei sale dacă nu poate răbda pe seama și spre îndreptarea lui vorbele neatîrnate ale unui prieten, care nu stăruiesc decît a fi auzite de el, ce rămîne de pe urma lor fiind în mîna sa. Și nu se află vreo stare între oameni care să aibă mai mare nevoie de adevărate și volnice înștiințări decît aceasta. Ei fac față unei vieți în vederea lumii; și au a fi pe placul părerii atîtor ochi încît, cum s-a îndătinat a li se tace tot ce-i abate din calea lor, ei se găsesc pe nesimțite împotmoliți în ura și ciuda popoarelor lor din împrejurări pe care adesea le-ar fi putut ocoli, nici măcar știrbind plăcerile lor, dacă ar fi fost cine să le dea de veste și să-i lămurească la timp. De obicei, cei pe care ei îndrăgesc se uită mai mult la ale lor decît la stăpîn; și le prieste cu atît mai mult, că slujirile adevăratei prietenii față de domnitor drept este că sînt puse la aspră și primejdioasă cumpănă; astfel că nevoie este nu numai de multă iubire și inimă credincioasă dar încă de vitejie.

La urma urmei, toată această peltea pe care o întind aici nu este decît sumarul încercărilor vieții mele, care este spre sănătatea insului în sinea lui, de ajuns pilduitor ca a sa învățătură să fie tocmai de luat în răspăr. Dar, cînd e vorba de sănătatea trupească, nimenea mai mult ca mine nu poate mijloci experiență mai folositoare, pe care o înfățișez curat, nicicum stricată și scrîntită cu meșteșugire și părere. Experiența stă pe zăcătura ei în privința doftoricirii unde judecata îi lasă întreg locul. Tiberiu spunea că oricine a trăit douăzeci de ani trebuie să se fi dumirit asupra lucrurilor care i-au fost dăunătoare sau propășitoare și știe să se călăuzească fără doftoricie. (c) Și poate învățat-a aceasta de la Socrate, care, cu grijă și ca învățătură de seamă, povățuind ucenicilor săi despre știința sănătății, adăuga că greu este ca un om cu înțeles luînd în cătare acele deprinderi, la mîncarea și băutura sa să nu fi lămurit mai bine decît orice doftor asupra ceea ce i-ar fi bun sau rău. (b) Astfel și face arătare doftoricia că ar avea totdeauna experiența dovedirii

faptului său. Aşadar, Platon dreptate avea să spuie că un om pentru a fi un adevărat doftor ar fi nevoie să fi păţit toate bolile pe care vrea să le tămăduiască şi necazurile cu împrejurările, despre care are de judecat. Drept este să capete buba, dacă ei vroiesc a o şti obloji. Cu adevărat în acela m-aş încrede. Deoarece ceilalţi ne duc ca şi cei care zugrăvesc mările, stîncile şi limanurile, şezînd la masa lor şi pun o corabie să se preumble printre ele fără habar. Aruncaţi-l în vîltoarea lor, el nu ştie pe unde s-o apuce. Ei ne fac arătare ca şi crainicul oraşului cînd trîmbiţează pentru calul sau cîinele pierdut: cutare păr, cutare înăţime, cutare ureche; dar puneţi-i de faţă, el nu-l cunoaşte totuşi.

Pentru Dumnezeu, să-mi dea doftoricia într-o zi vreun bun şi simţit ajutor, se va vedea cum aş striga sus şi tare:

Tandem efficaci do manus scientiae![712]

Meşteşugurile care ne făgăduiesc a ţine trupul şi sufletul sănătoase mult făgăduiesc; dar nici nu sînt altele care să ţie mai puţin ceea ce făgăduiesc. Şi în veacul nostru cei care se îndeletnicesc cu aceste meşteşuguri printre noi sînt cei la care se arată mai puţin isprăvile. Se poate spune despre ei cel mult că vînd leacuri doftoriceşti; dar că aceştia să fie doftori nu se poate spune.

Trăit-am de ajuns ca să socot chivernisirea care m-a mînat atît de departe. Pentru acela care va voi să o încerce, eu, slujitorul său, făcut-am dovedire. Iată unele din făcuturile sale după cum amintirea mi le va mijloci. (c) (Nu sînt alcătuit a nu mă deda după osebitele întîmplări, dar însemn cele ce mai adesea văzut-am puse la cale, care avut-au pînă în ceasul acesta mai multă ţinere la mine). (b) Felul meu de trai aidoma este cînd sînt bolnav ca şi cînd sînt sănătos: acelaşi pat, aceleaşi ceasuri, aceleaşi cărnuri şi aceeaşi băutură îmi slujesc. Nicicum nu adaug nimic, decît cumpănire în mai mult sau în mai puţin după puterea şi pofta mea. Sănătatea mea stă în a-mi păstra fără zguduire starea obişnuită. Văd că boala mă saltă dintr-o parte? dacă mă încred doftorilor, ei mă vor sălta de cealaltă; şi prin soartă şi prin meşteşug,

iată-mă scos de pe făgaşul meu. Nu cred mai netăgăduit decît aceasta: că nu aş putea fi dăunat de lucrurile care atîta timp mi-au fost îndătinate. De îndătinare ţine a da chip vieţii noastre, cum crede ea de bine: ea poate totul în aceasta: este băutura lui Circe, care osebeşte firea noastră cum îi place. Cîte naţii şi la trei paşi de noi, socotit-au de batjocură teama de boare care vădit pare că ne stînjeneşte, şi barcagiii noştri şi ţăranii rîd de aceasta. Îmbolnăveşti un german, să-l culci pe o saltea, şi pe un italian, pe fulgi; şi pe un franţuz fără perdea şi foc. Rînza spaniolului nu suferă felul nostru de mîncare, nici a noastră să bem ca elveticii.

Mă bucură un german, la Augsburg[713], că este împotriva vetrelor noastre din acelaşi ponos pentru care noi de obicei ponegrim sobele lor. Căci cu adevărat, căldura ceea mocnită şi apoi mirosul de încins al lutului din care sînt făcute ameţesc pe cei mai mulţi care nu sînt obişnuiţi cu ele. Pe mine, nu. Dar, nu e mai puţin de zis, acea căldură fiind una şi aceeaşi neîncetată şi peste tot, fără flăcărare, fără fum, fără vînt tras prin deschizătura căminurilor noastre, are totuşi cum să facă faţă cu a noastră. De ce nu ne luăm noi după clădirea romană? Căci se spune că în vechime, în casele lor foc nu se făcea decît pe din afară şi la temelia lor: de unde se strecura căldura în toată locuinţa prin ţevi aşezate în grosul zidului care treceau prin locurile ce aveau să fie încălzite; ceea ce văzut-am scris lămurit, nu mai ştiu în ce loc, în Seneca[714]. Acel german fălindu-se de înlesnirile şi frumuseţile oraşului său, care sînt fără îndoială de laudă, apucă să mă înştiinţeze de ceea ce trebuie să mă feresc; şi între cele dintîi neajunsuri de care el mă vestea fu apăsarea capului pricinuit aiurea de căminuri. El auzise pe careva plîngîndu-se de aceasta, şi mi-o da în seamă neavînd prilejul s-o fi păţit la el. Orice căldură care vine de la foc mă moaie şi mă apasă. Cu toate că Evenus zicea că înviorarea cea mai bună a vieţii de la foc vine. Eu prind a scăpa de frig cu totul în alt fel.

Noi ne ferim de vinurile ajunse pe fund; în Portugalia izul acela este o încîntare, şi este băutura principelui. Sumar, fiecare naţie are mai multe datini şi obiceiuri care

sînt nu numai necunoscute dar şi uricioase şi uimitoare pentru o altă naţie.

Ce-am face noi acelui popor care nu primeşte decît mărturii tipărite, care nu crede pe oameni dacă nu sînt în cărţi, nici adevărul dacă nu are iscuşenia vîrstei? (c) Noi dăm trecere prostiei noastre, dacă o încredinţăm tiparului. (b) Mult mai mare greutate află acela să se zică: „l-am citit", decît să se zică: „l-am auzit spunînd". Dar eu, care nu mă încred mai mult nici în gura, nici în mîna oamenilor, şi care ştiu că se scrie tot atît de nesăbuit pe cît se vorbeşte, şi care privesc evul acesta ca şi un altul trecut, pun în vedere tot atît de bucuros pe un prieten al meu, cît şi pe Aulus Gellius şi Macrobius şi ceea ce eu văzut-am, cît ceea ce ei scris-au. (c) Şi cum ei ţin că virtutea nu este mai mare dacă este mai de demult, eu socot că adevărul nu este mai înţelept fiindcă este mai vechi. (b) Spun adesea că este curat prostie, care ne face să alergăm după pilde străine şi cărturăreşti. Adusul lor este întocmai în ceasul acesta ca şi în timpul lui Homer şi Platon. Dar nu e oare că noi căutăm mai mult cinstea punerii în vedere decît adevărul cuvîntării? ca şi cînd mai mult ar fi să iei cu împrumut de pe taraba lui Vascosan sau Plantin[715] arătarea noastră, decît ce se vede în satul nostru. Sau mai bine, poate şi neîndoios este, că nu avem duhul să dibuim şi să dăm preţ la ce ne stă în faţă şi să-l judecăm de ajuns de viu ca să tragem o pildă? Căci dacă spunem că ne lipseşte precăderea ca mărturia de noi adusă să capete crezămînt, fără rost o spunem. Cu atît mai mult ca, după a mea părere, de la lucrurile cele mai obişnuite şi mai cunoscute, dacă am şti să le punem în lumina lor, se poate da chip celor mai mari minuni ale firii şi celor mai uimitoare pilde, mai ales în privinţa faptelor omeneşti.

Iar despre ceea ce am eu în seamă, lăsînd pildele ştiute de mine din cărţi, (c) şi ce zice Aristotel de Andron din Argos, că el trecea fără băutură asprele nisipuri ale Libiei, (b) un gentilom[716], care îndeplinise cu vrednicie mai multe însărcinări, spunea în faţa mea că se dusese de la Madrid la Lisabona în toiul verii fără să bea. Este zdravăn ca sănătate pentru anii săi şi nimic deosebit nu are în traiul său decît că stă două sau trei luni, fie chiar şi un an, mi-a

spus el fără să bea. Simte o răscolire, dar o lasă să treacă şi zice că este o poftă care de la sine uşor se potoleşte; şi el bea mai mult după toane decît de nevoie sau de plăcere. Nu demult întîlnii unul din cei mai învăţaţi oameni din Franţa, dintre cei care au avere mai mult decît bunicică, lucrînd într-o sală care i se golise de ţoale şi în jurul lui o droaie de slugi care făceau larmă cu totul în voie. El îmi spuse, (c) şi Seneca aproape de asemenea spune[717] despre el (b) că această larmă îi prinde bine ca şi cînd la izbitura zgomotului se aduna şi se strîngea mai mult în sine ca să gîndească şi că această furtună de voci împingea gîndurile lui înlăuntru. El avusese la Padova, fiind şcolar, cămara de învăţătură aşezată atît de multă vreme în bătaia poştalioanelor şi a vuietului pieţii, că nu numai se deprinsese să nu nesocotească zgomotul dar să-i şi folosească pentru ceea ce avea de învăţat el. (c) Socrate răspundea lui Alcibiade care se mira decum putea el să sufere neîncetata turuială a gurii soţiei sale: „sînt obişnuit ca şi cei obişnuiţi cu sunetul necurmat al roţilor de scos apă". (b) Eu, cu totul dimpotrivă sînt: am mintea primitoare şi gingaşă la pornire; cînd stă la cumpănă cu sine, cel mai uşor bîziit de muscă o ucide.

(c) Seneca, în tinereţea sa, prins de zorul pildei lui Sextius a nu mînca lucru care să fi fost ucis, se lipsi cu plăcere timp de un an de aceste. Se lăsă numai ca să nu fie bănuit că ia acest obicei de la religiile cele noi care se răspîndiseră. Pe urmă se ţinu de poveţele lui Attalus, a nu se culca pe saltele moi şi pînă la bătrîneţe urmă să aibă din cele în care nu se înfundă trupul. Ceea ce după obiceiul vremii lui făcea să fie socotit aspru, al nostru face să fie ţinut drept molatic[718].

(b) Priviţi osebirea traiului argaţilor mei de al meu: sciţii şi Indiile nu au nimic care să fie mai depărtat de felul meu. Eu ştiu c-am scos de la cerşit copii ca să-i pun în slujbă la mine; curînd după ei m-au părăsit, şi hrana şi îmbrăcămintea de la mine, ca să se întoarcă la traiul lor de mai înainte şi am găsit unul pe urmă adunînd mîndii în gunoi drept cină, şi nici cu rugăminte, nici cu ameninţare nu-l ştiui depărta de gustul şi dulceaţa ce află în sărăcie. Pribegiţii au măreţiile şi desfătările lor, şi spune-se, ca şi bogaţii, au cinuri şi orînduieli politiceşti.

Sînt urmările îndătinării. Ea nu numai că ne poate mîna în orice chip îi place (totuşi înţelepţii spun că trebuie să rămînem neapărat în cel mai bun chip pe care ni-l înlesneşte[719]), dar şi la schimb şi la ales, care este o deosebită şi folositoare ucenicie. Cel mai bun în apucăturile mele trupeşti este că mă mlădiez şi nu mult mă îndărătnicesc: am înaplecări mai curate şi de rînd şi mai plăcute decît alţii; dar eu foarte puţină osteneală mă depărtez de ele şi mă strecor cu uşurinţă într-alt chip, dimpotrivă. Un tînăr trebuie să răstoarne rînduielile lui pentru a-şi trezi vigoarea, să o ferească de mocnire şi înfricare. Şi nu-i fel de a trăi mai prostesc şi mai lîncezit, decît cel în care se ia după povaţă şi ascultare.

Ad primum lapidem vectari cùm placet, hora
Sumitur ex libro; si prurit frictus ocelli,
Angulus, inspecta genesi collyria quaerit[720].

El se va arunca adesea dincolo de margini, dacă mă crede; altminterea cel mai neînsemnat dezmăţ îl doboară, ajunge a fi neîndemînatic şi uricios între oameni. Cea mai nepotrivită însuşire a unui om de omenie este migala şi supunerea unui anumit fel de trai; dacă se ţine anume de el şi nu-i mlădios, nici nu se dedă altuia. Este ruşinos să laşi din neputinţă să se facă sau să nu te încumeţi a face cele ce vezi că fac ortacii tăi. Asemenea oameni să rămîie la vatra lor. Oriunde altul nu li se cuvine; dar ca om de oaste este viţios şi nesuferit, el care, după cum spunea Philopoemen[721], trebuie să se obişnuiască cu toată felurimea şi necumpănirea vieţii.

Măcar c-am fost deprins pe cît se poate cu volnicia şi nepăsarea, totuşi pare-se din trîndăvie, oprindu-mă îmbătrînind la anume fel de a fi (anii mei depărtîndu-se de slujbă şi nemaiavînd de-acum înainte a privi aiurea decît a ţine), pe negîndite îndătinarea a şi pus atît de bine pecetea pe unele lucruri, încît eu numesc depăşire înlăturarea lor. Şi, pe nebănuitele, nu pot dormi cu lumină, nici lua o gustare între mese, nici prînzi, nici dormi decît la lung răstimp, ca trei ceasuri pline, (b) după cină, nici să fac copii înainte de culcare, nici să-i fac de-a-n-picioarele, nici ca să sufăr sudoarea mea, nici să beau apă curată sau vin curat, nici să stau multă vreme cu capul gol, nici

să mă tundă după cină; şi mi-ar lipsi tot atît de greu r
nuşile cît şi cămaşa şi spălatul după masă şi după s
lare, şi polog şi perdele la patul meu, ca lucruri foa
trebuincioase. Aş cina fără faţă de masă, dar ca germa
fără ştergar alb, foarte anevoie; le mînjesc mai mult d
ei şi decît italienii; şi mă ajut puţin cu lingura şi fur
liţa, mă plîng că nu s-a urmat calea cum văzut-am că
apucase după pilda regilor, să ni se schimbe şterga
după felul de mîncare ca şi farfuria. Ni se spune despre a
harnic ostaş, Marius, că îmbătrînind, se făcu gingaş
băutură şi nu o lua decît într-o cană anume. Şi eu s
îndemnat să am un anume fel de pocal, şi nu beau l
curos într-unul obişnuit, nici din mîna oricui. Nu-mi pl
nici un fel de metal, ci o plăsmuire limpede şi străve

(c) Şi ochii mei au a se desfăta, pe cît pot.

(b) Datorez mai multe asemenea răsfăţuri obiceiu
Firea, pe de altă parte, mi-a dăruit şi ea ale ei: cum
fi să nu mai pot suferi două mese întregi pe zi fără
nu-mi cadă greu. Nici să mă lipsesc cu totul de una
mese fără a mi se usca gura şi a mi se tăia pofta de m
care. Şi fără ca o prea lungă umezeală în aer să nu
supere. Căci de cîţiva ani, la corvezile războiului, c
alergi toată noaptea, după cum se întîmplă de obicei, d
cinci sau şase ceasuri, rînza începe a mi se tulbura
aprige dureri de cap şi nu ajung în zori fără să vărs. A
cum alţii se duc să mănînce, eu mă duc să mă culc
pe urmă sînt tot atîta de voios ca mai înainte. Din t
deauna ştiusem că boarea nu se lasă decît cu ivirea n
ţii; dar în aceşti ani din urmă, am trăit foarte aproa
şi multă vreme cu un senior care se încredinţase de-a
nelea că boarea este mai pătrunzătoare şi primejdio
un ceas sau două înainte de scăpătatul soarelui. Şi
fereşte cu grijă de ea, neţinînd seamă de umezeala nop
m-a făcut să-mi însuşesc nu atît judecata sa cît simţu

Ce-i de zis, cînd însăşi îndoiala clinteşte închipui
noastră, şi ne schimbă? Cei care dintr-odată se lasă d
pe acest clin trag de-a binelea prăpădul asupra lor.
plîng pe mai mulţi gentilomi care din prostia doftori
lor s-au pus sub oboroc tineri de tot şi sănătoşi. În
mai bine să suferi troahna o dată decît să pierzi pe v
din nedeprindere legătura cu traiul îndeobşte pentru fa

atît de obişnuite. (c) Supărătoare ştiinţă, care ponegreşte cele mai dulci ceasuri ale zilei. (b) Să lungim stăpînirea noastră pe cît ne ţin puterile. Cu cît mai des te hîrşeşti la întîmpinări, şi-ţi îndrepţi firea, cum făcu Cezar cu boala a pustiu tot nesocotind-o şi înfruntînd-o. Trebuie să te dedai celor bune orînduieli, dar nu să te robeşti lor, dacă nu a celora, de se găseşte vreuna, a căror nevoie şi robire să fie folositoare.

Şi regii şi filozofii se duc la umblătoare, cucoanele de asemenea. Vieţile cu vază sînt platnice ceremoniei; a mea, la umbră şi a căminului, se bucură de firească îngăduinţă în totul; ostaş şi gascon sînt însuşiri şi ele cam supuse neeuviinţei. De aceea, aş mai spune despre aceasta: că nevoie este să o sileşti la anume ceasuri din zi şi din noapte, şi a stărui în aceasta, dar să nu te supui, cum făcut-am eu îmbătrînind la grija să te uşurezi la loc şi scaun anume şi să-ţi fie piedică şi să-ţi pricinuiască un lung răgaz şi lenevire această treabă. Măcar că la slujirile cele mai murdare nu este oare întrucîtva de iertat să cer mai multă grijă şi curăţenie? (c) *Natura homo mundum et elegans animal est*[722]. Dintre toate faptele fireşti, este cel care sufăr eu mai puţin să fie oprit pe loc. (b) Văzut-am mulţi inşi de oaste stînjeniţi de nerînduiala pîntecului lor; al meu şi cu mine nu dăm greş vreodată în ce avem a face, care se petrece cînd mă scol, dacă vreo aprigă boală sau treabă nu ne tulbură.

Nu stau aşadar a mă gîndi, cum o spuneam, unde pot bolnavii să se ogoiască mai bine dacă nu amănînd cum sînt în traiul în care au crescut şi din care s-au hrănit. Schimbarea, oricare ar fi, zăpăceşte şi ştirbeşte. Apucaţi a crede că dăunează castanele perigurdinului sau unuia din Luca, şi laptele şi brînza oamenilor de la munte. Li se povăţuieşte un nou soi de viaţă: schimbare pe care nici unul sănătos nu ar suferi-o. Povăţuiţi apă unui breton de 70 de ani, închideţi într-o baie de aburi pe un om de la mare, opriţi pe un slujitor basc să hoinărească; ei înţepenesc, şi de lipsă de aer şi de lumină.

An vivere tanti est?[723].
Cogimur a suetis animus suspendere rebus,
Atque, ut vivamus vivere desinimus . . .[724].

Hos superesse rear, quibus et spirabilis aer
Et lux qua regimur redditur ipsa gravis?[725].

Dacă alt bine nu fac, măcar atîta fac, pregătesc pe suferind din vreme pentru moarte, ciuntindu-le puțin cîte puțin și curmîndu-le folosința vieții.

Și sănătos și bolnav, bucuros m-am lăsat dus la poftele care mă zoreau. Eu dau mare precădere dorințelor și înaplecărilor mele. Nu-mi place să tămăduiesc răul cu răul. Urăsc leacurile care supără mai tare decît boala. Să fiu supus curmăturii și a mă lipsi de plăcerea să mănînc stridii înseamnă două rele în loc de unul. Răul ne împunge dintr-o parte, leacul de cealaltă. Dacă sîntem sortiți a ne înșela să ne dăm mai curînd sorților plăcerii. Lumea face pe dos, și gîndește că nimic nu-i folositor dacă nu-i și cu ponos; lesniciunea dă de bănuit. Pofta mea în mai multe lucruri s-a împăcat de la sine și potrivit sănătății rînzei mele cu mai mult noroc. Iuțeala și pipărarea zemurilor îmi plăceau tînăr fiind; de-atunci rînza mea ostenindu-se, gustul a urmat-o deîndată. (c) Vinul dăunează bolnavului; este cel dintîi lucru de care gura mea se scîrbește, cu o scîrbă neînfrîntă. (b) Orice primesc nevolnic îmi strică și nimic nu-mi strică care fac cu foame și voioșie; n-a purces vreodată pătimire de la fapt care să-mi fi fost tare plăcut. Măcar că făcut-am să se supuie plăcerii mele orice hotărîre doftoricească. Și în tinerețe,

Quem circumcursans huc atque huc saepe Cupido
Fulgebat, crocina splendidus in tunica[726],

m-am lăsat tot atît cît și un altul în dezmăț și nesocotință, pe voia dorinței care mă ținea prins.

Et militavi non sine gloria[727],

totuși, mai nepărăsit și pe îndelung decît în salturi:

Sex me vix memini sustinuisse vices[728].

Este nenorocire și minune, fără îndoială, să mărturisesc slăbiciunea anilor în care mă găseam, cînd mă aflai întîia oară sub puterea ei, căci fu mult timp înaintea soroculuí să aleg și să cunosc. Nu-mi amintesc despre mine atît de

departe. Şi se poate alătura soarta mea de a lui Quartilla[729], care nu-şi amintea de fecioria lui.

Inde tragus celerésque pili, mirandáque matri
Barba meae[730].

Doftorii de obicei cu folos supun orînduielile lor aspre tăriei poftelor stîrnite în bolnavi; acea mare dorinţă nu poate fi închipuită atît de străină şi vitioasă ca să nu fie cerută de fire. Mai apoi, cît de mult însemnă a mulţumi năzarea! După părerea mea, partea aceasta priveşte totul, măcar întrece orice alt. Suferinţele cele mai rele şi obişnuite sînt cele cu care ne încarcă năzărirea. Cuvîntul spaniol îmi place în mai multe feluri: *Defienda me Dios de my*[731]. Mă plîng, fiind bolnav, că nu am vreo dorinţă cărcia să-i mijlocesc mulţumirea împlinirii; cu greu doftoricia m-ar îndrepta. Tot pe-atît mi-e şi sănătos: de loc nu mai văd ce să spor şi să vreau. Jale este a fi ostenit şi slăbit pînă a şi dori.

Meşteşugul doftoriciei nu este atît de întemeiat ca noi să nu avem cuvîntul pentru orişice am face. Ea schimbă după ţinut şi după lună, după Farnel şi după Escale[732]. Dacă doftorul vostru nu află decît bine să dormi, să foloseşti vin sau cutare vînat, ţie să nu-ţi pese a găsi un altul care nu va fi de părerea lui. Felurimea vederilor şi părerilor doftoriceşti îmbrăţişă tot soiul de chipuri. Văzui un biet bolnav crăpînd şi sfîrşindu-se de tulburarea lecuirii sale, ca de atunci să-şi bată joc de el un alt doftor care înlătura povaţa ceea ca dăunătoare; îşi dăduse el oare cu bine osteneala? De curînd un om al meşteşugului lor a murit de piatră. El se căutase cu postit peste măsură ca să se tămăduiască de racilă; ortacii lui spun că, dimpotrivă, acel post uscase şi copsese nisipul în rărunchi.

Băgat-am de seamă că la răni şi la boli a vorbi mă supără şi-mi face rău tot atît cît şi o altă turburare ce aş avea. Vocea mă costă şi mă osteneşte, căci o am ascuţită şi stăruitoare; într-atîta că atunci cînd am avut a fi ascultat de cei mari în treburi cu greutate, adesea le-am dat în grijă să-mi potolească vocea. Următoarea poveste are darul să mă veselească: unul[733], într-o şcoală grecească vorbea ca mine tare. Orînduitorul ceremoniilor îi ceru să vorbească mai domol: „să-mi dea glasul după care vrea

el să vorbesc". Celălalt îi răspunse să-şi potrivească glasul după urechile celui cu care vorbeşte. Era bine spus, numai să o ştii face: „Vorbiţi după cum aveţi treabă cu ascultătorul vostru". Căci, de este a zice: „să fie de ajuns dacă vă aude", sau: „potriviţi-o după el", eu nu găsesc că este drept. Glasul şi mişcarea vocii are întrucîtva un înţeles şi o însemnare, după cît gîndesc eu; eu trebuie să-l mînui, ca să mă arate pe mine. Se află voce de învăţătură, de pildă, voce de măgulire sau de mustrare. Eu vreau ca vocea mea, nu numai s-ajungă pînă la el, dar de se nimereşte să-l atingă şi să-l pătrundă. Cînd bruftuluiesc pe vătaful meu cu glas aspru şi răstit, bine i-ar merge să apuce a-mi spune: „Stăpîne, grăieşte mai moale, te aud cum trebuie". (c) *Est quoedam vox ad auditum accommodata, non magnitudine, sed proprietate*[734]. (b) Vorba este pe jumătate a celui, care vorbeşte, altă jumătate celuia care ascultă. El trebuie să se pregătească a o primi după avîntul ce are ea. Ca şi între cei care joacă de-a lapca, cel care întîmpină păşeşte şi se pregăteşte după cum vede că se mişcă cel care aruncă şi după felul loviturii.

Experienţa m-a învăţat încă şi aceasta, că ne pierdem din nerăbdare. Bolile au viaţa lor şi hotarele lor, (c) suferinţele lor şi sănătatea lor.

Alcătuirea bolilor făcută este pe tiparul alcătuirii animalelor. Soarta lor îşi are marginile de la ivire şi sorocul; cine încearcă să le scurteze cu sila prin putere, împiedicînd mersul lor, le lungeşte şi înmulţeşte şi le înrăieşte în loc să le potolească. Sînt de părerea lui Crantor, că nu trebuie să te împotriveşti relelor, nici cu încăpăţînare, nici nesocotit, nici să cazi cu moleşeală pradă lor, dar că trebuie să le dai pas firesc, după cum sînt ele şi cum sîntem noi. (b) Trebuie să dai drum bolilor; şi aflu că întîrzie mai puţin la mine, care le las să-şi facă mendrele; şi trecut-au din cele care sînt socotite mai îndîrjite şi stăruitoare, de la sinea lor istovindu-se; fără ajutor şi meşteşug, şi împotriva celor scrise. Să lăsăm firea un pic în ale ei: ea ştie mai bine trebile ei decît noi. — „Dar cutare a murit de aceasta". — „Aşa vei păţi şi dumneata, dacă nu de astă boală, de alta". Iar cîţi nu fost-au mîntuiţi de moarte, avînd trei doftori în circă? Pilda este o oglindă aburită, luată din atoteuprins şi cu tîle împrăştiat. Dacă un leac

este desfătător, în clipa de față, primește-l; este măcar un bun cîștigat. (c) Nu aș sta să mă gîndesc nici la nume, nici la culoare, dacă este atrăgătoare și gustoasă. Plăcerea este una din părțile de seamă ale cîștigului.

(b) Am lăsat să învecheaască și să moară în mine de firească moarte, troahne, umflături ale podagrei, amorțiri, bătăi de inimă, dureri de cap și alte pățanii, pierite cînd pe jumătate mă dedasem să le ogoiesc. Le dai în lături mai ușor cu bunăvoință decît cu îndîrjire. Trebuie suferit cu blîndețe legile stării noastre. Noi sîntem ursiți să îmbătrînim, să slăbim, să ne îmbolnăvim, în ciuda oricărui leac. Este cel dintîi învățămînt pe care mexicanii îl împărtășesc copiilor lor, cînd se despart de pîntecul mamelor, și ei îl întîmpină cu: „copilule, ai venit pe lume ca să rabzi; să rabzi, să suferi și taci".

Nu-i drept să te amărăști că i s-a întîmplat cuiva ceea ce se poate întîmpla fiecăruia (c) *indignare si quid in te iniquè propriè constitutum est*[735]. (b) Priviți un bătrîn, care cere lui Dumnezeu să-i ție sănătatea întreagă și în floare, adică să-l întoarcă la tinerețe.

Stulte, quid haec frustra votis puerilibus optas?[736].

Nu-i oare nebunie? Nu-l ține starea lui. (c) Podagra, piatra, nemistuirea sînt mărturiile anilor îndelungi și a lungilor călătorii, a căldurii, ploilor și vînturilor. Platon nu crede că Esculap s-a ostenit s-ajute cu îngrijiri dăinuirea vieții într-un trup șubrezit și prostit, nefolositor țării sale, nefolositor slujbei și neputincios să aibă copii sănătoși și vînjoși, și nu găsea această grijă cuvenită dreptății și privegherii dumnezeiești care trebuie să îndrumeze tot lucrul cu folos. (b) Bunul meu moș, gata este: îndreptare nu ți se va ști face, cel mult vei fi proptit și căptușit cîte puțin și se va lungi cu cîteva ceasuri nevoia ta.

(b) *Non secus instantem cupiens fulcire ruinam,*
Diversis contra nititur obicibus,
Donec certa dies, omni compage soluta,
Ipsum cum rebus subruat auxilium[737].

Trebuie învățat a răbda ceea ce nu poți înlătura. Viața noastră este întocmită, ca și înșirarea lumii, din nepo-

triviri, din felurite glasuri, dulci și aspre, ascuțite și joase moi și răsunătoare. Cîntărețul căruia nu i-ar place decît unele din ele, ce-ar voi el să spună? El trebuie să știe să se slujească de toate laolaltă și să le îmbine. Noi, de asemenea, bunurile și relele ce sînt în măduva vieții noastre. Ființa noastră nu poate fără acest amestec și unele nu sînt mai puțin trebuincioase decît altele. A încerca să stai împotriva nevoii firești este să faci dovada nebuniei lui Ctesiphon, care se punea la încercare dînd picioare catîrului său[738].

Cer sfat arareori pe seama neajunsurilor ce simt, căci aici oamenii sînt grozavi cînd te țin în prinsoarea lor, îți împuie urechile cu prezicerile lor; și dînd de mine altă dată slăbit de suferință, m-au îngrijit cumplit cu povețele și mutra lor dăscălicească; amenințîndu-mă ba de mari dureri, ba neapărat cu moartea. Nu am fost doborît cu aceasta, nici clintit din locul meu, dar am fost izbit și înghiontit; dacă judecata mea nu s-a schimbat, nici turburat, totuși a fost zgîndărită și necăjită; este totdeauna frămîntare și luptă.

Iară eu am grijă de închipuirea mea pe cît pot mai blînd, și de-aș putea, aș scuti-o de orice trudă și întîmpinare. Ea trebuie să fie ajutată și măgulită și înșelată de cine poate. Mintea mea este bună de treaba asta: nu-i lipsește arătări în toate: dacă m-ar încredința atît pe cît propovăduiește mult și bine m-ar ajuta.

Place-va o pildă? Ea îmi spune că este pentru binele meu că am piatră; că zidiri de un leat cu mine au firește de suferit vreo scurmare (este timp să înceapă a se lăsa și lăbărța; este o nevoie îndeobște, și ar fi oare a se face vreo nouă minune pentru mine? Plătesc cu aceasta chiria bătrîneții; și nu aș ști-o găsi mai pe ieftin); că ploconul trebuie să mă aline fiind căzut în pătimirea cea mai obișnuită a oamenilor din timpul meu (pretutindeni văd pătimiți ca și mine și-mi face cinste această cumetrie, mai ales că se leagă mai bucuros de cei mari: sămînța sa are noblețe și trecere). Și dintre oamenii ce o suferă, puțini sînt care scapă cu mai bună tocmeală; iar dacă ei se ostenesc cu rînduieli supărătoare și au plicticoasa și zilnica luare a leacurilor doftoricești, eu nu o răzbesc decît datorită curat norocului meu bun: căci unele fierturi din amestec

obișnuit al eringiului cu iarba turcului, înghițite numai de două sau trei ori de hatîrul doamnelor, care mai drăgălaș decît asprimea suferinței mele mi le îmbiau pe jumătate ca din a lor, mi-a părut tot atît de ușor de luat pe cît de nefolositor ca ispravă. Ei au a plăti o mie de acatiste lui Esculap și tot atîția scuzi doftorului lor, pentru scurgerea ușoară a nisipului și din plin, pe care eu adesea o capăt din dărnicia firii. (c) Însăși cuviincioasă purtare în frecușul lumii nu-i tulburată de aceasta, și rabd udul zece ceasuri și tot atît de îndelung ca și un altul.

(b) „Teama de acest rău, el spune, te înspăimînta odinioară, cînd nu ți-era cunoscut: strigătele și deznădejdea celor care-l înăspreau cu a lor nerăbdare iscau la tine groaza de el. Este un rău care-ți biciuie mădularele cu care mai mult ai păcătuit; ești om care ai cuget.

Quae venit indignè poena, dolenda venit[739].

Vezi această pedeapsă; este mai blîndă față de altele și cu îndurare părintească. Vezi tîrziul ei: nu stinjenește și nu dă de lucru decît în răstimpul vieții tale, care așa și așa pierdut și sterp este aevea, căci vine ca pe înțelese să ia locul nepotolirii și plăcerilor tinereții tale. Teama și mila pe care lumea are față de această pătimire îți slujește ca un prilej de fală; însușire, de care și dacă ți-ai mîntuit judecata și ți-ai lecuit vorbirea, prietenii tăi totuși încă mai deslușesc unele dresuri de ale ei în făptura ta. Este o plăcere s-auzi zicîndu-se de tine: iată are tărie, iată, multă răbdare. Ești văzut asudînd, pălind, roșind, cutremurîndu-te, vărsînd pînă la sînge, întîmpinînd cîrciri și zbuciumări ciudate, uneori picurîndu-ți lacrimi grele din ochi, lăsînd ud negru și spăimîntător și avîndu-l oprit de cîte o piatră țepoasă și aspră, care împunge și julește crunt mădularul la ieșire; totuși, tu, stînd de vorbă, purtîndu-te ca de obicei, glumind din timp în timp cu cei din jurul tău, ținînd partea ta într-o sfătuire întinsă, dînd drum suferinței tale înlături de vorbele tale.

„Îți amintești de acei oameni din timpurile trecute, care umblau după dureri cu atît de mare zor, ca să ție virtutea vie și deprinsă cu ele? Pune-ți în gînd că firea te îndeamnă și te poartă spre această falnică învățătură, la

care niciodată nu ai fi purces din însăşi voia ta. Dacă îmi vei spune că este un rău primejdios şi ucigător, care altele nu sînt? Căci este înşelătorie doftoricească să laşi pe unele de o parte de care spun că nu merg neapărat la moarte. Ce-are a face dacă acolo merg din pătimire şi dacă se strecoară şi ocolesc uşurel pe calea care tot acolo ne duce? (c) Dar tu nu mori pentru că eşti bolnav, mori fiindcă eşti viu. Moartea totuşi te ucide fără ajutorul bolii, iar pe unii bolile i-au depărtat de moarte şi mai mult au trăit fiindcă li se părea că în dusul lor ei sînt pe moarte. Mai spune că se întîmplă ca şi cu rănile, boli lecuitoare şi mistuitoare. (b) Adesea curmătura nu este mai puţin trainică decît tine; şi se văd oameni la care din a lor copilărie ea nu a încetat pînă la adînci bătrîneţi, şi dacă ei nu s-ar fi lăsat de însoţirea ei, ar fi dăinuit mai departe. O ucideţi mai des decît ea pe voi şi dacă ar arăta chipul morţii de aproape nu ar fi oare bună treabă pentru unul ajuns în vîrsta de a fi adus la gîndul săvîrşirii lui? (c) Şi ce-i mai rău, nici nu mai ai pentru cine să te însănătoşeşti. Şi-aşa şi aşa, cînd vine ziua, nevoia îndeobşte te cheamă. (b) Ia în seamă cît de iscusit şi blînd te scîrbeşte de viaţă şi te desparte de lume: nu silindu-te cu tiranică supunere, ca atîtea alte suferinţe pe care le vezi la bătrîni, care se ţin mereu şi nepărăsit, ţintuindu-i de slăbiciune şi dureri, dar dînd de ştire şi poruncind din timp în timp, amintindu-ţi, mijlocind lungi răgazuri de astîmpăr, ca şi cum ţi-ar da prilej să stai a gîndi şi răstălmăci învăţătura în tihnă; ca să-ţi dea putinţa să judeci sănătos şi să hotărăşti ca un om vrednic despre fiinţarea ta pe de-a-ntregul, şi în bine şi în rău, şi în ziua însăşi dîndu-ţi trai fie foarte vioi, fie de nesuferit. Dacă nu îmbrăţişezi moartea îi strîngi măcar palma o dată pe lună. (c) De unde ai mai mult a spera că te va prinde într-o zi fără ameninţare şi că, fiind atît de adesea dus pînă în liman, te bizui că eşti încă la hotarul obişnuit cînd vei fi într-o bună dimineaţă tu şi a ta bizuială trecut apa[740] pe neaşteptate. (b) Nu-i de tînguit despre bolile care împărţesc credincios timpul tău cu sănătatea".

Sînt îndatorat soartei că tăbărîrea atît de adesea are acelaşi fel de arme: mă dedau şi mă deprind cu ele prin obicei, mă hîrşesc şi mă învaţă, eu ştiu aproape de îndată

cum pot rupe tîrgul. (c) În lipsa de firească aducere-aminte mi-o făuresc pe hîrtie şi decum se iscă o nouă dovedire în suferinţa mea, o scriu. De aici vine că în clipa de acum, trecut fiind prin tot soiul de dovediri, dacă mă paşte vreo nedumerire, răsfoind acele scrisuri[741] descusute, cum ar fi foi sybillinice, nu lipseşte alinarea vreunei prevestiri a bine între cele odată păţite. (b) Îmi mai slujeşte şi obişnuinţa a spera mai bine pe viitor; căci stăruinţa acestei scurmări fiind atît îndelung urmărită, este de crezut că firea nu-şi va schimba acest mers şi nu se va ivi altă încercare mai rea decît cea pe care o simt. Mai este că apucătura acestei boli nu-i nepotrivită felului meu iute şi repezit. Cînd mă prinde domol mă sperie, că ţine multă vreme. Dar în firea ei are dezlănţuiri aprige şi zdravene; mă zdruncină la culme o zi sau două. Rărunchii mei au ţinut vreme lungă fără ştirbire[742]; acuma venit-a o altă vreme[743] în care au schimbat starea lor. Relele au timpul lor ca şi bunurile, s-ar putea să fie spre sfîrşit această întîmpinare. Vîrsta slăbeşte fierbinţeala rînzei mele; mistuirea sa fiind cu aceasta mai puţin meşteră trimite plămadă crudă rărunchilor mei. De ce nu ar putea fi aidoma şi cu fierbinţeala rărunchilor mei care să nu mai poată împietri încălcîierea mea, iar firea să apuce o altă cale de curăţire? Anii vădit făcutu-m-au să curm unele troahne. De ce nu aceste scursori care mijlocesc plăsmuirea pietrei?

Dar este oarece mai dulce decît cîştigul acelei repezi schimbări, cînd de la culmea durerii ajung prin scoaterea pietrei să capăt ca într-o fulgerare frumoasa lumină a sănătăţii atît din plin şi în voie, cum se întîmplă la curmăturile noastre cele mai potopitoare şi aprige? Este oarece în cea durere suferită, care să poată fi pus în cumpănă cu plăcerea unei atît de grabnice întremări? Cu cît îmi pare sănătatea mai frumoasă după boală, atît de aproape şi vecină încît le pot vedea faţă în faţă în toată puterea lor cînd se înfruntă şi se întîmpină pe cît pot! Precum spun stoicii[744] că vîţiurile sînt cu folos înfipte ca să dea preţ şi sprijin virtuţii, noi cu mai bună-dreptate putem spune şi într-o împrejurare mai puţin cutezătoare, că firea ne-a înmînat durerea în cinstea şi în slujba desfătării sale. Atunci cînd Socrate, după ce l-au scăpat de fiare,

simți mîngîierea acelei gîdilări pricinuită pe urma apăsării pe picioarele sale, el se bucură a deslușì strînsa unire a durerii cu desfătarea și felul cum se însoțesc printr-o legătură neapărată și că ele pe rînd se urmează și înfrățesc; și el striga bucuros bunului Esop că din această vedere trebuie să tragă un chip potrivit pentru o frumoasă fabulă.

Ce văd mai rău în celelalte boli este că nu sînt atît de grele în toiul lor pe cît sînt cînd ajung la capătul lor: ca să te întremezi rămîi tot cu slăbiciune și plin de teamă cîte un an; sînt atîtea noroace și atîte treptări ca să te întorci la însănătoșire, încît ca nu este niciodată pe de-a-ntregul înainte să te fi dezbărat de o căciulă și apoi de o scufă, înainte să-ți fie îngăduit folosința aerului, vinului și femeii tale, și a pepenilor, mare ispravă este dacă nu ai pășit într-o nouă pacoste. A mea are această întîietate, piere curat de-a binelea, cînd celelalte totdeauna lasă vreo urmă și știrbire, care face ca trupul să fie în preajma unui nou rău și ele se țin lanț unele după altele. Aceste sînt de iertat care se mulțumesc de stăpînirea lor asupră-ne fără să o întindă, nici să înmulțească încolțirea lor; dar îndurătoare și cuviincioase sînt cele care în trecere ne lasă cîte o folositoare căpătuire. De cînd am curmăturile mele, mă aflu dezbărat de alte necazuri, mai mult pare-mi-se decît eram înainte și de atunci nu am mai avut fierbințeli. Socot că vărsăturile dese și cumplite ce sufăr mă curățâ, pe de altă parte sila mea și posturile neobișnuite ce fac mistuiesc în mine mustirile stricate și firea scurge în aceste pietre ce nu-i de folos și dăunător. Să nu mi se spună că este leac prea scump vîndut. Căci acum, atîtea băuturi puturoase, fier ars, tăieturi, asudări, posturi și atîtea feluri de lecuiri care adesea ne aduc moartea pentru că nu putem răbda aspreala și răscolirea lor? Așadar, cînd mă potopește, eu o iau drept leac: cînd mă lasă, o iau drept întemeiată și întreaga mîntuire.

Mai iată încă o binefacere a răului meu, el se prinde în joc pe seama lui și lasă ca eu să mă prind în joc pe seama mea și nu-i amestec decît dacă-mi lipsește vînjoșie, iar cînd era în toi, l-am ținut zece ceasuri călare. Răbdare numai, altă rînduială nu vă trebuie; zburdați, cinați, alergați, făceți una și încă alta dacă puteți; dez-

mătarea voastră vă va folosi. Spuneți tot atîta unui bubos, unui podagru, unuia cu surpătură. Celelalte boli au înrăuriri mai cuprinzătoare, stînjenesc cu totul altfel faptele noastre, tulbură întreaga noastră rînduială și silesc întreaga stare a traiului să le aibă în vedere. Aceasta pișcă numai pielea, îți lasă înțelegerea și vrerea pe seama ta, și limba și picioarele și mîinile; te trezește mai mult decît te toropește. Sufletul este lovit de tăria unei fierbințeli și doborît de răul pe pustii, și scos din țîțîni de întărîtarea durerii de cap și, în sfîrșit, înmărmurit de toate bolile care rănesc întregul și părțile mai de seamă. Aici, el nu este amenințat. Dacă-i merge prost, este vina lui: că se trădează singură, se părăsește și se desface. Numai nebunii pot să se lase încredințați că plăsmuirea aceasta tare și închegată care se coace în rărunchii noștri poate fi topită prin băutură; așadar, decum se urnește nu-i decît a-i da trecere; ea își va croi-o.

Mai dăm încă și de această înlesnire anume, că este un rău la care puțin avem de ghicit. Sîntem scutiți de răvășirea în care ne aruncă celelalte rele prin nelămurirea cauzelor și stărilor și mersului lor, răvășire nespus de ponositoare. Nu avem ce face cu dibuirile doftoricești: simțurile ne arată că este și unde este.

Cu aceste arătări, și tari și slabe, ca Cicero[745], despre răul bătrîneții, încerc să-mi adorm și să amăgesc închipuirea și să-i ung rănile. Dacă ele mîine se înrăiesc, le voi mijloci mîine alte alinări.

(c) Vezi că așa este. Iată că, din nou, cele mai ușoare mișcări încheagă sîngele curat al rărunchilor mei. Și ce? Pentru atîta nu încetez a porni ca înainte, a asmuți cîinii mei cu o tinerească iuțeală și îndrăzneală. Și aflu că o scot la capăt cu o racilă atît de grozavă, care nu mă costă decît o tăinuită apăsare și scrîntire în cea parte. Este o piatră mare, care scurmă miezul rărunchilor mei și a vieții mele, pe care o istovesc încetul cu încetul. (b) Dar, oare simt eu că se năruie oarece? Să nu vă așteptați că voi apuca să-mi trec vremea cătîndu-i bătaia sîngelui și udul pentru a mă supune vreunei supărătoare îngrijiri: voi fi de-ajuns în timp cînd voi simți răul, fără să-l mai întind cu răul temerii. (c) Cui îi este teamă că suferă, de-a binelea suferă de ce se teme. Unde mai pui îndoiala

și neștiința celor care se înfig a lămuri îndemnurile Firii și mersul său lăuntric și atîtea vestiri înșelătoare ale meseriei lor, care trebuie să ne aducă a cunoaște că mijloacele ei neștiute sînt fără număr. Mare neîntemeiere, felurime și întunecare se află în ceea ce ne făgăduiește și cu ce ne amenință. În afară de bătrînețe, care este un semn neapărat al apropierii morții, în toate celelalte întîmplări, puține semne pentru viitor văd după care putem statornici vreo prezicere.

(b) Eu nu mă judec decît după simțire aevea, nu după vorbă. La ce bun că nu vreau să dărui decît așteptare și răbdare? Vreți să știți cît cîștig eu cu aceasta? Priviți pe cei care sînt altfel și care sînt legați de povețe și încredințări felurite: cît de adesea îi apasă închipuirea fără ca trupul să-i apese! De multe ori, ca să rîd, fiind scutit și mîntuit de acele pătimiri primejdioase, nu am dat de știre doftorilor că tocmai atunci încolțeau în mine. Răbdam povața groaznicelor lor hotărîri tare mulțumit, și rămîneam cu atît mai îndatorat lui Dumnezeu de mila lui și mai dumirit despre zădărnicia acelui meșteșug.

Nu-i nimic mai mult care trebuie povățuit tinereții, decît hărnicia și privegherea. Viața noastră nu-i decît mișcare. Eu mă urnesc greu și sînt pretutindeni tîrziu: la sculat, la culcat, la mesele mele; pentru mine este în zori ora șapte, și unde sînt eu stăpîn nu prînzesc înainte de unsprezece și nici nu cinez decît după șase. Odinioară, pus-o-am pe seama îngreunării și toropelii aduse de somnul îndelungat, fierbințelile și bolile care m-au lovit și m-am căit totdeauna că adorm iară dimineața. (c) Platon socotește un rău mai mare decît băutura, somnul peste fire. (b) Îmi place să dorm pe tare și singur, spun fără femeie, regește, binișor coperit; niciodată nu mi se încălzește patul meu; dar de cînd cu bătrînețea, mi se dă la nevoie velințe pentru picioare și pîntec. Se cîrtea împotriva marelui Scipio că era somnoros, nu de alt după a mea părere, decît că supăra lumea că numai lui nu i se găsea nimic alt de cîrtit. Mai gingaș ca îngrijire sînt la culcat decît aiurea. Dar, de obicei, mă dedau și mă împac nevoii, tot atît cît și în altele. Dormitul cuprinde mare parte a vieții mele și mă ține încă acum la anii aceștia, cîte opt sau nouă ceasuri în șir. Îmi folosește a mă lăsa

în această leneşă apucătură şi vădit am mai mult spor; puţin mă zdruncină o schimbare, dar după trei zile s-a mîntuit. Şi nu văd pe un altul care la nevoie să trăiască mai cu puţin, şi care nepărăsit să se silească, nici pe care corvezile să-l îngreuneze mai puţin. Trupul meu are putinţa unei mai tari stăruinţe, dar nu pe repezite şi aprigă. De-acum încolo fug de îndepliniri tăbăritoare, ostenesc înainte de înfierbîntare. Stau în picioare lungul unei zile şi nu mi-e urît să umblu, dar pe drum bătut, (c) din copilărie (b) nu mi-a plăcut să merg decît călare; pe jos mă stropesc pînă pe cur; iar inşii mărunţi, pe ulicele acestea sînt supuşi să fie izbiţi (c) şi înghiontiţi, (b) lipsindu-le înfăţişare. Şi mi-a plăcut să mă hodinesc fie culcat, fie aşezat, cu picioarele tot atît sau mai sus decît jilţul.

Nu-i treabă mai plăcută decît cea ostăşească; treabă şi nobilă ca făptuire (căci cea mai tare, mărinimoasă şi mîndră din toate virtuţile este vitejia), şi nobilă prin cauza sa; nu-i cerinţă mai cu dreptate, mai atotcuprinzătoare decît apărarea liniştei şi măririi ţării sale. Însoţirea atîtor bărbaţi nobili, tineri, muncitori, obişnuita vedere a atîtor traghice desfăşurări, acea vorbă slobodă, fără meşteşug, şi un fel de trai bărbat lipsit de ceremonie, felurimea atîtor fapte osebite, acea inimoasă înstrunire a cîntecului de război care te ţine şi-ţi înfierbîntă şi urechile şi sufletul, (c) atît de dispreţuită de Platon, încît în a sa republică el o lăsa pe seama femeilor şi copiilor. (b) Vă îmbiaţi la rosturile ei noroacele anume ale insului după cum socotiţi strălucirea şi însemnătatea lor. (c) Ostaşi de bună-voie, voi vedeţi cînd însăşi viaţa este iertat să fie pusă la bătaie,

Pulchrùmque mori succurrit in armis[746].

A se teme de sorţii îndeobşte care privesc o atît de mare mulţime, a nu îndrăzni ceea ce îndrăznesc atîtea suflete, este faptul unei inimi molatice peste fire şi joasă. Însoţirea dă încredere pînă şi copiilor. Dacă alţii vă întrec la tărie, noroc, ştiinţă, har, aveţi pricini în al treilea rînd de care să vă legaţi; dar să fiţi mai prejos ca inimoşie nu aveţi cum vă lega decît de voi. Moartea este mai tărăgănată şi mai anevoioasă într-un pat decît la o luptă. Fierbinţelile şi racilele tot atît de dureroase şi ucigătoare cît

și o ființă. Cine ar fi deprins a răbda cu vînjoșie iscări în traiul obișnuit nu ar avea să-și îndemne vitejia ca să fie om de oaste. (c) *Vivere, mi Lucilli, militare est*[747].

Nu-mi amintesc să mă fi găsit vreodată rîios. Iar mîncărimea este din cele mai dulci plocoane ale Firii și tot pe atît la îndemînă. Dar capătă prea ponositor și repede pedeapsă. Obișnuiesc mai mult a-mi scărpina urechile, care le am pe dinăuntru stîrnite din timp în timp.

(b) M-am născut avînd toate simțurile aproape cu desăvîrșire întregi. Am pe îndelete stomacul bun, cum îmi este și capul, și cele mai deseori și suflarea se ține în timpul fierbințelilor mele, aidoma. Am trecut (c) în curînd cu șase ani de cei cincizeci, (b) cărora unele nații, și nu fără pricină, hotărîse o dreaptă săvîrșire a vieții, așa că ele nu îngăduiau să o întreci, și totuși am încă toane, cu toate că scurte și nestatornice, atît de nelămurite, încît puțin este de spus despre sănătatea și nesocotința tinereții mele. Nu vorbesc de vînjoșie și voioșie; nu-i cu cale să mă însoțească dincolo de margini:

Non haec amplius est liminis, aut aquae
Caelestis, patiens latus[748].

Fața mea mă dă pe loc de gol, (c) și ochii mei, (b) la mine toate schimbările de-acolo pornesc și mai aspre decît acvea sînt. Adesea fac milă prietenilor mei înainte ca eu să le fi simțit pricina. Oglinda mea nu mă miră, căci în tinerețe mi s-a întîmplat mai mult deodată să îmbrac astfel pămîntiu înfățișarea și să arăt prevestind a rău fără mare prăpăd; așa că doftorii, care nu găseau înlăuntru cauza, ca să dovedească acea tulburare din afară, o puneau pe seama duhului și a unei patimi tăinuite, care mă rodea în mine. Ei se înșelau. Dacă trupul, după a mea știre, s-ar cîrmui pe atît cît o face sufletul, am umbla mai neîmpiedicați. Acesta mi-era pe atunci nu numai scutit de orice tulburare, dar încă plin de mulțumire și încîntare, cum este de obicei jumătate din făptura sa, jumătate din atîntirea sa:

Nec vitiant artus aegrae contagia mentis[749].

Eu socot că prinderea sa de multe ori a ridicat trupul în ale lui căderi: acesta este adesea doborît; sufletul și

dacă nu-i bucurat, măcar are o stare nezdruncinată și agale. Avui friguri patru sau cinci luni, care îmi supsese cu totul fața; duhul pe mai departe merse nu numai liniștit dar voios. Dacă durerea stă în afară, slăbiciunea și lingoarea nu mă mîhnesc de loc. Văd mai multe scăderi în omul care se sperie numai pomenindu-le, de care mi-ar fi mai puțin teamă decît de miile de pătimiri și zbuciumări ale duhului pe care de obicei le văd. M-am hotărît să nu mai alerg, de ajuns dacă mă tîrîi, nu mă plîng de fireasca apunere care mă așteaptă.

Quis tumidum guttur miratur in Alpibus?[750].

Nici nu mă tîngui că nu voi lungi dăinuirea mea pe atît cît a stejarului.

Nu am a mă plînge de închipuirea mea: puține gînduri avut-am la viața mea care să-mi tulbure măcar somnul, dacă nu au fost din dorință care să mă fi deșteptat fără să-mi pară rău. Visez arar, și sînt atunci lucruri năstrușnice și îngăimări stîrnite de obicei de gînduri plăcute, mai curînd hazlii decît a jale. Și țin că adevărat este că visurile sînt tălmacii îndemnurilor noastre, dar se cere dibăcie în a le tîlcui și înțelege.

(c) *Res quae in vita usurpant homines, cogitant, curant, vident,*
Quaeque agunt vigilantes, agitántque, ea sicut in somno accidunt,
Minus mirandum est[751].

Platon spune[752] mai mult, că-i treaba privegherii a trage din ele învățături prevestitoare pentru viitor. Eu nu văd nimic din aceasta, de nu uimitoarele aflări pe care Socrate, Xenofon, Aristotel le povestesc, fețe cu netăgăduită precădere. Istoriile spun că atalanții nu visează vreodată, că nici nu mănîncă nimic ucis; ceea ce este, adaug eu, tocmai pricina că ei nu visează. Căci Pitagora poruncea un anume amestec al hranei, pentru a mijloci visuri potrivite. Ale mele sînt blînde și nu aduc nici o frămîntare trupului, nici strigăte. Văzut-am mai mulți de un leat cu mine, uimitor zbuciumați de ele. Theon, filozoful,

umbla în vis, iar sluga lui Pericle chiar pe coperişul şi olanele casei.

(b) La masă nu aleg, şi mă întind la ce îmi cade mai întîi şi mai aproape, şi nu-mi place să sar de la un gust la altul. Îngrămădirea felurilor şi schimburilor nu-mi place ca şi oricare altă îngrămădire. Mă mulţumesc uşor cu puţine feluri, şi mi-e urît de părerea lui Favorinus[753], că la un ospăţ trebuie să ţi se scoată vinatul care ţi-a făcut poftă şi să ţi se tot pună în loc altul nou şi cină păcătoasă este, dacă nu ai ghiftuit oaspeţii cu tîrtiţe de fel şi fel de păsări, şi numai becfigul este vrednic să fie mîncat pe de-a-ntregul. Eu folosesc bucuros cărnuri sărate cu toate că-mi place mai bine pîinea fără sare, iar pitarul meu nu aduce alta pentru masa mea în ciuda obiceiului locului. În copilăria mea avut-au să îndrepte nazurile mele pentru lucruri care de obicei plac mai mult în acei ani: zaharicale, dulceţuri, cocături. Îndrumătorul meu trebuia să stea împotriva urîtului meu de mîncări alese ca şi cînd ar fi fost un fel de gingăşie. Nici nu-i altă alegere a gustului oricum ar fi vorba. Cine nu îngăduie unui copil pîinea neagră cu slănină sau usturoi, i se ia bunătăţile. Sînt care se necăjesc şi n-au astîmpăr că le lipsesc şuncă şi carne de vită alături de potîrnichi. Ei au dreptate: gingăşia gingaşilor este; gustul unei stări slăbite înseamnă a ţi se urî de lucrurile obişnuite şi de rînd, (c) *per quae luxuria divitiarum taedio ludit*[754]. (b) A aduce pe masă mîncări alese pentru că altul o face, a avea o grijă deosebită pentru felul cum se pregăteşte, este pornirea acestui viţiu:

Si modica coenare times olus omne patella[755].

Mai este aevea şi următoarea osebire, că mai bine să-ţi deprinzi dorinţa cu lucruri uşor de căpătat, dar a se deprinde este totdeauna un viţiu. Găseam odinioară că un unchi al meu are nazuri care în gherlele noastre se dezvăţase a dormi în paturi ca noi şi a se dezbrăca la culcare.

Dacă aş avea băieţi le-aş dori bucuros soarta mea. Bunul tată pe care mi-l dădu Dumnezeu (care de la mine nu are decît mulţumita pentru a sa bunătate, dar o are nespus de fierbinte) mă trimise din leagăn să cresc în-

tr-unul din satele lui, şi mă ţinu cît fui la dădacă, şi încă pe urmă, ca să mă obişnuiesc cu felul de trai mai de jos: (c) *Magna pars libertatis est bene moratus venter*[756]. (b) Nu luaţi asupra niciodată şi daţi încă mai puţin femeilor voastre îngrijirea hranei copiilor. Lăsaţi-i să se înveţe la noroc pe legile din popor şi fireşti, lăsaţi îndătinarea să-i deprindă cu puţinul şi cu cruţarea, să le rămînă mai curînd a coborî de la asprime decît să se urce la ea. Felul lui de a vedea mai avea şi altă aţintire: să mă alăture de popor şi de starea oamenilor care au nevoie de ajutorul nostru; şi socotea să fiu îndemnat mai curînd a privi spre cel care îmi întinde mîinile decît spre cel care îmi întoarce spatele. Astfel judecat încă mai şi dădu să ţin la cristelniţă fiinţe de cea mai oropsită obîrşie, pentru a mă îndatora şi a mă lega de ele.

Plănuirea lui nu mi-a priit rău de loc: mă dăruiesc bucuros celor mici, fie că în aceasta stă mai multă fală, fie din firească milă, ceea ce poate nespus de mult asupra mea. Partea căreia i-aş da pedeapsă mai tare în războaiele noastre este cea care înfloreşte şi înaintează şi mă voi împăca oarecît cu ea cînd aş vedea-o pătimită şi doborîtă. Cît de plăcut privesc frumoasa pornire a lui Chelonis, fată şi soţie de regi ai Spartei. În timp ce Cleombrotus, soţul ei, în răscoalele oraşului înfrînse pe Leonida tatăl ei, ea se făcu fata cea bună, îl urmă în surghiunul lui, împărtăşind pătimirea lui, stînd împotriva învingătorului. Sosi norocul a se întoarce? Iată vrerea schimbată, alăturîndu-şi soarta cu vitejie de soţul ei, pe care-l urmă pretutindeni, unde-l purta nevoia lui, neavînd precum pare altă alegere decît a se arunca de partea unde era mai mare necazul şi unde se dovedea a fi mai miloasă. Eu mă las mai firește dus după pilda lui Flaminius, care se dăruia mai mult celor ce aveau nevoie de el, decît celor care-i puteau face un bine, decît de partea lui Pirus gata să se plece celor mari şi să se semeţească faţă de cei mici.

Mesele îndelungi mă (c) supără şi-mi (b) dăunează: că, fie că m-am obişnuit de copil, în lipsă de o mai bună purtare, eu mănînc tot timpul cît ţin ele. Totuşi la mine (c) cu toate că sînt scurte, (b) mă aşez bucuros puţin după ceilalţi; aşa cum făcea August, dar nu plec înaintea celor-

lalți ca el, dimpotrivă, îmi place pe urmă să mă odihnesc mult și să ascult ce se povestește, numai eu să nu intru în vorbă, căci mă ostenesc și-mi strică să vorbesc cu stomacul plin tot pe atît cît găsesc că înainte de masă este foarte sănătoasă și plăcută deprinderea să stai de hărțuială și sporovăială. (c) Cei vechi greci și romani erau mai cuminți decît noi; jertfind hranei care este una din faptele de seamă ale vieții, dacă nu-i îndemna altă faptă mai deosebită, mai multe ceasuri și cea mai bună parte din noapte mîncînd și bînd cu mai puțină grabă decît noi, care facem pe nerăsuflate tot ce facem și ei lungeau această firească plăcere mai pe îndelete de obicei presărînd fel și fel de folositoare și plăcute povățuiri stînd de vorbă.

(b) Cei care trebuie să aibă grijă de mine ar putea pe ieftin să îndepărteze de văzul meu ceea ce ei gîndesc a-mi fi dăunător, deoarece, în astfel de lucruri, nu am vreodată dorință, nici părere de rău de ceea ce nu văd; dar din cele care mi se pun în față, ei își pierd vremea să-mi predice a mă lipsi de ele. Așa că atunci cînd vreau să ajunez trebuie să stau departe de meseni și să mi se aducă atît cît se cere pentru o gustare potrivită, că de mă așez la masă, îmi uit hotărîrea. Cînd poruncesc să se schimbe gătitul vreunei cărni, oamenii mei știu că pofta mea a slăbit și că nu mă voi atinge de ea. Toate cele care o suferă, îmi plac prinse puțin la foc și-mi plac tare stătute, unele pînă ajung a-și schimba izul. De obicei mă supără numai tăria (orice alt ar fi sînt tot atît de nepăcător și suferitor cu orice iz pe care-l cunosc), așa că împotriva tipicului îndeobște, înșiși unii pești mi se întîmplă să-i găsesc și prea proaspeți și prea tari. Nu-i vina dinților mei pe care i-am avut totdeauna neasemuit de buni și pe care anii numai acuma încep a-i amenința. Învățat-am din copilărie să-i frec cu ștergarul meu, și dimineața și dus la masă și la ieșit.

Dumnezeu se îndură față de cei cărora le taie din viață cu bucățica; este singurul cîștig al bătrîneții. Cea de pe urmă moarte va fi cu atît mai puțin întreagă și stricătoare; nu va mai ucide decît o jumătate sau un sfert de om. Iată un dinte care tocmai căzu, fără durere, fără trudă: fusese sorocul firesc al dăinuirii lui. Și această parte din ființa mea și mai multe altele au și murit, al-

tele pe jumătate moarte, din cele mai făptuitoare şi care erau de frunte în vigoarea anilor mei. Astfel mă topesc şi mă mîntui de mine însumi. Ce prostie a înţelegerii mele ar fi să simt saltul acestei prăbuşiri atît de înaintată acum, ca şi cînd ar fi dus la capăt? Nu o doresc.

(c) Cu adevărat, mi-e dat o mîngîiere din cele mai mari gîndurilor mele despre moartea mea, ca să fie între cele drepte şi fireşti, iară că de acum încolo să nu mai pot culege, nici să m-aştept din partea ursitei decît pe nedreptăţite la bunăvoinţă. Oamenii apucă a se încrede că avut-au înainte, cum le era şi făptura viaţă mai lungă. Dar Solon[757], care este din acele vremuri bătrîne, pune capăt durării celei mai de apoi la 70 de ani. Eu, care atîta am îndrăgit şi îmbrăţişat acel τον μετρον[758] din trecutele vremuri şi am socotit ca fiind cea mai desăvîrşită măsură mijlocia, să cer oare o năstruşnică şi mai nepomenită bătrîneţe? Tot ce stă împotriva mersului firii poate fi supărător, dar ce vine din al ei trebuie să fie plăcut. *Omnia, quae secundum naturam fiunt, sunt habenda in bonis*[759]. Aşadar, spune Platon, moartea pricinuită de rău şi boli, să fie năpraznică, dar cea care ne săvîrşeşte, bătrîneţea ducîndu-ne spre ea, este dintre toate cea mai uşoară şi dulce. *Vitam adolescentibus vis aufert, senibus maturitas*[760].

(b) Moartea se amestecă şi se topeşte în viaţa noastră: apusul încearcă ornicul ei şi se strecoară însăşi în a sa înaintare. Am zugrăveli ale chipului meu de 20, 25 şi 35 de ani, le asemui cu cele de acum; de cîte ori nu mai sînt eu! Cu cît oglinda mea de faţă este mai depărtată de acele decît de cea a săvîrşirii mele! Înseamnă a cere prea mult firii să o necăjeşti atît de departe, ca să fie silită să ne lase şi să părăsească a noastră călăuzire, ochii noştri, dinţii noştri, picioarele noastre şi tot ce mai rămîne, în plata unui ajutor străin şi să cerşim şi să ne dăm legaţi pe mîinile meşteşugului, ea, obidită fiind să se mai ţie de noi.

Nu sînt foarte dornic nici de verdeţuri, nici de poame, în afară de pepeni. Tatăl meu ura toate soiurile de zemuri, mie îmi plac toate. Prea multă mîncare îmi cade greu, dar nu din felul cum e gătită, nu am încă ştire că vreo carne îmi face rău, cum nu simt lună plină sau apusă, nici toamnă, nici primăvară. Se află în noi mişcări

schimbăcioase şi neîncetate, deoarece hreanul sau ridichile de pildă, le-am găsit mai întîi uşoare, apoi grele şi acum iar uşoare. În mai multe lucruri îmi simt rînza şi pofta astfel cu mers schimbăcios. Schimbat-am albul cu rubiniul şi apoi rubiniul cu alb. Mă lăcomesc la peşte şi zilele de post sînt cele de hart pentru mine şi ale ospăţului meu, eu cred ce spun unii că este mai uşor de mistuit decît carnea. Cum am pe cuget că mănînc în zile de peşte carne, tot atît îmi fac pe plac să amestec cu peştele carnea. Prea mult îmi pare să le depărtez unele de altele.

Din tinereţe, săream cîte o masă: fie ca să-mi ascut pofta pentru a doua zi,căci după cum Epicur postea şi subţia mîncarea ca să se obişnuiască a se desfăta în lipsă de belşug, eu pe dos, ca să deprind desfătarea mea să-i priască mai mult şi să mă înfrupt mai bucuros din belşug: fie că ajunam ca să-mi păstrez vigoare în slujba unui fapt trupesc sau al duhului, căci unul pe altul se lenevesc în mine la îndestulare, şi mai ales urît îmi este acea proastă împerechere a unei zeiţe[761] atît de sănătoasă şi sprintenă cu acel mic zeu[762] îngreunat şi rîgîitor, de tot puhăvit de afumarea sorbiturii sale. Fie pentru a tămădui rînza mea bolnavă, fie că nu am însoţire potrivită, căci zic, tot ca Epicur că nu trebuie să te uiţi la ce mănînci, dar cu cine mănînci, şi eu laud pe Chilon să nu fi vroit a făgădui să vie la ospăţul lui Periandru înainte să i se dea de ştire care vor fi ceilalţi meseni. Pentru mine nu-i ospăţ mai dulce, nici feluri mai gustoase decît cele care-ţi tihnesc din pricina însoţitorilor.

Eu cred că mai sănătos este să mănînci mai acătării şi puţin şi să mănînci mai des. Dar vreau să-mi fie poftă şi foame, să o întind pe trei sau patru plăpînde mese pe zi, subţiate doftoriceşte nu aş avea nici o plăcere.

(c) Cine mă va încredinţa că pofta mea pornită astă dimineaţă o voi afla iară la cină? Să apucăm, mai ales noi, bătrînii, să prindem cele dintîi clipe binevenite în care se iscă. Să lăsăm făcătorilor de călindare efemeridele, şi doftorilor. (b) Rodul cel mai de seamă al sănătăţii mele este desfătarea; să ne ţinem de cea dintîi aflată şi ştiută. Fug de încremeneala acestor legi ale postului. Cine vrea ca un tipic să-i folosească, se păzeşte a ţine de el; ne

încremenește în el, puterile noastre aromesc acolo: șase luni mai tîrziu veți fi dedat atît de bine stomacul vostru încît cîștigul va fi numai că veți fi pierdut voia voastră să-l folosiți altfel fără pagubă.

Eu nu copăr picioarele și pulpele mai mult iarna decît vara, singur un ciorap de mătase. M-am lăsat dus văzînd de treburile mele, a păzi mai călduros capul și pîntecul din pricina curmăturii mele; durerile mi se învățară cu ele în puține zile și dispreţuiră ţoalele mele obișnuite. De la tichie mă încumetasem la scufă, apoi de la glugă la clop căptușit. Înfofolirile mele nu mai slujesc decît de găteală; nu-i nimic dacă pun încă legătură de cap, o piele de iepure sau vulpe. Urmăriți această împăturire și departe ajungeți. Eu n-o voi face de loc și mă voi lepăda bucuros de cele ce apucat-am. Iar de cădeți într-un nou necaz, această dresătură nu vă mai slujește, v-ați obișnuit, căutați o alta. Așa se părăduiesc cei care se lasă strînși de rînduieli silite, și se țin de ele cu ores: le tot trebuie și mai trebuie altele peste poate; niciodată nu ajungi la capăt.

Pentru treburi și plăcerea noastră este mult mai la îndemînă, cum făceau cei din vechime; ei săreau cina și amînau mîncarea bună pentru ceasul adăstării și odihnei, fără să taie ziua: așa făceam eu odinioară. Pentru sănătate, de atunci din cele încercate aflu că, dimpotrivă, mai bine este să prînzești fiindcă se face mai bine mistuirea treaz.

Nu sînt de loc supus setei, nici sănătos, nici bolnav. Cu ușurință am gura uscată; dar fără sete: de obicei nu beau decît din pofta ce-mi vine mîncînd. Și cînd masa este mult înaintată. Beau de ajuns de bine ca om de fel obișnuit: vara și la masă gustoasă nu numai că întrec mărginirea lui August, care nu bea decît de trei ori fără depășire, dar ca să nu stric rînduiala lui Democrit[763], care nu îngăduia să te oprești la patru, ținut drept număr nenorocos, la nevoie lunec pînă la cinci, cam trei jumătăți de litră, căci de răsfățul paharelor mici îmi place să le golesc, ceea ce alții pregetă ca fiind lucru necuvenit; eu tai adesea vinul pe jumătate, cîte o dată o treime, cu apă. Iar cînd sînt la mine acasă, după o veche datină, povățuită tatălui meu de doftorul său care așa făcea, ce-mi

trebuie se amestecă de la cramă, două sau trei ceasuri înainte ca să fie adus pe masă. (c) Ei spun că Cranaus[764], regele atenienilor scorni acest obicei să se taie vinul cu apă; priincios sau nu, eu văzut-am care stau la îndoială. Socot mai cuviincios şi mai sănătos să nu-l folosească copiii decît după 16 sau 18 ani. (b) Felul de a trăi cel mai îndătinat şi obişnuit este cel mai frumos; orice toane sînt de înlăturat, şi mi-ar fi tot atît de urît ca un german să puie apă în vin, cît de un franţuz care l-ar bea neamestecat. În asemenea lucruri, purtarea îndeobşte face lege.

Mă tem de un aer îmbîcsit şi fug ca de moarte de fum (cea dintîi prefacere de care m-am apucat la mine, fuse la căminuri şi umblători, păcat obişnuit al clădirilor vechi şi de nesuferit), iar între ponoasele războiului număr acel praf des în care ne ţine înfundaţi la căldură, tot lungul unei zile. Am răsuflarea în voie şi uşoară şi nădufurile mele trec mai adesea fără ştirbirea plămînilor şi fără tuse.

Asprimea verii îmi este mai potrivnică decît cea a iernii; căci în afară de potopeala căldurii, mai greu de înfruntat decît a frigului şi în afară de bătaia soarelui pe creştet, ochii mei se întărîtă de orice lucire şi nu ar şti în ceasul acesta cina aşezat cu faţa la un foc arzînd şi luminos. Pentru a slăbi albul hîrtiei, pe vremea cînd obişnuiam să citesc mai mult, culcam pe cartea mea o bucată de geam şi mă aflam tare uşurat. Nu am pînă acum cunoştinţă de întrebuinţarea ochelarilor şi văd tot atît de departe ca din totdeauna şi ca oricare altul. Drept este că spre scăpătatul zilei încep să simt tulburare şi slăbiciune la citit, cu care străduit-am şi muncit-am mult ochii, dar mai ales în noapte. (c) Iată un pas înapoi, abia simţit, voi da îndărăt cu un altul, de la al doilea la al treilea, de la al treilea la al patrulea atît de încetişor că va trebui să fiu orb-copt înainte să simt apunerea şi îmbătrînirea vederii mele. Atît de meşter deapănă Parcele viaţa noastră. Încă stau să mă îndoiesc dacă auzul meu cată a se fuduli şi voi vedea că va fi pierdut pe jumătate cînd încă voi găsi vină în glasul celor care îmi vorbesc. Trebuie bine străşnicit sufletul ca să-l aduci a simţi cum se iroseşte.

(b) Mersul meu este ţeapăn şi iute; şi nu ştiu care din doi, mintea sau trupul, să se fi oprit mai greu la timp cuvenit. Prieten al meu este predicatorul care

aține tot lungul unei predici luarea mea aminte. În locurile de ceremonie, unde fiecare este atît de strunit ca purtare, unde văzut-am înseși cucoanele că-și țin ochii in loc, nu am scos-o niciodată la capăt, fără ca vreo frîntură din mine să nu o ia razna. Cu toate că acolo sînt așezat, numai așezat nu sînt. (c) Cum spunea îngrijitoarea filozofului Crisip de stăpînul său că nu se îmbată decît la picioare, căci avea obiceiul să le bîțîie oricum ar fi fost așezat și ea o spunea cînd vinul afumîndu-i pe ceilalți, el nu simțea nici o amețeală, de asemenea s-a putut spune din copilărie că eu am nebunie la picioare sau argint viu, atît se mișcă și nu au astîmpăr oricum le așez.

(b) Necuviincios este, lasă că strică sănătății și însăși plăcerii, să mănînci cu lăcomie ca mine. Îmi mușc adesea limba, uneori degetele, de repezeală. Diogenes, întîlnind un copil, care mînca așa, dădu o palmă dascălului său. (c) La Roma se aflau inși care învățau de bunăvoie cum să mesteci și cum să umbli. (b) Eu pierd tihna de a vorbi care este o atît de dulce mirodenie a meselor, cînd este vorbă potrivită, glumeață și scurtă.

Aflăm pizmuire și rivnire în plăcerile noastre; ele se înfruntă și încurcă una pe alta. Alcibiade, om tare priceput în ospețe, înlătura cîntul de la mese ca să nu tulbure blîndețea voroavelor.(c) Socotind precum gîndea Platon[765], că este obicei de oameni de rînd a chema tarafuri și cîntăreți la praznicele lor, lipsindu-le frumoasa vorbire și plăcutul sfat cu care știu să petreacă între ei oamenii de înțeles. Varrus cere mesenilor aceste: adunare de inși frumoși ca înfățișare și plăcuți la vorbă, care să nu fie nici muți, nici guralivi, dereticare și ticluire a locului și mîncărilor și pe înserate. (c) Nu-i petrecere cu puțin meșteșug și puțin desfătătoare o bună primire la masă; nici însemnatele căpetenii de război, nici marii filozofi nu s-au dat înlături de la cătarea și știința ei. Închipuite de mine, rămasu-mi-au în amintire trei care fostu-mi-au mijlocite de soartă în răstimpurile vîrstei mele înfloritoare, nespus de dulci, căci fiecare oaspe aduse nespusul său har după cum îi era călit trupul și sufletul în care se turnase. Starea mea de acum nu o mai îngăduie.

Eu, care nu mă învîrt decît aicea jos (b) urăsc acea neomenoasă înțelepciune care vrea să ne ducă a fi dis-

prețuitor și dușman a îngrijirii trupului. Socotesc tot atît de nedrept a primi cu inimă rea desfătările firești cît a le vedea peste fire a bine.

(c) Xerxe era un fălos care învălurit de toate desfătările omenești apucă a făgădui răsplată celui care i-ar găsi altele. Dar nu mai puțin fălos este cel care trunchează pentru sine cele aflătoare din fire. (b) Nu trebuie nici să te ții de ele, nici să fugi, trebuie primite. Eu le primesc oarecum mai a gustare și mulțumire și mă las mai bucuros dus pe clinul firesc. (c) Oricît am trîmbița sus și tare nimicul lor, el se face a fi simțit îndeajuns și are îndeajuns răsărire. Mulțumim duhului nostru bolnăvicios, dușman veseliei, care ne scîrbește ca și de sinea lui; el se poartă cu sine și cu tot ce primește cînd înainte, cînd înapoi, după cum este el nesățios, hoinar și schimbăcios.

Sincerum est nisi vas, quodcunque infundis,
acescit[766].

Eu care mă fălesc a îmbrățișa cu atîta stăruință îmbunătățirile vieții, și numai pe seama mea, cînd cat nu găsesc în ele luate cu deamănuntul, aproape nimic decît vînt. Și încă vîntului, mai cuminte decît noi, îi place să vîjîie, să se vînture, și se mulțumește curat cu treburile lui, fără a dori statornicire, trăinicie, însușiri care nu-s ale sale.

Plăcerile curate ale închipuirii tot atît cît și neplăcerile, spun unii, că sînt cele mai mari, după cum arată cîntarul lui Critolaus[767]. Nu-i minune: el le cumpănește pe măsura sa și le croiește din plin. În toate zilele văd pilde izbitoare din aceste și cum se întîmplă de dorit. Dar eu, de fel neales, grosolan, nu pot mușca tare de-a dreptul în acest făcut, sînt atît de nedibaci, încît mă las dus cu hurta la plăcerile în ființă ale legii omenești și atotcuprinzătoare, mintuos simțite, simțitor mintoase. Filozofii cyrenaici țin că și durerile cît și plăcerile trupești sînt încă o dată mai puternice ca și de două ori atît și tot pe atît de îndreptățite.

Sînt unii care (c) dintr-o cruntă nătîngie, cum spune Aristotel[768], (b) se scîrbesc de ele. Eu cunosc între ei care o fac din ambiție, de ce nu se lasă ei și de răsuflare? De ce nu trăiesc ei din a lor (c) și nu se lipsesc

de lumină fiindcă ne vine de-a gata şi nu-i costă nici născocire, nici vigoare? Să vedem că-i are în grijă (b) Marte sau Pallas sau Mercur în loc de Venus, Ceres şi Bachus: (c) vor căuta ei pătratul cercului, suiţi pe muierile lor? (b) Urăsc a mi se porunci să avem duhul în slăvi în timp ce avem trupul la masă. Nu vreau ca duhul să mi se împlînte aici, nici să se lăfăiască, dar vreau să-i fie aici aminte. (c) Să şadă, nu să se culce. Aristip nu apăra decît trupul, ca şi cum nu am avea suflet, Zenon nu îmbrăţişa decît sufletul, ca şi cum nu am avea trup. Amîndoi cu păcat. Ei spun că Pitagora a urmat cu totul o filozofie a gîndirii, Socrate, întru totul al moravurilor şi a făptuirii. Platon a găsit în ea cumpăna între cele două. Dar ei o spun ca vorbă goală şi adevărată cumpănă se găseşte la Socrate, iar Platon este cu mult mai de partea lui Socrate decît a lui Pitagora şi-i şade mai bine.

(b) Cînd dănţuiesc, dănţuiesc; cînd dorm, dorm; şi chiar atunci cînd mă plimb singuratic într-o frumoasă livadă, dacă gîndurile mele au fost aţintite de întîmplări străine, o parte din vreme, altă parte le întorc la preumblare, la livadă, la dulceaţa singurătăţii şi la mine. Firea a luat în seamă părinteşte aceasta, ca faptele împreunate poruncite pentru nevoile noastre să ne fie a desfătare şi să ne îmbie nu numai prin judecată, dar prin poftă; nedrept este să stricăm rînduielile sale.

Cînd eu văd şi pe Cezar şi pe Alexandru în toiul trebii, bucurîndu-se şi din plin de plăceri (c) fireşti şi aşadar trebuincioase şi drepte, (b) nu spun că înseamnă desfrînarea sufletului, eu spun că înseamnă întărire, supunînd cu vigoarea vitejiei, folosinţa vieţii obişnuite, acestei aspre făpturi şi muncite gîndiri. (c) Înţelepţi dacă ar fi crezut că acea era menirea lor, iar cealaltă cu desăvîrşire străini. Mari nebuni sîntem; noi spunem: „El a trecut viaţa în trîndăvie; nimic nu făcut-am astăzi". — „Ce, nu aţi trăit? Nu-i numai cea mai de temei, dar cea mai strălucită din îndeplinirile voastre". — „Dacă mi-ar fi dat în seamă mînuirea marilor treburi, aş fi arătat ceea ce ştiam face". — „Ştiut-ai să-ţi munceşti gîndul cu viaţa ta şi să o mînuieşti? ai făcut cea mai mare treabă din toate cîte sînt". Ca să se arate şi să dea rod firea nu are nevoie de stare, ea se arată tot atîta la toate treptele şi în spatele şi în

fața perdelei. Să chibzuim moravurile noastre este treaba noastră, nu să întocmim cărți și să cîștigăm bătălii și ținuturi, ci rînduială și liniște în călăuzirea noastră. Măreața și falnica mai presus făurire a noastră este a trăi cum se cade. Toate celelalte treburi, a domni, a agonisi, a clădi sînt cel mult mărunte adaosuri și căpătuiri. (b) Îmi place să văd un cap de oaste la piciorul unui meterez pe care vrea în curînd să-l cuprindă, dîndu-se întreg fără grijă voroavei cu prietenii săi (c) Și Brutus cu cer și pămînt uneltind împotriva lui și a libertății romane, răpind veghilor sale cîte un ceas din noapte fără nici o îngrijorare ca să citească și însemne pe Polibiu[769]. (b) Sufletelor mărunte le este dat a fi copleșite de greul trebilor, a nu ști să se dezbare curat de ele și a nu ști să le lase și iar să se apuce de ele:

ô fortes pejoráque passi
Mecum saepe viri, nunc vino pellite curas
Cras ingens iterabimus aequor[770].

Fie în glumă, fie cu socotință, trecut în poreclă fost-a vinul bisericesc și al Sorbonei și ospețele lor, eu găsesc cuminte să cineze cu atît mai pe îndelete și plăcut, că au întrebuințat dimineața folositor la învățătura școlii lor. Cugetul împăcat să fi folosit bine celelalte ceasuri aduce dreaptă și gustoasă mireasmă meselor. Astfel trăit-au înțelepții; și cea neasemuită stăruință în virtute, care ne uimește și la unul ca și la celălalt Cato, acea necruțătoare silire pînă la stingherire, astfel au spus-o și plecat-o legilor stării omenești și a lui Bachus, și lui Venus, (c) urmînd povețele tagmei lui care cer înțelept desăvîrșit cu tot atîta pricepere și deprindere în faptul desfătărilor firești cît și în altă îndeplinire a vieții. *Cui cor sapiat, ei et sapiat palatus*[771].

(b) Zburdarea și îngăduința pare-mi-se, minunat mai bine șade unui suflet tare și mărinimos. Epaminonda nu gîndea că a se încinge la jocul băieților din orașul său, (c) a cînta, a buciuma, (b) și a stărui cu sîrg în aceste este lucru care înjosește măreția falnicilor sale biruințe și a desăvîrșitei orînduieli aflată în moravurile lui. Și între atîtea neasemuite fapte ale lui Scipio cel Bătrîn[772], (c)

om luminat, vrednic a fi crezut ca din seminţie cerească, (b) nu-i dă nimic mai mult har decît să-l vezi agale şi copilăreşte jucîndu-se s-adune scoici şi să se ia la întrecere cu Laelius de-a lungul ţărmului şi dacă era vreme răsfăţîndu-se a scrie în şotii cele mai de rînd şi joase fapte ale oamenilor[773], şi, (c) capul plin de minunata ispravă cu Hanibal şi Africa, umblînd la şcolile din Sicilia, şi oprindu-se la învăţăturile filozofilor pînă a fi ascuţit colţii oarbei pizmuiri a duşmanilor săi de la Roma. (b) Nici lucru mai de seamă la Socrate că găseşte întrebuinţat bine timpul să înveţe a hori şi cînta din strune.

Acesta fost-a văzut rămas înmărmurit în picioare o zi şi o noapte întreagă faţă de toată oastea grecilor uimit şi răpit de vreun gînd adînc. Văzut fost-a (c) întîiul între atîţia oameni viteji din oaste, alergînd în ajutorul lui Alcibiade, tăbărît de duşmani, coperindu-l cu trupul său şi desprinzîndu-l din strînsoare cu vie tărie a mînuirii armelor sale, şi întîiul din întreg poporul Atenei uluit ca şi el de nevrednica arătare, sosi şi apără pe Teramene însoţit numai de doi inşi, cînd cei 30 de tirani îi trimiseseră slugile lor să-l mîne la moarte şi se lăsă de această îndrăzneaţă purtare numai cînd însuşi Teramene i-o ceru. El fost-a văzut îmbiat de o frumuseţe pe care o iubea depărtîndu-se neîndurător cînd a trebuit.

Fost-a văzut la bătălia din Delos ridicînd şi scăpînd pe Xenofon căzut de pe cal. Fost-a văzut umblînd nepărăsit în război (c) şi mergînd pe gheaţă, (b) cu picioarele goale purtînd aceeaşi haină iarna ca vara, întrecînd pe toţi însoţitorii lui ca răbdare la muncă, fără să mănînce la ospăţ altfel ca de obicei. (c) Fost-a văzut 27 de ani, fără a schimba purtarea, suferind foame, sărăcie, nesupunerea copiilor, ghearele soţiei sale; pînă la urmă ponegrirea, tirania, temniţa, fiarele şi veninul[774]. (b) Dar omul acesta, de era poftit să bea pe întrecere ca o cuvenită îndatorire, tot el era în oaste care cîştiga întrecerea; şi nu se da în lături să se joace cu alunele cu copiii, nici să alerge cu ei pe un cal de lemn; şi toate acestea de bunăvoie; căci orice fapt, spune filozoful, nimerit este tot atît de bine şi cu tot atîta cinste pentru înţelept. Ai cu ce, şi niciodată nu trebuie pregetat să arăţi icoana acestui luminat om, pe toate feţele şi felurile desăvîrşirii sale. (c)

Foarte puține pilde sînt ale vieții plină și curată, și rău se păgubește învățămîntul nostru să se dea răsărire în toate zilele celor nătînge și cu greș abia bune pe o singură cută, care mai curînd ne dau înapoi, strică mai mult decît îndreaptă.

(b) Oamenii se înșeală: se merge mult mai lesne pe vîrfuri, unde capătul slujește de hotar la oprire și drept călăuză, decît pe calea de mijloc largă și deschisă, și după meșteșug mai curînd decît după fire, cu mult mai puțină cinste și mai puțin a laudă însă. (b) Măreția sufletului nu atît trage spre culme, ci se ține înainte în a ști se rîndui și îngrădi. El socotește că e mare tot ce este de ajuns; și arată mai curînd înălțare iubind lucrurile de mijloc decît cele de pe piscuri. (b) Nu-i nimic mai frumos și pe lege decît a făuri bine omul și cum se cuvine, nici știință mai anevoioasă decît a ști bine (c) și firește trăi această viață; iar între bolile noastre cea mai sălbatică este să disprețuiești ființa noastră. (b) Cine vrea să îndepărteze sufletul său să o facă cu îndrăzneală, dacă poate, cînd trupul nu-i în rînd, ca să-l ușureze de acea molipsire; aiurea, dimpotrivă, să-l ajute și să-l răsfețe și să nu ocolească a fi părtaș al pornirilor sale firești și să le împărtășească, aducîndu-i dacă el este mai înțelept cumpătare, de teamă ca din neastîmpăr să nu se cufunde în neplăcere. (c) Necumpătarea este ciuma desfătării și cumpătarea nu-i pacostea sa, este dresul ei. Eudoxius care în desfătare pusese cel mai presus bun și ucenicii săi care o ridicaseră la un atît de mare preț îi gustau dulceața cea mai plăcută cu mijlocirea cumpătării. Aceasta la ei fusese neasemuit de pilduitoare. (b) Eu poruncesc sufletului meu să se uite aidoma cu rînduială și la durere și la desfătare (c) (*eodem enim vitio est effusio animi in laetitia, quo in dolore contractio*[775]), și de asemenea, (b) nesovăit dar cu veselie la una, la cealaltă aspru și după cele ce poate să aducă, tot atît de grijuliu să stingă una și să întindă cealaltă. (c) A privi sănătos bunurile trage cu sine a privi sănătos relele. Iar durerea are oarece cu neputință de înlăturat în plăpîndul ei început, iar desfătarea oarece de înlăturat pe culmea ei depășitoare. Platon le împerechează[776], și vrea ca deopotrivă să fie dat a lupta cu tărie împotriva durerii și împotriva necumpătatelor și încîntătoarelor mîn-

giieri ale desfătării. Sînt două fîntîni de la care cine scoate, de unde, cînd şi cît trebuie, fie oraş, fie om, fie dobitoc, mult fericit este. Cea dintîi trebuie luată ca leac şi cu cruţare; cealaltă, de sete dar nu pînă la beţie. Durerea, desfătarea, dragostea, ura sînt cele dintîi lucruri pe care le simte un copil; dacă judecata li se alătură, ele se prind de ea şi aceasta este virtutea.

(b) Eu am un glosar cu totul al meu anume: trec peste timpul prost şi neînlesnit; cînd este bun, nu vreau să-l trec, îl gust, mă ţin de el. Trebuie fugit de cel prost şi adăstat în cel bun. Acea spusă obişnuită a trecerii de vreme şi a trece vremea, arată priinţa celor înşi veghetori, care nu gîndesc să folosească mai multe în viaţa lor decît ca să o golească şi să scape, şi să fugă de ea ca de lucru ponositor şi nevrednic. Dar eu o ştiu într-altfel şi o găsesc de preţ şi înlesnită însăşi în cea din urmă curgere a ei în care mă aflu; şi ne-a dăruit-o firea în mînă înzestrată cu astfel de împrejurări şi de ajuns de prielnice că nu avem a ne plînge decît de noi dacă ea ne grăbeşte şi ne scapă fără folos. (c) *Stulti vita ingrata est, trepida est, tota in futurum fertur*[777].

(b) Mă străduiesc totuşi să o pierd fără părere de rău, dar ca pierdută din însăşi starea ei, nu cu mustrare şi cu ponos. (c) De altfel nu şade bine a nu se plînge de moarte decît celor cărora le plac să trăiască. (b) Se află chibzuială la îmbucurarea ei, eu mă bucur de două ori cît alţii, căci măsura îmbucurării ţine de mai multul sau mai puţinul stăruinţei ce punem în ea. Mai ales în ceasul acesta, că văd pe a mea atît de scurtă ca timp, vroiesc să-mi tragă mult la cîntar; vreau să opresc iuţeala fugii sale cu repeziciunea prinderii mele; şi prin vigoarea folosirii să cumpănesc graba cursului său; pe măsura cu care stăpînirea trăirii este mai scurtă, eu trebuie să o aduc a fi mai adîncă şi plină.

Ceilalţi simt dulceaţa unei mulţumiri şi a belşugului; eu o simt tot ca şi ei, dar nu în trecere şi lunecare. Căci trebuie şi luată în seamă, gustată, rumegată, ca să aducem mulţumită celui care ne-o mijloceşte. Ei se bucură de celelalte plăceri ca şi de somn, fără a le cunoaşte. Cu gîndul să nu-mi scape chiar în somn aşa prosteşte, odinioară găsit-am de cuviinţă să-mi fie tulburat ca să-l între-

zăresc. Stau a gîndi deseori în mine însumi despre o mulţumire, nu o spumuiesc; o cat în adînc şi-mi muncesc mintea să o adun din nou; dacă este necăjită şi scîrbită. Sînt eu oare în toane liniştite? Se află vreo desfătare care să mă gîdile? N-o las să se strîmtoreze în simţuri, îi alătur sufletul, nu ca să se dea platnic, dar ca să-i tihnească, nu ca să se piardă, ci ca să se găsească; şi o folosesc de partea lui ca să se oglindească în cea stare înviorată să cîntărească şi să preţuiască fericirea şi să o mărească. El măsoară cît datorează lui Dumnezeu să aibă cugetul împăcat şi cu alte patimi lăuntrice, să aibă trupul în firească stăpînire, bucurîndu-se cu rînduială de rosturile blînde şi mîngîietoare cu care plăcutu-i-a să răsplătească din mila lui, durerile cu care dreptatea sa ne bate la rîndul său, cu cît preţuieşte ca el să fie aşezat în aşa fel că oriunde îşi aruncă privirile cerul este liniştit în jurul său; nici o dorinţă, nici o teamă sau îndoială care să-i tulbure suflarea, nici o greutate (c) trecută, de faţă sau care să vie, (b) peste care închipuirea lui să treacă cu supărare. Această vedere mult se luminează în asemuire cu alte stări osebite. Astfel, apuc a privi pe mii de feţe aceia pe care soarta sau însăşi greşala lor îi poartă a pătimi şi pe acei mai aproape de mine care primesc atît de molatec şi nepăsător buna lor soartă. Sînt inşi care vădit şi risipesc timpul; ei trec peste ce au de faţă şi ce stăpînesc pentru a se duce după speranţă şi după umbre, vane chipuri pe care năzărirea lor i le scot înainte,

Morte obita quales fama est volitare figuras,
Aut quae sopitos deludunt somnia sensus[778],

care iuţesc şi lungesc fuga lor pe cît le este urmărirea. Rodul şi ţinta urmăririi este a urmări, ca şi Alexandru care zicea că sfîrşitul lucrului său este să lucreze.

Nil actum credens cum quid superesset agendum[779].

Aşadar, eu iubesc viaţa, îi ţin de grijă precum plăcut-a lui Dumnezeu să o dăruiască. Nu apuc a cîrti despre nevoia să mănînc şi să beau, (c) şi mi-ar părea că greşesc încă pe atîta într-un fel de neiertat să doresc a o avea încă pe atît de mult. *(Sapiens divitiarum natura-*

lium quaesitor acerrimus[780]), nici (b) să ne ţinem punînd în gură puţin numai din leacul cu care Epaminonda îşi tăia pofta de mîncare şi se hrănea, nici să faci copii prosteşte pe degete sau călcîie, (c) şi cuviincios vorbind, mai curînd să-i faci desfătător de la degete la călcîie, nici (b) ca trupul să nu aibă dorinţă, nici zburdare. Sînt tînguieli (c) nesăbuite şi netrebnice, (b) eu primesc cu inimă bună (c) şi mulţumitor (b) ceea ce firea făcut-a pentru mine şi mă împac cu ele şi-mi aduc laudă pentru ele. Nedreptate aducem acestui mare şi puternic dăruitor a nu primi darul său, a-l nimici şi a-l schimonosi. (c) Întru totul bun, el făcut-a totul bun. *Omnia quae secundum naturam sunt, aestimatione digna sunt*[781].

Între părerile filozofiei, eu mai bucuros îmbrăţuş pe cele care sînt mai trainice, adică mai omeneşti şi ale noastre: judecăţile mele sînt pe potriva năravurilor mele, pe jos şi smerite. (c) Filozofia grozav face pe copilul după a mea părere, cînd se proţăpeşte ca să ne predice că este o fioroasă unire împerecherea dumnezeirii cu pămîntescul, ceea ce este înţelept cu ceea ce este nebunesc, neîndoielnic cu iertător, cinstit cu necinstit, că desfătarea este însuşire brută, nevrednică a fi gustată de înţelept: singura plăcere ce capătă din îmbucurarea unei soţii tinere şi frumoase este plăcerea cugetului său, că face o faptă după bună-rînduială, cum ar fi a-şi trage cizmele pentru o călărie în depărtare. Să nu aibă ucenicii săi nici ei mai mult drept, şi vînj şi vlagă a nunti soţiile lor cît au din învăţătura sa. Nu este ceea ce spune Socrate dascălul său şi al nostru. El preţuieşte cum se cuvine desfătarea trupească dar îi mai place a duhului; ca avînd mai mare putere, trăinicie, uşurare, felurime şi mîndrie. Aceasta nu merge de loc singură după părerea lui (nu e atît de năstruşnic) dar numai cea dintîi. La el cumpătarea este un îndreptar, nu împotrivită desfătării.

(b) Firea este o dulce călăuză, dar nu mai dulce decît veghetoare şi dreaptă. (c) *Intrandum est in rerum naturam, et penitus quid ea postulet, pervidendum*[782]. (b) Eu cat pretutindeni urmele ei: noi le-am şters cu urme prefăcute; (c) iar acel bun mai presus de tot, academic şi peripatetic care înseamnă a trăi pe urmele sale din pricina aceasta ajunge a fi atît de anevoie dibuit si scos la lu-

mină şi cel al stoicilor învecinat cu acesta care este să te dedai firii.

Nu este oare greşală a socoti unele fapte mai puţin vrednice pentru că sînt netrebuincioase? Totuşi, ei nu-mi vor scoate din cap, că nu este o foarte bună căsătorie plăcerea cu trebuinţa, (c) cu care spune unul din cei vechi zeii totdeauna se împreună. (b) La ce bun dezghiocăm noi în despărţire o alcătuire ţesută cu atît de strînsă şi frăţească legătură? (b) Dimpotrivă, s-o înodăm iară prin slujiri a uneia celeilalte. Ca duhul să trezească şi să învioreze îngreunarea trupului, şi trupul să anine uşurătatea duhului şi să-l împlînte. (c) *Qui velut summum bonum laudat animae naturam, et tanquam malum naturam carnis accusat, profecto et animam carnaliter appetit et carnem carnaliter fugit, quoniam id vanitate sentit humana, non veritate divina*[783].

(b) Nu-i parte nevrednică de grija noastră în acest dar făcut de Dumnezeu nouă; avem a da socoteală de el pînă la cel de pe urmă fir. Şi nu este sarcină de căpătuială a omului să mîie omul după cum îi este starea; este neapărată, curată; (c) şi cu mare însemnătate, (b) şi ne-a dăruit-o făptuitorul cu întemeiere şi neînduplecare. (c) Numai din împuternicire se capătă înţelegerea îndeobşte a mulţimii şi mai greu atîrnă vorbirea neobişnuită. Să întărim acest lucru. *Stultitiae proprium quis non dixerit, ignavè et contumaciter facere quae facienda sunt, et alio corpus impellere, alio animum, distrahique inter diversissimos motus*[784].

(b) Şi mai, ca să vedeţi, cereţi să vi se spună într-o zi plăcerile şi închipuirile cu care-şi umple vreunul capul şi pentru care se lasă de un ospăţ bun şi celălalt se căieşte de ceasul ce pierde mîncînd, veţi afla că nu este nimic atît de anost în toate mîncările mesei voastre decît cel frumos sfat al sufletului său (cel mai adesea ar fi mai priincios să dormi adînc decît să stai a veghea la ce stăm), şi veţi găsi că tocmeala sa şi ce are în gînd nu-s vrednice de tocana noastră. De ar fi înseşi încîntările lui Arhimede ce ar fi? Nu ating aici şi nu amestec întru această puţinătate de oameni cum sîntem noi şi la acest zădar de dorinţe şi gîndiri cu care ne trecem vremea, acele suflete cucernice, înălţate prin arzătoarea lor evlavie şi cre-

dinţă pînă la o nepărăsită şi cugetătoare căutare a lucrurilor dumnezeieşti, (c) care învrednicîţi prin zorul unei vii şi aprige speranţe a se mulţumi din hrana veşnică, ajunsul cel de pe urmă şi cea mai de apoi culme a dorinţelor creştinilor, singură statornică plăcere neprihănită, dispreţuiesc să aştepte nevoiaşele noastre înlesniri, fugare şi îndoielnice, şi lipsesc cu uşurinţă trupul de folosirea înfruptării din cele simţite şi vremelnice. (b) Este învăţătură cu precădere. Între noi aceste sînt lucruri pe care eu totdeauna le-am primit în singurătatea înţelesului lor: părerile prea peste înalt şi moravurile subpămînteşti.

(b) Esop, (c) acel mare om, (b) văzu pe stăpînul său dînd drum udului, preumblîndu-se: ce, spuse el, trebuie oare să slobozim pîntecul alergînd? Să cruţăm timpul; încă ne mai rămîne mult părăduit şi a lene. Mintea noastră vede-se nu are alte ceasuri de prisos să-şi facă treburile fără a se descopcia de trup, în puţina vreme pe care o cere nevoia lui. Ei vor să se dezghioace din ei şi să se mîntuie de om. Nebunie este; în loc să se prefacă în îngeri, ei se prefac în dobitoace; în loc să se înalţe, ei se prăbuşesc. (c) Aceste nădufuri mai presus de fiinţă mă sparie asemenea locurilor peste poate de atins; şi nimic altul nu-mi este mai supărător de mistuit în viaţa lui Socrate decît acele încîntări şi demoncrii, nimic mai omenesc în Platon decît cea de ce ei spun că se numeşte divin. (b) Şi din ştiinţele noastre, acele-mi par mai pămînteşti şi joase care s-au cocoţat mai sus. Şi nu aflu nimic mai umilit şi mai muritor în viaţa lui Alexandru decît năstruşniciile lui cu privinţă la nemurirea sa. Philotas cu haz l-a muşcat în răspunsul său. El îi trimisese scrisori că oracolul lui Iupiter Hammon îl aşezase între zei: Pentru cele ce ţi se cuvin sînt tare mulţumit, dar de plîns sînt oamenii care vor avea de trăit şi asculta un om care întrece (c) şi nu se mulţumeşte cu (b) măsura unui om. (c) *Diis te minorem quod geris, imperas*[785].

(b) Îmbietoarea scriere cu care cei din Atena cinstiră sosirea lui Pompei în oraşul lor se potriveşte cu cele ce simt eu:

Cu atît mai mult eşti zeu
Cu cît cunoşti că eşti om[786].

Este o netăgăduită desăvîrşire ca dumnezeiască a te şti bucura pe bună-dreptate de fiinţa ta. Noi căutăm alte stări, pentru că nu înţelegem să ne folosim de ale noastre, şi ieşim din noi pentru că nu ştim cum să ne aflăm în noi. (c) În zădar ne cățărăm pe picioroange, că pe picioroange totuşi cu picioarele trebuie mers. Iar pe cel mai înalt tron de pe lume totuşi pe curul nostru stăm.

(b) Cele mai frumoase vieţi, după părerea mea, sînt cele care se pun în rostul tuturor îndeobşte. (c) Şi omeneşc, cu rînduială, dar (b) fără minune şi năstruşnicie. Iară bătrîneţea nevoie are să fie mai duios privită. S-o închinăm acelui zeu ocrotitor al sănătăţii şi al cumînteniei, dar veselă şi primitoare:

Frui paratis et valido mihi,
Latoe, dones, et, precor, integra
Cum mente, nec turpem senectam
Degere, nec cythara carentem[787].

NOTE

PRESCURTĂRI

De civit. Dei	De civitate Dei
Acad.	Academica
De finibus	De finibus bonorum et malorum
De nat. deor.	De natura deorum
De off.	De officiis
De div.	De divinatione
Tuscul.	Tusculanae disputationes
D. L.	Diogenes Laertios
Epist.	Epistolae
Epigr.	Epigrammata
Epod.	Epodon liber
Sat.	Satyrae
Metam.	Metamorphoseis
Nat. hist.	Naturalis historia
Epist.	Epistulae ad Lucilium (Seneca)
Inst. orat.	Institutio oratoria
En.	Eneida
Georg.	Georgica

[1] *Apologia lui Raimond Sebond*, formînd capitolul XII din Cartea a II-a a *Eseurilor* lui Montaigne, constituie un volum în sine, în care gînditorul francez exprimă, sub formă de convorbire, și concepțiile filozofilor de el cunoscuți și cercetați, cît și argumentarea propriilor sale păreri și poziții despre și față de concepțiile timpului său.

În legătură cu aceasta, a se vedea studiul introductiv al lui Dan Bădărău la volumul I al traducerii în limba română a *Eseurilor* lui Montaigne, pp. LIII—LIV.

[2] Sebond — Ramon Sabunde (Sebonde, Sebeyde), născut la sfîrșitul secolului al XIV-lea la Barcelona, medic și filozof, autor al lucrării *Theologia naturalis*. Acest savant catalan a fost profesor de medicină și filozofie între 1424—1436 la Universitatea din Toulouse. Cartea sa a fost foarte reputată în secolul al XV-lea.

În 1569 Montaigne publică traducerea *Teologiei naturale* pe care a făcut-o la rugămintea lui *„meilleur père qui fut oncques"*.

[3] Herillos din Cartagina punea ca scop știința, îndepărtîndu-se prin aceasta de stoicism și apropiindu-se de Aristotel (vezi D. L., VII, 3).

[4] Francisc I (1494—1547), acest rege al Franței, hărăzit cu strălucite calități și defecte uneori seducătoare, a încurajat în mod deosebit dezvoltarea culturii și artelor, atrăgînd la curtea sa pictori și poeți, ctitorind Imprimeria Națională și Colegiul de Franța; pe drept cuvînt se poate spune că este întruchiparea unui „principe al renașterii". Victor Hugo l-a ales drept eroul piesei sale *Regele se amuză* care a servit de libret operei *Rigoleto*.

[5] Pierre Bunel (1499—1546), umanist tuluzan.

[6] *Teologia naturală sau cartea făpturilor de meșterul Raimond de Sebonde.* Publicată pentru prima oară la Deventer, în 1434, această teologie a fost reeditată de mai multe ori în Franța de-a lungul secolului al XVI-lea.

[7] Cuvîntul „noutăți" este vrednic de a fi remarcat; el indică poziția luată de Montaigne față de Reforma preconizată de Martin Luther. Îi neagă orice importanță cazuistică. În 1530 apăruse Confesiunea din Augsburg, redactată de Melanchthon, aprobată de Luther și care este și astăzi statutul bisericii luterane. Această piatră de temelie a Reformei statornicește pe puncte și articole noua concepție religioasă care se opune cu înverșunare catolicismului supus autorității papale.

[8] Martin Luther (1483—1546), reformator religios al Germaniei, s-a născut la Elsleben și după o viață de luptă și zbucium s-a întors aci ca să moară. Fiu de miner, ajunge să-și cucerească titlul universitar în filozofie la Erfurt (1505), devine călugăr augustin, apoi preot (1507). În 1517 se opune cu îndîrjire vînzărilor de indulgențe. Excomunicat după mai bine de trei ani de controverse, arde în mod public Bula, la Wittenberg și este scos în afara legii imperiului de către Dieta de la Worms în 1521. Refugiat la Wartburg traduce *Biblia* în limba germană. Se căsătorește în 1525. Ca și John Wiclif (1320—1384), traducător al *Bibliei* în limba engleză, ca și Jan Hus (1369—1415), care i-au precedat sau Jean Calvin (1509—1564), contemporanul și succesorul său, Luther nu este numai un exponent al unei gîndiri noi în materie religioasă, ci reprezintă protestul din ce în ce mai coerent al unor revoltați sociali. El este un om al Renașterii în aceeași măsură ca Montaigne.

[9] „Calci în picioare cu sete ceea ce prea mult ai venerat" (Lucrețiu, V, 1139).

[10] Traducerea *Teologiei naturale* a fost tipărită pentru prima dată la Paris, în 1569; era plină de erori care au fost, în bună parte, corectate într-o nouă ediție, Paris 1581. Montaigne adăugase de altfel în *Eseuri*, în edițiile anterioare: *„avec la nonchalance qu'on void par l'infiny nombre des fautes que l'imprimeur y laisse, qui en eust la conduite lui seul"*.

[11] Adrianus Turnebus (1512—1565), savant filolog francez.

[12] Toma din Aquino (1225—1274); ilustru teolog, învățătura și lucrările sale au însuflețit credința evului mediu occidental. În *Suma Teologica,* cu vastă erudiție și spirit didactic, dezvoltă principiile și metodele aristotelice și le împreună științei și teologiei scolastice, fiind călăuza multor gînditori, cercetători și cărturari în vremea cînd scrie Montaigne.

[13] „Astfel o puternică stîncă își impune masivitatea furiei valurilor care se sparg și se împrăștie la picioarele ei". (Versuri scrise de un anonim din secolul al XVI-lea, după Vergiliu, spre lauda lui Ronsard și inserate în opera acestui poet).

[14] Ludovic al IX-lea, supranumit Cel Sfînt, rege al Franței, născut la Poissy în 1214; încoronat încă minor (1226) după lupte interne cu marii vasali pe care îi învinge și lupte împotriva Angliei, pe care o va învinge, aflînd că Palestina a fost ocupată de sultanul Egiptului, pornește la dezrobirea Mormîntului Sfînt. Debarcă la Damietta. În lupta de la Mansurah (1250) este făcut prizonier. Răscumpărat, se întoarce doi ani mai tîrziu în Franța. În 1270 întreprinde așa-numita a VIII-a și ultimă cruciadă, voind să creștineze pe regele Tunisiei, dar moare răpus de ciumă abia ajuns pe țărmul african. Lui i se datorează construirea Sfintei Capele și a Sorbonei. Mare organizator, va institui noi forme de judecată și acele consilii judiciare care vor sta la originea parlamentului francez; de asemenea, a făcut eforturi ca să realizeze o unificare monetară. Viața sa și reputația sa de înaltă probitate morală au făcut din acest monarh, în mai multe rînduri, arbitrul creștinătății apusene.

[15] „De vei crede, scurtă va fi calea care duce la virtute și fericire" (Quintilian, XII, 11).

[16] În secolul al XVI-lea Franța a fost sfîșiată de așa-numitele „războaie religioase", care au opus catolicii protestanților. Începute sub domnia lui Carol al IX-lea aceste lupte iau sfîrșit odată cu urcarea pe tron a lui Henric de Navara. Hughenot, el abjură noua credință, spunînd se pare celebra frază: „Parisul face cît o slujbă", înțelegînd prin aceasta că poate redeveni catolic ca să-și asigure coroana. Henric al IV-lea fusese ales ca succesor prezumtiv de Henric al III-lea împotriva șefului Ligii catolice, ducele Henric de Guise. Partizanii lui Henric de Bourbon, rege al Navarei, reprezentau partidul legitimist. În această vreme de mari tulburări își scrie Montaigne *Eseurile.* Se poate crede că

a fost îndemnat să le desăvîrşească, ca o demonstraţie a unei cugetări libere şi limpezi şi, în acele timpuri de grea cumpănă, ca o chezăşie a devotamentului faţă de Franţa şi legitimitate. Şi aceasta cu atît mai mult cu cît astăzi *Eseurile* ne apar şi ca o polemică împotriva luptelor ce sfîşiau ţara, lupte care se dădeau sub semnul credinţei şi nu erau, în fond, decît năzuinţa după putere.

[17] Scris după asasinarea de către Jacques Clément (1567—1589), călugăr dominican, a regelui Henric al III-lea, în 1589 (asasinul a fost ucis de gărzi). Dreptul la revoltă a fost susţinut de protestanţi în timpul domniei regelui catolic (Henric al III-lea) şi contestat de ei sub regele protestant (Henric al IV-lea).

[18] În original: *Faire barbe de foarre: foarre, feurre* = paie de grîu; de la aceasta: a plăti dijma în snopi făcuţi numai din paie, la figurat: a-şi bate joc. *Barbe* este aici o locuţiune vicioasă şi este în loc de *gerbe* = snop (H. Estienne). În Nicot se găseşte: *faire à Dieu gerbe de foarre* (a face lui Dumnezeu snop de paie) şi în Rabelais: *faire gerbe de feurre* (a face snop de paie). La Montaigne — cu sensul de a-şi bate joc, probabil că ajunsese această formulare ca o zicală.

[19] Antistene (444—368 î.e.n.), discipol al lui Socrate, şeful şcolii cinice. El afirmă că binele suveran se află în virtute şi aceasta înseamnă, conform filozofiei sale, dispreţul faţă de bogăţie, mărire şi voluptate. Denumirea de Cinic vine de la Cynosarges unde filozoful îşi preda învăţătura. Vezi D.L., VI, I, IV, 4.

[20] Orfeu — personaj istorico-mitic, fiu al regelui Oiagros al Traciei şi al muzei Calioppe. După legendă, cel mai mare muzician al Heladei. Literatura poetică şi protofilozofică, care se leagă de această figură luminoasă, cuprinde, pe de o parte, opere liturgice (imnuri, discursuri sacre) şi opere mitice sau cosmogonice, oracole, testamente, leacuri.

[21] Diogenes, supranumit Cinicul, filozof grec născut la Sinope (413—327 î.e.n.). Numele său a rămas asociat neconformismului, lipsei de gust pentru bogăţie, indiferenţei faţă de convenţionalismul social. Această lungă dăinuire a faimei sale se datoreşte şi faptului că filozoful a trăit în adevăr conform doctrinei sale, mulţumindu-se ca locuinţă cu un butoi, umblînd acoperit cu o zdreanţă, mergînd cu picioarele goale şi mîncînd mai nimica, deşi renumele şi faima sa i-ar fi putut asigura belşugul şi ono-

rurile. Causticele sale răspunsuri l-au făcut legendar. La Corint, lui Alexandru Macedon venit să-l vadă și întrebîndu-l: „Ce pot face pentru tine", îi va spune: „Să te dai la o parte din soarele meu", iar atunci cînd în plină zi a fost văzut plimbîndu-se cu o lumină aprinsă în mînă, la întrebarea: „Ce faci?", va răspunde: „Caut un om!" Adevărate sau nu, aceste cuvinte de duh i se atribuie și vădesc reputația de care se bucura. (Vezi D.L., VI, II).

[22] Agesilau, rege al Spartei din 400—360. După dezastrul de la Mantineea (362 î.e.n.) își salvează totuși patria prin clauzele păcii. În timpul său Antalcidas, general lacedemonian, încheie un tratat cu perșii prin care Sparta abandonează orașele sale din Asia Mică (378 î.e.n.).

[23] Epaminonda, general și om de stat teban, născut către 418 î.e.n., unul din șefii democrației de la Teba. El va asigura hegemonia acestei cetăți, zdrobind pe lacedemonieni la Leuctra și Mantineea. În această din urmă bătălie este rănit de moarte. Se spune că ultimele sale cuvinte către cei ce-i deplîngeau moartea ar fi fost: „Las două fiice nemuritoare, Leuctra și Mantineea". Măreția Tebei va dispare odată cu el. Vezi D.L., VI, VI, 39.

[24] „Departe de a ne plînge de topirea noastră, mai degrabă ne vom bucura de a pleca și de a lăsa rămășița noastră muritoare, ca șarpele care se schimbă de piele sau ca cerbul care se descotorosește de vechile sale coarne" (Lucrețiu, III, 612).

[25] Să fie mort și, conform religiei, în paza Mîntuitorului său.

[26] Platon, filozof grec, discipol al lui Socrate și profesorul lui Aristotel (428—347 î.e.n.). Autor al dialogurilor *Criton, Phedra, Gorgias, Banchetul, Republica, Legile* etc. în care dă cuvîntul lui Socrate.

[27] Locuitori ai Périgordului, la origine comitat constituit în secolul al X-lea și reunit coroanei franceze de Carol al VI-lea.

[28] Platon.

[29] Bion din Borysthenes, filozof academic. Vezi D.L. IV, I, 46—58, unde se găsesc cele relatate de M.

[30] Theodorus Ateul, autorul cărții *Despre zei* (vezi D.L., II, XI, 97—103).

[31] Charles Baudelaire (1821—1867) spune: „căci această lume este un templu în care stîlpii vii ...", iar Montaigne, în 1588, citînd

din memorie pe Plutarh, dă aceluiași gînd un chip scris și astfel ne aflăm în fața unui mileniu de durată a miezului unei aceleiași cugetări.

[32] Pavel (apostol), născut la Tars, martirizat la Roma în 67 e.n., unul dintre primii organizatori ai disciplinei ecleziastice, a scris un număr însemnat de *Epistole* care s-au adăugat *Noului Testament.*

[33] „Spectacolul cerului este îngăduit pămîntului de Dumnezeu însuși, și fața și trupul său ni se dezvăluie rostogolindu-se pe frunțile noastre; ne pătrunde și ni se oferă ca să ne dea, în plină cunoștință de cauză, ființa sa, natura sa, și legile prin care se cîrmuiește" (Manilius, IV, 907). Ediţiile anterioare celei din 1595 adaugă aici: *Si mon imprimeur estoit si amoureux de ces prefaces questées et empruntées, dequoy par l'humeur de ce siecle il n'est pas livre de bonne maison, s'il n'en a le front garny, il se devoit servir de tels vers, que ceux-cy, qui sont de meilleure et plus ancienne race, que ceux qu'il y est allé planter.* — Este vorba aici nu de editorul *Eseurilor,* ci de cel al *Teologiei naturale.*

[34] Cato cel Bătrîn sau Censorul, om de stat roman, născut la Tusculum (234—149 î.e.n.), censor în 184 î.e.n., se străduí să îngrădească luxul ce începuse să corupă Roma. Îndîrjit să distrugă Cartagina — rivala primejdioasă a Romei în Mediterana — își sfîrșea toate discursurile prin cuvintele rămase celebre: Ceterum, Carthaginem Esse Delendam (De altfel gîndesc că trebuie distrusă Cartagina).

[35] „Dacă aveți argumente mai bune, arătați-le, dacă nu, supuneți-vă" (Horațiu, *Epist.,* I, V, 6).

[36] „Căci Dumnezeu nu îngăduie ca altul in afară de el să se mîndrească" (Herodot, VII, 10).

[37] „Dumnezeu se împotrivește trufașilor și izbăvește pe cei umili" (Petru, *Epist.* I, V, 5).

[38] Augustin Aureliu *(De civit. Dei, XXI,* 5), episcop al Hipponei (în preajma orașului Bône), născut la Tagaste (354—430). După o tinerețe furtunoasă, el a fost atras către creștinism prin propovăduirile lui Ambrozie și deveni cel mai celebru dintre Părinții bisericii latine. Teolog, filozof, moralist, dialectician, el încearcă să împace platonismul cu dogma creștină, inteligența și credința.

[39] Ultimele două sentențe, care sînt din Sf. Paul, erau înscrise în biblioteca lui Montaigne.

[40] Toate acestea sînt exact contrarii antropocentrismului lui Sebond. Negațiile lui Montaigne sînt calchiate pe afirmațiile din *Theologia naturalis* și *Apologia* s-ar putea înțelege aci, foarte bine, ca o antiteză.

[41] „Deci pentru cine vom spune că a fost făcută lumea? Fără îndoială pentru făpturile însuflețite care au folosirea judecății, adică zeii și oamenii, care sînt cele mai desăvîrșite ființe". (Cicero, *De nat. deor.*, II, 54).

[42] „Cînd contempli deasupra capului imensele bolți ale lumii și astrele strălucitoare de care ele sînt constelate, și cînd ajungi să reflectezi asupra revoluțiunilor Lunii și a Soarelui" (Lucrețiu, V, 1203).

[43] „Căci toate acțiunile și viața oamenilor depind de astre" (Manilius, III, 58).

[44] „Ea recunoaște că acești aștri atît de îndepărtați au asupra oamenilor o secretă influență, că legi fixe reglează mișcările periodice ale universului și că acel curs al destinului este determinat de semne neîndoielnice" (Manilius, I, 60).

[45] „Că cele mai mari revoluții sînt produse de aceste mișcări insensibile, atît sînt de inalte aceste legi care poruncesc înșiși regilor" (Manilius, I, 55 și IV, 93).

[46] „Unul, furios din dragoste, traversează marea și se duce să răstoarne Troia; altul este hărăzit de soartă să dea legi; aci copii își ucid părinții, acolo părinții pe copiii lor; sau sînt frați care se înarmează contra fraților lor și se înjunghie între ei. Nu trebuie învinuiți oamenii: soarta, mai puternică, îi mînă și îi silește să se sfîșie și să se pedepsească astfel cu propriile lor mîini. Toate acestea trebuiau să se petreacă; astfel a vrut-o soarta". (Manilius, IV, 79; 118).

[47] „Ce instrumente, ce pîrghii, ce mașini, ce lucrători au ridicat un atît de vast edificiu?" (Cicero, *De nat. deor.*, I, 8).

[48] „Atît sînt de strîmte hotarele gîndului nostru" (Cicero, *ibidem*, I, 31).

[49] Anaxagora, filozof al școlii ioniene (către 500—430). Vezi D. L., II, III, IV, 8.

[50] „Între alte infirmităţi ale naturii omeneşti este acea orbire a sufletului care forţează omul să rătăcească şi care-l face să-şi iubească rătăcirea" (Seneca, *De ira*, II, 9). „Trupul care putrezeşte îngreuiază sufletul şi sub învelişul său grosolan îl stinghereşte în exerciţiul însuşi al gîndirii" (*Cartea Înţelepciunii*, IX, 15, citată de Augustin, *De civit. Dei*, XII, 15).

[51] Saturn, fiul cerului, este o foarte veche divinitate agrară. Alungat din cer de Iupiter, Saturn s-ar fi refugiat în Latium unde, graţie lui, a înflorit abundenţa şi pacea şi a învăţat pe oameni agricultura. Vremea domniei sale a fost supranumită de poeţii antichităţii Vîrsta de aur la care scriitorii fac frecvente aluzii. Saturnul italic a fost asimilat cu Cronosul grec.

[52] Platon, în *Politica*.

[53] Basci, locuitori ai celor doi versanţi ai Pirineilor occidentali, în partea Franţei şi a Spaniei, în Navara; vorbesc şi astăzi o limbă fără legătură cu cele învecinate. În vremea lui Montaigne, ţara bascilor nu fusese încă cuprinsă de coroana franceză. Troglodiţii, desemnînd în limbajul modern locuitorii cavernelor, erau în limbajul lui Montaigne un fel de făpturi sălbatice şi misterioase care locuiau sub pămînt. Ovidiu însuşi vorbeşte de băştinaşii din preajma Tomisului, numindu-i troglodiţi, fără a ţine seama că nu locuiau în caverne.

[54] Apolonios din Tyane, filozof pitagorician, moare în 97 e.n.

[55] Melampus, personaj legendar, după Herodot (II, 49; VII, 121; IX, 34), oracol, vraci şi iniţiatorul serbărilor lui Dionysos în Grecia.

[56] Tiresias, oracol teban ce-şi făcea prezicerile la Orchomenos.

[57] Tales, filozof şi matematician grec din şcoala ioniană, născut la Milet către 624 î.e.n., moare către 547 î.e.n., autorul celebrei teoreme geometrice care îi poartă numele.

[58] „Şi animalele domestice şi sălbăticiunile fac să se audă ţipete diferite, după cum teama, durerea sau bucuria le frămîntă" (Lucreţiu, V, 1058).

[59] „Din această cauză vedem pe copii suplinind prin gest vocea care le lipseşte" (Lucreţiu, V, 1029).

[60] „Tăcerea însăşi îşi are limbajul: se roagă şi se face auzită" (Tasso, *Aminta*, II, 34).

[61] Pliniu cel Bătrîn, naturalist roman, născut la Como în 23 e.n., autorul unei *Istorii naturale* în 37 de cărţi, adevărată enciclopedie a ştiinţei antichităţii. A murit în timpul erupţiei Vezuviului din 79 e.n. Comandant al flotei de la Messina, s-a dus la Stabia, în momentul catastrofei care înghiţea Herculanum şi Pompei, ca să salveze locuitorii ameninţaţi de erupţie şi în acelaşi timp ca să observe fenomenul. În cursul acestora, apropiindu-se prea tare exalările de gaze l-au asfixiat.

— Pliniu cel Tînăr, nepotul precedentului, născut tot la Como în 62, moare mai probabil în 114. Prieten cu Traian, va scrie *Panegiricul* acestuia. De asemenea, este autorul unor scrisori, mărturie preţioasă pentru a cunoaşte viaţa romană din vremea războaielor dacice.

[62] Abdera, oraş al Traciei antice, la Marea Egee.

[63] „Unii au scris, după aceste semne, aceste exemple, că albinele au partea lor de suflet divin şi de efluvii celeste" (Vergiliu, *Georg.*, IV, 219).

[64] „Asemănător năerului pe care furtuna l-a aruncat pe mal, copilul zace pe pămînt, gol, fără grai, lipsit de toate ajutoarele vieţii, în momentul în care natura abia l-a smuls din sînul matern ca să-l aducă la lumină. El umple aerul cu ţipetele sale şi are dreptate: atîtea rele îl aşteaptă în trecerea sa prin viaţă! Dimpotrivă, animalele domestice şi fiarele cresc fără greutate; ele nu au nevoie de jucărele, nici de mîngîieri şi de limbajul copilăresc al unei doici; nu-şi schimbă veşmintele cu anotimpurile; în sfîrşit, nu le trebuie nici arme, nici înalte ziduri ca să se pună la adăpost, de vreme ce natura le-a hărăzit îmbelşugat pentru toate nevoile lor" (Lucreţiu, V, 223).

[65] Se zice că femeile spartane încă din primele momente ale vieţii lor îşi supuneau copiii la o dură disciplină, conformă cu întreaga educaţie a lacedemonienilor, ceea ce este conţinut în expresia „o viaţă de spartan".

[66] „Căci fiecare animal îşi simte puterea şi nevoile". (Lucreţiu, V, 1032).

[67] Mai probabil Brazilia. America fusese descoperită în 1492.

[68] „La origine, pămîntul producea de la sine și dădea omului belșugul secerișurilor și vii rodnice, fructele coapte și grasele pășuni. Astăzi abia dacă acordă bogățiile sale muncii noastre; sîntem nevoiți să ne secătuim boii și puterile plugarilor". (Lucrețiu, II, 1157).

[69] Ichneumon — din grecește *ikhneumôn* (scociorîtor, cu sens de a voi să știe tot), specie de mangustă de mărimea unei pisici, onorată în Egiptul antic fiindcă distrugea reptilele.

[70] „Astfel, în mijlocul negrului batalion, o furnică abordă altă furnică, ca să știe poate drumul sau prada lor". (Dante, *Purgatoriul*, XXVI, 34).

[71] Lactanțiu (240—320), apologist creștin, supranumit Ciceronul creștin, cu sensul de călăuză, de la cuvîntul italian *cicerone*, însemnînd călăuză pentru străin într-un oraș.

[72] Această frază, ca și citatul din Dante, luat din *Ercolano* de Varchi, au fost adăugite în 1582.

[73] „Și la diverse păsări, vocea mai ales se schimbă de la un timp la altul și unele modifică, cînd vremea se schimbă, cîntecul lor aspru" (Lucrețiu, V, 1077).

[74] *Ecleziastul*. Sentență înscrisă în biblioteca lui Montaigne.

[75] „Totul este prins în lanțul său și în fatalitatea sa" (Lucrețiu, V, 874).

[76] „Fiecare lucru își are alcătuirea proprie și toate își păstrează deosebirile pe care natura le-a pus între ele" (Lucrețiu, V, 921).

[77] Montaigne înțelege prin Tracia: Bulgaria, Rumelia și provinciile care separă Grecia de Arhipelag. Informația cu vulpea este transmisă de Plutarh.

[78] S-ar putea ca aceste informații să provină din Herodot.

[79] „Arde-mi capul dacă vrei, sau străpunge-mi trupul cu un palos, sau sfîșie-mi spinarea cu lovituri de bici" (Tibul I, IX, 21).

[80] Sursa de informații a lui Montaigne pentru viața sciților este Herodot.

[81] „Barza își hrănește puii cu șerpi și șopîrle descoperite în locuri sălbatice, și vulturul, ministrul lui Iupiter, vînează în păduri iepurele și căpriorul" (Iuvenal, XIV, 74,8).

[82] Palus Maeoticus sau Maeotide, numele antic al Mării de Azov.

[83] În *Historia animalium.*

[84] Sylla sau Sulla (Lucius Cornelius), dictator roman (138—78 î.e.n.). Mîna dreaptă, apoi rivalul lui Marius, consul în 88 î.e.n., învingătorul lui Mitridate al IV-lea Eupator — rege al Pontului —, devine șeful partidului aristrocratic și curînd după, stăpînul Romei și al Italiei, cu toată opoziția îndîrjită a adepților lui Marius. Își proscrie dușmanii, revizuiește constituția romană într-un sens foarte favorabil Senatului și ajunge să dobîndească o influență covîrșitoare. Ajuns la apogeul gloriei sale, abdică în 79.

[85] Candia, azi Heraklion, oraș în insula Creta.

[86] Porus, suveran al Pendjabului, făcut prizonier de Alexandru Macedon la bătălia de la Hydaspes, în timpul căreia fusese rănit; cînd Alexandru l-a întrebat cum vrea să fie tratat, el a răspuns: „Ca rege". Impresionat, învingătorul i-a lăsat domnia.

[87] Crisip, filozof grec, născut în Cilicia (către 218—205 î.e.n.), discipol al lui Zenon din Citium; reprezentant al stoicilor.

[88] Georgius Trapezuntius, numit azi George din Trebizonda, savant grec, refugiat în secolul al XV-lea în Italia și căruia papa Eugeniu al IV-lea i-a încredințat directoratul unuia dintre colegiile de la Roma.

[89] Plutarh, istoric și moralist grec, născut la Cheroneea (50—120), arhonte și mare preot al lui Apolo. A scris *Viețile paralele* ale oamenilor iluștri din Grecia și Roma. Pînă în zilele noastre măiestria și adîncita pătrundere în psihologia personajelor de care dă dovadă autorul fac din această lucrare un monument al literaturii, cu atît mai mult cu cît ne dă o vie imagine a antichității. Lucrările lui multilaterale asupra comportării umane sînt prețioase și valabile pentru toate timpurile. Traducerea franceză a *Vieților* făcută în secolul al XVI-lea de episcopul Jacques Amyot, mare „aumônier" al Franței, este considerată și azi ca un model și o creație a limbii franceze.

[90] Suza, oraș din Elam, care a fost în vremea domniei lui Darius și a succesorilor săi, reședința împăraților Persiei.

[91] Languedoc, țară din vechea Franță reunită la coroană încă din 1271. Și-a luat numele de la denumirea vorbirii localnicilor: *langue-d'oc* însemnînd limba oc.

[92] Democrit, filozof materialist grec din secolul al V-lea î.e.n.

[93] Arrianus (Flavius), istoric grec din secolul al II-lea e.n., autorul unei istorii a lui Alexandru cel Mare intitulată ***Anabasis;*** el a strîns convorbirile lui Epictet și le-a reunit, denumindu-le *Manualul lui Epictet.*

[94] Montaigne se referă la spectacolele date în circ.

[95] Juba al II-lea, rege al Mauritaniei, moare către 23 î.e.n. Autor în greceşte a unor lucrări de istorie. Tatăl său Juba I a fost regele Numidiei și aliatul lui Pompei.

[96] „Strămoșii lor (ai elefanților) fuseseră întrebuințați în lupte de către (cartaginezul) Hanibal, de către generalii noștri (romani) și de către regele Egiptului; transportau pe spinarea lor cohorte sau serveau drept cavalerie" (Iuvenal, XII, 107).

[97] Este vorba de acțiunile conchistadorilor în America centrală și de Sud, teritorii care vor purta ani de-a rîndul numele de Indiile occidentale.

[98] Crassus, Marcus Licinius, triumvir cu Pompei și Cezar. Născut către 115 î.e.n., asasinat în 53 î.e.n. în timp ce se lupta cu parții. A fost unul dintre primii patricieni care s-a impus prin averea sa. Învingătorul lui Spartacus (la 71 î.e.n.).

[99] Arethusa, fîntînă în insula Ortygia, lîngă Siracuza. Legenda spune că era una din nimfele Artemisei care pe cînd se scălda în fluviul Alfeu din Grecia a fost văzută de zeul acestuia care a vrut să o piardă. În fuga ei, ca să-i scape, nimfa ajunge în insula Ortygia și istovită imploră mila zeiței care o transformă în fîntînă.

[100] „Fiecare are numele său și vine la vocea stăpînului care îl cheamă" (Marțial, IV, XXIX, 6).

[101] Cleante, filozof stoic, discipol al lui Zenon (secolul al III-lea î.e.n.).

[102] Antoniu (Marcus Antonius), nobil roman (83—30 î.e.n.), văr și locotenent al lui Cezar; formează cu Octavian August și Lepidus cel de-al doilea triumvirat (43 î.e.n.) și învinge pe Brutus și

Cassius la Philippi (42 î.e.n.); primind sub oblăduirea sa Orientul se căsătorește cu regina Egiptului Cleopatra a VII-a, repudiind pe Octavia, sora lui Octavian August. Dezacordul creîndu-se între acești doi succesori ai lui Cezar, luptele încep și Antoniu este zdrobit în bătălia navală de la Actium din 31 î.e.n. Asediat în Alexandria, se sinucide.

[103] August (Caius Iulius Caesar Octavianus Augustus), primul împărat roman, nepotul lui Iulius Cezar și moștenitorul său, născut la Roma în 63 î.e.n., moare la Nola în 14 e.n. Triumvir cu Lepidus și Antoniu, păstrează ca parte a sa Italia și Occidentul. După victoria de la Actium rămîne singurul stăpîn al puterii și primește cu titlul de Augustul în 27 î.e.n. puterea împărțită pînă atunci între magistrați. Sporește numărul funcționarilor la Roma, împarte Italia în regiuni ca să ușureze censul și perceperea impozitelor, reorganizează administrația provinciilor. Toate aceste măsuri vor avea drept efect sporirea puterii centrale. Domnia sa apare ca una din epocile cele mai strălucite din istoria romană; va fi numită „secolul lui August". Horațiu, Vergiliu, Titus Livius, Ovidiu s-au afirmat în acest timp.

Sub domnia sa, arhitectura romană imitînd arta greacă va face mari progrese. După moartea sa va fi adorat ca zeu.

[104] Caligula, împărat roman din familia lui August, fiul lui Germanicus. După crunta epocă a finalului domniei lui Tiberiu, ajungerea sa la domnie în 37 e.n., fiind foarte tînăr, frumos și iubit, a însemnat un moment de mare speranță pentru lumea romană. În 41 e.n. moare asasinat. Numele său va rămîne asociat crimei și nesăbuinței. Printre alte fapte nesocotite și-a numit calul consul. Ura sa împotriva tuturor o manifesta spunînd: „Să mă urască, dar să se teamă de mine" și: „au de ce poporul nu are un singur cap, ca să-l pot zbura cu o singură lovitură?"

[105] Cizicia (Cyzic), oraș din antichitate, în Asia Mică, port al Propontidei (Marea de Marmara).

[106] Torpila — pește marin asemănător cu pisicile de mare uriașe, putînd să atingă pînă la 1 m lungime, avînd de fiecare parte a capului organe ale căror descărcări electrice pot paraliza prada și răsturna un om. Numele acestui animal a fost dat prin analogie armei submarine moderne. Montaigne desemnează animalul cu numele acesta care, pentru omul de azi, dă sentimentul că ar fi împrumutat tocmai de la arma devenită atît de curentă.

[107] „Se crede îndeobște că, pentru a fecunda, împreunarea soților trebuie să se facă în felul patrupedelor, pentru că atunci starea orizontală a pieptului și ridicarea șalelor favorizează fluidul generator" (Lucrețiu, IV, 1261).

[108] „Mișcările lascive prin care o soție excită focul bărbatului sînt un obstacol fecundității: ele scot plugul din brazdă și abat din drum germenii" (Lucrețiu, IV, 1266).

[109] Lisimah (361—281), unul dintre diadohi, după moartea lui Alexandru devine rege al Traciei, apoi al Macedoniei. Lisimah va fi omorît în 281 î.e.n.

[110] Stoicii — adepții doctrinei stoice. Stoicismul sau doctrina Porticului (*stoa*, în greceşte = portic), după locul de întîlnire al discipolilor. Este mai ales celebră prin morala sa care așează suveranul bine în efortul de a nu asculta decît de rațiune, obligîndu-te de a rămîne indiferent față de circumstanțele exterioare: avere, sănătate, durere etc.

[111] „Ea nu are nevoie pentru voluptate de fiica unui consul". (Horațiu, *Sat.*, I, II, 69).

[112] Aristofan din Bizanț, grămătician, secolul al III-lea î.e.n., a trăit la Alexandria și nu trebuie confundat cu Aristofan scriitorul de comedii.

[113] Asope, de fapt nume a două mici rîuri din Grecia antică. Unul — azi Orofo — traversează Beoția, celălalt (azi Hagios Georgios) în Argolida.

[114] Glaucia, curtezană de la Alexandria.

[115] Oppian, în poemul *Vînătorii*, I, 256.

[116] „Junca sa dăruiește fără rușine tatălui ei; iapa, calului din care s-a născut; țapul se unește cu caprele pe care le-a procreat și pasărea fecundează pasărea căreia i-a dat ființă". (Ovidiu, *Metam.*, X, 325).

[117] „Cînd un leu mai puternic a smuls el viața unui leu mai slab? În ce codru vreodată un mistreț și-a dat duhul sub colții unui alt mistreț?" (Iuvenal, XV, 160).

[118] „Adesea între doi regi (noi astăzi am spune regine) se ivesc în stup sîngeroase certuri; lăsăm deci să se judece despre

furia războinică de care poporul este animat" (Vergiliu, *Georg.*, IV, 67).

[119] „Oţelul trimite înapoi cerului fulgerele sale, şi tot plaiul din jur străluceşte de strălucirea metalului; sub paşii soldatului, pămîntul se cutremură şi munţii învecinaţi răsfrîng pînă la aştri urletele de care sînt izbiţi". (Lucreţiu, II, 325).

[120] „Se povesteşte că dragostea lui Paris (pentru Elena) a adus un duel de moarte între greci şi barbari". (Horaţiu, *Epist.*, I, II, 645).

[121] Paris sau Alexandru, al doilea fiu al lui Priam şi al Hecubei, soţul Elenei. Răpind-o pe Elena din Sparta, soţia lui Menelau, ar fi aprins războiul troian.

[122] Aceste versuri sînt atribuite lui August şi au fost păstrate de Marţial (*Epigr.*, XI, XXI, 3). Fontenelle, în *Dialogul morţilor*, face o imitaţie discretă. „Ca Antoniu care s-a culcat cu Glafira, datoria mea, după părerea Fulviei, ar fi să mă culc cu Fulvia. Culca-mă-voi cu Fulvia şi dacă tot asta îi trebuie lui Manius, voi face-o? Să fim înţelepţi! Bătălii sau pat, spune ea. Ei! să fie! Am să mă apuc să sacrific vieţii membrul meu? Porniţi trompete!"

[123] „De Măria Ta încuviinţat..." Montaigne, se pare, s-ar adresa Margaretei de Valois, fiica regelui Henric al II-lea al Franţei, sora regelui Henric al III-lea şi soţia lui Henric, rege al Navarei, viitorul Henric al IV-lea, căreia i-ar fi şi trimis sau poate chiar dedicat *Apologia lui Raimond Sebond*. Cunoscută şi sub numele de Regina Margot (1553—1615), ni s-au păstrat de la ea *Memorii* şi poezii.

[124] „Ca valurile nenumărate care se rostogolesc mugind pe marea Libiei, cînd nărăvaşul Orion, la întoarcerea iernii, se cufundă în ape, sau ca spicele care se auresc în soarele verii, fie în cîmpiile Hermisului, fie în fecunda Licie, scuturile răsună şi pămîntul se cutremură sub pasul războinicilor". (Vergiliu, *En.*, VII, 718).

[125] „Negrul roi se duce în cîmpie" (Vergiliu, *Georg.*, IV, 404).

[126] Pompei (Cneius Pompeius), supranumit cel Mare (106—48 î.e.n.), general al lui Sylla, s-a distins în Africa, a fost ridicat la consulat odată cu Crassus în 71, îl înlocuieşte în 66 pe Lu-

cullus în luptele contra lui Mitridate, formează în 60, împotriva senatului, cu Cezar și Crassus, primul triumvirat. Dar nu întîrzie să devină încă din 54 rivalul lui Cezar, susținut de altfel de către senat care îl va numi în 52 consul unic. După un lung conflict este învins la Farsalia (48) și, din ordinul lui Ptolemeu XII, asasinat odată ajuns în Egipt, unde căuta un refugiu. Cezar nu a iertat niciodată Egiptului uciderea lui Pompei, chiar dacă îi dorise moartea. Ca o ironie a soartei, trupul lui Cezar, lovit de pumnalele conjuraților, s-a prăbușit la picioarele statuii lui Pompei, pusă la loc de cinste din ordinul imperatorului.

[127] Montaigne face o eroare, nu pe Pompei, ci pe Caracitanieni i-a învins astfel Sertorius (Plutarh, *Viața lui Sertorius).*

[128] Sertorius (Quintus), născut la Nursia, către 123 î.e.n., general al lui Marius, șeful partidului popular la Roma. A participat la victoriile acestuia împotriva cimbrilor și teutonilor. Revoltat împotriva lui Sylla organizează o parte din Spania, încercînd printr-o dreaptă și severă administrație să o transforme într-o provincie liberată de facțiunile politice care sfîșiau Roma și să creeze o armată devotată democrației. Sylla care exercita la Roma cea mai cruntă dictatură și vedea în acțiunea lui Sertorius reînvierea spiritului popular al lui Marius, a trimis legiunile împotriva lui. Sertorius învinge pe Metellus și pe Pompei, se aliază cu Mitridate, dar moare asasinat din ordinul locotenentului său Perpenna în 72 î.e.n.

[129] Eumene (360—316 î.e.n.), general al lui Alexandru Macedon; satrap al Capadociei și al Paflagoniei, piere ucis din ordinul diadohului Antigonus Monoftalmos, frate vitreg și general al lui Alexandru.

[130] Surena, general al parților, din ordinul căruia piere ucis Crassus.

[131] „Această mare zîzanie, toate aceste furioase lupte, puțin praf le șterge". (Vergiliu, *Georg.*, IV, 86).

[132] Evenimente de curînd petrecute, altele contemporane cu Montaigne.

[133] Pirus al II-lea, rege al Epirului către 319 î.e.n., celebru prin luptele purtate împotriva romanilor. A condus o expediție în Italia, împotriva sfaturilor înțeleptului său sfetnic Cineas și, datorită uluirii pe care elefanții săi o pricinuiră romanilor, a fost

învingător la Heracleea (280 î.e.n.), apoi la Asculum (279 î.e.n.). Dar această victorie îl costă atît de scump încît a răspuns ironic generalilor săi care îl felicitau: „Încă o victorie ca aceasta şi sînt pierdut". Pirus a fost învins de romani la Benevent (275 î.e.n.). Războindu-se în Grecia, a fost ucis la luarea Argosului (272 î.e.n.) de către o bătrînă care i-a aruncat o ţiglă în cap de pe acoperişul unei case.

[134] Hesiod, poet grec din secolul al VIII-lea î.e.n., născut la Ascra în Beoţia. Au rămas de la el *Munci şi zile*, *Teogonia* şi *Scutul lui Heracle*, fragmente de epopee.

[135] Apion, retor alexandrin (secolul I e.n.), atacă în mod deosebit de calomnios pe evrei şi credinţa lor.

[136] Androdus, Andreclus, mai degrabă Androctes, după Elian. *Istoria animalelor*, VII, 48.

[137] „După aceea venea, despuiat de podoabe, calul său de bătălie, Aethon, care plîngea cu lacrimi mari" (Vergiliu, *En.*, XI, 89).

[138] Escara este un peşte de apă dulce, răpitor, care nu se află în apele noastre.

[139] Astrologia (de la grecescul *astron* = astru şi *logos* = discurs) este în zilele noastre definită ca: arta de a prezice evenimentele după cercetarea stelelor, dar în vremea cînd Montaigne îşi scrie *Eseurile*, astrologia nu era o „artă", ci se considera încă „o ştiinţă" căreia i se dădea crezare.

[140] Alcion (gr. *alkione*), pasăre fabuloasă despre care se spunea că nu-şi face cuibul decît pe o mare calmă şi pe care marinarii o considerau de bun augur. A rămas, în limba franceză, expresia „un timp de alcion", înţelegîndu-se prin aceasta un timp minunat de frumos.

[141] Delos, cea mai mică dintre Ciclade, unde se găsea marele sanctuar al lui Apolo. Acolo se afla la origine tezaurul Confederaţiei formată din Atena şi unele din cetăţile greceşti.

[142] Latona (Letho), mama gemenilor Apolo şi Diana; cele mai vechi tradiţii mitologice greceşti o reprezintă ca pe soţia lui Zeus şi nu menţionează deci persecutarea acesteia. Abia în *Imnurile homerice* Latona este coborîtă la rangul uneia dintre nenumăratele iubite ale stăpînului zeilor. Conform uneia dintre aceste tradiţii ulterioare, Latona pribegea şi, urgisită de vrăjmăşia Herei, ar

fi ajuns pe insula Ortygia cu ajutorul lui Neptun. Acesta ar fi acoperit insula cu valuri ca să asculte de voința Herei care jurase că Latona nu va naște într-un loc luminat de soare. Mai tîrziu, Neptun a făcut să reapară insula care atunci a luat numele de Delos.

[143] „Veți vedea aprigi bidivii, cu toate că dorm, năduşind, sforăind cu zgomot, opintindu-se ca şi cum ar lupta pentru laurii cursei". (Lucreţiu, IV, 988).

[144] „Adesea, în mijlocul unui somn adînc, ciinii de vînătoare încep să se agite deodată, să latre şi să aspire des aerul, ca şi cum ar fi pe urma unei fiare; adesea, chiar trezindu-se, continuă să urmărească vanele simulacre ale unui cerb pe care ei cred că-l văd fugind, pînă cînd, revenindu-şi, îşi dau seama că au greşit" (Lucreţiu, IV, 992).

[145] „Adesea oaspetele fidel şi mîngîios al caselor noastre, cîinele, se ridică tresărind din somnul uşor care-i îngreuna pleoapele, pentru că i s-a părut că vede o formă străină şi trăsături necunoscute" (Lucreţiu, V, 999).

[146] „Un ten belgian ar urîți o față romană" (Properțiu, II, XVIII, 26).

[147] Descoperirea Americii este un eveniment încă foarte recent în momentul cînd Montaigne îşi scrie *Eseurile,* Peru este încă un loc fabulos despre care cele spuse conțin tot exoticul şi imposibilul.

[148] Mexicul a fost cucerit între anii 1519 şi 1524 de către Cortez Hernando, căpitan spaniol, care a distrus şi reorganizat în colonie Imperiul Aztec.

[149] Epicur, filozof materialist şi ateist grec, născut probabil la Samos (341—270 î.e.n.); el adoptă doctrina lui Democrit. Epicur propovăduieşte că plăcerea este suveranul bine, pe care învățatul îl plasa în cultivarea spiritului şi practicarea virtuților. Doar printr-o greşită interpretare s-a ajuns ca epicurian, discipol al lui Epicur, să devină sinonim cu voluptuos, om dedat plăcerilor ospeţelor sau ale simțurilor. Doctrina epicuriană face şi fondul lucrării *De natura rerum* a lui Lucreţiu.

[150] „Mai multe animale ne depăşesc în frumuseţe". (Seneca, *Epist.,* 124).

151 „Divinitatea a curbat animalele şi a legat privirea lor de pămînt, dar a dat omului un cap drept: a voit ca acesta să privească cerul şi să poată contempla stelele". (Ovidiu, *Metam.*, I, 84).

152 Platon, în *Timeu.*

153 Cicero (Marcus Tullius), om politic şi orator (106—43 î.e.n.). Apără pe sicilieni contra exacţiunilor lui Verres. Consul, el va da în vileag conjuraţia lui Catilina pe ai cărui complici îi va face să fie condamnaţi la moarte, acţiune care îi va aduce supranumele de „Părinte al Patriei". Va intra în partidul lui Pompei, apoi după zdrobirea acestuia la Farsalia se va ralia partidului lui Cezar· după moartea acestuia va ataca violent pe Antoniu, opunîndu-i pe Octavian, nepotul lui Cezar. Proscris de al II-lea triumvirat, a încercat să fugă dar a fost asasinat lîngă Formia, de ucigaşii trimişi de Antoniu şi de soţia acestuia Fulvia pe care o atacase în *Filipice*. Cicero a dus elocinţa latină la apogeu în pledoariile sale (*Verrines, Pro L. Murena, Pro Milone)* şi în discursurile politice *(Catilinarele, Filipicile);* puternica structură a discursurilor sale a servit drept model retorilor latini; stilul său a îmbogăţit proza latină. În tratatele sale de oratorie expune principiile artei sale. Tratatele sale filozofice, în care practică eclectismul Noii Academii, ne ajută să cunoaştem filozofia anticilor. Montaigne se referă la tratatul *Despre natura zeilor.*

154 „Cît este de asemănătoare nouă maimuţa, animal diform!" (Ennius, apud Cicero, *De nat. deor.*, I, 35).

155 „Sînt unii care fiindcă au văzut dezgolite părţile tăinuite ale fiinţei iubite au fost cuprinşi de şovăire în momentele cele mai vii ale elanurilor lor" (Ovidiu, *Remedia amoris,* 429).

156 „Venerele noastre (doamnele) nu lipsesc (de a o face): ele au o grijă mare să apere intrarea acelor culise ale vieţii amanţilor pe care vor să-i reţină subjugaţi". (Lucreţiu, IV, 1182); citat adăugat în 1582.

157 Heraclit din Efes (către 540—475 î.e.n.), filozof materialist grec, unul dintre întemeietorii dialecticii. După el, la baza lumii stă focul; lumea nu a fost creată de nici un zeu, ea este veşnică. Cele relatate în text despre Heraclit se află în D.L., IX, I, III, 3.

158 Ferekyde din Syros (lîngă coasta Ioniei), secolul al VI-lea î.e.n., astronom. Cele relatate de Montaigne se află în parte amintite în D.L., I, XI, VIII, 122.

[159] Circe (Kirke), celebră vrăjitoare, fiică a soarelui, după tradiția homerică își avea palatele în insula Aea. După prima tradiție, Ulise în drum spre Itaca, după sfîrșitul războiului troian, împins de furtună pe coastele insulei, și-a văzut toți tovarășii prefăcuți în porci printr-o băutură vrăjită ce le-o dăduse Circe. Cît despre Ulise, el reușise să se apere de vrajă prin iarba moly pe care i-o dăduse Hermes. Cu sabia în mînă Ulise reuși să constrîngă vrăjitoarea să le redea forma omenească tovarășilor săi.

[160] Ulise (Odysseus), celebru erou legendar grec, personaj din *Odiseea,* personificarea politicii și a abilității timpurilor eroice, se distingea printre toți muritorii prin elocința, capacitatea, curajul său, iar în înțelepciune îi egala pe zei. Desfigurat de mitologiile ulterioare el va apare în scrieri sub o lumină defavorabilă, trăsăturile lui caracteristice devin acum lașitatea, perfidia și fățărnicia; Ulise nu mai este decît idealul șireteniei. Vergiliu, în frumosul său poem, scris pentru romani, este cel care a contribuit cel mai mult la această alterare.

[161] Montaigne previne pe cititor că acestei apologii a vieții naturale a animalelor îi va urma un lung rechizitoriu împotriva pretențiilor științei oamenilor.

[162] Socrate (469—399 î.e.n.), este ironizat de Montaigne care argumentează cu pasajul din Cicero în care acesta polemizează împotriva rațiunii. Socrate era potrivnic oricărui învățămînt dogmatic; metoda sa consta să-i facă pe interlocutorii săi să descopere adevărul, punîndu-le întrebări și obligîndu-i să găsească răspunsul. Batjocura satirizantă și sarcasmele sale au indispus pe concetățenii săi. Astfel, acuzația de impietate pe care i-au adus-o Anytos, Melitos și Lycon nu a fost decît un pretext. În fața judecătorilor săi a păstrat cea mai demnă dintre atitudini; a refuzat să se salveze și a băut otravă, astfel încît a rămas un exemplu de curaj calm și de forță morală. Spre deosebire de filozofii naturaliști anteriori, Socrate dă ca obiect propriu al filozofiei pe om însuși. El este creatorul științei morale. Filozofia sa ne este cunoscută prin numeroasele dialoguri ale lui Platon. Xenofon, un alt discipol al său, a scris de asemenea o apologie a sa.

[163] „Tot astfel, după cum este mai bine a se abține absolut de a se da vin bolnavilor, pentru că dîndu-le acest leac arareori util, dar cel mai des răufăcător, ar fi expuși pentru o șansă de vindecare, unei primejdii adevărate, tot astfel nu știu dacă nu

ar fi fost mai bine ca natura să ne fi refuzat acea activitate a gîndirii, acea pătrundere, acea dibăcie pe care noi o numim raţiune şi pe care cu atîta dărnicie ne-a acordat-o, devreme ce această facultate nu este salutară decît unui mic număr de oameni şi fatală tuturor celorlalţi" (Cicero, *De nat. deor.*, III, 28).

[161] Varro (Marcus Terentius), poet şi poligraf (cei care scriau lucrări din foarte multe domenii) latin, născut la Reate (azi Rieti) (116—27 î.e.n.). El a fost unul dintre învăţaţii cei mai uimitori ai timpului său prin vastitatea enciclopedică a cunoştinţelor sale. Din opera sa imensă — cunoscute 74 de lucrări variate asupra limbii, literaturii, culturii, dînd o imagine a universalismului epocii sale — nu ni s-au păstrat decît trei cărţi ale unui tratat de economie rurală. El a fost o sursă plăcută şi de preţioasă informare pentru scriitorii Renaşterii. Montaigne face adesea aluzie la scrierile sale. Aici ne înfăţişează pe cele mai vaste spirite ale antichităţii, Aristotel şi Varro, care, omeneşte, nu sînt puşi la adăpostul mizeriilor fizice şi morale, completînd oarecum citatul ales din Cicero.

[165] Podagra (de la grecescul *pous, podos* = picior şi *agra* = prins) sau grava boală pricinuită de depunerea acidului uric la încheieturi care se manifestă sub formă de umflături ale articulaţiilor, însoţite de violente dureri. Această afecţiune nu avea în vremea lui Montaigne decît un tratament empiric care abia alina durerile; în consecinţă este adesea dată ca exemplu de pacoste căzută asupra omului, din care nu poate să scape.

[166] „Oare dacă nu eşti cunoscător de carte eşti mai puţin viguros în luptele amorului?" (Horaţiu, *Epod.*, VIII, 17).

[167] „Fără îndoială că veţi scăpa astfel bolii şi îmbătrînirii, nu veţi cunoaşte nici mîhnirea, nici îngrijorările, veţi avea o viaţă mai lungă şi o soartă mai bună". (Iuvenal, XIV, 156).

[168] Pentru Montaigne, Roma veche este Roma legendară, şi aceasta nu numai fiindcă evenimentul şi oamenii de seamă de după constituirea republicii erau mai bine cunoscuţi din documente, dar şi mai ales fiindcă autorii latini înşişi învesteau acele vremuri cu aura miracolului, începînd cu „vîrsta de aur", cînd Saturn învăţa oamenii să facă agricultură, pînă la naşterea miraculoasă a lui Romulus şi Remus.

[169] În legătură cu acestea, a se vedea D.L., X, XXVIII, 117—121; 147, 24—148, 25—27.

[170] „Veți fi ca Dumnezeu, cunoscînd binele și răul" (*Geneza*, III, 5).

[171] Sirenele, genii ale răului, jumătate pești-jumătate femei, celebre prin dulceața cîntecului lor, personifică seducțiile și primejdiile mării: Homer nu pomenește decît de două, care ar părea să aibă și virtuți profetice; el nu le atribuie nume. După tradiția acestui poet, ele locuiau o insulă aflată între insula Aea — stăpînită de Circe — și stîncile Scylla, pe coasta vestică a Italiei. Acolo, atrăgînd prin cîntările lor melodioase corăbieri, făceau să li se sfarme corăbiile. Ulise ar fi avut aceeași soartă dacă nu ar fi pus ceară în urechile echipajului și nu s-ar fi legat pe sine de catarg, punîndu-se astfel singur la adăpostul slăbiciunii sale. Montaigne face aluzie în pasajul său la tradiții mult ulterioare lui Homer. Mitul sirenelor a supraviețuit dincolo de antichitate, ev mediu, dincolo de Renaștere și a fost preluat de folclorul mai tuturor popoarelor maritime. La noi în țară se cunosc frumoase plăci ornamentale din ceramică, datînd din vremea lui Ștefan cel Mare, și reprezentînd această fantasmă.

[172] Homer, poet epic grec din secolul al IX-lea î.e.n., considerat ca autorul *Iliadei* și *Odiseei*.

[173] În această părere a lui Montaigne nu trebuie văzută o opoziție absurdă împotriva cunoașterii, ci, pe de o parte, o frînare în a lua fără discernămînt drept bună orice noutate — mai ales în materie de gîndire religioasă — și, în al doilea rînd, gîndul lui Montaigne care străbate în toată *Apologia* că omul tocmai nu știe mare lucru și că greșește atunci cînd își închipuie că știe. Deci, pentru cei mai mulți, ca să nu fie induși pe căi greșite, este mai bine să se apere prin neștiință; asta nu înseamnă că cei puțini să nu caute.

[174] „Băgați de seamă să nu fiți înșelați sub masca filozofiei și de înșelătoare aparențe, după felul doctrinelor din lume". (Paul, *ad Coloss.*, II, 8).

[175] „Singur Iupiter stă mai presus de înțelept, care se găsește bogat, liber, onorat, frumos, în sfîrșit regele regilor, de o sănătate înfloritoare mai ales, în afară dacă totuși suferă de pituită" (vărsături geerice care survin mai ales dimineața la alcoolici sau la cei suferinzi de gastrită (Horațiu, *Epist.*, I, I, 106).

[176] Epictet, filozof stoic din secolul I e.n., născut la Hierapolis (Frigia). A fost, la Roma, sclav; eliberat de Nero.

[177] Aluzie la sfîrşitul tragic al lui Cicero, după o viaţă zbuciumată, chiar dacă nu lipsită de glorie.

[178] „Un zeu era, ilustre Memmius, da, un zeu, acel care întîiul găsi acel fel de a trăi pe care noi azi o numim înţelepciune şi care, prin arta ei, scutind viaţa noastră de atîta vîrtej şi întuneric, într-o atît de liniştită şi limpede lumină o aşează". (Lucreţiu, V, 8).

[179] Trecerea în vederea a celor mai de seamă păreri — despre facultăţile omeneşti — expuse de Montaigne în acest pasaj este prezentată ca o dovadă de precaritatea însuşirilor fizice ale omului şi o probă a trufiei sale atunci cînd îşi închipuie că judecata îl poate duce să cuprindă totalitatea fenomenelor creaţiei. Montaigne începe prin a cita pe Horaţiu[1], poetul care a introdus lirica greacă în poezia latină, apoi pe Lucreţiu[2], care a asistat la agonia republicii şi nu mai vedea refugiu decît în cugetare. Pornind de la aceste citate Montaigne rezumă filozofiile care-i slujesc pentru a polemiza.

[1] Horaţiu — Quintus Horatius Flaccus —, poet latin (65—8 î.e.n.), autor de *Ode, Epode, Epistole, Satire* şi a unei *Arte poetice*, care va servi de model unor scriitori de după Renaştere, printre care Boileau. Caracter independent, prieten cu August, cu Vergiliu şi protejat al lui Maecenas, el profesa că fericirea se află în întrebuinţarea cu măsură a bunurilor vieţii.

[2] Lucreţiu, poet latin (către 98—55 î.e.n.), autorul poemului filozofic *De natura rerum*, negînd fabulaţiile şi divinizările vechilor credinţe. Adept al lui Epicur, în poemul său de o viguroasă inspiraţie, îndreaptă puterea gîndirii sale spre forţele materiale care prezidă la viaţa universală.

[180] Adică a lui Lucreţiu, ale cărui versuri Montaigne tocmai le-a citat. Se susţine, că o băutură, pe care i-a dat-o soţia sau iubita sa, a tulburat minţile poetului, nelăsîndu-i decît unele intervale de luciditate în timpul cărora şi-a desăvîrşit poemul. A sfîrşit prin a se sinucide (vezi *Cronicile* lui Eusebiu).

[181] Dion Crisostom (Gură de Aur), retor grec (30—117 e.n.).

[182] Seneca filozoful (Lucius Annaeus Seneca), este cel mai ilustru filozof latin, născut la Cordova către 4 î.e.n., moare în 65 din ordinul lui Nero al cărui preceptor fusese şi care îi porunceşte să-şi taie vinele. Ni s-au păstrat tratate de filozofie inspirate din doctrina stoică, vestitele *Scrisori* către prietenul său Lucilius, precum şi cîteva tragedii în care reia teme ale marilor clasici greci. Acestea din urmă au fost atribuite unui alt Seneca, zis tragedianul, ceea ce pare să fie o eroare şi autorul lor să fie Seneca filozoful. Se poate vedea atît din citate, cît şi din reflecţiile sale că acest Seneca este unul dintre scriitorii antici cu care Montaigne are mari afinităţi.

[183] „De virtutea noastră ne preamărim pe bună dreptate, ceea ce nu s-ar întîmpla dacă am căpăta-o de la un zeu, şi nu de la noi" (Cicero, *De nat. deor.*, III, 36) .

[184] Posidoniu din Apameea, istoric şi filozof stoic, născut în Siria (către 135—51 î.e.n.), al cărui elev a fost Cicero.

[185] „Nu este nevoie să faci pe bravul în cuvinte ca să sucombi de fapt" (să mori) (Cicero, *Tuscul.*, II, 13).

[186] Arcesilau, filozof grec, născut la Pitane (Eolida), mort la Atena (316—241 î.e.n.), fondatorul unei a doua sau mijlocii Academii, al cărei caracter principal este scepticismul. El a fost rivalul lui Zenon (din Citium), fondatorul doctrinei stoice.

[187] Carneade, filozof grec (aprox. 160 î.e.n.), orator celebru şi şeful Noii Academii, este fondatorul probabilismului, sistem filozofic în viziunea căruia orice părere are un oarecare grad de probabilitate, fără să fie niciodată nici total adevărată, nici total falsă. (Există o discordanţă de date care face imposibilă întîlnirea celor doi filozofi).

[188] Dionisie din Heracleea, filozof pitagorician, adept al lui Platon şi apoi al lui Aristotel. În legătură cu cele relatate de Montaigne, vezi D.L., VII, IV, 1, 166.

[189] Pyrrhon, primul dintre marii sceptici greci, născut la Elis (către 360 — către 270 î.e.n.). El neagă omului posibilitatea de a atinge adevărul. După părerea sa toate făpturile organizate din natură sînt supuse la o continuă reînnoire, nu se pot cunoaşte deci decît aparenţele. Printre oameni întîlneşti la tot pasul erorile, contradicţiile spiritului, iluziile simţurilor; căutarea adevărului nu se sprijină deci pe nici o bază solidă: fiecărei propoziţii i se

poate opune o propoziție contrară de asemenea probabilă; în consecință, înțeleptul nu trebuie să pronunțe o judecată. El va trebui să urmărească aparențele, fără să le proclame adevărate și, în morală, să încerce să atingă un fel de fericire negativă: lipsa de tulburare sau *ataraxia*, singura la care se poate pretinde. Astfel, prin doctrina sa el nu afirmă, nu neagă. Orice judecată sau hotărîre sînt în suspensie și se atinge astfel, prin culmea îndoielii față de întîmplare sau luptă, liniștea sufletească.

[190] Aproape o transcriere din Osorio, *Istoria Portugaliei*, tradusă de Goulard. Brazilia, la Montaigne este Otaït.

[191] În călătoria sa în Italia, Montaigne văzu la Ferrara, în noiembrie 1580, pe marele Torquato Tasso, autorul *Ierusalimului eliberat*, închis ca nebun în spitalul Sfînta Ana. Autorul celei mai reprezentative și inspirate epopei din vremea Renașterii ajunsese să-și piardă mintea din cauza uneltirilor și dușmăniei curtezanilor și scriitorilor care reușiseră să-l îndepărteze de la curtea ducelui de Ferrara. Tasso moare în 1595.

[192] „Oamenii sînt mai puțin sensibili la plăcere decît la durere" (Titus Livius, XXX, 21).

[193] „Cea mai mică împunsătură înrăurește trupul. Habar nu avem de sănătate, de ajuns dacă coasta sau piciorul nu ne supără; și abia dacă ținem seama că sîntem sănătoși" (versuri citate dintr-o satiră latină a lui Étienne de La Boétie, în Frédéric Morel, cf. La Boétie, p. 234, ed. Bonnefon).

[194] „Nimic nu-i mai bun decît să nu te simți rău" (Ennius, în Cicero, *De finibus*, II, 13).

[195] Crantor, filozof grec, secolul al IV-lea î.e.n., din Academia lui Platon.

[196] După Cicero, *Tuscul.*, III, 7.

[197] „Această indolență nu se cîștigă fără o mare ferocitate a spiritului și o desființare a trupului" (Cicero, *Tuscul.*, III, 6).

[198] „Spune (Epicur) că pentru a alunga mîhnirea trebuie să abați gîndul de la idei triste, rechemînd ideile vesele" (Cicero, *Tuscul.*, III, 15).

[199] „A-și aminti binele sporește îndoit necazul" (Tasso, *Ierusalimul eliberat*).

[200] „Dulce este amintirea durerilor trecute" (Euripide, dup Cicero, *De finibus*, I, 17).

[201] „Depinde de noi să îngropăm pentru totdeauna în uitar nenorocirile noastre trecute şi să ne amintim doar întîmplăril fericite". (Euripide, după Cicero, *De finibus*, I, 17).

[202] „Îmi amintesc lucruri pe care aş vrea să le uit, pe cele căror amintire nu aş vrea să o pierd". (Euripide, după Cicer *De finibus*, II, 32).

[203] Al lui Epicur.

[204] „Care singur dintre toţi a îndrăznit să se numească înţe lept" (Cicero, *De finibus*, II, 3).

[205] „Care, superior genului uman prin geniul său, a eclipsa toţi oamenii, după cum soarele răsărind stinge stelele" (Lucreţiu III, 1056, făcînd aluzie la Epicur).

[206] „Ignorarea nu este un remediu al suferinţelor noastre (Seneca, *Oedip*, actul III, 17). Seneca, adept al doctrinei stoicilo se împotriveşte doctrinei epicureicilor.

[207] „Voi începe prin a bea şi a răspîndi flori, chiar dacă voi f socotit nebun" (Horaţiu, *Epist.*, I, V, 14).

[208] Lycas, pentru Lycon, filozof grec (299—225 î.e.n.), discipo al lui Straton căruia îi succede în fruntea Academiei în 272.

[209] „Ce aţi făcut? O prietenii mei, m-aţi ucis, salvîndu-mă căci mi-aţi răpit orice voluptate, smulgîndu-mă din ademenitoa rea mea rătăcire" (Horaţiu, *Epist.*, II, II, 138).

[210] În Athenaios, cart. XII, către sfîrşit şi Elian, *Var. hist* IV, 23 se găseşte Thrasilus în loc de Thrasilaus.

[211] Versurile greceşti a căror traducere o dă Montaigne sîn citate după Erasmus, care la rîndul său citează pe Sofocle, *Aja* v. 352. Spre deosebire de înaintaşul său Eschil, Sofocle micşorează rolul fatalităţii, dînd evenimentelor cauze reale cuprinse mai ale în psihologia personajelor care sînt singure, prin acţiunile lor, răs punzătoare de evenimente. Mobilul moral fiind subliniat de au torul grec, putem presupune că atît Erasmus cît şi Montaigne îl c tează tocmai în acest sens.

[212] „Dacă viaţa îţi place, suport-o. Dacă eşti sătul de ea, ie dintr-însa". (Pasaj alterat din Seneca, *Epist.*, 70).

[14] „Durerea te înțeapă, să spunem chiar că te sfîșie, întinde gîtul; dar dacă ești acoperit de armele lui Vulcan, adică dacă ești puternic, rezistă" (Cicero, *Tuscul.*, II, 14). Spunînd „armele lui Vulcan", Cicero face aluzie la tradiția homerică, după care invincibilul Ahile avea armele făurite de Hefaistos, Vulcan la romani, fiul lui Zeus și al Herei, supranumit și fierarul zeilor.

[15] „Să bea sau să plece". (Cicero, *Tuscul.*, V, 41).

[16] „Dacă nu știi să trăiești lasă locul celor care au această știință. Ai jucat destul, ai mîncat și băut destul; e timpul să te retragi, căci ai putea să te îmbeți și să ajungi de batjocura tinerilor, la care acest desfrîu este mai de iertat decît la un bărbat de vîrsta ta". (Horațiu, *Epist.*, II, II, 213).

[17] „Democrit, vestit că memoria și spiritul lui lîncezesc de bătrînețea sa înaintată, el însuși oferi capul său morții care venea". (Lucrețiu, III, 1052).

[18] Citat din traducerea lui Amyot a *Vieților paralele* de Plutarh, lectura preferată a lui Montaigne.

[19] Aluzie mai probabil la Crates, discipolul lui Diogenes Cinicul, născut la Teba în secolul al IV-lea î.e.n. Cicero citează adesea pe Crates din Atena, filozof grec din secolul al III-lea î.e.n., discipol al lui Platon, a cărui doctrină încearcă să o împace cu a pitagoricienilor. După cum Montaigne mărturisește singur, nu cunoștea bine greaca, astfel că se adresează autorilor latini sau unor traduceri contemporane lui. Adesea, de asemenea, citează din memorie autori preferați (Seneca, Plutarh, etc.) și face unele erori, care însă nu schimbă în esență demonstrația pe care vrea să o facă. Printre filozofii greci au fost mai mulți care au purtat același nume și se disting numai după porecle, de aceea este uneori greu de știut la care face aluzie Montaigne, dacă din consens lucrul nu devine evident.

[20] Sextus Empiricus, filozof, astronom și medic grec din secolul al II-lea î.e.n., născut mai probabil la Mytilene, este reprezentant al scepticismului; a trăit la Alexandria și Atena. El nu admitea ca adevăr decît rezultatele experiențelor particulare și se împotrivea metafizicii dar și fizicii și matematicii ca metode de cunoaștere. Ultima sa concluzie o arată Montaigne în pasajul următor.

[220] Nu a existat împărat roman cu acest nume. Trei împărați au purtat numele de Valentinian, dar este probabil că Montaigne vorbește de Valens, împărat din 364—378 în Răsărit, adept al arianismului și persecutor al creștinismului așa-zis ortodox, în sensul de nealterat prin erezii. Moare ucis în luptele cu goții.

[221] Licinius (Caius Flavius Licinius Licinianus), împărat roman (307—323).

[222] Mahomed, fondatorul islamismului, născut la Meca către 570 sau 580, moare în 632. După ce a meditat timp de cincisprezece ani o reformă religioasă, convertește mulți discipoli, dar își făcu și mulți dușmani și trebui să fugă (Hegira) în 622, dată care marchează începutul erei musulmane. Se retrage la Medina; războiul se aprinde, Mahomed cucerește Meca și din acel moment începe expansiunea violentă a doctrinei sale. *Coranul*, *Koranul* sau *Alcoranul* — scris de Mahomed — este cartea sfîntă a musulmanilor. Ca și Moise pentru cele 10 porunci, Mahomed va pretinde că a fost inspirat de divinitate însăși, de aceea cele 114 capitole sau surate care formează un ansamblu de dogme și precepte morale, dispuse fără ordine logică, sînt izvorul dreptului, al moralei, al administrației, etc. musulmane. Aceasta nu înseamnă că Mahomed, cum pretinde Montaigne, ar fi interzis islamicilor învățătura, ci le interzicea să citească și alte cărți și mai ales cele ebraice, cu care *Koranul* are contingențe și deci mahomedanismul ar fi putut să fie influențat.

[223] Licurg, legislator al Spartei, semilegendar. Ar fi trăit în secolul al IX-lea î.e.n. Plutarh — din care Montaigne își culege informațiile —, care la rîndul său se informează din Herodot, relatează viața lui Licurg care, dacă a fost conform legendei, este adînc pilduitoare pentru felul de a înțelege existența unui om de stat. Fiu de rege, la moartea fratelui său care domnea, devine tutorele nepotului său Ca să poată da o bună legislație țării sale călătorește în multe țări cunoscute în acea vreme. Astfel ia cunoștință și de Ionia, unde îl întîlnește pe Homer a cărui operă o va introduce în Lacedemonia. Sprijinindu-se pe oracolul de la Delfi, a prezentat legile sale la Sparta. Sprijinit de rege, nepotul său, reușește să le introducă, apoi îl pune pe suveran să jure că le va respecta pînă la întoarcerea sa. Licurg pleacă și nu se mai întoarce. Se spune că s-ar fi lăsat să moară de foame la Delfi.

[224] Aluzie la America. Mai toate informaţiile lui Montaigne despre această parte a globului se datoresc lui Lopez de Gomara, *Istoria generală a Indiilor occidentale,* operă scrisă în limba spaniolă şi editată în limba franceză, la Paris, în 1586.

[225] „De amînări, de cereri, de informaţii, de procuri, ei au buzunarele şi mîinile pline, şi, de asemenea, de teancuri de glosse, de consultaţii şi de proceduri. Cu astfel de oameni nenorociţi nu stai niciodată în siguranţă într-un oraş; sînt asediaţi prin spate, prin faţă, din toate părţile, de o gloată de notari, de procuratori, de avocaţi". (Ariosto, *Orlando furioso,* canto XIV, st. 84). De remarcat că Montaigne a fost magistrat la Bordeaux, şi că acest citat ar putea să fie ca o reeditare a unor situaţii trăite de autorul *Eseurilor.* Şi în acelaşi timp reflectă starea de lucruri din vremea lui Ariosto.

[226] Pasaj de Varro după Nonius Marcellus, la cuvîntul *cepe.*

[227] Acest pasaj în greceşte, pe care Montaigne îl traduce înainte de a-l cita, exprimă o gîndire pe care Stobaios o atribuie lui Socrate, în *Sermo,* XXII, p. 189.

[228] *Quid superbis, terra et civis.* Sentenţă din *Ecleziast,* înscrisă în biblioteca lui Montaigne, ca şi următoarea: *Fecit Deus similem umbrae ad qua post solis occasum quis judicavit?*

[229] „Îl cunoşti mai bine pe Dumnezeu neîncercînd să-l înţelegi" (Augustin, *De ordine,* II, 16).

[230] „Este mai sănătos şi mai respectuos să crezi decît să adînceşti ce fac zeii" (Tacitus, *De mor. German.,* c. 34).

[231] „Este greu să cunoşti pe creatorul acestui univers şi dacă reuşeşti să-l descoperi este imposibil să-l faci înţeles vulgului" (Cicero, după *Timeu* de Platon, 2).

[232] „Exprimînd lucrurile nemuritoare în termeni muritori". (Lucreţiu, V, 122).

[233] În aceste pasaje din *Apologie,* Montaigne îşi pune cu iscusinţă părerile la adăpostul citatelor şi ale comentariilor gînditorilor antici şi Părinţilor bisericii, ca să nu riste grave neplăceri, orice scriere din vremea sa fiind supusă cenzurii papale.

[234] „Nici dragoste, nici ură nu pot fi în el, pentru că tot ce este astfel vine din slăbiciunea noastră" (Cicero, *De nat. deor.,* I. 17).

[234] Apostolii.

[235] Sf. Pavel (*Epistola către corinteni*, I, 19).

[237] Velleius Paterculus, istoric latin (19 î.e.n. — 30 e.n.), autorı unei *Istorii rezumate a istoriei universale.*

[238] Cotta, Caius Aurelius, orator roman din secolul I î.e.n apreciat de Cicero (în *De oratore).*

[239] Philo Evreul, născut la Alexandria (20 î.e.n. — 54 e.n. Filozofia sa, amestec din Platon şi *Biblie*, a avut o certă influenţ asupra neoplatonicilor şi a literaturii creştine.

[240] Aceste cuvinte îi sînt atribuite lui Socrate de către Cicer *Acad.*, I, 4. Ediţiile anterioare adaugă: *et qui n'eust autre plus jus occasion d'estre appelé sage que cette sienne sentence.*

[241] „Aproape toţi cei vechi au spus că nimic nu se poate cı noaşte, nimic înţelege, nimic şti; că simţurile noastre sînt lim tate, inteligenţa imbecilă şi viaţa prea scurtă" (Cicero, *Acad.*, I, 12

[242] Valerius Maximus, istoric latin, contemporan cu Tiberiı A lăsat nouă cărţi *Fapte şi zisuri memorabile.* În ceea ce priveşt afirmaţia lui Montaigne că s-ar fi referit astfel la Cicero, est inexactă.

[243] „Voi vorbi, dar fără să afirm nimic, voi întreba despre to dar îndoindu-mă cel mai adesea şi ferindu-mă de mine". (Cicer *De div.*, II, 3).

[244] „Cel care doarme veghiind este aproape mort, deşi viu cu ochii deschişi". (Lucreţiu, III, 1059).

[245] Acest paragraf este după Sextus Empiricus.

[246] Aristotel îşi expunea învăţăturile plimbîndu-se (gr. pe ri = despre; patos = cale; adepţii lui sînt numiţi de aceea per pateticieni).

[247] Archilocus din Paros, mare poet liric, satiric şi iambogr din secolul al VII-lea î.e.n. Violenţa şi grosolănia unora dintre poe mele sale i-au adus exilul la Paros. Nu ni s-au păstrat decît unel fragmente culese în *Analecta* de Brunck-Richard.

[248] Zenon din Citium (320—250 î.e.n.), filozof grec, fondator stoicismului.

[249] Xenofan (sec. VI—V î.e.n.), filozof grec din Colofon, în Ionia, considerat ca fondator al şcolii din Eleea, în Italia de Sud. A susţinut că pămîntul şi apa sînt elementele materiale ale lumii. El este primul gînditor care a atacat deschis mitologia tradiţională.

[250] „Cine crede că nu se ştie nimic, nu ştie dacă se ştie destul ca să se ştie, aceasta, că nu se ştie nimic". (Lucreţiu, IV, 470).

[251] Este vorba de Zenon din Citium.

[252] *Ataraxia* (din gr. *ataraxia* = lipsă de tulburare), termen filozofic însemnînd liniştea absolută, care este, după epicureici, privilegiul zeilor şi idealul înţeleptului.

[253] „Purtaţi ca de furtună spre oricare sectă, se agaţă de ea ca de o stîncă" (Cicero, *Acad.*, II, 3).

[254] „Cu atît mai liberi şi neatîrnaţi cu cît autonomia judecăţii lor este neştirbită" (Cicero, *Acad.*, II, 3).

[255] Panaitios din Rhodos, filozof stoic grec (185—110 î.e.n.).

[256] „Astfel încît, după cum pentru un acelaşi subiect ei găsesc argumente egale pentru judecată". (Cicero, *Acad.*, II, 2). Montaigne nu va uza numai de citate, ci o întreagă dezvoltare asupra discuţiilor pironiene este împrumutată din diverse pasaje din *Academicile* lui Cicero.

[257] Mai toate aceste aforisme, luate după Sextus Empiricus, erau scrise, în limba greacă, pe bîrnele bibliotecii lui Montaigne, ca de exemplu ἐπέχω.

[258] „Dumnezeu nu a voit pentru noi cunoaşterea lucrurilor, ci numai folosirea lor". (Cicero, *De div.*, I, 18).

[259] Diogenes Laertios, istoric şi biograf grec, secolul al III-lea e.n., născut la Laerte în Cilicia, autor al unei biografii a filozofilor, preţioasă informaţie asupra filozofiei antice.

[260] Aulus Gellius, erudit latin (secolul al II-lea e.n.), autorul *Nopţilor atice*, sursă de informare asupra civilizaţiei şi literaturii antice.

[261] Montaigne, care a consultat o sumă de biografii, ne lasă în comentariile sale o dovadă a simbiozei literaturii greceşti cu cea latină începută încă dinaintea lui Cicero şi care a pregătit epoca strălucită a lui August.

[262] Aluzie la protestanţi.

263 Textul *„Frurte jucunde presentibus, coetera extra te"*, a cărui traducere o dă aici Montaigne, figura printre sentențele din biblioteca sa. Dar nu se găsește în *Ecleziast.*

264 „Domnul cunoaște gîndurile oamenilor și vede că sînt vane". (*Psalmi*, XCIII, 2).

265 „Pe care savanții o presupun mai mult decît o cunosc".

266 Dialogul lui Platon, *Timeu* se adresează pitagoricianului cu același nume care a trăit în secolul al IV-lea î.e.n.

267 „Voi explica cum voi putea, nu ca asemenea lui Apolo Pitianul, să spun cert și definitiv, ci, biet om, caut prin presupunere ce poate fi verosimil". (Cicero, *Tuscul.*, I, 9).

268 Cicero.

269 „Dacă se întîmplă că, discutînd despre natura zeilor și despre originea lumii, să nu reușesc așa cum gîndeam, nu va fi în aceasta nimic de mirare. Veți avea a vă aminti că cel care discută este om și că voi care judecați, de asemenea. Deci dacă nu vă spun decît ce este probabil, nu cereți mai mult". (Cicero, după Platon, *Timeu*, III).

270 Această cugetare nu este a lui Aristotel. Ea este atribuită lui Aeneas Sylvius care a fost papă sub numele de Pius al II-lea. *„Qui plura novit, eum majora sequuntur dubia".*

271 „Cei care vor să știe ce gîndim personal asupra fiecărui subiect sînt mai curioși decît se cuvine. Acest principiu al filozofiei de a ciondăni despre tot și de a nu hotărî nimic niciodată, stabilit de Socrate, reluat de Arcesilau, întărit de Carneade, este încă admis în timpurile noastre. Noi aparținem celor care spun că la tot ce este adevăr neadevăr se amestecă și că există o astfel de asemănare că nu se poate vedea în acest amestec nici un criteriu care să permită să se judece și să se afirme cu certitudine". (Cicero, *De nat. deor.*, I, 5).

272 Clitomah, filozof grec din secolul al II-lea î.e.n., scolarh al Noii Academii, ca discipol al lui Carneade.

273 Întunecatul.

274 „Măreț, mai ales pentru proști, din pricina graiului său nelămurit, căci netoții admiră mai cu seamă și îndrăgesc ce se ascunde și se șoptește în doi peri". (Lucrețiu, I, 640).

[275] *Crisip,* în *Controverse ale filozofilor stoici,* de Plutarh, spune tocmai contrariul de ceea ce Montaigne îl pune să spună aici.

[276] „Am puţină tragere de inimă pentru acele scrisuri care nu au slujit cu nimic virtuţii celor care le cunosc". (Salustiu, *Bellum Jugurthinum,* LXXXV).

[277] Dogmaticii.

[278] În ediţiile anterioare, care nu menţionează aici pe Seneca, se citeşte: *Chez qui se peut voir cela plus clairement, que chez nostre Plutarque? combien diversement discourt il de mesme chose? Combien de fois nous presente il deux ou trois causes contraires de mesme subject et diverses raisons, sans choisir celle que nous avons à suivre.*

[279] Euripide, poet tragic atenian, născut la Salamina (480—406 î.e.n.), autor a mai multor tragedii, dintre care s-au păstrat, printre altele, *Medeea, Ion, Ifigenia în Aulis, Ifigenia în Tauris, Electra* şi *Andromaca.* Poate cel mai apropiat de înţelegerea omului modern, el coboară tragedia pe parametrii psihologiei umane.

[280] Empedocle, filozof materialist de la Agrigent (secolul al V-lea î.e.n.), spirit universal; cunoscînd filozofia, medicina, matematica şi fizica era considerat din această pricină că ar fi fost şi taumaturg. Din scrierile sale s-au păstrat doar fragmente. Sînt mai multe versiuni asupra morţii sale: cea mai cunoscută afirmă că s-ar fi aruncat în craterul vulcanului Etna, care l-ar fi înghiţit, aruncînd afară doar una din sandalele sale.

[281] „Gîndurile muritorilor sînt timide, încerte invenţiile şi prevederile lor" (*Înţelepciuni,* IX, 14).

[282] Montaigne, urmînd traducerea lui Amyot, spune că Democrit ar fi mîncat o smochină, în timp ce Plutarh, *Propos de Table,* cart. I, întreb. 10, că este vorba de un castravete σίκυον şi nu σῦκον.

[283] „Mai bine să înveţi lucruri inutile decît să nu înveţi nimic". (Seneca, *Epist.,* 88).

[284] După *Academicele.*

[285] Se pare că e vorba de Eudoxos din Cnidos, astronom şi matematician grec (către 409—356 î.e.n.).

[286] Pitagora, filozof şi matematician grec, născut în insula Samos (către 580 — către 500 î.e.n.), a cărui viaţă este puţin cunos-

cută. Ar fi fundat secta ce-i poartă numele. Partizan al metempsihozei. El credea că numerele erau elementele lucrurilor. Descoperirile matematice, în geometrie și astronomie atribuite lui Pitagora se datoresc, mai probabil, întregii școli pitagoriene.

287 „Aceste sisteme sînt ficțiuni ale geniului fiecărui filozof și nu rezultatul unei evidențe științifice" (Seneca, *Suasoria*, IV).

288 În *Republica*.

289 În *Republica*, V, 2.

290 „Nu că ar fi fost atît de convinși de ce spuneau, dar mai ales s-ar fi părut că vor să-și exerseze spiritul prin dificultatea subiectului". (Autor necunoscut).

291 Edițiile anterioare celei din 1595 adaugă: *Car les deitez, ausquelles l'homme de sa propre invention a voulu donner une forme, elles sont injurieuses, pleines d'erreurs et d'impiétés*". Acest text a fost mai întîi înlocuit printr-un altul pe care Montaigne l-a șters: *„Celuy qui s'enquestoit à l'oracle Delphique comant il faloit servir Dieu n'en eust autre responce que cetecy: Selon la mode et loy du païs"*.

292 „Iupiter atotputernic, tată și mamă a lunii și a regilor și a zeilor". (Valerius Soranus, citat din Augustin, *Cetatea lui Dumnezeu*, VII, 9 și 11).

293 Numa Pompilius, al doilea rege legendar al Romei, situat de istoricii latini către secolul al VIII-lea î.e.n. Legenda spune că nimfa Egeria l-ar fi ajutat cu sfaturile ei în ale domniei. Astăzi, Egeria a devenit nume comun pentru o femeie bună sfătuitoare.

294 Ronsard, *Dojană poporului Franței*. — Pierre de Ronsard, poet francez (1524—1585), pe care Montaigne a avut ocazia să-l cunoască, este una din figurile cele mai de seamă ale literaturii Renașterii franceze. S-a dedat cu pasiune studiului literaturii latine și grecești și își propuse, împreună cu amicii săi din „Pleiadă" să înoiască inspirația și forma poeziei franceze. După Odele sale inspirate din Pindar, el ajunge la o poezie mult mai personală și mai puțin savantă în *Dragoste;* tonul poetului devine grandios în *Imnuri*. Poet al curții lui Carol al IX-lea s-a raliat, în *Discursuri asupra mizeriei acestor timpuri*, celor opuși Reformei. Epopeea sa, *Franciada*, a rămas neterminată.

Pleiada (în antichitate, la plural: „Pleiadele"), numele celor șapte fiice ale lui Atlas. Poezia a preluat acest nume și l-a dat unui grup de șapte poeți care trăiau sub Ptolomeu Filadelful. Pe vremea lui Henric al II-lea s-a constituit, imitînd antichitatea, o „Pleiadă" formată din Ronsard, J. Du Bellay, Ramy Belleau, Jodelle, Dorat, Baïf și Pontus de Tyard. Sub Ludovic al XIII-lea mai este cunoscută încă o „Pleiadă". Chiar dacă în afară de Ronsard și Du Bellay, ceilalți membri ai grupului nu au cunoscut consacrarea posterității, grupul în sine reprezintă mișcarea literară a Renașterii în Franța secolului al XVI-lea.

[295] Această enumerare a doctrinelor cosmogonice este luată de Montaigne din Cicero, *De nat. deor.*, I, 10. Ea servește autorului *Eseurilor* ca să recapituleze, cu o largă ironie, întreaga frămîntare a cugetării umane, enumerînd feluritele aspecte ale trecerii de la politeism la monoteism, numind pe cei mai iluștri filozofi.

[296] Conform versiunii lui Cicero, *De nat. deor.*, I, 12: *„Aer quo Diogenes Apolloniates utitur deo"*, Montaigne a făcut o greșeală de transcriere, în originalul francez fiind: *que c'est l'aage*, în loc de *que c'est l'air.*

[297] Diagoras din Melos — ateul, celebru prin atitudinea lui sfidătoare față de zei. Vezi D.L., VI, II, VI, 59.

[298] „Am spus și voi spune întotdeauna că sînt zei, adică o rasă cerească, indiferenți la acțiunile oamenilor". (Ennius, apud Cicero, *De div.* II, 50).

[299] Între „preamărite" și „căci" ediția anterioare comportă: *car C'adorer celles de nostre sorte, maladifves, corruptibles et mortelles, comme faisoit toute l'ancienneté, des hommes qu'elle avoit veu vivre et mourir et agiter de toutes nos passions.*

[300] „Toate acestea sînt nedemne de zei și nu au nimic comun cu natura lor" (Lucrețiu, V, 123).

[301] „Chipurile lor, vîrstele, hainele, podoabele, ne sînt spuse; și genealogiile, căsătoriile, aliațele și toate celelalte sînt asemuite imbecilității omenești, căci mințile lor cad prada acelorași pasiuni, dragoste, ură, dureri, furii". (Cicero, *De nat. deor.*, II, 28).

[302] „La ce servește să introducem în templu obiceiurile noastre corupte, o inimi pline de taină și lipsite de cer!" (Persius, *Sat.*, II, 62 și 61).

[303] „Locurile tăinuite, pădurile de mirt îi ascund și pînă la moarte patima lor îi urmărește" (Vergiliu, *En.*, VI, 443).

[304] „Era Hector acel care se lupta, dar celălalt, tîrît de caii lui Ahile, nu mai era Hector". (Ovidiu, *Tristia*, III, II, 27).

[305] „A se schimba este a se topi și a pieri! părțile intră în mișcare și ordinea lor este schimbată". (Lucrețiu, III, 756).

[306] Pitagora pare să fie cel care a introdus în Grecia doctrina migrației sufletului dezvoltată la egipteni dar ridicată la forma esențială a concepției religioase în India.

[307] Pasăre fabuloasă de care pomenesc Herodot, Tacitus, Pliniu, Ovidiu și alții care fiecare adaugă sau schimbă ceva în mitul minunatei zburătoare, din care în esență rezultă că este una singură, că se arde cînd îmbătrînește și renaște din cenușa sa. Un mit asemănător există și la persani despre pasărea Simorg și la indușii despre pasărea Semendar. Totuși s-ar părea că Egiptul este prima patrie a acestui mit.

[308] „Timpul dacă ar aduna materia noastră întreagă, noi morți, și i-ar reda ordinea de astăzi, dacă am fi rechemați la lumina vie, nimic din aceasta totuși nu ne-ar privi, de vreme ce în noi memoria și-ar fi rupt firul" (Lucrețiu, III, 159).

[309] „Odată rădăcina ruptă și separată de trup, ochiul redus la sine însuși nu ar mai ști să vadă". (Lucrețiu, III, 561).

[310] „Deîndată ce viața este întreruptă orice mișcare abandonează simțurile" (Lucrețiu, III, 872).

[311] „Nimic din aceasta nu este al nostru, nouă care nu existăm decît prin unirea exactă dintre corp și suflet" (Lucrețiu, III, 857).

[312] Tiberius Sempronius Gracchus (m. 150 î.e.n.), comandant de oaste, tatăl fraților Tiberius și Caius. Sacrificiul către Vulcan se leagă de faptul că acest zeu era considerat drept făuritorul armelor victorioase.

[313] Paulus Aemilius, Macedonicus (227—160 î.e.n.), fiul consulului cu același nume. Consul el însuși în 182; în 168, învingător al lui Perseu, regele Macedoniei, la Pidna; unul din șefii partidului aristocrației. — Marte și Minerva, zeul războiului și zeița înțelepciunii erau chezașii victoriilor.

[314] Thetis, în mitologia greacă, soția lui Peleu și mama lui Ahile, avea sub stăpînirea ei cincizeci de Nereide — nimfele Mediteranei și prin extensiune ale apelor. Era firesc pentru Alexandru cel Mare, ajuns la Oceanul Indian, să închine apelor ce avea mai de preț, gîndind să-și facă propice pe Thetis, ca zeiță a undelor și mamă a lui Ahile, pe care macedoneanul visase să-l ajungă și să-l depășească în glorie.

[315] „Eneas a luat patru tineri războinici, fiii lui Sulmone, și patru alții hrăniți pe malurile Ufenului, ca să-i jertfească manilor lui Pallas"(Vergiliu, *En.*, X, 517).

[316] Informațiile asupra geților și a credinței lor în Zamolxis par să aibă ca sursă pe Herodot.

[317] Amestris nu era mama, ci soția lui Xerxe.

[318] Xerxe, regele perșilor din 486 în 465 î.e.n., fiul lui Darius I. După ce a supus Babilonul și Egiptul revoltate, a reluat împotriva grecilor proiectele tatălui său. Invadează Atica cu o armată pe care Herodot o estimează la peste 2 milioane de oameni, trecînd Helespontul pe un pod de vase, cu o flotă de peste 1000 nave. La Termopile întîmpină prima rezistență a regelui Spartei Leonidas care îl înfrînge. Totodată flota îi este învinsă la Salamina — insulă din Golful Egina, în apropierea Atenei — de Temistocle, general și șeful politic al Atenei. La această luptă a participat și poetul tragic Eschil. În 479 în bătăliile de la Micale și Plateea perșii sînt zdrobiți și puterea lor nimicită în bazinul mediteranean. Xerxe moare asasinat în 465 î.e.n.

[319] Regiune din Persia.

[320] „Pînă într-atît religia a putut să îndemne la crime". (Lucrețiu, I, 102).

[321] Ifigenia, fiica lui Agamemnon și a Clitemnestrei, după o tradiție tardivă; ea nici nu este pomenită de Homer. Sofocle o numește primul printre copiii lui Agamemnon, șeful coaliției grecești împotriva Troiei. Flota elinilor se afla în portul Aulis și nu-l putea părăsi din lipsa vîntului. Calchas, marele preot, cere ca Ifigenia să fie jertfită zeiței Artemis. Salvată de Artemis și înlocuită, în diferitele versiuni, cu o căprioară, un taur, o femeie bătrînă, devine marea preoteasă a zeiței în Taurida. Este ridicată la rangul de zeiță sub numele de Hecata și este însăși divinitatea adorată în Taurida, spune Herodot. Dăruită de Artemis cu nemu-

rirea și o tinerețe veșnică, ea împarte, sub numele de Oriloca, o fericită existență în insula Leuca împreună cu Ahile.

322 „Și fecioară, pe nedrept, cînd să devină femeie, un tată ucigaș trebuie să o jertfească zeilor!" (Lucrețiu, I, 99).

323 Decius Mus, numele a trei romani, nu numai doi de care pomenește Montaigne care, tată, fiu și nepot, în trei bătălii s-au sacrificat zeilor ca oștile să fie biruitoare.

324 Montaigne scrisese greșit în edițiile anterioare: *Et que Decius, pour acquérir la bonne grâce des Dieux envers les affaires romaines se bruslast tout vif en holocauste a Saturne, entre les deux armées.*

325 „Care era acea mare nedreptate a zeilor de a nu putea fi conciliați poporului roman decît prin moartea unor astfel de bărbați" (Cicero, *De nat. deor.*, III, VI).

326 „Astfel este furia unei minți smintite și care nu mai este la loc, încît gîndesc să potolească zeii depășind toate cruzimile omenești" (Augustin, *De civit. Dei*, VI, 10).

327 „Unde cred să afle furia zeilor cei ce cred să-i potolească astfel? Pentru voluptatea regilor, oameni au fost castrați, dar nicicînd un sclav nu s-ar castra pe sine cînd stăpînul său i-ar porunci să nu mai fie bărbat" (Augustin, *De civit. Dei*, VI, 10).

328 „Adesea religia este aceea care face pe om necredincios și criminal". (Lucrețiu, I, 83).

329 „Slăbiciunea lui Dumnezeu este mai mare decît puterea omului și nebunia Sa mai cuminte decît înțelepciunea lui" (Paul, *Epistola către corinteni*, I, I, 25).

330 „Aceste obiecte, și cerul, și pămîntul, și marea, nu sînt nimic comparate cu universul". (Lucrețiu, VI, 679).

331 Aluzie la „minunile" din Vechiul și Noul Testament (Înălțarea, Iona, trecerea Mării Roșii, etc.).

332 „Pămînt, mare, Lună, Soare, nimic nu este unic. Toate merg repetîndu-se în numere infinite". (Lucrețiu, II, 1085).

333 „Nu se va vedea una în suma ființelor ce cresc izolate, să fie unică în felul ei" (Lucrețiu, II, 1077).

[334] „Să repetăm mereu, să recunoaștem aevea! materia în altă parte formează ca în lumea noastră, alte mase, fără sfîrșit, pe care le îmbrățișează eterul avid" (Lucrețiu, II, 1064).

[335] Se vede cum Montaigne reușește a împreuna viața universală cu dezvoltarea creației și a realităților materiei pămîntești.

[336] Pliniu se îndoiește de adevărul acestor legende.

[337] Mitul acestor ființe antropomorfe, sau zoomorfe, a avut o mare circulație în antichitate și își are una din rădăcini în Egipt. Călătorind, adesea pe căi greu de deslușit, aceste imagini fabuloase pătrund în folclorul popoarelor, care le transmit din generație în generație, minunată amintire a unor realități uitate și a unor fantasme inventate ca răspuns la întrebările ce izvorăsc din teama necunoscutului sau al neînțelesului.

[338] Și astfel, printre informațiile de domeniul fabulosului și al imposibilului, Montaigne afirmă și adevăruri. Ce este de reținut pentru mentalitatea vremii și merită luare-aminte ne pare faptul că mirarea lui, a eseistului, nu este mai mare că există oameni cu un singur ochi, față de oameni care nu cunosc focul. Deși America fusese descoperită, lumea și cunoștințele erau încă atît de limitate. O mie de ani sub semnul lui „Crede și nu cerceta" încetiniseră urcarea pe treptele cunoașterii și astfel în unele domenii oamenii Renașterii știau mai puțin decît cei din antichitate.

[339] Metrodor din Chios, discipol al lui Democrit. Vezi D.L., IX, 58.

[340] „Ceea ce se cheamă moarte, cine știe dacă nu este a trăi, ca a trăi, a muri?" (După Stobaios, *Sermo*, CXIX; compilatorul grec citează la rîndul său pe Platon, *Gorgias*), tradus de Montaigne înainte de a-l cita; textul se găsea pe bîrnele bibliotecii sale.

[341] Melissos din Samos, elevul lui Parmenide, vezi D.L., IX, IV, III, 24.

[342] Protagora, filozof grec, născut la Abdera, către 480 î.e.n., moare către 411. A fost primul care a luat numele de sofist, ca desemnînd un om care învață pe alții arta de a deveni înțelept și îndrumează în artele elocinței și politicii. După ce a profesat timp de 40 de ani, a fost alungat din Atena pentru că expri-

mase îndoiala că ar exista zeii şi cărţile sale au fost arse. Vezi D.L., IX, 50—56.

[343] Nausiphanes, discipol al lui Pyrrhon şi profesor al lui Epicur. Vezi D.L., IX, 103—104.

[344] Ediţiile anterioare adaugă: *Je ne sçay si la doctrine ecclésiastique en juge autrement et me soubsmets en tout et par tout à son ordonnance.* După cum se poate observa din acest text, Montaigne, în acele vremuri atît de tulburi de lupte religioase, încearcă să-şi pună scrierea la adăpost de greaua cenzură a bisericii. Fiindcă trebuie să ţinem seamă că a arde pe rug un eretic nu era un fapt atît de rar în acele timpuri.

[345] Primul cuvînt în consacrarea tainei Eucaristiei (împărtăşania la catolici): *Hoc est enim corpus meum, hic est enim colix sanguinis mei.* Protestanţii negau transsubstanţierea, adică preschimbarea prin împărtăşanie a substanţei pîinii şi vinului în corpul şi sîngele Mîntuitorului, conform doctrinei bisericii romane (catolice). Montaigne face aici aluzie la certurile dintre luterani, calvini şi catolici pe acest punct al dogmei.

[346] Este vorba de sofismul aşa-numit „al mincinosului" pe care Montaigne îl citează din Cicero, *Acad.*, II, 29.

[347] Montaigne atacă poziţia scepticilor pe care i-a desemnat mai sus sub denumirea de pironici, adică adepţi ai lui Pyrrhon, fundatorul şcolii sceptice.

[348] Deviză gravată de Montaigne pe o medalie pe care a pus să o bată în 1576. Vezi Studiul introductiv la vol. I al traducerii în limba română, pag. XX.

[349] Este vorba de religia catolică pe care Montaigne o consideră, aici, singura adevărată.

[350] Pliniu, II, 7.

[351] „Iupiter să acopere mîine cerul cu nori negri sau să facă să strălucească soarele într-un cer limpede! Dar nu va putea face ca ceea ce a fost să nu fi fost, nici să distrugă ceea ce ora care fuge ia cu sine". (Horaţiu, *Ode*, III, XXIX, 43).

[352] „Este admirabil cît se umflă trufia omului după cea mai mică izbîndă" (Pliniu, *Nat. hist.*, II, 23).

[353] Montaigne face aluzie la Tertulian, apologist creştin, născut la Cartagina către 155, moare către 230, care a îmbrăţişat

erezia lui Montanus. Operele sale sînt un adevărat monument de elocinţă latină. El a spus: *„Quis negat Deum esse corpus, et si Deus spiritus sit?"*

354 „Zeii se ocupă de treburile măreţe, neglijează pe cele mărunte". (Cicero, *De nat. deor.*, II, 66).

355 „În cîrmuire regii nici ei nu se ocupă de micile detalii" (Cicero, *De nat. deor.*, III, 35).

356 „Dumnezeu, atît de mare făuritor în cele mari, nu este mai puţin în cele mici" (Augustin, *De civit. Dei*, XI, 22).

357 Straton din Lampsacos (m. 269 î.e.n.), fizician şi peripatetician grec, care şi-a petrecut o parte din viaţă la curtea lui Ptolemeu Filadelful.

358 „O făptură fericită şi nemuritoare nu are griji şi le cauzează altuia" (Cicero, *De nat. deor.*, I, 17).

359 Montaigne, în acest pasaj, se referă la spusele lui Cicero din *De divinatione*. Este vorba de obiceiuri şi practici ale aşa-zişilor divinatori, cei care ghiceau sau prevesteau sau dădeau oracole. Existenţa acestei tagme este istoric dovedită în măsura în care erau oracoli pe lîngă anumite sanctuare. Antichitatea a dat o deosebită crezare prezicerilor şi a investit cu această putere o sumă de figuri ale mitului, înregistrînd şi istoric unele personaje.

360 Soţia împăratului Marc Aureliu, Faustina (125—174), la care Montaigne se referă cu ironie, după tradiţie se pare a fi fost — fără ştirea soţului — cel puţin uşuratică. După moartea ei, Marc Aureliu a pus să se bată o monedă cu efigia ei, ridicată către cer de un vultur.

361 „De ceea ce au plăsmuit le este frică". (Lucan, I, 486).

362 „Ce poate fi mai nenorocit decît omul guvernat de propriile himere" (atribuit de unii exegeţi lui Pliniu, *Nat. hist.*).

363 Primul împărat roman, Octavian-August, a fost zeificat, nu atît din motive religioase, cît din motive politice; partidul republicanilor era încă foarte puternic şi Senatul nu-şi acceptase încă înfrîngerea.

364 Locuitorii insulei Thasos din arhipelagul grecesc. Insula, legendar colonizată de fenicieni, conduşi de Tharos, fiul lui Agenor şi mai tîrziu de coloni din Paros, a trecut rînd pe rînd, cu mici intervale de libertate, sub jugul persan, atenian, macedonian şi roman.

[365] Agesilau al II-lea (444—361 î.e.n.), rege al Spartei, despre care Montaigne pomeneşte în mai multe rînduri. În luptele sale victorioase împotriva perşilor, eliberează de sub dominaţia acestora insula Thasos, fără a revendica posesiunea teritoriului în favoarea Lacedemoniei.

[366] Hermes Trismegistes, personaj mitic, pretins autor al unui mare număr de cărţi care au fost scrise probabil de către neoplatonicienii din Egipt. În vremea luptei dintre neoplatonism şi creştinism, partizanii primului căutînd să dea un sens mai profund şi mai spiritualist filozofiei păgîne au atribuit ştiinţa ei omenească lui Toth sau Hermes-ul egiptean, pe care îl priviră ca izvor al cunoaşterii, ca Logosul personificat de trei ori mai mare. Clement din Alexandria menţionează cele 42 de cărţi ale lui Hermes Trismegistes care existau în vremea sa.

[367] „Căruia singur îi este dat să cunoască zeii şi puterea cerească sau de a şti că este imposibil să le cunoască". (Lucan, I, 452).

[368] Dacă Dumnezeu este, el este vieţuitor (aceasta însemnînd animat) etc. Aceste argumente sînt scoase din tratatul lui Cicero, *De nat. deor.*

[369] Iarăşi în ceea ce urmează asupra lui Dumnezeu, cauză a lumii, Montaigne se adresează ca sursă lui Cicero, *op. cit.*, II şi III.

[370] „Nu, nici chiar de-ar fi să crăpi, spune el". (Horaţiu, *Sat.*, II, III, 318).

[371] „Închipuindu-şi nu pe Dumnezeu, pe care nu-L puteau gîndi, ci pe ei înşişi, că se pun în locul Său, oamenii, care cred că-L compară pe Dumnezeu cu Dumnezeu, nu compară decît pe ei înşişi cu ei înşişi". (Augustin, *De civit. Dei*, XII, 17).

[372] Serapis, divinitate egipteană, al cărei cult era dominant în vremea Ptolemeilor. Se presupune că acest nume este un compus din Osiris şi Apis, sau o interversiune din Osiris Hapi (Hapi fiind Nilul sau Apisul mort). Cultul lui Serapis a fost în mare vogă la Roma începînd din preajma anului 146, dar a fost curînd suprimat. După Josephus Flavius, Serapis ar fi zeul egiptean Anubis. Ce este de remarcat pentru epoca la care se referă Montaigne este că Roma fusese invadată de tot felul de religii, cu divinităţile şi cultele lor.

373 Este vorba de un slujitor din templul lui Hercule tămăduitorul.

374 Este vorba de daniile aduse de credincioşi ca mulţumire zeului sau ca preţ al împlinirii unor rugăminţi.

375 Nu fără ironie Montaigne, cu spiritul destul de liber în ale amorului din vremea sa, ne spune cum zeul a venit la faţă de vreme ce el cîştigase la jocul de noroc al mîinilor slujitorului său.

376 Această origină divină a lui Platon este o poveste ce circula la Atena şi a fost folosită de neoplatonicieni ce încercau şi astfel să se opună creştinismului care beneficia de o figură centrală în genealogia celestă.

377 Merlin, vestit bard din Bretania secolului al VI-lea. Cercetătorii din secolul al XIX-lea au stabilit veracitatea existenţei sale, dar între timp şi pe vremea lui Montaigne legenda îi cuprinsese numele şi nu mai avea decît o semirealitate asociată cu vrăjitoria şi cavalerii mesei rotunde ai regelui Artur.

378 „Este o obişnuinţă şi o prejudecată a minţii noastre că nu ne putem gîndi la Dumnezeu fără a ni-l reprezenta sub formă omenească". (Cicero, *De nat. deor.*, I, 27). De remarcat că Cicero vorbeşte de obişnuinţă şi prejudecată cînd toată mitologia greco-romană nu face decît să vorbească de zei ca avînd toate atributele omeneşti. Cît despre creştini, baza însăşi a religiei fiind că Dumnezeu a făcut omul după chipul şi asemănarea sa, doctrina însăşi impunea această imagine.

379 Montaigne se referă la Xenofan din Colofon.

380 „Atît de linguşitoare prietenă este natura că îşi îmbie copiii la dragostea de ei înşişi". (Cicero, *De nat. deor.*, I, 27).

381 „Titanii făcură să tremure strălucitorul palat al bătrînului Saturn căzut în sfîrşit sub braţul lui Hercule". (Horaţiu, *Ode*, II, XII, 6).

382 „Cu largul său trident cutremurînd zidurile, Neptun le dărîmă şi surpă oraşul (Troia). Iunona, cea mai crudă, la Scaea (porţile cu acest nume) cea dintîi se aţine". (Vergiliu, *En.*, II, 610).

383 „Întru-atît, chiar şi în cele mai mărunte lucruri, o religie depravată poate să introducă zeii". (Titus Livius, XXVII, 23).

384 „Aici armele, acolo carul său". (Vergiliu, *En.*, I, 16).

[385] „O sfînt Apolo, așezat în centrul lumii" (Cicero, *De div.*, II. 56). — Orașul Delfi, consacrat lui Apolo, trecea drept miezul pămîntului; între alții, Titus Livius, XXXVIII, 48).

[386] „Copiilor lui Cecrops, Palas; Diana are Creta! Vulcan este onorat în țara Hipsipililor. Pentru Iunona, Sparta și Micene lui Pelops. Faun are muntele Menale cu pădurile de pini. Marte, Latiumul îl venerează". (Ovidiu, *Fasti*, III, 81).

[387] „Și timpul strănepotului este reunit cu cel al străbunului". (Ovidiu, *Fasti*, I, 294).

[388] Întregul paragraf Montaigne îl ia după Augustin, *De civit. Dei.*

[389] „Dacă le refuzăm încă onorurile cerului, să le îngăduim să locuiască pămîntul pe care fiecare dintre ei l-a primit". (Ovidiu, *Metam.*, I, 194).

[390] „Creta, leagănul lui Iupiter". (Ovidiu, *Metam.*, VIII, 99).

[391] Scaevola, Quintus Mucius, tribun al poporului în 106 î.e.n., edil, consul în 104, consul cu L. Licinus Crassus în 94 și apoi Mare Pontif. Partizanii lui Marius îl asasinează în 82 î.e.n. Este primul care pare să fi compus un tratat științific asupra dreptului civil (*Jus Civile*), tratat astăzi pierdut.

[392] „Cum nu caută adevărul decît ca să se elibereze, să fim siguri că este în interesul său de a fi înșelat". (Augustin, *De civit. Dei*, IV, 31).

[393] Phaeton — cel strălucit; Helios este astfel supranumit în Homer. În legendele ulterioare personajul capătă o filiație incertă din punct de vedere matern, rămînînd însă constant fiu al Soarelui. dar nu al lui Phoebus, în tradiția greacă, ci al lui Helios. Phaeton, în versiunea cea mai răspîndită a legendei sale, cea la care face aluzie pasajul din Montaigne, ar fi mers la tatăl său Helios să-i ceară să statornicească filiația sa divină, de care mulți se îndoiau, îngăduindu-i să lumineze și el odată Pămîntul. Helios în zadar încercă să-l îndepărteze de la acest gînd și, în sfîrșit, îi dă carul său tras de nebunii armăsari. Phaeton nu-i poate stăpîni și apropiindu-se prea mult de Pămînt, și de astre, primejduindu-le, Zeus îl trăsnește ca să evite o conflagrație universală.

[394] Arhimede. cel mai mare geometru al antichității, născut la Siracuza către 287, moare în 212 ucis de un soldat roman al lui

Marcellus care cucerea oraşul. Prin invenţiile sale a reuşit să-şi apere oraşul împotriva romanilor timp de trei ani. Vitruviu povesteşte că a descoperit principiul greutăţii specifice a corpurilor în baie şi că a strigat atunci celebrul „Eureka" — am găsit. Este inventatorul şurubului fără sfîrşit, a descoperit teoria pîrghiilor şi se spune că ar fi exclamat: „Daţi-mi un punct de sprijin şi voi putea să ridic pămîntul". De asemenea i se atribuie roata dinţată şi orga mecanică.

[395] *Daimon,* cuvînt grecesc însemnînd divinitate, spirit, duh. În antichitate, divinitate, duh — bun sau rău —, legat de soarta unui om, a unei cetăţi, daimonul lui Socrate; schimbîndu-şi fizionomia o dată cu creştinismul, daimonul a fost asimilat cu un înger decăzut, cu diavolul, şi şi-a pierdut ambivalenţa, proces natural dacă se ia în consideraţie că tot ce ţinea de credinţele antichităţii nu putea să fie considerat decît o îmbiere la rău. Montaigne întrebuinţează cu bună ştiinţă termenul din Platon şi în sensul atribuit de acesta.

[396] „Oiştea şi roatele erau de aur, spiţele de argint". (Ovidiu, *Metam.*, II, 107).

[397] „Lumea este un palat şi cel mai mare dintre lucruri; cinci zone, pe marginile sale fac un cerc sublim. Un brîu strălucitor, care poartă douăsprezece semne sclipitoare de astre taie oblic eterul şi Luna îşi mînă carul cu doi cai". (Versuri de Varro, transmise de Valerius Probus în notele sale asupra eclogei a şasea a lui Vergiliu).

[398] „Toate acestea sînt învăluite de cele mai adînci tenebre, şi nu este spirit destul de ascuţit ca să pătrundă în cer sau în adîncurile pămîntului" (Cicero, *Acad.,* II, 39).

[399] Şters: *Voïes ces authorités de toute la philosophie antienne tous leurs ouvrages sont estoilez et emperlez de poisie.*

[400] Timon, filozof şi poet grec din secolul al III-lea î.e.n., care a satirizat în scrierile sale toate sistemele filozofice afară de cel stoic. Vezi D.L., III, 7, 26.

[401] Frază înlocuită în ediţia din 1595 prin: *Toutes les sciences sur-humaines s'accoustrent du style poetique.*

[402] Epiciclu (greceşte: *epi* = pe şi *kiklos* = cerc) = cerc descris de un astru în timp ce centrul acestui cerc descrie el însuşi un alt cerc.

[403] Lumea cea mică, în greceşte: *microcosmos.*

[404] În *Teetet,* 174 a, Platon vorbeşte de o sclavă, nu din Milet, ci din Tracia şi nu spune că aceasta să fi pus ceva în calea lui Tales ca să-l facă să se împiedice.

[405] Este, dimpotrivă, Cicero contra lui Democrit.

[406] „Ceea ce este la picioarele noastre, noi nu-l vedem, dar mergem scrutînd plajele cerului". (Extras dintr-o tragedie *Ifigenia,* după Cicero, *De div.,* II, 13).

[407] „Ceea ce stăpîneşte marea, ceea ce reglează anotimpurile; dacă astrele au o mişcare proprie sau ascultă de o putere străină; de ce discul Lunii creşte şi descreşte regulat; în sfîrşit, cum rezultă armonia generală din discordia tuturor lucrurilor" (Horaţiu, *Epist.,* I, XII, 16).

[408] *Quare ignoras quomodo anima conjungitur corporis, nescis opera Dei:* parafrază din *Ecleziast* înscrisă de Montaigne în biblioteca sa.

[409] „Toate aceste lucruri sînt incerte pentru raţiune, ele rămîn ascunse în majestatea naturii" (Pliniu, *Nat. hist.,* II, 37).

[410] „Uniunea dintre suflet şi trup este cu totul minunată, omul nu o poate înţelege şi ea este omul însuşi" (Augustin, *De civit. Dei,* XXI, 10).

[411] Galenus (Claudius), celebru medic grec (130—200). A călătorit prin lumea cunoscută în vremea sa ca să-şi desăvîrşească ştiinţa, a stat cinci ani la Roma unde îşi cîştigă o celebritate meritată.

[412] În legătură cu prezenţa lui Aristotel în opera *Eseuri* a lui Montaigne, a se vedea şi *Studiul introductiv* al lui Dan Bădărău, la ediţia în limba română a *Eseurilor,* vol. I, pag. XXV, XXXIII, XXXV, LI.

[413] Licurg; vezi nota 223.

[414] Aici Montaigne atacă, pe un teren bine pregătit, păreri filozofice despre om cunoscute pînă la el, în care, cu mare subtilitate, a inclus şi afirmaţii ale exegeţilor creştini şi canoane ale

bisericii romano-catolice, de care ţinea prin „lege şi ţară"; citîndu-l pe Socrate iese din acest adăpost pentru a doborî orice dogmatism al învăţămîntului scolastic. În secolul al XVI-lea cînd se mai ardeau pe rug lucrările liberale şi autorii, Montaigne afirmă necesitatea argumentaţiei nepolemice, progresul uman. *Apologia* care este o lungă argumentaţie a acestei teze doboară cătuşele gîndirii şi deschide drum filozofiei. Descartes, Pascal, Bacon îi sînt tributari. Prin eliberarea de dogmatism, el promovează idei care vor face din el precursorul iluminiştilor secolului al XVIII-lea şi al filozofiei ştiinţifice a secolului al XIX-lea.

[415] Postulate.

[416] Axiome.

[417] Filodoxii, iubitorii de păreri, de opinii, în limba română, venind din limba greacă, „doxa" a devenit minte, înţelepciune: un om cu doxă.

[418] Încă o dată în argumentarea sa, Montaigne se sprijină pe neexistenţa unor explicaţii exacte, concrete şi se împotriveşte speculaţiilor.

[419] Pallas, una dintre numirile Atenei, zeiţă a înţelepciunii la greci. Mitul (cu un caracter simbolic foarte adesea întîlnit în antichitatea greacă) spune că Zeus înghiţind-o pe Metis — duhul cunoaşterii care ştia mai mult ca el — a procreat-o pe Atena, care a fost scoasă din capul lui cu dalta şi ciocanul de către Hefaistos (Vulcan). Atena era cu lancea, scutul şi coiful ei, fiecare fiind un atribut simbolic al înţelepciunii.

[420] „În adevăr, natura sufletului nu se cunoaşte. Se naşte el oare cu corpul sau se strecoară în el? Şi trebuie să piară cînd moartea ne dizolvă? Vizitează în Orcus tenebroase prăpăstii sau prin porunca zeiască intră din nou în altă fiinţă?" (Lucreţiu, I, 113).

[421] Se pare că este vorba de filozoful cinic Crates, care a trăit în secolul al III-lea i.e.n.; discipol al lui Diogenes din Sinope, a fost unul dintre cei mai eminenţi filozofi ai şcolii sale.

[422] Asclepiade din Phlius (124—40 î.e.n.), celebru medic și filozof din școala eretriacă, prieten al lui Menedem. Medicina modernă, în unele aspecte, a revenit la sistemul său, care se împotrivea exageratei medicamentații, recomanda folosirea exercițiilor fizice, băi, regimuri alimentare etc. Vezi D.L., II, IX, 105, 126, 129, 131—132, 137.

[423] „Își varsă inima de sînge". (Vergiliu, *En.*, IX, 349).

[424] „Sufletele au vigoarea focului și o obîrșie celestă". (Vergiliu, *En.*, VI, 730).

[425] Hipocrate, unul dintre cei mai mari medici ai antichității, născut în insula Cos (către 460 — moare către 377 î.e.n.). Reputația sa este universală. Artaxerxe, împăratul perșilor, i-a oferit o sumă imensă ca să meargă să oprească o cruntă epidemie. Hipocrate refuză suma spunînd că nu va da ajutor dușmanilor patriei sale.

[426] „Se află în trup o anumită putere vitală pe care grecii o numesc armonie". (Lucrețiu, III, 100).

[427] „Ce este adevăr între aceste păreri, un zeu să judece". (Cicero, *Tuscul.*, I, 11).

[428] Bernard (sfîntul), supranumit „ultimul părinte al bisericii". Teolog, abate de Clairvaux (1091—1153). Este propovăduitor al unei vieți ascetice, fondator a mai bine de 72 mănăstiri. Devine un arbitru între biserică și nobili; lui i se datorește condamnarea părerilor lui Abélard, care a cerut punerea credinței pe baze raționale. Opera sa cuprinde 450 de scrisori, 340 de predici, peste 12 tratate teologice și cîteva opuscule.

[429] În *Cartea despre suflet*, I.

[430] Vezi în legătură cu aceasta D.L., IX, I, VI, 7.

[431] Herophilos, anatomist grec, născut în Bitinia către 335 î.e.n.; la Alexandria, unde a profesat, căpătase un mare renume ca profesor și practician. Se crede că a fost primul care a studiat anatomia făcînd disecții pe oameni și i se datoresc o sumă de denumiri anatomice încă astăzi folosite. Este considerat și ca fondatorul anatomiei patologice.

[432] „Astfel adesea se spune «corpul are sănătatea». Și sănătatea nu este un mădular al trupului". (Lucrețiu, III, 103).

[433] „Acolo tresărim de frică, acolo palpităm de bucurie". (Lucreţiu, III, 142).

[434] Epicraniu, de la gr. *epi* = pe şi *kranion* = craniu, se spunea pe vremuri pentru muşchiul occipito-frontal.

[435] „Ce chip are sufletul, unde îi este lăcaşul, iată ce nu am trebui să căutăm a afla". (Cicero, *Tuscul.*, I, 28).

[436] Origene (vezi nota 472).

[437] Critică împrumutată, în general, de la Cicero.

[438] În ediţiile anterioare este adăugat: *comme il s'en voit infinis chez Plutarque contre les Epicuriens et Stoïciens: et en Seneque contre les Peripatéticiens.*

[439] „Nu se poate spune nimic destul de absurd care să nu fi fost spus de vreun filozof". (Cicero, *De div.*, II, 58).

[440] „Phoebus, fără a devia de la calea cerească, cu razele sale totuşi luminează întreaga fire". (Claudian, *De Sexta Consul. Honorii*, V, 411).

[441] „Ceea ce rămîne din suflet, răspîndit în trup, ascultă şi se mişcă la porunca gîndului". (Lucreţiu, III, 144).

[442] „Căci divinul se răspîndeşte peste tot, şi în pămînt şi în sînul mării şi în adîncul cerului. Din el, turme, cirezi, oameni, fiare, tot îşi împrumută născîndu-se elanul subtil care este viaţa. Apoi la el totul se întoarce, în el totul se resoarbe: moarte nu există". (Vergiliu, *Georg.*, IV, 221).

[443] „Tatăl tău procreindu-te, ţi-a dat viaţă". (Vers ce poate fi atribuit lui Montaigne însuşi).

[444] „Din bravi şi buni se propăşesc bravi". (Horaţiu, *Ode*, IV, IV, 29).

[445] „În sfîrşit, ce pricină leagă aspra rasă a leului de violenţă, face, prin sînge, să intre în vulpe şiretenia şi în cerb fuga. şi acest trup cutremurat de frică ereditară? Fără îndoială în germen şi în rasă este fixat un suflet în mişcarea ce creşte o dată cu carnea". (Lucreţiu, III, 711).

[446] „Dacă sufletul intră în trup la naştere, de ce nici o amintire din vîrsta veche şi din acel trecut pierdut care se şterge fără urmă?" (Lucreţiu, III, 671).

[447] „Dacă vine astfel de schimbare în putința sufletului (întreg trecutul nostru să ne părăsească amintirea, într-adevă diferența cu moartea e mică". (Lucrețiu, III, 674).

[448] „Simțim sufletul nostru născut o dată cu trupul, crescîr o dată cu el și decăzînd ca și el". (Lucrețiu, III, 445).

[449] „Îl vedem vindecîndu-se ca și un trup bolnav și din med cină poate să se restabilească". (Lucrețiu, III, 505).

[450] „Sufletul este trupesc din natură; trebuie, de vreme (suferă de loviturile trupești". (Lucrețiu, III, 176).

[451] „Sufletul este răscolit... și aceeași otravă pune împărțea în toate elementele sale". (Lucrețiu, III, 498).

[452] „Sub furtuna răului care frînge toate mădularele, sufleti aiurează, spumegă aidoma cu valurile fierbînde sub vîntul tu bat". (Lucrețiu, III, 494).

[453] „În timpul suferințelor trupului, adesea sufletul se răti ceşte, delirează și uneori se întîmplă ca să cazi în letargie cu och și capul pierdut și să aluneci în adîncurile unui somn veșni (Lucrețiu, III, 464).

[454] Ștersătură: *Car tous tent qu'ils sont n'en parlent que doul teusement.*

[455] „Căci este nebunie să unești muritor cu nemuritor, crezîr că pot avea laolaltă aceeași suferință și simțire! Într-adevăr, (trebuie să închipui ca mai divers, mai disjunct și mai opus, dec aceste două substanțe, una pieritoare, cealaltă indestructibilă, p care pretindeți să le uniți și să le expuneți împreună celor m cumplite dezastre?" (Lucrețiu, III, 801).

[456] „Se năruie cu el sub povara vîrstei". (Lucrețiu, III, 45

[457] Montaigne traduce înainte de a insera citatul din Cicer *De div.*, II, 58.

[458] „Tot astfel după cum pot fi picioarele bolnave, fără s sufere capul". (Lucrețiu, III, 111).

[459] După ce Montaigne înfățișează opinii cu privire la sufle menționează pe Aristotel ca o necesitate, singurul reper filozof acceptat de-a lungul evului mediu.

[460] Ferekyde din Syros, filozof grec din secolul al VI-lea î.e. Se spune că ar fi fost profesorul lui Pitagora.

[461] Tullus Hostilius, al treilea rege legendar al Romei, se spune că ar fi domnit între 673 și 641 î.e.n.

[462] Inconcordanța datelor îndreptățește rezerva lui Montaigne față de afirmația lui Cicero.

[463] „Subiect foarte plăcut ce se făgăduiește, mai mult decît se dovedește". (Seneca, *Epist.*, 102).

[464] Ștersătură: *Malcontant de leur naturelle durée.*

[465] „Visul unuia care dorește dar care nu dovedește". (Cicero, *Acad.*, II, 37).

[466] Nimrod, fiul lui Cuș, nepotul lui Ham (*Geneză*, X, 8—12). Își petrecea timpul vînînd fiare; i se atribuie fundarea Babilonului; dar Bavel este și numele ebraic al Babilonului, dar această derivare a numelui biblic nu se aplică decît turnului lui Babel; după tradiția biblică turnul ar fi fost construit de descendenții lui Noe către 2247 î.e.n. S-ar părea că turnul menționat de *Geneză* ar fi templul lui Bal (cel înalt), în care Nabucodonosor ar fi adus tezaurul și obiectele sacre de la Ierusalim, după înfrîngerea evreilor. Interesant ne pare faptul că templul lui Belos, descris de Herodot, pare să se refere la terasa numită și azi Birs Nimroud — citadela lui Nimrod, pe care se află ruinele unui templu piramidal al lui Bal Merodach la Borsippa.

[467] „Voi nimici înțelepciunea înțelepților și voi dojeni prudența prudenților" (Paul, *Către corinteni*, I, I, 19).

[468] „Întunericul în jurul a ce ne este folositor îndeamnă la umilință sau tocește trufia". (Augustin, *De civit. Dei*, XI, 22).

[469] „Cînd discutăm despre veșnicia sufletului căutăm un sprijin în oamenii care se tem sau onorează zeitățile infernale. Această convingere generală ne încurajează". (Seneca, *Epist.*, 117).

[470] „Ne acordă o lungă durată, ca a corbilor. Ei cred că sufletele trebuie să dăinuiască mult, dar nu veșnic". (Cicero, *Tuscul.*, I, 31).

[471] „Ca să urce în sus (din Hades), tată, sînt oare suflete îndrăgostite din nou de bunurile grele ale trupului? De unde la acești nenorociți așa o dorință tare de ziuă (viață)!" (Vergiliu, *En.*, VI, 719).

[472] Origene, exeget și teolog, născut la Alexandria (185—254) apologist de mare valoare, unul dintre părinții bisericii, deși doctrina sa a fost condamnată. Una dintre lucrările sale, *Hexaple* sau Sextuples, era o ediție a *Vechiului Testament* pe șase coloane paralele, în ebraică, în ebraică transcrisă cu litere grecești ș cele patru versiuni ale lui Aquila, Symmachus, a Septanților ș a lui Teodotion. Comentariile lui sînt interesante prin întrebuințarea constantă a alegoriilor.

[473] Pindar, poet liric grec (518 — către 438 î.e.n.). Poeziile sale aparțin tuturor genurilor de lirism coral. Vocabularul său este de o mare îndrăzneală. Strălucite metafore, perifraze expresive sînt calitățile dominante ale odelor care au parvenit pînă la noi.

[474] „Pîndind dragostele și nașterile, o rîs! Imaginați atîtea suflete care se împing și gloata lor nemuritoare și numărul lor infinit la porțile trupurilor muritoare luptîndu-se care va intra în ele mai întîi!". (Lucrețiu, III, 777).

[475] Creștini.

[476] Arcelaus, filozof naturalist grec (secolul al V-lea î.e.n.) Vezi D. L., II, IV, III, 16. ,

[477] Ștersătură: *Après lequel immédiatement vint en credit la nouvelle forme de philosofer introduite par Socrate.*

[478] Aristoxenos, filozof și muzician, născut la Tarent către 350 î.e.n., discipol al lui Aristotel, autorul unui tratat elementar al ritmului, publicat la Veneția în 1785 și al *Elementelor armonice* publicate la Amsterdam în 1652. Este cel mai vechi tratat de muzică ajuns pînă la noi. Montaigne vrea să spună că afirmațiile despre Socrate și relațiile sale cu Arcelaus sînt transmise de Aristoxenos. Vezi în legătură cu aceasta Studiul introductiv a lui Aram Frenkian la D. L., p. 50.

[479] Alcmeon, filozof grec din secolul al VI-lea î.e.n., născut la Crotona în Italia, care se pare că a fost primul care a diseca animale. În doctrina lui medicală, ca și în cosmologie, punea accentul pe perechile de contrarii.

[480] După declarația sa, Montaigne s-ar fi născut după mai bine de zece luni de gestație. Medical, fenomenul deși foarte rar este posibil; nu rămîne mai puțin adevărat că în materie de sarcină stabilirea timpului poate comporta erori.

[481] „Ca şi cum cel care nu-şi cunoaşte propria măsură ar putea întreprinde să măsoare altceva". (Pliniu, *Nat. hist.*, II, 1).

[482] Protagora (vezi nota 342); în studiul introductiv (vol. I, *Eseuri*), Dan Bădărău atrage atenţia asupra trecerii de la psihologie la logică a lui Protagora.

[483] Mai toţi exegeţii lui Montaigne presupun că este vorba, după cum s-a mai spus, de Margareta de Valois, regina Navarei (vezi şi nota 123); totuşi sînt şi unele rezerve în această privinţă şi în orice caz Montaigne nu o numeşte niciodată în decursul scrierii sale ca fiind cea căreia îi dedică *Apologia* sau alt capitol al *Eseurilor*.

[484] „Cine se subţie prea tare se rupe". (Petrarca, *Canzoniere*, XXII, 48).

[485] Ediţiile anterioare adaugă: *et qui se fut servy à faire son amas, d'autres que de nostre Plutarque.*

[486] După această alocuţiune adresată celei căreia Montaigne i-a dedicat *Apologia* lui Raimond Sebond începe a treia parte în care autorul va analiza trufia raţiunii.

[487] „Unii sînt legaţi şi consacraţi unor păreri determinate în aşa măsură încît sînt obligaţi să apere ceea ce nu aprobă". (Cicero, *Tuscul.*, II, 2).

[488] Montaigne face aluzie la Colegiile de învăţătură care, la vremea aceea şi pînă tîrziu, adică după revoluţia franceză, predau anumite discipline, care erau închise în cadrul impus de canoanele religioase.

[489] Chiromanţia (gr. cheir = mînă, manteia = ghicire) este arta „cunoaşterii" viitorului, a naturii omului, cu ajutorul liniilor din palmele mîinilor. Chiromanţia, practicată încă din îndepărtata antichitate era considerată de Aristotel ca o ştiinţă bazată pe adevăr şi a fost la mare înălţime printre discipolii lui Pitagora; augurii romani şi Octavian August el însuşi practicau chiromanţia; în timpul evului mediu şi timpurile care au urmat, ţiganii şătrari au pus-o în mare cinste şi a fost studiată la rînd cu alchimia, astrologia, de filozofi ca Albert cel Mare, Roger Bacon, Paracelsius.

[490] Teofrast, filozof grec, născut în insula Lesbos (către 370—280 î.e.n.). Numele său iniţial a fost Tyrtamos, supranumit

Teofrast din cauza elocinței sale. A studiat la Atena sub Platon și Aristotel și a succedat acestuia la Lyceum. A scris lucrări, care s-au pierdut, asupra politicii, dreptului, legislației, artei oratoriei ș.a. Ni s-a păstrat în parte o disertație asupra metafizicii, *Caracterele*, și două lucrări de botanică, *Istoria plantelor* și *Cauza plantelor*, ș.a.

[491] În cele ce urmează autorul *Eseurilor* face o profesiune de credință, remarcabilă pentru vremurile în care trăia. A afirma că: „Științele și meșteșugurile nu se toarnă în tiparniță, ci se desăvîrșesc și se luminează cu încetul" poate sta la baza cercetării raționale.

[492] „Ca ceara de Hymetia care se înmoaie la soare și frămîntată sub deget ia mii de forme și devine mai maleabilă prin întrebuințare". (Ovidiu, *Metam.*, X, 284).

[493] „Un lucru nu poate fi mai înțeles decît un altul, căci nu este, pentru toate, decît un fel de a înțelege". (Cicero, *Acad.*, II, 41).

[494] „Dacă Vulcan era potrivnic Troiei, Troia avea pentru sine pe Apolo". (Ovidiu, *Tristia*, I, II, 5).

[495] „Între aparențele adevărate sau false, nimic nu determină asentimentul cugetului". (Cicero, *Acad.*, II, 28).

[496] „Ultima (descoperire) este totdeauna mai bună și ne face s-o uităm pe cea veche". (Lucrețiu, V, 1413).

[497] Cleomene, fiul regelui Spartei Anaxandridas (secolul al VI-lea î.e.n.).

[498] Areopag (gr. Areios = Arcă; pagos = colină), (numele de „colina lui Ares" vine de la tradiția că Ares ar fi fost primul judecător), tribunal instituit la Atena către 1507 î.e.n., uneori atribuit lui Cecrops (1556 î.e.n.). O vreme judecătorii nu judecau decît în mijlocul întunericului nopții „ca să fie orbi pentru tot în afară de faptele precise". Puterea acestei curți a fost sporită de Solon (594 î.e.n.) și restrînsă de Pericle (461 î.e.n.).

[499] „Spiritul omenesc schimbător seamănă pe pămînt cu mișcătoarea rază de soare prin care zeitatea îl fecundează" (Vers de Cicero, tradus din *Odisseea* lui Homer și conservat de Augustin, în *De civit. Dei*, V, 28).

[500] „Nepăsător de a ști de care rege sub Ursă (constelația Carului Mare) se tremură sau de ce lui Tyridate (rege al Armeniei) îi este frică" (Horațiu, *Ode*, I, 26, 3).

501 „Ca o firavă barcă surprinsă în larg de un vînt furios" (Catul, *Epigr.*, XXV, 12).

502 „Ajax a fost întotdeauna curajos dar a devenit şi mai curajos în furia sa" (Cicero, *Tuscul.*, IV, 23).

503 Temistocle, general atenian (către 525—460 î.e.n.); după exilarea lui Aristide, în 482 î.e.n., a fost şeful politic al Atenei şi s-a ostenit să facă din cetate o mare putere maritimă. Graţie strategiei sale lupta de la Salamina a fost o completă victorie. În 471, prin intrigi politice, este ostracizat şi se pare că s-ar fi sinucis în exil.

504 Demostene, om de stat şi orator atenian (384—322 î.e.n.). Ca şi pentru Temistocle, Montaigne consideră moartea acestui mare luptător pentru patria sa ca o cruntă nedreptate.

505 Ediţiile anterioare celei din 1595 adaugă: „Doar aceasta ştim prea de ajuns, că patimile pricinuiesc nenumărate şi neîncetate preschimbări în sufletul nostru şi uimitor îl asupresc. Judecata unui om mîniat sau a celui înspăimîntat este oare cea din clipa următoare, cînd se va potoli?"

506 „După cum se judecă liniştea mării cînd nici o suflare nu-i tulbură suprafaţa, tot astfel te poţi încredinţa că sufletul este liniştit cînd nici o patimă nu-l poate emoţiona". (Cicero, *Tuscul.*, V, 6).

507 „Astfel marea, alternîndu-şi mareea, cînd pe pămînt spumegă printre stînci şi se răspîndeşte departe pe malul nisipos, cînd, în reflux, ia cu sine galeţii şi într-un flux descrescînd lasă plaja goală". (Vergiliu, *En.*, XI, 624).

508 Ultima frază este o adăugire din 1582, după călătoria la Roma, în timpul căreia Montaigne a fost primit de papa Grigore al XIII-lea. Era şi momentul luptelor religioase în Franţa.

509 Copernic, celebru astronom care a descoperit sistemul revoluţiei planetelor; născut la Torun la 19 februarie 1473, moare în mai 1543 tocmai cînd i se aducea *De Revolutionibus Orbium Caelestium*, imprimată la Nürnberg. Teoria mişcării planetelor a fost condamnată de papă ca fiind împotriva Scripturilor. Cincizeci şi trei de ani mai tîrziu decît apariţia *Apologiei*, Galileu este obligat să-şi abjure convingerea, lucrarea lui fiind condamnată de Inchiziţie.

[510] „Într-atît timpul, rostogolindu-se, schimbă soarta a tot. Ceea ce fusese prețios ajunge disprețuit. Un altul îi ia urma, iese din umbră, din ce în ce excită lauda și dorințele și capătă pentru muritori o uimitoare strălucire". (Lucrețiu, V, 1275).

[511] Paracelsius (Filip-Aureolus-Teofrastus-Bombastus von Hohenheim), alchimist elvețian (1493—1541), doctor, pretindea că a găsit secretul prelungirii vieții și al fabricării aurului. Chemat în 1526 la catedra Universității din Bâle — după o lungă călătorie care îl dusese pînă în Bizanț —, începe prin a arde public operele lui Avicena și Galen, spunînd că șiretele ghetelor sale știau mai mult ca aceia. Ajungînd la rîndul său să-și piardă influența, după ce insultase un magistrat din Bâle, este nevoit să părăsească orașul și după o lungă pribegie moare la Salzburg foarte sărac. Medicina îi datorește în afara unor numeroase preparate chimice, opiumul și întrebuințarea mercurului.

[512] Peletier, Jacques, poet și matematician francez (1517—1582), făcea parte din acei umaniști eruditi de seamă care au pregătit limba și literatura franceză pentru înflorirea pe care o va cunoaște în secolul al XVI-lea. În timp ce Montaigne își scria *Apologia*, Peletier trăia la Bordeaux.

[513] Asimptote.

[514] Ptolemeu Claudiu, matematician, astronom și geograf grec de la Alexandria, s-a născut la Pelusa. S-a făcut cunoscut în secolul al II-lea e.n. Nu se știe mai nimic despre viața lui. *Synthaxis Mathematica* sa conține aproape tot ce se știe despre cunoștințele și observațiile astronomice ale antichității. Sistemul său fondat pe teoria lui Hiparch care plasează Pămîntul în centrul universului a fost acceptat pînă la Copernic. Arabii sînt cei care ne-au conservat *Synthaxis* în timpul domniei califului Al-Mamoun (către 827). Ca geometru Ptolemeu este considerat alături de Euclid, Apolonius și Arhimede. A scris o *Geografie* universală care a rămas manualul clasic de geografie pînă în secolul al XVI-lea. El a fost primul care a întrebuințat termenii de longitudine și latitudine și care a demonstrat că Pămîntul este sferic. Hărțile ca și textul geografiei sale s-au păstrat. A scris tratate de muzică, de mecanică, de cronologie, de astrologie. Un text în grecește al *Synthaxisei* a fost publicat prima oară la Bâle în 1538.

[515] „Ceea ce posezi îţi place şi îl preferi oricăruia altuia". (Lucreţiu, V, 1411).

[516] Ediţiile anterioare adaugă: *Aristote dict que toutes les opinions humaines, ont esté par le passé et seront à l'advenir, infinies autres fois: Platon qu'elles ont à renouveller et revenir en estre, apres trente six mille ans.*

[517] Teologii creştini.

[518] Solomon, fiu şi succesor al regelui David, a domnit între 970—930 î.e.n. şi s-a consacrat administrării statului său; a ridicat templul de la Ierusalim. Înţelepciunea sa a rămas legendară în tot Orientul. Tradiţia îi atribuie compunerea a două dintre cărţile *Bibliei: Proverbele* şi *Cîntarea Cîntărilor.*

[519] Isaia, primul dintre cei patru mari profeţi evrei, fiul lui Amos, moare la 700 î.e.n.

[520] Cea a lui Platon *(Timeu).*

[521] Apuleius Lucius, filozof platonician şi scriitor, descendent din Plutarh după mamă, născut la Madaura, în Africa, către 124 e.n., a călătorit în Grecia. Lucrarea sa *Metamorfozele,* opera sa cea mai bizară, imitată după Lucian din Samosata este scrisă în genul *Fabulelor milesiene.* Admiratorii acestei opere au adăugat cuvîntul „aur" la titlul primitiv care a devenit *Măgarul de aur.* În acest roman se găseşte încîntătorul episod al lui Amor şi Psiché.

[522] „Muritori ca inşi, nemuritori ca specii" (Apuleius, *De Deo Socratis,* citat de Augustin, *De civit. Dei,* XII, 10, din care îl ia Montaigne).

[523] Este vorba de Alexandru cel Mare, fiul lui Filip, regele Macedoniei, care s-a încoronat faraon al Egiptului şi a fondat Alexandria, întemeind cel mai vast imperiu al antichităţii preromane.

[524] Diodor din Sicilia, istoric grec din secolul lui August, autor a unei *Biblioteci istorice,* istorie universală a timpurilor celor mai îndepărtate pînă la 51 î.e.n.

[525] Zoroastru (Zarathustra), fondatorul vechii religii a perşilor. Se pare că regele Vistaspa (Hystaspe) ar fi adoptat doctrina sa şi i-a favorizat propagarea. El propovăduia o credinţă bazată

pe dualismul bine-rău, acesta din urmă trebuind să învingă la sfîrșitul sfîrșitului.

[526] Sais, oraș în Delta Nilului, capitala dinastiei a 24-a.

[527] Toate informațiile care vor urma și care sînt referitoare la Americi sînt luate de Montaigne din Gomara, *Istoria generală a Indiilor* (1534). Numele de Indii rămînea încă dat continentului american, din cauza inițialei confuzii, Columb crezînd că a ajuns în Asia cînd a văzut pentru prima oară pămîntul; de aici și numele de Indii Occidentale dat Antilelor.

[528] Atît mozaicii cît și mahomedanii practică circumcizia în cadrul religiei lor.

[529] Crucea Sf. Andrei are forma literei X și poartă acest nume pentru că pe două lemne bătute între ele ca să ia această formă a fost martirizat Andrei, apostolul, fratele lui Petru, care el a fost crucificat cu capul în jos.

[530] Ca preoții catolici, cărora, spre deosebire de cei ortodocși, le este interzisă căsătoria.

[531] Ca la romani și la alte popoare din antichitatea europeană.

[532] Ca la creștini în timpul posturilor.

[533] Ca la catolici, care și azi folosesc limba latină.

[534] Asemănare cu episodul din *Biblie* în care Esav își pierde drepturile în fața lui Iacob, cel de-al doilea născut al lui Isac și Rebeca.

[535] Referire la episodul din *Biblie* în care Adam și Eva, după săvîrșirea păcatului originar, sînt alungați din rai.

[536] Ca în episodul referitor la Noe și potop.

[537] După cum în arca lui Noe au fost luate din toate animalele cîte o pereche ca speciile lor să nu piară.

[538] Ca în atîtea religii, începînd cu cea egipteană și sfîrșind cu creștinismul.

[539] Moda cu piticii meniți să înveselească pe cei mari, practicată în Renaștere, își are obîrșia în antichitatea orientală.

[540] Vînătoarea cu șoimi a fost practicată în tot lungul evului mediu și de-a lungul Renașterii; Ludovic al XIII-lea, regele Franței, a fost unul din ultimii mari iubitori de șoimi.

[541] De presupus că Montaigne face aluzie la legendarele grădini ale Semiramidei, arta grădinilor împodobite dezvoltîndu-se într-adevăr după secolul al XVI-lea.

[542] Instrumentele cu strune sînt cele mai vechi, dar nu numai în spațiul mediteranean, ci și în Indii și în China.

[543] Asemenea jocurilor de noroc.

[544] Adamul biblic.

[545] Aluzie la Iisus Cristos.

[546] Titanii grecilor.

[547] Aceste obiceiuri Montaigne le-a analizat în paragraful referitor la traci și sciți.

[548] M. se referă probabil la practici brahmanice din India.

[549] Legea primogenității a existat la mai toate popoarele bazinului mediteranean încă din înalta antichitate, a existat în feudalism și a continuat să existe în unele țări pînă astăzi. (Anglia, de exemplu).

[550] Frază sacramentală, din *Evanghelie*, pe care preoții o spun la înmormîntare.

[551] Cunoscut în toată antichitatea și atribuit mai multor sfinți creștini.

[552] Conform catolicismului, după moarte există trei stadii: iadul, pentru păcatele mortale, purgatoriul și raiul. Din purgatoriu, sufletele odată purificate pot trece în rai.

[553] „Clima nu contribuie numai la puterea trupurilor, dar și a spiritelor". (Vegetius, I, 2).

[554] Vegetius, scriitor latin, secolul al IV-lea e.n.

[555] „Aerul de la Atena este ușor, de unde și atenienii sînt subtili; cel de la Teba este greu, de unde și tebanii sînt mai robuști decît spirituali". (Cicero, *De fato*, c. 4).

[556] Cirus (cel Bătrîn), fondatorul Imperiului Persan, domnește de la 557 la 529 î.e.n. Herodot, Ctesias și Xenofon *(Cyropedia)* dau genealogia și faptele acestei mari figuri a antichității.

[557] „Cînd oare teamă și dorință venit-au prin cugetare? Ce proiecte faci sub auspicii atît de bune ca urmarea și rezultatele să fie fără pocăință?" (Iuvenal, X, 4).

[558] „Noi dorim o femeie și copii, dar ei (zeii) știu cum ' fi copiii și femeia". (Iuvenal, X, 4).

[559] „Facă-se voia Ta", din rugăciunea creștină existentă atare în Evangheliie.

[560] „Acest rău nou îl mină. Este bogat, este sărac, vrea să fi de această comoară, urăște obiectul dorințelor sale". (Ovic *Metam.*, XI, 128).

[561] Ordinul militar al Sf. Michail, fondat de regele Fran Ludovic al XI-lea, în 1469, dăinuie pînă la Revoluția France În 1571, la 23 octombrie, Montaigne este făcut oficial cavaler Ordinului Sf. Michail de către marchizul de Trans, din porui lui Carol al IX-lea și este numit gentilom al camerei rege Dar aceste onoruri, în plin război civil, cu arderi pe rug și lu fratricide, îl fac pe Montaigne să-și exprime amărăciunea f de iluziile tinereții sale. Deșarte i se par aceste distincții pe c le-a primit; vezi studiul introductiv la vol. I, p. XVIII.

[562] Cleobis și Biton (mitologie). Cei doi fii ai lui Cydip preoteasă a Herei (Iunona romană) la Argos. S-au făcut cele prin dragostea purtată mamei lor. Într-o zi de sărbătoare, pr teasa fiind în întîrziere și neavînd boi la dispoziția ei, cei fii se înjugară la căruța ei și o traseră astfel pînă la temp Cydippe, înduioșată de atita iubire ceru zeiței să dea fiilor ei este mai bun pentru muritori: cei doi tineri, intrînd în temp au fost cuprinși de somn și nu s-au mai trezit niciodată.

[563] Trophonius și Agamedes; după tradiția lui Plutarh și P dar, care contrazice altele mai vechi, dar la care Montaigne referă, cei doi frați, după construirea templului lui Apolo, cer zeului să-i răsplătească pentru lucrul lor. Apolo le făgădui ei vor primi răsplata opt zile mai tîrziu și-i sfătui ca în acest ti să se bucure de viață. Ziua a opta venind, frații au fost gă morți.

[564] „Biciul și ciomagul tău m-au alinat" (*Psalmi*, XXII,

[565] „Vrei un sfat? lasă zeii să judece de ce ni se potrivc și de ce ne este de folos; omul le este mai drag decît îi c sieși". (Iuvenal, X, 346).

[566] „Cînd ești în dezacord asupra suveranului bine, ești întreaga filozofie". (Cicero, *De finibus*, V, 5).

567 „Mi se pare că văd trei comeseni cu gusturi diferite: Ce să le dau sau să nu le dau? Lipseşti pe unul de ce-i place şi ce oferi celorlalţi doi li se pare acru". (Horaţiu, *Epist.*, II, II, 61).

568 „Nu te mira de nimic, Numicius, iată singurul punct care te va face şi păstra fericit". (Horaţiu, *Epist.*, I, VI, 1).

569 Ataraxie, din greceşte ἀταραξία, linişte, calm al spiritului, împăcare a sufletului.

570 Justus Lipsius, filolog şi gînditor al secolului al XVI-lea, născut în 1547 la Overijse, în Belgia, moare în 1606; a publicat numeroase lucrări şi printre ele una asupra filozofiei stoice pentru a răspunde dorinţei lui Montaigne, cu care era în strînse legături epistolare. Această lucrare, intitulată *Manuductio ad stoicam philosophiam*, nu a apărut decît în 1604 după moartea lui Montaigne. Lipsius a fost un mare cunoscător al literaturii creştine latină şi greacă.

571 După ce Henric al VIII-lea, regele Angliei, a rupt cu papalitatea dînd Angliei religia anglicană, în tot cursul veacului al XVI-lea au urmat lupte religioase în Anglia, lupte al căror fond era poate mai puţin religia decît legitimitatea succesiunii la tron. Lupta dintre regina Elisabeta, fiica lui Henric al VIII-lea, anglicană, şi Maria Stuart, catolică; regină a Scoţiei prin naştere, devenită pentru scurt timp regina Franţei prin căsătoria sa cu Francisc al II-lea, rămasă văduvă, se întoarce în Scoţia, de unde zadarnic va încerca să-şi valideze drepturile la tronul Angliei. Născută în 1542, deci cu unsprezece ani mai mică decît Montaigne, moare pe eşafod, executată de rivala ei în 1587, vreme în care Montaigne redactează cartea a III-a din *Eseurile* sale.

572 Aluzie la diversele ordonanţe date după regiunile în plină răscoală şi forţamente contradictorii din pricina voinţei ca cetăţenii învrăjbiţi să fie pe cît se putea cruţaţi. Şi asta într-o vreme în care şeful real al Ligii, Henric de Guise, catolic fervent, jinduia la tronul Franţei, iar Henric de Navara, şeful hughenoţilor, era succesorul desemnat. Istoria a dat acestor lupte numele de războiul celor trei Henrici şi soarta le-a rezervat o aceeaşi moarte. Henric de Guise piere asasinat de garda lui Henric al III-lea în 1588, acesta este asasinat în 1589 de fanaticul Jacques Clément, iar Henric de Navara, Henric al IV-lea al Franţei, moare asasinat în 1610 de către Ravaillac. Şi Montaigne este contemporan cu primele două asasinate.

[573] Oracolul de la Delfi.

[574] Pascal, în *Pensées*, s-a inspirat din acest pasaj şi a sp *Plaisante justice qu'une rivièreou une montagne borne! Vér en deça des Pyrénées, erreur au delà* (De glumă dreptate pe c un rîu sau un munte o hotărniceşte! Adevăr dincoace de Pirin eroare dincolo).

[575] Aristo din Chios, secolul al III-lea î.e.n., filozof stoician c vechea generaţie. El aşeza înţelepciunea în indiferenţă.

[576] „Se vorbeşte de neamuri unde mama se împreună cu fi fiica cu tatăl, iubirea crescînd încă pe atît pietatea filială". (O diu. *Metam.*, X, 331).

[577] „Căci nu rămîne nimic care să fie al nostru, ce chem nostru este un produs al artei". (După Cicero, *De finibus*, V, 2

[578] Aristip, filozof hedonist grec, discipol al lui Socrate, nă cut la Cyrene în Africa. Cunoscut către 380 î.e.n., şi-a petrec o parte din viaţă la curtea lui Dionisie cel Bătrîn, tiranul Sir cuzei. Prietenii săi reproşîndu-i legăturile cu Dionisie Tiranul: „Ce vreţi? le-a răspuns, vorbesc la curte limbajul curţii şi popor limbajul poporului". Ca să obţină ceva s-a aruncat genunchi la picioarele lui Dionisie, apoi a spus: „Este oare vi mea dacă acest om are urechile la picioare?" Vezi D.L., II, VI III, 78—79.

[579] Vezi în legătură cu cele relatate de M., D.L., II, VI III, 67.

[580] „Tu pregăteşti război, o pămînt găzduitor; caii înţoliţi r război, aceste turme război ameninţă. Totuşi aceste animale s fost înhămate la care şi duse în acelaşi jug împreună. Speran păcii este". (Vergiliu, *En.*, III, 539).

[581] Acest paragraf înlocuieşte fraza următoare din ediţiile a terioare: *Il advient de cette diversité de visages, que les jug mens s'appliquent diversement au chois des choses.*

[582] Solon. (către 640—558 î.e.n.), legislator al Atenei, unul di tre cei 7 înţelepţi ai Greciei.

[583] Este vorba nu de cercei pe care îi purtau femeile, ci c cercelul pe care moda acelei epoci îl punea în urechea bărbaţilo Petre Cercel şi-a primit porecla de la această modă cu care venit din Apus.

584 Pudoarea în relațiile dintre bărbat și femeie era impusă de morala creștină.

585 „Poporul are aceste furii pentru că orice țară urăște zeii vecinului și crede că cei adorați de el trebuiesc singuri crezuți adevărați". (Iuvenal, XV, 37).

586 Bartole sau Bartolus, celebru jurisconsult italian (1314—1357). El a redactat faimoasa „Bulă de aur" dată de împăratul Carol al IV-lea (1356), care, între altele, reglementa electiunea împăratului.

587 La douăzeci și unu de ani, în 1554, Montaigne este numit consilier și trei ani mai tîrziu este tot consilier la Parlamentul din Bordeaux. În 1571, cu intenția de a se retrage din viața publică, renunță la postul său, dar timp de mai bine de șaisprezece ani a cunoscut îndeaproape justiția franceză din acea vreme.

588 „Cînd ești dezmățat nu este mai de învinuit de a fi într-un fel sau altul, răul fiind același din toate părțile"; din Plutarh, *Reguli și precepte de sănătate*, c. 5, citat de Montaigne din memorie.

589 „Iar voluptățile obscene, dacă natura le cere, Epicur socotește că nu-i de luat în seamă nici rasa, nici nașterea, nici rangul, ci frumusețea, vîrsta și chipul". (Cicero, *Tuscul.*, V, 33).

590 „Le pare (stoicilor) chiar că iubiri înălțătoare nu sînt potrivnice înțeleptului" (Cicero, *De finibus*, III, 20).

591 „Să vedem (spun stoicii) pînă la ce vîrstă se pot iubi tinerii". (Seneca, *Epist.*, 123).

592 Dicaearchus (secolul al IV-lea î.e.n.), filozof grec, discipol al lui Aristotel.

593 De la „Fiecare auzit-a", pînă la Crisip, frază existentă în edițiile anterioare.

594 Clistene (a doua jumătate a secolului al VI-lea î.e.n.), om de stat atenian, șeful partidului democratic, se afirmă ca partizan al constituției lui Solon, autor al multor reforme îndreptate împotriva aristocrației.

595 De la „Și acea smerenie" și pînă la paragraf, pasaj existent în edițiile anterioare.

[596] „Soț al Aufidiei, tu ai devenit, Corvinus, al ei amant cînd ea este soața celui ce-ți fu rival. Femeia altuia (fiind) îți place, nu cînd era a ta? Oare securitatea te face neputincios?" (Marțial, III, *Ep.* 70).

[597] „Nu era nimeni în oraș (Roma) care să se atingă de femeia ta, Caecilianus, cît apropierea ei era liberă. Dar ai pus să o păzească! Atunci toți voinicii sînt acolo, cu scula pregătită. Ah, ești un șiret!" (Marțial, I, *Epigr.*, 74).

[598] Spusele acestea, referitoare la Diogenes Cinicul, nu sînt fondate pe nici o mărturie a celor vechi, afirmă Bayle în *Dicționarul* său la articolul *Hiparchia*.

[599] Paragraful ce urmează a fost adăugat după edițiile anterioare.

[600] Augustin (*De civit. Dei*, XIV, 20)

[601] Hiparchia, filozoafă greacă, secolul al IV-lea, î.e.n., tînără, celebră și bogată s-a căsătorit cu Crates, bătrîn, urît și ghebos și a trăit urmînd preceptele doctrinei cinicilor. Vezi D.L., VI, VII, II, 96—97.

[602] Edițiile anterioare adaugă aceasta: *Et plusieurs ses sectateurs se sont licenciez d'en escrire et publier des livres hardis outre mesure.*

[603] După o notă a lui Florimond de Raemond — consilier la parlamentul din Bordeaux (1540—1602), autorul *Erorilor populare ale papesei Ioana* (1595), unui *Anticrist* (1599) etc., ar fi vorba de Francis de Candale, colegul lui Montaigne la Parlamentul din Bordeaux și care renunțînd la postul său în 1570, a devenit episcop de Aire.

[604] Lendit (lat. *indictum* = bîlci, de la *indicere*, a indica). Bîlci celebru stabilit la Saint-Denis în 1109. În timpul acestui bîlci studenții făceau daruri dascălilor lor.

[605] Edițiile anterioare se exprimă astfel: *Homère est aussi grand qu'on voudra, mais il n'est pas possible, qu'il ait panse à représenter tant de formes, qu'on luy donne. Les législateurs y ont diviné des instructions infinies, pour leur faict: autant les gens de guerre: et autant ceux qui ont traité des arts.*

[606] Cirenaicii erau discipolii lui Aristip din Cirena.

[607] Montaigne deschide aici calea noilor concepții filozofice, desparțindu-le de esoterismul religios.

[608] „Sînt căile prin care evidența pătrunde în sanctuarul spiritului omenesc" (Lucrețiu, V, 103).

[609] „Veți recunoaște că noțiunea adevărului ne-a venit mai intîi prin simțuri. Mărturia lor este irecuzabilă. În ce să crezi mai sigur decît în simțuri?" (Lucrețiu, IV, 479, 483).

[610] „Văzul ar putea îndrepta auzul? sau auzul pipăitul? Gustul, mirosul și văzul ar putea dezminți pipăitul?" (Lucrețiu, IV, 487).

[611] „Fiecăruia puterea sa, fiecăruia lucrarea lui aparte". (Lucrețiu, IV, 490).

[612] „Oricum ar fi nu are figura mai mare decît cea pe care ochii noștri i-o văd". (Lucrețiu, V, 577).

[613] „Nu vom conclude că ochii noștri sînt înșelători. Să nu-i împovărăm deci cu greșelile noastre". (Lucrețiu, IV, 380, 387).

[614] „Astfel, tot ce se vede, în clipa cînd se vede, este adevărat. Dacă mintea nu poate desluși cauza care face că ce se vede pătrat de departe să fie rotund de îndată ce sînt aproape, mai bine este să presupui două cauze acestui dublu aspect decît să-ți scape ce este vădit, ce este credința ta dintîi și să zdruncini întreg fundamentul pe care se sprijină viața și rostul. Fiindcă astfel nu numai judecata s-ar nărui, dar și viața noastră: nemaicrezînd în simțuri, iată-ne fără mijloace de a evita prăpăstiile și fără apărare față de tot ce trebuie să ne ferim". (Lucrețiu, IV, 500).

[615] „Deasupra mării acei munți depărtați par un singur șir. Colinele, cîmpiile par că fug spre pupă cînd nava noastră este cea care merge de-a lungul. Dacă ni se oprește calul în mijlocul curentului, credem că din lături îl ia și-l poartă în amonte în contrasensul fluviului". (Lucrețiu, IV, 398, 390, 421).

[616] Montaigne face aluzie la impresionantele catedrale în stil gotic a căror măreție interioară și exterioară este de necontestat.

[617] Ștersătură: „Pitagora afirma că cei care se închideau în locurile sfinte transformau mintea lor în altă minte mai pură".

[618] Catul (Caius Valerius), poet latin, născut la Verona în 87 î.e.n., moare în 54. A fost cel mai vechi poet liric latin. Ni s-au păstrat 116 poeme, epigrame, poezii lirice, elegiace.

[619] Philoxenus, poet grec născut la Citera, moare la Efes către 380 î.e.n. A trăit un timp la curtea lui Dionisie cel Bătrîn. A fost aruncat în închisoarea numită Carierele de către tiranul Siracuzei fiindcă a îndrăznit să-i spună că versurile sale erau bune de rupt. Tradiția mai raporta că fiind scos din închisoare, după o vreme, și Dionisie citindu-i noi versuri, ar fi spus: „Să fiu dus îndărăt la Cariere".

[620] „Podoaba seduce, aurul și pietrele acoperă racilele, din copilă, ea însăși, este cel mai puțin. Adesea sub atîta strălucire nu mai știi ce iubești. Amorul bogat ne momește sub această pavăză". (Ovidiu, *Remedia amoris*, I, 343).

[621] Narcis (mitologie), tînăr tespian, fiul lui Cephisus și al nimfei Lirope. După Ovidiu, sigur de frumusețea sa, el a disprețuit dragostea nimfei Echo; zeii l-au făcut să se îndrăgostească de propriul său chip și din această pasiune își află moartea, înecîndu-se în căutarea propriei imagini în limpezimea apei. Astfel s-ar fi împlinit prorocirea lui Tiresias care spusese că va trăi atîta timp cît nu se va fi văzut. Acest mit care pare destul de recent este altfel povestit de Pausanias; după acest autor, Narcis ar fi fost îndrăgostit de sora sa geamănă pe care pierzînd-o, muri privindu-și chipul în oglinda unei fîntîni. În sfîrșit se spune că Narcis ar fi fost transformat în floarea care îi poartă numele.

[622] „Și tot ce face că este admirat, el îl admiră, îl iubește. Fără să știe, se vrea. Laudă, este lăudat, dorește, este dorit; arde de focul pe care-l aprinde". (Ovidiu, *Metam.*, III, 424).

[623] Pygmalion, rege legendar al Ciprului, îndrăgostit de o statuie pe care o sculptase, ar fi rugat-o pe Afrodita să-i dea viață: zeița împlinindu-i ruga, Pygmalion se căsători cu cea pe care foarte tardive tradiții o numesc Galateea.

[624] „Dă sărutări, crede că i se dau îndărăt, apucă, strînge, crede că simte carnea moale, îi este frică să strivească mădularele pe care le-nlănțuie". (Ovidiu, *Metam.*, X, 256).

[625] Notre-Dame, unul din cele mai impozante monumente ale artei gotice, clădit pe insula „La Cité" din mijlocul Parisului. Construcția a fost începută în 1163 și s-a oprit în 1245, fără ca

cele două turnuri ale faţadei principale să-şi primească încoronarea ascuţitelor lor acoperişuri.

626 „Astfel că nu te poţi uita în jos fără ameţeala ochilor şi a sufletului". (Titus Livius, XLIV, 6).

627 Legendă asupra lui Democrit; Cicero, în *De finibus*, V, 29, nu spune în mod clar că Democrit, despre care este vorba aici, şi-ar fi spart ochii şi Plutarh, în *Despre curiozitate*, c. 11, declară că povestirea este falsă.

628 „Se întîmplă adesea ca un spectacol, gravitatea sau melodicitatea unei voci, să tulbure adînc mintea; de asemenea, adesea îngrijorarea sau teama". (Cicero, *De div.*, I, 37).

629 Gracchus, Caius şi Tiberius, doi fraţi aparţinînd aristocraţiei romane care în secolul al II-lea î.e.n., fiind tribuni şi mari oratori au încercat să facă noi legi agrare ca să poată fi împărţite echitabil pămînturile cucerite şi care fuseseră acaparate de aristocraţie. Amîndoi pier ucişi de adversarii lor în timpul răscoalelor sărăcimii, provocate şi ajutate de iniţiativa lor (vezi şi nota 312).

630 „Se văd două Tebe şi soarele lor dublu". (Vergiliu, *En.*, IV, 470).

631 „Astfel că vedem slute, prost făcute, pentru care se fac pasiuni şi care sînt acoperite de omagii". (Lucreţiu, IV, 1152).

632 „Vedeţi, obiecte chiar bine vizibile; dacă nu vă aţintiţi mintea asupra lor vor rămîne absente din timpul vostru şi departe de spaţiul vostru". (Lucreţiu, IV, 809).

633 „Între efecte diferenţa este atît de mare încît ceea ce este hrană pentru unii este otravă mortală pentru alţii. Astfel şarpele, în contact cu saliva omenească, se ofileşte şi se mănîncă singur". (Lucreţiu, IV, 663).

634 Indiile despre care pomeneşte Pliniu desemnează marea peninsulă asiatică, de la care întreg bazinul mediteranean a primit influenţe în antichitate şi un simţ superior al existenţei. Montaigne, ca şi contemporanii săi, numeşte Indii, în mod impropriu, Lumea Nouă, din cauza faptului că primii navigatori porniţi să caute un drum nou către antica Indie au dat acest nume primelor insule întîlnite în cale.

635 „Totul este galben pentru cel ce privește avînd gălbinare". (Lucreţiu, IV, 330).

636 Multe din argumentele împotriva simţurilor sînt luate de Montaigne din *Hipotiposes,* argumentaţie retorică pentru a da izbitor imaginea realităţii.

637 „Pe lampă atunci înfloresc două lumini, omul are dublu chip şi corpurile sînt perechi" (Lucreţiu, IV, 451).

638 „Galben, roşu sau brun, este ce fac acele văluri care, întinse sus, în largile noastre teatre, atîrnă în vînt de-a lungul parilor şi al grinzilor: poporul adunat, luptele şi scena, membrii senatului, matroanele şi zeii sînt vopsiţi de culorile lor pe care vîntul le flutură". (Lucreţiu, IV, 73).

639 Pene fără capăt.

640 „Astfel distribuit în corp şi membre, alimentul se distruge şi devine altceva". (Lucreţiu, III, 703).

641 „Astfel cînd construieşti, dacă linia este proastă, dacă echerul este deviat în afara unghiului drept şi dacă nivela de apă şchioapătă în una din părţi, totul în clădire va merge pe dos, fără formă, înclinîndu-se înainte, înapoi, dislocat, ameninţînd să se dărîme într-o parte, dărîmîndu-se în sfîrşit, trădat de primele calcule. Astfel raţionamentul pe care îl vei face asupra unui obiect va fi neîndoielnic greşit dacă simţurile tale te-au înşelat". (Lucreţiu, IV, 514).

642 Această discuţie asupra criteriilor adevărului este parafrazată de Montaigne după Sextus Empiricus (I şi II).

643 Partea care urmează, în afara celor patru versuri din Lucreţiu, este în parte parafrazare, în parte citat de Montaigne după traducerea lui Amyot din Plutarh (*Tratat asupra cuvîntului* εἰ, c. 12).

644 Epiharm din Cos, poet comic grec, născut în insula Cos, către 540 î.e.n., moare în 450 î.e.n. Către 483 s-a instalat la Siracuza unde şi-a petrecut restul vieţii. Pentru comedie a făcut o înnoire tot atît de substanţială ca acea făcută de Eschil pentru tragedie. A scris multe piese din care nu ne-au rămas decît titlurile şi numeroase fragmente. El este se pare cel care a introdus personajul zis „parazitul" pe scenă şi literele Θ şi X în alfabetul grecesc.

645 „Timpul în adevăr schimbă faţa (natura) lumii; unei stări îi succede în mod natural altă stare; nimic nu este stabil, totul se transformă şi natura este în continuă prefacere". (Lucreţiu, V, 826).

646 Plutarh. Vezi nota 643.

647 Seneca.

648 Ediţiile anterioare adaugă: *Il n'est mot en toute sa secte Stoïque plus véritable, que celuy-là.*

649 Ediţiile anterioare termină astfel: *par la grâce divine: mais non autrement.*

650 Ştersătură: *Par la force de la foi non de sa sagesse et point autrement. C'est à la secte Chrestiene non à la secte Stoïque de luy aprandre cette divine et miraculeuse metamorphose.*

651 „Plutim departe de port: pămînturi, oraşe se trag înapoi". (Vergiliu, *En.*, III, 72).

652 „Scuturîndu-şi capul bătrîn plugarul oftează, compară cu timpul trecut timpul prezent, povesteşte îmbelşugat fericirea părintelui său şi cîtă pietate umplea acele bătrîne vremuri". (Lucreţiu, II, 1165).

653 „Atîţia zei frămîntaţi în jurul unui singur cap". (Seneca, *Suasoriae*, I, 4).

654 „Dacă cerul nu-ţi îngăduie să abordezi Italia, încrede-te în mine! Teama ta singură face să nesocoteşti pe cine porţi. Înfruntă furtuna! Sprijină-te pe mine". (Lucan, V, 579).

655 „Cezar judecă primejdia în sfîrşit la înălţimea curajului său. «Ce? spune el, zeii au nevoie de aşa mare efort ca să mă piardă? Cu marea toată asaltă barca şubredă în care mă aflu!»" (Lucan, V, 653).

656 „Şi lui, la moartea lui Cezar, îi fu milă de Roma şi se acoperi cu un voal de doliu". (Vergiliu, *Georg.*, I, 466).

657 „Nu este o atît de mare alianţă între cer şi noi ca la moartea noastră astrele să trebuie să se stingă". (Pliniu, *Nat. hist.*, II, 8).

658 Crudul împărat roman care voia să facă simţită moartea prizonierilor săi este Caligula. (12 î.e.n. — 4 e.n.). *Ita feri ut mori*

sentiat = Loveşte aşa, să simtă că moare, spunea el călăului (Suetonius, *Caligula*, c. 30).

[659] Dar cuvintele citate în continuare de Montaigne „acela mi-a scăpat" sint ale lui Tiberiu vorbind despre Carvilius care s-a sinucis ca să scape de osîndă. *Carvilius me evasti* (Suetonius, *Tiberiu*, c. 61).

[660] „Am văzut acel trup unde, printre atîtea răni lipsea lovitura mortală, după obiceiul atroce de a menţine în viaţă omul pe care îl faci să piară". (Lucan, II, 178).

[661] Heliogabal sau Elagabal (Varius Avitus Bastianus), împărat roman, nepotul lui Caracalla, născut în Emessa (Siria) către 204 e.n. Încă de copil a fost consacrat cultului lui Heliogabal, zeul soarelui în Siria şi a luat numele acestei zeităţi. Bunica sa a răspîndit zvonul că ar fi fost fiul lui Caracalla. Acesta murind asasinat, legiunile, dezgustate de zgîrcenia şi disciplina impusă de împăratul Marcianus, îl primesc pe Heliogabal cu entuziasm şi-l declară împărat sub numele de Marcus Aurelius Antoninus în 218. Noul împărat impune în Roma impudicul cult solar şi se dedă plăcerilor celor mai desfrînate, dar nimic nu reuşeşte să-i potolească pasiunile. Cruzimile sale erau tot atît de fantastice ca şi nebuniile sale. Răbdarea poporului şi a legiunilor tocindu-se, praetorienii se răscoală şi-l ucid (222 e.n.) împreună cu mama sa şi le aruncă trupurile în Tibru.

[662] „Activ şi curajos de nevoie". (Lucan, IV, 798).

[663] Cezar — Caius Iulius Caesar —, general roman, născut la Roma la 13 iulie 100, asasinat la 15 martie 44 î.e.n. Aristocrat prin naştere, s-a raliat de timpuriu partidului democrat al lui Marius al cărui nepot era. Avea 18 ani cînd Sylla, din ură împotriva lui Marius, a vrut să-l facă să piară. Cedînd insistenţelor protectorilor lui Cezar, a spus aceste cuvinte profetice: „Acest tînăr va distruge într-o zi aristocraţia, văd în el mai mulţi Mariuşi!" Tribun militar în 73, quaestor în 68, edil în 65, în 60 formează primul triumvirat cu Crassus şi Pompei; consul în 59. În 59 i se încredinţează guvernămîntul Galiei Cisalpine necucerite încă. În 58 îl învinge pe Ariovist, supune pe belgi, trece de două ori Rinul, supune pe veneţi, trece Canalul Mînecii şi plantează vulturii romani în Bretania; în 52 înăbuşă răscoala lui Vercingetorix. În ianuarie 49 trece Rubiconul cu legiunile şi pătrunde în Roma în mijlocul bucuriei poporului, ia tezaurul public şi se află,

în mai puțin de două luni, stăpînul Italiei fără a fi vărsat o picătură de sînge. Pompei, devenit cel mai mare dușman al său, aflîndu-se în Grecia, se duce să-l înfrunte. Antoniu, locotenentul său nevenind la timp, se aruncă într-o barcă ca să-i iasă înainte (aici se plasează și citatul de la nota 654); urmează marea victorie de la Farsalia (9 august 48), urmează cucerirea Egiptului și distrugerea armatei lui Pharnace, regele Pontului și celebra vorbă trimisă Senatului: Veni, vidi, vici = am venit, am văzut, am învins. Obține titlul de dictator pentru 10 ani, începînd din ianuarie 45. Ultima sa victorie împotriva forțelor pompeiene, în 45, îi asigură guvernarea absolută a republicii. Un grup de tineri senatori îl asasinează în ziua Idelor lui Marte, 15 martie 44 î.e.n. Cezar începe prin a se apăra, dar văzînd printre conjurați pe Brutus, spune: *Tu quoque fili mi?* (Și tu fiul meu?), își trage toga peste față și se prăbușește străpuns de 23 de lovituri de pumnal, la picioarele statuii lui Pompei. Istoria sa a fost scrisă de Suetoniu, Plutarh și Petrarca.

[664] Trebuie citit Brussa. Ediția din 1588 ca și cea din 1595 de altfel poartă Prusse, dar este o eroare. Lucius Domitius a fost prins la Corfinium în Abruzze citerior, în latină Aprutiun, după Plutarh, *Viața lui Cezar*, c. 10.

[665] Adrian (Publius Aelius Hadrianus), (76—138), succesorul lui Traian. Cunoscut mai ales ca împărat pacific și constructor. Reformator, îmblînzește soarta sclavilor și publică Edictul perpetuu care va fi în vigoare în Imperiu pînă la Iustinian.

[666] „Nu vreau să mor, dar mi-ar fi indiferent să fiu mort". Epiharm (vezi nota 644), tradus de Cicero, *Tuscul.*, I, 8.

[667] Pomponius Atticus (109 — 32 î.e.n.), rămas celebru prin corespondența sa cu Cicero. Figură proeminentă în societatea romană ajunsă la apogeu. Protector al artelor, filozof, foarte bogat și influent, a reușit să se țină departe de lupta politică.

[668] „Să salvezi pe cine vrea să moară revine la a-l ucide". (Horațiu, *Arta poetică*, 467).

[669] „Nimic nu este cert decît incertitudinea și nimic mai mizerabil și mai mîndru decît omul" (Pliniu, *Nat. hist.*, II, 7). Traducerea este dată de Montaigne în edițiile anterioare celei din 1595. Această sentență era înscrisă în biblioteca lui Montaigne.

[670] A pironienilor.

671 Ediţiile anterioare adaugă: *ce tres beau mot et tres-véritable.*

672 Seneca.

673 „Durere de a fi pierdut, teamă de a pierde, revine la acelaşi" (Seneca, *Epist.*, 88).

674 „Dacă în turnul de oţel Danae nu ar fi fost pusă, niciodată Danae nu l-ar fi făcut tată pe Iupiter" (Ovidiu, ***Amores*, II, 19** v. 27).

675 „În toate plăcerea creşte cu primejdia de care ar trebui să fugim". (Seneca, *De beneficiis*, VII, 9).

676 „Galla spune nu! (alungă-mă) dragostea se satură dacă nu o întreţine suferinţa". (Marţial, IV, 37).

677 „Şi darul şi tăcerea şi suspinele venite din adînc" (al inimii) (Horaţiu, *Epod.*, IX, 9).

677bis „O strîng în braţe cu putere, — o chinuie, / Ades îi muşcă buzele cu dinţii, / Ades i le strivesc cu sărutările! / Nu asta-i voluptatea cea curată: / Pe dinşii nişte tainice îndemnuri / îi îmboldesc să vatăme fiinţa / Ce-a încolţit în ei aşa turbare" (Lucreţiu, IV, 1076). (Trad. de T. Naum).

678 Ancona, port la Adriatica.

679 Galicia, regiune din N.V. Spaniei, lîngă Atlantic. — Oraşul Santiago de Compostela, unde se află catedrala Sf. Iacob din Compostela, vestit loc de pelerinaj în tot lungul evului mediu.

680 Loreto, oraş în Italia, la 5 km de Adriatica şi la 18 de Ancona. Celebru prin catedrala cu hramul Maicii Domnului, loc de pelerinaj în tot lungul evului mediu.

681 Lucca, oraş în Italia în apropierea Florenţei.

682 Liège, oraş în Belgia, pe Spa, băile Aspa după cum le desemnează Montaigne aici.

683 Montaigne nu se referă la vechea Romă şi la romani, ci la Roma contemporană cu el, foarte frecventată de francezi în tot lungul Renaşterii şi mai ales în epoca modernă.

684 „Disprețuind ceea ce ţine, aleargă după ce fuge de el". (Horaţiu, *Sat.*, I, II, 108).

685 „Dacă nu-ți păzești iubita curînd va înceta de a mai fi a ta". (Ovidiu, *Amores*, II, XIX, 47).

686 „Te plîngi de a avea prea mult, eu de a fi lipsit de tot". (Terențiu, *Phormio*, act. I, sc. III, v. 10).

687 „Domnești timp îndelungat asupra iubitului pe care-l disprețuiești". (Ovidiu, *Amores*, II, XIX, 33).

688 „Amanți, faceți pe disprețuitorii! Cea care v-a refuzat ieri va veni să vi se ofere astăzi". (Properțiu, II, XIV, 19).

689 Popeea, favorita, apoi, după uciderea Octaviei, soția lui Nero, care o omoară în 65 e.n.

690 „Fugind în sălcinișe, se bucură de a fi fost zărită" (Vergiliu, *Bucolica*, III, 65).

691 „Tunica ei a făcut uneori zid împotriva încercărilor mele". (Properțiu, II, XV, 6).

692 Întreg paragraful este o adăugire din 1582.

693 Aluzie mai probabil la lupta dusă cu papa de către Henric al VIII-lea al Angliei, ca să obțină despărțirea de Caterina de Aragon, prima sa soție, ca să se poată căsători cu Ana Boleyn.

694 „La naiba permisiunea! Obiectul interzis ne atrage". (Ovidiu, *Amores*, II, XIX, 3).

695 Seneca.

696 „Răul ce se credea smuls reia puterea". (Rutilius, *Itinerar*, I, 397).

697 „Lacătele cheamă tîlharii. Efracțiunea nu se leagă de ușile deschise". (Seneca, *Epist.*, 68).

698 Întreg acest paragraf, pînă la sfîrșitul capitolului, indică comportarea lui Montaigne în greaua cumpănă în care se afla din punct de vedere religios și politic. Totodată, este o critică acerbă a greșelilor ce se făceau luîndu-se măsuri care, după părerea lui Montaigne, pot fi scuzabile în atac sau în apărare în timp de război, deci împotriva dușmanilor și nu în interiorul fruntariilor.

699 Primele tulburări au început în 1562, în timpul minorității lui Carol al IX-lea și regenței Caterinei de Medicis.

[700] „Slavă lui Dumnezeu în cer și pace oamenilor pe pămînt" (*Evanghelia,* după Luca, II, 14).

[701] Esențialul din paragraful ce urmează Montaigne îl ia dupi traducerea făcută de el din *Teologia* lui Raimond Sebond (CXCI).

[702] După Homer, *Odiseea,* XII, 184.

[703] „Ce este faima (gloria) cea mai mare dacă nu este deci faimă?" (Iuvenal, *Sat.,* VII, 81).

[704] Tradusă de Montaigne din Cicero, *De finibus,* II, 33.

[705] „Virtutea ascunsă se deosebește puțin de trîndăvia tăinuită' (Horațiu, *Ode,* IV, IX, 29).

[706] În secolul al XVI-lea se asista la transformarea mentalității publice care scăpa de sub autoritatea instituțiilor feudale ș nu cunoștea îngrădirea unei jurisdicții potrivită timpurilor de mar descoperiri și îmbogățire ale Renașterii. Montaigne își ia exemplul, parafrazînd pe Cicero care scria și el, am putea spune, într-o epocă echivalentă, cînd strictețea legilor republicii slăbesc dir cauza marilor cuceriri și conștiința cetățenească se umbrise.

[707] „Să-și amintească că zeul le e martor, adică așa cum înțeleg eu, conștiința". (Cicero, *De off.,* III, 10); de altfel, Cicero este cel care l-a inspirat aici pe Montaigne, după cum am ma spus-o.

[708] „Desigur, soarta domină în totul. Ea distribuie peste to gloria sau întunericul mai degrabă după capriciu decît după adevăr". (Salustiu, *Catilina,* I, 4).

[709] „Ca și cum virtutea nu ar putea să meargă fără celebritate!" (Cicero, *De off.,* I, 4).

[710] „Un suflet în adevăr înțelept vede binele, finalitate principală a naturii noastre, în acțiuni, nu în glorie". (Cicero, *De off.* I, 19).

[711] Edițiile anterioare adaugă: *mais d'Hannibal je sçay bien qu'on le dit et de Scanderberc.*

[712] „Gloria noastră este mărturia conștiinței noastre". (Pavel *Epist. către corinteni* II, 1, 12).

[713] „Cred că în tot restul iernii, ceea ce a îndeplinit a fost demn de amintire; dar pînă acum a fost atît de tăinuit că dacă eu tac nu e din vina mea, căci fără încetare Orlando era gata mai degrabă să facă fapte strălucite decît să le dea în vileag. Niciodată isprăvile sale n-au fost date la lumină dacă nu se petreceau în fața unor martori buni". (Ariosto, *Orlando furioso*, cînt XI, st. 81).

[714] „Virtutea pe care înfrîngerea nu o știrbește strălucește de o cinstire pe care nimic nu o întunecă. Ea nu ia, nici nu lasă securea (purpura consulară) după suflarea poporului". (Horațiu, *Ode*, III, II, 17).

[715] „Nu pentru vreun profit, dar pentru cinstirea virtuții înseși". (Cicero, *De finibus*, 1, 10).

[716] „Ce e mai necugetat decît să cinstești cînd sînt laolaltă cei pe care, fiecare în parte, îi disprețuiești?" (Cicero, *Tuscul.*, V, 36).

[717] „De nimic nu poți presupune mai puțin decît de sufletul mulțimii". (Titus Livius, XXXI, 34).

[718] Ordinea în care părăseau circul.

[719] „Spun că un lucru, chiar dacă nu ar fi rușinos, pare să fie dacă este lăudat de mulțime". (Cicero, *De finibus*, II, 15).

[720] „O pronie a făcut oamenilor hatîrul ca lucrurile cinstite să fie și cele mai profitabile". (Quintilian, *Inst. orat.*, I, 12).

[721] Ulisse.

[722] „Am rîs văzînd că șireteniile pot da greș". (Ovidiu, *Heroïdes*, I, 18).

[723] Fabius — Quintus Fabius Maximus — pe cînd comanda, ca consul în timpul celui de-al doilea război punic armatele romane, a reușit să salveze Republica prin tactica sa. Trupele sale erau inexperimentate, demoralizate și de aceea el a evitat un timp lung orice bătălie rînduită, mulțumindu-se să-l hărțuiască pe Hanibal și să-l antreneze în urmăriri inutile. Această tactică i-a adus porecla de Cunctator (temporizatorul), adevărat nume de glorie.

[724] „Nu urăsc lauda, căci sînt din carne, dar refuz că ultimul scop ar fi un «bravo! foarte bine!»". (Persius, I, 47).

[725] Inelul lui Gyges, în Platon, *Republica*, II, 3.

[726] „Cui îi este frică de falsa laudă sau să se teamă de calomni decît unui om necinstit și mincinos?" (Horațiu, ***Epist.***, **I, XVI, 39**

[727] Acest paragraf este adăugit în 1582.

[728] „Nu urma părerea Romei turbulente, nu îndrepta cîntar ei strîmbat și nu te căuta în afară de tine însuți". (Persius, I, 5

[729] Trogus Pompeius, istoric latin, născut în Galia către mijlo cul secolului I e.n. A scris o istorie în 44 de cărți (de la fun darea monarhiei asiriene pînă la August). Titlul ***Istorii filipice*** vine de la locul important pe care îl ocupă în lucrarea sa Mace donia sub Filip al II-lea.

[730] Herostrat — efesian care a dat foc templului Dianei d la Efes, în 356 î.e.n., considerat una din cele șapte minuni al lumii. Supus la tortură, ca să spună motivul care îl determinas să comită această crimă, ar fi răspuns: „Am vrut să-mi fac nu mele nemuritor".

[731] Titus Livius, istoric roman, născut la Padavium (Padova în 59 î.e.n., moare în 17 e.n. Se știu puține fapte referitoare l biografia sa. S-ar părea că cea mai mare parte a vieții a petre cut-o la Roma, că a beneficiat de protecția și prietenia lui Augus Din epistolele sale nu s-a păstrat nimic, de asemenea s-au pierdu dialogurile și tratatele de filozofie. Istoria sa a Romei căreia i-dat numele de *Ab urbe condita libri*, compusă din 142 de cărț cuprindea perioada de la fundarea Romei pînă la moartea lu Drusus (9 î.e.n.); 35 dintre aceste cărți ni s-au păstrat.

[732] Marcus Manlius Capitolinus — consul în 392 î.e.n. și-a datora porecla de Capitolinus, după Titus Livius, apărării Capito liului împotriva galilor. Acuzat de a aspira la tiranie a fost arun cat de pe stînca Tarpeiană.

[733] Trogus Pompeius, după a cărui operă Iustinus dă un lar rezumat, nu ar părea să spună nimic în acest sens. Această jude cată asupra lui Herostrat se găsește în Valerius Maximus, VII 14, ext. 5.

[734] Montaigne este primul din familia sa care a renunțat l numele de Eyquem. Faimosul vin Chateau Eyquem era din vii lui Montaigne. Baza averii sale a fost viticultura și exportul c vinuri.

[735] „Dacă posteritatea mă laudă columna funerară este mai ușoară pe oasele mele? Și prin aceasta (manii), mormîntul, cenușa mea norocoasă vor germina oare toporași?" (Persius, I, 37).

[736] Cartea I, cap. XLVI.

[737] „Accident pe care l-au cunoscut mulți alții uzați și prinși în învălmășeala banală a soartei". (Iuvenal, XIII, 9).

[738] „Abia dacă un suflu ușor ne aduce numele lor". (Vergiliu, *En.*, VII, 646).

[739] „Îngropați într-o faimă obscură". (Vergiliu, *En.*, V, 302).

[740] „Răsplata unei fapte bune este a o fi făcut". (Seneca, *Epist.*, 81).

[741] „Fructul unui serviciu este serviciul însuși". (Cicero, *De finibus*, II, 22).

[742] Socrate.

[743] „Ca poeții tragici care recurg la un zeu cînd nu găsesc un deznodămînt piesei" (Cicero, *De nat. deor.*, I, 20).

[744] Timon, poet și filozof grec, născut către 325 î.e.n., la Phlius, a satirizat în *Despre Silloi* toate sistemele filozofice în afară de cel al scepticilor. Vezi D.L., III, IX, 7.

[745] Vezi nota 293.

[746] Vezi nota 128.

[747] Auramazis (Ormuzd), principiul binelui în religia lui Zoroastru.

[748] Joinville (Jean, sire de), cronicar francez (1225—1317). În 1248 pleacă în cruciada lui Ludovic al IX-lea cu 700 de oșteni. A fost făcut prizonier și apoi pus în libertate o dată cu regele Franței. A petrecut patru ani în Palestina împreună cu el și s-au reîntors la 1254, cronicarul rămînînd sfetnicul și prietenul suveranului. Memoriile sale, sfîrșite în 1309, sînt de o inestimabilă valoare, prețioasă informație asupra evenimentelor, faptelor și vieții regelui într-o relatare vie, simplă și atrăgătoare. Informația la care face aluzie Montaigne se află în *Memorii*, c. 58, p. 357.

[749] „Întîmpinau fierul, îmbrățișau moartea, privind ca o lașitate să menajeze viața care le va fi restituită". (Lucan, I, 461).

[750] „După cum în limbajul comun nu este numit bine dec ce este cinstit de părerea mulțimii". (Cicero, *De finibus*, II, 15

[751] Această frază, pînă la „căci bănuiesc" este o adăugire di 1582, corectată în exemplarul de la Bordeaux.

[752] „Spunînd: nu, este neîngăduit! a spus da". (Ovidiu, *Amore* III, IV, 4).

[753] Lucilius, nume a doi poeți romani. Primul, Caius Eniu Lucilius (160 î.e.n. — 105), este considerat părintele satirei antic Prieten cu Scipio, l-a urmat la asediul Numanției. Scrierile sal luate ca model, au fost perfecționate de Horațiu, Persius și Iuve nal. Din cele circa 30 de cărți scrise de el, au ajuns pînă la nc mai bine de 1400 de versuri. — Cu toate că Montaigne dă un cita dintr-o satiră a lui Horațiu, s-ar părea că face aluzie la Luciliu cel Tînăr care a trăit în secolul I e.n. și a fost prieten cu Seneca care i-a adresat *Scrisorile* sale.

[754] „Altădată acela încredința tainele sale cărților lui ca uno buni prieteni și, niciodată fericit sau nefericit, n-a avut alt con fident: astfel că viața lui este zugrăvită, desfășurată aici (în cărți ca pe o lespede a amintirilor". (Horațiu, *Sat.*, II, 1, 30).

[755] „Lui Rutilius și lui Scaurus aceasta nu le-a adus nici ma puțină încredere, nici mai puțină stimă". (Tacitus, *Viața lui Agri cola*, I).

[756] Alexandru al III-lea cel Mare, rege al Macedoniei, fiul lu Filip al II-lea și al Olimpiei, născut la Pella în 356, moare la 323

[757] Alcibiade, general atenian (450—407 î.e.n.), elevul favori al lui Socrate; tradiția îl descrie ca fiind de o rară frumusețe ș inteligent. Alcibiade este considerat ca tipul ambițiosului car caută mai ales renumele și nu adevărata glorie. Se spune că voind să fie în atenția tuturor a tăiat coada unui cîine frumos ș care-l costase 7000 de drahme. Se pare că în antichitate rămăses ca un proverb a se spune: „Taie coada cînelui", pentru a spun de cineva că face o extravaganță numai ca să se vorbească de el

[758] Edițiile anterioare adaugă: *Estans douez d'une extrem beauté, ils s'y aidoient un peu sans y penser, par mignardise*

[759] Constantius, acest nume a fost purtat de mai mulți împă rați romani. 1) Constantius Chlorus (cel palid), tatăl lui Constantir cel Mare (280—337). 2) Al doilea fiu al lui Constantin cel Mar

și al Faustinei (317—361), a favorizat arianismul și 3) General al lui Honorius, cu a cărui soră, Placidia, se căsătorește și cu care, după moartea lui Honorius (423) domnește. Fiul său va fi împăratul Valentinian al III-lea. Montaigne pare să facă aluzie la Constantius, fiul Faustinei.

760 Precept izvorît atît din *Vechiul* cît și mai ales din *Noul Testament.*

761 Nu este prima oară că Montaigne își manifestă nemulțumirea de sine.

762 „Arta versurilor nu admite mediocritatea: aceasta este porunca zeilor, a oamenilor și a coloanelor" (cele pe care se afișau versurile). (Horațiu, *Arta poetică*, 372).

763 „Nimic mai sigur de sine decît un prost poet". (Marțial, XII, LXIII, 13).

764 Ca acei atenieni care l-au judecat aspru pe Dionisie cel Bătrîn (vezi și nota 619), fiindcă era un poet prost. Regretul manifestat de Montaigne era justificat de o producție poetică slabă care-și găsea un auditoriu lingușitor la curtea regilor Franței și la alte curți.

765 Aici există o confuzie. Montaigne pare să fi luat Leneenele, sărbătorile zeului Dionisie, celebre pentru concursuri dramatice, drept titlul însuși al tragediei lui Dionisie care de fapt se numea *Prețul lui Hector* (preț — cu sensul de banii de răscumpărare) și care a fost încununată la acele sărbători.

766 „Recitite, mă rușinează și văd în ele (în versurile sale) multe lucruri care după părerea autorului (adică a sa) ar trebui șterse". (Ovidiu, *Epistulae ex Ponto*, I, V, 15).

767 Ștersătură: *Je ne fois nul estat certein de moy. Et ne vois chose que j'osasse me respondre pouvoir faire bien a point. Autant doubteux de la mesure et portee de mes forces que de toute autre chose. Et quand ell'est faicte je la done plus a l'avanture qu'a mon engin. D'autant que je les propose toutes aveq desfiance et au hasard.*

768 Despre Xenocrate, în *Preceptele căsătoriei*, c. 26.

769 „Din ceea ce place, este dulce, vrăjește simțurile muritorilor, nimic pe care omul să nu-l datorească încîntătoarelor Grații".

[770] Amafanius; nu se știe la cine se referă M.

[771] Se pare că este vorba de Rabirius Caius, cavaler roman (secolul I î.e.n.), scăpat de la moarte de praetorul Metellus.

[772] Edițiile anterioare adaugă: *Ce que j'ay à dire, je le di tousjours de toute ma force.*

[773] „Doresc să fiu lapidar și devin obscur". (Horațiu, *Arta poetică*, 25).

[774] Se citește în edițiile anterioare: *autant pour le moins*, în loc de *davantage*.

[775] Marcus Valerius Messalla Corvinus, general roman, moare la începutul erei noastre. Se unește cu Brutus și Cassius și comandă sub ordinele acestuia la Filippi (42 î.e.n.). După înfrîngerea partidului său se raliază lui Antoniu, dar simțind șubrezindu-se situația acestuia intră în serviciul lui Octavius; devine consul în 31 (în locul lui Antoniu, după învingerea acestuia la Actium) proconsul în Aquitania. S-au păstrat fragmente din discursurile lui.

[776] Frază din 1582 care înlocuiește pe următoarea: *Je ne sçay parler que la langue Françoise, encores est-elle alterée.*

[777] În interiorul limitelor limbii *oc* (adică în sudul Franței, în Nord vorbindu-se dialectele trase din limba oïl).

[778] Întreg pasajul arată cu ce grijă a studiat Montaigne limba franceză a epocii și se poate înțelege proza lui care tindea la autenticitate și unificare într-un limbaj care avea să devină național.

[779] În 1535, Montaigne avea doi ani, cînd tatăl său îl încredințează unui pedagog german cu numele de Horstanus care nu știa franțuzește și care-l va crește învățîndu-l exclusiv latina. Moda de a crește copiii avînd ca primă limbă latina a fost adusă de tatăl lui Montaigne din Italia.

[780] Peripateticieni, au fost numiți continuatorii doctrinei aristotelice de la grecescul *patos* = cale, cu prefixul *peri* = despre de la faptul că filozoful își expunea gîndurile plimbîndu-se.

[781] „A trebuit să se aibă în vedere, pentru a împărți pămînturile, frumusețea, puterea și mintea fiecăruia, căci frumusețea era mult prețuită, iar puterea răbdată". (Lucrețiu, V, 1109).

[782] Marius Caius, general roman (158—87 î.e.n.). Se căsătorește cu Iulia, mătușa lui Cezar. În 106 se ridică împotriva lui Metellus, unul dintre șefii partidului aristocrat și devine șeful partidului popular. Este ales consul și numit comandant, în locul lui Metellus, al armatelor din Africa. De aici înainte încep victoriile și ascensiunea lui Marius. Dar partidul aristocratic i se împotrivește și încep luptele cu Sylla.

[783] Carte italiană de Baldassare Castiglione, sub titlul *Il Cortegiano* (Curtezanul), apărută la Veneția, 1528.

[784] „Turnus merge în primele rînduri, superb, cu armele în mînă, cu capul deasupra lor" (mai înalt cu un cap decît ceilalți). (Vergiliu, *En.*, VII, 783).

[785] „Cel mai frumos dintre fiii oamenilor". (*Psalmi*, XLV, 3).

[786] Philopoemen, general grec (către 252 î.e.n. — 183). Aparținea uneia dintre primele familii din Megalopolis. În 222 contribuie la victoria lui Antigon Doson la Selasia. Curajos și cinstit, drept și înțelegător, după victorii strălucite, moare ucis în închisoare de către Dinocrates, șeful mesenienilor împotriva cărora fusese trimis.

[787] Este portretul lui Montaigne el însuși.

[788] „De unde părul ce-mi acoperă picioarele și pieptul". (Marțial, II, XXXVI, 5).

[789] Edițiile anterioare celor din 1588 adaugă: *quoique je m'en sois servy assez licencieusement.* De amintit că, în momentul morții sale Montaigne împlinise abia 59 de ani.

[790] „Încetul cu încetul vigoarea maturității diminuează, îmbătrînește și survine declinul". (Lucrețiu, II, 1131).

[791] „Anii vin, prădînd unul cîte unul darurile noastre". (Horațiu, *Epist.*, II, II, 55).

[792] Tatăl lui Montaigne, Pierre Eyquem, născut în 1495, moare în 1568.

[793] În familiile franceze, mai ales în provincie, se păstrează încă obiceiul ca tatăl să împartă friptura.

[794] Ștersătură: *A mon chien.*

[795] „Amăgind cu voie bună truda grea" (Horațiu, *Sat.*, II, II, 12). Vrînd să spună: Plăcerea studiului mă făcea să uit truda.

[796] „Cu prețul acesta nu aș voi tot nisipul Tagelui cu aurul pe care îl rostogolește în mare" (Iuvenal, III, 54).

[797] Ediția din 1595 adaugă: *une occasion pourtant, que mille autres de ma cognoissance eussent prinse pour planche plus tost à se passer à la queste, à l'agitation et inquiétude.*

[798] „Vîntul bun aquilon nu umflă pînzele mele, dar răul austru nu tulbură drumul meu. În putere, în minte, frumusețe, virtute, naștere și bunuri, merg ultimul dintre cei mari, dar primul dintre cei mici". (Horațiu, *Epist.*, II, II, 201).

[799] Edițiile anterioare adaugă: *estant né tel, qu'il ne m'a fallu mettre en queste d'autres commoditez.* (Text din 1588).

[800] Ștersătură: *Que de m'arrester en ce que j'avois.*

[801] Se citește în edițiile anterioare: *et suis tresmal instruit à me sçavoir contraindre: incommode à toute sorte d'affaires et negotiations pénibles: n'ayant jamais eu en maniement que moy.* Textul din 1588 corectează pe *jamais eu* din cauza primariatului din 1583.

[802] „Ceea ce este de prisos lunecă din mîna stăpînului și prieste tîlharilor". (Horațiu, *Epist.*, I, VI, 45).

[803] „Necazurile îndoielnice tulbură mai tare". (Seneca, *Agamemnon*, act. III, sc. I, v. 29).

[804] „Nu sînt cumpărător de speranță". (Terențiu, *Adelphae*, act. III, sc. II, v. II).

[805] „O vîslă pe apă, cealaltă trăgînd la mal". (Properțiu, III, III, 23).

[806] „În nenorocire trebuie să fii temerar". (Seneca, *Agamemnon*, act. II, sc. I, v. 47).

[807] Căruia să-i fie starea dulce fără să gonească după glorie". (Horațiu, *Epist.*, I, I, 51).

[808] „Este rușinos să-ți încarci capul cu o greutate ce nu este de suportat; curînd genunchii se moaie și se sustrag greutății". (Properțiu, III, IX, 5).

[809] Întreg acest paragraf de critică acerbă a epocii sale este în același timp motivarea retragerii sale din viața publică și hotăririi sale de a se ține departe de ea.

[810] „Ca astăzi un prieten, fără a nega depunerea, să restituie vechea pungă cu (banii) cocliți, este minune de cinste vrednică de o carte etruscă (legenda) și cere jertfa pe altar a oaiei încoronate". (Iuvenal, XIII, 60).

[811] Nimic nu este mai popular decît bunătatea". (Cicero, *Pro Ligario*, c. 12).

[812] Vezi nota 54.

[813] Carol al VIII-lea (1470—1498), domnia sa începu prin reunirea Statelor Generale. Spirit himeric și bănuitor, a sacrificat interesele imediate ale regatului, revendicările principilor francezi la regatul Napolelui pe care-l cucerește ca să-l piardă. Moare la Ambroise lovindu-se la cap dintr-o căzătură.

[814] Mettellus Macedonicus, praetor roman, cuceritorul Macedoniei (148 î.e.n.).

[815] „Cu cît ești mai subtil și mai șiret ești mai odios și mai suspect dacă nu ai reputația de a fi cinstit". (Cicero, *De off*, II, IX).

[816] Tiberiu, Tiberius Claudius Nero Caesar, împărat roman, fiul adoptiv și succesorul lui August. Născut în 42 î.e.n., moare la 16 martie 37 e.n. Mare general, bun organizator, cultivat, drept, dar foarte sever, în primii ani ai domniei sale s-a arătat înzestrat cu toate darurile care puteau face din el un mare diriguitor, dar, avînd o natură înclinată spre suspiciune și sub influența lui Sejanus a început să vadă în jurul său numai dușmani și comploturi. Sfîrșitul domniei sale a fost un lanț de crime și orori, care au întunecat un strălucit trecut.

[817] Aluzie atît la șefii Ligii, cît și la Regenta Caterina de Medicis care au influențat pe cei trei tineri regi: Francisc al II-lea, Carol al IX-lea și pe Henric al III-lea.

[818] Soliman al II-lea Magnificul, sultan (către 1495—1566). Succede tatălui său Selim I în 1520. Poet, legislator, codul său a servit multă vreme ca bază a legislației turce. Mare cuceritor, lui i se datorește extinderea Imperiului Otoman, în Europa peste Buda, în Orient peste Armenia și Irak. Este primul sultan care își respectă cu strictețe angajamentele luate față de învinși.

[819] În 1537, cînd Montaigne avea 4 ani.

[820] Vezi nota 578.

821 Acest pasaj este o adăugire din 1582.

822 Ştersătură: *a ma grande vergogne.*

823 Vezi nota 775.

824 George din Trapezunt (vezi nota 88); se spune că aces savant grec refugiat la Roma care a publicat numeroase scrieri traduceri şi controverse, ar fi murit (1484) la o vîrstă foarte înain tată după ce uitase tot ce ştiuse.

825 „Desigur memoria este unicul receptacol nu numai al fi lozofiei dar al întregii practici a vieţii şi al tuturor artelor" (Ci cero, *Acad.*, II, 7).

826 „Sînt ciuruit de găuri, pierd de peste tot". (Terenţiu, *Eunu chus*, act. I, sc. II, v. 25).

827 Frază adăugată în 1588.

828 În Cato major, *De Senectute*, c. 7: *Nec vero quemquam se num audivi oblitum quo loco thesaurum obruisset* (Nu am auzi niciodată ca un bătrîn să fi uitat locul unde îşi ascunsese co moara).

829 Vezi nota 61. Scrisoarea lui Pliniu cel Tînăr, V, 3, und se găseşte un exemplu al rigorismului pe care Pliniu cel Bătrîn îl aducea în întrebuinţarea timpului.

830 Nu la Atena, ci la Abdera (este vorba de Democrit); c D.L., IX, IV, 53 şi Aulus Gellius, V, 3.

831 Montaigne a şters în 1582, după călătoria sa în Italia această frază din 1580: *Et fay grand doubte quand j'auroy u cheval et son équipage que j'eusse l'entendement de l'accomode pour m'en servir.*

832 În ediţiile anterioare se poate citi: *La bassesse du suje qui est moi, n'en peut souffrir de plus pleins et solides: e au demeurant c'est une humeur nouvelle et fantastique qu me presse, il la faut laisser courir.*

833 În paragraful precedent, încheie că ar rămîne flămînd c tot ce-i trebuie pentru hrană sub ochi. Aici intervine talentu autorului care vrea neapărat să pună în evidenţă o anume psi hologie a personajului. Dovadă este reflecţia „văd eu de ajun cît fac toate acestea"; iar o întărire a conştiinţei cu care amin teşte posibilităţile sale este fraza din penultimul paragraf su

primată de el în ediția din 1582, după călătoria în Italia: „Tare mă îndoiesc cînd voi avea un cal și întreg tacîmul sau dacă voi avea priceperea să-l potrivesc și să o nimeresc, ca să-mi slujească", frază pe care o suprimă după ce a fost pusă la încercare îndemînarea sa în această privință. Cît de minuțios, sincer și veridic analizează Montaigne toate afirmațiile sale!

[834] „Aibi cel mai bun nas, aibi un nas, în fine, atît de puternic încît Atlas să nu-l vrea și uluiește prin glumele tale pe Latinus însuși, nu vei reuși să spui mai rău despre acest fleac decît am spus eu însumi: de ce să muști în gol? Trebuie carne ca să muști și să te saturi. Aici îți pierzi osteneala, răspîndește-ți aiurea veninul pe cei care se admiră, căci pentru mine eu știu că tot acesta nu este nimic". (Marțial, XIII, II, 1).

[835] În luna septembrie 1559, atunci cînd regele Francisc al II-lea conducea în Lorena pe sora sa Claude, căsătorită cu Carol al III-lea, duce de Lorena.

[836] René I, supranumit cel Bun, rege titular al Ierusalimului și al Neapolelui, născut în 1409, moare în 1480. Devenit duce de Lorena în 1431 este făcut prizonier de rivalul său, contele de Vaudémont. După ce a reușit să se elibereze s-a dedat literaturii și artelor.

[837] „Nici da, nici nu, nu răsună în inima mea". (Petrarca, *Sonetul CXXXV;* citat adăugat în 1582).

[838] „Cea mai mică greutate, cînd mintea se îndoiește, o face să se aplece aici sau acolo". (Terențiu, I, VI, 32).

[839] „Soarta a căzut pe Matei". (*Faptele apostolilor*, I, 26).

[840] „Obiceiul însuși al consimțirii pare primejdios și lunecos" (Cicero, *Acad.*, II, 21).

[841] „Astfel că o greutate egală să încarce cele două talere și nici unul nu se va lăsa, nici celălalt nu se va înălța" (Tibul, IV, I, 40).

[842] Machiavelli Niccolò (1469—1527), a fost secretarul republicii Florența. Opera sa cea mai cunoscută, *Il Principe* (Principele), în care expune regulile după care se conduce un stat, supunînd conștiința necesităților politice ale momentului spre menținerea puterii, autorității și justiției, a fost un prilej de nesfîrșite polemici între filozofii istoriei. Mare patriot și mare scriitor, Ma-

chiavelli a lăsat Italiei lucrări de valoare ca *Discurs asupra primei decade a lui Titus Livius, Istoria Florenței*, piese ca *La Mandragola* (Mătrăguna).

[843] „Loviți, cu atîtea lovituri lovim dușmanul". (Horațiu, *Epist.*, II, II, 97).

[844] La catolici se serbează un Sf. Ioan la 21 iunie, numit și Sfîntul Ion din mijloc de vară și care corespunde cu Drăgaica.

[845] „Nu există exemplu ruşinos, exemplu infam, să nu se poată cita și mai rău". (Iuvenal, VIII, 133).

[846] Ediția din 1595 adaugă: *et qui verroit bien à clair la hauteur d'un jugement estranger, il y arriveroit et porteroit le sien.*

[847] Edițiile anterioare adaugă: *Le plus sot homme du monde pense avoir autant d'entendement que le plus habile.*

[848] „Să fiu sănătos și să trăiesc este o întreagă știință". (Lucrețiu, V, 959).

[849] „Nimeni nu-și dă osteneala să coboare în sine". (Persius, IV, 23).

[850] „Dacă este ceva frumos, este mai ales uniformitatea unei vieți întregi, exprimată prin acțiuni anume, și nu o veți putea menține dacă, conformîndu-vă la cea a altuia (viața) veți părăsi firea voastră". (Cicero, *De off.*, I, 31).

[851] Pentru Étienne de la Boétie, vezi traducerea *Eseuri*, vol. I, Ed. Științifică, 1966, studiul introductiv, pp. XLVII—XLVIII și p. 175, capitolul „Despre prietenie". Nu s-a scris în literatura universală pagină mai elocventă și mai sinceră despre concepția unei curate prietenii decît cea a lui Montaigne. La Boétie, care era o speranță a generației sale, a murit în brațele lui Montaigne. S-ar părea că moartea acestui prieten a fost încă unul din motivele care l-au determinat pe Montaigne să tindă și să ducă o viață retrasă în faimosul său turn-bibliotecă de la Montaigne.

[852] Xenocrate, filozof grec. S-a atașat lui Platon. În 339 îi succede lui Speusip ca scolarh al Academiei, post pe care îl ocupă pînă la moarte. A scris mai multe tratate de metafizică, două lucrări de fizică, mai multe asupra moralei.

853 „Aţi face oare ce a făcut Polemon convertit? Veţi fi văzuţi oare despuind semnele nebuniei, panglici, perne, bentiţe, cum se spune că după beţie s-a despuiat de pălăriile înflorate, sub reproşul amar din partea dascălului (Xenocrate) auster?" (Horaţiu, *Sat.*, II, III, 253).

854 „Vulgul este mai înţelept fiindcă este înţelept atît cît trebuie" (Lactanţiu, *De divinis institutionibus*, III, V).

855 Francisc de Guise, duce de Lorena (1519—1563), a apărat Metz împotriva armatelor lui Carol Quintul, a reluat portul Calais de la englezi. Comanda trupele catolice împotriva hughenoţilor. A fost asasinat de un gentilom protestant.

856 Strozzi Piero, mareşal al Franţei, ucis la asediul din Thionville, în 1558.

857 Olivier (1487—1560), cancelar al Franţei sub regii Francisc I şi Henric al II-lea.

858 Michel de l'Hospital (1507—1573), consilier al Parlamentului din Paris, superintendent al finanţelor, cancelar al Franţei. Cinstea, moderaţia şi austeritatea vieţii sale l-au făcut să rămînă una din personalităţile cele mai onorate ale Franţei.

859 Aurat sau Darat, în latină Auratus, moare în 1588. Din el descinde poetul Dorot.

860 Bèze, Théodore de (1519—1605), discipol al lui Calvin, îl va înlocui la Geneva. A scris *Istoria eclesiastică a bisericilor reformate din regatul francez.*

861 Buchanan, George, autor scoţian (1506—1582), şi-a făcut educaţia la Paris, a fost tutorele unuia din fiii lui Iacob al V-lea. Satirele sale contra călugărilor îl forţară să fugă pe continent, unde inchiziţia îl închise în mănăstirea de la Coïmbra; aici face faimoasa sa versiune latină a *Psalmilor*. În 1562 deveni tutorele Mariei Stuart şi în 1566 se declară protestant, devenind unul dintre cei mai înverşunaţi acuzatori ai reginei.

862 Montdoré, sfetnic al jalbelor şi bibliotecar al regelui, moare în 1571.

863 Turnebus. Vezi nota 11.

864 Joachim du Bellay, celebru poet, supranumit Ovidiu francez (1526—1560). Deşi canonic la Notre-Dame, a dus o viaţă destul de

lumească la curtea lui Francisc al II-lea. A compus 115 sonet pe care le-a numit *Olive*. Urmează apoi alte 183 pe care le-a num *Regrete*, în sfîrşit 47 asupra antichităţilor de la Roma. *Apărarea ilustrarea limbii franceze* (1549), singura sa lucrare în proză, est ca un manifest al şcolii lui Ronsard.

[865] Fernando Alvarez de Toledo, duce de Alva (Alba), generă spaniol (1507—1582). Mare general în vremea lui Carol Quintu după moartea acestuia este însărcinat de Filip al II-lea să zdro bească şi să aducă în ascultare Ţările de Jos. Sosit în aceast ţară cu 10 000 de oşteni, a rămas celebru prin cruzimile sale. . stabilit aşa-numitul „Consiliu al tulburărilor", căruia poporul i-spus curînd „Consiliul sîngelui", prin care a executat 8 000 de ce tăţeni. Rechemat în Spania a fost dizgraţiat nu pentru cele făptuit în Ţările de Jos, ci pentru o intrigă de curte. Aruncat în închisoar a fost rechemat numai ca să i se încredinţeze cucerirea Portugalie în 1581, lucru pe care îl izbuteşte, instaurînd apoi şi în aceast ţară teroarea.

[866] Montmorency, familie feudală franceză care a dat ţăr 6 conetabili, 11 mareşali şi 4 amirali. Cel la care se referă Mon taigne este Anne, primul duce de Montmorency (1493—1567), cone tabil, care este rănit mortal la lupta de la Saint-Denis care opus pe catolici protestanţilor.

[867] Carol al IX-lea.

[868] Montaigne trece în revistă numele care ilustrează sau ilus trau timpul său şi este interesant de notat pentru mentalitatea vre mii că nu i se pare nedrept să alăture, pentru poezie, nume ca al lui Ronsard şi Du Bellay cu Aurat şi Montdoré, sau în virtute ci vică pe ducele de Alba cu ducele de Montmorency. În fapt, Mon taigne vrea să arate în ce măsură războaiele civile aduseseră l o dezorientare a cunoştinţelor: stare faţă de care nutreşte o amar şi surdă revoltă.

[869] Montaigne a barat acest paragraf asupra lui De La Noue după care a rectificat din nou printr-un *Bun*. Paragraful următo asupra domnişoarei de Gournay nu există în exemplarul de l Bordeaux, dar pe pagină sînt semne de trimitere; probabil c foaia cu notaţia s-a pierdut.

[870] Gournay, Marie le Jars de, scriitoare franceză (1566—1645) La vîrsta de 18 ani citeşte fără să-l fi cunoscut pe Montaigne

Eseurile şi se entuziasmează pentru autor, a cărui prietenă devine. După moartea lui Montaigne se ocupă de *Eseuri* şi dă una din cele mai bune şi îngrijite ediţii ale lor, cea de la Paris din 1635. Marie de Gournay a scris *Défense de la poésie, Traité du langage français*, apărînd vechea şi libera literatură din secolul al XVI-lea împotriva puriştilor ce tindeau să elimine termeni populari şi introduceau un neoclasicism dăunător. A scris libera polemică *Adio prietenului regelui* care a stîrnit împotriva ei invective nejustificate.

[871] Brutus, Marcus Iunius, fiul unei surori a lui Cato din Utica (85--42 î.e.n.). Împreună cu Cassius conspiră împotriva lui Cezar. După asasinarea lui Cezar, urmărit de Antoniu şi Octavian, fiind învins se pare că ar fi spus: „O virtute, nu eşti decît o vorbă!", apoi s-ar fi aruncat într-o spadă ţinută de prietenul său, retorul Straton.

[872] „Nu citesc decît prietenilor, şi încă la rugămintea lor, nu însă şi în faţa oricui! Alţii să citească în plin Forum scrierile lor, chiar şi la baie!" (Horaţiu, *Sat.*, I,IV, 73).

[873] „Să caut nimicuri, vînt ca să-mi umflu pagina, nu, nu este în firea mea, vorbesc numai între patru ochi". (Persius, V, 19).

[874] Ştersătură: *Come il paroit par l'inutile argumant que j'ai pris sulemant pour...*

[875] În ediţiile precedente se poate citi: *Un poignard, un harnois, une espée, qui leur a servi, je les conserve pour l'amour d'eux, autant que je puis, de l'injure du temps.*

[876] „Haina unui părinte, inelul său, sînt cu atît mai dragi copiilor săi cu cît iubeau mai mult pe părinţii lor" (Augustin, *De civit. Dei*, I, XIII).

[877] În ediţiile anterioare: *il m'a fallu jetter en moule cette image, pour m'exempter la peine d'en faire plusieurs extraits à la main. En recompense de cette commodité, que j'en ay emprunté, j'espere luy faire ce service d'empescher.*

[878] „Haină codului, nici coajă măslinei n-au lipsit". (Marţial, XIII, 1).

[879] „Am să ofer adesea tunică largă scrumbiilor". (Catul, XCIV, 8).

[880] Mărturiseşte în fine Montaigne adînca lui intenţie şi mult mascata convingere că a scrie, a da la iveală sincer părerile este

o necesitate a conştiinţei umane, o dăruire semenilor. Cit tul care urmează este din poetul Clément Marot , protej al lui Francisc I, care trăind într-o epocă de mari pol mici ideologice, a luptat cu darul său poetic să scrie, să critic şi să atace pe toţi cei care se opuneau liberei gîndiri. Marot fost primul poet francez care, cu ironie, bun-simţ şi multă el ganţă sau, dimpotrivă, strivitoare brutalitate, a scris elegii, ep grame şi epistole în versuri, ca odinioară latinii Horaţiu, Ovidi Catul, dîndu-le formă pur franceză prin originalitatea şi ver sa. Marot poate fi considerat, într-un anumit sens, părinte spiritual al lui La Fontaine şi poate chiar Voltaire. Nu se putea Montaigne să nu-l folosească în argumentare.

[881] *Zon dessus l'euil, zon sur le groin, / Zon sur le dos du S goin!* — sînt versurile lui Marot împotriva duşmanului său S goin. Poetul profită de faptul că numele acestuia rimează *groin* — motiv ca să-şi facă jocul de cuvinte expresiv şi cru

[882] Pindar, cel mai mare poet liric grec. A primit o educaţ aleasă şi foarte curînd a ajuns la glorie prin lucrările sale. D feritele cetăţi, tiranii din colonii, în ocaziile importante i adresau lui ca să le scrie cîntece corale. Poemele lui Pind cuprindeau Epinice sau ode triumfale, imnuri către zei, ditiramb ode pentru procesiuni, cîntări pentru fecioare, cîntecele pent dansurile mimilor, cîntece pentru băutură, panegirice pentru cî muitorii de state. Singurele poeme care ne-au parvenit în într gime sînt Epinicia care se împart în 4 cărţi, corespunzînd cel 4 mari jocuri publice greceşti. (Vezi şi nota 473).

[883] Salvianus Massiliensis, Salvian din Marsilia (către 400-c tre 480), scriitor creştin, a scris *De Gubernatione Dei,* în ca susţine că invaziile germanice au constituit un eveniment pr videnţial destinat să regenereze societatea romană decadent

[884] Valentinian al II-lea, Flavius (371—392), ridicat la în periu la moartea tatălui său Valentinian I. Moare ucis în Gal de generalul său Arbogast.

[885] Spune în *De Gubernatione Dei,* I, 14, 87: *Si pejert Francu quid novi faciet qui perjurium ipsum sermonis genus putat es non criminis?*

[886] Plutarh.

[887] Cucerirea făcută de spanioli în Lumea Nouă este contemporană cu Montaigne, care în profundul său umanism nu putea să nu-şi manifeste reprobarea faţă de acţiunile de distrugere a băştinaşilor. Montaigne, în felul său, cu o înţelegere larg depăşitoare a vremurilor sale, ia poziţie împotriva colonialismului.

[888] Lysandros.

[889] Aluzie la dueluri care în vremea lui Montaigne şi pînă la interzicerea lor în vremea lui Ludovic al XIII-lea au stins multe vieţi.

[890] Capitolul XIX, „Despre neatîrnarea cugetului", este consacrat împăratului Iulian supranumit Apostatul (vezi nota 894). Dreptatea pe care i-o face Montaigne acestui leal duşman al creştinismului a fost cît pe aci să devină un obstacol în obţinerea „bulei de burghezie romană" pe care o solicitase în 1581 în timpul şederii sale la Roma. „Stăpînul sfîntului palat" (papa) s-a împotrivit acestui capitol, spune Montaigne în *Journal de voyage*, t. II. Papa a lăsat autorului latitudinea schimbărilor. După ce a obţinut bula Montaigne nu a schimbat nimic, fiind convins că se datorează adevărul chiar duşmanilor. Voltaire va lua textul acestui capitol din *Eseuri* ca bază a justificărilor aduse de el aceluiaşi Iulian.

[891] Montaigne deploră la prietenii lui catolici spiritul necruţător şi lipsa de moderaţie care domnea din cauza luptelor pătimaşe.

[892] Tacitus, Publicus Cornelius, istoric roman (către 55 — către 117 e.n.). Numit în funcţii încă de foarte tînăr sub Vespasian, se căsătoreşte cu o fiică a lui Iulius Agricola. Praetor sub Domitian, apoi consul. Orator, faimos jurisconsult, el scrie: *Viaţa lui Iulius Agricola* care rămîne capodopera biografiilor antichităţii; *Germania*, o *Istorie* a Romei din 69 în 96, din care nu s-au păstrat decît primele 4 cărţi şi fragmente din a 5-a, şi *Analele*, istorie pe scurt a evenimentelor din anul 14 în anul 66. Din cele 16 cărţi ale acestei lucrări nu au parvenit pînă la noi decît 9 cărţi complete şi fragmente din alte trei.

[893] Tacitus, Marcus Claudius, împărat roman (către 200—276). După asasinarea lui Aurelian, în 275, Tacitus, care ocupase diferite funcţii şi a cărui avere şi integritate erau bine cunoscute, a fost ales în unanimitate împărat de către Senat. A inaugurat o sumă de reforme interioare. Se pare că ar fi fost asasinat de

către soldaţii săi în timpul unei expediţii în Asia minoră împo triva goţilor.

[894] Iulian, Flavius Claudius Iulianus, supranumit Apostatu împărat roman (331—363). Nepotul lui Constantin cel Mare, Iulia a fost crescut în religia creştină, dar, sub influenţa filozofilor pla tonicieni, revine la păgînism, cu toate că nu recunoştea aceast Constanţiu al II-lea îl pune sub supraveghere şi îl închide î închisoare de mai multe ori, bănuindu-l de a fi păgîn. În sfîrşi în 355, îl proclamă Cezar şi îi dă pe sora sa Elena în căsători Iulian primi guvernămîntul provinciilor transalpine şi comand forţele care trebuiau să alunge dincolo de Rin invadatorii ger manici din Galia. Reuşind în această grea întreprindere, îşi cîş tigă o atît de mare popularitate încît atunci cînd Constanţiu ordonă, în 360, să-şi trimită cele mai bune oşti în războiul c perşii, acestea îl proclamă împărat. Moartea subită a lui Constan ţiu îi dădu deplina stăpînire asupra întregului imperiu. Atun profesează deschis păgînismul său, dar proclamînd în acelaşi tim o universală toleranţă. Totuşi a exclus creştinii din slujbele ci vile şi militare, le interzise să predea gramatica şi retorica în şco şi scrise un mare tratat împotriva erorilor doctrinei creştine. Î 363 făcu război perşilor şi avu o mare victorie la Ctesifona, da în urmărirea duşmanului fu surprins şi rănit mortal. Iulian încercat să imite severitatea şi rigoarea primilor romani şi fost neobosit în exercitarea obligaţiilor sale cetăţeneşti. Avea ta lent oratoric şi literar. Printre operele sale care ni s-au păstra se află *Caesares* şi *Adversus Christianos.*

[895] Ammianus Marcellinus, istoric roman mort către 395 e.n *Istoria* sa a împăraţilor, continuare a *Analelor* lui Tacitus, cu prinde de la anul 96 la 378 şi se compune din 31 de cărţi, dintr care primele 13 s-au pierdut. Elementele pe care Montaigne îş construieşte capitolul sînt luate cu precumpănire din acest auto

[896] Eutropius Flavius, istoric roman din secolul al IV-lea, au tor al unei istorii romane în 10 cărţi, *Breviarium rerum Roma norum.*

[897] În ediţiile anterioare celei din 1588: *Aussi ce que plusieur disent de luy, qu'estant blessé à mort d'un coup de traict, il s'es cria: Tu as vaincu, ou comme disent les autres: contente toy Na zarien, n'est non plus vraysemblable. Car ceux qui estoint pre sens à sa mort et qui nous en recitent toutes les particuliere circonstances, les contenances mesmes et les parolles n'en disen*

rien: non plus que de je ne sçay quelz miracles que d'autres y meslent.

[898] Unul dintre asasinii lui Cezar.

[899] În cursul războaielor religioase, în mai multe rînduri s-a ajuns la învoieli care dădeau anumite libertăţi de credinţă huguenoţilor. Între 1576—1577 s-ar fi putut crede că pacea se putea instaura. Dar lupta reîncepe. Abia zece ani mai tîrziu, prin abjurarea lui Henric, regele Navarrei şi intrarea sa în Paris se pune capăt acelor lupte. În 1583, Montaigne, ieşind din rezerva lui, a mijlocit întrevederi şi prilejuri de împăcare.

[900] „La izvoarele plăcerilor izvorăşte o amărăciune care chiar şi între flori ne strînge gîtlejul". (Lucreţiu, IV, 1133).

[901] „Fericirea însăşi, dacă nu se potoleşte, copleşeşte". (Seneca, *Epist.*, 74).

[902] Xenofon, după Epiharm, *Memorii asupra lui Socrate.*

[903] „În a plînge este oarecare voluptate". (Ovidiu, *Tristia*, IV, III, 27).

[904] „Tînăr paharnic al bătrînului Falerne (al vinului de Falerna), toarnă-mi din cel mai amar". (Catul, XXVII, 1).

[905] „Nu este rău fără compensaţie". (Seneca, *Epist.*, 69).

[906] În *Republica*, IV, 5.

[907] Hidra din Lerna, şarpe fabulos din mitologia greacă, căruia i se atribuiau nouă capete, după Pausanias — unul, după alţi autori — cincizeci sau o sută. Aceste capete, o dată tăiate, recreşteau înmulţite. Hercule a reuşit să ucidă acest monstru în al cărui sînge şi-a înmuiat săgeţile. Folclorul nostru reeditează în balaurul cu şapte capete mitica făptură.

[908] „Orice pedeapsă exemplară implică oarecare injustiţie pe care o suferă particularii şi pe care un bine public îl compensează". (Tacitus, *Anale*, XIV, LIV).

[909] „De a fi rostogolit puncte de vedere contrarii, mintea lor devenise stupidă". (Titus Livius, XXXII, 20).

[910] Simonide, poet grec liric, născut în insula Ceos către 556 î.e.n., moare către 468. Tînăr merse la Atena şi trecut de 80 de ani se duse la curtea lui Hieron din Siracuza. Pindar îi reproşează aviditatea. Este primul poet de care se spune că ar fi scris

pentru bani. A fost cel mai fecund şi cel mai popular dintre liricii greci. Nu ne-au rămas decît cîteva fragmente printre care *Lamentaţiile lui Danae.*

[911] Hieron, tiran al Siracuzei, succesor al fratelui său Gelon (către 478), moare în 467. Pindar descrie victoriile sale la jocurile olimpice şi pytice. Protector al artelor, curtea sa era deschisă artiştilor pentru care organiza întreceri.

[912] Vespasian, împărat roman (67—79), caracter energic şi cu obiceiuri austere, înfrînge răscoala din Iudeea, restabili finanţele, reformă Senatul şi ordinul cavalerilor, construi Colosseum şi templul Păcii. Stabilind un impozit pe latrine, ar fi spus celor care se opuneau: „Banul nu are miros".

[913] Vezi nota 665.

[914] Montaigne face aluzie la Henric de Navara pentru care nutrea o deosebită simpatie, chiar dacă era împotriva îmbrăţişării de către acest principe a noii doctrine. Opoziţia lui Montaigne era de natură civică, nu religioasă.

[915] Selim, nume a mai multor sultani; cel la care se referă Montaigne este Selim cel Crud, cuceritorul Egiptului şi al Persiei, domnind din 1512—1520.

[916] Baiazid al II-lea (1447—1512).

[917] Amurat sau Murad, nume a cinci sultani. Cel pe care îl numeşte Montaigne este al III-lea, născut în 1545 şi care succede tatălui său Selim al II-lea, în 1574. Moare în 1595.

[918] Eduard al III-lea (1312—1377), rege al Angliei (1327—1377), începe împotriva Franţei acel război care va fi numit de 100 de ani. Instituie Ordinul Jaretierei.

[919] Carol al V-lea cel Înţelept (1338—1380), rege al Franţei (1364—1380). În timpul său are loc revolta lui Étienne Marcel. Domnia sa, deşi tulburată de evenimente grave, se înscrie printre cele mai prielnice ţării.

[920] Încă o dată Montaigne revine împotriva cuceririi Lumii Noi. Spusele sale nu ne pot apărea ca insulte grave aduse coroanelor Castiliei şi Portugaliei, dar pe vremea lui Montaigne a afirma despre oricine o îndoială era o insultă care se lichida prin sînge şi numai moartea „spăla" ruşinea învinuirii aduse. Or Montaigne nu se sfieşte să spună despre principii ce conduceau Spa-

nia şi Portugalia: „şi rămîne de ştiut dacă ei ar fi avut *măcar* (s.ns.) îndrăzneala" etc. Aceste rînduri ale lui Montaigne, cunoscute la acele curţi ar fi constituit act de lez-majestate.

[921] De la „Soarta..." inclusiv citatul este un adaos al ediţiei din 1595, care continuă după citat printr-un lung paragraf despre eroismul indienilor din Lumea Nouă.

[922] „Mă voi întoarce învingător din luptă, o Mercur Fabius. Dacă nu voi ţine (ce am făgăduit) invoc împotriva mea supărarea lui Jupiter, a lui Marte şi a celorlalţi zei" (Titus Livius, II, 45).

[923] În 1578.

[924] Sebastian, rege al Portugaliei din 1557 în 1578, ucis în bătălia de la Alcazar-Quivir.

[925] „Grămădiţi nu numai de măcel, dar şi de fugă". (Titus Livius, II, 4).

[926] În 46 î.e.n., Cato din Utica s-a străpuns cu sabia aflînd că resturile armatei lui Pompei şi ale partizanilor aristocraţiei fuseseră nimicite de Cezar la Thapsus, în Africa. Strănepot al lui Cato Censorul, era unul din vrăjmaşii politicii lui Cezar. A trăit şi a murit ca un stoic.

[927] În Xenofon.

[928] Cirus al II-lea cel Mare (558—529 î.e.n.), fondatorul Imperiului Persan. Răsturnă pe regele mezilor, Astiage, învinse pe Cresus, regele Lidiei, cuceri Babilonul şi deveni stăpînul întregii Asii Occidentale.

[929] *Commentarii de bello civili*, III, 11.

[930] Suetonius, Caius Suetonius Tranquillus, istoric roman (către 70 — către 122). Se pare că a fost unul dintre cei mai fecunzi scriitori latini. Principala sa operă care ne-a parvenit este intitulată *Vitae XII Caesarum*, care abundă în detalii uneori licenţioase.

[931] Vezi nota 816. Dragostea lui Tiberiu pentru fratele său Drusus este menţionată de toţi istoricii care i-au urmărit viaţa; de altfel, acesta, prin curajul, spiritul de justiţie şi cumpătare se făcuse iubit. El este primul roman care pare să fi ajuns prin Germania la Marea Nordului.

[932] Antioh al III-lea cel Mare (223—187 î.e.n.), fratele şi succesorul lui Seleucos al III-lea. Prin cuceririle sale în Asia Mică ajunse să stînjenească puterea romană în ascensiune; este învins în 191, apoi în 190 de către Lucius Cornelius Scipio. Este ucis în timp ce voia să jefuiască tezaurul templului de la Elymais.

[933] Vezi nota 312.

[934] „Cu cai de schimb se duse cu o iuţeală aproape de necrezut de la Amfisa la Pella în trei zile" (Titus Livius, XXXVII, 38).

[935] Caecina Alienus, general roman, cuceri victoria de la Bedriacum (69 e.n.), a fost ucis pentru a fi conspirat împotriva lui Vespasian.

[936] Brutus, Decimus Iunius, general roman, executat în 43 î.e.n. ca urmare a complotului împotriva lui Cezar la care participase cu ruda sa Brutus, Marcus Iunius.

[937] Marele stăpîn era denumirea sultanului în formulele protocolare occidentale.

[938] Ediţia din 1595 adaugă: *comme font assez d'autres. Je n'ay trouvé nul séjour à cet usage.*

[939] După Bodin: *Republica,* cartea IV şi *passim.*

[940] Franconi, franci, trib germanic care a invadat Galia; organizînd viaţa de stat şi contopindu-se cu populaţia au dat naştere naţiunii franceze.

[941] Brennus, forma latinizată a celticului Brenn care înseamnă şef militar, general şi a fost purtat de mai mulţi şefi gali, printre care cel la care face aluzie Montaigne şi care este citat de Titus Livius. În 390 î.e.n., galii senonezi trec munţii, înfrîng pe romani şi intră în Roma căreia îi dau foc şi o jefuiesc. 80 de bătrîni care refuzaseră să se adăpostească în Capitoliu cu tinerii s-au lăsat ucişi pe jilţurile lor de curuli. Timp de şase luni galii asediază Capitoliul pe care nu-l pot lua. În sfîrşit, pierind de foame, asediaţii sînt dispuşi să capituleze. Brennus, şeful militar, cere 500 kg aur. Pe cînd se cîntărea enorma cantitate, s-a iscat cearta asupra exactităţii măsurilor. Atunci Brennus a aruncat în cîntar greaua sa sabie, spunînd cuvintele care au rămas celebre: *Vae victis* (vai de învinşi).

[942] „Pătimim răul unei păci prea lungi; mai crud decît fierul, luxul ne striveşte". (Iuvenal, VI, 291).

[943] Brétigny, sat din centrul Franței, unde s-a încheiat un tratat între Franța și Anglia, prin care Eduard al III-lea renunța la tronul Franței și Ioan cel Bun își recăpăta libertatea cedînd sud-vestul Franței și plătind 3 milioane de écus de aur, în anul 1360, în timpul războiului de 100 de ani.

[944] Poate Filip August și fiul său Ludovic pe care Montaigne putea să-i confunde cu Filip al VI-lea și Ioan al II-lea.

[945] „O, Nemesis, fă astfel încît să nu pot dori nimic pe care să-l pot avea altfel decît în detrimentul legitimului posesor". (Catul, LXVIII, 77).

[946] „De acolo vine arta jocurilor (de gladiatori), criminală nebunie, acele uciderі, acea plăcere care se hrănea cu sânge". (Prudentius, *Contra Symmachum*, II, 672).

[947] Teodosiu I cel Mare, împărat roman, susținător al creștinismului. A domnit între 379—395. După moartea lui, Imperiul Roman se desparte în două, sub fiii săi Honorius și Arcadius, și nu se va mai unifica niciodată.

[948] „Apucă, o principe, o glorie rezervată acestor timpuri, cea pe care un tată o lasă succesorului său. Să nu mai fie execuții pentru plăcerea Romei. Singur sîngele animalelor, în arena infamă să succeadă jocului fierului mînjit de omucidere". (Prudentius, *op. cit.*, II, 643).

[949] Aceste dezvoltări și aceste citate despre jocurile de circ la romani sînt inspirate din *Saturnalele* lui Justus Lipsius, apărută în 1582 (vezi nota 570).

[950] „Se ridică la fiecare lovitură, de cîte ori fierul învingătorului străpunge gîtlejul unui om, fecioara în pudoarea ei își spune mulțumirea (iar dacă învinsul cere grațierea) și întorcînd (în jos) degetul mare ordonă uciderea" (Prudentius, *op. cit.*, II, 617).

[951] „Își vînd acum capetele pentru arenă, le trebuie dușman dacă războiul s-a potolit". (Manilius, *Astronomica*, IV, 225).

[952] „În freamăt și aceste jocuri noi, un sex neîndemânatic (femeile) necunoscător al fierului, se amestecă sălbatic în luptele bărbătești". (Statius, *Silvae*, I, VI, 51).

[953] „Atîta Galatia, atîta Pontul, atîta Lydia!" (Claudian, *In Eutropium*, I, 203).

954 Vezi nota 932.

955 Tradus de Montaigne din Tacitus, *Agricola*, c. 14.

956 Ediția din 1595 spune: *et de domination que sa vertu, ou celle de ses ancestres, luy avoyent acquis.*

957 „Minune a artei de a imita răul, iată-l pe Coelius podagru de-a binelea". (Marțial, VII, 39, 8).

958 Appian, istoric grec din secolul al II-lea e.n., autorul unei *Istorii romane.*

959 Froissart (Jean), cronicar francez (1337—1404). *Cronicile* sale care cuprind perioada dintre 1322 și 1400 sînt povestiri fără o anumită ordine, dar scrise cu grație și naivitate, fiind o pictură vie a lumii feudale din secolul al XIV-lea.

960 „Ceea ce înseamnă a excela între ceilalți", adaugă edițiile anterioare.

961 „Ca s-o ridici nu-i nevoie de cuvinte galante, nici de invitația unei mîini delicate". (Marțial, XII, XCVIII, 8).

962 „Partizanii tăi lăudară jocul tău cu amîndouă degetele lor mari". (Horațiu, *Epist.*, I, XVIII, 66).

963 „Și cînd poporul a lăsat în jos degetul mare, în favoarea sa ei omoară pe oricine". (Iuvenal, III, 36).

964 E vorba de Philocles, general atenian. Cf. Plutarh, *Lysandros*, c. 5.

965 Alexandru tiranul, fiul lui Lycophron. Fera, azi Velestino, oraș din vechea Tesalie, la cîțiva km. de Golful Pagasco (azi Volos), una din cele mai puternice cetăți, aliată Atenei în războiul peloponezian, în timpul căruia Lycophron devine tiran. Fiul său Iason devine șeful militar al întregii Tesalii. Al doilea fiu, Alexandru, îi succede în 369 î.e.n. A avut o mare influență în treburile Greciei. Dar în 364 și 363 este bătut de tebani la Cinocefaleea, rămînînd doar cu Fera. Dominația sa era zdrobitoare; este asasinat în 359. Fera trece în stăpînirea lui Filip al II-lea al Macedoniei, apoi a lui Antioh cel Mare.

966 „Și cui nu-i place să omoare decît taurul care se împotrivește". (Claudian, *Epistolă către Hadrianus*, 30).

967 „Lupii, urșii fricoși și cele mai josnice fiare, iată animalele care se înverșunează pe muribunzi". (Ovidiu, *Tristia*, III, V, 35).

[968] Nu Bias (filozof grec din Ionia, secolul al VI-lea î.e.n., unul dintre cei 7 înțelepți), ci Patrocle, unul dintre interlocutorii dialogului, este acel care dă acest exemplu a răzbunării cerești împotriva trădătorului Lyciscus.

[969] Plancus el însuși a dat acest răspuns, spune Pliniu în Prefață, lui Vespasian.

[970] „Pentru că fiecare se îndoia de sine însuși".

[971] Carol, duce de Orléans (1395—1465), căsătorit cu văduva lui Richard al II-lea Inimă de leu. Nu era prea îndemânatic în politică. Luptă cu strălucire la Azincourt dar fu învins și luat prizonier timp de 25 de ani în Anglia. S-a căsătorit cu Maria de Clèves, care-i va da un fiu, viitorul rege al Franței Ludovic al XII-lea. A lăsat o sumă de poezii în engleză și franceză.

[972] Regele Angliei Henric al V-lea Plantagenetul (1387—1422).

[973] Horiați (cei trei), nume a trei frați romani care, în timpul domniei lui Tullius Hostilius, au luptat, după tradiția raportată de Titus Livius, împotriva celor trei frați Curiați, campionii orașului Alba, în prezența celor două armate, ca să se hotărască care din cele două popoare va porunci celuilalt.

[974] Bertrand de Mattecoulon, născut la 1560, fratele cel mai mic al lui Montaigne.

[975] Acest duel al fratelui lui Montaigne este povestit în *Memorii cu privire la duel* de Brantôme.

[976] Cele ce urmează sînt o critică și o pledoarie împotriva duelurilor care, cum s-a mai spus, erau o adevărată plagă în vremea lui Montaigne.

[977] „Nenorocite lovituri de încercare pentru tineri, grea ucenicie a războaielor de mîine". (Vergiliu, *En.*, XI, 156).

[978] „Să evite, să pareze, să dea înapoi, ei nu vor. Dibăcia în lupta lor nu are parte: nu sînt lovituri fictive, directe, oblice, supărarea și furia nu rabdă arta. Ascultați jocul oribil al spadelor în plin fier, ei nu se dau înapoi nici cu un pas. Mereu piciorul este ferm și mîna se agită, lovitură de tăiere, lovitură dreaptă de străpungere în plin". (Tasso, *Ierusalimul eliberat*, cîntul XII, st. 55).

[979] Ştersătură: *Et Lachez en Platon meintient qu'on n'a jamais veu nul maistre de cette eschole devenir bon home de guerre.*

[980] Ediţia din 1595 adaugă: *ny qu'un autre offrist d'y aller avec sa cape au lieu du poignard.*

[981] În *Legi*, cartea VII.

[982] Mauricius, Flavius Tiberius Mauricius, împărat al Imperiului Roman de Răsărit, asasinat de generalul Focas, (proclamat împărat), în 602, împreună cu soţia, şase fii şi trei fiice.

[983] „Loveşte în tot fiindcă tot îl sperie". (Claudian, *In Eutropium*, 1, 182).

[984] De la „Cînd acestea sînt atît de..." este o adăugire a ediţiei din 1595. Cele ce urmează sînt după Titus Livius.

[985] Montaigne se opune torturii şi în această opoziţie încă o dată apare chipul său de mare novator în ale gîndirii, fiindcă tortura avea să subziste legal în unele ţări, pînă la finele secolului al XIX-lea, iar ilegal se practică şi astăzi.

[986] Josephus Flavius.

[987] Chalcondylas Laonikos, istoric bizantin, mort către 1490. A scris o *Istorie a turcilor şi a căderii Imperiului Bizantin.*

[988] În Cronica *Carion*, cartea IV şi *Analele Sileziene* compilate în latină de către Ioachim Cureus.

[989] Ediţiile anterioare termină fraza astfel: *font à mon opinion grand honneur au premier: car je les trouve eslongnez d'une extreme distance.*

[990] Scipio Africanul (vezi şi nota 34).

[991] Flaminius, Titus Quinctius, general roman (secolul al II-lea î.e.n.). Ales consul în 197, îl învinge pe Filip al Macedoniei la 196, proclamă la Jocurile Istmice independenţa cetăţilor care fuseseră cucerite de macedoneni, supune în 195 pe tiranul Spartei, Nabis, şi restabileşte pacea în Grecia.

[992] „Înţeleptul pune stavile însăşi virtutii". (Iuvenal, VI, 444).

[993] „Tu pui să taie marmura în momentul morţii şi să se clădească case fără grijă de mormînt". (Horaţiu, *Ode*, XVIII, 17).

994 „Iată mult timp de cînd nu mai am pierderi, nici cumpărări. Am mai multe provizii de drum decît drumuri". (Seneca, *Epist.*, 77).

995 „Am trăit, drumul pe care mi-l hărăzise soarta este făcut". (Vergiliu, *En.*, IV, 653).

996 Tradus din Seneca: *Turpis et ridicula res elementarius senex (Epist.*, 36).

997 „Diverşi oameni, diverse gusturi, nu convine orice la orice vîrstă". (Pseudo-Gallus, I, 104).

998 Cato din Utica, om de stat roman (95—46 î.e.n.), potrivnic lui Cezar. Se sinucide după înfrîngerea de la Thapsus. Viaţa şi moartea lui au fost ale unui stoic.

999 Cele spuse de Montaigne despre viaţa lui Pyrrhon sînt după Diogenes Laertios care a scris în secolul al IV-lea e.n. o istorie a şcolilor filozofice ca şi biografiile unor filozofi antici. Mulţi dintre comentatori au dedus din felul cum prezintă în *Eseuri* pe Pyrrhon, că Montaigne ar fi fost un adept al acestuia. În *Eseuri* el se arată tocmai stăpînit de spiritul Renaşterii şi cere o reînoire a sistemului de gîndire, îndreptîndu-se spre natură şi cercetare a rezultatelor experienţei intelectuale de pînă în vremea sa. Se vădeşte aceasta din pildele care sînt date cu multă ironică iscusinţă în paragraful ce urmează.

1000 După Henri Estienne, un bastard de Campois (lîngă Romorantin).

1001 „Pierzîndu-şi onoarea, membrul său neridicînd decît un cap senil". (Tibul, *Priap.*, 84).

1002 „Cînd torţa atinge în sfîrşit patul funebru, sub părul lor despletit soţiile sînt acolo; pioasa luptă începe, care va urma vie pe soţ în moarte: ruşine celei ce nu reuşeşte! Cea care reuşeşte este fericită, şi, dată flăcărilor, pe buzele soţului pune gura ei care arde". (Properţiu, III, XIII, 17).

1003 Gypnosofiştii (M. transcrie greşit: de fapt, gymnosofiştii): vechii greci numeau astfel o sectă indiană, ai cărei membri renunţau la plăceri şi studiau natura. Credeau în transmigraţia sufletului.

1004 Cu acest prilej, Montaigne, care nu vrea să polemizeze în legătură cu luptele de conştiinţă, încumetat traduse în fapte de

interese particulare, în războaiele religioase din Franţa, atacă justificarea protestanţilor a ireversibilităţii voinţei divine, ajungînd la o noţiune aberantă a fatalităţii pusă în evidenţă de el în întreagă expunerea de la „Fatum...“ cu toate pildele care urmează.

[1005] Unul dintre cei doi călugări este Savonarola Girolamo, dominican italian (1452—1498). Egumen al mînăstirii Sf. Marcu, el a încercat să stabilească la Florenţa o constituţie în parte teocratică, în parte democratică. A fost condamnat şi ars pentru erezie.

[1006] Poate că regele Navarei, Henric al IV-lea.

[1007] Adaos după ediţia din 1595.

[1008] Principele Wilhelm de Orania, fundatorul Republicii Olandeze, a fost urmărit de răzbunarea membrilor diferitelor partide. Jehan de Jaureguy încearcă să-l asasineze la Anvers, la 18 mai 1582, rănindu-l grav; în 1584, un anume Balthasar Gérard îl ucide.

[1009] Ducele de Guise a fost asasinat (1563) la asediul Orleéansului de către fanaticul protestant Poltrot de Méré, într-o seară pe cînd, însoţit de doi gentilomi, se întorcea de la avanposturi la reşedinţa sa (Cf. *Memoriile* lui Brantôme, la art. *M. de Guise*).

[1010] Asasinii sau ismailiţii, sectă secretă musulmană de sub puterea aşa-numitului de către cruciaţi „Bătrînul de pe Munte“. Asasin vine de la cuvîntul arab haşiş = iarbă; fumători ai licoarei extrase din această iarbă se numeau haşaşuni şi prin deformare: asasini.

[1011] Raymond, în 1151, lîngă poarta Tripoli; Conrad, la Tyr, la 24 aprilie 1192.

[1012] „Spre a putea, printr-o interpretare, concilia faptele cu conjecturile“. (Cicero, *De div.*, II, 31).

[1013] Epimenide, poet cretan din Cnosos, secolul al VII-lea î.e.n. S-a preocupat îndeosebi de politică şi legislaţie. Unii îl aşează printre cei 7 înţelepţi ai Greciei în locul lui Periandru. Poemul său asupra expediţiei argonauţilor şi celelalte opere ale sale s-au pierdut. Între alte povestiri ale anticilor despre el se spune că în tinereţe s-ar fi retras într-o peşteră şi că atunci cînd a ieşit din ea pretindea că dormise 57 de ani.

[1014] „Ceea ce vede mereu nu-l miră, chiar dacă nu-i ştie cauza. Dar ceea ce nu a văzut niciodată, cînd îl vede, îl socoteşte minune". (Cicero, *De div.*, II, 27).

[1015] În secolul al XVI-lea, Montaigne ajunge la concluzii pe care abia sociologia din secolul al XIX-lea aveau să le justifice.

[1016] „În furia care-i mînă se aseamănă cu stînca abruptă care pierzîndu-şi sprijinul se precipită deodată din înaltul muntelui" (Iuvenal, VI, 647).

[1017] „Recunoştinţă ţie care dai ţării un nou cetăţean, dacă l-ai făcut util patriei, cîmpurilor, războiului, păcii!" (Iuvenal, XIV, 70).

[1018] „Furia îi umflă trăsăturile, sîngele îi înegreşte vinele: mai mult foc în ochii săi decît în ochii Gorgonei!" (Ovidiu, *Ars Amandi*, III, 503).

[1019] Aluzie la luterani.

[1020] Eudamidas. Nu se ştie la cine se referă Montaigne.

[1021] Vezi nota 497.

[1022] Vezi nota 260.

[1023] Piso, numele a mai multor familii romane care au dat mai multe figuri celebre, printre care Lucius Calpurnius, tribun al poporului, adversarul fraţilor Gracchi. El dă legea *Calpurnia* (149 î.e.n.); Lucius Calpurnius, consul în 58 î.e.n., care a determinat exilul lui Cicero; Lucius Calpurnius, căruia Horaţiu îi dedică *Ars poetica;* Cneius Calpurnius, consul sub August, acuzat de participare la complotul împotriva lui Nero se sinucide (19 î.e.n.). La acesta din urmă se referă Montaigne.

[1024] După Seneca, *Despre mînie (De ira)*, din care Montaigne s-a inspirat pentru părţi din acest capitol.

[1025] Pare să fie un portret al lui Henric de Navara pentru care, deşi era hughenot, Montaigne nutreşte o deosebită simpatie ca şi pentru soţia sa Margareta de Valois.

[1026] „Astfel, cînd cu mare zgomot un foc de lemne se aprinde sub vasul de bronz, apa fierbinte clocoteşte, se zbate în adîncimile pereţilor care o întemniţează, se revarsă spumegînd, nu-şi mai stăpîneşte puterea şi întunecatul ei abur se împrăştie în susul aerului". (Vergiliu, *En.*, VII, 462).

1027 „Orice cusururi la lumina zilei sînt cu atît mai puţin grele, dar teribil de primejdioase cînd se feresc sub acoperămîntul unei sănătăţi prefăcute". (Seneca, ***Epist.***, 56).

1028 „Frămîntatul fără pricină se ceartă cu sine". (Claudian, *In Entropium*, I, 237).

1029 „Astfel taurul, cînd lupta se vesteşte, muge îngrozitor, îşi încearcă de mînie coarnele pe un trunchi şi bate aerul cu loviturile sale şi preludează atacului semănînd praful". (Vergiliu, ***En.***, XII, 103).

1030 Nu are nici 46 de ani cînd scrie acestea.

1031 Ludovic de Lorena, cardinal, frate cu Henric de Lorena, duce de Guise (şeful Ligii). Arhiepiscop de Reims, în 1574 şi cardinal în 1578, a jucat un rol important în intrigile Ligii; i s-a încredinţat într-o măsură educaţia lui Carol al IX-lea. La Statele Generale de la Blois l-a ofensat pe Henric al III-lea care a dat ordin să fie asasinat, ceea ce s-a petrecut la 24 decembrie 1588. O viziune a lumii aceleia în care Montaigne a trăit şi a scris poate fi dată şi de amintirea faptului că Francisc de Lorena, duce de Guise, Ludovic de Lorena, cardinal de Guise şi Henric de Lorena, duce de Guise, cei trei fraţi, mor asasinaţi, primul, de un fanatic, ceilalţi doi, din poruncă regală.

1032 În această comparaţie pe care o stabileşte se poate spune că Montaigne nu numai că apără pe marele său dascăl Seneca, dar, în acelaşi timp, în mod subtil şi ca din întîmplare, face să reiasă asemănare între Nero, elevul unuia şi Carol al IX-lea, elevul celuilalt. Evident, Montaigne nu atacă pe rege însuşi, ci mai degrabă asemuie cele două domnii cu ce au constituit, pe de o parte ca dezvoltare a artelor, pe de alta ca intrigă politică, crimă şi violenţă.

1033 Această carte nu a fost regăsită.

1034 Dion Cassius Cocceianus, istoric roman, născut în Bitinia către 155 e.n., senator şi de două ori consul; ***Istoria romană*** a sa, scrisă în limba greacă şi împărţită în 80 de cărţi, se opreşte în 229 e.n. Nu s-au păstrat decît 19 cărţi (36—54).

1035 În *Anale*, XIII, II, etc.

1036 Bodin, Jean (1530—1596); cea mai de seamă dintre operele sale este *Republica* — tratat în 10 volume. Temele le dez-

voltase în prelegeri în Anglia; poate fi considerat ca întemeietorul ştiinţei politice în Franţa.

1037 Ammianus Marcellinus.

1038 *Eseuri*, I, XXVII.

1039 În ediţia din 1595 continuă astfel: *Selon elle il faut regler toutes les autres. Les allures qui nu se rapportent aux siennes, sont faintes et fauces. Luy propose lon quelque chose des actions ou facultez d'un autre? La premiere chose qu'il appelle à la consultation de son jugement, c'est son exemple! Selon qu'il en va chez luy, selon cela va l'ordre du monde. O l'asnerie dangereuse et insupportable!*

1040 Vezi nota 22.

1041 Petalismul era la Sparta şi Siracuza ceea ce ostracismul era la Atena. Siracuzienii îşi scriau sentinţa pe nişte foi: πέταλος. Atenienii pe tesoane sau bucăţi de cărămidă: ὄστρακος.

1042 *Vieţile paralele* ale lui Scipio şi Epaminonda sînt pierdute.

1043 După o notă a lui Florimond de Raemond (convertit la catolicism, devine un fervent luptător împotriva hughenoţilor), ar fi vorba de Ludovic de Bourbon, duce de Montpensier, sub ordinele căruia Montaigne a servit în rîndurile armatei catolice la campamentul de la Sainte-Hermine, în 1574.

1044 Această legendă este luată din Diogenes Laertios, ca mai toate cele, mai mult sau mai puţin absurde, despre filozofi.

1045 Pentru referinţele la Cezar din acest capitol, sursele lui Montaigne sînt Suetonius şi Plutarh: *Viaţa lui Cezar*.

1046 Acest sfîrşit de frază este un adaos din 1582.

1047 Povestire luată din Chalcondylas.

1048 Oppius, Caius (secolul I î.e.n.), istoric latin, locotenent al lui Cezar căruia, se pare, i se datorează completarea *Comentariilor* lui Cezar pentru războaiele din Alexandria şi Africa.

1049 Această frază se regăseşte pe marea lui adnotare făcută pe exemplarul său din Cezar. Aceasta face că se poate presupune că eseul acesta este din 1578, data lecturii *Comentariilor*.

[1050] Toate aceste anecdote sînt luate de la Suetonius, *Viața lui Cezar.*

[1051] Aluzie la dragostea acestuia pentru Cleopatra, regina Egiptului, lîngă care se întoarce înfrînt după Actium și se sinucide.

[1052] „Cum strălucește o nestemată cetluită în aur roșcat, podoabă pentru gît sau frunte, cum strălucește un ivoriu pe care arta l-a încrustat în lemn sau în terebentina" (Vergiliu, *En.*, X, 134).

[1053] Povestire din Valerius Maximus (IV, 5).

[1054] Sursele sînt Suetonius și Plutarh, *Viața lui Cezar;* materia capitolului este luată din *De bello gallico* și *De bello civili.*

[1055] Polibiu, istoric grec (către 201 î.e.n. — către 118). Tatăl său era Lycortas care urmează lui Philopoemen în fruntea ligii aheene. După învingerea lui Perseu al Macedoniei la Pydna (168) o mie de greci au fost duși la Roma ca să fie judecați că nu au ajutat pe romani. Prin influența lui Fabius și Scipio, fiii lui Paul Aemilianus, Polibiu a fost autorizat să rămînă în casa acestora la Roma și o adevărată prietenie s-a legat între istoric și Scipio. După 15 ani de exil a reușit ca împreună cu supraviețuitorii să capete învoirea de a se reîntoarce în patrie. A luat parte cu Scipio la al 3-lea război punic și a asistat la distrugerea Cartaginei. După învingerea Corintului el s-a dus în grabă în Peloponez și, cunoscîndu-i pe romani, s-a străduit să îmblînzească severitatea învingătorilor. Marea sa operă este o *Istorie* în 40 de cărți tratînd despre creșterea puterii romane, începînd din 220 î.e.n., unde se opresc Timeu și Aratus din Sicyona, pînă în 146 î.e.n., anul distrugerii Cartaginei și al Corintului. Nu ni s-au păstrat decît 5 cărți complete și cîteva fragmente.

[1056] Commynes (Philippe van den Clyte, seigneur de), istoric (1445—1509). Companion de copilărie și om de încredere al lui Carol Temerarul, intră în slujba lui Ludovic al XI-lea. Ca răsplată a acestei defecțiuni (1472), regele, care va găsi în el o unealtă prielnică politicii sale complicate, îl înzestrează. Însărcinat cu mai multe misiuni le duse pe toate la bun sfîrșit. La moartea regelui făcu parte din consiliul de regență dar Anne de Beaujeu ca să se apere de intrigile sale îl aruncă în închisoare. Parlamentul îl exilă, cu confiscarea unei pătrimi din avere (1488).

Dar rechemat de Carol al VIII-lea urmă pe acesta în Italia. Sub domnia lui Ludovic al XII-lea începe să-şi scrie *Memoriile*, capodoperă de precizie, de naivitate şi originalitate. Povesteşte cu o mare linişte şi luciditate crimele, trădările oamenilor politici ai vremii sale şi dă pînă în amănunt chipul lui Ludovic al XI-lea aşa cum ni s-a păstrat. *Memoriile* au fost publicate pentru prima oară în 1523. Este interesant de remarcat că tocmai scrierile acestui istoric, între toţi, să fi fost cartea de căpătîi a lui Carol Quintul. Evident, provinciile litigioase între Franţa şi Imperiu erau tocmai cele în care se petrecuse viaţa lui Commynes.

1057 Ca şi precedentul capitol şi acesta trebuie să fi fost scris după 1578, data lecturii *Comentariilor*.

1058 Vezi nota 95.

1059 „La trecerea Rinului îl aveam pe Cezar şef, aici ca tovarăş, deoarece crima egalizează". (Lucan, V, 289).

1060 Localitate în Hautes—Pyrénées.

1061 Afranius, Lucius, (m. 46 î.e.n.), general roman, partizan al lui Pompei.

1062 Petreius, Marcus (m. 46 î.e.n.), general roman, partizan al lui Pompei. După victoria zdrobitoare a lui Cezar de la Thapsus se sinucide.

1063 Farnace al II-lea, rege al Pontului, fiul lui Mitridate; după biruinţa împotriva acestuia scrie Cezar Senatului celebrul: *Veni, vidi, vici.*

1064 „Mai iute decît fulgerul şi mama tigroaică". (Lucan, V, 405).

1065 „Ca o stîncă venită din înălţimea unui munte, smulsă de vint, rostogolită de furtuni, ori pe care munca anilor a scos-o din loc de bătrîneţe, masa enormă oribilă se rostogoleşte în prăpastie, face să răsune solul, antrenează cu ea păduri, turme, ciobani". (Vergiliu, *En.*, XII, 684).

1066 Cetate a galilor.

1067 „Ca să alerge la luptă, soldatul ia drumul de care s-ar fi temut pentru fugă; leoarcă el îşi pune armele şi îşi încălzeşte alergînd trupul pe care l-a îngheţat torentul". (Lucan, IV, 151).

[108] „Astfel Aufidia, asemănător taurului, se rostogolește prin țara lui Daunus din Apulia, cînd se mînie și amenință cu potopul său hoardele". (Horațiu, *Ode*, IV, XIV, 25).

[109] Azi Durazzo, în Albania, port la Adriatica.

[110] Vechiul nume al Dardanelelor.

[111] Lucius Cassius (Caius Longinus), șeful conspirației împotriva lui Cezar. Comandă flota lui Pompei în timpul războiului civil. Se predă lui Cezar în 48. Ca recompensă a asasinării lui Cezar primește provincia Siria. Aliat natural al cumnatului său Brutus împotriva lui Antoniu și Octavian, se sinucide pe cîmpul de luptă, confundînd cavaleria lui Brutus care îi vine în ajutor cu cea a lui Octavian. Brutus l-a numit „ultimul roman".

[112] Alezia (Alès, Alais), cetate a galilor, în care ultima lor mare căpetenie Vercingetorix se întărise și în care a fost asediat și prins de către Cezar, ceea ce i-a asigurat acestuia cucerirea Galiei.

[113] Numărul de cai dat de Cezar este de 8 000; copistul lui Montaigne a confundat cifrele romane.

[114] Lucullus, Lucius Licinius, unul din cei mai mari generali romani din perioada de decadență care a precedat căderea republicii. Quaestor sub Sylla, îl însoțește pe acesta în Grecia și Asia (88). În timpul asediului Atenei reunește flota romană și aliată și bate flota lui Mitridate la Tenedos. În 79, ales edil curul se întoarce la Roma. În 74 este consul cu M. Aurelius Cotta. Desemnat pentru a conduce al doilea război împotriva lui Mitridate, instituie o disciplină severă și învinge la Granic, cucerește Pontul și prădă Tigranocerta, în Armenia, supune Bosforul. Luîndu-i-se comanda care a fost dată lui Pompei, se întoarce la Roma. După triumful ce i se conferă în 63, în dușmănie cu Pompei și fiind imens de bogat se retrage din politică, ducînd o viață de lux extrem.

[115] În completările *Comentariilor*.

[116] Ariovistus (germana veche: Ehrenvest = onorabilul), șeful suebilor, trib germanic care trecu Rinul ca să ajute pe sequani împotriva heduilor. După ce i-a învins, Ariovistus a vrut să oprime pe propriii săi aliați, ceea ce i-a dat ocazie lui Cezar să intervină în Galia încă liberă. La Vesontio (Besançon) în 58, romanii zdrobesc pe Ariovistus, care scapă fugind peste Rin.

[1077] Gaspard de Coligny, senior de Châtillon-sur-Loing, amiral al Franței, asasinat în noaptea Sfîntului Bartolomeu (24 august 1572), ca unul dintre hughenoții de vază.

[1077bis] Port pe coasta Dalmației.

[1708] „Cele mai puțin îndurerate (atinse, lovite) fac cel mai mare caz de lacrimile lor". (Tacitus, *Anale*, II, LXXVII).

[1079] Primele două pilde sînt luate după Pliniu cel Tînăr (*Epist.*, III, 16); ultima din Tacitus (*Anale*, XV, 62—65).

[1080] „Dreptatea la ei, plecînd de la pămînt, și-a făcut ultimii pași" (Vergiliu, *Georg.*, II, 473).

[1081] „Paetus, nu doare" (Pliniu cel Tînăr, *Epist.*, III, XVI).

[1082] „Cînd casta Arria întinse lui Paetus al ei fierul pe care mîna-i îl scoate din ale ei măruntaie: «Eu nu sufăr, Paetus, de lovitura ce mi-am dat — spune ea —, ci de cea pe care tu ți-o vei da»". (Marțial, I, XIV).

[1083] După părerea lui Montaigne, mai bine în Pliniu cel Tînăr, *Epist.*, III, decît în versurile lui Marțial.

[1084] Vergiliu.

[1085] „Învățata sa liră face un zgomot de vers, asemenea sunetelor pe care atingînd-o Apolo le modulează". (Properțiu, II, XXXIV, 79).

[1086] „Despre frumos, rușinos, util și contrariile lor, el spune mai mult și mai bine decît Crisip și Crantor". (Horațiu, *Epist.*, I, II, 3).

[1087] „Din el coboară, ca un izvor peren, apa Permessului la buzele poetului". (Ovidiu, *Amores*, III, IX, 25).

[1088] „Adăugați pe tovarășul muzelor, Homer, care s-a ridicat pînă la stele". (Lucrețiu, III, 1050).

[1089] „Prin posteritate acest izvor bogat a fost dus în cîntecele noastre; fluviul a fost împărțit în pîrîiașe strîmte, bogate de bunurile unuia singur." (Manilius, II, 8).

[1090] Velleius Paterculus, I, 5. *In quo* (Homer) ***hoc maximum est quod neque ante illum qum ille imitaretur, neque post illum qui eum imitari potest, inventus est.***

1091 Traducerea unui vers grecesc citat de Aulus Gellius (III, XI).

1092 Aruncînd jos tot ce-i zăvora înălțimile și mulțumit să-și deschidă o cale de ruine". (Lucan, I, 149).

1093 Ediţiile anterioare adaugă: *car on tient entre autres choses que sa sueur produisoit une tres douce et souefve odeur.*

1094 „Așa precum, scăldat de apele oceanului, Lucifer, astrul iubit al lui Venus înaintea oricărui foc celest, ridică fața sa pură și pune capăt tenebrelor". (Vergiliu, *En.*, VIII, 589).

1095 „Ca un foc de pădure pus în diverse locuri aprinde arbori uscați și lauri care scînteiază, sau cu zgomot, prăbușindu-se din munți, torente spumegate se aruncă în cîmpie, fiecare în calea lui avînd distrus totul". (Vergiliu, *En.*, XII, 521).

1096 Epaminonda (vezi nota 23) a fost numit de greci primul dintre ei, după Diodor din Sicilia, XV, 88; Pausanias, VIII, II etc. și Cicero, *De oratore*, III, 34.

1097 Una dintre victoriile lui Epaminonda împotriva spartanilor.

1098 Ediția din 1595 adaugă: *en la forme qu'elle estoit en luy.*

1099 Pelopida (m. 364 î.e.n.), general teban, aliat cu Epaminonda la dezrobirea Tebei de sub dominația Spartei.

1100 Din 1572. Montaigne are piatra la rinichi de la 45 de ani, în 1578.

1101 Maecenas, cavaler roman (64—8 î.e.n.). Foarte bogat, se folosi de trecerea pe care o avea pe lîngă August ca să poată favoriza pe poeții și artiștii contemporani cu el. Vergiliu, Horațiu, Properțiu au beneficiat de protecția sa. Numele său a rămas sinonim cu „darnic protector al artelor".

1102 „Să fiu făcut ciung, șchiop, podagru, să mi se scoată dinții: trăiesc și este destul". (Versuri ale lui Maecenas păstrate de *Seneca, Epist.*, 101).

1103 Mai degrabă Cinicul, după Diogenes Laertios.

1104 „Să nu-ți fie frică să mori, nici nu dori". (Marțial, X, XLVII, 13). Această sentență a figurat pe bîrnele bibliotecii lui Montaigne, apoi a fost înlocuită cu o alta.

1105 Pasajul însemnat cu (b) a fost introdus în text, fiind cel înlocuit de autor cu urmarea însemnată cu (c).

1106 „Durerea sa este atît de mare că-şi muşcă mîinile, că-şi muşcă buzele, şi că obrazul său este fără încetare inundat de lacrimi". (Ariosto, *Orlando furioso*, XLVI, 27).

1107 Se citeşte în ediţiile anterioare: *qu'elle luy ordonne ses pas et le tienne en bride et en office.*

1108 „Şi luptătorii cînd lovesc agitînd cestul (mănuşă sau curea de luptă cu pumnalul) gem, pentru că trăgînd din trupul lor această voce, îl întăresc şi că loviturile lor devin mai viguroase" (Cicero, *Tuscul.*, II, 23).

1109 „Suspine, gemete, ţipete, scrişniri ascuţite fac să răsune peste tot zgomotul lor lamentabil". (Attius, *Filoctet*, citat de Cicero, *Tuscul.*, II, 14).

1110 Cicero, *De div.*, II, 69.

1111 Ediţiile anterioare adaugă: *je devise, je ris, j'estudie, sans esmotion et alteration.*

1112 „Nici un rău necunoscut, neaşteptat, pentru mine: totul îmi este cunoscut dinainte şi trăit în minte". (Vergiliu, *En.*, VI. 103).

1113 Informaţia este luată din Plutarh, *Despre cei a căror pedeapsă zeii o interzic*, c. 19. Dar Plutarh nu spune că au fost vreodată socotiţi nelegitimi, în acest neam, cei care nu purtau semnul lancei pe trup.

1114 Povestit de Herodot despre un popor din Libia, în *Istorii*, cartea IV, c. 180.

1115 Fioravanti, medic şi alchimist, mai degrabă un şarlatan, născut la Bologna, destul de multă vreme celebru în Italia şi care moare în 1588.

1116 Vezi nota 511.

1117 Pliniu, XXX, I, este acel care afirmă că romanii nu au primit medicina decît 600 de ani după fundarea Romei şi că, după ce au experimentat-o, au alungat doctorii din oraşul lor, dar nu la îndemnul lui Cato Censorul, cum spune Montaigne, fiindcă după versiunea lui Pliniu însăşi alungarea s-a petrecut mult după moartea lui Cato.

1118 În *Viața lui Cato Censorul*, c. 12.

1119 Paranteza este din 1582.

1120 C. 146. Colecția călugărilor Antonius și Maximus, imprimat după Stobaios. Această epigramă a lui Nicocles, adesea repetată, se regăsește, de exemplu, în *Bărbierul din Sevilla* al lui Beaumarchais, în gura lui Bartolo și Almaviva.

1121 „Trecerea carelor la colțurile strîmte ale străzilor". (Iuvenal, III, 236).

1122 Pentru Esop, vezi nota 17, cartea a III-a din *Eseuri*.

1123 Esculap (mitol. greacă), zeul medicinei și patron al medicilor, fiul lui Apolo și al nimfei Arsinoe, elev al centaurului Chiron. Pluton plîngîndu-se lui Iupiter că numărul morților este din ce în ce mai mic, zeul zeilor fulgeră pe Esculap care a fost așezat printre stele. Apolo îl răzbună, ucigînd cu săgețile sale pe Ciclopii făuritori ai fulgerelor. Esculap a fost adorat la Cos, Cnid, Rodos și mai ales la Epidaur, unde preoții creșteau o anume speță de șerpi în care se credea că se refugiase spiritul lui Esculap. Cultul acestuia s-a introdus la Roma către 293 î.e.n.

1124 În versiunea *Eseurilor* din 1588 figurează Heleine[1], în cea din 1595 Hipolit[2]. În adevăr, pe Hipolit îl readuce la viață Esculap, după cîntul al VII-lea al *Eneidei*, din care Montaigne, spre a confirma spusele sale, dă patru versuri.

1 Helenos, fiul lui Priam și al Hecubei.

2 Hipolit, fiul lui Tezeu și al Antiopei; Tezeu mîniat cheamă asupra lui răzbunarea lui Neptun. Speriați de monstrul marin trimis de stăpînul apelor, caii lui Hipolit răstoarnă cvadriga acestuia. Ucis de mînia nedreaptă a tatălui său este readus la viață de Esculap.

1125 „Căci tatăl atotputernic (Iupiter), indignat că un muritor să fi fost readus din infern la viață, fulgerînd pe inventatorul unei astfel de arte de a vindeca pe malurile stigiene (ale Stixului) aruncă Febigenul" (fiul lui Febus). (Vergiliu, *En.*, VII, 770).

1126 În afară de citatul din Vergiliu, multe pasaje din acest capitol, ca și citatele traduse de Montaigne însuși, sînt luate din Cornelius Agrippa: *Despre incertitudinea și vanitatea științelor.*

1127 Vezi c. 146 din *Colecția* călugărilor Antonius și Maximus tipărită după Stobaios.

1128 „Ca şi cum un medic ar ordona unui bolnav să ia: «Vine din pămînt, merge pe iarbă, poartă casă, nu are sînge»". (Cicero, *De div.*, II, 64). Cicero adaugă: „În loc să spună ca toată lumea un melc". (Altfel spus, zeamă de melc).

1129 Întreaga relatare despre medicina antichităţii este reprodusă din Pliniu, *Istoria naturală*, XXIX, 1).

1130 Pliniu.

1131 În secolul al IV-lea î.e.n. Hipocrate încearcă o tehnică raţională a îngrijirii, incercînd să elimine practicile pe bază de superstiţie ale vracilor. Hipocrate recomandă ascultarea, cauterizarea, luarea de sînge, ventuzele şi medicamentaţii pe bază de plante şi minerale sistematic aplicate. După 1000 de ani, în timpul lui Montaigne, ceea ce justifică şi scepticismul acestuia, aportul genialului precursor nu numai că nu fusese depăşit, dar se pierduseră multe din recomandările sale, şi medicina nu numai că nu progresase dar era mai mult ca oricînd în mîna unor şarlatani.

1132 Arbore din America de Sud, din familia rutaceelor, a cărui coajă în decocţie are efecte sudorifice.

1133 Din spaniolă: zarzaparrilla, plantă din Mexic cu rizom depurativ, din familia liliaceelor.

1134 Pentru Paracelsius, vezi nota 511. — Jean Argentier zis Argenterius, a fost un doctor adevărat, cu încercări valoroase (1513—1572).

1135 Fabule, LXXVI, etiopianul.

1136 Oglinda matricei.

1137 Étienne de la Boétie, mort de dizenterie în 1563.

1138 Pasajul care precede (a) este din 1582 şi înlocuieşte un pasaj din 1580. Schimbarea a fost făcută de Montaigne după călătoria sa. De altfel în amintirile lui de călătorie (4 volume) reia pe larg amănuntele evenimentelor şi impresiile sale.

1139 Duşuri.

1140 „Alcon ieri atingea un Iupiter de marmură şi marmura simţi virtutea medicală, căci iată astăzi, scos din vechiul său templu, este înmormîntat, cît de zeu şi de piatră să fi fost". (Ausonius, *Epigr.*, LXXIV).

1141 „S-a îmbăiat vesel, cu noi a cinat şi iată că la ziuă Andragoras a murit. Vrei să ştii, Faustin, de ce această moarte fulgerătoare? Un doctor în vis îi apare: Hermocrate". (Marţial, VI, 53).

1142 Sat din cantonul Salier, în Béarn. Montaigne nu spune că era în judecată cu baronul pentru drepturile lor încă din 1570.

1143 Din *Ecleziastul: Honora medicum propter necessitatem.*

1144 Marguerite de Gramont, fiica lui Antoine, viconte de Aster şi al Helenei de Clermont, văduva lui Jean de Durfort, senior de Duras, pe care regele Navarei, mai tîrziu Henric al IV-lea, l-a trimis în 1575 către papa Grigore al XIII-lea şi care, ucis lîngă Livorno, nu a lăsat posteritate.

1145 Ediţiile anterioare adaugă: *dict Tacitus.*

1146 Ediţia din 1595 adaugă: *les montaignes où elles sont assises ne toneni et ne retentissent rien que Gramont.*

1147 Aymon sau Aimon (cei patru fii), eroi ai cavalerismului a căror legendă a rămas populară. Se numeau Alard, Richard, Guiscard şi Roland sau Renaud. Tatăl lor, ducele de Dordogne sau principe al Ardenilor, a încercat zadarnic să-i împiedice să se revolte împotriva lui Carol Magnus. Încălecaţi toţi patru pe unicul lor cal, Bayard, s-au încumetat să reziste puternicei armate a neînvinsului împărat. Acest basm a fost pe placul poporului vreme îndelungată. Roland, cel mai mic dintre fraţi, este eroul lui Ariosto, din *Orlando furioso.*

CARTEA A III-A

1 După biografii săi, s-ar părea că între 1586 şi 1587 Montaigne se dedă în mod cu totul deosebit lecturilor cu caracter istoric (La Marche, Quintus Curtius [pe care face 168 de adnotări pe un exemplar păstrat multă vreme la Labrède], Tacitus, Arrian, Gomara). Compune cartea a III-a a *Eseurilor;* în iunie 1588 se publică a patra ediţie a *Eseurilor,* numită a cincea, cu numeroase adăugiri făcute cărţii I şi a II-a şi cu a III-a în ediţia originală.

[2] „Desigur îmi va spune cu mare emfază, mare nimic!" (Terenţiu, *Heautontimorumenos*, act. III, sc. V, 8).

[3] Arminius (impropriu, în germană Hermann), şeful tribului germanic al cheruscilor, născut în 16 î.e.n.; în tinereţe devine cetăţean roman în ordinul cavalerilor şi, după moartea tatălui său Sigismer, rege al cheruscilor. În 9 e.n. distruse legiunile lui Varrus în pădurile de la Teutoburg. În 16 e.n. dă cea mai cumplită bătălie care a opus pe germani romanilor. Dar Arminius piere otrăvit, soţia, fiul şi fratele său sînt luaţi în captivitate la Roma şi împodobesc triumful lui Germanicus. Dar deşi victorioşi, romanii nu vor mai trece Rinul cu legiunile. Arminius devine simbolul libertăţii triburilor germanice şi legenda îl cuprinde, transmiţîndu-i amintirea prin folclor.

[4] „Este plăcut, în timpul furtunii, să contempli de pe ţărm pe cei care luptă în larg împotriva furiei valurilor". (Lucreţiu, II, I).

[5] Mai probabil între Henric, regele Navarei (viitorul Henric al IV-lea) şi locotenentul regal (al lui Henric al III-lea) al Guienei, mareşalul de Matignon.

[6] Figurînd în cartea a III-a, publicată abia în 1588, fraza se referă vizibil la momente recente, probabil la cele produse de reluarea activităţilor după ruperea păcii de la Fleix, adică în momentul în care războiul între Ligă şi Henric de Bourbon, regele Navarei, ajunsese atît de acut încît se putea crede că orice cale de înţelegere era pierdută şi această stare, în adevăr, adusese Franţa la o cumplită sfîşiere. Montaigne, gentilom al camerii lui Henric al III-lea, fusese numit în aceeaşi funcţie şi de regele Navarei care îl aprecia şi stima foarte mult; îl vizitase la Montaigne şi cinaseră împreună şi în acelaşi timp, ca primar al Bordeauxului. Montaigne era apreciat şi prieten cu mareşalul de Matignon. Acesta a permis lui Montaigne să medieze între şeful hughenoţilor şi reprezentantul regalităţii. Se poate presupune că după moartea ultimului frate al lui Henric al III-lea, Henric de Navara, devenind succesorul său, sfaturile lui Montaigne să-şi fi purtat roadele atunci cînd, pentru a fi acceptat ca rege va abjura erezia, ceea ce nu-l va împiedica să favorizeze pe hughenoţi odată ajuns la domnie.

[7] Hyperides, orator şi om de stat atenian (390—322 î.e.n.), a dobîndit o mare bogăţie ca logograf; l-a urmat pe Demostene în acţiunea antimacedoneană.

[8] „Să se lase pradă mișcărilor sufletului cel ce nu-și poate stăpîni rațiunea". (Cicero, *Tuscul.*, IV, 25).

[9] Montaigne face aluzie la o poveste populară.

[10] Este vorba de castelul Montaigne.

[11] Atticus, Titus Pomponius (109—32 î.e.n.), cavaler roman, om de mare cultură, a trăit 20 de ani la Atena (de unde și supranumele). A trăit ca discipol al lui Epicur; s-a lăsat să moară de foame. A scris o cronologie a istoriei romane. Celebru pentru amiciția cu Cicero.

[12] „Nu este a lua drumul de mijloc, este a nu lua niciunul, ca cei care așteaptă evenimentul și se raliază partidului favorizat de soartă". (Titus Livius, XXXII, 21).

[13] Gelon, tiran al Gelei și al Siracuzei, de la 485 la 478 î.e.n., învingător al cartaginezilor.

[14] Jean de Morvilliers, episcop de Orléans, cancelar al Franței, succesor al lui De L'Hôpital, născut la Blois în 1506, mort la Tours în 1577, a luat parte la încheierea tratatului de la Cateau-Cambrésis și la Conciliul de la Trenta.

[15] De partea protestanților.

[16] Cu orice prilej, Montaigne afirmă, în luptele civile din vremea lui, că rămîne credincios celor stabilite de obștea țării sale. El desparte libertatea de conștiință de faptul politic neconfirmat în timp prin asentimentul tuturor. Idee tradusă în lege abia după două secole, odată cu Marea Revoluție Franceză: după adunarea Statelor Generale, organ suprem — recunoscut de poporul francez cu aproape 100 de ani înainte și care investește Constituanta cu puteri executive.

[17] Esop, fabulist grec (secolele VII—VI î.e.n.), întîi sclav, apoi liberat și ucis de delfieni. Este un personaj pe jumătate legendar despre care se spune că era urît, bîlbîit și ghebos. Culegerea actuală a fabulelor lui Esop în limba greacă este atribuită călugărului Planuda (secolul al XIV-lea).

[18] „Ceea ce îi este fiecăruia mai natural, iată ce îi stă mai bine". (Cicero, *De off.*, I, 31). Marele fabulist francez La Fontaine, care a luat ca sursă de inspirație pe Esop și care va repeta toc-

mai fabula citată de Montaigne, spune, parafrazînd pe Cicero: „Să nu forțăm talentul nostru, nu vom face nimic cu gingășie".

[19] „Un drept adevărat, o justiție adevărată, noi nu posedăm nici o imagine solidă și exactă: întrebuințăm umbrele lor și imaginile lor". (Cicero, *De off.*, III, 17).

[20] Dandamys, înțelept indian.

[21] „Sînt crime îngăduite de senatus-consulti și plebiscite". (Seneca. *Epist.*, 95).

[22] Sînt atîția trădători și atîtea trădări sub ultimii Valois că ar fi greu să se înscrie un nume propriu și să se spună la ce anume trădare se face aluzie. Dar putem presupune că, din respect pentru regalitate, mai mult decît din afecțiune pentru rege (era încă Henric al III-lea), Montaigne nu a desemnat nici o acțiune directă a lui Carol al IX-lea, Henric al III-lea sau a mamei lor Caterina de Medicis, văduva lui Henric al II-lea; deși și cele ce se petrecuseră și se petreceau în Franța acelei vremi se calchiază perfect pe mica povestire scrisă de Montaigne.

[23] Antipater, general al lui Alexandru (397 î.e.n. — 319). În timpul expediției lui Alexandru în Asia, el rămîne guvernatorul Macedoniei și înfrînge pe lacedemonieni (331 î.e.n.). După moartea lui Alexandru, Grecia și Macedonia au fost partea sa din dezmembratul imperiu.

[24] Fabricius (Caius Fabricius Liscinus), consul roman, 282 î.e.n., celebru pentru cinstea și curajul său. În războiul împotriva lui Pirus, regele Epirului, a prevenit pe acesta că doctorul său ii propusese să-l otrăvească.

[25] Oraș în Polonia de Nord.

[26] Antigonus (380/385-301 î.e.n), general al lui Alexandru, supranumit Ciclopul, fiindcă pierduse un ochi în luptă, rege al Lyciei; la împărțirea imperiului, vrînd să domnească asupra întregii moșteniri asiatice a lui Alexandru intră în conflict atît cu Eumenes, devenit rege al Capadociei, cît și cu Seleucos, Casandru și Ptolomeu. Învins de aceștia trei din urmă la Ipsos, moare în luptă.

[27] Mahomed al II-lea, sultan din 1451—1481, fiul sultanului Amurat al II-lea, ia puterea de foarte tînăr (21 de ani), cucerește Constantinopolul, distruge imperiul grec de la Trebizonda, cuce-

reşte Capadocia, Negropontele, Caffa, Zanta, Cefalonia, Scutari (Albania). Cunoştea mai multe limbi, ştia să deseneze şi să picteze, era instruit în geografie şi matematică. Ca şi tatăl său Amurat al II-lea a fost un mare iubitor al filozofiei.

[28] Clovis, rege al francilor (466—511), fundatorul monarhiei franceze, se creştinează în 496.

[29] Sejanus, favorit al lui Tiberiu. (Tacitus, *Anale*, V, 9).

[30] „Dar să se ferească să caute pretexte parjuriului său!" (Cicero, *De off.*, III, 29).

[31] Timoleon, om de stat grec (către 410—337 î.e.n.). Dragostea sa de lege şi de libertate au fost atît de mari încît, deşi cu jale, a lăsat pe doi prieteni ai săi să-l ucidă pe fratele său Timofarie, vinovat de a fi aspirat la tiranie. A eliberat Siracuza de tiranie.

[32] Din cetatea Corint.

[33] Aluzie la pasajul din *De off.*, I, 10 şi III, 29 în care Cicero este de părerea opusă.

[34] „Ca şi cum violenţa ar putea să constrîngă pe un om cinstit". (Cicero, *De off.*, III, 30).

[35] În cartea a II-a, cap. XXXV.

[36] Pompei (din Plutarh, *Viaţa lui Pompei*, c. 3).

[37] Cezar (din Plutarh, *Viaţa lui Cezar*, c. 11).

[38] Marius (din Plutarh, *Viaţa lui Marius*, c. 10).

[39] Lacedemonienii.

[40] „Memoria dreptului privat subzistă în mijlocul conflictelor legilor publice". (Titus Livius, XXV, 18).

[41] „Nici o putere nu ar putea obliga un prieten să fie necredincios". (Ovidiu, *Epistulae ex Ponto*, I, VII, 37).

[42] „Căci patria nu trece înainte oricărei îndatoriri şi ei însăşi îi foloseşte ca dragostea filială să-i cîrmuiască cetăţenii". (Cicero, *De off.*, III, 23).

[43] Cezar.

[44] „Fierul luceşte! tăcere atunci sentimentelor! Pe frunţile duşmane aţi văzut feţele părinţilor voştri. Tăiaţi-mi cu acest fier venerabilele lor chipuri!" (Lucan, VII, 320).

[45] Cinna, strănepot al lui Pompei, din partidul aristocratic. Încercînd o conspiraţie impotriva lui Octavian August, acesta s-a arătat mărinimos faţă de el. Episodul l-a impresionat pe Pierre Corneille care a scris tragedia *Cinna,* una din capodoperele clasicismului francez.

[46] „Totul nu convine indistinct tuturora". (Properţiu, III, IX. 7).

[47] Aluzie la pasajul latin al lui Cicero: *Alii fingunt hominem...*

[48] Luat din *Biblie (Vechiul Testament).* Iosif, tălmăcind visul faraonului cu cele şapte vaci grase şi şapte vaci slabe, va spune: şapte ani belşug şi şapte de secetă; ajuns, prin tradiţie populară, la proverb.

[49] Demades spunea, după Plutarh (*Demostene,* III), că se contrazicea, dar totdeauna în vederea binelui obştesc.

[50] În cele două paragrafe care urmează, Montaigne se implică pe sine, eu; dar noi, din cele aproape o mie de pagini citite pînă acum, în care vorbeşte de o lume întreagă răspicat şi elocvent, ştim că face aceasta şi pentru a se exprima pe ocolite despre o serie de probleme stringente ale epocii.

[51] „Ceea ce au fost vicii au devenit obiceiuri" (Seneca, *Epist.,* 39).

[52] „Trebuie să judeci cu judecata ta". (Cicero, *Tuscul.,* I, 23).

[53] „Este greutate considerabilă conştiinţa interioară a virtuţii şi a viciului: această conştiinţă aruncată, totul este la pămînt". (Cicero, *De nat. deor.,* III, 25).

[54] „De-aş fi avut copil, sufletul de acum, sau înţelept acum; de ce nu am obrajii fragezi ai copilăriei?" (Horaţiu, *Ode,* IV, 10, 7).

[55] Bias (570 î.e.n.), filozof grec, născut la Priene, în Ionia, unul dintre cei şapte înţelepţi ai Greciei. El a încercat zadarnic să-şi antreneze compatrioţii într-o emigrare în Sardinia ca să se elibereze de dominaţia persană.

[56] Cuvintele citate aici de Montaigne, după Plutarh (*Instruc ţiuni pentru cei care mînuiesc treburile statului*), ar fi ale lu Marcus Livius Drusus, tribun al poporului, mort la Roma î 122 î.e.n. Este de asemenea menţionat de Velleius Paterculus, I 14 şi Florus, III, 17 şi 18.

[57] Ştersătură: *Les honestes hommes et lettres de quoy il y foison, y passent les yeux comme sur un almanach ou matièr plus vile si l'impression en souffre. Ailleurs je suis mieux recei spécialement au plus loin.*

[58] Timur-Leng, sau Tamerlan, născut lîngă Samarkand (1336-1405), fundatorul celui de-al doilea Imperiu Mongol. Îl învinge pe Baiazid I la Ankara, în 1402. Moare pe cînd pregătea cuceri rea Chinei.

[59] „Atunci cînd, în captivitate, uitînd de păduri, fiarele îm blînzite şi-au pierdut fioroşenia, cînd au primit jugul omului, dac puţin sînge umezeşte botul lor, atunci la acest gust gîtul lor s umflă de furie şi ferocitate şi cu greu nu-şi sfîşie stăpînul înspăi mîntat". (Lucan, IV, 237).

[60] Text din 1588: *si l'evenement a favorisé.*

[61] Sofocle, după Cicero, *Cato major* (*De senectute*, c. 14).

[62] „Nu se va vedea niciodată o providenţă atît de duşmănoas operei sale încît slăbiciunea să fie pusă la rang de nevoie". (Quin tilian, *Inst. orat.*, V, 12).

[63] Xenofon exprimă aceeaşi părere în *Apologia lui Socrate*

[64] Cu oamenii, cu femeile, cu cărţile.

[65] „Mintea sa mlădioasă se adapta în măsură egală la toate aşa încît, oricare ar fi fost în acel moment ocupaţia sa, ai fi spu că fusese născut numai pentru dînsa". (Titus Livius, XXXIX, XL)

[66] „Trebuie să scapi viciilor timpului neocupat prin lucru" (Seneca, *Epist.*, 56).

[67] Ştersătură: *Mon ame se sonde, se contrerolle, range, mo dere et fortifie se proumenant par ses discours.*

[68] „Pentru ele a trăi este a gîndi". (Cicero, *Tuscul.*, V, 38)

[69] După Xenofon (*Memorabilia*, I, III, 3). Montaigne îşi fău reşte el însuşi aceeaşi deviză, dar în italieneşte: *Mentre si puo* pe care o înscrie pe mai multe prime pagini ale cărţilor din bi-

blioteca sa. Sensul însuși a cuvîntului *essais* — încercări, este derivat direct din această gîndire.

[70] Ștersătură: *Et certes meshui n'oserai me pleindre d'estre aimé si peu en aimant si peu: et n'ayant par ci devant jamais aimé en bon escient sans revanche.*

[71] Étienne de la Boétie pe care Montaigne nu-l uită de cîte ori amintește despre prietenie.

[72] Plutarh, *Despre pluralitatea de prieteni*, c. 2.

[73] În *Legi*.

[74] „Vii să mă înveți și neamurile lui Eaque și luptele de sub zidurile sacre ale Ilionului. Dar ce preț (are) vinul de Chios, cine îmi va încălzi apa, cînd și unde putea-voi găsi adăpost de frigul munților Pelignes, tu nu spui nimic". (Horațiu, *Ode*, III, XIX, 3).

[75] „A vorbi pe vîrf de furculiță" (cu sensul de a vorbi prețios, afectat).

[76] „Este stilul lor pentru (a manifesta) frica, să fie mînioase, bucuroase, triste, pentru a destăinui secretele lor; ce să mai adaug? ca să se culce în chip doct cu tine". (Iuvenal, VI, 189).

[77] „Toate ieșite dintr-o cutie". (Seneca, *Epist.*, 115) — (Seneca spusese de domnișorii din timpul său: *Nosti complures juvenes barba et comma nitidos de capsula totos*).

[78] Poet liric grec din secolul al VI-lea î.e.n., născut la Efes. Satiric din cei mai acerbi a luat ca teme favorite moliciunea, viciile compatrioților săi și infidelitatea femeilor. S-au păstrat circa 150 de versuri din poemele sale.

[79] „Căci și noi avem ochi care se pricep". (Cicero, *Paradox.*, V, 2).

[80] „Cel care, din flota greacă, a evitat (stîncile) Cafareia, întotdeauna de apele Eubeei își va întoarna pînzele". (Ovidiu, *Tristia*, I, I, 83).

[81] Ștersătură: *ou par son trou.*

[82] „Inaccesibilă patimei, venită de la ele sau de la altul". (Tacitus, *Anale*, XIII, 45).

[83] În *Fedru*.

[84] Titlu dat de apuseni Sultanului.

[85] Jacques de Bourbon, rege al Neapolului.

[86] În cele ce urmează avem descrierea amănunțită a biblio tecii (cărturăriei) lui Montaigne. Parcă nicăieri mai bine ca în pasajul ce urmează nu ni se relevă silueta fizică și morală, ca ș ambianța acestui om al Renașterii atît de liberat de armura men talității medievale.

[87] „Este o mare servitute o mare avere". (Seneca, *Consolati ad Polybium*, c. 26).

[88] Cărțile.

[89] Ștersătură: *pour en assembler de toutes manieres au ser vice commun, inutiles au mien particulier des quatre pars les trois*

[90] „Totdeauna sînt gata în ea abundență de lacrimi, la dis creția ei și care nu așteaptă decît porunca ei ca să curgă". (Iu venal, VI, 272).

[91] În adevăr din Cicero, *Tuscul.*, III, 31 ia Montaigne aceste gînduri de consolare.

[92] Cartea a II-a, cap. XXIII.

[93] Mitologia înregistrează două Atalante, ambele prefigurînd pe Diana. Atalanta învinsă prin șiretlicul merelor de aur de către Hippomenes este cea a tradiției lui Ovidiu.

[94] „Fecioara se miră, atrasă de frumosul fruct, se îndepărtează de țintă și ia acel aur care se rostogolește" (Ovidiu, *Metam.*, X 666). (Atalanta ca și soțul ei Hippomenes își găsesc locul în *Metamorfoze*, fiindcă vor fi prefăcuți în lei, deoarece Hippomenes uită să-i mulțumească lui Venus pentru ajutorul dat ca să o cucerească pe Atalanta).

[95] „Trebuie chiar uneori să îndrepți mintea către alte gusturi alte preocupări, alte îngrijiri, alte afaceri; în sfîrșit va fi îngrijită adesea prin schimbarea locului, cum se face cu bolnavii cînd nu-și recapătă puterile". (Cicero, *Tuscul.*, IV, 35).

[96] „Dacă se află vreo putere la zeii cei drepți, sper că printre aceste stînci atunci îți vei ispăși pedeapsa, invocînd repetatul nume al Didonei. Te voi auzi: zgomotul îmi va veni la mani" (Vergiliu, *En.*, IV, 382, 387).

[97] „Toate muncile glorioase și onorate sînt suportate cu inima ușoară". (Cicero, *Tuscul.*, II, 24).

[98] „Iată consolările, iată zbuciumările celor mai mari dureri". (Cicero, *Tuscul.*, II, 24).

[99] Soarta comună. Tot acest fragment este inspirat din Seneca, *Epist.*, 82 şi 83.

[100] Montaigne face aluzie, probabil, la Henric, rege al Navarei.

[101] „Cînd sexul tare îngrijorat este greu de lungă dorinţă". (Persius, *Sat.*, VI, 73).

[102] „În primul trup venit descarcă-ţi necazul". (Lucreţiu, IV, 1062).

[103] „Dacă nu adaugi alte răni la acele întîi lovituri şi de a pierde semnul în dragoste rătăcitoare". (Lucreţiu, IV, 1063).

[104] Moartea neuitatului său prieten Étienne de la Boétie.

[105] Vezi nota 748, cartea a II-a. Nu toţi comentatorii socotesc tăierea cozii cîinelui în interpretarea lui Montaigne.

[106] „Ca acele învelişuri uşoare de care vara greierii se despoaie". (Lucreţiu, V, 801).

[107] Veşmîntul însîngerat al lui Cezar a fost expus văzului mulţimii de către Antoniu.

[108] „Prin aceste împunsături durerea se aprinde". (Lucan, II, 42).

[109] Tiberiu.

[110] Didona — ca mai toate miturile şi cel al Didonei cunoaşte mai multe variante. După cea a lui Vergiliu, pe care o urmează Montaigne, Didona fundează Cartagina. Se îndrăgosteşte pătimaş de Eneas, cel care va fi considerat marele strămoş al romanilor. Părăsită de el, se omoară.

[111] Ariadna sau Ariana, fiica lui Minos, dă lui Tezeu firul cu ajutorul căruia pătrunde în labirint, învinge Minotaurul şi iese nevătămat. Eroul o răpeşte, dar curînd, sătul de ea, o părăseşte pe insula Naxos. După unele tradiţii, ea s-ar fi aruncat în valuri.

[112] După D. L., IV, II, 17.

[113] Philibert, conte de Gramont şi de Guiche, ucis în 1580 la asediul din La Fère. Fusese soţul faimoasei Diane d'Andouins, care a fost iubită de Henric al IV-lea şi a cărei dragoste cu acest

principe este povestită într-un soi de roman istoric intitulat *Iu birile marelui Alcandre*.

[114] În 1580, în timpul lungii călătorii a lui Montaigne.

[115] „Femeile fac pe preotul Martin", locuțiune proverbială ba zată pe povestirea despre un preot Martin, care, făcînd slujba ținea locul atît al preotului cît și al dascălului, deci cînta și îș răspundea.

[116] Cambyse al II-lea, fiul lui Cirus, ucide pe fratele său Smer dis (529 î.e.n.).

[117] Aristodem, rege al Mesinei, timp de 20 de ani se luptă cu spartanii, își sacrifică fiica pentru a împăca pe zei și se sinucid pe mormîntul ei cînd fu învins (724 î.e.n.).

[118] Midas, nume a mai multor regi legendari ai Frigiei. Ma toți regii frigieni din înalta antichitate sînt fie Midas, fiul lu Gardius, fie Gardius, fiul lui Midas; unii istorici plasează primu Midas în secolul al VIII-lea î.e.n.

[119] „O lut pe care Prometeu l-a stricat întîi! Cu ce minte im prudentă și-a făcut lucrul său! Măiestria lui a luat aminte l trup, a uitat mintea; și totuși cu ea ar fi trebuit să înceapă!" (Pro perțiu, III, V, 7).

[120] „Temător de o inimă mereu frămîntată de durerile ei" (Ovidiu, *Tristia*, IV, I, 4).

[121] „Inima dorește ceea ce a pierdut și este întoarsă cu totu spre chipul trecutului". (Petroniu, *Satyricon*, 128).

[122] Ianus, rege legendar al Latiumului. Primindu-l bine pe Sa turn cînd a fost alungat din cer, a fost dăruit cu înțelepciune ș clarviziune încît atît trecutul cît și prezentul îi erau veșnic înfă țișate. Această dublă facultate l-a făcut să fie reprezentat cu dou chipuri. La Roma templul lui Ianus nu era închis decît în timp de pace.

[123] „Să te bucuri de trecut te face să trăiești de două ori" (Marțial, X, XXIII, 7).

[124] Traducerea liberă a unei fraze a lui Cicero, a cărei asprim Montaigne a criticat-o în cartea a II-a, cap. X.

[125] „Ne îndepărtăm de natură; ne abandonăm poporului, d unde nimic bun nu poate să vină". (Seneca, *Epist.*, 99).

[126] „Salvarea noastră mai întîi! Vocea publică apoi!" (Ennius, citat de Cicero, *De off.*, I, 24).

[127] „Lor armele, lor caii, lor sulițele, lor ghioagele, lor mingea, lor înotul și cursele! Nouă bătrînilor, dintre atîtea jocuri, să ne lase zarurile și arșicele!" (Cicero, *Cato major, de senect.*, c. 16).

[128] „Amestecă în înțelepciunea ta un grăunte de nebunie". (Horațiu, *Ode*, IV, XII, 27).

[129] „Un trup plăpînd se teme de cea mai mică atingere". (Cicero, *op. cit.*, XVIII).

[130] „Sufletul bolnav nu poate suferi nimic aspru". (Ovidiu, *Epistulae ex Ponto*, I, V, 18).

[131] „Cînd obiectul este crăpat cea mai mică izbitură îl sparge". (Ovidiu, *Tristia*, III, XI, 22).

[132] „Nici o operă nu-l cheamă, se tîrîie odată cu trupul". (Pseudo-Gallus, I, 125).

[133] „Cît mai este cu putință, descruntă-te, bătrîne!" (Horațiu, *Epod.*, XIII, 7).

[134] „Tristețea trebuie înveselită prin glume". (Sidonius Apollinaris, *Epist.*, I, IX).

[135] „O aroganță tristă pe un chip aspru". (Buchanan, *Ion Botezătorul, Prolog*, 31).

[136] „Această lume cu fruntea severă își are pederaștii". (Martial, VII, LVII, 8).

[137] De fapt Aster. Stella este traducerea latină. Viața lui Platon, în Diogenes Laertios.

[138] „Să nu-i fie rușine a spune ce nu-i rușine a simți!".

[139] Atît comparația cu mușchii cît și cea cu lipitorile sînt din Plutarh, *Despre liniștea trupului.*

[140] „De ce nimeni nu-și mărturisește viciile? Fiindcă încă le practică. Trebuie să fii treaz ca să-ți povestești visurile". (Seneca, *Epist.*, 53).

[141] După Seneca, *Epist.*, 53.

[142] Diogenes Laertios, I, 36, din care a fost trasă versiunea aranjată de Montaigne.

[143] Callist, în *Istoria ecleziastică*.

[144] Ariston din Chios, filozof din secolul al III-lea î.e.n., fundatorul şcolii adiaforistice. El aşeza înţelepciunea în indiferenţă.

[145] Arhelau, rege al Macedoniei (413—399 î.e.n.), a pierit asasinat.

[146] Vrînd să înţeleagă că doamnele nu vor îndrăzni să citească decît pe ascuns cele scrise în acest capitol, fiindcă Montaigne vorbeşte prea liber de ale dragostei.

[147] Versuri traduse de Amyot după Plutarh, din *Trebuie ca un filozof să stea de vorbă cu principii*, c. 5.

[148] „Tu, zeiţă (Venus), tu singură cîrmuieşti natura! Fără tine nimic nu se ridică la ţărmul divin al zilei! Fără tine nimic nu este în fericire, fără tine nimic iubit!" (Lucreţiu, I, 22).

[149] „Din vechea mea ardoare recunosc urmele". (Vergiliu, *En.*, IV, 23).

[150] „Ca în iarna anilor mei această căldură să-mi rămînă". (Jean Second, *Elegii*, I, III, 29).

[151] „Astfel pe Egee, Achilon şi Notus se liniştesc, după ce au răscolit-o. Dar nu dintr-odată: zgomotul lor, mişcările lor fac multă vreme marea tulburată şi valurile agitate". (Tasso, *Ierusalimul eliberat*, XII, LXIII).

[152] „Şi versul are degete". (Iuvenal, VI, 196).

[153] „Zeiţa (Venus) spusese. Braţe albe în jurul gîtului, scrupulele zeului (Vulcan) se topesc în dulcea îmbrăţişare. Flacăra pe care o cunoaşte îl cuprinde, arsura pătrunde prin măduvă şi topeşte oasele învinse. Astfel, fulgerul plesneşte în cerul care tună şi cu o brazdă de foc fuge dintr-odată prin văzduhuri". (Vergiliu, *En.*, VIII, 387).

[154] „La aceste cuvinte o strînge aşa cum se aştepta: şi culcat pe sînul soţiei, el se lasă cu întregul trup în liniştea somnului". (Vergiliu, *En.*, VIII, 404).

[155] În *Eseuri*, cartea I, cap. XXX.

[156] „Astfel încît să apuce cu sete darurile Venerei şi să le păstreze în adînc". (Vergiliu, *Georg.*, III, 137).

BIBLIOTECA ORĂȘENEASCĂ PAȘCANI

[157] Acest tablou al regimului castelor este luat de Montaigne din istoricul portughez Osorio.

[158] „Pe care torța căsătoriei o uni omului iubit". (Catul, LXIV, 79).

[159] „Omul este omului fie un zeu, fie un lup". Prima sentență: *Homo homini Deus* este a poetului comic Cecilius, după Symmachus, *Epist.*, X, 104. Cea de-a doua: *Homo homini lupus* este din Plaut, *Asinaria*, act. II, sc. IV, v. 88.

[160] „Îmi este dulce mie să trăiesc cu gîtul liber". (Pseudo-Gallus, I, 61).

[161] Zicală populară care nu se poate traduce rimat păstrînd exact sensul.

[162] „O fatalitate se leagă de acele părți pe care haina trebuie să le ascundă. Fără favoarea astrelor la nimic nu servește membrului tău să fie mare în taină". (Iuvenal, IX, 32).

[163] Infidelitatea lui Iupiter, gelozia Iunonei, nenumăratele viclenii întrebuințate de soț, cruntele răzbunări ale soției constituie un lung capitol foarte colorat al mitologiei.

[164] Isocrate, orator grec, născut la Atena în 436, moare în 338 î.e.n.; timiditatea sa și slăbiciunea îl împiedicară să vorbească în public și s-a mulțumit să fie dascăl de elocință. A avut ca elevi figuri celebre ale timpului său. După ce macedonenii au victoria de la Cheroneea asupra compatrioților săi, se sinucide ca să șteargă învinuirea ce i se adusese de a favoriza planurile lui Filip al Macedoniei de aservire a Greciei. Scrierile lui Isocrate sînt remarcabile prin eleganța, melodicitatea stilului și este considerat, pe bună dreptate, ca unul din marii scriitori ai Aticei.

[165] Tiresias, unul dintre celebrii oracoli ai antichității.

[166] „Și una și cealaltă Veneră de el erau cunoscute". (Ovidiu, *Metam.*, III, 323).

[167] Flavius Vopiscus Proculus. Generalul roman Proculus, în timpul domniei (276—282) lui Proca, este proclamat împărat de armatele din Galia.

[168] Messalina (m. 48 e.n.), a treia soție a împăratului Claudiu, mama lui Britanicus și a Octaviei, viitoarea soție a lui Nero.

[169] „Arzînd încă de voluptate, ea se retrage epuizată dar nesăturată". (Iuvenal, *Sat.*, VI, 128).

[170] „Hotărîrea reginei Aragonului" este menționată de jurisconsultul Nicolas Bohier în „Deciziile Parlamentului din Bordeaux", Deciz. 317, nr. 9: „În care", spune el cu naivitate dar poate mai degrabă cu haz, „nu atîta de mirare este puterea bărbatului cît cearta soției".

[171] „Pudoare, sau hai la judecată! Am plătit foarte scump scula bărbăției tale, nu mai este a ta, Bassus, ai vîndut-o" (Martial, XII, XCIX, 10).

[172] Leonora, născută la 28 octombrie 1571, singura dintre cele șase fiice care a trăit ale lui Montaigne. Montaigne nu a avut băieți.

[173] Între 15 și 17 ani.

[174] „Fecioara nubilă învață cu plăcere să danseze dansurile din Asia, își frînge mădularele și visează încă din copilărie iubiri impudice". (Horațiu, *Ode*, III, VI, 2).

[175] *Amadis din Galia*, roman spaniol sau portughez scris în 1342 de Vasco da Lobeira, adăugit de Montalvo către 1485: tipărit prima oară în spaniolă în 1508 și în franceză între 1540 și 1556. Amadis, tipul celui mai perfect cavaler și al îndrăgostitului credincios, este presupus a fi trăit în Galia puțin după creștinarea acesteia. Este supranumit Cavalerul cu Leul sau Frumosul tenebros. Primele 4 părți îi sînt consacrate, cele următoare fiului său. Această carte a avut o oarecare influență asupra moravurilor feudale.

[176] Boccaccio Giovani — unul dintre cei mai mari scriitori italieni (1313—1375). A scris o operă vastă în italiană și latină, în proză și în versuri, dar gloria i-a asigurat-o celebrul său *Decameron*. Opera sa italiană care cuprinde o viață a lui Dante și un comentariu asupra *Infernului* constituie uneori pagini de erudiție. Prieten cu Petrarca, acesta l-a influențat în a doua parte a vieții sale. La rîndul său opera sa a stat la baza scrierilor lui Chaucer, Shakespeare; mai tîrziu se regăsesc influențe în La Fontaine și A. de Musset.

[177] Aretino, Pietro din Arezzo, poet renumit prin scrierile sale licențioase și satirice (1492—1557). Atacurile sale împotriva nobilimii, preoțimii și mănăstirilor au făcut să fie rînd pe rînd alun-

gat din Arezzo, Peruza şi Roma. După multe aventuri se instalează la Veneţia în 1527. De la el au rămas scrisorile, sonete, comedii, psalmi etc.

178 „Venus însăşi le-a plăsmuit". (Vergiliu, *Georg.*, III, 267).

179 „Niciodată o albă porumbiţă, sau mai lascivă pasăre dacă cunoaşteţi, n-a întrebuinţat mai multă ardoare în a căuta sărutările pe ciocul pe care îl muşcă, decît femeia în dragoste cînd poate totul să facă". (Catul, LXVI, 125).

180 „Cutare carte ce ne vine de la stoici voluntar trenează pe pernele de mătase". (Horaţiu, *Epod.*, VIII, 15).

181 La Babilon, în Cipru, la Heliopolis, în Fenicia. După Herodot, 1, 199; Strabon, XVI; Eusebiu, *Viaţa lui Constantin al III-lea*, III, 58 ş.a.

182 Ştersătură: *S'ils n'y entroient chastes par consciance, c'estoit au moins par satieté*..

183 „Nu este de mirare că abţinerea este necesară neabţinerii şi focul stinge incendiul" (autor necunoscut).

184 Herodot (II, 48) spune numai: nu cu mult mai mic decît restul corpului.

185 Papa Paul al IV-lea.

186 „A etala nuditatea privirilor duce la viciu". (Ennius, citat de Cicero, *Tuscul.*, IV, 33).

187 Buna zeiţă — bona dea — divinitate romană, al cărei nume rămîne incert. După părerea care pare să fie cea mai verosimilă acest supranume ar desemna-o pe casta şi înţeleapta fiică a lui Faunus.

188 „Toate speciile, oameni, fiare, rase ale apelor, turme, zbor de păsări multicolore, se reped în aceste furii şi flăcări ale amorului" (Vergiliu, *Georg.*, III, 242).

189 În *Timeu*.

190 Livia (58 î.e.n.—29 e.n.), soţia lui Octavian August, mama lui Tiberiu şi Drusus.

191 Platon, în *Republica*, V, aplică această maximă tuturor femeilor, nu numai lacedemonienilor.

[192] Ştersătură: *à luxure par leur présence. Si c'estoit à elles de dogmatiser en telles choses diroient elles pas que pour cette raison il vaudroit mieux que ce fut à nous de changer en elles.* Reflecţia la care a renunţat Montaigne este plină de subtilă ironie la adresa dogmaticii şi de curtenie faţă de femei. Dar textul trece sub cenzură şi o astfel de frază ar fi putut fi foarte comentată.

[193] „Ai vrea tu pentru toate comorile Persiei, cele din Mygdon, din mănoasa Frigie, cele de care este plină ţara Arabiei, să schimbi un singur fir de păr al Liciniei, cînd ea se oferă sărutărilor savuroase sau refuză, cu dulce asprime, ceea ce ea vrea mai mult decît tine care le cauţi, ceea ce ea mai întîi va cere?" (Horaţiu, *Ode*, II, XII, 21).

[194] „Puterea diavolului este în şalè". (Sf. Ieronim, *Împotriva lui Jovin*, II).

[195] Jérôme (Ieronim), părinte al bisericii latine (347—419), apologist viguros şi violent căruia i se datoreşte traducerea *Bibliei*, în limba latină, numită *Vulgata;* afară de acest monument s-au păstrat mai multe tratate şi scrisori.

[196] „Se interzice a se aprinde de la flacără o torţă? Ele dau mereu şi fără să scadă cu nimic". (Ovidiu, *Ars amandi*, III, 93; *Priapea*, III, 2).

[197] „Prin fierul soţului înjungheat, nici un adulter nu a colorat apele Stixului prin sîngele său răspîndit". (Jean Second, *Elegii*, I, VII, 71).

[198] Lepidus, triumvir cu Antoniu şi Octavian, mare pontif, moare în 13 e.n.

[199] „Săracul de tine, cu soartă potrivnică, cînd tras de picioare, prin uşa deschisă, vei fi îngropat de-a dreptul cu lăcrămioarele şi hreanul" (Catul, XV, 17). Aluzie la supliciul pe care atenienii îl rezervau adulterului surprins asupra faptei.

[200] „Şi unul dintre zei, şi nu dintre cei mai austeri, doreşte a dezonora asemenea". (Ovidiu, *Metam.*, IV, 187).

[201] „Ce cauţi în aceasta? Încrederea în mine ce-ai făcut cu ea, Zeiţă?" (Vergiliu, *En.*, VIII, 395).

[202] „Mama pentru fiul ei îţi cere arme". (Vergiliu, *En.*, VIII, 383).

[203] „Să înarmăm după cum se cuvine un războinic atît de curajos". (Vergiliu, *En.*, VIII, 441).

[204] „În mod injust se compară oamenii, zeilor". (Catul, LXVIII, 141).

[205] „Iunona, regina zeilor, a ars de gelozie adesea, căci soţul ei o înşela în fiecare zi". (Catul, LXVIII, 138).

[206] „Nici o ură neiertătoare, afară de cea a dragostei". (Properţiu, II, VIII, 3).

[207] Tacitus (*Anale*, XIII, 44).

[208] „Şi se ştie ce poate furia unei femei". (Vergiliu, *En.*, V, 6).

[209] Herodot (IV, 2), spune numai că sciţii îşi orbeau sclavii.

[210] În *Odiseea*, XVII, 347.

[211] „Din care atîrnă lînced un membru pueril care niciodată nu a atins tunica la mijloc". (Catul, LXVII, 21).

[212] „Eu fac adesea ceea ce se face fără martori". (Marţial, VII, LXI, 6).

[213] „Sînt mai puţin jignit de fată mai naivă". (Marţial, VI, VII, 6).

[214] „O moaşă încercînd cu mîna virginitatea unei fete, fie din rea-voinţă, fie din neştiinţă, fie din întîmplare, a deflorat-o". (Augustin, *De civit. Dei*, I, 18).

[215] Fatua sau Fauna, fiica sau soţia lui Faunus. Vezi şi nota 187.

[216] Faunus, fiul lui Picus, nepotul lui Saturn — considerat vechi rege civilizator al Latiumului. Oricum ar fi Faunus, în vechii autori, se arată a fi fost primul legislator şi civilizator.

[217] Diogenes Laertios, II, 105 şi Aulus Gellius, II, 8, care spune numai că Fedon, fiind sclav, stăpînul său îl constrîngea să se prostitueze.

[218] Herodot atribuie acest obicei lidienilor, I, 94; babilonienilor, I, 96 etc.

[219] „Pune-o să fie păzită. Cine va păzi paznicii tăi? Nevasta ta se pricepe, va începe cu ei". (Iuvenal, VI, 247).

[220] „Da, pînă la general, la comandantul-șef, care în atîtea feluri fac mai mult ca tine, păcătosule!" (Lucreţiu, III, 1039 și 1041).

[221] „Plîngerilor noastre soarta își refuză urechi". (Catul, LXIV, 170).

[222] Pittacos (600 î.e.n.) — unul dintre cei 7 înțelepți ai Greciei. Este celebru ca om politic și poet elegiac, dar nu ni s-au păstrat de la el decît rînduri amintite de D.L.

[223] Versiune aranjată de Montaigne, după Valerius Maximus, II, VI, 7.

[224] „Și fără încetare caută prilej de greșeală". (Ovidiu, *Tristia*, IV, I, 34).

[225] „Vreți? Ele: «Nu!» Refuzați? Ele: «Dimpotrivă»". (Terenţiu, *Eunuchus*, act. IV, sc. VIII, v. 43).

[226] „Prin drumurile îngăduite este rușinos să mergi". (Lucan, II, 446).

[227] Soția lui Claudiu a rămas celebră prin frumusețe și depravare. Numele ei a devenit sinonim cu depravarea însăși. (Vezi și nota 168).

[228] „Ea aruncă toate frînele care-i zălogesc furiile". (Vergiliu, *En.*, XII, 499).

[229] „Adesea Marte, zeu sălbatic și principe al bătăliilor, vine să se refugieze, zeiță, pe sînul tău, învins de rana veșnică a dragostei. Cu amor se hrănește, fixează ochii săi avizi pe ai tăi și suflarea sa buzelor tale se amestecă. Se odihnește culcat lîngă trupul tău sacru. Îmbrățișează-l, divino, și plînge-te ușurel". (Lucreţiu, I, 33).

[230] Aruncat îndărăt (învins), hrănește, observă cu atenție, cu moliciune, se încălzește, se zguduie, suspendat, aleargă; îmbrățișează, revărsat (culcat).

[231] „Toată vorbirea lor este bărbătească, nu sînt amuzați de floricele" (Seneca, *Epist.*, 33).

[232] Ștersătură: *Qui signifie plus qu'elle ne dit.*

[233] „Inima face elocința". (Quintilian, X, VII, 15).

[234] În *Viața lui Demostene*, Plutarh spune, vorbind despre limba latină pe care începuse s-o învețe tîrziu: „Nu am învățat atît, nici înțeles atît lucrurile prin vorbire, cît, prin oarecare întrebuințare și cunoaștere pe care o aveam despre lucruri am ajuns să înțeleg altfel cuvintele". (Traducerea este după versiunea lui J. Amyot).

[235] Paragraful acesta și cel următor sînt ilustrative pentru cititorul român astăzi, cînd limba noastră are nevoie să fie lucrată în sensul cerut de Montaigne ca să ajungă să dea toată puterea ei de realizare pe înțelesul multiplu al problemelor actuale.

[236] Leon Hebreul (1460—1520), rabin care trăia în vremea lui Ferdinand Catolicul. El este autorul *Dialogului despre dragoste*, tradus din italiană în franceză și foarte răspîndit în secolul al XVI-lea.

[237] Marsilio Ficino (1433—1499), elinist și filozof italian, a tradus opera lui Platon și a compus diverse lucrări de metafizică.

[238] Bembo, Pietro (1470—1547), cardinal, autorul unui poem licențios *Gli Asolani* pe care Jean Martin l-a tradus sub titlul: *Les Asolains de la Nature d'amour*, Paris, 1547.

[239] Equicola Mario (1470—1525), teolog și filozof, autorul unei lucrări intitulată *Della natura d'amore.*

[240] După Valerius Maximus, Aulus Gellius, Plutarh: Antigenides.

[241] D.L., VII, 32; *capere* (condiment format din boabe care cresc în țări calde, pe tufe ale plantei din familia caperaceelor).

[242] „Ce joc crud este acesta!" (Claudian, *In Eutropium*, I, 24).

[243] „A spune adevărul rîzînd, de ce nu?" (Horațiu, *Sat.*, I, I, 24).

[244] „Ne e rușine că existăm". (Terențiu, *Phormion*, I, III, 20).

[245] După Raemond ar fi vorba de Margareta de Valois, regina Navarei.

[246] „Schimbînd atrăgătoarele lor case pentru pribegie". (Vergiliu, *Georg.*, II, 511).

[247] „Mizerabili, care merg acuzîndu-se de bucuria lor". (Pseudo-Gallus, I, 180).

[248] În original *partisanes*, femininul de la *partisans*, dar aici trebuie înțeles *partiel, particulier*, în opoziție cu *loix universelles* = legi universale, despre care Montaigne a vorbit.

[249] Vergiliu și Lucrețiu — vezi versurile lui Vergiliu despre Vulcan și Venus și ale lui Lucrețiu despre Marte și Venus.

[250] „Și cu totul lîngă trupul meu brațele mele o strîngeau goală" (Ovidiu, *Amores*, I, V, 24).

[251] Vergiliu și Lucrețiu despre Venus.

[252] „O dată focul dorinței satisfăcut se duce respectul cuvîntului dat și grija de a nu călca legămîntul". (Catul, LXIV, 147).

[253] Pe vremea lui Montaigne se obișnuia sărutarea pe gură a bărbaților în loc de a se saluta.

[254] „Nas de ciine din care atîrnă un sloi livid, barbă țepoasă, iată chipul său: de o sută de ori mai bine ar fi să-i săruți fundul". (Marțial, VII, XCV, 10).

[255] „Oferă ele tămîia și vinul? Este femeie absentă sau femeie de marmură?" (Marțial, XI, CIII, 12 și LIX, 8).

[256] „Dăruindu-se numai ție să însemne această zi cu o piatră mai albă". (Catul, LXVIII, 147).

[257] „Suspină în brațele tale pentru un absent pe care îl iubește". (Tibul, I, VI, 35).

[258] „Desfrînarea, ca o fiară, odată iritată, prin înseși opreliștile ei este apoi eliberată". (Titus Livius, XXIV, IV).

[259] „Vedeam un cal nerăbdător de frîu, luptînd cu zăbala fugea ca fulgerul". (Ovidiu, *Amores*, III, IV, 13).

[260] Montaigne cere femeilor care încalcă legile căsniciei s-o facă astfel încît să-și mențină reputația intactă.

[261] „Născute ca să fie pasive". (Seneca, *Epist.*, 95).

[262] Ioana (1326—1382), regina Neapolului. Fiica lui Carol, Duce de Calabria și nepoata lui Robert de Anjou. La 7 ani este căsătorită cu vărul ei Andrei de Ungaria (Andreosse, în Montaigne) pentru care de la început a avut o deosebită antipatie. După o conviețuire furtunoasă Andrei este strîns de gît în 1345; Ioana avea 18 ani. Puțin după aceea, se căsătorește cu Ludovic de Tarent, un alt văr și poate amantul și complicele ei. După moartea,

în 1362, a acestui de-al doilea soț, Ioana se căsătorește cu Iacob de Aragon, regele Majorcei, care o părăsește și moare în 1376 cînd Ioana se căsătorește cu Oto de Brunswick; aceasta îl supără pe Carol de Durazzo a cărui soție era moștenitoarea prezumtivă a Neapolului. Carol invadează teritoriul regatului, o prinde pe Ioana și o livrează regelui Ungariei care o dușmănea pentru asasinarea fratelui său Andrei. Ioana este ucisă de acesta prin înăbușire.

263 „Încercînd cu coapsa și neîntîlnind decît moliciunea membrului pe care mîna ei se osteneşte să-l ridice, ea părăsește enervată așternutul". (Marțial, VII, LVII, 3).

264 „Ar fi trebuit luat de altundeva un soț mai voinic și care să poată să-i dezlege fecioarei centura". (Catul, LXVII, 27).

265 „Dacă blîndei munci el nu-i dă de capăt". (Vergiliu, *Georg.*, III, 127).

266 „Moale pentru un atac unic". (Horațiu, *Epod.*, XII, 15).

267 „Nu aveți a vă teme de omul care, vai, a împlinit zece lustre" (75 de ani) (Horațiu, *Ode*, II, IV, 22).

268 „Un fildeș indian pe care purpura îl pătrunde, un alb crin care roșește în reflectarea trandafirilor". (Vergiliu, *En.*, XII, 67).

269 „Privirea, în tăcere, este încărcată de reproșuri" (Ovidiu, *Amores*, I, VII, 21).

270 „Dacă am scula prea scurtă și nu destul de groasă". (*Priap.*, LXXX, 1).

271 „Matroanele nu văd (ele știu destule!) o sculă micuță decît cu neplăcere". (*Priap.*, VIII, IV).

272 Ștersătură: *Ma preface liminere montre que je n'esperois pas tout. Les plus sages et sains escris des auteurs m'ont enhardi. Et le recueil qu'on a fait a mon premier project. Je me suis picqué à rompre la glace.* Pasajul manuscris este în parte ros sau indescifrabil.

273 „Că un om, care este unul, să se acomodeze la o așa mare diversitate de obiceiuri, de discursuri și de voințe". (Cicero, *Candidatură la Consulat*, XIV).

274 „Dacă nu este adevărat că despicătura ta este mică, să mor!" (Théodore de Bèze, *Juvenilia*, ed. din 1578, p. 88).

275 Saint-Gelais (*Opere*, ed. din Lyon, 1574, p. 99).

276 „Dacă vreun dar strecurat v-a venit în parte, noaptea". (Catul, LXVIII, 145).

277 „Pe zidurile templului un *ex-voto consacră*, pentru zeul mărilor, straiele mele udate de naufragiu". (Horaţiu, *Ode*, I, V, 13).

278 „A pretinde să-i dai o regulă sigură este judecat a voi să lipseşti de judecată". (Terenţiu, *Eunuchus*, act. I, sc. 1, v. 16).

279 „Nici un viciu nu este conţinut în sine". (Seneca, *Epist.*, 95).

280 „Păr alb de curînd, bătrîneţe semeaţă încă, din ce Lachesis (una din cele trei Parce) să toarcă un rest, picioare care continuă să mă poarte, o mînă fără toiag". (Iuvenal, III, 26).

281 Anacreon, poet liric grec, născut la Teos în Lidia (560—478 î.e.n.). Din opera sa nu s-au păstrat decît fragmente. Odele anacreontice, care pe nedrept i s-au atribuit, sînt ulterioare, ele celebrează plăcerea, masa bună şi strălucitoare prin veselie şi graţie.

282 „Cine ridică mai rigid un membru neobosit decît arborele proaspăt plantat pe colină". (Horaţiu, *Epod.*, XII, 19).

283 „Ca tinereţea de foc să vadă, cu un mare hohot de rîs, torţa noastră care cade făcută scrum?" (Horaţiu, *Ode*, IV, XIII, 26).

284 Bion, după D.L., IV, II, 47.

285 „Făceţi-mi bine pentru voi".

286 „Nu vreau să smulg barba leului mort". (Marţial, X, XC, 10).

287 Aluzie la Ovidiu, din care Montaigne dă un citat în continuare.

288 „Zeii să poată într-o zi să mi te arate astfel, să înapoieze sărutărilor însetate acel păr ofilit, să strîngă braţele mele pe trupul tău slăbit". (Ovidiu, *Epistulae ex Ponto*, I, IV, 49).

289 „Pune pe acest băieţandru în corul fetelor, păr fluturînd, chip ambiguu şi cunoscătorii n-au să bage de seamă". (Horaţiu, *Ode*, II, V, 21).

290 Pentru că ucideau dragostea, după cum Harmodiu şi Aristogiton îl uciseseră pe tiran. Cei doi atenieni conspiraseră împo-

triva fiilor lui Pisistrate şi reuşiră să-l ucidă pe Hiparc, dar Hippias reuşi să-i prindă şi să-i execute. Mai tîrziu atenienii au făcut statuile lor şi au dat serbări în cinstea amintirii celor doi tiranicizi.

291 „Căci zboară mult departe de stejarii despuiaţi". (Horaţiu, *Ode*, IV, XIII, 9).

292 „Dragostea nu cunoaşte reguli". (Sf. Ieronim, *Epistolă către Chromatius*).

293 „Căci dacă citeodată ajungi să dai lupta, e un mare foc de paie, unde flacăra este fără putere şi furia fără fruct". (Vergiliu, *Georg.*, III, 98).

294 „Este povestea fructului, dar ascuns al îndrăgostitului, căzut dintr-un sîn cast de copilă. Sărăcuţa, uitase că era ascuns acolo! Maica ei vine, ea se scoală, fructul cade, lunecă la picioarele copilului, sare, se rostogoleşte departe. Obrazul i se îmbujorează: el mărturiseşte (obrazul) greşeala". (Catul, LXV, 19).

295 Titlul în original este: *Des coches*. Cuvîntul *coches*, întrebuinţat de Montaigne înseamnă textual: corset rudimentar. Limba română nu posedă echivalent. S-a mers la sensul acesta de „corset", ca la o îngrădire, o limitare, pînă unde este justificată acceptarea chiar a unor neadevăruri pentru frumuseţea cu care au fost exprimate, etc.

296 „Căci nu ajunge să se indice o cauză. Să sugerăm mai multe: una va fi cea bună". (Lucreţiu, VI, 704).

297 „Eram prea bolnav ca să mă gîndesc la primejdie". (Seneca, *Epist.*, 53).

298 „Cu cît ţi-e mai puţin teamă cu atît mai puţin eşti în primejdie". (Titus Livius, XXII, V.).

299 În *Viaţa lui Carol Magnus* de Eginhard.

300 Cybella — pămîntul, zeiţa frigiană care prin confundarea mai multor culturi devine una din divinităţile cele mai importante ale panteonului roman. Zeiţa avea un car tras de doi lei sau tigri. Unele legende spun că aceştia sînt Atalanta şi soţul ei. (Ovidiu, în *Metamorfoze*).

301 Isocrate, atenian şi patriot, nu putea să aibă un rege; este numai chipul în care Montaigne vorbeşte de discursul acestui maestru al elocinţei făcut pentru Nicocles din Salamina.

[302] Caterina de Medicis, soţia lui Henric al II-lea, mama celor trei regi ai Franţei: Francisc al II-lea, Carol al IX-lea şi Henric al III-lea şi al Margaretei de Valois, soţia lui Henric al IV-lea. Italiancă de origine, fiică a lui Laurenţiu de Medicis, supranumit Magnificul, a introdus la curtea Franţei un spirit de înnoire şi întreprindere.

[303] Pont-Neuf — Podul cel Nou — care încă astăzi păstrează acest nume, a fost clădit de Henric al IV-lea şi Montaigne a avut o justificată susţinere, căci nu l-a văzut terminat. Statuia regelui, ridicată la unul din capetele podului, este singura statuie de rege care nu a fost doborîtă în timpul Marii Revoluţii. Regele Henric al IV-lea este regele popular prin excelenţă. Pont-Neuf leagă insula de la Cité pe care se află clădită celebra catedrală Notre-Dame de malul drept al Senei.

[304] „Nici o artă nu se are pe sine ca ţintă". (Cicero, *De finibus*, V, VI).

[305] „Să se semene cu mîna, nu cu sacul". Acest verset, pe care Montaigne îl traduce după ce l-a citat, este luat dintr-un tratat al lui Plutarh, intitulat: *Dacă atenienii au fost mai talentaţi în ale armelor decît în ale literelor*, c. 4.

[306] „Cu cît l-ai exersat mai mult, cu atît mai puţin îl poţi exersa. Ce e mai stupid, cînd îţi place ceva, decît de a te face incapabil de a-l face vreme îndelungată?" (Cicero, *De off.*, II, XV).

[307] „A face să treacă averi din posesiunea celor de drept în a străinilor nu trebuie să-ţi aducă numele de darnic". (Cicero, *De off.*, I, XIV).

[308] Filip al II-lea, regele Macedoniei, tatăl lui Alexandru cel Mare.

[309] Probus, împărat roman (n. 232 e.n.), general sub Aurelian şi Tacitus. Ca general, a organizat luptele împotriva popoarelor năvălitoare, a recucerit Egiptul. Legiunile îl aleg ca împărat, dar tot ele îl masacrează, răsculate din cauza severităţii disciplinei pe care încearcă s-o impună.

[310] „Portic strălucind de aur, împrejmuire de nestemate". (Calpurnius, *Eclog.*, VII, 47).

[311] „Să plece, spuse el! Neplătind censul, să părăsească scaunul cavaleresc cu oprobriu!" (Iuvenal, III, 153).

[312] „Am văzut adesea o parte din arenă coborînd, şi, din gol, cu fiarele, crescînd, în pădurile pe care le adăposteau aceste prăpăstii, scoarţa îngălbenită pe trunchiul arborilor de aur. Am văzut nu numai monştri ai pădurilor, dar foce amestecate printre urşi care se băteau şi turme hidoase de adevăraţi cai marini". (Calpurnius, *Eclog.*, VII, 64).

[313] „Deşi un soare de foc pîrjoleşte amfiteatrul, vălurile sînt scoase cînd apare Hermogene". (Marţial, VII, XXIX, 15).

[314] „Aurul din care sînt ţesute ilumineză dungile". (Calpurnius, *Eclog.*, VII, 53).

[315] Tot acest pasaj cu jocurile de circ şi citatele este inspirat din Justus Lipsius, *De Amphitheatro.*

[316] „Mulţi eroi, înaintea lui Agamemnon, au trăit dar pe ei nu-i plîngem: marea noapte se întinde, ea ni-i ascunde". (Horaţiu, *Ode,* IV, IX, 25).

[317] „Înainte de războiul troian, înaintea morţii Troiei, multe alte fapte măreţe îşi avuseseră poeţii". (Lucreţiu, V, 327).

[318] În *Timeu* al lui Platon.

[319] „Dacă am avea sub priviri mărimea fără margini şi totalitatea spaţiului şi a timpului, unde mintea care se cufundă şi se străduieşte parcurge toate dimensiunile fără să întîlnească vreodată hotar care să oprească, atunci, în această imensitate ne-ar apare o energie infinită, creatoare de nenumărate forme". (Cicero, *De nat. deor.*, I, XX). Dar Montaigne a modificat textul lui Cicero, adăugînd *emporum* şi subliniind *appareret formarum* prin *volitat atomarum.*

[320] „În aşa măsură vîrsta noastră declină şi pămîntul nostru de asemenea". (Lucreţiu, II, 1136).

[321] Lucreţiu.

[322] „Universul, după mine, este încă în floare. Lumea este încă recentă, e născută de puţină vreme. De aceea unele arte sînt mereu în creştere, de aceea arta noastră navală face numeroase progrese". (Lucreţiu, V, 331).

[323] Lumea nouă, America.

[324] Vezi *Eseuri,* cartea I, cap. XXXI.

[325] Regele Atahualpa; cf. Robertson, *Istoria Americii*, cartea a VI-a.

[326] Guatimozin.

[327] Filip al II-lea, regele Spaniei, fiul lui Carol Quintul.

[328] Celebrul drum al incaşilor a cărui descriere se găseşte în autorii spanioli G. de la Vega, IX, 13; Zarate, I, 13 etc. Totuşi, după *Istoria Americii* de Robertson, cartea a VII-a, povestirile sînt numai în parte vrednice de crezare.

[329] Aceste pagini asupra Americii sînt, în ceea ce priveşte fondul, luate din *Istoria Generală a Indiilor* de Lopez de Gomara, pe care Montaigne l-a citit cu spirit critic şi cu o luciditate plină de omenie.

[330] În opoziţie cu Cezar care prefera să fie primul într-un sat decît al doilea la Roma; cf. Plutarh, *Viaţa lui Cezar*, c. 3.

[331] Balbus, Quintus Lucilius, filozof roman din primul secol î.e.n. În dialogul *De natura deorum*, al lui Cicero, el este cel care expune părerile stoicilor. Probabil la acesta face aluzie Montaigne.

[332] Regulus — Marcus Attilius, general roman, mort către 250 î.e.n. Consul în 267, an în care a cucerit Brundisium şi a primit onorurile triumfului. Consul a doua oară în 256 a învins împreună cu Manlius flota cartagineză de 350 de nave condusă de Hannon şi Hamilcar. Manlius se întoarse la Roma în timp ce Regulus continua lupta, învingînd trei generali cartaginezi într-o mare bătălie, cuceri oraş după oraş — printre care Tunisul. În sfîrşit, cartaginezii reuşiră să-l ia prizonier. După cinci ani de sclavie a fost trimis la Roma cu o ambasadă, punîndu-i-se condiţia că dacă negocierile nu vor fi încununate de succes să se întoarcă. Regulus se luptă cu întreg Senatul ca să nu se facă pace cu cartaginezii şi astfel împiedică succesul negocierilor; apoi se întoarse la Cartagina. Tradiţia povesteşte îngrozitoarele torturi prin care cartaginezii l-ar fi ucis. Istoricii moderni se îndoiesc de adevărul acestor relatări. Regulus întruchipează pentru istoricii romani chipul desăvîrşitului curaj civic.

[333] Montaigne face aluzie la paralela dintre cei doi romani din Cicero, *De finibus*, II, XX.

[334] Dialogul lui Buchanan, *De Jure regni* şi răspunsul lui Blackwood.

[335] Ştersătură: *Le mal est à l'homme bien à son tour, et le bien mal. Ny la douleur ne luy est tousjours à fuir, ny la volupté tousjours à suivre.*

[336] Caius Asinius Pollio, general roman (76 î.e.n. — 5 e.n.). Partizan al lui Cezar în războiul civil şi multă vreme în preajma sa, valoros om de arme, dar şi valoros om de carte. A scris o istorie a războiului civil şi cîteva tragedii care nu ni s-au păstrat. El a creat prima bibliotecă publică la Roma.

[337] Vezi nota 619, cartea a II-a.

[338] „Nu vezi cît de prost trăieşte fiul lui Albus, cît de sărac este Barrus? Pilde pentru risipitori". (Horaţiu, *Sat.*, I, IV, 109).

[339] Pausanias — istoric şi geograf grec, secolul al II-lea î.e.n.

[340] Capitolul III din cartea a III-a.

[341] Ştersătură: *Les amitiés ne me semblent assez vigoureuses et genereuses si elles ne sont quereleuses.*

[342] „Căci nu se poate discuta fără a disputa". (Cicero, *De finibus*, I, VIII).

[343] Plutarh, *Despre ruşinea cea rea*, c. 12, unde vorbeşte de un Antistene supranumit Hercule.

[344] Cartea a VII-a, către sfîrşit.

[345] „Scrisuri care nu vindecă nimic" (Seneca, *Epist.*, 59).

[346] „Nici a trăi mai bine, nici a judeca mai clar". (Cicero, *De finibus*, I, XIX).

[347] „Ascunzîndu-se în umbra altuia". (Seneca, *Epist.*, 33).

[348] Heraclit; Iuvenal, X, 32.

[349] „Fiecăruia îi place mirosul propriului său gunoi". (Vechi proverb care, sub o formă puţin schimbată, figurează în *Adagia* de Erasmus, III, IV, 2).

[350] „Haide, adincul nebuniei a scăzut? Mai adaugă". (Terenţiu, *Andria*, act. IV, sc. II, v. 9).

[351] Platon, în *Gorgias*.

[352] „Bunul-simţ este rar la aceşti măreţi ai soartei". (Iuvenal, VIII, 73).

[353] „Ca acea maimuță, maimuțărind chipul omului, pe care un băietan șugubăț o înveșmîntă cu o bucată de mătase, lăsîndu-i spatele și fundul gol, și de care mesenii rîseră" (Claudian, *In Eutropium*, I, 303).

[354] Megabyse (secolul al V-lea î.e.n., general al lui Artaxerxe), a zdrobit revolta Egiptului și Babilonului și a fost învins de Cimon. Probabil cel la care face aluzie Montaigne.

[355] Apelles, ilustru pictor grec; s-a născut la Efes și a trăit la curtea lui Alexandru cel Mare al cărui portret l-a făcut.

[356] „Virtutea unui principe este de a cunoaște pe ai săi". (Marțial, VIII, XV).

[357] „Soartele deschid căile". (Vergiliu, *En.*, III, 395).

[358] „Abandonează restul zeilor". (Horațiu, *Ode*, I, IX, 9).

[359] „Totul se schimbă în minți: inimile urmăresc cînd o mișcare, cînd alta; astfel nori pe care vîntul îi mînă". (Vergiliu, *Georg.*, I, 420).

[360] Tucidide, istoric grec (către 465 — către 395 î.e.n.), autor al *Istoriei războiului peloponeziac*, povestit de la început pînă în 411 î.e.n. Plin de grija de a rămîne imparțial, povestește faptele concis și căutînd să explice cauzele. Este istoricul cel mai profund al antichității eline.

[361] „Cel pe care soarta îl ridică la întîiul rang, din aceasta noi concludem toți că este un om mare". (Plaut, *Pseudolus*, II, III, 15).

[362] „Trebuie să privești nu numai ce spune fiecare, dar încă ce gîndește fiecare și chiar și la motivele pe care le are fiecare ca să gîndească cum gîndește". (Cicero, *De off.*, I, 41).

[363] Hegesias (secolul al III-lea î.e.n.), filozof grec din școala cirenaică. Pesimismul lui transmis discipolilor săi a dus la numeroase sinucideri.

[364] Contele d'Enghien (1548), regele Henric al II-lea al Franței ucis la un turnir de lancea lui Montgomery (1559) care i-a pătruns în ochi.

[365] „Lucrarea pe jumătate făcută a fost scoasă de pe nicovală". (Ovidiu, *Tristia*, I, VII, 29).

366 „Binefacerile sînt plăcute atît timp cît par să poată fi răscumpărate. Dacă depășesc cu mult această putință, în loc de recunoștință noi le plătim cu ură". (Tacitus, *Anale*, IV, XVIII).

367 „Căci cel care găsește rușinos de a nu răscumpăra (de a se revanșa) ar vrea să nu aibă față de cine să se răscumpere". (Seneca, *Epist.*, 81).

368 „Cel care nu crede că poate satisface nu poate deveni un prieten". (Q. Cicero, *De Petitione consulatus*, IX).

369 După comentatorii lui Montaigne, Ludovic de Foix, conte de Gurson, sau unul dintre cei doi frați ai săi.

370 Ediția din 1588: *Il n'est pas en cela moins curieux et diligent que Plutarque qui en faict expresse profession.*

371 Ediția din 1588: *Et si n'en a point oublié ce qu'il devoit à l'autre partie.*

372 Tacitus.

373 Reflecții caracteristice asupra libertății de credință pe care Montaigne le face, deși profesează credința catolică tradițională.

374 Ale lui Tacitus.

375 „În adevăr, scriu aici mai mult decît cred: fiindcă nu îndrăznesc nici să afirm cele despre care mă îndoiesc, nici să suprim din cele ce mi-au fost transmise". (Quintus Curtius, IX, I).

376 „Aceste lucruri nu trebuie să te ostenești nici ca să le afirmi, nici ca să le infirmi. Trebuie să menții tradiția". (Titus Livius, I, *Prefață* și VIII, VI).

377 Sau mai ales despre deșertăciuni: deșertăciune a firii, deșertăciune a omului, deșertăciune despre el însuși, deșertăciune a chibzuirii, care nu a fost vreodată mai descusută, din frînturi decît în acest însemnat eseu.

378 În *Ecleziastul*, I, 2: *Vanitas vanitatum et omnia vanitas* — vanitate a vanităților și totul este vanitate.

379 Diomede, sau mai degrabă Didymus căruia Seneca (*Epist.*, 88) îi atribuie nu 6 000, ci 4 000 de lucrări asupra gramaticii. Diomede gramaticianul nu a lăsat decît o lucrare în trei cărți asupra limbii și versificației latine.

[380] Suetonius, *Galba*, c. 9.

[381] Michel de l'Hospital sau, după Raemond, primul președinte al Parlamentului de la Bordeaux, Langebaston.

[382] În *Cyropaedia*, I, VI, 3.

[383] „Cursul însuși al zilei nu ne este plăcut decît într-atît cît telegarii se schimbă la carul timpului". (Fragment, 678, din Petroniu).

[384] „Sau sînt vii înghețate, pămînturi muiate, arbori fructiferi chinuiți de apă, secete, sau ierni lipsite de măsură". (Horațiu, *Ode*, III, 1, 29).

[385] „Sau cerul excesiv varsă un foc păgubitor, sau bîntuie mortal ploaie și îngheț primăvăratic, sau vîntul în țarini răscolește și pustiește". (Lucrețiu, V, 216).

[386] Aluzie la răspunsul romanului acuzat de a-și repudia pe nedrept soția: „Vedeți această încălțăminte nouă, este bine făcută: sînt singurul care pot ști unde rănește".

[387] „Nu calculul veniturilor, ci felul și economia vieții, care dau măsura unei averi". (Cicero, *Paradoxa*, VI, III).

[388] Din toți copiii, Montaigne nu mai avea în viață decît o fată.

[389] Aluzie la răspunsul dat de Focion trimișilor lui Filip al Macedoniei, care îl îmbiau să primească darurile regelui, arătîndu-i că fiind săraci, copiii săi nu-i vor putea susține gloria: „Dacă îmi seamănă, spuse el, micul meu avut va ajunge să le asigure averea, căci a fost îndestulătoare pentru mine; dacă nu, nu vreau ca prin mine să hrănesc și să măresc risipa lor". (Cornelius Nepos, *Phoc.*, 6, 1).

[390] „Nu mai reziști de îndată ce te-ai lăsat antrenat". (Seneca, *Epist.*, 13).

[391] „Picătura de apă găurește piatra". (Lucrețiu, I, 314).

[392] „Sufletul atunci se împarte între mii de griji". (Vergiliu, *En.*, V, 720).

[393] „De ce nu te ocupi tu de un lucru util, să împletești mladă și trestia mlădioasă?" (Vergiliu, *Eclog.*, II, 71).

[394] „Să fie acolo adăpostul bătrîneții mele și odihna mea de oboselile pe mare și de viața pribeagă de militar!" (Horațiu, *Ode*, II, VI, 6).

[395] „De fructele minții, a virtuții și a oricărei superiorități nu ne bucurăm în cel mai înalt grad decît raportîndu-le în vreun fel la aproapele". (Cicero, *De amicitia*, XIX).

[396] „Mulți oameni au învățat să fie înșelați de frica însăși de a fi înșelați și au dat altora prin îndoială dreptul de infidelitate". (Seneca, *Epist.*, 3).

[397] Tatăl său moare în 1568. Montaigne scrie în 1586.

[398] „Sclavia este subjugarea unei minți lașe și josnice, care nu este stăpînă pe voința sa". (Cicero, *Paradoxa*, V, 1).

[399] „Simțurile, o zei, simțurile!".

[400] „Îmi place ca sticlele și tăvile să întoarcă (reflecte) chipul meu". (Horațiu, *Epist.*, I, V, 23).

[401] În scrisoarea a 9-a lui Architas.

[402] „În acest timp mai rău decît veacurile de fier, în care nu mai găsești, pentru crime, nume, nici pentru a le desemna metale în pămînt". (Iuvenal, XIII, 28).

[403] „Unde totul este confundat, cel drept și cel nedrept". (Vergiliu, *Georg.*, I, 505).

[404] „Ară înarmați. Veșnic noi prădăciuni, numai la asta le e gîndul, se trăiește din ce se fură". (Vergiliu, *En.*, VII, 748).

[405] Poneropolis (πονηρόπολις), oraș al răilor.

[406] Montaigne se referă la *Republica* lui Platon.

[407] Pyrrha — fiica titanului Epimeteu și a Pandorei, soția lui Deucalion; după mitul grecesc, care înfățișează de departe pe cel al lui Noe din *Biblie*, pămîntul fiind acoperit de ape, Deucalion și Pyrrha, după ivirea din nou a pămîntului l-au repopulat aruncînd peste umăr pietre: din ale lui Deucalion se năsteau bărbați, din ale Pyrrhei, femei.

[408] Cadmus — personaj legendar grec căruia tradiții tardive îi conferă origine egipteană sau feniciană. Pe locul pe care a fost clădită Teba, Cadmus s-a oprit din lungul drum pe care îl făcea în căutarea surorii sale Europa, furată de Iupiter sub chipul unui

taur alb. Tovarăşii lui Cadmus, intrînd după îndemnul acestuia într-o pădure consacrată lui Marte, au fost sfîşiaţi de balauri pe care Cadmus i-a ucis, apoi le-a luat dinţii şi, la îndemnul Minervei, i-a semănat. Din aceşti dinţi s-au ivit oameni gata înarmaţi. Cinci dintre ei i-au ajutat lui Cadmus să construiască Teba.

[409] Catren de Pibrac.

[410] Pibrac, Guy du Faur de, magistrat şi om de stat, moralist şi poet (1529—1584), a apărat cu vigoare la Conciliul de la Trenta, la care a luat parte ca trimis al lui Carol al IX-lea, regele Franţei, libertăţile bisericii galicane. Este mai ales cunoscut prin catrenele sale pe care Boileau şi Molière le-au făcut celebre.

[411] Cînd scrie Montaigne, moartea lui Pibrac în 1584 este foarte recentă.

[412] Paul de Foix, consilier al regelui şi ambasador al Franţei la Veneţia, mort în 1584.

[413] „Mai puţin doritori de schimbare decît de distrugere". (Cicero, *De off.*, II, 1).

[414] Pacuvius — (Calavus), poet dramatic latin (219—130 î.e.n.). Scriitorii antici sînt de acord să-l socotească unul dintre cei mai mari poeţi tragici latini.

[415] Capua. Originea oraşului este obscură. În 216 î.e.n., după bătălia de la Cannae, oraşul abandonează cauza Romei şi deschide porţile lui Hanibal, care se adăposteşte cu armatele sale iarna. În contact cu civilizaţia decadentă a locuitorilor, cartaginezii se moleşesc şi se corup şi fură învinşi în primăvară. De aici se spunea în antichitate: „Să te scalzi în deliciile de la Capua". Locuitorii oraşului, a căror reputaţie era asemenea cu cea a celor din Sibaris şi Sardes, au fost crunt pedepsiţi de romani pentru trădarea lor (211 î.e.n.).

[416] După Titus Livius.

[417] „Cicatricele noastre şi crimele noastre, fratriciderile noastre, ce ruşine! În faţa a ce vîrsta noastră crudă (plină de cruzime) se va da înapoi? Să fie respectate atentatele noastre? Tinereţea noastră, frica de zei o va stăvili? Ce altare nu au fost pîngărite?" (Horaţiu, *Ode*, I, XXXV, 33).

[418] „Zeiţa bunătate însăşi nu va putea salva această familie". (Terenţiu, *Adelphae*, act. IV, sc. VII, v. 43).

[419] „Este adevărat că zeii ne au pe noi, oamenii, ca mingi". (Plaut, *Captivi*, Prolog, 22).

[420] „Soarta nu permite răzbunarea împotriva poporului, rege al pămîntului şi al mărilor". (Lucan, I, 82).

[421] „Nu mai ţine de pămînt prin rădăcini puternice, ci prin propria greutate". (Lucan, I, 138).

[422] „Au şi ei durerile lor, aceeaşi furtună este peste tot". (Modificat după Vergiliu, *En.*, XI, 422).

[423] „O bună reîntoarcere va face poate ca un zeu să pună totul la loc". (Horaţiu, *Epod.*, XIII, 7).

[424] „Oare Lethe, apele narcotice (care aduc somnul) au trecut prin gîtlejul meu arzător?" (care arde) (Horaţiu, *Epod.*, XIV, 3).

[425] În Quintus Curtius.

[426] „Nimic nu este mai potrivnic ambiţiei celor care caută să placă decît marea aşteptare ce se are pentru ei". (Cicero, *Acad.*, II, IV).

[427] Cicero, *Brutus*.

[428] „Militarul vrea mai multă simplicitate". (Quintilian, XI, I).

[429] Într-adevăr, Montaigne adaugă mult mai mult decît corectează, dar şi corectează. Avem mai întîi propria sa mărturisire, cartea a II-a, cap. XII, cînd spune: „În scrierile mele înseşi nu regăsesc totdeauna suflarea întîii mele cugetări, nu ştiu ce am vrut să spun şi mă înfierbînt adesea să îndrept şi să pun un înţeles nou, fiindcă am pierdut pe cel dintîi care era mai bun". În al doilea rînd, numeroasele variante ale diverselor ediţii ale *Eseurilor* stau ca mărturie.

[430] Montaigne spune, la începutul paragrafului, că trăieşte într-un timp al corupţiei: *En la plus profonde miniere de ce nouveau metal* este o imagine reînnoită a „veacului de fier" a anticilor, prin care aminteşte renghiul pe care i l-a jucat soarta făcîndu-l să se nască într-un asemenea veac.

[431] Este vorba de „nodul", „legătura" religiei, care exclude altele.

[432] În original: *Et en guain cessant et en dommage emergeant*, adică „și fără profit și cu pierdere". Termen juridic tradus din latină: *lucro cessante, emergente damno.*

[433] „Acțiunea cea mai justă nu este decît dacă a fost făcută voluntar". (Cicero, *De off.*, I, 9).

[434] „Nu fac nimic de bună-voie decît dacă voința mea o vrea". (Terențiu, *Adelphae*, act. III, sc. V, v. 44).

[435] „Pentru că în acțiunile impuse ești mai mulțumitor celui care comandă decît celui care ascultă". (Valerius Maximus, II, II, 6).

[436] „Este prudent să reții, cum se face cu un car, primul elan al afecțiunii". (Cicero, *De amicitia*, XVII).

[437] Ștersătură: *Jamais roy ne me dona un double en paimment.*

[438] „Și darurile celor mari îmi rămîn necunoscute". (Vergiliu, *En.*, XII, 519).

[439] „Toată speranța mea este în mine" (după Terențiu, *Adelphae*, act. III, sc. V, v. 9).

[440] Hippias din Elis; după Platon, *Hippias minor.*

[441] Ediția din 1588 adaugă: *J'ay très volontiers cerché l'ocasion de bien faire, et d'attacher les autres à moy: et me semble qu'il n'est point de plus doux usage de nos moyens; mais...*

[442] Timur-Leng (vezi nota 58, cartea a III-a).

[443] Xenofon, *Cyropaedia*, VIII, 4.

[444] „Frumoasele mele ogoare cultivate pentru un ostaș brutal!" (Vergiliu, *Bucolica*, I, 71).

[445] Dimpotrivă, el este primul Eyquem care a luat numele proprietății, iar tatăl său primul care s-a născut în această proprietate.

[446] „Să te păzești prin poartă și ziduri, ah! ce jale! și abia să te încrezi în casa ta solidă!" (Ovidiu, *Tristia*, IV, I, 69).

[447] „Cînd sorții rup pacea, aici este drumul războiului!"...

[448] „O, soartă, ar fi trebuit să mă așezi în țara Aurorei, sau sub Ursa înghețată, să faci să mi se rostogolească viața în case nomade". (Lucan, I, 256—257, 251).

[449] Vezi Plutarh, *Cum se poate avea folos de la inamici, X.*

[450] „Crima are atîtea forme". (Vergiliu, *Georg.*, I, 506).

[451] Acest pasaj asupra Parisului, scris acum 400 de ani de Montaigne, poate fi considerat unic ca previziune, atunci cînd autorul *Eseurilor* consideră „cetatea luminii" ca scutul unei mari naţiuni. Cînd Montaigne spune: „Dumnezeu să alunge departe de el dezbinările noastre" cere să fie apărată cetatea astfel întocmită, ca progresul în ea să se înalţe pe temelii universale. Şi cînd spune: „Întreg şi unit eu îl aflu apărat de orice altă siluire", este un dureros apel făcut, pe atunci, Franţei şi astăzi lumii întregi, să rămînă acolo cetatea creaţiei umane. Şi, dacă, după cum indică ediţia „Pleiadei", după care s-a făcut traducerea, Montaigne a scris în 1576, deci înainte de constituirea Ligii zisă „pentru apărarea catolicismului", noi credem că Montaigne, în cunoştinţă de cauză, a făcut acest apel francezilor, publicînd capitolul IX, inserat în cartea a III-a, apărută abia în 1588. La această dată trecuseră ororile nopţii Sfîntului Bartolomeu, instigate de Ligă şi ziua zisă a „baricadelor", cînd întemeietorul Ligii, ducele de Guise, încercase să răstoarne pe Henric al III-lea, asmuţind poporul Parisului asupra Luvrului, ducele încercînd astfel să-şi asigure tronul, luînd ca motiv că regele îşi alesese ca succesor un hughenot, şeful hughenoţilor, pe Henric — rege al Navarei. Este poate interesant de ştiut că Montaigne, împreună cu gentilomii rămaşi credincioşi regelui şi moştenitorului legitim — Henric de Navara — a însoţit curtea care a părăsit Parisul, mergînd la Blois, unde Henric de Guise a fost ucis şi astfel suveranul legitim a putut să reia în mînă frînele puterii.

[452] „Mai mult decît şade bine stării de bătrîneţe". (Vergiliu, *En.*, IV, 114).

[453] Umbrarele pe vremea aceea erau adevărate monumente.

[454] „Casa mea şi împrejurimile ei plutesc în faţa ochilor mei" (Ovidiu, *Tristia*, III, IV, 57).

[455] „Să spună un număr, în fine! Dacă nu, ca perii unui cal, unul cîte unul, şi încă unul voi scoate, pînă va trece, învins de argumentul grămezii care se micşorează". (Horaţiu, *Epist.*, II, I, 38 şi 45) (Este vorba de argumentul sofistic al grăuntelui şi a grămezii de nisip).

[456] „Natura nu ne-a dat nici o cunoştinţă despre scopuri". (Cicero, *Acad.*, II, 29).

[457] Vrăjiţii din Karenty sau Karentia, oraş din insula Rügen, în Marea Baltică. Saxo Grammaticus povesteşte, în cartea a XIV-a a *Istoriei Danemarcei*, că locuitorii Karentiei după ce renunţaseră la cultul idolilor, se temeau încă de ei, amintindu-şi de felul ciudat în care aceştia îi pedepsiseră pe vremuri pentru adulter, legîndu-i împerechiat ca nişte cîini şi dîndu-i astfel batjocurii poporului.

[458] „Te întorci tîrziu? Soţia ta: «Face dragoste!» sau «I se face dragoste! Bea, petrece, se veseleşte singur cînd eu mă chinuiesc aici!»" (Terenţiu, *Adelphae*, act. I, sc. I, v. 7).

[459] Étienne de la Boétie.

[460] Planul de călătorie.

[461] Stoicii. Cf. Plutarh, *Contrazicerile filozofilor stoici.*

[462] De fapt Bion; cf. D.L., IV, I, 46).

[463] „Le dăm inima noastră s-o cerceteze". (Persius, V, 22).

[464] Ştersătură: *Grand regret me sera-ce si le sentiment me suit encores hors d'icy d'entendre que un personnage de merite pleigne d'avoir failli l'opportunité de l'usage de mon amitié et conversation, moi qui vis şi en espoir (?) et attante de compaignie sortable.*

[465] Regele David; faptele precedente sînt atribuite de legendă regelui Ludovic al XI-lea al Franţei şi papei Inocenţiu al VIII-lea.

[466] În original: *Je ne veux pas qu'un* b o l u s *le face;* acest b o l u s de care vorbeşte Montaigne este pămînt oriental, în pastile (folosit în farmacie).

[467] Să fi scris în latină — singura limbă considerată trainică în acea vreme — şi cum scriau toţi gînditorii de atunci. Dar scriind în limba franceză, Montaigne i-a dat o formă literară şi a precizat-o; în acest sens este unul din părinţii limbii literare franceze.

[468] „Însemnări scurte aici vor fi de ajuns celor subtili şi te vor face să găseşti restul prin tine însuţi". (Lucreţiu, 1, 403).

[469] Étienne de la Boétie.

[470] Montaigne, pe exemplarul de la Bordeaux, adăugase după „înfăţişa cu totul": *et si en y a que je recuse, pour les conoistre*

trop excessivement priclives en ma faveur; această adăugire a fost ştearsă. Dacă aceste ştersături sînt în adevăr datorite lui Montaigne, ele au fost desigur făcute din cauza domnişoarei de Gournay.

[471] În original: *les commourans,* aluzie la frăţia Synapothanoumenes, sau „banda celor care vroiau să moară împreună", formată de Antoniu şi Cleopatra după bătălia de la Actium (cf. Plutarh, *Viaţa lui Antoniu,* c. 15).

[472] Caius Petroniu, scriitor latin din primul secol al erei noastre, autorul *Satiriconului.* Compromis în conspiraţia lui Piso, îşi taie vinele (66 e.n.). Este cel despre care s-a spus că ar fi „arbitrul eleganţei".

[473] Nero.

[474] „Viaţa are ca regent (drept cîrmuitor) soarta, nu înţelepciunea". (Cicero, *Tuscul.,* V, IX).

[475] „O masă care să nu fie somptuoasă, ci curată". Justus Lipsius, *Saturnalium sermonum libri,* I, 6).

[476] „Mai multă minte decît lux". (Cornelius Nepos, *Viaţa lui Atticus,* c. 13).

[477] Grisons, în germană Graubünden, canton elveţian, azi regiune turistică (St-Moritz, Davos etc.).

[478] Vrînd să spuie că nu a călătorit departe.

[479] „Dacă mi s-ar da înţelepciunea cu condiţia s-o ţiu închisă şi să n-o fac publică aş refuza-o". (Seneca, *Epist.,* 6).

[480] „Dacă un înţelept ar duce o astfel de viaţă încît, în abundenţa tuturor bunurilor, în plină linişte pentru a contempla şi studia tot ce este cunoscut, ar fi condamnat la o singurătate în care nu ar vedea pe nimeni, el ar părăsi viaţa". (Cicero, *De off.,* I, XLIII).

[481] „Dacă soarta mi-ar îngădui să trăiesc după gustul meu". (Vergiliu. *En.,* IV, 340).

[482] „Mulţumit de a mă duce să văd cutare ţară cu climă de foc şi cutare alta de nori şi ploi". (Horaţiu, *Ode,* III, 54).

[483] Henric de Navara a mers la Montaigne în 1584 şi în 1587.

[484] „Care împlîntată în inima ta te consumă și te roade" (Ennius, citat de Cicero în *Cato major, de senectute,* I).

[485] „Soarta nu ne face niciodată daruri fără amestec". (Quintus Curtius, IV, XIV).

[486] „Nu se află liniște adîncă decît în cea pe care judecata ne-a făcut-o". (Seneca, *Epist.*, 56).

[487] Montaigne vrea să spună că totul fiind distinct și multiplu este în afara judecății.

[488] „O ramă pe apa cealaltă, măturînd malul". (Properțiu III, II, 23).

[489] „Domnul cunoaște vanul gîndirii înțelepților". (*Psalmi* XCIII, II și Paul, *Epistola către corinteni,* I, III, 20).

[490] „Fiecare își suferă soarta". (Vergiliu, *En.,* VI, 473).

[491] „Trebuie să acționăm astfel ca să nu mergem niciodată împotriva naturii universale, dar această natură s-o respectăm și bine s-o urmăm pe a noastră". (Cicero, *De off.,* I, 31).

[492] Porcia, fiica lui Cato din Utica, s-a sinucis cînd a aflat de moartea soțului ei, Brutus, după bătălia de la Filippi. Brutus fusese unul dintre ucigașii lui Cezar.

[493] Poate să fie vorba de Théodore de Bèze, care după ce publicase poezii de dragoste, *Juvenilia,* a scris, trei ani mai tîrziu, o apologie a judecății și supliciilor lui Michel Servet. Sau poate Muret care, în același an (1552) pronunță un discurs despre excelența teologiei și își publică *Juvenilia.*

[494] Filozoful Aristip. Vezi D.L., cartea a II-a, *Xenofon,* II, VI, IV, 48.

[495] Pentru Aristip filozoful nu exista decît satisfacerea plăcerilor și fuga de durere.

[496] „Bolnavul în mare primejdie să caute un mare medic". (Iuvenal, XIII, 124).

[497] „Nici unul nu crede că greșește mai mult decît are dreptul". (Iuvenal, XIV, 233).

[498] „Cum cutare și cutare se folosesc de pielea lor, ce te privește aceasta Ollus?" (Marțial, VII, IX, I).

[499] Ludovic al IX-lea, Carol al VIII-lea, Henric al II-lea — greu de spus la care dintre ei se referă Montaigne.

[500] „Trebuie să părăsești curtea ca să păstrezi dreptatea". (Lucan, VIII, 493).

[501] „Dar tu, rămîi încăpățînat Catul". (Catul, VIII, 19).

[502] Platon, în *Gorgias*, XXIX.

[503] În original: *Ces babouyns capettes* = *capettes*, diminutiv de la *cape*, termen de dispreț prin care erau desemnați școlarii întreținuți din caritate la colegiul Montaigu din Paris. Prin extindere, termen injurios la adresa școlarilor în general. Jocul de cuvinte este intraductibil.

[504] „Văd un om de elită și bogat, ce minune! S-ar spune un copil cu două trupuri, pești găsiți în plin pămînt, sau un catîr fecund". (Iuvenal, XIII, 64).

[505] Octavian, Antoniu și Lepidus.

[506] „Unde te duci să te rătăcești?" (Vergiliu, *En.*, V, 166).

[507] În *Fedru*.

[508] *Andria* și *Eunuchus*, titlurile a două comedii de Terențiu care nu le arată decît o față.

[509] Supranumiți: Cel roșu; Măzăriche; Omul cu zgarda.

[510] În original *demoniaque*, adică divin. Montaigne traduce aici din *Ion* de Platon.

[511] Tratatul lui Plutarh cu acest titlu.

[512] „Nu este nimic atît de util ca ce este util în treacăt". (Seneca. *Epist.*, 2).

[513] „Nu chiar atît de rău!"

[514] După Aulus Gellius, XX, 4.

[515] Roma.

[516] Vezi nota 186, cartea a II-a.

[517] „Atît de mare este puterea de evocare a locurilor care au un trecut!... Și aceasta se găsește în acest oraș într-un chip infinit, căci, oriunde am merge, pășim pe istorie". (Cicero, *De finibus*, V, I și II).

[518] „Pe aceşti oameni îi venerez şi totdeauna mă înclin fa de acest fel de nume". (Seneca, *Epist.*, 64).

[519] „Mai de preţ prin admirabilele sale ruine". (Sidonius Apc linaris, *Poemata*, XXIII, 62).

[520] „Astfel că evident în acest loc unic se simte o natu căreia îi plăcea lucrarea sa". (Pliniu, *Nat. hist.*, III, 5).

[521] „Să ne abţinem: zeii ne vor copleşi cu atît. Între cei fă dorinţi, eu, fără bunuri, mă alătur ... Mult lipseşte celor care pr tind mult". (Horaţiu, *Ode*, III, XVI, 21 şi 42).

[522] „Nu vreau de la zei nimic mai mult". (Horaţiu, *Ode*, XVIII, II).

[523] „Abandonez restul soartei". (Ovidiu, *Metam.*, II, 140).

[524] „Nimic bun nu poate să se nască, întru atîta germenii sî corupţi". (Tertulian, *Apologetica*).

[525] Nu este cu totul întemeiată afirmaţia, nici pentru Colan Sfîntului Michail, nici pentru titlul de cetăţean al Romei. *Ju nalul de călătorie* ni-l arată pe Montaigne făcînd unele deme suri „cu cele cinci simţuri ale naturii" ca să primească ace titlu.

[526] La Roma, în 1581.

[527] „Asupra raportului făcut Senatului de Orazio Massin Marzo Cecio, Alessandro Muti, Conservatori ai oraşului Roma, ceea ce priveşte dreptul de cetăţenie romană a fi acordată ilu trissimului Michail de Montaigne, cavaler al ordinului Sfînt Michail şi gentilom obişnuit al Camerei Regelui Foarte Catol Senatul şi Poporul roman au decretat:

Considerăm că printr-un străvechi obicei, aceia au fost tc deauna adoptaţi printre noi cu ardoare şi grabă, care, de frun în virtute şi noblete, serviseră şi onoraseră deosebit Republi noastră, sau aveau să o facă într-o zi; Noi, plini de respect pent exemplul şi autoritatea strămoşilor noştri, credem că trebuie imităm şi să conservăm acest obicei de cinste. Din aceste cau ilustrissimul Michail de Montaigne, cavaler al ordinului Sfînt Michail şi gentilom obişnuit al Camerei Regelui Foarte Catoli foarte zelos pentru numele Roman, fiind prin rang, prin străl cirea familiei sale şi prin calităţile personale foarte demn de fi admis la dreptul de cetăţenie romană prin suprema judeca

și sufragiile Senatului și a Poporului Roman, le-a plăcut Senatului și Poporului Roman că ilustrissimul Michail de Montaigne, împodobit cu tot felul de merite și foarte iubit de acest nobil popor, să fie înscris ca cetățean roman, atît pentru el cît și pentru descendența sa și chemat să se bucure de toate onorurile și avantajele rezervate celor care sînt născuți cetățeni și patricieni ai Romei și au devenit aceasta pentru cele mai bune motive. Drept care Senatul și Poporul Roman cred că acordă mai puțin un drept decît că plătesc o datorie și că este mai puțin un serviciu pe care îl fac decît un serviciu pe care îl primesc de la acela care, acceptînd acest drept de cetățenie, onorează și ilustrează cetatea însăși.

Conservatorii au pus să fie transcris acest senatus-consult de către secretarii Senatului și Poporului Roman, ca să fie depus în arhivele Capitoliului și au pus să fie făcut acest act, prevăzut cu pecetea obișnuită a orașului. Anul de la fundarea Romei 2331 și de la nașterea lui Iisus Cristos 1581, în 13 a lui martie.

Orazio Fusco, Secretar al Sacrului Senat și al Poporului Roman.

Vincente Martoli, Secretar al Sacrului Senat și al Poporului Roman".

[528] Apolo, al cărui sanctuar era la Delfi.

[529] În *Legi*, VII.

[530] „Dușman al grijilor, născut pentru tihna bună". (Ovidiu, *Tristia*, III, II, 9).

[531] „Mintea lor caută astîmpărul în neastîmpăr" (Seneca, *Epist.* 22).

[532] Toată această parte este împrumutată de la Seneca, *De brevitate vitae*, III, 1.

[533] „Tu calci pe foc cenușă înșelătoare". (Horațiu, *Ode*, II, I, 7).

[534] Montaigne a fost ales primar al Bordeaux-ului în timpul călătoriei sale în Italia; a primit vestea la 7 septembrie, atunci cînd se afla la băile de la Villa, lîngă Luca. — Vezi jurnalul său de călătorie în Italia, publicat în 1774.

[535] „Buni în lucrări de pace, amîndoi, ca în război". (Vergiliu, *En.*, XI, 658).

536 „Cei care nu știu judecă și trebuie adesea înșelați ca să-i ferești de a se înșela". (Quintilian, *Inst. orat.*, II, 17).

537 „Cine își este prieten, este, aflați-o, prietenul tuturor". (Seneca, *Epist.*, 6).

538 „Gata eu însumi să-mi dau viața pentru prietenii mei și patrie". (Horațiu, *Ode*, IV, IX, 51).

539 „Pasiunea face totul rău" (greșit). (Statius, *Thebais*, X, 704).

540 „Repezirea se împiedică singură". (Pasaj din Quintus Curtius, IX, 9,12, pe care Montaigne îl traduce după ce l-a citat).

541 „Graba se priponește singură". (Seneca, *Epist.*, 44).

542 După De Raemond ar fi vorba de Jacques de Ségur, Supraintendentul regelui Navarei.

543 Deci probabil Henric IV de Navara.

544 „Dacă ce îi ajunge omului i-ar ajunge, mi-ar ajunge. Dar, nu! care sînt atunci bunurile care, oricît de mari ar fi, ar putea să satură dorințele mele?" (Lucilius, citat de Nonius Marcellus, V, 98).

545 „Pentru ceea ce cere, natura dă putința". (Seneca, *Epist.*, 90).

546 „Dacă nu mă pot bucura de ea, atunci la ce bun averea?" (Horațiu, *Epist.*, I, V, 12).

547 În 1582, papa Grigore al XIII-lea a reformat calendarul din care s-au scos 10 zile; s-a trecut astfel de la 4 la 15 octombrie 1582.

548 „Lumea întreagă joacă o comedie". (Fragment din Petroniu, conservat de Jean de Salisbury, *Policraticus*, III, 9).

549 „Se abandonează soartei întru totul încît își uită natura". (Quintus Curtius, III, II, 18).

550 Credința catolică.

551 „Și în afară de necesitățile războiului nu hrănesc ură împotriva dușmanului". (Autor necunoscut).

552 „Cel care nu poate recurge la rațiune să recurgă la pasiune". (Cicero, *Tuscul.*, IV, XXV).

[553] „Nu înseamnă a spune că toți blamau tot, dar fiecare se agăța de fiecare punct care îl privea". (Titus Livius, XXXIV, 36).

[554] În pasajul care urmează s-ar putea spune că Montaigne clarifică poziția sa față de războaiele care pustiau Franța. Și acestei poziții îi datorăm poate posibilitatea de a citi astăzi *Eseurile*, a căror subtilitate de exprimare a permis să nu fie distruse de judecata inchiziției, deși spune atîtea adevăruri potrivnice religiei catolice pe care însă o practică.

[555] *Eseurile.*

[556] Montaigne face aici aluzie la examinarea suferită la Roma de cartea sa *(Eseuri)*, atunci cînd a solicitat să devină cetățean al orașului, cum se poate vedea în Jurnalul său de călătorie în Italia, vol. II. I s-a obiectat, printre altele, de a fi pus printre poeții de frunte ai vremii sale pe Théodore de Bèze, un eretic (*Eseuri*, cartea a II-a, cap. 17; cartea a III-a, cap. IX). Montaigne a fost de acord dar nu a socotit a fi o greșeală, ca probă că nu a suprimat pasajele incriminate. Ne-am permite să sugerăm că mersul la Roma, voința de a deveni cetățean al orașului nu au fost întîmplătoare. Poate ar fi justificat să presupunem că Montaigne a făcut acestea ca să-și apere opera care, odată trecută cenzura papală, nu avea să mai fie discutată.

[557] T. Manlius Capitolinus este cel care salvează Roma de gali (vezi nota 932, cartea a II-a). Deși a fost azvîrlit de pe stînca Tarpeiană pentru a fi rivnit să devină rege istoria nu l-a despuiat de supranumele său glorios.

[558] Montaigne se referă la Apolonios din Tyane, filozof pitagorician (4 î.e.n. — 85 e.n.); a călătorit în aproape întreaga lume cunoscută în vremea sa, din Spania și pînă în Indii. La Roma a fost acuzat de vrăjitorie, dar a fost achitat. La moartea sa, Tyane, oraș din Capadocia, unde se născuse, a fost pus în rîndul orașelor sfinte. De la vîrsta de 16 ani devenise adeptul severelor reguli ale lui Pitagora, se abținuse de la carne, se lipsise de haine de lînă, se ferise de femei, lăsase părul să-i crească și mergea cu picioarele goale. Scopul său era reinstituirea riturilor păgîne în puritatea lor primitivă și să împace sistemele grecești și orientale cu doctrinele lui Pitagora. Bunelor sale intenții a știut să le adauge o doză de șarlatanism, a pretins că face minuni și și-a atribuit puteri supranaturale.

559 Mahomed.

560 Liga.

561 Rege al Traciei.

562 „Le va fi mai uşor să nu înceapă decît să se oprească". (Seneca, *Epist.*, 72).

563 „Ca o stîncă puternică înaintînd în plinul valurilor, cu fruntea în vînturile furioase, la marea răvăşită, bravînd toate asalturile cerului şi mării, ea însăşi de nezdruncinat". (Vergiliu, *En.*, X, 693).

564 Xenofon, în *Cyropaedia*, V, 1.

565 „Şi nu ne duce pre noi în ispită". (Matei, VI, 13).

566 „Cînd atîtea sensuri contrare îl trag pe pilot, vînturile, marea". (Buchanan, *Franciscanus*, 13 şi 16).

567 „Căci pasiunile se împing ele însele de îndată ce te-ai depărtat de judecată şi slăbiciunea se complace în ea însăşi, înaintează necugetată în plină mare şi nu găseşte loc unde să arunce ancora". (Cicero, *Tuscul.*, IV, 18).

568 „Inima, cu mult înainte de a fi învinsă este zdruncinată". (Autor necunoscut).

569 „Ca o cutremurare de care întîi au tremurat pădurile, care se înteţeşte în surde mirîituri, anunţă mateloţilor furtuna care vine". (Vergiliu, *En.*, X, 97).

570 „Trebuie să fugi de procese cît poţi, chiar mai mult decît poţi. Căci este nu numai generos să treci puţin cu vederea drepturile tale, dar cîteodată este şi avantajos". (Cicero, *De off.*, II, 18).

571 O încărcătură de piei de oaie pe care nişte burgunzi ar fi luat-o unor elveţieni ar fi, după spusele cronicarului Ph. de Commynes, la originea conflictului care a dus la înfrîngerea de la Granson.

572 Plutarh spune că furia lui Marius împotriva lui Sylla s-ar trage de la o pecete care ar fi fost gravată anume pentru acesta (*Viaţa lui Marius*, c. 3).

573 Aluzie la războiul troian care ar fi avut la origine alegerea lui Paris. La ospăţul de nuntă al lui Thetis şi Peleu, toţi zeii fuseseră poftiţi afară de zeiţa Discordia. În timpul mesei ea se

ivi şi aruncă între nuntaşi un măr pe care era scris „celei mai frumoase". Hera, Afrodita şi Atena vrură fiecare să-l ia. Paris a fost acela care a dat mărul Afroditei care în schimb i-o făgăduise pe Elena.

574 În tratatul său *Despre proasta ruşine*, c. 8.

575 „Le smulgi mai uşor din suflet decît le struneşti". (Autor necunoscut. Traducerea a fost dată de Montaigne, apoi ştearsă).

576 „Fericit cel care putînd şti lucrurile prin cauze a dispreţuit terorile şi fatalitatea şi tot acel zgomot ce se face despre zgîrcitul Acheron! Fericit pe de altă parte cel care cunoaşte zeii cîmpeneşti, şi pe Pan, pe vechiul Silvan, pe nimfele surori" (Vergiliu, *Georg.*, II, 490).

577 „Pe dreptate am avut oroare să ridic fruntea care se zărea de departe". (Horaţiu, *Ode*, III, XVI, 18).

578 „Calm dintotdeauna prin natură, mai mult astăzi datorită vîrstei". (Q. Cicero, *Candidatura la Consulat*, II).

579 Montaigne a fost reales în 1583 pentru încă doi ani.

580 „Nu stătute (ca apele din bălţi) şi abjecte, dar nici orgolioase". (Cicero, *De off.*, I ,34).

581 În *Alcibiade* I, către început.

582 După Raemond s-ar fi atribuit aceasta consilierului bordelez Bernard Arnoul.

583 „Nu ne da nouă gloria, Doamne, nu nouă, ci numelui Tău". (*Psalmi*, CXIII, 1).

584 Panaetius — filozof grec, stoic, secolul al II-lea î.e.n. Cicero, admirator al principiilor sale a luat mult de la el pentru tratatul său *Despre îndatoriri*. Lucrările lui Panaetius s-au pierdut.

585 „Ce este această glorie pe care o poţi găsi la piaţă?" (Cicero, *De finibus*, II, 15).

586 „Eu găsesc mai de laudă ce se face fără reclamă şi departe de popor". (Cicero, *Tuscul.*, II, 26).

587 Cicero a fost considerat de contemporani şi socotit de posteritate ca foarte sensibil faţă de laudă.

588 Montaigne a fost des mijlocitor în grele şi importante deliberări politice între catolici şi hughenoţi.

589 „Eu, să mă încred în acest monstru, să mă înşele calmul mării cu valurile care sînt paşnice?“ (Vergiliu, *En.*, V, 849 şi 843).

590 După cum s-a mai spus, în 1582, papa Grigore al XIII-lea reformează calendarul Iulian. Capitolul XI din cartea a III-a este scris în 1584 sau 1585.

591 „Abil să dea greutate fumului“. (Persius, V, 20).

592 „Falsul este atît de vecin cu adevăratul încît înţeleptul nu trebuie să se aventureze în loc atît de primejdios“. (Cicero, *Acad.*, II, 21).

593 „Din pasiunea naturală oamenilor de a umfla artificial zgomotele“ (Titus Livius, XXVIII, 24).

594 „Cum nu este nimic mai răspîndit decît lipsa de bun-simţ“. (Cicero, *De div.*, II, 39).

595 „Mulţimea nebunilor, iată o frumoasă chezăşie a înţelepciunii“. (Augustin, *De civit. Dei*, VI, X).

596 După Raemond, M. de Nemours, nepotul Louisei de Savoia.

597 „Ne mirăm de lucruri asupra cărora depărtarea ne înşală“. (Seneca, *Epist.*, 118).

598 „Niciodată renumele nu se limitează la adevăr“. (Quintus Curtius, IX, II).

599 Adică „fiică a admiraţiei“, de la grecescul θαυμα, θαυματος, după Cicero, *De nat. deor.*, III, 20.

1. Iris, zeiţa curcubeului, fiica lui Taumantis (Taumas) şi al Electrei. Numele ei este menţionat în *Iliada*, III, 121. — 2. Taumantis, fiul lui Pontus şi al Terei, soţ al oceanidei Electra.

600 Corras, sau mai bine Coras (1513—1573), consilier la Parlamentul de la Toulouse, care a publicat un comentariu, tipărit la Paris în 1561, asupra unei cauze celebre în vremea sa, aceea a falsului Martin Guerre.

601 „Oamenii dau mai mare crezare la ceea ce nu înţeleg“. (Autor necunoscut).

602 „Mintea omenească este astfel făcută încît crede mai degrabă ceea ce îi este mai obscur“. (Tacitus, *Istorii*, I, 22).

603 Aluzie la limbajul violent al lui Bodin din *Démonomanie des sorciers* (1586).

[604] „Să-l ia drept verosimil, dar să nu-l afirme". (Cicero, *Acad.*, II, 27).

[605] Această critică atît de rezonabilă este în parte inspirată din Jean Wier, *Cinq livres d'histoires, discours et disputes des illusions et impostures des diables.*

[606] Poate ducele de Lorena, în 1580.

[607] „Și aceasta imi păru să țină mai mult de nebunie decît de crimă". (Titus Livius, VIII, 18).

[608] „Nu îmi este rușine ca acelora să recunosc că nu știu ce nu știu". (Cicero, *Tuscul.*, I, 25).

[609] Proverb grecesc tradus de Montaigne.

[610] *Probleme* de Aristotel, X, 26.

[611] În *Rime e prose, Paragone dell'Italia alla Francia,* p. 11.

[612] Vezi Erasmus, *Adagia,* I, 94, despre Theramenes Cothurnus. Coturnul, supranume al oratorului Theramenes, care se adapta la orice partid.

[613] „Fie că această căldură deschide căi și pori tainici, prin care seva vine la ierburile noi, fie că solul se întărește și-și strînge vinele, împotriva ploilor mărunte, sau focurilor Soarelui, sau a frigului pătrunzător pe care-l aduce vîntul de miază-noapte". (Vergiliu, *Georg.*, I, 89).

[614] „Orice medalie își are reversul" (dicton italian).

[615] Clitomah (pe la 130 î.e.n.), cartaginez, filozof, discipol al lui Carneade.

[616] „Să-ți ordonezi acțiunile, să-ți observi îndatoririle și să-ți urmezi natura". (Lucan, II, 381).

[617] „Fie pentru a judeca, fie pentru a povesti", adaugă aici ediția din 1588.

[618] „Ca în toate și în studierea scrisurilor noi suferim de pe urma nesăbuinței". (Seneca, *Epist.*, 106).

[619] „Nu-i nevoie de multă carte ca să formezi un suflet sănătos". (Seneca, *Epist.*, 106).

[620] „Ceea ce ne place mai mult să gustăm decît să bem". (Cicero, *Tuscul.*, V, V).

[621] „De îndată ce nu este vorba de minte, ci de suflet". (Seneca, *Epist.*, XXXV).

[622] „Un suflet mare se exprimă cu mai mult calm și seninătate". (Seneca, *Epist.*, 3).

[623] „Mintea nu este de o culoare și sufletul de alta". (Seneca, *Epist.*, 11).

[624] „Virtutea simplă, la îndemîna tuturor, s-a făcut din ea o știință obscură și subtilă". (Seneca, *Epist.*, 95).

[625] În timpul tulburărilor din 1585.

[626] „Se luptă nu cu arme, ci cu vicii" (Autor necunoscut).

[627] „Dușmanul mă amenință din dreapta, din stînga; o nenorocire iminentă, din ambele părți mă sperie". (Ovidiu, *Epistulae ex Ponto*, I, III, 57).

[628] „Răul merge crescînd și se înrăiește prin leac". (Vergiliu, *En.*, XII, 46).

[629] „Prin furiile noastre, amestecînd nevinovăția și crima, am întors de la noi sufletul drept al zeilor". (Catul, *Epitalam, Thetis și Peleu*, v. 406).

[630] „Nu împiedicați cel puțin pe acest tînăr să alerge în ajutorul unui secol în ruine". (Vergiliu, *Georg.*, I, 500). Vergiliu desemna pe Octavian August; este de presupus că Montaigne aplică citatul din Vergiliu lui Henric de Navara, moștenitor prezumtiv din 1584.

[631] De Malta, de la 1522.

[632] Prin războiul civil.

[633] „Nimic nu are înfățișare mai înșelătoare decît o religie depravată în care numele zeilor servește de însemn crimei". (Titus Livius, XXXIX, 16).

[634] „Și toată cîmpia îl tulburase". (Vergiliu, *Bucolica*, I, II).

[635] „Ceea ce nu se poate lua este distrus, bandele lor dau foc acelor sărace cocioabe". (Ovidiu, *Tristia*, III, X, 65).

[636] „Zidurile nu mai apără, țarinile sînt pustiite". (Claudian, *In Eutropium*, I, 244).

[637] Guelfi și Gibelini — două puternice partide (*parte Guelfa, parte Ghibellina*), primul susținînd papalitatea, celălalt Imperiul

Germanic, au divizat Italia între secolele XIII—XIV. Cearta lor sîngeroasă nu a fost stinsă decît după invazia franceză din 1494.

638 Protestant.

639 Catolic.

640 „Căci evidența se întărește prin discuții". (Cicero, *De nat. deor.*, III, IV).

641 „Să păstrez aceste bunuri, chiar mai puțin, și să trăiesc din ele restul zilelor mele, dacă zeii mi le rezervă". (Horațiu, *Epist.*, I, XVIII, 107).

642 „Cel mai puternic este cel care are putere asupra-și". (Seneca, *Epist.*, 90).

643 „Noi simțim răul public numai în măsura în care privește bunul nostru particular". (Titus Livius, XXX, XLV).

644 Ciuma, de care vorbește Montaigne, a bîntuit între iunie—decembrie 1585.

645 „Bătrîni și tineri își amestecă funeraliile, nici un cap nu scapă asprei Proserpina". (Horațiu, *Ode*, XXVIII, 19).

646 „Pămîntul ciobanilor este acum pustiu, peste tot nu mai sînt decît pășuni goale". (Vergiliu, *Georg.*, III, 476).

647 „Cugetă asupra surghiunului, a necazurilor, a războiului, a bolilor, a naufragiilor" (Seneca, *Epist.*, 91); „ca nici un rău să nu te afle novice". (Seneca, *Epist.*, 107).

648 „Cine a suferit va suferi de a putea suferi". (Seneca, *Epist.*, 74).

649 Seneca.

650 „Ascuțind de griji mintea muritorilor". (Vergiliu, *Georg.*, I, 123).

651 „Gîndul relelor ne dă mai multă jale decît simțămîntul". (Quintilian, I, XII. Montaigne a dat traducerea, apoi a șters-o).

652 Amintirea constantă a *Epistolelor* lui Seneca (13, 24, 30) în paginile precedente.

653 „Degeaba vreți să știți ceasul nesigur al sfîrșitului vostru, muritorilor, și drumul său viitor". (Properțiu, II, 27, I).

654 „Mai puțin greu este să înduri dintr-o dată o nenorocire sigură decît să suferi multă vreme durerile temerii". (Pseudo-Gallus, I, 277).

655 „Toată viața filozofilor este o cugetare asupra morții". (Cicero, *Tuscul.*, I, 30).

656 „Oriunde m-ar arunca furtuna, am o țară unde să abordez". (Horațiu, *Epist.*, I, I, 15).

657 „Este a suferi mai mult decît necesarul, a suferi înainte de a fi necesar". (Seneca, *Epist.*, 98).

658 Întreg discursul este rezumat sau parafrazat după *Apologia lui Socrate* de Platon, XVII, XXVI, LII, etc.

659 Textul din 1588 adaugă: „Veți porunci deci cum vă va fi placul".

660 *Odiseea*, XIX, 163.

661 „Astfel se reînoiește întregul lucrurilor". (Lucrețiu, II, 74).

662 „Dintr-o moarte se nasc mii de vieți". (Ovidiu, *Fasti*, I, 380; Montaigne dă el însuși traducerea citatului).

663 Montaigne își petrecuse în ultimii ani momentele de liniște, adăugînd citatele manuscrise pe exemplarele tipărite ale ediției din 1588, după care s-a întocmit și publicat ediția postumă din 1595.

664 În original: *Nous autres naturalistes*... Naturalist se opune aici lui legist și livresc și există o ștersătură făcută de Montaigne peste cuvîntul scris de el: „scolastic".

665 Textul din 1595 adaugă: *Et quoy, si cette faveur gratieuse que la fortune m'a n'aguere offerte par l'entremise de cet ouvrage, m'eust peu rencontrer en belle saison au lieu de celle-ci: où elle est également désirable à posséder, et preste à perdre.* (Aluzie probabil la domnișoara de Gournay).

666 Ștersătură: *La Boétie n'avoit rien de beau que l'ame, du demeurant il faisoit d'echapper à estre laid.*

667 „Depinde de suflete ca să fie puse în anume feluri de trupuri: fiindcă sînt multe elemente corporale care ascut mintea și multe care o tocesc". (Cicero, *Tuscul.*, I, 33).

668 După Atheneu, 590, Hyperides, avocatul lui Phryne, ar fi avut ideea să-i scoată rochia.

669 Καλοκάγαθος = frumos şi bun.

670 Această frază îşi capătă toată ironia prin citatele care urmează.

671 „Ce am spus? Că îl am! O nu Chremes! că l-am avut!" (Terenţiu, *Heauton.*, act. I, sc. I, v. 42).

672 „Ei, nu mai vedeţi din trupul meu decît oasele". (Pseudo-Gallus, I, 238).

673 Nu ştim dacă este vorba de întîmplarea din 1588, în pădurea Villebois, relatată cu totul altfel într-o scrisoare către Montaigne.

674 „Ţi-a trebuit inimă, Eneas, atunci cînd îţi trebuia sînge rece!" (Vergiliu, *En.*, VI, 261).

675 „După ce a rugat pe Pollux, după ce a implorat pe Castor". (Catul, LXVI, 65).

676 În timpul magistraturii sale.

677 „Aş vrea să nu se comită mai multe greşeli decît am eu curajul să le pedepsesc". (Titus Livius, XXIX, 21).

678 Montaigne vrea să spună prin aceasta că nu avea alt rang de noblețe decît cel moştenit de la tatăl său, de: *écuyer* (fără echivalent la noi).

679 ***Experientia,*** traducătorul foloseşte cuvîntul latin, ca să se indice că în text a fost întotdeauna înlocuit cu o perifrază sau cu vechiul cuvînt românesc „iscuşenie", ca să nu altereze coloritul traducerii lipsită pe cît a fost cu putinţă de neologismele intrate în limba noastră după vremea care, ca nivel de cultură la noi, corespunde cu cea în care a scris Montaigne, al cărui limbaj a fost reconstituit, pe cît de aproape posibil, în limba română.

680 „Arta, prin diverse încercări s-a născut din experienţă şi exemplul a arătat calea". (Manilius, I, LIX).

681 La Delos; cf. Cicero, *Acad.*, II, 18.

682 După Plutarh şi Seneca.

683 Justinian, prin *Cod* şi *Pandecte.*

[684] „Ca altădată de crime noi suferim astăzi de legi". (Tacitus, *Anale*, III, 25. Textul lui Tacitus însă este diferit: *Atque antehac flagitiis, ita tunc legibus laborabatur*).

[685] Coste crede că Montaigne a voit să vorbească aici de mica republică muntoasă San Marino, încadrată pe vremuri în Statul Papal şi care încredinţa totdeauna unui străin grija justiţiei, după obiceiul adoptat aproape pretutindeni, în evul mediu, în republicile din Lombardia.

[686] „Tot ce este divizat este confuz pînă a deveni pulbere" (praf) (Seneca, *Epist.*, 89).

[687] „Ştiinţa creează dificultatea". (Quintilian, X, III).

[688] Ulpian — Domitius Ulpianus — jurisconsult roman, mort în 228 e.n. Era de origină tiriană; şi-a scris opera de jurisprudenţă în timpul domniilor lui Septimiu Sever şi Caracala. În 222 devine unul din principalii sfetnici ai lui Alexandru Sever. *Digestele* lui Justinian sînt compuse pentru un sfert din extrase făcute din lucrările sale.

[689] Glossatori ai lui Ulpian.

[690] „Un şoarece în smoală". (Zicală, Erasmus, *Adagia*, II, III, 68).

[691] Mai curînd Socrate, după D.L., II, VII, 22.

[692] La Boétie, versuri pentru Marguerite de Carle, care a devenit soţia sa. Montaigne citează versurile din memorie şi nu sînt identice cu originalul.

[693] În original: *que d'un grain*, adică „un grăunte de grîu", metaforă luată de Montaigne după argumentul numit „scoatere" de la σωρος = grămadă de grîu.

[694] Renăscînd după cum renăşteau capetele miticei Hidre.

[695] Mai curînd *Menon*, (XIV), în Platon, dialogul cu acest nume.

[696] Este în adevăr vorba de Filip al II-lea, regele Macedoniei; Plutarh, *Apophtegmas*, unde cazul lui Filip este înfăţişat cu o circumstanţă şi mai pipărată. Condamnatul, băgînd de seamă că regele moţăise în timpul judecării sale, a făcut deîndată apel împotriva judecăţii pronunţate împotriva lui. „Cui te adresezi", a

obiectat Filip indignat. — „Lui Filip treaz!" a replicat condamnatul şi regele a satisfăcut această neaşteptată cerere.

[697] După Plutarh, pus la contribuţie pentru întreg pasajul.

[698] După *Histoire du grand royaume de la Chine* de Mendoza, tradusă de Luc de la Porte în 1588.

[699] „Prin ce artă Dumnezeu diriguieşte această casă, lumea; de undeva Luna se ridică şi descreşte în fiecare lună, cum îşi refăce întregul pătrarele ei reunite; de ce vînturile pe mare, ce aduce Eurus; de unde această apă perenă cu formă de nori; dacă trebuie să vină o zi care să năruiască lumea". (Properţiu, III, V, 26).

[700] „Căutaţi voi pe care un zor de a şti vă chinuie". (Lucan, I, 417).

[701] Superficial privit s-ar putea considera, din ultimele două fraze, că Montaigne rezumă aici filozofia sa, care nu este sceptică decît în măsura în care autorul *Eseurilor* caută odihna şi fuge de agitaţie.

[702] „Tot astfel, cînd valul albeşte la primele suflări, cînd marea încet se umflă, se înalţă şi din fundul hăului său se urcă la asaltul cerului". (Vergiliu, *En.*, VII, 528).

[703] Pe frontispiciul templului de la Delfi, consacrat lui Apolo Delfianul, era cioplită maxima: Γνωθι σαυτον = „cunoaşte-te pe tine însuţi".

[704] „Nimic mai monstruos decît să pui aserţiunea şi decizia înainte de percepţie şi cunoaştere". (Cicero, *Acad.*, I, 12).

[705] Aristarh, celebru critic şi gramatician alexandrian, născut în 160 î.e.n. în insula Samotrace, a fundat o şcoală care a dăinuit lungă vreme la Alexandria, Roma şi în mai multe alte centre de cultură. A scris circa 800 de comentarii asupra poeţilor antici, dar numai reputaţia lor a parvenit pînă la noi. Textul actual al lui Homer este bazat pe cel care el îl adoptase şi pusese la punct.

[706] [Anteu] „atingînd pămîntul, mădularele neputincioase iau puteri noi". (Lucan, IV, 599).

[707] „Nici un număr nu ar cuprinde speţele lor, numele lor". (Vergiliu, *Georg.*, II, 103).

[708] „Numai înțelepciunea se întoarce întreagă în ea însăși". (Cicero, *De finibus*, III, VII).

[709] În *Gorgias*, XLII.

[710] „Cînd eram voinic, cu sîngele mai iute, cînd bătrînețea nu mă însemnase cu două tîmple albe". (Vergiliu, *En.*, V, 415).

[711] „Ceea ce este vrînd să fie, dar nimic mai mult". (Marțial, X, XLVIII, 12).

[712] „Cum am în mîini o știință utilă". (Horațiu, *Epod.*, XVII, I).

[713] În original: *Auguste* = Augusta Vindelicorum, Augsburg. pe unde a trecut Montaigne, mergînd în Italia, în octombrie 1580. Vezi *Journal de voyage*, vol. I, p. 144.

[714] În *Epist.*, 90.

[715] Doi tipografi.

[716] Marchizul de Pisani, ambasador în Spania din 1572 la 1583.

[717] *Epistola* 56.

[718] După *Epist.*, 108.

[719] Plutarh, atribuind această maximă pitagoricienilor, o reproduce astfel: „alege-ți calea care este cea mai bună, obișnuința ți-o va face plăcută și amuzantă". (*Exil.*, c. 7, după traducerea lui Amyot).

[720] „Ca să fie dus la prima hotărnicie, el întreabă cărțile ora potrivită. Ochiul frecat îl doare. Horoscopul! Și colirul după". (Iuvenal, VI, 577).

[721] Mai degrabă: „după cum i se spune"; vezi *Viața* sa în Plutarh, c. 1.

[722] „Prin natură omul este un animal curat și delicat". (Seneca, *Epist.*, 92).

[723] „A trăi are un preț atît de mare?" (Autor necunoscut; aceste cuvinte nu fac parte din citatul care urmează).

[724] „Sîntem obligați să rupem cu obiceiurile noastre, și ca să trăim încă începem de a trăi..." (Maximianus, I, 155).

[725] „Sînt vii încă cei care sînt făcuți să sufere de ziua care luminează și de aerul pe care îl respiră?" (Maximianus, I, 247).

726 „Cînd în jurul meu zboară fără încetare Cupidon şi luminează pentru mine tunica sa aurită". (Catul, LXVI, 133).

727 „Şi am combătut, nu fără glorie". (Horaţiu, *Ode*, III, 25, 2).

728 „Abia îmi aduc aminte de a fi mers pînă la şase". (Ovidiu, *Amores*, III, VII, 26).

729 În Petroniu, *Satiricon*, cap. XXV.

730 „De unde subţioară virilă şi păr devreme şi maică-mea mirată de barba mea precoce". (Marţial, XI, 22, 7).

731 „Să mă ferească Domnul de mine însumi!"

732 Farnel, mai bine Fernel, medic al regelui Henric al II-lea. (1497—1558). — L'Escale, mai cunoscut sub numele de J.-C. Scaliger (1484—1558), unul dintre cei mai mari eruditi ai timpului său.

733 E vorba de Carneade; viaţa acestui filozof la D.L., IV, IX, 62—65.

734 „Sînt unele voci, adaptate urechii nu prin amploarea ei, ci prin calitate". (Quintilian, XI, III).

735 „Plînge-te dacă ţi se aplică personal un statut nedrept". (Seneca, *Epist.*, 91).

736 „De ce să formulezi fără fruct, prostule, această dorinţă puerilă". (Ovidiu, *Tristia*, III, VIII, II).

737 „Astfel pentru a susţine o clădire, care se apleacă, trebuie, în contrasens fixate diferite proptele. Dar, în sfîrşit, într-o zi şi peretele sprijinit cade în proptelele sale". (Maximianus, I, 171).

738 Plutarh, *Cum trebuie să-ţi înfrînezi mînia*, c. 8, din versiunea lui Amyot.

739 „Răul nemeritat este singurul care îndreptăţeşte plînsetele". (Ovidiu, *Heroïdes*, V, 8).

740 Stixul — apa peste care trec morţii în mitologia greacă.

741 Hîrtii pe care Montaigne îşi notase toată evoluţia bolii sale în timpul călătoriei la apele termale din Lorena, Elveţia şi Toscana şi care, în parte, i-au servit să compună: *Jurnalul de călătorie în Italia, prin Elveţia şi Germania*, publicat în 1774.

742 Montaigne scrisese în 1588: „patruzeci de ani".

743 Montaigne scrisese în 1588: „paisprezece".

[744] În Plutarh, care combate acest argument în tratatul: *Comunele concepții ale filozofilor stoici*, c. 10 și urm.

[745] În *De senectute*.

[746] „Este o moarte frumoasă cea sub arme". (Vergiliu, *En.*, II, 317).

[747] „A trăi, dragă Lucilius, este a lupta". (Seneca, *Epist.*, 96).

[748] „Să aștept pe un prag, să îndur apa cerului, nu mai stă în puterea mea". (Horațiu, *Ode*, III, X, 19).

[749] „Trupul meu nu este atins de grijile sufletului meu". (Ovidiu, *Tristia*, III, VIII, 25).

[750] „Cine se miră să găsească o guşă în Alpi?" (Iuvenal, XIII, 162).

[751] „Ceea ce normal ne preocupă și ne lovește, ceea ce faci treaz revine în somn, nu este de mirare!" (Attius, citat de Cicero, în *De div.*, I, XXII).

[752] În *Timeu*.

[753] Care, tocmai dimpotrivă, critică în Aulus Gellius, XV, VIII.

[754] „Prin care luxul se sustrage plictiselii bogăției". (Seneca, *Epist.*, 18).

[755] „Ți-e frică pentru cina ta de legume în farfurie modestă". (Horațiu, *Epist.*, I, V, 2).

[756] „O parte bună din ce înseamnă libertate este un stomac ascultător". (Seneca, *Epist.*, 123).

[757] În Herodot, I, 32.

[758] „Excelentă mediocritate", recomandată de Cleobul, după D.L., I, 93; vezi și Horațiu, *Sat.*, I.

[759] „Tot ce se produce conform naturii trebuiește numărat printre bunuri". (Cicero, *De senectute*, XIX).

[760] „Un șoc exterior ia viața tinerilor, maturitatea face să cadă bătrînii". (Cicero, *De senectute*, XIX).

[761] Venus.

[762] Bachus.

[763] Mai degrabă Demetrius, după Pliniu, *Nat. hist.*, XXVIII, 6.

[764] După Atheneu, II, 2, invenţia nu este a lui Cranaus, ci a succesorului său Amfiction.

[765] În *Protagoras*, XXXII.

[766] „Într-un vas impur orice ai turna se acreşte". (Horaţiu, *Epist.*, I, II, 54).

[767] Cicero, în *Tuscul.*, V, 7, spune că pentru el bunurile spirituale întreceau pe cele materiale.

[768] În *Etica nicomahică*, II, 7; III, 11.

[769] Adică „pentru a citi pe Polibiu şi a compune un rezumat", cum spune Plutarh, în *Viaţa lui Marcus Brutus*, c. 1.

[770] „Bravii mei tovarăşi în cele mai mari mizerii, alungaţi cu vin astăzi orice grijă; nesfîrşită mare ne deschide drumul". (Horaţiu, *Ode*, I, VII, 30).

[771] „Cine are conştiinţa expertă să aibă şi gustul (palatul) expert". (Cicero, *De finibus*, II, VIII).

[772] Este vorba de Scipio Aemilianus (Cicero, *De oratore*, II, 6), cum de altfel Montaigne o spune el însuşi în ediţia din 1588, corectată nejustificat ulterior.

[773] Cele ale lui Terenţiu, după legendă.

[774] Toate acestea după Xenofon şi Platon.

[775] „Este tot atît de rău să-ţi răspîndeşti sufletul la bucurii cît şi să-l închirceşti la durere". (Cicero, *Tuscul.*, IV, 31).

[776] În *Legi*, cartea I.

[777] „Zănaticul duce o viaţă ingrată, agitată, toată mînată către viitor". (Seneca, *Epist.*, 15).

[778] „Astfel ca după moarte acele umbre care plutesc, sau visurile înşelătoare ale simţurilor noastre adormite". (Vergiliu, *En.*, X, 641).

[779] „Crezînd că nu a făcut nimic cît îi mai rămîne de făcut". (Lucan, II, 637).

[780] „Înţeleptul este cel mai amarnic iubitor de bunuri naturale". (Seneca, *Epist.*, 119).

[781] „Tot ce este conform naturii este vrednic de cinste". (Cicero, *De finibus*, III, VI).

[782] „Trebuie pătruns în natura lucrurilor şi scrutat fondul exigenţelor ei". (Cicero, *De finibus*, V, XVI).

[783] „Cel care exaltă ca un suprem bine natura sufletului şi condamnă ca un rău natura cărnii, desigur caută sufletul carnal şi fuge de carne carnal, pentru că în vanul său omenesc judecă şi nu în adevărul divin". (Augustin, *De civit. Dei*, XIV, V).

[784] „Cine va nega că este prostie de a face cu moliciune şi rea-voinţă ceea ce este obligat să facă, de a împinge într-o parte corpul şi sufletul în alta şi de a se împărţi în mişcările cele mai contrarii?" (Seneca, *Epist.*, 74).

[785] „Umil în faţa zeilor, atunci domneşti". (Horaţiu, *Ode*, III, VI, 5).

[786] Versuri traduse din Plutarh, *Viaţa lui Pompei*, c. 7, tradus de Amyot.

[787] „Acordă-mi Apolo, din bunurile pe care le am, un trup, un suflet sănătos, şi să obţin onorabilă bătrîneţe care să nu fie străină lirei". (Horaţiu, *Ode*, I, XXXI, 17).

INDICE

(Acest Indice se referă la textul *Eseurilor* lui Montaigne, apărut în traducere în limba română. În elaborarea Indicelui ne-am folosit de cel existent în ediția Garnier Frères, s.d., Paris, a *Eseurilor.* Cifra romană indică volumul ediției în limba română, iar cea arabă pagina).

Abra — Fiica lui Ilarie, episcop de Poitiers (I, 224).
Absență — Reînsuflețește amiciția celor căsătoriți (II, 542).
Abidani — Încăpățînarea lor de a pieri pînă la ultimul (I, 350).
Abuz — Temelia tuturor abuzurilor din lumea aceasta (II, 587).
Ac cu gămălie — Femeie vindecată de ideea că a înghițit un ac cu gămălie (I, 96).
Academici — Părerile lor mai greu de apărat decît cele ale pyrrhonienilor (II, 72 și urm.).
Accidente funeste — Suportate fără greutate de către unele persoane (I, 45 și urm.). Accidente mai amarnice de suferit decît moartea (I, 339). Dîrzenia oamenilor simpli în fața accidentelor celor mai supărătoare ale vieții, mai pilduitoare decît discursurile filozofilor (II, 607).
Acțiuni — Este minune să poți împleti astfel de acțiuni cu oarecare imagini de dreptate (II, 370).
Aelius Verus — Ce a răspuns soției sale care îi reproșa că întreține iubite (I, 206).
Aemilius Lepidus (M.) — Moartea sa (I, 78).
Aemilius Regillus (L.) — Nu-și poate împiedica soldații să distrugă fără rost un oraș care i se predase prin înțelegere (I, 24).
A fi tu însuți — Cît de important este să știi să-ți aparții (I, 243 și urm.).
Agesilau — Ce era de părere că trebuie învățați copiii (I, 135). Cum mergea îmbrăcat (I, 230). Din prea mare ardoare pierde ocazia să învingă pe beoțieni (I, 271 și urm.). Răspunsul său thasienilor care îl făcuseră zeu (II, 101). Dacă este adevărat că a fost pus la amendă pentru a se fi făcut prea iubit de concetățenii săi (II, 293). De ce în călătorii poposea în temple (II, 376). Ce părere avea despre dragoste (II, 459).
Agis, rege al Spartei — Remarcabilul său răspuns dat unui ambasador al orașului Abdera (II, 24).
Agrigentini — Ridicau monumente în cinstea dobitoacelor care le fuseseră dragi (I, 421).
Aheieni — Detestau orice fel de înșelătorie în războaie (I, 21).
Aiguemont — vezi Egmont.
Alba (ducele de) — Cruzimile pe care le-a comis la Bruxelles (I, 26). Comparat cu conetabilul de Montmorency (II, 236).

Albigenzi — Arşi de vii pentru că nu au voit să-şi renege credinţa (I, 47).
Albucilla — Moartea acestei romane (II, 183).
Albuquerque — De ce fiind în primejdie de moarte a luat un tînăr băiat pe umerii săi (I, 239 şi urm.).
Alcibiade — A dat o palmă unui grămătic fiindcă declarase că nu era un Homer (II, 319). Viaţa sa este dintre cele mai bogate şi mai de dorit, după părerea lui Montaigne (II, 323). De ce a tăiat coada şi urechile unui foarte frumos cîine pe care îl avea (II, 403). Nu voia muzică în timpul mesei (II, 675).
Alcioni — Minunatele lor calităţi, felul admirabil în care îşi construiesc cuiburile (II, 50).
Alcmeon — Căror lucruri le atribuie divinitatea (II, 85).
Alesia — Două evenimente extraordinare privind asediul acestui oraş, întreprins de Cezar (II, 307).
Alexandru cel Mare — Cruzimea sa faţă de Betis, guvernatorul Gazei (I, 7—8) şi faţă de Teba (I, 8). De ce refuza să lupte noaptea (I, 25). În ce împrejurare întrepiditatea lui s-a arătat cel mai tare (I, 121). Blamat de tatăl său Filip fiindcă cînta prea bine (I, 251). Cum şi-a bătut joc de linguşitorii săi care voiau să-l facă să creadă că este fiul lui Iupiter (I, 260 şi urm.). Somnul său adînc puţin înainte de ultima sa bătălie împotriva lui Darius (I, 269). Despre calul său Bucefal (I, 283 şi urm.). De ce nu trebuie judecat nici la masă, nici la joc (I, 296). Înalta recompensă pe care a dat-o pentru extrema dibăcie într-o artă inutilă (I, 303). Cum mirosea trupul său (I, 306). Viteţia sa nu era perfectă, nici universală (I, 327 şi urm.). Judecata generală asupra lui Alexandru care este de preferat chiar şi lui Cezar însuşi (II, 321 şi urm.). În ce este mult inferior lui Socrate (II, 377). Cum a fost dojenit de tatăl său pentru dărnicia sa (II, 472).
Alexandru, tiranul din Fera — De ce nu voia să asiste la reprezentarea pieselor tragice (II, 262 şi urm.).
Alexandru al VI-lea, papă — Cum a fost otrăvit împreună cu fiul său, ducele de Valentinois (I, 225).
Alfons al XI-lea, rege al Castiliei — În ce găsea mai fericiţi măgarii decît regii (I, 264). Fondatorul ordinului cavalerilor Bandei sau al Eşarfei în Spania; regulamentul pe care i l-a dat (I, 287).
Alviane (Barthélemy d'), general veneţian — De ce trupul său a fost adus la Veneţia prin pămînturile duşmanilor (I, 14).
Amasis, rege al Egiptului — Se căsătoreşte cu o frumoasă grecoaică dar fără a putea să se bucure de ea un timp (I. 93).
Ambasador(-i) — Prins cu minciuna de către Francisc I (I, 32 şi urm.). Alt ambasador surprins în greşală de către Henric al VIII-lea, regele Angliei (I, 33). Dacă ambasadorii unui principe nu trebuie să-i ascundă acestuia nimic din treburile lor (I, 67).
Ambiţie — Mai greu de stăpînit decît dragostea, judecînd după exemplul lui Cezar (II, 296). Exemplul lui Ladislau, regele

Neapolelui, pare să dovedească contrariul (II, 297). Nu este un viciu cu mărunte însoţiri (II, 590).
America — Ce compliment i-au făcut lui Fernando Cortes unele popoare americane (I, 208). În ce sens „sălbatici" din America sînt barbari (I, 212). Ordinea lor excelentă (I, 213). Calitatea climei lor (I, 213). Clădirile lor, paturile lor (I, 214). Mîncărurile, băuturile, pîinea *(ibid.)*. Cum îşi petrec timpul *(ibid.)*. Preoţii şi prorocii lor; în ce constă morala lor; cum sînt trataţi prorocii dacă prorocirile lor nu se adeveresc (I, 215). Războaiele, armele, luptele *(ibid.)*. De ce îşi mănîncă prizonierii *(ibid.* şi urm.). Războaiele lor nobile şi generoase (I, 217). Cumpătarea şi cordialitatea lor şi cum se folosesc de victorie *(ibid.)*. „Gelozia" femeilor lor (I, 219 şi urm.) (vezi *„Sălbatici"*).
Americani — Măreţia şi virtuţile lor au fost cele care i-au lăsat pradă perfidiei şi ferocităţii spaniolilor (II, 474 şi urm.). Splendoarea grădinilor regilor lor (II, 475). Prin ce mijloace au fost subjugaţi americanii (II, *ibid.* şi urm.). Cum au fost trataţi de către spanioli (II, 476). Răspunsul viguros şi plin de bun-simţ pe care l-au dat unele popoare americane spaniolilor cînd aceştia au vrut să-i facă tributari (II, 477, 478). Cum au masacrat spaniolii în America pe prizonierii lor de război (II, 478 şi urm.). Bogăţiile americanilor erau mult mai puţin considerabile decît se crezuse la început şi de ce (II, 480).
Amestris, mama lui Xerxe — Neomenesc de cucernică (II, 92).
Amurat — sacrifică şase sute de tineri greci sufletului tatălui său (I, 208).
Amyot (Jacques) — Lăudat de a nu fi franţuzit numele latine în traducerea sa din Plutarh (I, 274). Elogiul stilului său (I, 351).
Anaharsis — Care este, după părerea sa, felul cel mai fericit de a guverna (I, 266).
Anaxagora — Primul filozof care a recunoscut că orice lucru a fost făcut şi este guvernat de către un spirit infinit (II, 85).
Anaxarh — Rupt în bucăţi de către tiranul Nicocreon; dîrzenia sa în suferirea durerii (I, 53; 337).
Anaximandru — Părerea sa asupra naturii divine (II, 85); şi asupra acelei a sufletului nostru (II, 114).
Anaximene — Părerea sa asupra naturii divinităţii (II, 85).
Androdus — Prin ce întîmplare a scăpat de la moarte (II, 46 şi urm.).
Andron, din Argos — A traversat Libia fără să bea (II, 649).
Anguien — vezi Enghien.
Animale — vezi *Dobitoace*.
Antigonus — Cum şi-a bătut joc de un poet care l-a numit „fiu al Soarelui" (I, 261). Cum a pedepsit pe soldaţii lui Eumene, duşmanul său, după ce aceştia l-au dat pe mîna lui (II, 365). Cum s-a eschivat de a da ceva unui filozof cinic (II, 602).
Antioh — Privat de cuceririle sale printr-o scrisoare a Senatului roman (II, 257 şi urm.).
Antistene — Răspunsul său celor care îi reproşau conversaţia sa cu cei răi (I, 240). Maxima sa asupra constanţei în nenoro-

cire (242). Care era, după el, cea mai bună ucenicie (I, 413). Răspunsul său dat preotului care îl iniția în misterele lui Orfeu și care îl asigura că acei care se dăruiau acestei credințe vor beneficia de o fericire veșnică și desăvîrșită după moarte (II, 13 și urm.). De ce îi sfătuia pe atenieni să poruncească să fie întrebuințați măgarii la arat ca și caii (II, 502).
Antistene, supranumit *Hercule* — Ce a poruncit copiilor săi (II, 491).
Aparență(-e) — În viață înțeleptul este determinat de ea (II, 75 și urm.). Filozofii care au susținut că se găsesc într-un același subiect aparențe contrarii (II, 160). Nu se poate judeca nimic definitiv despre acest lucru, prin aparențele pe care ni le dau despre el simțurile (II, 175 și urm.).
Apolodor, tiranul Potideei — Torturat de amintirea propriei sale barbarii (I, 356).
Aprobarea publică — De ce trebuie să fie căutată (II, 203).
Aracus — Amiral spartan (I, 115).
Arcesilau — Lăudabil prin aceea că știa să întrebuințeze bine bogățiile sale (I, 245). Răspunsul dat unui tînăr efeminat care îl întreba dacă un înțelept poate să fie îndrăgostit (II, 462). Vizita făcută lui Ctesibius bolnav (II, 565).
Archias, tiranul Tebei — A pierit în urma unei conspirații, pentru că a întîrziat să deschidă o scrisoare (I, 353 și urm.).
Archileonida, mama lui Brasidas — De ce nu acceptă elogiul ce se aduce fiului ei (I, 256).
Architas — Moderarea sa la mînie (II, 285). Aversiunea lui față de o singurătate desăvîrșită (II, 553).
Areopag — De ce acest venerabil senat judeca în timpul nopții (II, 137 și urm.).
Aretino (Pietro). Dacă merită numele de *divin* (I, 300 și urm.).
Argenterius (Jean Argentier), medic (II, 339).
Argipei — Popor care trăia în securitate fără arme ofensive (II, 190).
Arhitect — Scurtă alocuțiune a unui arhitect către poporul din Atena (I, 162). Despre limbajul arhitecților (I, 300).
Arici — Prevede vîntul care trebuie să sufle (II, 38).
Ariosto — La ce vîrstă Montaigne a încetat de a mai gusta operele sale (I, 396). Nu poate fi comparat cu Vergiliu (*ibid.* și urm.).
Aristarh — Ce spunea pentru a rîde de îngîmfarea veacului său (II, 642).
Aristip — Răspunsul pe care l-a dat celor care îi spuneau că trebuie să-și iubească copiii fiindcă erau ieșiți din el (I, 176). A ridicat împotriva sa toată filozofia prin părerile sale îndrăznețe în favoarea voluptății și a bogăției (I, 413). Lăudarea moravurilor sale (*ibid.*). De ce nu face dificultăți ca să accepte un veșmînt parfumat (II, 156). De ce suferă că Dionisie Tiranul l-a scuipat în față (*ibid.*). Răspunsul său lui Diogenes care îi spusese că dacă ar fi știut să trăiască din varză nu ar face curte tiranilor (*ibid.*). Ce roade trăsese din filozofie (II, 244). Ce a spus unor tineri care roșiseră văzîndu-l intrînd la o curtezană (II, 451, 452).

Aristodem, regele mesenienilor — Ce l-a determinat să se omoare (II, 407).
Ariston — Cum definește retorica (I, 298). Părerea sa asupra naturii divinității (II, 86). Cu ce compara o lecție (II, 557—558).
Aristotel — Cum a condus instruirea lui Alexandru (I, 156). Cum definea prietenia desăvîrșită (I, 182). La ce vîrstă voia să aibă loc căsătoria (I, 377). Aprecierea ridicolă pe care o dă omului (II, 59). Dacă este cu adevărat dogmatic (II, 77 și urm.). Nu avea opinii determinate asupra naturii divinității (II, 85). Cenzurat pentru a fi considerat privațiunea ca un principiu (II, 111). Cît a părut de sensibil la unele clevetiri despre care i s-a spus că se făcuseră împotriva sa (II, 264). Răspunsul pe care l-a dat celui care îl întreba: de ce îți face plăcere să vezi adesea persoane frumoase (II, 625). Ce a spus cuiva care îi reproșa că a fost milostiv față de un nemernic (II, 630).
Arius — Nu se poate conclude nimic împotriva sa din felul în care a murit (I, 223).
Arme — Prostul obicei de a nu face uz de ele decît în momentul unei necesități extreme (I, 390). Armele francezilor *(ibid.)*; ale mezilor (I, 391); ale pedestrașilor romani (I, 392); ale parților (*ibid.* și urm.).
Armenia — Munții ei sînt uneori în întregime acoperiți cu zăpadă (I, 232).
Armoarii (blazon, marcă a unei familii). Incerte (I, 275).
Arras — Încăpățînarea mai multora dintre locuitorii săi cînd a fost cucerit de Ludovic al XI-lea (I, 45).
Arria, soția lui Cecina Paetus — Se înjunghie ea însăși ca să-și îmbărbăteze soțul ca prin sinucidere să evite supliciul ce-i era destinat (II, 312 și urm.). Frumoasele cuvinte pe care le-a spus după ce și-a dat lovitura mortală, prost tîlcuite de Marțial care a încercat să le înfrumusețeze (II, 313).
Arsac (seniorul d'), fratele lui Montaigne (I, 210).
Artaxerxe — Cum a îmblînzit rigoarea unor legi din Persia (I, 417).
Artibus, general al armatei persane — Cum a fost calul său cauza morții sale (I, 283).
Asasin — Doi asasini ai lui Wilhelm I, prinț de Orania (II, 279).
Asasini, popor dependent de Fenicia — Cum cred că vor ajunge în rai (II, 280).
Asinius Pollio — Ce găsea de criticat în *Comentariile* lui Cezar (I, 404). Lașitatea sa de a nu voi să publice critica unei lucrări decît după moartea autorului (II, 264). De ce nu a vrut să replice nimic lui August care a făcut versuri împotriva lui (II, 487).
Asirieni — Cum îmblînzeau caii de care se serveau în război (I, 287).
Assigni (seniorul d') (I, 22).
Astapa, oraș din Spania — Cu ce furie s-au aruncat pe un rug în flăcări locuitorii împreună cu soțiile și copiii lor (I, 349 și urm.).

Atalanta — Prin ce mijloc a fost învinsă la întrecerea în alergare (II, 399).
Ataraxia pyrrhonienilor — Ce este (II, 73, 152).
Ateism — Rareori înscăunat în cugetul unui om ca o dogmă temeinică (II, 15).
Atena — Cum era iubită de străini (II, 420).
Atenieni — Superstițiile lor despre morminte (I, 17). Cum sînt pedepsiți pentru aceasta (I, 18). Despre zeii lor necunoscuți (II, 83). De ce au tăiat degetele mari ale aegineților (II, 262).
Atlantida, insulă — Întinderea ei (I, 209). Nu poate să fie America (I, 210).
Atleți — Puterea lor este mai mult o vigoare a trupului decît a inimii (I, 145). Care s-au privat de plăcerile dragostei ca să se conserve mai agili și mai viguroși (I, 377).
Atticus (Pomponius) — Moartea sa voită (II, 183 și urm.).
Aubigny (domnul d') — Asediind Capua (I, 25).
Aufidius — Moartea sa (I, 78).
August — Se răzbună pe Neptun după o furtună (I, 20). Cum își arată îndurerarea de a fi pierdut cîteva legiuni (*ibid.*). Conjurația lui Cinna împotriva sa, descoperirea ei puțin înainte de punerea ei în aplicare (I, 117 și urm.). Discursul său către Cinna (I, 118). Clemența sa față de acest conjurat și avantajele pe care le-a avut din aceasta (I, 118 și urm.). Somnul său adînc în ceasul unei bătălii (I, 270). Ce vîrstă a fixat pentru exercitarea unei funcții judecătorești (I, 318). Caracterul său de nepătruns chiar celor mai îndrăzneți judecători (I, 323 și urm.). Mărinimos la daruri, dar zgîrcit în recompensarea cu onoruri (I, 368). Epigramă compusă de el (II, 44).
Augustin Aureliu — Miracole atestate de el (I, 173). Ce păcat ar fi fost dacă se pierdeau scrierile sale (I, 389).
Aurat, sau mai degrabă Daurat — Situat de Montaigne printre cei mai buni poeți latini din timpul său (II, 236).
Autori — Nu trebuie să scrie despre orice subiect decît ceea ce știu (I, 211).
Avocați — Comparați cu predicatorii (I, 34). Convinși cîteodată de frumusețea unei cauze de propria lor pasiune (II, 140). Găsesc oricărei cauze destule piezișuri ca s-o aranjeze după bunul lor plac (II, 137).

Baiazid I — Pune să fie spintecat un soldat acuzat de a fi luat din terciul unei femei sărace care își hrănea cu el copiii (I, 357 și urm.).
Barbar — Ce înseamnă acest cuvînt în gura fiecărei națiuni (I, 212). Este mai multă barbarie în a mînca un om viu decît un om mort (I, 216).
Bathory (Ștefan) — rege al Poloniei, lăudat de Montaigne (I, 231).
Bayard — Fermitatea sa în momentele cînd avea să-și dea duhul (I, 15). Care era adevăratul său nume (I, 276).
Băi — Cei din antichitate se foloseau de ele în fiecare zi înaintea mesei (I, 291). Utilitatea lor (II, 343). Fiecare națiune le întrebuințează în felul ei (II, 344).

Bătălie — Dacă într-o bătălie trebuie să-l aştepţi pe duşman sau să te duci să-l ataci (I, 280 şi urm.).
Bătrîneţe — A muri de bătrîneţe, lucru ciudat şi neobişnuit (I, 318). Ce studii sînt potrivite bătrîneţii (II, 271—273). Dacă bătrîneţea trebuie să ne împiedice să călătorim (II, 544).
Bătrîni — Bătrînii au nevoie să-şi înveselească mintea (II, 408). Trebuie să asiste la jocurile, exerciţiile tinerilor *(ibid.)* şi să profite de orice ocazie de a se bucura de o plăcere *(ibid.)*.
Bea (a) — Plăcerea de a bea, ultima de care omul este în stare (I, 333).
Beauvais (episcop de) — Învingătorul mai multor duşmani în bătălia de la Bouvines, îi dădea altora ca să-i omoare sau să-i facă prizonieri (I, 257). De ce în luptă nu se servea decît de o măciucă *(ibid.)*.
Bebius, judecător — O particularitate remarcabilă a momentului morţii sale (I, 78).
Beduini — Credinţa pe care o aveau despre o necesitate inevitabilă şi prestabilită care îi obligă să se expună în luptă, fără a lua nici un fel de precauţie (II, 278).
Bellay (Guillaume du) — Apreciere asupra *Memoriilor* sale (I, 406).
Bellay (Joachim du) — Excelent poet francez, după părerea lui Montaigne (II, 236).
Bellay (Martin du) — *Memoriile* sale istorice, ce gîndea Montaigne despre ele (I, 406).
Bembo (cardinalul) (II, 441).
Berthéville, locotenentul comitetul de Brienne (I, 25).
Bessus (Paeonianul) — Cum a descoperit el însuşi, fără să se gîndească, paricidul pe care îl comisese (I, 355).
Betis, guvernator al Gazei — Făcut prizonier de Alexandru cel Mare (I, 8). Vitejia şi fermitatea sa pînă la ultima-i suflare *(ibid.)*.
Beţie — Viciu grosolan ale cărui consecinţe sînt uneori foarte rele (I, 330 şi urm.). Nu a fost foarte înfierat de cei vechi (I, 332). Este un viciu mai puţin rău ca altele *(ibid.* şi urm.).
Bèze — Situat de către Montaigne în rînd cu cei mai buni poeţi latini din vremea sa (II, 236).
Bias — Ce a spus unor oameni care, aflîndu-se cu el pe o navă în plină furtună, implorau ajutorul zeilor (I, 239).
Bibliotecă — Ce a salvat bibliotecile de la foc atunci cînd goţii au pustiit Grecia (I, 136). Amplasarea şi forma bibliotecii lui Montaigne (II, 395—396).
Bine — Îl dorim cu atît mai mult cu cît este mai greu de obţinut (II, 187). Binele şi răul se găsesc amestecaţi în noi (II, 245 şi urm.).
Binefacere — Se judecă numai după intenţie (I, 327).
Bion — Ce spune despre un rege care, îndoliat, îşi smulgea părul (I, 20). Cu ce francheţe i-a dezvăluit lui Antigonus originea sa (II, 548).
Biron (mareşalul de) — Primar al Bordeaux-ului (II, 572).

Blosius (Caius) — Răspunsul său, că ar face totul pentru prietenul său, foarte rezonabil într-un anumit sens (I, 180 şi urm.).
Boală — care nu este decît un pur efect al imaginaţiei (I, 96). Boli ale trupului şi ale minţii, cauzate de agitaţia sufletului nostru (II, 61). Boli simulate şi care au devenit reale (II, 258 şi urm.). Păreri opuse ale medicilor asupra cauzei bolilor (II, 337). Fiecare boală îşi avea medicul său la egipteni (II, 341). Bolile îşi au perioadele lor care trebuie aşteptate cu calm (II, 656).
Boccacio — *Decameronul* său, situat de Montaigne în rîndul cărţilor pur şi simplu amuzante (I, 395).
Bodin — Combătut cu motive temeinice în ceea ce spune despre Plutarh (I, 404; II, 291).
Boétie (Étienne de la) — Autorul unei scrieri intitulată *Şerbia vroită*, sau *Împotriva unuia*. Cu ce ocazie a scris-o şi care îi este conţinutul (I, 149). La ce vîrstă a compus-o (I, 175). Prietenia între La Boétie şi Montaigne (I, 175 şi urm.). Cum de la prima întîlnire s-au iubit cu o dragoste frăţească (I, 180). Regretele lui Montaigne că l-a pierdut (I, 185 şi urm.). Elogiul pe care i-l aduce (I, 186). Douăzeci şi nouă de sonete compuse de el în tinereţe (I, 187). Excelentele sale calităţi (II, 234).
Bogăţie — Mijloace de a evita încurcăturile ce-o însoţesc (I, 59 şi urm.).
Boiocalus — Generosul răspuns dat de el romanilor (I, 339).
Boleslav al III-lea, rege al Poloniei — Trădat (II, 365).
Boleslav al IV-lea, rege al Poloniei, supranumit Pudicul (II, 423).
Bolnav — Cît este de important pentru el să aibă încredere în medicul său (I, 96; II, 336 şi urm.).
Bonifaciu al VIII-lea, papă — Caracterul său (I, 323).
Bonnes (Barthélemy de) — la asediul de la Commercy (I, 23).
Borgia (Cezar), duce de Valentinois (I, 225).
Borromeo (cardinal) — Austeritatea vieţii sale (I, 55).
Bou — Purtat de o femeie care se obişnuise purtîndu-l de cînd era viţel (I, 100). Boi care numărau pînă la 100 (II, 34).
Bouchet, autorul *Analelor Aquitaniei* (I, 173).
Boutières (domnul de) (I, 353).
Brazilia — De ce acest ţinut a fost supranumit *Franţa antarctică* (I, 209). De ce locuitorii ei nu mor decît de bătrîneţe (II, 61).
Brienne (comitele de) (I, 25).
Brousse (seniorul de La), frate al lui Montaigne (I, 354).
Brutus — Regretele lui Montaigne că s-a pierdut cartea pe care o scrisese Brutus despre virtute (I, 401). Nu stima elocinţa lui Cicero (*ibid.* şi urm.).
Bucătării portative, folosite de romani, (I, 292).
Bucefal, calul lui Alexandru (I, 283 şi urm.).
Buchanan — Considerat de Montaigne în rînd cu cei mai buni poeţi latini din vremea sa (II, 236).
Bucurie — Exemple de morţi subite cauzate de surpriza unei plăceri neaşteptate (I, 11).
Bucurie constantă — Semn al înţelepciunii (I, 153).
Bufoni — care au glumit murind (I, 46).

Bulă — Formularul unei Bule care îi acordă lui Montaigne cetățenia romană (II, 568 și urm.).
Bunăstare — în ce constă pentru om; păreri diverse referitoare la acest subiect (II, 151 și urm.).
Bunel (Pierre) — (II, 7 și urm.).
Bunuri adevărate — îl așează pe om dincolo de injurii (I, 242). *Bunuri materiale*, în ce sens sînt utile celor ce le posedă (I, 261). Mijlocul cel mai înțelept de a le împărți la moarte (I, 384). Ceea ce îi determină pe unii oameni în alegerea moștenitorilor bunurilor lor (I, 385). După Platon ar trebui ca legile să fie acele care să reglementeze dispunerea de bunurile noastre (*ibid.* și urm.).
Bures (comitele de) (I, 69).
Burete — Întrebuințări date de vechii romani (I, 292).

Cal — Cai de bătălie; de ce se numesc așa (I, 283). Cai de schimbat în mijlocul cursei (*ibid.*). Caii mamelucilor, foarte dibaci (I, 283). Despre calul lui Alexandru și al lui Cezar (*ibid.* și urm.). A merge călare este un exercițiu sănătos (I, 284). Călăreți; în ce ocazii generalii romani le porunceau să descalece într-o luptă (I, 284). Lupte călare; care le erau inconvenientele (*ibid.* și urm.). Massilienii se foloseau de caii lor fără șa și fără frîu (I, 287). Caii sălbatici ai asirienilor (*ibid.*). Sîngele și urina cailor care într-un caz de necesitate au servit ca băutură (*ibid.*). Caii tot pe atîta iubiți și respectați de americani cît și de spanioli (I, 288). Cai spintecați ca apărare împotriva frigului (I, 288 și urm.). Cai tunși pentru a fi duși în triumf (I, 289). Dibăcie de mirare a unui om călare (*ibid.* și urm.). Alte exemple de același fel (I, 289 și urm.).
Caligula — Dărîmă o casă frumoasă; de ce (I, 20).
Cambyse — Ce l-a determinat să-și omoare fratele (II, 407).
Canius (Iulius), nobil roman. — Murind, își dădea osteneala să studieze efectele morții (I, 359).
Capilupus (Laelius), faimos autor de centone (poezii compuse din versuri luate de la mai mulți autori) (I, 139).
Capre — Se atașează de copii pe care îi hrănesc cu laptele lor (I, 387).
Caracatiță — Un fel de pește care-și schimbă culoarea cînd vrea (II, 38).
Caraffa (Carlo), cardinal (I, 299).
Carnavalet — cel mai bun călăreț și priceput la cai din vremea lui Montaigne (I, 289).
Carneade — Prea pasionat pentru studiu (I, 156). A susținut că gloria este de dorit pentru ea însăși (II, 194). Nobile sentimente ale acestui filozof (II, 195).
Caro (Annibale) — Elogiu la adresa scrisorilor sale (I, 254).
Carol al V-lea, împărat — Ce spunea despre căpitanii și soldații lui Francisc I (I, 66). Care a fost cea mai frumoasă acțiune a sa (I, 378).
Carol al VIII-lea, rege al Franței — care au fost, în parte, cau-

zele iuțelii cuceririlor sale în Italia (I, 136). Serviciul pe care i l-a făcut calul său la bătălia de la Fornovo (I, 283).
Cartagina — Locuitorii săi, cuprinși de panică (I, 71).
Cartaginezi — Barbarele lor superstiții care îi împingeau să-și jertfească copiii lui Saturn (II, 92). În ce caz pedepseau pe generalii lor victorioși (II, 500).
Cassius Severus — Vorbea mai bine nepregătit (I, 35). Cuvinte de ale sale (I, 388).
Castellio (Sebastianus) — Savant din Germania, moare în mizerie (I, 228).
Castitate — Datorie pe care femeile o respectă cu greu în toată rigoarea ei (II, 426). Ce trebuie să le îmbărbăteze să o păstreze cu sfințenie (*ibid.* și urm.). Întinderea acestei datorii (II, 432). Castitatea depinde de inocență și voință; exemple diferite (II, 435 și urm.). Curiozitatea asupra castității femeii este ridicolă și pernicioasă (II, 436 și urm.).
Catena — Supliciul acestui tîlhar italian (I, 417).
Catîr — Animal de călărie onorabil și dezonorant în diferite țări (I, 278). Exemplu de o subtilitate șugubeață la un catîr (II, 42).
Cato cel Bătrîn — Calicenia lui (I, 301). Reprosul care i s-a făcut că bea mult (I, 332). I-a dat în gînd prea tîrziu să învețe grecește (II, 272).
Cato cel Tînăr — Cum a luat în bătaie de joc glumele pe care Cicero le răspîndise în una din pledoariile sale (I, 162 și urm.). Mai multe păreri asupra morții sale (I, 232 și urm.). Trăsături frumoase a cinci poeți latini făcute spre lauda sa; comparații și aprecieri (I, 234 și urm.). Cato, liniștit cu o seară înainte de răzmerița în care avea să aibă un rol important (I, 269 și urm.). Virtutea sa îl împinse să-și dea moartea (I, 409). Cu ce fermitate și liniște a înfruntat-o (I, 409 și urm.). Moartea sa, mai puțin frumoasă decît a lui Socrate (I, 410). Virtutea sa, mai pură decît cea a lui Cato cel Bătrîn (II, 271).
Catul — În ce este superior lui Marțial (I, 397 și urm.).
Catullus (Q. Lutatius) — De ce a fugit dintr-o luptă (I, 256).
Caunienii — Surghiuneau din țara lor pe zeii străini (II, 106).
Caupène, în Chalosse (baron de) (II, 344 și urm.).
Cazną (tortură) — Inconvenientele ei (I, 357). A uza de ea este condamnat de mai multe națiuni și de ce (I, 357).
Călăi — Despre cei care au consimțit să fie călăii propriilor lor părinți (II, 366 și urm.).
Călătorii — De ce folos sînt unui tînăr (I, 144 și urm.). La ce vîrstă ar trebui să înceapă un tînăr să călătorească *(ibid.)*. Dacă bătrînețea trebuie să ne împiedice să călătorim (II, 544 și urm.).
Cărți — Cînd au început, la Roma, să ardă cărțile care displăceau împăraților (I, 388). Foloasele ce se trag din practicarea lecturii (II, 395). Inconvenientele legate de plăcerile pe care ele le produc (II, 397).
Căruțe de poștă (diligență) — Ce întrebuințare au avut în război (II, 467 și urm.). Întrebuințarea lor pentru lux (II, 468).

Căsătorie — Ce fel de tîrg este (I, 178). Ce ia cu sine această legătură (I, 205). Scopul ei principal (*ibid.* şi urm.). Abstinenţă conjugală (I, 206). Care este vîrsta cea mai propice (I, 377 şi urm.). Dacă legătura a fost făcută mai trainică, înlăturîndu-se mijlocul de a o desface (II, 190). Patimile dragostei sînt surghiunite din ea şi de ce (II, 416 şi urm.). Părere despre o bună căsătorie (I, 418). De ce preţ este o bună căsătorie *(ibid.)*. Căsătoria trebuie să fie lipsită de ură şi de dispreţ (II, 419). Diferenţa care există între dragoste şi căsătorie (II, 421). De ce bărbaţii se abandonează cu uşurinţă dragostei, pe care o interzic riguros femeilor (II, 422). Ce poate să facă o bună căsnicie (II, 438). Lege stabilită de Platon spre a decide asupra oportunităţii oricărei căsătorii (II, 453). În căsătorie, prietenia este reînsufleţită de absenţă (II, 542).

Cea, insulă din Negroponte — Strania poveste a unei femei din această insulă (I, 351 şi urm.).

Cerbi — Înhămaţi la o trăsurică (II, 468).

Certuri — Deliberările care trebuie să le preceadă (II, 585). Cît de ruşinoase sînt cele mai multe din împăcările care le urmează (II, 586 şi urm.).

Cestius — Cum a fost tratat pentru a fi nesocotit elocinţa lui Cicero (I, 401).

Cezar — Excelent căpitan, a avut ambiţia să se facă cunoscut şi ca un excelent inginer (I, 65). Ce a spus unui soldat bătrîn (I, 83). Intrepiditatea lui în faţa legiunilor sale răsculate (I, 122). Mijloacele pe care le-a întrebuinţat ca să se facă iubit de duşmanii săi (I, 123 şi urm.). Mergea cu capul descoperit în fruntea armatei sale (I, 230). Dacă a plîns sincer la moartea lui Pompei (I, 236). De ce şi-a scris propria istorie (I, 250). Cu cît s-a îndatorat ca să ajungă la puterea supremă (I, 57). Era un foarte bun călăreţ (I, 283). Avea un cal bizar care nu a putut fi dresat decît de el (I, 284). De ce a fost numit *sponda regis Nicomedis* (I, 294). Elogiul *Comentariilor* sale (I, 402). S-au aflat în ele erori (I, 404). Stranie dovadă de clemenţă (I, 416). Ce moarte considera Cezar drept cea mai de dorit (II, 183). A vîndut şi a dăruit regate cînd nu era decît simplu cetăţean roman (II, 257). Plăcerile dragostei nu l-au împiedicat niciodată să profite de ocaziile de a se ridica mai sus (II, 297 şi urm.). Strania sa sobrietate (II, 298). De ce a fost tratat de Cato drept beţiv (ibid.). Blîndeţea şi clemenţa sa faţă de duşmani *(ibid.)*. Grija faţă de prieteni (II, 300). Dreptatea sa *(ibid.)*. Ambiţia sa nemărginită a făcut ca memoria lui să fie odioasă oamenilor de bine *(ibid.)*. *Comentariile* sale ar trebui să fie cartea de căpătîi a fiecărui om de arme (II, 302). Cum îşi liniştea trupele cînd le vedea cuprinse de frică faţă de forţele numeroase ale duşmanului (II, 303). Îşi obişnuia soldaţii să-i dea ascultare fără a-i încunoştinţa de proiectele sale *(ibid.)*. Virtutea pe care o cerea soldaţilor săi *(ibid.)*. Le acorda multe dispense şi vroia să fie bine înarmaţi *(ibid.* şi urm.). În anumite ocazii îi trata cu multă severitate (II, 304). De ce a pus să se facă un pod peste Rin (II, 304). De ce îi plăcea să ţină discursuri soldaţilor săi *(ibid.)*.

Rapiditatea expedițiilor sale militare (II, 305). Vroia să vadă totul el însuși *(ibid.)*. Îi plăcea mai mult o victorie datorită prudenței decît prin forța armelor (II, 306). Mai circumspect decît Alexandru în întreprinderile sale, se arunca, atunci cînd circumstanțele o cereau, cu înflăcărare în luptă *(ibid.)*. Încrederea și fermitatea sa la asediul Alesiei (II, 307). Nu aproba orice fel de a obține victoria (II, 308). Știa să înoate foarte bine (II, 309). Cît de tare țineau soldații săi la el *(ibid.)*. Exemple memorabile de intrepiditate, de devotament în slujba sa *(ibid.* și urm.). Lipsa de omenie a lui Cezar angajat într-un război civil (II, 371). Cum toga sa însîngerată a tulburat întreaga Romă, ceea ce moartea sa nu făcuse (II, 404).

Chalcondylas, istoric grec (II, 270).

Charilus, lacedemonian. — Stăpînirea sa într-un acces de mînie (II, 285).

Charondas — Pedepsea pe cei care frecventau grupuri rău famate (I, 240).

Chastel (Jacques de), episcop la Soisson — Moartea sa voită (I, 350).

Chelonis — fată și soție a regilor Spartei. Tandrețea și generozitatea ei (II, 669).

Chilon — Precepte ale sale care nu se aplică decît prieteniilor obișnuite (I, 182).

China — În acest regat există slujbași pentru a recompensa faptele bune, ca și pentru a pedepsi pe cele rele (II, 638).

Chior — Exemplu despre un om care a devenit chior fiindcă se prefăcuse că este (II, 259).

Chiron — De ce a refuzat remurirea (I, 88).

Cicero — Sfătuia singurătatea (I, 246). Puțina soliditate a acestui sfat (I, 247). În ce viziune a publicat scrisori pe care le adresase prietenilor săi (I, 250). De ce a liberat pe unul din sclavii săi (I, 253). Cum judeca Montaigne lucrările filozofice ale lui Cicero (I, 399 și urm.). Elogiul scrisorilor sale către Atticus (I, 400 și urm.). Caracterul acestui orator (I, 401). Poezia sa, disprețuită de Montaigne *(ibid.)*. Elocvența sa incomparabilă a găsit cenzori (I, 402). Dacă la bătrînețe a disprețuit literatura (II, 71).

Cimber — Unul dintre conspiratorii împotriva lui Cezar; ce a spus cînd s-a angajat în această acțiune (I, 331).

Cimitire — De ce au fost amplasate în interiorul orașelor (I, 82).

Cineas, sfetnic al lui Pirus — Cum reprimă vana ambiție a acestui principe (I, 266).

Cinici — Numeau „viciu" faptul de a nu îndrăzni să faci în mod deschis ceea ce facem într-ascuns (II, 158 și urm.). Pînă unde mergea nerușinarea lor (II, 159 și urm.).

Cinna — Conjurația sa împotriva lui August și clemența acestuia (I, 117 și urm.).

Cirus — A interzis copiilor săi de a vedea și de a atinge trupul său după moarte (I, 16). De ce a fost bătut la școală (I, 134, 135). A stabilit popasuri pentru caii de poștă (II, 252). Exemplu de mărinimia sa după ce a devenit rege, din care principii pot

să învețe să-și plaseze bine darurile (II, 471). Cum s-a pus la adăpost de săgețile frumoasei Panthea, captiva sa (II, 583).
Cirus cel Tînăr — De ce pretindea să i se dea întîietate față de fratele său Artaxerxe (I, 332).
Ciumă — Descrierea unei ciume izbucnită în regiunea în care se afla Montaigne (II, 614 și urm.). Fermitatea poporului în dezastrul general (II, 615 și urm.).
Cîine — Animal capabil de judecată (II, 32 și urm.). Cîine care se preface mort (II, 33). Cîine care găsește mijlocul să scoată untdelemnul de pe fundul unei căni (II, 35). Cîini dresați ca să lupte într-o armată (II, 36). Cîini de vînătoare ce știu care este cel mai bun dintre puii lor (II, 39). Cîini mai fideli decît oamenii (II, 45 și urm.). Cîine din India de o generozitate extraordinară (II, 49).
Cleante — Păreri puțin precise pe care le avea asupra naturii zeilor (II, 86). Hotărîrea sa de a muri (II, 184). Cît cîștiga prin munca mîinilor sale (II, 576).
Cleomene, fiul lui Anaxandridas, rege al Spartei — Credea că totul este îngăduit împotriva unui dușman (I, 24). Ce a răspuns unor ambasadori din Samos (I, 162). Răspunsul dat prietenilor săi care, văzîndu-l în timpul bolii sale cuprins de toane, îi reproșau aceasta (II, 137). Cum și-a bătut joc de un retor care ținea un discurs despre bărbăție (II, 283 și urm.).
Cleomene al III-lea — Așteaptă ultima clipă pentru a-și da moartea (I, 343).
Climacide, femei din Siria; la ce slujeau (II, 30).
Clodomir, rege al Aquitaniei — Prin încăpățînarea sa de a urmări pe vrăjmașul său învins își pierde viața (I, 278).
Clovis — Ce plată au primit de la el trei sclavi care-și trădaseră stăpînul (II, 366).
Coelius, orator — Se înfurie împotriva unui om care, ca să nu-l mînie, evita să-l contrazică (II, 286).
Colegii — Judecate cu asprime de către Montaigne (I, 156). Cruzimi ce se exercită asupra copilăriei (I, 158).
Coligny (Gaspar de), senior de Chastillon-sur-Loing, amiral al Franței (II, 309).
Comanda (a) — Dacă este mai plăcut să comanzi decît să asculți (I, 262). Cui îi este hărăzit să comande *(ibid.)*.
Comedianți — Care plîng încă la ieșirea din teatru, înduioșați de rolul lor (II, 405).
Comedia franceză — În vremea lui Montaigne îi lipsea inventivitatea (I, 398).
Comentatori — De ce sînt într-un mare număr (II, 634 și urm.).
Commynes (Philippe de) — Cum este considerat de Montaigne (I, 405 și urm.). Cuvînt de duh al acestui istoric, criticat (II, 507).
Conjurații — Dacă este primejdios să le previi prin execuții sîngeroase (I, 116 și urm.). Sfat dat unui tiran pentru a-l pune la adăpost (I, 124).
Conrad, marchiz de Montferrat (II, 286).

Conrad al III-lea — Cum a fost împăcat cu Guelf, marele său dușman (I, 6).
Constanță — Cum este definită și în ce constă (I, 40). Constanță în mijlocul nenorocirilor (I, 242). Constanță în durere; exemple cu privire la acest subiect care țin de furie (I, 337).
Conștiință — Purtarea ei (I, 355 și urm.). Nu lasă crima vreme îndelungată tăinuită (I, 356). Fructul conștiinței împăcate (I, 356). Satisfacția care se leagă de aceasta (II, 374).
Conversa (a) — Cît de util este a ști să conversezi cu tot felul de oameni (II, 388; 488). Trebuie să te pui la nivelul celor cu care conversezi (*ibid.*, și urm.). Cum poți aprecia capacitatea unui om după o conversație (II, 503 și urm.). Utilitatea în conversație a replicii vii și îndrăznețe (II, 505 și urm.).
Copii — Minciuna și încăpățînarea trebuie reprimate în primul rînd la ei (I, 31). Cît de important este să fie corectați de timpuriu (I, 102). Nu este ușor de prevăzut, plecînd de la primele lor acțiuni, ce vor deveni într-o zi (I, 140). Succesul educației unui copil depinde de alegerea profesorului său (I, 141). Utilitatea călătoriilor pentru copii (I, 144 și urm.). De ce nu trebuie să fie crescuți lîngă părinții lor (*ibid.*). Trebuie să fie educați ca în compania altora să aibă ochii deschiși la tot ce se întîmplă (I, 147 și urm.). Trebuie să li se inspire sinceritatea și o vie curiozitate (*ibid.*). La ce vîrstă trebuie instruiți în ale științei (I, 151 și urm.). Un copil este capabil să primească lecții de filozofie (I, 155). Copiii nu trebuie aduși la învățătură prin constrîngere (I, 158). Trebuie corectați de orice fel de a fi straniu (I, 158). Și să fie adaptați la tot felul de obiceiuri și chiar să poată suporta unele excese (*ibid.*). Progresele pe care le fac trebuie judecate după acțiunile lor (I, 160). Trebuie educați mai temeinic în cunoașterea lucrurilor decît în cea a cuvintelor (*ibid.*). Nu trebuie să se încurce în descurcarea subtilităților sofistice (I, 163). Socrate vrea ca să li se dea un nume frumos (I, 273). De unde vine că afecțiunea lor pentru părinți este mai mică decît a acestora față de ei (I, 372 și urm.). Violența în educația lor, condamnată (I, 376). Adevăratul mijloc de a se face iubit de ei (*ibid.* și urm.). Trebuie să fie admiși să trăiască familiar cu părinții lor atunci cînd au vîrsta cuvenită (*ibid.*). Este îndreptățit să li se interzică să mimeze defectele naturale (II, 259). Nu trebuie să fie abandonați mîniei părinților lor (II, 282). Răbdarea minunată a unui copil lacedemonian (II, 291).
Copil monstruos — Descrierea sa (II, 281).
Cornelius Gallus — Moartea sa (I, 78).
Corp — Exercițiile fizice și buna înfățișare exterioară — parte importantă din educația copiilor (I, 157). Diversitatea părerilor asupra materiei care produce omul (II, 129). Avantajele frumuseții corporale (II, 213—214). Sănătatea, vigoarea corpului sînt și ele cauze ale progresului spiritual (II, 410 și urm.).
Corras, consilier în parlamentul din Toulouse — Părerea sa în afacerea falsului Martin Guerre (II, 593).
Cortes (Fernando) — Ciudate complimente pe care i le adresează

popoare din America (I, 208). Ce imagine i-au dat ambasadorii regelui Mexicului despre măreția stăpînului lor *(ibid.)*.
Cossitius (Lucius) — Din femeie preschimbat în bărbat (I, 90).
Cotis, rege al Traciei — De ce a spart niște vase frumoase care îl costaseră mult (II, 582).
Coțofană — Cum ajunge să imite sunetele trompetei (II, 35).
Crassus (Publius) — De ce a pus să fie biciuit un meșter corăbier (I, 67).
Crates — Răspunsul ce l-a dat celui care îl întreba pînă la ce timp trebuie să se filozofeze (I, 127). Rețeta lui împotriva dragostei (II, 66). Ce credea despre sufletul nostru (II, 114). Ciudatele dispoziții pe care le-a dat înainte de a muri (II, 515).
Credincioși — Dacă mulțimea credincioșilor este o bună dovadă a adevărului (II, 595).
Credință — Singurul principiu care leagă pe creștin de religia sa (II, 9 și urm.). Descrierea unei adevărate și vii credințe (II, 10 și urm.).
Credulitate — Dovedește slăbiciune (I, 170 și urm.).
Cremutius Cordus — Văzînd că i se ard cărțile se sinucide (I, 388 și urm.).
Cresus — Act barbar al lui (II, 270 și urm.).
Creștini — De ce nu trebuie să dea autoritate religiei lor prin evenimente (I, 222). Zelul lor plin de nedreptate și de furie (II, 13). Pe ce este întemeiată mărturisirea pe care o fac despre religia lor (II, 14).
Creștinism — Care este semnul adevăratului creștinism (II, 11).
Cretani — Imprecațiile pe care le făceau la adresa celor pe care îi urau foarte tare (I, 107). Cretani nevoiți să bea urina cailor lor (I, 287).
Crimă — Pedeapsa se naște o dată cu ea (I, 355).
Criminali — Predați medicilor ca să fie disecați de vii (II, 255).
Crisip — Cît îi plăcea să-și încarce cărțile cu citate (I, 109, 138). Cum a ajuns să știe că și ciinii judecă (II, 32 și urm.). Pînă unde a multiplicat zeii (II, 86). Argumente ridicole de care se servește ca să probeze că sufletul se află în jurul inimii (II, 115).
Crocodil — Ce ajutor primește de la bourel (păsărică) și ce atenții are față de el (II, 48 și urm.).
Cruzime extremă (I, 417 și urm.). Consecințele cruzimii exercitate asupra animalelor (I, 418). Cruzimea este efectul mișeliei (II, 262). Un prim act de cruzime produce, în mod necesar, altele (II, 268). Exemple despre aceasta *(ibid.* și urm.).
Cumpătare — Cerută chiar și în ceea ce privește virtutea (I, 204). Cea care trebuie păstrată în tulburările civile (II, 360). Și între oameni certați (II, 361).
Cunoașterea lucrurilor — Efecte negative ale ei (I, 48). La ce se reduce cunoașterea noastră despre lucrurile naturii (II, 32). Pînă unde poate să ajungă cunoașterea noastră omenească (II, 133 și urm.).
Curiozitate — Cea care trebuie inspirată tinerilor (I, 148). Curiozitatea — pasiune avidă și nesățioasă de noutăți (I, 353).

Efecte funeste ale curiozității (II, 67 și urm.). Este vicioasă peste tot, dar unde este pernicioasă (II, 436 și urm.).
Curteanul, carte italiană citată (I, 287).
Curteni — Cu ce josnicie ascund principilor lor defectele pe care aceștia le au (II, 486 și urm.).
Cuviință — Prea multă punctualitate este condamnabilă (I, 43). Avantajele unei cuviințe bine înțelească (I, 43).

D*amindas,* lacedemonianul — Frumosul său răspuns către cineva care amenința pe lacedemonieni cu puterea lui Filip (I, 339).
Dandamys, înțelept indian — Ce blama la Socrate, Pitagora, Diogenes (II, 363).
Darius — Propuneri pe care le-a făcut unor indieni care își mîncau părinții morți și grecilor care îi ardeau (I, 108).
David — Cum și de către cine trebuie cîntați *Psalmii* săi (I, 311).
Defecte — Motive pe care le avem toți de a suporta defectele altora (II, 495).
Degetul mare — Obiceiul de a contracta alianțe, rănind, apoi sugînd unul altuia degetul mare (II, 261). Etimologia cuvîntului *pouce* (degetul mare) *(ibid.).* Cum era numit în limba greacă *(ibid.).* Degetul mare coborît — semn de favoare; ridicat — semn de dizgrație *(ibid.).* Cum erau pedepsiți pe timpuri, la Roma, cei care își tăiau degetele mari *(ibid.).* Degete mari tăiate dușmanilor învinși *(ibid.* și urm.).
Deliberare — Trebuie să preceadă angajamentele noastre în afaceri și mai ales în certuri (II, 585).
Demades, atenianul — Judecată pe care a pronunțat-o împotriva unui om care vindea cele necesare înmormîntărilor (I, 99).
Demetrius — Judecata sa asupra vocii poporului (II, 198).
Democrit — Comparat cu Heraclit, de ce îi este preferat (I, 296). Într-o zi, cînd i s-au servit smochine care miroseau a miere, a început prin a căuta mai întîi cauza acestuia (II, 80 și urm.). Părere vagă pe care o avea despre natura divinității (II, 85).
Denisot (Nicolas) — Poet mai puțin cunoscut sub acest nume decît sub cel de comite d'Alsinois, anagrama numelui său (I, 276).
Devoțiune supracerească — Ce părere avea Montaigne (II, 208).
Diagoras — Răspunsul său celor care îi arătau tăblițele oamenilor scăpați din naufragiu (I, 38). Nega în mod deschis existența lui Dumnezeu (II, 86).
Dicaearchus — Ce credea despre sufletul nostru (II, 114).
Dioclețian — Pentru ce motive nu a vrut să reia guvernarea imperiului la care renunțase (I, 265 și urm.).
Diodor dialecticianul — Moartea sa bruscă datorită rușinii (I, 11).
Diogenes cinicul — Cum se purta cu prietenii săi cînd avea nevoie de bani (I, 182). Diogenes, mai caustic decît Timon (I, 297). Nerușinarea acestui filozof (II, 160). Batjocorit de a fi sărutat în plină iarnă și fiind gol, o statuie de zăpadă (II, 582).
Diogenes Laertios — Ce gîndea despre el Montaigne (I, 402).
Diomedon, căpitan atenian — Condamnat pe nedrept la moarte se roagă pentru judecătorii săi (I, 18).

Dionisie cel Bătrîn, tiran al Siracuzei — Cruzimea sa după cucerirea oraşului Rhegium (I, 7). Mare şef militar, a vrut să se ilustreze şi prin poezie (I, 66). Sfat pe care l-a primit ca să se pună la adăpost de conjuraţii (I, 124). Cum îşi bătea joc de grămătici, de muzicanţi şi de oratori (I, 130). Cum a tratat pe un siracuzan care îşi ţinea bogăţiile ascunse în pămînt (I, 59). Poezia sa — dispreţuită la jocurile olimpice (II, 210). Care a fost cauza morţii sale *(ibid)*. De ce l-a osîndit pe Philoxenus la ocnă şi l-a vîndut ca sclav pe Platon (II, 487).

Dioscoride, insulă în Marea Roşie — Locuită de nişte creştini de un gen cu totul deosebit (I, 313).

Discuţii rău conduse — Relele efecte pe care le produc (II, 491 şi urm.). Ordinea şi purtarea dau preţ discuţiilor (II, 494). Discuţiile sînt nesfîrşite între oameni şi cel mai adesea nu se învîrt decît în jurul cuvintelor (II, 636).

Disimulare — Inconvenientele care însoţesc acest viciu (II, 221—222).

Diversiune, abaterea atenţiei — A consola prin diversiune; de ce utilitate este (II, 397 şi urm.). Această cale întrebuinţată în mod util în război şi în negocieri (II, 398 şi urm.). Este o reţetă utilă în bolile sufletului (II, 399). Şi mai ales împotriva dragostei (II, 402 şi urm.).

Divinatori, proroci (falşi) — Cum erau trataţi de către sciţi (I, 215).

Divinaţie — Strania sa origine (I, 38). Care sînt căile naturale care conduc la ea (II, 141 şi urm.).

Divorţ — Dacă prin interzicerea divorţului s-au strîns legăturile căsătoriei (II, 190).

Dobitoace — Dobitoace mici care nu trăiesc decît o zi (I, 84). Dobitoacele sînt supuse puterii imaginaţiei (I, 96 şi urm.). Anumite obligaţii ce le avem faţă de ele (I, 418 şi urm.). Exemple remarcabile cu privire la acest gen de respect (I, 419). Îşi comunică gîndurile tot atît de bine ca şi oamenii (II, 22 şi urm.). Abilităţi ce se remarcă în purtările lor (II, 24 şi urm.). Au un limbaj natural (II, 27 şi urm.). Îşi urmează liber înclinările (II, 29). Iscusinţa lor la vînătoare (II, 31). Discern ce le poate uşura cînd sînt bolnave (II, 32). Sînt capabile de instruire (II. 33). Ştiu ce e măsura (II, 34). Prietenia lor este mai vie şi mai constantă decît a oamenilor (II, 40). Există dobitoace care sînt bizare şi extravagante în iubirile lor ca şi oamenii (II, 41). Dobitoace care par să cunoască zgîrcenia (II, 42). Altele care sînt foarte gospodine (*ibid.* şi urm.). Altele care au pasiunea războiului (II, 43) Tovărăşie care se observă în lumea dobitoacelor (II, 48). De ce Moise a interzis să se consume sîngele lor (II, 115).

Doctrină nouă — De ce este bine să te fereşti de ea, după părerea lui Montaigne (II, 144).

Dogmatici — La ce se reduce credinţa lor (II, 76 şi urm.).

Doliu — Cum îl purtau femeile în trecut şi cum trebuie să-l mai poarte încă, după Montaigne (I, 294).

Dorinţă — Creşte prin dificultatea de a obţine ceva (II, 186).

Dormi (a) Somn profund al marilor personaje în preajma evenimentelor celor mai importante (I, 268 şi urm.). Naţii în care oamenii dorm şi veghează jumătăţi de an (I, 270).
Douaire (avere cuvenită soţiei după moartea soţului) — Mari *douaire* sînt ruina familiilor (I, 383 şi urm.).
Dragoste — Cum se vindecă, după părerea lui Crates (II, 66). Cîtă stăpînire are această pasiune asupra minţii omului (II, 142). Dacă dorinţele inspirate de dragoste oamenilor sînt cele mai violente (II, 295). Mijloacele ce s-au întrebuinţat pentru a le domoli (*ibid.* şi urm.). Aceste furii alungate din căsătorie şi de ce (II, 416). Printre oameni totul tinde ca să pună în joc această pasiune (II, 423). Ce este dragostea (II, 444). Îl face pe om ridicol şi asemănător dobitoacelor (*ibid.* şi urm.). Nu trebuie condamnată de vreme ce ne este inspirată de natură (II, 445). Dragostea devine mai atrăgătoare cînd e declarată discret (II, 447). Dragostea italienilor şi a spaniolilor, mai respectuoasă şi mai timidă, este cu atît mai agreabilă (II, 448). Dragostea trebuie condusă treptat şi fără grabă (*ibid.*). De ce în dragoste bărbaţii nu au dreptate să blameze uşurinţa şi inconstanţa femeilor (II, 453). Avantaje ce s-ar putea trage din dragoste la o vîrstă înaintată (II, 460—461). Care este vîrsta căreia i se potriveşte dragostea în adevăr şi în mod natural (II, 463).
Dragostea conjugală — Trebuie să fie însoţită de respect (I, 205).
Dragoste denaturată — Adevăratul mijloc de a o discredita (I, 108 şi urm.).
Dregătorii — Desemnate prin titluri prea strălucite (I, 300). Mari dregătorii date la întîmplare (II, 499 şi urm.). Ce recomandă înţelepţii celor care exercită o dregătorie publică (II, 573 şi urm.). De ce nu trebuie să se pasioneze prea tare (II, 574).
Dreux (bătălia de la) — Accidentele ei cele mai remarcabile (I, 271 şi urm.).
Droguri medicale — Lăudăroşenie în alegerea şi dozarea lor (II, 348 şi urm.).
Droguri mirositoare — Amestecate cu cărnuri (I, 308).
Drusus (Iulius) — Ce a spus unui arhitect care îi oferea să-i dispună casa astfel încît vecinii să nu aibă nici un fel de vedere asupra ei (II, 376).
Dueluri — Secunzii, terţii etc., au fost introduşi numai din lăsitate (II, 264 şi urm.). Povestea unui duel între nişte francezi la Roma (II, 265 şi urm.).
Dumnezeu — Oamenii nu trebuie să-l invoce indiferent de ocazie (I, 309). Trebuie să ai sufletul curat atunci cînd îl rogi (*ibid.*). Să te rogi numai din obişnuinţă, de ce este blamabil (*ibid.*). Numele lui Dumnezeu nu trebuie să fie pomenit în discuţiile obişnuite (I, 315). Natura sa nu trebuie să fie cercetată cu prea multă curiozitate de către om (II, 68 şi urm.). La ce se reduc noţiunile noastre despre divinitate (II, 69). Idei pe care istoricii păgîni ni le dau despre Dumnezeu (II, 83 şi urm.). Diverse păreri ale filozofilor despre natura lui Dumnezeu (II, 85 şi urm.). Să faci dumnezei din oameni este cea mai mare extravaganţă (II, 91 şi urm.). Este ridicol să raţionezi despre Dumnezeu prin

comparație cu omul (II, 91). Și să judeci despre puterea și perfecțiunea sa în raport cu concepțiile noastre și cu noi (II, 94 și urm.). Argumente pe care le-a imaginat filozofia, pro și contra unei divinități (II, 97 și urm.).
Duras (doamna de) — Final de capitol adresat acestei doamne (II, 350).
Durerea — Cel mai rău accident al ființei noastre; cum poate fi atenuată (I, 50 și urm.). Mai multe exemple de fermitate în durere (I, 52 și urm.). Păreri despre durere; pe ce sînt fondate (I, 61 și urm.). Nu trebuie totdeauna să fugi de ea (II, 63). Ține și de voluptate (II, 246). Schimbă imaginea ce o aveam despre decedați (II, 406).
Dușman învins — Dacă trebuie urmărit fără răgaz (I, 277 și urm.).

Eduard I, regele Angliei — De ce vrea ca oasele sale să fie purtate cu armata fiului său cînd va merge împotriva scoțienilor (I, 15).
Eduard al III-lea, regele Angliei — De ce în bătălia de la Crécy nu vrea să trimită ajutoare prințului de Wales (I, 256). Ce spunea despre Carol al V-lea, regele Franței (II, 250). De ce încheind o pace generală cu Franța nu a voit să termine diferendul cu ducatul Bretaniei (II, 254 și urm.).
Eduard, principe de Wales, fiul precedentului. — Cum a fost liniștită mînia sa, în Guiena, prin purtarea vitează a trei gentilomi francezi (I, 5).
Educația copiilor — Operă plină de dificultăți (I, 140). Educația copiilor trebuie făcută fără violență (I, 158). Efectele unei bune educații (II, 235). Educația, departe de a le schimba, fortifică înclinațiile naturale (II, 378).
Eghileți — De unde vine ceea ce s-a numit *înodare de eghileți* (I, 92). Boală a imaginației vindecată printr-un mijloc bazat pe același principiu (*ibid.* și urm.).
Egipt — Jurămîntul judecătorilor din Egipt (II, 364 și urm.). De ce s-a poruncit, printr-o lege expresă, ca trupurile femeilor tinere și frumoase să fie păstrate trei zile, înainte de a fi date pe mîna celor ce trebuiau să le îmbălsămeze (II, 449).
Egipteni — Cum, în mijlocul ospețelor, aminteau mesenilor de gîndul morții (I, 82). De ce aveau craniul mai dur decît al persanilor (I, 230). Egiptenii ofereau zeilor lor porci în efigie (I, 417). Adorau în animale unele imagini ale facultăților divine (I, 420). Și purtau doliul la moartea lor (I, 421). Prudența lor față de zeii lor (II, 87).
Eginhard, cancelarul lui Carol cel Mare (I, 406).
Egmont (Lamoral, comite de) (I, 26).
Elefanți — Dresați să danseze (II, 34 și urm.). Inteligența acestor animale (II, 35 și urm.). Dacă elefanții au vreun sentiment religios (II, 37). Elefant rival al grămăticului Aristofan (II, 42). Elefant cuprins de pocăință (II, 49).
Elocvență — Ea a contribuit mai mult decît armele la ridicarea marilor oameni la Roma (I, 298). În ce timp a înflorit cel mai

mult (*ibid.*). Ce constituie adevărata elocvență (II, 440 și urm.).
Emanuel, rege al Portugaliei — Edictul crud pe care l-a publicat împotriva evreilor (I, 47). Efectele oribile pe care le-a avut *(ibid).*
Empedocle — De ce a refuzat regalitatea pe care i-au oferit-o agrigentinii (I, 127). Părerea lui despre natura divinității (II, 85).
Eneida — Dacă acest poem și *Orlando furioso* pot fi comparate unul cu altul (I, 396 și urm.).
Enghien (ducele de) — A fost pe punctul de a se sinucide, crezînd că a pierdut bătălia de la Cérisoles (Ceresole Alba), pe care o cîștigase (I, 344).
Englezi — Legămînt cu totul deosebit făcut de cîțiva gentilomi englezi; reflecții asupra acestui subiect (II, 259).
Entuziasm — Ridică pe om peste el însuși (I, 338).
Epaminonda — Fermitatea sa față de o acuzație ce i s-a adus în fața poporului teban (I, 7). O zicătoare excelentă spusă de el (I, 73). Cum califica cele două victorii ale sale asupra lacedemonienilor (I, 390). De ce a refuzat bogății ce-i reveneau de drept (I, 408). A fost, după Montaigne, omul cel mai prețuit din cîți s-au cunoscut (II, 322). Felul vitejiei, curajului și abilității sale în război *(ibid.)*. Cunoștințele sale, moravurile, virtutea sa deplină pretutindeni și egală *(ibid.)*. Hotărîrea sa de a rămîne legat de sărăcie; ce părere are despre aceasta Montaigne (II, 323). Probe palpabile despre bunătatea, echitatea și omenia sa *(ibid.)*. Blîndețea și curtenia sa în focul bătăliei *(ibid.)*. Pînă unde ducea delicatețea în materie de dreptate *(ibid.* și II, 369 și urm.).
Epicur — Scutește pe înțeleptul său de prevedere și grija pentru viitor (I, 12). Nu pune nici un citat în scrierile sale (I, 138). Pus în opoziție cu Cicero și Pliniu (I, 252). Ce gîndea despre bogăție (I, 56). Dacă n-ar fi preferat scrierile sale unor copii născuți din el (I, 389). Opiniile sale ireligioase și delicate, viața sa laborioasă (I, 413). Cum își închipuia Epicur pe zei (II, 86). Părerile acestui filozof despre plăcerile obscene (II, 157). Sfătuia să se fugă de glorie (II, 193); și nu era insensibil el însuși la aceasta (II, 194). Scrisoarea pe care a dictat-o cu puțin înainte de a-și da duhul (II, 194).
Epicureicii — Ce au susținut cu privire la atomi (II, 116). De ce scuteau divinitatea de orice grijă (II, 141).
Epiharis — Acuzat de a fi fost amestecat într-o conspirație împotriva lui Nero: fermitatea sa în timpul schingiuirilor (II, 291).
Epimenide — Somnul său care a durat 57 de ani (I, 270).
Equicola — teolog (II, 441).
Escallin (Antoine) — Mai puțin cunoscut sub acest nume, care era numele său adevărat, decît sub cel de *căpitanul Poulin* și de *baronul de La Garde* (I, 276).
Eschil — Moartea sa (I, 77).
Escut (seniorul de l') — La asediul de la Reggio (I, 22).
Esenieni — Cum se mențineau fără cunoașterea femeii (II, 445).

Esop — Ce gîndea Montaigne despre fabulele sale (I, 396). Cu ce ocazie îi dă titlul de *mare om* (II, 685).
Estissac (doamna d') — Citată ca un exemplu de dragoste maternă (I, 372).
Estrée (seniorul d') (I, 225).
Étampes (doamna d') (I, 406).
Eudamidas, din Corint — Ciudatul său testament (I, 182—184).
Eudamidas, lacedemonianul — Ce spune despre un filozof care vorbea despre război (II, 283).
Eudemonidas sau, mai degrabă, *Eudamidas*, fiul lui Archidamos și frate al lui Agis — Cuvîntul acestui lacedemonian cu privire la Xenocrate (II, 272).
Eudoxos, filozof pitagorician — Ce preț accepta ca să vadă soarele de aproape (II, 81).
Eumene — Frumosul său răspuns dat lui Antigonus la asediul orașului Nora (I, 22). Predat de soldații săi lui Antigonus (II, 365 și urm.).
Evrei — Trataţi în mod neomenos de către portughezi ca să-și abjure religia (I, 46 și urm.). Din zel pentru propria lor credință se omoară și își omoară și copiii (I, 47).
Experiență (iscușenie) — Dacă poate pune capăt incertitudinii filozofice (II, 111 și urm.). Nu este de ajuns să numeri experiențele, trebuie să cîntărești și să alegi (II, 497 și urm.). De ce experienta nu este un mijloc sigur de a ne instrui asupra adevărului lucrurilor (II, 631 și urm.).
Eyquem (II, 201), vezi Montaigne.

Fată — Prefăcută în bărbat (I, 90). Fată de o virtute puțin sigură care se aruncă pe fereastră de frica de a fi violată de către un soldat (I, 325).
Fatalism — Cum a fost întrebuințată această doctrină (II, 278—279).
Favorinus — De ce s-a lăsat învins de împăratul Adrian într-o discuție despre gramatică (II, 487).
Fel hain de a se purta cu animalele — Ce denotă (I, 418).
Feluri de mîncare — Servite alfabetic (I, 272).
Femei — Fapta generoasă a femeilor din Weinsberg (I, 6). Femei judecate incapabile de o prietenie perfectă (I, 177 și urm.). Care se îngroapă sau se ard o dată cu corpul soțului (I, 45). Care disprețuiesc durerea din interes pentru frumusețea lor (I, 53). Cum purtau femeile doliu pe vremuri și cum ar trebui să-l poarte încă după părerea lui Montaigne (I, 294). Care au preferat să-și păstreze onoarea decît viața (I, 345 și urm.). Care își dau moartea ca să-și îmbărbăteze soții să facă la fel (I, 347 și urm.). De ce femeile au înclinare să-și contrazică soții (I, 381). Este primejdios să se lase femeilor libertatea de a împărți copiilor bunurile părinților lor (I, 386). Timpul graviditații lor este nedeterminat (II, 129). De ce ele se prefac și își iau aere severe și pline de pudoare (II, 188). Diferență care există între cinstea femeilor și datoria lor (II, 205). Remarca-

bilul exemplu al unei femei care se înecă fiindcă a fost bătută de soțul ei (II, 275). Femei indiene care de bunăvoie se lasă îngropate sau arse cu trupul soțului lor *(ibid.)*. Femei violente, cum devin furioase (II, 285 și urm.). Femei din Gasconia foarte încăpățînate (II, 292). Ce gîndește Montaigne despre femeile care nu-și etalează afecțiunea pentru soț decît după moartea acestuia (II, 311). Exemplul unei femei de jos, care, din pură dragoste pentru soțul ei, cuprins de un rău incurabil, îl încurajează să moară și moare cu el (II, 312). Dacă femeile trebuie să fie savante (II, 389 și urm.). Ce cunoștințe le convin *(ibid.)*. Despre relațiile cu femeile: sinceritatea trebuie să le însoțească *(ibid.)*. Legile severe impuse de bărbați femeilor înainte ca acestea să-și fi dat consimțămîntul (II, 421). Dacă aceste legi au făcut ca femeile să fie mai reținute (II, 426 și urm.). Cît le este de greu să-și păstreze castitatea (II, 427 și urm.). Ce trebuie să le îndemne la aceasta (II, 428 și urm.). Cît sînt femeile chinuite de gelozie și cît de odioase devin cînd se lasă pradă acesteia (II, 432). Femei scite care își orbeau sclavii ca să-i poată întrebuința în cel mai mare secret *(ibid.)*. Cu ce preț o femeie în Indiile orientale se glorifică de a-și abandona onoarea (II, 435). Gelozia unei femei este foarte dăunătoare soțului ei (II, 437 și urm.). De ce, în dragoste, bărbații greșesc atunci cînd blamează ușurința și inconstanța femeilor (II, 452 și urm.). La ce vîrstă femeile trebuie să schimbe titlul de frumoase pentru acela de bune (II, 463).

Feraulez — Frumosul exemplu pe care l-a dat de disprețuire a bogățiilor (I, 601).

Ferekyde din Syros — Scrie lui Tales, înainte de a muri (II, 70).

Fete — Educația care li se dă nu tinde decît să le inspire dragostea (II, 423). Și sînt înclinate către această pasiune în mod natural (II, 424).

Ficino (Marsilio), interpret al lui Platon (II, 441).

Filip — Scrisoarea sa către Alexandru, unde îl ceartă că încearcă să-i cîștige pe macedoneni prin daruri (II, 472). Cum a satisfăcut Filip echitatea și formele juridice, după ce pronunțase o judecată a cărei nedreptate o recunoaște (II, 637).

Filipides — Înțeleptul răspuns pe care l-a dat regelui Lisimah (II, 361 și urm.).

Filozofa (a) — Ce înseamnă (I, 73 și urm.).

Filozofi — Dacă îi convine unui filozof să scrie istorie (I, 98). Filozofi, au fost citeodată luați peste picior (I, 126). Diferența care există între ei și pedanții noștri (I, 127 și urm.). Ei renunță cu greu la dorința de glorie (I, 255). Secte întregi de filozofi care au disprețuit disciplinele liberale (II, 75 și urm.). Purtarea lor în legătură cu religia și legile (II, 82). Dacă au vorbit cu seriozitate despre ierarhia zeilor lor și despre condiția umană în altă viață (II, 91 și urm.). Dacă au tratat știința cu seriozitate (II, 117). Păreri licențioase pe care le-au debitat cu privire la viciu, virtute și la legile de regulă stabilite (II, 157 și urm.). Filozofi care au propovăduit disprețul gloriei (II, 193).

Filozofie — În ce constă adevărul, după Platon (I, 144). În vre-

mea lui Montaigne, împrejurările au făcut din filozofie un cuvînt van (I, 152). Filozofia care formează moravurile se amestecă peste tot (I, 157). Filozofia şi teologia sînt cele care se amestecă în toate pentru a rîndui acţiunile omului (I, 205). Filozofia ne trimite la ignoranţă ca să ne pună la adăpost de relele care ne copleşesc (II, 63). Ne sfătuieşte, în mod ridicol, să uităm necazurile trecute (II, 64). Reţeta pe care o recomandă la tot felul de necesităţi şi care este de a pune capăt vieţii pe care n-o mai putem îndura (II, 65). Toată filozofia este împărţită în trei feluri (II, 72). Repros ce se poate aduce oricui se amestecă în filozofie (II, 106—107). Vanul căutărilor filozofice (II, 113 şi urm.). Filozofie plină de incertitudini şi extravaganţe (II, 117). Planul unei lucrări de filozofie, frumoasă şi utilă, după Montaigne (II, 152 şi urm.). Firile slabe, după spusele lui Socrate, stîrbesc măreţia filozofiei (II, 498 şi urm.).

Fioravanti — Medic din Bologna (II, 339).

Fizionomie — Să nu te sprijini în judecată pe trăsăturile frumoase ale feţii (II, 652). Dacă se poate pune oarecare bază pe fizionomie (*ibid.* şi urm.).

Flora — Felul de a fi al acestei celebre curtezane (II, 394).

Florentini — Vesteau războiul cu sunet de clopot (I, 22).

Foix (Diana de), vezi *Gurson*.

Foix (Francisc de), duce de Candale (I, 141).

Foix (Gaston de) — La bătălia de la Ravenna (I, 278).

Foix (Paul de) — Regrete la moartea sa (II, 524).

Foulques, comite d'Anjou — S-a dus să fie biciuit la Ierusalim (I, 54).

Francezi — Uimitoarea îndrăzneală a trei gentilomi francezi (I, 5). Francezii sînt foarte schimbători în felul lor de a se îmbrăca (I, 290). Condamnă repede modelele pe care le-au admirat cel mai mult (*ibid.*). Nu se înarmau, pe vremea lui Montaigne, decît în momente de extremă necesitate (I, 390). Armele lor îi incomodau mai mult prin greutatea lor decît contribuiau la apărarea lor (I, 391).

Francisc I, regele Franţei — Cum a făcut pe un ambasador să se contrazică (I, 32). De ce a preferat să-l lovească pe Carol al V-lea pe propriile lui pămînturi, decît să se ducă să-l atace pe ale sale (I, 281 şi urm.). *Memoriile* lui Du Bellay nu dau decît o cunoaştere imperfectă despre domnia acestui principe (I, 406).

Francisc, marchiz de Salluzzio — Îndatorat regelui Franţei pentru marchizatul său; de ce l-a trădat (I, 36—37).

Francisc, duce de Bretania — Ce cunoştinţe cerea femeilor (I, 132).

Franget (seniorul de) — (I, 64).

Franţa Antarctică — De cine a fost descoperită (I, 209).

Fregoso (Ottaviano) (I, 25).

Frică — Stranii efecte ale acesteia (I, 68 şi urm.). Efecte contrarii pe care le produce (I, 69). Împinge uneori la acte de vitejie (I, 70). Acelaşi efect produs de frică, ca şi de o extremă înflăcărare a curajului (I, 304).

Froissart — Istoric mai remarcabil prin candoarea decît prin profunzimea sa (I, 403).
Frumusețea corpului — În ce constă ea (II, 52 și urm.). Dacă din acest punct de vedere oamenii au vreun avantaj asupra dobitoacelor (*ibid.* și urm.). Ce preț are frumusețea trupească (II, 213—214; II, 625).
Fugă — Nobilă întrebuințare dată ei de către națiuni foarte războinice (I, 40).
Fulvius — Dezvăluind soției sale un secret al împăratului August, pe care ea îl destăinui de îndată, a vrut să se omoare; cum este oprit de la aceasta de către soția sa (I, 348).
Funeralii — Prea marea grijă ce se acordă dinainte pentru acestea este o vanitate ridicolă (I, 16). Nu trebuie să fie nici meschine, nici prea pompoase (*ibid.* și urm.).
Furnici — Exemplu remarcabil al unui fel de comunicare între ele (II, 37 și urm.). Prevederea la furnici (II, 42 și urm.).
Furtișag — De ce este permis de Licurg (II, 155 și urm.). De ce este mai puțin urît decît sărăcia (II, 379).

Galbu, împărat — Gustul său în dragoste (II, 462).
Galba, simplu particular — Ce a spus unui servitor care era pe cale să-i fure argintăria, în timp ce el se prefăcea că doarme ca să favorizeze o legătură amoroasă între soția sa și Maecenas (II, 435).
Gali — Nu puteau să sufere să fie răniți de săgeți (I, 286). Socoteau legăturile cu femeile prejudiciabile curajului (I, 377). Descrierea armelor lor (I, 391).
Gallio (Iunius) — De ce a fost rechemat la Roma din locul unde fusese exilat (I, 207).
Gallus (Vibius) — A devenit nebun încercînd să înțeleagă esența nebuniei (I, 89 și urm.).
Gasconi — Admirați de a avea cai obișnuiți cu întoarcerea în timpul alergării (I, 286).
Gelozie — Act oribil pe care îl prilejuiește (II, 275). Nedreptățile ei (II, 430). Cei mai înțelepți au fost cei mai insensibili la aceasta (II, 431). Cît de tare sînt chinuite femeile de ea și cît de odioase devin cînd se lasă pradă geloziei (II, 432). Gelozia unei femei care a pricinuit nenorocirea soțului ei (II, 438).
Generali de armată — Dacă trebuie să se deghizeze în momentul vălmășagului (I, 279 și urm.).
Generare — Este, dintre actele naturale, principala: pozițiile cele mai propice (II, 40). Despre un om lipsit de părțile care îi sînt necesare (II, 281). De ce actul care ne aduce pe lume este exclus din convorbirile serioase (II, 414).
Gentilom — Îndatoririle sale către o mărire care îl va vizita (I, 42). Trebuie să-și iubească principele, fără a i se atașa prin slujbe la curte (I, 147). Starea gentilomilor în Franța pe vremea lui Montaigne (I, 264). Ciudata căsătorie a unui bătrîn gentilom (II, 219). Cît este de rușinos pentru un gentilom de

a se dezice (II, 587). Gentilom care a petrecut un an întreg fără să bea apă (II, 649 şi urm.).
Germain (Marie) — Fată care a devenit băiat (I, 90)
Geta, împărat — Punea să se servească mîncărurile la masă după prima literă a denumirii lor (I, 272).
Geţi — Cum trimiteau soli zeului lor Zamolxis (II, 92).
Gladiatori — De ce erau daţi în spectacol poporului roman pentru a fi înjunghiaţi în prezenţa lui (II, 255 şi urm.).
Glorie — Cea mai inutilă, vană şi falsă monedă care este în întrebuinţarea noastră (I, 243). Incompatibilă cu odihna (I, 248). Vanitatea pasiunii pe care oamenii o au pentru glorie (I, 255 şi urm.). Filozofi care au propovăduit dispreţul pentru ea (II, 193). De ce poate fi căutată *(ibid.)*. Ce este gloria care se păstrează în cărţi (II, 203). Cel mai scurt drum spre glorie (II, 377).
Glossele — Nu servesc decît ca să întunece textele şi mai ales cele de legi (II, 634 şi urm.).
Gobrias — A vrut să moară ca să se răzbune (II, 130).
Gol — Obiceiul de a umbla gol nu are nimic potrivnic naturii (I, 229 şi urm.). Omul este singurul animal abandonat gol (II, 25).
Gournay Lejars (Marie de), fiica adoptivă a lui Montaigne — Elogiul ei (II, 236).
Gramaticieni — Limbajul lor (I, 300).
Gramont (doamna de), contesă de Guiche — Montaigne îi aduce omagiul său pentru sonetele pe care i le-a scris La Boétie (I, 187).
Gramont (domnul de), comite de Guiche — Ucis la asediul din La Fère (II, 405).
Greci — Nu se făleau cu o scrupuloasă bună-credinţă (I, 21). Numele lor era un cuvînt de dispreţ la romani (I, 125). Greci, faimoşi prin retragerea lor de lîngă Babilon: cît au suferit pe cînd treceau prin munţii Armeniei (I, 232). De ce la sfîrşitul mesei grecii beau în pahare mai mari decît la început (I, 335).
Grigore al XIII-lea, papă — (II, 469; 577).
Grouchy (Nicolas) (I, 140).
Guerente (Guillaume) (I, 166).
Guesclin (Bertrand du), conetabil al Franţei — Onorurile ce i se aduc după moarte (I, 14). Este numit în atîtea feluri încît nu se ştie care din numele sale trebuie onorate cu victoriile sale (I, 275).
Guevara — Scrisorile sale; ce gîndea despre ele Montaigne (I, 287).
Guicciardini — Cum îl judeca pe acest istoric Montaigne (I, 405).
Guise (ducele de) — Purtarea sa la bătălia de la Dreux (I, 271).
Gurson (Diana de Foix), contesă de — Capitolul „Despre creşterea copiilor" îi este dedicat (I, 136).
Guveanus (Andreas) (I, 169).
Guvernare — Fiecare popor este mulţumit cu cea cu care este obişnuit (I, 108). Care este, după Anaharsis, cea mai bine aleasă (I, 266). La ce se reduc discuţiile asupra celei mai bune forme de guvernare (II, 523). Care este cea mai bună pentru fiecare

naţie *(ibid.)*. Dacă ceva poate să îndreptăţească relele ce se cauzează ţării sale sub cuvînt că se corectează abuzuri de guvernare (II, 609).
Gylippus, din Sparta (I. 280).
Gymnosofişti — Se ardeau de bunăvoie după o anumită vîrstă sau dacă erau ameninţaţi de vreo boală (II, 276—277).

Haine — Ciudăţenia obiceiului în ceea ce le priveşte (I, 109). Orice om cu bun-simţ trebuie să i se conformeze *(ibid.)*. Cînd au început să fie dispreţuite în Franţa hainele de mătase (I, 267).
Hanibal — Răspunsul său lui Antioh, care îl întreba dacă romanii se vor mulţumi cu armata sa (I, 279). A trăit o bună jumătate din viaţa sa din gloria cîştigată în tinereţe (I, 319).
Harpaste — Nebună aparţinînd soţiei lui Seneca; devenită oarbă îşi închipuia că devenise întunecoasă casa în care locuia (II, 260). Înţelepte reflecţii ale lui Seneca asupra imaginaţiei acestei nebune *(ibid.)*.
Hazard — De ce poate atîta asupra noastră (I, 328). Are o parte mare în acţiunile oamenilor (II, 499).
Hegesias — Gîndea că înţeleptul nu trebuie să facă nimic decît pentru sine (I, 297). Ce a adus pe discipolii săi să-şi ia viaţa (II, 400).
Heliodor, episcop de Tricea — Preferă să-şi piardă mai degrabă episcopatul decît romanul (I, 388).
Heliogabal — Unde a fost ucis (I, 223). Pregătirile sale ca să-şi dea duhul (II, 182).
Henric al VII-lea, rege al Angliei — Perfidia sa faţă de ducele de Suffolk (I, 26).
Henric al VIII-lea, rege al Angliei — Cum a surprins în greşeală un ambasador (I, 33).
Heracleides din Pont — Păreri pe care le avea despre natura divinităţii (II, 85).
Heraclit — Răspunsul său dat efesienilor care îi reproşau că îşi petrece timpul jucîndu-se cu copiii (I, 127). Heraclit şi Democrit; dispoziţiile lor opuse; de ce Montaigne îl preferă pe Democrit (I, 296). Părerea sa asupra formării lumii, distrugerii şi renaşterii ei (II, 146). Ce părere avea Crates despre scrierile sale (II, 634).
Hermarchos (Scrisoare a lui Epicur către) (II, 194).
Herod — Moartea lui (II, 46).
Hieron — Gîndea că regii sînt mai puţin în măsură să guste plăcerile vieţii decît simpli particulari (I, 262). Ce găsea incomod în regalitate (I, 263 şi urm.).
Himbercourt (seniorul de) — Cum a potolit furia celor din Liège (II, 398 şi urm.).
Hippias din Elis — De ce învăţase să facă toate lucrurile de care avea nevoie pentru întreţinerea şi comoditatea vieţii (II, 535).
Hipocrate, părintele medicinei — (II, 282; 337).
Homer — Recunoscut drept dascăl de tot felul de oameni; pe ce bază (II, 161 şi urm.). Preeminenţa sa asupra celor mai mari genii (II, 318). A atins, în primul rînd, perfecţiunea artei sale

(*ibid.* şi urm.). Elogiul adus lui de către Plutarh (II, 319). Nimic nu este atît de universal cunoscut ca opera şi numele său *(ibid.)*.
Horaţiu — Cazul pe care îl făcea Montaigne de acest poet (I, 396). De unde vine că exprimarea sa este plină de energie (II, 440).
Horne (Philippe de Montmorency-Nivel, comite de) — Moartea sa (I, 26).
Hospital (Michel L') — Pus de Montaigne în rînd cu cei mai buni poeţi latini ai timpului său (II, 236).
Hotărîre (I. 5). Hotărîre extraordinară (I, 125).
Hunyadi (Ioan Corvin) — (II, 278).
Hyperide — Răspunsul său dat atenienilor care se plîngeau de asprimea discursurilor sale (II, 359).
Hypocphagma — Soi de boală, descrierea ei (II, 173).

Iacob — Complezenţa femeilor sale (I, 220).
Iacob de Bourbon, rege al Neapolelui — Simplicitatea persoanei sale şi luxul cortegiului său (II, 395).
Iapă — Laptele ei este delicios pentru tătari (I, 288).
Iason din Fera — Cum s-a vindecat de gilci (I, 226).
Icetes, siracuzanul — Conspiră împotriva lui Timoleon (I, 227).
Idanthyrsos, rege al sciţilor — Răspunsul pe care îl dă lui Darius, care îi reproşează de a se da înapoi din faţa sa (I, 40).
Ifigenia — Artificiu de care s-a servit un pictor ca să-i reprezinte sacrificarea (I, 10).
Ignatius, sau mai bine Egnatius, tată şi fiu — Amîndoi, proscrişi, îşi sfîrşesc viaţa în aceeaşi clipă (I, 227).
Ignoranţă şi înţelepciune — Ajung la aceleaşi scopuri (I, 48). Două feluri de ignoranţă (I, 304 şi urm.). De ce ignoranţa este recomandată de religie (II, 57 şi urm.). Efectele ei sînt preferabile celor ale ştiinţei (II, 60 şi urm.). Ştiinţa ne aruncă în braţele ei ca să ne scape de injuriile soartei (II, 63). Ignoranţă şi simplicitate, utilitatea lor (II, 70). Multe nevrednicii vin din aceea că sîntem învăţaţi să ne fie frică de a mărturisi ignoranţa noastră (II, 597).
Ignoranţi — Sînt printre ignoranţi mai multe merite veritabile decît printre savanţi (II, 57).
Ilarie — Miracolele sale, în Bouchet (I, 173). Cere lui Dumnezeu moartea fiicei sale Abra şi a soţiei sale (I, 224).
Imaginaţie — Efectele ei (I, 89 şi urm.). Imaginaţia cauzează extaze şi leşinuri (I, 91 şi urm.). Face credibile vedeniile şi farmecele (I, 92). Amuzanta poveste a unui bolnav uşurat prin clisme pe care nu le făcea (I, 96). Boli cauzate de pure efecte ale imaginaţiei (I, 96). Efectele ei asupra trupului altora *(ibid.)*. Şi asupra femeilor însărcinate (I, 96). Imaginaţia, facultate comună a oamenilor şi a animalelor (*ibid.* şi II, 50 şi urm.).
Imortalitate — De ce e refuzată de Chiron (I, 88).
Impostură — Pe ce se exercită cel mai adesea (I, 222).
Indieni — Îşi dau foc toţi în oraşul lor asediat de Alexandru (I, 349).
Indolenţă a minţii — Tovarăşă a vigoarei şi a sănătăţii (II, 62)

Indolența perfectă nu este nici posibilă, nici de dorit (II, 63).
Inocenți — Recunoscuți ca atare, sacrificați formelor justiției (II, 637). Nu este spre siguranța unei persoane inocente de a se da pe mîinile justiției omenești (*ibid.* și urm.).
Insulă — Descoperită de cartaginezi, nu poate fi America (I, 211).
Intenție — Judecătorul faptelor noastre (I, 26). Numai prin ea trebuie judecată o acțiune dacă este bună sau rea (I, 327).
Ioana I, regina Neapolelui — De ce a pus să fie sugrumat Andreosse (Andrei), primul ei soț (II, 453).
Ioan I, rege al Castiliei — (I, 172).
Ioan al II-lea, rege al Portugaliei (I, 46).
Iphicrates, din Atena (I, 251 și urm.).
Irineu — Care a fost felul morții sale (I, 223).
Isabela, principesă a Scoției (I, 132).
Isabela, regină a Angliei (I, 227).
Ischolas, căpitan lacedemonian — Își sacrifică viața pentru binele țării sale (I, 218 și urm.).
Iscusință frivolă — Recompensată după adevăratele ei merite (I, 303).
Iscușenie — Vezi *Experiență*.
Istorici — Cît este de important ca un istoric să-și cunoască profesia (I, 66). Calitățile pe care trebuie să le aibă (I, 211). Istorici demni de stimă (I, 403). În ce constă valoarea istoricilor excelenți (*ibid.*). Care sînt istoricii de disprețuit (I, 404).
Istorie — Este de dorit să fie scrisă de un filozof și de un teolog (I, 98). Studiul ei este foarte folositor tinerilor (I, 148). De ce Montaigne prefera lectura istoriei oricărei alte lecturi (I, 402 și urm.). Care sînt singurele istorii bune (I, 404 și urm.).
Italieni — Motiv amuzant al lipsei lor de bravură (I, 411). Își țin femeile într-o prea mare constrîngere (II, 450 și urm.).
Iuliu al II-lea, papă — (I, 33).
Iulian, împărat — Diferite pedepse pe care le aplică unor soldați lași (I, 64). De ce nu era receptiv la lingușirile curtenilor săi (I, 265). Era un dușman al religiei creștine, dar un foarte mare om și înzestrat cu virtuți excelente (II, 242). Castitatea, dreptatea sa (*ibid.* și urm.). Răspuns pe care l-a dat unui episcop care a îndrăznit să-l numească *rău* și *dușman al lui Cristos* (II, 243). Sobrietatea sa (*ibid.*). Stăruința în muncă, abilitatea sa în arta militară (*ibid.* și urm.). Moartea sa — asemănătoare celei a lui Epaminonda (II, 244). De ce i s-a spus *Apostatul* (*ibid.*). Era foarte înrădăcinat în el cultul zeilor și era extrem de superstițios (*ibid.*). Dacă este adevărat că pe moarte ar fi spus „Ai învins Nazareanule" (*ibid.*). A vrut să restabilească păgînismul (*ibid.* și urm.). De ce a acordat o toleranță generală tuturor partidelor care divizau pe creștini (II, 245).

Împărați romani — De ce cheltuielile pe care le făceau pentru spectacolele publice erau injuste (II, 472).
Inclinații naturale — Dacă sînt extirpate de educație (II, 378).
Incornorare — Foarte mulți se sperie, dar unii trag foloase din

ea (I, 56). Oameni de treabă care au fost încornorați și care au știut și n-au făcut tămbălău (II, 431). Un rău pe care ești obligat să-l tăinuiești (II, 437).
Încredere — Trebuie să fie sau să pară lipsită de teamă (I, 121 și urm.).
Îndărătnicie — Trebuie mai întîi reprimată în copilărie (I, 31). Despre cea a femeilor (II, 292). Este sora constanței, cel puțin ca vigoare și fermitate *(ibid.)*. Îndărătnicia și închistarea în gîndire sînt semne ale prostiei (II, 642 și urm.).
Îndrăzneală — Pînă unde trebuie să meargă (I, 121 și urm.).
Înțelepciune — Care îi sînt semnele (I, 153). Care îi este scopul *(ibid.)*. Cum o definește Seneca (I, 324). Caracterul ei, după Montaigne (II, 411).
Înțelepciune și ignoranță — Ajung la același rezultat (I, 304).
Înțelept — În ce se deosebește de nebun în raport cu pasiunile (I, 41 și urm.). În felul de a se conduce în viață, înțeleptul este determinat de aparențe (II, 74).
Învinși morți — Plînși de către învingătorii lor (I, 236 și urm.).

Jarnac (bătălia de la) — (I, 222).
Jaropelc, duce de Rusia — Cum a pedepsit un gentilom a cărui trădare i-a procurat mijlocul de a se răzbuna pe un rege al Poloniei, marele său dușman (II, 365).
Jean al II-lea, poet latin modern — Ce gîndea Montaigne despre *Săruturile* scrise de el (I, 395).
Joc — Ca să reușești trebuie să fii moderat în cîștig și în pierdere (II, 576).
Jocuri de trîntă — Sînt odioase (II, 506).
Jocuri și exerciții publice — Sînt utile societății (I, 170).
Joinville (seniorul de) (I, 406).
Juan de Austria (Don) — Învingătorul turcilor (I, 222 și urm.).
Judecată — Este o unealtă în orice ocazie și se amestecă în toate (I, 294). Abia dacă există o singură oră în viața noastră în care judecata noastră să fie întru totul chibzuită (II, 138).
Judecători — Jurămînt pe care îl făceau în fața regelui Egiptului (II, 364 și urm.). Judecători din China puși să judece atît faptele bune cît și pe cele rele (II, 638).
Jurnal — Ținut de tatăl lui Montaigne despre lucrurile cele mai importante care priveau familia sa (I, 228 și urm.).
Justiție — A cumpăra postul de judecător, obicei odios (I, 110). Ce însemna sabia ruginită de la Marsilia (I, 111). Execuțiile justiției ar trebui să se mărginească la o moarte simplă fără semnele rigorii (I, 416 și urm. și II, 270 și urm.). Justiție șireată care, prin fraudă și false speranțe de iertare, aduce criminalul să-și descopere fapta (II, 358). Justiția universală, mai presus decît cea particulară (II, 363). Justiția este de fapt virtutea care se potrivește regilor (II, 470). Nu este fără primejdie pentru inocenți să se dea pe mîna justiției omenești (II, 638).

Karantia (vrăjitii din) — (II, 543).
Kinge — Soția lui Boleslav, rege al Poloniei, consimte la legămîntul de castitate al soțului ei (II, 423).

Labienus — Scrierile sale, primele care au fost condamnate să fie arse (I, 388). Nu a putut să supraviețuiască acestui afront *(ibid.)*.
Lacedemonieni — Vană ceremonie pe care o făceau la moartea regilor lor (I, 13). Cum își instruiau copiii (I, 134). În ce diferea această instrucțiune de cea dată de atenieni copiilor lor (I, 135). Ce au răspuns lacedemonienii lui Antipater care le cerea cincizeci de copii ca ostatici *(ibid.)*. Cu ce dîrzenie suportau copiii lor durerea (I, 52). Actul unui copil lacedemonian devenit sclav și tratat în mod nedemn de stăpînul său (I, 339). Frumoase răspunsuri date de lacedemonieni lui Antipater și lui Filip *(ibid)*. Reprosul făcut unui soldat lacedemonian (I, 392). Ce cuprindea rugăciunea publică și privată pe care lacedemonienii o făceau divinității lor (II, 150). Dacă aceea ce spune Plutarh despre „un copil lacedemonian care și-a lăsat pîntecele sfîșiat de o vulpe" este de necrezut (II, 290).
Ladislau, regele Napolelului — Cum a fost otrăvit, (II, 297).
Lahontan (vale în Gasconia) — (II, 344 și urm.).
Laïs — Ce spunea despre filozofii timpului său (II, 558).
Lansac (domnul de), primar al Bordeaux-ului (II, 572).
Laodice, sau mai degrabă *Ladice* — Frumoasă grecoaică, căsătorită cu Amasis, regele Egiptului; de ce făgăduiește o statuie lui Venus (I, 93).
Laurentina, faimoasă curtezană — Prin ce întîmplare, culcîndu-se în templul lui Hercule, a parvenit la onorurile divine după moarte (II, 103).
Legături familiare — Ce trebuie căutat în ele (I, 184).
Lege — Foarte înțeleaptă privind regii decedați (I, 12). Legea onoarei opusă celei a justiției (I, 110). Dacă este util să se schimbe legi care sînt stabilite printr-o lungă îndătinare (I, 111). În ce cazuri o lege veche trebuie să facă loc unor regulamente (I, 113 și urm.). Legi somptuare (I, 266 și urm.). Legile dau prea tîrziu oamenilor posibilitatea de a hotărî de treburile lor (I, 318). Legi foarte necesare pentru a ține omul în frîu (II, 131). Legi omenești supuse la schimbări continue (II, 153). Dacă există legi naturale, adică recunoscute universal și constant (II, 154 și urm.). Justețea legilor; pe ce este fondată *(ibid.* și urm.). Legi naturale pierdute printre oameni (II, 155). Înseși în cele mai drepte există un oarecare amestec al nedreptății (II, 247). Mulțimea legilor, funeste unui stat (II, 631). Sînt mai multe legi în Franța decît în restul lumii la un loc (II, 632). Legile naturii sînt cele mai bune *(ibid.)*. Imperfecțiunea legilor care privesc supușii unui stat (II, 638 și urm.).
Leon Hebreul, rabin — (II, 441).
Leon, papă arian, succesorul lui Felix — Moartea sa (I, 223).
Leon al X-lea, papă — moartea sa cauzată de un exces de bucurie (I, 11).

Leonora, fiica lui Montaigne — (I, 376; II, 423).
Lepidus (M. Aemilius) — Moare din cauza neplăcerii pe care i-a cauzat-o purtarea soției sale (II, 431).
Leu — Nobila recunoștință a unui leu (II, 46 și urm.). Lei înhămați la o caretă (II, 468).
Lève (Antoine de) — Dă sfaturi potrivnice unei expediții ca să mageleasca pe stăpînul său Carol Quintul (I, 256).
Libertate — În ce constă cea adevărată (I, 84).
Licques (senior de) (I, 225).
Licurg — De ce a interzis lacedemonienilor să despoaie pe vrăjmașii învinși (I, 279). De ce le permitea furtigașul (II, 155 și urm.). Ce a poruncit căsătoriților lacedemonieni ca să țină dragostea trează (II, 187).
Lilius Gregorius Giraldus, savant italian — Moare în mizerie (I, 228).
Limbaj gascon — Ce gîndea despre el Montaigne (II, 213).
Limbaj omenesc — Plin de defecte (II, 98 și urm.). De ce limbajul comun, atît de propriu oricărui uz, devine obscur în contracte și testamente (II, 633 și urm.).
Limbi — Cum este îmbogățită limba de minți agere (II, 440 și urm.). Ce părere avea Montaigne despre limba franceză (II, 441).
Lincestes — Dacă a fost învinuit pe drept fiindcă nu putuse să rostească discursul pe care îl meditase pentru apărarea sa (II, 529).
(Justus) Lipsius — Elogiul său (I, 139).
Livia (signora) — Izmenele ei (I, 144).
Livia — Favoriza iubirile soțului ei August (I, 220). Ce a spus după ce a văzut, din întîmplare, bărbați goi (II, 427).
Loc asediat — Dacă guvernatorul trebuie să iasă să parlamenteze (I, 21 și urm.). Cetăți luate în timp ce se parlamenta (I, 23 și urm.). Apărare prea încăpățînată a unei cetăți; de ce a fost pedepsită (I, 62). Guvernatori de cetăți pedepsiți pentru lașitate (I, 63).
Loc consular — La masă era mai accesibil și de ce (I, 354).
Lorena (cardinalul de) — Comparat cu Seneca (II, 289).
Lorena (René al II-lea, duce de) — (I, 236).
Lucan — Condamnat la moarte, și-a dat duhul pronunțînd cîteva versuri din *Farsalia* sa (I, 389). De ce Montaigne îl citea cu plăcere (I, 396).
Lucrețiu, poet epicurian — Dacă poate fi comparat cu Vergiliu (I, 396 și urm.). Cum și-a pierdut mintea și viața (II, 58). Via descriere pe care o face dragostei lui Venus cu Marte (II, 439).
Ludovic cel Sfînt — Cît de dur se trata din cucernicie (I, 54). De ce a împiedicat pe un rege tătar, care se creștinase, să meargă să sărute picioarele papei la Lyon (II, 11).
Ludovic al XI-lea — Cel mai bănuitor dintre regii Franței (I, 122).
Lumea — Frecventarea lumii, de ce utilitate este (I, 149). Lumea trebuie să fie cartea tînărului (I, 150). Pluralitatea lumilor; ce se poate conchide, după Montaigne (II, 95 și urm.). Lumea este supusă la continue schimbări (II, 145 și urm.).

Lumea Nouă — Reflecţii asupra descoperirii ei (I, 209). Se trăia acolo fără magistraţi şi fără lege, mai chibzuit decît trăim noi (II, 67). Surprinzătoare potrivire între obiceiurile, moravurile şi credinţele Lumii Noi şi cele ale lumii noastre (II, 147 şi urm.). Despre Lumea Nouă şi geniul locuitorilor ei atunci cînd a fost descoperită (II, 475 şi urm.). A fost subjugată mai mult de viclenia spaniolilor decît de vitejia lor (II, 476). Cu ce neomenie au fost trataţi locuitorii Lumii Noi de către spanioli (II, 477 şi urm.).
Luptă — Condamnată de către Philopoemen şi de către Platon (II, 267 şi urm.).
Luptă cu sabia şi cu capa — Practicată de vechii romani (I, 291).
Luther — Primele progrese ale reformei sale (II, 8).
Lux — Legi pe care le-a făcut Seleucos ca să-l stăvilească (I, 267). În Franţa se ia drept regulă regula curţii (I, 268).
Lycon, filozof — Ce a prescris cu privire la funeraliile sale (I, 17).

Macchiavelli — Judecată asupra lui (II, 229).
Mâcon (episcopul de) — Purtarea sa în solie la Roma (I, 66).
Mahomed — De ce a făgăduit credincioşilor săi un paradis care abundă în tot felul de voluptăţi (II, 88).
Mahomed al II-lea — Cum l-a tratat pe cel de care se servise ca să-şi ucidă fratele (II, 366).
Maimuţe — De o mărime extraordinară, întîlnite de Alexandru în India; cum au fost prinse (II, 443).
Mame — Este drept să li se lase tutela copiilor lor (I, 384). Ce crezămînt se poate da afecţiunii lor naturale pentru ei (I, 386). Care este cea mai utilă şi cea mai onorabilă ocupaţie pentru o femeie (II, 542).
Manlius Torquatus — General roman care îşi condamnă fiul la moarte; cum îl apreciază Plutarh (I, 337).
Marcellinus (Ammianus) — Istoric păgîn care a fost martor al acţiunilor lui Iulian Apostatul; îl blamează de a fi interzis creştinilor să aibă şcoli (II, 243).
Mare — Dacă frica face ca celor care călătoresc pe mare să li se întoarcă stomacul (II, 465).
Margareta, regină a Navarei — Care sînt, crede ea, îndatoririle unui gentilom faţă de o mărire care îl vizitează (I, 42). Stranie părere a ei despre cucernicia unui tînăr principe (I, 315 şi urm.). Elogiul *Heptameronului* său (I, 415).
Maria Stuart, regina Scoţiei — (I, 71).
Marie Germain — vezi *Germain*.
Marius, cel bătrîn — Mai delicat, la bătrîneţe (II, 652).
Marius, cel tînăr — Adoarme după ce a dat semnalul de luptă, în ultima zi a bătăliei contra lui Sylla (I, 270).
Marot — citat (I, 346).
Marsilia — Se păstra otravă pe socoteala publică, pentru cei care ar voi să se otrăvească (I, 351).
Marţial — Ce crede Montaigne despre epigramele sale (I, 397 şi urm.).
Martin (căpitanul Saint-), unul din fraţii lui Montaigne (I, 78).

Masă — Care era locul de onoare la masă la vechii romani (I, 293). Plăcerile mesei, cum erau pregătite de greci şi de romani (II, 669 şi urm.).
Massilieni (popor din Africa) — Cum îşi conduceau caii (I, 287).
Massinissa, rege — Vigoarea sa pînă la adînci bătrîneţe (I, 230).
Matecoulom (seniorul de), unul din fraţii lui Montaigne (II, 265).
Matignon, mareşal de Franţa, primar al Bordeaux-ului (II, 572).
Maximilian — Pudoarea cu totul deosebită a acestui împărat (I, 16).
Mărimi (cu sensul de oameni suspuşi) — Nu trebuie lăudaţi pentru fapte comune (I, 250 şi urm.). De ce cei mari trebuie să aibă mai multă grijă să-şi ascundă greşelile decît cei mici (I, 263). De ce cei mari par uneori mai proşti decît sînt de fapt (II, 498). Tăcerea le este de mare folos (II, 499). Cît de mult ne impune rangul lor (II, 501 şi urm.). Trebuie să fii cu băgare de seamă faţă de abilitatea unui om care ocupă un post mare (II, 503).
Mărinimie — Dacă îi stă bine unui rege şi în ce măsură (II, 469 şi urm.). Exemplu de mărinimie a unui principe din care alţii pot să înveţe cui să facă daruri (II, 471).
Mărire — Cine o cunoaşte poate să fugă de ea fără mari eforturi (II, 482).
Mătase (haine de) — Cînd au început oamenii să dispreţuiască folosirea ei în Franţa (I, 267).
Medici — Dacă fac mai mult bine decît rău şi cum scuză insuccesul prescripţiilor lor (II, 334 şi urm.). Lege a egiptenilor care îi obliga să răspundă de ele (II, 335 şi urm.). Misterul le este foarte necesar (II, 336). Au renunţat la el într-un timp rău ales (*ibid.*). De ce un singur medic ar trebui să trateze un bolnav (II, 337). Medici care, de la Hipocrate, şi-au combătut practicile şi s-au acuzat unii pe alţii de ignoranţă şi rea-credinţă (*ibid.* şi urm.). Medicii se pot înşela uşor (II, 339 şi urm.). Povestiri amuzante împotriva medicilor (II, 344 şi urm.). Sînt demni de sîtmă şi de ce (II, 332, 346 şi urm.). Ei înşişi nu întrebuinţează decît foarte puţine droguri medicinale (II, 347 şi urm.). De unde vine că te dai îndeobşte pe mîna medicilor (II, 347). Pe ce este fondată cunoştinţa pe care pretind că o au despre valoarea drogurilor lor (*ibid.* şi urm.). Jurisconsulţii şi medicii sînt dăunători ţărilor în care locuiesc (II, 633).
Medicină — Dispreţuită de Montaigne, în caz de boli şi de ce (I, 119). Succesele ei, pe ce sînt fondate (*ibid.*). Cînd a început să fie acceptată la romani (II, 333). A fost alungată din Roma la îndemnul lui Cato Censorul (*ibid.*). Cînd şi cine a întemeiat-o (II, 338). Că nu este sigur că dacă medicina e presupusă a nu face bine, nu face rău (II, 339 şi urm.). Făgăduielile ei, cele mai multe de necrezut (II, 341). Slăbiciunea raţiunii pe care este fondată această artă (II, 342). Incertitudinea ei autorizează aproape toate dorinţele noastre (II, 655 şi urm.).
Medicis (Caterina de), regină a Franţei (II, 469).
Medicis (Laurenţiu de), duce de Urbino (I, 41).

Medita (a) — Ocupație importantă (II, 386).
Megabyse — Cum a fost mustrat de către Apelles, în casa căruia s-a aflat să vorbească despre pictură (II, 499).
Mehmed, împărat — Supliciile barbare pe care le-a ordonat (II, 270).
Menandru — Răspunsul pe care l-a dat cînd i s-a reproșat că nu lucrează la o comedie pe care o promisese (I, 163). Cuvîntul său de duh despre raritatea prietenilor (I, 185).
Merveille — Ambasador secret al lui Francisc I, asasinat la Milano de către ducele Sforza (I, 32).
Metempsihoză — Acceptată de mai multe națiuni (I, 419).
Metellus — Frumoasele sale cuvinte asupra dificultăților ce trebuie să însoțească virtutea (I, 408).
Metrocles — Cu ce ocazie a fost atras din secta peripatetic[illegible]enilor în cea a stoicilor (II, 158).
Mexic — Considerabilul număr de oameni pe care îi sacrifica anual regele acestei țări (I, 208). De cîte ori pe zi își schimba costumul (I, 232). Cruzimea spaniolilor față de ultimul rege al Mexicului (II, 479).
Mexicani — Despărțeau lumea în cinci vîrste și se credeau în ultima cînd au venit spaniolii să-i extermine (II, 481). Ce jurămînt puneau să facă regii lor (II, 502 și urm.). Prima lecție pe care o dădeau copiilor lor (II, 657).
Mezi — Greoi înarmați (I, 391).
Midas — A fost obligat să revoce rugămintea făcută zeilor (II, 150 și urm.). Este determinat, de către un vis, să se omoare (II, 407).
Milă — Cum împrăștie dușmănia (I, 5). În ce pare vicioasă stoicilor (I, 6).
Mincinoși — Trebuie să aibă o memorie bună (I, 30).
Minciuna — Viciu foarte odios (I, 31). Trebuie cu grijă suprimată la copii *(ibid.)*. De unde vine că astăzi sîntem atît de sensibili față de reproșul de a minți (II, 240). Grecii și romanii erau mult mai puțin delicați decît noi în legătură cu aceasta (II, 241).
Minte — Oamenii nu sînt mai puțin atașați celor produse de mintea lor, decît copiilor lor (I, 387 și urm.). De ce este primejdios să începi să imprimi tîrziu producțiile minții tale (II, 624).
Mintea omenească — Cum se definește (II, 131). De ce este incapabilă de a ajunge la cunoașterea evidentă a lucrurilor (II, 133). Judecățile minții depind de starea trupului (II, 137). Infirmitățile ei sînt greu de descoperit (II, 138). Este mare făcătoare de miracole (II, 147). Cum se hotărăște să aleagă între două lucruri diferite (II, 185). Cele mai multe minți au nevoie de materii străine ca să se exerseze (II, 386). E determinată de către pure imaginații, de către obiecte himerice (II, 403 și urm.). Este prea strîns legată de trup (II, 410). Inutilitate a căutărilor ei, care apare în aceea că se leagă adesea să descopere cauza unui fapt înainte de a fi sigură de acel fapt (II, 594). Își făurește argumente din lucrurile cele mai vane (II, 605 și urm.).

Minți simple — Apte de a deveni buni creștini (I, 305). Minți mediocre apte să se rătăcească *(ibid.)*. Care sînt mințile cele mai dispuse să se supună religiei și legilor politice (II, 76). Minți obișnuite mai apte pentru treburi decît cele subtile (II, 248).

Minuni — Despre care Augustin Aureliu aduce mărturie că le-a văzut (I, 173). False minuni, cum au fost acreditate în lume (II, 594 și urm.). Ceea ce aduce că este greu să te convingi că este vorba de un fals miracol (II, 595 și urm.). Istoria unei false minuni care a fost foarte aproape de a fi acceptată, deși clădită pe un fundament foarte slab (II, 596 și urm.). Dacă din evenimentele miraculoase povestite în cărțile noastre sfinte se pot trage concluzii în favoarea unor evenimente similare moderne (II, 598 și urm.).

Miresme străine — Pe bună dreptate suspecte (I, 306).

Miri — Cum trebuie să se poarte în noaptea nunții (I, 93 și urm.).

Mîini — Mare număr de acțiuni ce se exprimă prin mijlocirea lor (II, 23).

Minca (a) — Unora nu le place să fie văzuți mîncînd **(II, 446).**

Mînie — Despre pedepse date din mînie (II, 282 și urm.). Cumpătarea unor mari oameni în timpul unor accese de mînie **(II,** 284 și urm.). Este mai bine s-o lași să izbucnească decît s-o ții în tine (II, 285). Reguli de observat cînd lași să izbucnească mînia *(ibid.)*. Dacă mînia poate servi de imbold bărbăției și virtuții (II, 288).

Moarte — În ce sens ne achită de orice obligații (I, 26). Unic judecător al fericirii oamenilor (I, 72). Disprețul față de moarte — una din principalele binefaceri ale virtuții (I, 75). Mai multe exemple de moarte neobișnuită și neașteptată (I, 77—78). Cît este de important să fii pregătit pentru moarte și să te familiarizezi cu ea (I, 79). Care sînt morțile cele mai ușoare **(I, 81).** A nu ne teme de moarte înseamnă o adevărată libertate **(I, 84).** Motive de a proceda în acest fel **(I, 84).** Moartea face parte din ordinea universului (I, 85). De ce este amestecată cu amărăciune (I, 88). De ce ni se pare alta la război decît acasă (I, 88). Diversitatea părerilor privind moartea (I, 44). Glume spuse în ceasul morții (I, 45 și urm.). Moarte căutată cu aviditate (I, 46 și urm.). Moartea, rețetă pentru orice rele (I, 339). Ea depinde de voința omului (I, 340). Argumente împotriva unei morți voite *(ibid.)*. Motive care pot duce omul la sinucidere (I, 343). Morți funeste pentru că au fost grăbite **(I, 344** și urm.). Moartea preferată sclaviei *(ibid.)*; și unei vieți nenorocite (I, 346 și urm.). Moarte dorită în speranța unui bine mai mare (I, 350). Nu se poate încerca decît o dată și toți sîntem ucenici cînd ajungem la ea (I, 358). Cum te poți familiariza cu moartea (I, 359). Dacă leșinurile, în agonia morții, sînt tare dureroase (I, 360). Moartea se interpretează prin viață (I, 410). Ce trebuie gîndit despre fermitatea multora dintre cei care s-au sinucis (II, 182—183). Moartea cea mai de dorit *(ibid.)*. Dorința ca moartea noastră să fie de folos este foarte lăudabilă dar executarea acestei dorințe

nu stă în putința noastră (II, 250). Dacă cei care pe cale de a primi moartea pe rug se dedau la mari manifestări de evlavie trebuie să fie lăudați pentru fermitate (II, 400). Dacă atunci cînd ești într-o luptă sau într-o înfruntare de unul singur te gîndești mult la moarte (II, 400 și urm.). Diferite considerente care ne împiedică să ne gîndim de-a dreptul la moarte (II, 401). La ce servește pregătirea pentru moarte (II, 617 și urm.). Moartea face parte din ființa noastră și este foarte utilă naturii (II, 622).

Modă — Încăpățînarea și inconstanța francezilor în ceea ce ei numesc *modă* (I, 290).

Modestie — Foarte necesară tinerilor (I, 146). Și femeilor (II, 451).

Moley-Moluch, rege al Fezului — Fiind pe moarte, poartă bătălia cu portughezii și-și dă sufletul victorios (II, 251).

Monștri — Dacă există cu adevărat (II, 281).

Montaigne (Pierre Eyquem, senior de), tatăl autorului *Eseurilor* — Grija pe care a avut-o pentru educarea fiului său (I, 166 și urm.). Unul din proiectele sale (I, 228). Portretul său (I, 228 și urm.). Cere fiului său să traducă ***Teologia naturală*** **(II, 8).** Îi plăcea să construiască (II, 517). Primar al Bordeaux-ului (II, 572). Detalii noi asupra felului cum și-a crescut fiul (II, 668 și urm.).

Montaigne (Michel Eyquem, senior de), autorul *Eseurilor*. De ce s-a amuzat să le scrie (I, 28). Se plînge de slaba sa memorie (I, 28). Avantajele care rezultă, din aceasta, pentru el (I, 29). Dușman al vanelor ceremonii (I, 42). Cum profita de conversații (I, 65). Data precisă a nașterii sale (I, 77). De ce a avut grijă să se familiarizeze de timpuriu cu moartea (I, 80). De ce a refuzat să scrie istoria timpului său (I, 98 și urm.). A fost instruit, încă din copilărie, să nu amestece nici un fel de viclenie sau înșelătorie în jocurile sale (I, 102). Disprețuia medicina și de ce (I, 119). La ce se reduc cunoștințele sale în științe (I, 136 și urm.). Cărțile sale preferate *(ibid.)*. Judecata pe care o face asupra operei sale (I, 139—140). Ce stil îi place mai mult (I, 168). Cum a învățat latina (I, 166 și urm.). Și greaca (I, 167). A fost trezit în copilărie în sunetul cîtorva instrumente (I, 167). Cum a prins gust pentru lectură încă de la vîrsta de 8 ani (I, 168). Nu a citit niciodată romane (I, 168). La ce vîrstă a jucat roluri principale în tragedii latine (I, 169). Prietenia sa cu La Boétie (vezi acest nume). În timpuri diferite gustul său pentru poezie a fost diferit (I, 235). Critica pe care o face lui Pliniu cel Tînăr și lui Cicero (I, 250). În ce constă, după el, meritul *Eseurilor* sale (I, 252). Talentul său pentru stilul epistolar (I, 253). Dușman al complimentelor fără măsură întrebuințate în scrisori (I, 253 și urm.). Puțin dăruit în a compune scrisori de recomandare *(ibid.)*. Își scrie scrisorile cu multă rapiditate și neglijență *(ibid.)*. Cum s-a comportat în cele trei feluri de stări în care a trăit (I, 56). Cum își chibzuia cheltuielile (I, 60). Ce spune despre felul său de a gîndi și de a scrie despre un subiect (I, 294 și urm.). Cum judecă despre valoarea cărții sale (I, 306). Portretul și caracterul tatălui său (I, 333 și urm.). Mon-

taigne nu era prea dedat plăcerii de a bea (I, 335). Povestește cum un accident i-a cauzat un lung leșin (I, 360 și urm.). Dificultățile legate de studiul constant pe care îl face asupra lui însuși (I, 362 și urm.). Dacă este blamabil de a întreține lumea despre sine (I, 365 și urm.). Ce l-a îndemnat să scrie (I, 372). Nu suferea, de bună voie, în preajma sa noi-născuți (I, 374). La ce vîrstă s-a căsătorit (I, 377). Despre afecțiunea pe care o avea pentru cartea sa (I, 389). De ce a ascuns numele autorilor de la care a împrumutat idei (I, 393 și urm.). Ce căuta în cărți (I, 395). De ce preferă pe antici celor moderni *(ibid.)*. Ce gîndea despre Ovidiu spre sfîrșitul vieții (I, 396). Poeți latini pe care îi așeza în frunte *(ibid.)*. Ce întrebuințare dădea cărților lui Plutarh și ale lui Seneca (I, 398 și urm.). De ce îi plăcea îndeosebi istoria (I, 402). În ce consta virtutea lui Montaigne (I, 412). Era mai puțin chibzuit în păreri decît în moravurile sale *(ibid.)*. În ce consta bunătatea sa (I, 414 și urm.). Putea să reziste la cele mai mari tentații ale viciilor *(ibid.)*. Era foarte tandru din fire (I, 416). Omenia sa față de animale (I, 418). Care îi era deviza (II, 97 și urm.). Slăbiciunea și inconstanța judecății sale (II, 139 și urm.). De ce nu adopta cu ușurință păreri noi (II, 143 și urm.). Cum a obținut ordinul Sf. Michail (I, 151). Cum s-a aflat ferit într-o casă fără apărare în timpul războaielor civile (II, 190). Gest particular al lui Montaigne, semn aparent al unei neghioabe mîndrii (II, 206). Era îndemnat să nu prețuiască lucrurile pe care le avea și să nu facă prea mare caz de el însuși (II, 207 și urm.). Ce păreri îmbrățișează mai bucuros din cele ce privesc valoarea omului (II, 208). Era mereu nesatisfăcut de produsul minții sale (II, 209). Ce părere avea despre opera sa (II, 211). Se crede puțin nimerit pentru a sta de vorbă cu principii (II, 212). Caracterul stilului său *(ibid.)*. Franceza sa era stricată de limba regiunii în care trăia (II, 213). Vorbea și scria cu ușurință latina *(ibid.)*. Calitățile fizice ale lui Montaigne (II, 214). Avea o constituție fizică delicată (II, 218 și urm.). Dușman al oboselii de a chibzui (II, 219). Dezgustat de ambiție din cauza incertitudinii care o însoțește *(ibid.)*. Puțin făcut pentru moravurile veacului său (II, 220). Ura disimularea (II ,221). Era din fire deschis și liber cu cei mari (II, 223). Avea memoria foarte slabă (II, 224). Era dușman al oricărei obligații și constrîngeri *(ibid.)*. Noi probe ale slabei sale memorii (II, 225). Felul minții sale (II, 226). Ignoranța sa despre lucrurile cele mai obișnuite (II, 227). Era din fire nehotărît (II, 228). Puțin favorabil schimbărilor în treburile publice (II, 230). Pe ce era întemeiată stima ce și-o purta (II, 231) și părerea pe care o avea despre justețea părerilor sale (II, 232). Îi plăcea să laude meritele prietenilor săi și chiar ale dușmanilor săi (II, 233). Nu era prea influențat de secolul său (II, 235). De ce vorbește atît de des despre sine în cartea sa (II, 239). Ușurare pe care Montaigne o află în bătrînețe (II, 272). Felul supărării sale în micile sau marile întîmplări (II, 287—288). Începînd să sufere de colici s-a obișnuit să suporte cu răbdare durerea (II, 325 și urm.). Ce folos trage din această dureroasă boală (II, 326).

Crede că trebuie să te plîngi fără să te stăpînești în toiul durerilor *(ibid.)*. Se stăpînea destul în accesele sale de colici (II, 327 și urm.). Gîndea că răul de piatră (la rinichi) de care suferea era o moștenire de la tatăl său (II, 329). Preferă să fie prețuit în viață fiind decît cea care ar putea să i se dea după moarte (II, 350 și urm.). Ce bunuri pune la socoteală (*ibid.* și urm.). De ce se exprimă atît de liber împotriva medicinei (II, 351 și urm.). În ce stare ar fi dacă s-ar da vreodată pe mîna doctorilor (II, 352). Nu dorința de glorie l-a îndemnat să scrie împotriva medicilor (II, 352 și urm.). Dușman al oricărei înșelătorii (II, 357). Foarte conștiincios în negocierile sale cu principii (II, 358 și urm.). Nu îmbrățișa nici o cauză, nici un grup cu prea mare înflăcărare (II, 359). Purtarea sa printre persoane făcînd parte din partide diferite (II, 361). Fugea de slujbe publice și de tot soiul de artificii (II, 362). Cum și de ce a hotărît să vorbească despre sine în această carte (II, 372). Judecă mai bine despre sine însuși prin propriile-i reflecții asupra purtării sale, decît prin reproșurile sau laudele prietenilor săi (II, 375). Își ia judecata sa drept îndreptar obișnuit al acțiunilor sale (II, 380). Nu se căiește de felul în care și-a condus treburile (II, 381). Se servește rar de părerile altora în conducerea treburilor sale și și-o dă pe a sa și mai rar altora (II, 382). De ce nu se întristează cînd evenimentele nu răspund dorințelor sale (*ibid.* și urm.). Cum judecă despre o căință datorită vîrstei (II, 383). În ce face să constea fericirea sa (II, 384). Puțin atent la conversațiile frivole (II, 387). Pasionat de prieteniile excepționale, puțin înclinat spre prieteniile comune (II, 388). Care era solitudinea pe care o dorea (II, 390 și urm.). Care erau oamenii a căror familiaritate o căuta (II, 391). Despre dulceața pe care o găsea în legăturile cu femeile (II, 392). Voia ca aceste legături să fie sincere (*ibid.* și urm.). În dragoste prefera harurile trupești celor ale minții (II, 393). Ce spor trăgea din legăturile sale cu cărțile (II, 394 și urm.). Ce spune despre biblioteca sa și despre starea ei (II, 395 și urm.). Se libera de o pasiune prin mijlocirea unei alte pasiuni (II, 402 și urm.). Ce crede despre cei ce vor condamna necuviința scrierilor sale (II, 411). Îi place să spună tot ce îndrăznește să facă (II, 412). De ce îi place să-și facă publică confesiunea (II, 413 și urm.). Care au fost motivele care l-au determinat să se însoare deși era potrivnic căsătoriei (II, 419). Ce crede despre limba franceză (II, 441). De ce, în afară de Plutarh, preferă să se lipsească de cărți cînd scrie (II, 442). Și să compună la el unde nu este ajutat de nimeni *(ibid.)*. Este tare înclinat să imite (II, 442 și urm.). Dădea la iveală pe neașteptate gîndurile sale mai profunde (II, 443). Nu-i place să fie întrerupt cînd vorbește (*ibid.* și urm.). Gustul său în ceea ce privește dragostea (II, 451). Foarte liber în vorbire, cum scuză aceasta (II, 456). Cu cîtă discreție și bună-credință se poartă în dragostele sale (*ibid.* și urm.). Crede că dragostea este salutară, luată cu moderație (II, 459 și urm.). Nu putea să sufere nici caleașcă, nici rădvan, nici corabie (II, 467).

Nu a dorit niciodată slujbe înalte (II, 483). Ar fi preferat o viață liniștită și extrem de plăcută celei a unui Regulus (II, 483 și urm.). Nu-i plăcea nici să stăpînească, nici să fie stăpînit (II, 484). Suporta ușor să fie contrazis în conversație (II, 492). De ce se ferea de abilitatea cuiva atunci cînd îl vedea într-un post mare (II, 503). Îi plăcea să ia și să fie luat peste picior (II, 505 și urm.). Cum făcea ca să judece o lucrare cu duh al cărei autor voia să-l ia drept judecător (II, 506 și urm.). Cum glumea asupra hotărîrii sale de a-și înregistra fanteziile (II, 511). Era mai cuminte și mai chibzuit într-o perioadă de prosperitate decît într-una de greutăți (II, 513). De ce îi plăcea să călătorească (II, 514 și urm.). Fugea de încurcăturile casnice (II, 516). Era puțin sensibil la plăcerea de a clădi ca și la alte plăceri ale unei vieți retrase (II, 517). Îi plăcea să se încreadă în slugile sale (II, 519). Evita să se ocupe de propriile sale treburi din pură neglijență (*ibid.* și urm.). Nicidecum înclinat către tezaurizare, era destul de priceput în a cheltui (II, 521). Dușmanul repetărilor (II, 528). Se ferea de memoria sa chiar atunci cînd învățase un discurs pe dinafară (*ibid.* și urm.). Face cu plăcere adăugiri cărții sale, dar nu corectează nimic (II, 530). Foarte expus în casa sa în timpul războaielor civile; de ce este supărat de a nu putea fi la adăpost de jaf decît cu ajutorul altuia (II, 532 și urm.). Montaigne se simțea obligat să-și țină promisiunile (II, 533 și urm.). Era atît de dușman constrîngerii, încît considera drept un cîștig de a fi liberat de atașamentul său față de unele persoane prin ingratitudinea acestora (II, 534). Se felicita de a nu datora nimic principilor și de a trăi independent (II, 535). Iubea Parisul (II, 539). Privea pe toți oamenii drept compatrioții săi (II, 540). Avantajele pe care le vedea în călătorii (*ibid.* și urm.). De ce ar fi preferat să moară aiurea decît acasă la el (II, 545). Ar dori să fie asistat de către un prieten înțelept la ieșirea din lume (II, 546). Care îi erau pregătirile în ceea ce privește moartea (II, 550). Cu ce fel de moarte s-ar acomoda cel mai bine (*ibid.* și urm.). Se învoia ușor cu obiceiurile și manierele diferite din fiecare țară (II, 553 și urm.). I-ar fi plăcut un tovarăș de călătorie cu care să poată să se întrețină (II, 554). Motive care ar fi putut să-l determine pe Montaigne să piardă pasiunea de a călători (II, 555—556). De ce este obligat să se descrie așa cum este (II, 559). Era puțin dăruit pentru mînuirea afacerilor publice (II, 560). De ce îi place să facă digresiuni (II, 563 și urm.). Înclinarea sa pentru orașul Roma (II, 565). De ce Montaigne nu considera o nenorocire să nu aibă copii care să-i poarte numele (II, 567). Unul din favorurile soartei care îi plăcea cel mai mult era să fi fost făcut cetățean al Romei (*ibid.* și urm.). Se pasiona pentru tare puține lucruri (II, 570). De ce se opunea afecțiunilor care îl legau de altele decît de sine (*ibid.*). Ales primar al Bordeauxului a fost obligat să accepte această sarcină pe care a trebuit s-o continue ca urmare a realegerii lui (II, 572). Portretul pe care îl face despre sine domnilor de la Bordeaux (consiliului municipal) (*ibid.* și urm.). De ce nu extindea nevoile sale peste

limitele cerute în mod necesar de natură (II, 577 şi urm.). Intrînd într-un partid nu se făcea părtaş cu nedreptăţile (II, 579). Avea grijă să nu devină sclavul afecţiunilor sale (II, 581). Cum evita inconvenientele în conducerea treburilor şi acţiunilor sale, prevenindu-le (II, 582). Ocolea pricinile îndoielnice şi se opunea de la început viciilor (II, 582). Cu ce preţ a reuşit să evite procesele (II, 585). Judecata ce s-a purtat asupra felului în care şi-a condus primariatul Bordeaux-ului (II, 588). În ce fel de treburi Montaigne ar fi putut fi întrebuinţat cu folos *(ibid.* şi urm.). Care erau miracolele cele mai reale în ochii săi (II, 594 şi urm.). Era duşman al hotărîrilor prea îndrăzneţe (II, 597). Maltratat de ambele părţi în timpul războaielor civile (II, 610 şi urm.). Cu ce gînd a încărcat Montaigne cartea sa cu citate (II, 622 şi urm.). Aerul său naiv i-a fost de mare folos şi în mod special în două ocazii foarte importante (II, 627 şi urm.). Simplicitatea intenţiilor sale, care apăreau în ochii săi şi în vocea sa, a împiedicat să fie luată în nume de rău libertatea discursului său (II, 630). Se studia pe sine mai mult ca orice alt subiect; ce învăţa din aceasta (II, 639 şi urm.). Acest studiu îl învăţa să cunoască mai bine pe alţii (II, 643). De ce crede că lucrarea sa poate să furnizeze instrucţiuni utile pentru sănătatea trupului (II, 646 şi urm.). Bolnav, îşi păstra acelaşi fel de a trăi ca atunci cînd era sănătos (II, 647). Obiceiurile pe care le avea la bătrîneţe (II, 652). Avea grijă să-şi ţină burta goală *(ibid.)*. Sănătos sau bolnav îşi urma de preferinţă poftele naturale (II, 654). De ce evita să se arate doctorilor *(ibid.)*. Îi plăcea să-şi închipuie tot felul de rele, ca de pildă piatră la rinichi (II, 656). Dormea mult şi cu plăcere (II, 664). Avea o constituţie foarte robustă, ale cărei efecte le simţea la bătrîneţe (II, 666). Mintea sa era puţin tulburată de suferinţele trupeşti *(ibid.* şi urm.). Visurile sale erau mai mult ridicole decît triste (II, 667). Nu era prea mofturos la masă (II, 668). A fost crescut încă din leagăn în cel mai obişnuit fel de a trăi (II, 668 şi urm.). I-au fost naşi persoane de obîrşie modestă (II, 669). Care au fost roadele acestei educaţii *(ibid.)*. Nu-i plăcea să stea mult la masă *(ibid.)*. De ce fel de abstinenţă era capabil (II, 670). Despre gustul său schimbător (II, 670). Îi plăcea mult peştele şi nu-i plăcea să-l amestece cu cărnuri (II, 672). Postea citeodată şi de ce *(ibid.)*. Reguli pe care le păstra cu privire la îmbrăcăminte (II, 673). Prefera prînzul cinei; ce măsură păstra la băutură *(ibid.* şi urm.). Îi plăcea aerul (II, 674). Era mai incomodat de o mare căldură decît de un mare frig *(ibid.)*. Vedea departe, dar văzul i se obosea uşor dacă îl exercita prea mult *(ibid.)*. Mersul său: se ţinea ţeapăn în aceeaşi situaţie *(ibid.)*. Mînca cu prea mare lăcomie (II, 675). Ce credea despre plăcerile mesei *(ibid.)*. În ce raporturi considera plăcerile pure ale spiritului şi cele trupeşti (II, 676 şi urm.). Felul în care îşi foloseşte viaţa (II, 681). Îi plăcea să guste dulceaţa belşugului său *(ibid.* şi urm.). Judecăţile sale se acordau cu moravurile sale (II, 683).
Montcontour (bătălia de la) — (I, 222).

Montdoré — Aşezat de Montaigne în rîndul celor mai buni poeţi latini din vremea sa (II, 236).
Montfort (Jean al V-lea, comite de), duce de Bretania (I, 236).
Montluc (Blaise de), mareşal al Franţei (I, 382 şi urm.).
Montmort (seniorul de) (I, 22).
Montmorency (conetabilul de) — Purtarea sa la asediul Paviei (I, 62). Moartea lui este unul din evenimentele cele mai remarcabile ale timpului (II, 236).
Morală — Lecţii de morală tot atît de dispreţuite de cel care le face cît şi de cel căruia îi sînt făcute (II, 557).
Moravuri — Ştiinţa moravurilor trebuie inculcată devreme în mintea copiilor (I, 152 şi urm.). Moravurile ţăranilor sînt de obicei mai pe calea adevăratei filozofii decît cele ale filozofilor (II, 235).
Morozo (Matteo di) — Complice în lucrăturile împotriva ducelui de Atena (I, 124).
Mucius Scaevola — Fermitatea sa în suferirea durerii (I, 53).
Muleasses, sau mai bine *Muley-Hasan*, rege al Tunisului. — Ce blama în purtarea tatălui său (I, 377).
Muret (Marc-Antoine) — Aşezat de Montaigne printre cei mai buni oratori ai timpului său (I, 166).
Musa — Medic al lui August (II, 338).
Mussidan — (asediul de la) (I, 23).
Muze — Sînt jocul şi petrecerea vremii pentru minte (II, 396 şi urm.). Sînt în strînsă legătură cu Venus (II, 415).
Myson, unul dintre cei şapte înţelepţi. — Răspunsul său dat unuia care îl întreba cărui motiv îi datora rîsul atunci cînd era singur (II, 495).

Nanseau sau *Nassau* (comite de) — (I, 22).
Naştere — Dureri care o însoţesc suportate fără greutate (I, 52).
Natură — Ea este superioară artei (I, 212; II, 24). Ce conchide Montaigne din aceasta în favoarea animalelor, împotriva omului (II, 25). Studiul naturii — hrană pentru mintea omenească (II, 81). *A merge conform naturii;* ce înseamnă după părerea noastră (II, 96 şi urm.). *A te conforma naturii*, precept de mare importanţă chiar în ceea ce priveşte exteriorul (II, 626). Natura a făcut agreabile omului actele pe care trebuie să le facă din necesitate (II, 677).
Naţiuni — Dacă există naţiuni în care bărbaţii dorm şi veghează cîte o jumătate de an (I, 270). Naţii care au un cîine drept rege (II, 22). Care nu se exprimă decît prin gesturi (II, 24).
Nausiphanes, discipol al lui Pyrrhon. — Credea că totul este incert (II, 97).
Necesitate — Este o aspră învăţătoare (I, 278).
Necesităţi naturale — Limitele lor (I, 245).
Neoriţii — Cum tratează trupurile morţilor (II, 615).
Nero — Trufia a doi soldaţi interogaţi de acest tiran (I, 13). Ce simţea părăsindu-şi mama a cărei moarte o ordonase (I, 237

și urm.). Actul de umanitate, de care dă dovadă la semnarea unei sentințe de condamnare la moarte a unui criminal (I, 323).
Neutralitate — Nu este nici frumoasă, nici cinstită în războaiele civile (II, 360).
Nicetas, sau mai bine *Nicetas siracuzanul* — A fost unul dintre primii care au susținut mișcarea pământului (II, 143).
Nicias — Cum pierde netul avantaj pe care îl cîștigase asupra corintienilor (I, 14).
Ninachetuen, căpetenie indiană — Se aruncă în foc ca să nu supraviețuiască dezonoarei sale (I, 347).
Niobe — De ce poeții și-o închipuie schimbată în stîncă (I, 10).
Nobili — Așezați la un ospăț la diferite mese după asemănarea numelor lor (I, 272). La ce rang sînt ridicați în regatul Calicut (II, 418).
Noblețe — Nume mîndre și magnifice ale vechii nobilimi (I, 273 și urm.). Ce o constituie esențialmente în Franța (I, 371). Noblețea nu este cu necesitate unită cu virtutea (II, 417).
Nouë (De La) — Elogiul său (II, 236).
Noutăți — Introduse în legi sînt întotdeauna funeste (I, 111 și urm.). Cel mai bun pretext este, din această pricină, foarte primejdios (I, 112). În îmbrăcăminte, dansuri etc. sînt funeste tineretului (I, 268).
Numa, rege al Romei — (II, 83 și urm.).
Nume — Luate în rău (I, 272 și urm.). Nume mai obișnuite în genealogiile unor principi *(ibid.)*. Este bine să ai un nume ușor de pronunțat (I, 272 și urm.). A lua numele pămînturilor pe care le posezi; confuzii produse de acest obicei (I, 274). Nume și porecle schimbate (I, 275 și urm.). Nume comune pentru mai multe persoane (I, 276).
Numizi — De ce, fiind călări într-o bătălie, purtau în același timp cu ei un al doilea cal (I, 283).

Oameni bătrîni — Care este înțelepciunea lor (II, 383). Defectele lor descrise așa cum sînt (II, 404).
Oameni tineri — Sînt unii de familie înaltă care se dedau fraudelor; de ce (I, 374 și urm.).
Obicei — Puterea sa (I, 100 și urm.). Ciudata impresie pe care îl face asupra sufletului nostru (I, 102 și urm.). Obiceiuri ciudate ale diferitelor popoare (I, 103 și urm.). Jugul obiceiului (I, 107). Este unicul fundament al unei mulțimi de lucruri îngăduite în lume (I, 109). Despre obiceiuri vechi (I, 290 și urm.). Obiceiuri stabilite într-o țară contrare celor din altă țară (II, 648 și urm.).
Octavius (Sagitta) — La ce barbară acțiune a fost antrenat de gelozie (II, 432).
Olivier (cancelarul) — Vorbă de duh ce i se atribuie (II, 220).
Om — Subiect van, divers și unduitor (I, 7). Prea ocupat de viitor (I, 12). În ce constă datoria sa (I, 13). Oamenii au crezut că bunăvoința cerului îi însoțește în groapă (I, 15). Omul se ia de lucruri neînsufletite ca să-și aline suferințele (I, 19). La cîte

încercări (nenorociri) poate fi expus înainte de moarte (I, 71 şi urm.). Moartea oamenilor face să li se cunoască adevărata fire (I, 72). Cine i-ar învăţa să moară i-ar învăţa să şi trăiască (I, 82 şi urm.). Cum este omul îndrumat în mod natural către moarte (I, 83 şi urm.). De ce fiecare este mulţumit de locul naşterii sale (I, 108). Ce constituie adevăratul merit al omului şi superioritatea sa asupra semenilor săi (I, 218). Reuşitele sau înfrîngerile nu dovedesc nici meritele, nici lipsurile sale (I, 223). Omul este supus patimilor opuse (I, 237). Se pasionează pentru o mie de lucruri care nu-l privesc (I, 240). Dacă un om trebuie lăudat pentru calităţi care nu convin rangului pe care îl are în lume (I, 250 şi urm.). Ce face pe un om înstărit sau calic (I, 61). Omul trebuie să fie stimat pentru el însuşi, nu pentru veşmintele sale (I, 258 şi urm.). Imperfecţiunea omului demonstrată prin inconstanţa dorinţelor sale (I, 302 şi urm.). Care este cursul natural al vieţii omului (I, 317 şi urm.). La douăzeci de ani omul arată de ce este capabil (I, 319). Om puţin de acord cu sine (I, 323 şi urm.). Inconstanţa înclinărilor sale (I, 324 şi urm.). Că nu este suficient să judeci despre abilitatea şi virtutea oamenilor după cîteva acţiuni exterioare (I, 325 şi urm.). Omul cel mai cuminte poate fi deranjat de diverse accidente (I, 326 şi urm.). Omul este uneori ridicat peste el însuşi de către un fel de entuziasm (I, 337). Este o bună disciplină pentru el însuşi (I, 361). Omul creat, capabil de raţiune; în ce scop (I, 373 şi urm.). Dacă omul are mari avantaje asupra celorlalte făpturi (II, 19 şi urm.). Cu ce drept se consideră superior animalelor (II, 21 şi urm.). Natura l-a tratat mult mai favorabil decît se crede (II, 25 şi urm.). Omul are arme naturale (II, 27). Dacă vorbirea este firească omului *(ibid.)*. Om şi animal, în mod egal supuşi ordinei naturii (II, 28 şi urm.). Oamenii, sclavi ai altor oameni (II, 30). Ce grijă au de anumite animale (II, 31). Puterea omului, inferioară celei a mai multor animale (II, 31 şi urm.). Oameni veniţi din ţări îndepărtate în Franţa; de ce erau consideraţi sălbatici (II, 37). În ceea ce priveşte frumuseţea, oamenii nu au vreun privilegiu deosebit faţă de animale (II, 52 şi urm.). Omul are mai multe motive să se acopere decît oricare animal (II, 53). El îşi atribuie bunuri imaginare şi le lasă pe cele reale animalelor (II, 54 şi urm.). În ce constă perfecţiunea omului faţă de animal (II, 55). Vicii şi patimi ale omului *(ibid.)*. Omul este îndemnat a crede că tot ce există este făcut pentru el (II, 108). Are idei confuze despre sine (II, 110). Nesiguranţa pe care fiecare om o poate remarca în judecăţile sale (II, 135 şi urm.). Omul este inconstant în dorinţele sale — dovadă a slăbiciunii lui (II, 149). Confuzie în care se aruncă oamenii în reglementarea moravurilor lor (II, 150 şi urm.). Puţini oameni mor cu o adevărată fermitate sufletească (II, 180). Oamenii sînt adesea obligaţi să se servească de mijloace rele pentru un scop bun (II, 255). Cei sîngeroşi şi ucigaşi sînt laşi (II, 268). Dorinţele lor trebuie să se potolească cu vîrsta (II, 272). Rar ajung la acea stare în care să acţioneze constant după principiile unei virtuţi solide (II, 273 şi urm.). De ce se fuge de

la naşterea unui om şi se aleargă la moartea sa (II, 445 şi urm.). Oameni care se ascund de alţi oameni şi sînt ingenioşi în a se maltrata pe ei înşişi (II, 446 şi urm.). Cum viciul unui om poate servi de învăţătură altora (II, 487 şi urm.). A judeca despre capacităţile unui om după o conversaţie avută cu el (II, 503). Ce folos poate avea un om virtuos în timpuri foarte tulburi (II, 562). De ce nu-i place omului să se observe şi să se cunoască pe sine (II, 569). Prostia oamenilor care fără măsură îşi aservesc timpul şi facultăţile altor oameni (II, 571). Omul care ştie exact ce-şi datorează lui însuşi găseşte prin aceasta ce le datorează celorlalţi (II, 574). Trebuie să ştie ce-l interesează efectiv şi esenţial (II, 576). Trebuie să-şi mărginească dorinţele dacă vrea să fie la adăpost de insultele soartei (II, 578). Oamenii sînt în mod natural înclinaţi să facă să domine părerea lor (II, 595). Omul este incapabil de moderaţie chiar şi în ceea ce priveşte ştiinţa (II, 605). Experienţa pe care o are fiecare om despre sine ajunge ca să-l facă înţelept (II, 640 şi urm.). Care este adevărata capodoperă a omului (II, 678). Este nebun omul care vrea să se ridice deasupra lui însuşi (II, 685).

Om cinstit — Nu este mai puţin demn de stimă dacă a fost dezonorat de soţia sa (II, 437). Omul cinstit nu este stricat de slujba pe care o are (II, 579).

Om tînăr — De ce nu trebuie să fie nici prea retras, nici prea pedant în felul său de a trăi (II, 651).

Onoruri — Recompensele cu onoruri trebuie să fie acordate cu discreţie (I, 368 şi urm.).

Opinii — Adoptate cu preţul vieţii (I, 46). Dînd preţ multor lucruri (I, 56). Despre libertatea opiniilor filozofice (II, 157 şi urm.).

Oracole — Cînd au început să-şi piardă creditul (I, 36).

Orania (Wilhelm de Nassau, prinţ de) — (II, 279).

Orator — Este înduioşat de un rol pe care îl joacă el însuşi (II, 405).

Orb — Povestea unui gentilom născut orb (II, 164 şi urm.). Exemplu de un om care a orbit în timp ce dormea (II, 260).

Ordine cavalereşti — Instituţii lăudabile (I, 369). Ordinul Sfîntului Michail, mai întîi foarte preţuit; cum s-a întîmplat de a ajuns să decadă (*ibid.* şi urm.). Este greu să acreditezi un nou ordin cavaleresc (I, 370 şi urm.).

Orgoliu — Funestele sale efecte (II, 67 şi urm.).

Origene — De ce s-a abandonat idolatriei (II, 413).

Ostorius — Cu ce bărbăţie şi-a dat moartea (II, 183).

Otanes — Cu ce ocazie a renunţat la drepturile pe care le avea de a lua domnia regatului Persiei (II, 484).

Otho — A adormit puţin înainte de a se ucide (I, 269). Ce a avut comun cu Cato (*ibid.* şi urm.).

Otravă — Păstrată şi preparată pe cheltuiala publicului, pentru cei care ar voi să se otrăvească (I, 351).

Ovidiu — La ce vîrstă a început Montaigne să nu mai fie atras de scrierile lui (I, 396).

Paluël (Le), dansatorul — (I, 144).
Palus Maeotides — Cît sînt gerurile de aprige aici (I, 231).
Panaetius — Înțeleptul răspuns dat de acest filozof unui tînăr care îl întreba dacă i-ar sta bine unui înțelept să fie îndrăgostit (II, 458 și urm.).
Paracelsius, medic alchimist — (II, 144; 339).
Paris — Ce crede Montaigne despre acest oraș (I, 308; II 539).
Parlamenta (a) — Vezi *Loc asediat*.
Parmenide — Ce lua drept Dumnezeu (II, 85). Părerea sa despre natura sufletului nostru (II, 114).
Parți — Aproape totdeauna pe cai (I, 284). Descrierea armelor lor (I, 392 și urm.).
Pasicles — Neruşinarea acestui filozof cinic (I, 292).
Pasiuni — Cele care se lasă gustate și digerate nu sînt decît mediocre (I, 11). A te agăța de lucruri neînsuflețite ca să-ți treci timpul (I, 19). Primele izbucniri ale pasiunilor permise înțeleptului de către stoici (I, 41). Pasiuni dezordonate animă și însoțesc cele mai eminente virtuți (II, 140 și urm.). Ce efect trebuie să producă diversitatea lor (II, 141 și urm.). Te poți degaja de o pasiune prin alta (II, 402 și urm.). Cum sînt risipite pasiunile de către timp (II, 403). Exemple de pasiuni foarte violente născute din cauze frivole (II, 585 și urm.).
Paturi — Cum se culcau în ele femeile romane (I, 294).
Paulina, soția lui Saturninus — Matroană de mare reputație la Roma care credea că se culcase cu zeul Serapis (II, 102 și urm.).
Paulinus, episcop de Nola — Ce a spus după pîrjolirea acestui oraș, fiind despuiat de toate bunurile sale și făcut prizonier (I, 242).
Pausanias, lacedemonianul — Supliciu la care a fost supus și a cărui idee o dăduse maică-sa (I, 204).
Pausanias, macedoneanul — Citat ca exemplu al inconvenientelor unei beții (I, 331).
Pavia — (Asediul de la) (I, 62).
Paxea, femeie romană — De ce se sinucide (I, 347 și urm.).
Părinți — Au mai multă afecțiune pentru copiii lor decît aceștia pentru părinți (I, 373). Cum ar trebui ca această afecțiune să fie dirijată (I, 374). În ce moment trebuie părinții să-și admită copiii la împărțirea bunurilor lor *(ibid.)*. Tineri împinși la furturi din pricina zgîrceniei părinților (I, 375). Proasta scuză a părinților care tezaurizează ca să fie respectați de copiii lor *(ibid.)*. Prin ce trebuie să se facă respectați (I, 375 și urm.). Un părinte în vîrstă trebuie să lase folosirea bunurilor sale copiilor săi, dar cu libertatea de a le lua înapoi dacă aceștia abuzează de această bunătate a sa (I, 379). Un părinte trebuie să se familiarizeze cu copiii săi, dacă o merită; exemplu remarcabil în legătură cu acest subiect (I, 381 și urm.). Duritatea unor părinți care frustrează copiii lor de bunurile ce le aparțin, chiar și după moarte (I, 383). Părinți care pedepsesc pe copiii lor, cînd sînt cuprinși de violente accese de furie (II, 282 și urm.). Asemănări care trec de la părinți, bunici sau străbunici, la copii (II, 329).

Păsări — Preziceri ce se trag din zborul lor (II, 39). Păsările călătoare prevestesc anotimpurile *(ibid.)*.
Pedanți — Disprețuiți dintotdeauna de cei mai subtili (I, 125). Extrema diferență între vechii filozofi și pedanții noștri (I, 127 și urm.). Caracterul unui perfect pedant (I, 130).
Pedeapsă — Se naște o dată cu păcatul (I, 355). Pedepse în altă viață, pe ce sînt bazate (II, 90).
Pedepse — De ce nu trebuie să fie aplicate de către oameni mîniați (II, 283).
Pegu (regatul) — Toți locuitorii merg cu picioarele goale pe orice vreme (I, 231).
Pelaghia — Moartea acestei fecioare (I, 346).
Peletier, J., medic și matematician — (I, 92; II, 145).
Periandru, medic grec — Reproșul pe care i-l adresează Archidamus de a se lipsi de faima de medic bun pentru aceea de prost poet (I, 65).
Periandru, tiran din Corint — Pînă unde a mers dragostea pentru soția sa (II, 449).
Perrozet — Îndemînatic fabricant de cărți de joc (II, 631).
Perseu, ucenicul lui Zenon — De ce a spus el că a fost legat numele lui Dumnezeu (II, 86).
Perseu, rege al Macedoniei — Prizonier la Roma, moare din lipsă de somn (I, 270). Caracterul său care este cam același cu al tuturor oamenilor (II, 644).
Persia — Pînă în ce vreme regii Persiei își reținеau soțiile la banchete (I, 206).
Perși — Dădeau copiilor lor învățătura virtuții, în loc de cea a scrisurilor (I, 134). Tratau despre principalele lor afaceri după băutură (I, 332).
Peru — Ultimul rege al Perului, cum a fost tratat de spanioli (II, 478 și urm.). Măreția și strălucirea lucrărilor din Peru (II, 481).
Pesqueira (marchizul de) (I, 25).
Pește — Înota în sălile joase ale celor din vechime (I, 292). Pește mic care oprește navele în largul mării (II, 38). Asistența pe care și-o dau peștii unii altora (II, 48).
Petrarca (I, 10).
Petronius, favoritul lui Nero — Moartea lui (II, 552).
Petronius, (Granius), quaestor în armata lui Cezar — Răspunsul dat de el lui Scipio care, după ce-l luase prizonier, îi oferea viața (II, 310).
Phalarica — Fel de armă, descrierea ei, întrebuințarea (I, 285).
Pharax — Împiedică, prin autoritate, un rege al Lacedemoniei să urmărească o trupă care scăpase dintr-un măcel (I, 278).
Philistus, șef al armatei de mare a lui Dionisie cel Tînăr — Cum s-a văzut nevoit într-o luptă să-și ia singur viața (II, 251).
Philopoemen — De ce este lăudat de Plutarh (I, 116). Purtarea sa într-o luptă împotriva lacedemonienilor (I, 271).
Philoxenus — Cum și-a manifestat necazul contra aceluia care citea rău lucrările sale (II, 169).
Phryne, faimoasă curtezană — Cum și-a cîștigat judecătorii (II, 625).

Phyton, guvernatorul oraşului Rhegium — Cu ce tărie suferă cruzimile lui Dionisie Tiranul (I, 7).
Piatră la rinichi — Avantajele ei asupra multor altor maladii (II, 661 şi urm.).
Pibrac — Elogiul său (II, 524).
Picioare — Exersate ca să îndeplinească serviciile pe care le aduc mîinile (I, 102).
Pierderi — Mai glorioase decît cele mai faimoase victorii (I, 218).
Pironieni — Ce profesau (II, 72 şi urm.). Ce cîştigau prin aceasta (II, 74). Limbajul lor obişnuit (II, 74 şi urm.). Purtarea lor în viaţa obişnuită (II, 75). Sînt stînjeniţi în găsirea expresiilor care să poată să le reprezinte părerile (II, 8). Ce este *ataraxia* lor (II, 152).
Piso, general roman — La ce excese a fost antrenat de mînie (II, 285).
Pitacos — Care era cel mai mare cusur al vieţii sale (II, 438).
Plăcere — Este ţinta şi fructul virtuţii oamenilor (I, 74). Mintea şi trupul trebuie să se ajute una pe altul în folosirea ei (II, 459 şi urm.).
Platon — O frumoasă povaţă care revine adesea în scrierile sale (I, 12). Cum a certat un copil care se juca cu nuci (I, 101). Elogiul făcut legilor sale asupra educaţiei copiilor (I, 158 şi urm.). În ce ordine consideră el bunurile trupeşti (I, 59). Cîţi servitori avea (I, 301). Ordonă înmormîntare ruşinoasă pentru sinucigaşi (I, 342). Dialogurile lui Platon; ce gîndea despre ele Montaigne (I, 400). Impresia pe care a făcut-o asupra mai multora dintre discipolii săi discursul său despre nemurirea sufletului (II, 14). Nu voia să li se vorbească oamenilor despre Infern şi Tartar (II, 15). Care au fost adevăratele sale păreri (II, 79). La cîte secte a dat naştere *(ibid.)*. De ce a ales să filozofeze în dialoguri *(ibid.)*. Opinia prea puţin precisă pe care o avea asupra naturii divinităţii (II, 82; 85). Despre plăcerile pe care le promite omului în viaţa cealaltă (II, 88). Ce se spunea despre naşterea sa (II, 103). Dacă Platon a spus că natura este o poezie enigmatică (II, 105 şi urm.). Cum îl numea în bătaie de joc Timon (II, 108). Ce spunea despre natura sufletului nostru (II, 114). Definiţia ridicolă pe care o dă Platon omului (II, 116). De ce acest filozof a refuzat o haină parfumată (II, 156). Reţinerea sa într-un acces de mînie (II, 285). De cine este supranumit Homerul filozofilor (II, 319). Vorbă de duh a sa la adresa unora care-l cleveteau (II, 430). Legea sa pentru a decide asupra oportunităţii oricărei căsătorii (II, 453). Ce calităţi cerea unui om care pretindea să examineze sufletul altuia (II, 644). Ce cerea unui om care voia să întreprindă vindecarea bolilor oamenilor (II, 647).
Pliniu cel Tînăr — Din ce punct de vedere recomanda singurătatea (I, 246). Puţina soliditate a acestui sfat *(ibid.)*. Cu ce scop a publicat scrisorile pe care le scrisese prietenilor săi (I, 250).
Plutarh — Elogiul adus de Montaigne acestuia (I, 149). Ce gîndeşte despre Brutus şi Torquatus care şi-au condamnat copiii la moarte (I, 337). Comparaţie între Plutarh şi Seneca (I, 398 şi

urm.). Plutarh crede că după moarte oamenii virtuoşi devin, în sfîrşit, zei adevăraţi (II, 128). Blîndeţea şi echitatea sa (II, 284 şi urm.). Montaigne îl apără de reproşurile pe care i le face Jean Bodin de a fi scris lucruri incredibile (II, 289 şi urm.). Dacă Plutarh a fost lipsit de echitate în alegerea pe care a făcut-o între romanii pe care i-a pus în paralel cu grecii (II, 293).

Pocăinţa oamenilor — Îndeobşte plină de corupţie (II, 378 şi urm.). Care trebuie să fie efectul unei adevărate pocăinţe (I, 380 şi urm.). Despre pocăinţa datorită numai vîrstei (I, 383).

Poet — Harurile sale depind în mare parte de soartă (I, 119). Este, dintre toţi creatorii, cel mai îndrăgostit de lucrarea sa (I, 389 şi urm.). Poeţi latini şi francezi din timpul lui Montaigne (II, 236).

Poezie — Cea care este deosebită este mai presus de reguli (I, 235). Poezii de un gust bizar (I, 303). Poezia populară comparabilă cu cea mai desăvîrşită (I, 305). Poezia mediocră, insuportabilă *(ibid.)*.

Poitiers — Fundarea lui Notre-Dame-la-Grande în acest oraş (I, 273).

Pol (Pierre), doctor în teologie — Cum se plimba prin Paris pe catîrul său (I, 286).

Polemon, filozof — De ce a fost chemat în judecată de către nevasta sa (II, 423).

Pollio — vezi *Asinius Pollio*.

Polonezi — Se rănesc ca să-şi întărească cuvîntul dat (I, 54).

Poltronerie — Dacă trebuie pedepsită cu moartea (I, 63 şi urm.). Cum se pedepseşte îndeobşte (I, 64). Este muma cruzimii (II, 262).

Pompei — A iertat un oraş întreg, pentru cinstea şi generozitatea unui singur cetăţean (I, 7). Blamat de a nu fi profitat îndeajuns de avantajul cîştigat o dată asupra lui Cezar (I, 277 şi urm.) şi de a fi ordonat trupelor sale să aştepte duşmanul, în loc să se arunce asupra lui (I, 280). Era bun călăreţ (I, 283). Declara duşmani pe toţi cei care nu îl însoţeau la război (II, 299).

Pompei — dansator din vremea lui Montaigne (I, 144).

Pompeia Paulina, soţia lui Seneca — Hotărîtă să moară o dată cu soţul ei, îşi taie vinele braţelor (II, 314 şi urm.). Nero împiedică îndeplinirea acestei hotăriri (II, 316).

Popoare — Care nu-şi atacă niciodată duşmanii fără a le fi declarat război (I, 22). Fiecare popor mulţumit de guvernămîntul cu care este obişnuit (I, 108). Popoare la care copiii îşi mănîncă părinţii defuncţi; altele, la care îi ard *(ibid.)*. Îi trebuie poporului o religie nespiritualizată (II, 84). Că este nevoie ca popoarele să ignore multe lucruri adevărate şi să creadă multe care sînt false (II, 104). Popoare în care fiul îşi mănîncă tatăl şi de ce (II, 155). Dacă poporul este îndreptăţit să fie şocat de cheltuielile extravagante ale principilor (II, 469).

Portughezi — Alungaţi de muşte de miere din faţa unei cetăţi pe care o asediau (II, 45).

Porumbei — Dresaţi să poarte scrisori (II, 253).

Posidoniu, filozof stoic — În ce fel a triumfat asupra durerii (I, 49).
Poştă — Cai de poştă instituiţi de Cirus (II, 252). Cum se ducea poşta în Peru (II, 253).
Potopuri — Au cauzat mari schimbări pe pămînt (I, 209 şi urm.).
Poyet (avocat) (I, 34).
Praştie — De care anticii se serveau în luptă (I, 286).
Praxiteles — Efectul pe care l-a produs statuia lui Venus, cioplită de el, asupra unui tînăr (II, 449).
Preceptorul unui copil — Succesul educaţiei depinde de alegerea ce s-a făcut (I, 141). Calităţi pe care trebuie să le aibă şi reguli pe care trebuie să le urmeze în instruirea elevului său *(ibid.* şi urm.).
Predicatori — Comparaţi cu avocaţii (I, 34). Sînt convinşi de propria lor patimă (II, 140).
Prevestiri — Care se trăgeau din zborul păsărilor (II, 39).
Prevestiri de diferite soiuri — Cînd au fost spulberate (I, 36).
Prietenie — Fructul cel mai perfect al societăţii (I, 176). Patru feluri de legături între oameni cărora denumirea de prietenie nu li se aplica la propriu *(ibid.).* Prietenia contra naturii foarte obişnuită la greci: ce părere avea despre aceasta Montaigne (I, 178). Despre prietenia cea mai desăvîrşită (I, 180). În ce se transformă adevărata prietenie (I, 181). Idei despre prieteniile obişnuite (I, 181 şi urm.). Într-o prietenie perfectă cel care dă este îndatoratul celui care primeşte (I, 182). Prietenia perfectă este indivizibilă (I, 183). Prietenia obişnuită se poate împărţi între mai mulţi *(ibid.).* Prietenia soţilor faţă de soţii este îngrădită de teologie (I, 205). Adevăratul ţel al prieteniei (II, 544).
Principe — Lege care ordonă să se examineze purtarea principilor după moarte (I, 12). Ceremonii obişnuite la întrevederile lor (I, 42). Trista stare a unui principe prea bănuitor (I, 121). Dacă un principe face mai bine aşteptînd pe pămînturile sale un duşman, decît să meargă să-l atace la el (I, 280 şi urm.). Exemple în această privinţă pentru şi contra (I, 281 şi urm.). Cît este de important pentru un principe să fugă de vicleşug (II, 223 şi urm.). Un principe trebuie să moară în picioare (II, 249). Şi să-şi comande personal oştile *(ibid.).* Care ar trebui să fie activitatea şi sobrietatea principilor (II, 250). Secretele lor constituie un depozit stînjenitor pentru cine nu are ce face cu ele (II, 361). În ce caz un principe este scuzabil de a nu-şi fi ţinut cuvîntul (II, 367). Excelentul caracter al unui principe care era superior accidentelor soartei (II, 575 şi urm.).
Principii — Diversitatea părerilor asupra principiilor naturale (II, 111 şi urm.). Primind principii fără a le supune unui examen te expui la tot felul de rătăciri (II, 112 şi urm.).
Privighetori — Îşi învaţă puii să cînte (II, 34).
Procese — Nu există nici unul, oricît de clar, în care părerile să nu fie împărţite (II, 157).
Profeţi ai „sălbaticilor" din America — Morala lor; cum sînt trataţi dacă prevestirile lor se arată a fi false (I, 215).

Profit — Diverse exemple care arată că profitul unuia este dauna altuia (I, 99 şi urm.).
Prost — Este imposibil să discuţi de bună-credinţă cu un prost (II, 492). Cum un prost spune cîte o dată un lucru de bun-simţ (II, 504). Ce este cel mai neplăcut la un tont este că admiră tot ce spune (II, 505).
Prostie — A nu putea suferi prostia este o boală a minţii, foarte incomodă (II, 489). Înfăţişarea gravă şi averea celui care vorbeşte dau adesea greutate prostiilor pe care le spune (II 497).
Protagora — Nu avea nici o părere asupra existenţei, a neexistenţei sau a naturii divinităţii (II, 185).
Protogenes — Cum a desăvîrşit, din întîmplare, o pictură pe care era cît pe aci s-o distrugă (I, 226).
Psalmii lui David — Cum şi de către cine trebuie cîntaţi (I, 311).
Pyrrhon — Cum este descris (I, 75). A încercat în van să facă astfel ca viaţa lui să corespundă doctrinei sale (II, 274).
Pirus — Vana sa ambiţie (I, 266). A gîndit că a pierdut o bătălie fiindcă se deghizase (I, 280).
Pitagora — Ce a răspuns unui principe care îl întreba cu ce ştiinţă se ocupă; răspunsul este pe nedrept atribuit de Montaigne lui Heraclid Ponticul (I, 160). Pitagora calmează furia unei trupe de tineri, prin muzică (I, 273). Cumpăra animale ca să le redea libertatea (I, 418). Ce gînd credea că poate avea omul despre divinitate (II, 83). Ce este Dumnezeu după părerea acestui filozof (II, 85).

Quartilla — Nu-şi amintea de fecioria sa (II, 655).
Quintilian — De ce nu aproba ca, în şcoli, să fie biciuiţi tinerii (I, 158).
Quitto — Drum magnific de la Quitto la Cuzco (II, 481).

Rabelais — Opera acestuia aşezată de Montaigne în rîndul cărţilor simplu amuzante (I, 395).
Raïsciac, căpitan german — Moartea sa subită cauzată de durere (I, 10).
Remora — Peştişor despre care romanii pretindeau că are proprietatea de a opri navele (II, 38).
Randon (Guy de, comite) — (I, 20).
Rang — Cît de tare ne impune rangul (II, 501 şi urm.).
Rasias, supranumit tatăl evreilor — Generoasa sa moarte însoţită de o tărie extraordinară (I, 345 şi urm.).
Raţiune omenească — Dacă poate judeca despre ce o priveşte imediat (II, 113). Aţipirea raţiunii noastre, calea naturală pentru a intra în încăperea zeilor (II, 141). Paloş cu două tăişuri şi primejdios (II, 229).
Ravenna (victoria de la) — (I, 278).
Răii — Cît este de nefastă societatea lor (I, 240).
Răul — Ce este şi cum ajunge să ne intereseze (I, 43 şi urm.).

Să nu ai parte de el este cel mai mare bine pe care îl poți spera (II, 62 și urm.). Sfat pe care îl dă filozofia să uităm răul trecut (II, 64).

Războiu — Vestit prin sunetul unui clopot (I, 22). Cuvîntul oamenilor de arme, puțin sigur (I, 23). Pasiunea pentru războiu, dovadă a neghiobiei omului, se găsește și la cîteva animale (II, 43). Războiu cu vecinii, care-i utilitatea (II, 255). Caracterul războiului pe care și l-au făcut Cezar și Pompei (II, 581). Dezordinile cauzate de războiul civil din Franța, din vremea lui Montaigne (II, 607 și urm.).

Războinici — Cine erau cei mai mari războinici pe vremea lui Montaigne, după părerea sa (II, 235—236).

Răzbunare — Cea care ne mînă pînă la a ucide pe dușmanul nostru devine prin aceasta însăși inutilă (II, 263). Mijloc de a împrăștia o violentă dorință de răzbunare (II, 402).

Recompense — În altă viață, pe ce sînt bazate (II, 88 și urm.).

Regi — Le datorăm ascultare, dar stima și afecțiunea nu se datoresc decît virtuților lor (I, 13). Vanitate impertinentă a unui rege (I, 20). Prin ce trebuie să se glorifice (I, 251). Sînt pasibili de aceleași patimi și supuși acelorași accidente ca toți ceilalți oameni (I, 259 și urm.). Sînt mai puțin apți să guste plăcerile decît ca simpli particulari (I, 262). Sînt prizonieri în limitele țărilor lor (I, 263 și urm.). Cum poate un rege să inspire poporului său disprețul pentru aur, mătăsuri și cheltuieli vane (I, 267 și urm.). Sufletul unui rege și al unui cizmar sînt aruncate în același tipar (II, 45). Regii trebuie să moară în picioare (II, 249). Și să-și comande personal armatele *(ibid.)*. Dacă mărinimia îi stă bine unui rege și în ce măsură (II, 469 și urm.). Virtutea care convine propriu-zis regilor (II, 470). Nu este în puterea lor să mulțumească aviditatea supușilor lor *(ibid.* și urm.). Regii sînt scuzabili fiindcă meseria lor este una din cele mai grele (II, 484). De ce sînt excluși de la onorurile care vin din exercițiile trupului și ale minții (II, 485). Singurul lucru pe care copiii regilor îl învață bine *(ibid.)*. Defectele regilor, cum le sînt ascunse (II, 486). Regii dau cele mai mari slujbe la întîmplare (II, 499). Ce respect le este datorat (II, 502). Regii ar avea nevoie de un slujbaș însărcinat să le vorbească liber și să-i învețe să se cunoască (II, 645 și urm.).

Regulus — Zgîrcenia sa (I, 301). A arătat mai multă fermitate decît Cato (I, 341).

Religie — Nu are bază omenească mai sigură decît disprețul pentru viață (I, 84). Oamenii nu se servesc de ea în mod obișnuit decît ca mijloc ca să-și salvgardeze interesele (II, 12). Care este cea mai verosimilă dintre părerile omenești despre religie (II, 83). Zel religios adesea excesiv, în consecință injust (II, 242). A împins pe creștini să distrugă cărțile păgînilor și să-l defăimeze pe împăratul Iulian *(ibid.)*.

René (regele) — Portretul său prezentat lui Francisc al II-lea (II, 228).

Rense (căpitanul) — (I, 226).

Repaos și glorie — Incompatibilitatea lor (I, 248).

Reputație — Este pusă la preț prea mare (II, 199).
Retorică — Artă înșelătoare, mai rea decît fardul femeilor (I, 297 și urm.). Rolul și efectele ei, după diferiți (I, 298).
Retragere (cu sensul de *depărtare de lume*) — Ce temperamente sînt cele mai adecvate pentru aceasta (I, 244 și urm.). Din ce punct de vedere Pliniu și Cicero sfătuiesc să fie făcută (I, 246). Puțina soliditate a acestui sfat (I, 247). (Vezi *Singurătate*).
Revelație — Din ea ne vine asigurarea nemuririi sufletului (II, 126).
Rîndunele — Întrebuințate ca să ducă veşti (II, 253).
Robert, rege al Franței (I, 226).
Robert I, rege al Scoției (I, 15).
Rochefoucauld (comite de La) — (I, 161).
Roma — Era mai curajoasă în vremea cînd era mai puțin savantă (I, 136; II, 57). Înclinarea deosebită pe care Montaigne o avea pentru acest oraș (II, 565). Considerată ca metropola tuturor națiilor creștine (II, 566).
Romani — De ce luau popoarelor proaspăt cucerite, armele și caii (I, 284). Luptau cu sabie și mantie (I, 291). Făceau baie în fiecare zi înaintea mesei *(ibid.)*. Își parfumau tot trupul și-și epilau părul de pe corp și obraz *(ibid.)*. Le plăcea să se culce pe moale și luau masa culcați *(ibid.)*. Cum își arătau respectul față de cei mari (I, 292). Cum foloseau buretele *(ibid.)*. Cum își răceau vinul *(ibid.)*. Aveau bucătării portative *(ibid.)*. Unde era la ei locul de cinste la masă (I, 293). Dacă se numeau înainte sau după acei cărora le vorbeau sau le scriau *(ibid.)*. Femeile lor se îmbăiau cu bărbații *(ibid.)*. Plăteau năerului cînd se urcau pe navă (I, 293). Ce culoare aveau veşmintele de doliu ale femeilor romane (I, 294). Romanii purtau aceleași veşminte în zilele de sărbătoare ca și în zilele de doliu (I, 304). Armele unui pedestraș roman (I, 392). Din ce pricină purtau mereu războaie romanii (II, 254). Despre măreția romană (II. 257). De ce dădeau regilor înapoi țara după ce o cuceriseră (II, 258). De ce romanii au refuzat unor generali care repurtaseră mari victorii triumful (II, 500).
Romero (Iulian) — guvernator la Yvoy (I, 25).
Ronsard — Excelent poet francez, după părerea lui Montaigne (II, 236).
Rugăciune către Dumnezeu — Cea pe care creștinii trebuie s-o facă oricînd (I, 308 și urm.). Era singura de care se servea Montaigne (I, 309). Ce trebuie gîndit despre rugăciunea celor care persistă în mod deliberat în obiceiuri proaste (I, 309 și urm.). Abuzul ce se face de rugăciuni (I, 316 și urm.).
Rusticus — De ce este lăudat de Plutarh și de Montaigne (I, 353).
Rutilius (Publius) — (II, 267).

Sabie — Arma cea mai sigură și cea mai utilă într-o luptă (I, 285).
Sacrificii omenești — În uzanța aproape a tuturor religiilor (I. 208). Cum erau practicate în Lumea Nouă *(ibid.)*. Bărbăția celor

BIBLIOTE... ...ENEASCĂ
PAȘCANI 915

care erau sacrificați (I, 208). Cît de crud și nesocotit era acest obicei (II, 92).
Salisbury (William), comite de (I, 257). Luat prizonier (I, 257).
Salonae — Uluitorul succes pe care locuitorii săi, reduși la extrem, l-au avut împotriva celor care îi țineau asediați (II, 310).
Salluzzio (Francisc, marchiz) (I, 36).
Sancho, al doisprezecelea rege al Navarei, poreclit *Tremurătorul* (I, 304).
Saturninus — Ce a spus soldaților care îl aleseseră general (II, 561).
Savanți — De disprețuit fiindcă sînt bădărani (I, 126 și urm.). Nu se ostenesc decît să-și umple memoria (I, 128). Nu se gîndesc decît să facă o vană etalare a științei lor (*ibid.* și urm.). Prostia unui roman care se credea savant fiindcă avea savanți în solda sa (I, 129). Caracterul falșilor savanți (I, 130 și urm.); supranumiți „lettres-ferits" în Périgord: semnificația acestui cuvînt (I, 131). Savanți care caută adevărul, asemuiți spicelor de grîu (II, 70 și urm.). Dacă pot să pretindă o oarecare stimă prin scrierile lor (II, 71). Principala știință a secolului nostru este de a ști să asculți pe savanți (II, 642).
„Sălbatici" din America — Bărbăția lor cînd sînt făcuți prizonieri (I, 219). Cîntec de război al unui prizonier „sălbatic" (I, 219). Cîntec de dragoste al unui „sălbatic" din America (I, 220). Despre limbajul acestor „sălbatici" (I, 220). „Sălbatici" veniți în Franța; ce părere aveau despre moravurile noastre (I, 220 și urm.). Răspuns pe care unul dintre acești „sălbatici" l-a dat lui Montaigne (I, 221). (Vezi *America*).
Sămînță — Cum devine prolifică (II, 129).
Scaeva, centurion din armata lui Cezar — Cîte lovituri a primit pe scutul său în timpul unui atac (II, 309 și urm.).
Scanderbeg — Cum a fost potolit de un soldat care îl iritase (I, 5). Ce ajungea, după părerea lui, unui conducător de oaste, ca să garanteze reputația sa militară (II, 308).
Scipio Africanul — Intrepiditatea sa (I, 122). A trăit mai bine de jumătate din viața sa din gloria cîștigată în tinerețe (I, 319). Acuzat în fața poporului, plin de mîndrie, disprețuiește să se justifice (I, 356).
Scipio cel Tînăr — Ce a răspuns unui tînăr care îi arăta un scut frumos (I, 391 și urm.). Cum îi făcea să mănînce pe soldații săi (I, 392).
Scipio (socrul lui Pompei). Și-a cîștigat o mare glorie prin moartea sa (I, 73).
Sciți — Cum au scuzat fuga lor din fața lui Darius care îi urmărea (I, 40). Sciții se adapă cu sîngele cailor lor (I, 287). Prin cîte uciderи onorează pe regii lor morți (II, 30).
Sclav — Răsplătit și pedepsit pentru a-și fi trădat stăpînul (II, 366).
Scribonia, doamnă romană. De ce îl sfătuiește pe nepotul ei să se omoare (I, 345).

Scrieri — Dacă cunoaşterea scrierilor este de o absolută necesitate (I, 133). Elogiu excesiv făcut de Cicero culturii (II, 58). De unde vine îngîmfarea şi slăbiciunea de înţelegere a scriitorilor (II, 234).
Scrieri obscure — Găsesc întotdeauna interpretări care să le facă onoare (II, 159 şi urm.).
Scriitori — De ce scriitorii neghiobi trebuie să fie reprimaţi prin lege (II, 512).
Scrimă — Exerciţiu care nu are nimic nobil (II, 267). Este inutilă şi dăunătoare în luptă (*ibid.* şi urm.). Este nepotrivită; de ce (*ibid.*).
Scrisoare — Dacă citirea unei scrisori trebuie lăsată pe mai tîrziu (I, 353 şi urm.).
Sebastian, rege al Portugaliei (II, 251).
Sebond (Raymond) — Apologia *Teologiei naturale* (II, 7 şi urm.). Montaigne l-a tradus din spaniolă în franceză (II, 8 şi urm.). Obiecţiile care se aduceau acestei cărţi şi răspunsuri (II, 9 şi urm.). Altă obiecţie împotriva slăbiciunii argumentelor sale respinsă de Montaigne (II, 17).
Sechel (George) — Cu ce oribilă ferocitate a fost tratat după ce a fost învins şi prins de către voievodul Transilvaniei (II, 271).
Sejanus — De ce fiica sa a fost violată de călău înainte de a o sugruma (II, 366). Lege pe care a făcut-o ca să frîneze luxul (I, 267).
Seleucos, rege — Puţinul caz pe care îl făcea de regalitate (I, 262).
Selim I — Ce gîndea despre victoriile cîştigate în lipsa stăpînului (II, 249).
Seneca — Sfat extrem de însemnat pe care l-a dat unui prieten (I, 224). Comparat cu Plutarh (I, 398 şi urm.). Seneca pretinde că nu-şi datorează virtutea decît sie însuşi (II, 59). Cum ridica pe înţelept deasupra lui Dumnezeu (*ibid.*). Gînduri ale lui Seneca pe drept criticate (II, 179). Seneca comparat cu Cardinalul de Lorena (II, 289). Portret injust pe care istoricul Dion l-a făcut acestui filozof (*ibid.*). Seneca, gata să moară la ordinul lui Nero; ce spune prietenilor şi soţiei sale (II, 314). Probă ciudată a dragostei pe care o purta Seneca soţiei sale (*ibid.* şi urm.). Mari eforturi pe care le face ca să se pregătească de moarte (II, 606). S-a obişnuit timp de un an de zile să nu mănînce nimic ce a fost ucis (II, 650).
Sertorius — Cum a scos pe duşmanii săi dintr-o poziţie inaccesibilă (II, 45).
Servius, grămăticul — Cum a scăpat de gută (I, 340).
Severus — Vezi *Cassius*.
Sextilia sau *Sextitia*, doamnă romană — De ce şi-a luat viaţa (I, 347 şi urm.).
Sfaturi — Sînt independente de evenimente (II, 381).
Sfinta Scriptură — Dacă trebuie pusă în mîna poporului de rînd (I, 311 şi urm.). Şi tradusă în tot felul de dialecte (I, 312 şi urm.).
Sforza (Ludovic), al zecelea duce al Milanului — Captivitatea şi moartea sa (I, 71).

Sforza (Francisc al III-lea), fiul precedentului (I, 32).
Sidef (scoica) — Ce legătură este între el și pinoter (II, 49).
Silvius — doctor celebru în vremea lui Montaigne — Sfătuia să se îmbeți o dată pe lună (I, 332).
Simțuri — Dacă experiența simțurilor poate să pună capăt incertitudinii filozofice (II, 112 și urm.). Simțurile sînt începutul și sfîrșitul cunoștințelor noastre (II, 163). Există motive de îndoială că omul ar fi dotat cu toate simțurile naturale (*ibid.* și urm.). Simțurile nu înșeală niciodată, după părerea lui Epicur (II, 166). Experiența demonstrează eroarea acțiunii simțurilor (II, 167). Simțurile se impun uneori rațiunii (II, 169). Sînt alterate de patimile sufletului (II, 171). Considerente asupra simțurilor animalelor (II, 172). Diferență extremă între efectele simțurilor lor și alor noastre (*ibid.*). Cît de incertă este cunoașterea prin simțuri (II, 173 și urm.). Nu se poate judeca definitiv despre un lucru prin aparențele pe care le avem despre el prin simțuri (II, 176 și urm.).
Sinceritate — Trebuie să fie inspirată de timpuriu copiilor (I, 147).
Singurătate — Ambiția ne dă gustul pentru ea (I, 239). Ținta pe care și-o propune (I, 240). Nu ne degajează de viciile noastre (*ibid.*). În ce constă adevărata singurătate (I, 241). Cui îi convine cel mai bine (I, 243—244). Ce ocupații trebuie alese într-o asemenea viață (I, 246). Singurătatea căutată din smerenie, cum trebuie judecată (I, 246 și urm.).
Sinucidere — Îngropare rușinoasă ordonată de legile lui Platon pentru cei ce-și iau viața (I, 342). Care sînt motivele cele mai juste ca să-ți dai moartea (I, 343).
Soare — Adorarea sa, cultul cel mai scuzabil (II, 84).
Soartă — Are o parte mare în lucrările de poezie, pictură și în acțiunile militare (I, 119 și urm.). Ea corectează uneori intențiile noastre (I, 227). Depășește legile prudenței omenești (I, 227). Favoare ciudată pe care o face la doi proscriși (*ibid.*). Evenimentele războaielor depind de ea în cea mai mare parte (I, 282).
Societate — Cei care se sustrag obligațiilor obișnuite ale societății aleg calea cea mai comodă (II, 301).
Socrate — Ce era Demonul său (I, 39). Cum își bate joc de un sofist care nu cîștigase nimic la Sparta (I, 135 și urm.). Reflecții asupra răspunsului pe care l-a dat celui care l-a întrebat de unde este (I, 149). Părerile sale asupra a ceea ce trebuie să facă tinerii, bărbații în putere și bătrînii (I, 244). De ce a fost socotit ca singurul înțelept (I, 368). Cum și-a pus la încercare virtuțile (I, 408 și urm.). De ce i-a devenit ușoară calea virtuții (I, 408). Ce a făcut să i se dea numele de *Înțeleptul* (II, 68). Răspunsul lui Socrate dat celor care îl întrebau ce știe (II, 70 și urm.). Nu făcea caz decît de știința moravurilor (II, 78). De ce se compara cu moașele (II, 79). Ideile sale confuze despre divinitate (II, 85). Ce cerea zeilor (II, 150). Nobila bărbăție de care a fost însoțită moartea sa (II, 183). Era cu mult superior lui Alexandru (II, 377). De ce nu s-a opus decît cu moliciune intenției pe care dușmanii săi o aveau de a-l face să moară (II, 385). Ce a spus văzînd giuvaeruri și mobile de preț (II, 576).

Cum sfătuia să te aperi de dragoste (II, 583). Admirabil prin simplicitatea discursului său şi a purtării sale (II, 603). Caracterul său care ne-a fost făcut cunoscut de martori foarte fideli şi foarte luminaţi (II, 604). Discurs plin de simplicitate pe care l-a ţinut judecătorilor săi (II, 619 şi urm.). În ce constă noblefea şi perfecţiunea acestui discurs (II, 621 şi urm.). Scurtă descriere a noblefei şi a simplicităţii sufletului lui Socrate (II, 679).

Sofocle — A murit de bucurie (I, 11). Criticat pentru că a lăudat pe un băiat frumos (I, 206). Judecată în favoarea sa; dacă era bine fondată (I, 328).

Sofronia — Moartea acestei fecioare (I, 346).

Soldat — Soldat care nu este neînfricat decît ca să recîştige ceea ce pierduse (I, 326).

Soldaţi — Cum trebuie pedepsită laşitatea lor (I, 63—64). Dacă trebuie să fie pe deplin înarmaţi (I, 278 şi urm.). Dacă trebuie să li se permită să insulte duşmanul *(ibid.)*. Viaţa de soldat este agreabilă şi foarte nobilă (II, 665 şi urm.).

Soliman al II-lea, împărat al turcilor — (II, 223).

Solon — Reflecţii asupra susţinerii sale că nici un om nu poate fi socotit că este fericit înainte de moarte (I, 14 şi 71). Ce a răspuns celor care îl sfătuiau să nu mai verse lacrimi inutile pentru fiul său mort (II, 156). A îngăduit femeilor să se prostitueze ca să-şi cîştige existenţa (II, 435 şi urm.).

Somn — Nu fără motive i se găseşte asemănare cu moartea (I, 359).

Soţi — La ce necazuri se expun ţinîndu-şi soţiile într-o prea mare constrîngere (II, 438 şi urm.).

Spaniol — Fermitatea unui ţăran spaniol supus torturii celei mai violente (II, 291).

Spanioli — Cu ce barbarie au tratat pe băştinaşii din America (II, 477). Cruzimile împotriva ultimului rege al Perului (II, 478 şi urm.) şi împotriva celui al Mexicului (II, 479). Au măcelărit pe prizonierii lor de război (II, 479 şi urm.).

Spartani — De ce au refuzat premiul de vitejie unuia dintre cetăţenii lor care se distinsese cel mai tare într-o luptă (I, 233).

Spectacole publice — Cît de utile sînt în marile oraşe (I, 170). Cîteva cuvinte asupra celor pe care împăraţii romani le dădeau poporului (II, 472).

Speranţă — Pînă unde trebuie să ne însoţească (I, 343 şi urm.).

Speusip, filozof — False tradiţii asupra morţii sale (I, 78). Şi-a pus capăt vieţii (I, 340 şi urm.). Părerea sa despre natura divinităţii (II, 85).

Spurina, tînăr toscan dăruit cu o frumuseţe ciudată. De ce îşi desfigurează chipul (II, 301). De ce fapta sa era demnă de a fi blamată *(ibid.)*.

Stat — Nimic nu este mai primejdios pentru un stat decît o mare schimbare (II, 524). Exemplu de dificultăţi care însoţesc reformarea generală a unui stat (II, 525).

State politice — Putînd să sufere aceleaşi accidente ca şi trupul omenesc (II, 253 şi urm.). Continuă uneori să dăinuie, deşi

foarte zdruncinate (II, 526). O virtute naivă şi sinceră nu este potrivită la conducerea unor state corupte (II, 559 şi urm.).
Stilpon, filozof — Bărbăţia sa după pîrjolirea patriei sale, unde pierduse totul (I, 242). Cum şi-a grăbit moartea (I, 335).
Stoicii — Numesc *mizerabili* şi *nebuni* pe toţi oamenii, exceptînd pe înţelepţii lor (I, 340). De ce nebunul, după ei, nu trebuie să renunţe la viaţă *(ibid.)* Nu cred că iubiri înălţătoare să fie interzise înţeleptului (II, 157).
Straton, filozof — Nu recunoştea drept Dumnezeu decît mecanismul naturii insensibile (II, 85 şi urm.; II, 100). Unde aşează sufletul (II, 115).
Stratonice, soţia lui Deiotarus — Virtutea acestei prinţese (I, 220).
Strozzi, mareşal al Franţei (II, 236 şi II, 302).
Struţi, înhămaţi la o trăsurică (II, 468).
Studiu — Care trebuie să-i fie roadele (I, 142).
Subrius Flavius — Bărbăţia sa în momentul în care trebuia să fie ucis (II, 400).
Succes — Nu este o probă de abilitate (II, 500).
Suffolk (ducele de) — Piere victimă a relei-credinţe a regelui Angliei, Henric al VII-lea (I, 26).
Suflet — Trebuie să aibă ceva adevărat sau fals de care să se ocupe (I, 19). Nu priveşte lucrurile din acelaşi unghi (I, 238). Se descoperă în toate mişcările lui (I, 295). Dă lucrurilor acea înfăţişare care îi place *(ibid.).* Ce ne învaţă raţiunea despre natura sa (II, 113 şi urm.). Marea diversitate de păreri despre partea din corp unde sălăşluieşte sufletul (II, 116). Diferite păreri asupra originii sufletului (II, 119). Părerea despre preexistenţa sufletelor înainte de a fi unite cu trupurile noastre, respinsă (II, 120 şi urm.). Argumentele lui Epicur pentru a dovedi că sufletul se naşte, se întăreşte şi slăbeşte o dată cu trupul (II, 121). Sufletul omului celui mai înţelept poate să devină sufletul unui nebun (II, 122 şi urm.). Nemurirea sufletului slab argumentată de cei mai îndrăzneţi dogmatici (II, 123 şi urm.). Pe ce se bazează părerea despre nemurirea sufletelor (II, 124 şi urm.). Transmigrarea sufletului dintr-un corp în altul susţinută de Platon; cum este contrazisă de Epicur (II, 126 şi urm.). Dacă facultăţile şi înclinările sufletelor noastre depind de aerul, clima sau pămîntul unde trăim; ce concluzie se poate trage din aceasta (II, 148 şi urm.). În ce constă adevăratul preţ al sufletului (II, 377). În ce i se arată măreţia (II, 680).
Sulmona (prinţul de) (I, 290).
Superiorul — Ce trebuie să aştepte mai ales de la supuşii săi (I, 67).
Supranume ilustre — Date fără rost unor spirite mediocre (I, 300).
Supunere — Îndulceşte o inimă iritată (I, 5).
Supunere pură — Prima lege pe care Dumnezeu a impus-o oamenilor (II, 57).
Supuşi — Dacă le este îngăduit să se revolte şi să se înarmeze împotriva principilor lor, ca să-şi apere religia (II, 12 şi urm.).
Surzi din naştere — De ce nu vorbesc (II, 28).

Sylla — Se arată neiertător la Peruza (I, 7). Cum a răsplătit şi a pedepsit pe un sclav care îşi trădase stăpînul (II, 366).

Şah — Ce credea Montaigne despre jocul de şah (I, 296). Acest joc poate să ne ajute să ne cunoaştem pe noi înşine *(ibid.)*.
Şchiop şi şchioapă — Pe ce este întemeiat un proverb făcut de mult asupra lor (II, 601).
Şerbie vroită — Titlul unei lucrări a lui La Boétie, prietenul lui Montaigne (I, 149).
Ştiinţă — Nu sîntem savanţi decît în măsura ştiinţei prezente (I, 128). Trebuie să fie însoţită de raţiune (I, 129 şi urm.). Este primejdioasă pentru cine nu ştie s-o folosească (I, 132). Care este cea mai grea şi cea mai importantă (I, 140). Care este utilitatea ştiinţei *(ibid.* şi urm.). Dacă scuteşte pe om de necazurile vieţii (II, 56). Ştiinţele tratează lucrurile cu prea multă artă (II, 441). Straniul abuz care se face cu ştiinţa (II, 492 şi urm.). Este un bun a cărui achiziţie este primejdioasă (II, 605). Dacă, împotriva relelor vieţii, tragem mare ajutor din învăţăturile ştiinţei (II, 616).
Ştiinţa de fleoancă — Luată în batjocură (I, 299—300).

Tacitus — Geniul şi caracterul său, după Montaigne (II, 508). L-a judecat pe Pompei cu prea mare severitate (II, 509). Dacă a judecat bine despre un cuvînt al lui Tiberiu scris Senatului *(ibid.)*. Blamat de a se fi scuzat că a vorbit de el însuşi în Istoria sa *(ibid.)*. Tacitus şi toţi istoricii sînt de lăudat că au notat fapte extraordinare şi zvonuri din popor (II, 510).
Tages — I-a învăţat pe toscani arta ghicitoriei (I, 38).
Tales — Ce a pus să se răspundă celor care îi reproşau că nu disprefuieşte bogăţiile decît pentru că ignoră arta de a se îmbogăţi (I, 127). De ce nu voia să se însoare (I, 56). Cuvînt de duh al său despre aceasta (I, 377). Părerea sa asupra naturii divinităţii (II, 85). Reproş pe care i-l face o fată din Milet şi care se poate aplica oricărui filozof (II, 107). Ce spunea despre natura sufletului nostru (II, 114). Şi despre dificultatea omului de a se cunoaşte pe sine (II, 130).
Talva (Talna) — Moare de bucurie (I, 11).
Tamburlan sau *Tamerlan* — (I, 136 şi 289; II, 536).
Tasso (Torquato), celebrul poet — Devine nebun cu puţin timp înaintea morţii (II, 62).
Taurea Iubellius — Moartea sa vitejească (I, 349).
Taverna (Francisc) — ambasadorul lui Francisc Sforza, duce de Milano (I, 32).
Tăcere — Este de un mare folos celor mari (II, 499).
Tebani — Îmblînziţi de bărbăţia lui Epaminonda (I, 6). Cruzimile lui Alexandru la Teba (I, 8).
Teodorus — Ce a răspuns lui Lisimah care-l ameninţa cu moartea (I, 44). Nu voia ca înţeleptul să se primejduiască pentru binele ţării sale (382). Nega făţiş că ar exista zei (II, 86).
Teofil, împăratul — Forţat de unul din comandanţii lui să se salveze prin fugă, după deruta armatei sale (I, 69).

Teofrast — Nehotărît asupra naturii divine (II, 85).
Teologie şi filozofie — Se amestecă să reglementeze toate acţiunile omului (I, 205). Teologia nu trebuie să aibă nimic de-a face cu celelalte ştiinţe (I, 314).
Teopomp, rege al Spartei — Refuză un elogiu pe care îl face poporului său (I, 257).
Terenţiu — Dacă este autorul comediilor publicate sub numele său (I, 250). În ce îl găseşte Montaigne admirabil (I, 396). De ce trebuie ridicat mult deasupra lui Plaut (I, 397). Elogiul său *(ibid.)*.
Teres, rege al Traciei — Pasiunea sa pentru război (I, 55).
Ternata, cea mai mare insulă dintre Moluce. Aci nu se porneşte războiul decît după ce a fost declarat într-un mod cu totul deosebit (I, 22).
Terori — Panică — Ce se înţelege prin aceasta (I, 70—71).
Thalestris, regina Amazoanelor — De ce s-a dus să-l întîmpine pe Alexandru (II, 452).
Theano, soţia lui Pitagora (Montaigne s-a înşelat spunînd *nora* lui Pitagora). Ce spune despre o femeie care se culcă cu soţul ei (I, 93).
Themistitan — Sîngeroase sacrificii oferite acestei divinităţi (II, 92).
Theon, filozoful — Se plimba în vis (II, 667 şi urm.).
Thomas (Simon), medic (I, 89).
Tiberiu — Refuză consimţămîntul său la o acţiune perfidă care s-ar fi întors în avantajul său (II, 357).
Tigelinus — Moartea sa plină de moliciune (I, 78; II, 552).
Tigru — Exemplu de generozitate la acest animal (II, 49). Tigri înhămaţi la o căruţă (II, 468).
Timoleon — Cum a fost salvat de la asasinat (I, 227). De ce şi-a plîns fratele pe care tocmai îl ucisese (I, 238). Cum a fost judecat pentru acest omor de Senatul din Corint (II, 368).
Timon, poreclit *Mizantropul* — Judecător mai puţin aspru decît Diogenes (I, 297).
Tiran — Cum îl defineşte Platon (I, 263). Tirani ingenioşi în a prelungi suferinţele celor pe care îi omoară (II, 270).
Tracia — Locuitorii săi săgetează cerul cînd tună (I, 20). Prin ce se deosebeau regii Traciei de poporul lor (I, 259).
Trapezonţiu, adică *George de Trebizonda*, dialectician (II, 33).
Trasonides, tînăr grec — De ce refuză să se bucure de iubita sa (II, 449).
Trădare utilă — Preferată onestităţii nesigure (II, 364). Cît este trădarea de funestă celui care se însărcinează s-o execute *(ibid.)*. În ce caz trădarea este scuzabilă (II, 365). Trădări pedepsite de cei în folosul cărora fuseseră făcute *(ibid.)*.
Trădători — Consideraţi blestemaţi chiar de aceia care îi recompensează (II, 366).
Tripoli (Raymond, comite de) (II, 280).
Tristeţe — Stare de dispreţuit (I, 9). Efectele ei *(ibid.)*. Atunci cînd este extremă nu se poate exprima (I, 10). Exemplu memo-

rabil al unei morţi subite cauzată de tristeţe (I, 11). Alte efecte ale acestei stări (*ibid.* şi urm.).
Trivulzio (Alexandru) — Moartea sa (I, 22).
Trivulzio (Teodor) — Cuvinte remarcabile pe care le-a spus în legătură cu Barthélemy d'Alviane (I, 14).
Trîndăvie — Efectele ei primejdioase (I, 27).
Trufie, înfumurare — Boală naturală omului (II, 21). Unica sa parte (II, 58). Ce este trufia (II, 205). Frica de a cădea în ea nu trebuie să ne împiedice de a ne judeca aşa cum sîntem (*ibid.*).
Tu însuţi — Cît de important este să-ţi aparţii (I, 243 şi urm.). Este un lucru lăudabil să te apreciezi just pe tine însuţi (I, 365 şi urm.). A te ocupa de tine nu înseamnă **a te** place (I, 366 şi urm.). Că fiecare trebuie să fie judecătorul său (II, 373).
Tullius Marcellinus, tînăr roman — Cu ce bărbăţie s-a hotărît să moară (II, 184).
Turci — Cum se hrănesc în armata lor (I, 288). Au pomeni şi spitale pentru animale (I, 420). Temeiul cel mai obişnuit al curajului lor (II, 278).
Turieni — Ce ordona legislatorul lor împotriva celor care propuneau abolirea sau introducerea unei legi noi (I, 111).
Turnebus (Adrianus) — Caracterul său (I, 131). Elogiul adus lui (II, 35 şi urm.). Aşezat de Montaigne în rîndul celor mai buni poeţi latini din vremea sa (II, 236).

Ţară — Ţară mică în care domnea pacea şi sănătatea pentru că nu se aflau în ea nici oameni de lege, nici doctori; cum a fost în sfîrşit expusă proceselor şi unei legiuni de boli (II, 344 şi urm.).
Ţărani şi filozofi — Oameni cinstiţi (I, 305).

Urgulania, bunica lui Plautius Silvanus (II, 182—183).

Valahi — Curierii Marelui-Stăpîn; ce fac ca să meargă cu o extremă iuţeală (II, 253).
Varro — Cel mai subtil şi cel mai savant autor latin, după părerea lui Montaigne (II, 103). Cum scuza absurdităţile religiei romane (II, 104). Ce calităţi cere să aibă oaspeţii ca să fie agreabili la un ospăţ (II, 675).
Vaux (Henri de) (I, 23).
Văduvă — Care se află însărcinată fără a şti cu ce ocazie a rămas grea (I, 331 şi urm.). Trebuie lăsat văduvelor cu ce să-şi menţină rangul (I, 384).
Vedenii şi farmece — Nu sînt acreditate decît prin puterea imaginaţiei (I, 91).
Vedere — Cum impune spiritului (II, 169 şi urm.).
Velly (seniorul du), ambasador al Franţei la Roma (I, 66).
Veneţia — Părere despre (I, 308).

Vercingetorix, regele arvenilor — (II, 308).
Vergiliu — Cazul pe care îl făcea Montaigne de *Georgicele* şi de a cincea carte a *Eneidei* (I, 396). Dacă i se pot compara Lucreţiu şi Ariosto (*ibid.* şi urm.). Ce-i datoreşte lui Homer (II, 318).
Vervins (seniorul de) — Condamnat la moarte (I, 64).
Veşmînt — Îmbrăcămintea diferă de la o ţară la alta (I, 229 şi urm.).
Viaţă — Dispreţul faţă de ea, fundamentul cel mai sigur al religiei noastre (I, 84). Nu are decît o intrare şi o sută de mii de ieşiri (I, 339). Dispreţ pentru viaţă rău fundat (I, 342). Viaţa omului comparată pe bună dreptate cu un vis (II, 171). Viaţă plăcută este aceea în care există concordanţă între curăţenia sufletului şi aceea a faptelor (II, 374 şi urm.). Prin ce obiective frivole este întreţinută dorinţa de viaţă (II, 404). Care este adevărata ţintă a vieţii (II, 618).
Vibius Virius, senator de Capua — Cum el împreună cu douăzeci şi şapte senatori de la Capua şi-au dat moartea (I, 348 şi urm.).
Vicii — Se încetăţenesc din cea mai fragedă copilărie şi trebuie corectate cît mai curînd (I, 102). Nu sînt toate la fel de mari (I, 330). Un viciu nu trage după sine toate viciile (I, 413 şi urm.). Vicii deghizate sub numele de virtuţi (II, 361). Durere care însoţeşte viciul (II, 374).
Viclenii de război — Condamnate de cei vechi (I, 21—22). Permise la francezi (I, 22).
Victorie — Nu era considerată ca atare la greci, pentru cel care cerea duşmanului un trup ca să-l înhumeze (I, 14). În ce constă ea realmente (I, 219). Este obiectivul principal al unui căpitan şi al fiecăruia dintre soldaţii săi (I, 271). Cea care se cîştigă fără stăpîn nu este completă (II, 249).
Villegaignon (Nic. Durand de), cavaler de Malta (I, 209).
Vin — Îngheţat şi distribuit în bucăţi (I, 231). Delicateţea la vin trebuie evitată şi de ce (I, 333). Pînă la ce vîrstă Platon îl interzicea copiilor (I, 335). Restricţii cerute în folosirea vinului (*ibid.*).
Virgină — Nu putea să fie condamnată la moarte la romani (II, 366).
Virtute — Cum voluptatea îi este ţinta şi fructul (I, 74). Dispreţul morţii este una din principalele ei binefaceri (I, 75). Este ţinta înţelepciunii (I, 153). Adevăratul ei chip (*ibid.*). Cum trebuie înfăţişată tinerilor (*ibid.* şi urm.). E uşor de cîştigat şi este izvorul adevăratelor plăceri (I, 154). Foloase ale ei (*ibid.*). Dacă poate fi căutată cu prea mare ardoare (I, 204). Motive vicioase îi distrug esenţa (I, 233). Se mulţumeşte cu sine (I, 242). Vrea să fie căutată numai pentru ea însăşi (I, 328). Virtutea este superioară faţă de ceea ce se numeşte bunătate naturală (I, 406 şi urm.). Trebuie să fie însoţită de dificultăţi (I, 407 şi urm.). Cum devine la îndemînă în suflete nobile ca ale lui Socrate sau Cato (I, 408 şi urm.). Virtutea are diferite trepte (I, 411). Este de dorit, independent de gloria care poate s-o însoţească (II, 195). Ar fi un lucru uşuratic dacă şi-ar cere îndreptăţire de la fală (*ibid.*). Îşi are aureola în afara aprobării omeneşti (II,

196—197). O virtute naivă şi sinceră nu este potrivită la conducerea unui stat corupt (II, 559 şi urm.).
Vivès — citat de Montaigne (I, 95).
Vîrstă — Care este vîrsta la care omul este capabil de acţiunile cele mai mari (I, 319). Şi cea la care trupul şi mintea sa se ofilesc *(ibid.)*.
Voce — Calificată de Zenon ca floare a frumuseţii (II, 169). Cum trebuie să-ţi modulezi vocea în conversaţia cu oamenii (II, 656).
Volumnius (Lucius) (I, 298 şi urm.).
Voluptate — Pricină de mai mari neplăceri şi neajunsuri decît virtutea (I, 74). Încearcă să se irite prin durere (II, 187). Voluptatea continuă ar fi insuportabilă pentru om (II, 247). Voluptatea trupească îşi are preţul cu toate că este inferioară celei a spiritului (II, 683 şi urm.).
Vorbă — Cea mai perfectă este susceptibilă de mai multe sensuri (II, 160 şi urm.).
Vorbăreţi — De două feluri: unii, buni a fi predicatori, alţii avocaţi (I, 34).
Vrăjitori — Motive care obligă pe Montaigne să nu decidă nimic asupra capitolului vrăjitorilor şi să trateze drept himere cele mai multe povestiri despre ei (II, 598 şi urm.). Este împins a crede că cei trataţi drept vrăjitori au imaginaţie (II, 599 şi urm.).
Vulpea — Raţionează în mod vădit (II, 29 şi urm.).

W*icle*f (John), teologul (II, 15).
Witold, principe al Lituaniei. De ce a ordonat ca criminalii condamnaţi la moarte să şi-o dea singuri cu mîinile lor (II, 367).

X*anţii* — Nu au putut fi împiedicaţi de a căuta de bună voie moartea (I, 46).
Xenocrate — Susţine că există opt zei (II, 85). Cum îşi menţinea abstinenţa (II, 295 şi urm.).
Xenofan din Colofon — Filozof care s-a împotrivit oricărui fel de ghiciri (I, 39). Părerea sa asupra naturii divinităţii (I, 86). Ce formă dau animalele dumnezeirii după filozofia sa (II, 106).
Xenofon — De ce a scris propria sa istorie (I, 250). Părerile sale asupra naturii divinităţii (II, 85).
Xerxe — Biciuieşte marea, la Helespont, şi trimite o scrisoare jignitoare muntelui Atos (I, 20). De ce este cuprins de un sentiment de bucurie şi tristeţe la vederea nenumăratelor sale trupe (I, 238). A propus un premiu pentru cine va inventa o nouă plăcere (II, 676).

Y*voy* — Greşeala făcută de Iulian Romero care a dus la pierderea acestei cetăţi (I, 25).

Zamolxis — Divinitate a geţilor (II, 92).
Zăpadă — Anticii se serveau de ea ca să-şi răcească vinul (I, 292).
Zei — Care îmbrăţişează certurile oamenilor (II, 108). Zei străini alungaţi de caunieni (II, 108). Puterea zeilor, limitată la anumite lucruri (*ibid.* şi urm.). Zei firavi şi populari (II, 109).
Zenobia — Rar exemplu de abstinenţă conjugală (I, 206).
Zenon din Eleea — Păreri ce i se atribuie (II, 86). Cum definea vocea (II, 169).
Zenon din Citium — Avea două feluri de discipoli, cu aptitudini foarte diferite (I, 165). Nu recunoştea drept divinitate decît legea firii (II, 86). Cum definea natura (II, 104). Slăbiciunea argumentelor sale (II, 116). Castitatea sa (II, 445).
Zeuxidamus — Răspunsul acestui rege al Spartei (I, 161).
Zgîrcenie — Ce o produce (I, 56).
Žižca (Ian) — A ordonat să se facă o tobă din pielea sa după moarte (I, 15).
Zoroastru — Păreri asupra epocii în care a trăit (II, 146).

BIBLIOTECA ...ENEASCĂ
PAŞCANI

TABLA DE MATERII

VOL. I

Studiu introductiv de Dan Bădărău V

ESEURI

Cititorului 1

Cartea I

Capitolul I — SE AJUNGE LA UNA ŞI ACEEAŞI ŢINTĂ PE FELURITE CĂI 5

Capitolul II — DESPRE ÎNTRISTARE 9

Capitolul III — SIMŢĂMINTELE NOASTRE SE AVÎNTĂ DINCOLO DE NOI 12

Capitolul IV — CUM SUFLETUL DESCARCĂ PATIMILE SALE PE LUCRURI INŞELĂTOARE CÎND CELE ADEVĂRATE II LIPSESC 19

Capitolul V — DACĂ TREBUIE CĂPETENIA UNEI CETĂŢI ÎMPRESURATE SĂ IASĂ PENTRU SCHIMBUL VORBELOR DE PACE 21

Capitolul VI — CEASUL TÎRGUIELILOR DE PACE ESTE PRIMEJDIOS 23

Capitolul VII — ÎNDEMNUL GÎNDULUI JUDECĂ FAPTELE NOASTRE 26

Capitolul VIII — DESPRE TRÎNDĂVIE 27

Capitolul IX — DESPRE MINCINOŞI 28

Capitolul X — DESPRE VORBIREA GRABNICĂ SAU ÎNCEATĂ 33

Capitolul XI — DESPRE PREVESTIRI 36

Capitolul XII — DESPRE STATORNICIE 40

Capitolul XIII — CEREMONIA ÎNTÎLNIRII REGILOR 42

Capitolul XIV — GUSTUL BUNURILOR ŞI AL RELELOR ÎN MARE PARTE ŢINE DE PĂREREA CE AVEM DESPRE ELE 43

Capitolul XV — SE PEDEPSEŞTE A SE FI ÎNVERŞUNAT SĂ APERE FĂRĂ ROST O CETATE 62

Capitolul XVI — DESPRE PEDEPSIREA MIŞELIEI 63

Capitolul XVII — ÎN PRIVINŢA UNOR SOLII 65

Capitolul XVIII — DESPRE FRICĂ 68
Capitolul XIX — CĂ NU TREBUIE SĂ JUDECĂM FERICIREA NOASTRĂ DECÎT DUPĂ MOARTE 71
Capitolul XX — A FILOZOFA ÎNSEAMNĂ A ÎNVĂŢA SĂ MURIM 73
Capitolul XXI — DESPRE TĂRIA ÎNCHIPUIRII 89
Capitolul XXII — CÎŞTIGUL UNUIA ESTE PAGUBA ALTUIA 99
Capitolul XXIII — DESPRE ÎNDĂTINARE ŞI ANEVOINŢA SCHIMBĂRII UNEI LEGI ÎMPUTERNICITE 100
Capitolul XXIV — FELURITE ÎNTÎMPLĂRI ÎN ACEEAŞI PRIVINŢĂ 116
Capitolul XXV — DESPRE ÎNFUMURAREA DĂSCĂLICEASCĂ 125
Capitolul XXVI — DESPRE CREŞTEREA COPIILOR 136
Capitolul XXVII — NEBUNIE ESTE A POTRIVI DUPĂ PRICEPEREA NOASTRĂ CE-I ADEVĂRAT ŞI CE-I ÎNŞELĂTOR 170
Capitolul XXVIII — DESPRE PRIETENIE 174
Capitolul XXIX — DOUĂZECI ŞI NOUĂ DE SONETE DE ETEINNE DE LA BOETIE 187
Capitolul XXX — DESPRE CUMPĂTARE 204
Capitolul XXXI — DESPRE CANIBALI 209
Capitolul XXXII — TREBUIE SĂ NE APUCĂM A JUDECA CU FEREALĂ PORUNCILE DUMNEZEIEŞTI 221
Capitolul XXXIII — A FUGI DE DESFĂTĂRI CU PREŢUL VIEŢII 223
Capitolul XXXIV — NOROCUL ADESEA SE ÎNTÎLNEŞTE PE CALEA RAŢIUNII 225
Capitolul XXXV — O LIPSĂ ÎN ORÎNDUIREA NOASTRĂ 228
Capitolul XXXVI — DESPRE OBIŞNUINŢA VEŞMÎNTĂRII 229
Capitolul XXXVII — DESPRE CATO CEL TÎNĂR 232
Capitolul XXXVIII — CUM RÎDEM ŞI PLÎNGEM DE UNUL ŞI ACELAŞI LUCRU 236
Capitolul XXXIX — DESPRE SINGURĂTATE 239
Capitolul XL — PRIVITOR LA CICERO 250
Capitolul XLI — A NU SE FĂLI 255
Capitolul XLII — CUM OM CU OM NU-I PE-O POTRIVĂ 257
Capitolul XLIII — LEGILE ÎMPOTRIVA LUXULUI 266
Capitolul XLIV — DESPRE SOMN 268
Capitolul XLV — BĂTĂLIA DE LA DREUX 271
Capitolul XLVI — DESPRE NUMIRI 272
Capitolul XLVII — DESPRE ŞOVĂIELNICIA JUDECĂŢII NOASTRE 277
Capitolul XLVIII — DESPRE CAII DE BĂTĂLIE 282
Capitolul XLIX — DESPRE VECHILE CUTUME 290
Capitolul L — DESPRE DEMOCRIT ŞI HERACLIT 294
Capitolul LI — DESPRE DEŞERTĂCIUNEA CUVINTELOR 297

Capitolul LII — CRUȚĂTOAREA CHIVERNISIRE A CELOR VECHI 301
Capitolul LIII — DESPRE O VORBĂ A LUI CEZAR 302
Capitolul LIV — DESPRE DEȘARTE ISTEȚIMI 303
Capitolul LV — DESPRE MIROSURI 306
Capitolul LVI — DESPRE RUGĂCIUNE 308
Capitolul LVII — DESPRE VÎRSTĂ 317

Cartea a II-a

Capitolul I — DESPRE NESTATORNICIA FAPTELOR NOASTRE 323
Capitolul II — DESPRE BEȚIE 329
Capitolul III — OBICEIURI DIN INSULA CEA 338
Capitolul IV — TREBILE PE MÎINE 352
Capitolul V — DESPRE CUGET 354
Capitolul VI — DESPRE DEPRINDERE 358
Capitolul VII — RĂSPLATĂ DE CINSTE 368
Capitolul VIII — DESPRE IUBIREA PĂRINȚILOR PENTRU COPIII LOR 372
Capitolul IX — DESPRE ARMELE PARȚILOR 390
Capitolul X — DESPRE CĂRȚI 393
Capitolul XI — DESPRE CRUZIME 406

Note

Cartea I 425
Cartea a II-a 495

TABLA DE MATERII

VOL. II

Cartea a II-a

Capitolul XII — APOLOGIA LUI RAIMOND SEBOND 7
Capitolul XIII — A JUDECA DUPĂ MOARTEA ALTUIA 180
Capitolul XIV — CUM MINTEA NOASTRĂ ÎŞI PUNE ÎNSĂŞI PIEDICĂ 185
Capitolul XV — CĂ DORINŢA NOASTRĂ CREŞTE AFLÎND ÎMPOTRIVIRE 186
Capitolul XVI — DESPRE FALĂ 192
Capitolul XVII — DESPRE TRUFIE 205
Capitolul XVIII — DESPRE TĂGĂDUIRE 237
Capitolul XIX — DESPRE NEATÎRNAREA CUGETULUI 241
Capitolul XX — NU GUSTĂM NIMIC NEPRIHĂNIT 245
Capitolul XXI — ÎMPOTRIVA TRÎNDĂVIEI 249
Capitolul XXII — DESPRE ŞTAFETE 252
Capitolul XXIII — MIJLOCIRI RELE PENTRU BUNĂ ISPRAVĂ 253
Capitolul XXIV — DESPRE MĂREŢIA ROMANĂ 257
Capitolul XXV — A NU FACE PE BOLNAVUL 258
Capitolul XXVI — DEGETELE MARI 261
Capitolul XXVII — MIŞELIA, MUMA CRUZIMII 262
Capitolul XXVIII — TOATE LUCRURILE LA VREMEA LOR 271
Capitolul XXIX — DESPRE VIRTUTE 273
Capitolul XXX — DESPRE UN COPIL POCIT DIN NĂSCARE 280
Capitolul XXXI — DESPRE MÎNIE 282
Capitolul XXXII — APĂRAREA LUI SENECA ŞI A LUI PLUTARH 288
Capitolul XXXIII — POVESTEA LUI SPURINA 295
Capitolul XXXIV — ÎNSEMNĂRI DESPRE MIJLOCIRILE DE RĂZBOI ALE LUI IULIUS CEZAR 302
Capitolul XXXV — DESPRE CELE TREI BUNE SOŢII 310
Capitolul XXXVI — DESPRE OAMENII CEI MAI DESĂVÎRŞIŢI 317

Capitolul XXXVII — DESPRE ASEMĂNAREA COPIILOR CU PĂRINȚII 324

Cartea a III-a

Capitolul I — DESPRE CE ESTE CU FOLOS ȘI DESPRE CE ESTE CU CINSTE 357
Capitolul II — DESPRE CĂINȚĂ 371
Capitolul III — DESPRE CELE TREI LEGĂTURI 385
Capitolul IV — DESPRE ABATEREA GÎNDURILOR 397
Capitolul V — DESPRE UNELE STIHURI ALE LUI VERGILIU 407
Capitolul VI — DESPRE ÎNGRĂDIRI 465
Capitolul VII — DESPRE NEAJUNSURILE MĂRIRII 482
Capitolul VIII — DESPRE MĂIESTRIA LA SCHIMBUL DE VORBE 487
Capitolul IX — DESPRE DEȘERTĂCIUNE 511
Capitolul X — A CRUȚA VREREA 570
Capitolul XI — DESPRE ȘCHIOPI 592
Capitolul XII — DESPRE TRĂSĂTURILE FEȚEI 603
Capitolul XIII — DESPRE EXPERIENȚĂ 631

Note

Cartea a II-a 689

Cartea a III-a 802

Indice 861

Redactor: IDEL SEGALL
Tehnoredactor: FLORICA WEIDLE

Coli de tipar 58,25+8 pag. planșe
Indici pentru clasificarea zecimală: pentru bibliotecile mari: 1(44) pentru bibliotecile mici: 1 (44)

Întreprinderea Poligrafică Cluj
Str. Brassai nr. 5—7
Republica Socialistă România
Comanda nr. 657/1970